श्रीश्रीनाथद्वारसांप्रदायिकसंस्कृतग्रन्थरत्नमाला ।

ग्रन्थाङ्कः १.

श्रीसुबोधिनी

(दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधन-प्रकरणम् ।)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वारस्थश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी., वकील हाइ
कोर्ट' 'सुरतस्थ धैर्यलाल मजदास सांकलीया बी. ए.
एल्एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४४. संवत् १९७९.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्य-श्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराज.

प्राकट्यसंवत् १९१७ श्रावण कृष्ण. १.

चि० लालबावा-श्रीदामोदरलालजी.

प्राकट्यसंवत् १९५२. पौष शुक्ल. ६.

श्रीकृष्णाय नमः।

प्रस्तावना।

श्रीमत्याः सुबोधिन्या एतत्प्रकरणस्य मुद्रणं यस्मिन् संयोगे जातं तन्निवेदनमत्रावश्यकम्। गतवर्षे (संवत् १९७८) चैत्रे सुरतिपुरे श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नानां ज्येष्ठसूनुश्रीगोविन्दानां यज्ञोपवीतमहोत्सवो जातः। तस्मिन्नेवावसरे श्रीमद्बालकृष्णचरणकमलेषु निजमूर्ध्नि विराजमानेषु प्रभुषु श्रीमन्महाराजचरणैः श्रीव्रजरत्नैः 'छप्पनभोग' इति महामनोरथः कृतः। अयं प्रसङ्गो द्विविधप्रस्तावेनापूर्वो जातः। प्रायः सर्वगोस्वामिबालकानां तत्रागमनं जातम्। तेनास्मिन्नुत्सवे शोभाप्यपूर्वा जाता। 'छप्पनभोग'मङ्गीकुर्वन्तं श्रीमत्प्रभुचरणखेलनस्वरूपं श्रीमद्बालकृष्णप्रभुं यज्ञोपवीतधारणेनाचार्यपदवीमारोढुकामं श्रीगोविन्दं च द्रष्टुकामाः, तेन च निजनेत्रे सफलयितुकामा असंख्याता वैष्णवास्तत्रागतवन्तः। अस्मिन्नेवावसरे श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्सूनुश्रीदामोदराणां चागमनं तत्र जातम्। श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकैः श्रीगोवर्धनलालचरणैः 'मालवीवाडी' इत्यत्र निजनिवासः कृतः। 'छप्पन'भोगदिवस एवास्माकं गमनं तत्राभूत्। पितरं पुत्रं च द्रष्टुकामान् संघशो गच्छतो वैष्णवान् दृष्ट्वा तद्दर्शनार्थं जिगमिषास्मद्घृदयभूत्। हरीच्छया वयमपि तत्र गतवन्तः। श्रीमन्महाराजचरणानां तत्पुत्राणां चरणस्पर्शार्थमत्युत्सुकान् वैष्णवान् नियमयन्तं भगवद्धर्मपरायणं 'पेटलादी'रणछोडदासमपि तत्र दृष्टवन्तः। तेन वयं श्रीमन्महाराजसंनिधौ नीताः। आचार्यासनपृष्ठभागे चोपवेशिताः। तत्र चास्माभिः श्रीमन्महाराजेभ्यः पुण्यपत्तने श्रीमद्वैष्णवपरिषदि निजसूनुश्रीदामोदरलालचरणद्वारा यावदुपलब्धसाहित्यसमेतायाः श्रीसुबोधिन्या मुद्रणार्थं कृतायाः प्रतिज्ञायाः संस्मारणं कृतम्। तदर्थं चत्वारिंशत्सहस्रमुद्रिकापरिमितव्ययकरणार्थं स्वयं ज्ञापितप्रसन्नताया अपि संस्मारणं कृतम्। एतस्मिन्नवसरे 'केसरीया'मण्डल्याः 'पुष्टिमार्गीय बेण्डस्य' आगमनं तत्राभूत्। तेन च महान् कोलाहलोपि जातः। परस्परं परमानन्देन वार्तालापं कुर्वत्सु वैष्णवेषु मुद्रणविषयरूपगम्भीरविचारस्य तत्स्थलमभूमिरभवत्। तदा श्रीदामोदरलालैरस्मभ्यं ज्ञापितम्—यदेतद्विषयस्य विचारोत्र कर्तुमशक्यः। एतदर्थमेकान्तस्थलमपेक्षितम्। तदर्थं द्वितीयदिने प्रातःकाले अस्माभिस्तत्र गन्तव्यमित्याज्ञप्तम्। तस्मिन्नेव दिने रात्रौ त्रिंशदनानन्तरं 'छप्पनभोग'मङ्गीकुर्वाणस्य श्रीमद्बालकृष्णप्रभोर्दर्शनमभूत्। वैष्णवानां समूहस्य भूयस्त्वात् मुहूर्तानन्तरमस्माभिर्दर्शनसौभाग्यं प्राप्तम्। तदैव प्रातःकालोपि जातः। अत एव दर्शनानन्तरं वयं श्रीगोवर्धनलालचरणानां समीपे गतवन्तः। निजाज्ञानुसारेण शयनगृहादागच्छतां श्रीगोवर्धनलालचरणानां श्रीदामोदरलालानां च दर्शनमभूत्। तैश्च वयं एकान्तस्थलं नीताः। श्रीसुबोधिनीमुद्रणविषयकचर्चोपस्थितौ श्रीगोवर्धनलालमहाराजैरुक्तम्—'श्रीरणछोडलालाः श्रीसुबोधिनीमुद्रणं कुर्वन्ति, अत एव किमर्थमस्माभिर्मुद्रणं कर्तव्यम्।'

अस्माभिरुक्तम्–'सत्यम्, तथापि तैः दशमपूर्वार्धमारब्धम्, तन्मुद्रणं कदा संपन्नं भविष्यतीति न ज्ञायते, तदसंपन्ने तूत्तरार्धमुद्रणस्याशा दूरतरा भाति' । श्रीदामोदरलालैश्चोक्तमेतद्युक्तम्, यदि श्रीरणछोडलालैः पूर्वार्धमुद्रणं क्रियते, अस्माभिरुत्तरार्धमुद्रणं कर्तव्यमिति । आग्रहपूर्वकं विनतिरपि तैर्महाराजचरणेभ्यः कृता । महाराजैश्च तदा सहर्षमुत्तरार्धमुद्रणव्ययदानं स्वीकृतम् । श्रीनाथद्वारं गत्वा मासानन्तरं तैश्च द्रव्यमपि तदर्थं प्रेषितम् । तद्द्रव्येणास्माभिरेतन्मुद्रणं समारब्धम् । एतेनास्मिन् मुद्रणे श्रीमद्गोस्वामितिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्सूनुश्रीमद्दामोदराणां संप्रदायोपरि परमोपकारः संपन्नः । तेषामेव कृपया वैष्णवभगवदीयैः दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणश्रीसुबोधिन्या लेखसमेताया दर्शनसौभाग्यं प्राप्तं भवति । एतदनन्तरं मुद्र्यमाणस्य राजसफलप्रकरणस्यापि दर्शनसौभाग्यं प्राप्स्यते । एवं श्रीमन्महाराजचरणानां श्रीसुबोधिनीमुद्रणविषयिण्या उपरिनिर्दिष्टायाः प्रतिज्ञायाः सफलत्वायापेक्षितं सामर्थ्यं श्रीमदाचार्यचरणा अस्मभ्यं दास्यन्तीति प्रार्थयामहे ।

एवं मुद्रणार्थं भगवत्कृपया द्रव्यलाभे सति तदनन्तरं एतद्ग्रन्थस्य शुद्धं प्रामाणिकं पाठादि कथं संपादनीयं तदर्थं वयं प्रवृत्तिं कृतवन्तः । पण्डितगङ्गलालाजीसंग्रहतः पुस्तकद्वयं समुपलब्धम् । तत्रैकं तु श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्वाचितं निजश्रीहस्ताक्षरैश्च शोधितम् । विरामास्तत्र श्रीपुरुषोत्तमैरेव दर्शिताः । प्रायोस्माभिस्त एवात्रादृताः । क्वचिच्च श्रीपुरुषोत्तमैर्निजश्रीहस्ताक्षरैष्टिप्पणमप्यस्मिन् पुस्तके लिखितम् । तदपि मुद्रणेस्माभिः संगृहीतम् । अस्मिन् पुस्तके मूलश्लोकास्तु न सन्ति । अत्यन्तं शुद्धमेतत्पुस्तकम् । द्वितीयं पुस्तकमपि प्राचीनं शुद्धं च । अस्मिन् मूलश्लोकाः सन्ति । कैश्चिन्महानुभावैरेतत्पुस्तकं वाचितं शोधितं च । तृतीयं पुस्तकं श्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां शास्त्रिवसन्तरामेण संपादितम् । अस्मिन् पुस्तके मूलश्लोका अपि सन्ति । प्रायः शुद्धमेतत्पुस्तकं शुद्धं च । चतुर्थं भगवद्धर्मपरायणदर्भावतीस्थमोहनलालेन दत्तम् । इदं पुस्तकं प्राचीनं शुद्धं च । श्रीमद्गोकुले तेन विक्रयेण प्राप्तम् । अस्मिन् मूलश्लोका वर्तन्ते । क्वचिच्च टिप्पणमपि । प्रत्येकश्लोकस्य विवरणं यत्र समाप्तं भवति, तदप्यत्र सूक्ष्मेक्षिकया प्रदर्शितम् । तत्सर्वमत्र संगृहीतम् । इदं पुस्तकमपि केषाञ्चिन्महानुभावानामेव । पञ्चमं श्रीवृन्दावने नित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा मुद्रितम् । एतत्पञ्चपुस्तकसाहाय्येन मुद्रणमस्माभिरारब्धम् । द्वात्रिंशत्समपृष्ठपर्यन्तं मुद्रणं कृतम्, तथापि मुद्रितपाठाः प्रामाणिका वा न वेत्यत्र क्वचित् संदेहः समजनि । पाठानां प्रामाणिकत्वं निःसंदिग्धत्वं च कथं संपादनीयमिति प्रश्न उपस्थितः । यदि मूलपुस्तकेनास्य संवादः स्यात्, तदा प्रामाणिकत्वं निःसंदिग्धत्वं च संपन्नं भवेत् । मूलं श्रीमदाचार्यश्रीहस्ताक्षरलिखितं तच्छिष्यश्रीमाधवभट्टलिखितं वा पुस्तकं तु नास्माभिः प्राप्तम् । दशमोत्तरार्धारम्भस्थप्रकीर्णपत्रद्वयं तु दृष्टं श्रीमद्गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां कृपया, तथापि शोधनं तु न ततो जातम् । उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्या मूलपुस्तकं मुम्बापुर्यां श्रीगोकुलाधीशजीमन्दिरे न. . विराजत इत्यपि श्रुतम् । श्रीगोपिकावल्लभास्तदर्थं विज्ञापिताः । तथापि भगव-

दिच्छया तत्पुस्तकस्योपयोगोस्मिन्मुद्रणे न जातः। तत्सौभाग्यं नास्माभिः प्राप्तमिति खेदो भवति। श्रीमन्महाप्रभुचरणकृपया तदपि कदाचित् सेत्स्यतीति संतोषः। यद्यप्येवं श्रीमदाचार्याणां मूलपुस्तकं तु नोपलब्धम्, तथापि श्रीमत्प्रभुचरणानां श्रीविट्ठलदीक्षितानां तु प्राप्तमेव। एतत्प्राप्तिश्च सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणकृपयैवाभूत्। तेषां महानुभावानां महोदारचरितं तु विस्मर्तुं नैव शक्यतेऽस्माभिः। गतपौषशुक्लैकादश्यां शनिवासरे वयं मुम्बातः सुरतिं गताः। तत्र गत्वा श्रीमन्महाराजचरणान् विज्ञापितवन्तः। तैश्च शोधनार्थं सर्वोपि प्रबन्धः कृतः। दिनपञ्चकपर्यन्तं श्रीमत्प्रभुचरणानां पुस्तकस्य साक्षात्संबन्धेन विस्मारितलौकिकव्यापारा वयं जाताः। अस्मिन् पुस्तके प्रायः सर्वत्र श्रीमत्प्रभुचरणमूलपुस्तकस्था एव पाठा आदृताः। एतेनास्य पुस्तकस्य पाठेषु प्रामाणिकत्वं सेत्स्यते। यदि सांप्रदायिकानामेतत्पुस्तकपठने तच्छुद्ध्या संतोषः कश्चिद्भवेत्, तदा तैः श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्व्रजरत्नानामेव परमोपकारः स्वीकर्तव्य इति प्रार्थयामहे। यतस्तत्कृपां विना शुद्धत्वं प्रामाणिकत्वं चास्य पुस्तकस्य संपादितं नैव स्यादिति।

एतत्प्रकरणस्य प्रथमं मुद्रणं गतश्रावणस्यामले पक्ष एकादश्यां समारब्धम्। एतन्मुद्रणे एकवर्षसमयोपि न जातः। मुद्रणं च शीघ्रं संपन्नम्। अत्र कारणत्वेन मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथचरणकृपैव वर्तते। तैश्च महानुभावैः मुद्रणार्थं स्वयं संपादितं पुस्तकमस्मभ्यं दत्तम्। तेन च मुद्रणपुस्तकसंपादनक्लेशो भूयानस्मदीयो दूरीकृतः। शैघ्र्यं च मुद्रणेऽस्माभिः संपादितम्। भट्टवल्लभद्रशर्मभिरौदार्येण प्रतिबन्धजनकः संकोचस्त्यक्त इति तेभ्यो भगवदीयेभ्योपि धन्यवादान् प्रदद्मः।

पूर्वार्धश्रीसुबोधिनीवत् उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्याः सम्यगध्ययनं सांप्रदायिकैर्न कृतमिति तद्विवरणानां विरलत्वादनुमीयते। पूर्वार्धे तु साहित्यं विपुलम्। श्रीसुबोधिनीस्थपाठा अपि तत्र प्रायो निश्चिताः। उत्तरार्धे तु यत्र यत्र सन्देहः पाठे, तत्र तत्र वाचकैर्निजनिजरुच्यनुसारेण पाठाः सूचिताः। अस्माभिस्तु प्रायः सर्वत्र श्रीमत्प्रभुचरणपुस्तकस्था एव पाठा आदृताः। तत्रापि संदेहे तु श्रीमदाचार्यचरणध्यानबलात् यः पाठोऽस्माकमत्यन्तं समीचीनो भातः, स एव मूले निवेशितः, शिष्टपाठाश्च टिप्पणे। एवं पाठादरणे सर्वत्र प्रभुदत्तो विवेकोऽस्माभिः कृतः। मौढ्यादनवबोधादाग्रहात्स्वकर्मदोषाद्वा प्रमादः पाठादरणे दृष्टश्चेत्, स भगवदीयैः क्षन्तव्य इति विज्ञप्तिः। न हि जीवानां पूर्णत्वं क्वापि दृष्टचरम्।

उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपरि एकमेव विवरणमुपलभ्यते। तत्केन कृतमित्यत्र सन्देहोऽस्माकम्। प्रसिद्धिस्तु श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभानां कर्तृत्वं ज्ञापयति। एतद्विवरणस्य नाम्न्यपि संदेहः। सामान्यत इदं विवरणं लेख इति नाम्ना प्रसिद्धम्। अस्मत्संनिधौ विद्यमानप्राचीनपुस्तकत्रयेपि ग्रन्थकर्तृनामादर्शनात् लेख इति नामादर्शनाच्च मुद्रणे यथोपलब्धं 'विवरणटिप्पणी'इति नाम ग्रन्थकृन्नामरहितं निवेशितम्। एतन्मुद्रणानन्तरं श्रीनाथद्वारतः शास्त्रिनन्दकिशोरैर्ज्ञापितम्, यत् तत्र विद्यमाने प्राचीनपुस्तके 'श्रीवल्लभकृतलेख' इति विद्यते। तदनुसारेण मुखपृष्ठोपरि 'श्रीवल्लभकृतलेख'इति मुद्रितमस्माभिः। तथापि

तत्पुस्तकं कीदृशं वर्तते, प्राचीनं वा न वेति न जानीमो वयम् । तत्पुस्तकप्रेषणार्थं शास्त्रिनन्दकिशोरा विज्ञापिताः, परन्तु 'भवत्संनिधौ पुस्तकत्रयं वर्तते इति तत्प्रेषणस्यावश्यकता नास्ती'ति ज्ञापितम् । तेषां शब्दमनुसृत्य अस्य विवरणस्य श्रीवल्लभकृतलेख इति नाम निवेशितम्, तथापि तदेवैतद्विवरणस्य तथ्यं नाम वा, ते एवास्य प्रणेतारो वेत्यत्रास्मन्मनसि महान्निश्चयः । एतद्विवरणस्य प्रणेतृत्वं श्रीवल्लभानां वा तच्छिष्यश्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथानां वोभयोर्वेति निर्णयो वेणुनादपत्रिकायामतः परं करिष्यते । क इमे श्रीवल्लभाः, श्रीमत्प्रभुचरणप्रथमलालश्रीगिरिधरवंश्या वा, तत्पञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथवंश्या वा, तत्रापि श्रीदेवकीनन्दननन्दना वा, श्रीविट्ठलेशसूनवो वेत्यपि प्रपञ्चयिष्यते । श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणप्रथमपुत्रश्रीगिरिधरात्मजश्रीगोपीनाथदीक्षितवंश्यश्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथानां गुरव आसन्नित्यत्र तु नैव संदेहः । एतैर्गुरुशिष्यैर्मिलित्वा बहवोपि सांप्रदायिकप्रबन्धा योजिता इत्यत्र नैव संदेहः । तेन यदि श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविठ्ठलेशात्मश्रीवल्लभानामेतद्विवरणस्य प्रणेतृत्वं संभवति चेत्, तदा श्रीव्रजनाथानामत्र अंशतोपि कर्तृत्वं वर्तते एवेत्यस्माकं प्रतिभाति । दुर्भाग्यमेतदस्त्सांप्रदायिकैरेतादृशां महानुभावानां गोस्वामिनां निजपूर्वजानामप्यैतिह्यमंशतोपि न रक्षितम् । अस्तु वा केषाञ्चिदेवास्य विवरणस्य कर्तृत्वम्, तथापीदमेवैकं विवरणमुत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपरि प्राप्यते । तदपि सूक्ष्मं क्वचित् टिप्पणरूपम्, न तु विस्तृतम् । श्रीपुरुषोत्तमैरुत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपर्यपि विवरणं योजितमपि क्वचित् स्यात् । तत्पुस्तकस्थशब्दोपरिचिह्नैरेवं स्फुरत्यस्माकम् । एवं चेत्, तदमिलने दुर्भाग्यमेव श्रीसुबोधिनीवाचकानाम् । नास्माभिस्तद्विवरणं कुत्रापि दृष्टचरम् । अत्र मुद्रितविवरणस्य पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । एकं पं. गट्टूलालाजीसंग्रहतः, द्वितीयं कोटातः श्रीमन्मथुरेशसंग्रहस्थं पं. मु. गोकुलदासैः प्रेषितम् । तृतीयं नटपुरस्थब्राह्मणवैष्णवरुक्मिण्याः । पुस्तकत्रयाधारेणेदं विवरणं संशोध्य मुद्रितमस्माभिः ।

एतत्प्रकरणस्य श्रीमदाचार्यकृतनिबन्धोप्यत्र मुद्रितः । तद्योजना श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतात्रैव मुद्रिता । श्रीमदाचार्यकृतैतत्प्रकरणानुक्रमणिका च । पुरुषोत्तमनामसहस्रस्थनामानि त्रिविधनामावलीस्थनामान्यपि निवेशितानि । गोष्ठीशालकृतैतत्प्रकरणविभागसूचिकापि मुद्रिता । श्रीगोकुलरायकृतैतत्प्रकरणाध्यायार्थोपि मुद्रितः । उत्तरार्धसूचनिका च । एतत्प्रकरणस्थानां मूलश्लोकानां कारिकाणां च वर्णानुक्रमौ मुद्रितौ । तौ चास्मन्मित्रचन्दुलाल चुनीलाल शाह बी. ए. इत्यनेन संपादितौ । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्नत्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीसुबोधिन्याः श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । विना मूल्यं चैतत्प्रकरणस्य योग्यवैष्णवेभ्यो वितरणार्थं श्रीमन्महाराजचरणेषु श्रीगोवर्धनलालचरणेषु अस्मदीया नम्रविज्ञप्तिरिति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

ज्येष्ठाभिषेकः
संवत् १९७९. मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

परिशिष्टम् ।

दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणनिबन्धः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीतः ।

ततो व्यसनसिद्ध्यर्थं साधनान्याह सप्तभिः ।
लौकिके व्यसने प्राप्ते तस्मिंश्च विनिराकृते ॥ १ ॥
व्यसनासक्तहृदयाः कृष्णव्यसनिनोऽभवन् ।
जरासन्धश्च यवनः पुनर्ब्राह्मणसंयुतः ॥ २ ॥
शिवप्रसादपुष्टश्च जरासन्धो विशिष्यते ।
राजसस्तामसश्चैव सात्त्विकश्च प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥
केवलः पौरुषापोह्यः स सप्तदशधोदितः ।
प्रजापतिप्रसूतत्वात्तावद्वारं समागतः ॥ ४ ॥
अष्टादशे द्वन्द्वभावमापन्नः सहजो महान् ।
ततो व्यसनकर्ता हि तदैश्वर्येण वै हरिः ॥ ५ ॥
विश्वकर्माणमाहूय मथुरासमभावतः ।
द्वारकां निर्ममे तत्र योगवीर्यं चकार ह ॥ ६ ॥
ततो व्यसननिर्मुक्ताः कृष्णव्यसनमागमन् ।
एवमेकेन भूतानां व्यसनं विनिवर्तितम् ॥ ७ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः श्रीपुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतः परं षड्भिः साधनप्रकरणं विचारयन्तः समाख्यां समर्थयन्ति ततो व्यसनेत्यादि । तथा च व्यसनसाधनबोधकत्वादिदं साधनप्रकरणमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः लौकिक इत्यादि । व्यसने दुःखे । व्यसनासक्तहृदया दुःखासक्तहृदयाः । कृष्णव्यसनिनः कृष्णैकतानाः । तथा च दुःखनिवारकभगवदेकतानत्वं साधनमित्यर्थः । व्यसनप्रापकानाहुः जरासन्ध इत्यादि । तथा च जरासन्धस्यावस्थाभेदेन द्वैविध्याश्रयस्त इत्यर्थः । नन्वेवं त्रैविध्यं न युक्तम्, जरासुतस्याष्टादशवारं युद्धायागमनादित्यत आहुः केवल इत्यादि । प्रजापतिप्रसूतत्वादिति । जरया कृते सन्धाने तस्यैव प्रयोजकत्वात्तया । तथा च द्वन्द्वभावापन्नविकृतव्यसनस्य प्रकारान्तरापन्नत्वेन तन्निवारणस्यापि तथात्वाद्युक्तमेव त्रैविध्यमित्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । निष्कृष्टं प्रयमाध्यायार्थमाहु एवमेकेनेत्यादि ।

आध्यात्मिकानां च तथा तदर्थं यवनो हतः ।
अद्यापि मथुरायां हि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकाः सदा ॥ ८ ॥
दैविकाश्चापि तिष्ठन्ति त्रिभिस्तान् मोचयत्यसौ ।
रुक्मिणीव्यसनं तत्र नियामकमिति स्थितिः ॥ ९ ॥
त्रिभिस्तस्य निवृत्तिर्हि वाक् शरीरं मनस्तथा ।
मानसं वाचिकं चापि कायिकं वा निराकृतम् ॥ १० ॥
आध्यात्मिकेऽधिकं किञ्चिद्दैविकाभेदसिद्धये ।
व्यसनी मुचुकुन्दोऽपि निद्रया तन्निवारितम् ॥ ११ ॥
फलप्रकरणं नैतत्तेन स्तुत्यापि नोऽभवत् ।
साधनं परमुद्दिष्टं वीर्याध्यायो यतो मतः ॥ १२ ॥

योजना ।

द्वितीयाध्यायं विचारयन्तः सर्वेषां द्वारकायां नयने मथुरायां कस्याप्यभावेन क्लेशस्याभावाद्यवनहननं किमर्थमित्याशङ्कां परिहरन्ति आध्यात्मिकानामित्यादि । आध्यात्मिकानां दैविकानां च दुःखानां विद्यमानत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं यवनो हतः । तेषां स्थानमाहुः अद्यापीत्यादि । त्रिभिरिति । अध्यायत्रयोक्तचरित्रैः । तथा च श्रीरामस्यान्येषां च लोकानां तत्र विद्यमानताया धननयनादिलिङ्गेनावगमात्तत्र क्लेशस्थितिः शक्यवचनेति तृतीयाध्याये मागधनिवृत्तिपर्यन्तं चरित्रमाधिदैविकदुःखनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वेवं सति तत्र श्रीरुक्मिण्यादिकथायाः किं प्रयोजनमत आहुः रुक्मिणीत्यादि । तत्रेति । आध्यात्मिकादिदुःखे । तथा चैवं सर्वभी राजभिर्विरोधे यादवकुमाराणां वा चलभगवतोर्वा विवाहः कथं कुत्र भावीति चिन्तारूप आध्यात्मिकदुःखाकारस्तन्मूलभूतदैवानुकूल्यचिन्तारूपो दैविकाकार इति प्रतिभाति । तेनात्र तत्कथेत्यर्थः । ननु श्रीरुक्मिणीव्यसननिवृत्तिस्त्रिभिः कुत उच्यत इत्यत आहुः त्रिभिरित्यादि । तथेति । दुःखहेतुभूतम् । अत्र वागन्येषां ज्ञेया । निवृत्तिविभागमाहुः मानसमित्यादि । आध्यात्मिके यादवानां दुःखे दूरीकर्तव्ये तस्य रुक्मिणीव्यसननियमितत्वाद्ब्राह्मणोक्तभगवद्वचनानुवादेन मानसं वाचिकं वा तद्दुःखं निराकृतम् । तदग्रिमाध्याये कायिकम् । यदात्र हरणात् कायिकं निराकृतमुच्यते, तदाग्रिमे रुक्म्यादिजयाद्वाचिकं मानसं चेति ज्ञेयम् । एवं प्रसङ्गं समर्थयित्वा प्रस्तुतमाहुः आध्यात्मिक इत्यादि । अधिकं किञ्चित् मुचुकुन्दाय स्वरूपप्रदर्शनादिरूपं कार्यम् । अधिकं किञ्चित्तु प्रस्तुतव्यतिरिक्तम् । तस्य प्रयोजनमाहुः दैविकेत्यादि । प्रदर्श्यमानस्य स्वरूपस्याधिदैविकाभेदज्ञापनार्थमित्यर्थः । ननु यादवव्यसननिराकरणे प्रस्तुते मुचुकुन्दस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः व्यसनीत्यादि ...र्धचतुष्टयम् । तदिति व्यसनम् । नोऽभवदिति । मुक्तो नोऽभवत् । उद्दिष्टमिति ।

बलेन मोचितः स्वास्थ्यं न प्राप्स्यति कथञ्चन ।
अतः साधनमुद्दिष्टं प्रवृत्त्यै मृगयाकथा ॥ १३ ॥
प्रारब्धकर्म तद्भुक्तं तेन वा तत्र नाशितम् ।
तत्तद्धर्मप्रधानत्वाल्लीलायास्तत्र तत्र हि ॥ १४ ॥
तेन वीर्यगुणाद्बुद्धः सामर्थ्यं प्राप साधने ।
तेनार्थान्मुक्तिरेवास्मै दत्ता भवति सर्वथा ॥ १५ ॥
यवनोऽपि प्रविष्टस्तं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।
यवनैर्दूषिते स्थाने न नित्या मथुरा स्थिता ॥ १६ ॥
व्यसनं च ततस्तेषां वारितं यवनार्दनात् ।
जरासन्धजयार्थाय यवनानां धनं हृतम् ॥ १७ ॥
दुष्टद्रव्यात्तु तस्यापि बुद्धिनाशो भविष्यति ।
प्रवर्षणगिरिस्थानां जीवानां च विनाशनात् ॥ १८ ॥
अग्नेः संप्रार्थनात्कृष्णः प्रवर्षणमथारुहत् ।
बलात्मा बलभद्रोऽयमतः सोऽपि निरूप्यते ॥ १९ ॥

योजना ।

उपदिष्टम् । ननु मुचुकुन्दस्यानुद्धारे साधनमात्रोपदेशात् कथं वीर्यचरित्रत्वं येनाध्यायस्य तदाख्येत्यत आहुः बलेनेत्यादि । बलेनेति बलात्कारेण प्रमेयबलेन वा । तथा च तस्य सुखार्थमिदानीमनुद्धारो, नत्वसामर्थ्यात्, अतो नास्य वीर्याध्यायत्वहानिरित्यर्थः । ननु यद्येवम्, तदा 'क्षात्रधर्मस्थितो जन्तू'नित्यादिकं कुत उक्तमित्याशङ्कायामाहुः प्रवृत्त्या इत्यादि । ननु तदपि भगवता निवर्तितुं शक्यत एवेति नेदमुत्तरमित्यतः पक्षान्तरमाहुः प्रारब्धेत्यादि । प्रारब्धस्य नाशाभावश्चतुर्थस्कन्धे उपपादित इति मर्यादानुरोधात्तथेत्यर्थः । नन्वेवमप्यत्र वीर्यलीलात्वे गमकं नोपलभ्यत इत्यत आहुः तत्र हीत्यादि । हिर्निश्चये । तेनेति भगवता । तेनेति हेतुना । तथा च प्रकरणाभावादत्र फलानुक्तिः । वस्तुतस्तु फलमपि तावन्महाकालसुप्तस्य क्षुत्तृट्क्रोधादिदोषसंभवं निवार्य साधनकरणसामर्थ्यप्रापणेनाग्रे मुक्तिदानं सिद्धमिति तदेवात्र गमकमित्यर्थः । तेन कार्यान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः यवन इत्यादि । तथा च मुचुकुन्दकथायां वीर्यनिरूपणार्थत्वमेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

तृतीयाध्यायं विचारयन्ति यवनैरित्यादि । नित्येति सन्निहितभगवत्का । 'सर्वेषामंशानां भगवत्येव समागमा'दिति सुबोधिन्यां स्थितत्वात् । तत इति सन्निधानाभावात् । धनहरणादिप्रयोजनमाहुः जरासन्धेत्यादिसार्धेन । प्रवर्षणरोहो फलसद्भावश्चेत्यपि प्रासङ्गिकमेवेत्याहुः अग्नेरित्यादि । फलविवाहस्तु प्राय इत्याहुः सार्धेन । अत

१ जातं । २ गिरा । ३ यथा । ४ दैत्य ।

अतो विवाहस्तस्यापि लोकरीतिश्च संमता ।
बलभार्या निरोधस्था नेति भक्तौ निरूपिता ॥ २० ॥
अतस्तस्याः कथमन्यामतिदेशान्न चोक्तवान् ।
विवाहो द्विविधो लोके धर्मार्थो भोगसाधकः ॥ २१ ॥
आद्यो धर्म्यस्तु कर्तव्यः पश्चाद्भोगार्थमुद्यतः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २२ ॥
विधिश्च वैदिकश्चैव सह सर्वैः स्वबान्धवैः ।
रुक्मिण्यां प्रथमायां तु विवाहत्रयमुक्तवान् ॥ २३ ॥
गान्धर्वो ब्राह्मणद्वारा स्तोत्रं भावाविबुद्धये ।
प्रसह्य कन्याहरणं द्वितीये स्पष्टमेव हि ॥ २४ ॥
तत्सिद्ध्यर्थं तथा चक्रे कालः सत्सेवको यतः ।
उत्तरोत्तरभावस्य वृद्ध्यर्थं रुक्मिणीवचः ॥ २५ ॥
विवाहकालात्पूर्वेद्युर्हरणं सर्वसंमतम् ।
समुद्रस्तु पिता तस्याः कालकूटोऽग्रजः स्मृतः ॥ २६ ॥
स दैत्यानां हिताकांक्षी हराविष्टो बलोऽहनत् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयात्तथापि न हरिः स्वयम् ॥ २७ ॥
जघान रुक्मिणं मूढं दैत्यानां बुद्धिनाशकम् ।

योजना ।

इत्यादि । अत्राध्याये यशसः कार्यमिति ज्ञापयन्ति विवाह इत्यादित्रिभिः । स्तोत्रं भावावबुद्धये इति । श्रीरुक्मिणीकृतं 'श्रुत्वा गुणा'नित्यादिनोक्तं स्तोत्रं स्वभावस्य भगवति बोधनायेत्यर्थः । तृतीयार्थ उक्तः ।

चतुर्थाध्यायार्थमाहुः प्रसह्येत्यादि । तत्सिद्ध्यर्थं हरणसिद्ध्यर्थम् । तथा चक्रे विवाहकालः 'अहो धिगस्मद्यश' इत्युक्तं तद्धिक्कारं चक्रे, यतः समीचीनो मुख्यः सेवकः, तथा च भगवदिच्छामवगत्य तेषां धिक्कार्यत्वबुद्धिजनकमहंकारमुत्पादितवानित्यर्थः । ननु 'नमस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्ण'मित्यादिप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः उत्तरोत्तरेत्यादि । एवं सर्वसंमतमित्यन्तेन चतुर्थाध्यायो विचारितः । अत्र श्रियो नयनात् श्रीकार्यं स्फुटमेव ।

पञ्चमं विचारयन्तो बन्धूनां भीष्मकप्रभृतीनां भगवते दित्सायां केवलस्य रुक्मिणः कथं विरुद्धो यत्न इति शङ्कायामाहुः समुद्र इत्यादि । तर्हि भगवता कुतो न हतः, तत्राहुः हराविष्ट इत्यादिसार्धद्वयम् । तर्हि श्रीरुक्मिण्या कुतस्तस्य मोचनमित्याकाङ्क्षायामाहुः

१ साधकः । २ स्वबान्धवैः ।

वधानुकल्पः स्वद्रोहे भक्तद्रोहे वधः स्मृतः ॥ २८ ॥
वधानुकल्परूपं हि मुण्डनं तच्चकार ह ।
सर्वात्मा भगवान् कृष्णो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ २९ ॥
यो यथा यं प्रपद्येत सोऽपि तन्मन्यते तथा ।
रुक्मिण्यर्थं समागत्य तथा रुक्मी चकार ह ॥ ३० ॥
अतः कृष्णं प्रार्थयित्वा रुक्मिणी तं व्यमोचयत् ।
भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
नटवत्कपटाद्वापि ततः प्राह बलस्तथा ।
द्वारकायां तु नेतव्यः सुखं बद्ध्वाल्पबन्धनैः ॥ ३२ ॥
ततो मया प्रबोध्यश्च नान्यथेत्यन्तरं श्रियः ।
तदभावाद्वैमनस्यं तद्रामेण निवारितम् ॥ ३३ ॥
तथा चेत्कुरुते कृष्णस्तदा लोको विरुध्यते ।
अस्मान् वञ्चयितुं रुक्मी कृष्णपक्षोऽप्युपाह्वयत् ॥ ३४ ॥
यावज्जीवं तदा दुःखी दैत्यो दैत्यविसंमतः ।
ज्ञानाध्याये तथा युक्तं दैत्यानां मुण्डनं परम् ॥ ३५ ॥
अत एव पुनः स्थानं कुण्डिनं न विवेश ह ।
रुक्मिणीसहितः कृष्णः सर्वेषां सुखदोऽभवत् ॥ ३६ ॥
एवं त्रिविधजीवानामुद्धर्ता व्यसनार्णवात् ।

योजना ।

सर्वात्मेत्यादि । तथा च श्रीरुक्मिण्या भगवति श्रद्धावत्त्वेन भगवद्रूपत्वात्तन्मोचनार्थं रुक्मिणः प्रवृत्तत्वेन श्रीरुक्मिण्या भगवद्रूपया तन्मोचनमित्यर्थः । ननु तथापि बलदेवेन भगवान् किमित्युपालब्ध इत्याकाङ्क्षायामाहुः भगवदित्यादि । अन्यधर्मो रजस्तमोधर्मः गुणक्षोभवशात् प्रवर्तते । भगवति तु मायया नटवदविद्यया कपटाद्वा तदुभयमपि नोचितम्, शुद्धसत्त्वेवतीर्णत्वाद्गुणातीतत्वाद्वा, ततो हेतोर्बलभद्र उपालम्भं प्राह, यथा मृद्भक्षणे । तथा च भगवदाशयाबोधात्तथा वचनमित्यर्थः । ननु भगवतः करुणत्वात् प्रार्थनेन यथा वधान्निवृत्तिः, तथा बन्धनादेरपि प्रार्थनया स्यादिति तदभावोपि कुतो न प्रार्थित इत्याशङ्कायां बन्धनं श्रीरुक्मिण्या अभिमतम्, न तु तत्प्रकारकमिति बोधयितुं तदाशयमाहुः द्वारकायामित्यादि । ननु भगवतः सर्वज्ञत्वेन तदाशयस्यापि ज्ञानात्तथैव कुतो न भगवता कृतमिति शङ्कायां भगवदाशयमाहुः तथा चेदित्यादिसार्धेन । मुण्डनस्यान्यदप्याशयमाहुः ज्ञानाध्याय इत्यादि । अत एवेति । दैत्यत्वादेव । अध्यायत्रयार्थमुपसंहरन्ति रुक्मिणी-त्यादिसार्धेन । एवं पञ्चमाध्यायो विचारितः ।

ततः कृष्णव्यसनिनो जाताः साधनमीरितम् ॥ ३७ ॥
कामेन व्यसनं लोके स स्वयं व्यसनं गतः ।
देहनाशात्सर्वनाशाद्भार्याहरणतोपि हि ॥ ३८ ॥
व्यसनं तद्देवदेहाज्जातं चेन्नैव नश्यति ।
यदा मुक्तिप्रदानार्थं वासुदेवः समुद्गतः ॥ ३९ ॥
तदा माया च कामश्च तस्माद्बन्धार्थमुद्गतौ ।
मायया मोहितो जीवः कामैर्नानाविधोऽभवत् ॥ ४० ॥
कामोत्पत्तिर्यदा कृष्णात्तदा तद्व्यसनं हृतम् ।
स्वस्थः स्मृत्वा विरक्तश्च सर्वानेव प्रबाधते ॥ ४१ ॥
कृष्णसंबन्धिदेहेन रुद्धो वा न तथाविधः ।
एवं षड्भिः समस्तानां व्यसनाभाव ईरितः ॥ ४२ ॥
दुष्टव्यसनभावत्वाच्च कृष्णेऽपि तथा जगुः ।
तेषां वा व्यसनं कृष्ण आधिदैविकमात्मनि ॥ ४३ ॥
पश्चात्तं नाशयामास धर्म्यध्यायेन सिद्धता ।
फलसाधनयोरैक्यं वक्तुमेका कथोच्यते ॥ ४४ ॥

योजना ।

षष्ठं विचारयन्ति । कामेनेत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः । सर्वनाशादिति । धन्वादिपरिकरनाशात् । नैव नश्यतीति । शम्बरस्य शिवप्रसादवत्तया बलिष्ठत्वान्नैव नश्यति । तस्मादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तन्निवृत्त्युपायमनुसन्धाय । उद्गताविति । अलौकिकप्रकारेण कार्यं कुर्वाणावभूताम् । व्यसनस्मृत्या विरागे कमपि न बाधेतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कृष्णेत्यादि । तथा च भगवद्विचारितानेव न बाधत इत्यर्थः । अत्र विचारितभिन्नानां बाधनं वैराग्यकार्यं बोध्यम् । एवं षष्ठो विचारितः । षड्विधलीलया भौतिकाध्यात्मिकनिवृत्तिरुक्तेत्याहुः एवमित्यादि ।

ननु समस्तव्यसननिवृत्तौ किं व्यसनं शिष्टं यदर्थं यत्न इत्याकाङ्क्षायां मायाकृतस्य तस्य तस्यावशिष्टत्वं बोधयन्तस्तन्निवृत्त्युपायो धर्मिणा क्रियत इति सप्तमाध्यायार्थबोधनाय तं विचारयन्ति दुष्टेत्यादि । तथा जगुरिति । मणिहर्तृत्वं जगुः । तथा चेदं मायामोहकृतमाधिदैविकमित्यर्थः । नन्वेवं निरुद्धानां कथमीदृशो भावः संभवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तेषां चेत्यादि । तथा च लोकाः कथमबुद्ध्वा मणिहरणस्य भगवत्प्रयुक्तत्वं वदन्तीत्येतद्वा आधिदैविकं व्यसनमित्यर्थः । सिद्धतेति । भगवद्व्यसनशालित्वमित्यर्थः । नन्वत्र प्रकरणे श्रीरुक्मिणीविवाहो व्यसनात्मकसाधनोपोद्घाततयोक्तः । तेन दुःखनिवृत्तौ सत्यां

१ देत । २ सधे । ३ महृत, हृतम् ।

मणिश्च व्यसनं हन्ति लोके ख्यातस्ततोऽपि चेत् ।
व्यसनानि विनश्येरंस्तदा नैकान्तिको हरिः ॥ ४५ ॥
इति तस्य निराकृत्यै ततो व्यसनमुच्यते ।
तथापि चेत्कृष्णवाक्यात्साध्यते सर्वभावतः ॥ ४६ ॥
तदा व्यसननाशाय कल्पते नान्यथा तु तत् ।
इति निश्चित्य भगवान् सत्राजितमुवाच ह ॥ ४७ ॥
मणेर्यावद्धनं प्राप्यं तद्राजा दास्यतीति हि ।
अविश्वासं कृष्णवाक्ये कृत्वा तं नैव दत्तवान् ॥ ४८ ॥
ततः सर्वक्षयो जात इति वक्तुं कथोच्यते ।
सूर्यभक्तस्तु सत्राजित्ततो लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥ ४९ ॥
मणिरूपां कन्यकां च द्वयं भोग्यं हरेः परम् ।
तयोरन्यत्र सत्राजिद्विनियोगं हि वाञ्छति ॥ ५० ॥
अक्लिष्टकर्मा भगवान् कन्यार्थं तत्तथाकरोत् ।
यादवोऽप्यन्यभक्तत्वान्न निरुद्धः प्रसेनकः ॥ ५१ ॥
मणेरतिक्रमाच्चैवं मायाभृत्येन मारितः ।
सोऽपि वक्रेण संस्पर्शाद्रामभक्तेन मारितः ॥ ५२ ॥
भक्तबालकसौख्याय मणिः श्रीस्तत्र तिष्ठति ।
ततः सा कन्यका प्राप्ता केवलोऽभून्मणिस्तदा ॥ ५३ ॥
तदुच्छिष्टं न शुद्धं हि कृपया तदुपानयत् ।
कन्यार्थमेव गमनं कालियह्रदवस्तुनः ॥ ५४ ॥

योजना ।

साधनं पूर्णं सिद्धमेवेति तत्प्रकरणे सत्राजित्कन्यादानादिप्रकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः फलेत्यादि । फलं विवाहः, तदेव दुःखनिवृत्तौ साधनमिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाहुः मणिश्चेत्यादि । कथोच्यत इत्यन्तम् । तथापीति । मणेर्व्यसननाशकत्वमपि । भगवद्वचनाकारमाहुः मणेर्यावदित्यादि । कथेति । मणिकथा । ननु तथापि भगवतो मणियाचनस्य को वाशय इत्याकाङ्क्षायामाहुः सूर्येत्यादि । तत इति । अन्यभक्तत्वाद्धेतोः । एतस्य पदस्य तयोरित्यनेनान्वयः । तर्हि प्रसेनस्य कथमेवं मरणमित्यत आहुः यादवोपीत्यादि । अतिक्रमादिति । पूज्यस्य तस्याभरणत्वेन विनियोगात् । मायाभृत्येनेति । देवीवाहनेन सिंहेन । तर्हि सिंहः कुतो मारित इत्याकाङ्क्षायां तत्राप्यतिक्रममेव हेतुमाहुः सोपीत्यादि । केसरिणो हि चर्मनखाश्च पवित्राः, न तु वक्त्रम् । तत्स्पर्शेन मणेरुच्छिष्टीभावादतिक्रम इति तथेत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथापि दुर्यशःप्रमार्ज-

राजसानां परीक्षार्थं बहुकालं न चागतः ।
जाम्बवद्बोधसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वं विहाय हि ॥ ५५ ॥
सप्तविंशतितत्त्वानि मुष्टिभिर्निहतानि वै ।
ततः स्वरूपनिष्ठस्तु भगवज्ज्ञानमेयिवान् ॥ ५६ ॥
लक्ष्मीं च कन्यकां बुद्ध्वा लीलार्थे चागतिं तथा ।
सत्त्वं संपाद्य पूर्वं हि मणिं कन्यां ददौ ततः ॥ ५७ ॥
उच्छिष्टत्वान्मणिं कृष्णः सत्राजिद्दत्तमप्युत ।
न गृह्णादात्मजां वाणीं युक्तां स्वां जगृहे मुदा ॥ ५८ ॥
सर्वात्मनान्यहृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयम् ।
सर्वात्मनाऽप्रपन्नं च नाशायैव कलिं यथा ॥ ५९ ॥
उच्छिष्टं भक्तभोग्यं हि फलं भक्ताय दास्यति ।
एवं सप्तभिरध्यायैर्व्यसनं सुनिरूपितम् ॥ ६० ॥

योजना ।

नस्य जातत्वाद्भगवतो बिलप्रवेशस्य किं प्रयोजनमत आहुः भक्तेत्यादि । गमनमित्यन्तम् । उत्तानमग्रिमम् । तत इति । भगवद्गमनोत्तरम् । केवल इति । निःश्रीकः । सत्त्वमिति । साधुत्वम् । नन्वन्ययाचितां कन्यां कुतो भगवान् गृहीतवानित्याशङ्कायामाहुः सर्वात्मनेत्यादि । तथा च यद्यपि मूले नोक्तम्, तथापि मुदा ग्रहणरूपात् कार्यात्तथात्वमनुमीयत इत्यर्थः । तर्हि मणिं कुतो न गृहीतवानित्यत आहुः उच्छिष्टमित्यादि । अत्र चाध्याये धर्मिलीला स्फुटैव । एवं सप्तमाध्यायो विचारितः । एवं षड्भिः साधनप्रकरणं विचार्योपसंहरन्ति एवं सप्तभिरित्यादि ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणनिबन्धयोजना ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणानुक्रमणिका।

जामातृवधसंतप्तजरासन्धचमूवधः ।
बहुशः सेनयोद्वेगो द्वारकादुर्गकारणम् ॥ १ ॥
यवनस्य वधो दृष्ट्या मुचुकुन्दस्य संस्तुतिः ।
वरं दत्त्वा ततो म्लेच्छवधं कृत्वा धने ततः ॥ २ ॥
नीयमाने वरैर्दृप्तजरासन्धात् पलायनम् ।
रैवताद्रेवतीकन्याबलदेवसमर्पणम् ॥ ३ ॥
रुक्मिणीप्रियसन्देशश्रवणादखिलान् रिपून् ।
निर्जित्य निर्गमो गेहादम्बिकाया हृतिर्बलात् ॥ ४ ॥
चैद्यसान्त्वनमुर्वीशैस्ततो रुक्मिसमागमः ।
युद्धापेक्षापराधे च मुण्डनं तस्य कृष्णतः ॥ ५ ॥
रुक्मिणीदुःखशमनं रामवाक्यं च मोक्षणम् ।
ततो विवाहो रुक्मिण्या विधिवत् स्वपुरे तदा ॥ ६ ॥
प्रद्युम्नोत्पत्तिकथनं हरणं सूतिकागृहात् ।
मायावत्योक्तवृत्तान्तः शम्बरस्य वधस्ततः ॥ ७ ॥
पुनरागमनं गेहे संतोषो द्वारकौकसाम् ।
सूर्यात् स्यमन्तकप्राप्तिर्याचनं तस्य वै हरेः ॥ ८ ॥
तत्संबन्धात् प्रसेनस्य वधोऽकीर्तिर्हरेस्तथा ।
तन्मार्जनाय ऋक्षस्य गेहे गमनमेतयोः ॥ ९ ॥
ज्ञात्वा सुरर्षभं युद्धाज्जाम्बवत्याः समर्पणम् ।
सत्राजितस्य प्राप्तस्य स्वतो दानं मुरारिणा ॥ १० ॥
विवाहः सत्यभामाया दत्तायाः प्रीतये हरेः ॥ १०½ ॥

(९१६–९३२). दशमराजससाधनप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

जरासन्धसमानीतसैन्यघाती विचारकः ।
यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलिः ॥ १ ॥
द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ।
मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ॥ २ ॥
यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानन्दविग्रहः ।
मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ॥ ३ ॥

---

१ मुदेति पाठः ।

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।
फलप्रदानसंतुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ॥ ४ ॥
शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः ।
प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥ ५ ॥
रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रद्युम्नभावनः ।
स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ॥ ६ ॥
सत्यभामाप्राणपतिः ।

त्रिविधनामावलीस्थैतत्प्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

क्षात्रधर्मप्रवर्तकाय नमः ॥ १ ॥ दिव्ययुद्धविशारदाय नमः ॥ २ ॥ जरासन्धसमानीतसैन्यघातकाय नमः ॥ ३ ॥ द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नमः ॥ ४ ॥ भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नमः ॥ ५ ॥ यवनान्तकाय नमः ॥ ६ ॥ मुचुकुन्दप्रसादकाय नमः ॥ ७ ॥ सर्वदेवतामनोरथपूरकाय नमः ॥ ८ ॥ शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नमः ॥ ९ ॥ दैत्यमोहनचरित्राय नमः ॥ १० ॥ रुक्मिणीमनोरथपूरकाय नमः ॥ ११ ॥ रुक्मिणीगान्धर्वविवाहाय नमः ॥ १२ ॥ रुक्मिणीप्राणपतये नमः ॥ १३ ॥ रुक्मिप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नमः ॥ १४ ॥ रुक्मिणीविवाहप्रदर्शितगृहस्थधर्माय नमः ॥ १५ ॥ त्रिविधविवाहकर्त्रे नमः ॥ १६ ॥ कामजनकाय नमः ॥ १७ ॥ शम्बरघातकप्रद्युम्नाय नमः ॥ १८ ॥ जाम्बवतीप्राणपतये नमः ॥ १९ ॥ लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नमः ॥ २० ॥ सत्यभामावल्लभाय नमः ॥ २१ ॥

श्रीगोष्ठीशालोपनामरामचन्द्रभट्टात्मजघनश्यामभट्टकृता सूचिका ।

अतः परं दुःखनिवारकत्वेन भगवत्येकतानत्वमेव साधनम् । तद्द्वारा निरोधः सिद्ध इति साधनत्वमस्य प्रकरणस्य । अत्रापि सप्तभिरध्यायैः पूर्ववदेव निरूपणम् । तत्र प्रथमे जरासन्धपलायनादिकमैश्वर्यकार्यमेव, द्वारकानिर्माणादिकं च । द्वितीये मुचुकुन्दद्वारा यवनहननं साधनमात्रोपदेशद्वारा मुचुकुन्दोद्धारकरणं च वीर्यमेव । तृतीये यशः कार्यं स्फुटमेव । 'श्रुत्वा गुणा'नित्यादिरुक्मिणीस्तुत्या यशोनिरूपकत्वात् । चतुर्थे रुक्मिण्या हरणेन अन्यसंबन्धरूपापन्निवारकत्वात् श्रीकार्यम् । पञ्चमे रुक्मिविरूपकरणानन्तरं श्रीबलदेवद्वारा रुक्मिणीं प्रति ज्ञानोपदेशवाक्यानि ज्ञानकार्यरूपाणि । षष्ठे प्रद्युम्नदर्शनानन्तरं तत्रैव मनो लग्नम्, संसारे च विरक्तं जातमिति वैराग्यम् । सप्तमे जाम्बवता युद्धं मणिदानं धर्मिनिरूपणम् । अग्रे स्पष्टम् ।

इति दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणविभागसूचिका ।

श्रीगोकुलरायकृतदशमराजससाधनप्रकरणाध्यायार्थः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णव्यसनित्वस्य फलप्राप्तौ प्रयोजकत्वाल्लौकिकव्यसनप्राप्तौ तन्निराकरणस्यैव कृष्णव्यसनसाधनत्वेन प्रजापतिप्रसूतस्य राजसभावापन्नस्य जरासन्धस्य सप्तदशवारं व्यसनकर्तुः केवलपौरुषेण तावद्वारनिराकरणार्थं ध्यायति कृष्णेऽलौकिकरथायुधायागमनस्यैश्वर्यकार्यत्वात्, पुनर्विप्रप्रसादपुष्टतामसयवनकृते, शिवप्रसादपुष्टसात्विकभावापन्नजरासन्धकृते च दुःखे तन्निवारणस्य प्रकारान्तरसाध्यत्वेन तदर्थं द्वारकानिर्माणादेरैश्वर्यत्वादैश्वर्यनिरूपणं सप्तचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४७ ॥

एवं शत्रुकृतभौतिकदुःखनिवारणेन लौकिकानां कृष्णव्यसनसिद्धिः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे यवनदूषिते स्थाने नित्याया मथुरायाः स्थित्यभावात् कृतानामपि वैदिककर्मणां फलसाधकत्वाभावात् वैदिकानां तद्रूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं मुचुकुन्दद्वारा यवनहननस्य बुद्धिवीर्यरूपत्वान्निद्रया साधनाभावरूपाध्यात्मिकदुःखिनो मुचुकुन्दस्यापि स्तुतिः, तुष्टेन भगवता स्वसामर्थ्यदानेन मुक्तिसाधने सामर्थ्यप्रापणस्य वीर्यरूपत्वाद्वीर्यनिरूपणमष्टचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नित्यदा वर्षावता प्रवर्षणेनाभिप्रार्थनायां स्वयं सर्वजीवनाशकाग्निदानस्य यशोविरुद्धत्वेन रुक्मिणीप्रतिबन्धाभावाय पराजयहेतुपापोद्धवार्थं यवनद्रव्यग्रहणतो नष्टबुद्धिभिर्दुष्टैरग्निदापनस्य यशोरूपत्वात् नारदादिभ्यः श्रुतभगवद्गुणाया रुक्मिण्या दुष्टकृतप्रतिबन्धेन भगवद्वरणाभावरूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवारणार्थं प्रेषितविप्रसन्माननस्य यशोरूपत्वात् रुक्मिणीप्रेषितपत्रिकाया भगवता श्रवणेन रुक्मिणीवाचोऽन्यसंबन्धित्वरूपवाचिकदुःखनिवृत्तौ पत्रिकायां यशसः स्थितत्वाद्यशोनिरूपणमेकोनपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ४९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे विदर्भपुरे सर्वलोकरञ्जनार्थं स्वरूपशोभाप्रदर्शनस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् रुक्मिणीकायस्य अन्यसंबन्धित्वरूपकायिकदुःखनिवारणार्थं साक्षाच्छ्रीरूपाया एव रुक्मिण्या हरणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५० ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णेन हृतामपि मां प्रबला दुष्टाः प्रतिनेष्यन्तीत्याकारकरुक्मिणीमानसदुःखनिवारणार्थं सर्वराज्ञां पराभवे कृतेऽतिसाहसेन समागतस्य रुक्मिणोऽपि पराभवे मुण्डने च कृते बद्ध्वा द्वारकां नीयमानस्य रुक्मिणो रामेण मोचने रुक्मिणीविचारितभङ्गात् जातस्य वैमनस्यस्य रामोपदिष्टज्ञानेन निवारणात् ज्ञाननिरूपणमेकपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ५१ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य सूतिकागृहात् शम्बरेण हरणे भगवत उदासीनत्वात् कामस्य सर्वलोकदुःखहेतुत्वाद्भगवता दुःखनिवारणे क्रियमाणे कामादेर्दुःखदानेऽशक्तज्ञापनार्थं कामस्यैव देहनाशभार्याहरणादेर्दुःखस्य निरूपितत्वात् स्मृतदुःखेन विरक्तेन कामेन सर्वत्र दुःखदानाभावाय स्वपुत्रस्यैव तस्य दुःखदापनात्, भक्तेषु

चतुर्दशभिरध्यायैः प्रमाणं तस्य रूप्यते ।
तदीया एकविंशत्या षड्भिः स च निरूप्यते ॥ ३ ॥
कृतिः प्रमाणं तु हरेः स्वतश्चान्यानुरोधतः ।
सप्तभिः सप्तभिः प्रोक्ता गुणैर्युक्तो हरिस्तथा ॥ ४ ॥
वाक्यात्तदीया विज्ञेयास्तस्यैव न तु शास्त्रतः ।
एकविंशविधं सर्वं श्रुत्वा तद्बहुधोदितम् ॥ ५ ॥
षड्गुणैर्भगवान् रूप्यस्तेषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
निरूप्य क्षात्रधर्मेण जयोऽन्यश्च निरूप्यते ।
राजसानां साधने तु निरोधे भगवत्कृतिः ॥ ७ ॥
सर्वथा साधनमिति तदेवादौ निरूप्यते ।
विवाहपुत्रजन्मान्ता सा निरूप्या विशेषतः ॥ ८ ॥
अलौकिकं ततः स्थानं निरूप्यमिति रूप्यते ।
तस्योपद्रवनाशाय भ्रमोत्पादनमीरितम् ॥ ९ ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव प्रसङ्गात् सुनिरूपितौ ।
अन्यथा लौकिकी लीला कृष्णस्य स्यान्न चान्यथा ॥ १० ॥

विवरणटिप्पणी ।

तथाकृतिः । धर्माश्च भगवद्रूपाः । यतः स भगवानेव त्रिधा । अतः सर्वा भगवल्लीलैवेत्यर्थः । तच्छास्त्रं चेति । भगवतः शास्त्रमनुशासकं भगवत्प्रमाहेतुरिति यावत् । तदीयानामेकविंशतिभिर्निरूपणे हेतुमाहुः वाक्यादिति । अत्र भगवत एव वाक्यात्तदीया धर्मा विज्ञेयाः, न तु साधारणशास्त्रन्यायेन, अतस्तत्प्रकरणारम्भे नृगप्रसङ्गेन भगवद्वाक्यैरेव धर्मज्ञानं निरूपितम्। तच्च सर्वं भगवद्वाक्यं कालातिक्रमेण निरोधसंपादकत्वात्कालस्य चैकविंशतिविधत्वादेकविंशतिविधम्। अतस्तदीया धर्मा एकविंशतिभिर्निरूप्यन्ते इत्यर्थः। तदेव वाक्यं श्रुत्वा अन्यैर्बहुधोदितम्, परन्तु मूलं तदेवेति भावः । भगवतोऽनन्तगुणत्वेपि षड्गुणैरेव निरूपणे हेतुमाहुः तेष्विति । राजसानामिति । साधनरूपे राजसानां निरोधे वक्तव्ये भगवत्कृतिरेव सर्वथा साधनमिति हेतोस्तदेव साधनमाद्याध्याये निरूपितमित्यर्थः । विवाहेति । सा भगवत्कृतिरेतदन्ता साधनप्रकरणे निरूप्या । सप्तमाध्यायस्याग्रिमाध्यायेनैकवाक्यतेति तत्रैव वक्ष्यत इति भावः । अलौकिकमिति । यतो भगवत्कृतिरेव साधनत्वेनोच्यते ततो हेतोः स्थानमप्यलौकिकमेव निरूप्यमिति हेतोस्तादृशं द्वारकारूपं स्थानं निरूप्यते इत्यर्थः । तस्येति । तस्य स्थानस्योपद्रवाभावाय 'सोपि दग्धा'विति श्लोकेन जरासन्धस्य भ्रमोत्पादनमीरितम् । द्वारिकागमनज्ञाने तत्राप्यागत्योपद्रवं कुर्यादिति भावः। निग्रहो जरासन्धस्य,

१ उपद्रवनाशायेति पाठः ।

त्रिविधो हि क्षत्रियाणां विवाहः परिकीर्तितः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव विहितश्च स्वगृह्यतः ॥ ११ ॥
पुत्रस्यापि कथा वाच्या ह्यन्येनापि समर्पिताम् ।
भार्यामाहुः क्षत्रियस्य तत्प्रसङ्गात्तथा परा ॥ १२ ॥
सत्यभामाविवाहान्ता कथेयं विनिरूपिता ।
त्रिविधं दुःखमादौ हि भक्तानां विनिरूपितम् ॥ १३ ॥
भूमेर्मातुर्वैष्णवानां वैकुण्ठादागतिर्यतः ।
द्वयमप्यत्र मथुरात्यागे हेतुर्निरूप्यते ॥ १४ ॥
प्रमाणरक्षासिद्ध्यर्थमनिवार्यं तु तद्द्वयम् ।
निवार्यः सप्तदशधा ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः ॥ १५ ॥
स सप्तदशधा प्रोक्तस्तन्निवृत्तावशक्यता ।
अतोऽत्र प्रथमं वाच्यं कृतिशक्यमनेकधा ॥ १६ ॥
उत्तरार्धसमैः श्लोकैरतिदेशस्ततः परम् ।
द्वाभ्यां कलाभिरपरः साधिकाभिरिति स्थितिः ॥ १७ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अनुग्रहो मुचुकुन्दस्य । पुत्रस्यापीति । पुत्रोपि क्षात्रप्रकारेणैव विवाहं संपादितवानित्यपि-शब्दः । तत्पुत्रत्वाद्युक्तमेवेति हिशब्दः । अन्येनापीति । शम्बरेणापि समर्पितां सूपौदन-पाचने विनियुक्ताम् । अन्यथा दृष्टिशङ्काभावाय तत्र समर्पितामित्युक्तम् । ततस्तं हत्वा स-मानीतामिति शेषः । परा रुक्मिणः पुत्र्यपि तत्प्रसङ्गात्क्षात्रधर्मप्रसङ्गादेव स्वयं सर्वान् राज्ञो निर्जित्य हृता प्रद्युम्नस्य भार्या जातेत्यर्थः । आदौ हीति । दशमस्कन्धप्रथमाध्याये इत्यर्थः । इदं च तत्र सम्यग्विवृतमिति तत्संमत्यर्थं हिशब्दः । तन्मध्ये भूमेर्वैष्णवानां चेति दुःखद्वयं मथुरात्यागे हेतुः । तत् द्वयमपि मथुरास्थितावनिवार्यम्, तत्र हेतुः, प्रमाणेति । प्रमाणं वरदानवाक्यं ब्रह्मणोक्तं तस्य रक्षासिद्ध्यर्थमिति । सप्तदशकृत्वो निवारणे अष्टादशे अनिवारणे च हेतुमाहुः निवार्य इति । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'ति श्रुतौ प्रजापतेर्ब्रह्माण्डे सप्तदशत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः । स च सप्तदशधा । अतो ब्रह्माण्डप्रकारेण यावदागतस्तावत्पर्यन्तं निवारितवान् । अग्रे निवारणं तु अलौकिकभावेन भवति । तादृशो भावस्तु उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणान्न संभवति । अतः प्रजापतिनिवृत्तौ सत्यामग्रे भगवतोऽशक्यता । क्वचित्तथाभावोपि स्वीकर्तव्यः, परं प्रयो-जनवशात् । तत्तत्रैव विवरिष्यते । अतो हेतोरत्र कृतिशक्यं सप्तदशधा हननमनेकप्रकारेण उत्तरार्धसमैरेकचत्वारिंशद्भिः श्लोकैः प्रथमं वाच्यम् । ततः परं द्वाभ्यामतिदेशो वाच्यः । ततः साधिकाभिः कलाभिः सार्धपञ्चदशभिरपरोतिदेशो वाच्यः । इति स्थितिः । अस्मिन्नध्याये इति शेषः ।

भगवानक्लिष्टकर्मेति निरूपयितुं प्रथमं कंसभार्ययोरुपद्रवहेतुमाह अस्ति प्राप्तीति द्वाभ्याम् ।

अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ।
हते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १ ॥
पित्रे मगधराजाय जरासन्धाय दुःखिते ।
वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥

उभयोः क्रियानामत्वमग्रे क्रियायोगित्वाय प्रथमत एव तथा निरूपितम् । अस्तीति सर्वधात्वर्थः, क्रियासामान्यम् । प्राप्तिः सर्वक्रियाफलम् । भगवदिच्छया एते पुत्ररहिते अतिक्रुद्धे भगवत्सान्निध्यादेव भर्त्रा सह गमनरहिते पितृगृहे गते । दिग्विजये पराजितः सोऽपि दुहितरावदादिति पुराणान्तरप्रसिद्धिः । चकारात्तत्सम्भृतिर्दासः सर्वाश्च । पितुर्गृहानीयतुः । आकारणं तत एव नापेक्षितम् । निमित्तं भर्तृमरणम् । भगवतोऽतिसमर्थस्याक्लिष्टकर्मत्वज्ञापनाय तयोर्गमनं प्रसिद्धमेव जातमित्याह स्मेति । नन्वेवं साधनफलरूपयोः कथं वैधव्यमिति चेत्, तत्राह कंसस्य महिष्याविति । महिषीत्वात् पराधीनत्वम् । तद्भोगातिशये प्रवृत्ते अपि भगवदिच्छया तथाभूते । तद्विश्वासार्थं भरतर्षभेति । नात्र तयोर्दुःखे लौकिकं किञ्चिदस्तीति भावः । गमनेऽपि न दुःखान्तरं हेतुः, किन्तु भर्तृहननमेव । गतयोः कृत्यमाह पित्रे इति । मगधराजायेति । प्राकृतदेशाधिपतित्वेन दोषोऽपि निरूपितः । दुर्जयत्वं निरूपयितुं जरासन्धायेति । दुहितृप्रियत्वं निरूपयितुं दुःखित इति । सर्वमाकाशवाणीप्रभृति मरणान्तम्, आत्मनो धवाभावकारणम्, कृष्णचरितमिति यावत् ॥ २ ॥

पूर्वं तेन कंसवधः श्रुत एव, परं मल्लक्रीडायां मञ्चात् पतितो दैवान्मृत इति । इदानीं हेतुपूर्वकं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा पयसा पुष्टः सर्प इव जात इत्याह स तदाऽप्रियमाकर्ण्येति ।

विवरणटिप्पणी ।

अस्ति प्राप्तीत्यत्र । तत एवेति । पितृगृहादेव हेतोरित्यर्थः । तद्भोगातिशये इति । कंसस्य भोगातिशयार्थं प्रवृत्ते अपि भगवदिच्छया तथाभूते विधवे भोगरहिते जाते इत्यर्थः । तदिति । साधनफलरूपयोरपि भगवदिच्छया भोगराहित्यमित्यत्र विश्वासार्थमित्यर्थः । आभासे वाक्यद्वयार्थ उक्त इति प्रत्येकवाक्यार्थावाहुः गतयोरिति । तथाच गतिः प्रथमवाक्यार्थः, कृत्यं द्वितीयवाक्यार्थ इति भावः । पित्रे इत्यत्र । प्राकृतदेशेति । निषिद्धदेशेत्यर्थः ।

स तदाऽप्रियमित्यत्र । ननु भगवतो घातकत्वान्निष्कृतिसिद्धये भगवदर्थमुद्योगः

१. अनिरुद्धे इति पाठः । २. निरूपद इति पाठः ।

स तदाऽप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ।
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥ ३ ॥

छलेन मारणादमर्षः । मरणं त्वप्रियम् । राजा हि दुःखशोकप्रतीकारं करोत्येव, समर्थस्य तूष्णीम्भावो न युक्त इति । अयं दोषो वस्तुतो वसुदेवस्य । तद्रक्षार्थं सर्व एव यादवाः प्रवर्तिष्यन्त इति पृथिवीमयादवीमेव करिष्यामीति मनसि विधाय, तदर्थं महान्तमेवोद्योगं कृतवान् । स हि महान् भवति, कृष्णस्य च दोषं न पश्यति । आनुपूर्वी तादृशी श्रुतेति । परमो ह्युद्यमः तद्बन्धूनामपि स्ववशीकरणमुपायैः । सेनादिसम्पत्तिः स्पष्टैव ॥ ३ ॥

तस्योद्यमस्य फलमाह अक्षौहिणीभिर्विंशत्येति ।

अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चाभिसंवृतः ।
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥

अक्षौहिणीत्रितयं तस्य गृहस्थम् । विंशतिरुद्यमेन सम्पादिता । पूर्वस्थितं विशेषेण प्रवक्ष्यतीति चकारेण समुच्चयः, पृथङ्निरूपणं च कृतम् । अभितः संवृत इत्यैकमत्यमेकप्रभुत्वं चोक्तम् । यादवानां जये स्थानग्रहणं मूलमिति मथुराग्रहणार्थं तां न्यरुणत् । यतः सा राजधानी । सर्वतोदिशमिति तत्रत्यानां निर्गमनाभावाय । न्यरुणत् आवृतवान्, अष्टदिक्ष्वावरणम् । अनेन रात्रावेव व्याजान्तरेण समागत्यावरणं कृतवानिति लक्ष्यते ॥४॥

तदा भीतानां वार्ताकथनं व्यर्थमिति भगवतश्चरित्रमाह निरीक्ष्येति ।

निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ।
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥

यतो भगवान् कालात्मा अवतीर्णः । तच्च समागतं बलरूपम्, न तु स्नेहार्थमन्यार्थं वा समागतम् । तस्य अमर्यादत्वं चाह । वेलामतिक्रम्य समागच्छन्तं सागरमिव दृष्टवान् । नन्वक्लिष्टकर्मा भगवान्, यादवनयनार्थमागतो जरासन्धः यादवान् नयतु, राजा वा विचारं करिष्यति, स्वयं किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह स्वपुरं तेन संरुद्धमिति । मथुरा तु स्वनगरम्, न केवलं यादवपुरीमात्रम् । निरीक्ष्येति त्रिषु सम्बन्धः । एका मोचनीया, अन्ये निर्भयाः कर्तव्याः, एकं च मारणीयमिति । गुणानां कार्यमुपस्थितमिति दर्शनम् । स्वजना भक्ताः, ते च भयाकुलाः । चकारात् तत्सम्बन्धिनोऽन्ये पुरवासिनः । बलस्यैकत्वमनायासेन मारणज्ञापनाय । पुर्यास्त्वावश्यकत्वाय । स्वजने वसुदेवं ज्ञापयितुम् ॥५

विवरणटिप्पणी ।

कर्तव्यो, न तु वसुदेवार्थं यादवार्थं वेत्यत आहुः स हीति । महान् विचारकुशलः । 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति शास्त्रात्कृष्णस्य न दोषः, किन्तु कापट्यकरणाद्वसुदेवस्य तद्रक्षकत्वाद्यादवानां चेति भावः । भगवतस्तु यादवत्वाभिमानाभावान्नाहत्य रक्षकत्वमिति

तत्र भगवान् पदार्थद्वयस्योपस्थितत्वात् किं कर्तव्यमिति चिन्तां कृतवानित्याह चिन्तयामासेति ।

चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ।
तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

ननु किमेतत् द्वयं यदर्थं चिन्तेत्याशङ्क्याह हरिः कारणमानुष इति । भगवानित्युभयथापि करणे सामर्थ्यमुक्तम् । किमक्लिष्टकर्मत्वात् कंसवदयं मारणीयः, तावत् स्वजनाभिभवः सोढव्यः, आहोस्विदक्लिष्टकर्मत्वं परित्यज्य वैषम्यमङ्गीकृत्य युद्धादिकं कर्तव्यमिति । किं तावत्प्राप्तम् । स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित इति हरित्वं दूरीकृत्य कारणार्थं व्याजेन मनुष्यो जात इति कंसवदेव मारणीयः, अन्यथा व्याजकरणं व्यर्थं स्यात् । अक्लिष्टकर्मत्वरक्षार्थमेव मानुषभावेनावतीर्णः । तस्माद्युद्धं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कर्तव्य इति । यतो हरिरयम्, न भक्तानां दुःखं सहते, स्वधर्मश्च कर्तव्यः, सान्नाहिको हि षोडशवार्षिको भवति, युद्धार्थमागतेन च सह युद्धं कर्तव्यमिति । ननु स्वधर्मोऽन्यथा भविष्यतीति कथं क्लिष्टकरणमित्याशङ्क्य देशानुरोधेन करणं निरूपयति तद्देशकालानुगुणमिति । तस्य देशस्य तस्य च कालस्य युद्धकरणमेवानुगुणम् । कदाचिदङ्गानुरोधेनाप्यङ्गिनो धर्मा अन्यथा क्रियन्ते । यथा प्रवर्ग्यसम्भारे आदित्यास्तमये विरमणम्, कृतान्तादेव विरमेदिति । यथा वा देशदोषेण प्रधानयागस्यापि नाशः दक्षयज्ञे । तस्मात् तस्मिन्देशे अभक्ताः स्थास्यन्तीति तदनुरोधेन ते मारणीयाः, तेषां च मृत्युकाल उपस्थित इति कालानुरोधोऽपि कर्तव्यः, अतः क्लिष्टकरणं तद्देशकालानुगुणं भवति । किञ्च, स्वावतारस्य प्रयोजनमपि भवति । अवतारो हि भक्तानामुद्धारार्थः । स च कालं वञ्चयित्वा, लौकिकवत् कृत्वा, भक्ता नेयाः । तत्र क्लिष्टकरणमुपयुक्तं भवति । अन्यथा कालो भक्तेषु द्रोहं कुर्यात् कर्मादिभिः । ततो बहुकर्तव्यमापद्येत । अतः स्वावतारस्य प्रयोजनं यस्मात् तादृशमपि विषमकरणमिति भगवतश्चिन्ता युक्ता ॥ ६ ॥

चिन्तया निर्धारितं पक्षमाह हनिष्यामीति चतुर्भिः ।

हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ।
मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥

विवरणटिप्पणी ।

तेन ज्ञातम् । अतः अयाद्वीमित्युक्तम् । चिन्तयामासेत्यत्र । स्वधर्मश्चेति । क्षात्रधर्म इत्यर्थः । ननु क्षात्रधर्मास्तु षोडशवर्षानन्तरं विहिता इत्यत आहुः सान्नाहिको हीति । अतिसमर्थस्य पूर्वमेव सन्नाहग्रहणे तदैव षोडशवार्षिकधर्माः कर्तव्या इति युक्तिबोधनाय हिशब्दः । तं धर्ममाहुः युद्धार्थमिति । ननु स्वधर्म इति । अक्लिष्टकर्मत्वमित्यर्थः । देशदोषेणेति । दैवाज्ञिकंतिगृहीते देवयजने इति निबन्धे निरूपणादित्यर्थः ।

अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः ।
मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्ता वलोयमम् ॥ ८ ॥
एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय च ।
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥
अन्योऽपि धर्मरक्षार्थं देहः सम्भ्रियते मया ।
विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥ १० ॥

वलं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा । युक्तश्चायमर्थः । लोके हि यदुपरि यो गच्छति, स तेन मार्यत इति नात्र विरोधः । एतदिति प्रदर्शनेन वलस्यातिक्रमोऽपि सूचितः । वलेन समागत इति वलेनैव वधो युक्तो, न तु व्याजेन । पूर्वोक्तास्तु व्याजेन समागताः । अतस्तेषां व्याजेनैव हननं युक्तम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवतो व्रतरूपोऽपि धर्मः परिपालितो भवति । अनेन मारणवैषम्यबुद्धिरपि परिहृता भवति । मार्याणामेव तथा बुद्धिर्जातेति । एतत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् हिशब्दमाह । किञ्च, सर्वैर्भूभारहरणार्थं विज्ञापिते कार्यान्तरमागच्छन्नपि तेषां कृपयापि तथा समागतः । अत आगमनकार्यसिद्ध्यर्थमपि मारयिष्यामीत्याह भुवि भारमिति । एतद्भाररूपमेव वलम् । अत एव सर्वाधः पाताले स्थापितं तत्कालेन भुवि समाहितम् । सम्यगाहितत्वात् न कृत्रिमकालकर्मादिभिः दूरीकर्तुं शक्यते । ननु राज्ञो वलं धर्महेतुर्भवतीति तद्वधे प्राणिवधः अधर्मश्च स्यादिति चेत् ? तत्राह । मागधेन अधमदेशोद्भवेन समानीतमिति । नन्वेतावतां स्वामी महानेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह वश्यानां सर्वभूभुजामिति । तद्वश्या दुष्टा एव । तेऽपि तत्स्वभावापन्ना जाता इति । अनेन तद्वलं न ग्राह्यमित्यप्युक्तम् । दुष्टं भारात्मकमिति । तस्याजेयत्वज्ञापनायाह अक्षौहिणीभिः संख्यातमिति । समूहशो युद्धे भङ्गो भवेत् । सजातीया वहवोऽपि एकेन विजातीयेन हस्त्यादिना मार्यन्त इति । आदौ पञ्चभटा युद्धं कुर्वन्ति । तेषां पराजयशङ्कायां त्रयोऽश्ववाराः । तेषामपि पराजये एको रथी प्रवर्तते । तस्यापि तथात्वे षाष्टिहायनो गजः । एवमेकापि पत्तिः क्रमतः सन्निविष्टा जेतुमशक्या । तादृशमेतदित्याह । भटाश्वरथकुञ्जरैः कृत्वा पत्त्यङ्गत्रिगुणन्यायेन क्रमवृद्ध्या अक्षौहिणीसंज्ञापन्नाः । तेऽपि वहवः । अतोऽन्येषामशक्यत्वात् मयैव हन्तव्यं वलम् । अनेन सार्द्धश्लोकेन वलस्यावश्यवधार्थं दुष्टत्वं भारत्वं च निरूपितम् । ननु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायेन मागध एव किं न हन्यते, एते च दीना मोचनीया इति चेत् ? तत्राह मागधस्त्विति । तुशब्दस्तेषां वधाभावं निराकरोति, भाररूपत्वात् । यद्यपि मागधोपि भाररूपः, तथापि शवदाहककाष्ठदाहकदीर्घवंशवदन्तपर्यन्तं संरक्षणीयः ।

विवरणटिप्पणी ।

हनिष्यामीत्यत्र । कृत्रिमकालेति । कालेन स्वकृतपापेन वा दूरीभविष्यन्तीतिनेत्यर्थः ।

अतो मागधो न हन्तव्यः। तदेवाह भूयः कर्ता बलोद्यममिति। बलानयनार्थं उद्यमं करिष्यति, अन्यथा बलं निलीय तिष्ठेत् भारभूतम्। समानयनार्थं वा अधिकः प्रयत्नो भवेत्। यतोऽयं मागधो दुष्टः। आमरणान्तं यत्नं करिष्यतीति॥ ७॥ ८॥

ननु कथं सर्वेषां वधार्थे प्रयत्नो ब्रह्मणः सर्वात्मनः तत्राह एतदर्थोऽवतारोऽयमिति। मलप्राया व्याधिप्राया दैत्या इति तन्निराकरणे न सर्वात्मत्वं भज्यते। उच्छूनः स्वावयवोऽपि छिद्यत इति। अत एव भगवान् स्वयं पुरुषरूपं प्राप्य तत्र दोषरूपान् दैत्यान् हन्तुं स्वयमेवौषधरूप आविर्भूतः। तदाह एतदर्थोऽवतारोऽयमिति। वैषम्यलक्षणो हि दोषो लौकिकः। स यत्र दोषत्वं न भजते, स दोषो न भवति। अक्लिष्टकर्मत्वं तु पूर्वमेव परित्यज्य समागतमिति 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाये'ति न्यायेन न दूषणं भवति। स्वतश्चोद्यम्य न हन्यते, निष्कपटेन युद्धार्थमागतं निष्कपटेन युद्धेन हन्तव्यमिति मे अवतारः। मे च भूः। धर्म्यो वधो दोषाय न भवतीति धर्मार्थमप्येतद्वधं करिष्यामीत्याह संरक्षणाय साधूनामिति। कृतत्वान्न करणम्। प्रकारान्तरेण साधुरक्षा कर्तव्येत्याशङ्क्याह अन्येषामपि वधायेति। चकाराद्भक्तिस्थापनार्थम्। ततः कार्यचतुष्टयार्थमवतार इत्युक्तं भवति। भूभारहरणार्थं साधुरक्षार्थं दुष्टनिराकरणार्थं भक्तिप्रवर्तनार्थं चेति। समप्रधानं चतुष्टयम्, नत्वेकमन्यार्थम्। भूभारनिराकरणं राजसम्, रक्षा सात्त्विकी, निग्रहः तामसः, भक्तिर्निर्गुणेति। न हि दुष्टहनने भूभारो गच्छति, पुनरुत्पत्तिसंभवात्। हननार्थमेव प्रयत्ने तु भगवतस्तात्पर्योद्धृता एव भवन्ति, न पुनरुत्पद्यन्ते, मुक्ताश्च भवन्ति। एवमेव सद्रक्षायामपि। असत्संसर्गात् सतामप्यसत्तापत्तौ सर्ववधे अनिष्टमेव स्यात्। अतस्तेषां बुद्ध्यादिबाधकमेव दूरीकर्तव्यमिति सद्रक्षापि स्वतन्त्रैव। भक्तेरनुप्रवेशः स्पष्ट एव। तदाह अन्येषां वधाय चेति॥ ९॥

साम्प्रतवेशस्य प्रयोजनचतुष्टयमुक्त्वा पक्षपातलक्षणो धर्मः पूर्वमपि मयि वर्तत इति सृष्ट्यादावेव तथाङ्गीकारात् न दोषायेति वक्तुं पूर्वमपि धर्मरक्षार्थं मयावताराः क्रियन्त इत्याह अन्योऽपि धर्मरक्षाया इति। एतद्व्यतिरिक्तानामवताराणां धर्मरक्षा अधर्मनिवृत्तिश्च फलम्। एतदेवाभिप्रेत्याह 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति। नत्वयमवतारो धर्मरक्षार्थः केवलः। अपिशब्दात्सोपि संगृह्यते। ततश्च षट् प्रयोजनानि भविष्यन्ति। अधर्मनिराकरणं धर्मरक्षा चेति। अत्रापि पूर्ववदुभयं प्रधानम्। अत एव 'संस्थापनाय धर्मस्ये'त्यपि वाक्यमविरुद्धम्। अत एव बुद्धावतारे केवलं धर्मरक्षैव प्रयोजनम्, कल्क्यवतारे अधर्मनिवृत्तिरेव, परशुरामावतारे दुष्टनिग्रह एव, बलभद्रे भूभारहरणमेव, पृथ्व्यवतारे सत्प-

विवरणटिप्पणी।

एतदर्थ इत्यत्र। दोषो लौकिक इति। लोकदृष्टान्तसिद्ध इत्यर्थः। यत्रेति। दैत्यवधे पूर्वोक्तप्रकारेण दोषत्वं नापद्यते इत्यर्थः।

रिपालनमेव । एवं सर्वत्र यथायथमूह्यम् । सर्वाणि तु भगवत्येव । भक्तिश्च स्वतन्त्रा अधिका । नन्वेतत्सर्वं कालकर्मादिभिरेव स्वतन्त्रतया आज्ञया वा सिध्यतु, किं विशेषावतारेणेत्याशङ्कायामाह काले प्रभवत इति । धर्माधर्मौ कचिदेव काले प्रभवतः । अतो यदा अनपेक्षितः, तदा अवतीर्य निराकरणं स्थापनं वा कर्तव्यम्, कालस्तु जनक एवेति न तेन तन्निराकरणम्, नियतस्योभयशक्तित्वाभावात् । तस्मादवश्यं वैषम्यं अक्लिष्टकर्मत्वं च भक्ताद्यनुरोधेन कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

भगवद्ध्यानमात्रेण भूमिष्ठानां पदार्थानां दैत्यांशवासितत्वात् तेषां सज्जीकरणे विलम्बात् वैकुण्ठादेव साध्ये स्मृते स्वयमेव साधनमागतमित्याह एवं ध्यायतीति ।

एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्सूर्यवर्चसौ ।
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥

सर्वे हि देवाः अधिकारन्यायेनापि भगवद्वशा इति ज्ञापयितुं गोविन्द इति । आकाशात्सर्वेषामलौकिकत्वज्ञापनाय । दृष्ट एवालौकिकज्ञानं भवतीति दर्शनार्थं सूर्यसङ्काशत्वमाह सूर्यवर्चसाविति । न हि सूर्यं कदाचिदुदितं न पश्यति । अनेन अक्लिष्टकर्मताप्युक्ता । स्वानां भयं च निवारितम् । अलौकिकरथागमनं दृष्ट्वापि यदि युद्धार्थं यतन्ते, तदा मृत्युं निश्चित्यैव यतन्त इति न भगवद्दोषः कश्चन । यथा धनुर्भङ्गादिसामर्थ्यप्रदर्शनम्, तथैतदपि । सद्य एवोपस्थिताविति सिद्धावेव समागतौ, नतु लक्ष्मीवत् रुक्मिण्यादिभावेनोत्पत्तिरपेक्ष्यते । यद्यप्यलौकिकरथस्य न सूताद्यपेक्षा, तथापि तदभावे शोभार्थं वा सूतः कर्तव्य इति प्राकृते स्थापिते तदनुरोधानुरोधाभ्यां कार्याभावः । अतः ससूतौ । युद्धादिसामग्री कवचादिर्ध्वजादिश्च परिच्छदशब्देनोच्यते ॥ ११ ॥

सायुध एव रथमारोहतीति पृथगायुधानामागमनमाह आयुधानि चेति ।

आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।
दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः सङ्कर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥

धनुःखड्गादीनि दिव्यानि शार्ङ्गप्रभृतीनि । भिन्नान्याकृतिमन्ति निषेधति पुराणानीति । केनचिन्नानीय दत्तानि, किन्तु यदृच्छया स्वयमेवागतानि । एवं सामग्रीं दृष्ट्वा कार्यपट्के भूभारहरणस्योपस्थितत्वात् तदर्थमेव बलभद्रस्यागतत्वात् बलभद्रं प्रत्याह दृष्ट्वा तानीति । यद्युक्तं न करिष्यति, तथाप्यवतारान्यथानुपपत्त्या तथैव प्रेरयिष्यामीत्यभिप्राय इत्याह हृषीकेश इति । सर्वेन्द्रियप्रेरकस्तथैव प्रेरयिष्यतीति । सङ्कर्षणः सम्यक् भारमाकृष्य दूरीकर्तुं समर्थः ॥ १२ ॥

अथ विचारव्यतिरेकेण निर्धारितमेवाह पश्यार्येति ।

पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ।
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥

एकान्ते स्थितावुभौ । अतो यथा लोके परिज्ञानं न भवति, तथा शनैर्वचनानि त्रिभिः । आर्येति सम्बोधनं कृतानुकरणत्वाभावाद्वक्तव्यत्वज्ञापकम् । त्वत्त एव अवनं येषां ते त्वावन्तः । अतो रक्ष्याणां व्यसनं प्राप्तमिति तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यम् । रक्षाप्यवश्यं कर्तव्येत्याह यदूनामिति । अप्रतीकार्यं दुःखं व्यसनमित्युच्यते । यद्यपि पूर्वमेव विचारः कर्तव्यः, तन्न कृतमित्यनौचित्यमपि ज्ञापयन्नाह प्राप्तमिति । सामर्थ्यं तु वर्तत इत्याह प्रभो इति । अवताराणां गुणव्यवधानात् साधनानि बोधयति एष ते रथ आयात इति । भवदीय एवायं रथ इति साधने सन्देहाभावः । त्रियाणि च मुसलादीनि आयुधानि । चकारादपेक्षितं सर्वम् ॥ १३ ॥

भूभारहरणं तस्यैव मुख्यमिति तमेव बोधयति यानमास्थायेति ।

यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात् स्वान् समुद्धर ।
एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥ १४ ॥
त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ।

रथमास्थाय एतद्बलं जहि, रथारोहणे सर्वा शक्तिः प्रादुर्भविष्यतीति । विलम्बाभावायाह व्यसनात् स्वान् समुद्धरेति । आवश्यकत्वं स्पष्टम् । कार्यस्याप्यावश्यकतामाह एतदर्थं हि नौ जन्मेति । आवयोर्जन्म एतदर्थम् । युक्तश्चायमर्थः । भूम्या प्रार्थितमिति, अन्यथा जन्मैव न स्यात् । सर्वत्रानुस्यूतं प्रयोजनमाह साधूनां शर्मकृदिति । साधूनां सुखमस्माद्भवतीति सर्वैरेव प्रकारैः ते सुखिनो भवन्तीति महतः आविर्भूतस्यैतदेव फलम् । ईशेति सामर्थ्यम् । अन्यथोपेक्षादोषो भविष्यतीति भावः । परिमितमेवेति प्रयासाभावायाह त्रयोविंशत्यनीकाख्यमिति । अनीकशब्देनाक्षौहिणी । अल्पसङ्ख्याशब्दनिर्देशः अनायासेन निराकरणार्थः । त्रयोविंशत्यनीकान्याख्या नाममात्रं यस्य । वस्तुतस्तु न किञ्चित्, तथापि निराकर्तव्यमेवेत्याह भूमेर्भारमिति ॥ १४ ॥

प्रकटतया कथने राजा निर्गच्छेत्, स्नेहाद्वसुदेवादयः प्रतिबन्धं कुर्युः, अत एकान्ते तथा सम्मन्त्र्य युद्धार्थं प्रवृत्तावित्याह एवं सम्मन्त्र्येति ।

एवं सम्मन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥
निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसावृतौ ।
शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ।

विवरणटिप्पणी ।

पद्यायेत्यत्र । वचनानि त्रिभिरिति । 'दृष्ट्वा तानी'त्यर्धमादाय श्लोकत्रयं ज्ञेयम् । अत एव तदाभासे अत्याहेति भगवद्वाक्यत्वमेवोक्तम् । कृतानुकरणेति । अनुकरणं नास्ति, किन्तु वस्तुत एव त्वं महान् । तथाच कृतमनुकरणं येन तादृशत्वाभावादित्यर्थः ।

यतो दाशार्हौ सेवकप्रियौ। दंशितौ पूर्वं बद्धकवचौ। ततो रथिनौ। ततः पुरान्निर्जग्मतुः। ततः सुष्ठु आयुधाढ्यौ आयुधं गृहीत्वा युद्धार्थं प्रवृत्तौ। तावता पूर्वं राजाज्ञाभावात् विचाराभावाच्च न सर्वं बलमेकीभूतम्, अतोऽल्पेनैव बलेनावृतौ जातौ। तत्राप्यङ्गवैकल्यं प्रत्ययार्थः। आदौ पाञ्चजन्यं वादितवानित्याह, सैनिकानामुद्योगोत्साहनिवृत्त्यर्थम्। 'यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता' इति। अन्तःप्रवेशाभावाय बहिर्निर्गम्य शङ्खं दध्मौ। यतो हरिः। अन्यथा पुरस्थानां शङ्का स्यात्। दारुकः सारथिर्यस्येति। सङ्कर्षणांश एवात्र विशेषाकारेण प्रवृत्त इति ज्ञापयितुम्। तृतीयप्रकरणे तस्याप्युपयोगः सूचनीयः, यथा द्वितीये अनिरुद्धे सान्त्वनम्। अग्रे आयुधान्तराणामपि कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुं कृतस्य नादस्य फलमाह ततोऽभूदिति। शत्रुभूतानां सैन्यानां भाविमरणमदूरे प्रतिभातमिति हृदि विशेषेण त्रासो भयं जातम्। तेन कम्पश्च। शरीरेष्वर्थात्।

एवं ज्ञात्वा चतुरो जरासंधः भगवन्तं युद्धान्निवर्तयितुं किञ्चिदुक्तवानित्याह तावाहेति।

तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम ॥ १७ ॥

न त्वया योद्धुमिच्छामि बालकेन विलज्जया।
गुप्तेन हि त्वयाऽमन्द न योत्स्ये याहि बन्धुहन् ॥ १८ ॥

ननु सदुत्तरेणैव भगवता सह युद्धमनुचितमिति चेद्वदेत्, तदा भगवान् युद्धं न कुर्यात्, स्वकार्यं च भवेत्, तत्परित्यज्य किमिति विषममुक्तवानित्याशङ्कायामाह मागध इति। देशदोषात्तथा बुद्धिः। तौ वीक्ष्याहेति। तेजः स्वानुभावेन ज्ञात्वेत्येतदर्थम्। आदौ भगवता सह युद्धं न मन्यते, तदाह, हे कृष्णेति। त्रिधा सम्बोधनं करोति, आनन्दचित्सद्रूपैः। कृष्ण आनन्दः, पुरुषश्चिद्रूपः। अधो मातीत्यधमः प्रपञ्चः सद्रूपः। न हि सदानन्दरूपेण पुरुषार्थरूपेणात्मना स्वोपकारिणा कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षते। अत आह न त्वया योद्धुमिच्छामीति। किञ्च, बालकेनेति। बालानामपि कं सुखं यस्मात्। बाले बाले को वा। न हि ब्रह्माण्डकोटिविग्रहेण कार्यपक्षेपि योद्धुं शक्यते। किञ्च, विलज्जयेति। धार्ष्ट्येन यद्यपि युद्धं कर्तुं शक्यते, मरणेन मोक्षो भविष्यतीति, तथापि लोकलज्जयापि न युद्धमुचितम्, लोको हसिष्यति, स्वामिना सह युध्यतीति। अतो विशिष्टलज्जयापि न योत्स्ये। अन्यत्र स्वशक्तिं स्थापयसि चेत्, तथापि युद्धं न करिष्यामीत्याह गुप्तेन हीति। त्वया गुप्तः केन वा हन्तुं शक्यते। पराजयपक्षे त्वत्त

विवरणटिप्पणी।

शङ्खं दध्मावित्यत्र। तृतीयप्रकरणे इति। साधनप्रकरणे इत्यर्थः। द्वितीये इति। प्रमेयप्रकरणे इत्यर्थः। एतेन प्रमाणादिप्रकरणचतुष्टये प्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणवासुदेवचरित्रमपि सूचितम्।

एव मरणमुचितम्, न त्वन्यस्मात्, अपकीर्तिरपि भवेदिति । अतो युक्तमेव त्वद्रक्षितेन सहायुद्धम् । किञ्च, अमन्देति । अमो मोक्षः । न विद्यते मा माया यत्रेति । अमं ददातीत्यमन्द इति । न हि मोक्षदात्रा आराध्येन सह कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षति । अतो याहि मोक्षं दातुम् । नन्वहं यादव एव, न तु मोक्षदातेत्याशङ्क्याह बन्धुहन्निति । यदि यादवः स्यात्, तर्हि बन्धून् कंसादीन् किं हन्यात्? अतो यादवमारकत्वात् अस्मत्स्वाम्येव, नतु यादव इत्यर्थः । यदापाततः प्रतिभात्यन्यथा, तत्प्रकरणविरुद्धत्वात् निन्दापरवचनमुपेक्षणीयमेव । आमकाणि परं वचनानि ॥ १८ ॥

एवं भगवन्तमयुद्धार्थं प्रार्थयित्वा तेनैव बलभद्रोपि निवृत्तो भविष्यतीति तं युद्धायाह्वयति त्वं त्विति ।

त्वं तु राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ।
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥ १९ ॥

तुशब्दः पूर्वप्राप्तार्थव्यावृत्त्यर्थः । अन्यथावयोर्बन्धुमारणं च तुल्यमिति कथं रामं गृह्णीयात् । तेन यादवा एव तस्य मारणीया इति सत्त्वव्यवहितानां सुतरामावेशिनां देहोस्तीति यादवत्वं सिद्धमिति वसुदेववैरं तत्पुत्रे पातनीयमिति वसुदेवे युद्धप्रतिप्रसवः । तत्रापि यदि श्रद्धेत्याह । अयं हि वसुदेवानुकल्पत्वेन द्विष्टो भवति । तथा सति यदि पितरि श्रद्धा, क्षत्रियत्वेन युद्धे वा, तदा युध्यस्व । आवयोर्यद्यपि समानं बलम्, तथापि सेना महतीति तद् दृष्ट्वा कदाचिद्भीतो भवेत्, अत आह धैर्यमुद्वहेति । भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते इति, अन्तर्बलमस्तीति धैर्यमस्त्येव, बहिरपि धैर्यं सम्पादयेत्याह उदिति । ततो यद्भविष्यति तदनिश्चयेनाह हित्वेति । एकतरनिश्चये युद्धार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतो मच्छरैः छिन्नं देहं हित्वा धैर्यमुत् धैर्येण जातां मुदं स्वर्गलक्षणां वह । अथवा मच्छरैः छिन्नं देहं हित्वेति । 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायेन शरच्छादनं दूरीकृत्य मां जहि । अनेन प्रथममहमेव प्रहारं करिष्यामीति सूचितम् ॥ १९ ॥

एवं बलभद्रं प्रति यत्स्वपौरुषं ख्यापितम्, तदयुक्तं मत्वा भगवान् निषेधति न वै शूरा इति ।

श्रीभगवानुवाच—**न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।**
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

ये हि शूरास्ते स्वख्यातिं न वदन्ति, किन्तु पौरुषमेव दर्शयन्ति । यदप्युक्तं 'न त्वया योद्धुमिच्छामी'ति, तत् तव वाक्यं न गृह्णीमः । अनेन तद्वाक्यमप्रमाणमित्युक्तम् । न हीश्वरेणामतं प्रमाणं भवति । तेन हि शङ्काद्वयेन युद्धं त्यक्तम्, मरणं भविष्यति, मोक्षे प्रतिबन्धो वा भविष्यतीति, तदुभयं न कर्तव्यम्, इदानीं न मारणीयः, मोक्षश्च देय इति । अत एव भगवान् सर्वस्वदानं कारयित्वा मोक्षं दत्तवान् ।

अतो युक्तमुक्तं न गृह्णीमो वच इति । किञ्च, हे राजन्! राज्ञां शूरक्षत्रियाणां युद्ध एव मुक्तिः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इति ब्राह्मणक्षत्रिययोः मोक्षप्रकारस्य प्रतिपादितत्वात् । तयोरेव च मोक्षोपदेशः 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः' इत्यत्र निरूपितः । अतो मद्रक्षितेनापि त्वया युद्धं कर्तव्यम्, अहं तु त्वया सह युद्धं न करिष्यामि, बलभद्र एव करिष्यति, बलं परं मारणीयमिति भावः । अयमुपदेशोऽग्रे कार्यार्थः । अन्यथा भीमेनापि न युध्येत् । किञ्च, आतुरस्य वचनं न ग्राह्यम् । स हि स्वापथ्यमेव याचते । अनेन याचितं देयमिति पक्षो निवारितः । किञ्च, मुमूर्षतः मुमूर्षां प्राप्नुवतः । कृदन्तात् षष्ठी । स हि मोक्षं दूरीकृत्य वृथा मरणं वाञ्छति । तादृशं नाङ्गीकर्तव्यम् ॥ २० ॥

एवमुपदिष्टः युद्धं स्वहितं मन्यमानः ससामग्रीको युद्धार्थमागत इत्याह जरासुत इति ।

श्रीशुक उवाच—**जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ।**
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥

मातुः पुत्रोऽयम् । तत्रापि सा जरा, सर्वानेव विरूपान् करोति, कथमेनं लक्ष्यतीति । तत्रापि राक्षसी । तेन दुर्बुद्धिरप्ययं ज्ञापितः । अन्यथा तदुपदेशमेव गृहीत्वा, मरणं निश्चित्य, तेनैव सह किं युद्धं कुर्यात् । तौ कृष्णरामावभिसृत्य सर्वतः संवेष्टयित्वा महाबलौघेन आवृणोत् । माधवाविति । मधुवंशोत्पन्नाविति भगवन्ताविति वा, धनं दास्यत इति वा, पित्रोः स्वबलं प्रदर्शनीयमिति वा । जेष्यामीति बुद्ध्या प्रवृत्त इति ज्ञापयितुं साधनाधिक्यमाह बलीयसा महाबलौघेनेति । महत्त्वं स्वरूपेण, तादृशानां बहुत्वमोघः अन्तस्सारं बलम् । एवं गुणत्रयस्य विद्यमानत्वात् आवरणं कृतवान् । भगवत्सहायं सर्वमेव स्वार्थं गृहीतवानित्याह ससैन्येति । सैन्यसहितौ, यानसहितौ, तत्र ध्वजवाजिसारथिभिः सहितौ । अनेनैवमुक्तं भवति, केचन सैन्ये लग्नाः, केचन रथे, केचन ध्वजयोः, केचनाश्वेषु, सूतयोरिति । एतयोरसम्भावितमावरणमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह सूर्यानलाविति । न ह्यावरणं सूर्यं स्पृशति, अग्निं वा, परं पश्यतां चक्षुः प्रतिरोधकमेव । वायुस्थानीयो जरासन्धः, अभ्राणि सूर्यावरकाणि, रेणवोऽग्नेः ॥ २१ ॥

अतः स्वरूपे फलस्यायुक्तत्वात् दृष्टौ तज्जातमित्याह सुपर्णतालध्वजचिह्निताविति ।

सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ।

विवरणटिप्पणी ।

जरासुत इत्यत्र । धनं दास्यत इति चेति । लक्ष्मीधवत्वादिति भावः । पित्रोरिति । तदा मापदेन एकदेशग्रहणेन माता तस्या धवः. पितेत्यर्थः । भगवत्सहायमिति । सर्वमेव भगवद्बलं स्वाधीनं कृतवानित्यर्थः । सुपर्णेत्यस्याभासे । स्वरूपे

स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्पिताः ॥ २२ ॥

सुपर्णध्वजो भगवद्रथः । तालध्वजो बलस्य । सेनामध्ये पतिताविति रेणुभिः विजातीयध्वजादिभिश्च व्यवधानात् अलक्षयन्तः अपश्यन्तो जाताः । एको दुःखहर्ता, अपरो रमयतीति सुखदाता । उभयोरत्यावश्यकत्वात् तददर्शने व्याकुलता उचितैव । स्त्रियश्च तत्र मुख्यतया द्रष्टुं समागता इति युद्धानभिज्ञत्वात् रसान्तरपरिग्रहे स्ववैयर्थ्यं सूचयन्त्यः शोकेनार्पिता जाता इत्याह स्त्रिय इति । पुरस्य अट्टालकाः अत्युच्चा भवन्ति । हर्म्याणि राज्ञां गृहाः । पुरद्वारं चात्युच्चम् । एतानि समाश्रित्यापि अलक्षयन्त्यः सम्यक् मुमुहुः, मूर्च्छां प्राप्तवत्यः । ततो जागरणे शुचा चार्पिताः । कृष्णो हि भगवान् स्त्रीणामेवार्थे अवतीर्ण इति तद्बाधकत्वेनैव सैन्यं मारितवान् । न त्वन्यथेति स्वरूपविचारसिद्ध्यर्थमुक्तम् । अन्यथा सङ्कर्षणकार्ये भगवान् प्रविष्ट इति भवेत् । तच्चैकादशे न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्वणवर्षपीडितम् ।
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥

अतः स्त्रीणां दुःखनिवृत्त्यर्थं भगवान् सैन्यं निहतवानित्याह हरिरिति । सूर्यस्थानीयो हि भगवान् । तत्र मेघस्थानीयाः तदीयाः । अतस्तेषां निराकरणमनायासेनैव भविष्यतीति निरूपयितुं तेषां सेनामनुवदति परानीकपयोमुचामिति । शत्रूणामनीकमेव पयोमुचः मेघाः । तेषां शिलीमुखान्येवोल्वणवर्षः । तेन पीडितं स्वसैन्यम् । अनेन महाशूरा अपि, अहन्यमाना अपि, यथा वृष्टौ समागतायां सर्व एव भीताः पलायन्ते, न हि वृष्टिः कांश्चिन्मारयति, मृता वा भवन्ति केचन, तथापि महाशूरा अपि राजानमपि परित्यज्य पलायन्ते, तथा अत्र जातमित्युपहासार्थं निरूपितम् । स्त्रीषु कृपा, तेषु च हास्यरसमुत्पन्नमिति भावः । अत उभयोरपि हितचिकीर्षया स्वशार्ङ्गं गृहीतवानित्याह सुरासुरार्चितमिति । सुराणां हितम्, असुराणां मोक्षम्, द्वयं दास्यतीति ज्ञात्वा शार्ङ्गं धृतवान्, विशेषेणास्फूर्जयत् । शार्ङ्गज्यानिनादः सुराणां चित्ते भयनिवर्तको भवतीति प्रथमं सन्देहनिवारणार्थमाश्वासनमुक्तवान् । 'यज्ज्यानिनादश्रवणात् सुराणां चेतांसि निर्मुक्तभयानि सद्यो भवन्ति' इति वाक्यात् । शार्ङ्गं एव शरासनेषु भगवदीयेषु उत्तमम् । अनेनाशनिबाणवर्ष-

---

विवरणटिप्पणी ।

इति । भगवत्स्वरूपे जरासन्धाभिलपितस्य विपरीतफलस्यायुक्तत्वात्सर्वेषां दृष्टौ तत्फलं जातमित्याह । स्त्रीणां दर्शनाभावाच्छोकोपि जातः । भगवति तु न कापि क्षतिः संपन्नेत्यर्थः । सुपर्णेत्यत्र । रमयतीति । यथैव भगवद्रमणं संभवति, तथैव संपादयतीत्यर्थः । अतएव हेतुमण्णिजन्तमुक्तम् । स्त्रियश्चेति । अलक्षयन्तः सर्वेपि जाताः । तत्र स्त्रियः शोकार्पिता अपि जाता इत्यर्थः । हरिरित्यत्र । अनेन अशनीति । शार्ङ्गस्य शरासनो-

मिति तस्य द्वितीयं माहात्म्यमुक्तम् । भगवतः अनेकान्यपि धनूंषि सन्तीति बोधितम् । शरासनपदेन देवतारूपत्वं प्रतिषिद्धम् । अन्यथा माहात्म्यमुक्तं न भवेत् ॥ २३ ॥

गृह्णन्निषङ्गादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ।
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्तीर्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥

इदानीं भगवतो युद्धचातुर्यमाह गृह्णन्निषङ्गादिति । अतितेजस्विनां स्वागमेपि स्वशक्तिस्तिष्ठतीति क्रियाशक्तेर्व्यापकता नित्यता चोक्ता भवति । निषङ्गात् तूणीरात् शरान् गृह्णन्, अथ तदनन्तरं तस्य योजनाप्रकारेण योजितवान् । ततो विकृष्य मुञ्चन्, ततः चतुरङ्गिणीं सेनां निघ्नन् । जात इति प्रत्येकं वा सम्बन्धः । चतुर्धा भगवत्कृतिः ।

स्थानात् प्रच्यावनं पूर्वं साधने योजनं तथा ।
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥ १ ॥

मोचनसमयेपि ग्रहणमावर्तते चेत्, तदा क्रिया अपरिच्छिन्ना भवति, नान्यथेत्यत आह निरन्तरमिति । अन्तराभावो यथा भवति तथेति । चतुर्णां विशेषणं । तदसंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह यद्वदलातचक्रमिति । अलातचक्रं परिभ्रममाणं सर्वत्र विद्यमानमिव मण्डलाकृति भाति, तद्वन्निरन्तरमिति सम्बन्धः । यद्यपि भगवतः क्रियाशक्तौ न सन्देहः, तथापि स्वयमपि वक्ष्यति । लोके निरूपणे असंभावना मा भवत्विति दृष्टान्तमप्याह । निषङ्गादित्येकवचनेनाक्षयतूणीरता निरूपिता । अथेति भिन्नोपक्रमेण । अनेन शरेण एतावत् मारयिष्यामीति पूर्वं सङ्कल्पो निरूपितः । तदैव च निघ्नन् जातः, अन्यथा काकतालीयवत् भगवत्प्रवृत्तिरपि स्यात् । ततश्च न पराक्रमः सिध्येदिति । एतावदथशब्देन निरूपितम् । सन्दधत् सम्यग् धनुषि योजयन् । शरानित्यस्त्रव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा देवताया एव सामर्थ्यं भवेत् । शरानिति बहुवचनं सकृदपि बहूनां सन्धानं सूचयति । विकृष्य मुञ्चन्निति । मानुषक्रियैवात्र व्यापृता भगवता, न त्वलौकिकं किञ्चित्प्रकाशितमिति ज्ञापितम् । शितास्तीक्ष्णाः ते च ते बाणाश्च तेषां पूगः समूहो येषु । एकस्मिन् बाणे भगवत्क्रिया व्यापृतेति भगवता स मुक्त इति परिच्छेदे निवृत्ते सहस्ररूपः स एव जात इति बाणस्यानन्तत्वे प्रतिपादिते तेन मोचितशराणामपि अनन्तत्वं फलिष्यतीति

विवरणटिप्पणी ।

समत्वकथनेनेत्यर्थः । शार्ङ्गपदस्य तात्पर्यमाहुः भगवत इति । गृह्णन्नित्यत्र । गृह्णन्नेव संदधत्, संदधदेव मुञ्चन्, मुञ्चन्नेव निघ्नन् इति सर्वासां क्रियाणां वर्तमानतेत्याशयेनाहुः व्यापकता नित्यता चेति । तथा सति अथपदमनर्थकं स्यादित्यत आहुः निषङ्गादिति । स्वयमपीति । वक्ष्यतीति लृडादेशशत्रन्तात्सप्तम्यन्तम् । शुके स्वयमपि वक्ष्यति सति लोके इत्याद्यग्रिमेणान्वयः । प्रथमपक्षे अथपदस्यार्थमाहुः अथेतीति । ते च ते बाणाश्चेति । बाणाः शराग्रभागाः । बृहदारण्यके 'बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिना'वित्यत्र तथा निरूपणात् ।

[1] शरीराणामिति पाठः ।

स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्पिताः ॥ २२ ॥

सुपर्णध्वजो भगवद्रथः । तालध्वजो बलस्य । सेनामध्ये पतिताविति रेणुभिः विजातीयध्वजादिभिश्च व्यवधानात् अलक्षयन्तः अपश्यन्तो जाताः । एको दुःखहर्ता, अपरो रमयतीति सुखदाता । उभयोरत्यावश्यकत्वात् तददर्शने व्याकुलता उचितैव । स्त्रियश्च तत्र मुख्यतया द्रष्टुं समागता इति युद्धानभिज्ञत्वात् रसान्तरपरिग्रहे स्वैवैयर्थ्यं सूचयन्त्यः शोकेनार्पिता जाता इत्याह स्त्रिय इति । पुरस्य अट्टालकाः अत्युच्चा भवन्ति । हर्म्याणि राज्ञां गृहाः । पुरद्वारं चात्युच्चम् । एतानि समाश्रित्यापि अलक्षयन्त्यः सम्यक् मुमुहुः, मूर्च्छां प्रासवत्यः । ततो जागरणे शुचा चार्पिताः । कृष्णो हि भगवान् स्त्रीणामेवार्थे अवतीर्ण इति तद्बाधकत्वेनैव सैन्यं मारितवान् । न त्वन्यथेति स्वरूपविचारसिद्ध्यर्थमुक्तम् । अन्यथा सङ्कर्षणकार्ये भगवान् प्रविष्ट इति भवेत् । तत्रैकादशे न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ।
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥

अतः स्त्रीणां दुःखनिवृत्त्यर्थं भगवान् सैन्यं निहतवानित्याह हरिरिति । सूर्यस्थानीयो हि भगवान् । तत्र मेघस्थानीयाः तदीयाः । अतस्तेषां निराकरणमनायासेनैव भविष्यतीति निरूपयितुं तेषां सेनामनुवदति परानीकपयोमुचामिति । शत्रूणामनीकमेव पयोमुचः मेघाः । तेषां शिलीमुखान्येवोल्बणवर्षः । तेन पीडितं स्वसैन्यम् । अनेन महाशूरा अपि, अहन्यमाना अपि, यथा वृष्टौ समागतायां सर्व एव भीताः पलायन्ते, न हि वृष्टिः कांश्चिन्मारयति, मृता वा भवन्ति केचन, तथापि महाशूरा अपि राजानमपि परित्यज्य पलायन्ते, तथा अत्र जातमित्युपहासार्थं निरूपितम् । स्त्रीषु कृपा, तेषु च हास्यरसमुत्पन्नमिति भावः । अत उभयोरपि हितचिकीर्षया स्वशार्ङ्गं गृहीतवानित्याह सुरासुरार्चितमिति । सुराणां हितम्, असुराणां मोक्षम्, द्वयं दास्यतीति ज्ञात्वा शार्ङ्गं धृतवान्, विशेषेणास्फूर्जयत् । शार्ङ्गज्यानिनादः सुराणां चित्ते भयनिवर्तको भवतीति प्रथमं सन्देहनिवारणार्थमाश्वासनमुक्तवान् । 'यज्ज्यानिनादश्रवणात् सुराणां चेतांसि निर्मुक्तभयानि सद्यो भवन्ति' इति वाक्यात् । शार्ङ्गं एव शरासनेषु भगवदीयेषु उत्तमम् । अनेनाशनिबाणवर्ष-

विवरणटिप्पणी ।

इति । भगवत्स्वरूपे जरासन्धाभिलषितस्य विपरीतफलस्यायुक्तत्वात्सर्वेषां दृष्टौ तत्फलं जातमित्याह । स्त्रीणां दर्शनाभावाच्छोकोपि जातः । भगवति तु न कापि क्षतिः संपन्नेत्यर्थः । सुपर्णेत्यत्र । रमयतीति । यथैव भगवद्रमणं संभवति, तथैव संपादयतीत्यर्थः । अतएव हेतुमण्णिजन्तमुक्तम् । स्त्रियश्चेति । अलक्षयन्तः सर्वेपि जाताः । तत्र स्त्रियः शोकार्पिता अपि जाता इत्यर्थः । हरिरित्यत्र । अनेन अशनीति । शार्ङ्गस्य शरासनो-

मिति तस्य द्वितीयं माहात्म्यमुक्तम् । भगवतः अनेकान्यपि धनूंषि सन्तीति बोधितम् । शरासनपदेन देवतारूपत्वं प्रतिषिद्धम् । अन्यथा माहात्म्यमुक्तं न भवेत् ॥ २३ ॥

गृह्णन्निषङ्गादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ।
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्तीन्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥

इदानीं भगवतो युद्धचातुर्यमाह गृह्णन्निषङ्गादिति । अतितेजस्विनां स्वागमेपि स्वशक्तिस्तिष्ठतीति क्रियाशक्तेर्व्यापकता नित्यता चोक्ता भवति । निषङ्गात् तूणीरात् शरान् गृह्णन्, अथ तदनन्तरं तस्य योजनाप्रकारेण योजितवान् । ततो विकृष्य मुञ्चन्, ततः चतुरङ्गिणीं सेनां निघ्नन् । जात इति प्रत्येकं वा सम्बन्धः । चतुर्धा भगवत्कृतिः ।

स्थानात् प्रच्यावनं पूर्वं साधने योजनं तथा ।
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥ १ ॥

मोचनसमयेपि ग्रहणमावर्तते चेत्, तदा क्रिया अपरिच्छिन्ना भवति, नान्यथेत्यत आह निरन्तरमिति । अन्तराभावो यथा भवति तथेति । चतुर्णां विशेषणं । तदसंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह यद्वदलातचक्रमिति । अलातचक्रं परिभ्रममाणं सर्वत्र विद्यमानमिव मण्डलाकृति भाति, तद्वन्निरन्तरमिति सम्बन्धः । यद्यपि भगवतः क्रियाशक्तौ न सन्देहः, तथापि स्वयमपि वक्ष्यति । लोके निरूपणे असंभावना मा भवत्विति दृष्टान्तमप्याह । निषङ्गादित्येकवचनेनाक्षयतूणीरता निरूपिता । अथेति भिन्नोपक्रमेण । अनेन शरेण एतावत् मारयिष्यामीति पूर्वं सङ्कल्पो निरूपितः । तदैव च निघ्नन् जातः, अन्यथा काकतालीयवत् भगवत्प्रवृत्तिरपि स्यात् । ततश्च न पराक्रमः सिध्येदिति । एतावदथशब्देन निरूपितम् । सन्दधत् सम्यग् धनुषि योजयन् । शरानित्यसङ्ख्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा देवताया एव सामर्थ्यं भवेत् । शरानिति बहुवचनं सकृदपि बहूनां सन्धानं सूचयति । विकृष्य मुञ्चन्निति । मानुषक्रियैवात्र व्यापृता भगवता, न त्वलौकिकं किञ्चित्प्रकाशितमिति ज्ञापितम् । शितास्तीक्ष्णाः ते च ते बाणाश्च तेषां पूगः समूहो येषु । एकस्मिन् बाणे भगवत्क्रिया व्याप्तेति भगवता स मुक्त इति परिच्छेदे निवृत्ते सहस्ररूपः स एव जात इति बाणस्यानन्तत्वे प्रतिपादिते तेन मोचितशराणामपि अनन्तत्वं फलिष्यतीति

विवरणटिप्पणी ।

समत्वकथनेनेत्यर्थः । शार्ङ्गपदस्य तात्पर्यमाहुः भगवत इति । गृह्णन्नित्यत्र । गृह्णन्नेव संदधत्, संदधदेव मुञ्चन्, मुञ्चन्नेव निघ्नन् इति सर्वासां क्रियाणां वर्तमानतेत्याशयेनाहुः व्यापकता नित्यता चेति । तथा सति अथपदमनर्थकं स्यादित्यत आहुः निषङ्गादिति । स्वयमपीति । वक्ष्यतीति लृडादेशशत्रन्तात्सप्तम्यन्तम् । शुके स्वयमपि वक्ष्यति सति लोके इत्याद्यग्रिमेणान्वयः । प्रथमपक्षे अथपदस्यार्थमाहुः अथेतीति । ते च ते बाणाश्चेति । बाणाः शराग्रभागाः । बृहदारण्यके 'बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिना' वित्यत्र तथा निरूपणात् ।

१ शरीराणामिति पाठः ।

तथोक्तम् । अन्यथा पुनरुक्तदोषः स्यात् । सन्धितानामेव विमोकस्य सिद्धत्वात् । नितरां घ्नन्निति सकृत् प्रहारेणैव प्राणवियोगः शरीरस्य शतधा खण्डाश्च प्रदर्शिताः । चतुरङ्गसेना सर्वैव मारिता इति ज्ञापयितुं गणनामाह । रथान् कुञ्जरान् वाजिनः पत्तयः पदातयः । पत्तीरिति स्त्रीप्रयोगः । एको बाणः एकां पत्तिमनेकां वा मारयतीति सूचयति । 'एकेभैकरथा अश्वा पत्तिः पञ्चपदातिके'ति । पत्तीनिति वा पाठः । शूराणां प्राणवियोगमात्रे न सामर्थ्यं सिध्यति । मर्मस्थानस्पर्शे अल्पप्रहारेणापि प्राणवियोगसम्भवात् ॥ २४ ॥

अतो भगवतः क्रियाशक्तिं बोधयितुं बाणानां महत्कार्यमाह निर्भिन्नकुम्भा इति ।

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनीकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः ।
रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥ २५ ॥

करिणो हस्तिनः नितरां खण्डशो निर्भिन्नाः । यद्यपि निर्भिन्नकुम्भाः करिण एव भवन्ति, तथापि स्वतन्त्रः करो येषामिति पदिहायनपरः करिशब्दः । अनीकशः अश्वा एकैकेन शरेण वृक्णाः । कन्धरासु केशाः सन्तीति तत्र बाणप्रचारो न भविष्यतीति कन्धरपदम् । रथास्तु, हता अश्वा ध्वजाः सूता नायकाश्च येषां, तादृशा जाताः । नत्वेकमारणेन शिष्टं दैवान्मृतमिति । रथोऽपि अवयवशः वृक्णः इति ज्ञातव्यम्, अन्यथा निपेतुरिति क्रियासम्बन्धो न स्यात्, अन्यथा जाता इति क्रियान्तरं कल्प्यं प्रसज्येत । पदातयश्च निपेतुः । आघातेनापि पतन्तीति तेषां विशेषणमुच्यते । छिन्नाः भुजाः ऊरवः कन्धराश्च येषाम् । उरु स्थूला वा कन्धरा । नाभेरधो बाणप्रहारस्य निषिद्धत्वात् । अनेन शिरश्छेदः अर्थादुक्तः ॥२५॥

एवं चतुरङ्गसेनामारणमुक्त्वा तस्याधिक्यं वक्तुं तेन जाता रुधिरनदीर्वर्णयति संछिद्यमानेति सार्धाभ्याम् ।

संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ।
भुजाहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीप हयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥
करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसंकुला ।
अच्छूरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ।

चतुरङ्गेषु त्रय एव रुधिरवन्तः, एकं दारुमयम् । अतस्त्रीन् गणयति । द्विपदाः मनुष्याः, इभाः हस्तिनो, वाजिनश्च, तेषामङ्गैः छिन्नैः प्रसूताः शतशः असृगापगा जाताः । अनेन मृतानां निर्भयत्वं सूचितम् । अन्यथा भयेन रुधिरशोष एव स्यात् । विजातीया अपि एकैकप्रकृतिका जाता इत्यपि । अङ्गपदं तु तेषां हनने जाते दैवकृतां[1] रुधिरवृष्टिं व्यावर्तयति । प्रशब्देन मरणानन्तरमपि संस्कारेणापि भयाभावः सूच्यते ।

विवरणटिप्पणी ।

तेन मोचितशराणामिति । बाणेन सह मोचितानां शराणामित्यर्थः । बाणस्यैव कार्यकारित्वेन मुख्यत्वाच्छराणां सहभावः । संधितानामिति । संधितानामेव विमोकः सिद्धो भवति । तत्र तु ततो मुक्तस्य बाणस्य सहस्रत्वमधिकं विवक्षितमतो न पुनरुक्तिरित्यर्थः । संछिद्यमानेत्यत्र । प्रशब्देनेति । शूराणां मरणानन्तरमपि संस्कारस्तिष्ठति ।

१ देवकृतामिति पाठः ।

अन्योन्यं प्रवाहमेलनात् पूर्वं नामान्तरमप्यापन्नाः पश्चादनेकानि नामानि प्राप्नुवन्तीति शस्त्रप्रलयः। असृगापगा रुधिरनद्यः। ननु नदीत्वं कुतः, नहि प्रवाहमात्रेण नदीत्वं भवति, अन्यथा वर्षाकाले जगदेव नदी स्यादित्याशङ्क्य नदीसमानाकृतित्वसिद्ध्यर्थं वर्णयति भुजाहय इति। भुजा एवाहयः सर्पा यत्र। पूरुषशीर्षाण्येव कच्छपा यत्र। एतत्सात्त्विकम्। हता ये द्विपास्त एव द्वीपप्रायाः। द्विर्गता आपो यत्रेति। तस्मिन् द्वीपे छिन्ना ये हयाः अश्वास्त एव हि ग्रहा ग्राहाः। तैराकुलाः। द्वीपा एव तामसा नदीत्वख्यापकाः। तथापि तत्र प्रवाहेण गच्छतां हयावयवानामारोहावरोहौ द्वीपाधिक्यार्थमेव निरूपितौ। आगन्तुका एवैते नदीधर्माः, न तु सहजा इति। साधारणान् वर्णयति करोरुमीना इति। करा एव उरु अधिका मीना यत्र। करा ऊरवश्च मीना इति वा। मध्यच्छेदे शिष्टो भागः ऊरुशब्देन ग्राह्यः। उरुशब्द एव वा। नराणां केशा एव शैवालानि शैवाला यत्र। धनूंष्येव तरङ्गाः। मीनाः सात्त्विकाः। तरङ्गास्तामसाः इति। त्रयं पूर्वेण वा। नरके शान्तास्त्रयः। आयुधान्येव तूणीरादीनि गुल्माः, तैः सङ्कुलाः। अत एव धनुस्तरङ्गाश्च ताः आयुधगुल्मसङ्कुला इति कर्मधारयः। अच्छूरिकान्येव आवर्ताः। तैर्भयानकाः। अच्छूरिकाश्चक्राणि चर्माणि वा। अनेनातिगाम्भीर्यं नद्याः प्रदर्शितम्। महामणिप्रवेका महामण्युत्तमाः, तद्युक्तान्याभरणान्येव शर्करा यासाम्। पुरातननदीस्थाने कदाचित्पतितं रुधिरं जलेन सहितं तथा जातमिति शङ्कां व्यावर्तयति प्रवर्तिता इति। नूतनतया प्रवर्तिताः। पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाह भीरुभयावहा इति। भीरूणामेव भयावहाः। मनस्विनां तु हर्षकरीः। अन्येषां तु साधारणा यथावद्वर्णिताः। परस्परमिति समयुद्धे। अन्याययुद्धे तु जयशीलानां प्रायेण हर्षो भवतीति नाश्चर्यमेतत्।

एवं भगवत्कृतं सपर्यवसानं युद्धमुक्त्वा बलभद्रकृतमाह विनिघ्नतारीनिति।

विनिघ्नतारीन्मुसलेन दुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा॥ २८॥

अरयः कथञ्चित् हन्तव्याः। भगवतस्त्वरयो न सन्तीति बलभद्रे तदुक्तम्। हलेनाकृष्य मुसलेन विनिघ्नता सङ्कर्षणेन सह। भगवान् गृह्णन् निषङ्गादित्यादि जात इति पूर्वेणैवान्वयः। अथवा। अरीन् विनिघ्नता सङ्कर्षणेन कृत्वा नद्यः प्रवर्तिता इति। हनने हेतुः दुर्मदानिति। दुष्टो मदो येषां उद्धत्तिकरणरूपः। सङ्कर्षणपदेनैव तेषामाकर्षणं निरूपितम्। सामर्थ्ये हेतुमाह। अपरिमेयं तेजो यस्येति। अन्तर्बलमस्त्येव, बहिस्तेजोपि। कस्याप्येतावदिति मातुमशक्यम्॥ २८॥

विवरणटिप्पणी।

यद्वशात्कबन्धोपि युध्यति। तदापि भयाभाव इत्यर्थः। करोरुमीना इत्यत्र। नाभेरधः प्रहारोऽनुचितः इति पूर्वमुक्तत्वादूरुमात्रं भिन्नं न संभवतीत्यत आहुः मध्यच्छेदे इति। त्रयं पूर्वेणेति। ऊरुणा सह त्रयम्। तथाच नरके शान्तास्त्रयो जाता इत्यर्थः। अत एवेति। धनुस्तरङ्गस्य त्रिकेऽप्रवेशादेव अग्रिमेण कर्मधारयः कृत इत्यर्थः।

१ मु. उत्त.

एवमुक्तं युद्धमुपसंहरति बलमिति ।

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ।
क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥ २९ ॥

शीघ्रमुपसंहारे ततोऽपि महत्त्वं भवतीति बलमिति । अङ्गैरश्वादिभिः अर्णवरूपैः दुर्गं भैरवं भयानकं च । अनेन स्वरूपतो माहात्म्यमुक्तं बलस्य । दुरन्ताः पाला यस्येति बलस्य रक्षकाः । संङ्घे समागताः राजानः दुरन्ताः । न हि तेषामन्तं कश्चित्कर्तुं शक्तः । ततोऽपि माहात्म्यमाह **मगधेन्द्रपालितमिति** । जरासन्धेन पालितम् । इन्द्रपदेन सर्वतो बलस्य समृद्धता द्योतिता । एतादृशमपि क्षणमध्ये क्षयं प्रणीतम् । एतदपि वसुदेवपुत्रयोः क्रीडितम् । यद्यपि वसुदेवपुत्रत्वेन नाट्यं कृतम् । तथा सति पुत्रत्वनिर्वाहार्थं प्रयासोऽपि बाललीलायामिव प्रकाशनीयः । तथापि न प्रकाशितम्, किन्तु क्रीडयैव सर्वं मारितमिति । एवं करणे हेतुमाह **जगदीशयोरिति** । सर्वजगत एव ईश्वरयोः । नहीश्वरः सदैकरूपो भवति । कदाचिदभिनयं करोतीति सर्वदा अभिनयमेव करिष्यति । परमित्यनेन विशेषक्रीडायामप्यनादरः, ततोऽप्यल्पमिति सूचनार्थः ॥ २९ ॥

ननु किमित्येषा कथा वर्णिता विशेषाकारेण, सामान्यत एवैतद्वक्तव्यम्, जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधं कृतवानिति, अल्पे हि पौरुषत्वेन युद्धं वर्णनीयम्, न तु भगवतीति चेत्, सत्यम्, इत्याह स्थित्युद्भवान्तमिति ।

स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनन्तगुणः स्वलीलया ।
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥

यस्त्वनन्तः सर्वतः परिच्छेदरहितः, स्वरूपविचारे क्रियमाणे । गुणविचारे त्वाह **अनन्तगुण इति** । अनन्ताः कोटिब्रह्माण्डेषु यावन्तः पदार्थाः तावद्गुणो भगवान् । ततोप्यधिक इति मुख्यः सिद्धान्तः । कांश्चिद्गुणान् प्रकटीकरोति । क्रियाविचारे त्वाह । भुवनत्रयस्य स्थित्युद्भवप्रलयं स्वस्य लीलामात्रेण समीहत इति । तत्र कियदिदं बलम् । अतः तस्यैतन्न चित्रम् । तथापि तस्य परपक्षनिग्रहो वर्ण्यते भक्तिस्थापनार्थम् । नन्वीश्वरे परपक्षनिग्रहव्यतिरेकेणापि महत्त्वादेव भक्तिर्भविष्यति, किं निग्रहवर्णनेनेत्याशङ्क्याह **मर्त्यानुविधस्येति** । भगवान् मर्त्यानुविधानं करोति । तथा सति कदाचिद्भक्तपक्षपातं न कुर्यात्, अन्यधर्माभिनिवेशादिति । तत्रापि चेत् भक्तपक्षपातं कुर्यात्, तदा निःसन्दिग्धं भक्तिमार्गः प्रवर्तेतेति । अत एव वर्ण्यते विशेषाकारेणेति ॥ ३० ॥

विवरणटिप्पणी ।

बलं तदित्यत्र । शीघ्रमिति । बलिष्ठस्यापि शीघ्रमुपसंहारे पूर्वस्मादप्यधिकं भगवतो महत्त्वं भवतीत्यर्थः ।

१ अङ्गेन, अङ्गे चेति पाठद्वयम् । २ वनस्येति पाठः ।

एवं दूषणं परिहृत्य जरासन्धेन बलभद्रं प्रति यदुक्तं तद्बलभद्रः कृतवानित्याह जग्राह विरथमिति ।

जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम् ।
हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥

तस्य रथोऽपि छिन्नः । केवलं पदातिरवशिष्टः । यद्यपि शरीरेणापि महाबलः, तथापि तं जग्राह । विरथो हन्तव्यो न भवतीति बद्ध्वा गृहे नेय इति बन्धनार्थं गृहीतवान् । यतोऽयं रामः । सर्वेषां रमणार्थं प्रवृत्तः । सः हन्तुमप्यशक्य इति तस्य नामाह । महाबलमिति च दैवं मानुषं च बलं तस्य निरूपितम् । तर्हि दैवगत्या गृहीत इति चेत्, तत्राह ओजसेति । तर्हि पाशादिभिर्गृहीतो भविष्यतीति चेत्, तत्राह सिंहः सिंहमिवेति । हस्ताभ्यामेव निगृह्य स गृहीतः, न तु हलादिना आकृष्टः । तस्य मोचकाभावमाह । हतमनीकं यस्य, अवशिष्टा असवो यस्येति ॥ ३१ ॥

ग्रहणानन्तरं परोपकारार्थमागतो न बन्धनीय इति बध्यमानं भगवान् निवारयामासेति आह बध्यमानमिति ।

बध्यमानं हताराति पाशैर्वारुणमानुषैः ।
वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥

महतो बन्धनमनुचितमिति तं विशिनष्टि हतारातिमिति । हताः अरातयो येन । अनेन शत्रुभूयस्त्वात् तेषां च दुष्टत्वात् तत्सुखं भविष्यतीत्यपि मोचने तदभावो हेतुरुक्तः । केवलबन्धनानि तत्र न समर्थानीति पाशैर्बद्धः । ते आकृष्टाः निग्रहहेतवो भवन्ति । तत्रापि वारुणैर्मानुषैश्च । जरादीनां मोचनाभावाय वारुणाः पाशाः, मनुष्याणामर्थे मानुषाः । एतादृशमपि स्वाधीनं जातं परमशत्रुं वारयामास, बन्धनं न कर्तव्यमिति । ननु कथमेवं भूभारहर्ता तं मोचयतीति चेत्, तत्राह गोविन्द इति । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वलीलां स्मृतवान् । अतस्तेनापि काचिल्लीला सेत्स्यतीति तं मोचितवान् । ननु किमिति दुष्टो मुच्यते, तत्राह तेन कार्यचिकीर्षयेति । निरोधो हि कर्तव्यः, एतदभावे सर्वे भगवत्परा राजसाः सात्त्विकाश्च न भविष्यन्तीति तदर्थमयं रक्षितः । अक्लिष्टकर्मत्वाय च ॥ ३२ ॥

विवरणटिप्पणी ।

बध्यमानमित्यत्र वीक्ष्येति शेषः । अनेनेति । जरासन्धस्य शत्रवो भूयांसः । एतद्बन्धने ते सुखिता भविष्यन्ति । तेपि दुष्टाः । अतस्तेषां सुखाभावार्थं मोचनीय इत्यर्थः । काचिल्लीला सेत्स्यतीति । जरासन्धेन हेतुना द्वारिकालीला सिध्यति, महिष्यादिषु लीलाश्च भवन्ति । एतद्बन्धनस्थापने तु द्वारिकानिर्माणमेव न स्यादिति भावः । एतदभावे इति । पुरीनिर्माणाभावादिति भावः ।

ततो यज्जातं तदाह स मुक्त इति ।

स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः ।
तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥

अन्ये यादवाः पुनर्बन्धनं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह लोकनाथाभ्यामिति । त्रैलोक्यनाथाभ्यां मुक्तं को वा बद्धुं शक्तः । द्विवचनेन विभक्तसामर्थ्यं सर्वमेव मोचने नियुक्तमिति सूचितम् । ननु तादृशः त्यक्तोपि म्रियेतेति कथं कार्यसिद्धिरिति चेत्? सत्यम् । व्रीडितः । अत्र हेतुः वीरसंमत इति । वीरेषु अयमतिवीर इति संमतः । ततः मानुषपराक्रमस्य हतत्वात् अलौकिकं पराक्रमं साधयितुं तपसे कृतसङ्कल्पो जातः । ततस्तपःकरणार्थं गच्छन् पथि राजभिर्वारितः, ये राजानो भारभूताः । अनेन भगवच्चरित्रमलौकिकमित्युक्तम् । येषामुपकारं करोति तैस्त्यक्तः, येषां त्वपकारं करिष्यति तैर्गृहीत इति ॥ ३३ ॥

तेषां बोधने करणा[1]न्याह वाक्यैरिति ।

वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ।
स्वकर्मबन्धनः प्राप्तो यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥

त्रिविधा हि बोधकाः । तत्र सात्त्विकानां वचनं पवित्रार्थपदैरिति पवित्रार्थानि पदानि येषु वाक्येषु । वाक्यैरिति त्रिष्वपि सम्बध्यते । नयनैः प्राकृतैरपि । भगवानीश्वरः सर्वात्मा, तत्र पराजयो भाग्यमेवेति पवित्रार्थपदानि । नीतिवाक्यानि तु स्वदेशो न भवति, विचारश्च न कृतः । अकस्माद्युद्धे पलायनमुचितमेवेति राजसाः । अतो नीतिविरुद्धं न कर्तव्यमित्युपदेशपरैः । प्राकृतास्तु बहूनामेव महतामपि पराजयो जायत इति प्राकृतवचनैः बोधमुक्तवन्तः । एते त्रिविधा अपि दृष्टन्यायेनैवोक्तवन्तो, नादृष्टन्यायेन । अन्ये पुनरन्तरङ्गाः अदृष्टप्रकारेण बोधयामासुरित्याह स्वकर्मबन्धन इति । त्वया हि बहवो जिताः, तत्कर्मफलं च भोक्तव्यम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण दुष्टैः सह पराजयो भवेत्, यतः स्वकर्मणा बन्धनं यस्य तादृशः पराभवः । अपिशब्दात् सर्वे चतुर्धा व्यस्तैः समस्तैश्च बोधयामासुरित्यर्थः । यदुभिः सह पराभव इति । युक्तमेवैतत् । यतो ज्येष्ठो यदुरित्यपि ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ।
उपेक्षितो भगवता मागधान्दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह । हतेषु सर्वानीकेष्वपि, तथापि सर्वैः पुरस्कृत इति राजचिह्नानि प्राप्य स्वदेशान् गतः जरासन्धः । यतो नृपः दैवमानुषसहायः सूचितः । तदा बोधनानन्तरं दृष्टसामग्र्यां च सत्यां पश्चाद्गत इत्याह तदेति ।

विवरणटिप्पणी ।

सत्यमिति । अङ्गीकृत्योत्तरम् । व्रीडां प्राप्तस्तथाप्यलौकिकोद्यमार्थं न मृत इत्यर्थः ।

---

[1] कारणानीति पाठः ।

निकटे सम्भूतिं कृत्वा प्रगल्भवचनैः सह ।
गच्छन् पुनर्भगवता निगृहीतो भविष्यति ॥

इत्याशङ्क्याह उपेक्षितो भगवतेति । भगवतः स्थाने यद्यप्युक्तम्, यद्यपि भगवत्त्वाच्च जानाति, तथापि तानि वाक्यान्यनादृत्योपेक्षामेव कृतवान् । भगवत्त्वादग्रिमकार्यमेव विचारयति, न तु नीतिविरोधम् । उपेक्षया सुतरां दुर्मना जातः । तत्त्वे अवगतेऽपि मागधत्वान्न शरणमागतः । नापि तूर्ष्णीं स्थास्यति । मागधत्वादेव मागधान् ययौ ॥ ३५ ॥

तस्य स्वगृहप्राप्तिमुक्त्वा भगवतोऽपि परमवैभवेन मथुराप्रवेशमाह मुकुन्दोऽपीति पञ्चभिः ।

मुकुन्दोऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ।
विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥

न क्षतं बलं यस्य । एकोपि न हतः । यद्यपि मोक्षदाता तानपि मारयित्वा मुक्तिं दद्यात्, जरासन्धं वा मोचयेत् । न हि भगवान् जयहेतुः, किन्तु मोक्षहेतुः । लीनाः केचन पुनरायास्यन्तीति शङ्काभावार्थमाह । निस्तीर्णः नितरामुत्तीर्णः अरिबलरूप एवार्णवो येन । अर्णवो हि नान्यत्र समायाति । महत्त्वेन पौरुषं पुनरागमनाभावश्च निरूपितः । ततः कुसुमैः विकीर्यमाणः, त्रिदशैरनुमोदितो जातः । अन्यथा अनन्तवधे तदधिष्ठातृदेवानां दुःखं भवेदित्याशङ्केत । देवार्थमेतत्कृतमित्यपि सूचितम् ॥ ३६ ॥

ततो मानुषैरप्यनुमोदित इत्याह माथुरैरिति ।

माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ।
उपगीयमानविजयः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३७ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ।
वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥

दुर्गमुद्घाट्य सर्वे समागताः । यतो विज्वराः मरणशङ्कारहिताः । ज्वरो हि समागत एव मरणशङ्कामुत्पादयति । तेषां स एव ज्वरः प्राप्त इति । कालदेहादिधर्मास्तु पूर्वमेव निवारिताः । किञ्च, बहिर्युद्धेऽपि मुदितात्मानो जाताः । ततः सूतमागधवन्दिभिः उपगीयमानविजयो जातः । शङ्खदुन्दुभयश्च नेदुः । ततः शनैः गमनसूचनाय । वीणावेणुमृदङ्गान्यपि वादितानि । यतः प्रभुः पुरं प्रविशतीति । लौकिकमेतदिति सूचितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विवरणटिप्पणी ।

मुकुन्दोपीत्यत्र । मोक्षे हेतुरित्यस्यानन्तरं तथापि न कोपि हत इति शेषो ज्ञेयः । अन्यथेति । त्रिदशानुमोदनाकथने दुःखं भवेदिति शङ्का स्यादिति शेषः । इत्येवाशङ्क्य इत्यपि सूचितमित्यन्वयः ।

अन्तः पुरं वर्णयति सिक्तमार्गामितिद्वाभ्याम् ।

सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलंकृताम् ।
निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥
निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षताङ्कुरैः ।
निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥ ४० ॥

सिक्ताः सर्वे मार्गा यस्याम्, गन्धोदकैः सेकः । हृष्टा जना यस्याम् । पताकाभिः जयलेखाङ्किताभिरलङ्कृतामिति । अधो मध्ये उपरि च शोभा निरूपिता । नितरां घुष्टा ब्रह्मघोषेण वेदपाठेनेति । प्रत्यागाशिषो मन्त्राः प्रवेशे पठनीया इति पुरप्रवेशे तदर्थमेव ब्राह्मणैः ब्रह्मघोषः पठितः । वैश्यानां विशेषचेष्टामाह । कौतुकैराबद्धानि तोरणानि यस्यामिति । सर्वाभिरेव नारीभिः माल्यादिभिः विकीर्यमाणो जातः । दध्यक्षताः विकीर्णाः, यवाङ्कुराश्च । एवं तासां क्रिया भगवति निरूपिता त्रिविधा । ज्ञानमपि तथा निरूपयति निरीक्ष्यमाण इति । स्नेहो बन्धुभावेन । प्रीतिः पुरुषभावेन । उत्कण्ठा कामभावेनेति । एवं त्रिस्वभावैर्लोचनैर्निरीक्ष्यमाणो जातः । स्नेहः पृथक् कृतो लौकिकदोषाभावाय ॥ ४० ॥

ततः प्राप्तधनस्य राजन्येव विनियोगं वदन् स्वस्य तदाज्ञया युद्धादिकरणं सूचयति, तद्दुःखाभावाय, आयोधनगतमिति ।

आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणम् ।
यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

आयोधनं युद्धभूमिः, तत्र योधैरानीतं द्रव्यमाभरणादिप्रकारेण । अनन्तं बह्वेव । बह्व एव हता इति । अनन्तत्वे हेतुमाह वीरभूषणमिति । यावदाहृतं तत्सर्वं यदुराजाय प्रादिशत् प्रकर्षेण बोधितवान् । रक्षास्थापनादिकं तु स्वकृत्यमेवेति निवेदनमात्रं राज्ञे निरूपितम् । प्रभुत्वात् न सह गतानां यथेष्टं द्रव्यविनियोगः ॥ ४१ ॥

एवमेकप्रकारेण भगवतो जयं निरूप्य जयान्तरेष्वपीमं प्रकारमतिदिशति एवं सप्तदशकृत्व इति ।

एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ।
युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥
अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ।

अनेनापि सह सप्तदश । एकः सप्तदशधा आवृत्त इति सर्वसाम्यत्वाय कृत्वसुच्प्रत्ययः । देशदोषात् न विवेक उत्पद्यते इति मागध इत्युक्तम् । सम्पत्तिस्तु राजत्वात् । अन्यत्रापि भगवान् न स्वयं युयुधे । तथा सति लोकप्रतीत्या सर्वदा क्लेश

विवरणटिप्पणी ।

आयोधनमित्यस्याभासे । तद्दुःखाभावायेति । दुःखाभावसूचनायेत्यर्थः । एवं सप्तदशकृत्व इत्यत्र । एक इति । समर इति शेषः । सर्वसाम्यत्वायेति । सर्वैः साम्यं यस्य युद्धस्येति शेषः ।

एव भवेत्, किन्तु कृष्णरक्षितैर्यदुभिः सह युयुधे । अत एव च तद्बलमक्षिण्वन् । न केवलं रक्षार्थमेव भगवद्विनियोगः, किन्तु निराकरणार्थमपीत्याह कृष्णतेजसेति ।

पुनः पुनः तस्यापि गमनं वाक्यैरधिकैरावेशेन चेति वक्तुमाह हतेष्विति ।

हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥

यतो नृपः । राज्ये हृते हि स निवृत्तो भवेत् । तद्भगवान् न करोतीति स निवर्तत इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे हि प्रजापतिरध्यक्षः, स कालात्मा यज्ञात्मा च, स सप्तदशो भवति, स पराजित एव । अतः परं प्रमाणरूपाः ब्राह्मणा अवशिष्यन्ते । शिवश्च वेदरूपः । उभयबलमाश्रित्य अष्टादशे पर्याये समागमिष्यतीत्याह अष्टादशम इति ।

अष्टादशमसंग्राम आगामिनि तदन्तरा ।
नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥
रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ।
त्रैलोक्ये चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वात्मसंमितान् ॥ ४५ ॥

एवं पुराणान्तरे कथा । बहुधा सर्वैः संप्रार्थितोऽपि सप्तदशे पर्याये पराजितः तपस्तप्तुं गतः । तत्र समाराधितः शिवः । पश्चात् प्रसन्नेन शिवेन ब्राह्मणसमाराधनार्थं निरूपितः । ब्रह्मण्यः कृष्णो न ब्राह्मणवाक्यमन्यथा करिष्यतीति । ततः स्वनगरीं समागत्य ब्राह्मणानाहूय सिंहासने उपवेशितवान् । ततः प्रीतैर्ब्राह्मणैः पुनस्तस्मै सिंहासनं दत्वा वरोपि दत्तः, 'शत्रुं जेष्यसी'ति । 'अजेयश्च त्रैलोक्यस्य भविष्यसी'ति । एतत् ज्ञात्वा नारदः मध्ये कालयवनं च प्रेषितवान् । सोऽपि सर्वयादवनिराकरणार्थं प्रतिज्ञां चक्रे । स चेत्पश्चादागच्छेत्, द्वारकां गच्छेदिति । तस्य तत्र निराकरणं मर्यादापालकेनाशक्यमिति उभयमेकहेलया निर्वहत्विति मध्ये देवगुह्यकर्ता नारदो यवनं प्रेषितवान् । स हि वृद्धगर्गस्य पुत्रः । महायवनो ह्यप्रज आसीत् । तेन पुत्रार्थं प्रार्थितो वृद्धगर्गः तद्भार्यायां पुत्रमधात् । 'अजेयश्च तव पुत्रो भविष्यती'त्याह । ततः कालान्तरे यदुसभायां स एव वृद्धगर्गो यदुभिरुपहसितः स्वपुत्रं प्रार्थितवान् 'यादवा मारणीया' इति । एवं वैरे सिद्धे नारदेन तेषु प्रविष्ट एव सन्धिकालोऽयम्, शीघ्रं गम्यतामिति तं प्रेषितवान् । तदाह । आगामिनि अष्टादशमे सङ्ग्रामे तदन्तरा नारदेन प्रेषितो यवनः वीरत्वाद्युद्धरसाभिनिविष्टः प्रत्यदृश्यत प्रतिकूलतया समागतो दृष्टः । तस्य प्रतिकूलतामाह रुरोधेति । स्वयं समागत्य म्लेच्छकोटिभिः मथुरां रुरोध । तत्र कारणमाह त्रैलोक्ये अप्रतिद्वन्द्वः । चकारादनुभावेनापि । वृष्णींश्च आत्मसंमितान् तुल्यान् श्रुत्वा नारदात् तदसहमानो रुरोधेति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तदा भगवान् तत्स्थानपरित्यागार्थं निरोधं चिन्तयामासेत्याह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्कृष्णः संकर्षणसहायवान् ।

इदं तु प्रकटचिन्तनम् । अतो गूढाभिप्रायेणैव चिन्तयति । अभिप्रायस्तु स्थानात्

परित्याजनीयाः ये निरोद्धव्याः । यथा वृहद्वनात् निष्कासिताः, तथा मथुरातोऽपि निष्कासनीयाः । यदि देशान्तरं न गच्छेयुः, तदा निरुद्धा एव न भवेयुः, लोके तथा दर्शनात् । अतो भगवानेतानन्यत्र नेतुं विचारयति । तत्संमतिव्यतिरेकेण नयने मन्त्रभेदः स्यादिति मर्मज्ञेन बलभद्रेण सह मन्त्रयामास । यतोऽयं कृष्णः, निरोधार्थमेव प्रवृत्तः । अन्यथा सदानन्दः तेषां न भवेत्, वहिश्चित्तत्वादिति । सङ्कर्षण एव सहायो यस्येति । अतस्तेन सह चिन्तनम् ।

चिन्तनवाक्यान्याह अहो इत्यादिसार्धैः त्रिभिः ।

अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महान् ॥ ४६ ॥
यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ।
मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ॥ ४७ ॥
आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागन्ता जरासुतः ।
बन्धून्हनिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ ॥
तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।
तत्र ज्ञातीन्समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । कथमयमकस्मादागत इति, कथं वा सन्धिकालं ज्ञातवानिति । यदूनां वृजिनं दुःखमुभयतोऽपि प्राप्तमिति प्रतिज्ञा । तां निरूपयति । महान् यवनोऽयमद्य निरुन्ध इति । अस्मानिति तैः सहाभेदः कार्यार्थं निरूपितः । स्वरूपतोपि महान् महाबलश्च । अद्य महाबल इति उभयोर्ब्राह्मणवाक्यं बलमिति सूचितम् । यावज्जरासन्धो नायाति, तावदनेनैव निरुद्धा इति । तर्हि जरासन्धस्थाने अयमेव जातः, को विशेष इति चेत्, तत्राह मागध इति । मागधोऽप्यद्यैवायास्यति । तर्हि तद्बुद्धिः प्रेरणीया, यथाद्य नायास्यतीति चेत्, तत्राह श्वो वा समागमिष्यतीति । तर्ह्यन्तर्यामी वक्तव्यः, श्वोऽपि नानेतव्यः, तत्राह परश्व इति । तर्हि कालो वक्तव्य इत्याशङ्क्य त्र्यधिकपर्याये कोऽपि वक्तुं न युक्त इति वाशब्दं प्रयुक्तवान् । किमद्य श्वो वञ्चनेन आगमिष्यतीत्यत्र तु न सन्देहः । अत उपाय एव कर्तव्य इत्यर्थः । तर्हि उभावपि मारणीयाविति चेत्, तत्राह आवयोर्युध्यतोरिति । उभावजेयौ, अतः प्रधानपरिहारेण केवलबलहनने विलम्बो भवतीति यवनेन सह आवयोर्युध्यतोः सतोः, प्रक्रान्तस्य त्यागायोगात्, यदि मध्ये जरासन्धः चतुरः समागच्छेत्, तदा अस्मानन्यत्रासक्तान् विहाय बन्धून् वसुदेवादीन् हनिष्यति । स्वपुरं वा बद्ध्वा नेष्यति । पश्चान्मोचनार्थं बहु कर्तव्यं पतेत् । मारयितुमशक्य एवेत्याह बलीति । एवं सति यत्कर्तव्यं तदाह तस्मादिति । द्विपदानां मनुष्यमात्रस्य दुर्गमं दुर्गं विधास्याम इति । नन्वेतावदलौकिकं यः करोति, स तानेव कथमन्यथा न करोति, किमिति स्थानं

त्याजयतीति चेत् ? नैवम् । द्वारकादिनिर्माणे न काचिन्मर्यादा बाध्यते, अन्यत्र तु ब्राह्मणवाक्यानि बाध्यन्ते । एतदर्थमेव द्वारकानिर्माणमिति न तत्र ब्राह्मणवाक्यं प्रभविष्यति । सर्वत्राधिकप्रयत्नः साधारण्यं निराकरोतीति । अत एव पूर्वं बलीति पदम्, अत्र च द्विपदमिति । अतो ब्राह्मणा अपि द्विपदा एवेति तेषामपि स दुर्ग एव । पश्चान्निर्भये स्थाने ज्ञातीन् वसुदेवादीन् समाधाय यवनं घातयामहे, तदा विलम्बो न बाधक इति । अन्यथा भगवत्यन्यत्र गते मुचुकुन्दगुहायाम्, वसुदेवादयो भीताः खेदं प्राप्नुयुः ॥ ४९ ॥

एवं निर्धारिते मन्त्रे यदासीत्, तदाह इति संमन्त्र्येति ।

इति संमन्त्र्य दाशार्हो दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरं कृष्णोऽद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ।
हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥
राजतारकुटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलंकृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥

यतो दाशार्हो भक्तरक्षकः । अनेन क्लिष्टकरणदोषोऽपि परिहृतः । ननु कालादिभिरनिर्मितं कथं निर्मास्यति, तथा सति कालादयो वा कथं न प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह तद्दुर्गमेव करिष्यति । जलादिदुर्गाः प्रसिद्धाः । अतो नालौकिकं करिष्यति । किञ्च, कालहितमपि करिष्यतीत्याह द्वादशयोजनमिति । द्वादशात्मा हि कालः । प्रतिपक्षतया वा करिष्यति । अलौकिकत्वाच्चतुरस्रं तत् । सर्वापेक्षया विशेषं वक्तुं तत्रत्यं गुणत्रयमाह । अन्तःसमुद्र इति समुद्रमध्ये । न सा पृथिव्यां तिष्ठति, किन्तु भूमिवत् नगर्यप्यन्तरिक्षे समुद्रमध्ये जलोपरि तिष्ठति । अन्यथा नीचे स्थिता भवेत् । तत्र वैलक्षण्यं संभविष्यतीति तन्निराकरणार्थं नगरमिति । तत्रापि विशेषः अद्भुतमिति । कृष्ण इति । सदानन्दः । तेन कृतं स्थानं तत्प्रापकं भविष्यतीति ज्ञापितम् । अचीकरदिति । स्वयमेव चकार । विश्वकर्मणा कृतमित्येके, त्वाष्ट्रमिति पदात् । वस्तुतस्तु विश्वकर्मणो यावन्नैपुण्यम्, तावदत्र भगवतैव निर्मितमिति । स हि जले कर्तुं न शक्नुयात् । अन्यथा इतो भगवति क्रमेण पञ्चष्वपि गतेषु सप्तमे दिवसे तं न प्लावयेत् समुद्रः, विश्वकर्मणो विद्यमानत्वात् । अस्तु वा विश्वकर्मणा कारितमिति । अचीकरद्विश्वकर्मणेति करणं वा ।

यत्र नगरे त्वाष्ट्रं विज्ञानमनेकचातुर्ययुक्तं दृश्यते । शिल्पे नैपुण्यं यस्मात् विज्ञानादिति ज्ञानप्रमायां हेतुरुक्तः । किञ्च, रथ्याचत्वरवीथीभिः सहितम् । यथावास्तु वास्तुशास्त्रसहितम् । विशेषेण निर्मितम्, चित्रादिरहितेपि सामान्यनिर्माणेपि वैशिष्ट्ययुक्तम् । दैविकं लौकिकं शास्त्रीयं च ज्ञानं तस्मिन् नगरनिर्माणे प्रतिष्ठितमिति वर्णनावधित्वं निरूपितम् ।

विशेषतो वर्णयति । सुरद्रुमाः पारिजातादयः । ते उद्यानेषु यत्र । उद्यानं पुष्पप्रधानम् । उपवनं फलप्रधानम्, तैरन्वितमिति सर्वत उभयेषां संबन्ध उक्तः । अन्तर्नगरे वैशिष्ट्यमाह हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिरिति । एकविंशतिगृहोपरि सुवर्णशृङ्गाणि सुवर्णकलशस्य परितः स्थापितानि । अत एव दिवं स्पृशन्ति । तत्र निदानप्रस्तरानाह स्फाटिकेति । स्फाटिकैरेव निर्मिताः अट्टालाः गोपुराणि च ।

दुर्गत्वादन्नसङ्ग्रहार्थं रजतैरारकूटैश्च निर्मितानि कोष्ठानि रजतारकूटशब्दादण् । हेमकुम्भैश्च सर्वतः अलङ्कृतम् । घृतदध्याद्यर्थं राजतानि कोष्ठानि । अन्नार्थं तु पैत्तलनिर्मितानि । सर्वधातूपलक्षणमारकूटपदम्, आद्यन्तयोः रजतसुवर्णयोरुपादानात् । उपरि शोभातिशयमुक्त्वा मध्ये शोभामाह रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैरिति । सर्वत्र गृहाः रत्ननिर्मितपदकवत् सौवर्णाः । भूमिश्च मरकतशिलाभिः निर्मितेत्याह । महामारकतानि स्थलानि येष्विति ॥५२॥

अनुपयुक्ता अपि धर्मसाधकाः कौतुकसाधकाश्च गृहाः सन्तीत्याह । वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवताधिपतीनामिन्द्रादीनाम् । वस्तून्यस्मिन्निति वास्तुदेवता भूमिः, तस्याः पतयः सर्वे लोकपालाः । चकारात् दुर्गादीनामपि । अनेन मध्ये भगवतः परित आशापालानां गृहा इत्युक्तं भवति । वलभीभिरिति सर्वत्र छज्जानिर्माणम् । अनेनाग्रे निर्माणक्रिया कापि नापेक्षितेति सूचितम् । किञ्च, चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णम् । चातुर्वर्ण्यैर्जनैः पूर्वमेवाकीर्णम् । तेन ते भगवत्कृता एव जना निरूपिताः । अन्यथा इतो गतानां वंध्यामिव पातो भवेत् । ते हीदानीमपि तिष्ठन्ति । अतस्तत्सन्निधानेन सर्वदा विद्यमानत्वसाम्यात्

विवरणटिप्पणी ।

दृश्यते इत्यत्र । वर्णनावधित्वमिति । वास्तुशास्त्रे यथा वर्णितम् । तादृशं निर्मितमित्युक्त्या शास्त्रवर्णनमवधिर्यस्य तादृशत्वं निर्माणस्य निरूपितम् । अग्रे । ते उद्यानेषु यत्रेति । यत्र उद्यानेषु ते सन्ति । तथाच सुरद्रुमलतायुक्तान्युद्यानानि विचित्राण्युपवनानि च तैरन्वितमित्यर्थः । एकविंशतिगृहोपरीति । यथावास्तु इत्युक्त्वा तत्रोपर्युपर्येकविंशतिप्राकारपर्यन्तं गृहा निरूपिताः, तथात्रापीति भावः । दिवमिति । तच्छास्त्रोक्तत्वादत्राप्येवमुक्तम् । निदानेति । यदुपर्यन्ये गृहा भवन्ति ते

भगवद्गृहमाह यदुदेवगृहेण उल्लसदिति । मध्ये भगवद्गृहम्, चतुर्दिक्षु वर्णचतुष्टयानाम् । आकीर्णमिति । किर्मीरितत्वं निरूपितम् ॥ ५४ ॥

एवं भगवता स्थाने निर्मिते, विशेषतो निर्माणे कृते, पारिजातादीनामनन्यत्वप्रतिष्ठा गमिष्यतीति लोकपालाः सर्वे स्वस्वसमृद्धिं प्रेषितवन्त इत्याह सुधर्मामिति त्रिभिः ।

सुधर्मां पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ।
यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ॥ ५५ ॥
श्यामैककर्णान्वरुणो हयान् शुक्लमनोजवान् ।
अष्टौ निधिपतिः कोशाँल्लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥
यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।
सर्वे प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥

यदग्रे पारिजातहरणम्, तन्मतान्तरभाषया निरूपितम्, तदग्रे विस्तरेण वक्ष्यामः । सुधर्मा देवसभा । नवरत्ननिर्मितेव भूमिरूपा काचित् देवता सुधर्मेत्युच्यते । यत्रोपवेशनमात्रेणैव धर्मो धर्मफलं च भवतीति । चकारादन्येऽपि सुरद्रुमाः । इन्द्रः सिंहासनादिकं च प्रस्थापितवानिति उभयोर्माहात्म्यं वर्णयति यत्र चेति । यत्र सुधर्मायाम्, चकारात् पारिजाते धर्मैश्च । अनेन समीपे विद्यमानः सर्वदा नियतमरणधर्मापि तैः स्वाभाविकैः मर्त्यधर्मैः न युज्यते । अनेन पूर्वदोषपरिहारोऽप्युक्तः । गुणास्तु सुधर्मापदेनैवोक्ताः । अन्यामपि सम्भृतिमाह श्यामैककर्णानिति । एकः कर्णः श्यामः दक्षिणः । शिष्टः सर्वोऽपि कुन्दसन्निभः । उच्चैःश्रवस एतद्वैलक्षण्यम् । अयं स्वर्गः कर्म चेति उभयबोधनार्थं प्रवृत्तिशास्त्रस्थाने श्यामता निरूपिता । ते चाश्वाः सैन्धवा एवेति ज्ञापयितुं वरुणेन प्रस्थापितमित्युक्तम् । अन्यत्र वर्णान्तरसम्भावना स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं शुक्ला इति । जव एव तेषां श्लाघ्य इति शुक्लाश्च ते मनोजवाश्चेत्युक्तम् । शुक्ले जवाभावमाशङ्क्य समास उक्तः । निधिपतित्वादष्टौ निधीन् प्रेषितवानिति गम्यते । अष्टौ लोकपालाश्च कोशान् भण्डारवस्तूनि । निजस्य स्वस्य स्वस्य अभ्युदयांश्च ।

विवरणटिप्पणी ।

मूलकारणभूताः प्रस्तराः स्फटिकमया इत्यर्थः । अग्रे । वर्णचतुष्टयानामिति । वर्णचतुष्टयमपि चतुर्दिक्षु । अतो बहुवचनम् ।

श्यामैककर्णानित्यत्र । उच्चैःश्रवस इति । स सर्वोपि कुन्दसन्निभः । एतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अयमिति । एकः कर्णः प्रवृत्तिशास्त्ररूपः, एको निवृत्तिशास्त्ररूपः तत्रायं वामः प्रवृत्तिशास्त्ररूपः कर्णः स्वर्गरूपः, तत्साधनकर्मरूपश्च । उभयोरपि दोषशङ्काकलुषितत्वाच्छ्यामत्वमित्यर्थः ।

१ धर्मैश्चेति पाठः ।

ननु स्वयमनेकसुकृतेन प्राप्तं भोगसाधनमधिकारज्ञापकं च किमिति दत्तवन्त इत्याकाङ्क्षायामाह यद्यद्भगवता दत्तमिति । न हि तानि वस्तूनि स्वधर्मोपार्जितानि, किन्तु भगवता दत्तानि । यतस्तदाधिपत्यम्, ईश्वरेणैव ह्याधिपत्यं दीयते । तथापि प्रतिदाने को हेतुरिति चेत्, तत्राह स्वसिद्धय इति । स्वस्य सिद्धये । अधिकारो हीश्वरेच्छयैव भवति । सा च ज्ञातुमशक्येति यथा तन्नियतं भवति, तथोपायः कर्तव्यः तद्भगवति दान एवाक्षयं भवति । अतः स्वस्य धनस्य अधिकारस्य वा सिद्धये सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं सर्वं प्रत्यर्पयामासुः । ननु भगवता तत्कथं ग्राह्यमिति चेत्, तत्राह हरौ भूमिगत इति । भूमिरपि दत्ता ब्रह्मणे मनवे वा । पुनर्भक्तोद्धारार्थं स्वयमप्यागतः । तन्न्यायेन सर्वामपि समृद्धिं भक्तेभ्यो दातुं प्रदर्शयितुं वा अपेक्षेतेति प्रत्यर्पणमुचितम् । एतदभिज्ञानाय नृपेति सम्बोधनम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यदर्थमेतन्निर्माणं तदाह तत्रेति ।

तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ।
प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ॥
निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८ ॥

अणिमादयो हि योगस्य सहजफलानि । इदं तु वक्ष्यमाणं योगस्यानुभावस्य फलम् । यथास्थितान् शयानान् सर्वानेव तेषां दुःखनिराकरणार्थं तत्र द्वारकायां नीत्वा स्वयं पुनरागतः । तत्रत्यप्रजानां देशवासिनां दुःखनिवृत्त्यर्थं बलभद्रं निरूप्य प्रजापालने अङ्गीकृते तेन प्रजापालने वस्तुतोपि रामेण रत्युत्पादकेन कृष्णः स्वयं सदानन्दः नातः परमत्र मथुरायां स्थेयमिति ज्ञापयन्निव साधनानुमतिं गृहीत्वा फलरूपः ततो निवृत्त इत्याह निर्जगामेति । नितरां गमनं नित्यसन्निधिरूपेणापि ततो निर्गत इति ज्ञापयितुम् । नित्यक्रियारूपेण तु वर्तत इति न काप्यनुपपत्तिः । पुरद्वारादिति निर्गमनं सर्वजनीनं भवत्विति । निर्गच्छता भगवता द्वयं ज्ञापितमिति विशेषणद्वयमाह पद्ममाली निरायुध इति । ततः कीर्तिर्नीता, रक्षा तु कृतेति । एवं निर्गमनस्य प्रयोजनमग्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

विवरणटिप्पणी ।

निर्जगामेत्यत्र । रक्षा त्विति । एतत्प्रकरणीयलीलायाः प्रद्युम्नचरित्रत्वाद्बन्धुरक्षार्थमायुधग्रहणम् । स्थानदानेन रक्षायास्तु कृतत्वान्निरायुधो निर्गतः । तथाच निरायुधत्वेन रक्षाकरणं ज्ञापितमित्यर्थः ॥

प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

निग्रहं प्रथमेऽध्याये निरूप्य हरिणा कृतम् ।
द्वितीयेऽनुग्रहं प्राह मुचुकुन्दाय यत्कृतम् ॥ १ ॥
तामसी हननाख्या हि राजसी नगरोधमा ।
सात्त्विकी नयनाख्या च निर्गुणा निर्गमस्तथा ॥ २ ॥
निर्गुणस्य निमित्तत्वं न तु कर्तृत्वमीर्यते ।
प्रबोधो मरणं चैव संवादश्च यथाक्रमात् ॥ ३ ॥
स्तुतिश्च निर्गुणा प्रोक्ता तदग्रे हि फलिष्यति ।
अतो निर्गुणलीलात्र द्वितीये विनिरूप्यते ।
क्रिया भगवतो द्वेधा गुणेषु स्वे यतः स्थिता ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते तस्मात् परित्यज्य केवलं तं व्यामोहयितुं कीर्तिमयीं वनमालां बिभ्रत् निर्गत इत्युक्तम्, कालयवनस्य मुक्त्यर्थं नारदोपदेशं गृहीतवतः साक्षात्कारः । ततस्तदनुसरणम्, ततो दृष्ट्या ज्ञानरूपेण ज्ञानाग्निना संघातनाशश्च निरूप्यते । निर्गुणक्रियाया मोक्षपर्यवसानात् । परं तस्य काल एव मुक्तिरिति निरूपयितुं द्वादशभिर्निरूप्यते तं विलोक्येति ।

श्रीशुक उवाच—तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ।
दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥

विवरणटिप्पणी ।

द्वितीयेऽध्याये । निर्गुणस्येति । निर्गुणस्वरूपस्य कर्तृत्वाभावान्निर्गमलीलाविष्टस्य स्वरूपस्य यवनवधे निमित्तत्वम्, नतु वधकर्तृत्वमित्यर्थः । अत्रापि लीलाचतुष्टयमित्याशयेनाहुः प्रबोध इति । मुचुकुन्दस्य जागरणं यवनस्य मरणं मुचुकुन्देन भगवतः संवादश्च सात्त्विकतामसराजसा इत्यर्थः । तदग्रे हीति । निर्गुणस्वरूपेण मुचुकुन्दस्य दत्तं मोक्षलक्षणं फलं जन्मान्तरे फलिष्यतीत्यर्थः । अत इति । पूर्वाध्यायोक्ता निर्गुणलीला न फलपर्यवसायिनी, अतोऽविशेषाल्लीलाचतुष्टयमपि तत्राध्यायार्थः । अत्र तु निर्गुणलीला मोक्षलक्षणं फलं फलिष्यति । अतः फलसम्बन्धादत्र निर्गुणलीलैवाध्यायार्थ इत्यर्थः । गुणेष्विति । गुणेषु स्थिता सगुणा । स्वे स्वरूपे स्थिता निर्गुणेत्यर्थः । तत्त्वानीति । चतुर्णामायुधानां तत्त्वरूपत्वान्निरायुधपदेन तत्त्वपरित्याग उक्त इति भावः । एतदाशयेनैव निर्गमलीलाया निर्गुणत्वमुक्तमिति भावः । परं तस्येति । ये च प्रलम्बेत्यत्र यवनस्य मुक्तिर्निरूपिता । परन्तु कालरूपे एवेत्यर्थः ।

---

1. तत्वानिति प्राचीनपुस्तकेषु पाठः, तत्वानीति टीकाकारसंमत इति ।

तं विलोक्य वासुदेवोऽयमिति निश्चित्य, तं जिघृक्षुरन्वधावदिति पष्ठेन संबन्धः । तत्रादौ त्रिभिस्तद्दृष्टं रूपं वर्णयति । पञ्चदशकलापूर्णमिव तावद्भिर्विशेषणैः । अतः प्रथमतः चन्द्रदृष्टान्तेनैव निरूपयति । विशेषेण निष्क्रान्तम्, यथा उदयाद्रेश्चन्द्रः, न तु राहोर्मुखात्, नापि मेघेभ्यः । तथा भगवानपि न मारयितुं, नापि भयमुत्पादयितुं, भयेन वेति तदाह उज्जिहानमिति । प्रथमदर्शनापेक्षया द्वितीयदर्शने अधिककान्तियुक्तः प्रतीयत इति । ननु विशेषकान्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्क्याह उडुपमिवेति । चन्द्रो हि नक्षत्राणां रक्षकः । यदि तत्तन्नक्षत्रे न गच्छेत्, गत्वा वा तं न प्रकाशयेत्, स्वरूपतः फलतश्च, तदा नक्षत्राणां वैयर्थ्यमेव स्यात् । तथा भगवान् नारदादीनां रक्षार्थं तदुपदिष्टेषु स्वानुभावं ख्यापयितुं प्रतिक्षणं रूपवैशिष्ट्यं प्रकाशितवानित्यर्थः । किञ्च, तस्मिन् दृष्टे युद्धार्थं समागतानां क्रोधः कदाचिद्भवेत्, ततश्चासन्मत्या मोक्षो न भवेदिति भगवान्स्वस्वरूपं सुन्दरत्वेनैव प्रकाशितवानित्याह दर्शनीयतममिति । दर्शनीयोऽतिसुन्दरः । अत्याश्चर्यं हि परस्मै प्रदर्श्यते । स्वस्यापि पुनः पुनर्द्रष्टव्यो भवति । श्याममिति । रसात्मकता निरूपिता । सर्ववेदयुक्तत्वमाह पीतकौशेयवाससमिति । नग्नान्न मुक्तिरिति वैदिकः सिद्धान्तः । 'आद्यन्तमध्ये बद्धो हि वेदेनामृतमश्नुत' इति ।

कच्छाशिखोपवीतानि बन्धनान्याह वेदतः ।

पीतवर्णं कौशेयं वासो यस्येति । वेदो यज्ञो देवाश्च पदत्रयेण परिगृहीताः । छन्दोमयं पीतमिति । कौशेयं क्षौमम् । 'सौम्यं वै क्षौम'मिति श्रुतेः । सर्वदैवत्यं वास इति च । अन्यथा पीताम्बरमित्येव ब्रूयात् । भगवदीयं हि न प्राकृतप्रकृतिकं भवतीति विशेषेण वैयर्थ्यं च ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपतां निरूप्य अर्थरूपतामाह श्रीवत्सवक्षसमिति ।

श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकञ्जारुणेक्षणम् ॥ २ ॥

श्रीवत्सो वक्षसि यस्येति । दक्षिणावर्तरोमरेखायां सुवर्णरेखावत्तेजोविशेषः श्रीवत्सशब्देनोच्यते । वक्षसि जीवः सन्निहित इति तत्रैव भगवता अर्थः स्थापितः सुतराम् । दक्षिणः स्तनो धर्मो भवतीति धर्मप्रतिष्ठित एवार्थो भगवता परिगृहीतः । अत एव तत्र जीवप्रतिष्ठामाह । भ्राजत्कौस्तुभेनामुक्ता कन्धरा यस्येति । 'पुरुषः काममय' इति कामस्तन्निरूपणेन निरूपितः । मोक्षस्तु स्वेनैव दीयत इति प्रसङ्गादन्यदानमपि चतुर्भुज-

---

विवरणटिप्पणी ।

तं विलोक्येत्यत्र । नारदादीनामिति । वाक्यस्येतिशेषः । उडुरक्षार्थं चन्द्र इव नारदादिवाक्यरक्षार्थं भगवानागतः । अतस्तस्योडुपु गमनमिव भगवतो नारदवाक्यानुगमनमिति भावः । सौम्यं वै क्षौममिति । सौम्यं सोमलतासम्बन्धि यज्ञार्हमित्यर्थः ।

त्वेन निरूपयति पृथुदीर्घेति । पृथवो दीर्घाः चत्वारो भुजा यस्येति । कृपया ज्ञानमपि प्रयच्छतीति ज्ञापनार्थमाह नवकञ्जारुणेक्षणमिति । नवकमलवदरुणे ईक्षणे यस्य । नूतनत्वेन कालाग्रासः, कञ्जत्वेन सात्विकता, अरुणत्वेन राजसता च, ईक्षणस्य निरूपिता । तेन सरसा सदया ज्ञानदृष्टिर्भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्चमोऽपि पुरुषार्थो निरूपितः ॥

प्रार्थनावसर इति ख्यापयति नित्यप्रमुदितमिति ।

नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ।
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वपुरुषार्थदातारं भगवन्तं निरूप्य, मुखारविन्दमपि पञ्चभिर्विशेषणैः विशिष्टं पञ्चपर्वविद्यारूपं स्वतन्त्रभक्तिमार्गत्वेन निरूपयन्नाह श्रीमदिति । मुखारविन्दं बिभ्राणमिति भगवद्विशेषणम् । स मार्गो भगवतैव स्थाप्यत इति ख्यापयितुम् । तदपि श्रीयुक्तं भवति परमसुन्दरम् । भगवानिव । सुष्ठु कपोले यस्येति । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारेणापि रसानुभवस्यानयुक्तम् । शुचि शुद्धं स्मितं यस्मिन्निति । सेवनार्थमेव समीचीनं मोहं संपादयति, नान्यथेति निरूपितम् । स्फुरन्ती मकरसदृशे कुण्डले यस्येति । बहिर्निर्गमने ग्रासार्थं स्थापिताविव मकरतुल्यौ वेदौ निरूपितौ । मोक्षदित्सया गच्छन् भगवन्मार्गं भक्तिमार्गं च स्थापयतीति निरूपितम् ॥ ३ ॥

एतादृशो भगवानेव भवतीति नारदशिक्षया ज्ञातवानित्याह वासुदेवो ह्ययमिति ।

वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः ।
चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥

सत्त्वे आविर्भूतः मोक्षदाता वा अयमेव वासुदेव इति निश्चयं कृतवान् । कथं निश्चय इत्याशङ्क्य असाधारणानि षड्गुणरूपाणि षड्विशेषणान्याह । इतीति निश्चयार्थः । यतः पुमान्, न तु प्रकृतिः । दिव्यदृष्ट्या पश्यतीति सर्वजगतः प्राकृतत्वं, भगवतः पुरुषत्वं च, दृष्टवान् । अनेनैश्वर्यमपि निरूपितम् । 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणी'ति वाक्यात्

विवरणटिप्पणी ।

बहिर्गमन इति । मुखस्य भक्तिरूपत्वेन भक्तिमार्गाद्बहिर्निर्गमने वेदग्रासः कालाधीनत्वं भवतीत्यर्थः । कपोलयोः प्रवृत्तिनिवृत्तित्वस्योक्तत्वात्तत्र स्थितयोः कुण्डलयोर्वेदत्वमुक्तम् । भगवन्मार्गमिति । भगवत्त्वं ब्रह्मभावस्तत्साधकं मार्गं सांख्ययोगमार्गमित्यर्थः । कुण्डलयोः साङ्ख्ययोगरूपत्वादिति भावः । भक्तिमार्गमिति । मुखस्य भक्तिरूपत्वादिति भावः । ननु 'विष्णोस्त्वि'तिवाक्यादक्षरस्य पुरुषत्वम्, नतु पुरुषोत्तमस्येत्याशङ्क्याहुः विष्णोस्त्विति । इतिवाक्यात्तेषां रूपाणां पुरुषत्वं पुरुषोत्तमस्य पुरुषत्वे बाधकं न, किन्तु मूलस्य पुरुषोत्तमस्य पुरुषत्वात्तेषामपि पुरुषत्वं जातमिति साधकत्वमेव तस्येत्यर्थः ।

तेषां पुरुषरूपत्वं न बाधकम्, प्रत्युत मूलस्य पुरुषत्वे तेषां पुरुषरूपत्वमुपपद्यत इति साधकत्वमेव । श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्येति । क्रियाशक्तिः पूर्णा वीर्यत्वेन निरूपिता । भगवत्स्येव सा यतः । ततो यशो निरूपयन् सर्वपुरुषार्थदातृत्वे तद्भवतीति चतुर्भुजत्वमाह । ततो दृष्ट्यैव तापहारकत्वं भक्तिप्रदत्वेन निरूपयन् श्रियं निरूपयति अरविन्दाक्ष इति । रविव्यतिरिक्तान् सर्वानेव धति खण्डयति । महातेजस्विनमेव स्थापयतीति तादृशमक्षि निरूपयन् श्रियं भक्तिं च निरूपितवान् । वनमालां अन्तः प्रवेश्य ज्ञानवत्तिष्ठतीति ज्ञाननिरूपणेन पूर्णता निरूपिता । अतिसुन्दरः सर्वथा कल्मषाभावात् । देशपरित्याग एव हि वैराग्यमिति । अतः कारणात् वासुदेव इति निश्चयः ॥ ४ ॥

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।
निरायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥

किञ्च, लक्षणैरिति । नारदोक्तैः वासुदेवादन्यो भवितुं नार्हति । पुराणान्तरादत्र कथानुसन्धेया । गतो हि नारदः कालयवनमाह । यादवाः त्वत्सदृशाः इति, परं कृष्णो रक्षकः, स च सर्वथा ज्ञातुमेवाशक्यः, कुतो जयः । कथमशक्य इत्याकाङ्क्षायां नूतनान्यनेकानि रूपाणि संपादयतीत्युक्त्वाह 'तं त्वं न ज्ञास्यसी'ति । ततो विशेषजिज्ञासायां लक्षणानि निरूपितवान् । स एकाकी निरायुधः अयुध्यमानः सर्वाभरणभूषितः पदातिर्निर्गमिष्यतीति । तं यः सायुधः अश्वाद्यारूढोनुगच्छेत्, तं पापं प्रसर्पेदिति कालयवनस्यापि स्वपापादेव भयं, नान्यत इति निरूपितम्, अतोऽस्मिन्नारदोक्तलक्षणानि वर्तन्त इति वासुदेवश्च । तर्हि किं करिष्यसीत्याशङ्कायामाह निरायुध इति । यतोऽयं निरायुधः पद्भ्यां च चलन् गच्छति, अतोऽहमपि निरायुध एव गमिष्यामि, पद्भ्यामेव चलन्, ततो योत्स्ये मल्लप्रकारेण । अनेन सह युद्धार्थमेव यतः समागतमिति । अहमपि निरायुधः, अयमपीति ॥ ५ ॥

इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ।
अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥

इतीति । एवं निश्चित्य पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवत् । नारदो हि हितप्रश्ने उक्तवान् । यथा भगवान् करोति, तथा कर्तव्यमिति, तदा ते जयः जीवनं च भविष्यतीति । तदनेनान्यथाबुद्धम् । भगवान् पराङ्मुखः, अयं भगवत्सम्मुखो भूत्वा सर्पणं कृतवानिति । वाक्याज्ञाने हेतुमाह यवन इति । जातिदोषात् न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि गच्छति भगवति तूष्णीमयं तिष्ठेत्, बलभद्रेण वा युद्धं कुर्यात्, तदा जयो भवेदपि, भगवांश्च सम्मुखमागच्छेत्, तथागमने प्रयोजनाभावात्, अतः पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवन्तं जिघृक्षुः सन्स्वयमन्वधावत् । ननु जिघृक्षया गमनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह योगिनामपि दुरापमिति । अत्र प्रमाणं तमिति । तथैव प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

ननु कियद्दूरं गत्वा अप्राप्तौ कथं न निवृत्त इति चेत्, तत्राह हस्तप्राप्तमिवेति।

हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदे पदे।
नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम्॥ ७॥

स हि हरिणा नीतः। तर्हि वञ्चयतीति कथं न ज्ञातवान्, तत्राह। पदे पदे हस्तप्राप्तमात्मानं भगवन्तं मन्यमान इति। हस्तमात्रगमनानन्तरं भगवान् प्राप्यत इति स जानन् गतः। नहि कश्चिद्धस्तमात्रादुदासीनो भवति। अत आकाङ्क्षा न निवृत्ता। यदा हि प्राणी क्रियया आत्मानं प्राप्स्यामीति मन्यते, स हि भ्रान्त एव भवति। ननु भगवता वा किमर्थं नीत इति चेत्, तत्राह हरिणेति। स हि हरिः। तस्याप्यविद्या हर्तव्या, मुचुकुन्दस्य च निद्रेति। भगवान् हि यः स्वात्मानमनुसरति, तन्नोपेक्षत इति, पदे पदे तथा बुद्धिमुत्पादितवान्। तदाह दर्शयतेति। पदे पदे आत्मानं हस्तप्राप्तं दर्शयता। उभयत्रापीदं वाक्यं युज्यते। अतो गन्तुर्नेतुश्च इच्छाया अनिवृत्तत्वात् दूरं नीतः। ततः अद्रेः कन्दरा यत्र तत्स्थानमपि नीतः। नन्वेतावत्यपि दूरे अप्राप्तिश्चेत्, तदा नीतिशास्त्रविचारेणापि 'शिथिलाश्च सुबद्धाश्चे'ति न्यायेन कथं न निवृत्त इति चेत्, तत्राह यवनेश इति। दुष्टानां स्वामी न नीतिज्ञः। मथुरातो दशयोजनान्ते धवलपुरमिति प्रसिद्धमिदानीम्, पूर्वं तु आसीत् मुचुकुन्दगुहा॥ ७॥

क्रियया प्राप्त्यभावमाशङ्क्य, जपादिनेव वचनाद्भगवान् प्राप्तव्य इति मत्वा, मध्ये वचनमप्युक्तवानित्याह पलायनं यदुकुल इति।

पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम्।
इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः॥ ८॥

यदुर्हि धर्मात्मा। अन्यथा अस्मत्सदृशत्वेन कथंमुक्तो भवेत्। तादृशवंशे जातस्य सर्वागम्यस्यापि अवतारधर्मानुसरणमुचितमिति पलायनमनुचितमित्यर्थः। ननु भगवान् कथमेतद्वाक्यं न गृहीतवान्, तत्राह इति क्षिपन्ननुगत इति। स हि न यथार्थतया वदति, किन्तु तिरस्कारार्थं वदतीति। यदुकुले तस्य श्रद्धाभावात् किं तस्याग्रे यदुकुलप्रतिष्ठारक्षणेनेति युक्तमेव भगवतस्तद्वाक्यानङ्गीकरणम्। अत एव नैनं प्राप। अन्यथा भगवदनुगमने भगवान् प्राप्तः स्यात्। तेन वचनेन पापमपि जातमित्याह अहताशुभ इति। यतः अशुभमपि न निवृत्तम्, अतो न प्राप। पूर्वाशुभमिति केचित्। तद्भगवद्दर्शनेनानुगमनेन च निवर्तत एवेत्युपेक्षणीयम्। आहतः अशुभेनेति वा। वाक्यजनितपापेन पृष्ठतस्ताडितः न भगवन्तं प्रापेत्यर्थः॥ ८॥

विवरणटिप्पणी।

पलायनमित्यत्र। न निवृत्तमिति। वचनेन जायमानमशुभं भगवदनुगमनेन प्रतिबद्धमित्यर्थः। आहत इति। तदा 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यनेन पूर्वप्रयोगच्छान्दसत्वान्न

---

१. महाभ्रान्त इति पाठः। २. कथं मुक्त इति पाठः।

भगवान् पुनर्वराहो हिरण्याक्षवाक्यमिव सर्वसमर्थोऽपि, कार्यगौरवं मन्यमानोऽपि, न निवृत्त इत्याह एवं क्षिप्तोऽपीति।

एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्गिरिकन्दरम्।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ॥ ९ ॥

'वधानुकल्पः स्वद्रोहे भक्तद्रोहे वधः स्मृत' इति वधानुकल्पमेव कर्तुं गिरिकन्दरं प्राविशत् । एतावानेव भगवद्व्यापारः निर्गुणो हि फले निमित्तमिति ज्ञापयितुं निरूपितः । तद्भगवति फलितमित्याह सोऽपि प्रविष्ट इति। यदा भगवान् गिरिकन्दरं प्राविशत्, तदा सोऽपि प्रविष्टः । प्रवेशानन्तरं तस्य भ्रमो जात इत्याह तत्रान्यं शयानं नरं ददृश इति । नरत्वमेव तत्र प्रतीतम्, नत्वन्यद्वैलक्षण्यम्। यद्यपि ससामग्रीकः शेते, तथापि पूर्वमेव शयनार्थं सामग्रीं प्रेषयित्वा पश्चादागत्य शयनं कृतवानिति तस्य बुद्धिः ॥ ९ ॥

ननु भगवान् शयनार्थं चेदागतः, तदा तवागमनमनुचितमिति सुतरामतिक्रमोऽनुचित इत्याशङ्क्य, तस्य भ्रान्तस्याभिप्रायमाह नन्वसाविति ।

नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।
इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ॥ १० ॥

स्वयमागच्छतु नाम, कथं नोक्तवान् शयनार्थं गच्छामीति, युद्धं वा न करिष्यामीति । यो हि यमनुधावति, तस्यानिषेधे 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन दूरे गत्वा युद्धं करिष्यतीत्यभिप्रायो भवति । निकटे ससहायो बलवान् भवतीति । तस्मादेवं भ्रमं जनयित्वा एतावद्दूरमानीय, युद्धमप्यकृत्वा, साधुवत् शेते । यो हि वञ्चयति, स न साधुः । असाधोरनिद्राणस्योत्थापनं न दोषायेति दुर्बुद्धिः शयानं भगवन्तं मत्वा पदा समताडयत्। पादयोर्व्यथा जनितेति, महांश्चातिक्रमो भवत्विति। शयानोद्बोधनं पादताडनमतिक्रमार्थमच्युतबुद्धिश्चेति त्रयो दोषाः । ननु महानयं महतश्चोपदेशं प्राप्य कथमेवं दुर्बुद्धिर्जात इति चेत्, तत्राह मूढ इति। स्वभावतो मूढः। अच्युत इति तद्बुद्ध्या ताडितत्वान्महतोऽपि पादप्रहारे न राज्ञः कश्चिदपकारो जात इति सूचितम् ॥ १० ॥

ततो यज्जातं तदाह स उत्थायेति ।

स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।
दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥ ११ ॥

विवरणटिप्पणी ।

जात इति ज्ञेयम्। फले निमित्तमिति । निमित्तमेव, नतु जनक इत्यर्थः। तद्भगवतीति । तद्भगवद्व्यापारनिमित्तकं वधरूपं फलं भगवति प्रविष्टे सति यवने फलितमिति हेतोर्यवनस्यापि प्रवेशमाहेत्यर्थः ।

---

१. भगवद्द्रोहे इति पाठः । २. तस्मादेनमिति पाठः ।

पादप्रहारेण चिरं सुप्तोप्युत्थाय सर्वा दिशो विलोकयन् पार्श्वे तं कालयवनमद्राक्षीत्। स तु प्रथमतः तत्प्रतिकूलां दिशं दृष्टवान्, ततः क्रमेण दृष्टिं प्रसारयन् द्वितीयपार्श्वे अवस्थितमुत्थितं पश्चाद्ददर्श ॥ ११ ॥

ततः कोऽयमिति प्रश्नात्पूर्वमेव दर्शनमात्रेणैव स भस्मसाजात इत्याह **स तावत्तस्य रुष्टस्येति।**

स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत।
देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १२ ॥

निरपराधस्ताडित इति तस्य क्रोधः। अतो रुष्टस्य तस्य दृष्टिपातेन निमित्तेन कालयवनदेहस्थित एवाग्निः काष्ठस्थितो वह्निर्वह्निस्पर्शेनेव प्रादुर्भूतः। ततो देहजेनैवाग्निना दग्धः सन् क्षणमात्रेणैव भस्मसादभवत्। बहिःस्थितोऽग्निः दवानल इवाल्पमेव दहेत्, पलायनं वा कुर्यात्। अन्तःस्थितोग्निरिति सर्वव्यापारं दूरीकृत्य भस्मसादेव कृतवान् ॥१२॥

प्रकृते भगवता यवनोऽयं यथाकथञ्चिन्मारित इति विवक्षितत्वाद्विशेषं न कथयिष्यतीत्याशङ्क्य सावधानं च शृणोतीति ख्यापयितुं राजा तं पृच्छति **को नामेति।**

राजोवाच—को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च।
कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्दनः ॥ १३ ॥

प्रसिद्ध्या अज्ञानं वारयति। 'अन्य'मिति पुलिङ्गात् पुंस्त्वं ज्ञातमेव। अन्ये पञ्चार्था ज्ञातव्याः।

नामसंबन्धरूपाणि निमित्तं शयने तथा।
दाहकत्वं दृष्टिमात्राद्ब्रह्मविज्ज्ञास्यते परः ॥ १ ॥

कस्य संबन्धी, किं वीर्यं यस्य, अन्यथा एकाकी सिंहादिसम्भाविते देशे कथं शयीत। कस्माद्वा हेतोः उत्तमस्थानेषु विद्यमानेषु गुहां गतः शेते। किं वा तस्य तेजः। किं तेजो यस्येति किंतेजाः। यतो यवनार्दनो जातः। अग्निसूर्यादीनामपि नैवंविधं तेजः सम्भवति। यवनपदेन तस्यापि महत्त्वमुक्तम्। विशेषतो वक्तव्यैवैषा कथेति ॥ १३ ॥

एतदर्थमेव भगवानागत इति तस्य विशेषमाह **स इक्ष्वाकुकुल इति** सप्तभिः।

श्रीशुक उवाच—स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान्।
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ १४ ॥

भगवत्त्वमग्रे तस्य भविष्यतीति भगवत्कथैवैषेति ज्ञापयितुं च। अन्यथा भगवद्व्यतिरिक्तकथा न श्रोतव्येति श्रोतॄणां विरक्तिः स्यात्। इक्ष्वाकोः कुले जातः। मनोः पुत्राणां

विवरणटिप्पणी।

को नामेत्यत्र। ब्रह्मविद् ज्ञास्यते इति। पर उत्कृष्टो ब्रह्मविदिदं सर्वं ज्ञास्यते। अतो ब्रह्मन्निति सम्बोधनमुक्तमिति शेषः।

मध्ये मुख्य इक्ष्वाकुः। मान्धाता चायोनिजः, केवलपुंसवनजलाज्जातः । अप्राकृतबीजजोऽपि स्वरूपतोऽपि महान् । कुलोत्कर्षः पितुरुत्कर्षः स्वरूपोत्कर्षश्चोक्तः । तस्य नामोत्कर्षमाह मुचुकुन्द इति ख्यात इति । तस्य वैदिकं सहजं च धर्ममाह ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गर इति। ब्राह्मणानां हितश्चेत्सर्वोऽपि वैदिको धर्मः सेत्स्यति । सत्यः सङ्गरो युद्धं यस्य ॥ १४ ॥

स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ।
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम् ॥ १५ ॥

एवं षड्गुणयुक्त इति इन्द्राद्यैरात्मरक्षणे स याचितः । अनेन भगवत्तुल्यतैव निरूपिता । स्वरूपतो लोकतः कार्यतश्च गुणानामुत्कर्षो निरूपितः । संसाराद्भीताः महापुरुषमिव प्रार्थितवन्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह-असुरेभ्यः परित्रस्तैरिति । ये हि देवानपि मारयन्ति, तानपि मारयित्वा, रक्षां कृतवानित्याह तद्रक्षामिति । दैत्यानां पलायने पुनरागमनशङ्का भवतीति चिरकालं रक्षामकरोत् । यावदिन्द्रादयोऽतिपुष्टाः । क्षत्रियस्यायमेव धर्मः यज्ञादेरप्यधिक उक्तः ॥ १५ ॥

सा च रक्षा पर्यवसानपरा जातेति रक्षाया अवधित्वं निरूपयन्नाह लब्ध्वा गुहमिति ।

लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ।
राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥

कार्तिकेयश्चेदुत्पन्नः, पश्चात्तारकादयो हता इति तस्य सेनापतित्वे जाते पश्चाद्विरामं प्रार्थयामासुः । अनेनास्य रथिन्यायेन स्वार्थाभावः सूचितः । अथ स्वस्थाः सन्तः भिन्नप्रक्रमेण राजानमब्रुवन् । पूर्वं भीताः, इदानीं संतुष्टा इति भिन्नप्रक्रमः । तेषां वाक्यान्याह राजन्निति । क्रियमाणमादौ व्यावर्तयन्ति । सोऽस्माकं परिपालनरूपात् कृच्छ्रात् विरमतामिति । यद्यपि स्वर्गे स्थितः, तथापि भोगाभावात् सर्वदा युद्धकरणाच्च क्लेश एव ॥१६॥

न केवलं देहक्लेशः अस्मत्परिपालने, किन्तु सर्वस्वमपि तव नष्टमित्याहुः नरलोकं परित्यज्येति द्वाभ्याम् ।

नरलोकं परित्यज्य राज्यं च हतकण्टकम् ।
अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १७ ॥
सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ।
प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना सन्ति कालिताः ॥ १८ ॥

भोगो भोगसाधनानि च गतानीति । जन्मभूमिः सहजा च सर्वेषां सुखदा । अतो नरलोकपरित्यागोऽपि दुःखहेतुर्भवति । हतकण्टकं च राज्यमिति । शूरत्वात् अज्येष्ठत्वेऽपि एतदधीनमेव, राज्यमित्यस्मिन्नेव भोगः प्रतिष्ठितः । एवं सर्वथाऽनिषिद्धं भोगं परित्यज्य अस्मानेव पालयतः ते सर्व एव कामा उज्झिताः; त्वया सर्वेऽपि कामास्त्यक्ताः । तत्र

हेतुः वीरेति । वीररसप्रधानः नान्यं कामं सुखत्वेन मन्यत इति । एतत्कीर्तनं महानुपकारः त्वयास्मासु कृत इति ज्ञापनार्थम् । दैहिका अपि निवृत्ता इत्याह सुता महिष्य इति । दिवसस्य स्वर्गे वर्षात्मकत्वात् तस्य कालाज्ञानम्, यथा ब्रह्मसभायां गतस्य रैवतस्य । अतो ज्ञापयन्ति । महिष्यः स्त्रियः, ज्ञातयो भ्रात्रादयः, अमात्याः सेवकप्रभवः, मन्त्रिणश्च । एते राज्यसंबन्धिन उभये तुल्यकालीनाः । प्रजा मित्राणि । अधुना ते तत्र न सन्ति, यतः कालिताः कालेन भक्षिताः । अनेन तत्र गन्तव्यमिति शङ्का निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि भवद्भिः कथं तेषां रक्षा न कृता, देवा ह्यायुषः प्रभवो भवन्तीत्याशङ्क्याह कालो बलीयानिति ।

कालो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।
प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ ॥

बलिनां वाय्वाद्यन्यगुणानां मध्ये । ततोऽपि बलीयान् । तत्र हेतुर्भगवानिति । ननु धर्मे क्रियमाणे अक्लिष्टकर्मा भगवान् कथमस्मदीयान् भक्षितवानित्याशङ्क्याह ईश्वर इति । नहीश्वरे नियमोऽस्ति । तर्हि भगवान् भक्तस्य कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह अव्यय इति । अक्षरात्मा सः । न तु पुरुषोत्तमात्मा । तेन न तस्य भक्तपक्षपातः । पक्षपातेऽपि अव्ययमेव पदं दास्यतीति पुत्रादीन् दूरीकृतवान् । तस्यायमेव स्वभाव इत्याह । क्रीडन्नपि प्रजाः कालयत इति । स हि यतस्ततः विक्षिप्तान् स्वस्मिंश्चानयति, स्वगृहे रोधयति । तस्मिन् दोषबुद्धिर्भविष्यतीति दृष्टान्तमाहुः पशुपालो यथा पशूनिति । बहिःस्थिताः पशवोऽपि व्याघ्रादिभिर्हन्यन्त इति । तथा कालोऽपि बहुकालं बहिःस्थिताः उत्पथा भविष्यन्तीति बहिर्न स्थापयति । अतः अशक्यप्रतिकारास्ते गताः ॥ १९ ॥

तस्य मनःसन्तोषार्थं वरं वरयेत्याहुः ।

वरं वरय भद्रं ते ऋते कैवल्यमात्मनः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥

ननु कालश्चेन्मामपि ग्रहीष्यति, तदा किं वरेणेत्याशङ्क्य अप्रार्थितमपि कालाग्रासं तुभ्यं दास्याम इति सूचयन्त आहुः भद्रं त इति । ते भद्रमेव, न कालग्रासोऽनिच्छत इत्यर्थः । तर्हि कालजयानन्तरं मोक्षो दीयतामित्याशङ्क्याहुः ऋते कैवल्यमिति । वयं हि संघातस्वामिनो देवास्तत्त्वांशाः । अतोऽस्माकं नात्मन्यधिकारः । कैवल्यं चात्मनः, देहादेस्तु कैवल्यमपुरुषार्थत्वादप्रार्थ्यम् । यद्यप्याधिदैविकाश्चेत्सर्वे निवृत्ता भवेयुः, तदा केवलता सिध्यतीति, कैवल्यमपि देवाधीनमेव, प्राणिनां दुःखनिवृत्तिरभिप्रेता, न परमा-

---

विवरणटिप्पणी ।

वरं वरयेत्यत्र । तर्हीति । एतस्यैव विवरणं कालेति ।

नन्दप्राप्तिः, 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इत्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धत्वाच्चात्मनः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स्मृतिन्यायेन कैवल्यमपि देवाधीनं भवति । तथापि भगवदाज्ञया प्रवृत्तिस्वभावा एवैते, प्रवृत्तावेव यथाभिलषितं दातुं समर्थाः । नतु स्वतो निवृत्तौ । तथा सतीश्वरस्यापराधो भवेत् । भगवदानन्दो वा रूढ्या कैवल्यं आनन्दाभिव्यक्तिर्वा । अतः कैवल्यव्यतिरिक्तं प्रार्थनीयम् । आत्मपदाच्चात्महितातिरिक्तं च प्रार्थनीयमिति सूचितम् । तर्हि कैवल्यसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्प्रभुं निर्दिशन्ति एक एवेति । तस्यात्मकैवल्यस्य एक एव प्रभुः । सर्वं सर्वेभ्यो दत्वा आत्मार्थं तत्स्थापितवानिति। यतो भगवान्, स्वतःसिद्धान्यैश्वर्यादीनीति। ननु तमसः परस्तात्पुरुषोत्तमो विद्यमानः अनधिकारित्वात् कथमात्मार्थे तत्स्थापितवान् । तथा सति कस्यापि मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह विष्णुरिति । स एवात्र मोक्षं दातुं विष्णुरिति प्रसिद्धः । ततो विष्णोर्भगवत्त्वमधिकाररूपत्वं भगवत्त्वं चेति द्वयमुक्तम् । तेन कालातिक्रमोऽपि भवतीति सूचयितुमाहुः अव्यय इति । स व्ययरहितः । अनेन तस्य निरपेक्षतापि सूचिता । अनेन पालनाधिकारेऽपि निवृत्तिमपि कारयिष्यतीति बोधितम् । तेन देवानां कैवल्यादाने तस्य च कैवल्यदाने हेतुरप्युक्तः । अनुक्तमप्यत्रापेक्षितमर्थादुक्तं ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

तत्र स विष्णुः कथं प्राप्तव्य इत्याशङ्कायाम्, सोऽवतरिष्यति मोक्षमेव दातुम्, तदा तस्य अनुवृत्तौ तदाज्ञाकरणे वा मुक्तिर्भविष्यतीति प्रतिवचने, कदा अवतरिष्यतीति पुनर्जिज्ञासायाम्, अष्टाविंशतितमे युगे अवतरिष्यतीत्यभिज्ञाय, तावत्पर्यन्तं तूर्ष्णींस्थितौ कामादयः क्षुत्पिपासादयश्च बाधका भविष्यन्तीति, समाधावप्येतद्दुःखमिति, सुषुप्तिसमाध्योः तुल्यश्चानन्दानुभव इति, फलदाता विष्णुरेवेति योगादीनामप्रयोजकत्वात्, प्रयत्नाधिक्येन क्लेशसम्भवाच्च, सुषुप्तिमेव प्रार्थयामास । ततो देवाः स्वकीयां निद्रां ददुः । ते ब्रह्मसाः । अर्थात्सुषुप्तिरेव भवतीति वरत्वेन निद्रां प्राप्य, तत्र विघ्नकर्ता दर्शनमात्रेणैव भस्मसाद्भविष्यतीत्यपि वरं प्राप्य, अष्टाविंशतियुगपर्यन्तं निद्रां कृतवानित्याह अशयिष्टेति ।

एवमुक्तः स वै देवानभिवन्द्य महायशाः ।
अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २१ ॥

गुहायां शीतवाताद्युपद्रवाभावात् तत्राविष्टः अशयिष्ट निद्रां कृतवान् ॥ २१ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह यवन इति ।

यवने भस्मसान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः ।
आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २२ ॥

देवानामभिवन्दनं तत्प्रत्याशया स्थितत्वं भगवन्माहात्म्यश्रवणेन श्रद्धा चेति गुणत्रयं तस्य दृष्ट्वा, भक्तहितमपि प्रसङ्गात्तत्कृतं ज्ञात्वा, यवने भस्मसान्नीते, भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थश्च सात्वतानामृषभः स्वामी तादृशाय चेत् कृपां न कुर्यात्, तदा भक्तानां दुःखमपि

भवेदिति भक्तहितकारित्वं स्वतन्त्रत्वं चावलम्बितवानित्याशयेनाह सात्वतर्षभ इति। तत्र प्रथमं हितचर्यामाह आत्मानं दर्शयामासेति। ननु प्राकृताय सर्वसाधनं परित्यज्य निद्राणाय कथमात्मानं दर्शितवानित्याशङ्क्याह मुचुकुन्दायेति। सर्वत्र उकारः दोषामावसूचकः। मकारः पुरुष आनन्दः, मुदं (मुद्) वा परमानन्दः। चुशब्देन निर्दुष्टं चैतन्यम्। कुशब्देन निर्दुष्टः सदंशः। सच्चिदानन्दरूपं पूर्वं ज्ञानादिद्वारा लोकेभ्यो दत्तवानिति तादृशाय स्वरूपं प्रदर्शनीयमेव। ज्ञापनं नापेक्ष्यत इति, विरुद्धं वा न मंसत इत्यत आह धीमत इति। स हि बुद्धिमान्। पूर्वोपदेशमपि स्मरतीत्यपि सूचितम्॥ २२॥

ततो यज्जातं तदाह तमालोक्येति चतुर्भिः।

तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम्।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम्॥ २३॥
चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम्॥ २४॥
प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम्।
अपीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम्॥ २५॥

तमालोक्य पर्यपृच्छदिति चतुर्थेन संबन्धः। तस्य कालातिक्रमेण मोक्षसिद्ध्यर्थं भगवन्तं वर्णयति त्रयोदशधा, तावद्भिर्विशेषणैः। घनश्याममित्यादिभिः। केवलरसात्मकत्वे दुःखसहितसुखं न पुरुषार्थत्वायेति घनश्यामता निरूपिता। मेघवत् श्यामः, स हि तापहारको भवति। क्रियाफलदाता आप्यायकश्च। एवं गुणत्रयसहितो रसः भगवान् फलरूपो निर्दिष्टः। संसारं निवर्तयन् कर्म च सफलं कुर्वन् परमानन्ददाता। पीतकौशेयवाससमिति व्याख्यातम्। एवं प्रमेयप्रमाणरूपं निरूप्य तेनैव मोक्षधर्मौ सूचयित्वा अर्थकामावाह श्रीवत्सयुक्तं वक्षो यस्य, भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितश्च॥ २३॥

एवं चतुर्विधपुरुषार्थरूपं निरूप्य तद्दातृत्वमप्याह चतुर्भुजमिति। सेवमानेभ्यः-तान् प्रयच्छतीति। प्रथमतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्तेरुपयोगमाह वैजयन्त्या मालया रोचमानमिति। कीर्त्या रुच्युत्पादकः। वैजयन्तीपदेन कीर्तेः सानुभावत्वमुक्तम्। एवं सोपपत्तिकं सर्वपुरुषार्थदातृत्वं निरूप्य भक्तिदातृत्वमाह। चारु प्रसन्नं वदनं यस्य। अत्रापि चारुत्वं मनोहरत्वम्, प्रसादः फलसाधकः, साधनफलसहिता भक्तिरत्र निरूपिता। स्फुरन्मकरकुण्डलमिति। पूर्ववत्तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे अङ्गभूते निरूपिते॥ २४॥

एवं शास्त्रीयोत्कर्षमुक्त्वा लोकोत्कर्षमाह प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्येति। लोको हि

विवरणटिप्पणी।

तमालोक्येत्यत्र। अन्त्यविशेषणे उदारपदसूचितं मोक्षपर्यवसायित्वं त्रयोदशः प्रकारः।

दृष्टमेव मन्यते, लौकिकः, त्रिलोकस्यापि स एव प्रेक्षणीय इति नान्यः केनचित्स्वीकर्तव्यः। तेषां दृष्ट्या प्रवृत्तौ फलसिद्धिमाह **सानुरागस्मितेक्षणमिति**। अनुरागपूर्वकं स्मितपूर्वकमीक्षणं यस्येति। अनुरागेति सकलं (सफलं) काम्यं कर्म, स्मितमित्यल्पमोहा भक्तिः। ईक्षणं ज्ञानम्। तेन त्रितयमपि भगवान् प्रयच्छतीति सूचितम्। पुरुषाणामेवं साधनफलान्युक्त्वा स्त्रीणामाह **अपीच्यवयसमिति**। प्रियः स्त्रीणामपीच्य इति परमप्रीतिविषयं वयो यस्य। तेन तासां प्रवृत्तिरुक्ता। फलमाह **मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रममिति**। मत्तो यो मृगेन्द्रः सिंहः। न हि सिंहाक्रान्तं सिंहगृहं कश्चित्प्रवेष्टुमर्हति। न केवलं संबन्धमात्रेण पाति, किन्तु उदारः यथेष्टं मनःपूर्तिपर्यन्तं विक्रमः पराक्रमः तासामभीष्टो यस्य। उदारत्वात् मोक्षपर्यवसायित्वमपि सूचितम्॥ २५॥

एवं वैदिकलौकिकैः सर्वैरेव विशेषेण मृग्यः भगवानेक एव फलसाधनरूप इति तादृशं दृष्ट्वा, प्रपत्त्यर्थं संवादेन परिचयं कृत्वा, पश्चाद्भजनीय इति प्रथमतः पृच्छति **पर्यपृच्छदिति**।

पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः।
शङ्कितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा॥ २६॥

नन्वेवंभावः कथं वर्ण्यते, अज्ञात्वैव लौकिकन्यायेन कथं न पृष्टवानित्याशङ्क्याह **महाबुद्धिरिति**। महती तस्य बुद्धिरतिचतुरः। एतदर्थमेव सुषुप्तिं साधयित्वा स्थितः। किञ्च। **तेजसा तस्य धर्षितः**। भगवत्तेजसा पराहतः। स ह्यात्मानं जानाति, इन्द्रादिभ्योऽप्यधिकतेजस्विनम्। स चेत्तस्य तेजसा तिरस्कृतः, तदा कथं (न) जानीयादयं पुरुषोत्तम इति। तस्मात्परिचयार्थं प्रश्नः। ननु प्रश्नोऽपि धाष्ट्र्यकरः कथं पुरुषोत्तमे सम्भवतीत्याशङ्क्याह **शङ्कितः शनकैरिति**। प्रश्नेऽपि शङ्कां प्राप्तवानेव। तथापि समागतो भगवानित्यल्पं धाष्ट्र्यमवलम्ब्य शनैरपृच्छत्। किञ्च। **राजा** नीतिमपि जानाति। महांश्च राजसगुणोऽपि तस्य धाष्ट्र्ये सहाय इति केचित्। **तेजसा दुर्धर्षमिवेति**। भगवन्तं दृष्ट्वा राजत्वेऽपि तत्तेजसा दुर्धर्ष इति शनैरेवोक्तवान्, विज्ञापनापूर्वकम्। आयुधानि सेवकाः सामग्री च न दृष्टेति। स्वयमपि राजेति इवेत्युक्तम्। अन्यथा पादयोरेव पतेत्। भगवान् वा तथा सन्देहविषयमात्मानं प्रकाशितवानितीवशब्दः॥ २६॥

प्रश्नमाह **को भवानिति** अष्टभिः।

मुचुकुन्द उवाच—**को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे।**
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके॥ २७॥

प्रश्ने हेतून् वदति। अन्यथा कृत्रिमत्वमाशङ्क्येतेति। स्ववृत्तान्तमपि कथयति।

विवरणटिप्पणी।

को भवानित्यत्र। प्रश्नहेतूनिति। स्वरूपक्रियाप्रकारहेतूनित्यर्थः। अन्यथेति। हेतु-

भगवतोऽपि स्ववृत्तान्तकथनार्थम् । अष्टैश्वर्यं भगवति सिद्धम् । तथा सति विशेषाज्ञाने प्रतिपत्तिरयुक्तेति, स्वयं च फलार्थी न भवतीत्यष्टभिः प्रश्नः । प्रश्नत्रयं निरूपयति, स्वरूपक्रियाप्रकाराणाम्, तत्र विरोधख्यापनार्थम् । एतादृशं रूपं सहजं भवत्येव, कृत्रिममन्येषामपि भवतीति को भवानिति स्वरूपप्रश्नः । अस्तु वा विशेषः । एतादृशे विपिने अरण्ये, तत्रापि गिरिसंबन्धेन गह्वरे स्थाने, कथं संप्राप्त इति क्रियाप्रयोजनः प्रश्नः । पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यामिति प्रकारप्रश्नः । इयं हि भूमिरसंस्कृतेति उरूणि कण्टकानि भवन्ति । पलाशपत्रादपि कोमलाभ्यां पद्भ्यां तादृशस्थाने विचलनं महत्कार्यव्यतिरेकेण न भवतीति किं तादृशं महत्कार्यमिति प्रकारप्रयोजनप्रश्नः ॥ २७ ॥

तर्केण जानीहीत्याशङ्कायां तर्कानाह किंस्वित्तेजस्विनामिति द्वयेन ।

किं स्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान्वा विभावसुः ।
सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥ २८ ॥
मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ।
यद्बाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ २९ ॥

आदावहमेवं वितर्के । सर्वेषामेव तेजस्विनां तेजः एकीभूतमेतदिति । अथवा । यत्पूर्वं कारणत्वेन तेजः सृष्टं 'तत्तेजोऽसृजते' ति, तद्वा तेजो भगवान् । जगत्कारणत्वात् तस्य भगवत्त्वम्, तेनाप्यापः सृष्टा इति । अथवा । त्वं विभावसुरग्निः मूर्तीभूतः । सर्वस्यापि तेजसः एकीभावे कारणाज्ञानात् द्वितीयः पक्षः । ततो मूलभूतस्य अत्रागमनासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताप्रश्नः । एवमाधिभौतिकादिभेदेन विकल्पत्रयम् । त्रितयमप्येतत् रौजसमिति । सात्त्विकं त्रितयमाह सूर्यः सोमो महेन्द्रो वेति । एक एव सूर्यो देवतेति 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'ति 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण' इति च सूर्यो भवितुमर्हति । चतुर्भुजत्वदर्शनात् । ततोऽपि शीतरश्मिरमृतमयः सुन्दर इति सोमः । ततोऽप्यैश्वर्यदर्शनान्महेन्द्रो भविष्यसि । एवं सात्त्विकभेदानुक्त्वा मनुष्याकृतिमिव पश्यन् तृतीयं गुणं कल्पयन्निव तत्रोत्तमं सम्भावनया निरूपयति अपरो वा लोकपाल इति । (अग्नि) वायुवरुणादीनामन्यतमः । ते हि लोकरक्षार्थं परिभ्रमन्ति । वेत्यस्य पक्षस्यानादरे । एवं कार्यकारणरूपाणि सम्भावयित्वा तान् पूर्वपक्षे निधाय परमकारणरूपं पुरुषोत्तमं तं

विवरणटिप्पणी ।

ज्ञानाभावे चतुर्भुजादिरूपस्य कृत्रिमत्वं शङ्केत । अन्य एव कश्चिद्देवरूपं संपाद्य समागत इति स्यादित्यर्थः । तथासतीति । अष्टैश्वर्ये भगवति सिद्धे सति अयं भगवानेव कृत्रिमो वेति विशेषज्ञानाभावे तस्य प्रपत्तिरयुक्ता । स्वयं च भगवान् फलार्थी न । मुचुकुन्दात्किंचि-

१. भवेदित्येव, भगवतीति पाठद्वयम्, भवतीति सप्तम्यन्तः मूलपाठ इति प्रतिभाति । २ एवमिति पाठः । ३. राजसराजसमिति पाठः । ४. प्रतिपत्तिरिति मूलपाठः, प्रपत्तिरिति टीकाकारसंमतः ।
१ मु. दृत.

सम्भावयति मन्ये त्वामिति । देवानामपि देवानां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषर्षभं विष्णुं त्वां मन्ये । तेषां वा पुरुषर्षभः । तेषां पुरुषः स्वराट् नारायणः । तस्याप्यृषभः पुरुषोत्तम इति वा । श्रद्धयैवं कल्पयतीत्याशङ्क्य तत्र साधिकामन्यथानुपपत्तिमाह यद्बाधस इति । गुहान्धकारः न केनापि दूरीकृतः, उत्पत्तिशिष्टः सः । यो हि व्यवधायकं न मन्यते, तेन दूरीकर्तुं शक्यः । अतः पूर्वोक्तानां भगवत्तेजःसहितानामपि नात्र पराक्रमः । मूर्तीभूतानां तु बहुधा समागतानां गुहाध्वान्तनिराकरणं न दृष्टमिति, य एवास्माभिर्न दृष्टः पूर्वम्, स भगवान् भवितुमर्हतीति निश्चीयते । किञ्च । प्रदीप्तोऽप्यग्निर्भगवत्सहितोऽप्येवंविधप्रभायुक्तो न भवति । एकैव हि तत्र भगवच्छक्तिः । दीपे तु शक्तिद्वयम् । अतएव कारीषाद्दारुमयाच्च दीपस्य प्रभा महती, स्नेहाग्निस्थानाग्निसंयोगैः । 'वर्तिका अग्निस्थानं अग्नेस्तूपाधान'मिति श्रुतेः । 'एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्घृत'मिति घृतमपि तथा । अग्निश्च तत्र संयुक्त इति । अतस्तस्य प्रभा कलिकामात्रस्यापि सर्वगृहव्यापिनी भवति । तथा भवत्तेजः गुहाभ्यन्तरस्थानं यत्कदापि न दृष्टं तद्दर्शयतीति पुरुषोत्तम एव भवितुमर्हसि । उत्कृष्टप्रभा व्यवहार्या दृष्टान्तत्वेनाभिमतेति दीपो दृष्टान्तः । अथवा । त्वमेव प्रकृष्टो दीपः, यतः स्वया प्रभया ध्वान्तं बाधस इति । अदृष्टपूर्वत्वेन पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥ २९ ॥

तर्हि ज्ञात्वा कथं प्रश्न इति चेत्, तत्राह शुश्रूषतामिति ।

शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव ।
स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३० ॥

व्यलीकं सन्देहः, तद्रहितं यथा भवति तथा श्रोतुमिच्छास्माकम् । असमानत्वान्न संभाव्यस्त्वमित्याशङ्क्याह नरपुङ्गवेति । नराकृतिर्दृश्यत इति । संव्यवहार्या नरा इति वयमपि संव्यवहार्याः । नराकृतित्वं च सहेतुकं प्रतिभातीति विशेषान् पृच्छति स्वजन्म कर्म गोत्रं चेति । स्वस्य जन्म किंरूपं, कथं प्रादुर्भूत इति कारणप्रश्नः । कर्मेति प्रयोजनप्रश्नः । गोत्रमिति

विवरणटिप्पणी ।

घातयितुं नागतः । अतः कृत्रिमत्वमपि न संभवतीत्युत्कटकोटिकः संशयः । तथाच प्रश्नस्याष्टविधैश्वर्यविशेषज्ञानार्थकत्वाददृष्टिः प्रश्न इत्यर्थः ।

मन्ये त्वामित्यत्र । यो हि व्यवधायकमिति । सूर्यादीनां तेजो भित्त्यादिव्यवधाने प्रतिबद्धं भवतीत्यर्थः । भगवत्सहितोपीति । यज्ञात्मको भगवानग्नौ तिष्ठति । अत एव यज्ञपुरुषस्य ततः प्रादुर्भाव उक्तः । तथा च भगवद्युक्तोपीत्यर्थः । एकैवेति । तेज एवेत्यर्थः । शक्तिद्वयमिति । तेजः प्रभा चेत्यर्थः । कारीषादिति । कारीषं ज्वाल्यते, दारु च ज्वाल्यते, उभयविधादपि प्रकाशकादित्यर्थः । दीपस्येति । वार्तिकामयस्येत्यर्थः । अतस्तस्येति । शक्तिद्वयस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः । प्रभया स्वयेति पाठपक्षे आहुः अथवेति ।

---

१ करोत्र इतीति पाठः । २ गोमयं मर्दुत्वाद्यग्निज्वलनसाधनं कारीषम् ।

कस्मिन्वंशे प्रादुर्भाव इति वंशप्रश्नः । वेति 'अन्यदपि वक्तव्यमित्यभिप्रायसूचकम् । एवं गुणत्रयस्वभावमिव पृष्ट्वा स्वस्य नियोजकत्वाभावायाह कथ्यतां यदि रोचत इति ॥३०॥

नरत्वेऽपि तुल्या एव संभाष्या इत्याशङ्क्य स्वजन्मकर्मगोत्राणि निरूपयति त्रिभिः ।

वयं च पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबन्धवः ।
मुचुकुन्द इति ख्यातो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ॥ ३१ ॥
चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयोपहतेन्द्रियः ।
शयेऽस्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३२ ॥
सोपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ।
अनन्तरं भवान् श्रीमांल्लक्षितोऽमित्रशासनः ॥ ३३ ॥

वयं चेति । चकारोऽर्थविशेषे । वयमपि नात्यन्तं हीना असम्भाष्याः । किन्त्वैक्ष्वाकाः इक्ष्वाकुषु जनपदेषु आविर्भूताः । जनपदशब्दादित्यञ् दाण्डिनायनेति निपातनादुकारलोपः । अतो देशेन कुलेन च प्रसिद्धिरुक्ता । पुरुषव्याघ्रेति । पुरुषश्रेष्ठो मन्यत इति लौकिकन्यायेनापि विश्वासार्थमुक्तम् । क्षत्रबन्धव इति गर्वपरिहारः । पितृपितामहयोः स्वस्य च नामाह मुचुकुन्द इति ख्यात इति । प्रसिद्धिरपि सत्कीर्तिमत्त्वेन निरूपिता । युवनाश्वः पितामहः, यौवनाश्वो मान्धाता पिता, तस्यात्मज इत्यौरसः । प्रभो इति संबोधनं नियन्तरि अन्यथाकथनाभावाय । तादृशस्यात्रागमने हेतुं वदन् स्वपौरुषमपि ख्यापयति चिरप्रजागर इति । बहुकालं देवरक्षार्थं चिरप्रजागरो जातः । ततः श्रमोऽपि जातः । ततो निद्रयोपहतानीन्द्रियाणि च जातानि । अतो निद्रोपभोगार्थं विजनेऽस्मिन् स्थाने शये, यथा न केनापि उत्थाप्येत । अयं देवदत्तनिद्रया शयनं करोमीति न कथयति । तथा सति ध्यानतपःप्रभृति सर्वं परित्यज्य तामसवस्था किमित्यङ्गीकृतेत्युपालम्भः स्यात् । तदर्थं स्वखेदमेव वर्णयति । अतः कामं यथेष्टं शये । अत्रापि कश्चिदागत्योत्थानं कारितवानित्याह केनाप्युत्थापितोऽधुनेति । स्वापराधशान्त्यर्थं तदज्ञानकथनम् । तस्य च दण्डो मया न कृतः, किन्तु स्वपापेनैव जात इत्याह सोऽपि भस्मीकृत इति । आत्मीयेनैव स्वकृतेनैव पापेन । 'न शयानं प्रबोधये'दिति निषेधोल्लङ्घनेन भस्मीकृतः । नूनमिति नात्र कोऽप्यस्मदपराध इति निरूपितम् । तदनन्तरमेव भवद्दर्शनं जातमित्यतोऽपि हेतोः न ममापराधः । अन्यथा तव दर्शनं न स्यात् । एतदर्थमेव पुनर्भगवन्तं वर्णयति श्रीमानिति । सर्वसौन्दर्ययुक्तः लक्ष्मीवांश्च । अमित्रशासन इति । शत्रुमारकस्त्वमेवेति त्वयैवायं प्रायेण मारितः ॥ ३३ ॥

तर्हि यथैतावन्निर्णीतम्, तथा जन्मकर्माण्यपि योगबलेनैव कथं न निर्णीयन्त इत्याशङ्क्याह तेजसा तेऽविषह्येणेति ।

तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ।
हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ॥ ३४ ॥

अविषह्येण निकटेऽपि स्थातुमशक्येन ते तेजसा भूरि पुनः पुनः द्रष्टुमपि शक्नुमः । तस्य निदानजिज्ञासा दूरापास्तेति । अन्तर्दृष्ट्या द्रष्टव्यमित्याशंक्याह हतौज इति । हे महाभाग ते तेजसैव हतं ओजः मनःशक्तिर्येषाम् । अतो दूरापास्तैव योगे चिन्तनकथा । अन्यज्ज्ञातमस्तु न वा, द्वयं ज्ञायत इत्याह । हे महाभाग देहिनां च माननीय इति । त्रैलोक्यादधिकं भाग्यं दृश्यते । अत एव देहग्रहणमात्रेणैव अवश्यमि मपेक्षितमिति सर्वेष्टपूरकः त्वं सर्वेषामेव माननीयः पूज्यः सेव्यश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं तस्य विज्ञापितमाकर्ण्य तदर्थमेव समागत इति तत्रोत्तरमुक्तवानित्याह एवं संभाषित इति ।

एवं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः ।
प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघनादगभीरया ॥ ३५ ॥

सम्यक् भाषितः । राज्ञेति सोऽपि महान्, राजप्रश्ने चावश्यमुत्तरं देयमिति निरूपितम् । भगवांश्च निरूपित एवोत्तरे तस्य कृतार्थता भविष्यतीति जानाति । अतस्तथोत्तरं दत्तवान् । यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तदुद्धारं कर्तुं शक्तः, तथापि तत्कृपयापि तथोक्तवानित्याह भूतभावन इति । प्रहसन्निति विशेषेण मोहितवान् । तर्ह्यहितकारी स्यादित्याशङ्क्याह मेघनादगभीरयेति । मेघनादादपि अधिकगम्भीरया सर्वथा तापनाशिकया ॥ ३५ ॥

भगवद्वाक्यान्याह—जन्मेति अर्धाधिकाष्टभिः ।

श्रीभगवानुवाच—जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।
न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हि ॥ ३६ ॥

तदुक्तं भगवानर्धमेव फलं तस्य दास्यामीति ज्ञापितवानिति । आदौ यत्नेन पृष्टं 'जन्मकर्माभिधानानि वदे'ति, तत्र कानि वक्तव्यानीत्याकाङ्क्षामिव वदन् आदौ जन्मनामसङ्ख्यातत्वमाह मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति । नन्विदानीन्तनेषु पृष्टेषु किमिति व्यधिकरणमुत्तरं दत्तवान्, ततश्चायं प्रतारक एव, न भगवानिति शङ्का च स्यादिति चेत् । सत्यम् । भगवान् प्रथमतः स्वरूपे ज्ञाते जन्मकर्माभिधानानि ज्ञातव्यानीति मन्यते । अतः स्वरूपं वदन् स्वभावं ख्यापयितुं जन्मान्याह । ब्रह्मेति स्वरूपं वक्तव्यम् ।

विवरणटिप्पणी ।

जन्मकर्मेत्यत्र । अर्धमेवेति । अष्टभिः कृतस्य प्रश्नस्याष्टभिरुत्तरं जातम् । फलदानप्रतिपादक एकः श्लोकोऽतः परमपेक्षितः, तत्रार्ध एवोक्त इत्यर्थः । स्वभावमिति । अनन्तरूपेण भवनमित्यर्थः । जन्मान्याहेति । जन्मनां बहुत्वमाहेत्यर्थः ।

१. प्रतारणीय एव भगवानिति पाठः ।

तस्य कथं जन्मेत्याकाङ्क्षायां भक्तिप्रतिपादकोऽपि स भवतीति भक्तिसिद्ध्यर्थं कर्माणि करिष्यन् भक्तिपरिपालनार्थं कर्माणि च करिष्यन् बहून्येवावतरणानि[1] करोतीति वक्तव्यम्। तस्मिन्ननुक्ते तस्य बोधनार्थमुक्तमप्यनुक्तं स्यात् । अतः सुष्ठूक्तं मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति । अङ्गेत्यप्रतारणाय संबोधनम् । सन्तीत्यनेन सर्वेषामेव विद्यमानता निरूपिता । सर्वद्वीपेषु विद्यमानानां वा सहस्रत्वमुच्यते । तर्हि भक्तिसाधकत्वात्तानि कथयेत्याशङ्क्याह न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमिति । आनुपूर्व्येण संख्यातुं मयापि न शक्यन्ते ॥ ३६ ॥

तदेवासङ्ख्यातत्वेनोपपादयति, अज्ञानव्यावृत्त्यर्थम्, क्वचिद्रजांसीति ।

क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।
गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३७ ॥

कदाचित्पार्थिवान्यपि रजांसि कश्चिद्विममे । अहं वा । उरुजन्मभिरपि विमानं संभवत्यन्यस्य । यद्येक एव ब्रह्मपर्यायेण सर्वेषु ब्रह्माण्डेष्ववतरति, तदा तत्रत्यानां परमाणूनां सृज्योपयोगित्वेन गणनां करोति । अन्यथा अव्यवस्था स्यात् । ततश्च ब्रह्मणा गणयितुं शक्याः । मयापि सृष्ट्यादौ ज्ञानपूर्वकं सृजामीति गणितुं शक्या एव । क्वचिदिति । सृष्टिविशेषे । गुणकर्माभिधानानि मदीयानि तु कदाचिदपि गणयितुमशक्यानि । एकस्मिन् जन्मनि कोटिशः कर्माणि नामानि च भवन्ति । एकस्मिन् दिवसे ब्रह्माण्डकोटिषु द्वीपादिदेशविशेषेषु कोटिशो जन्मानि भवन्ति । अतः अपरिमितत्वात् जन्मादीनां परिगणनाभावो युक्तः ३७

बहुभिर्मिलितैर्गणना भविष्यतीत्याशङ्क्याह कालत्रयोपपन्नानीति ।

कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ।
अनुक्रमन्तो[2] नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ३८ ॥

भूतान्येव बहूनि वर्तन्ते, भविष्याणि च । म इति ब्रह्मणः । जीवो हि परिच्छिन्नः, एकदा एकस्मिन् देशे एकं देहं गृह्णाति, स देहः शतवर्षाणि तिष्ठति । भगवतस्तु देहाभावात्स्वरूपं यथासुखं प्रदर्शयतीति एकस्मिन्नपि क्षणे बहुभिर्बहुधा दृश्यत इति अनेकरूपाणि भवन्ति । चलने च मायाजवनिकायाः स्थलान्तरे उद्गमस्य भिन्नत्वाचलनमात्रेणैवानेकानि रूपाणि भवन्ति । स ह्याकाशशरीरः सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन, मूर्त्यानन्त्यात् अनन्तरूपत्वं युक्तमेव । अत आह भगवान् । कालत्रयोपपन्नानि मदीयानि अनुक्रमन्तः आनुपूर्व्येण गणनां कुर्वाणाः अन्तं न गच्छन्तीति । नृपेति संबोधनं महत्त्वेन वञ्चनाभावाय । तत्रापि कालत्रयस्य योग्यानीति कर्मणामानन्त्यम् । कालत्रयस्य उपमर्दनसमर्थानि नामानीति कालत्रये उपपन्नान्यनन्तान्येव ॥ ३८ ॥

---

१. अवताराणीति पाठः । २ अनुक्रमिष्यन्त इति पाठः ।

एवं त्रिभिः स्वस्य ब्रह्मत्वं निरूप्य धर्माणामपि ब्रह्मत्वेनानन्त्यमुक्त्वा अवक्तव्यत्वमुपपाद्य तथापि राजकृपया राज्ञो दुर्ज्ञेयमपि वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह तथापीति ।

तथाप्यद्यतनान्यङ्ग शृणुष्व गदतो मम ।
विज्ञापितो विरञ्च्येन पुराहं धर्मगुप्तये ।
भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ३९ ॥

अद्यतनानि जन्मकर्माभिधानानि शृणुष्व । यद्यपि त्वां प्रति न वक्ष्यामि, तथापि मे गदतः सतः त्वया सावधानतया श्रोतव्यम् । आदौ जन्महेतुमाह । स एव पृष्ट इति । पुरा विरञ्च्येन विज्ञापितः ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् धर्मरक्षा कर्तव्येति । भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयार्थं च । अनेन द्वयं गृहीतम् । भूमिभारहरणमसुराणां क्षयश्चेति । चकाराद्भक्तिसिद्ध्यर्थं च ॥ ३९ ॥

अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुन्दुभेः ।
वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥ ४० ॥

यदुकुले इति गोत्रमुक्तम् । आनकदुन्दुभेर्गृह इति विशेषोऽप्युक्तः । नामाह वदन्ति वासुदेवेति । सन्त्येव बहूनि नामानि, एकस्यापि नाम्नः बहून्येव निर्वचनानि सन्ति, तथापि एकं नाम एकप्रकारनिर्वचनं लोका वदन्ति । वासुदेवेति नाम । वसुदेवसुतमिति निर्वचनम् । हीति युक्तश्चायमर्थः । यतो मां वदन्ति । मया च तथा कृतमिति ॥ ४० ॥

कर्माण्याह कालनेमिर्हत इति ।

कालनेमिर्हतः कंसः प्रलम्बाद्याश्च सद्द्विषः ।
अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४१ ॥

कंसो मातुल इति तस्य हननं निषिद्धमिति पूर्वं स कालनेमिः स्थित इत्युक्तम् । प्रलम्बादयोऽपि हताः, यतस्ते सद्द्विषः । अनेन सद्रक्षार्थं प्रलम्बादयो हताः, न तु तेषां हनने स्वतन्त्रं कार्यमस्तीति भावः । प्रकृतकृत्यं द्विरूपमाह अयमिति । तत्र यवनः ते तिग्मचक्षुषा बाणप्रायेण करणेन मयैव दग्धः । चकारः कर्तृसमुच्चयार्थः । राजन्निति संबोधनं तथैव सम्मत्यर्थम् ॥ ४१ ॥

द्वितीयं भक्तिलक्षणं धर्मलक्षणं वा प्रयोजनमाह सोऽहमिति ।

सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ।
प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥

अनेकार्थेऽवतीर्णो यतोऽहं अतस्तवाप्यनुग्रहः कर्तव्य इति एतां गुहामुपागतः ।

विवरणटिप्पणी ।

अयं च यवन इत्याद्याभासे । द्विरूपमाहेति । धर्मरक्षारूपं भूभारहरणरूपं चेत्यर्थः ।

अन्यथा प्रकारान्तरेण भ्रममुत्पाद्य कालयवन एवात्रानीतः स्यात् । ततश्च स्वयमेव स भस्मीभवेत् । अतस्त्वदर्थमेवास्मिन् सङ्कटे देशेऽपि समागतः । तत्र हेतुः प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वमिति । बहुवारं पूर्वजन्मसु त्वयाऽहं प्रार्थितः । अनेन यत्सामर्थ्यं त्वयीदानीमुपलभ्यते, तत्केवलं मदनुभावेनेत्यपि ज्ञापितम् । तथापि स्वक्लेशेनाप्यागमने स्वस्यासाधारणं धर्ममाह भक्तवत्सल इति । अहं स्वभावतो भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥

आगतस्य प्रयोजनमाह वरान् वृणीष्वेति ।

वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते ।
मां प्रपन्नोऽजनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४३ ॥

ये वरणीयाः तवाभीष्टाः तान् बहूनपि वृणीष्व । यतस्त्वं राजर्षिः राजा च ऋषिश्च, राजधर्मं वैदिकं च धर्मं कृतवानिति । अहं पुनः ते अस्मिन् जन्मनि सर्वानेव कामान् दास्यामि, न तु मोक्षमिति भावः । तर्हि किं वरेणेत्याशङ्क्याह मां प्रपन्न इति । यस्तु शरणागतः, स भूयः शोचितुं नार्हति । यस्मिन् जन्मनि प्रपद्यते, तस्मिन् जन्मनि कश्चिच्छोचितुमर्हति, न सर्वः । अतः सर्वेषां शोकः प्रपत्तिमात्रेण निवर्तते, अजनश्च भवति । जनश्चेत् मदिच्छया, तथापि भूयः शोचितुं नार्हति । एष विकल्पः राज्ञ एवार्थे । अतः कामितं सर्वमेव दास्यामि, मुक्तिमपि एकजन्मव्यवधानेनेति भावः ॥ ४३ ॥

एवं वचनेन यदर्थं स्वयं स्थितः स एवायमिति निश्चित्य स्तोत्रं कर्तुमियेषेत्याह इत्युक्त इति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुन्दो मुदान्वितः ।**
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥

भगवता वरं प्रार्थयेत्युक्तः स्तुत्वैव वरः प्रार्थनीय इति तं प्रणम्य स्तुतिमाह । यतोऽयं मुचुकुन्दः प्रसिद्धः, मुदा चान्तरन्वितो जातः । भगवद्वाक्येन संतोषोऽप्येका भगवत्स्तुतिः । तदा गर्गवाक्यमनुस्मरन्, भगवद्वाक्येन तस्यापि स्मरणे जाते, नारायणोऽयमिति निश्चित्य, स्तोत्रं कृतवान् । अनेन नारायणः पुरुष एव ज्ञातः, न तु पुरुषोत्तमः । अथवा । पुरुषमेव पुरुषोत्तमं मन्यते । भगवद्वाक्यं गर्गवाक्यस्मारकत्वेन जातमिति न फलसिद्धिः । अनेनैवाभिप्रायेण भगवतापि 'कामान् ददामी'त्युक्तम् ॥ ४४ ॥

भगवन्तं स्तौति त्रयोदशभिः विमोहित इति ।

मुचुकुन्द उवाच—
विमोहितोऽयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।

विवरणटिप्पणी ।

विमोहितोऽयमित्यत्र । स्वसमानेति । गृहेपि सुखसमान एव प्रकार इत्याकारकज्ञानजन्येत्यर्थः ।

---

१. संकटके इति पाठः ।

सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४५ ॥

अत्र द्वादशधा कालो निरूप्यते। तदतिक्रमार्थं च एकेन भगवत्प्रपत्तिरिति। तत्र कालेन सर्वे व्यामोहिता इति प्रथमं तामसराजससात्त्विकान् मुग्धान् गणयति त्रिभिः। तत्राप्याद्येन तामसमोहो निरूप्यते। अयं जनः त्वदीयया मायया विशेषेण मोहितः। ननु कालेनैव मोहितोऽस्तु, किं भगवन्मायाविमोहनेनेत्यत आह ईशेति। भवानेवेशः। तेन कालरूपो भूत्वा तान् विमोहयसीत्युक्तं भवति। अन्येनैतावत्कर्तुं न शक्यत इति। न ह्यन्यः भगवद्भजनं निवारयितुं शक्नोति। अपराधी स्यात्। अन्ये व्यामोहाः कालकृता भवन्तु नाम, भगवदभजनहेतुः कालो भगवानेव। तदाह यतस्त्वां न भजतीति। ननु परमानन्दे कथं विचारकाणामप्रवृत्तिरिति चेत्, तत्राह अनर्थदृगिति। अनर्थ एव दृष्टिर्यस्य। यद्धि पश्यति, तज्जानाति, उभयं चेत्पश्येत्, तारतम्यं च जानीयात्, अयं त्वनर्थमेव पश्यति। ननु सर्वोऽपि दुःखान्निवर्तते, सुखार्थं प्रवर्तते, सुखदुःखे चात्मानुभववेद्ये, अतः कथमनर्थदर्शनमिति चेत्, तत्राह सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जत इति। प्रवृत्तिस्तु स्वसमानप्रकारज्ञानजन्यैव, परं तज्ज्ञानं भ्रान्तम्, तेन फले विपर्ययः। यद्दुःखस्थानम्, यतो दुःखमेवोत्पद्यते, तत्र सुखं भविष्यतीति, यतः प्रवर्तते, तत्राप्यासज्जते, तत्स्थानं निर्दिशति गृहेष्विति। दुःखप्रभवत्वमुपपत्त्योपपादयति योषित्पुरुषश्चेति। गृहे हि द्वयमेवास्ति। द्वयमप्यन्योन्यतः सुखापेक्षम्। यद्येकस्मिन् सुखं भवेत्, तत्रापि पुष्कलम्, तदा ह्यन्यस्मै प्रयच्छेत्, इतरेतराश्रयं कार्यं च न सिध्यत्येव। अतस्तयोर्दुःखमेव सहजम्, तदनुवृत्तौ दुःखमेव भवेत्। न हि नद्यामग्निः प्राप्यते। नन्वनुभूयते सुखं कथमिति चेत्, तत्राह वञ्चित इति। केनचिद्वञ्चितः सुखं मन्यते। न हि युक्तिबाधितं प्रमाणबाधितं च कचित्सुखं भवति। अनुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः। अतो लौकिके युक्तिबाधितं न प्रमाणम्, वैदिके श्रुतिरेव प्रमाणमिति। अन्योन्यसुखापेक्षित्वेन प्रवृत्तेः सुखाभावस्तत्र सिद्धः। 'पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत' इति वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते, योषिच्छब्देन च सुतरां नरकम्, 'शालावृकाणां हृदयान्येता' इति 'स सोमो नातिष्ठते' त्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणात्। 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थ' इति उपासनार्थं निरूपितम्। लोकप्रतिपन्नं दृष्टान्तीकर्तुं वा। आविर्भूते वा रसे तद्भवति। गृहत्वादेव परिच्छिन्नत्वान्न रसाविर्भावः। उभयोः परिगणनायाः कृतत्वात्तत्रेतराभावः सिद्धः। यत उभयोः सुखं भवेत्। चकारात्तदपत्यानि च। ते च व्याघ्रवत्ताभ्यामेव सुखेप्सवः। अतो युक्तिप्रमाणाभ्यां बाधादन्योन्यप्रवृत्तौ वञ्चित एव। समुदाये च तां निराकर्तुं वञ्चित इत्येकवचनम् ॥ ४५ ॥

एवं गृहासक्तस्य तामसस्य वञ्चनामुक्त्वा शास्त्रादिरतस्यापि विवेकिनोऽपि राजसस्य वञ्चितत्वमाह लब्ध्वा जनो दुर्लभमिति।

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथञ्चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४६ ॥

विवेकसहितं मानुषमपि देहं प्राप्य कथञ्चिन्महता कष्टेन । अव्यङ्गं सर्वाङ्गसहितं सर्वेन्द्रियसहितं सर्वबुद्धिसहितं च महता शास्त्रप्रयासेन, जनत्वात्सर्वदा जायमानः, विशिष्टं कदाचिदेव प्राप्नोतीति । तादृशमपि प्राप्य भगवन्तं न भजतीति असन्मतिरेव । प्राप्तसामग्र्या अन्यथा उपयोगाभावात् । इन्द्रियाणामुपयोगोऽनुपयोगश्च पूर्वं निरूपितः । 'बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये' 'सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते' इति च । अतो भगवत्पादारविन्दाभजने असन्मतिरेव भवति । असन्मतित्वाद्वा अभजनम् । अत एव गृहान्धकूपे पतति । उपर्युद्गमाभावात् । तत्र च पदार्थदर्शनाभावात् अन्धकूपत्वम् । विवेकी कूपेऽपि पतितः कदाचिदुपायेनोद्गच्छति । तदपि नास्तीति दृष्टान्तमाह यथा पशुरिति । पशुश्च तत्र व्याकुलोऽपि भवति । यतोऽधिकमेव दुःखं प्राप्नोति । निर्गमनोपायं च न वेद ॥ ४६ ॥

एवं राजसानां दूषणमुक्त्वा सात्त्विकानामपि स्वदृष्टान्तेन दूषणमाह ममैष काल इति ।

ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥ ४७ ॥

एष इति पूर्वमनुसूतः । स सर्वोऽपि शोकेन पुर एवावतिष्ठते । अजितेति संबोधनम् । न कालेन भवान् जितः, वयं तु जिता इति स्वदुःखनिवेदनमप्युक्तम् । कालो हि पुरुषस्य पुरुषार्थसाधने हेतुर्भवति । तदभावे निष्फल एव गतः । ननु विवेकयुक्तो भवान्, कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह राज्यश्रियोन्नद्धमदस्येति । राज्यश्रिया परमोन्मादजनिकया उन्नद्धो मदो यस्य । ननु राज्यश्रियाः मदजनकत्वे को हेतुः, तत्राह भूपतेरिति । सर्वे हि दोषा भूमौ भवन्ति, न स्वर्गे, नापि पाताले । तस्याश्च पतिः तद्दोषेण दूषित एव भवति । अतो दोषसंबन्धात् सज्वरस्यान्नभोजनमिव श्रियापि बुद्धिनाश एव भवति । किञ्च । मर्त्यात्मबुद्धेरिति । मर्त्ये मरणधर्मके शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य । पापं तु भूपतित्वजनितमल्पम्, आत्मनोऽन्यथाज्ञानं तु महत्पापम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति वाक्यात् । नित्यं चात्मानं बुद्ध्या मारयतीति मर्त्यपदेन वधदोषोऽपि सूचितः । किञ्च । सुतदारकोशभूषु आसमन्तात्सज्जमानोऽपि जातः । ममतामपि भवदीयेषु अकृत्वा पुत्रादिषु चतुर्षु कृतवान् । तत्राप्यासक्तिम्, तत्रापि तेषां तत्संबन्धेनात्मनश्च सहस्रचिन्तायुक्तः, तदीयान् पोषयिष्यामि, तच्छत्रून्मारयिष्यामीत्यादि दुरन्ता चिन्ता । यस्या अन्तोऽग्रिमफलं नरकपात इति । एवं त्रिदोषेण अहमपि मग्नः । आयुषो निष्फलता, मर्त्यात्मबुद्धिः, पुत्रादिष्वासक्तिश्चेति । एकैकमप्यनर्थायेति न्यायेन चतुष्टयमुक्तम् ॥४७॥

---

१ भगवदीयेष्विति पाठः । २ मच्छत्रूनिति पाठः । ३ यतोऽग्रिमेति पाठः ।
४ सु. उत्त.

एवं त्रिविधानामपि मोहमुक्त्वा विशेषतः स्वस्य परमं दोषत्रयमाह कलेवरेऽस्मिन्निति त्रिभिः ।

कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ।
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वाऽगणयन्सुदुर्मदः ॥ ४८ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥४९॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतङ्गजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ।
स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥५०॥

कालेन ग्रासोऽत्र निरूप्यते । तत्र कालस्य दोषाभावाय स्वदोषं निमित्तत्वेन निरूपयति कलेवर इति । अस्मिन् कलेवरे शरीरे निरूढमानः सन् सुदुर्मदो भूत्वा त्वामगणयन् जातोऽस्मि, तदा त्वं अन्तको भूत्वा अभिपद्यस इति द्वयोः संबन्धः । भगवतो ग्रासे पट् दोषाः अस्मदीया निमित्तभूताः । आदौ कलेवरं कले कलने कालः भक्षणे वरमुत्कृष्टम् । कालः प्रथमतस्तदेव भक्षयति मृत्पाषाणादिभ्यः । अत एव प्रस्तरादयः चिरस्थायिनः, कलेवरमाशुतरविनाशि । न हि कालस्य भक्ष्ये तत्त्वेनैव कृते स्वस्याभिमानः सुखदायी भवति । किञ्च । अस्मिन्निति शयानः स्वकीयो देहः प्रदर्शितः । असंस्कृतो मृतप्रायः । अनेन स्वतोऽपि दोष उक्तः । परिच्छेदाचेतनत्वे निरूपयति । यथा घटः जलानयनार्थमुपयुज्यते, तच्च जलमन्यत्र विनियुज्यते, तथा कर्माणि संपाद्यन्ते, पुनस्तानि यत्र क्वचिद्विनियुज्यन्त इति । तादृशस्य केवलं कर्मसाधनभूतस्य आत्मतया स्वीकारः अत्यन्तं कुमतिफलम् । किञ्च । कुड्यसन्निभं भवेत् । कुड्ये गृहे यथा कश्चित्तिष्ठति, तथा कियत्कालस्थित्यर्थं भगवता कृतम् । एवमधिकरणत्वेन करणत्वेन आत्मनो भेदे प्रतीयमानेऽपि पुनस्तत्र निरूढमानः नितरां रूढो मानोऽभिमानोऽहमेवेति यस्य । अयमेकः पञ्चपर्वात्मको महान् दोषः । द्वितीयमाह नरदेवेति । नरत्वमेव सन्दिग्धम्, कुतोऽमेध्यभाण्डस्य देवत्वम् । नराणां देवः पूज्यो राजा । इतीति निश्चयार्थे । अहमित्यनुभवः प्रमाणम् । अतोऽत्र पर्वत्रयं निरूपितम् । तृतीयं दोषमाह वृत इति । रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सहितं यदनीकं सेना तेषां रक्षकैः सेनापतिभिः वेष्टितः । ते हि दुष्टाः घातुकाः । तैः सहित इति दुःसङ्गो निरूपितः । भूभाररूपं चतुर्थं दोषमाह । गां पर्यटन्निति । ननु भूमौ कश्चन पुरुषार्थः साध्यते, किन्तु भूमिमेव परितः अटते । महान्तं दोषमाह पञ्चमं त्वामगणयन्निति । यदधीनं सर्वं स एव न गण्यत इति । सुष्ठु दुष्टो

विवरणटिप्पणी ।

कलेवरेऽस्मिन्नित्यस्याभासात्पूर्वं चतुष्टयमिति । वक्ष्यमाणं दोषत्रयं चतुर्थो दोषो

१ मृतदिति पाठः ।

मदो यस्येति स्वाज्ञानमपि । एवं पड्भिर्दोषैर्व्याप्तं कालो भक्षयतीत्याह प्रमत्तमिति । एते षट् दोषाः सहजाः । ते च मिलिताः शीघ्रं फलपर्यवसायित्रिदोषमुत्पादयन्तीति निरूप्यते । उच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रमादः । प्रवृद्धो लोभः । विषयलालसेति । तुल्यत्वाभावाय भगवतो दोषत्रयाभावश्च निरूप्यते । अप्रमत्तः क्षुल्लेलिहानः लोभरहितः विषयलालसारहितत्वाय सहसाभिपद्यस इति । यो हि विषयलालसः स कार्ये शिथिलप्रयत्नो भवति, भोगाभिनिवेशात्, क्रियाभोगयोर्विरोधात् । तस्य दोषाभावाय दृष्टान्तः प्रमत्तः असावधानः स्वार्थे । तत्र यद्यप्यज्ञानमपि हेतुः, तथापि दोषान्तरमप्याह उच्चैरितिकृत्यचिन्तयेति । इत्येतावन्निश्चयेन कर्तव्यमिति । एवं वा कर्तव्यमिति । उच्चैरिति सर्वापेक्षया इदमेवावश्यकम् । तत्रापि यदि कार्यमुपस्थितं भवेत्, तदा दोषो वा न भवेत् । तदपि नास्तीत्याह च न्तयेति । चिन्तामात्रमेव । अनेनान्तःकरणं तत्रैव व्यापृतमिति । भगवता आत्मार्थमन्तःस्थापितं बहिर्विनियुक्तमिति महानेवापराधो निरूपितः । अयमसिद्धार्थसाधनरूप इति सिद्धार्थे भिन्नं दोषमाह । प्रकर्षेण वृद्धो लोभो यस्येति । उपभोगार्थं हि तस्य सम्पादनं तदपि कृत्वा स्थापयत्येव, नोपभुङ्क्ते । किञ्च । भुक्त्वापि तद्गतवैरस्यं ज्ञात्वापि पुनर्लोलसो भवति । विषं यान्तीति विषयाः । विषं हि मारकं मृत्युमुखम्, तत्र स्वयं गच्छन्तः स्वभक्तमपि नयन्ति । एकोऽपि नयेत्, किं पुनर्बहव इति बहुवचनम् । यद्यपि भगवत इतिकृत्यचिन्ता वर्तते, अन्यथा न मारयेत्, तथापि न प्रमत्तः । अत एव हेतुर्वर्तत इति साध्यप्राप्तौ निषेधः । सहसेति । यदैव दोषत्रयोद्भवः, तदैव प्रतीकारकरणात् । पूर्वमेव क्वापि पलायनाभावायामीति । कालस्य रूपमहिरिति । आखुश्च लीलाकर्ता, अन्यस्य भक्ष्यरूपं शरीरं गृहीत्वा सर्वदा सर्वापकाराय व्यापृतो भवति । ननु राज्ञोऽयं धर्मः परिपालनं कर्तव्यम्, तदर्थं शत्रवश्च मारणीयाः, तदर्थं चतुरङ्गबलसङ्ग्रहः, प्राणिनां हितार्थं धनग्रहणम्, कर्मफलभोगार्थं च विषयलालसेति गुणभूता एवैते किमिति दोषत्वेन गण्यन्त इत्याशङ्क्याह पुरा रथैरिति । सत्यमेवं भवेत्, यद्ययं देहो देवो भवेत्, पूर्वं रथादिभिः चरन्नपि, राजत्वेन सम्मानितोऽपि, कलेवरो देहो विट्कृमिभस्मसंज्ञामेव लभते । मृतदेहस्य त्रिधा विनियोगः । काकादिभिर्भक्षिते विट्, शीर्णे सत् कृमयो वा भवन्ति, दाहे भस्म वा भवति । तामसराजससात्त्विकभावा निरूपिताः । अतः पर्यवसाने दुष्टत्वात् वृथाभिमानो दोषायैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं फलतः दोषानुक्त्वा क्रियातोऽपि त्रैविध्यमाह निर्जित्य दिक्चक्रमिति त्रिभिः ।

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ॥ ५१ ॥

विवरणटिप्पणी ।

ज्ञेयः । दोषत्रयमाहेति । मानं मदं भगवदवगणनां चाहेत्यर्थः । व्याख्याने स्वदोषमिति । अवगणनाया मुख्यदोषत्वादेकवचनम् ।

करोति कर्माणि तपस्सु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ।
पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५२ ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥५३॥

राजधर्माणां तामसत्वं, कर्मणां राजसत्वं, सत्सङ्गस्य सात्त्विकत्वमिति विविच्य कर्मस्वरूपकथने वस्तुविवेको निरूपितो भवति । साधनप्रतिपादकाश्चैते त्रयः । तत्र राजत्वस्य स्त्रीसेवकत्वं भवति इत्यधोगतिः फलत्वेन निरूपिता । साधारणानां स्त्री दासमपि करोति । राज्ञां तु तत्सम्भावनाभावात् स्वयमेव दासो भवतीति तुल्यगतिरपि नास्तीत्युक्तम् । आदौ दिक्चक्रं सप्तद्वीपवतीं भूमिं निर्जित्य वशीकृत्य, महता प्रयासेन तत्साधयित्वा, ततोऽपि महता कालेन अभूतविग्रहो भवति, न भूतः भवनयोग्यो विग्रहो यस्येति । ततः स्वस्थो भूत्वा वरासनस्थो भवति । ततः समराजभिः वन्दितः । एवं चतुर्धाप्युत्कर्षं प्राप्य चतुर्धापकर्षं प्राप्नोतीत्याह गृहेष्विति । योषितां गृहेषु बहुषु, एको बहुषु दासो भवतीति वैयर्थ्यम् । मैथुन्यपरेष्विति । आन्तरोऽपि व्ययः । क्रीडामृग इति बाह्यसर्वनिवेदनम् । मृग इति । विद्यमानादप्यधिकपदार्थसाधकत्वमिति । परलोकनाशश्च । स्वयं पुरुषः सर्वसमर्थः । ईशेति निवेदनार्थं संबोधनम् । ईयत इति । प्रमाणं नात्र तिरोहितं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एवं लौकिकवैयर्थ्यमुक्त्वा वैदिकवैयर्थ्यमाह करोति कर्माणीति । यस्तु राज्यं प्राप्य विषयभोगं करोति, सोऽधम एव, ततोऽप्यधमो यस्तपः करोति, तत्रापि यत्तपः काम्यम्, पुनस्तादृशमेव राज्यं सम्पादयति । प्राप्तं राज्यं न समीचीनं क्षयिष्ण्विति हि स प्रवर्तते । यदपि तेन कर्मणा साध्यम्, तदपि तादृशमेवेति प्राप्तं परित्यज्य कष्टेनापि तादृशं साधयन् भ्रान्त एव । नानाविधानि च कर्माणि करोति । तपस्सु नितरां स्थितः सन् तदर्थं निवृत्तभोगश्च । ननु ततोप्यधिकापेक्षया उत्कर्षापेक्षया वा करोतीति चेत्, तत्राह तदपेक्षयेति । ततोऽधिकस्याश्रुतत्वाददृष्टत्वाच्च रस एव न जायते । अतस्तदर्थमेव करोतीत्याह तदपेक्षया तदेवाददिति । सकृद्भ्रान्तस्य द्वितीयपर्याये भ्रमो निवर्तिष्यत इत्याशङ्क्याह पुनश्च भूयेयमिति । वारंवारमपि राज्यं प्राप्य तदेव भूयेयमिति । कामनाया नियतत्वात् न सुखाय कल्पते । ननु सजातीयोत्कर्षः सर्वेषामेवापेक्षित इति तस्यैव कथमादानमिति चेत् । स्वराडिति । ब्रह्माण्डाधिपत्यमपि

विवरणटिप्पणी ।

निर्जित्येत्यत्र । मृग इतीति । मृगयत इति मृगः । अधिकमन्वेषतीत्यर्थः ।
इति द्वितीयाध्यायव्याख्या ।

१ सत्समस्येति पाठः । २ आददिति । ३ अत्र विकरणव्यत्ययेन श्यन् ।

कामयन् प्रवृद्धतर्ष एव भवति । नहि तृष्णायां विद्यमानायां सुखमस्ति, आकाङ्क्षाया दुःखात्मकत्वात् । अत उत्कृष्टमपि वाञ्छन् सुखोपभोगार्थं न समर्थो भवतीत्यर्थः ॥५२॥

एवं कर्मफलं निन्दित्वा कामनाभावं स्तोतुं सात्त्विकस्य कर्मणः ग्राह्यत्वेन स्तुतिमाह भवापवर्ग इति । यदा भगवदिच्छया भवापवर्गो भवेत्, तदा संसाधनेच्छायां जनस्य सत्समागमो भवेत् । सद्भिः सह सम्यगागमः बोध्यबोधकभावसंबन्धः । भ्रमत इति नानाविधयोनिषु भ्रमणजनितक्लेशः भगवत्कृपायां हेतुरुक्तः । अथवा । भवापवर्गस्थानानि कानिचिज्जन्मानि सन्ति । योगिकुले महतां कुले वा जन्मानि । तत्रापि गतस्य न स्वत एव मुक्तिः, किन्तु सत्सङ्गादेव । शरीरसन्ताने सत्सङ्गसमानकालीन एव देहः अपवर्गशब्दार्थ इति मानुषदेहवत्तन्निरूप्यते । तद्व्याख्यास्यते 'दुर्लभो मानुषो देह' इत्यत्र । अत एव तर्ह्येव सत्समागम इत्याह तर्हीति । योग्यतायां वा । अच्युतेति संबोधनात् तदीयानां सतामभावेन न विलम्ब इत्युक्तम् । तस्य च सङ्गस्य दृष्टद्वारैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वदन् आह सत्सङ्गमो यर्हीति । यर्हि सत्सङ्गमः, तदैव त्वयि मतिर्जायते । भगवानक्लिष्टकर्मेति न स्वार्थं कञ्चित्प्रवर्तयति । कालकर्मादयश्च बाधका एव । अतो भक्तव्यतिरेकेण न कोऽपि भगवन्मतिं सम्पादयति । तेषां तत्सम्पादनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह सद्गताविति । सतां स एव गतिरिति । ते साध्यत्वेन साधनत्वेन फलत्वेन च भगवन्तमेव जानन्तीति तत्सन्निधिमात्रेणैव भगवति मतिर्भवति । ततः किं स्यादत आह परावरेश इति । परे कालादयः, अवरे कर्मादयः, तेषां फलदाने स एव नियामक इति सर्वमेव फलं ततो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अनेन अस्माकं सर्वाणि साधनानि सिद्धानीत्युक्तं भवति, साधनार्थं प्रवृत्त्यभावश्च सूचितः । अतो गर्गवाक्यप्रामाण्यादपि कृपा विधेयेत्यभिप्रायः साधनप्रकरणे निरूपितः । फलं निरूपयति त्रिभिः ।

मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखण्डभूमिपैः ॥५४॥
न कामयेऽहं तव पादसेवनादकिञ्चनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ।
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥५५॥
तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः ।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥

मन्य इति । फलं हि त्रिविधम्, राज्यं कामाः भगवांश्चेति । तत्र द्वयं निषेधति । तत्रापि राज्यस्य दोषरूपत्वं स्वानुभवसिद्धमिति दैवाज्ञातां तन्निवृत्तिमभिनन्दति मन्य

---

१ [illegible] इच्छायामित्यर्थः । २ [illegible] इति पाठः ।

इति । सर्वस्य कारणं स भगवानेवेति । ते त्वया कृतः राज्यानुबन्धापगमः स्वत एव राज्यसम्बन्धनिवृत्तिः ममानुग्रह एवायं भगवता कृत इत्यहं मन्ये । यदृच्छयेति । कारणाभावेनैव जात इति भगवत्कृत एव । भगवांश्च हितार्थमेव करोतीति निर्धारः । ननु राज्यस्य इष्टसाधनस्य निवृत्तिः कथं फलम्, अनिष्टानुबन्धित्वं तु स्वदोषात्, न तु स्वत एव राज्यमनिष्टहेतुः, अन्नमिव ज्वरितस्यैव तदनिष्टजनकम्, तथोद्धतस्यैव स्वभावतामसस्यानिष्टजनकमिति चेत्, तत्राह यः प्रार्थ्यत इति । साधवोऽपि राज्यं यतस्त्यजन्ति, अतो ज्ञायते राज्यं स्वभावदुष्टमिति । अन्यथा सतां तेषां भगवद्भजनसाधनमपि राज्यं भवतीति तत्परित्यागेच्छा न स्यात् । किञ्च । प्रार्थ्यते सः । साधूनां कर्मसाध्योऽपि न भवति, अतोऽशक्यप्रतीकारः, अत एतदर्थं भगवानेव प्रार्थ्यते । प्रार्थनापि न केवलं मानसी वाचनिकी वा, किन्तु कायिकीत्याह एकचर्ययेति । एकाकिचरणपूर्वकं वनं विवक्षद्भिः प्रार्थ्यते । सर्वं परित्यज्य एकाकी भूत्वा वनं प्रविशन्नपि राज्याद्बिभेति । विद्यमाने सम्बन्धे शत्रवः परलोकाधिकारिणो वा पीडयिष्यन्तीति । अल्पं राज्यमिति हीनतुल्यत्वात्कदाचित्परित्यागमाशङ्क्याह अखण्डभूमिपैरिति । अखण्डां भुवं पान्तीति सप्तद्वीपाधिपतयः । अतः संबन्धनिवृत्तिर्ममाभीष्टमेव ॥ ५४ ॥

कामनान्तरं व्यावर्तयति न कामयेऽन्यमिति । एकं कामये, यत्तव पादसेवनम्, एतत्साधकं च, अन्यत्तु एतद्व्यतिरिक्तं एतदसाधकं वा न कामये । ननु को विशेषः, एकं शास्त्रस्तुतम्, अपरं च लोकप्रतीतिसिद्धम्, अत उभयोस्तुल्यत्वादत्याग्रहेणान्यनिषेधे को हेतुरिति चेत्, तत्राह अकिञ्चनप्रार्थ्यतमादिति । धनिनां कदाचिद्धनस्य विद्यमानत्वात् अन्याकाङ्क्षापि भवति । अकिञ्चनानां तु उभयाभावात् लौकिकत्वाद्धनापेक्षायाश्च नियतत्वात् तत्परित्यज्य यत्केवलं चरणसेवैव प्रार्थ्यते । तत्रापि परमेष्टत्वेन दीयमानमप्यन्यदगृहीत्वा, असाध्यमपि प्रार्थयन्त इति प्रार्थ्यतमत्वम् । क्लेशेनाप्रार्थितत्वं वारयति वरमिति । दातुरसामर्थ्यादपि तथात्वं वारयति विभो इति । ननु ते भ्रान्ता भवन्तु, तेषां तथा वा रुचिः, तथापि विषये को दोष इति चेत्, तत्राह आराध्य कस्त्वामिति । त्वामाराध्य को वा वरं वृणीत । कर्मवशादागतं अनभिप्रेतमप्यनुभूयते, भगवन्तं त्वाराध्य दुर्लभमेव प्रार्थनीयम् । तत्रापि विरुद्धं कथं प्रार्थनीयमित्युभयथा विरोधमाह । अपवर्गदं भवन्तमात्मबन्धनं वरमिति । यो हि यं सेवते, स तत्सम्बन्धं लोकयोः प्राप्नोति । तत्र मोक्षात्मा भगवान्, अन्यत्संसारात्मकमिति । ननु तर्हि मोक्षो ज्ञानं वा प्रार्थनीयं स्यात्, नतु पादसेवनमिति चेत् । सत्यम् । ज्ञानं हि कैवल्यमेव साधयति । मोक्षोऽपि कैवल्यरूपश्चेत्, तथापि न पुरुषार्थः, भगवत्प्राप्तिरूपश्चेत्, तदा एकरसतामापन्नः भगवानेव भवतीति अस्य पृथगनुभवो न स्यात् । अतः परमानन्दः सन् योऽनुभूयते तदेकं चरणोपासनमेव । असाधनं साध्यं न सिध्यतीति साधनत्वेन वा प्रार्थनमित्येके ॥ ५५ ॥

अत उत्कृष्टप्रार्थनार्थं प्रथमतः शरणं गच्छामीत्याह तस्माद्विसृज्येति । हे ईश

समर्थं, सर्वतः अन्तर्बहिः सर्वं विसृज्य, त्वां ज्ञप्तिमात्रं शरणं व्रजामि । सर्वेषां परित्यागार्थं त्रिगुणत्वमाह रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धना इति । रजःप्रभृतीनां बन्धकत्वाय गुणानुबन्धत्वमुक्तम् । अनिच्छतोऽपि बन्धहेतव इति तत्सम्बन्धमात्रेण तथात्वाय अनुपदप्रयोगः । ननु भगवानपि स्मार्तानां मते सोपाधिक इति तत्रापि रजःप्राप्तिरेवेत्याशङ्क्याह निरञ्जनमिति । अञ्जनमुपाधिः प्रकृत्यादिः, तद्रहितो निरुपाधिः, ततः किमत आह निर्गुणमिति । सोपाधिक एव सगुणो भवति । नतु निरुपाधिक इति । ननु भगवान् पूर्वं केवल एव स्वभोगार्थं स्वेच्छया प्रकृतिं गुणांश्चोत्पादितवान्, अतः कथं त्वदर्थेऽपि तन्न करिष्यतीत्याशङ्क्याह अद्वयमिति । द्वयरहितो भेदरहितः । यो हि भेदार्थं यतते, तं प्रति तथा सम्पादयति, अहं तु न तथेति मां प्रति न सम्पादयिष्यतीति भावः । स स्वतन्त्र इति वक्तुमाह परमिति । अन्यशङ्कां वारयति त्वामिति । ननु तथापि त्वं गुणमय इति त्वदधिकारानुसारेण तथैव करिष्यतीति चेत्, तत्राह ज्ञप्तिमात्रमिति । तादृशस्य शरणागमनं न सम्भवतीति पुरुषरूपतामाह । शरणमिति पाठे अर्थात् पुरुषरूपमेवेति त्वांपदात् ज्ञातव्यम् । पुरुषपदे तु त्वां व्रजामीत्यर्थात् शरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

एवं शरणागतः स्वरक्षां प्रार्थयते चिरमिहेति ।

> **चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापै-**
> **रवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित् ।**
> **शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्म-**
> **न्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥ ५७ ॥**

सङ्घातात्पीडितः असमर्थः तत्पीडापरिहाराय रक्षां प्रार्थयते । नत्वन्यस्मात् । तदर्थं बाधकानि गणयति । चिरं वृजिनैर्दुःखैरार्तः, अनुतापैस्तप्यमानोऽपि जातः । अनुतापा नियता आध्यात्मिकादयः । अग्रेऽपि तापजनकान् दोषानाह अवितृषषडमित्र इति । पूर्वत्र प्रवाहे तु षडिन्द्रियाण्यमित्राणि, न वितृष्णानि । तस्मात् शत्रुभिः पीडितः । ते भक्षयिष्यन्तीति शङ्कया प्रार्थना । नन्विन्द्रियोपरत्यभावे व्यर्थं सर्वमिति चेत्, रक्षितोऽपि यदीन्द्रियहितमेव कुर्यात्, तदा किं रक्षयेत्यत आह लब्धशान्तिरिति । कथंचिदन्तःकरणमुपरतमित्यर्थः । त्वं च शरणप्रदः, अहं च सम्यगुपेतः, तत्रापि त्वत्पदाब्जसेवकत्वेन । परात्मन्निति । जीवानां स्वामी भगवानिति शरणगमनं नायुक्तमिति भावः । गुणत्रयपीडितस्य पीडानिवारकं भगवति गुणत्रयमाह अभयमृतमशोकमिति । सत्त्वगुणाभावात् भयाभावः । अत एवान्यं च पालयितुं शक्तः । ऋतत्वात् रजसः अभावः, रजःसम्बन्धेन शुद्धं भवतीति, ऋनता युक्तैव । अशोकमिति तमसा शोकः । आपन्नमिति रक्षायां हेतुः । ईशेति सामर्थ्यम् ॥ ५७ ॥

ततो भगवान् वृथा शयनं कृतवानिति, तं तपसि प्रवर्तयितुं मर्यादारक्षार्थं च प्रार्थितदानमाह सार्वभौमेति पङ्क्तिः ।

श्रीभगवानुवाच—**सार्वभौम महाभाग मतिस्ते विमलोर्जिता ।**
वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ५८ ॥

सार्वभौमत्वेन तस्य भाग्याभिनन्दनमुक्तम् । महाभागेति अग्रिमसिद्ध्यर्थं च भाग्यमुक्तम् । तव मतिर्विमला ऊर्जिता च । सांसारिकधर्मनिवृत्त्या विमलत्वम्, भगवत्परत्वेन ऊर्जितत्वं चेति । भगवदाज्ञोल्लङ्घने भगवान् कथं संतुष्ट इत्याशङ्कां निवारयितुमाह वरैः प्रलोभितस्यापीति । सर्वान् कामान् ददामीति यदुक्तम्, तत्केवलं लोभप्रदर्शनार्थम्, तेषु तव रुचिरस्ति नवेति, तदिदानीमवगतं नास्तीति, यतः कामैर्न विहता बुद्धिः । अत एव विमलत्वमूर्जितत्वमिति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥

ननु स्वामिना कथमेवं प्रलोभ्यते, तत्राह प्रलोभित इति ।

प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ।
न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ॥ ५९ ॥

यदपि वरैस्त्वं प्रलोभितः, तदप्यप्रमादायैव, भगवदीयस्य कदाचिदिच्छा स्यात्, विषया न दृष्टा इति, तदन्यदत्तैर्विषयैः स्वाभाविकैर्वा इदं न भवतीति मयैव दीयन्ते, ततो विषयभोगः प्रमादाभावश्च सिध्यति । विद्धीति । नात्र सन्देहो विधेयः । हेत्वन्तरमप्याह न धीर्मय्येकभक्तानामिति । एकभक्ताः एकस्यैव भक्ताः, न मार्गान्तरप्रेप्सवः, किन्तु भक्ता एवेति वा । आशीर्भिर्वरप्राप्ताभिः, तत्रापि भगवतः सकाशात् । क्वचिदित्यस्य पक्षस्याव्यभिचार उक्तः ॥ ५९ ॥

एवं भोगमोक्षावविरुद्धौ भगवन्मार्ग एव, नत्वन्यत्रेति वदन् पक्षान्तरं दूषयति युञ्जानानामिति ।

युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥ ६० ॥

भक्तिमार्गव्यतिरेकेण केवलानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनो युञ्जानानां मनोनिरोधार्थं यतमानानां क्वचिदुत्थितं दृश्यते, यथा सौभरिप्रभृतीनाम्, तत्र हेतुः अक्षीणवासनमिति । राजन्निति सम्बोधनं वासनाक्षयाभावानुभवार्थम् । भक्त्या तु वासना क्षीयते । तत्र अलौकिकप्रकारं वारयितुं कामा दीयन्ते, तदुपद्रवाभावश्च संपाद्यत इति, भगवता भक्तिमार्गः स्तुतः ॥ ६० ॥

एवं स्तुत्वा तन्मार्गे प्रविष्टस्य भयाभावः सिद्ध एवेति वदन् कामविहारं घोषयति विचरस्वेति ।

विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ।
अस्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६१ ॥

यतो महांस्त्वमतोऽन्यथा विहारः स्वत एव निवृत्तः । किञ्च । मय्यावेशितमानसः सन् विचरस्व। कीदृशी जगति भगवल्लीलेति जिज्ञासुरिव। चरणसेवामेव प्रार्थये, नान्यदिति यदुक्तम्, तत्राह अस्त्वेवेति । अत्र भक्तिदानं नापेक्ष्यते, त्वयि भक्तिः सहजैवास्ति । उत्कर्षोऽपि भक्तेः सहज एवेत्याह अनपायिनीति । नित्यदेति च । देशकालवस्तुपरिच्छेदा निवारिताः । अपायः स्वतो देशतश्च । यद्यपि कालनिषेधोऽप्यायाति, तथापि निषेधमात्रपरत्वाभावाय निमित्तभूतः कालः तव भक्तेरनुगुण इति ज्ञापनार्थं नित्यदेत्युक्तम् । तुभ्यमिति । सम्प्रदानत्वेनैव पूर्वं दानं सूचितम् । मय्यनपायिनीति वा । मद्विषयिणी मत्कृपया वा । अग्रेऽपि न निवर्तिष्यत इति वरदानम् ॥ ६१ ॥

ननु सायुज्यं कुतो न दीयत इत्याशङ्क्याह क्षात्रधर्मस्थित इति ।

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रयः ॥ ६२ ॥

क्षत्रियाणां धर्मः जातिप्रयुक्तो घोरो द्विविधः । युद्धे भ्रातरमपि हन्यात् । पापर्द्धौ पलायमानानपि मृगान् हन्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परिहारः कर्तव्यः । जन्तूनिति । तेषामपराधाभावः सूचितः । आदिशब्देन भ्रममुत्पाद्य मारणं, वागुरादिना वा । तस्य निराकरणोपायमाह समाहित इति । जितेन्द्रियान्तःकरणः सन् तत्पापं तपसा जहि । ननु तपस्यपि पापं श्रूयते, कियान्वार्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण, 'मां चैवान्तःशरीरस्थ'मित्यादिवाक्यैः, तत्राह मदपाश्रय इति । मामेवाश्रित्य तपःकरणे अन्तर्मत्क्लेशजननाभावात् न तपोदोषो भविष्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ततो यद्भाव्यं तदाह जन्मन्यनन्तर इति ।

जन्मन्यनन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ६३ ॥

अनन्तरे जन्मनि त्वं द्विजवरो भविष्यसि, उत्कृष्टकुले जन्म प्राप्स्यसि । तत्रापि सर्वभूतसुहृत्तमो भविष्यसि, न तु प्रवृत्तिपरः । ततः केवलं मामुपैष्यसि । अन्यथा पुरुषेषु कालरूपे वा लयो भवेत् । लीलासहिते । ततो लीलार्थं पुनरागमने आगमनमपि स्यात् । केवले पुरुषोत्तमे तु आगमनशङ्काभावः । अस्य च प्रमाणे श्रद्धा महती स्थितेति पुष्टिमार्गे न योजितवान् । मर्यादायां माहात्म्यस्यैव मुक्तिः । तत्रापि कैवल्यमिति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति सिद्धान्तान्न कोऽपि दोषः ॥ ६३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

तृतीयोध्यायः ।

पुरुषानुग्रहं पूर्वमुक्त्वा भगवता कृतम् ।
स्त्रीषु तं विस्तरेणाह रूपत्रयविभेदतः ॥ १ ॥
अनुग्रहः कालतुल्यस्ततो द्वादशधोदितः ।
तत्र मुख्या तु लक्ष्मीः स्यात्तस्यां त्रेधा हरेः कृपा ॥ २ ॥
मानसेनाथ कायेन वेदेनेति निरूप्यते ।
गान्धर्वो मानसः प्रोक्तो दूरत्वाद्वचनाभिधा ॥ ३ ॥
कृष्णानुग्रहयुक्तानां कृतार्थत्वे ततः परम् ।
स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथा ॥ ४ ॥
प्रसङ्गात्तामसानां हि वधो देवहिताय हि ।
पलायनं लीलयैव सोऽप्यनुग्रह ईर्यते ॥ ५ ॥
सात्त्विके राजसे चैव तामसे च हरेः कृपा ।
इति दर्शयितुं राज्ञो वृत्तं लक्ष्म्याः शिवस्य च ॥ ६ ॥

तृतीयेध्याये अनुग्रहनिरूपणप्रस्तावैर्मुचुकुन्दस्य शिवस्य लक्ष्म्याश्च हितं कृतवानिति निरूप्यते । कायिकवाचिकमानसिकभेदेन । प्रथमं सात्त्विके भगवान् मुचुकुन्दे कृपां कृतवानिति तस्य भगवद्वाक्येन तपःकरणमुच्यते इत्थमिति चतुर्भिः ।

श्रीशुक उवाच—इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः ।
तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥

एवंप्रकारेण भगवता अनुगृहीतः मुचुकुन्दः तपोनिमित्तं गुहातो निर्गतः । भगवदनुग्रहव्यतिरेकेण भगवद्वाक्ये श्रद्धा न भवतीति भगवदनुग्रहः कारणत्वेनोच्यते । इक्ष्वाकुनन्दन इति । इक्ष्वाकुरत्यन्तं भक्त इति तद्वंश्योऽयमिति कृपाया हेतुत्वेनोक्तम् ।

विवरणटिप्पणी ।

तृतीयेऽध्याये । रूपत्रयेति । रुक्मिणीजाम्बवतीसत्यभामेतिरूपत्रयेऽनुग्रहः साधनप्रकरणे निरूपित इत्यर्थः । अनुग्रह इति । मुचुकुन्दे कृतोनुग्रहः कालसापेक्षो, नतु कालमतिक्रम्य कृतस्ततो हेतोर्मुचुकुन्देन द्वादशश्लोकैः प्रार्थ्यत्वेनोदितः, त्रयोदशे श्लोके तु शरणगमनकथनेन स्वरक्षा प्रार्थिता, नानुग्रहः प्रार्थित इति भावः । तत्रेति । स्त्रीष्वित्यर्थः । वेदेनेति । वाचेत्यर्थः । मानसे गान्धर्वविवाहे 'श्रुत्वा गुणा'नितिवाक्यकथने हेतुमाहुः दूरत्वादिति । लक्ष्म्याः शिवस्य चेत्यत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । राज्ञः । मुचुकुन्दस्येत्यर्थः । जरासन्धात्पलायनं शिववरदानात् । अतः शिवहितमेव पलायनमिति भावः ।

१ राज्ञे इति पाठः । २ प्रस्तावे इति पाठः ।

ततस्तं भगवन्तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, ततः सम्यङ्नत्वा, साष्टाङ्गं प्रणम्य पूर्वमेव शयनस्थानात् गुहामुखे प्रकाशयुक्ते स्थित इति ततोऽपि निश्चक्राम ॥ १ ॥

ततस्तपः क्वचित्कर्तव्यमिति विचार्य, भारतखण्ड एव चतुर्युगधर्माणां प्रवृत्तिरिति विरुद्धकालयुक्ते देशे तपो न कर्तव्यमिति वर्षान्तरं गन्तुं उत्तरदेशं गत इत्याह स वीक्ष्येति ।

स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ।
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥

स हि सत्ययुगे शयनं कर्तुं प्रवृत्तः, कलियुगे उत्थितः । यदैव भगवता मथुरा त्यक्ता, तदैव कलिः प्रवृत्त इति मुख्यः सिद्धान्तः । 'पञ्चविंशे वर्षे कलिरायास्यती'त्येव विनिश्चित्य, भरतखण्डं परित्यज्य, समुद्रमध्ये द्वारकां कृतवान् । ततो भगवति तत्र गते कलिः सम्यक् प्रविष्टः । कालाभिमानिनी देवता तु भगवति स्वस्थानं गते समायास्यति । अयं विचारो द्वादशे कर्तव्यः । कलिस्त्विदानीं प्रविष्टः । सन्ध्यासमयोऽयं वा । मध्यकाल एवाग्रे निर्णेय इति कालस्य प्रवृत्तौ नियतं हेतुं दृष्टवानित्याह । स मुचुकुन्दः क्षुल्लकान् अल्पप्रमाणान् कालेन ह्रासं प्राप्तान् मर्त्यान्मनुष्यान् । अनेन तेषां मरणमपि शीघ्रं कालेनेति सूचितम् । वीरुधः लतागुल्मादीन् वनस्पतीन्, वृक्षानपि चतुर्विधानल्पायुःप्रमाणाभ्यां ह्रासयुक्तान् विलोक्य, कलेरेवायं धर्म इति असाधारणत्वाद्विनिश्चित्य उत्तरां दिशं जगाम॥२॥

ततो विधानपूर्वकमिमं देशमतिक्रम्य गत इत्याह तपःश्रद्धायुत इति ।

तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ।
समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गन्धमादनम् ॥ ३ ॥

तपः सर्वेन्द्रियनिग्रहः, श्रद्धा च भगवद्वाक्ये, ताभ्यां युतः, दृष्ट्वापि विषयान् विप्रलेन प्राप्तान्वा न व्यामुग्धः, किन्तु धीर एव जातः । ततो गच्छन् राजेति यं कञ्चिदनुवर्तमानमपि परित्यज्य, निःसङ्ग एव सन्, शरीररक्षादौ मुक्तसंशयः, इतस्ततो दर्शनार्थं विक्षिप्तमपि मनः कृष्णे समाधाय गन्धमादनपर्वतं प्राविशत् । गरुडगङ्गातः उत्तरे भागे बदरिकाश्रमपर्यन्तं सर्वोऽपि पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३ ॥

ततस्तत्रापि बदर्याश्रममासाद्य, यत्र नरनारायणयोरालयं तत्र शीतादिबाधा भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं यत्नकरणे तपो न युज्यत इति तदर्थमाह सर्वद्वन्द्वसह इति ।

बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ।
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥

अन्तरपि शान्तः । तपसा हरिमाराधयत् । हरिपदेन यथैव तस्य तपसा आराधनं सिध्यति, तथैव कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

---

१ साधारणत्वादिति पाठः ।

एवं तस्य व्यवस्थामुक्त्वा भगवतोऽपि द्वारकायां गमनमाह भगवानिति दशभिः।

भगवान्पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम्।
हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५ ॥

मध्ये तामसस्य शिवस्य ब्राह्मणानां वाक्यं कृतवानिति निरूप्यते। यवनवधानन्तरं भगवान् पुनर्मथुरामाव्रज्य, यवनैर्वेष्टितां दृष्ट्वा, मथुरानिमित्तं म्लेच्छबलं हत्वा, तदीयं धनं हतानां मुकुटादिरूपं द्वारकां निन्ये ॥ ५ ॥

नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः।
आजगाम जरासन्धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥

नीयमाने इति। वृथैव धनं न परित्याज्यमिति, राज्ञे देयमिति, यवनधनं च न ग्राह्यमित्युभयं साधयितुं किञ्चिद्दूरं गृहीत्वा गतवानित्यर्थः। तत्कटकस्था एव वाहकाः पदातयो बलीवर्दाश्च। ते सर्वे भगवता प्रेरिताः जरासन्धस्य सुखार्थम्। जये हि किञ्चित्प्राप्यत इति तस्मै दानार्थं नीतवन्तः। एतस्मिन्समये भगवदिच्छयैव समागतो जरासन्धः त्रयोविंशत्यक्षौहिणीयुतः। अधिकानयने सर्वोऽपि प्राकृतः क्षीणो भवेदिति। प्रकृतिं परित्यज्य प्राकृतं सर्वमेव गृहीत्वा समायातीति ख्यापनार्थं सर्वत्र त्रयोविंशत्यक्षौहिण्य उच्यन्ते ६

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ।
मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन्दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥

ते च सर्वे लब्धवराः, पूर्वापेक्षयापि वेगवन्त इति। 'देवानां वाक्यं परिपालनीयं मनुष्यै'रिति मनुष्यचेष्टामापन्नौ, मनुष्यभावस्वीकारे हि ब्राह्मणवाक्यं शिववाक्यं च माननीयं भवति। भागवते चास्याकथनं लोकव्यामोहनार्थम्। राजन्निति स्नेहेन संबोधनं भ्रमानुत्पादनार्थम्। द्रुतं यथा भवति, तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत्।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥

विहायेति। भारवाहकास्तु गन्तुमसमर्था इति तान्विहायैव, प्रचुरमपि वित्तं विहाय, अभीतावप्येतौ भीतेभ्योऽपि भीताविव रथाश्वादिकमपि यवनवधात्प्राप्तं विसृज्य, पद्भ्यामेव भूमिसुखार्थं पद्मपलाशतुल्याभ्यां बहुयोजनं चेरतुः, चित्रकूटमार्गेण गतौ ॥ ८ ॥

ततो मागधोऽपि भगवल्लीलामज्ञात्वा वरेण दृप्तः पृष्ठतोऽन्वगमदित्याह पलायमानाविति।

पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्बली।
अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥

तौ रामकृष्णौ। ननु बहुवारं धृत्वा मुक्तः, तयोर्बलं जानन्नपि कथं तत्सङ्गे गत इति चेत्, तत्राह मागध इति। देशदोषेण नष्टमतिरित्यर्थः। ततः प्रहसन् बलसहितः सेनास-

हितः अन्वधावत्, रथानीकैः सहेति ये शीघ्रगामिनो रथास्तानारुह्य तादृशैः सह गत इत्यर्थः। अनेन रथानां सेनायाश्च महान् क्लेशो निरूपितः। स क्लेशः सार्थको भविष्यतीत्याशङ्क्याह ईशयोरप्रमाणविदिति। कृष्णरामयोः प्रमाणं सामर्थ्यमादरणीयत्वं वा। तौ हि ब्राह्मणादिवाक्यं प्रमाणीकृत्य भगवान् गच्छति, न त्वशक्तः सन् इति भगवत्प्रमाणं न ज्ञातवान्। ईशयोरिति पूर्णा शक्तिर्विभक्तेति एकस्याप्यनङ्गीकारे विप्रादीनां वाक्यमप्रमाणं भवेदिति उभाभ्यां तत्प्रमाणीकृतमित्यर्थः॥ ९॥

ततो रामकृष्णौ पर्वतेन प्रार्थितवरौ तत्प्रियार्थं तुङ्गं गिरिमारुहताम्। स हि पर्वतः सर्वदा शीतेन व्याप्तः, भगवन्तं शीतनिवृत्त्यर्थं विज्ञापयामास। तत्र हि न कदाचिदपि सूर्याग्निसम्बन्धः। मेघानां तत्प्रियं स्थानम्। अतो मेघाच्छन्न एव तिष्ठतीति न सूर्यसम्बन्धः। वर्षतीति नाग्निसम्बन्धः। ततो भगवान् पूर्वं तस्मै वरं दत्तवान्, अहमागत्य ते शीतं निवारयिष्यामीति। ततो भगवतः अद्भुतकर्मत्वं प्रतिपादयितुं श्रान्तिमुक्त्वा पर्वतारोहणं वदति प्रद्रुत्येति।

प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम्।
प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति॥ १०॥

न हि कश्चिद्दूरं प्रद्रुत्य तुङ्गं गिरिमारोहति। उच्चारोहणं ह्यश्रान्तमपि श्रमयति, भगवतः सहस्रोपायानां विद्यमानत्वात् निलीय स्थित्यर्थं किं पर्वतारोहणमुच्चस्थानमपेक्षते, प्रत्युत उच्चस्थितं सर्वोऽपि पश्यति, अतोऽत्र भगवतः अद्भुतलीलां कथयन् विरोधप्रकारेण कथयति। दूरं प्रद्रुत्य धावनं कृत्वा सम्यक् श्रान्तौ जातौ। नहीशयोः शीघ्रगमनं श्रमो वा सम्भवति। तत्रापि तुङ्गमत्युच्चं गिरिं आरुहतां गुप्ततया। तत्रारोहणप्रयोजनमाह प्रवर्षणाख्यमिति। प्रकर्षेण वर्षणं यत्रेति। रूढिभ्रमव्युदासाय स्वयमेव योगं प्रदर्शयति भगवान् नित्यदा यत्र वर्षतीति। तत्र हि सर्वदा भगवान् वर्षति। मेघा हि कदाचित् क्वचिद्वर्षन्ति, तेषामधिष्ठातृरूपो भगवान् विष्णुः। 'पर्वतानामधिपति'रिति श्रुतेः। स्वयमेव तत्र वर्षति, अन्यथा लोके वृष्टिप्रवृत्तिर्न स्यात्॥ १०॥

ततो श्रान्तस्य जरासन्धस्य कृत्यमाह गिराविति।

गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप।
ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन्॥ ११॥

पर्वतारोहणे कैश्चित् दृष्ट एव, तत्रापि अग्रे न गत इत्यत्र विचारमपि कृतवानित्याह नाधिगम्येति। ततः पर्वतादग्रे पदं गमनचिह्नं नाधिगम्य अप्राप्य। दाहे भगवता हेतुः सम्पादितः स सत्य एव जात इति वक्तुं तस्य निलीनाविति ज्ञानमुत्पादितम्। ततो

१ प्रचारमिति पाठः।

दाहार्थमेव तथा प्रयत्नः कृत इति सत्यसङ्कल्पस्य भगवत इच्छया गिरिमेधोभिर्ददाह। सर्वत्र वृक्षान् छित्वा परितस्तृणादिना दाहं कारितवान् ॥ ११ ॥

ततो भगवान् पर्वतप्रार्थितं विधाय ततोऽग्रे गत इत्याह तत उत्पत्येति ।

तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ।
दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥

तरसा शीघ्रमेव यावदग्निः प्रज्वलति, भगवति विद्यमाने अग्निः पर्वतं न दहेदिति। न तु दाहभयात् । दह्यमानाः तटाः यस्य । सर्वत्र दाहे उद्भूते उभौ पूर्णशक्तिर्भगवान् दशैकयोजनोत्तुङ्गादिति । एकादशयोजनं स उत्तुङ्गः, तत उभावपि अधः पर्वतस्य प्रस्तरभागमपि परित्यज्य भूभागे निपेततुः । केचित्तु अतिदाहे पुनः पर्वतप्रार्थनायां तं भूमौ नेतुं उपर्युत्थाय पादपीडनेन तं भूमौ प्रवेशयन्नेव स्वयं दूरे गत इत्याहुः ॥ १२ ॥

अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ।
स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥ १३ ॥

ततः पुनरपि तस्य प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वमपि स्वेच्छयैव स प्रवृत्त इति ज्ञापयन् तेनालक्ष्यमाणावेव द्वारकां गतौ । तत्र न भगवता कश्चनाधिकः प्रयत्नः कृतः । स मा पश्यत्विति । किन्तु स्वदोषेणैव स न दृष्टवानिति ख्यापयितुमाह रिपुणेति । दुष्टबुद्ध्यैव न दृष्टवान्, तत्सम्बन्धादन्यैरपि न दृष्टमिति सानुगेनेत्युक्तम् । ननु कार्यस्य सर्वस्यापि कृतत्वात् श्वेतद्वीपादावेव कुतो न गतौ, द्वारकागमने को हेतुरिति चेत्, तत्राह यदूत्तमाविति । अन्यथा यदुकुले अवतारं न कुर्यात् । अतो यादवहितार्थं स्वपुरं यातौ । पुनरायातावित्यनेन पूर्वमुभावपि स्वयं गत्वा तान् स्थापितवन्ताविति विज्ञायते । तस्य भिन्नद्वीपत्वं कलिप्रवेशाभावाय निरूपयन्नाह समुद्रपरिखामिति । समुद्र एव परिखा यस्येति। विस्तारोऽप्यनेन सूचितः । नृपेत्यप्रतारणाय संबोधनम् ॥ १३ ॥

तस्य च दुर्बुद्धिमाह सोऽपीति ।

सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ।
बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥

शब्ददोषपरिहाराय दग्धिशब्दः सप्तम्यन्तो ग्राह्यः । जरासन्धोऽपि दग्धिमध्ये प्रविष्टः । यथा भगवान् द्वारकायां प्रविष्टः, तथा सोऽपि दग्धि प्रविष्टः, परमसन्तापेन सन्तप्त इत्यर्थः । एतदपि ज्ञानकृतमेव तस्य, न क्रियया दाहो जात इति । अन्यथाग्रे पाण्डवानां यशो न स्यात् । इति मृषा मन्वानः बलकेशवावालक्ष्य । बलत्वात् महेशयोरप्यधिपतित्वाच्च तादृशौ न तथाभूताविति मृषा मन्वानो वा । अथवा । स तु दग्ध एव । अतः परं पाण्ड्रकीयर्थं मृषाभूतः सकलितः, सीतावत् । ततो मृषा जरासन्धः बलत्वं केशवत्वं च मन्वानः सर्वांशेनापि नाशो भविष्यतीति विज्ञाय स्वस्य मर्त

ऽेनामाकृष्य मगधानेव ययौ । ननु स्वयं किल दग्धः, किं बलदाहेनेत्यत आह सुमह-
देति । सत्त्वेन महत्त्वेन च । तद्भगवदधिष्ठानमिति तत्स्थापनार्थं, ततो भगवतः अपगम-
नार्थं च, मगधानेव देशान् ययौ, यतः सोऽपि मागधः, देशदोषमात्रेणावशिष्टः । मत्वा
तौ बलकेशवाविति पाठे स एवार्थः ॥ १४ ॥

एवं तामसस्य रुद्रादेः वाक्यपरिपालनं निग्रहं वा विधाय स्त्रीणामुद्धारार्थे कृपया
विवाहादिकं कृतवानिति वक्तुं ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य विवाहमाह आनर्ताधिपतिरिति ।

आनर्ताधिपतिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुताम् ।
ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥

आनर्तदेशः द्वारकानिकटदेशः । तस्याधिपतिः रैवतः । श्रीमानिति । अमृत एव ।
रेवतीनाम तस्य कन्या, स हि पूर्वं ब्रह्माणं प्रष्टुं गतः । ततो ब्रह्मवाक्यात् कनिष्ठायापि
रामाय दत्तवान् इति पुरा **नवमस्कन्धे निरूपितम्** । अस्य विचारस्तत्रैव कृतः ॥१५॥

भगवतो विवाहमाह भगवानपीति ।

भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ।
वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥ १६ ॥

ननु स्वतःसिद्धलक्ष्मीकस्य निरिन्द्रियस्य प्रयोजनाभावात्किं विवाहेनेत्याशङ्क्य परि-
हरति । यद्यपि भगवान्, तथापि गोविन्द इति इन्द्रादिभिरिन्द्रत्वेनाभिषिक्त इति तेषां
वाक्यसिद्ध्यर्थमुपयेमे, विवाहं कृतवान्, न तु गोपिकावत्परिग्रहमात्रम् । कुरूद्वहेति
संबोधनं भगवत्स्वरूपज्ञानाय । ननु तथापि कर्मणा उत्पादिता कर्मफलरूपा तादृशकर्मक-
र्त्रैव विवाह्येति कथं भगवता विवाहः कृत इति चेत्, तत्राह वैदर्भीमिति । विदर्भदेशे
सोत्पन्ना । अतो न कर्मजनिता । किञ्च । भीष्मकस्य सुता, भीष्मं भयानकं कं सुखं
यस्येति । प्रलयकर्ता महादेव एवावतीर्णः, तस्य च सुता सीता पूर्वजन्मन्यपि महादेवक-
न्यैव, सैवेदानीं भीष्मकाज्जाता । अतो विवाहः कर्तव्य एव । किञ्च श्रियो मात्रामिति ।
सा हि लक्ष्म्याः मात्रा भवति अंशः, नहि तामन्यो ग्रहीतुं शक्तः । सा ह्यवतरति यथा,
यथा भगवानवतरति । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनी'त्यादिवाक्यात् ।
तत्रापि स्वयंवरे यदा सर्व एव राजान आहूताः, तदा भगवानप्याहूतः । यदा तया
भगवान् वृतः, ततस्तदिच्छया विवाहं कृतवान् ॥ १६ ॥

प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥

किञ्च, प्रमथ्य तरसा राज्ञ इति । सर्वानेव शिशुपालादीन् प्रमथ्य मारयित्वा जयप्रा-

---

विवरणटिप्पणी ।

प्रमथ्येत्यस्याभासे किञ्चेति । गान्धर्वत्वं स्वयं वरणादुक्तम् । राक्षसत्वमप्यस्तीति
समुच्चयः ।

क्षामिव तां नीतवान् । शाल्वादयोऽतिविरोधिनो बलिष्ठाश्च । तैः सह युद्धे विशेषहेतुमाह चैद्यपक्षगानिति । 'स्वयंवरेऽपि शिशुपालाय यथा भविष्यति, तथा कर्तव्य'मिति रुक्मिवाक्यात् विवाहकर्तैव शिशुपालः समागतः । अतस्तद्धितार्थमपि शाल्वादयः प्रवृत्ताः । मुख्यो भगवद्विरोधी शिशुपालः । अन्येऽपि विरोधिनः यथाकथञ्चिद्भगवद्विरोधं सम्पादयितुं तत्पक्षपातिनो जाता इति । किञ्च । प्रद्युम्नादयोऽप्युत्पाद्याः । अतः कामः सङ्कटे वर्तत इति तदुत्पत्त्यर्थमप्युपयेम इत्याह पश्यतां सर्वलोकानामिति । यथा मातुरापन्निवृत्त्यर्थं गरुडः अयुक्तेभ्योऽप्यमृतं दातुं प्रवृत्तः, तथा भगवानपि कामस्य दुःखनिवारणार्थं वैदर्भीं अयुक्तामपि स्वयं गृहीतवान्, मारितवांश्चान्यान् । यद्ययुक्तमेतद्भवेत्, तदा लोकाः साक्षिण इति तान् प्रमाणीकरोति । एवं सर्वप्रकारेण भगवतो विवाहो निरूपितः ॥ १७ ॥

तत्र राजा विवाहे पौरुषं श्रोतुं विशेषं पृच्छति भगवान् भीष्मकसुतामिति ।

राजोवाच—**भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ।**
राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥

भगवतो विवाहः बहुधा पुराणेषु[1] श्रुतः । ततो राजा स्वयंवरविवाहात्प्रकारान्तरेण श्रुतवान्, तत्र च पौरुषमधिकमिति, तद्भवति वा नवेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं पृच्छति । भगवत्त्वान्नाज्ञानम् । भीष्मकसुतामिति पितुरपि बलिष्ठता । रुक्मिणीमिति भगवतो मुख्यभार्येति प्रसिद्धा । ततश्च 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृता'विति प्रथमो विवाहो धर्म्यः कर्तव्यः । अतो धर्मित्वार्थं राक्षस एव विवाहः भगवता कृत इति स एव त्वया वक्तव्य इत्याह राक्षसेन विधानेनेति । रुचिराननामिति तस्या मुग्धभावो निरूपितः । ततश्च राक्षसे विवाहे सा कथमनुगुणा अभीतागतेत्यपि सन्देहः । 'प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यत'इति विधिशब्दः परस्वहरणलक्षणदोषव्यावृत्त्यर्थः । यथा विवाहः दाने अदुष्टः, एवं हरणेऽपि क्षत्रियस्येतिज्ञापनार्थः । श्रुतमिति प्रमाणमुपन्यस्तम् ॥ १८ ॥

अतस्तत्र प्रकारं पृच्छति भगवन् श्रोतुमिच्छामीति ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।
यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥

अनेनाग्रे वक्ष्यमाणा कथा अध्यायत्रयात्मिका न समाधिभाषेति सूचितम् । अन्यत्र श्रुतमेव कल्पान्तरीयमपि योगानुभावेन वक्तव्यमिति प्रश्नात्, अन्यथा स्वतन्त्रवक्तुः किं पूर्वश्रुतप्रकारकथनेनेति । अतः श्रोतुरनुरोधात्कल्पान्तरीयमपि गान्धर्वराक्षसवैधभेदेन त्रिधा त्रिभिरध्यायैर्वक्ष्यति । तेनात्र प्राप्तं दूषणत्रयं परिहृतं भविष्यति । भगवान् कपटेन

विवरणटिप्पणी ।

भगवन्नित्यत्र । तेनात्रेति । एतस्य मतान्तरत्वकथनेनात्र समाधिभाषायामिदं दूषणत्रयं नास्तीत्यर्थः ।

१ पुराणमिति पाठः ।

गत्वा अदत्तां हृतवानिति, तस्या भ्रातुर्मुण्डनं कृतवानिति, बलभद्रेण बोधित इति, रुक्मिण्याश्च लज्जाभावेनापरिचितभगवत्प्रार्थनेति। एवं सति रसात्मको विवाहो न भवेत्। भक्तिरसो हि शृङ्गारादीनामुपमर्दकः। अतः समाधिभाषाविवाहः स्वयंवर एव। अन्यस्तु मतान्तरीय इति निश्चयः। ननु अप्रस्तुतं किमिति वक्ष्यतीति चेत्, तत्राह श्रोतुमिच्छामीति। इच्छा पूरणीयेति तदर्थं वक्ष्यति। किञ्च, इयमपि कथा कृष्णस्य। अमितं तेजो यस्येति। पराक्रमाधिक्याच्च तद्वक्तव्यम्। क्षत्रियाणां हि क्षात्रप्रकारेण निरूपितं भगवच्चरित्रं मनोहारि भवति। तदाह यथा मागधशाल्वादीनिति। मागधोऽपि जयं प्राप्त इति स निरूप्यते। शाल्वः सात्त्विको महांश्च। एवं जयेन स्वभावेन च महान्तौ आदिभूतौ येषामिति जयशीलवीरजयो भगवत्कृतः श्रोतव्य इति निरूपितम्। तत्राप्येक एव स्वयं तान् जित्वा स्वयं कुशलेन पुरं द्वारकामभ्यगादिति। तदप्येकस्मिन्कल्पे, तत्सर्वथा विरुद्धं मन्वानः शुको नोक्तवान्, तदा तु भगवानपि समाहूतो गतः। वरणात्पूर्वमेव बलात्तां हृत्वा सर्वान् विनिर्जित्य एकाकी स्वयं गृहं गत इति कथा भवति। तत्र यद्यपि पौरुषं महत्, तथाप्यत्यन्तं क्लिष्टकर्मत्वं भवतीति तन्नोक्तवान्। तामसकल्पे हि तथा कथा। अत एव शिशुपालो वक्ष्यति 'समुद्रं दुर्गमाश्रित्य धावन्त'इति। अक्लिष्टकर्मत्वं च वक्तव्यम्। अतो यावता तदुपयुज्यते, तावद्वक्तव्यमिति राक्षसो विवाह उक्तः, नत्वेकाकिहरणम्। अनेनैवं ख्यापितम्। पृष्टमयुक्तं चेत्, न वक्तव्यमिति ॥ १९ ॥

ननु कथा भगवतो महती वक्तव्या, ततश्च अत्यावश्यककथैव श्रोतव्येति चेत्, तत्राह ब्रह्मन् कृष्णकथा इति।

ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः।
को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥

ब्रह्मन्निति ज्ञानमुक्तम्। कृष्णकथात्वात् कीर्तने श्रवणेऽपि वैराग्याभाव उक्तः। किञ्च। प्राणिनो हि धर्मार्थकाममोक्षेप्सवः। तत्र कृष्णकथाश्चतुर्णां प्रतिरूपा इत्याह। पुण्या इति धर्मरूपाः। माध्वीरिति कामरूपाः। लोकानां मलं दारिद्र्यवत् कश्मलरूपं हरन्तीति लोकमलापहाः। एवं त्रिवर्गरूपा इति तदभीप्सुः को नु तृप्येत। नु इति वितर्के। न कोऽप्यत्र विरक्त इति भावः। तर्हि कथं सर्वे न प्रवर्तन्त इति चेत्, तत्राह शृण्वान इति। सकृच्छ्रुत्वापि निवर्तन्त इति चेत्। श्रुतज्ञ इति। वर्तमानप्रयोगेण निरन्तरश्रवणे प्राप्तेऽपि श्रवणरसिकोऽत्र मुख्य इति श्रुतं जानाति। रसिकत्वेनेति श्रुतज्ञ उक्तः। रसज्ञ इति पाठे तु स्पष्ट एव। किञ्च। नित्यनूतनाः अयातयामाः कालप्रासरहिताः। तेन मोक्षरूपा अपीत्युक्तम् ॥ २० ॥

एवं राज्ञः श्रवणौत्सुक्यं दृष्ट्वा स्वयोगबलेनैव दृष्टमिति अन्यतः श्रुतत्वमनुक्त्वापि कथामेवारमते राजासीदिति।

१. दृष्टमिति पाठः।
१ ष्ठ. वत.

श्रीशुक उवाच—**राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।**
तस्य पञ्चाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥

आसीदित्येषा पुरावृत्तकथेति निरूपितम् । भीष्मक इति नाम प्रसिद्धेर्थे । तस्यान्यत्र स्थित्यभावाय तुल्यधर्माः सर्वे त एवेति निर्दिशति विदर्भाधिपतिरिति । महानिति महत्त्वेन सत्यादयो गुणाः एकचत्वारिंशदतिदिष्टाः । अयमर्थः पूर्वस्माद्विशिष्टः । 'अभ्रातृमती न विवाह्ये'ति तदर्थं भगवतः पञ्चपर्वाविद्यायाः पञ्च देवाः मायाकार्यरूपाः लक्ष्म्या अप्यग्रे उत्पन्ना इति तान् निरूपयति तस्य पञ्चाभवन्पुत्रा इति । 'मायया मे विनिर्मिता' इति । 'रमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति माया'मिति लक्ष्म्या मायारूपत्वात् मायाकार्यत्वाच्चाविद्यायाः तत्सहिता माया तत्र प्रादुर्भूता । अत एव सा जीवमेव व्याप्नोतीति मायामपि जीवपरां कर्तुं रुक्मी विचारितवान् । अत एव रुक्मिण्या रुक्मिप्रभृतिषु पक्षपातः, भगवत्कृते अपरितोषश्च । स्वरूपाज्ञाने निराकृते पश्चान्निरोधः फलिष्यतीति । भगवदीयेषु तस्य प्रतिष्ठाभावाय मुण्डितवान् । तस्य भीष्मकस्य पञ्च पुत्रा अभवन्, एका च कन्या । वराननेति । लोके सौन्दर्यं प्रशस्तमिति सौन्दर्यं मुग्धभावं च निरूपयन्नाह । दया च मुग्धभावे निरूपिता ॥ २१ ॥

तान् नामतो निर्दिशति रुक्म्यग्रज इति ।

रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ २२ ॥

कलेः स्थानं पञ्चात्मकं सुवर्णमिति तन्नामानः सर्वे एव । अत एवाग्रे भगवान् वक्ष्यति 'तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ती'ति । अग्रजो ज्येष्ठः रुक्मी सुवर्णसदृशः, वस्तुतो नाम तथा योगं नापेक्षते । रुक्मरथ इति द्वितीयः । रुक्मबाहुस्तृतीयः । अनन्तर इति त्रयाणामेकप्रकृतिकत्वम्, अन्येषां रुक्मिणीसहितानां भिन्नप्रकृतिकत्वमिति त्रयाणां निरूपणानन्तरमुक्तम् । अनन्तरमिति सर्वत्र सम्बध्यते । रुक्मकेशश्चतुर्थः । रुक्ममाली पञ्चमः । एतेषां योगानुसारेणाप्यर्थः स्वयमूह्यः । एषां स्वसा एकमातृका प्रियभगिनी च रुक्मिणी । यथैते दुष्टाः, तथा सापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह सतीति ॥ २२ ॥

एवं तस्या उत्पत्तिमुक्त्वा, तस्यां भगवतः, भगवति तस्याश्च, गान्धर्वं विवाहं वक्तुं स्नेहं निरूपयति द्वाभ्याम् ।

विवरणटिप्पणी ।

राजासीदित्यत्र । तस्यान्यत्रेति । भीष्मकस्य महादेवावतारत्वेन कर्मासम्बन्धित्वादन्यत्र स्थितिमाशङ्क्य तदभावाय तत्संसर्गिणः सर्वेपि तुल्यधर्मा विदर्भदेशीयत्वात्कर्मासम्बन्धिन इति विदर्भाधिपतिपदेनोक्तमित्यर्थः । अयमर्थ इति । पूर्वं समाधिभाषा विवाहेपि वैदर्भीपदेन कर्मासम्बन्धस्तत्पितुरुक्त एव । महत्त्वरूपोर्थोत्र तस्माद्विशिष्ट उक्त इत्यर्थः । अग्रे । दया चेति । 'दयाया भगिनी मूर्ति'रिति वाक्याद्भ्रातृनिरूपणे तद्भगिनीत्वेन दयारूपत्वं च निरूपितमित्यर्थः ।

सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥

तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणान्विताम् ।
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥ २४ ॥

सोपश्रुत्येति । सा रुक्मिणी मुकुन्दस्य मोक्षदातुः स्वस्यापि पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं भगवद्गुणानेव शृणोति । कन्याया अपेक्षितं रूपम्, वीर्यं क्षत्रियाणाम् । विद्यास्थानीयं यशः । कुलस्थानीयां श्रीः लक्ष्मीः शोभा च । तेन धनसमृद्धिः सर्वसमृद्धिश्च सूचिता । एवं वरे योग्यानि पञ्च रूपाण्यप्युक्तानि । अन्तःपुरस्थायाः कन्यायाः कुत एतावच्छ्रवणमित्याशङ्क्याह गृहागतैर्गीयमाना इति । य एव ब्राह्मणाः विद्योपजीविनो वा साधवो वृद्धाः सर्वत्राप्रतिहतगतयः तैः गीयमानाः श्रुत्वा, तमेव भगवन्तं आत्मनः सदृशं पतिं मेने ॥ २३ ॥

भगवानपि तां सदृशीं भार्यां मेने । तत उद्वोढुमपि मनो दधे । तस्या अपि पञ्च गुणाः । एकविकलापि न ग्राह्या भवति । आदौ बुद्धिमती अपेक्ष्यते । अन्यथा गृहं विनश्येत् । स्त्रीलक्षणरहिता तु सामुद्रशास्त्रविरोधिनी भाग्यरहितैव भवति । औदार्याभावे लुब्धा सर्वमेव पुरुषार्थं नाशयेत् । रूपाभावे व्यर्थो विवाहः । शीलाभावे अधर्मं जनयेत् । अतः एते पञ्चापि गुणाः लोके प्रसिद्धिमापन्नाः यस्यां भवन्ति, सा विवाह्या । अन्वयः अव्यभिचारिसम्बन्धः । कृष्णश्चेति चकारः सादृश्यार्थे भगवानपि तादृश इत्याह । अत एव सदृशी । सम्यगुद्वाहः आहूय कन्यादानरूपः । स हि शोभाकरो भवति ॥ २४ ॥

तत्र जातमित्याह बन्धूनामिच्छतां दातुमिति ।

बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ।
ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ २५ ॥

बान्धवाः पित्रादयः कुलसम्बन्धिनः दातुमिच्छतां सताम्, यतः कृष्णः सदानन्दः, अन्ये गुणाः फलसाधकाः, अयं तु साक्षादेव फलरूप इति । तत्र रुक्मी वरत्वेन भगवन्तं निवार्य, चैद्यं शिशुपालमेवामन्यत । स्वरूपाज्ञानेन हि स्वकार्यं साधनीयम् । तत्र पूर्वजन्मनि सीतार्थमेव रावणो हतः । तस्याममिनिविष्टचित्त एव प्राणान् जहौ । अतो लोकविचारेण तस्मै देयेति भवति । भगिनीत्वादस्य प्राबल्यम् । नृपेति सम्बोधनं राज्ञे राजकन्या देयेति तस्याभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एवेत्येतदर्थम् । ततो हेतोः कृष्णाद्वा निवार्य, यतः कृष्णद्विट् । न हि तस्य स्वरूपनाशको भगवान् हितो भवति । अतः शत्रूणां मध्ये मुख्य इति चैद्य एव वरत्वेन स्वीकृतः । अनेन सर्वेषामेव तत्र सम्मतिरपि जातेति सूचितम् । राजा कुलीनः, सोऽपि महानिति ॥ २५ ॥

---

१ अन्वितपदार्थोऽयम् ।

तद्रुक्मिण्या अनभिप्रेतमिति स्वात्मानं भगवद्गामिनं कर्तुमियेषेत्याह तदवेत्येति ।

तदवेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।
विचिन्त्याप्तं द्विजं कञ्चित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् ॥ २६ ॥

आदौ तन्निश्चित्य भृशं दुर्मना जाता । नन्वग्रे भगवत्प्रापकाणि कर्माणि कृत्वा भगवन्तं प्राप्स्यति, किमित्युद्वेग इति चेत् । तत्राह वैदर्भीति । नास्यां कर्माण्युत्पद्यन्त इति । किञ्च । असितापाङ्गी परमसुन्दरी, परमसुन्दर एव युक्ता भवति, न तु जीवे कुरूपे । अतः आदौ दुर्मना भूत्वा पश्चादुपायचिन्तायां मित्रेणैवैतत्कार्यं कर्तव्यमिति, विचार्य, सर्वस्य मित्रं गौर्ब्राह्मणो देवश्चेति, तत्रापि गौरज्ञा साधारणी च नात्यन्तं भगवत्पक्षपातिनी, अतो ब्राह्मण एवाप्तोऽस्मिन् कार्ये भवतीति विचिन्त्य, कश्चिदाप्तं द्विजं गूढार्थसाधकं द्रुतं शीघ्रमेव कृष्णाय प्राहिणोत् । अर्थात् सन्देशानुक्त्वा पत्रिकां वा दत्वा ॥२६॥

तस्य बहिःकार्यमाह द्वारकां स समभ्येत्येत्यादिदशभिः ।

द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥ २७ ॥

स हि निर्गुणं सगुणं च कार्यं कृतवानिति स शीघ्रमेव द्वारकां समभ्येत्य, पूर्वमेव भगवदुक्तैः प्रतीहारैरन्तः कृष्णसन्निधौ प्रवेशितः, कार्यं साधयितुमागतः, मध्ये स्वपुरुषार्थमपि साधितवानित्याह अपश्यदिति । ननु दर्शनमवान्तरकार्यमेव कुतो न भवेत्, तत्राह आद्यं पुरुषमिति । सर्वस्यापि पतिदर्शनं पुरुषार्थः, तत्रापि परमः पतिः भगवान्, सर्वे प्रकृतिरूपा इति पूर्वमवोचाम । तादृशो भगवान् कार्यार्थं समागतः व्यग्र एव भविष्यतीति कथं कार्यद्वयमपि सिध्येदित्याशङ्क्याह काञ्चनासने आसीनमिति । उपविष्टत्वादव्यग्रता । सुवर्णासने चोपविष्ट इति विषयपरिग्रहः । तेन कार्यद्वयसिद्धिरिति भावः ॥२७॥

ततस्तस्य सन्माननामाह दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेव इति ।

दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ २८ ॥

प्रश्नानन्तरं सन्माननायां स्त्री निमित्तं भवेत् । आर्षज्ञानेन पूजायामपि कृत्रिमत्वसम्भावना स्यात् । ततश्च तद्दोषनिवृत्तिधर्मान्तरमेवाह ब्रह्मण्यदेव इति । ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति ब्राह्मणानां हितः समर्थश्च । अतो ब्राह्मणस्य अवरुह्य देवस्येव पूजां कृतवान् । तं प्रकारमाह । निजासनादवरुह्य, तत्र ब्राह्मणमुपवेश्य, अर्हयामास । प्रकारविशेषजिज्ञासायां स्वधर्ममतिदिशति । दिवौकसो देवा यथा भगवन्तमिति । भगवति गृहमागते इन्द्रः स्वासने भगवन्तमुपवेश्य यावती स्वसमृद्धिः तया सर्वयैव पूजयति । एवं भगवानपि सर्वसमृद्ध्या पूजितवान् ॥ २८ ॥

ततस्तस्य राज्ये प्रायेण धर्मो नास्तीति स्वदर्शनफलं तस्य ज्ञानमुपदिशतीत्याह भुक्तवन्तमिति ।

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः।
पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ २९ ॥

भोजनपर्यन्तं सर्वे उपचाराः कृताः। ब्राह्मणो हि मुख्यो भोजनप्रियः। ततो भोजनश्रमापनोदनादनन्तरं उपगम्य निकटे गत्वा । नन्वेवं ब्राह्मणमात्रे किमिति करोतीत्याशङ्क्याह सतां गतिरिति। लोकशिक्षार्थमेवं करोतीत्यर्थः। ततः पाणिना पादावभिमृशन् रुक्मिण्यामासक्तिरस्ति ततो व्यग्रः प्रश्नं करिष्यतीत्याशङ्क्य अव्यग्रस्तमपृच्छतेत्याह ॥ २९ ॥

ज्ञानमुपदिशति कच्चिद्द्विजवरेति पञ्चभिः।

श्रीभगवानुवाच—कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः।
वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥

चतुर्भिस्तस्य, एकेन तद्राज्ञः। चत्वारः पुरुषार्था ब्राह्मणस्य, राज्ञः अर्थकामौ नियतौ, मोक्षो नास्त्येव, धर्मः संदिग्धः। अतः स एव पृच्छयते। आदौ तस्य धर्मं पृच्छति कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ इति। द्विजवराणां मध्ये श्रोत्रियाणां मैत्री क्रियत इति श्रेष्ठत्वम्। अतः सर्वेषां मित्रभूतत्वात् तथा सम्बोधनम्। यद्यप्ययं धर्मो वर्तत एव, तथापि वृद्धसम्मतोऽपि परम्परया समागतः श्रौतः स्मार्तः वर्तते कच्चित्। किञ्च। स्वपरपीडया क्रियमाणः शुद्धो धर्मो न भवतीति उत्तरकाण्डानुरोधमप्यङ्गीकृत्याह नातिकृच्छ्रेणेति। अतिकृच्छ्रेण धर्मोऽपि धर्मो न भवतीति। तत्रापि शुद्धमनस एव धर्मो भवति, ब्राह्मणानां मनःशुद्धिः संतोष एवेति तं पृच्छति सदा संतुष्टमनस इति। सदा संतुष्टं मनो यस्य ॥ ३० ॥

अर्थं पृच्छति संतुष्टो यर्हि वर्तेतेति।

संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित्।
अहीयमानः स्वधर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥

संतोष एव ब्राह्मणानां धनं कामधेनुः, नतु लोकप्रसिद्धं धनम्। येन केनचिदिति। कर्मवशादवश्यं जीवनार्थं प्राप्यत एव। किञ्च। तावता चेत् संतुष्टः, कर्मफलदाता संतुष्टो भवतीति। असन्तोषेऽपि क्रियमाणे नाधिकं प्रयच्छति। असन्तुष्टश्च भवतीति तत्सन्तोषार्थं स्वधर्मादहीयमानः सर्वमेव स्वधर्मं कुर्वन् यर्हि वर्तेत। अनेनेयं स्थितिर्दुर्लभेति सूचितम्। स एव सन्तोषः अस्य अखिलानेव कामान् दोग्धि ॥ ३१ ॥

कामं पृच्छति असंतुष्ट इति।

असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः।
अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ३२ ॥

कामो हि ब्राह्मणानां बाधकः, तदभावकाम एव पुरुषार्थरूपः। एवं भावे हेतुमाह असंतुष्टः असकृदेव क्लेशान्प्राप्नोति। विषयाभावादिति चेत्। तत्राह सुरेश्वरोऽपीति। इन्द्रो हि परमैश्वर्यं प्राप्तवान्। कामे परमा काष्ठा। तादृशोऽपि यद्यसन्तुष्टः, क्लेशानेव प्राप्नोति। अत्रानुभवः प्रमाणम्। श्रुतिश्च 'प्रजापत आशया वै श्राम्यसी'ति। अन्वयव्य-

तिरेकाभ्यां व्यभिचारं वदन् व्यतिरेके अनुभवमाह अकिञ्चनोऽपीति । किमपि माऽस्तु । सन्तुष्टश्चेत्, अत्यन्तं सुखी । कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुमाह शेत इति । सुखात्मिका हि निद्रा । उभयवादिसिद्धो हेतुर्वक्तव्यः । तत्र संतुष्टः शेते, नासन्तुष्टः, प्राप्यापि राज्यम् । जागरणेऽपि हेतुमाह । सर्वाङ्गे विगतो ज्वरो यस्येति । असन्तोषे चिन्ता भवति । चिन्तायां सर्वाङ्गे तापः प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

अनेनैव ब्राह्मणानां सहजमोक्षो भवतीति कैमुत्यन्यायेनाह विप्रान्स्वलाभसंतुष्टानिति।

विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
निरहङ्कारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसासकृत् ॥ ३३ ॥

मोक्षे आत्मलाभो ज्ञानात्मको विशेषः । साधून् सदाचारान् । भूतसुहृत्तमानिति । ब्राह्मणानां सहज आन्तरो धर्मः सर्वसौहार्दम्, अहङ्काराभावश्चाधिकः । शान्तिर्बुद्धेः । एवं पञ्चधर्मयुक्तानहं शिरसा नमस्ये, गुरुत्वेन मानयामि व्यवहारे । किञ्चित्पठित्वा तथा करोतीति पक्षं वारयति असकृदिति । सर्वदैवमित्यर्थः । यत्र मोक्षदाता एवं मन्यते, तत्र मोक्षे कः सन्देह इत्यर्थः । विशेषेण पूरका इति । षड्गुणा वा भगवत्तुल्यत्वाय निरूपिताः । ऐश्वर्ये तु न नियमेन विशेषपूरकत्वं सर्वत्र, वीर्ये न स्वलाभः, यशसि न समा दृक्, श्रिया न सर्वथा भूतसौहृदम्, ज्ञाने क्वचिदहङ्कारोऽपि, वैराग्ये विक्षेपोऽपि क्वचित्सम्भवतीति षण्णामप्युत्तमत्वात् स्वत एव भगवत्त्वं च सिद्धमिति नमस्य इत्यविरुद्धम् ॥ ३३ ॥

तद्राज्ञः कुशलं पृच्छति कच्चिद्वः कुशलमिति ।

कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः ।
सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥ ३४ ॥

यो युष्माकं राजतः कुशलं कच्चित् । ब्रह्मन्निति अपकारेऽपि स्वतस्तूष्णींभावाय । अतिक्रमे नाशाय वा । करोति चेद्राजा सुखं किं तस्य स्यादित्याशङ्क्य, तादृशस्य फलमाह, यस्य हि प्रजाः सुखं वसन्ति, तेन परिपाल्यमानाः, स मम प्रियो भवति । अनेन सर्वमेव तस्य हितं सिध्यतीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

एवं कुशलं पृष्ट्वा प्रस्तुते त्वदुक्तं करिष्यामीत्यभिप्रायेण तत्सान्त्वनमाह यतस्त्वमागत इति ।

यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ।
सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ॥ ३५ ॥

दुर्गं सर्वमेवातिक्रम्य यस्माद्धेतोः त्वमागतः, तच्चेदगुह्यं तदा सर्वं ब्रूहि । किञ्चित्कार्यं साधनीयमिति चेत्, तत्किं कार्यमिति प्रश्नः । सर्वस्यापि जगतो मोक्षो देय इति चेत् । तत्राह ते कार्यं करवामेति । तव सर्वं कार्यं करिष्यामः, नान्यस्येति ॥ ३५ ॥

एवं पृष्टः स्वाभिप्रायं निवेदयति एवं संपृष्टेति ।

एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।

लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥

एवं संपृष्टाः संप्रश्नाः यस्मै। ब्राह्मण इति निष्कपटः। परमेष्ठिना च। ब्रह्मणोऽपि पिता। तादृशः कथमत्रागत इत्याशङ्क्याह लीलागृहीतदेहेनेति। लीलया गृहीतः प्रदर्शितो देहाकारो येन। अतो ज्ञाततत्त्वायैव तस्मै सर्वमेव वृत्तान्तमवर्णयत्। बन्धूनामिच्छतां दातुमित्यादि ॥ ३६ ॥

शिष्टं सर्वमुक्त्वा रुक्मिणीवाक्यानि स्वतः पत्रिकातो वा निरूपयति श्रुत्वा गुणानिति सप्तभिः।

रुक्मिण्युवाच।

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम्।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ३७

षड्गुणाः भगवांश्च। एते चेत्प्रार्थ्यन्ते, तदा निष्प्रत्यूहं कार्यं भवतीति सप्तभिर्विज्ञापना। आदौ भगवन्तं धर्मिणं विज्ञापयति श्रुत्वा गुणानिति। त्वयि चित्तं विशतीति मनोवृत्तिं निरूपयति। आत्मा तु त्वदीय एव। इन्द्रियाणि चेदन्यपराणि भवेयुः, अन्तःकरणं शरीरं वा, तदा सर्वनाश इति विनिश्चित्येन्द्रियाणां त्वत्परत्वे मनोऽपि त्वत्परं जातमिति, शरीरमपि त्वत्परं कर्तव्यमिति ममोद्योग इति प्रघट्टकार्थः। क्रमेण गुणा निरूप्यन्ते। भगवदैश्वर्यं चैतदिति सूचितम्। गुणद्वारा स्वतोऽपि चित्तवशीकरणमैश्वर्यादप्यैश्वर्यं भगवदीयानां कान्तिगुणस्वरूपाणां माहात्म्यं निरूप्यते। हे भुवनसुन्दर भुवनेष्वेक एव सुन्दरः। अनेन कान्त्याधिक्येन स्त्रीणां स्वतश्चित्तवृत्तिरुक्ता। ते गुणान् शृण्वतां कर्णविवरैरन्तर्निर्विश्य अङ्गतापं हरतां सताम्। रूपं च दृशिमतामखिलार्थलाभं यतः। अतस्त्वयि मे चित्तमाविशति। बहिरिन्द्रियद्वयमेव नियामकम्, अन्तरिन्द्रियस्य श्रोत्रं चक्षुश्च। श्रुतावपि 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्त' इत्यत्र तथैव निरूपितम्। उभयेषामुपकारं त्वद्गुणाः त्वद्रूपं च करोति। तत्रैकमान्तरं तापं हरति। एकं च बहिः सर्वपुरुषार्थान् प्रयच्छति। श्रवणमात्रेऽपि क्रियमाणे प्रयत्नं विनापि त्वद्गुणाः स्वत एवान्तर्निविष्टाः। तेषामपि निवेशने प्रतिबन्धाभावायाह कर्णविवरैरिति। अपावृतानि कर्णरन्ध्राण्यपेक्ष्यन्ते, अन्यथा न प्रविशन्तीत्येतावत्पुरुषकर्तव्यमुपदिष्टम्। अतः कर्णविवरैः पातालविवरवत्प्रसिद्धैः अन्तर्निर्विश्य अङ्गानां तापं हरन्ति गुणाः। अङ्गेति सम्बोधनं वा आत्मत्वेन। रूपं च ये दृशिमन्तः दर्शनयुक्ता येषां चक्षुःकार्यमस्ति। रूपभेदविद् इति प्रथमा कक्षा। सर्वात्मना दृश्यगुणपरिज्ञानम् अन्तिमा, तेषां दृशां चक्षुषां अखिलार्थानां लाभो यस्मात्। चतुर्विधपुरुषार्थाः चक्षुषां सिध्यन्ति। चक्षुषः

विवरणटिप्पणी।

श्रुत्वा गुणानित्यत्र। हरतां सतामिति। गुणानामिति शेषः। तथाच मूले हरत इति द्वितीयाबहुवचनान्तं गुणविशेषणं ज्ञेयम्।

सूर्यभावो मोक्षः । रूपपानं कामः । रूपग्रहणमर्थः । तत्रावगाहनं धर्म इति । फलवतामेषां फलान्यप्यूह्यानि। तत्रापि पुरुषार्था न सम्पादनीयाः, किन्त्वकस्मादुपलब्धा निधय इव प्राप्यन्ते। यत्रैवं इन्द्रियाणामुपकारं त्वद्धर्माः कुर्वन्ति, तत्र चित्तमपि ममापि तथा भविष्यतीति त्वयि निर्विशति । चित्तस्य हि द्वयं प्रतिबन्धकम्, लोको वेदश्च । तत्र लोकमतिक्रम्य प्रवर्तेत इत्याह अपत्रपमिति । अपगता त्रपा यस्मात्। लज्जा हि लोके नियामिका॥३७॥

वैदिकं दोषं परिहरति का त्वेति ।

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम्॥

वेदोऽपि लोकानुसारी भवतीति हि विज्ञायते। अतो लोके यदविरुद्धं सर्वथा व्यवहारे अविगीतम्, तद्वेदेऽप्यविरुद्धमिति । एतादृशोऽर्थः मयैव कृत इति चेत्, तदा विरुद्धो भवेत्, किन्तु सर्वैरेव क्रियत इतीममर्थं व्यतिरेकेण साधयते । का वा कन्या त्वां न वृणीत । सर्वस्यापि यद्यपि मोक्षोभिप्रेतः, तथापि स्त्रीयोनिरतिदुष्टेति तत्परित्यागार्थं स्त्रिया अत्यर्थमपेक्षितः । नन्वस्ति लोके मोक्षसाधनमिति चेत् । तत्राह महतीति । महत्त्वं प्राप्ता न सर्वं परित्यक्तुं शक्नोति । यथातिवृद्धा । अतस्तस्या गृह एव चेन्मोक्षदाता भवति, तदैव मोक्षः सिध्येत् । किञ्च । धर्मार्थकामार्थमपि त्वमेव भजनीय इत्याह कुलेति । समधर्माः समा ययोः तयोरेव विवाहः विवादश्चेति । कुलं तुल्यमपेक्ष्यते । तत्सोमवंशित्वादावयोस्तुल्यम् । तथा रूपमपि । मदर्थमेव रूपं गृहीतमिति मद्योग्यमेव भवितुमर्हति तव रूपम् । अहमपि त्वदर्थमेव रूपं गृह्णामीति ममापि तथा । वयश्च योग्यमेव । गृहमत्र पितृगृहम् । प्रसिद्धस्य पुत्रः, प्रसिद्धस्य कन्येति चतुष्टयं निर्विवादम् । लोकप्रतीत्या द्रविणमपि तुल्यम् । विद्यां मातेति चिद्रूपेति वा विद्यायामपि तुल्यता । महती श्रद्धा भगवति वर्तत इति 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति ऐक्यादनुरोधाद्वा । शीलमपि तुल्यम् । शीलं स्वभावः शान्तोग्रादिः आचारो वा । उभयमप्यत्र बाह्याभ्यन्तरं ग्राह्यम् । ननु भगवान् शान्तः विलम्बेन च कार्यं करोति, माया तु त्वरेति वैधर्म्यस्य विद्यमानत्वात् कथं तुल्यतेति चेत् । तत्राह धीरेति । मयापि धैर्यमवलम्बनीयम्, भगवत्कार्यानुरोधेनेति । ननु भगवति भजने न तुल्या गुणा अपेक्ष्यन्ते, किन्तु भगवदुत्कर्षं ज्ञात्वैव प्रवर्तत इति किमिति तुल्यत्वं निरूप्यत इति चेत् । तत्राह पतिमिति । पतित्वेन स्वीकारे तुल्यता वक्तव्या । अन्यथा दासीत्वं भवेत् । नन्वस्तु को दोष इति चेत् । तत्राह कुलवतीति । कुलस्यास्तथा सति खेदं प्राप्नुयुरिति भावः । किञ्च । कन्येति । अवश्यं कन्यया वरणीयः कश्चित्पतित्वेन, अवरणे स्वयं न गृह्णीयात् । मुख्यविनियोगार्थमन्याधीनां वा कुर्यात् । किञ्च । उपपत्तौ सत्यां तत्परित्यागे कारणाभाव इत्याह काले

१ विद्या समानेति पाठः ।

नृसिंहेति । अवसरे तत्परित्यज्य अन्योच्छिष्टा भूत्वा पश्चाद्भगवदर्थं यत्ने क्रियमाणे अस-
मञ्जसं स्यात् । अयोग्यत्वाशक्यत्वे तु न स्त इत्याह नृसिंहेति । नरत्वाद्योग्यत्वम्,
सिंहत्वात्समर्थत्वमिति । किञ्च । नरलोके मनसोऽयमेवाभिरामः । अतो वरणे अभिराम
एव वरणीय इति योग्यत्वाद्यविचारेणापि त्वमेव वरणीय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं योग्यतां निरूप्य विज्ञापनामाह तन्मे भवान्खलु वृत इति ।

**तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरङ्ग जायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ॥ ३९ ॥**

अत्रापि गृहे सर्वदा मयोच्यते, कृष्ण एव पतिर्मम, नान्य इति । एतत्सर्वेऽपि
जानन्ति, तथापि बलात्प्रवर्तन्त इति खलुपदार्थः । किञ्च । पूर्वमपि लक्ष्मीस्वयंवरे
अमृतमथने मया भवानेव वृतः सैवाहमिति भावः । उपाध्यन्तरं निवारयन्नाह पति-
रिति । एवं स्वकृतमुक्त्वा भगवन्तं प्रार्थयते जायां विधेहीति । अङ्गेति स्नेहसम्बोधनम् ।
अन्यथा धाष्टर्यमनुचितं स्यात् । अङ्गस्य वा जायां विधेहि । अन्यथा भगवान् सर्वप-
तिरिति प्रकारान्तरेण वा जायात्वं स्यात् । जायापदेन यावानर्थः स सर्वोऽपि विधेयः ।
ननु भगवान् भगवच्छास्त्रविरुद्धमर्थं न गृह्णातीति कथं त्वां ग्रहीष्यतीति चेत् । तत्राह
आत्मार्पितश्चेति । आत्मा मदीयः संघातः तुभ्यं समर्पितः । अतो यथेष्टविनियोगे न
कापि चिन्ता । चकारात्सर्वमेवास्मत्सम्बन्धि समर्पितमिति सर्वत्रैव तव कामचारः ।
अतस्तदपेक्षा तत्प्रतिबन्धो वा न घटत इत्युक्तं भवति । भवत एवात्मा, अतो भवते
समर्पित इति नालौकिकं किञ्चित् । अङ्गीकृते शीघ्रमागमनार्थं बाधकमाह मा वीरभाग-
मिति । वीरस्यैव भागोऽहम् । शौर्येणैव लक्ष्मीः प्राप्यत इति नैवं दत्ता अन्यस्य भवति ।
अत एव य एव शूरः, स एव राज्यमुपभुङ्क्ते । तथा सति चैद्यस्य अशूरत्वात् भोगा-
भावेऽपि केवलं काकवत्स्पर्शो भवेत्, तदा महतोऽपि भोगाभावाज्जन्मवैयर्थ्यम् । अनेन
महती आपदा उपस्थितेति न क्वापि वाक्ये दूषणं मन्तव्यमिति भावः । आराद्दूरादपि
अभिमानेनापीत्यर्थः । दानानन्तरं हरणे अभिमानोऽपि भवेत् । वाग्दानं तु 'अनृतं वै
वाचा वदती'ति श्रुतेरप्रमाणमेव । अन्यथा पुण्यपापव्यवस्थायां वाङ्मनसस्य अप्रामाण्यं
न स्यात् । एतदर्थमेव श्रुतिः प्राह 'वाङ्मनसयोरनृतत्व'मिति । ननु स जानाति मदीया
त्वमिति, त्वया वा वक्तव्यः, ततः कथं स्प्रक्ष्यतीत्याशङ्क्याह गोमायुवदिति । त्वदनागमने
मृतप्रायां मृतां वा दैवकल्पितं स्वभागं ज्ञात्वा स्प्रक्ष्यतीति भावः । नन्वेवमस्तु, को दोष
इति चेत् । तत्राह मृगपतेरिति । मरणे यद्यपि नानुपपत्तिः, तथापि तदनन्तरं स्पर्शे
महदनौचित्यम् । न हि सिंहाय तद्भक्तैः निवेदितं शृगालो भक्षयितुमर्हति । अम्बुजा-
क्षेति । दृष्ट्यैव तापनाशकत्वमुक्तम् । तेन वरणमप्युक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

१ स्नेहेति पाठः ।

एवं दृष्टसामग्र्या भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा स्वस्य सर्वेणापि धर्मेण शपथमपि वदन्ती प्रार्थयते पूर्तेति ।

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ४०

बाल्ये खातादिकं कर्तुं शक्यत इति इष्टात् पूर्वं निर्देशः । पूर्तं खातादि, इष्टं यागादि, दत्तं तुलापुरुषदानादि, नियमाः परित्यागरूपाः, व्रतानि ग्रहणरूपाणि, देवानां विप्राणां गुरूणां चार्चनानि । एवमष्टविधान्युद्दिश्य काण्डत्रयमपि संगृह्य स्मार्तपौराणिकान् धर्मानादिशब्देन संगृह्णाति । एवं सर्वैरेव धर्मैः भगवानेव चेदाराधितः, न तु कामनार्थं किञ्चिदपि विनियुक्तम्, तदा भगवान् स्वयमेत्य पाणिं गृह्णातु, केवल एव आराधित इति न दमघोषसुतादयः स्पर्शमप्यर्हन्ति । गदाग्रज इति विषयप्रियत्वमुक्तम् । तस्मिन् समागते कंसे हते पश्चाद्गद उत्पन्न इति भगवदाविर्भावानन्तरमपि तेन पित्रादेर्वंशः कारित इति वंशकरणे तस्येच्छा सूचिता । अत एव एत्य स्वयमागत्य पाणिं गृह्णातु इति स्वकृतधर्मेषु भारारोपः । ननु 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति भगवद्भक्तानां वा ग्रहणे को दोष इति चेत्, तत्राह अन्य इति । ते भगवत्प्रतिपक्षाः । अन्यथा तु दासीदासभावेनापि भजनं भवतीति नात्यन्तमाग्रहो भवेत् । अन्यथा अपघातमरणे यमादयो वा मा गृह्णन्त्विति अन्यनिषेधः ॥ ४० ॥

उद्वाहमात्रं प्रार्थयित्वा प्रकारमपि प्रार्थयते श्वो भाविनीति ।

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः।
निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥

स्पष्टतया समागमने कदाचित्ते गोपनं कुर्युः, लग्नात्पूर्वमेव वा शिशुपालाय प्रेषयेयुः, अविधानेन वा दद्युरिति । अतो यथा तेषु परिज्ञानं न भवति, तथैवागत्य नेया । अन्यथा उपक्रमावधि फलपर्यन्तं मध्ये कालविलम्बे शरीरपातोऽपि भवेदिति तथा प्रार्थना । देशेऽपि न पूर्वमागन्तव्यमित्याह । श्वो भाविनि उद्वाहे । प्रथमतस्त्वमेकाकी गुप्तः समागत्य, पृतनाश्च भिन्नतया समानीय, तत्रापि पृतना यादवरूपैव, न तु विजातीया आनेयाः, अन्यथा मन्त्रभेदः स्यात् । पश्चात्पुरप्रवेशे तैः परीतः । अन्यथा स्वस्य चिन्ता स्यादिति । यद्यपि त्वमजितः, अथवा अजितत्वादेव पक्षान्तराभावात् चैद्यमगधेशयोर्बलं निर्मथ्य, मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन स्थितमपसार्य, तदर्थं प्रसह्य, बलात्कारमपि कृत्वा, मामुद्वह । नन्वेवं सति कामार्थं भक्त्यर्थं वा विवाहो भवेत्, न धर्मार्थमित्याशङ्क्याह राक्षसेन विधिनेति । क्षत्रियस्य स एव धर्मः । गान्धर्वस्तु पूर्वमुक्त एव 'तन्मे भवान्खलु वृत' इत्यनेन । अतो मद्विवाहे उभयं भविष्यतीति भावः । ननु एवं हरणे परस्वादानं भवेदित्याशङ्क्याह वीर्यशुल्कामिति । न हि मूल्ये दत्ते परस्वादान-

मस्ति । क्षत्रियाणां वीर्यमेव सर्वत्र शुल्कम् । पराक्रमं कृत्वा मारयित्वा य एव हरति, तस्यैव तदिति क्षत्रियधर्मानुसारेण हरणे न परस्वादानमित्यर्थः

बाधशङ्कया प्रकारमुपदिश्य तत्रापि स्फुरितं बाधकमनूद्य परिहरति अन्तःपुरान्तरचरामिति ।

अन्तःपुरान्तरचरामनिहत्य बन्धूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिशामुपेयात् ॥

बन्धूननिहत्य अन्तःपुरमध्ये चरणयोग्यां त्वां कथमुद्वह इति चेत् (शङ्कसे), तदापि सन्ति बहव उपायाः । तथाप्यविरुद्ध उच्यत इत्याह । प्रकर्षेण उपायं वदामीति । केनचिद्व्याजेन स्वयं बहिरागच्छेत्, भगवान्वा वेशं कृत्वा गच्छेत्, आकर्षणं वा कुर्यात्, बुद्धिं वा प्रेरयेत्, अन्यथा सर्वेषाम्, सर्वेष्वपि पक्षेषु क्लिष्टं भवेत्, पराक्रमश्च न भवेत्, तस्मादन्यदकृत्वा गौरीपूजनार्थमेव गताया हरणं कर्तव्यमिति प्रार्थना । तत्र गमनमावश्यकमित्याह । पूर्वेद्युः विवाहात्पूर्वदिवसे महती यात्रा वर्तते । सा अनुल्लङ्घनीया ततः । कुलदेवतायाः महतीत्यनेन दूरे गमनमुक्तम् । किमतो यद्येवमिति चेत्, तत्राह यस्यां बहिर्नववधूरिति । नववधूः नूतना वधूः संरक्ष्यापि लोकप्रसिद्ध्यर्थं भोगात्पूर्वं भोगयोग्या नववधूर्भवति, सा गिरिशां पार्वतीं द्रष्टुमुपेयादिति विधिः । स्वयमपि गिरीणामीशभूतेति अकारान्तात् टाप् । नित्यं संज्ञाछन्दसोरिति वा ङाप् । ततो बहिः स्थिता तत एव नेयेति भावः । अतो विवाहदिवस एव द्वारकायां विवाहो भविष्यतीति न ज्योतिःशास्त्रस्याप्यप्रामाण्यम् ॥ ४२ ॥

एवं स्वरूपप्रकारप्रार्थनां कृत्वा तदकरणे बाधकमाह यस्याङ्घ्रिपङ्कजेति ।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै ।
यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्व्रतकृशा शतजन्मभिः स्यात्

यर्हि प्रसादं न लभेय, तर्हि जह्यामसून्, ननु कोऽयं निर्बन्ध इति चेत्, उत्तमफलत्वादित्याह । यस्य भगवतः अङ्घ्रिपङ्कजस्य रजसा स्नानं महान्तोऽपि वाञ्छन्ति । तत्र निदर्शनमुमापतिः । स हि केवलं रजसा स्नानमलभमानः रजोयुक्तचरणोदकेन स्नानं करोतीति । उमापतिपदेन उमयापि वृतः शिवः । तस्यापि स एवाभिप्रेत इति तदेवोत्तमं फलम् । किञ्च । आत्मतमोपहत्यै आत्मनस्तमोगुणो गच्छत्विति । अहमपि माया त्रिगुणात्मिका, तत्रापि रुक्मिप्रभृतिभिः सह अवतीर्णेति तमःप्रधानैव । ततश्चैतत्समर्थेन दूरीक्रियते, तदा पुनर्निकृष्टजन्म भविष्यतीति तदर्थं प्रयत्नोऽवश्यं कर्तव्यः । तत्रायमुपायः सुगम उत्तमश्च । एतदभावे तु शरीरं वा त्यक्ष्यामि । अयं संसर्गो गच्छतीति । किञ्च । व्रतेन कृशा सती उत्तरोत्तरजन्मसु शतजन्मभिः अयमर्थः कदाचित्

१ गिरिजामिति पाठः ।

स्यात् । 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभि'रिति वाक्यात् । अम्बुजाक्षेति सम्बोधनं दृष्टैव ताप हारकः कथमेवं करिष्यतीति बोधनार्थम् ॥ ४३ ॥

एवं रुक्मिणीवाक्यान्युक्त्वा उपसंहरति इत्येत इति ।

ब्राह्मण उवाच—**इत्येते गुह्यसन्देशा यदुदेव मयाहृताः ।**
विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

गोप्या एते सन्देशाः । यदुदेवेति सम्बोधनात् विवाहः कर्तव्य इति सूचितम् । मयैवाहृता इति सुतरां गोप्यत्वम् । कदाचिदेतत्पत्रं अन्यस्य कापट्यात् भवेदिति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह । एतद्विमृश्य कर्तुं यच्चात्र सिध्यति, तत्क्रियताम् । चकाराद्यद्वक्तव्यम्, तदुच्यतामिति । विमर्शानन्तरं कर्तव्यम् । अथवा । तदनन्तरमेव कर्तव्यं 'किं कार्यं करवामे'त्यस्यैतदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शतार्धे वा चतुर्थे वा भगवान् भार्ययार्थितम् ।
विप्रार्थितं च कृतवानिति सम्यङ् निरूप्यते ॥ १ ॥
प्रसह्य कन्याहरणमुद्योगावधि वर्ण्यते ।
कायवाङ्मनसामत्र हैकमत्यं निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते यत्कर्तव्यम्, यद्वा वक्तव्यम्, तदुच्यतां क्रियतामिति ब्राह्मणविज्ञापना निरूपिता । ततो भगवान् तत्सन्तोषार्थं स्वमानसं वाक्यं च निरूपयितुमारम्भं कृतवानित्याह वैदर्भ्या इति ।

श्रीशुक उवाच—**वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ।**
प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

सा ह्यत्यन्तं कुलीना भक्तिप्रधाना । यदुरपि भक्तिप्रधानः । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । नात्र शङ्का सम्भवति । यतोऽहमपि जात इति वक्ष्यति । संदेशश्चावश्यं

विवरणटिप्पणी ।

यस्माद्धीत्यत्र स्वधर्मनिष्ठ इति । भगवत्पत्नीत्वमपि विरुध्यतैव । अक्षररूपत्वादिति भावः ।
चतुर्थे । कारिकायाम् । उद्योगावधीति । उद्योगः पूर्वावधिरित्यर्थः ।

श्रोतव्यः । इदं श्रवणं विचारपूर्वकं सादरं च । ततो ब्राह्मणः गुह्यकर्तेति तेन सह मैत्रीमिव कर्तुं पाणिना पाणिं प्रगृह्य भार्यासम्बन्ध्ययमिति औदासीन्यं परित्यज्य प्रहसन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

आदौ स्वमनोवार्तामाह तथाहमपि तच्चित्त इति ।

श्रीभगवानुवाच—तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ।
वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥ २ ॥

यथा सा मच्चित्ता, एवमहमपि तच्चित्तः । अनेन सर्वाणि तस्या वाक्यानि मद्वाक्यसदृशानीति निरूपितम् । विशेषमप्याह निद्रां चेति । रात्रावावश्यकी निद्रा । सापि चिन्तया न जातेति । भार्येच्छया वा । नन्वेवं चिन्तायां किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह वेदाहमिति । नात्र किञ्चित्सन्दिग्धम् । यतोऽहं वेद । सर्वगुणसम्पत्तावपि केवलं द्वेषात् रुक्मिणा एकेन ममोद्वाहः आहूय कन्यादानलक्षणः प्रयत्नेन निवारितः ॥ २ ॥

एवं प्रामाण्यं मानसं चोक्त्वा प्रतिजानीते तामानयिष्य इति ।

तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे ।
मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥

भार्येति निश्चित्य न नाम गृह्णाति । प्रतिबन्धकानामल्पत्वायाह । राजन्यापसदान् राजन्येषु अधमान् अपगता सद् सभा येभ्य इति । क्षत्रियगोष्ठ्यां परिगणनारहिताः अधमाः । ते ह्यतिक्षुद्रा इति न मारणमपेक्ष्यते, किन्तु उन्मथनमेव कर्तव्यम् । अलौकिकद्वारा निवारयति मृध इति । युद्धे एव तानुन्मथ्य आनयिष्यामीति भावः । एवं करणे हेतूनाह मत्परामिति । 'अहं भक्तपराधीन' इति भक्तिमार्गानुसारेणापि तामानयिष्ये । अनवद्याङ्गीमिति निर्दुष्टत्वादपि । निर्दुष्टं हि भगवान् गृह्णातीति । अङ्गपदेन वाक्येन दोषो निरूपितः । यतः सा दत्ता । इयं धर्मोपयोगिनी भविष्यतीति राक्षसविवाहं करिष्यामीत्याह एधसोऽग्निशिखामिवेति । दारुणि ज्वलन्ती अग्निशिखा नात्यन्तं प्रकाशमेति । सैव चेत् वर्तिसहिता भवेत्, तदा दीपरूपा अतिप्रकाशते, तथा तां प्रकाशयुक्तां करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा कायिकार्थं प्रयत्नमाह उद्वाहर्क्षमिति ।

विवरणटिप्पणी ।

तामानयिष्य इत्यस्याभासे । प्रामाण्यमिति । भगवद्वाक्यसादृश्यनिरूपणेन रुक्मिणीवाक्यानां प्रामाण्यमुक्तमित्यर्थः । मानसमिति । मनोवार्तामित्यर्थः ।

१ सा निशि पाठः । २ (प्रयत्नः) । ३ मारयिष्यामीति तामानेष्यामीति वा पाठः ।

श्रीशुक उवाच—उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ ४ ॥

विवाहे नक्षत्रमेव मुख्यमिति, भार्याप्रधानमिति, चन्द्रं ग्रहांश्चानुगुणान् परित्यज्य नक्षत्राणां मुख्यता निरूपिता । विवाहनक्षत्रं ब्राह्मणमुखादेव विज्ञाय रथः संयुज्यतामित्याह । सम्यक् योगो युद्धार्थः । तत्र हेतुः रुक्मिण्या इति । रुक्मिणो भगिनीति । सेनासन्नाहाभावे स्वत एव सामर्थ्यमाह मधुसूदन इति । आशु संयुज्यताम्, अनेन समयः सन्निहित इति ज्ञापितम् । दारुकेति सम्बोधनं वैकुण्ठादागतस्य चातुर्यं भयाभावश्च प्रदर्शितः ॥४॥

शीघ्रमेव दारुककृतिमाह स चाश्वैरिति ।

स चाश्वैः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५ ॥

यद्यपि भगवतो बहवश्चाश्वाः, रथाश्च बहवः, तथापि सारथिपदप्रयोगात् गरुडध्वज एव रथो गृहीतः । तादृशोऽपि सैन्यादीनेव चतुरोश्वान् योजितवान् । तेषामन्वर्थानि नामानि । तत्राद्यः सैन्यरूप एव । असङ्ख्यातसैन्येन यावत्कार्यम्, तावदनेनैव भवतीति । द्वितीयः सुग्रीवः, यथा वानराधिपतिः सीतासमानयने रामकार्यसाधकः, तादृशोऽयमिति, सुग्रीव इति । शोभना ग्रीवा यस्येति नास्य कदाचिदपि परावृत्तिः सूचिता । मेघपुष्पस्तृतीयः । वृष्टिवत् सर्वानेव व्याप्य पततीति । बलाहकश्चतुर्थः । स मेघवत्पक्षिवद्वा क्षणमध्ये समायात्यपगच्छति च । एवं तैर्युक्तं सम्यग्योजितं रथमुपानीय यावद्विनियोगं कृत्वा, स्वकृतं ज्ञापयन्निव अग्रतः प्राञ्जलिस्तस्थौ ॥ ६ ॥

एवं ब्राह्मणाय स्ववाक्यसामर्थ्यं प्रदर्शितम्, ततः कुण्डिनपुरं गत इत्याह आरुह्येति ।

आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ।
आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥ ६ ॥

स्यन्दनमिति वेगगामिनम् । शौरिरिति पितामहनाम्ना व्यपदेशः अलौकिकसामर्थ्यप्रकाशनाभावार्थः । तमपि द्विजं तत्रैवारोप्य एकरात्रेणैव स्वदेशात्तं देशं प्रविष्टः, यथा मध्यदेशेषु न परिज्ञानं भवति । अन्यथा तत्रत्यैर्ज्ञापने रुक्मी ब्राह्मणाय भगिन्यै वा अपकारं कुर्यात्, तथैव च रुक्मिण्या प्रार्थितः ॥ ६ ॥

भगवतो नगरप्रवेशं वक्तुं नगरवर्णनार्थं प्रमाद्राज्ञः प्रवृत्तिं निमित्तत्वेनाह राजा स कुण्डिनपतिरिति ।

राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्माण्यकारयत् ॥ ७ ॥

राजत्वाद्भीष्मकत्वात् । कुण्डिनमिति अल्पवत् नगरनाम निरूपितम् । तत्पति-

विवरणटिप्पणी ।

आरुह्येत्यत्र । ब्राह्मणायेति । ब्राह्मणस्य तत्राभावेपि तद्गृहे उपद्रवं कुर्यादित्यर्थः ।

त्वाच। पुत्रस्नेहवशत्वाच्च शिशुपालाय शिशुं बालबुद्धिमेव पालयतीति दुर्बुद्धये कन्यां दातुं कर्माणि पुरसंस्काररूपाणि सेवकैरकारयत्। अनेन देशे भगवद्गमनेऽपि न तेषां विपरीतशङ्का कापि जातेति निरूपितम्॥ ७॥

भगवत्प्रवेशार्थं पुरीं वर्णयति द्वाभ्याम्।

पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम्।
चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम्॥ ८॥
स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजाम्बरभूषितैः।
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगरुधूपितैः॥ ९॥

पुरमिति। प्रथमतः सम्यक् मृष्टं रजोनिवारणेनोज्ज्वलीकृतम्। ततः संसिक्तं चन्दनादिभिः। मार्गा राजमार्गाः। रथ्या हट्टस्थिता। चतुष्पथं सर्वतो मार्गाः। तेषु संसिक्तमित्यर्थः। एवमधः शोभा निरूपिता। उपरिशोभामाह चित्रध्वजेति। त्रिविधैरपि सम्यगलङ्कृतम्। मध्ये अलङ्करणमाह स्रग्गन्धेति। स्त्रीपुरुषैः गृहैश्च जुष्टमिति। अनेन तस्मिन् नगरे केवला व्यावर्तिताः। ये सुतराममङ्गलरूपाः, तेऽपि भूषिता इत्याह। स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्युक्ताः, स्रग्गन्धमाल्यानामेवाभरणानि येष्विति। विरजानि अम्बराणि भूषणानि च येष्विति। श्रीमद्गृहैरिति गृहे सर्वसम्पत्तिर्निरूपिता। अगरुधूपितैरिति विशेषसम्पत्तिः विवाहोत्सवप्रयुक्तिश्च निरूपिता॥ ८॥ ९॥

एवं लौकिकसमृद्धिमुक्त्वा वैदिकार्थसमृद्धिमाह पितॄन्देवान्समभ्यर्च्येति।

पितॄन्देवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृपः।
भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम्॥ १०॥

पितरो देवाश्च नान्दीमुखदेवताः सम्यक् पूजिताः, अन्यथा प्रथमत एव कन्याहरणे विवाहो विगुणः स्यात्, अतः कर्तव्यं कृतमिति वक्तव्यम्। विप्रांश्च सम्यगभ्यर्च्य पुण्याहवाचने। विधिवदिति। तेभ्यो वस्त्रालङ्करणादिदानेन। नृप इति सामर्थ्यम्। तेषां सन्तोषः भोजनप्रधान इति भोजयित्वा यथान्यायमित्युक्तम्। नान्दीमुखे विधानपूर्वकं भोजयित्वा सुमङ्गलं पुण्याहवाचनम्॥ १०॥

यदर्थं भगवानागतः तां देयत्नेन भूषितां चक्रुरित्याह सुस्नातामिति।

सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम्।
अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः॥ ११॥

मङ्गलस्नानं कारितवन्तः, ततो दन्तसंस्कारमपि। शुभ्रदन्ता न द्रष्टव्येति केषाञ्चिद्देशाचारः। कन्यामित्यदत्ताम्। प्रायेण सूचित एव शिशुपालः। वाङ्निश्चयोऽप्यत्र एव

विवरणटिप्पणी।

सुस्नातामित्यत्र। दन्तसंस्कारमिति। ताम्बूलादिभक्षणमित्यर्थः।

भविष्यति । दाक्षिणात्यास्त इति विवाहपूर्वक्षण एव कन्यावरणम् । कृतं कौतुकरूपं मङ्गलं यस्याम् । हरिद्रया कपोलयोः रेखादिनिर्माणम् । तद्विवाह एव भवति, नान्यदा । वस्त्रमपि तादृशमेव परिधापितवन्त इत्याह अहतांशुकयुग्मेन भूषितामिति । अहतं तन्तूत्तारितं अच्छिन्नम् । नूतनमिति केचित् । तेषां मते पाषाणे प्रहारः न हतत्वं सम्पादयतीति । अनुपभुक्तमित्यन्ये । अंशुकं पट्टवस्त्रम् । एकं परिधापितम्, अपरं प्रावृतमिति । भूषणैरपि भूषिताम् । सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इति कूकुदत्वार्थमलङ्करणमुक्तम् । कू द्यावापृथिव्यौ । कु कुत्सिते यस्याः । रोदसीदानापेक्षयापि तादृक् कन्यादानं विशिष्टमिति द्योतितम् ॥ ११ ॥

तस्यां विवाहदेवतासान्निध्यमाह चक्रुरिति ।

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ।
पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १२ ॥

वेदत्रयमन्त्रैः रक्षासूत्रं बद्ध्वा द्विजोत्तमा मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः भगवदर्थमेव । यथा कोऽपि न स्पृशति दृष्टादृष्टप्रकारेण, तथा रक्षां चक्रुः । देवा हि द्विविधाः, केचन हुतादः, अन्ये अहुतादः, तत्र वाचनादिना ये अहुतादः, ते प्रीणिताः । होमेनान्येषां प्रीतिमाह पुरोहितोऽथर्वविदिति । होमे पुरोहितो मुख्यः । स हि हितमेव विचारयति । अथर्वणवेदे नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चोक्तः । अतोऽथर्ववित् शान्तिं जानाति । ये कन्यायाः भगवन्तं त्याजयित्वा नीचसम्बन्धं कारयितुमुद्युक्ताः, तेषां ग्रहाणां शान्त्यर्थं जुहाव । अन्यथा ग्रहैर्वा प्रतिबन्धो भवेत् । भगवांश्च नालौकिकं प्रकटीकरोति ॥ १२ ॥

दानेन सर्वदोषनिवृत्तिरिति दानान्यपि कृतवानित्याह हिरण्येति ।

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः ॥ १३ ॥

हिरण्यं सुवर्णं तत्सार्वकामिकमग्निदैवत्यम् । रूप्यं सोमदैवत्यम् । वासश्च सर्वदैवतमिति । गन्धर्वदैवतं वा । तेन त्रयो भागिनः कन्याया व्यावर्तिताः । तिलमोदकदानं तु सर्वदोषहरमिति गुडमिश्रितान् तिलांश्च ददौ । चकारात्केवलानपि । कन्यायाः सर्वसमृद्ध्यर्थं धेनूश्च प्रादात् विप्रेभ्यश्च । त एव हि विशेषेण पूरकाः । राजा समृद्धः । विधानेन दत्तं फलपर्यवसायि भवतीति तदर्थमाह । विधिविदां मध्ये श्रेष्ठ इति ॥ १३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

हिरण्यमित्यत्र । अग्निदैवत्यमिति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्दैवत्यमितिष्यञ् । तथाचाग्नौ दैवत्यं यस्येति विग्रहः । सर्वदैवतमिति । दैवतानि पुंसि वेत्यनुशासनाद्दैवतशब्दो देवतापर्यायः । तथाच सर्वाणि दैवतानि यस्येति विग्रहः ।

एवं पुरं कन्यां च निर्दुष्टतया निरूप्य मध्ये निराकार्याणां वृत्तान्तमाह पङ्क्तिः ।

एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ।
कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥

भगवद्धर्मैरेव तेषां निराकरणार्थम् । प्रथमं विवाहः संस्कार इति, पित्रैव तस्य संस्काराः क्रियन्त इति निरूपयति । यथा रुक्मिण्याः तत्पित्रा कृतम् । एवं चेदिपतिरपि दमघोषः सुताय शिशुपालाय विवाहो भविष्यतीति वै निश्चयेन कारयामास । तस्यापि सामर्थ्यं राजेति । दमघोष इति दमस्य शान्तेः घोष एव, नतु तस्य दमः । न हि अदान्तेन कृतं सफलं भवति । अक्षरव्यत्यासो वा, मदघोष इत्यर्थः । सिंहवत् । अत उन्मादात् भगवन्तमविचार्य तथा कृतवान् । अभ्युदये उचितमेव, नत्वभ्युदयम् ॥ १४ ॥

एतादृशस्य उन्मत्तसेनायुक्तस्य पुरं प्रति गमनमाह मदच्युद्भिरिति ।

मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः ।
पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥

षष्टिहायनैः मत्तगजैः सह । गजानामनीकरूपत्वार्थं तथोक्तम् । सुवर्णमालायुक्तानि च स्यन्दनानि । भटाः अश्वाश्च । एवं चतुरङ्गसेनायुक्तः युद्धार्थमेव कुण्डिनपुरं ययौ, न तु विवाहार्थम्, अन्यथा विवाहसामग्रीमपि नयेत् ॥ १५ ॥

तस्याग्रे निराकरणार्थमादौ सन्माननामाह तं वै विदर्भाधिपतिरिति ।

तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
निवेशयामास मुदा कल्पिते वाधिवेशने ॥ १६ ॥

विदर्भदेशस्याधिपतिः विशेषानभिज्ञः, तं निश्चयेन, समभ्येत्याग्रे गत्वा, अभिपूज्य, गृहागताय यथा पूजा विधेया । चकारात् विशेषाभावं च कृत्वा, मुदा हर्षेण कल्पिते अधिवेशने, नतु सहजे उत्कृष्टे । आ ईषत्कल्पिते वा अकल्पिते वा वाटिकादौ स्थापितवान् ॥ १६ ॥

तत्रैव सर्वे दुरात्मान एकीभूता इत्याह तत्र शाल्व इति ।

तत्र शाल्वो जरासन्धो दन्तवक्रो विदूरथः ।
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥
कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ।
यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥
योत्स्यामः संहतास्तेन इतिनिश्चितमानसाः ।
आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥

विदूरथः दन्तवक्रभ्राता । चत्वारो मुख्या गणिताः । अन्येऽपि चैद्यपक्षीयाः आययुः । पौण्ड्रकाद्याश्च मिथ्यावासुदेवादयोऽपि तत्रैव निविष्टाः । तेषामेकत्र स्थितौ

एकं धर्ममाह कृष्णरामद्विष इति । नहि तेषामागमने किञ्चिदन्यत्कृत्यमस्ति । एकाकिनो वयमसमर्थाः, केनचिन्मिषेण भगवान् जेतव्य इति, चैद्ये स्वोपकारं च ख्यापयितुमरिमित्रन्यायेन समागता इत्याह । यत्ताः सन्तः कन्यां चैद्याय साधितुं समागताः । नन्वाहूय कन्या दीयते, कः सन्देह इति चेत्, तत्राह यद्यागत्येति । तेषां हृदये भगवान् तथैव ज्ञापितवान् । कृष्णो हि स्त्रीणां हितकर्तेति । रामाद्यैर्यदुभिः सहागतः यदि हरेत्, तदा योत्स्याम एव, नत्वन्यत् सामर्थ्यमस्तीति भावः । इत्येवं निश्चितं मानसं येषाम् । अत एव सर्वे समर्थबलवाहनाः सन्तः आजग्मुः । भूभुज इति तेषां सा सम्पत्तिः सहजा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एषा वार्ता सर्वजनीना जातेति ज्ञापयितुं बलभद्रादयो भगवता अनुक्ता अपि समागता इत्याह श्रुत्वैतदिति द्वाभ्याम् ।

श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयबलोद्यमम् ।
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥ २० ॥
बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ।
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥

श्रुतस्य सत्यत्वाय भगवानिति । राम इति साधनरूपः । विपक्षीयाः विपक्षस्य शिशुपालस्य सम्बन्धिनः । तेषां बलस्योद्यमं श्रुत्वा । एक एव च भगवान् कन्यां हर्तुं गत इति कलहे शङ्कां प्राप्तः । कलहो भविष्यतीति निश्चित्य महता बलेन सार्धं त्वरितः कुण्डिनं ययौ । ननु भगवति कः सन्देहो भवेत्, किमिति गत इत्याशङ्क्याह भ्रातृस्नेहेन परिप्लुत इति । लौकिकदृष्ट्या स्नेहेन च गत इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं सर्वसंविधानमुक्त्वा अत्यन्ताकाङ्क्षायामेव भगवान् समायातीति रुक्मिण्याः आकाङ्क्षां निरूपयति भीष्मकन्येति सप्तभिः सार्धैः ।

भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा ॥ २२ ॥

भीष्मकन्येति न स्वातन्त्र्येण स्थातुं शक्नोति । स हि पिता भयानकः, कन्या चास्वतन्त्रा, कन्यात्वादेव लोकाविगानम् । वरारोहेति भोगयोग्यावस्था निरूपिता । तेन दानसमनन्तरमेव सर्वनाशः सूचितः । अतोऽतिदुःखिता उपायान्तरमलभमाना हरेरेव सर्वदुःखहर्तुः आगमनं काङ्क्षन्ती जाता । ततः स्वस्य प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती तदा द्विजस्य, द्विजमचिन्तयत् । द्विजस्य वा प्रत्यापत्तिम् । प्रत्यापत्तिर्नाम स्थानात्प्रच्युतस्य पुनः स्वस्थानागमनम् । स्वयमपि भगवतः सकाशात् प्रच्युता, पुनर्भगवत्प्राप्तिमलभमाना, प्रापकं द्विजमेवाचिन्तयत् ॥ २२ ॥

१. नृपोद्यममित्यत्र बलोद्यममिति पाठः प्रतिभाति ।

तस्याश्चिन्तामाह अहो इति सार्धैस्त्रिभिः गुणेभ्योऽप्यधिकेति ख्यापयितुम् ।

अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ।
नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणम् ।
सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः ॥ २३ ॥
अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥

त्रियामा रात्रिः, तयैवान्तरित उद्वाहः, एकैव रात्रिर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । त्रियामात्वेनाल्पकालता सूचिता । अतोऽग्रिमदिवसे महाप्रलय एवेति चिन्ता । अल्पराधस इति अल्पसिद्धियुक्तायाः । भाग्यसिद्धिश्चेत् महती भवेत्, तदा शीघ्रमेवेष्टसिद्धिः । सन्देहादल्पवचनम् । चिन्तायां द्वितीयां कोटिमाह नागच्छत्यरविन्दाक्ष इति । दृष्ट्यैव तापनाशकः । अत्र कारणमहं न वेद्मि । नन्वागमनसमयो न जातः, किमिति चिन्त्यत इति चेत्, तत्राह सोऽपि नावर्तत इति । आगच्छतीति ज्ञाते चिन्ता न भवेत् । आगमनकालश्च सन्निहितः । तत एकतरनिश्चये अस्वास्थ्यं वा उत्पाद्यं भवति । येन श्वो विवाहो न भवेत् । अपिशब्दादन्यो वा भगवता प्रेषितः स्यात्तेनापि वा । अद्यापीति सन्निहितः समयः । ननु ब्राह्मणाः क्वचित्तपः करिष्यन्ति, को नियमस्तेषामागमन इति चेत्, तत्राह मत्सन्देशहर इति । सन्देशं यो नयति, तत्रापि द्विजः सत्यवादी । द्वितीयं जन्म सत्यार्थमेवेति । तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति । अपीति सम्भावनायाम् । भगवाननवद्यात्मा किञ्चिद्भ्रातृपक्षपातलक्षणं जुगुप्सितं दृष्ट्वा, तत्कारणभूतं पूर्वजन्मस्थितं वा मत्पाणिग्रहणे प्रथमत उद्यमं कृत्वापि, ब्राह्मणमपि स्थापयित्वा सङ्गे नेष्यामीति पश्चान्नागतः । ततो ब्राह्मणोऽपि शीघ्रमागन्तुमसमर्थः नागत इति तदाह । मत्पाणिग्रहणे कृतोद्यमोऽपि नूनं नायाति ॥ २३ ॥ २४ ॥

ननु सदुष्टा अपि केचन परिगृह्यन्ते, न हि सर्वथा निर्दुष्टा भवन्ति । तथा सति कस्यापि परिग्रहो न स्यात्, इति चेत् । सत्यम् । तत्र अदृष्टादिकं प्रेरकं सम्पद्यते । मम तु तस्याप्यभाव इत्याह दुर्भगाया इति ।

दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ।
देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिशा सती ॥ २५ ॥

पतिस्तु कृष्ण एव । अनागमने यथाकथञ्चित् भ्रान्तापि भूत्वा तत्र गमिष्यामि, येतो ब्रह्मा, पतित्वेन भगवन्तमेव विचारितवान्, परं दुर्भगा भविष्यामि । अतो दुर्भगात्वसम्पादकभाग्यस्य विद्यमानत्वात् धातापि नानुकूलो जातः । आनुकूल्ये तु इदानीमेव भगवानागच्छेत् । अतो दुर्भगात्वमपि न भवेत् । ननु सौभाग्यं शिवाधीनं पार्वत्यधीनं वा,

१ समये इति पाठः । २ अत इति पाठः ।

तत्राह नानुकूलो महेश्वर इति । देवतारूपा दुर्गा वा विमुखा । अनाराधनात् । सा हि गौरी गुरोः पत्नी, गुरुरुपदिशति, तच्छक्तिर्भाग्यं सम्पादयतीति, तमेव सम्बन्धं प्रकटयति रुद्राणीति । रुद्रो हि गुरुः, स्वयमपि गिरिशा । सतीति पातिव्रत्यबलमपि तस्याः सूचितम् ॥ २५ ॥

एवं चिन्तया कियति काले अतीते चिन्ताधिक्ये उत्पत्स्यमाने मध्ये तद्विघातकं शकुनं जातमित्याह एवं चिन्तयतीति ।

एवं चिन्तयती बाला गोविन्दहृतमानसा ।
न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ २६ ॥

बाला मुग्धा । तत्रापि गोविन्देन हृतमानसा । विह्वला सती, रोदने प्रादुर्भूते कृतमङ्गलायाः तदनुचितमिति अश्रुकलाकुले नेत्रे अमीलयत् । नन्वेतादृशेऽर्थे रोदनमुचितं तत्कथं निमीलनमिति चेत्, तत्राह कालज्ञेति । सा ह्ययं शुभकाल इति जानाति, ग्रहानुगुण्यात् । अतो भगवानेवायास्यतीति निश्चित्य तथा कृतवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च । न केवलं कालज्ञानेनैव तूष्णीं स्थिता, किन्त्ववयवस्फुरणेन शकुनमपि प्राप्तवतीत्याह एवं वध्वा इति ।

एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ।
वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः ॥ २७ ॥

वधूर्विवाहसमयस्था, सर्वतो रक्षायुक्ता वा । गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्याः । वाम ऊरुर्भुज इति । वामे ऊरुः भुजः नेत्रं चास्फुरन् । वामे अङ्गे ऊर्वादित्रयस्फुरणं स्त्रीणां शुभसूचकम् । प्रियभाषिण इति त्रयाणां विशेषणम् । शुभसूचका इत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति नपुंस(कै)कशेषो न भवति । अथवा । प्रियभाषिणः सम्बन्धीनि एतानीति प्रियं श्रोष्यामीति भावः ॥ २७ ॥

ततस्तदनन्तरमेव ब्राह्मणः समागत इत्याह अथेति ।

अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

तस्य तत्समय एव समागमनं काकतालीयं चेत्, तदा भगवदर्थमेव तस्या आकाङ्क्षा निरूपितेति न स्यात्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं भगवानेव तस्मिन्समये 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे' इति वाक्यात् प्रेषितवानित्याह कृष्णविनिर्दिष्ट इति । तद्विनिश्चयादुभयविधापनार्थः । दपि विशेषेण समागत इति । भिन्नप्रक्रमोऽप्यथशब्दः भगवतैव तथा कृत इति ज्ञापनार्थः । द्विजसत्तम इति । अत्यन्तमन्तरङ्गो भगवद्भक्तः । अतस्तेन सर्वतापनिवृत्तिर्युक्तैव । द्विज एव मित्रम्, तत्रापि सन्देशहारी विशिष्टः, तत्रापि तत्र गतो भगवत्सख्यं प्राप्तः

सत्तमो भवति । अत एवान्तःपुरचरीमपि राजपुत्रीमपि स्वयमेव ददर्श । भगवच्चिन्तनाद्देवतैव तदावेशनाज्जाता । यथा ब्राह्मणे धर्मत्रयम्, तथा तस्यामपि । आध्यात्मिकादिधर्मत्रयं वक्तुं विशेषणत्रयम् । हेलाश्चर्ये ॥ २८ ॥

ततो यज्जातं तदाह सा तमिति ।

सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ।
आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥

कुत्र मानसचिन्तनम्, कुत्र पदार्थोपस्थितिरिति, तादृशं दुर्लभमिव सा तं दृष्ट्वा समपृच्छत् । नन्विङ्गितज्ञानेनैव कथं न निश्चयः, तत्राह प्रहृष्टवदनमिति । ब्राह्मणे धर्मद्वयं दृष्ट्वा विवाहस्वीकारः समागमनं च लक्षितवती । मुखहर्षात्स्वीकारः, शनैरागमनात्कर्तव्यान्तराभावसूचकं समागमनमिति । तस्या अपि लक्षणज्ञाने हेतुद्वयमाह सती लक्षणाभिज्ञेति । पातिव्रत्यधर्मेण शास्त्रानुसारेणापि ज्ञानम् । तर्कितमेतन्न प्रमितमिति प्रमानिरूपणार्थे आलक्ष्यापि समपृच्छत् । शुद्धं स्मितमिति हर्षात् मन्दहासः । स च ब्राह्मणं प्रति शुद्ध एव । अथवा । इष्टपूरणात् लौकिकवत् स्मितं भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं शुद्धता निरूपिता ॥ २९ ॥

ततो ब्राह्मणस्य वचनद्वयमाह तस्या आवेदयदिति ।

तस्या आवेदयत्प्राप्तं सरामं यदुनन्दनम् ।
उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३० ॥

प्राप्तं भगवन्तमावेदयत् । अन्यार्थमप्यागमनं सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं उक्तं च आवेदयत् । सराममिति कलहेऽपि शङ्काभावाय तन्मनोरथपूर्त्यै च । यदुनन्दनमिति तथा करणे भक्तकृपालुत्वं हेतुरुक्तः । यो हि पितुराज्ञोल्लङ्घनकर्तारं भक्तत्वाद्यदूनानन्दयति, तेनैव भावेन त्वामप्यानन्दयति । 'स्त्रीषु नर्मविवाहे चे'ति वाक्यात् कदाचिदसत्यमपि वदेत्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सत्यवचनमिति । चकारात्स्वाभिप्रायनिवेदनमपि यद्भगवता कृतं तदप्युक्तवान्, न केवलमुद्वाहार्थम्, किन्तु उपनयनं प्रति समीपे नेष्यामीति यथामिलषितसिद्धिः । उपगमनपदेऽपि स एवार्थः ॥ ३० ॥

ततः पूर्णमनोरथा तस्मै वरं दत्तवतीत्याह तमागतमिति ।

तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ।
न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥

न भगवति समागते स्वयं भगवदीयैवेति सर्वं भगवते समर्पितमिति वैदर्भीत्वादेव न

विवरणटिप्पणी ।

तमागतमित्यत्र । वैदर्भीत्वादेवेति । ब्राह्मणस्य कर्म तत्फलपश्चादिदानेन सफलं

कर्म ब्राह्मणस्य सफलं करिष्यति । हृष्टमानसेति स्वार्थं न किञ्चित्प्रार्थितवती, येन किञ्चिद्दत्वापि तुष्टो भवेत् । मोक्षदातारमपि यो दत्तवान्, तस्मै किं देयमिति वैभवमपि न देयमित्याह ब्राह्मणायेति । अत एवान्यत्प्रियं नास्तीति सा ननाम । नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितमिति । यत्र न कोऽपि प्रतीकारः, तत्र नमस्कार इति । भगवांश्च ब्रह्मण्यदेव इति ब्राह्मणनमस्कारो भगवद्भार्याया युक्त एव । अनेन देयाभावे सर्वत्रैवमेव कर्तव्यमिति साधनं निरूपितम् ॥ ३१ ॥

भगवान् नगरमध्ये समागतः, ब्राह्मणोऽन्तःपुरे । ततस्समागतयोः विवाहात्पूर्वं कर्तव्यं वक्तव्यमिति, पितुरदाने हरणं वा युक्तमिति, प्रसह्य हरणेऽपि मातापित्रोर्दानमावश्यकमिति, अन्यथा न धर्म्यः स्यादिति पितुर्दानार्थं गोप्यार्थं च तादृशीं कथामाह प्राप्तौ श्रुत्वेति त्रिभिः ।

प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।
अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥
मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजानि सः ।
उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥

स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणे सम्बन्धित्वादुत्सुकौ समागताविति लोके भ्रममुत्पाद्य स्वयं दातुमेवागतः । स्वदुहितुः एतौ प्राप्तौ प्रकर्षेणाप्तौ, एकः पतिरपरो भावुक इति । एकस्तूद्वाहोत्सुकः, अपरः प्रेक्षणोत्सुक इति । अत एव अनाकारितावप्यागतौ । लोकेऽप्युत्सुकानां नाकारणम् । तथाप्यग्रिमकृत्यं कर्तव्यमिति तूर्यघोषेण समर्हणैः सह आभिमुख्येन गतः । शिशुपाले तु 'तं वै विदर्भाधिपति'रिति अग्रे गमनम् । ततः आभिमुख्येन सम्मुखमागतस्य यादृशी पूजा, यथाकथञ्चित्स्थापनमिति, तथा अग्रे सर्वेषामेव वक्ष्यति । मध्ये तु भगवतो विशेषाकारेण यथा वराय क्रियते । गमन एव वाद्यसहितः वरपूजार्थं सम्पादितद्रव्यैः सह । ततो मधुपर्कानयनम् । ततो विरजानि वासांसि । विरजानीति शोभार्थं[1] दानव्यतिरेक उक्तः ।

विवरणटिप्पणी ।

करिष्यतीति न । वैदर्भीत्वात्कर्मसम्बन्धाभावेन कर्मफलत्वेन पश्चादिकं न दास्यतीत्यर्थः। स्वार्थमिति । हृष्टमानसत्वेनान्यापेक्षाभावात्स्वार्थमभ्युदयादिकं किञ्चिन्न प्रार्थितवती । येन तदल्पं किञ्चिदाशीर्वादेन दत्वा तद्दक्षिणात्वेन द्रव्यप्राप्तिनिश्चयाद्ब्राह्मणस्तुष्टो भवेत् । भगवद्दानपक्षे तु तादृशदातुर्दक्षिणात्वेन किं देयं भवेदित्यर्थः । वैभवमपीति । ग्रामाद्याधिपत्यं वैभवम् । तत् 'नराणां च नराधिप'मितिवाक्याद्भगवद्विभूतित्वेन कथञ्चिद्देयं भवेत्, परं ब्राह्मणत्वात्तदपि नापेक्षत इत्यर्थः ।

मधुपर्कमुपानीयेत्यत्र । शोभार्थमिति । विरजत्वेन रजःसम्बन्धाभावात्सात्त्विकभावेन शोभार्थं भगवते समर्पितानीत्यर्थः ।

1 शोभार्थकदानाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अन्येभ्यस्तु स्वख्यापनार्थं राजसगुणादीयत इति वस्त्राण्यविरजान्येव भवन्ति । नूतनानि तु
प्रक्षालितानि सर्वेभ्य एव दीयन्त इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । अथवा । कन्यां दातुं आदौ
अखण्डानि शुद्धान्येव वस्त्राणि दत्तवान् । यदप्यग्रे देयम्, तदपि दत्तवानित्याह उपाय-
नानीति । अभीष्टानि वरवध्वोः । विधिवदिति यथाविवाहविधि ॥ ३३ ॥

ततो निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।

ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥

ततो निवेशनमपि यथा जामात्रे दीयते तादृशं श्रीमदिति । उप समीप एव कल्प-
यित्वा । यथा भगवान् निकट एव रुक्मिणीसहितो भवतीति । ननु कथमेवं ज्ञातवान्,
तत्राह महामतिरिति । ततो वरयात्रिकाणां भोजनमपि दत्तवानित्याह ससैन्ययोरिति ।
सैन्यमसहभोजि, अनुगास्तु सहभोजिन इति । आतिथ्यं प्रत्येकं धर्मबुद्ध्या आवश्य-
कबुद्ध्या वा ॥ ३४ ॥

तदनन्तरं तदर्थमन्येषामपि पूजां कृतवानित्याह एवं राजेति ।

एवं राजा समेतानां यथावीर्यं यथावयः ।

यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ ३५ ॥

यादृशे रूपे यादृशानि वस्त्राणि यादृशं वयः तादृशवेशसम्पादकम् । यावच्च बलं सेना
तावत्संभृत्याधिक्यम् । यावच्च स्वस्य वित्तम् । एवं यथायोग्यं चतुर्धा पूजयामास ॥३५॥

राजपत्न्या अभिरुचिरस्ति नवेति सन्देहे, तन्निराकरणार्थं सामान्यतः स्त्रीणाममी-
ष्टता निरूप्यते कृष्णमागतमिति त्रिभिः, कायिकवाचिकमानसिकानुवृत्तिभेदात् । तत्र
कायिकमाह ।

कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।

आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥

कृष्णं स्वभावत एव स्त्रीप्रियम्, तद्गृहेऽपि गत्वा द्रष्टव्यम् । स्वगृहे समागतं कथं
न पश्येदिति विदर्भपुरवासिनः सर्व एव समागत्य नेत्राञ्जलिभिस्तन्मुखपङ्कजं पपुः ॥३६॥

तेषां वाक्यमाह अस्यैवेति ।

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ।

असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥

कोऽपि कस्मैचित्प्रयच्छतु, भार्या त्वस्यैव भवितुमर्हति । अनेन स्वरूपयोग्यता निरू-
पिता । योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति तेषामभिप्रायः । ननु दत्तेयमन्यस्मै, अन्या भगवते
तया सति देयेत्याशङ्क्याह नापरेति । अन्या तु न योग्यैव । न हि लक्ष्मीव्यतिरिक्ता
भगवद्योग्या भवति । लोकश्च प्रमाणमिति । यथा दैवी वाक्, तथा वदति । अयमपि
रुक्मिण्या एवार्हति । यतः अनवद्यात्मा । पुरुषोत्तमत्वात् निरवद्यरूपः । सा हि निर्दु-

ष्टमेव पतिं मन्यते । भगवानीश्वरत्वेन सर्वेषामेवोचितः, पतित्वेन स्वस्या एवोचितः । यत इयं भक्तिप्रधाना ॥ ३७ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा बाधकमत्र प्रवृत्तमित्याशङ्क्य तन्निवारणार्थं भगवन्तं प्रार्थयन्ति किञ्चिदिति ।

किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ।
अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥
एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः ।

यदस्माकं किञ्चित्सुचरितमस्ति, तेनादौ भगवान् तुष्टो भवतु । ततस्त्रिलोककर्ता स एवेति । अन्येषामपेक्षाभावात् स्वयमेवानुगृह्णात्वस्मान् । अनुग्रहानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाहुः गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमिति । अत्र एवमेवेति निर्बन्धहेतुमाह अच्युत इति । आदौ भर्ता स्वरूपतो धर्मतश्च्युतिरहितो मृग्यते, तथा भोगेऽपि । एवं तेषां प्रेमातिशयमुक्त्वा सर्वसम्मतौ मातुरपि सम्मतिर्जातेत्यभिप्रायेणोपसंहरति । एवं प्रेमकलाबद्धाः नानाविधस्नेहप्रकारैर्वशीकृताः वदन्ति । स्मेति प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता । पुरवासित्वान्न मुखमुद्रणं केनापि शक्यम् ।

एवं सर्वामेव हरणे संभृतिमुक्त्वा पूजार्थं तस्या बहिर्निर्गमनमाह कन्या चेति ।

कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम् ॥ ३९ ॥

यथा पुरवासिभिः स्वसर्वकर्मसमर्पणेन रुक्मिणीविवाहार्थं भगवान् प्रार्थितः, एवं रुक्मिण्यपि भगवान् गृह्णात्विति महादेवं प्रार्थयितुं निर्गतेति चकारार्थः । अन्तःपुरादिति । गुप्तस्थानात् प्रकटस्थाने निर्गता, यथा बन्धुपीडामकृत्वा भगवान् विश्रामतया गृह्णाति । प्रकर्षेणागादिति मनःसन्तोषः प्रदर्शितः । भटैर्गुप्तेति । यथा तावदन्यो न स्पृशति । अम्बिकालयमिति । स्त्री देवता, गृहे स्त्रिय एवाध्यक्षा इति, तत्र पुरुषसम्बन्धाभावो निरूपितः । अम्बिकापदेन मातृत्वं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

रथस्थाया ग्रहणं रथान्तरे स्थितस्य दुष्करं भवतीति पद्भ्यामेव निर्गतेत्याह पद्भ्यामिति ।

पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ।
सा चानुध्यायती सम्यङ्मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४० ॥

भवान्याः पादपल्लवमिति । लोके तद्भक्तत्वं स्वस्य ख्यापयति । अभिप्रेतार्थस्त्वन्य एव । तमेवान्तर्गतमाह सा चानुध्यायतीति । तत्सम्बन्धिन्यः स्त्रियः । सा च मुकुन्द-

विवरणटिप्पणी ।

अस्यैवेत्यत्र । इयं भक्तिप्रधानेति । भीष्मकस्य महादेवत्वेन भक्तिप्रधानत्वाद्रुक्मिण्या अपि तथात्वमित्यर्थः ।

पद्भ्यां विनिर्ययावित्यत्र । अन्य एवेति । मुकुन्दचरणाम्बुजदर्शनमेवेत्यर्थः । आहेति । ध्यानकथनेनेति शेषः । तद्ध्यानकथनेन तद्दर्शनस्यान्तरभिप्रेतत्वमुक्तमित्यर्थः ।

चरणाम्बुजमेव अनुध्यायती जाता। मुकुन्दस्य मोक्षदातुरेव चरणाम्बुजम्। अनेन विशेषतो भगवदाकाङ्क्षायां हेतुरुक्तः। पितृगृहेऽपि बन्धनम्, अन्यत्रापि अवरोध एव स्थितिरिति मुकुन्दावरोधस्य मोक्षरूपत्वात्तन्न हेयम् ॥ ४० ॥

एवं कायमनोव्यापारौ निरूप्य वाचि व्यापाराभावमाह यतवागिति।

यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता।
गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ॥ ४१ ॥

मातृभिः सार्धमिति। भगवतो मनसि यथा अनौचित्यं न भवति, तदर्थमेवं कृतवती। सखीभिश्च परिवारिता। अनुमत्यर्थं हरणे पश्चात्तापाभावार्थं शोभार्थं च। बहिर्भटैर्गुप्ता। शूरैरित्यन्तःसामर्थ्यम्। सन्नद्धैरुद्यतायुधैरिति। स्वरक्षापरपीडार्थं साधनसम्पत्तिः। एवमावरणचतुष्टयं तस्या निरूपितम्। सर्वतो दोषाभावाय ॥ ४१ ॥

ततो मङ्गलवाद्यानामपि वादनम्, शुभनिमित्तं शकुनमपि जातमित्याह।

मृदङ्गशङ्खपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे।
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ॥ ४२ ॥
स्रग्गन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः।
(गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः।)
परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः ॥ ४३ ॥

नानोपहारबलिभिरिति। वारमुख्याश्च परिवार्य वधूं जग्मुरिति सम्बन्धः। नानोपहाराः भवान्यर्थं फलादयः, बलिः पूजासाधनानि, एतानि सङ्गे गतानीति पृथक् सहार्थतृतीयया ज्ञातव्यम्। वारमुख्यास्तु भिन्नाः, वराणां समूहो वारम्, वारं मुख्यं यासामिति। प्रत्यहं बहवो वराः वेश्यानामेव भवन्तीति। सहस्रश इति तासामुत्सवो निरूपितः। नित्यनूतनो भगवान् द्रष्टव्य इति। ब्राह्मणस्त्रियोऽप्याचारादाशीर्दानार्थं भगवदिच्छया सहैव गताः। विशेषतः पूजा तासां कर्तव्येति पूर्वमेव तासां पूजां निरूपयति स्रग्गन्धवस्त्राभरणैरिति। चतुर्विधैरप्यलङ्कृताः। अन्योऽपि महानुत्सवो जात इत्याह वधूं परिवार्येति। दर्शनार्थं लाभार्थं च गमनमुक्तम्। सूतादयो विद्योपजीविन उक्ताः ॥ ४३ ॥

विवरणटिप्पणी।

यतवागित्यत्र। आवरणचतुष्टयमिति। भटत्वं शूरत्वं सन्नद्धत्वमुद्यतायुधत्वं तेषां निरूपितम्। तथाच चतुर्विधैः कृतान्यावरणानि चत्वारीत्यर्थः।

आसाद्य देवसदनं धौतपादकराम्बुजा।
उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशाम्बिकान्तिकम् ॥ ४४ ॥

ततो भगवान्मर्यादां स्थापयितुं पूजनानन्तरमेव नेष्यामीति तूष्णीं स्थितः, तदा सा देवसदनमासाद्य निकटे गत्वा, प्रक्षालितपाणिपादा आचम्य, अन्तर्बहिः शुद्धियुक्ता सती। उद्वेगादीनां सम्भावितत्वात् तन्निषेधार्थमाह शान्तेति। अन्तःशान्तियुक्ता फलं प्राप्नोतीति अम्बिकान्तिकं प्रविवेश पूजार्थम्। अत एव भागवते लौकिकसौन्दर्यकथनार्थं भाषाभेदा निरूपिताः ॥ ४४ ॥

तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः।
भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ ४५ ॥

ततो या विधिज्ञा ब्राह्मणस्त्रियो वृद्धाः भवानीं वन्दयाञ्चक्रुः। भवानीशब्दः प्रायः पुरुषसम्बन्धायाः संज्ञामात्रम्। तेन विशेषं ख्यापयितुं भवपत्नीमित्युक्तम्। अथवा। इयं न महादेवस्य भोगस्त्री, तथा सति वरदातृत्वं न स्यादिति भवपत्नीमित्युक्तम्। यज्ञसंयोग एव पत्युर्नो भवतीति। तत्रापि भवान्विता। उद्भवात्मको हि सः सम्पूर्णो भवति। स्त्रिया सहितस्यैव सम्पूर्णत्वात् ॥ ४५ ॥

तदानीमेव भवानीनमस्कारे भगवदिच्छया मन्त्रः स्फुरित इति तं निरूपयति नमस्ये त्वेति।

नमस्ये त्वाऽम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतां शिवम्।
भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥

स्वसन्तानयुतां गणपत्यादिसहिताम्, शिवमपि नमस्ये। मन्त्र एव प्रार्थनामाह भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्ण इति। तदेतदनुमोदतां शिवः भवानी च। अथवा। कृष्णो वा अनुमोदताम्, न तु कोपं करोतु, अन्यदेवतानमस्कारं वा अनौचित्येन न स्वीकरोतु। लोकप्रतीतिस्तु भूयान्मे पतिरिति भिन्नम्। तत्कृष्णः अनुमोदतामिति च भिन्नम्। अन्यथा महादेवः स्वसदृशमेव कुर्यात्। तच्चान्येषामफलम्। अतः कृष्णानुमोदनं सर्वत्र वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

न केवलमयं नमस्कार एव मन्त्रः, किन्त्वनेन मन्त्रेण सर्वामेव पूजां कृतवतीत्याह अद्भिरिति।

अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः।
नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥

विवरणटिप्पणी।

उपस्पृश्येत्यत्र। अत एवेति। यतः समाधिभाषायां फलमन्तःशान्त्यैव, नतु लौकिकसौन्दर्यादिना। अत एव तत्कथनार्थं तत्र तत्र भिन्नैव भाषा निरूपितेत्यर्थः।

विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत् ।
लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥

पाद्यार्घ्याचमनस्नानैः, ततः गन्धाक्षतैर्धूपैः, ततः पूर्वं वासःस्रङ्माल्यभूषणैः ।
पश्चान्निरूपणमार्द्रे देहे परिधापितानां पश्चात्त्यागार्थम् । 'अनलङ्कृता क्षणमपि न तिष्ठे'-
दिति अक्षतानामलङ्करणं पश्चात् । पुनः प्रदीपावलिभिरिति नानाविधारात्रिकाणि निरू-
पितानि । पृथगिति अग्रे पूर्वत्रापि सम्बध्यते । महादेवे भवान्यां च । तथा प्रत्येकं ब्राह्म-
णस्त्रीषु । अन्यथा विष्णवे दास्यति शिवः पूजितः सपरिकरः । भ्रष्टा त्ववशिष्येतेति ।
अतस्तत्प्रीत्यर्थं विप्रस्त्रियोऽपि पृथक् पृथक् वस्त्रादिभिः पूजिताः । किञ्च । विवाहे विशेष-
प्रकारमाह लवणेति । मङ्गलद्रव्याण्येतानि षट्, रसात्मकानि च । कण्ठसूत्रं नालसूत्रम्,
फलानि नानाविधानि, इक्षवश्च खण्डशः कृताः । एकत्रैव षण्णां दानम् ॥ ४८ ॥

तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषा युयुजुराशिषः ।
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ४९ ॥

ताश्च स्त्रियः तस्यै ददुः (दधुः)। सभर्तृकायै एव दीयते । अत एवैतल्लोके विवाहा-
नन्तरं दानं प्रसिद्धम् । तदत्र न भविष्यतीति मातृकर्तव्यत्वाच्च मन्त्रवदेतदपि स्फुरितमिति
प्रथमत एव दत्तवत्यः । अथवा । गुप्त एव भगवान् समागतः, भवानीशिवाभ्यां भगवते
रुक्मिणी दत्ता, प्रार्थनायाः सफलत्वाय । एतत् अग्रिमदानकथनात् निरूप्यते । तया
ताभ्यो दत्ताः । तस्यै च ताः प्रददुः, शेषा अपि ददुः । आशिषोऽपि युयुजुः । शेषा अपि
ये लवणादयो दत्ताः, तेषामंशाः प्रतिदीयन्ते । एवं विधानमुक्त्वा कर्मपूर्त्यर्थं नमस्कारमाह
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्र इति । शेषां ताभिर्दत्तां जगृहे, स्वग्रन्थौ स्थापितवती । एवं सर्वोऽपि
विवाहोत्सवो वैधो निरूपितः । अत्र दिनत्रयं व्रतं तदपि जातमिति मन्तव्यम् ॥ ४९ ॥

मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ।
प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥

अथ मौनं त्यक्त्वा सखीभिः सह यद्वक्तव्यं तदुक्त्वा अम्बिकालयान्निश्चक्राम ।
नितरां गमनं शीघ्रं भगवत्प्राप्त्यर्थम् । सख्यः अन्याश्च स्त्रियः व्यावर्तिताः । एका या भृत्या
अन्तरङ्गा तां प्रगृह्य भगवद्भावेन विकला भविष्यामीति, धाष्ट्ये तु भूमिं न पश्यतीत्यवश्यं

विवरणटिप्पणी ।

आर्द्रैरित्यत्र । ततः पूर्वमिति । गन्धाक्षतेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । पश्चादिति । आर्द्रे
देहे सम्बद्धानि वासांस्यार्द्राणि भवन्ति । अतो धूपादिना आर्द्रतां दूरीकृत्य पश्चात्तान्युत्तार्य
पुनरन्यानि परिधापितानीत्यर्थः । अक्षतानामिति । संबन्धविवक्षया करणे षष्ठी, अक्षतानां
साधकतमत्वाभावज्ञापनाय । स्नानानन्तरमार्द्रतां दूरीकृत्याभरणपरिधापनं यावद्भवति,
तावदक्षतैरेवालंकरणं कृतमित्यर्थः ।

तदीया ग्राह्या प्रदर्शिका । रत्नसहितमुद्रोपशोभितत्वं भगवता स्वमुद्रा दत्तेति ख्यापयितुम् । पूर्वावतारमुद्रां वा सूचयति ॥ ५० ॥

यद्यहं न गमिष्यामि पूर्ववदेव गतिर्भविष्यतीति, ततोऽग्रे कस्यापि दर्शनं न भविष्यतीति विवाहसमये दर्शनं न दूषणमिति सर्वे दृष्टवन्त इत्याह तामिति ।

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
श्यामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां व्यञ्जत्स्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥५१॥

यथा भगवान् रङ्गप्रवेशे बहुभिर्बहुधा दृष्टः, एवमियमपि देवमायेव वीरैर्दृष्टेत्याह देवमायामिवेति । देवस्य भगवतो मायाया व्यामोहिकैषा शक्तिरागतेति सर्वैरेव निश्चितेति । तत्रापि वीरान् व्यामोहयति । अन्यथा स्वयं गत्वा न म्रियेरन् । तां वर्णयति षोडशलक्षणाम् । द्वात्रिंशल्लक्षणो भगवान्, षोडशलक्षणा सेति प्रसिद्धिः । एकं सम्बन्धादसाधारणसामर्थ्यम्, अपरं शौर्यादिनिराकरणम्, तृतीयं व्यामोहकत्वम्, चतुर्थं सुष्ठु मध्यं यस्या इति, लम्बिकावत् अमृतसम्बन्धार्थं अल्पमध्यत्वं निरूपणीयम् । अत एव न कस्यापि रससम्बन्धः । स हि रसः पुरुषेण भोक्तव्यः जिह्वयैव । तदभावात् स्थितोऽपि मक्षिकासम्बन्ध इव रसोपगच्छतीति दुःखमेव लोके फलति । कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्यामिति उपरि रसोपभोगस्थानस्य शोभा प्रदर्शिता । रसप्रदर्शके कुण्डले इति । वयोऽप्याह श्यामामिति । षोडशवार्षिकी । नितम्बे अर्पिता रत्नमेखला यस्या इति रसाविर्भावकप्रस्तावे मुख्यस्थानेऽपि रसप्रकाशो निरूपितः । मध्ये रसाभिव्यक्तिमाह व्यञ्ज-

विवरणटिप्पणी ।

तां देवमायामित्यत्र । लम्बिकावदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । लम्बिकायोगे सूक्ष्मां जिह्वां विधाय ब्रह्मरन्ध्रस्थममृतं योगिभिर्भुज्यते, यथा सूक्ष्मजिह्वाभावे तदमृतं भोक्तुं न शक्यते, तथा सूक्ष्ममध्याभावे एवंप्रकारकभगवद्रसोऽपि भोक्तुं न शक्यते । तत्र जिह्वाया इवात्र मध्यस्य करणतेति भावः । अत एवेति । सूक्ष्ममध्याभावादेव भगवद्रससम्बन्धो योग्यतारहितस्य न जायते इत्यर्थः । दृष्टान्तं विशदयन्ति सहीति । हि यतः स ब्रह्मरन्ध्रस्थो रसः पुरुषेण सूक्ष्मजिह्वयैव भोक्तव्यः । तादृशरसभोगे सूक्ष्मजिह्वैव करणमित्येवकारः, तथात्रापि सूक्ष्ममध्यमेव करणमिति भावः । तदभावात्तादृशजिह्वाभावात्स्वस्य ब्रह्मरन्ध्रे स्थितोपि रसो देहनाशेऽपगच्छति, नतु कदापि भोक्तुं शक्यते । यथा मक्षिकासम्बन्धात्पूर्वं भुक्तमप्यन्नं वान्तं भवति, तथा मर्त्यदेहसम्बन्धात्स रसोप्यपगच्छतीत्यपगमनमात्रे दृष्टान्तः । तथाच यथा तादृशजिह्वाभावात्सर्वैः स रसो भोक्तुं न शक्यते, अतो दुःखमेव फलति, तथा तादृशमध्याभावात्सर्वैर्भगवद्रसोपि भोक्तुं न शक्यते, अतो दुःखमेव लोके फलतीति संपूर्णार्थः ।

१. अन्यथेति पाठः ।

स्तनीमिति । एवं पञ्चधर्मा रसात्मका निरूपिताः । पोपकान् सप्तधर्मानाह । कुन्तलैः शङ्किते ईक्षणे यस्या इति । लक्षणद्वयमत्र निरूपितम् । कुन्तलानि चपला च दृष्टिरिति ॥

शुचिस्मितां बिम्बफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुन्दकुड्मलाम् ।
पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥

मन्दहासोऽपि दोपाभावाय शुचिरूपः । श्वेतदन्तत्वं न रसाविर्भावकमिति विवाहानन्तरं च दन्तसंस्कार इति कृत्रिमसंस्काराभावेऽपि सहजैरेव धर्मैस्तथा जातमित्याह । बिम्बफलवत् यत् लोहितमधरोष्ठं तस्य द्युतिभिः कान्तिभिः शोणायमाना ये द्विजाः त एव कुन्दकुड्मलानि यस्याः । रञ्जकद्रव्यसम्बन्धापेक्षया कान्त्या राग उत्तमः । पदा चलन्तीमिति । एकविधं लक्षणम्, पद्भ्यां चलनं पुरुषस्य, एकेन पदा चलनं स्त्रिया इति । तत्रापि गतिः फलरूपा अफला चेति द्विधा । अयं विवेकः स्फुटलक्षणेनैव भवतीति तस्या गमनं निरूपयति । कलहंसवद्गच्छतीति । सिञ्जन्त्यः कला अन्तःस्थिताः सूक्ष्माः कणिकाः तद्युक्ते नूपुरे तयोर्धाम तेजः तेन शोभायमाना शोभिना वा ॥ ५२ ॥

नन्वेतादृश्या दर्शने यदि वीराणां रस उत्पद्यते, तदा दोपः स्यात्, अनुत्पत्तौ विषयस्योत्तमता न स्यादित्युभयतःपाशा रज्जुः, तत्परिहारार्थं वीराणां द्वेधा विनियोगमाह विलोक्येति ।

विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ।
यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः॥५३॥

आदौ तां विलोक्य वीरा मुमुहुः, मोहं प्राप्ताः । समागता इति समागमनफलमुक्तम् । मूर्च्छायामपि सुषुप्ताविव किञ्चित्सुखमिति । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'रिति न्यायाच्च । यशस्विन इति । तेषां पुण्यमपि सूचितम् । अभिलापमप्याह । तत्कृतेन हृच्छयेन अर्दिता इति । एवं चतुर्भिर्धर्मैः तावत्फलं प्राप्तवन्त इति विषयोत्कर्षो निरूपितः । दोपाभावायाह यां वीक्ष्येति । यावत्तेषां रसदृष्टिर्भवेत्, तन्मध्ये निपतिता एव ते । तत्रापि हेतवः । ते हि भगवद्विमुखाः । तत्रापि नृपतयः अभिमानिनः जरासन्धादयः । तेषां बलमुत्साहशक्तिश्च रसानुभवार्थे हेतुभूतं तस्या भावैर्हृतमित्याह । तस्या उदारो यो हासः, सर्वरसदानसमर्थश्च व्रीडावलोकश्च, व्रीडा च अवलोकश्चेति वा, त्रिविधैरपि भावैः हृतचेतसो जाताः । त्रिविधं हि चित्तमिति । तदभावे युद्धाभावात्, उज्झितास्त्रा जाताः ॥ ५३ ॥

पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ।
सैवं शनैश्चलयती पदपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥५४॥

स्थानान्याह गजरथाश्वगताः क्षितौ पेतुः । पतितानां पुनरुत्थानाभावायोच्चानि

---

१. चित्ताभावादिति पाठः ।

स्वनिन्दाप्रतिपादकं वाक्यमाह अहो धिगिति । आत्तधन्वनामस्माकं यशो धिगिति यदि यशो भवेत्, तदा यशसा भीताः नेतारो भवेयुः इति मानिनां वचनम् । जरासन्ध प्रमुखानां वचनमाह गोपैर्हृतमिति । गोपाला हि गां हरन्ति । यस्य कस्यचित् । तत्रापि केसरिणां हृतमिति महदाश्चर्यम् । केसरी हि गां भक्षयति । गोपालाः पालयन्ति । अत कृतं युक्तमेव, परमत्याश्चर्यमिति तेषां प्रशंसा स्वपौरुषख्यापनं च । अनेनातःपरं प्रयत्न न कर्तव्य इत्यपि सूचितम् । कर्तव्योऽपीति अत्र हेतुमाहुः केसरिणां मृगैरिवेति मृगा हि साधारणाः, केसरी मृगेन्द्रः, तत्रापि बहूनां भागोऽयमिति दृष्टान्तोऽत्र वर्तते । नात्यन्तमाश्चर्यमिति स्वमनःसमाधानमाहुः ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यावन्निवर्तते चित्तं तदीयानां स्वभावतः ।
तावदन्यस्य विषयो भगवांस्तं न मन्यते ॥ १ ॥
अतो विधिविवाहार्थं तन्निराकरणं पुरा ।
त्रिविधानां निरूप्यं हि युद्धमुण्डनबोधनैः ॥ २ ॥
उदासीनाः स्वकीयाश्च स्वयं चेत्यत्र शत्रवः ।
मध्यमं भगवत्कार्यमनुकल्पो यतस्तथा ॥ ३ ॥
उत्तरार्धे पञ्चमे तु विवाहो वर्ण्यते हरेः ।
रुक्मिण्या सर्वभावेन तद्दोषान् विनिवर्त्य हि ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते स्वयशोनिन्दां कृतवन्त इत्युक्तम् । ततो यावच्छक्यं स्वपौरुषं सात्विकास्ते कृतवन्त इत्याह इतीति ।

श्रीशुक उवाच—इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ।
स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥ १ ॥

सर्वे एव मिलिताः सुसंरब्धाः अल्पीयांसो भगवदीया इति स्वोद्यमः । भगवांश्च

विवरणटिप्पणी ।

पञ्चमेऽध्याये । कारिकायाम् । युद्धेति । युद्धेन जरासन्धादीनां मुण्डनेन रुक्मिणः बोधनेन रुक्मिण्यज्ञानस्य च निवारणमित्यर्थः । स्वयं चेति । भगवत्कृतिमननुमोदमानः स्वात्मापि शत्रुरिति भावः ।

इति सर्वे इत्यत्राभासे । सात्त्विका इति । 'भो भो पुरुषशार्दूले'त्यनेन ज्ञानोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा'त्सत्वात्संजायते ज्ञान'मिति तावदंशमादाय सात्त्विकत्वमिति भावः ।

शरीरक्षायां व्यापृत इति। अन्यथा सात्त्विकानां विचारपूर्वकं प्रवृत्तिर्न स्यात्। सुष्ठु संरब्धाः क्रोधेन परस्परवाक्यैर्वा। ततो वाहान् रथादीन् दंशिताः बद्धकवचाः सम्भूय। युद्धे एकस्यापि भङ्गे सर्वेषां भवेदिति स्वैः स्वैर्बलैः पृथगेव परितः आक्रान्ताः, दूरादेव मारणार्थं धृतकार्मुका जाताः॥ १॥

एवं शत्रूणामुद्योगमुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवदीयानामप्युद्योगमाह तानापतत इति।

तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः।
तस्थुस्तत्सम्मुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते॥ २॥

आ सर्वतः पततः। अत्र विद्यमानाः सर्वे यादवानीकानां यूथपा एव, न तु कश्चित्सेनारूपः। साधारणो वा। अतस्तत्सम्मुखा एव तस्थुः। आत्मीयाश्चेन्महान्तः अल्पीयांसोऽपि भवन्ति, तदापि जय इति बहूनामपि सम्मुखा जाताः। तानाकारयन्त इव स्वधनूंषि विस्फूर्ज्य ज्यानिनादं कृत्वा स्थिताः, यतस्ते रामादयः प्रसिद्धाः॥ २॥

ततः प्रथमे प्रथमतः युद्धार्थं प्रवृत्ता इत्याह अश्वपृष्ठ इति।

अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः।
मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा॥ ३॥

यत्रैव प्रहारे न कस्यापि व्यथा, तत्रैव तेषां शरपातो भवतीति ज्ञापनार्थं अश्वपृष्ठ इति। चर्मादि व्यवधायकमस्तीति। तथा गजस्कन्धेऽपि, तथा रथोपस्थे अनुपविष्टभागे। चकारात् सारथिस्थानेऽपि। प्रतीकाराकरणेऽपि न कश्चित्तेषामपकारो जात इत्यत्र दृष्टान्तमाह मेघा अद्रिष्विति। न दीर्यत इत्यद्रिः। अन्यथा विदारे तदीयानामपकारात् विशेषणं व्यर्थं स्यात्। तत्रापि मेघाः साधारणाः, न तु नीलाः। तत्राप्यपः, न तु धाराः॥ ३॥

कोविदा अपि। अथ वा यत्रैव पीडा सम्भवति, तत्रैव शरवृष्टिं कृतवन्तः। यतः कोविदाः।

ततो रुक्मिण्या भयं जातम्, तद्भगवता निवारितमिति निरूप्यते। भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापनार्थम्। केवलं तेषां वधे रुक्मिण्या अप्यसम्मतौ स्वार्थमेव तत् कृतवानिति क्लिष्टकर्मता स्यात्। ततो युद्धात्पूर्वं तदाह पत्युर्बलमिति द्वाभ्याम्।

पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा।
सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना॥ ४॥
प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने।
विनङ्क्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम्॥ ५॥

शराणामासारैः धारासम्पातैः सम्यक् छन्नम्। पत्युर्भगवतो बलं छन्नं वीक्ष्य तद्वक्त्रं सव्रीडमैक्षत। सुमध्यमेति विनियोगोऽन्यथा भविष्यतीति शङ्कया, शुद्धान्तःकरणा वा। राजसगुणे हि सति शौर्यादिकं भवतीति। एतदर्थमेव भगवदीयानां सहनम्। अपूर्वदर्शन-

१ हतवानिति पाठः।

गता इति । यद्भगवता कर्तव्यम्, तदनयैव कृतमिति निरूपणार्थमेतदुक्तम् । विमूढा इति पातज्ञानाभावोऽपि । नन्वेषा दुर्गेव प्रचण्डेति चेत्, तत्राह यात्राच्छलेनेति । हरये स्वशोभामर्पयन्तीम् । प्रसङ्गादेतज्जातम् । सा तु स्वदुःखहरणार्थं स्वशोभामाविर्भाव्य भगवते प्रयच्छति । तत्र प्रसङ्गात् सा शोभा स्वयं ग्राह्येति अयोग्यमिच्छन्तः पतिताः, न तु रुक्मिण्या पातिताः । नन्वेषा यात्रां कृत्वैव गच्छति, कथं भगवते शोभां प्रयच्छतीति चेत्, तत्राह । यतः शोभा स्वकीया, स्वयं त्वन्यदीया, अतः स्वदाने स्वापेक्षाभावेऽपि स्वकीयं देयमेवेति । अत एव तस्या भगवदन्वेषणमाह सैवमिति । शीघ्रगमने रथारोहणं भविष्यतीति शनैः पदपद्मकोशौ चलयती जाता, चालयती । कोशत्वान्मुकुलितत्वमुक्तम् । अनेन कियद्दूरचलनेन पादयोर्व्यथा जातेति ज्ञापयन्तीव मुकुलितपादौ स्थापयतीति गम्यते । तथा व्याजकरणे हेतुः, तदैव तस्मिन् क्षण एव भगवतः प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा ॥ ५४ ॥

कन्याया राजदर्शनमपि कर्तव्यं वैलक्षण्यज्ञापनायेति तद्भगवदर्थं जातमित्याह ।

उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः प्राप्तान् समैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ।
तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥ ५५ ॥

उत्सार्य वामहस्तनखैरलकान् अपाङ्गैः प्राप्तान् नृपान् समैक्षत । ततः यदर्थं तान् दृष्टवती तमच्युतं ददर्श । नन्वपूर्वदर्शने कथं परिज्ञानमिति चेत्, तत्राह अच्युतं सेति । उभयोर्ज्ञापकमेकैको धर्मः । सा हि चित्रे भगवन्तं दृष्टवती, स्वप्नभ्रमेषु च । अतो रूपं दृष्टपूर्वम् । भगवानप्यच्युतः सर्वत्रानुस्यूतः, नतु चित्रादिष्वन्यः, अत्रान्य इति । सर्वत्रैव भगवतः अच्युतत्वात् । ततोऽग्रे दृष्टिर्न गतेति तमेव विलोकयन्ती यदा स्थिता, तदा सर्वैः रथारोहणार्थं नियुज्यमाना जाता । तन्मध्ये भगवान् जहारेत्याह तां राजकन्यामिति । तामिति कृतात्मनिवेदनाम्, राजकन्याया हरणं च युक्तमिति, रथारोहे पुनः सारथ्यादेः मारणं कर्तव्यमिति, यदैव रथारोहणेच्छुर्जाता, तदैव जहार । तदा हि सर्वसमूहः अपगतो भवति । तत्र प्रतिबन्धकानां साक्षित्वं जातमित्याह द्विषतां समीक्षतामिति । कृष्णस्य हि स्त्रियः । हरणं हस्तेन ग्रहणमुत्तोलनमिति यावत् ॥ ५५ ॥

रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः सृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ॥ ५६ ॥

ततो रथं समारोप्य ययावित्यग्रेण सम्बन्धः । उपस्थितरथपरित्यागाय सुपर्णलक्षणमिति । तत्र वेष्टका राजन्याः सन्ति, परितश्चक्ररूपेण स्थिताः । तत्सर्वं परिभूय पराभवं प्रापयित्वा । दृष्टबलमस्त्येव, अदृष्टमपि बलं तस्यैवेति ज्ञापयन्नाह माधव इति । लक्ष्मीपति-

विवरणटिप्पणी ।

अच्युतं सेत्यत्र । उभयोरिति । अच्युतत्वं भगवति, सेति पदोक्तं चित्रदर्शनं च तस्यामित्यर्थः ।

भगवान्, इयं च लक्ष्मीः । अतो भार्येत्यस्याः परिपालने भगवतो धर्मो जातः । ते स्वन-धिकारिणस्तदभिलाषिण इति तेषां पापमेव सिद्धम् । अतः पराभवो युक्त इत्यर्थः । तेषां पराभवे रक्षकाणामपि युद्धं सम्भवतीति, तेषां वधे अमङ्गलं च भवतीति, तद्दोषं परिहरन्नाह ततो ययाविति । तत इत्यव्ययनिर्देशः । तस्य स्थानस्याविकृतत्वाय न कोऽपि तत्र हत इत्यर्थः । तर्हि पुरमध्ये कियद्दूरे हननं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ययाविति । या प्रापण इति कुशलेनैप्टदेशपर्यन्तं गत इत्यर्थः । तदीयानां वा रामादीनामुपद्रवमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह रामपुरोगमैरिति । रामो हि साधनशक्तिः पुरोगमो येषामिति सर्वेषां साधनवत्त्वं रमणात्मकत्वादमारकत्वं च सूचितम् । सम्मर्देनापि तथात्वमाशङ्क्याह शनैरिति । लोका हि नगरस्थाः त्रिचतुरान्विहाय समागता अपि लोकवदन्त्या कृष्णाय दत्ता रुक्मिणी, अतो भगवान् नयतीति सादरं प्रेक्षका एव जाता इति शनैरित्यनेन सूचितम् । ननु तत्रैव कथं सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं भगवान् न स्थितः, श्वशुरादिभिः पश्चादभ्यनुज्ञातो गच्छेत्, किमिति निर्गत इत्याशङ्क्याह सृगालमध्यादिति । भवेदेवं यदि तत्र सन्तो भवेयुः । ते हि सृगाला दुष्टचित्ताः, तन्मध्ये च स्वभागो न स्थापनीयः । अतिरिक्तभाग एव सृगालानामिति । तत्रापि यत्क्रूरमतिरिक्तं तत्साध्यानाम्, यत् क्रूरं तत् सृगालानामिति । यथा मथिताभिः चषालादूर्ध्वं यूपश्च साध्यानाम्, यतश्च सृगालानामिति श्रौतो निर्णयः । न तु स्वभागस्य । किञ्च । लोकेऽपि तत् सृगालमध्ये न रक्षणीयमिति सिंहं दृष्टान्तीकरोति हरिरिति । यथा सिंहः स्वभागं हरति, तथा भगवानपि भागहृज्जातः । भागभृदिति पाठे भागं बिभर्तीति । गृहीतस्य शुद्ध एव स्थाने स्थापनमिति तत्र न स्थापितवान्, अन्यथा असुरगामि तद्भवेदिति ॥ ५६ ॥

ततो यज्जातं तदाह तं मानिन इति ।

तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।
अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥५७॥

'यद्यागत्य हरेत्कृष्ण' इति । तज्जाताभिमानरक्षार्थमेव समागताः । तदुक्तम् । तत्रापि परैः कृतम् । नहि शत्रुकृतं मिति स्वस्य अभिभवं तिरस्कारं यशसश्च क्षयं दृष्ट्वा । तत्रापि सोढुमशक्याः, किमुत चला-सोढुं शक्यमिति । ते यदि विवाहेनापि नयेयुः, तथापि सोढुमशक्याः, किमुत बला-दिति । तत्रापि जरासन्धवशाः, यैः पूर्वं जयोनुभूतः, अतो न सेहिरे, असहमाना जाताः । तत्रोभयविधं जरासन्धवशत्वेन यशःक्षयासहनम्, मानित्वेन स्वाभिभवासहनमिति ।

विवरणटिप्पणी ।

तं मानिन इत्यत्र । पदार्थः पदार्थेनैवान्वेतीति नियमस्य प्रायिकत्वादात्तधन्वनामिति पदं समासान्तर्गतेनास्मच्छब्देनान्वेति । चतुर्थाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

१. यूप इति पाठः । २. 'न तु स्वभागस्ये'ति प्रमूर्णा पुस्तके लोपितम् ।

मिति सव्रीडमैक्षत । वस्तुतः सभयं द्रष्टव्यम्, तथापि तावदयं पलायनमपि कर्तुं शक्त इति। लज्जैव परं भवेदिति । उभयथापि सव्रीडमैक्षत । ततः क्षणानन्तरं भयेन विह्वले लोचने यस्याः तादृश्यपि जाता । तस्य भगवतो वक्त्रमैक्षत । ततः सान्त्वनमाह प्रहस्येति । एवं हि कामः स्वयं स्वकीयवधं कामयत इति हासेनैव मोहने तस्या भयादिकमपि निवारितम् । मनो देहश्च भगवते सन्देशार्थं प्रेषितवती, न तु वाणीम् । अन्यथा सैव रमेत । भगवानपि तथा वाणीमेवोक्तवान् यथा योग्यम् । भगवत्त्वादेव नातिश्वासः तथैव हृदये वा सम्पादितवान् । मा स्म भैरित्याह । प्रसिद्धिरेव सर्वत्र वर्तते भगवदीयानां भयं नास्तीति । वामलोचन इति । वक्रा दृष्टिर्न कर्तव्या, आहोस्वित् पुरुषमपि या जयति, तस्याः किं भयमिति । मनोहरदृष्टित्वादेव शुभं भविष्यति, त्वद्दृष्ट्या वा हता भविष्यन्तीति सम्बोधनम् । अधुनैवेति । निःसन्देहः । तामात्मत्वेन गृहीत्वाह त्यक्त्वा गमनाभावाय । तावकैरिति । सर्वात्मकत्वविचारेऽपि उपपत्तिमाह शात्रवं बलमिति । शत्रवो हन्तव्या एवेति ॥ ५ ॥

एवं भगवद्वाक्येनैव ते आज्ञप्ता एव सामर्थ्ययुक्ता एव शत्रुबलं दूरीकृतवन्त इत्याह तेषामिति ।

तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः ।
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ॥ ६ ॥

तादृशं पराक्रमं अमृष्यमाणाः सन्तः जघ्नुः, तादृशं पराक्रमं को वा शत्रुरुपेक्षेत । गदः सङ्कर्षणश्च आदिभूतौ येषाम् । एकः प्रविश्य मारयति, अपरस्त्वाकृष्य । इतो हीनः कोऽपि नास्तीति तयोरादित्वम् । नाराचैर्बाणविशेषैः । हयगजान् रथानिति । त्रिविधा हता इति गणिताः । न हि महद्भिः क्षुद्रा हन्यन्ते । अतो न पत्तयः परिगणिताः ॥ ६ ॥

हननं फलपर्यवसायीति फलमाह त्रिभिः पेतुरिति ।

पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ।
सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥
हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोऽङ्घ्रयः ।
अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥ ८ ॥
हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥ ९ ॥

वधो द्विविधः, अवयविनः अवयवानां च । ततः पलायनमिति रथिनां शिरांसि निकृत्तानि रथस्थानं परित्यज्य भुवि पेतुः । तथा अश्विनां अश्वसहितानां गजसहितानां वा। खड्गयुद्धे नैतदाश्चर्यम्, बाणयुद्धे तु भवतीति निरूपितम् । तेषामप्रयोजकत्वं निवारयति सकुण्डलकिरीटानीति । उष्णीषकुण्डलकिरीटानि त्रिविधानि । प्रायिकत्वं व्यावर्तयितुं

१ मोहनेनैव । २ स्त्रीयानां रणत्यागाभावायेत्यर्थः ।

कोटिश इत्युक्तम् । अवयवानाह हस्ता इति । असियुक्ता गदायुक्ताः दक्षिणाः, इष्वासयुक्ताः वामाः, करभाः शुण्डादण्डाः, ऊरवः अङ्घ्रयश्च । सर्वेषामश्वादीनां शिरांसि च भुवि पेतुरिति सम्बन्धः । नागा हस्तिनः । पङ्क्तिवा अपि हता इत्यर्थः । चकारात् ध्वजादीनामपि भूमिपातः । ततः पलायनमाह हन्यमानेति । सर्वमेव चलमनीकरूपं हन्यमानं येषाम् । एते तु वृष्टिमेव कृतवन्तः, नतु मारयन्ति, ते तु मारयन्ति । तत्र हेतुः जयकाङ्क्षिभिरिति । कन्या तु प्राप्तैव, केवलं जय एवापेक्षित इति तेषामुद्योगः । ततो राजानः स्वदेशभोगेप्सवः किं वृथा मरणेनेति सर्व एव विमुखाः कुण्डिनपुरं जग्मुः । जरासन्धः पुरःसरो येषाम् । स हि पलायने कृताभ्यासः ॥ ९ ॥

शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम् ।
नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥

भीष्मोऽत्र न वक्तव्य इति तस्यापकाराभावाच्च शिशुपालं समभ्येत्य अविवाहेऽपि जातविवाह इव खिद्यमानो जातः । ततो मर्तुकामं विषादिना आतुरं विचाररहितं हृतदारं सम्यगभ्येत्य निकटे सान्त्वनार्थं गत्वा, शुष्यद्वदनं म्रियमाणमिव शीघ्रं सान्त्वनमब्रुवन् । शिशुपालपरिज्ञाने मरणसाधनमेव ज्ञापकम्, नत्वन्यदित्याह नष्टत्विषमिति । बहिःकान्त्यभावः, अन्तरुत्साहाभावः । जरासन्धो हि अत्यन्तमभ्यस्तबोधनः ॥ १० ॥

सान्त्वनवाक्यान्याह भो भो इति पङ्क्तिः ।

भो भोः पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ।
न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥ ११ ॥

भगवद्गुणैरेव सान्त्वनं भवतीति । अनेन तस्यापि रुक्मिण्यामभिमानो निवर्तिष्यते इति निरूपितम् । आदौ स्वास्थ्यं सम्पादयति । भो भो इति मूर्च्छितप्रबोधनम् । स्तुत्या माहात्म्यं हृदये समायातीति पुरुषशार्दूलेति सम्बोधनम् । इदं विवाहाभावलक्षणम् । न हि त्वदीयं किञ्चिद्गतमस्ति । अप्राप्तत्वात् । जाते विवाहे प्रियं भवेदिति यदि, तत्राह न प्रियाप्रिययोरिति । देहिषु सर्वदा प्रियं वा कस्यचिदप्रियं वेति निष्ठा निर्धारो नास्ति । तत्र देहित्वमेव हेतुः । 'दिह उपचय' इति । यदोपचयः तदा प्रियम्, अन्यदाऽप्रियमिति ॥ ११ ॥

हेत्वन्तराण्याह यथा दारुमयीति ।

यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ।
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥

अलौकिको बोधनहेतुरयम् । दारुमयी योषित् विवृताङ्ग्यपि समायां विरुद्धरसापि । कुहकस्य वञ्चकस्य । कस्याश्चिद्देवताया रूपं कृत्वा तां नर्तयित्वा स्वोदरभरणं करोति । एवमीश्वरेण सर्वोऽपि नर्त्यते स्वक्रीडार्थम् । अत ईश्वराधीन एवायं लोकः प्रमा-

स्वसुखदुःखयोरीहते। सुखं भवतु, दुःखं मा भवत्विति। यथाकथञ्चित् प्रवृत्त्यर्थं भगवति दोषज्ञानाभावाय तथा बुद्धिमुत्पादयति ॥ १२ ॥

एवं शास्त्रीयमुक्त्वा लौकिकं स्वकीयमाह शौरेः सप्तदशाहमिति।

शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः।
त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥ १३ ॥

सप्तदशदिवसेषु वै निश्चयेन शौरेः सम्बन्धिसंयुगानि पराजितः। द्विकर्मकोऽयं जिधातुः अत्र। संयुगेषु वा। त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहित इति साधनसहितोऽपि सकृज्जयं मन्यते। तेन द्वयमपि मयानुभूतमिति निष्ठाभावः प्रत्यक्षः ॥ १३ ॥

अत एव मम शोको नास्तीत्याह तथापीति।

तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित्।
कालेन द्रव्ययुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥ १४ ॥

कर्हिचित् तत्स्मरणेऽपि दुहित्रादिदर्शनेऽपि। सर्वदा हर्षविषादाभावे एकमनुसन्धेयमिति। तत्स्वनिर्धारितं तस्मा उपदिशति कालेनेति। यदि स्वसमानैः पराजयो जयो वा भवेत्, तदा हर्षो विषादो वा कर्तव्यो भवेत्। कालस्तु तत्कर्ता, स सर्वेषामधिपतिः। किञ्च। सोऽपि द्रव्ययुक्त एव शरीरादिसहितः। विद्रावणं शरीरद्वारैव करोति। नत्वात्मना स्वतः। तेन च जगद्विद्रावितं जानन् न शोचामीति सम्बन्धः। दैवयुक्तेनेति पाठे कर्मवशात् सोऽपि तथा करोति। न तु तस्यापि कश्चन दोषोऽस्तीति भावः ॥ १४ ॥

अस्तु कालान्तरवार्ता, इदानीमेव वयं सर्वे जिताः। अतः पञ्चभिः सह दुःखं दुःखं न भवतीति न शोकः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह अधुनापीति।

अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः।
पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥

वयमिति श्लाघायाम्। सर्व एवेति सम्मत्यर्थम्। तद्वद्प्रयोजका भविष्यन्तीति न मन्तव्यम्। वीरयूथपानामपि यूथरक्षका वयम्। सर्वदैव वयमेवंभूताः। अधुना परं पराजिताः। तेषां च न महद्बलम्, किन्तु फल्गुतन्त्रैरेव यदुभिः पराजिताः। तर्हि तेऽपि हता भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तं मनोरथं दूरीकरोति कृष्णपालितैरिति। कृष्णेन पालिताः, न मारयितुं शक्या इत्यर्थः। अनेन कृष्णात् कन्याहरणसम्भावनापि निवारिता ॥ १५ ॥

ननु किमेतदाश्चर्यमिति चेत्, तत्र हेतुमाह रिपवो जिग्युरिति।

चकाराद्राक्षसा अपि विजेष्यन्ति। दैत्यानां सिद्धान्ते कालः परमः, तदतिरिक्तानङ्गीकारात्तत्र प्रतिष्ठिताः॥ १६॥

एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगः पुरम्।
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः॥ १७॥

एवं स्वसिद्धान्तनिरूपणेन प्रबोधितः। मित्रैरवश्यकैः समानव्यसनैः सह चैद्यः ससेवकः स्वपुरमगात्। तेऽपि हतशेषाः तद्गृहपर्यन्तं तत्सङ्गे गत्वा पुनः स्वं स्वं पुरं ययुः॥ १७॥

एवं सप्तदशभिः एकमुपाख्यानं साधारणानां ममताभावाय निरूपितम्। अधुना सार्धैः सप्तदशभिः रुक्मिप्रभृतीनां ममताभावाय रुक्मिण्याश्च तेषु ममताभावाय सार्धैरेव सप्तदशभिर्निरूप्यते। मध्यमं तामसम्। अन्तिमं राजसमिति। ततो दोषत्रयापगमने भगवानैश्वर्यरूपां रुक्मिणीं स्वीकरिष्यत्यष्टभिः। तत्र प्रथमं तामसस्योद्योगमाह रुक्मी त्विति।

रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन्स्वसुः।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली॥ १८॥

यद्यपि तत्त्वोपदेशे रुक्मी स्थितः, तत्त्वेन च सर्वे निवृत्तव्यापारा जाताः, रुक्मी तु न जात इति तुशब्दार्थः। ननु कोपराधः, य एव क्षत्रियः बलवान्नयति तस्यैव भार्या भवतीति क्षत्रियाणां स्थितिः। तत्राह स्वसुः राक्षसोद्वाहमसहन्निति। ये हि कुलीनाः सन्तो दुर्बलाः, तत्कन्या राक्षसविधिना नीयते। स्वयं तु शूरः, अतो राक्षसविवाहोऽनुचितः। किञ्च। कृष्णद्विडयम्। अन्यश्चेन्नयेत्, न वदेदपि। द्विष्टेन नीतं न काप्युपकाराय भविष्यति। स्थापनीयं च शत्रुत्वम्। तत्सम्बन्धे सत्यशक्यमिति सम्बन्धदूरीकरणार्थं तस्य प्रवृत्तिः। कन्याहविषोस्तुल्यत्वात्। 'द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद्भवे'दिति वाक्यात्। कन्यापि द्विषता भुक्ता न लोकद्वयोपकारिणीति तस्या भोगं वा निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः। अत एव पृष्ठतोन्वगमत्। येनैव मार्गेण कृष्णो गतः, तेनैव मार्गेण स्वयमपि गतः। अथवा। अयं यदैव भगवान् निर्गतः, तदैव प्रचलितः, परमन्ये निवृत्ताः, अयं तु न निवृत्त इति वैलक्षण्यम्। एकयाक्षौहिण्या परिवृतः सन् गतः। ननु बहव एव गता हतोद्यमा जाताः, कथमयमेकाकी गच्छतीत्याशङ्क्याह बलीति। अयमत्यन्तं बलिष्ठः॥१८॥

अत एव महतीं प्रतिज्ञां चक्रे इत्याह रुक्मीति।

रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम्।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः॥ १९॥

अमर्षी अप्रतीकारक्रोधवान्। सुष्ठु संरब्धः युद्धार्थं कृतोद्यमः। सर्वभूभुजां शृण्वतां मध्ये प्रतिजज्ञे, प्रतिज्ञां कृतवान्। क्रोधसंरम्भात् ज्ञातवान्। सामग्री गृहीतेति निर्भयः, निवारकाश्च न जाताः सर्वे। सहायापेक्षा तु नास्तीत्याह महाबाहुरिति। महती क्रियाशक्तिः यस्येत्यर्थः। ततो दंशितः बद्धकवचः सशरासनश्च॥ १९॥

---

१. राक्षसा इति पाठः।

प्रतिज्ञामाह अहत्वेति।

अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम्।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्‍ब्रवीमि वः॥ २०॥

अप्रत्यूह्येति। रुक्मिणीमग्नितुल्यां मन्यते। यथा आयतनादग्निः बहिश्चेन्निर्गच्छति। तत्पुनरायतने व्यूह्यते, ततः कुलादपगता पुनः कुले व्यूह्येति भावः। नन्वेतदशक्यमिति चेत्, तत्राह कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति। अयमेव नियमः, यदुभयमकृत्वा कुण्डिनाप्रवेश इति। अतः कुण्डिनाप्रवेश एव तस्य फलिष्यति। अत एव विगानाभावात् निर्धारितस्यानुक्तत्वात् न पदानामन्यथार्थो वक्तव्यः। एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शपथः॥ २०॥

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरम्।
चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत्॥ २१॥

ततः पित्राद्यभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेणैव एवमुक्त्वा रथमारुह्य स्वसारथिं प्रति प्राह। अन्यथा स न तथा कुर्यात्। सहजद्वेषाभावात्। सत्वरमित्युभयत्र। अश्वान् प्रेरय। यतस्तस्य मे च संयुगो भवेत्। प्रार्थनायां लिङ्। यथा मम तस्य संयुगो भवति, तथा चोदयेति। भवेदिति विध्यर्थो वा। अपूर्वत्वात्। यतोऽयं कृष्णः स्त्रीप्रियः, अतः स्त्रियं हृतवानिति॥ २१॥

गत्वा यत्कर्तव्यं तदाह अद्याहमिति।

अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः।
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता॥ २२॥

निशितैरिति। सहार्थे तृतीया। सुदुष्टेष्वपि मतिर्यस्येति। गोपालत्वं शब्दतो न दोषः, अभिप्रायतस्तथा भवति, तत्प्रकृतेनाङ्गीक्रियत इति, नान्यथा वक्तव्यम्। वीर्यजनितो यो मदः तमहं नेष्ये ग्रहीष्यामि, येन भगवता कृत्वा मदं प्राप्स्यामीत्यर्थः। पूर्वं नास्माकं गर्वः स्थितः, अधुना भगवत्सम्बन्धात् नास्मत्सदृशा वीराः सन्तीति गर्वो भविष्यति। क्षत्रियाणां वीर्यमेव महत्त्वसूचकमिति न मदमात्रं निरूपितम्। ननु भगवतो हेतुत्वं कथमित्याह येन मे स्वसा प्रसभं हृतेति। बलात्कारेण हरन् वीर्यं शिक्षां चोपदिष्टवान्। बाणानपि प्राप्स्यामि वीर्यमपीति। ससाधनबलप्राप्तिर्भगवदाभिमुख्यगमने फलमित्यर्थः। तत्सम्मुखमेव गन्तव्यमिति नियोगः॥ २२॥

विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित्।
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाब्रवीत्॥ २३॥

विशेषेण कत्थमानः असम्बद्धमिव भाषमाणः। भगवान् हि महत्या प्रार्थनया तां हृतवान्, न तु बलादिति असम्बद्धता। नन्वचिन्त्यैश्वर्यं भगवतः श्रुत्वा दृष्ट्वा च कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह कुमतिरिति। ऊहादौ न तस्य सामर्थ्यम्। स हि सर्वमेव यथाकथञ्चिज्जातमिति भगवच्चरितं मन्यते। तत्र प्रमाणमाह ईश्वरस्याप्रमाणविदिति। ईश्वरस्य प्रमाणं सामर्थ्यं न जानाति। प्रमाणशब्दः आदरणीयपरोऽपि क्वचित्परिमाणवाच्यपि,

प्रमाणं परिमाणमिति । यथा अत्रैव । 'विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वै'त्यत्र च । उपसर्गस्य अन्योपसर्गार्थत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य । एवं दुर्बुद्धिरेकेनैव रथेन भगवत्समीपं गत्वा गोविन्दं भक्तकृपालुं सन्मात्रस्यैवेन्द्रम्, अत एव रुक्मिणीं हृत्वा गच्छन्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् । द्विरुक्तिः आदरे अधिक्षेपे वा । चकारात् स्तुतिवाक्यान्यन्यानि वा ॥ २३ ॥

तथोक्ते भगवान् स्थितः । तदा यत्कृतवांस्तदाह धनुर्विकृष्येति ।

धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ।
आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥ २४ ॥

स्तुतिपक्षे मदुद्धारमकृत्वैव केवलं रुक्मिणीहरणमयुक्तमिति वाक्यानामर्थः । नन्वनधिकारी कथं कृतार्थीकर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वाधिकारनिरूपणार्थं युद्धं प्रदर्शयतीति धनुर्विकृष्येति । सुदृढमिति सुष्ठु प्रतिज्ञायां दृढम् । भगवन्तमालक्ष्य स्वशौर्यं प्रदर्शयन् । त्रिभिः शरैः अर्थाल्लोकत्रयं जघ्ने । शरो ह्युपर्यावरणभूतो रसानाम्, तत्र जलस्य पृथिवी शरो भवति, अन्तरिक्षमपि वायोः, स्वरपि ब्रह्माण्डस्य, सर्वं भगवते निवेदितवानिति वा । हस्तो हि हन्तीति हस्तेन दत्तवानित्यर्थः । न केवलं सर्वस्वनिवेदनमेव कृतवान्, किन्तु वाक्यमप्युक्तवान्, अन्यथा वाचनिकं न दत्तवानिति स्यात् । आह चात्र इति । भगवन्तं प्रति विज्ञापनार्थमाह । चात्रे चरणयोग्ये हृदये सात्त्विके क्षणं तिष्ठ । ननु किं स्यात् स्थित इत्याशङ्क्याह यदूनामिति । यदूनां कुलं पान्तीति कुलपाः, कुलपा वा माया, तान् तां वा अंसेन क्रियाशक्त्या नयतीति तथा । ये केचन यादवानां रक्षकाः, तान् सर्वानेव वैकुण्ठं प्रापयति । अत एवं भक्तवत्सलः अस्मद्धृदयेऽपि क्षणं स्थितः अस्मदीयान् अस्मदुपकारिणश्च वैकुण्ठं नेष्यतीति तदर्थं प्रार्थना ॥ २४ ॥

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वाङ्क्षवद्धविः ।
हरिष्येऽद्य मदं मन्द मायिनः कूटयोधिनः ॥ २५ ॥

किञ्च, कुत्र यासीति । जीवानां स्वसा ब्रह्मानन्दो भवति । सम्बन्धमात्रं स्वांशिन आनन्द इति । ननु कदाचिदप्यनुभवः, अतः स्वसैव भवति । तां गृहीत्वा अस्मदुद्धारमकृत्वा उद्धृतानेव यादवान् उद्धर्तुं किमर्थं गच्छसीत्यर्थः । मुषित्वेति । परोक्षं हृत्वा । जीवानां निकटेऽपि ब्रह्मानन्दः स्थितः जीवैर्न दृश्यते, अनुभवति भगवानेव । ध्वाङ्क्षवदिति । यथा ध्वाङ्क्षं विहाय हविर्नीयते । ध्वाङ्क्षो हविर्न भवति । अन्यत्सर्वं जगत्युत्पन्नं हविर्भवति, भगवान् सर्वयज्ञभोक्ता, तत्र सर्वे पशवः, काकं विहाय । तथा सर्वजगदुद्धारार्थमागतः मामेव विहाय कथं गच्छसीत्यात्मनो धिक्कारः । हविरपि परोक्षमेव गृह्यते । 'परोक्षप्रिया (इव हि) देवाः प्रत्यक्षद्विष'इति । तर्हि त्वयैव काकदृष्टान्त उक्त इति

विवरणटिप्पणी ।

विकत्थमान इत्यत्र । प्रमाणमाहेति । कुमतित्वानुमितिकरणमीश्वरप्रमाणाज्ञानमित्यर्थः ।

प्रतिज्ञामाह अहत्वेति।

अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम्।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः॥ २०॥

अप्रत्यूह्येति। रुक्मिणीमग्नितुल्यां मन्यते। यथा आयतनादग्निः बहिश्चेन्निर्गच्छति। तत्पुनरायतने व्यूह्यते, ततः कुलादपगता पुनः कुले व्यूह्येति भावः। नन्वेतदशक्यमिति चेत्, तत्राह कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति। अयमेव नियमः, यदुभयमकृत्वा कुण्डिनाप्रवेश इति। अतः कुण्डिनाप्रवेश एव तस्य फलिष्यति। अत एव विगानाभावात् निर्धारितस्यानुक्तत्वात् न पदानामन्यथार्थो वक्तव्यः। एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शपथः॥ २०॥

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरम्।
चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत्॥ २१॥

ततः पित्राद्यभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेणैव एवमुक्त्वा रथमारुह्य स्वसारथिं प्रति प्राह। अन्यथा स न तथा कुर्यात्। सहजद्वेषाभावात्। सत्वरमित्युभयत्र। अश्वान् प्रेरय। यतस्तस्य मे च संयुगो भवेत्। प्रार्थनायां लिङ्। यथा मम तस्य संयुगो भवति, तथा चोदयेति। भवेदिति विध्यर्थो वा। अपूर्वत्वात्। यतोऽयं कृष्णः स्त्रीप्रियः, अतः स्त्रियं हृतवानिति॥ २१॥

गत्वा यत्कर्तव्यं तदाह अद्याहमिति।

अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः।
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता॥ २२॥

निशितैरिति। सहार्थे तृतीया। सुदुष्टेष्वपि मतिर्यस्येति। गोपालत्वं शब्दतो न दोषः, अभिप्रायतस्तथा भवति, तत्प्रकृतेनाङ्गीक्रियत इति, नान्यथा वक्तव्यम्। वीर्यजनितो यो मदः तमहं नेष्ये ग्रहीष्यामि, येन भगवता कृत्वा मदं प्राप्स्यामीत्यर्थः। पूर्वं नास्माकं गर्वः स्थितः, अधुना भगवत्सम्बन्धात् नास्मत्सदृशा वीराः सन्तीति गर्वो भविष्यति। क्षत्रियाणां वीर्यमेव महत्त्वसूचकमिति न मदमात्रं निरूपितम्। ननु भगवतो हेतुत्वं कथमित्याह येन मे स्वसा प्रसभं हृतेति। बलात्कारेण हरन् वीर्यं शिक्षां चोपदिष्टवान्। प्राणानपि प्राप्स्यामि वीर्यमपीति। ससाधनबलप्राप्तिर्भगवदाभिमुख्यगमने फलमित्यर्थः। तत्सम्मुखमेव गन्तव्यमिति नियोगः॥ २२॥

विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित्।
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाब्रवीत्॥ २३॥

विशेषेण कत्थमानः असम्बद्धमिव भाषमाणः। भगवान् हि महत्या प्रार्थनया तां हृतवान्, न तु बलादिति असम्बद्धता। नन्वचिन्त्यैश्वर्यं भगवतः श्रुत्वा दृष्ट्वा च कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह कुमतिरिति। ऊहादौ न तस्य सामर्थ्यम्। स हि सर्वमेव यथाकथञ्चिज्ज्ञातमिति भगवच्चरितं मन्यते। तत्र प्रमाणमाह ईश्वरस्याप्रमाणविदिति। ईश्वरस्य सामर्थ्यं न जानाति। प्रमाणशब्दः आदरणीयपरोऽपि क्वचित्परिमाणवाच्यपि,

प्रमाणं परिमाणमिति । यथा अत्रैव । 'विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वे' त्यत्र च । उपसर्गस्य अन्योपसर्गार्थत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य । एवं दुर्बुद्धिरेकेनैव रथेन भगवत्समीपं गत्वा गोविन्दं भक्तकृपालुं सन्मात्रसैवेन्द्रम्, अत एव रुक्मिणीं हृत्वा गच्छन्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् । द्विरुक्तिः आदरे अधिक्षेपे वा । चकारात् स्तुतिवाक्यान्यन्यानि वा ॥ २३ ॥

तथोक्ते भगवान् स्थितः । तदा यत्कृतवांस्तदाह धनुर्विकृष्येति ।

धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ।
आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥ २४ ॥

स्तुतिपक्षे मदुद्धारमकृत्वैव केवलं रुक्मिणीहरणमयुक्तमिति वाक्यानामर्थः । नन्वनधिकारी कथं कृतार्थीकर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वाधिकारनिरूपणार्थं शुद्धं प्रदर्शयतीति धनुर्विकृष्येति । सुदृढमिति सुष्ठु प्रतिज्ञायां दृढम् । भगवन्तमालक्ष्य स्वशौर्यं प्रदर्शयन् । त्रिभिः शरैः अर्थाल्लोकत्रयं जघ्ने । शरो ह्युपर्यावरणभूतो रसानाम्, तत्र जलस्य पृथिवी शरो भवति, अन्तरिक्षमपि वायोः, स्वरपि ब्रह्माण्डस्य, सर्वं भगवते निवेदितवानिति वा । हस्तो हि हन्तीति हस्तेन दत्तवानित्यर्थः । न केवलं सर्वस्वनिवेदनमेव कृतवान्, किन्तु वाक्यमप्युक्तवान्, अन्यथा वाचनिकं न दत्तवानिति स्यात् । आह चात्र इति । भगवन्तं प्रति विज्ञापनार्थमाह । चात्रे चरणयोरग्रे हृदये सात्त्विके क्षणं तिष्ठ । ननु किं स्यात् स्थित इत्याशङ्क्याह यदूनामिति । यदूनां कुलं पान्तीति कुलपाः, कुलपा वा माया, तान् तां वा अंसेन क्रियाशक्त्या नयतीति तथा । ये केचन यादवानां रक्षकाः, तान् सर्वानेव वैकुण्ठं प्रापयति । अत एवं भक्तवत्सलः अस्मद्धृदयेऽपि क्षणं स्थितः अस्मदीयान् अस्मदुपकारिणश्च वैकुण्ठं नेष्यतीति तदर्थं प्रार्थना ॥ २४ ॥

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वाङ्क्षवद्धविः ।
हरिष्येऽद्य मदं मन्द मायिनः कूटयोधिनः ॥ २५ ॥

किञ्च, कुत्र यासीति । जीवानां स्वसा ब्रह्मानन्दो भवति । सम्बन्धमात्रं स्वांशिन आनन्द इति । ननु कदाचिदप्यनुभवः, अतः स्वसैव भवति । तां गृहीत्वा अस्मदुद्धारमकृत्वा उद्धृतानेव यादवान् उद्धर्तुं किमर्थं गच्छसीत्यर्थः । मुषित्वेति । परोक्षं हृत्वा । जीवानां निकटेऽपि ब्रह्मानन्दः स्थितः जीवैर्न दृश्यते, अनुभवति भगवानेव । ध्वाङ्क्षवदिति । यथा ध्वाङ्क्षं विहाय हविर्नीयते । ध्वाङ्क्षो हविर्न भवति । अन्यत्सर्वं जगत्युत्पन्नं हविर्भवति, भगवान् सर्वयज्ञभोक्ता, तत्र सर्वे पशवः, काकं विहाय । तथा सर्वजगदुद्धारार्थमागतः मामेव विहाय कथं गच्छसीत्यात्मनो धिक्कारः । हविरपि परोक्षमेव गृह्यते । 'परोक्षप्रिया (इव हि) देवाः प्रत्यक्षद्विष' इति । तर्हि त्वयैव काकदृष्टान्त उक्त इति

विवरणटिप्पणी ।

विकत्थमान इत्यत्र । प्रमाणमाहेति । कुमतित्वानुमितिकरणमीश्वरप्रमाणाज्ञानमित्यर्थः ।

त्वमग्राह्य एवेति चेत्, तत्राह हनिष्येऽद्य मदं मन्देति । मन्द मदं स्वस्मिन् दोषात्मकं यद्वशात् त्वया कृपा न विधीयते । मन्दमायिनो वा मन्दा माया अस्यास्तीति । अनेन माया मन्दैव क्रियते, न कार्यक्षमा भवति, कूटयोधिनो मायिनो भगवतः स कपटेनैव युद्धं करोति, वस्तुतो मुक्तिं प्रयच्छति । एतादृशे भगवति स्थिते प्रतिबन्धकत्वेन समागतं स्वधर्मं दूरीकरिष्यामीति वचनं युक्तमेव ॥ २५ ॥

तर्हि कथं त्वमुद्धर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मानन्दमसम्यं प्रयच्छेत्याह यावन्न मे हतो बाणैरिति ।

यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुञ्च दारिकाम् ।
स्मयन् कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥ २६ ॥

मे बाणाः मन्मारकत्वेन समागतानीन्द्रियाणि तैर्यावन्न हतः, यदीन्द्रियाणि त्वद्रसं प्राप्स्यन्ति, तदा ब्रह्मानन्दं नापेक्षन्ते, तदा भक्तिमेव ग्रहीष्यन्ति, तावत्पर्यन्तं ब्रह्मानन्दो देय इत्यर्थः । यतः सा दारिका मुक्तिः संसारं विदारयिष्यति । भक्तेः पूर्वं मुक्तिप्रार्थना युक्तैव । ननु कोऽयमाग्रह इदानीमेव फलं देयमिति, तत्राह शयीथा इति । यावत्प्रलये सर्वं संहृत्य शयनं करिष्यसि, ततः पूर्वं मोचयेत्यर्थः । एवमुक्तो भगवान् हासेन तं व्यामोहयन् दुरात्मायं मर्तुकामः समायातीति, स्वयं भगवान् स्त्रीणां हितकर्ता, रुक्मिणी न त्याज्येति, तस्य धनुः छित्त्वा येन शरान् प्रक्षिप्तवान् तत् दूरीकृत्य, षड्भिः शरैः रुक्मिणं विव्याध । षोढा विहितो हि पुरुषः । ततः सर्वाङ्गेषु ताडितवान् ॥ २६ ॥

अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ।
सचान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पञ्चभिः ॥ २७ ॥
तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ।
स चान्यद्धनुरादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ।
पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ॥ २८ ॥

ततः अष्टभिः द्वाभ्यां द्वाभ्यां एकैकं चतुरो वाहान् अश्वान् विव्याध । द्वाभ्यां च सूतम् । एते त्रिधा छिन्नाः पञ्चापि । ध्वजश्चतुर्धा छिन्नः । एवं साक्षात्परंपराङ्गानि सर्वाण्येव भिन्नानि । तच्छेदनार्थं प्रवृत्तेनैव बाणेन धनुश्छिन्नमिति न धनुषो भेदे पृथक् शरा उक्ताः । तदा सोऽप्यन्यत् धनुरादत्त । भगवानपि प्राणिघातकं धनुर्विहाय अन्यद्धनुर्गृहीतवानिति चकारेण ज्ञायते । तदपि आच्छिनत् ग्रहणमात्रेणैव, तत्र हेतुः अच्युत इति । स्वयमच्युतः, देववरप्राप्तं च धनुः । अतस्तच्छरस्य वैयर्थ्यसम्पादनात् पूर्वमेव तच्छिन्नम्, ततोऽन्यदपि गृहीतवानित्याह पुनरन्यदुपादत्तेति । 'त्रिसत्या हि देवा' इति धनुषः त्रिर्ग्रहणम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासीशक्तितोमरम् ।
यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिनद्विभुः ॥ २९ ॥

ततः परिघादीन् गृहीतवान् । चर्मासी इति दीर्घः छान्दसः । चर्मादिपदमेकं

तामरान्तम् । किंबहुना । यद्यदायुधमादधात्, देवतादिप्रेरणया, स्वतो वा, तत्सर्वमेवाच्छिनत् । एवं करणे.सामर्थ्यं विभुरिति ॥ २९ ॥

ततोऽतियत्नेन सर्वभावेनागत इत्याह ततो रथादवप्लुत्येति ।

ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया ।

कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतङ्ग इव पावकम् ॥ ३० ॥

केवलं खड्गपाणिः, न तु चर्मापि । जिघांसयेति जीवननिरपेक्षः आत्मानमेव भगवद्द्वारा मारयितुं कृष्णं परमानन्दमभ्यद्रवत् । युक्तमेव हि प्राकृतं परित्यज्य परमानन्दो ग्राह्य इति । तथापि शरीरं प्रियं सर्वस्यापीति कथं तथा समागत इति चेत्, तत्राह पतङ्ग इव पावकमिति । ते हि सूक्ष्माः अग्नावात्मानं पातयित्वा परमार्थदृष्ट्या कृतार्था भविष्यन्ति, बहिर्दृष्ट्या तु अग्निं मारयिष्याम इति बुद्ध्या प्रवृत्ताः स्वयं म्रियन्ते । तथायमपि प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानक्लिष्टकर्मा तस्याभिलषितं कुर्वन्, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति च वाक्यं सत्यं कुर्वन्, तन्मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह तस्य चापतत इति ।

तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ।

छित्त्वासिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः ॥ ३१ ॥

तादृशस्यापि खड्गं चर्म च इषुभिः चिच्छेद । चर्मापि गृहीतं खड्गकोशो वा । तिलशश्छेदनं स्वशौर्यख्यापनार्थम् । तद्रुधिरमेव वा तत्र प्रवहज्जलात्मकं सत् तस्य परलोक उपतिष्ठेतेति तरसतिलं कृतवानित्यर्थः । एवं धनुरघातकमिति निर्जीवान् छित्त्वा तद्वधार्थं खड्गं गृहीतवानित्याह असिमाददे इति । एतस्मिन् हते जगति स्वरूपाज्ञानं निवर्तेतैव । यतोऽयं रुक्मी मुख्यो भगवद्विट् । अतो भगवान् तं हन्तुमुद्यतो जातः, न तु मारितवान् ॥ ३१ ॥

एवं स्वरूपाज्ञाननाशो मायाया हितकारी न भवतीति रुक्मिणी तन्निषेधार्थं प्रवृत्तेत्याह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ।

पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥ ३२ ॥

यद्यपि दुष्टो भवति, तथापि स्वार्थं तावत्करोतीति । रुक्मिणी प्रार्थयितुमुवाच । तत्रापि भ्राता, तस्यापि वधोद्योगः, यदर्थं यो यतते, तेन प्रतिकर्तव्यमिति तस्या उद्योगः ।

विवरणटिप्पणी ।

तस्य चापतत इत्यत्र । सलिलमिति । खड्गचर्मणोस्तिलत्वसंपादनकथनेन रुधिरस्य सलिलत्वं सूचितम् । तथाच पितृत्वे तर्पणार्थं तिलोदकं संपन्नमिति भावः ।

१ सलिलमिति टेसपाठः ।

तत्रापि वधात्पूर्वं स्वयं दृष्टः, स्वयं च रुक्मिणी तत्सम्बन्धिनी । पश्चाद्भयेन विह्वला जाता । क्रोधे कदाचिदात्मानमपि मारयेत्, लोके चापकीर्तिर्भवेत्, बलाद्भगवन्तमाहूय भ्रातरं मारितवतीति बहव एव पक्षाः भयहेतवो वर्तन्ते । अतो भयैः कृत्वा विह्वला स्वयमपि शुष्कानना जाता । अत्यन्तं विज्ञा उपायान्तरमलभमाना मत्पतिरयमिति भर्तुः पादयोः पतित्वा उक्तवती । चरणपातेन देहेन निवारणम् । विह्वलतया मनसा निवारणम् । वाचा च निवारयति । नन्वीश्वरो भगवान्, कथमेतन्निवारितो निवर्तेतेति चेत्, तत्राह करुणमिति । करुणं यथा भवति, तथा उवाच, नतु प्रौढ्या । किञ्च । पतिव्रताया न ह्यन्य उपायोऽस्ति सर्वत्र भर्तृप्रार्थनाव्यतिरेकेण, तदाह सतीति ॥ ३२ ॥

तस्या वाक्यमाह योगेश्वरेति ।

योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव जगत्पते ।
हन्तुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ॥ ३३ ॥

ननु मारणार्थं समागतः, कथं निवार्यत इति चेत्, तत्राह योगेश्वरेति । भगवान् योगस्य नियन्ता अनेकानेवोपायान् जानाति, किं वधेनेति भावः । अनेनैव वाक्येन भगवता वधानुकल्पो मुण्डनं कृतम् । तच्च रुक्मिण्या मदुक्तमेव कृतमिति ज्ञात्वा, मुण्डनमनिवार्य, वाचाप्यनुक्त्वा, अन्तरेव तापं कृतवती । तदर्थं बलभद्रस्य सान्त्वनमित्यनवद्यम् । अनेन मारयितुं समागतः भ्राता तव मारयेच्चेत्, तदा तव सुखं भवेदित्युपालम्भोऽपि निवारितः । किञ्च । अप्रमेयात्मन्निति । प्रमातुमप्ययोग्य आत्मा स्वरूपं यस्य, किं पुनः क्रियाविषयो भविष्यतीति शङ्कापि निवारिता । क्रिययैवानिष्टशङ्केति । किञ्च । देवानामपि देवस्त्वम्, देवा एवामराः, तत्र तव समागतस्यापि का चिन्ता भवेत् । किञ्च । जगत्पत इति । तस्यापि त्वं पतिः रक्षकः, अतः शिक्षैव कर्तव्या । अत एव हन्तुं नार्हसि, सुतरामिदानीम् । कल्याण अद्यैव कृतविवाहः, तत्रापि मे भ्रातरम् । शालको हि विवाहदिवसे मान्य इति । पश्चादपकारं करिष्यतीति चेत्, तत्राह महाभुजेति । महान् भुजः क्रियाशक्तिर्यस्येति सम्बोधनेन समाधानार्थं सामर्थ्यं स्मारितम् ॥ ३३ ॥

एवं विज्ञापितः वधान्निवृत्तो वधानुकल्पं कृतवानित्याह तया परित्रासेति ।

श्रीशुक उवाच—

तया परित्रासविकम्पिताङ्गया शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकण्ठया ।
कातर्यविस्रंसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥ ३४ ॥

परित्रासेन विकम्पितमङ्गं यस्याः । शोकेन च शुष्यन्मुखं रुद्धश्च कण्ठो यस्याः । कातरतया विस्रंसिताः केशाः मालाश्च यस्याः । गुणत्रयकार्यं तस्यां पूर्णं जातमित्युक्तं भवति । परित्रासः सत्त्वस्य, शोकस्तमसः, कातरता रजस इति । एवं विद्यमानानां गुणानामपगमात् केवलं सा दीनेति तादृश्या गृहीतपादः करुणावानेवं न्यवर्तत ॥ ३४ ॥

चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ।
तावन्ममर्दुः परसैन्यमुद्धतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥

वधानुकल्पो हि वपनं मुख्यम् । द्रविणादानं च । स्थानान्निर्यापणं तु तेनैव ज्ञातम् । अतस्तस्यैव चैलेन चोरवत्तं बद्ध्वा । स हि रुक्मिणीं नेतुमागत इति चोरत्वं प्रसिद्धम् । प्रसिद्धस्य तावतैव महती पीडा भवतीति । ततः असाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं श्मश्रुकेशसहितं तं प्रकर्षेण वपन्, सेवकेन प्रेरणया विकृतरूपं कृत क्वचित्केशाः श्मश्रूणि च रक्षिताः, क्वचिन्मुण्डिताः, यथैव विकृतो भवति । प्रायेण रूपः स सर्वदैव स्थितो यावन्मरणम् । अन्यथा भगवानेवं न कुर्यात् । याव विरूपं करोति, तावत्तस्य परस्य शत्रोरुद्धतं सैन्यम् । न केवलमेतद्दोषेणैव सैन्यं किन्तु सैन्यमपि दुष्टमिति तथा कृतवन्तः । अत्रत्या अपि समर्था इत्याह यदुप्रवीरा अनायासेन मारणे दृष्टान्तः नलिनीं यथेति । बहवो वीराः गदसङ्कर्षणादयः चाक्षौहिणी, अतो नलिनीमित्येकवचनम् ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृतं रुक्मिनिग्रहणं निरूप्य भगवतः सकाशात् ज्येष्ठस्य बलभद्र सान्त्वनमाह, सार्धैरेव सप्तदशभिः, कृष्णान्तिकमिति ।

कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ।
तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ।
विमुच्य बद्धं करुणो भगवान्कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

मुख्यात्र रुक्मिणी समाधेया । मध्यमो रुक्मी । प्राकृताः सहायराजानः सेनया भगवतोऽपि कनिष्ठया ते हताः, भगवता च मध्यमः, भगवज्ज्येष्ठेन च स क्तमिति युक्तमत्र प्रकरणत्रयम् । सर्व एव तद्बलं हत्वा समागताः कृष्णान्तिक विकृतं रुक्मिणं ददृशुः । तथाभूतमिति । विशेषतो न वक्तव्यम्, सोऽपि प्रायस्तिष्ठतीति । वधानुकल्पं निरूपयितुमाह हतप्रायमिति । विशेषतो रामस्तं दृष्ट्वा सम्यक् कर्षणकार्यत्वात् सशिखवपनं च कर्मानधिकारं सम्पादयतीति सङ्कर्षण एव कर्तेति, भगवतः तत् कर्तव्यं न भवतीति, स्वयं सङ्कर्षणः हन्तुमपि समर्थः । भगवता बद्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् । ननु कथमेवं भगवत्कृतमन्यथा कृत तत्राह करुण इति । करुणा हि भगवता दुःखं प्रापितेष्वेव पुरुषेषु कृपया प्र यतन्ते । ननु तथापि भगवन्तं पृष्ट्वा तथा विधेयम्, किमिति स्वयमेव मोचितवान् भगवानिति । बलभद्रे आविर्भूतो भगवानेव मोचितवानित्यर्थः । एतदन्ता मध्ये कथा, विशिष्टा त्वग्रे वक्तव्या । अत एव कृष्णमब्रवीत् । अत्र कृष्णपदं द्वितीयः केशवः संबभूवे'ति कृष्णपरम्; अतो ज्येष्ठत्वान्नानौचित्यम् ॥ ३६ ॥

भगवन्तं प्रति कृतस्याननुमोदनमाह असाध्विदमिति ।

असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितम् ।
वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥

यत् कृतं तदग्रे वक्तव्यम् । तदसाध्वेव । मरणानन्तरमेव हि सर्वक्षौरं विधीयते । किञ्च । यत्कृतं तदस्मत्कृतम्, अस्मत्तः कृतम्, वयमेव हेतवः सङ्कर्षणरूपाः । न तु स्वामिनस्तव कार्यम्, यतो जुगुप्सितमेतत् । परमार्थतोऽयमर्थः । व्यवहारेऽपि यद्यप्यस्य वपनं कर्तुं युक्तम्, अयमेतदर्ह एव, तथाप्यस्मज्जुगुप्सितमस्माकं तु नोचितमित्यर्थः । अधमभक्षकायाप्युत्तमैर्नाधमं भक्ष्यं दीयते, तदेवाह वपनं श्मश्रुकेशानामिति । श्मश्रूणां केशानां च सुहृदः सकाशात् वैरूप्यं वध एव । अतः सुहृत्त्वात् वधोऽनुचितः । एतदपि रुक्मिणीसान्त्वनार्थमेवेति ज्ञायते । उपसंहारबलीयस्त्वात् । उभयस्याप्रकरणित्वात् ॥ ३७ ॥

अतस्तामेव साक्षात् सान्त्वयति मैवास्मानिति ।

मैवास्मान्साध्व्यसूयेथा भ्रातृवैरूप्यचिन्तया ।
सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ ३८ ॥

हे साध्वि । पतिव्रताया भर्तृकृतं मन्तव्यमिति धर्मः । अतएव अस्मान्सर्वानेव मासूयेथाः, दोषारोपेण मा विचारय । यद्यपि भावकचित्तमपि समीचीनम्, भाव्ये च न दोषः कोऽपि, तथापि भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया तद्धर्मारोपात् कदाचिदसूया भवेत्, तां निवारयति । ननु लौकिकदृष्ट्या कर्तव्यैवासूया, कथं जरासन्धो मुक्तः, केवलः कथमयं मुण्डित इति चेत्, तत्राह सुखदुःखद इति । स्वकर्मवशादेव सुखदुःखानुभवः । सङ्कर्षणो हि ज्ञानप्रधानः । अन्यथा सर्वान् (न) मारयेत् । 'नायं हन्ति न हन्यत' इति तत्र सिद्धान्तः । तथा अत्रापि कर्मणैव सर्वमिति तदनुसारेणात्रापि बोधनम् । अतोऽयं साधारण इति, सोऽपि शृणोतीति कर्ममार्ग एव बोधितः । अत एव स्वयं स्वस्य सुखदुःखदः, अन्यो न भवति । तत्र हेतुमाह स्वकृतभुगिति । कर्मणि स्वस्य स्वातन्त्र्यात् तत् फलमपि कर्तृगाम्येव भवति । अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

एवं प्रतिबोधिते केवलमस्मदपराधमेव स्थापयति बलभद्रो, न स्वापराधमिति अनुस्यता प्रतिभाता, अतः पुनस्तां बोधयितुं भगवन्तमाह बन्धुरिति ।

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न बन्धोर्वधमर्हति ।
त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ३९ ॥

विवरणटिप्पणी ।

वपनं श्मश्रुकेशानामित्यत्र । उभयस्येति । रुक्मिणीसान्त्वनस्य भगवद्बोधनस्य च प्रकरणित्वे वाक्यभेद इति भावः । अत इति । अतः परमित्यर्थः ।

मैवास्मानित्यत्र । अतोयमिति । अयं पक्षः साधारण इत्यर्थः ।

वधमर्हति येन दोषेण तादृशो दोषो यस्य स वधार्हदोषः पुरुषः । तादृशः बन्धोः साक्षाद्वधं नार्हति । अन्यथा बन्धुत्वं न स्यात् । शत्रुरेव वधकर्ता । अयोग्यं कुर्वन् अयुक्त एव भवति । ननु यथा स्वधर्मः, स न मारणीय इति, तथा तस्यापि धर्मः, अतिक्रमो न कर्तव्य इति । स चेत् स्वधर्मं न कुर्यात्, कथमन्यः कुर्यादिति चेत्, तत्राह त्याज्य इति । वस्तुतस्तु तेन स्वधर्मस्त्यक्त इति न स्वेनापि स्वधर्मस्त्यक्तव्यः, तथा सत्युभयोरेव तुल्यता स्यात् । अथ तत्कर्म सार्थकं कर्तव्यमिति स्वोद्यमः, तत्राप्युच्यते । स्वेनैव दोषेण हतः । पुनः किमर्थं हन्यत इति । न हि तत्कर्मणा प्रेरितत्वं स्वस्य युक्तम् । तत्कर्म स्वयमेव अन्यं प्रेरयेत् । अतः कर्मणैव हतः, तदङ्गत्वे स्वस्य हानिरिति । भिन्नतया स्वयं चेन्मारयेत्, तदा पिष्टपेषणमेव भवेदिति, किं हन्यत इति प्रश्नार्थे आक्षेपार्थो वा । पिङ्क्तापि वेदे प्रैष उक्तः । अणूनि कुरुतादिति, तस्य प्रयोजनं मेध्यत्वायेति श्रुतावेवोक्तम् । तथा अयमपि पवित्रो भवतु, मोक्षं वा प्राप्नोत्विति प्रश्नार्थो भवति । एवमेवेति चेत्, तत्राह किं हन्यत इति । न हन्तव्य एव, किन्तु त्याज्यः । दुष्टं हि न संस्क्रियते, अयं तु दुष्ट एवेति न संस्कारमर्हतीति भावः ॥ ३९ ॥

एवं शास्त्रार्थतः स न वध्यो भवतीति निरूप्य, लोकन्यायेनापि न वध्यत इति निरूपयति क्षत्रियाणामयं धर्म इति द्वाभ्याम् ।

क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन घोरं तमस्ततः ॥ ४० ॥
राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ।
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि ॥ ४१ ॥

ननु यो मारयितुमायाति, स मार्यत इति, 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति लोकवेदाभ्यां हननं तस्य युक्तम्, तत्कथं निषिध्यत इति चेत्, तत्रोच्यते, किं हत इति हन्यते, अयुक्तं करोतीति वा । तत्र नाद्यः । अभावात् । प्रकृते असम्भवाच्च । अयुक्तता तु नास्तीत्याह । क्षत्रियाणामयं घोरात्मको धर्मः प्रजापतिनैव विनिर्मितः । त्रिविधा हि धर्माः, शान्तो घोरो विमूढश्चेति । तत्र शान्तो ब्राह्मणेषु स्थापितः । घोरः क्षत्रियेषु । विमूढो वैश्यशूद्रयोः । अतः अयं परिदृश्यमानः तीक्ष्णशस्त्राणि गृहीत्वा स्वप्रवृत्तिं प्रदर्शयन्निवाह । तत्र न सम्बन्धापेक्षेत्याह भ्रातापि भ्रातरं हन्यादिति । नन्वेवं सत्ययं धर्म एव चेत्, तर्हि कथं घोरः स्यात्, तत्राह येन घोरं तम इति । ततो घोरमेव तमो भवति । अज्ञानमत्र तमः, तदपि भयानकम् । एवं कर्मणा दैत्यत्वं भवतीत्यर्थः ।

ननु सत्यं यदि युद्धमेव कुर्यात्, तदा अग्रजं विरथं कृत्वा तं शत्रुस्त्यजेत्, अयं त्वसभ्यं बहु वदतीति मुखरत्वान्मारणीय एवेति चेत्, तत्राह राज्यस्येति । तेषामसभ्यवचनमपि प्रजापतिविनिर्मितमेव । तत्र साधारण्येन षट् हेतून् निर्दिशति । राज्यं

चेत्कस्यचित्केनचिद्धृतं तदा स क्षत्रियः । अन्यथायं न मारयिष्यतीति । राज्ये च गते केवलं जीवनमयुक्तमिति मरणार्थं शत्रून् क्षिपन्ति । श्रीमदान्धा अपि क्षिपन्ति । पूर्वं श्रिया जातो यो मदः तेन अन्धाः विवेकरहिताः, अतः क्षेपो युक्त एव । एवं भूमेः राज्यैकदेशस्य वा । वित्तस्य धनस्य । स्त्रियोर्थे मानस्य वार्थे तेजसो वार्थे । एवं पण्णामर्थे क्षिपन्ति । तत्रापि ये मानिनः । अनुक्तसर्वहेतुसमुच्चयार्थमाह अन्यस्य वा हेतोरिति । युक्तश्चायमर्थः । अतोऽस्य क्षेपोऽपि युक्त एवेति न हननमुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु न हत एव मयाप्ययम्, किमित्युपालम्भः क्रियत इति चेत्, तत्राह तवेयं विषमा बुद्धिरिति ।

तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ।
यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भद्रमक्षयम् ॥ ४२ ॥

अयं न हत इति या बुद्धिः, सा तव विषमा, न समा । यदि नापकृतः स्यात्, तदा समा स्यात् । यदि वा वधं कुर्याः, तथापि लोकन्यायेन समा स्यात् । यत्तु सुहृदां भद्रमभद्रं मन्यसे, तत्राप्यक्षयं तदभद्रं न दिनमात्रेणापगच्छति, किन्तु यावज्जीवं तिष्ठति । नन्वस्त्येव लोके विषमा बुद्धिः, को दोष इति चेत्, तत्राह । सर्वभूतेषु दुर्हृदामेव विषमा बुद्धिर्भवति, न तु तव, न वा सुहृदाम् । येषां हि चित्ते कापट्यम्, तेषामेते प्रकाराः, नतु शुद्धचित्तानामित्यर्थः । सर्वभूतेषु वा मध्ये दुर्हृदामभद्रं मन्यस इति । असुरद्विडिति वाक्यात् । दुर्हृदां वा सर्वभूतेषु लोमादिष्ववयवेषु अभद्रं मन्यस इति । भद्रं क्षौरं वा विपरीतलक्षणया अभद्रमेव । भूतानां मध्ये दुर्हृदां भद्रम्, सुहृदामभद्रम्, एतादृशमपि मुण्डनम्, तत्राप्यक्षयं त्वं मन्यस इति तव विषमा बुद्धिः । अथवा । दुर्हृदामभद्रं सुहृदां भद्रं सदा मन्यस इति । एतत्तव ब्रह्मणः अयुक्तम्, विषमा बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं चतुर्भिः तत्सन्तोषार्थं भगवदुपालम्भनमुक्त्वा, तावताप्यपरितुष्यमाणां ज्ञानेन बोधयति आत्ममोह इति सप्तभिः । भगवान् सधर्मोऽस्या बोधं कर्तुं शक्त इति ।

स्वरूपाज्ञाननानात्वे देहादीनां च शत्रुता ।
दोषत्रयं निरूप्यादौ आत्मधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

स्वप्रकाशोऽयमात्मा हि असङ्गश्च निरूप्यते ।
जन्मादिदोषास्त्वन्यस्य अतस्तैर्नैव दुष्यति ॥ २ ॥

असंसर्गाग्रहो भ्रान्तः दृष्टान्तैर्विनिरूप्यते ।
ततोपसंहृतिर्युक्ता ज्ञानेनाज्ञाननुत्तये ॥ ३ ॥

---

१ ये तु सुहृदां भद्रमभद्रं मन्यन्ते इति पाठः सूचितः ।

'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः शोकतरणं ज्ञानेनैव भवतीति ज्ञानमुपदिशति। अत्र ज्ञानं देहा[1]व्यतिरिक्तात्मज्ञानम्, तावतैव देहाद्यध्यासे जातो मोहः अपगच्छति। ततस्तन्निराकरणार्थं तत्सामग्रीं प्रतिपादयति आत्ममोह इति।

आत्ममोहो नृणामेव कल्प्यते देवमायया।
सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम्॥ ४३॥

आत्मनोऽयं मोहः। अज्ञानानन्तरं दोषे आविर्भूते या मूर्च्छा स मोह इति व्यवह्रियते। तथात्रापि आत्मनः अज्ञाने शरीराहंभावे च प्रादुर्भूते सुहृद्दुर्हृदित्यादिबुद्धिर्बोधमपि न विषयीकरोतीति मोहो भवति। स च पश्वादिषु तथा नास्तीति नृणामित्युक्तम्। देवादीनां तथात्वेऽपि व्यवहाराभावान्नोक्तम्। एव इति प्रदर्शनम्। देवस्य भगवतो माययेति मोहकारणं माया निरूपिता। अन्यथा प्रत्यक्षादिषु श्रुत्यादिषु च प्रमाणेषु विद्यमानेषु प्रत्यहमेतस्य वृद्धिर्न स्यात्। देवानां माया नृणां दुस्तरा भवतीति; यथा नृणां माया पशूनाम्। अतो देवपदम्। सुतरामेव पुरुषोत्तममाया सर्वेषामेव दुस्तरा। मायायास्त्रिगुणत्वात् मोहेऽपि त्रिगुणतामाह सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति। उदासीनः सात्त्विकः, सुहृद्राजसः। मायया यदा मोहः, तदा सर्वत्र चेन्निर्निमित्तं व्यर्थमेव ज्ञानं स्यादिति निमित्त एवैतदित्याह इति देहात्ममानिनामिति। अमुना प्रकारेण देहमेवात्मानं मन्यन्ते, यदा मायया अन्येन वा देहात्मबुद्धिर्दृढा भवति, तदैते दोषाः सम्भवन्ति। ततस्तेषामुपकारापकाराभ्यां इदानीमनुभूयमानो मोहः प्रादुर्भवतीति देहात्मभावो मुख्यतया निवार्य इत्यर्थः॥ ४३॥

ननु देहात्मभावाभावेऽपि कथमेतद्घटते। यावता परिच्छिन्न आत्मेति [2]करणत्वेनापि स्वीक्रियमाणे देहे उदासीनादिभेदा भवन्त्येव। अतो देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं व्यर्थमिति चेत्, तत्राह एक एवेति।

एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम्।
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः॥ ४४॥

सर्वेषु देहेषु आत्मा एक एव, यतः परो नियन्ता, अन्यथा देहेन परिच्छिन्नः देहाधीनः स्यात्। अनुभूयते च देहे स्वातन्त्र्यम्, देहान्तरे स्वातन्त्र्याभावस्तु तत्रानु-

विवरणटिप्पणी।

आत्ममोह इत्यत्र। बोधमपीति। बोधयतीति बोधः। कर्तरि पचाद्यच्। बोधकं वाक्यमित्यर्थः। एक एवेत्यत्र। व्यापकजीववादः स्मार्तः सोऽत्रोक्तः। औपनिषदोऽणुजीववादोऽ-

1 देहाद्व्यतिरिक्तज्ञानमिति पाठः। 2 परिच्छेदकरणत्वेनेत्यर्थः।

सन्धानाभावात् । एवमखण्डाद्वैतभाने सर्वत्रात्मबुद्धिः । अथवा । आत्मशब्देन भगवानुच्यते । तदाभासा एव जीवा इति पर एक एव । एतद्भगवति विद्यमाने निरूपणमसमञ्जसमिति विरम्यते । युक्तश्चायमर्थः । सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति । यतोऽयमात्मा । अतति व्याप्नोतीति । अन्यथा आत्मत्वं भज्येत । अणुपरिमाणत्वे देहमपि न व्याप्येत । प्रकाशवत् गुणव्याप्तावपि चैतन्यलक्षणस्य गुणस्य सङ्कोचविकासावङ्गीकर्तव्यौ । तत्रापि नियामको देह एवेति धर्मिण एव नियामकोऽस्तु, किं धर्मनियामकत्वस्वीकारेण । यथेदं जगत् ब्रह्माण्डेनैकतामापद्यते, अन्यथा तस्यैकत्वनिर्देशो न स्यात्, तथा आत्मनिर्देशोऽपि । यथैकमेव सुवर्णं मृद्वा नानाप्रकारेण कृतिसमवेतं सद्भासते, एवमात्मापि देहादिवैलक्षण्यात् देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावमापद्यत इति न कोऽपि दोषः । सर्वेषामपि देहिनामिति । यतः सर्वेऽपि देहिनः, 'दिह उपचय' इति उपचयादिमन्तः । अतो वृद्धिह्रासावात्मनः परिच्छेदेनोपपद्येत इति व्यापकत्वे अङ्गीक्रियमाणे एकेनैव चरितार्थतेति नानात्वं व्यर्थम् । 'नानात्मानो व्यवस्थात' इति स्मृतिस्तु धर्ममर्यादार्थं नानात्मत्वं स्वीकर्तव्यमिति दोषगुणव्यवस्थया इव व्यवस्थानिरूपिका । यथा पञ्चमहाभूतानि । एकश्चात्मा सर्वसङ्घातेषु तुल्यः, तथापि कश्चिच्चाण्डालः, कश्चिद्ब्राह्मण इति धर्मव्यवहारार्थमेव[1] विभागः कल्पितः । सामग्र्यामधर्मो धर्मो वा प्रविष्टः तथा सम्पादयतीत्यपि पक्षे धर्माधर्मयोरेव नियामकं वाक्यादतिरिक्तं विषये नास्तीति व्यवस्थार्थमेव तत्कल्पना वक्तुं युक्ता । उत्क्रमादयस्तु[2] न्यायमतेऽपि न सन्ति । भगवन्मते तु भगवत इव तस्यापि गमनागमने संभविष्यतः । तत्रापीश्वरपदप्रयोगात् । 'शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर' इति वाक्याद्ब्रह्मवादेऽप्ययमेव सिद्धान्तः। तस्मात्सर्वत्रैक एवात्मेति युक्तम् । तर्हि कथं भेदप्रतीतिरिति चेत्, तत्राह नानेव गृह्यते मूढैरिति । अत्यन्ताकुशलैर्नाना गृह्यते । तैरपि क्वचिन्नानात्वं नानुभूयते, पुत्रादिषु अवयवेषु च वैलक्षण्ये भासमानेऽपि । अन्यथैको देह इति न स्यात् । अत उक्तमिवेति । तत्र स्पष्टप्रतीत्यर्थं साकारनिराकारौ दृष्टान्तयति । यथा ज्योतिरिति साकारे । यथा नभ इति निराकारे । तार्णः पार्णः । घटाकाशो मठाकाश इति ॥ ४४ ॥

विवरणटिप्पणी ।

सुरस्य रुक्मिणः शृण्वतो वक्तुमनुचितः । अत एव कर्ममार्गो बोधित इति पूर्वमुक्तम् । अतः पूर्वमीमांसासिद्धो व्यापकजीववादो बोध्यते । अविरोधस्तु चित्समष्टिरूपो जीवो व्यापक एक एव । व्यष्टिरूपास्त्वनेकेऽणवश्चेति । ब्रह्मवादेप्ययमेवेति । स्मार्तब्रह्मवादे इत्यर्थः । पुत्रादिष्विति । यथा पुत्रादिषु, तथाऽवयवेष्वपि दीर्घह्रस्वादिवैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । अवयवेष्वात्मभेदे इत्यर्थः ।

१ व्यवहारार्थमिति पाठः । २ उपक्रमादय इति पाठः ।

ननु तर्हि देहात्मबुद्धिः कथं गच्छतीत्याशङ्क्य वैलक्षण्यानुसन्धानेनेति; आत्मवैलक्षण्यं देहस्य वदन् अपकारित्वमप्याह देह आद्यन्तवानेष इति ।

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।
आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥ ४५ ॥

आत्मा नित्यः । यो हि देशापरिच्छिन्नः, स सुतरां कालापरिच्छिन्नः, देशापरिच्छेदस्य व्यापकत्वात् । अत आत्मत्वादेव कालापरिच्छेदः सिद्धः । देहस्तु आद्यन्तवानुभयावधियुक्तः, प्रागभावप्रध्वंसाविव व्यावर्तितौ । एष इति परिदृश्यमानः, मृतानामन्तः मुण्डस्योत्पत्तिरिति प्रदर्शनस्य सार्थकता । अथवा । विद्यमानस्य देहस्य जन्ममरणयोरदृष्टत्वात् स्वव्यतिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसंवादात् श्रुतेः प्रामाण्यं मन्यते यस्तं प्रत्याह एष इति । एवं सदातनत्वासदातनत्वाभ्यां वैलक्षण्यमुक्त्वा गुणातीतत्वसगुणत्वाभ्यां वैलक्षण्यमाह द्रव्येति । द्रव्यमधिभूतम्, प्राणा आध्यात्मिकाः, गुणा आधिदैविका इति । एत एव देहेन्द्रियदेवतारूपाः, आत्मा स्वरूपं यस्य । किञ्च । आत्मन्यविद्यया क्लृप्त इति । वैलक्षण्यत्रयम् । आत्मा आधारः । आधेयो देहः, सिद्ध आत्मा, स्वतः क्लृप्तो देहः, (विद्यया) अविद्यया चात्मस्थाने कृतः । आत्मा तु स्वत एव प्रवृत्त इति । अनिष्टजनकत्ववैलक्षण्यमप्याह संसारयति देहिनमिति । स्वस्मिन्नभिमानमात्रे आत्मानं देहः संसारे पातयति । आत्मा तु देहस्य हितमेव वाञ्छतीति । एवं षोढा वैलक्षण्यं निरूपितम् ॥४५॥

किञ्च । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्या आत्मनः सङ्गाभावो निरूप्यते । देहस्तु सर्वसङ्गयुक्त इति वैलक्षण्यं निरूपयितुं आत्मन एव धर्मानाह नात्मन इति ।

नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगो वासतः सति ।
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥

अस्यात्मनः अन्येन देहेन संयोगो वा वियोगो वा नास्ति । वियोगो हि संयोगपूर्वक इति संयोगे निषिद्धे अवयवभेदेन संयोगाभावः । संयोगोऽपि तिष्ठत इति सिद्धसाधनतामाशङ्क्य उभयं निषेधति, संयोगोऽपि नास्ति, वियोगोऽपि नास्ति । कदाचित्संयोगोऽपि निषिद्धो वियोगेन । ननु संयोगवियोगयोः भावाभावरूपत्वे कथमुभयाभावः, प्राप्तस्यैव

विवरणटिप्पणी ।

देह आद्यन्तेत्यत्र । देशापरिच्छेदस्येति । कालापरिच्छेदो देशापरिच्छेदव्यापको भवतीत्यर्थः । प्रागभावेति । अभावः कारणं चात्रेत्यत्र वस्तुत एतयोः कारणावस्थात्वस्य व्यवस्थापनादत्रेवशब्दः । मृतानां देहानामन्तो दृश्यते । मुण्डस्यावयवादिरहितस्य देहस्य गर्भपाते उत्पत्तिर्दृश्यते । अतो न देहः सर्वदैव सावयव इति भावः ।

नात्मनोऽन्येनेत्यत्र । अस्योपदेशस्य वैराग्यार्थकत्वादसुरस्य च रुक्मिणः सन्निधा-

१ नाशः विशरणमिति यावत् । २ आद्यन्तवत्तायामिति शेषः । ३ देह इत्यनन्तरं वियद्येत्यधिकम् ।

नानिषेध इति न नियमः, सम्भावितस्यापि निषेधात्, तत्राह असतेति । असता देहेन आत्मनो न संयोगवियोगौ, यथा रज्जुसर्पयोः । न हि सर्पस्य कोऽप्यंशो रज्जौ भवति । ननु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यां देहस्य परिदृष्टत्वात् अनुमानप्रत्यक्षश्रुतिभिः आत्मनोऽपि प्रतीतेः वैलक्षण्यस्य चोक्तत्वात् वियोग एवास्तु, कथमुभयाभाव इति चेत् । ननूक्तमसत्त्वादिति तदेव प्रमाणसिद्धत्वान्न भविष्यतीत्याशङ्का, तत्र हेतुमाह तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेरिति । तस्य देहस्य प्रसिद्धेः उत्पत्तेर्ज्ञप्तेर्वा । आत्महेतुत्वादात्मभासैव देहो भासत इति पृथक् स्थित्यभावात् संयोगवियोगौ न भवतः । पृथक्लब्धसत्ताकावेव संयुक्तौ वियुक्तौ वा भवत इति लोकस्थितिः । अत एवोत्पत्तौ यद्यदधीनम्, तत्र न संयोगः सम्बन्धः । यथा द्रव्यगुणयोः, यथा वा ज्ञप्तौ ज्ञानविषययोः, तथापि उभयोः सत्त्वात्समवायः स्वरूपं वा सम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अत्र देहस्यासत्त्वात् अन्यतरस्य निःस्वभावत्वात् रज्जुसर्पवत् न स्वरूपसम्बन्धः । समवायोऽपि निराकरिष्यते । सर्वथापि संयोगवियोगौ तु न भवतः । प्रकाश्यप्रकाशकयोः सम्बन्धाभावाय दृष्टान्तमाह दृग्रूपाभ्यामिति । नेत्राधिष्ठात्री देवता यः सूर्यः तेन लब्धसत्ताकं चक्षुः विषयं गृह्णाति । न हि तेनापि तयोः संयोगवियोगौ भवतः । एतस्यार्थस्य परिज्ञानमधिकारिण एव भवतीति । न हि प्रतिबिम्बेन सह दर्पणेन वा मुखस्य कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति । सतीति सम्बोधनं उक्तविश्वासाय । अनेन देहादिष्वनासक्त्यर्थं वैराग्यमपि सूचितम् । स्वासक्त्यैव तत्सिद्धिः, अन्यथा तदभाव इति ॥ ४६ ॥

ननु जननादयो हि प्रत्यक्षानुमानश्रुतिभिर्जीवस्य प्रतीयन्ते, ततश्च सङ्घातस्यैव तथात्वात् देहस्यासत्त्वे आत्मन एव भविष्यन्तीति संयोगे निराक्रियमाणे असत्त्वहेतुना विपरीतमापतितम्, सर्वे दोषा आत्मन्येव समागता इति चेत्, तत्राह जन्मादयस्त्विति ।

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ।
कलानामिव नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । जननादयः देहस्यैव । येन प्रकारेण देहस्य सिद्धिः, तेनैव प्रकारेण जन्मादीनाम् । तेषां च देहसम्बन्धित्वस्य च तत एव सिद्धेः । अत उभयोरसत्त्वात् जन्मादयोऽपि देहस्यैव । योग्यं योग्येन संबध्यत इति । सर्पश्चलतीति समायाति भक्षयतीति च यथा सर्पधर्मा एव, एवं जन्मादयोऽपि देहधर्माः, यतो विक्रियाः । नह्यात्मनः सर्वविक्रियारहितस्य विक्रियाः सन्ति । क्वचिदिति । ज्ञानानन्तरं न सन्तीति इष्टमेवेति पक्षं व्यावर्तयति । न हि नायं सर्प इति बोधानन्तरमेव सर्पाभावः । किन्तु प्रतीतदशायामपि ।

विवरणटिप्पणी ।

न्मायावादो रामेणोक्तः । 'मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः । स्वासक्त्यैवेति । आत्मासक्त्यैव देहादिष्वनासक्तिः सिध्यति, तदभावे न [illegible] । अत आत्मासक्त्यर्थमात्मनो देहव्यतिरेको बोध्यत इति भावः ।

तत्र ज्योतिःशास्त्रसिद्धं दृष्टान्तमाह कलानामिवेति। इन्दोः कलानां पञ्चदशसङ्ख्याकानां एकेन दिनेन एकस्या नाशः, नतु चन्द्रस्य। स हि अम्मयः, सूर्यकिरणास्तत्र प्रतिबिम्बन्ते, अपगच्छन्ति चेति कालविदः। ननु सर्वोऽपि चन्द्रः अमावास्यायां क्षीयत इति नवो नवो भवति जायमान इति च कथं कलानां क्षय इति चेत्, तत्राह। अस्य जीवस्य चन्द्रस्य च कुहूरेव मृतिः। नतु कुहां तस्यादर्शनकृतमपि मरणम्, तथास्य काल एव मृतिः। सच कालः कदाचित्तं प्रकाशयति देहसम्बन्धेनोच्चावचेनापि, कदाचिन्नेति तस्योत्क्रान्त्यादयो निरूप्यन्ते। नतु वस्तुतस्तस्य मरणम्। मरणे उभयोर्वियोगाद्देहस्य च पृथक् स्थितत्वात् प्रयत्ननिराकरणप्रयासः॥ ४७॥

ननु मिथ्याभूतेन सह कदाचित्सम्बन्धो भवति। यथा रज्जुसर्पेण, देहेन तु सम्बन्धः आभूतसंप्लवमिति दृष्टान्तवैषम्यात् देहस्य सत्यत्वं आत्मनो वा सम्बन्धित्वं भवत्विति चेत्, तत्राह यथा शयान इति।

यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च।
अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवम्॥ ४८॥

न हि कदाचिदेव भवति यत्तदेव मिथ्या भवतीति नियमोऽस्ति कश्चित्, अपि तु सर्वदैव दृश्यमानमप्यसद्भवति। यथा यदैव शेते, तदैव असत्यप्यर्थे आत्मानं देहं विषयान् स्रक्चन्दनादीन् फलं सुखं चानुभवति। न चैतावता तेषां सत्यता भवति। 'मायामात्र'मिति सूत्रे तथा निर्णयात्। तथैव अबुधः शयान इव भवं संसारं प्राप्नोति, निद्रावदज्ञानमित्यर्थः॥ ४८॥

अतो अज्ञानेनैव देहप्रतीतेः देहस्य च मिथ्यात्वात् देहसम्बन्ध एव आत्मनः परिच्छेदप्रतीतिः, परिच्छेदे एव च शत्रुमित्रादिप्रतीतिरिति, परम्पराया अज्ञानमेव मूलमिति तत्त्वज्ञानेन तन्निराकरणं कर्तव्यमित्याह तस्मादिति।

तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम्।
तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते॥ ४९॥

शोकस्तु विषमबुद्धिजन्य इति अज्ञानकृत एव। शोकस्य परित्यागाय दोषद्वयमाह। आत्मनोऽन्तःकरणस्य शोषो विमोहनं च यस्मादिति। ततः अत्यपकारित्वात् तदज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भवेत्युपदेशः, प्रार्थना वा। शुचिस्मित इति। सहज एव तव प्रसाद इति कृत्रिमनिराकरणं नात्यन्तं क्लेशेन कर्तव्यमिति सूचितम्॥ ४९॥

विवरणटिप्पणी।

यथा शयान इत्यत्र। निद्रावदज्ञानमिति। यथा निद्रया स्वप्नः, तथाऽज्ञानेन भवः, तथाच निद्रास्थानीयमज्ञानमबुधपदेनोक्तमिति भावः।

एवमुपदिष्टज्ञानं भगवत्सान्निध्यात्फलितमित्याह एवं भगवतेति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ।**

वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥

ननु भगवत्सिद्धान्तं परित्यज्य ज्ञानसिद्धान्ततः किमिति बोधितः, तत्राह तन्वीति । भगवानिति च । न हि भगवान् विरुद्धे स्वसिद्धान्तं कथयति । मुक्तानामेव तत्राधिकारात् । इयं च तन्वी विषयपरा । रामश्च साधनपरः । अतो हेतुत्रयस्यापि तथात्वात् ज्ञानेनैव प्रतिबोधिता । ज्ञानस्य च प्रयोजनं तस्यां वैमनस्यपरित्यागमात्रं जातम्, भगवति या दोषबुद्धिः स्थिता, सा गता । ततः विक्षिप्तं मनः बुद्ध्या समाहितमपि कृतवती । एको भगवद्विषयको दोषः । अपरो विक्षेपेण तस्या एव दुःखदः । उभयनिवृत्तिर्ज्ञानफलम् ॥ ५० ॥

एवं रुक्मिण्याः समाधानमुक्त्वा रुक्मिणः परित्याग एव उभयेषां सुखदो भवतीति तत्परित्यागमाह प्राणावशेष इति ।

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ।

स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥ ५१ ॥

बलभद्रेण मोचनेऽप्यसहायात् अन्येन मारणं संभवतीति द्विड्भिरुत्सृष्ट उक्तः । हतं बलं प्रभा च यस्य । द्विड्भिरेव । तस्यान्यद्विस्मृतम्, विरूपकरणं तु स्मरति । जातेऽपि विरूपे यदि स्वाभिलषितः कश्चित्सिध्येत्, तदा न तथा खिन्नो भवेत् । किन्तु वितथः आत्मनो मनोरथो यस्य । तथापि स्वप्रतिज्ञां नान्यथा कृतवान् । भगवता हि तस्य भगिनी परिगृहीतेति ॥ ५१ ॥

अत एव कुण्डिनपुरं परित्यज्य अन्यत्रैव स्थित इत्याह अहत्वेति ।

अहत्वा दुर्मतिः कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ।

चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ।

कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ॥ ५२ ॥

यतोऽयं दुर्मतिः, अतस्तत्रैवावसत्, यत्र मुण्डितः । भोजा हि मृतकर्पटग्राहकाः । जात्यपकर्षे भोजायवन इति यवनात्पूर्वं निरूपितः । तस्य कट इति मरणपर्यन्तं तत्रैव स्थास्यामीति तस्य ग्रामस्य नाम भोजकटमिति कृतवान् । यद्यपि न कोऽपि पुरुषार्थः,

विवरणटिप्पणी ।

एवं भगवतेत्यत्राभासे । भगवत्सान्निध्यादिति । इदमपि ज्ञानमसुरसंनिधाने न फलति । तेषां देहात्मवादित्वस्य छान्दोग्ये व्यवस्थापनात् । तथापि भगवत्सान्निध्यात्फलितमित्यर्थः । व्याख्याने । भगवत्सिद्धान्तमिति । 'अखण्डं कृष्णवत्सर्व'मिति सिद्धान्तमित्यर्थः । ज्ञानसिद्धान्त इति । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते'इति वाक्योक्तं सर्वस्यासत्त्वेन ज्ञानं तत्सिद्धान्त इत्यर्थः । व्याख्याने एक इति । वैमनस्यमित्यर्थः । अपर इति । मनोविक्षेप इत्यर्थः । इति पञ्चमाध्यायव्याख्या ॥

नह्यसत्प्रतिज्ञाया अपालने कश्चन दोषोऽस्ति, तथापि भ्रातृत्वाद्रोषेण तत्रैव स्थितः ॥ ५२ ॥

ततो भगवतः कृत्यमाह भगवानिति ।

भगवान्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ।
पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह ॥ ५३ ॥

यदा सर्वथा निर्दुष्टा सर्वैस्त्यक्तममत्वा, तदापि भगवान् वीर्यशुल्केन विवाहं कर्तुम्, एवं प्रकारेण भूमिपान् निर्जित्य, गान्धर्वन्यायेन तामगृहीत्वा, उपनयनवत् विवाहस्यापि संस्कारत्वात् सर्वसम्मत्यर्थं स्वपुरीमानीय उपयेमे, विधानपूर्वकं विवाहं कृतवान् । क्षत्रियाः प्रायेणैवं न कुर्वन्तीति भगवानपि न कृतवानेव । किन्तु सद्बुद्ध्यर्थं वदतीति शङ्का स्यात्, तत्परिहरति संबोधनेन कुरूद्वहेति ॥ ५३ ॥

सर्वेषां सम्मत्या विवाहः कृत इत्यत्र निदर्शनार्थं महोत्सवमाह तदा महोत्सव इति ।

तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे ।
अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥ ५४ ॥

नृणामिति न केवलं बन्धूनाम्, अपि तु सर्वेषामेवेत्याह । यदुपुर्यां द्वारकायाम्, तत्र न कोऽपि विसम्मत इत्यर्थः । यादवानामपि वैमनस्यं परस्परं संभवतीति तदर्थमाह **अनन्यभावानामिति** । ननु यादवा उद्धताः स्वभावतः, कथमनन्यभावा जाता इत्याशङ्क्याह **कृष्णे यदुपताविति** । यदा यादवानां भगवान्पतिर्जातः, तदा ते तथा जाता इत्यर्थः । **नृपेति** सम्बोधनं विश्वासार्थम् । यथा भवान् जात इति ॥ ५४ ॥

भगवता पारिबर्हमस्मिन्विवाहे न प्राप्तमिति, तदभावे विवाहशोभा च न तथेति तदर्थमाह नरा नार्यः प्रमुदिता इति ।

नरा नार्यः प्रमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥

स्वयमलङ्कृताः पूर्णाः वरयोश्चित्रवाससोः अलङ्कृतयोरपि पारिबर्हमुपाजह्रुः । ननु नियमाभावत् किमिति तथा कृतवन्त इति चेत्, तत्राह **वरयोरिति** । वरयोस्तथा कर्तव्यमेवेति । यथैव दाक्षिणात्याचारः ॥ ५५ ॥

विवाह एव प्रथममुपस्थित इति, अकस्माच्च भगवानागत इति विशेषतस्तदर्थमलङ्करणाभावेऽपि स्वभावत एवालङ्कृतेत्याह सा वृष्णिपुरीति ।

सा वृष्णिपुर्युत्तभितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्याम्बररत्नतोरणैः ।
बभौ प्रतिद्वार्युपकॢप्तमङ्गलैरापूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥

सा द्वारका उत्तभितैः ऊर्ध्वं स्थापितैरिन्द्रादप्युच्चैः स्वर्गपर्यन्तं गतैः केतुभिः ध्वजचिह्नैरन्यैश्च बभौ । अथवा । इन्द्रकेतुः पारिजातः, सुधर्मादिश्च, अन्ये च कल्पवृक्षाः । विचित्राणि माल्यानि अम्बराणि रत्नमयानि तोरणानि च स्वभावत एव । विशेषतोऽपि प्रतिद्वारि उपकॢप्तानि मङ्गलानि । आपूर्णाः कुम्भाः अगुरुधूपाः दीपाश्च । एवमुपरि मध्ये अधश्च निवासस्थानानां शोभा निरूपिता ॥ ५६ ॥

मार्गाणामाह सिक्तमार्गा इति ।

सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ।
गजैर्द्वास्सु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
कुरुसृञ्जयकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ।
मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥

आहूता ये प्रेष्ठाः प्रियतमा राजानः तेषां मदच्युद्भिः गजगण्डनिःसृतमदैरेव सिक्तमार्गा जाता । अतो विशेषतः सम्मार्जनादौ नावकाशो जात इत्यर्थः । द्वारि तु कृतमित्याह द्वाःस्विति । परामृष्टाः परितः स्थापिताः ये रम्भादयः तैरुपशोभिता । जाते (ति) विवाहे पश्चादानीय कृतमिति परामर्शः । पड्विधा अपि क्षत्रिया अन्योन्यवैरं विहाय स्वभावतो द्वेषयुक्ता अपि रुक्मिण्या सहिते भगवति मिथो मुमुदिरे । कौरवा दुर्योधनादयः, सृञ्जयाः पाण्डवाः, पाञ्चाला वा धृष्टद्युम्नादयः । ते ह्युभये अन्योन्यवैरिणः । कैकेया विदर्भाश्च । तथा यादवाः कुन्तयश्च । ते त्रिविधा अपि परस्परविरोधिनः परस्परमेव मुमुदिरे । किञ्च । संभ्रमात्परिधावतां सम्बधिनोऽपि जाताः । उत्सवसंभृतिकरणार्थं तदीयाः सर्व एव व्यापृता जाता इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

न केवलं यदुपुर्यामेव सम्भ्रमः, किन्तु सर्वत्रैव लोके संभ्रमो जात इत्याह रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वेति ।

रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ।
राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्विस्मिता भृशम् ॥ ५९ ॥

आश्चर्यहरणं भगवत्कृतं श्रुत्वा इतस्ततो गीयमानम्, सर्वत्र श्रुतत्वात् असम्भावनारहितम् । राजानो विस्मिता जाताः, कथमेवं हृतमिति । राजकन्याश्च विस्मिताः । अस्मानपि नेष्यतीति ॥ ५९ ॥

एवं विशिष्टानां परमोत्सवमुक्त्वा साधारणानामपि परमोत्सवमाह द्वारकायामिति ।

द्वारकायामभूद्राजन् महामोदः पुरौकसाम् ।
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिम् ॥ ६० ॥

पुरौकसः साधारणाः नगरवासिनः नगरव्यापार एव निमग्नाः । तेषामपि महान्मोदो जातः । यद्यपि तेषां विवेको नास्ति, तथापि वस्तुसामर्थ्यादेव ते तथा जाताः । तदाह । रुक्मिण्या रमया लक्ष्म्या उपेतं सहितं कृष्णम्, स्त्रीणामेव हितार्थं अवतीर्णम्, श्रियः पतिं दृष्ट्वेति । नित्यं हरिः श्रीसहितः । आविर्भावस्तु केवलस्यैवेति[1] पुरवासिनां नित्यं स्त्रीप्रधानानां तथा मोदो न भवेत् । अधुना तु पूर्णशक्तिरेकत्रैव जातेति महानेव मोदः संतोषो जातः ॥ ६० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ आविर्भावः केवलमस्यैवेति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

निरूपितो भगवतो भार्यायास्तु परिग्रहः ।
षष्ठाध्याये तु पुत्रस्य स्वीकारोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
लोके हि पुत्रभार्याणां सम्बन्धे साद्धि संसृतिः ।
दुष्टभावेषु संसृष्टास्त्वत्र कृष्णेन मोचिताः ॥ २ ॥
न चापि भगवान् कृष्णः कमप्यत्र निवारयेत् ।
भागिनं यत्र यो भागी निवृत्ते हरिसाद्भवेत् ॥ ३ ॥
अतः शम्बरनिर्मुक्तः पुत्रो जात इतीर्यते ।
पुत्रत्वं च न कालादेः किन्तु स्वेच्छात एव हि ॥ ४ ॥
तादृशस्य हि जीवस्य ततः कामकथोच्यते ।

पूर्वाध्यायैः भार्येच्छया भगवता भार्या कृता। अत्रापि पुत्रेच्छया भगवता कामः पुत्रः कृत इत्याह कामस्त्विति ।

श्रीशुक उवाच—**कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना ।**
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

कामस्योत्पत्तिर्न घटते, कामेन हि भार्यायां प्रवृत्तिः । तत आत्मानं प्रति स्वस्याकारणत्वात्कामोत्पत्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति। तत्र हेतुमाह वासुदेवांश इति । स हि न जीवः, किन्तु वासुदेवस्यैव मोक्षदातुः। प्रपत्तिविघटनाय कामो माया च अंशद्वयं विनिर्गतम्, पुरुषे स्त्रियां च प्रतिष्ठितं जगद्व्यामोहयति, यथैव न प्रपन्नो भवति। स तु सर्वान् व्यामोहयन् मुख्याधिकारिणं महादेवमपि व्यामोहयितुं प्रवृत्तः । ततो रुत् रोगान् सर्वेषामेव द्रावयतीति सर्वरोगनिवारकः काममपि रोगं मत्वा क्रोधेन ददाह। ततः प्रभृति नोद्गतः कामो लोके प्रवृत्तः अधिष्ठाता शक्तिरहितो जात इति। नापि मोक्षदाता भगवानवतीर्णः । यत्रायं विघ्नं वा कुर्यात्। यदा पुनः कृष्ण आविर्भूतः, तदा अक्षयं देहं सम्पादयितुं यथा रुद्रो न दहेत्, तदर्थं तं भगवन्तमेव देहोपपत्तये प्रत्यपद्यत, सदेह एव ततो निर्गमिष्यामीति, पुनस्तत्र प्रविष्टः।

विवरणटिप्पणी ।

षष्ठेऽध्याये । कारिकासु । पुत्रत्वं चेति । हि यतस्तादृशस्य प्रद्युम्नसदृशस्य जीवस्य पुत्रत्वं कालादेर्हेतोर्न संभवति, किन्तु स्वेच्छातः प्रद्युम्नेच्छात एवेत्यर्थः ।

कामस्त्वित्यत्र । सदेह एवेति । दग्धदेहः कामो भगवतः सकाशात्सदेहो भूत्वा ततो निर्गमिष्यामीति पुनर्भगवति प्रविष्टः । अत एव तद्देहे भगवत्सारूप्यमिति भावः । वासुदेवांशत्वात्पूर्वमपि तत्रैव स्थितः । ततो निर्गतो दग्धः पुनस्तत्र प्रविष्ट इति पुनः-

स हि गोपिकाद्वारा कृष्णे समागतः । ते हि प्रथमं पुरुषरूपाः स्थिताः, पश्चात् स्त्रीत्वे जाते तत्र प्रवेशमलभमानः तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः, तासां स्वभावतः पुरुषत्वात् तत उत्पत्तिमलभमानः ।

यदैव रुक्मिणी संबद्धा, तदैव तस्यां जात इत्याह स एव जात इति ।

स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ।
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ २ ॥

वैदर्भी भक्तिप्रधानेति । भगवतो वीर्यमत्र क्रियाशक्तिः, नत्वन्नमयम् । क्रिया हि सतो भवति । चिद्रूपः स्वयम् । सदंशमेवापेक्षते । सदंशे निर्गलितं रूपं क्रियाशक्तिरिति क्रियाशक्तौ आविर्भूतः । तदुक्तम् । कृष्णवीर्ये समुद्भवो यस्येति । एवकारो जीवान्तरप्रवेशाभावाय । अत एव लोके प्रद्युम्न इति विख्यातः । प्रकर्षेण द्युम्नं यस्मादिति । रुक्मिण्यंशसम्बन्धात् आनन्दांशोऽपि तत्र सिद्धः । उत्पादकश्च प्रद्युम्न इति तस्याभिलषितमेव नाम जातमित्युक्तम् । एवमपि भगवदिच्छा चेन्नानुगता स्यात्, तदा अक्षयदेहो न भविष्यतीति भगवत्सारूप्यं प्राप्तवानित्याह पितुः सर्वतोऽनवम इति । अवमः क्षयः, केनाप्यंशेन अन्यून इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतन्मध्ये नारदेन शम्बरो बोधितः । यावदयं निर्दशो न भवति, तावन्मारणीयः । अन्यथा भगवद्धस्तस्पर्शे अवध्यो भविष्यतीति । स हि कामस्य शत्रुः । यदा सर्वेषामेव भागो निर्मुक्तो भवति, तदैव भगवान् पुत्रत्वेन ग्रहीष्यतीति । एवमुक्तस्य शम्बरस्य वृत्तान्तमाह ।

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ।
स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ॥ ३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

पदम् । प्रवेशप्रकारमाहुः गोपिकाद्वारेति । विवृण्वन्ति । ते हीति । अग्निकुमाराणां पुरुषत्वात्तेषु कामः स्थितः । कामः पुरुषेषु, माया स्त्रीष्विति व्यवस्थापनात्तेषां स्त्रीत्वे जाते तत्र स्थितिमलभमानस्तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः । तत्र यदा रुक्मिणी संबद्धा, तदा तद्द्वारा निर्गतः । श्रुतिरूपप्रभृतिषु च रमणेपि पतित्वसंबन्धपुरःसरं प्रथमं रुक्मिण्या एव स्वीकार इत्याशयेनाहुः संबद्धेति । 'पतिं मे कुर्वि'ति प्रार्थनादग्निकुमारेषु पतित्वसंबन्धं संभाव्य तेषां पुरुषत्वान्न ततो निर्गमनमित्युक्तमिति भावः ।

स एव जात इत्यत्र । सतो भवतीति । शक्तिरितिशेषः । सदंशस्य शक्तिः क्रियेत्यर्थः । स्वयमिति । कामः स्वयं चिद्रूपो, देहस्य सदंशत्वात्सदंशसंबन्धे सदेहो भवति । अतः सदंशमपेक्षते । तथा चैतद्देहो भगवत्सदंशः । अतोऽत्र भगवद्धर्मं वक्ष्यति 'कृष्णं मत्वे'त्यनेन ।

कामरूपी स्त्रीरूपेणान्तः प्रविष्टः। कामरूपमस्मिन्वर्तत इति सजातीयेन सजातीयो हत इति न रक्षकैर्देवैः स रक्षितः। अत एवानिर्दशं दशाहात्पूर्वमेव तोकं बालकं हृत्वा। न निर्गतानि दशाहानि यस्येति। अहःशब्दस्य लोपः। हरणे हेतुमाह आत्मनः शत्रुं विदित्वेति। वाक्यान्तरान्नारदादित्यध्यवसेयम्। उदन्वति समुद्रे प्रास्य गृहमगात्, गृहं गतः। बालो हि न मारणीय इति। कालेनानुपभुक्तः सर्वस्याप्यादरणीयो भवतीति प्राकृतं तं मत्वा समुद्रे क्षिप्तः, स्वयमेव समुद्रो भक्षयिष्यतीति समुद्रे प्रक्षिप्तवान्॥ ३॥

ततः समुद्रो विपरीतं कर्तुं मत्स्यग्रासं कारयित्वा तस्यैव गृहं प्रेषयामासेति निरूपयति तं निर्जगारेति बलवानिति।

तं निर्जगार बलवान्मीनः सोऽप्यपरैः सह।
ततो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः॥ ४॥

स हि सचेतनो बालकः। गिलने प्रतिबन्धं करोतीति तदर्थमाह बलवानिति। सोऽपि मीनैरपरैर्दुर्बलैर्मीनैः सह तदीयैः महता जालेन गृहीतः। ततोऽपि जालस्य महत्त्वं बलवत्त्वं च। मत्स्यजीविभिरिति तेषां तदुद्यमः सहजः। अतो नात्र अधिकः प्रयासो निरूपणीयः॥ ४॥

ततः शम्बरः कैवर्तानामधिपतिः प्राप्तमहामत्स्यैः कैवर्तैः स मत्स्यः तस्मै दत्त इत्याह तं शम्बरायेति।

तं शम्बराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम्।
सूदा महानसं नीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतम्॥ ५॥
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन्।

उपायनमुत्कृष्टोपहारम्। सोऽप्यविचार्यैव सूदेभ्यः पाचकेभ्यो घातकेभ्यो वा दत्तवान्। सूदाः पुनः महानसं स्थानं नीत्वा अवद्यन्। ततः अद्भुतं बालकं तस्य उदरे दृष्ट्वा मायावत्यै न्यवेदयन्। सा हि रतिः कामस्य भार्या आसीत्। ततो दग्धे कामे तद्भार्या यदा शम्बरेण नीयते, तदा माया तस्यां प्रविष्टा। तदा मायावतीति नाम प्राप्तवती। सा च तेन प्रतिक्षणं मायया मोहितेन पाकाध्यक्षा निरूपिता। ततो बालकः मायावत्या दृष्टः।

कोऽप्ययं कपटेन मां ग्रहीष्यतीति भयाच्छङ्कितचित्ता जाता, ततो नारदः पुनरागत्य तां बोधितवानित्याह नारदोऽकथयदिति।

नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः।
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम्॥ ६॥

बालस्य तत्त्वं कामत्वं उत्पत्तिं कृष्णान्नारदप्रेरणया शम्बरद्वारा मत्स्योदरनिवेशनम्। ततोऽत्रागमनं तु स्पष्टमेवेति त्रयमुक्तम्। सात्त्विकं राजसं तामसं च। यद्ययं मत्स्योदरे न निविष्टः स्यात्, तदाग्रे भगवतः कामात् स्त्रीविवाहा अयुक्ताः स्युः॥ ६॥

स हि गोपिकाद्वारा कृष्णे समागतः। ते हि प्रथमं पुरुषरूपाः स्थिताः, पश्चात् स्त्रीत्वे जाते तत्र प्रवेशमलभमानः तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः, तासां स्वभावतः पुरुषत्वात् तत उत्पत्तिमलभमानः।

यदैव रुक्मिणी संबद्धा, तदैव तस्यां जात इत्याह स एव जात इति।

स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः।
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः॥ २॥

वैदर्भी भक्तिप्रधानेति। भगवतो वीर्यमत्र क्रियाशक्तिः, नत्वन्नमयम्। क्रिया हि सतो भवति। चिद्रूपः स्वयम्। सदंशमेवापेक्षते। सदंशे निर्गलितं रूपं क्रियाशक्तिरिति। क्रियाशक्तौ आविर्भूतः। तदुक्तम्। कृष्णवीर्ये समुद्भवो यस्येति। एवकारो जीवान्तरप्रवेशाभावाय। अत एव लोके प्रद्युम्न इति विख्यातः। प्रकर्षेण द्युम्नं यस्मादिति। रुक्मिण्यंशसम्बन्धात् आनन्दांशोऽपि तत्र सिद्धः। उत्पादकश्च प्रद्युम्न इति तस्याभिलषितमेव नाम जातमित्युक्तम्। एवमपि भगवदिच्छा चेन्नानुगता स्यात्, तदा अक्षयदेहो न भविष्यतीति भगवत्सारूप्यं प्राप्तवानित्याह पितुः सर्वतोऽनवम इति। अवमः क्षयः, केनाप्यंशेन अन्यून इत्यर्थः॥ २॥

एतन्मध्ये नारदेन शम्बरो बोधितः। यावदयं निर्दशो न भवति, तावन्मारणीयः। अन्यथा भगवद्धस्तस्पर्शी अवध्यो भविष्यतीति। स हि कामस्य शत्रुः। यदा सर्वेषामेव भागो निर्मुक्तो भवति, तदैव भगवान् पुत्रत्वेन ग्रहीष्यतीति। एवमुक्तस्य शम्बरस्य वृत्तान्तमाह।

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम्।
स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम्॥ ३॥

विवरणटिप्पणी।

पदम्। प्रवेशप्रकारमाहुः गोपिकाद्वारेति। विवृण्वन्ति। ते हीति। अग्निकुमाराणां पुरुषत्वात्तेषु कामः स्थितः। कामः पुरुषेषु, माया स्त्रीष्विति व्यवस्थापनात्तेषां स्त्रीत्वे जाते तत्र स्थितिमलभमानस्तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः। तत्र यदा रुक्मिणी संबद्धा, तदा तद्द्वारा निर्गतः। श्रुतिरूपप्रभृतिषु च रमणेपि पतित्वसंबन्धपुरःसरं प्रथमं रुक्मिण्या एव स्वीकार इत्याशयेनाहुः संबद्धेति। 'पतिं मे कुर्वि'ति प्रार्थनादग्निकुमारेषु पतित्वसंबन्धं संभाव्य तेषां पुरुषत्वान्न ततो निर्गमनमित्युक्तमिति भावः।

स एव जात इत्यत्र। सतो भवतीति। शक्तिरितिशेषः। सदंशस्य शक्तिः क्रियेत्यर्थः। स्वयमिति। कामः स्वयं चिद्रूपो, देहस्य सदंशत्वात्सदंशसंबन्धे सदेहो भवति। अतः सदंशमपेक्षते। तथा चैतद्देहो भगवत्सदंशः। अतोऽत्र भगवद्धर्मं वक्ष्यति 'कृष्णं मत्वे'त्यनेन।

कामरूपी स्त्रीरूपेणान्तः प्रविष्टः। कामरूपमस्मिन्वर्तत इति सजातीयेन सजातीयो हृत इति न रक्षकैर्देवैः स रक्षितः। अत एवानिर्दशं दशाहात्पूर्वमेव तोकं बालकं हृत्वा। न निर्गतानि दशाहानि यस्येति। अहःशब्दस्य लोपः। हरणे हेतुमाह आत्मनः शत्रुं विदित्वेति। वाक्यान्तरान्नारदादित्यध्यवसेयम्। उदन्वति समुद्रे प्रास्य गृहमगात्, गृहं गतः। बालो हि न मारणीय इति। कालेनानुपभुक्तः सर्वस्याप्यादरणीयो भवतीति प्राकृतं तं मत्वा समुद्रे क्षिप्तः, स्वयमेव समुद्रो भक्षयिष्यतीति समुद्रे प्रक्षिप्तवान्॥ ३॥

ततः समुद्रो विपरीतं कर्तुं मत्स्यग्रासं कारयित्वा तस्यैव गृहं प्रेषयामासेति निरूपयति तं निर्जगार बलवानिति।

तं निर्जगार बलवान्मीनः सोऽप्यपरैः सह।
ततो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः॥ ४॥

स हि सचेतनो बालकः। गिलने प्रतिबन्धं करोतीति तदर्थमाह बलवानिति। सोऽपि मीनैरपरैर्दुर्बलैर्मीनैः सह तदीयैः महता जालेन गृहीतः। ततोऽपि जालस्य महत्त्वं बलवत्त्वं च। मत्स्यजीविभिरिति तेषां तदुद्यमः सहजः। अतो नात्र अधिकः प्रयासो निरूपणीयः॥ ४॥

ततः शम्बरः कैवर्तानामधिपतिः प्राप्तमहामत्स्यैः कैवर्तैः स मत्स्यः तस्मै दत्त इत्याह तं शम्बरायेति।

तं शम्बराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम्।
सूदा महानसं नीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतम्॥ ५॥
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन्।

उपायनमुत्कृष्टोपहारम्। सोऽप्यविचार्यैव सूदेभ्यः पाचकेभ्यो घातकेभ्यो वा दत्तवान्। सूदाः पुनः महानसं स्थानं नीत्वा अवद्यन्। ततः अद्भुतं बालकं तस्य उदरे दृष्ट्वा मायावत्यै न्यवेदयन्। सा हि रतिः कामस्य भार्या आसीत्। ततो दग्धे कामे तद्भार्या यदा शम्बरेण नीयते, तदा माया तस्यां प्रविष्टा। तदा मायावतीति नाम प्राप्तवती। सा च तेन प्रतिक्षणं मायया मोहितेन पाकाध्यक्षा निरूपिता। ततो बालकः मायावत्या दृष्टः।

कोऽप्ययं कपटेन मां ग्रहीष्यतीति भयाच्छङ्कितचित्ता जाता, ततो नारदः पुनरागत्य तां बोधितवानित्याह नारदोऽकथयदिति।

नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः।
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम्॥ ६॥

बालस्य तत्त्वं कामत्वं उत्पत्तिं कृष्णान्नारदप्रेरणया शम्बरद्वारा मत्स्योदरनिवेशनम्। ततोऽग्रागमनं तु स्पष्टमेवेति त्रयमुक्तम्। सात्त्विकं राजसं तामसं च। यद्ययं मत्स्योदरे न निविष्टः स्यात्, तदाग्रे भगवतः कामात् स्त्रीविवाहा अयुक्ताः स्युः॥ ६॥

ततस्तया ज्ञात्वा स गृहीत इति वक्तुं तस्याः स्वरूपमाह सा चेति ।

सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ।
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥

तस्याः आकाङ्क्षित एवायं स्थितः । चकारस्त्वर्थसमुच्चयार्थः । नारदः अकथयत् । साप्याकाङ्क्षायुक्तेति । कामस्यैव पत्नी, न तु कामेन यस्य कस्यचित् । रतिरिति तस्या नामेति प्रसिद्धिः । अनेन लोकेऽपि तस्या निन्दाभाव उक्तः । यथा कामः पुरुषेषु, तथा रतिः स्त्रीषु प्रतिष्ठितेति प्रसिद्धिः । किञ्च । यशस्विनी प्राप्तयशाः । अतो यशःसम्बन्धात् नापकीर्तिसम्भावना । नन्वेतादृशी भर्तृमरणे वैधव्यधर्मपरिपालनाय योग्या कथं रूपान्तरस्थपतिं गृहीतवती, तत्राह पत्युर्निर्दग्धदेहस्येति । न हि पतिर्मृतोऽस्ति । अन्यथा जगदुत्पत्तिरेव न स्यात् । किन्तु देह एव दग्धः, तस्योत्पत्तिमेव प्रतीक्षते ॥ ७ ॥

तस्यास्तत्रागमने हेतुमाह निरूपितेति ।

निरूपिता शम्बरेण सा सूपौदनसाधने ।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं सदार्भके ॥ ८ ॥

सूपौदनानां पाचने । सा हि मायां जानाति सूपकाराणाम् । तन्माया प्राणहारिणी भवतीति तद्रक्षार्थं पाकस्थाने नियुक्ता । अनेन भक्ष्यभोज्यादिसम्पत्तिः तस्याः सिद्धा । लोकाः तस्याः पुत्रत्वेन तं जानन्ति । सा तु न पुत्रत्वेन तं प्रति पालितवती, अपि तु काममेव बुद्ध्वा, तत्रापि देवं पतिं शिशुत्वेन समागतम्, अर्भके स्नेहं चक्रे ॥ ८ ॥

ततोऽल्पेनैव कालेन मत्स्योदरसम्बन्धात् भगवत्सम्बन्धाच्च सप्तम एव वर्षे यौवनं प्रादुर्भूतमित्याह नातिदीर्घेण कालेनेति ।

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः ।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥ ९ ॥

षोडशे वर्षे यौवनप्रादुर्भावः, कस्यचित् द्वादशे, कस्यचिदष्टम एव । अयं नातिदीर्घः कालः, यतः कार्ष्णिः पितुः पुत्रः । रूढं यौवनं यस्य । तदा वीक्षन्तीनां विभ्रमं जनयामास । युवतीनां यदा मनोवृत्तिः, तदा सर्वजनीनं यौवनम् । अन्यथा अलौकिकमेव यौवनं स्यात् । किंबहुना वीक्षन्तीनां देवस्त्रीणामपि जनयामास ॥ ९ ॥

सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् ।
सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरङ्ग सौरतैः ॥ १० ॥

ततः पतित्वात् चिरमभिलषितत्वात् यौवनविलम्बाच्च प्राप्ते यौवने तमुपतस्थे ।

विवरणटिप्पणी ।

पत्युरित्यत्र । देह एवेति । एवकारस्य दग्धपदेनान्वयः । दग्ध एव ज्वलन्नेव तिष्ठति, न तु भस्मीभूत इतीतरवैलक्षण्यम् । अतो न मृत इत्यर्थः ।

एतदग्निमकार्यार्थं निरूप्यते पद्मदलायतेक्षणमिति । कामोद्बोधकत्वात् कामत्वाच्च । तस्याः सङ्गाभावेन स्थातुमशक्तिमाह प्रलम्बबाहुमिति । उपगूहनसामर्थ्यं सर्वाङ्गसुखत्वाय । नरलोकसुन्दरमिति । तादृशे मोह उचित एवेति हेतुरुक्तः स्वभावोद्गिरणार्थम् । प्रथमतो व्रीडा नवसङ्गमं भावयति । ततो जाते रसे हासः । उभाभ्यामुत्तम्भिता या भ्रूः । सङ्गेच्छां पातिव्रत्यं च कटाक्षदर्शनेन सूचयन्ती व्रीत्या उपतस्थे । इदमुपस्थानं न देवताराधनमिव, किन्तु सौरतैः सुरतभावैः, यत इयं रतिः । ततः प्रद्युम्नः क्रियाशक्त्यैवाविर्भूत इति ज्ञानाभावस्तस्य प्रकाश्यते भगवद्वैलक्षण्याय । अन्यथा तुल्यतैव स्यात् । यदि ज्ञानशक्तिरपि भवेत् ॥ १० ॥

तामाह भगवान्कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ।
मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥

तामाहेति । भगवान् धर्मपरः, यतः कार्ष्णिः । मर्यादार्थमवतीर्णः । सदानन्दाङ्कुरोऽपि सदानन्द एवेति अपेक्षाभावाद्वा तथोक्तवान् । मातरिति सम्बोधनात् अज्ञानम् । व्यवहारे तथात्वात् । अनेन कामस्य धर्मविरोधित्वं सहजं निरूपितम् । अन्यथा मातृपदमुच्चार्य पश्चात्तस्यां सङ्गं न कुर्यात् । लौकिकी भाषेयमिति न पारमार्थिको विरोधः । माता हि मानं पालयति स्वस्य अन्यस्य च । न हि विवृतेष्वङ्गेषु मानं तिष्ठति । अतः सर्वप्राणिनामेव माता संरक्ष्या । अतो मातृभावं परित्यज्य गुप्तं कामं दूरीकृत्य यथा कामिनी प्रकटकामा तद्वद्वर्तस इति ॥ ११ ॥

तदा तिरोहितज्ञानमेनं मत्वा अज्ञानादुक्तमनुक्तमिति बोधयति भवान्नारायणसुत इति ।

रतिरुवाच—**भवान्नारायणसुतः शम्बरेण हृतो गृहात् ।**
अहं ते दयिता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो ॥ १२ ॥

स हि शम्बरं पितरं तां च मातरं मन्यते । तन्निषेधार्थमाह नारायणसुत इति । एकनिषेधेनैव इतरस्य सिद्धत्वात् । स्वरूपं चाग्रे वक्तव्यमिति निरूपयति । नारायणपुत्रः कथमत्रागत इत्यत्रोपपत्तिमाह गृहाच्छम्बरेण हृत इति । साधारण्यपि धात्री मातृवदेव परिपाल्येति चेत्, तत्राह अहं ते दयिता पत्नीति । दयितात्वाल्लोकतस्त्यागं नार्हति । पत्नीत्वान्न वेदतः । तथापि लोके प्रसिद्ध्यभावात् कथमेवमिति चेत्, तत्राह रतिरिति । भवांश्च काम इति ॥ १२ ॥

कामस्य कथमत्र शत्रुगृहे स्थितिरिति, तत्राह एष त्वेति ।

एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धावाक्षिपच्छम्बरोऽसुरः ।
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान्प्रभो ॥ १३ ॥

एष त्वामिति । असुरत्वात्तथाकरणम् । मत्स्यो हि सज्जातिघाती । तदुदरादिह प्राप्त

इत्यनेन सोऽपि हतो निरूपितः ॥ १३ ॥

शम्बरः परमवशिष्यते, अतस्तं जहीत्याह तमिममिति ।

तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ।
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥

सावधानत्वाय तस्य गुणानाह दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुं मायाशतविदमिति । दुर्धर्षत्वात् न लौकिकोपायेन मारयितुं शक्यः । अनेन विषदानादिप्रकारा अपि व्यावर्तिताः । दुर्जयत्वात् क्षत्रियधर्मेणापि मारयितुमशक्यः । शत्रुत्वान्नोपेक्षणीयः । आत्मन इति । घातादेव निवर्तते, नान्यथेति सूचितम् । तर्हि अलौकिकयुद्धेन मारणीय इति पक्षं निवारयति मायाशतविदमिति । तर्ह्यवध्यः कथं मारणीय इति चेत्, तत्रोपायमाह । त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः सहितः इमं जहि । आदौ मोहय, ततस्तन्मायाः प्रतियोगिमायाभिर्दूरीकुरु । असुराणां हि माया भगवानिति, 'तस्मादेवंवित् सर्वैरेव प्रकारैः उपासीते'ति उपासनायास्तुल्यत्वात् । अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वाच्च मोहनादिभिर्मायाभिस्तन्मायादूरीकरणं युक्तमेव ॥ १४ ॥

ननु यथा ममाज्ञानम्, एवं तस्यापीति, ज्ञाने सत्येव अपकारित्वात्, न मारणीय इति चेत्, तत्राह परिशोचतीति

परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा ।
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥ १५ ॥
प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥

माता हि दयापात्रम्, अतस्तद्दुःखदूरीकरणार्थं मारणीय एवेति भावः । ते मातेति सम्भावनया वदति । तस्या रुक्मिणीत्वं वा वैदर्भीत्वं वा न शोकनिवारकमिति तन्नोक्तम् । कुररी विवेकरहिता, सा रात्रौ शोचति । अनेन निद्राभावोऽपि सूचितः । गतप्रजेति शोकहेतुः । गता केनचिदपहृता प्रजा यस्याः । नष्टायां पुनरावृत्तिशङ्काभावात्तथा न शोकः । सापि प्रजा पुत्ररूपेति नान्तःशोकमात्रं जनयति, किन्तु सर्वदेहेन्द्रियाणां सर्व-

विवरणटिप्पणी ।

परिशोचतीत्यसाभासे । एवं तस्यापि । इति हेतोर्न मारणीय इति संबन्धः । तत्र हेतुः ज्ञाने सत्येवापकारित्वादिति । व्याख्याने । तस्या इति । मातुः रुक्मिणीत्वे उक्ते रुक्मसंबन्धेन सर्वसंपत्तियुक्तत्वात्तथाशोको न संभाव्येत । वैदर्भीत्वे वा उक्ते भक्तिप्रधानत्वाच्छोको न संभाव्येत ।[1]अतो मातेत्येव सामान्यत उक्तम्, न तु विशेषः कश्चनोक्त इत्यर्थः ।

1. इति नास्ति क्वचित् । लेखकर्ता स एव पाठः ।

क्रियाराहित्यमपि करोतीत्याह पुत्रस्नेहाकुलेति । पुत्रस्नेहोऽत्यन्तं व्याकुलतां सम्पादयतीति लोकप्रसिद्धिः । किञ्च । पितृभ्रात्रादिभिः विरोधात् परित्यक्ता । एवं बन्धुविरोधेन मातृपक्ष-सहायाभावात् दीना पुत्रेणैव समाहिता भवति । अतस्तदर्थमपि गन्तव्यमित्यर्थः । किञ्च । विवाहप्रभृतिमनःपरितोषाभावात् जाते पुत्रे पित्रादयः आनयेरन् । तस्मिन्नपि गते चिन्तया आतुरा अपि भविष्यतीत्याह आतुरेति । आतुरो ज्वरी । विवेकेन सर्वसमाधानं भविष्यतीति चेत् । तत्र दृष्टान्तमाह गौरिवेति । वत्साभावे यथा गौः । तस्या हि न क्वापि ममता, सर्वा ममता वत्स एव भवति । अन्येषां तु विभक्ता ममता भवति । अतो गौर्दृष्टा-न्तीक्रियते सर्वत्र । इयं च सर्वतो ममतामाकृष्य स्वय्येव स्थापितवतीति गोतुल्या भवति । एवं निरूपणमात्रेण कार्यं न सिध्यतीति । एवं प्रभाष्य विद्यामपि ददौ । स्त्रीदत्ताया विद्यायाः तदैव सिद्धिः । प्रद्युम्नो हि विद्याग्रहणयोग्यः, नाम्नैव प्रसिद्धत्वात् । महात्मन इति विद्या फलिष्यतीति सूचितम् । सा विद्या स्वस्मिन्नागता मायैवेति ज्ञापयितुं माया-वतीत्युक्तम् । दैत्यादीनामिव माया साधारणी भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह महामाया-मिति । इयं हि सर्वानेव भगवदंशान् व्यामोहयितुं प्रवृत्ता महामाया । ननु दैत्यानां भगवानेव माया भवतीति कथमस्या महामायात्वम्, तत्राह सर्वमायाविनाशिनीमिति । तत्र हि स्वल्पाभिव्यक्तिः स्वधेत्यादाविव, परव्यामोहार्थं तद्रूपो भूत्वा पालयति । न तु तेषां मोक्षं प्रयच्छति । अतो बाधकेषु जीवचैतन्यमिव तदपि तिरोभूतमिति सर्वमाया-विनाशित्वम् ॥ १६ ॥

विवरणटिप्पणी ।

प्रभाष्यैवमित्यत्र । स्त्रीदत्ताया इति । स्त्री हि सुहृत्तमा आत्मनोऽर्धं च भवति । अतस्तद्दत्ताया विद्याया दानसमये एव सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । अतः स्त्रिया कथितं शीघ्रमेव हृदयारूढं भवतीति लोकेऽपि प्रसिद्धिः । अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वमनुपदमुक्तम् । तादृशोपासनासिद्धेयं मायेत्याशयेनाहुः इयं हीति । भगवदंशान् । मायारूपस्य भगवतः अंशानित्यर्थः । स्वधेत्यादाविवेति । यथा स्वधाकारेण कव्ये दत्ते भगवान् पितृरूपो भूत्वा तं पुत्रं पालयति, न तु भगवान् प्रकट इति तावता तेषां पुत्राणां मोक्षं प्रयच्छति, संघा-तारम्भबुद्धिं वा नाशयति । तथा फट्जहीत्यादिशब्दैरुपासने कृते अन्यव्यामोहार्थं माया-रूपो भूत्वा भक्तं पालयति, न तु मायान्तरं नाशयति, तावत्कार्यार्थमेव प्राकट्यादित्यर्थः । अत इति । यथा बाधकेषु दैत्येषु विद्यमानमपि जीवनिष्ठं भगवदंशत्वरूपं चैतन्यं तिरोभूतं जीवनातिरिक्तकर्मज्ञानादिकार्यासंपादकम्, अतो जीवत्वस्य तुल्यत्वेपि तेषामधर्मे एव रुचिः । दैवेषु तु भगवदंशत्वस्य प्रकटत्वात्सर्वकार्यसिद्धिः । तथा शम्बरमायायां विद्यमानमपि भगवत्त्वं तिरोभूतं पालनातिरिक्तमायान्तरविनाशादिकार्यासंपादकम्, अतो मायात्वस्य तुल्यत्वेपि पालनमात्रमेव संपादयति । प्रद्युम्नमायायां तु भगवत्त्वस्य प्रकट-

ततः प्राप्तविद्यः अक्लिष्टकर्मा ज्ञापयित्वैव मारयिष्यामीति विद्याप्राबल्यं वक्तुमाह्वानमाह स च शम्बरमिति ।

स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।
अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन्कलिम् ॥ १७ ॥

चकारात्तद्गतो भगवान् । पूर्वक्रियया समुच्चयं वा आह । तथा सति विद्याग्रहणं तन्मारणार्थमेवेति फलिष्यति । अभ्येत्य निकटे गत्वा । शङ्काभावो निरूपितः । व्याजेन प्रवर्तनं वारयति संयुगाय समाह्वयदिति । बालवाक्यं मत्वा न प्रवर्तेतेति अधिक्षेपमप्याह अविषह्यैरिति । तं प्रसिद्धम् । प्रसिद्धो ह्यल्पमप्याक्षेपं न सहते । तत्रापि नान्यदीयमनुवदति, किन्तु स्वयमेव क्षिपति । स्नेहात्पुत्रादयोऽपि कदाचिदेवं कुर्वन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह संजनयन्कलिमिति । कलहमुत्पादयन् । अहं प्रद्युम्नः कामः, त्वं शत्रुः, त्वां मारयिष्यामीत्यादिवाक्यान्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह सोऽधिक्षिप्त इति ।

सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पादाहत इवोरगः ।
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥

यथा तस्मिन् स्नेहः, एवं द्वेषोऽपीति कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य आक्षेपस्य दुष्टत्वमाह दुर्वचोभिरिति । दुर्वचोभिराक्षिप्तः पितापि पुत्रं मारयतीति कृत्रिमत्वे जाते कथं न प्रवर्तेतेत्यर्थः । ननु मृत्युरयमिति विशेषेण समागत इति भयात् कथं न निवृत्तः, तत्राह पादाहत इवोरग इति । दीर्घरोषः सर्पः मरणमप्यङ्गीकरोति, न तु निवर्तत इति । तस्य हि क्रोध एव परिपाल्यः, नत्वन्ये । तत एकेन सह एकेनैव युद्धं कर्तव्यमिति गदापाणिरेव निर्गतः । नापि बद्धकवचः, नापि ससहायः । तथा निर्गमने हेतुरमर्षात्ताम्रलोचन इति । क्रोधवशान्न किञ्चिज्ज्ञातवान् । दृष्टिरपि ताम्रेति दृष्ट्वापि न ज्ञातवान् ॥ १८ ॥

ततः प्रथमत एव स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह गदामाविध्येति ।

गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ।
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिर्घोषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥

विवरणटिप्पणी ।

त्वात्सर्वकार्यसिद्धिः । अतोऽस्य जयः । प्रद्युम्ने तथा प्राकट्ये हेतुस्त्वनेकधोपासकत्वं पूर्वमुक्तम् । शम्बरमायायाः पालनमात्रकर्तृत्वेपि प्रद्युम्नमायया तस्या एव नाशान्न पालनमपि संपन्नमिति भावः ।

सोऽधिक्षिप्त इत्यत्र । यथा तस्मिन्निति । तथाच स्नेहसम एव द्वेषो वर्तते, नत्वधिकः । अत उभयोः समत्वात्स्नेहं बाधित्वा द्वेषकार्यमेव कथं जातमित्यर्थः ।

---

१ कृत्रिमत्वज्ञाने इति पाठः ।

क्रोधवशान्महतीमपि गदामुत्तोल्य भ्रामयित्वा वा। तरसा यावन्न सावधानो भवति। अनेन अपराधादपि तस्य पराजय एवेति सूचितम्। महात्मन इति। तस्य पलायनाद्यभावः सूचितः। प्रक्षेपमात्रेणैव मारित इति मत्वा व्यनदत्। मूर्च्छितस्य तेन नादेन सुतरां मरणं भवतीति ज्ञापयितुं विशिनष्टि वज्रनिर्घोषनिष्ठुरमिति। वज्रस्य नितरां घोषः पातसमयशब्दः। ततोऽपि निष्ठुरमिति ॥ १९ ॥

एतादृशोऽप्युद्यमः व्यर्थो जातः (इति) प्रद्युम्नस्य पराक्रमेणेत्याह तामापतन्तीमिति।

तामापतन्तीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम्।
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नदन् ॥ २० ॥

स्वगदया तां गदामपास्य आगच्छन्तीं दूरादेव मारयित्वा ततः क्रुद्धः सन् तद्वत्स्वयमपि नदन्। शत्रुर्मारणीय एवेति, अन्यथा मारयिष्यतीति वा स्वगदां प्राहिणोत्। भगवानित्येतत्सामर्थ्यहेतुः। भगवत्कार्यत्वादावेशित्वाद्वा भगवान् ॥ २० ॥

ततो लौकिकेन जयाभावमाशङ्क्य मायया भगवद्रूपया युद्धं करिष्यामीति प्रवृत्त इत्याह स च मायामिति।

स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम्।
मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥

दैतेयीत्यनेन भगवत्त्वमुक्तम्। सम्यगाश्रयणं मनःपूर्वकं भक्त्या। मयदर्शितामिति। सिद्धादुपदेशः सफलो भवतीति ज्ञापनार्थः। ततः अदृश्यः सन् अस्त्रमयमाग्नेयाद्यस्त्रसमूहं कार्ष्णौ प्रद्युम्ने स्वयं विहायसि आकाश एव स्थितः वैहायसः। असुराणामन्तरिक्षेऽपि गतिरस्तीति सूचयितुं तथोक्तम् ॥ २१ ॥

ततो मायाया भगवत्त्वात् काचित्पीडा जातेत्याह बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेणेति।

बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः।
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥

हीनत्वं सम्पादयितुं रौक्मिणेय इत्युक्तम्। नहि कृष्णपुत्रे बाधा सम्भवतीति। तथापि महारथः क्षत्रियजातित्वेन प्राप्तसामर्थ्यः सत्त्वात्मिकां प्रतिस्पर्धिनीं विद्यारूपां तया साक्षादुपदिष्टां समाश्रित्य स्वयमप्यस्त्रमयं वर्षं मुमुचे इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

विवरणटिप्पणी।

स च मायामित्यत्र। भगवत्त्वमुक्तमिति। मायाया इति शेषः। दैत्यानां माया, 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेर्भगवद्रूपेति भावः।

बाध्यमान इत्यत्र। मायोपदेशे सर्वमायाविनाशिनीमित्युक्तम्। अत्रापि तद्विशेषणकथनात्सैवेयं मायेत्याशयेनाहुः तया साक्षादिति। तस्या मायावतीत्वात्साक्षात्तदुपदेशे मायापि साक्षादेव समायाति, न तु मन्त्राद्यपेक्षेति भावः।

ततस्तेनापि षड्वो मायाः प्रदर्शिता इत्याह तत इति ।

ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ।
प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥

पञ्चैता अङ्गमायाः, तेन हि साङ्गो भगवान् सेवित इति विज्ञायते । गन्धर्वा अपि दैत्यपक्षपातिनः । तेषामवान्तरभेदाः सन्तीत्याह प्रायुङ्क्त शतश इति । सर्वासामपि सकृदेव निराकरणं कृतवानित्याह । कार्ष्णिः सः पूर्वप्राप्तमायः ता व्यधमयत् ॥ २३ ॥

ततः पौरुषद्वयेऽपि नष्टे तं मारितवानित्याह निशातमिति ।

निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ।
शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्र्वोजसाहरत् ॥ २४ ॥

यथा श्येने दृष्टे पक्षिणो लीयन्ते, तथा तस्मिन् दृष्टे शम्बरो लीनो जात इति । निष्प्रभं तं स्वेच्छया असिमुद्यम्य किरीटकुण्डलसहितं परित उपरि च शोभायुक्त-मधोऽपि दुर्धर्षं ताम्रश्मश्रुः ओजसा अहरत् । छित्वा नीतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्कर्म न विगीतमिति विज्ञापयितुं देवानां सम्माननामाह आकीर्यमाण इति ।

आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ।
भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥ २५ ॥

आकीरणं सर्वत्र वृष्टिः । कायिके वाचनिके चोक्ते । अर्थान्मानसिकमुक्तमिति सर्वथा देवानामादर उक्तः । ततो मायावत्या अम्बरचारिण्या विहायसा आकाशमार्गेण प्रद्युम्नो द्वारकां नीतः । आदौ भगवद्गृहे पुत्रत्वे सिद्धे पश्चादन्यत्र पुत्रत्वं सिध्यत्विति । पुरशब्देन अन्तःपुरमप्युच्यते । कृष्णान्तःपुरं नीतवती प्रद्युम्नस्य परिज्ञापनार्थम् ॥ २५ ॥

अन्तःपुरवरं राजन्ललनाशतसंकुलम् ।
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥

अन्तःपुरेषु वरम् । ललनाशतैः संकुलम् । विद्युतेव बलाहक इति शोभा दोषाभावश्चोक्तः । आकाशमार्गेण प्रवेशे विचारोऽपि न जातः । आधिदैविकास्तु जानन्तीति न विरोधं कुर्वन्ति । पत्न्या सह प्रवेशात् लौकिकोऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य विचारमाह तं दृष्ट्वेत्यष्टभिः ।

तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७ ॥
अलंकृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकादिभिः ।
कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह ॥ २८ ॥
अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ।
उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं शुचिस्मिताः ॥ २९ ॥

सर्वासां त्रिभिर्विचारः, रुक्मिण्याः पञ्चभिः । साधारणीनां विचारे हेतुं वक्तुं प्रथमतो मोहमाह । अन्तःपुरे यावन्तो जनाः, सुतरां स्त्रियः, तं प्रद्युम्नं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा, कृष्णं मत्वा, प्रथमतः ह्रीताः लज्जिताः सत्यः कृष्णस्य स्त्रियो निलिल्युः । ता हि स्वच्छन्दं क्रीडमानाः स्थिताः । अतो भगवान् दृष्टवानिति लज्जा । भगवत्समानतां वक्तुं विशेषणान्याह जलदश्याममित्यादिना । भगवान् षड्गुणसहितः, स्वयमयमपि सप्तधा समान इति । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना अन्यस्योपलक्षणं वर्णनम् । जलदश्याममिति रूपतुल्यता । आकृतिस्तु पुत्रत्वादेव समाना भवति । पीतपट्टाम्बरमिति परिच्छदतुल्यता । प्रलम्बबाहुमिति स्त्रीणां सम्यक् ज्ञातावयवतुल्यता । ताम्राक्षमिति अनौचित्यात् क्रुद्ध इव स ज्ञातः । इदं वैलक्षण्यमग्रे वक्ष्यति । सुस्मितमिति । तासां भाव्यो धर्मः । रुचिरमाननमिति सर्वोत्कृष्टशोभा । अलङ्कृतं मुखाम्भोजं यस्य । नीलैर्वक्रैरलकादिभिः, आदिशब्देन कुण्डलकिरीटादिभिः, किंबहुना भगवदीया सर्वा सामग्री ग्राह्या । मुखं हि सर्वेषां भेदजनकम् । तदेव तुल्यं जातमिति भ्रमो युक्तः । यत्र क्वचिल्लीना इति निलीय दर्शनं सम्भवतीति निरूपितम् । ततो जिज्ञासायां भगवतः किञ्चिदाधिक्यं श्रीवत्सादिकं च दृष्ट्वा ईषद्वैलक्षण्येन साक्षाद्भगवानयं न भवतीति निश्चित्य, तत्तुल्यत्वेन तदीयत्वं च निश्चित्य, पुत्र एवायं भविष्यतीति प्रमुदिताः सत्यः स्त्रीरत्नसहितं तं द्रष्टुं सर्वा एव योषितः समागताः । शुचि स्मितं यासामिति तासां भावान्तरं निवारितम् ॥२९॥

तत्र रुक्मिण्यपि समागता, तासां तस्याश्च पूर्वोक्ता धर्मास्तुल्याः । विशेषं वक्तुं प्रक्रियान्तरमारभते अथेति ।

अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥

भगवत्पुत्रो भवतीति सम्भावनया सिद्धम् । तासां स्वस्यपुत्रो न भवतीति निश्चयः । अस्यास्तु सन्देह इति भिन्नः प्रक्रमः । ननु पुत्रत्वे निर्धारिते पश्चात्स्वस्याः अन्यस्या वेति विचारो युक्त इत्याशङ्क्य, भगवत्पुत्रत्वं निर्धारयितुं एकहेलया स्वस्या अपि प्रथमतः सादृश्यं ज्ञातवतीत्याह । तत्र स्त्रीसमूहे, असितापाङ्गी शोभनदर्शना, असिते कृष्णे वा अपाङ्गौ यस्या इति, तेन ज्ञानदृष्टिरस्याः अन्यापेक्षया विलक्षणेति इयमेव सादृश्येन पुत्रं स्मृतवती, यतो वैदर्भी अत्यन्तं भक्ता । अन्तःकरणदेहयोः उत्तमत्वमुक्त्वा मध्ये वाचोऽप्युत्तमतामाह । अन्यथा कायवाङ्मनसां एकमतुल्यं स्यादिति । वल्गु भाषत इति वल्गुभाषिणी । सादृश्येन संस्कार उद्बुद्ध इति स्वसुतं नष्टमस्मरत् । यद्यप्यत्यन्तशिशोः स्थूलस्यापि नावयवादिसाधारण्यम्, तथापि तस्याः त्रिविधोऽप्युत्कर्ष उक्त इति तादृशस्यैव वृद्धावयं भावो भवतीति निश्चित्य स्वसुतं नष्टमस्मरत् । स्नेहेन स्नुतौ पयोधरौ यस्या इति ।

आधिभौतिकस्य देहस्य आधिदैविकस्यापि तत्सम्पादकस्य संवादो निरूपितः ॥ ३० ॥

एतदीयाश्चत्वारो धर्मा निरूप्यन्ते । आन्तर एको, बाह्यास्त्रयः । आदौ परिदृश्यमानं सम्भावयति को न्वयमिति ।

को न्वयं नरवैडूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ।
धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥

नु इति वितर्के । अयं कः, देवादिषु मध्ये क इत्यर्थः । वैडूर्यमणिः श्यामपीतो भवति । अयं नीलमेघश्यामोऽपि तया सहितस्तत्कान्त्या वैडूर्यतुल्यो जातः । वैडूर्यमणिश्चेत्, नराकारः सहज एवोत्पन्नो भवेत् । सोऽपि चेतनो भवेत्, तदा प्रद्युम्नतुल्यः स्यादिति मत्वाह नरवैडूर्य इति । ननु कस्यचिद्देशे एतादृशा एवोत्पद्यन्ते, यथा देशविशेषे पाषाणा हीरकरूपा भवन्ति, तस्मान्नाश्चर्यमिति चेत्, तत्राह कस्य वेति । को वा एतादृशः यस्यायं पुत्रो भवेत् । कमलेक्षणत्वान्न स्थावरस्य । स्त्रिया अपि भावोऽस्मिन् दृश्यत इति न स्थावराज्जातः । नापि मानसः, नापि केवलात् पुरुषात् । अतः का वा तादृशपुरुषयोग्येति तां भावयति कया वा जठरे धृत इति । अस्तु वा इयं भार्या एतद्योग्या, कथमनेनोपलब्धेत्याह केयं लब्धेति । अनेनापि इयं का लब्धा । चेत्यनादरे । रुक्मिणीहृदये सा न सम्यग्भातीति । पूर्वजन्मसम्बन्धिनीति ॥ ३१ ॥

एतद्दर्शनेन स्वपुत्रस्मरणात् सादृश्यमेव स्मारकमिति सादृश्यमुपपादयति ।

मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ।
एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥

मम चापीति । यथा कस्याश्चिदयं पुत्रः, एवं ममापि पुत्रः एतादृशो भवतीति । आत्मज इति गर्भाज्जातः । भिन्नतया विद्यमानं चारुदेष्णमन्यं वा तुल्यतया निरूपयतीत्याशङ्क्य व्यावर्तयति नष्ट इति । तर्हि मृतस्य कथं तुल्यतेत्याशङ्क्याह नीत इति । अयं नाशः अदर्शनार्थः । सूतिकागृहादित्यनिर्देश एव केनचिन्नीतः । तर्हि कथं रक्षसा घातकेनान्येन वा नीतः । तुल्यो भविष्यतीति चेत्, तत्राह यदि जीवति कुत्रचिदिति । तदा एतत्तुल्यं वयो रूपं च यस्य तादृशो भवेत् । एतावता स्वपुत्रस्य सम्भावनजीवितस्य एतत्तुल्यता निरूपिता ॥ ३२ ॥

अतः परं भेदं निराकृत्य स एवायं भवितुं युक्त इति विशेषं निरूपयति द्वाभ्याम् ।

कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
आकृत्यावयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥ ३३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अथ तत्रेत्यत्र । आधिदैविकस्यापीति । पयोधरावाधिभौतिको देहः । स्नेहः स्तन्यसंपादक आधिदैविकः, तस्यापीत्यर्थः । इति षष्ठाध्यायव्याख्या ॥

स एवं वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः।
अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः॥ ३४॥

कथं त्वनेनेति। अस्तु वा अयमुत्तमः। तथापि शार्ङ्गधन्वनः सारूप्यं तद्पुत्रत्वे कथमनेन संप्राप्तम्। शार्ङ्गधन्वन इत्यनेन व्यापाताः भगवतो निरूपिताः। ते अस्मिन्नपि दृश्यन्त इति कायवाङ्मनोभिस्तुल्य इति। समानान् षड्धर्मानाह आकृत्या अवयवैः गत्येति। अवयवावयविकार्याणि तुल्यानि निरूपितानि। स्वरो वाचिकः, हासावलोकनं मानसं भावसूचकमिति। एतत्तु भेदे न घटत इति स एवायं वा भविष्यतीति संभावयति। नूनं निश्चयेन। यो भगवत्पुत्रः, तत्रापि यो मया गर्भे धृतः। ननु भगवाननेकपत्नीक इति द्वीपान्तरे देशान्तरे वा भगवतः सकाशात्कस्यांचिज्जातो भवतु, ततः सर्वमुपपद्यत इति, कथं त्वया जठरे धृतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह वामः स्फुरति मे भुज इति। वामभुजस्फुरणमत्यन्तप्रियस्य समालिङ्गनं सूचयति। येन परमानन्दो भवति, तादृशः पुत्र एव॥३४॥

एवं तस्मिन् स्वपुत्रत्वं निश्चित्यापि सम्यक् लोकतोऽपरिज्ञाने तथा व्यवहारः कर्तुं न शक्यत इति संदिहाना इव स्थिता। ततो भगवान् निश्चयार्थं सर्वैः सह समागत इति वदति एवमिति।

एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः।
देवक्यानकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत्॥ ३५॥

यतोऽयं देवकीसुतः भक्तहितकारी, सुतरां स्त्रीणाम्, रुक्मिणी च भक्ता, सा च मीमांसमाना क्लेशेनैवं स्थिता। अतस्तद्दुःखनिराकरणार्थं पुत्रत्वेन स्वीकारे पित्रादयः प्रयोजका इति देवक्या आनकदुन्दुभिना च सहितः समागतः। यतोऽयमुत्तमश्लोकः। अन्यथा वाच्यता भवेदिति। अत्र भीतिपतितं अक्षरच्युतकालङ्कारं बोधयति। यथा राक्षो रक्ताक्ष इति। अयं च पुत्रः च्युत एव स्थानात्पुनः प्राप्त इति सूचयितुं आ सर्वैः सह अगमत्॥ ३५॥

आगत्यापि स्वयं कथने बहिर्मुखाः क्षोभं संपादयेयुरिति तूष्णीं स्थित इत्याह विज्ञातार्थोऽपीति।

विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः।
नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम्॥ ३६॥

ज्ञाने भगवानिति हेतुः। तूष्णींभावे जनार्दन इति। सहि जनानामविद्यामर्दयतीति। निन्दायां तु तेषामविद्या न गमिष्यतीति। तदा भगवदिच्छया नारदः समागतोऽकथयदित्याह नारदोऽकथयत्सर्वमिति। स्वकृतमेवेति दोषपरिहारोऽप्यनेन कृतः। शम्बरस्य आहरणमारभ्य समागमनपर्यन्तं सर्वमुक्तवान्॥ ३६॥

नारदवाक्यं हि सर्वेषामेव संमतम्, ततः सर्वैरङ्गीकर्तव्यमिति सापत्न्यात् कृष्णस्त्रियो रुक्मिणीव्यतिरिक्ताः प्रथममङ्गीकृतवत्य इत्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ।
अभ्यनन्दन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतम् ॥ ३७ ॥

राजस्य एताः । महदाश्चर्यं श्रुत्वेति । कथं मत्स्यभक्षितस्य जीवनम्, संपूर्णावयवत्वं च, कथं वा विशसने अक्षतत्वम्, समुद्रप्रक्षेपे वा अमरणमिति । तासामनङ्गीकारे बाधकमाह कृष्णान्तःपुरयोषित इति । स्वस्याप्येवं पुत्रस्य नयने अन्या अप्यङ्गीकारं न कुर्युरिति भावः । अभ्यनन्दन् । अयं पुत्रो भवति अस्माकमिति । सापत्न्यभावेन दोषदर्शिन्यो न जाताः । किञ्च । परमस्नेहेन अभितः आनन्दयुक्ता अपि जाताः । तत्र हेतुः । बहूनब्दान् बहुवर्षपर्यन्तं नष्टमदृष्टमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । न केवलं चिरकालदर्शनमेव तत्र हेतुः, किन्तु मृतश्चेदायाति शीघ्रमेव, तदापि महानानन्दो भवतीति, मृतं पश्चात्स्वस्थमागतं यथा सादरं लोका अभिनन्दनं कुर्वन्ति । देहे विद्यमान एव जीवने अभिनन्दनम् ॥ ३७ ॥

सात्त्विकानामभिनन्दनमाह देवकीति ।

देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ।
दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥

तथा स्त्रियः सात्त्विक्यः तौ दम्पती मायावती प्रद्युम्नश्च परिष्वज्य पुत्रत्वात् पुत्रवधूत्वाच्च मुदं ययुः । रुक्मिणी चेति भिन्नतया निरूपणं सर्वेषां यावत्सुखं तावदेकस्या एव जातमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३८ ॥

साधारणानां तामसानां सम्मतिमाह नष्टं प्रद्युम्नमायातमिति ।

नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ।
अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति ह्यब्रुवन् ॥ ३९ ॥

तेषां विपरीतभावनाभावाय वचनमाह अहो मृत इवायात इति । लौकिकभाषायामश्लीलवचनं न दोषाय । हेत्याश्चर्ये । अहो इति च । गमनागमनयोरुभयत्राश्चर्यमाह ३९

कामस्य महता प्रयासेन देहग्रहणे फलं जातं नवेति सन्देहं निराकर्तुमाह यं यं मुहुरिति ।

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन् रहरूढभावाः ।
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिम्बबिम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः

पितृसरूपतया पितुः समानं यद्रूपं तेन कृत्वा निजेशभावाः, कृष्ण एवायमिति बुद्धियुक्ताः । निजेशः कृष्णः । तस्य मातरोऽपि ऊढभावाः सत्यः तद्दर्शनेन उद्गतकामाः

१ कामस्य फलं जगन्मोहनं तज्जातमित्याहुः यं वा इति श्लोकेन ।

रहः एकान्तमभजन् । निलीना जाताः । एतच्चित्रं न । रमाया आस्पदरूपं यद्बिम्बं भगवान् श्रीनिवासः तस्य बिम्बं कार्यं प्रतिबिम्ब इति यावत् । बिम्बवदेव प्रतिबिम्बेऽपि बुद्धिर्भवतीति न कोऽपि दोषः । रमास्पदपदं लक्ष्म्या अपि तत्र प्रदर्शनार्थम् । तेन लक्ष्मीश्चेत्तत्र, वयं कथं नेति तासां भ्रमे हेतुर्मुख्यो निरूपितः । किञ्च, कामे कामात् सर्वं सम्भवति । किञ्च । स्मरे अक्षविषये सति स्मृत एवानर्थं करोति, किमुत प्रत्यक्षविषयः । यत्र भगवत्स्त्रीणामेवैषा व्यवस्था, तत्रान्यनारीणां कामोद्बोधः किं वक्तव्य इत्यर्थः । एवं कामस्य सर्वलोकेषु प्रतिष्ठितत्वमुक्तम् । स्त्रीषु प्रतिष्ठितः सुखहेतुर्भवति, न तु पुरुषेष्विति तथोक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।
सात्त्विकश्च प्रसङ्गेन क्लेशेनोभे निवारिते ॥ १ ॥
क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यमत्र निरूप्यते ।
वाचिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥ २ ॥
सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वापराधापनुत्तये ।

विवरणटिप्पणी ।

सप्तमेऽध्याये । कारिकायाम् । सप्तमे इति । जाम्बवतीविवाहस्तामसः । परः सत्यभामाविवाहः सात्त्विकः । स च चौर्यप्रसङ्गेन प्रोक्त इत्यर्थः । तथाच रुक्मिणीविवाहस्य परिशेषादेव राजसत्वं सिद्धमिति भावः । रुक्मिणीजाम्बवतीविवाहयोरपि भगवत्परिग्रहत्वेन सात्त्विकत्वे संभवति तथात्वाभावे हेतुमाहुः क्लेशेनेति । उभे रुक्मिणीजाम्बवत्यौ क्लेशेन पितृगृहान्निवारिते, क्लेशं कृत्वा पितृगृहात्स्वगृहमानीते । अतो न तद्विवाहयोः सात्त्विकत्वम्, किन्तु सत्यभामायामाहूय दानेन क्लेशाभावात्तद्विवाहस्यैव सात्त्विकत्वमित्यर्थः । चौर्यमत्रेति । सत्यभामाविवाहप्रकरणे क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यं निरूप्यते । अतः क्लेशाभावात्सात्त्विकत्वमित्यर्थः । वाचिकमिति । सत्राजितोक्तं वाचिकं मिथ्याभिशापं, कायेन स्वयं बिले गत्वा युद्धं कृत्वा कायिकं च, शतधनोः सकाशात् मणिग्रहणरूपं मिथ्याभिशापं अक्रूरमानीय तद्बोधकेन वचनेन निवारितवानिति शेषः । क्रमेणाध्यायद्वयेन द्वयमपि निवारितवानित्यर्थः । सम्बन्धी चेति । 'एतादृशः सत्राजित्स्वा-

---

१ '' विहान्तर्गतमित्यत्र 'एतादृशः सत्राजित्, भक्तो जाम्बवान्, ताभ्यां स्वापराधापनुत्तये । सत्यभामा जाम्बवती च, एते इति शेषः । भगवते सम्यक् निर्भर्त्सिते दत्ते इत्यर्थः । ताभ्यामित्यर्थः विवरणं सम्बन्धी च तथा भक्त इती'ति पाठान्तरम् ।

सत्यभामा जाम्बवती ताभ्यां सम्यक् निरूपिते ॥ ३ ॥
गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विवाहरूपा निरूपिताः ।
एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥ ४ ॥
विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः ।
विधितस्त्वेक एवोक्तो द्वयोरत्र निरूप्यते ॥ ५ ॥

रुक्मिण्या विवाहं पुत्रसम्पत्तिं चोक्त्वा, निमित्तवशात् सत्यभामाया विवाहमाह सत्राजित इति ।

श्रीशुक उवाच—**सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।**
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १ ॥

सत्राजित्शब्दः तकारान्तः । अकारान्तोऽपि । सत्रान् रक्षकसहितानपि जयतीत्यर्थे क्विप् । सत्राणां जितं यस्मादिति क्तान्तेन बहुव्रीहौ अदन्तता भवति । एतदधीन एव महतामपि जय इति द्वितीयोर्थः । स्वतनयां स्वयमुद्यम्य दत्तवानिति । अप्रार्थितः अनभिप्रेतश्च । तथापि दाने हेतुः कृतकिल्बिष इति । कृतापराधः । तदपराधदूरीकरणार्थं स्यमन्तकेन मणिना सह । यत्कृते अपराधः तदपराधनिमित्तं दण्डार्थं कन्यां च दत्तवान् । संक्षेपकथेयमिति केचित् । वस्तुतस्तु न समाधिभाषा । नह्युदारलीलावतः अपकीर्त्यादिकं समाधिकार्यं भवति । भक्तिसाधकानामेव चरित्राणां वक्तव्यत्वात् । कृतकिल्बिष इति । यथाकथञ्चिदपराधोऽपि सम्भवति । अतोऽनभिप्रेतत्वेन कल्पान्तरत्वेन वा अवचनम् । वस्तुतः सत्यभामा सरस्वत्यंशा भूम्यंशा वेति तस्या विवाहार्थं तथोद्योगः भगवतैव कृतः । स्वीकारोऽत्र वक्तव्यो राजसानाम्, तदर्थं स्त्रीप्रकरणे सत्यभामादीनां परिग्रहमात्रमत्र वक्तव्यम् ॥१॥

विवरणटिप्पणी ।

पराधापनुत्तये सत्यभामां दत्तवानितिशेषः । सत्यभामेति । इयं जाम्बवती च एते उभे भार्ये । ताभ्यां वाचिककायिकमिथ्याभिशापाभ्यां हेतुभूताभ्यां विवाहिते निरूपिते इत्यर्थः ।' गुणा एता इति । एता रुक्मिणीजाम्बवतीसत्यभामाः गुणरूपा रजस्तमःसत्त्वरूपा इत्यर्थः । द्वयोरत्रेति । द्वयोर्विवाहः अत्र चौर्यप्रकरणे निरूप्यत इत्यर्थः ।

सत्राजित इत्यत्र । त्रायन्तीतित्राः । त्रैधातुः कर्तरि क्विप् । आदेच इत्यनेन आत्वम् । पुलिङ्ग आकारान्तः शब्दः । त्राभिः सहिताः सत्राः स्त्रीत्वाभावाद्गोरिति ह्रस्वो न । तान् जयतीति सत्राजिदिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याहुः सत्रानिति । अव्युत्पत्तिपक्षे धातुत्वाभावात् आतो धातोरित्यालोपो नेत्यभिप्रेत्य सत्रानित्युक्तम् । एतत्पक्षाश्रयणं सिद्धान्तकौमुद्यां 'पुमः खय्यम्परे' इति सूत्रे स्फुटम् । न समाधिभाषेति । विस्तर इति शेषः । प्रथमश्लोकमात्रं समाधिभाषा । विस्तरस्तु लौकिकीभाषा । तयोरपि समाधिपोषकत्वात्कथनमित्यादिकं निबन्धे व्युत्पादितमेव । परिग्रहमात्रमिति । मात्रपदेन विस्तरव्यावृत्तिः । अत एव रुक्मिणीविवाहविस्तरोपि न समाधिभाषेति पूर्वमुक्तम् ।

नन्वाकाङ्क्षापूरणाभावात् संक्षेपपरत्वमेव कुतो न भवतीति चेत् । मैवम् । मित्रविन्दाविवाहवद्यावदुक्तेनैव आकाङ्क्षानिवृत्तिसम्भवात् । विशेषं पृच्छति ।

राजोवाच—**सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषम् ।**
स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥

सत्राजित इति । ब्रह्मन्निति ज्ञानार्थम् । कृष्णस्य सदानन्दस्य कथं वा कोऽप्यपराधं कुर्यात् । तत्रापि पालकस्य । अपराधनिमित्तः स्यमन्तको वा भगवद्भक्तानां कुतः । देवतान्तरभजनात् तथात्वे कथं वा तस्य निरोधे सम्बन्ध इति प्रश्नाभिप्रायः । विरुद्धानामपकारकरणं युक्तम् । तथा सति तेषां सर्वस्वेन सह कन्यादानं चायुक्तम्, तस्मात् कथमयमुभयात्मक इति । कस्माद्धेतोः सुतां दत्तवान् । कन्यापि सूर्यादेव प्राप्ता वरलब्धा, न तु तस्य औरसी, भगवान् नन्दपुत्र इव तस्यापि कन्येति पुराणान्तरव्यवस्था । अत एव यादवानां विवाहदोषो न शङ्कनीयः । अत्रापि 'स्त्रीरत्नं रत्नमेव चे'ति वाक्यात् देवादेव प्राप्तमिति लक्ष्यते । भगवानपि अक्लिष्टकर्मा सगोत्रापक्षे विवाहं न कुर्यात् ॥ २ ॥

विस्तरेण वक्तुं कथामारभते आसीदिति ।

श्रीशुक उवाच—**आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।**
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रकथेयमित्यप्यासीदित्यनेन सूचितम् । सत्राजित आसीदिति भिन्नं वाक्यम् । तस्य महत्त्वं ख्यापयितुमाह । सूर्योऽपि भक्तस्य परमः सखा आसीदिति । भक्तस्य सख्यं शीघ्रं प्रयच्छतीति सूर्यस्य स्वभावो वर्णितः । अनेन सूर्यः परमदयालुः, अल्पेऽपि भजने बहु प्रयच्छतीति निरूपितम् । ततो यज्जातं तदाह प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादादिति । मणिः स्यमन्तकः । कुतो मणिरित्याकाङ्क्षायामाह सूर्य इति । स हि मणिं सूते । सर्वमेव सूर्यात्प्रभूतमिति तस्य मणिमात्रप्रसवे न दूषणम् । तदर्थमेव मणिरुत्पादित इति लक्ष्यते । यतः प्रीतः, तस्य भक्त्या संतुष्टः, स्यमन्तकमुत्पादितवान् । उत्पाद्यापि ततोऽपि प्रीतः प्रकर्षेणादात् । तस्मिन् सामर्थ्यं स्थापयित्वा अदात् । प्रकर्षेणैव दानात् भोगार्थं भोगसाधनसम्पादनार्थं च तज्जातमिति लक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतस्तस्य प्रथमतो भोगमाह स तं बिभ्रदिति ।

स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥

स्वतेजस्तस्मिंस्थापितमिति तद्धारणेन सूर्य एव धृतः । अत एव तद्भगवद्यथा रविः,

---

विवरणटिप्पणी ।

प्रश्नश्लोके । तत्रापि पालकस्येति । कृष्णो द्वारिकां निर्माय सर्वान्पालितवानित्यारभ्य, नत्वन्ययादववदभक्तेत्यर्थः । अत्रापीति । भागवतेऽपीत्यर्थः ।

तथा भ्राजमानो जातः । स चेदन्यत्र तिष्ठेत्, न काप्यनुपपत्तिर्भवेत् । सूर्यश्च रक्षको भवेत् । स पुनस्तद्गृहीत्वा द्वारकास्थितान् भक्तान् वञ्चयन्निव समागतः । ततः सूर्येण उपेक्षित इत्यभिप्रायं वक्तुं तस्य द्वारकाप्रवेशमाह प्रविष्टो द्वारकामिति । राजन्निति सम्बोधनमन्यविषये अन्यो रक्षां न करोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य मनोरथः सिद्ध इत्याह तेजसा नोपलक्षित इति ।

तस्य प्रभावः सर्वजनीनो जात इति वक्तुं लोकानां भ्रममाह तं विलोक्येति ।

तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ५ ॥

निकटे ज्ञायेतापि । दूरादेव तत्रापि तेजसा मुष्टदृष्टयः । स्वस्वामिनः स्थाने महान्तोऽपि समायान्तीति संतोषात् भगवत्स्थाने समागताः । भगवानपि अन्यासक्तः नास्य सन्माननं करिष्यति, ततोऽयं अस्मान् विलम्बितः तेजसा पीडयिष्यतीति, सूर्यात् शङ्किताः लौकिकव्यसनरूपे द्यूते अक्षैर्दीव्यते भगवते शशंसुः । शतमक्षान् विजानातीति मध्येऽधिदेवनं एव सभ्ये अक्षक्रीडेति विमर्शः । अन्यथा धर्मस्थापनार्थमवतीर्णः कथमक्षक्रीडां कुर्यात् । मुख्यं हि तदधर्मस्थानमिति । सूर्यस्य समागमनं बाधितं मत्वाह भगवत इति ॥ ५ ॥

सूर्यागमनेन स्वतोपि ज्ञातमहत्त्वाः स्तुत्वा भगवन्तं विज्ञापयन्ति नारायणेतित्रिभिः ।

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥ ६ ॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥ ७ ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥ ८ ॥

नारायणपदं सूर्यान्तर्यामी नारायण इति तस्मिन्नागते अन्तर्यामिप्रेरणव्यतिरेकेण कार्यं न सिध्यतीति विज्ञापनार्थं सूर्यागमनं सम्भवतीति हेतुरुक्तः । अतस्ते नमः । नमस्कारमात्रं वा अस्मत्साध्यमिति । शङ्खचक्रगदाधरेति । शेषशायिनं नारायणं व्यावर्तयति । नारायणत्वं वा स्थापयन्ति । दामोदरेति भक्तकृपालुत्वम्, तादृशस्यात्रागमने हेतुरुक्तः । अरविन्दाक्षेति । समागतस्य तापापनोदनं कार्यमुक्तम् । गोविन्देति तथाकरणे आवश्यकत्वम् । यतोऽयमिन्द्रो जातः । किञ्च, यदुनन्दनेति तदर्थमेवावतीर्णः ।

विवरणटिप्पणी ।

तं विलोक्येत्यत्र । शतमक्षानिति । [1]शतमध्ये समायोग्येऽधिदेवनेऽक्षक्रीडा निषिद्धा नेति विमर्श इत्यर्थः ।

१ मध्येऽधिदेवनदिवसे अक्षक्रीडेति प्रभुभिः पठ्यते । शतमित्यादि । सहस्रेषु लोकानां शतमक्षक्रीडां विशेषेण जानातीति चातुर्यकार्यत्वात्सभायां साधुन्येव क्रीडने अक्षक्रीडा गणितेति न राज्ञामक्षक्रीडने दोषो विगानं वेति भावः ।

अत एवात्र यदु कार्यं तत्रास्तीति स्वत आगमनाभावात् स्वयमागत इत्याहुः **एष आयातीति** । आगतस्य विज्ञाप्यमस्तीत्याहुः सवितेति । प्रसवितायम् । सांप्रतं च भगवान् लीलया च तिष्ठतीति तदनुगुणप्रसवार्थं प्रष्टुमागत इत्यर्थः । प्रश्नस्तु दूतद्वारापि सम्भवतीति विशेपमाहुः **त्वां दिदृक्षुरिति** । स्नेहाभावेऽपि दर्शनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाहुः **जगत्पत इति** । स्वस्य निवेदने हेतुं वदन्त आहुः **मुष्णन्गभस्तिचक्रेणेति** । दूरे स्थितस्य गभस्तयोऽल्पीयांसः समायान्ति, निकटे तु गभस्तिचक्रेण पीडयति । नृणामित्यल्पसत्त्वता । तर्ह्ययं दोषो निवारणीय इत्याशङ्क्य तस्य स्वाभाविकोऽयमित्याह **नृणां चक्षूंषि तिग्मगुरिति** । ज्ञानप्रदो भगवान् अत्र समागतः । ज्ञानसाधनमेव दूरीकरोतीति प्रतिविधेयः ।

ननु तथापि भवन्तोन्तरङ्गाः, तान्निवारयतेति चेत्, तत्राह **नन्वन्विच्छन्तीति** । देवाः समागच्छन्तः कथं वारणीयाः, तत्रापि स्वप्रभुं द्रष्टुम्, तत्रापि विबुधर्षभाः । किञ्च । अथ यदुषु गूढं ज्ञात्वा समागताः । तत्र यदि कश्चिन्निवारणं कुर्यात्, तदा अनेनैव प्रतार्यत इति तमेव मारयेयुः । ननु तथापि सूर्यो नायास्यति, स हि सर्वदा व्यापृतः, तत्राह **द्रष्टुं यात्यज इति** । ब्रह्मा वा द्रष्टुमायाति । अवतीर्णस्य रूपान्तरस्वीकरणेनान्यथात्वे पूर्वव्यवहारोऽनुचित इत्याशङ्क्याह **प्रभो इति** । हे सर्वसमर्थ ॥ ८ ॥

तदा भगवान् कर्म न परित्याज्यमिति स्वयं तथैव स्थितः प्रजानां मोहं दूरीकृतवानित्याह **निशम्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।**
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ९ ॥

बालानां अज्ञानां वचनम् । ते हि स्वोत्कर्षमेव विचारयन्ति । नतु निमित्तम् । तथैतेऽपि स्वोत्कर्षत्वेन मदुत्कर्षमेव भावयन्ति । ततो यं कञ्चन समागच्छन्तं महत्त्वेन मत्सम्बन्धित्वेन च कल्पयन्ति । तस्मात् स्वोत्कर्षपरान् अज्ञान् दृष्ट्वा प्रहस्य दृष्ट्यैव तेभ्यः सुखं दत्तवानित्याह **अम्बुजलोचन इति** । असौ देवरूपो रविर्न भवति, किन्तु रवेस्तेजो । रविभक्तश्चायं भवति, तेन देवपदं संगच्छते, किन्तु सत्राजिदयम् । कथमेवं जात इति चेत्, तत्राह **मणिना ज्वलन्निति** ॥ ९ ॥

मणिना तस्य भोगमुक्त्वा अर्थसम्पत्तिमाह **सत्राजित्स्वगृहमिति** ।

सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥

भगवत्कृपया पूर्वमेव श्रीमत्कृतानि कौतुकानि मङ्गलानि च यत्र । अनेन धर्मकामौ निरूपितौ । एवं स्वतःसिद्धत्रिवर्गं गृहं प्रविश्य तत्र भक्त्यतिशयात् देवसदने देवपूजागृहे दैत्यानां प्रवेशाभावाय विप्रैः सह मन्त्रपूर्वकं मणिं न्यवेशयत् । नितरां स्थापितवान् ॥ १० ॥

स्थापितस्य फलमाह दिने दिने इति ।

दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥

पञ्चमणमात्रं भारः, चत्वारिंशद्धरणानि मण उच्यते मानविशेषः । ते चाष्टौ । चत्वारिंशन्मणान् सुवर्णस्य प्रत्यहं सृजति । सविता हि तस्य मूलम् । अतोऽयमपि प्रसविता । प्रभो इति सम्बोधनं तदाकाङ्क्षाभावाय । न केवलमिष्टसाधकत्वम्, किन्त्वनिष्टनिवारकत्वमपीत्याह दुर्भिक्षेति । अनावृष्टिकृतं दुर्भिक्षम् । मारी शीतलादिदेवाधिष्ठितव्याधिमरणम् । अरिष्टान्यन्यानि आधिव्याधिहेतुभूतानि । आधिव्याधयश्च । अशुभाः स्वप्नादयोऽपि । मायिनो राक्षसाः पूतनादयः । यत्रायमभ्यर्चितो मणिस्तिष्ठति, तत्र नैते भवन्तीति मणेर्दृष्टादृष्टसामर्थ्यं निरूपितम् ॥ ११ ॥

अयोग्ये महान् धर्मो न युक्त इति विचार्य भगवान् अनेन मणिना सत्राजितो नाशो भविष्यतीति, स्वपुरे च नाशो न युक्त इति, देवान्तराणामत्र सामर्थ्याभावात् तत्प्रसादोऽपि व्यर्थ इति, तस्य लोकद्वयेष्टसिद्ध्यर्थं यावद्द्रव्यं तत उत्पद्यते, तावद्ग्रामादिद्वारा तस्मै दापयित्वा, उग्रसेनाय मणिं दापयितुं सत्राजितं प्रति किञ्चिदुक्तवानित्याह स याचित इति ।

स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ।
नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभङ्गमतर्कयत् ॥ १२ ॥

क्वापीति । कियत्कालं प्रयच्छ । यावता मृत्युरुपगच्छति । ततः स्वयमेव ग्राह्यमिति भगवदभिप्रायो बोधितः । ननु तस्यैव मृत्युर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह यदुराजायेति । शौरिणेति सामर्थ्यं दापने निरूपितम् । लौकिकपक्षपातश्च । तथापि न दत्तवानित्याह नैवार्थकामुक इति । स ह्यर्थमेव कामयते सिद्धम्, न तु मृत्युनिराकरणमपि, अतो न प्रादात् । यथैवायं न याचते, तथोपायं च विचारितवान् । सूर्यो वक्तव्यः, तद्द्वारा उपद्रवश्च कारणीयः, ततो न याचिष्यतीति याच्ञाभङ्गं तर्कितवान् ॥ १२ ॥

एवं दोषद्वयं तस्य निरूपितम् । आज्ञोल्लङ्घनमपकारचिन्तनं चेति । तत्र स्वस्यैवापकारो जातः । आज्ञाभङ्गफलं मृत्युरपि जात इत्यध्यायद्वयेन निरूप्यते । एतादृशोऽपि मणिः भगवद्भावरहितः अनर्थपर्यवसायी जात इति निरूपयन् भगवदाज्ञोल्लङ्घनात् तदीयानां बुद्धिरेव दुष्टा जातेति, पूज्यमपि मणिं सत्राजिन्मात्रपरिधेयं च, भक्तस्यैव भगवद्धर्मा उपकारिण इति सामान्यं तं मणिं ज्ञात्वा प्रसेनोऽपि तत्प्रतिष्ठार्थं तद्भ्राता कण्ठे उन्मुच्य गतवानित्याह तमेकदेति ।

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥ १३ ॥

१ मणीति पाठः । २ तत्प्रयास इति पाठः ।

कण्ठे मणिं प्रतिमुच्य एतत्प्रभया मृगा अन्धा भविष्यन्ति, ततो धर्तव्या इति, महाप्रभं सूर्यवत्प्रकाशमानम्, प्रसेनः प्रकृष्टसेनायुक्तोऽपि एकाकी हयमारुह्य मृगयां कर्तुं व्यचरत्। मृगा यान्त्यस्यामिति मृगनाशिका राजलीला मृगया, तामुद्दिश्य वने व्यचरत् ॥१३॥

महाप्रभत्वात् असहिष्णुः सिंहः तं हत्वा मणिं नीतवानित्याह प्रसेनमिति ।

प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
गिरिं विशञ्जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥

अलौकिकेनोपायेन न मृगा हन्तव्याः, भगवांस्तेषु नालौकिकं दत्तवानिति, मृगयैव तदर्थं निर्मिता । तेषां वधं मणिना चिन्तयन् तेनैव स्वमृत्युं प्राप्तवान् । स मणिर्देवरूप इति क्रुद्धो मणिर्यत्रैव स्थितः, तमेव घातयतीति परम्परया बहूनां वध उच्यते । हयसहितं प्रसेनं हत्वा मणिः केसरिणा गृहीतः । सोऽपि निकृष्टस्थाने मणिं नयन् गिरिं विविक्षन् कन्दरां प्रविशन् जाम्बवता निहतः । ननु महान् सः, किमिति सिंहं हतवान्, तत्राह मणिमिच्छतेति । अहतः सिंहो मणिं न मुञ्चतीति ॥ १४ ॥

तस्य मणेः प्रयोजनमाह सोऽपि चक्र इति ।

सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥

बिले स्वस्थानविवरे कुमारस्यातिबालकस्य (स्थाने) क्रीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे । एतावदेकेनैव दिनेन निर्वृत्तम् । ततो भ्रातुरन्वेषणार्थं सत्राजिता मनुष्याः प्रस्थापिताः । ततो न क्वाप्युपलब्धः । ततो भ्रातृस्नेहात् भ्रातरमपश्यन् सत्राजित्पर्यतप्यत । मणिरपि गतो, भ्रातापि गत इति ॥ १५ ॥

ततः किं जातमिति विचारे भ्रातुरिवास्यापि दुर्बुद्धिरुत्पन्नेत्याह प्रायः कृष्णेनेति ।

प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपञ्जनः ॥ १६ ॥

अयमपि गतः । भगवान् स्वतोऽन्येन वा स्वयमपि मृगयां गतो मारितवानिति । प्राय इत्युत्कटा कोटिः । कृष्ण एव समर्थो मणिगुणान् दूरीकर्तुम् । हेतुश्चाप्यस्ति । मणिः पूर्वं याचित इति, वने च मारणे न कोऽपि ज्ञास्यतीति । एवं निश्चित्य भगवति क्लिष्टमारोपितवान् । ननु केनापि नोच्यते, कथं त्वं कल्पयसीत्याशङ्क्याह भ्राता ममेति । मम तु प्रिय इत्यहं ब्रवीमि, अन्यः किमर्थं वक्ष्यतीति भावः । तद्गृहे उक्तं मार्यादिस्थाने, पश्चात्कर्णे कर्णे समागतमजपत् । मन्त्रवत् शनैः भगवत्कीर्तिमुक्तवान् । यतो जनः, नष्टत्वेन दोषेण जन्ममरणादिकं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

पूर्वं भगवान् विदितवृत्तान्तोऽपि लोकन्यायेनैव व्यवहरन् स्वयमपि श्रुत्वा आप्तमुखात् तत्प्रतीकारार्थं यत्नं कृतवानित्याह भगवानिति।

भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनः।
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १७ ॥

तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा आप्तमुखात् अकस्माद्वा उपश्रुत्य। उपश्रुतिः सर्वानेव ज्ञापयति। ततस्तत्प्रतीकारार्थं प्रवृत्त इति वक्तुं निराकरणीयत्वे हेतुमाह दुर्यशो लिप्तमिति। दुर्यशस आलिप्तमालेपनं लेपवदुपर्यपि प्रतिभासनम्। आत्मन इति। यदि भगवान् न दूरीकुर्यात्, सर्वेषामात्मा स्वयमिति तद्दोषे कस्यापि मुक्तिर्न भवेत्। अतो युक्तमेव तन्निराकरणम्। तल्लोकन्यायेनैव कर्तव्यमिति प्रसेनपदवीं नागरैः पदमार्गाभिज्ञैः तद्गतमार्गमन्वपद्यत। तेनैव मार्गेण स्वयं नागरैः सह गतः। अन्यथा लोकः कृत्रिमं जानीयात् ॥ १७ ॥

ततस्तं दृष्टवानित्याह हतं प्रसेनमिति।

हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने।
तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥

केसरिनखानां चिह्नदर्शनात् केसरिणैव हतं ज्ञातवन्तः। ततो मणिरप्यस्मै देय इति, यादवः स्वगोत्रजो मारित इति, पदाभिज्ञैरेव केसरिमार्गमन्वगमत्। तं चापि अद्रिपृष्ठे पर्वतोपरि निहतं ददृशुः सर्व एव जनाः। तत्रापि ऋक्षेण ऋक्षपदचिह्नैस्तज्ज्ञानम् १८

ऋक्षान्वेषणार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह ऋक्षराजबिलमिति।

ऋक्षराजबिलं भीममन्धेन तमसावृतम्।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९ ॥

यद्यपि भगवान् भक्तार्थमेव तत्र प्रविष्टः, तथापि लोके मण्यर्थं कष्टमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं तस्मिन्बिले प्रविष्टः। ननु ऋक्षः प्राकृतः पशुः, भगवांस्तत्र किमर्थं गत इत्याशङ्क्याह राजेति। ऋक्षाणां राजा महानेव भवति। तत्रान्यस्य प्रवेशाभावाय विशिनष्टि भीममन्धेन तमसावृतमिति। अन्तःकरणस्य इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यभावाय विशेषणद्वयम्। अन्धतमः कदापि सूर्यतेजोरहितम्। अनेन मणिनापि तत्र प्रकाशो न कृत इति सूचितम्। अतो भगवान् अन्यान् स्थापयित्वा दयावन्तमिवात्मानं ज्ञापयित्वा। साधारणत्वादसमर्थत्वादनियामकत्वाच्च ताभिर्भगवन्निवारणं न कृतमिति ज्ञापयितुं प्रजापदम्। साधारणास्तु ततो निवृत्ता इति ज्ञापयितुं प्रजानामेवावस्थापनमाह। प्रायश्चित्तमेकेनैव कर्तव्यमिति मर्यादां पालयन्निव भगवानेक एव प्रविष्टः। यादवा अपि भगवदिच्छया अकीर्त्यापि शङ्किता न सङ्गे गताः ॥ १९ ॥

तत्र प्रविष्टस्य मणिदर्शनमाह तत्र दृष्ट्वेति।

तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम्।
हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ २० ॥

यद्यपि तत्र नागलोकमणयः अन्येऽपि दिव्याः सन्ति, ततः स्यमन्तकपरिज्ञानं कठिनम्, तथापि स्वत एवोत्तममिति लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं मणिश्रेष्ठमित्युक्तम्। तथापि मणिः गुप्त एव स्थाने स्थाप्यत इति भगवान् लौकिकप्रकारेण कथं दृष्टवान्, तत्राह बालक्रीडनकमिति। बालस्य क्रीडार्थमुपरि निबद्धमित्यर्थः। पुराणान्तरे तु स्यमन्तकमणिज्ञापकं वाक्यमपि श्रुतवानित्युक्तम्। तत्र धात्री बालं लालयन्ती आह। 'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक' इति। अतो लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञात्वा अपकीर्तिनिराकरणार्थमिदं हर्तव्यमिति स्वाभाविकं चैतस्य न भवतीति, उपयोगश्च तथा नास्तीति, बालप्रबोधो वर्णमात्रेणापि भवतीति, पूजाभावात् धनप्रसवो नास्तीति, सुवर्णेनाप्युपयोगाभाव इति, अक्लिष्टकर्मापि पामरा न प्रष्टव्या इति स्वयमेव हर्तुं कृतमतिर्जातः। ततो मत्सैव सर्वा सामग्री अक्लिष्टत्वाय सम्पादितेत्याह। आदौ भगवान् अर्भकान्तिके तूष्णीं कियत्कालमवतस्थे, न तु गृहीत्वा ततो निर्गतः। चौर्यादिना जीवन् अपथप्रवृत्तः महानपि भक्तोपि विषयासङ्गात् प्राकृतो जातः। अतस्तत्सम्बन्धात् तदीया अपि प्राकृता एव जाताः॥ २०॥

अतो भगवन्तं दृष्ट्वा सद्बुद्ध्यभावात् विषयाभिनिवेशाच्च विचारमकृत्वापि आक्रोशं कृतवतीत्याह तमपूर्वमिति।

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत्।
तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो जाम्बवान्बलिनां वरः॥ २१॥

देवादीनामन्यतरश्चेद्वाक्स्तम्भनादिकमपि कुर्यादिति। तदभावात् भगवतो क्लिष्टकर्मत्वं ज्ञात्वा नरोऽयमिति ज्ञातवती। आकृतिवचनो वा नरशब्दः। स्वस्यस्याप्याक्रोशो भवतीति तद्बाधुर्त्यर्थं पुत्रं वा मारयिष्यतीति बुद्ध्या जाम्बवानपि महानिति तथा भयाभावात् भीतवत् चुक्रोश। यतो धात्री बालकरक्षापरा। ततोऽन्तःकार्यान्तरव्यापृतोऽपि तद्वाक्यं श्रुत्वा समागत इत्याह तच्छ्रुत्वेति। मदायतनेऽपि मण्यर्थं कः समागत इति क्रोधः। जाम्बवानिति नाम्ना प्रसिद्धो रामायणे बुद्धिविशेषे, तादृशोऽप्यविचार्य समागतः। तत्र हेतुर्बलाभिमान इति अभिप्रायेणाह बलिनां वर इति। बलिभिरपि वरणीय इत्यर्थः।

एतादृशोऽपि कालादिवशादज्ञो भूत्वा भगवता सह युद्धं कृतवानित्याह स वा इति।

स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः।
पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित्॥ २२॥

स्वयमपि प्रसिद्धः, तथा कुर्वन् लोके अपकीर्तिमपि प्राप्स्यतीति सूचितम्। तत्रापि वै निश्चयेन। शरीरेण[1] जीवस्याराध्यो भगवान्। तत्राप्यात्मनः स्वामिना स्वस्यैवोपास्यरूपेण। तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह तेनेति। रघुनाथेन। कृष्ण एव रघुनाथः, तामेव सर्वां सामग्री

१. मर्नैवेति पाठः। २. शरीरेणेति पाठः।

गृहीत्वा समागत इति । स एव लक्ष्मणो बलः । सैव सीता रुक्मिणी । ते वानरा यादवाः, सैवायोध्या द्वारका, सैव सरयूर्गोमतीति । तर्हि कथं युयुधे तत्राह पुरुषमिति । प्राकृतं पुरुषं मत्वा प्रकृत्यधिष्ठातारम्, न तु पुरुषोत्तमम् । ननु महतः कथमेतादृशमज्ञानमिति चेत्, तत्राह कुपितो नानुभावविदिति । दृष्ट्वा क्रोधवशात् अलौकिकत्वं न ज्ञातवान् । पूर्वं तु कुतो गोवर्धनादेरनुभावो न श्रुतः । सत्सङ्गाभावात् विलेशयत्वाच्च । अतोऽनुभावानभिज्ञत्वात् कोपावेशाच्च स्वामित्वेनाज्ञात्वा युयुधे । अक्लिष्टकर्मा च भगवान् । अनुक्त्वैव स्वयं युद्धं कृतवान् । भगवत उत्तरार्धलीलायां प्रकृतिः कालादयश्चासहमाना जाताः । तेषां पीडार्थं, पुरुषं परित्यज्य सप्तविंशति तत्त्वानि, यथा काठिन्यं जहति, तथा मुष्टिप्रहारैः सेवककृतैः चलने पादाविव कोमलानि कृतानीत्येके । चिरकालं मल्लयुद्धाकाङ्क्षया तथा कृतमित्यन्ये । रामावतारे हि तस्मै वरो दत्तो रामेण 'त्वदाराधनां ग्रहीष्यामी'ति । पुनस्तेन विज्ञापनायां कृतायां बलं मदीयं व्यर्थं जायत इति । ततो भगवान् बुद्धिमिदानीं प्रकटीकुरु, बलं पश्चात्प्रकटीकरिष्यसीत्याह । नहि कश्चिज्जीवस्त्वत्पराक्रमं सोढुं शक्त इति । अतस्तत्र स्थापितां ज्ञानशक्तिं पूर्वावतारे गृहीत्वा इदानीं बलशक्तिमपि गृह्णन् पूजां गृहीत्वा तं मुक्तं करिष्यतीति तथा भगवदुद्योगः ॥ २२ ॥

ग्रहादिवशाज्जयो न जायत इति कदाचित्तस्य शङ्का स्यात्, अतस्तन्निराकरणार्थं सर्वेष्वेव नक्षत्रेषु युद्धं निरन्तरं कृतवानित्याह द्वन्द्वयुद्धमिति ।

द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।
आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ॥ २३ ॥

उभयोरेव युद्धं द्वन्द्वयुद्धं सम्यक् प्रकारेण, न तु नटवदभिनयमात्रेण । तुमुलमधिकम् । प्रहारे सर्वबलविनियोगस्तुमुलता । उभयोर्विजिगीषतोरिति तथा करणे हेतुः । शीघ्रमेव प्रहारेण व्यथितः । युद्धं त्यजत्विति जेतुमिच्छा अज्ञानाज्जाम्बवतः । जित एव जाना-

विवरणटिप्पणी ।

स वै भगवतेत्यत्र । उत्तरार्धलीलायामिति । लोकधर्मपुरस्कारेणात्र लीलायां क्रियमाणायां लोकधर्मानुसरणं प्रकृतिः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकः कालः, आदिपदेन कर्मस्वभावौ च । एते असहमाना जाता इत्यर्थः । तेषामिति । भगवता सेवके कृतैः सप्तविंशतितत्त्वकाठिन्यत्यागहेतुभिर्मुष्टिप्रहारैस्तत्त्वानां पीडार्थं युद्धं कृतवानिति पूर्वेण सम्बन्धः । अतस्तत्रेति । तत्रावतारे जाम्बवता ज्ञापितां शक्तिं सीतामित्यर्थः । जनकानां ज्ञानप्रधानत्वात्सीतायाश्च तदन्वयस्थत्वाज्ज्ञानशक्तित्वमिति भावः । ग्रहादिवशादिति श्लोकद्वयस्याभास इति ज्ञेयम् ।

द्वन्द्वेत्यत्र । जित एवेति । मया जितो मदीय एव मत्स्वरूपं जानातीत्यर्थः ।

एवं पूर्णक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य जगज्जन्मादिमोक्षान्तकार्याणि चत्वारि निरूपयति त्वं हीति। श्रुतयः सम्मत्यर्थं गृहीताः। विश्वसृजां तत्त्वानामपि त्वं स्रष्टा। सृज्यानामपि घटादीनां सत्स्वरूपं भवानेव। अनेन स्थितिरुक्ता। कलयतां कालमहादेवयमादीनामपि त्वं काल उपसंहारकर्ता। एवं सृष्टिस्थितिप्रलयानुक्त्वा मोक्षदातृत्वमाह परमात्मेति। आत्मनां सर्वेषामेव जीवानां परमात्मा फलरूपः। सायुज्यस्थानमिति यावत्। तथात्मनां वा परमात्मत्वेन सेवमानानां परमात्मा मोक्षदाता। अथवा। भगवतः सर्वत्वं वक्तुं सदंशस्योत्पत्त्यादिजनकत्वेन स्वरूपं भगवानित्युक्त्वा, चिदंशमपि भगवानेवात्मेति वदन्, आत्मत्वेनैव स्वरूपता सिद्धेति तन्नियामकान्तर्यामिरूपत्वेन भगवन्तं निरूपयति परेति।

एवं मूलकार्यरूपे निरूप्य य एव रामो मम स्वामी, स एव भवानिति वक्तुं रामावतारपौरुषमाह यस्येपदिति। ईषदुत्कलितः पुष्पप्रायः क्रोधः, तत्रापि ऊर्ध्वं कलिकामात्रं जातः, सोऽपि मनस्येवेत्याह कटाक्षमोक्षैरिति। अल्पीयसि क्रोधे मनसि जाते दृष्टिस्तादृशी जाता। सापि न संपूर्णा, किन्तु कटाक्षरूपा, ते च पुनः दृश्यवयवाः मोक्षरूपा इति ज्ञापयितुं कटाक्षाणां मोक्षा निरूपिताः। अल्पजीवाश्चेतनाः तैर्भीता भविष्यन्तीति किं वक्तव्यम्। ततः अब्धिरपि वर्त्म आदिशत्। मदुपरि मार्गं कृत्वा गच्छन्त्वित्युक्तवान्। ननु देय एव मार्गः, कथमुपायमुपदिष्टवानित्याह क्षुभितनक्रतिमिङ्गिल इति। नक्राणां तिमिङ्गिलानां च क्षोभं दृष्ट्वा तथोक्तवानित्यर्थः। अब्धिश्च आपो धीयन्ते अस्मिन्निति तासां निरन्तरमुत्पत्तिर्बोधिता स्यात्। अतो मर्यादारक्षार्थमपि तथोक्तवान्। अप्स्वभावः भगवत्कृतः। तेनान्यथाकर्तुं न शक्यत इति मार्ग एव कर्तव्य इति भगवानेव प्रार्थितः। अन्तरिक्षेणापि गमनेन गत्वा मारयितुं शक्यम्, तथा सति राक्षसैस्तुल्यता भविष्यतीति अलौकिके कर्तव्ये प्रस्तराणामेव समुद्रे प्लवनं निरूपितम्, न वानराणामिति भगवता सेतुः कृत इत्याह। क्रमेण चरित्रत्रयं निरूप्यते। सेतुबन्धो राजसः, दाहः सात्त्विकः, रक्षसां वधश्च शिष्ट इति। जलाग्न्यासन्यानां निमित्तत्वात् सत्त्वादिक्रमो वा। स्वयशसा लङ्का उज्ज्वलितेति। ऊर्ध्वं ज्वलिता ज्वालिता उज्ज्वलीकृता वा। अनेनैतत् ज्ञापितम्, रघुनाथेनैव लङ्का प्रकाशितेति। अन्यथा लङ्कां को जानीयात्। नह्यन्यानि राक्षसस्थानानि लोके प्रसिद्धानि। इषुभिः क्षतानि स्वयमेव भूमौ पेतुः। क्षतमात्रेणैव भगवत्सामर्थ्यादेव पतितानि।

एवं कृते स्तोत्रे मम सर्वाङ्गं यथापूर्वं कृत्वा भगवानुवाचेत्याह इतीति।

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः।
व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसुतः॥ २९॥

विशेषेण ज्ञातं विशेषज्ञानं यस्य, स्वभावतोऽपि महान्तमृक्षराजानम्, अच्युतः सर्वतः धर्मा अपि तस्य तथेति। एतत्प्रयोजनमुत्तरश्लोके वक्तव्यम्। तत्कृतीटाभावाय वा। व्याजहार स्पष्टमुक्तवान्। निन्दितत्वात् कदाचित् व्याजेनापि वदेत्। अत एतदु-

१ क्षतेति पाठः, क्षतेति च।

ततः अशक्तः जिज्ञासायां प्रवृत्त इति वक्तुं बाह्याभ्यन्तराशक्तिमाह क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्र इति । अन्तःकरणे विवेकधैर्ये क्षीणे, गात्रेषु प्रस्वेदेन शरीरमपि क्षीणम्, निष्पीडितमिवाभूत् । ततो विस्मितो जातः । विचारे क्रियमाणे समागमनादिभिः प्राकृतधर्मैर्जीवत्वे ज्ञाते स्वसमानबलतैव कस्यापि नास्ति । ततोऽधिकबलः कथं जात इत्याश्चर्यम् । भगवत्त्वे वा कथमेवंरूपेणागत इति उभयत्र विरोधादतीव विस्मितो जातः ॥ २५ ॥

ततो विरोधपरिहारे विचार्यमाणे लीलयापि प्राकृतवचेष्टा भवतीति निश्चित्य बलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च भगवानेवायमिति ज्ञात्वा स्वस्य पराजयः नातीव मनःपीडां करोतीति ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौति जान इति त्रिभिः ।

जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥
त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ।
कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ २७ ॥

यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः ।
सेतुः कृतः स्वयशसोज्ज्वलिता च लङ्का रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि
राजसैः सात्त्विकैश्चैव तामसैस्त्रिभिर्गुणैः ।
सम्पूर्णैः सहितो विष्णुर्भगवानेव नान्यथा ॥ १ ॥

कथं निवृत्त इत्याकाङ्क्षायां ज्ञात्वा निवृत्त इत्याह जान इति । ज्ञानमार्गानुसारेणापि ज्ञानं सम्भवतीत्यत आह त्वामिति । त्वामहं जाने । तत्र प्रकारानाह सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलमिति । प्राण आसन्यः, तस्य कार्यमोजः इन्द्रियशक्तिः । सहोऽन्तकरणस्य । बलं शरीरस्य । एवं सर्वप्राणिषु बलात्मा कार्यकारणभेदेन विभक्तवीर्य आसन्यस्त्वमेव । एवं नरोत्तमत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह विष्णुमिति । विष्णुरधिकार्यपि भवतीति तावन्मात्रतां निराकर्तुं विशेषमाह पुराणपुरुषमिति । पुरुषोत्तमम् । किञ्च । तादृशोऽपि प्रभविष्णुः । लोकमुद्भावयति । प्रकर्षेण भावयति वा । किञ्च । अधीश्वरं सर्वनियन्तारं कालरूपम् । पूर्वं क्रियाशक्तिर्निरूपिता चतुर्धा रूपभेदेन । इदानीं ज्ञानशक्तिर्निरूप्यते चतुर्धा, ज्ञानं च चतुर्विधम् । नियामकमेकम्, इष्टसाधनतां ज्ञापयित्वा प्रवर्तकं द्वितीयम्, ततः फलदातृत्वेन स्थितं तृतीयम्, ततो निर्वाहकसर्वरूपं चतुर्थम् । तद्विष्णुपदेन प्रत्यवरोहक्रमेण अन्यैः पदैश्च निरूपितम् ।

विवरणटिप्पणी ।

जाने त्वामित्यत्र । नरोत्तमत्वमिति । देहोत्तमत्वमित्यर्थः । पुरुषोत्तमत्वमिति । आत्मोत्तमत्वमित्यर्थः । तज्ज्ञानानुसारेणात्र देहदेहिनोर्भेद उक्तः । प्रत्यवरोहेति । विपरीतक्रमेणेत्यर्थः ।

एवं पूर्णक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य जगज्जन्मादिमोक्षान्तकार्याणि चत्वारि निरूपयति त्वं हीति । श्रुतयः सम्मत्यर्थं गृहीताः । विश्वसृजां तत्त्वानामपि त्वं स्रष्टा । सृज्यानामपि घटादीनां सत्स्वरूपं भवानेव । अनेन स्थितिरुक्ता । कलयतां कालमहादेवयमादीनामपि त्वं काल उपसंहारकर्ता । एवं सृष्टिस्थितिप्रलयानुक्त्वा मोक्षदातृत्वमाह परमात्मेति । आत्मनां सर्वेषामेव जीवानां परमात्मा फलरूपः । सायुज्यस्थानमिति यावत् । तथात्मनां वा परमात्मत्वेन सेवमानानां परमात्मा मोक्षदाता । अथवा । भगवतः सर्वत्वं वक्तुं सदंशस्योत्पत्त्यादिजनकत्वेन स्वरूपं भगवानित्युक्त्वा, चिदंशमपि भगवानेवात्मेति वदन्, आत्मत्वेनैव स्वरूपता सिद्धेति तन्नियामकान्तर्यामिरूपत्वेन भगवन्तं निरूपयति परेति।

एवं मूलकार्यरूपे निरूप्य य एव रामो मम स्वामी, स एव भवानिति वक्तुं रामावतारपौरुषमाह यस्येषदिति । ईषदुत्कलितः पुष्पप्रायः क्रोधः, तत्रापि ऊर्ध्वं कलिकामात्रं जातः, सोऽपि मनस्येवेत्याह कटाक्षमोक्षैरिति । अल्पीयसि क्रोधे मनसि जाते दृष्टिस्तादृशी जाता । सापि न संपूर्णा, किन्तु कटाक्षरूपा, ते च पुनः दृष्ट्यवयवाः मोक्षरूपा इति ज्ञापयितुं कटाक्षाणां मोक्षा निरूपिताः । अल्पजीवाश्चेतनाः तैर्भीता भविष्यन्तीति किं वक्तव्यम् । ततः अब्धिरपि वर्त्म आदिशत् । मदुपरि मार्गं कृत्वा गच्छन्त्वित्युक्तवान् । ननु देय एव मार्गः, कथमुपायमुपदिष्टवानित्याह क्षुभितनक्रतिमिङ्गिल इति । नक्राणां तिमिङ्गिलानां च क्षोभं दृष्ट्वा तथोक्तवानित्यर्थः । अब्धिश्च आपो धीयन्ते अस्मिन्निति तासां निरन्तरसुत्पत्तिर्बाधिता स्यात् । अतो मर्यादारक्षार्थमपि तथोक्तवान् । अप्स्वभावः भगवत्कृतः । तेनान्यथाकर्तुं न शक्यत इति मार्ग एव कर्तव्य इति भगवानेव प्रार्थितः । अन्तरिक्षेणापि गमनेन गत्वा मारयितुं शक्यम्, तथा सति राक्षसैस्तुल्यता भविष्यतीति अलौकिके कर्तव्ये प्रस्तराणामेव समुद्रे प्लवनं निरूपितम्, न वानराणामिति भगवता सेतुः कृत इत्याह । क्रमेण चरित्रत्रयं निरूप्यते । सेतुबन्धो राजसः, दाहः सात्त्विकः, रक्षसां वधश्च शिष्ट इति । जलाभ्यासन्यानां निमित्तत्वात् सत्त्वादिक्रमो वा । स्वयशसा लङ्का उज्ज्वलितेति । ऊर्ध्वं ज्वलिता ज्वालिता उज्ज्वलीकृता वा । अनेनैतत् ज्ञापितम्, रघुनाथेनैव लङ्का प्रकाशितेति । अन्यथा लङ्कां को जानीयात् । नद्यन्यानि राक्षसस्थानानि लोके प्रसिद्धानि । इषुभिः क्षतानि स्वयमेव भूमौ पेतुः । क्षतमात्रेणैव भगवत्सामर्थ्यादेव पतितानि ।

एवं कृते स्तोत्रे भग्नसर्वाङ्गं यथापूर्वं कृत्वा भगवानुवाचेत्याह इतीति ।

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसुतः ॥ २९ ॥

विशेषेण ज्ञातं विशेषज्ञानं यस्य, स्वभावतोऽपि महान्तमृक्षराजानम्, अच्युतः सर्वतः धर्मा अपि तस्य तथेति । एतत्प्रयोजनमुत्तरश्लोके वक्तव्यम् । तत्कृतपीडाभावाय वा । व्याजहार स्पष्टमुक्तवान् । निन्दितत्वात् कदाचित् व्याजेनापि वदेत् । अत एतदु-

१ क्षत्रेति पाठः, क्षात्रेति च ।

क्तम् । महाराजेति संबोधनं सेवकापराधापरिगणनज्ञापनार्थम् । ननु कथं स्पष्टं वचनं कथं वा नाज्ञापितवानित्याह भगवानिति । सर्वसमर्थः । तादृशोऽपि देवकीसुतो भक्तकृपालुः । अतो युक्तमेवास्य स्पष्टवचनमिति भावः ॥ २९ ॥

वचनात्पूर्वमेव तस्य हितं च कृतवानित्याह अभिमृश्येति ।

अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
कृपया परया भक्तं मेघगम्भीरया गिरा ॥ ३० ॥

तस्याभिमर्शोऽपि सकृत् कृतो नित्यं तिष्ठति । सामान्यस्यैव वाभिमर्शः सुखकरो भवति तत्क्षणम्, किं वक्तव्यमानन्दमयस्य । तत्रापि यस्मिन् क्षणे स निष्पादितः, ततःप्रभृति तथैवानुवर्तत इति पूर्वावस्थां ततोऽप्यधिकां वा प्राप्तवान् । मानसीं व्यथां दूरीकर्तुमाह अरविन्दाक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वसुखदायी । शंकरेण पाणिनेति । तस्मिन्नतिशयाधानमप्युक्तम् । येनाग्रे सद्बुद्धिरप्युत्पद्यत इति । एवं कायेन मनसा च सान्त्वनं कृत्वा वचसापि सान्त्वनमाह मेघगम्भीरयेति । मेघा हि शब्दत एव भाविवृष्टिं सूचयन्तः चिन्तादिसर्वतापहारका भवन्ति । तथाप्यनुचितं कथमुक्तवानित्याशङ्क्याह कृपया परयेति । अनेन वा मानसं सान्त्वनम् । तमिति तथा स्तोत्रकर्तारं सान्त्वनोचितम् । त्रिविधसान्त्वनेऽपि हेतुर्भक्तमिति ॥ ३० ॥

वाक्यमाह मणिहेतोरिति ।

मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ।
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥ ३१ ॥

अत्रागमने मणिरेव हेतुः । मणिं नेतुमागताः । बहुवचनं पूर्वदृष्टसर्वसाहित्यं सूचयति । हेतुशब्दो वा निमित्तवाची । *मणिनिमित्तं वयं समागता इत्यर्थः* । ऋक्षपत इति । ज्ञात्वैवागमनं निरूपितम् । अन्यथा बिले समागमनं न स्यात् । मणेरपि प्रयोजनमाह मिथ्याभिशापं प्रमृजन्निति । एतद्विस्तरेणोक्तमिति लक्ष्यते । मिथ्याभिशापः अकृतापकीर्तिकीर्तनम् । लोकाः अतत्त्वविद इति । ईदृशमेव मन्यन्त इति । अमुना मणिना अभिशापं प्रमृजन् इहागत इति सम्बन्धः । यद्यपि अग्रे मिथ्याभिशापापगमः, तथापि क्रिया प्रारब्धेति वर्तमानप्रयोग एव युक्तः । एकवचनं तु मिथ्याभिशाप एकस्यैवेति । आत्मन इत्यावश्यकता । अन्यथा भक्तोद्धारो न सम्भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अभिमृश्येत्यस्याभासे । वचनात्पूर्वमेवेति । पाठे एवं क्रमाभावेपि अभिमृश्येतिक्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालस्य बोधितत्वादिति भावः । व्याख्याने तथाप्यनुचितमिति । अपराधकर्तुः सान्त्वनमनुचितमित्यर्थः ।

मणिहेतोरित्यत्र । इति लक्ष्यते इति । विस्तरेण कथनं विनाकाङ्क्षा तिष्ठेदेवेति भावः ।

---

१ दृष्टमिति पाठः ।

एवं स्वाभिप्राये निरुक्ते कथं देयमिति विचार्य तावन्मात्रे दत्ते स्वस्य सेवकत्वं न सिध्यति, याचितं सर्व एव प्रयच्छतीति स्वकन्यां च दत्तवानित्याह इत्युक्त इति।

श्रीशुक उवाच–**इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा।**
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह॥ ३२॥

जाम्बवतः अपत्यं जाम्बवती, अनेन पालिता कन्या न भवतीति सूचितम्। ऋक्षाणां विधानान्तराभावात् दानमेव कृतवान्[1]। सापि ततः पूर्वं कन्या अदत्तैव स्थिता। मुदेति भाग्यं जातमिति। भगवानपि पूजितः, कन्यायाः वरोऽपि प्राप्त इति। ततस्तस्या एव कन्यायाः दानसमये अर्हणार्थं मणिमपि दत्तवान्। एतद्वयमपि न कुशोदकपूर्वकं प्रादात्, किन्तु उपजहार समीपे आनीय स्थापितवानित्यर्थः॥ ३२॥

एवमन्तःस्थितिमुक्त्वा वहिःस्थितिमाह अदृष्ट्वा निर्गममिति त्रिभिः।

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः।
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः॥ ३३॥
निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम्॥ ३४॥
सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः।
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये॥ ३५॥

प्रविष्टो हि तस्मिन्नेव दिवसे समायास्यतीति तत्रत्या वहिःस्थिताः निरन्तराकाङ्क्षया भोजनादिरहिताः द्वादशदिवसपर्यन्तं स्थित्वा द्वादशाङ्केष्वपि क्षीणेषु जना विवेकरहिताः भगवानपि शौरिरिति विशेषतस्तत्प्रभावानभिज्ञाः दुःखिताः सन्तः द्वादशाहानि प्रतीक्ष्य स्वपुरं ययुः। 'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय' इति। ततो येऽपि नागताः, तेऽपि द्वारकायां स्थिताः भगवन्निर्गमाभावं श्रुत्वा दुःखिता जाता इत्याह निशम्येति। स्त्रीणामविवेको भूयानिति। तत्रापि पुत्रस्नेहो महानिति देवक्यादिक्रम उक्तः। त्रयो मुख्याः। अन्येऽपि सुहृदः सम्बन्धिनः ज्ञातयो गोत्रिणश्च बिलादनिर्गतं कृष्णं श्रुत्वा अशोचन्। वस्तुतस्त्वानभिज्ञाः। कृष्णो हि भक्तहितार्थमेवावतीर्णः। कथं विलम्बं कृतवानिति। एवं सर्वेषां शोकं राजसं दुःखमुक्त्वा तामसं सात्त्विकं चाह सत्राजितं शपन्तस्त इति। दुरात्मायं सत्राजित्, प्रसेनवन्म्रियतामिति। एवं शापे हेतुः दुःखिता इति। दुःखेऽपि विशिष्टो हेतुः द्वारकौकस इति। मथुरां परित्यज्य देशप्रान्ते द्वारकायां स्थिताः कृष्णैकशरणाः भगवत्यनागते दुःखिता भवन्तीति युक्तमित्यर्थः। द्वारकावासित्वेन तेषां शापोऽपि सत्राजिति फलिष्यतीति सूचितम्। सात्त्विकं दुःखमाह उपतस्थुर्महामायामिति। माया हि भगवदुद्गमे प्रतिबन्धिका भवति। भगवांश्च तस्यै वरं दत्तवान्

[1] पालितेति पाठः।

'अचिंप्यन्ती'ति । अतो भगवता दत्तो वरः अवश्यं तेनैव सत्यः कर्तव्य इति देवतान्तरभजनापेक्षया भगवदाविर्भावार्थं दुर्गैवानुसन्धेया ॥ ३५ ॥

एवं भक्तानां त्रिविधं दुःखं दृष्ट्वा स्वयमाविर्भावं कुर्वन्नेव कृतकार्यः अर्धमासव्रते कृत एव स्वयमाविर्भूतः, स्ववाक्यमपि सत्यं कृतवानित्याह तेषां तु देव्युपस्थानादिति ।

तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासवः ।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥

प्रत्यादिष्टः आशिषा सह असवो येन तादृशो भगवान् स्वयमेव समागतः । असुशब्दात् समासान्तः अच्प्रत्ययः । आशिषेत्यलुक् तृतीयायाः । प्रत्यादिष्टमुपदिष्टम् । प्रतिरानुगुण्ये । देव्युपस्थानात् या आशीः तया सह भगवान् प्राणानपि दत्तवानिति । अथवा । देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा दुर्गाया आशीर्वादेन सवो यज्ञरूपः प्रादुर्भूतः । प्रत्यादिष्टाशिषां सवेति पाठश्चिन्त्यः । राजानं प्रति वा । वो युष्माकं भक्तानां स कार्यकर्ता सिद्धार्थः सन् प्रादुर्भूत इति । दुर्गाया वा आशीर्निराकृत्य प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा स्वयमेव सर्वकामपूरको यज्ञः प्रादुर्भूतः । सिद्धार्थः स्यमन्तकसहितः । सदारः स्त्रीसहितोऽपि । हर्षयन् हरिरिति । हृष्टः सर्वाभरणभूषितः । भोजनादिना च पुष्टो, नतु ग्लानियुक्तः । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता ॥ ३६ ॥

ततः परमानन्दो जात इत्याह उपलभ्येति ।

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।
सहपत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥ ३७ ॥

असभ्यो दृष्टान्तो लौकिकभाषायां न दोषाय । श्वशुरेणैव स मणिः कण्ठे निबद्धः । अतस्तदनुरोधेन मणिः स्वकीय एवेति ज्ञापयन् स्त्रीसहितो मणिग्रीवः स्वयमागतः । न केवलं समागमने अपकीर्त्यभावः, किन्तु निरोधोऽप्यनेन जात इत्याह सर्वे जातमहोत्सवा इति । हृषीकेशत्वात्तथैव तेषु प्रेरितवान् ॥ ३७ ॥

एवमपि प्राप्य उपक्रमबलीयस्त्वार्थं समानयनार्थं प्रक्रान्त इति सत्राजितायैव दत्तवानित्याह सत्राजितमिति ।

सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ ।
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

यदादौ भगवान् विचारयति, तदेव करोति । आदौ च तस्य स्यमन्तक इति प्रवृत्तः । न केनाप्युपायेन स्वकीयं मन्यते । अत एवाग्रेऽपि न ग्रहीष्यति । निमन्धे स्वन्योऽपि हेतुरुक्तः ।

---

१ भगवदैश्वर्यः । २ सवः कामपूरक इति पाठः सूचितः ।

सर्वात्मनान्यहृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयम् ।
सर्वात्मनाऽप्रपन्नं च नाशायेव सुयोधनम् ॥ १ ॥ इति ।

सभायामाह्वानम् । पश्चाद्दुरात्मा अन्यथा वक्ष्यतीति, लज्जां च जनयितुम्, तत्रापि राजसन्निधौ निर्भयम् । यथा राजापि न ग्रहीष्यतीत्याज्ञापयितुं वा । प्राप्युपायं प्रकारं वा सम्यगुक्त्वा तत्सत्तां दूरीकृत्य मणिं तस्मै न्यवेदयत् । यतो भगवान् स्वेच्छो, मारयितुं वा, न कोऽपि ज्ञातवान् किमर्थं दत्तवानिति । निवेदनं 'तवेदमानीतं गृहाणे'ति ।

ततस्तस्य कृत्यमाह स चातिव्रीडित इति पञ्चभिः ।

स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ।
अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥ ३९ ॥

लोभाद्दण्डभयाच्च गृहीत्वा लज्जितो जातः । लोके अपकीर्तिमुत्पादितवानिति अवाङ्मुखो जातः । ततः पूर्वोक्तादेव हेतोः अपकीर्तिजननात् । अनुतापोऽपि तत एव । अतोऽस्य प्रायश्चित्ते परलोकशुद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । न कोऽपि तस्य बन्धुरिति कमप्यपृष्ट्वा स्वभवनमेवागमत् । ननु रत्नं प्राप्य संतोषे कर्तव्ये कथमनुताप इति चेत्, तत्राह स्वेन पाप्मनेति । देवान्तरप्रसादापेक्षया भगवदपराधो महानिति ॥ ३९ ॥

बलवता विग्रहे आकुलः सन् तमेवार्थमनुध्यायन् जात इत्याह सोऽनुध्यायन्निति ।

सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥ ४० ॥

अयत्नेनापि स एवार्थः ध्यातो भवति । यद्यपि विग्रहः स्वयं न कृतः, नापि करिष्यति, भगवानपि न करोति, तथापि भगवदीयैः बलवद्भिः सह विग्रहः संभविष्यतीति व्याकुलता । अयं दोषस्तदापगच्छेत्, यदि भगवान् प्रसन्नो भवेत् । तदेव विचारयति कथं मृजामीति । स हि देवोपासक इति तस्य प्रायश्चित्ते मतिः । रजः पापम् । अच्युतस्य सर्वथा नित्यधर्मस्य अवश्यंभाविनरके हेतुभूतापराधस्य कृतत्वात् तत्प्रसाद एव तदपगम इति प्रसीदेद्वाच्युतः कथमिति विचारयति ॥ ४० ॥

विवरणटिप्पणी ।

सत्राजितमित्यत्र । सर्वात्मनेति । अन्यस्य हृदयं यत्र तादृशं वस्तु सर्वात्मना सर्वांशेन न गृह्णाति । अतो मणिर्न गृहीतः । सत्राजिदपि स्वकीयत्वेन न गृहीतः, सर्वथा प्रपत्त्यभावादित्याहुः सर्वात्मनेति । सर्वात्मना अप्रपन्नं च न गृह्णाति यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः नाशायेवेति । नाशाय इव इति च्छेदः । साहाय्ययाचनार्थमागतमपि सुयोधनं नाशाय अकल्पयदिति शेषः । नत्वर्जुनवत्स्वकीयत्वेनागृह्णादित्यर्थः । नाशायेव कलिं यथेति पाठेऽपि दुर्योधनस्य कलिरूपत्वादेक एवार्थः । प्राप्त्युपायमिति । विले गमनमित्यर्थः । प्रकारं युद्धमित्यर्थः ।

सोऽनुध्यायन्नित्यत्र । तमेवेत्येवकारस्यार्थमाहुः अयत्नेनापीति ।

इति सप्तमाध्यायव्याख्या ।

यथा वाक्येन अपकीर्तिर्जाता । अधुना क्रियया कथं कीर्तिर्भविष्यतीति तदाह किं कृत्वेति ।

किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥

मास्तु वा कीर्तिः, जनो लोकः यथा न शपेत् । शापे हेतुर्वाग्दोष एव मम, न त्वन्यदिति । स्वदोषाननुवदति अदीर्घदर्शनमिति । समन्तकेन वचनेन वा इष्टमनिष्टं वा भविष्यतीति दीर्घदर्शनं कर्तव्यम्, तन्न कृतमिति सात्त्विको दोषः । तत्रापि हेतुः क्षुद्रमिति । अल्पोऽहं राजसः । महान्तो हि गम्भीरा भवन्ति । किञ्च । प्रथमवाक्योल्लङ्घनमेव मम-दोषः पतितः । तत्र हेतुः द्रविणलोलुपमिति ॥ ४१ ॥

एवं दोषत्रये कः प्रतीकार इति चिन्तायां क्रियमाणायां निमित्तभूतो मणिरेव देय इति स्वस्य स्फुरितः । तदा सूर्यः । न मणिर्देयः, अपि तु देयस्तात् कन्यैव देयेति । तर्हुभयं देयम्, तथा सति भगवानपि संतुष्टो, लोका अपि न वाच्यं वदिष्यन्ति इति निश्चित्य, स्वाध्यवसायमाह दास्ये दुहितरमिति ।

दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥

तस्मै प्रसिद्धाय । सर्वथा ग्रहीष्यतीत्यत्र हेतुः स्त्रीरत्नमिति । यथा जाम्बवान् कायिकमपराधं कृत्वापि मणिं दुहितरं च दत्वा कृतार्थो जातः, एवमहमपि भविष्यामीत्यभिप्रायेणाह रत्नमेव चेति । नन्वन्यः भक्तिमार्गानुसारी उपायः कथं न क्रियते, तत्राह उपायोऽयं समीचीन इति । व्यवहारे अस्मिन्नर्थे अयमेवोपायः समीचीनः, अन्यथा तस्य शान्तिर्न भविष्यतीति । स्वस्यार्धदुर्बुद्धिः, भवेदेवं यदि भगवान् (न) मणिं गृह्णीयात्, सर्वथा प्रपन्नता च न कृतेति ॥ ४२ ॥

न केवलमेवं विचारितवान्, किन्तु कृतवानित्याह एवं व्यवसित इति ।

एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ४३ ॥

बुद्ध्यैव, न तु कश्चित्पृष्टः । शुभां शोभनरूपाम् । विवाहे समलङ्कृतां स्वयं गृहे नीत्वा दोषपरिहाराय कृष्णाय सदानन्दरूपाय उपजहार । हेत्याश्चर्ये, कथमेवं कृतवानिति ॥ ४३ ॥

ततो भगवानेकं गृहीतवान्, एकं नेत्याह द्वाभ्याम् ।

तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥

तां सत्यभामामिति । सत्येनैव भासत इति सत्यरूपा कान्तिरूपा च । यद्यपि तेन निवेदनमेव कृतम्, तथापि स्वयं यथाविधि उपयेमे । अन्यथा अन्यस्मै देया पति-

ष्यतीति। तत्र हेतुः बहुभिर्याचितामिति। सा हि पूर्वमन्यस्मै सन्दिग्धा प्रतिश्रुता। अतो विवादास्पदेति यथाविध्येव विवाहः कर्तुमुचितः। किञ्च। गुणा अपि तस्यां सन्तीत्याह शीलेति। शीलमन्तःकरणधर्म इन्द्रियाणां वा क्रियारूपम्। रूपं शरीरस्य। औदार्यमन्तःकरणस्य। एवमुक्तैर्गुणैरन्विताम् ॥ ४४ ॥

एकं गृहीत्वा द्वितीयं प्रत्याचष्टे भगवानाहेति।

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप।
तवास्तु देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥ ४५ ॥

ईश्वरत्वान्नात्र संनियोगशिष्टन्यायो वक्तुं शक्यः। न मणिं प्रतीच्छाम इति। विवाहे तु अहमेव प्रयोजकः। मणौ तु सर्वसम्मतिरपेक्ष्यत इति। अत एव वयमिति बहुवचनम्। नृपेति परीक्षित्संबोधनं भगवानाहेति वाक्ये संबध्यते, न तु भगवदुक्ते। राजानो हि तथा वदन्तीति ज्ञापनाय। किञ्च। द्वयं समर्पितम्। तत्रैकं ममास्तु, एकं च तवास्त्वित्याह तवास्त्विति। तत्र हेतुः देवभक्तस्येति। अन्यथा सूर्यः क्रोधं करिष्यतीति भावः। तथापि निवेदितं कथं त्यज्यत इत्याशङ्क्याह वयं च फलभागिन इति। मणिफलमस्माकमपि भविष्यति। श्वशुरस्य धनसम्पत्तौ जामातैव भोक्ता भवतीति। चकारात् कश्चित्समुचितः। सत्राजितस्तु स्वात्मानं समुचिनोतीति प्रत्ययः। भगवदभिप्रायस्त्वक्रूरः। तस्मै पूर्वं तेन कन्या प्रतिश्रुता। उभयग्रहणे तस्य दुःखं भविष्यतीति भक्तहितं भक्तिमार्गं च सत्यं कर्तुं तथोक्तवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधन-प्रकरणं समाप्तम्।

शोधपत्रम् ।

द्वात्रिंशत्तमपृष्ठानन्तरमिदं पुस्तकं श्रीमत्प्रभुचरणपुस्तकाधारेण मुद्रितम् । अत एव तत्पर्यन्तमेवेदं शोधपत्रं तत्पुस्तकस्थपाठानुसारेण निवेशितम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
४	९	अतिक्रुद्धे ।	अनिरुद्धे ।
५	१	तदाप्रियम् ।	तदप्रियम् ।
५	११	विशेपेण प्रवक्ष्यति	विशेपे न प्रवेक्ष्यति ।
५	२०	अमर्यादत्वं च	अमर्यादत्वं बहुत्वं च ।
५	२३	एका	मधुरा ।
६	१५	अस्तमये	अस्तमये ।
७	८	तन	तेन ।
७	११	मारणवैपम्य	मारणे वैपम्य
७	१३	कार्यान्तरमागच्छन्	कार्यान्तरार्थमनागच्छन् ।
७	१६	कर्म	धर्म
७	२५	अक्षौहिणी संज्ञापन्नाः	अक्षौहिणी संज्ञापन्ना ते ।
८	२३	अवतारणां	अवताराणाम् ।
८	२६	प्रधानम्	प्रमाणम् ।
९	४	अवतीर्य	अवतार्य ।
९	५	अक्लिष्ट	क्लिष्ट
९	१४	अलौकिकरथ	अलौकिकतया ।
९	१७	अपेक्ष्यते	अपेक्षते ।
९	२४	केनचित्	॥ केनचित् ।
११	५	निर्गम्य	निर्गत्य ।
१२	१२	अन्यथावयोः	अन्यथा वयः ।
१२	२०	छिन्नं	छन्नं
१२	२०	धैर्यं-वहेत्यत्र	निवेशितं 'स्वर्गं गच्छे'ति ।
१३	८	कृदन्तात्	तृजन्तात् ।
१५	२५	शाराणाम्	शरीराणाम् ।
१६	११	पष्ठिहायन	पाष्ठिहायन
१६	११	अनीकशः अश्वा	अनीकशः समूहशः अश्वा ।
१६	२१	संकुला	संकुलाः
१७	६	तैराकुलाः । द्विपा एव	तैराकुलाः द्विपा एव ।
१७	१४	अच्छरिकानि	अप्छुरिकानि ।
१८	६	सङ्गे	अङ्गे ।
२२	१	अन्तः	अतः ।
२३	५	स निवर्तते	स न निवर्तते ।
२३	२३	नारदेन तेपु	नारदस्तेपु ।
२८	१८	प्रजापालने	प्रजापालेन ।
३१	११	स्थापयितुम्	ज्ञापयितुम् ।
३१	२२	दिव्यदृष्ट्या	दिव्यदृष्ट्या हि ।
३२	१९	पद्भ्यां चलन्	पद्भ्यां च चलन् ।
३२	२८	वा युद्धं	सह वा युद्धं ।

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः।

पृष्ठाङ्कः

पृष्ठाङ्कः

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम्।
२८ सालावृकाणां हृदयान्येताः।	४८	२३	ऋग्वेदः १०,९५,१५,
२९ स सोमो नातिष्ठत	४८	२३	तै. सं. ६-५-८ ब्रा. ४-६-१७
३० प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थः	४८	२४	तैत्तिरीयोपनिषद् ३,१०,३
३१ विले बतोरुक्रमविक्रमान्ये।	४९	७	भागवतम् २,३,२०
३२ सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते।	४९	७	भागवतम् १०,११,३
३३ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा॥	४९	२३	शकुन्तलोपाख्याने महाभारत पर्वम् अ. ९८ श्लो० ७ कुंभघोणम्।
३४ दुर्लभो मानुषो देहः।	५३	९	श्रीमद्भागवतम् ११,२,२९
३५ कियान् वार्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण।	५७	१६	
३६ मां चैवान्तःस्थशरीरस्थम्।	५७	१६	गीता १७,६
३७ राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि।	६३	२४	
३८ गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ	६४	१६	भागवतार्थनिबन्धः १०,२१०
३९ प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते।	६४	१९	महा. अनु. ७९, ७ भागवतार्थनिबन्धः १०,२१०
४० समुद्रं दुर्गमाश्रित्य	६५	१४	भागवतम् १०, ७१,३७
४१ अभ्रातृमती न विवाह्या।	६६	५	
४२ मायया मे विनिर्मिते	६६	६	शास्त्रार्थनिबन्धः। ३५ भागवतम् ११,११,३
४३ रमापि रूपं यत्रे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायाम्।	६६	७	
४४ तस्मात् प्रायेण न ह्याव्या मां भजन्ति।	६६	१८	भागवतम् १० ५७,१४
४५ प्रजापत आशया वै श्राम्यसि।	६९	३२	तैत्तिरीयब्राह्मणम् पृ. ९४. गोपाल नारायण मुद्रितम्।
४६ अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः।	७१	२१	
४७ यो यच्छ्रद्धः स एव सः।	७२	१२	भगवद्गीता १७,३
४८ अनृतं वै वाचा वदति।	७३	२३	तै. ब्रा. पृ. ३. कां.३.गो.मा.
४९ वाङ्मनसयोरनृतत्वम्।	७३	२५	
५० मद्भक्तपूजाभ्यधिका।	७४	१३	भागवतम् ११, १९,२१
५१ नित्यं संज्ञा छन्दसोः।	७५	१६	पाणिनिसूत्रम् ४,१,२९
५२ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः।	७६	१	भागवतम् ४-२४-२९
५३ अहं भक्तपराधीनः।	७७	१९	भागवतम् ९,४,६३
५४ ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे।	८४	२६	भागवतम् १०, ४३, ४
५५ स्त्रीषु नर्मविवाहे च।	८५	२१	भागवतम् ८,१९,४३
५६ यज्ञसंयोग एव पत्युर्नीभवति।	९०	१२	पाणिनिसूत्रम् ४,१,१३३
५७ अनलंकृता क्षणमपि न तिष्ठेत्।	९१	४	

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
५८ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः ।	९३	१९	ब्रह्मसूत्रम् ३,२,१०
५९ अतिरिक्तभागाः एव सृगालानाम् । तत्रापि यदङ्कुरमतिरिक्तम्, तत् साध्यानाम्, यच्चूर्णं तत्सृगालानामिति । यथा मथिताग्निः चषालादूर्ध्वं यूपश्च साध्यानाम्, यतश्च सृगालानामिति ।	९५	१३,१५	
६० विह उपचये ।	९९,११२	२४,१०	धातुपाठः १०१५
६१ द्विपता हि हविर्भुक्तं नेह मान्यत्र तद्भवेत् ।	१०१	१९	
६२ विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा ।	१०३	१	
६३ उपसर्गस्य अन्योपसर्गत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य ।	१०३	२	
६४ परोक्षप्रिया (इव हि) देवाः प्रत्यक्षद्विषः ।	१०३	१९	ऐतरेयोपनिषद् ३,१४, बृहदारण्यकम् ४,२,२ तै.ब्रा.
६५ त्रिसत्या हि देवाः ।	१०४	२९	तै.ब्रा.१.२.८.४.१२
६६ कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ।	१०७	२९	
६७ नायं हन्ति न हन्यते ।	१०८	१९	गीता २,१९
६८ पिष्ट्वापि वेदे प्रेष उक्तः, अणूनि कुरुतादिति	१०९	९,१०	
६९ जिघांसन्तं जिघांसीयात् ।	१०९	२०	वसिष्ठ ३,
७० तरति शोकमात्मवित् ।	१११	१	छान्दोग्यम् ७,१,३
७१ नानात्मानो व्यवस्थातः ।	११२	१२	
७२ शरीरं-यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।	११२	१८	भगवद्गीता १५, ८
७३ असङ्गो ह्ययं पुरुषः ।	११३	१६	बृहदारण्यकम् १,३,१५
७४ तस्मादेवंवित् सर्वैरेव प्रकारैरुपासीत ।	१२४	११६,१२	
७५ अत्यन्तसंयोगे ।	१३२	१०	पाणिनिसूत्रम् २,१,२९
७६ शतमक्षान् विजानातीति मध्येऽपि देवन एव सभ्ये अक्षक्रीडा	१३६	१०	आपस्तंबधर्मसूत्रं मूलमात्र २,१०,२५,६३
७७ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥	१४१	६	
७८ श्येनो वै वयसां बलिष्ठः ।	१४३	६	
७९ संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रयः ।	१४७	२०	तै. ब्रा. १-१-६
८० अर्चिष्यन्ति ।	१४८	१	भागवतम् १०,२,३०
८१ पर्वतानामधिपतिः ।	६१	२२	यजुःसंहिता. तै. सं.
८२ सर्वैश्वर्यं धारः	३०	१७	तै. सं. ६-१-११ ब्रा. ७-६-२९

EDITORS' NOTE.

In the field of religious literature the importance of S'rīmad Bhāgavata is second to none. Gayatrī is the Bīja, from which grew the Vriksha of Veda which in its turn bore the Phala of Bhāgavata. The importance of the Bhāgavata was due to its inherent merit and from very old times it attracted the attention of learned Scholars like Vishnuswami, Madhva, Chitsukha, Bopedeva and others. Bhāgavata was looked upon as a Bhakti-s'āstra and the learned Scholars began to consider the true meaning of it in seven ways. First of all, they considered what was taught by the whole Bhagavata as a S'āstra, then what was taught by its Skandhas, then by its Prakaranas, Adhyayas, Vakyas, Padas and Aksharas. When a complete harmonious interpretation was thus worked out then only the Tattva of Bhāgavata could be understood. Such a task was not undertaken by any scholar before S'ri Vallabhacharya. He undertakes to do this and a perusal of his Nibandha and Subodhini would convince any unbiassed reader that he has fulfilled it very successfully. This work of unfolding the true purpose of Bhagavata was undertaken by Vallabhacharya by the command of God. Whatever that may be a perusal of the present Prakarana of the Subodhini will show that it is not any ordinary commentary. It stands by itself. Reading it we feel as if it were a Bhashya of S'rimad Bhagavata. In the Nibandha S'astrārtha, Skandhartha, Prakaranārtha and Adhyāyārtha are given, while in the Subodhini, Vakyartha, Padartha and Aksharartha, are given. Subodhini gives the Ādhidaivika meaning of the Bhāgavata by which one would get glimpses into the inner light of it. The language of Subodhini, dictated as it is by its learned author to his pupil Madhava Bhatta Kāshmirin, is a marvel of lucid Sanskrit. A perusal of this Prakarana would surely bring home to the reader the truth of what has been said above.

We have begun with tenth Uttarardha and here are printed the first seven Adhyayas of it which are said to comprise the Sādhana Prakarana of the Rājasa Prakarana of the Daśama-skandha. An effort has been made by us to settle the text of Bhāgavata according to Vallabhacharya. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as far as possible the places from where they are drawn. The text of Subodhini is critically settled. It is based on 6 mss., two m.ss. from Pandit Gattulalaji's Library, one of S'rī Vallabhalalji, one of Mr. Mohanlal of Dabhoi, one printed at Brindaban and one of S'rī Vitthala Dikshita (second son of Vallabhacharya). The last has been written by Rana Vyasa, a select pupil of Vallabhacharya. Our Subodhini text is chiefly based on this very m ss. the use of which was kindly allowed to us by the enlightened Maharaja S'rī Vraja Ratnaji of Surat in whose temple this m.ss. has been preserved in the Sevā. In this connection we have also to thank S'rī Gokulnathji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press-copy. The Nibandha with Purushottamjee's commentary has been published here. Other sahitya relating to this Prakarana has also been printed here. Indexes of Karikas and Verses of this Prakarana are given. The details of this are given in Sanskrit Introduction. We have specially to thank Tiket S'rī Govordhanlalji Maharaja of Nathadwar, the head of the Maharajas—for having supplied us with funds for the publication of this work. Two pictures—one of Tiket S'rī Govordhanlalji Maharaja and the other of his son S'rī Damodarlalji—are also put in here.

We have spared no pains to make this Prakarana as complete as possible and with feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord S'rī Krishna.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १— ०—०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. १— ०—०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १— ०—०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १— ०—०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०—१०—०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १— ०—०
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २— ८—०
८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९ { प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०— ८—०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १— ०—०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २— ०—०
१२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १— ४—०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २— ०—०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः ।	रु. १— ०—०
१५ सिद्धान्तमुक्तावली ।	रु. १— ०—०
१६ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १— ०—०
१७ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०— ८—०
18 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sûtras. (Zala Vedanta prize Essay)	Rs 1 0 0

१. घुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकालयः, नडीयाद.
३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,
श्रीविट्ठलनाथ पाठशाला, कोटा, राजपुताना.
४. पंडित गट्टूलालाजीनी पाठशाला, फेणिवाडीस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23 Kolbhat Lane, Bombay

Published by Mulachandra Tulsidas Telivala B. A. LL. B., Vakil, High Court,
Khatau Buildings, C. P. Tank Road Girgaon, Bombay

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः ८-१४)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास
सांकलीया, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य निर्णयसागरमुद्र-
णालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता

श्रीवल्लभाब्दाः ४४६. संवत् १९८१.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी.

दामोदरदासजी. कृष्णदासजी. माधवभट्टजी.

प्रादुर्भावः (चंपारण्य) सं. १५३५. चैत्र कृष्ण ११. तिरोधानम्. (काशी-हनुमान घाट)

सं. १५८७ आषाढ शुक्ल २.

लेखकारश्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभाः ।

प्राकट्यं संवत् १७२९ कार्तिककृष्णद्वादशी ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्यश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणाः ।

प्राकट्यं संवत् १९१७ श्रावण कृष्ण १.

चि० लालबाबा-श्रीदामोदरलालजी ।

[illegible]

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटिता ।

(दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणम् ।)

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

अष्टमोऽध्यायः ।

निरोधो मानरूपोऽत्र सप्तभिर्विनिरूपितः ।
मेयरूपश्च तावद्भिः प्रमेयबलमुच्यते ॥ १ ॥
अपकारिषु भक्तेषु तथा साधारणेषु च ।
फलप्रकरणं ह्येतत्तेन तादृङ् निरूप्यते ॥ २ ॥
कामः फलं यथा पूर्वं क्रोधस्त्वत्र तथा फलम् ।
राजसानां विशेषेण जयस्त्वत्र फलिष्यति ॥ ३ ॥
हरिधर्मैश्च हरिणा बलभद्रेण यादवैः ।
जयो निरूप्यते लोके निरोधात्मा हि राजसः ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रीहरिः । अष्टमेऽध्याये । उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात् तत्रापि फलप्रकरणारम्भाध्यायस्य भाषान्तरत्वात् पूर्वार्धोक्तप्रमाणप्रमेयप्रकरणाभ्यां सङ्गतिर्न भवेदित्याशङ्क्य तयोरपि भाषयोः समाधिपोषकत्वात् ताभ्यां सैव प्रकरणविभाग इत्याशयेन पूर्वार्धोक्तप्रकरणद्वयमनुवदन्ति निरोध इति । साधनप्रकरणस्य तृतीयत्वे एवोक्तत्वान्नासङ्गतिशङ्केति न तदनूदितमिति भावः । प्रमेयेति । अपकारिणो द्विविधाः । भक्ताः अक्रूरादयः । अन्ये साधारणाः । अतः परमुभयेषु प्रमेयबलमुच्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः फलेति । हि यतः एतत् फलप्रकरणम्, फलं त्वत्र स्वरूपबलजन्यम्, न साधनाधीनम्, तेन हेतुना तादृक् बलं निरूप्यत इत्यर्थः । काम इति । पूर्वं तामसप्रकरणे फलप्रकरणे यथा कामलीला निरूपिता, तथात्र क्रोधलीला निरूप्यत इत्यर्थः । फलतीति फलम्, फलसम्पादकमित्यर्थः । हरिधर्मैरिति । एकेन त्रिभिः एकेन द्वाभ्यां चेत्यध्यायविभागः ।

ताभ्यां भिन्ना नाशिता मतिर्यस्य । मणिरेव ग्राह्य इति तत्प्ररोचनया बुद्धिरुत्पन्ना । ततोऽग्रे भाव्यर्थे बुद्धिस्तावता नष्टेति विचारसमर्था न जाता । उभौ तौ बहुधा च भ्रामयतः । भ्रामणमग्रिमार्थमेव । तौ हि जानीतः । मणिसम्बन्धेन मरणं भविष्यतीति । अतो न मण्यर्थिनौ । अयं तु मण्यर्थी । अतः असत्तमः । तावुभावसदसत्तरौ[1] । अयमसत्तम इति । अन्यथा युद्धं कृत्वापि मारयेत् । किन्तु शयानमेवावधीत् । तत्रापि लोभात्, न तु तेन सह वैरम् । ननु कथमेवं बुद्धिरुत्पन्ना, द्वारकावासिनो भगवदीयविषये स्थितस्य, तत्राह स पाप इति । स शतधन्वा पापः, देवानां मध्ये अधमोऽप्येकः, यथा कलिः । ततश्चायमधर्मरूप इति तथा कृतवान् । किञ्च । क्षीणजीवित इति । तस्य जीवितमल्पमेव । एतदर्थमेव तस्यावतार इति ॥ ५ ॥

यदि हननमात्रमेव कुर्यात्, तदाप्यन्यप्रेरितः, तथा कृतवानिति तथा नास्य दोषो भवेत्, किन्त्वधिकमपि कृतवानित्याह स्त्रीणामिति ।

स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।
हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥

विशेषेण क्रोशमानानां सतीनाम् । ता अपि नाथरहिता एव हत्वा ताडयित्वा वा मणिमादाय जग्मिवान् पलायितः । दयादाक्षिण्याद्यभावार्थं दृष्टान्तः सौनिकवदिति । निरन्तरं सूनाकर्ता सौनिकः, पशून् हत्वा तन्मांसविक्रेता । यथा काष्ठच्छेदकस्य न वृक्षेषु दया, तथा तस्यापि । अर्चितस्यापि मणेः अनिष्टहेतुत्वं प्रतिपादितम् । अत्र प्रकरणे प्रमेयबलमिति न पूर्वाध्यायवाक्यैर्विरोधः ॥ ६ ॥

सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्दिता ।
व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥

तस्मिन् गते भगवद्गेहेऽपि स्थिता सत्यभामा उपश्रुतिमिव श्रुत्वा, पितृगृहे समागता, पितरं हतं वीक्ष्य शोकेन पीडिता, तात तातेति व्यलपत् । यथा स्त्रीभिराक्रोशः कृतः, एवं सत्यभामयापि कृत इति समुच्चयार्थश्चकारः । भर्तृवधे तासां यावद्दुःखम्, पितृवधेऽपि तावत्कृतमित्यर्थः । तासामुभयं स्वनाशो भर्तृनाशश्चेति तुल्यत्वाभावात् कथं समुच्चय इत्याशङ्क्य, अत्रापि द्वयमाह तात तातेति । हा हतास्मीति च । ननु कथमेवं स्वयमहता तथोक्तवती, तत्राह मुह्यतीति । मोहं प्राप्ता मृतकल्पा सत्यमेव तथोक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्त्रीणामित्यत्र । विरोध इति । अर्चनं विहाय कण्ठे बन्धनात् प्रसेनस्यानिष्टम्, अत्र त्वर्चित एव तिष्ठतीति कथमनिष्टं जातमिति विरोध इत्यर्थः । वाक्यैः 'दुर्भिक्षमार्यरिष्टानी'ति वाक्यैरित्यर्थः ।

---

[1] असत्तराविति पाठः ।

भगवद्विरोधात् तस्य शीघ्रं पारलौकिकी क्रियापि न जातेति वक्तुं सत्यभामाया उद्योगमाह तैलद्रोण्यामिति।

तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम्।
कृष्णाय विदितार्थाय तमाचख्यौ पितुर्वधम्॥ ८॥

इयं देवदत्तपुत्रिकाप्रायेति पुरुषप्रकृतिर्भवति। यतोऽभ्रातृमती। अतो धर्मतः अविवाह्यापि स्त्रीरत्नत्वाद्गृहीता। अतः पुरुषवदेव तस्याश्चरित्रम्। द्रोणी कुसूलवत् कुतूवत् कटाहवद्वा आयसी ताम्रनिर्मिता वा। मरणपर्यन्तं विलापः। ततो मृतस्य तैलद्रोण्यां प्रक्षेपः। स्वयमपि गजसाह्वयं जगाम। तत्र गतो भगवान् मृतानामनुसन्धानं करोतीति। गजसाह्वयमिति प्रसिद्धस्थानत्वात् तत्र गमनं न सन्देहमावहति। तत्र भगवद्विज्ञापनार्थमेव गतेति तदाह कृष्णायेति। भ्रान्तेयमिति ज्ञापनार्थं विदितार्थायेति। तं तादृशप्रकारापन्नम्। पितुर्वधमिति। आवश्यकत्वान्न दोषायेत्यर्थः॥ ८॥

यथा ज्ञात्वा न किञ्चित्कृतवान्, एवं श्रुत्वापि न करिष्यतीत्याशङ्क्य, लौकिकं प्रतीकारं च कृतवानित्याह तदाकर्ण्येति द्वाभ्याम्।

तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम्।
अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः॥ ९॥
आगत्य भगवांस्तात सभार्यः साग्रजः पुरम्।
शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः॥ १०॥

ईश्वरावपि लीलार्थं नृलोकमनुसृत्य श्वशुरमारणात् दुहितेव स्वयमपि विलापं कृतवन्तौ। यथा तस्याः कष्टं तथा कष्टमूचतुः। केवलं वाचनिकत्वव्युदासाय अस्राक्षौ। पूर्णा शक्तिः तथा करोतीति ज्ञापयितुं द्विवचनम्। उद्योगमाह आगत्येति। अन्यद्वारा कार्यकरणमौदासीन्यद्योतकमिति स्वयमेवागत्य कृतवान्। भगवानिति सामर्थ्यमुपायज्ञानं च। तातेति राज्ञः सम्बोधनं विश्वासाय। गुप्ततया समागतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह सभार्यः साग्रज इति। पुरं द्वारकामेव। नतु मध्ये स्थित्वा उपायेन बन्धनं विचारितवान्। ततः शतधन्वानं हन्तुम्। हननस्य प्रयोजनं मणिं हर्तुमिति। स हि जीवन् न ददाति। अतो हत्वैव ग्राह्यः। अत्र द्वयं न प्रयोजनम्, हननं ग्रहणं च। किन्तु ग्रहणार्थमेव हननम्। अन्यप्रेरितो हतवानिति। भगवदिच्छापीति न वधमर्हति, नापि तद्वश्यो भगवान्, येन हन्तारं हन्यात्। उभौ च तुल्यौ। कृतस्य करणं नास्तीति शतधनोर्हननेऽपि न सत्राजिज्जीवनम्। अत एवाग्रे भगवद्वाक्यं घटते। 'वृथा हतः शतधनु'रिति। शतधनुःशब्दः सकारान्तः, उकारान्तोऽपि। सत्राजिद्वत्। द्विःस्वभावेनैव द्विःस्वभावो

१ शीघ्रमेवेति पाठः।

मारित इति ज्ञापयितुं द्विविधः प्रयोगः । सत्राजितो द्विस्वभावत्वं निन्दाकरणात् पश्चात्तापकरणाच्च निरूपितम्। अस्यापि हनने निर्भयत्वमग्रे पलायनेन सभयत्वं च निरूपयिष्यति । ततः शतधनुषः अयमारम्भः ध्रियतां वध्यतामिति स्पष्टमाज्ञापनरूपः ॥ १० ॥

ततो राजकीयाः तन्निग्रहार्थं प्रवृत्ताः, एवं सति शतधनुषः कृत्यमाह सोऽपीति ।

सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।
साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥

योऽयं राजद्वारा निग्रहः श्रूयते, स भगवत्कृत एवेति निश्चितवान् । अतः कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा पूर्वं साधारणत्वेन अज्ञत्वेन वा सम्बन्धेन वा ज्ञात्वा निर्भयः । इदानीं पक्षपातिनं ज्ञात्वा भीतो जातः । चौरस्य चौर्यादेव स्वत्वमुत्पद्यते । तस्मिन् हते शत्रुजयन्यायेन यो हन्यात्, तस्य भवति । अन्यथा तस्मिन् विद्यमाने परस्वापहार एव भवति । अतो भगवान् हत्वैव ग्रहीष्यतीति निश्चित्य, प्राणपरीप्सया सर्वतः प्राणा रक्षणीया इति, अहत्वा दुष्टान् न ग्रहीष्यतीति, चौरवच्च मरणं न प्रशस्तमिति, स्वयमसहायः कृतवर्माणं यादवं सहायत्वेन प्रार्थितवानित्याह साहाय्ये कृतवर्माणमयाचतेति । अस्य याचनवाक्यानि स्पष्टानीति नोदाहृतानि । स चाब्रवीदिति चकारेण सूचितानि ॥ ११ ॥

स कृतवर्मा महान् यादवः, भारते युद्धे कौरवपक्षपाती, बहुकार्यं तस्यास्तीति, स्वाभिलषितं सिद्धमेवेति, मणिं चायं न प्रयच्छतीति, उदासीनः सन् भगवत्पक्षपातेन वाक्यान्याह नाहमीश्वरयोरिति ।

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।
को नु क्षेमाय कल्प्येत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥

फलं तु न तव, नापि मम, किन्तु हेलनं कर्तुं शक्यम्, यथा त्वं करोषि, तदपि न कर्तव्यम् । यतः कृष्णरामौ न लौकिकौ, तत्रापीश्वरौ दृष्टादृष्टलौकिकालौकिकफलदानसमर्थौ । अहं चैकः स्वानुभवेन तुच्छश्च । रामकृष्णयोरिति नाम्नैव प्रसिद्धिरुक्ता । ननु भवानपि यादवः शूरो महारथश्च, तत्कथं बिभेषीत्याशङ्क्याह को नु क्षेमायेति । नु इति वितर्के । यावन्तो भगवदपराधकर्तारः, ते सर्व एव क्षेमात् प्रच्युता दृष्टाः । भविष्योऽतः परं को वा कल्प्येत, भूतवदेव भविष्यस्यापि निर्णयात् । नु इति निश्चये । तत्रापि तयोः पूर्णशक्तिमति भगवति आचरन्नेव भगवता अहतोऽपि चिन्तयैव म्लानो भवतीति साधनफलयोः समानकालत्वं निरूपयन् वर्तमानप्रयोगं कृतवान् ॥ १२ ॥

तत्र निदर्शनमाह कंस इति ।

कंसः सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया ।
जरासन्धः ससदश संयुगान्विरथो गतः ॥ १३ ॥

---

१. अंक्रिकेति पाठः ।

महान् स राजा, तादृशोऽपि तयोर्वृजिनमाचरन्, सहानुगो भ्रातृसहितोऽपि, अपीतः अप्ययं प्राप्तः। अपीति प्रलयार्थे। अप्युपसर्गपूर्वक इण् धातुः। कर्तरि क्तः। अपिरप्ययः तमित इति। श्रिया वा अपीतः अपगतः अपसारितः भगवतैव च, द्वेषाद्वा। *एकमुदाहरणं नार्थं निश्चाययतीति व्याजरहितां क्रियाशक्तिं भगवतो निरूपयति* जरासन्ध इति। सप्तदश युद्धानि कृत्वा आलक्ष्य, यद्वेषात्त्याजित इति वा अनुवर्तते। संयुगान् त्याजितः विरथो भूत्वा गतः स्वगृहम्। सप्तम्यर्थे वा द्वितीया ॥ १३ ॥

कृतवर्मा भगवत्प्रतिकूलस्वभाव इति प्रथमं स याचितः। स चेदुत्तरं दत्तवान्, तदा तमुदासीनं मत्वा, सत्राजिद्वधः अक्रूरस्यैव सर्वथाभीष्ट इति उपकारकर्तारमात्मानं मत्वा, भगवद्भक्तमपि अक्रूरं युद्धे क्रियमाणे भङ्गे पश्चात्पृष्ठपूरकत्वेन याचनं कृतवानित्याह प्रत्याख्यात इति।

प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत ।
सोऽप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलम् ॥ १४ ॥

चकारात्तत्पक्षपातिनोऽन्येऽपि तेन प्रत्याख्याताः। स पूर्वोक्तः कृतोपकारः। अक्रूरं भक्तं नाम्ना हितकारित्वमपि बोधितम्। पार्ष्णिग्राहः पृष्ठपूरकः। पूर्ववदेव याचनवचनानि नोक्तानि। सोऽपि स्वकार्यस्य सिद्धत्वात् भगवदसम्मतिं ज्ञात्वा प्रत्याचष्ट इत्याह सोऽप्याहेति सार्धैस्त्रिभिः। अपिशब्दात् पूर्वः कृतवर्मा गृहीतः। तेन प्रत्याख्यानं सिद्धम्। तद्वदेवाहेति। अग्रे त्वयापि विरोधो न कर्तव्य इति युद्धान्निवर्तयितुं भगवन्माहात्म्यमाह को विरुध्येतेति। को वा विरोधमाचरेत्। अज्ञः करोतु नाम, ईश्वरयोर्बलं विदित्वा प्रत्यक्षशब्दाभ्यामवगत्य, पूर्णशक्तेर्भगवतः विरोधं कोऽपि न करोतीत्युपदेशः ॥ १४ ॥

आदौ श्रुतं माहात्म्यमाह य इदमिति।

य इदं मायया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ।
चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताजया ॥ १५ ॥

भगवतः सामर्थ्यं तस्यानन्यत्वं च प्रतिपाद्यते। माया सर्वभवनसामर्थ्यम्, शक्तिर्वा काचित्, अप्रयोजिका, तामपि करणत्वेन स्वीकृत्य इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति नाशयति च। एवमन्योऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन परिहरति चेष्टामिति। भगवांस्त्वेतल्लीलयैव करोति, अन्यैः कर्तव्यमिति दूरापास्तम्। भगवत्क्रियामात्रमपि न जानन्ति, किं करोति कथं करोतीति। क्रियाशक्तिर्वा निष्पन्नापि सर्वं निष्पादयन्त्यपि किमात्मिकेति न विदुः। तत्र हेतुः अजया प्रकृत्या मोहिता इति। यदि

---

१. प्रत्याख्यात इति पाठः। २. कैमुत्यन्यायेनेति पाठः।

ते जानीयुः, तदा कथमात्मवञ्चनामङ्गीकुर्युः । ये अजयापि मोहिता भवन्ति, ते अजा एव, सर्वैरेव हन्यमानाः स्वरक्षायामेवाशक्ताः कथं सृष्टिं करिष्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

एवं श्रुतिसिद्धमुक्त्वा प्रत्यक्षसिद्धमाह यः सप्तहायन इति ।

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना ।
दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥

जरासन्धादिजयस्त्वतिदेशेनैव प्राप्तः । अलौकिकस्तु वक्तव्यः । तत्र पर्वतोद्धरणं लोके अत्याश्चर्यमिति, वयःप्रकारादीनां सुतरामत्याश्चर्यहेतुत्वमुच्यते । सप्तहायनः सप्तवार्षिकः, तत्रापि शैलं गोवर्धनमेकेन पाणिना उत्पाट्य दधारेति । मन्दरधारणादप्यधिकः प्रयत्न उक्तः । एकेनैव पाणिना दधार, तत्र तु पृष्ठेनेति विशेषान्तरम् । लीलया अङ्गुल्यादिषु वेणुनादानुगुणतया स्थापयन् दधारेति तृतीयो विशेषः । एतदपि धारणं न गोकुलसंरक्षार्थम्, अन्यथा साधनपरतन्त्रः स्यात्, इन्द्रभयाद्वा तथा कृतवानित्यपि शङ्केत, किन्तु लीलयैव कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह उच्छिलीन्ध्रमिवेति । छत्राकमिव अर्भको बालकः ॥ १६ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा कृतं स्वापराधं दूरीकर्तुं भगवन्तं नमस्यति नमस्तस्मै भगवत इति ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः ॥ १७ ॥

अचिन्त्यैश्वर्यत्वात् अन्यथाज्ञात्वा कृतोपराधः, अतः क्षन्तव्य[1] इति । कृष्णायेति । भक्तहितार्थमेवावतीर्णत्वमुक्तम् । किञ्च । भगवदिच्छा एतादृशीति हतः सत्राजित्, तदधुना विपरीतमापतितम्, अनुग्रहं कुर्वन् निग्रहं करोति । एतद्वा विपरीतम् । तदाह अद्भुतकर्मणे इति । अशक्यः प्रतीकार इति वक्तुमाह आदिभूतायेति । न कस्याप्यपराधोऽपीति सूचितम् । कूटस्थायेति दोषाभावः । न केनाप्यपराधः कर्तुं शक्य इत्यपि सूचितम् । परमानुपपत्तिमाह सर्वदोषपरिहाराय आत्मने नम इति ।

प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।
तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥

एवं तेनापि सर्वथा युद्धं निवारयितुं प्रत्याख्यातः पलायनप्रेप्सुः स मणिर्यत्र क्वापि वधं प्राप्स्यतीति मणिं तस्मिन् स्थापयित्वा शतयोजनगं सैन्धवमश्वमारुह्य ययौ ॥१८॥

ग्रामाद्रात्रावेव निर्गतः । न्यासो न देय इति ज्ञापितम् । तस्मिन् मृते तदीयाः प्राप्स्यन्तीति नान्यो भगवते मणिं प्रयच्छति, महामणित्वात् दातुमपि न शक्यः ।

---

१. क्षन्तव्यमिति पाठः ।

अद्भुतकर्मत्वान्न ग्रहीष्यतीत्यपि सूचितम् । अतः स्थापयित्वैव पलायनमेवोचितम् । ततो लोके पलायितः शतधन्वा एकेन दिनेन शतयोजनानि गत इति द्वितीयदिवसे लोकवार्ता निर्गता, तदा भगवान् यत् कृतवांस्तदाह गरुडध्वजमारुह्येति ।

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।
अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव दिवसे चेद्गच्छेत्, तदा निकट एवोपलम्भः स्यात् । द्वितीये दिवसे मध्याह्ने निर्गतः । तावता स योजनानां शतद्वयमतिक्रम्य गतः । भगवान् पुनः रथान्तरं शीघ्रगामि न भवतीति, अलौकिकं च न कर्तव्यमिति, गरुडध्वजमेव रथमारुह्य एकस्मिन्नेव सर्वसामग्रीं गृहीत्वा, प्रमाणाद्यपेक्षां परित्यज्य, रामजनार्दनौ ससाधनपूर्णप्रयत्नौ महावेगैः अश्वैः सैन्यादिभिः कृत्वा अन्वयाताम्, पृष्ठतो मारणार्थमनुगतौ । अवश्यं तथागमने हेतुः गुरुद्रुहमिति । गुरुः श्वशुरः पश्चानां मध्ये गणितः । तस्मै द्रोहं कृतवानिति । राजन्निलालस्याभावाय शौर्यं कथयन् सम्बोधयति । गुरुद्रोहकथनेनान्यदपि सूचितम् । 'प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि'दिति पक्षः परिहृतः ॥ १९ ॥

तावता सः मिथिलानगरपर्यन्तं गत इति तत्र मारित इति वक्तुं तस्योपलम्भमाह मिथिलाया इति ।

मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयम् ।
पद्भ्यामधावत्संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥

अतिदूरगमनात् हयस्य श्रमात् पातः । ततः पद्भ्यां धावनम् । ततो भगवानपि रथेनानुगमनं निषिद्धमिति स्वयमपि पदातिरेव भूत्वानुगत इत्याह कृष्णोऽपीति ॥ २० ॥

पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥

स्वयमपि पदातिः तस्य पदातेः तिग्मनेमिना अप्रतिहतेन सुदर्शनेन शिरस्तस्योत्कृत्य, धावनसमय एव शरीरं धावमानमेव स्थितम् । शिरस्तु छिन्नमिति । भगवानिति मोक्षदानार्थं तथा कृतवानिति निरूपितम् । अत एव भगवानद्भुतकर्मा बलभद्रः पश्यतीति तत्र मण्यभावं ज्ञात्वापि वाससोः व्यचिनोत्, विवेचनेन अन्वेषणं कृतवान् ॥ २१ ॥

बलभद्रविचारेण स मारित इति ज्ञात्वापि भगवांस्तथा कृतवान् । मण्यर्थमेव मारणमिति बलभद्रविचारः । सर्वथा मारणीय इति भगवतः । लोकवद्बलभद्रः बहुविधानि वाक्यानि श्रुत्वा मणिसद्भाव एव तस्यापराधं जानीयात् । अन्यथा लोकोन्यथापि वदतीति विश्वासं न कुर्यादत आह भगवान् ।

---

१. रथमिति नास्ति क्वचित् । २. अधावदिति पाठः । ३. शरीरधावनमिति पाठः ।
२ पु. ग. फ. प्र.

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥

अलब्धमणिरग्रजान्तिकमागत्य वृथा हतः शतधनुरिति । सर्वज्ञत्वे भगवतोऽपराधः स्यात् । ज्ञात्वैवान्यत्र गत इति । सर्वकर्तृत्वमपि सर्वज्ञत्वे भविष्यतीति सुतरामेवापराधः स्यात् । ततोऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम् । अहतो वृथेत्यपि वाक्यं भवति । गुरुद्रोहात् हत एव सार्थको भवतीति । अन्यथा अकृतनिर्देशो भवेत् । मणिस्तु न विद्यत इत्युभयत्र समानम् ॥ २२ ॥

ततो बलभद्र एव युक्त्यभिज्ञः भगवन्तमाहेत्याह तत आह बल इति ।

तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं व्रज ॥ २३ ॥

नूनमिति तस्य वाक्यम् । अवश्यं मणिरन्वेष्टव्यः । यदि तत् स्थाने नास्ति, तदा नूनं स मणिः शतधन्वना, शतधन्वन्शब्दः कस्मिंश्चित्पुरुषे, न तु खाते, भार्यादौ वा । पुरुषपदेन महानेव कश्चित्सूचितः । न्यस्तः न्यासप्रकारेण स्थापितः । ततः किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह तमन्वेष्टुं पुरं व्रजेति । नतु स्वगृहे गन्तव्यम्, कार्यं न जातमिति ॥

स्वस्यान्यथा विनियोगमाह अहं विदेहमिच्छामीति ।

अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनन्दनः ॥ २४ ॥

भूभारहरणार्थमुभौ समागतौ । लोकाश्च द्विस्वभावाः । यद्युभावप्येकासक्तौ स्याताम्, तदा पक्षान्तरे बलातिशयं दृष्ट्वा अपरो निवर्तेत, तदनुगुणो वा भवेत् । ततो भूमिभारस्तदवस्थ इति मैले उभौ विरुद्धस्वभावौ जातौ । अतो दुर्योधनशिक्षार्थं बलो विदेहनगरे गच्छन् भगवन्तं द्वारकां प्रेपितवान् । इतःप्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता । असम्मतिलीलाप्यन्योन्यं प्रदर्श्यते । अत एवाग्रे भगवद्वाक्यम् । 'किन्तु मामग्रजः सम्यक् न प्रत्येति मणिं प्रती'ति । ईश्वरशक्त्योर्विभक्तत्वात् तद्भक्तानामपि बुद्धिर्विभक्तेति अक्रूरभीष्मादीनां भगवद्भिन्नशीलत्वं वर्णितम् । अन्यथोभयविधाः न निरुद्धा भवन्तीति । अतो बलभद्रप्रकारेण ये निरुद्धाः, ते भगवतो नानुगुणाः । भगवता निरुद्धाश्च न बलभद्रानुगुणा इति । अनयोर्विभागे शास्त्रमपि विभक्तमिति ज्ञापयितुं विदेहपदम् । ज्ञाननिष्ठाः प्रियाः बलपक्षे । भक्तिनिष्ठाश्चापरत्रेति । क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र । भक्तिपरमानन्दावपरत्र । अत एव विदेहः प्रियतमः । ततस्तन्निकटे गत्वा तद्दर्शनार्थं समुत्सुको जातः । ज्ञानपक्षे वेदमार्गो नात्यन्तमादरणीय इति गरुडध्वजो रथः भगवतैव गृहीतः । बलस्तु रथान्तरं

१. मारणेऽमारणेपि । २. द्विस्वभावत्वमत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं, क्रियाभक्तिपरत्वं वा । ३. लोकजयादावित्यर्थः । ४. ज्ञानभक्तिशास्त्रमित्यर्थः ।

मारुह्य पद्भ्यां वा गत इति निश्चीयते । बलभद्रो नियोगकर्तेति तस्यैव चरित्रं प्रथममाह युक्त्वेति त्रिभिः । मिथिला नाम मथनाज्जातेति, न निर्मितेति कर्मज्ञानोद्भवस्तस्यां चेतः । यदुनन्दन इति तदर्थमेव भगवदवतार इति तथाकरणमुचितमिति ज्ञापितम् ॥

ततो राजकर्तृकमभिनन्दनमाह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।
अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥

अतिप्रियत्वात् न ज्ञापयित्वा गतः । अतोऽन्तःप्रवेशानन्तरमेव दर्शनानन्तरमेव राजा ज्ञातवानिति दृष्ट्वा सहसोत्थायेत्युक्तम् । यतो मैथिलः । दर्शनेनैव प्रीतं मानसं यस्य । एवं देहेन्द्रियान्तःकरणस्थितिरुक्ता । ततस्तस्य कार्यमाह अर्हयामासेति । विधिप्रधान इति विधिवत्पूजां चक्रे । कस्मिन्नप्यंशे पुष्टिर्नास्तीति ज्ञापयितुं अर्हणीयमित्युक्तम् । रामः सर्वैरेव अर्हणीयः, साधनपुरःसरम्, ब्रह्मरूपत्वात् । समर्हणैः सम्यगर्हणयोग्यैः शुद्धैः द्रव्यादिभिः ॥ २५ ॥

एवं पूजानन्तरं तस्य प्रत्यागमनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थमाह उवासेति ।

उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।
ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ २६ ॥
मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ।

राजगृहे स्थितिव्यावृत्त्यर्थं तस्यामिति । कतिचित्समा इति वर्षत्रयं किञ्चिदधिकं वा । मर्यादानगरी सेति स्थितौ न कोऽप्युद्वेगः । तत्र तावत्कालं स्थितौ परदेशवासादिक्लेशो भवेदित्याशङ्क्याह विभुरिति । स्थितेः प्रयोजनमाह ततोऽशिक्षदिति । धार्तराष्ट्रः पितुः पुत्रः समर्थः, दुर्योधनोऽपि भगवदिच्छया सुयोधनः, सुष्ठु योधनं यस्येति । दुर्योधनपदं यौगिकं मन्यमानः तन्निषेधार्थं विपरीतं प्रयुङ्क्ते । रूढं पदमिति लोके बोधयन् । अतो ज्ञानक्रियाशक्ती तस्य न पुष्टे इति बलभद्रात् गदामशिक्षत् । काले गदाशिक्षणयोग्ये समये । अत्यन्तं पुष्टस्तरुणः गदायां योग्यः । यस्मिन् काले प्रहारः शुष्को भवति, न पूयादिकं सम्पादयति, नाड्यश्च विशकलिता न भवन्ति, स शरदादिः षण्मासः । तस्मिन् काले गदामशिक्षत् । तस्यापि विदेशवासे उद्वेगाभावायाह मानितः प्रीतियुक्तेनेति । यतो जनकः जननात्, अत उत्कृष्टजन्मा, तं कुलीनं मर्यादावन्तमङ्गीकृतवान् । बलभद्रसम्बन्धादपि प्रीतिः । स्वभावतोऽपि महात्मा । य एव गृहमागतः, तमाराधयतीति । अतः प्रकारत्रयेण मानितः कायिकादिक्लेशाभावात् अशिक्षत् । शिक्षया गदां ज्ञातवानित्यर्थः॥२६॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ततोऽशिक्षदित्यत्र । अतो ज्ञानेति । अत इत्यस्याशिक्षदित्यनेनान्वयः । सुयोधनत्वाद्धेतोरशिक्षदित्यर्थः ।

मर्यादारूपं भगवच्चरित्रमुक्त्वा, पुष्टिरूपमाह केशव इति ।

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।
अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ॥ २७ ॥

उत्पादकनाशकयोः तुल्यप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति पुष्टिस्थो भवति । द्वारकां रथेनागत्य सत्यभामादीनां सुखार्थं शतधन्वनो निधनम् । तदीयानां सुखार्थं च मणेरप्राप्तिमाह । ननु सर्वेश्वरः विधिकर इव किमिति स्वकृतं निरूपितवानित्याशङ्क्याह प्रियायाः प्रियकृदिति । एतदप्ययुक्तमिति चेत् । तत्राह विभुरिति । सर्वं कर्तुं समर्थः । नैतावता काचित् क्षतिरिति भावः । उभयमपि प्रियायाः प्रियार्थमुक्तवान् । कथं मण्यप्राप्तिः प्रियमित्याशङ्क्य, सामर्थ्यं वा उक्तम् ॥ २७ ॥

वैरानुबन्धः आमृत्योरिति शतधनुर्वधानन्तरं प्रीतायां सत्यभामायां पश्चात्कारयामास यत्कर्तव्यमित्याह तत इति ।

ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हतस्य वै ।
साकं सुहृद्भिर्भगवान्या याः स्युः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥

बन्धोः श्वशुरस्य विप्रद्वारा कारणम् । साकं सुहृद्भिरित्यादिलौकिककथनं परलोकेऽपि तस्य नालौकिकं किञ्चित्करोतीति ज्ञापयितुम् । भगवानिति तत्र महती सम्भृतिः सूचिता । सुहृद्भिरिति । तत्करणे सर्वेषामावश्यकता च । या याः स्युरिति । विधौ आवश्यका अनावश्यकाश्च फलार्थाः सर्वा एव संगृहीताः ॥ २८ ॥

ततो बलभद्रवाक्यान्मण्यन्वेषणार्थं प्रवृत्तः, लोकतोऽपि अक्रूरकृतवर्मणोः कृत्यमेतदिति ज्ञात्वा, यदैव लोकानुरोधेन तयोर्निग्रहः आसः, तदैव भगवदिच्छया तयोर्बुद्धिः पलायनपरा जातेत्याह अक्रूर इति ।

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥

शतधनोर्वधं श्रुत्वा स्वस्यापि तदन्तःपातित्वात् मणिमारणावेव प्रयोजकाविति भगवत्प्रयत्नात्पूर्वमेव भगवच्छक्तेर्विभक्तत्वात् भयवित्रस्तौ व्यूषतुः । मिषेण परदेशे निर्गतौ । तयोर्निर्गमनमात्रेणैव पलायनं सर्वजनीनं जातमिति तौ विशिनष्टि द्वारकायाः प्रयोजकाविति । एको लोकतः, अपरो वेदतश्चावेक्षकौ कोटिवारकधर्माध्यक्षौ ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अक्रूर इत्यत्र । मणिमारणे एवेति । मणिः सत्राजिन्मारणं च प्रयोजकम् । निग्रहे हेतुरित्यर्थः ।

१. मणिमारणे एव प्रयोजके इति पाठः टीकाकारसंमतश्च ।

भगवानेवात्रार्थे निमित्तमिति साधनशक्तिः भगवतान्यत्र स्थापितेति प्रयोजकमणि-बलभद्राणां दुष्टनिवारणसत्साधनसम्पादकानामाधिभौतिकादीनामन्यत्र गमने फलरूपस्यैव भगवतो विद्यमानत्वेऽपि सर्वेषां द्वारकावासिनां पीडा उत्पन्नेत्याह अक्रूरे प्रोषिते इति।

अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम्।
शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥ ३० ॥

अक्रूरमात्रस्य प्रयोजकत्वं लोकसिद्धम्। सर्वो हि लोकः आधिभौतिक एव व्यवस्थितः। तत्रापि विद्यमानेषु साधनेषु तापदर्शनाल्लौकिकं कृतवर्माणं परित्यज्य धर्माध्यक्षमक्रूरमेव प्रयोजकं सर्वोऽपि मन्यते। द्वारकौकसां निश्चयेन सर्वेषां तापाः पीडाः शारीरा मानसाः व्याध्याधिरूपाः मुहुरासन्। आध्यात्मिका एते गणिताः। आधिभौतिका आधिदैविकाश्च पुनस्तापा अभवन्। इयं लौकिकी भाषेति नात्र कोऽपि विरोधः शङ्कनीयः। सर्वमेवोत्तरार्धं न समाधिभाषेत्येके। मुहुरिति वारंवारम्। ज्ञानादिना प्रतीकारे कृतेऽपि पुनः पुनर्जायन्त इति। तेऽपि पुनः शरीरे मनस्येव च दुःखं जनयन्तीति तद्विशेषणत्वेनोक्ताः॥३०॥

पूर्ववस्तुनर्लोके विपरीततया कीर्तिर्जातेत्याह इत्यङ्गेति।

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम्।

यो हि मणिं गृहीत्वा पलायते, तं स्तौति लोकः। यो न गृह्णाति निर्लेपः, तं निन्दतीति लोकः। अतो निन्दां पूर्वाध्याये निरूप्य, स्तुतिमत्र निरूपयति। इति एवं जाते। अङ्ग हे राजन्। एके अभिज्ञाभिमानिनः परमार्थदर्शिनोऽपि प्रागुदाहृतं भगवतो वीर्यविभागं मणिसामर्थ्यं वा विस्मृत्य स्वयं भ्रान्ताः सन्तः एकदेशे पर्यवसितमतयः अन्यानुपदिशन्ति। उभयत्रापि भगवदिच्छा प्रयोजिका, विस्मरणे उपदेशेऽपि।

तेषामुपदेशमाह मुनिवासेति सार्धाभ्याम्।

मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम्॥ ३१ ॥
देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै।
स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥ ३२॥
तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्र यत्र ह।
देवोऽभिवर्षते तत्र नोपपाता न मारिकाः॥ ३३॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अक्रूरे प्रोषिते इत्यत्र। सर्वमेवेति। उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात् सर्वमेव लौकिकी भाषेति तदाशयः। वस्तुतस्तु सर्वत्र लोकधर्मपुरस्कारो लोकवत् पुत्रभार्यादिसाहित्येन लीला। स्वरूपेण लौकिकत्वं तु क्वचिदेवेति तावत्येव लौकिकी भाषेत्याशयेनाहुः एके इति।

---

१. प्रयोजकमणिः भगिनि इमिह।

मुनिरयमक्रूरः, तस्य वासरूपे निवासे स्थितौ, गृहं कृत्वा चिदभिमानेन मुनिस्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र अरिष्टदर्शनं न घटेत । तस्य मुनित्वमुपपादयन्ति देवेऽवर्षतीति । पूर्वं काशिराजः अवर्षति देवे अनावृष्ट्या पीडितः श्वफल्काय प्रसङ्गादेवागताय स्वसुतां महादेवादिवाक्यात् गान्दिनीं प्रादात् । ततः काशिषु काशीप्रदेशेषु देवो वर्षति स्म । स्मेति प्रसिद्धे । अवर्षदिति । किमतो यद्येवम्, तत्राह तत्सुत इति । वर्षपर्यन्तं प्रत्यहं गोदाने क्रियमाणे अपुत्रस्य काशिराजस्य कन्या संजाता । ततो द्वादशवर्षपर्यन्तं पुनरेकैकां गां तस्या हस्ते दापितवान् । तादृशी गान्दिनी । तस्याः सुतः । श्वफल्कसुतो वा । तयोर्यावान् प्रभावः, तावत्प्रभावयुक्तो भवितुमर्हति । असाविति । तथैव दृश्यते । आविर्भूतो वा । तत्राधिकमक्तौ भगवांस्तद्रूपेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः । यत्र यत्राक्रूरः अर्थात्तिष्ठतीति पूर्वोक्तन्यायेन तत्र देवोभिवर्षत इति पितृसामर्थ्यसम्बन्धः । नोपपाता इति मातृसामर्थ्यम् । भक्त्या उपलब्धत्वात् तस्याः साधारणोऽपि प्रभावः अतिरिक्तः, तमाह न मारिका इति । तामसः पूतनादिशक्तयो मारिकाः । सात्त्विके भगवद्भक्ते न सन्निहिता भवन्तीति युक्तमेव । उपपाताः पातकान्युत्पाता वा । गोदानस्य तथा प्रभावो निरूपित इति । हेत्वाश्चर्ये । प्रभावोऽपि कथं कार्ये संजात इति, तत्राप्युभयोः, ततोऽपि विशिष्टश्चेति ॥ ३३ ॥

ननु विद्यमाने भगवति अन्योत्कर्षवचनानि भ्रान्तानीति चेत्, तत्राह इति वृद्धवचः श्रुत्वेति ।

इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।
इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥

वृद्धा आदरणीयाः यथोपश्रुतिः पूर्वं पश्चाद्भगवता श्रुता, तथेदमपि श्रुत्वा तद्दोषनिराकरणार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र लोका अर्धं भ्रान्ता बलभद्रं मणिं च कारणत्वेन न जानन्तीति, भगवान् पुनः विमृश्यकारी तथैव कृतवानित्यङ्गीकारे दोषः स्यादिति, पूर्णमेव कारणं मत्वा समाधानं कृतवानिति वक्तुमाह नैतावदिह कारणमिति । इह आध्यात्मिकादितापेषु एतावदेव न कारणम्, किन्तु अन्यदप्यस्तीति तदनुक्त्वा इति निश्चित्य, सम्यक् चिन्तयित्वा दूतैः अक्रूरं समानाय्य, आमारणार्थमभयं दत्त्वा, जनार्दनो लोकानामविद्यादिसर्वदुःखनाशकः मणिं प्रकटयितुं तमाहेति सम्बन्धः । स ह्यक्रूरः काशिषु प्रयागे च मरणं निश्चित्य तीर्थमाश्रित्य स्थितः । यदि भगवान् शतधन्वानमिव मारयिष्यति, तदात्रैव प्रयागादौ मारयत्विति परलोकप्रेप्सुः । भगवांश्च क्लिष्टं न करोतीति, मणिमन्यथापि दास्यतीति, तथापि सत्यभामाप्रतिनिधित्वेन अक्रूरायैव मणिर्देय इति भगवान्निश्चित्य कौशलेनैव तं मारयितुं तथा कृतवान् । नह्यसत्स्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृत इव

१. तस्यासाधारणोऽपीति पाठः । २. समानीयेति पाठः । ३. आमरणार्थमिति पाठः ।

तन्मन्युं गृह्णाति । सात्यकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति । तक्षक इव वा भक्षयति । मृत्युरिव वा हन्ति । तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् समाहूयैव प्राह ॥ ३४ ॥

पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥

किञ्च । पूजयित्वा पितृव्यत्वेन । अभिभाष्य साधु समागतोऽसीति कुशलप्रश्नं कृत्वा । ततो यथा मनः परितुष्टं भवति, तथा प्रियाः कथाश्चोक्त्वा शरीरेन्द्रियान्तःकरणानां त्रिविधसत्कारेण सुखं दत्त्वा । याचिते प्रदर्शयिष्यतीति निश्चित्य । तत्र हेतुमाह विज्ञाताखिलचित्तज्ञ इति । एतज्ज्ञानमेवाक्रूरस्य प्रदर्शनाद्यङ्गीकारे हेतुरिति तन्निरूपितम् । भक्तो भूत्वा पूर्वं मार्गपांसुष्वपि विलुठन् इदानीं सङ्गवशादेवं जात इति स्मयमानः । हेलाश्चर्ये । यस्माद्यो बिभेति, यो वा दण्ड्यः, स प्रसादपात्रमिव परिभाष्यत इति ॥३५॥

भगवद्वाक्यमाह ननु दानपते इति चतुर्भिः ।

ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ।
स्यमन्तको मणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

दानपतिर्दानाध्यक्षः सर्वधर्मसूक्ष्मज्ञः । अनेन गोपनमनङ्गीकारोऽन्यथा वदनं च व्यावर्तितम् । न्यस्तः त्वयि स्थापितः । आस्तेऽद्यापि तव स्थाने । शतधन्वनैव, नतु तदीयैः । स्यमन्तको मणिः प्रसिद्धः । तस्य नाशादिकं न सम्भवतीत्याह श्रीमानिति । सर्वदा श्रीमत्त्वात् नापद्रूपं नाशादिकं प्राप्नोति । पूर्वोक्तार्थेषु प्रमाणमाह विदित इति । इदानीं वेदकं भ्रान्तं भविष्यतीति तन्निवारणार्थमाह । पूर्वमेव नोऽस्माभिः विदित इति ३६

तर्हि तदैव कथं न याचित इति चेत्, तत्राह सत्राजितोऽनपत्यत्वादिति ।

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ।
दायं निनीयापः पिण्डान्विमुच्यर्णं च शेषितम् ॥ ३७ ॥

याचनमधिकारिणो भवति । यः पिण्डदः स रिक्थहारीति । तत्रैतावत्कालं सत्यभामाया नापत्यान्युत्पन्नानि । स त्वनपत्यः अभ्राता च । मणिस्तु तस्य । तं पुनः दुहितुः सुताः गृह्णीयुः । तत्र साधारणं न्यायमाह दायं निनीयेति । अन्यथैतदपि स्वेच्छेति स्यात् । दायं धनं गृह्णीयुरिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । आमरणं तस्यैव धनम् । मरणानन्तरमपि पुत्राद्यभावे अपः पिण्डान् निनीय ऋणं च विमुच्य शेषितमवशिष्टम् । शेषभागिति पाठे यो निनीय भवति, स शेषभाग्भवतीति । निःस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति । चोरं हत्वापि यो वस्तुतो न भागी, स न द्रव्यं प्राप्नोति परिज्ञातम् । उत्पन्न एव

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दायं निनीयेत्यत्र । उत्पन्न एवेति । औरस एव पुत्रः संपूर्णदायभाक् भवति ।

---

१. असाधारणमिति पाठः । २. प्राप्नोति । परिज्ञानमिति पाठः ।

दायभाग्भवतीति न व्यवहितज्ञातेः दायभाक्त्वमिति केचित् । दायं वा साक्षात्स्वामिनि गते तत्स्वामिनमन्वेषमाणं परम्परया शाखामूलपर्यन्तं गत्वा तुल्यतया तच्छाखासु निर्विशति । यं कञ्चिद्वा सर्वानुमत्या पिण्डदातारम् । एवं श्लोकद्वयेन भेदो दण्डश्च उक्तः । भेदावेव वा ॥ ३७ ॥

सामदाने आह तथापीति द्वाभ्याम् ।

तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ।
किन्तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ ३८ ॥

अन्यैर्दुर्धरोऽयमिति त्वय्येवास्ताम् । स हि लौकिके अलौकिको न तिष्ठति । य एव कर्मादिमार्गैः अपवृत्तैः लौकिकत्वं न सम्पद्यते । अपवृत्तकर्मा लौकिको भवतीति कादाचित्कव्रतोऽपि समयभेदेन लौकिक एव । तर्हि मयि कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह सुव्रत इति । सुष्ठु व्रतं यस्य । त्वं हि सर्वदा नियतव्रतः । एवं दानमुक्त्वा सामाह किन्त्विति । परमेकदा दर्शयस्व । साम हि समता, उभयोरैक्यम् । तथा सति यथा स्वकार्ये मणेर्विनियोगः, एवमस्मत्कार्येऽपि विनियोगो युक्त इति । अप्रदर्शनपक्षे अग्रजो बलभद्रः मणिं प्रति मणिविषये मां न सम्यक् प्रत्येति, किन्तु सकपटं मन्यते ॥ ३८ ॥

अतो यथा जाम्बवता अपकीर्तिनिराकरणार्थं मणिर्दत्तः, एवं त्वयापि प्रदर्शनीय इत्याह दर्शयस्वेति ।

दर्शयस्व महाभाग बन्धूनां शान्तिमावह ।
अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ ३९ ॥

महाभागेति भाग्ये विद्यमाने मणिर्न गच्छतीति । अस्मद्विश्वासाभावेऽपि भाग्यविश्वासो वा कर्तव्य इति भावः । अनेनान्योऽप्युपकारो भविष्यतीत्याह बन्धूनां शान्तिमावहेति । बन्धुषु मध्ये कलह उत्पन्नः । केचिन्मत्सङ्गिनः, अपरे रामस्येति । प्रदर्शने तु सन्देहाभावात् न कलहः । अव्युच्छिन्नेत्यर्धं विगीतमाहुः । मणिरस्तीत्यत्र लौकिकं प्रमाणम् । काश्यादिषु रुक्मवेदयः सुवर्णेष्टकानिर्मिताग्निसहिताः मखाः द्वादशाहादयः अव्युच्छिन्ना निरन्तरं प्रवृत्ताः यतस्ते वर्तन्त इति ॥ ३९ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्यवहितो दौहित्रादिः । ज्ञातो ज्ञातिसंबन्धी । एतादृशे तु संपूर्णदायभाक्त्वं नास्ति, किन्तु पिण्डदानादिक्रियानन्तरमृणमोकानन्तरं च यावदवशिष्यते, तावद्भाक्त्वमित्यर्थः ।

तथापीत्यत्र । अपवृत्तैरिति । अपकृष्टं वृत्तं स्थितिर्येषाम् । अपकृष्टैरित्यर्थः । इत्यष्टमाध्यायव्याख्या ।

एकेनाप्युपायेन स इष्टं कुर्यात्, किमुत चतुर्भिरिति स भगवदुक्तं कृतवानित्याह एवं सामभिरिति।

एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम्।
आदाय वाससा च्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम्॥ ४०॥

सामशब्देन भेददण्डदानान्यपि संगृह्यन्ते। पर्यवसितं सामैवेति तदेवोक्तम्। आलब्धः स्पृष्टः मारित इव लज्जितः वशीकृतश्च। श्वफल्कतनयो महतः पुत्रः। भगवते वाससा च्छन्नं सूर्यसमप्रभं ददौ। आदायेत्यनेन अन्यतो ग्रहणं लक्ष्यते। अर्थात् कृतवर्मणः स्थाने तत् स्थितमिति लक्ष्यते। प्रत्यक्षदाने लज्जा भवतीति वाससा च्छन्नं ददौ। तथैव स्थापितमिति ज्ञापयितुम्। अन्यथा तज्जनितं सुवर्णमपि निवेदनीयं स्यात्। तेन प्रदर्शनार्थं न दत्तम्, किन्तु सर्वथैव दत्तमिति दानप्रकारादवसीयते। सूर्यसमप्रभमिति दाने दातुर्ग्रहीतुश्च प्रत्यक्षतो दर्शनमपि न भवेदिति सूचितम्। अनुपहतशक्ति वा॥ ४०॥

भगवांस्तु प्रतिदानार्थमेव गृहीतवानिति कार्यं कृत्वा तस्मै दत्तवानित्याह स्यमन्तकमिति।

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः।
विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयद्विभुः॥ ४१॥

ज्ञातिभ्यो गोत्रजेभ्यो विवदमानेभ्यः। आत्मनो रजोऽपकीर्तिं विमृज्य मार्जयित्वा। अनेनाग्रिमकार्ये लेपदानाविव पूर्वरङ्गः कृत इति लक्ष्यते। भगवति दोषारोपाभावे हि सर्वे उद्धर्तुं शक्या इति। अतः स्वकार्यं कृत्वा तस्मै प्रत्यर्पयत्। भूय इत्यनेन पूर्वमपि सत्यभामास्थानीयं मणिं दत्तवानिति लक्ष्यते। विभुः समर्थः। तस्मै दत्त्वापि तं दण्डयितुमिति। अपेक्षाभावाद्वा॥ ४१॥

एवमध्यायद्वये लौकिकी भाषा निरूपितेति साक्षादुपयोगाभावात् श्रवणे फलमाह यस्त्वेतदिति।

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम्॥

एतदाख्यानम्। अत्राख्याने त्रिविधा लीला वर्तत इति ज्ञापयितुं भगवतो नामत्रयम्। भगवत्त्वाच्छास्त्रार्थत्वम्, ईश्वरत्वादावश्यकत्वम्, विष्णुत्वात्तापनाशकत्वमिति। चरित्रेऽपि गुणत्रयमाह वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं चेति। भक्तिजनकं पापनाशकं पुण्यसम्पादकं च। चकाराज्ज्ञानप्रदम्। तत्र क्रियामपि त्रिविधामाह पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वेति। श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते। समुच्चयेन च। चकारादन्येषु फलेषु विकल्पः, भक्तौ समुच्चय इति। पूर्वमुक्तं फलमपि त्रिविधमाह दुष्कीर्तिं

---

१. ■ स्थित इति पाठः।
२ सु. रा. फ.

दुरितमपोह्य याति शान्तिमिति । दुष्कीर्तिर्वाद्या । दुरितमान्तरम् । दोषद्वयं परिहृत्य लयविक्षेपजनकाभावात् शान्तिं मनसः समवस्थानं ज्ञानं वा यातीति भक्त्यङ्गत्वेनैतच्छ्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षित-
विरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवमोऽध्यायः ।

नवमे पञ्चकन्यानां विवाहपर्वस्वरूपतः ।
विवाहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनाशेषमुक्तये ॥ १ ॥
मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथापरः ।
निराकृतः सर्वमुक्त्यै विवाहफलमंतः परम् ॥ २ ॥
त्रैलोक्यसुखदानं च मायादोषनिवारणम् ।
द्वाभ्यां तथैव सर्वेषां राजसे पूर्णता ततः ॥ ३ ॥
विद्यायाः सूर्यमुख्यत्वात्प्रथमा दुहिता रवेः ।
विपक्षनिग्रहात्मत्वात् द्वितीया सोमवंशजा ॥ ४ ॥
मार्गद्वयं हितार्थाय द्वयं स्वीकृतवान् हरिः ।
भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नवमे । मायेति । माया रुक्मिणी, तत्सम्बन्धरूपदोषेण भगवति कामः क्रोधस्तथापरो लोभश्च प्राप्तः, स निराकृतः । क्रमो न विवक्षितः । भगवति कामः पुत्राद्यभिलाषो नास्ति । तथा सति नारदादिसर्वसंमतिं विनैव प्रद्युम्नं गृह्णीयात् । तथा क्रोधोपि नास्ति । तथा सति जाम्बवति प्रसादं न कुर्यात् । लोभोपि नास्ति । तथासति मणिं स्वयमेव गृह्णीयात् । एवं त्रिभिरध्यायैर्दोषत्रयाभाव उक्तः । अतः परं विवाहरूपं फलं निरूप्यते । तथा सति निर्दोषगुणत्वं भगवति सेत्स्यतीति भावः । ततो दशमाध्याये त्रैलोक्ये यत्सुखं तद्दानम् । ततो द्वाभ्यां मायाया रुक्मिण्या दोषनिवारणम् । तत्रान्तरदोषनिवारणमाद्येन । द्वितीयेन बाह्यदोषस्य रुक्मिणो निवारणम् । ततः सर्वेषां दोषनिवारणं तथैव द्वाभ्यामेवेत्यर्थः । कालिन्दी ज्ञानरूपा । मित्रविन्दा तपोरूपेत्यादिनिबन्धाज्ज्ञेयम् । भक्तानिति । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति-वाक्याद्भक्तानालक्ष्य ज्ञानमार्गः । भक्तिरहितानालक्ष्य तपोमार्ग इत्यर्थः । तृतीयेति ।

भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयं गतः।
व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह॥ ६॥
अग्रे बाधास्तु भक्तेन ह्यर्जुनेन निराकृताः।
ज्ञानभक्त्योरतो भूयान् पर्वणोरुद्यमः कृतः॥ ७॥
धर्मस्नेहौ तयोरङ्गं मध्यमो लौकिकः स्मृतः।
द्वयोः स्वतन्त्रतासिद्ध्यै जीवानां तु ततो द्विधा॥ ८॥
भक्तिज्ञानफले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह।
अतो दत्तां स्वयं दत्तामक्लेशक्लेशभावनात्॥ ९॥
उपयेमे स्वयं कृष्णस्तासु सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ततः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते॥ १०॥
सपष्ठो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः।

तत्र प्रथमविवाहे तत्त्वानि भगवांश्च व्यापृत इति नवविंशतिश्लोकैर्विवाहो निरूप्यते। तत्र भक्तिकर्मणी ज्ञाने अङ्गभूते इति निरूपयितुं द्वादशभिर्भक्तिं पञ्चभिः कर्म च

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

इयं भक्तिरूपा। अतः स्वयं गतः सन् याचयित्वा व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकारेत्यर्थः। अत्रेयं भक्तिरूपेत्युक्तम्। निबन्धे लक्ष्मणा भक्तिरूपा। नाग्नजिती योगात्मिकेति निरूपितम्। तत्र विकल्पो ज्ञेयः। अत इति। यतोऽत्र भगवतो भूयान् पक्षः। अतो हेतोर्ज्ञानभक्तिरूपयोः पर्वणोः कालिन्दीनाग्नजितीविवाहयोर्भूयानुद्यमो विस्तारः कृतः। धर्मेति। कालिन्दी विष्णुं वरेण्यं ज्ञात्वा धर्मबुद्ध्या वृतवती। नाग्नजिती स्नेहेन वृतवतीत्यर्थः। मध्यम इति। मित्रवृन्दाविवाहो लौकिकभावयुक्त इत्यर्थः। द्वयोरिति। द्वयोर्ज्ञानभक्त्योः सम्बन्धिजीवानां ज्ञानिनां भक्तानां च स्वतन्त्रतासिद्ध्यै मध्ये लौकिको विवाह उक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः। मध्ये तत्कथनेनोभयोर्विच्छेदः कृतः। तेनोभयोः स्वतन्त्रता, नत्वङ्गाङ्गिभाव इति सूचितमित्यर्थः। ततस्तदनन्तरं कृष्णः भक्तिज्ञानं च फलं ययोस्तादृशे योगसाङ्ख्ये पुंसां स्त्रीणां चोभयत्रोभयं चकार। अतो हेतोर्दत्तां पित्रेतिशेषः। पित्रा दत्तां साङ्ख्यरूपां भद्रां स्वयमेव स्वयंवरे दत्तां योगरूपां लक्ष्मणामुपयेमे इत्यर्थः। अक्लेशेति। ल्यब्लोपे पञ्चमीयम्। तथा च क्लेशभावनमक्लेशरूपक्रियां प्राप्य भद्रामुपयेमे। मध्ये युद्धकथनात् क्लेशभावनं प्राप्य लक्ष्मणामुपयेम इत्यर्थः। अत्र नाग्नजित्या भक्तिरूपत्वकथनाल्लक्ष्मणाया योगरूपत्वमिति ज्ञेयम्। अत इति। विद्यायाः पञ्चविधाया अपि सिद्धत्वादित्यर्थः। सपष्ठ इति। इमाः पञ्च स्वयं षष्ठः। एवं सति षड्विधत्वात् निःसंदिग्धो भगवानेव निरूपितो जात इत्यर्थः।

निरूपयति। ततो भक्तद्वारा दशभिस्तद्ग्रहणम्, प्रसङ्गाद्भक्तोपकारश्च। भक्तोद्धारार्थं यतमान एव ज्ञानशक्तिं गृह्णातीति वक्तुं पाण्डवानां स्थाने भगवान् गत इत्याह एकदेति।

श्रीशुक उवाच—**एकदा पाण्डवान् द्रष्टुं प्रतीतान् पुरुषोत्तमः।**
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः॥ १॥

प्रतीतान् निश्चितान् राधावेधे वा दृष्टान्। तथापि तत्र तदा न प्रकटीभूता इति पश्चाद्गतः। प्रतीतिस्तु सन्देहाभावायैव। लोके प्रज्ञातान्। पुरुषोत्तम इति तान् सर्वान् पुत्रत्वेन निरूपयति। तेनावेक्षार्थं गमनं युक्तमेव। इन्द्रप्रस्थे तावता तैः स्थानं लब्धम्, नारदोपदेशतः भीष्मादिभिरेव दत्तम्। ननु तदानीमेव तत्र गताः पाण्डवा असाधनाश्च स्वार्थमेव सामग्रीरहिताः किं भगवदर्थे सम्पादयिष्यन्तीत्याशङ्क्याह श्रीमानिति। स्वयमेव सर्वसाधनलक्ष्मीयुक्तः। तेषां साधनसम्पादनार्थमेव गतः। अतएव महाशूरैः सुबुद्धिभिर्युयुधानादिभिर्वृतः। युयुधानः सात्यकिः। स तत्रार्जुनशिष्यो भविष्यति। भगवांश्च विश्वकर्मादिभिर्गृहादिकं सम्पादयिष्यतीति। एतदर्थं भगवद्गमनम्। बहुपुरुषैः सम्पादितगृहतुल्यम्, अन्यथा तद्गृहं न भवेत्। उत्कर्षश्च सम्पादनीयः॥ १॥

एवं भक्तार्थं भगवद्गमने भक्तानां कृत्यमाह दृष्ट्वा तमागतमिति द्वाभ्याम्।

दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम्।
उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतम्॥ २॥
परिष्वज्याच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैनसः।
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः॥ ३॥

आगमनसम्भावनापि न स्थिता। अकस्मादागत एव पार्थाः स्वयं राजानः पृथायाः भक्तायाः पुत्राः। अत एवाग्रे तस्या भक्तिं वक्ष्यति त्रिभिः। भगवांश्च मुकुन्दः। अनेनेष्टदो निरूपितः। अखिलेश्वरत्वादावश्यकः। अतो युगपदेव सर्वे उत्तस्थुः। वीरा इति तेषां स्वधर्मो निरूपितः। अन्यस्तु भगवत्परो न भवतीति। स्वतः परम्परातश्च उत्तमाः भगवति परं स्नेहं प्राप्तवन्त इति दृष्टान्तेनाह प्राणा मुख्यमिवागतमिति। इन्द्रियाण्यासन्यमागतमिव। तेषां तन्मूलकमेव सर्वमिति। एवं सर्वात्मना तदीयत्वमुपपाद्य तादृशान् कर्तव्यमाह परिष्वज्येति। भगवदालिङ्गनं निरन्तरमेव स्यास्तीति अच्युतमिति। भगवत्स्तथात्वज्ञानं स्वधर्मादेवेति वक्तुं पुनर्वीरा इति। अङ्गसङ्गेनैव हतमेनो येषाम्। उत्तरार्धं पापक्षयः आनुषङ्गिको जात इति निरूपितम्। अतएव भगवतः सानुरागस्मितं वक्त्रं दृष्ट्वा तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमानाः मुदं ययुः। एतावदेव भक्तकार्यम्॥ ३॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

दृष्ट्वेत्यत्र। परं स्नेहमिति। आगतमात्रेण सहसोत्थानं स्नेहकार्यम्। तथा च स्नेहं स्नेहकार्यमित्यर्थः।

ततो लौकिकं भगवान् कृतवानित्याह युधिष्ठिरस्येति ।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥ ४ ॥

अन्यथा शत्रुमारणादिकं न कुर्युः । तत उत्कर्षश्च न स्यात् । अतो व्यामोहार्थं स्वयमात्मानं लौकिकं प्रदर्शितवान् । युधिष्ठिरभीमौ ज्येष्ठौ । अर्जुनः समः । अन्यौ कनिष्ठौ । ज्येष्ठयोर्नमस्कारः । समस्यालिङ्गनं सम्भाषणं च । अन्ययोर्नमस्कारानन्तरमाशिषः । तदुक्तं क्रमेणैव । पादाभिवन्दनादाचारो निरूपितः सम्बन्धकृतः । अथ यमाभ्यामिति वा, समानकालेऽपि सम्भवतीति धर्मव्यवस्थां निरूपयितुमानन्तर्यमुक्तम् । आन्तरोऽयं सुहृदिति ज्ञापयितुम् ॥ ४ ॥

तदानीमर्जुनेनोढाया नमस्कारमाह परमासन आसीनमिति ।

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ।
नवोढा व्रीडिता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥ ५ ॥

अनेन सर्वपूजानन्तरं पश्चाद्दास्येनात्मनिवेदनं कुर्वाणेव समागतेति सूचितम् । आसीनमव्यग्रम् । तस्यां कृपादृष्ट्यर्थमुक्तम् । एतदर्थं तस्याः सैनामत्वेन योग्यतामाह कृष्णेति । 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति भगवान् कृष्णः पञ्चात्मकः, शब्दार्थशक्तिभक्तक्रीडाधारभूतः । अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी अर्जुनो द्रौपदी चेति । नन्वेषा परिग्रहाधिक्याद्दुष्टा कथमेवं प्रपन्ना, तत्राह अनिन्दितेति । दोषो नास्त्येव । निन्दापि नास्तीति । सम्बन्धाभावाच्च तथेत्याह नवोढेति । विधिसम्बन्धाद्वा । अत एव किञ्चिद्व्रीडिता । स्त्रीस्वभावोऽपि शनैरागमनं धार्ष्ट्याभावं सूचयति ॥ ५ ॥

सहगतानां पुरस्कारं वक्तुं सात्यकेराह तथैवेति ।

तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
निषसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥ ६ ॥

यथा भगवान् पूजितः, एवं भगवद्भक्ता अपि पूजिताः । यतस्ते पार्थाः । सम्बन्धश्च तुल्य इति, साधु समागतमित्यभिनन्दनम् । ज्ञानशक्तिरत्र प्रकटीकर्तव्येति सोऽप्यासन एवोपविष्टः । अन्ये च पूजिताः । आसनेषूपविष्टाः, परं भगवन्तं परित उपासत ॥ ६ ॥

पृथायाः स्तोत्रं वक्तुं प्रथममन्योन्यमनुवृत्तिमाह पृथामिति ।

पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाभिरम्भितः ।
आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबान्धवः ॥ ७ ॥

भगवान् पृथां समागत्य पृथानिकटे गत्वा कृताभिवादनो जातः । तया च अतिहार्देन आर्द्रा दृष्टिर्यस्याः । करुणया भक्त्या च आर्द्रा भवति दृष्टिः । ततोऽपि

१ समानकालेनेति पाठः । २. आसन एवोपविष्टा इति पाठः ।

अतिहार्दा लौकिकसम्बन्धेन स्नेहयुक्ता आर्द्रा भवति । ततस्तया परिरम्भितः । कुशलमापृष्टवान् । स्वयं च पृष्ट इति लौकिकी माया भगवत्कृता स्थिरा जातेति निरूपितम् ॥ ७॥

तस्याः स्तोत्रार्थं प्रवृत्तिमाह तमाहेति ।

तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ।
स्मरन्ती तान् बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

प्रेम्णा वैक्लव्यम् । अन्तःकरणस्य तादृशं प्रेम । तेन रुद्धकण्ठता शरीरवैक्लव्यम् । अश्रूणि लोचने यस्या इतीन्द्रियवैक्लव्यम् । किञ्च । स्वस्थानामपि भक्त्यैवं भवति । इयं तु बहुक्लेशापन्ना तांश्च स्मरतीत्याह स्मरन्ती तानिति । बहूनेव क्लेशान् स्मरन्ती । क्लेशनिवृत्त्यर्थं प्रार्थयिष्यतीत्याशङ्क्याह क्लेशापायात्मदर्शनमिति । क्लेशानामपायो नाशो यस्मात् तादृशं स्वरूपस्य दर्शनमेव यस्येति । दर्शनेनैव क्लेशनिवृत्तौ तदर्थं न प्रार्थना ॥ ८ ॥

भगवता वयं कृतार्था इति इदमेव भगवत्स्तोत्रम् । तत्कृतकरिष्यमाणभेदेन द्विविधं निरूपयति तदैवेति द्वाभ्याम् ।

तदैव कुशलं नोऽभूत्सनाथास्ते कृता वयम् ।
ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥
न तेऽस्ति स्वः परो भ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ।
तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥

यदैवास्मान् स्मृतवान्, तदैव नः कुशलमभूत् । चिन्ताभावायाह । सनाथा अपि त्वया वयं कृताः । नाथ एव काले स्मरतीति । वयमिति श्लाघायाम् । एतस्याभिज्ञापकमक्रूरप्रेषणमित्याह ज्ञातीन्नः स्मरतेति । 'येनोपशान्तिर्भूतानां'मित्यत्र तथा निरूपितम् । कृष्णेति तदर्थमेवावतार उक्तः । सर्वसंरक्षार्थं भ्राता प्रेषितः । अनेन भ्रात्रपेक्षयापि तवैव स्नेहाभिव्यक्तिः[1] । नेदं दैहिकन्यायेन कृतार्थकरणम्, सन्निहितो बन्धुरेव प्रेषणीय इति लौकिकरक्षापि सूचिता । एवं स्वरक्षकत्वेन प्राप्तं वैषम्यं परिहरति न तेऽस्तीति । स्वः स्वकीयः, परः शत्रुः । एतदभावे हेतुमाह भ्रान्तिरिति । इयं बुद्धिर्भ्रान्तेति नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्रयमाह विश्वस्य सुहृदात्मन इति । दैहिके विचार्यमाणे त्वमेव विश्वम्, अन्तःकरणे तु सुहृत् सर्वस्यापि भगवान्, वस्तुविचारे त्वात्मैव । अतो भावत्रयेऽपि भगवतो वैषम्यबुद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं विषमकार्यमित्यत आह तथापीति । ये केचित्स्मरन्ति, तेषां हृदये स्थितः क्लेशसमानाधिकरणो न भवतीति । अग्निस्तृणमिव क्लेशान् हंसि । अतो भावनाकार्यमेव क्लेशहननम् । तदपि स्वाभाविकमेव ॥ १० ॥

ततो राज्ञापि स्तोत्रं कृतवानित्याह किं न इति ।

युधिष्ठिर उवाच—**किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ।**
योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥

1. स्नेहाति पाठः ।

तस्यापि स्वामिनन्दनेनैव स्तुतिः । स हि सर्वं कर्मफलमेव जानाति । अतो भगवद्दर्शनमपि महाफलमिति साधनं कल्पयति । नोऽस्माभिः अस्माकं वा श्रेयः आचरितमस्ति । एतत्परिज्ञाने निरन्तरदर्शनार्थं निरन्तरं तत्कर्तव्यमिति पृच्छन्निव स्वाज्ञानमाह न वेदाहमिति । अधीश्वरत्वात् अन्तःकरणस्वामित्वात् भगवानेव जानाति । दर्शनस्य महाफलत्वमाह योगेश्वराणामपि दुर्दर्श इति । स्वस्यातथात्वमाह कुमेधसामिति ॥

एवं सर्वैः स्तुतः तेषां हितार्थं कियत्कालं तत्रैव स्थित इत्याह इतीति ।

इति वै वार्षिकान्मासान्राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ।
जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥

सर्वत्र विद्यमानोऽपि निश्चयेन तत्र स्थितः सर्वजनीनः । वार्षिका मासाश्चत्वारः । अनेन निद्रायामागतायां भक्तहृदये शयानः स्थित इति सूचितम् । लोकेऽपि वर्षायां गमनागमनौ न सुकरौ । तत्रापि युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितः । तदर्थं इन्द्रप्रस्थौकसां च नयनानन्दं जनयन् । एकया क्रियया फलत्रयं साधयतीति विभुत्वं हेतुत्वेन प्रदर्शितम् । यतोऽयं लोको भ्रान्तः ॥ १२ ॥

एवं भक्तिमुक्त्वा कर्माह एकदेति ।

एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।
गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥
साकं कृष्णेन संनद्धो विहर्तुं विपिनं महत् ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥

मासचतुष्टयमध्य एव अष्टकार्थं आखेटकार्थं गमनम् । वानरध्वजो रथोऽर्जुनस्य । एतत्प्राप्तिमप्यग्रे वक्ष्यति । इदानीमसाधन इति शक्त्या सहितस्तथा भवतीति विवाहानन्तरं परिग्रहानन्तरं वा तद्वक्ष्यति । वानरो हनूमान् ध्वजे यस्येति । तेषु भगवत्कृपा महती निरूपिता । गाण्डीवमप्यग्नेः सकाशादेव प्राप्तम् । तूणीरौ च अक्षयसायकौ । तत एव प्राप्तं त्रिविधमेतत् । कृष्णेन सह भावः सर्वेषामयातयामत्वाय । फलसाधनयुक्तता वा । सन्नद्धो बद्धकवचः । पुनरपि युद्धं संभविष्यतीति पूर्वयुद्धं जातमप्यग्रे निरूप्यते । अन्यथा विवाहस्य प्राधान्यं न स्यात् । भगवदैच्छिकोऽयं पदार्थक्रम इति न वैपरीत्यम् । प्रथमं खाण्डवदाहः, पश्चात्स्त्रीप्राप्तिरिति[3] । विचारितं तु तथा, कृतं त्वत्रोच्यते विहर्तुमिति । तदेवाह बहुव्यालमृगाकीर्णमिति । व्याला दुष्टाः, मृगा अदुष्टाः, सावरणा निरावरणाश्चेति

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

कृतं त्विति पूर्वं कालिन्दीप्राप्तिः, पश्चाद्गाण्डीवादिप्राप्तिः । अधुना तु गाण्डीवादिकं भगवदिच्छासिद्धं गुप्तं तादृजनवेद्यम् । इदमेव पश्चादग्निद्वारा प्रकटतया दापयिष्यति । 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि'न्निति न्यायोऽनुसंधातव्यः ।

१. सर्वेषामिति पाठः । २. फलद्वयमिति पाठः । ३. इति विचारितं तथा कृतं विहर्तुं इत्यर्थः ।

कर्मबन्धो निवारितः । महद्विपिनमिति । मृगयारूपा क्रीडा तत्रानन्ता भवतीति वा । उभयान्हन्तीत्युत्कर्षः । तेषां मारणे सामर्थ्यमाह परवीरहेति । शत्रूणां विवेकपूर्वकं युद्धं कुर्वतामपि यो वीरहा ॥ १४ ॥

अतस्तत्र गतः पञ्चविधान् द्विविधानपि मारितवानित्याह तत्राविध्यदिति ।

तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् शूकरान् महिषान् रुरून् ।
शरभान् गवयान् खड्गान् हरिणान् शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

शरैर्न तु कपटैः । व्याघ्रा महिषा रुरवश्च त्रयो दुष्टत्वेन मारणीयाः । तेषां चर्मनखाद्युपयोगः । शल्यका अपि कठिना इति तैः सहोक्ताः । परं भक्ष्याः । शरभादयश्च पञ्च । तत्र शरभगवयावभक्ष्यौ । शूकरश्चेत्पूर्वमुक्तः, तदापि भक्ष्यः । पञ्च भक्ष्याः, पञ्चाभक्ष्याश्चेति दश निरूपिताः ॥ १५ ॥

तत्रोत्तमानां कर्मोपयोगमाह तान्निन्युरिति ।

तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान् पर्वण्युपागते ।
तृट्परीतः परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥

किङ्करा इति महिषगर्दभादिभिस्तन्नयनप्रतिषेधः । यतो मेध्याः । तत्रापि पर्वण्यष्टकादावुपस्थिते ॥ १६ ॥

तत्र सङ्गे मृगा इव कन्याप्युपलब्धेत्याह तत्रोपस्पृश्येति ।

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ ।
कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥

उपस्पर्शनं स्नानम् । ततः पानम् । विशदत्वात् न जलानयनसङ्ग्रहः । महारथाविति स्त्रीदर्शने न शङ्का । उभावपि कृष्णाविति भगवत्तेज एव विभक्तमिति न दर्शने दूषणम्, कन्यात्वाच्च । तत्रापि चरन्ती यमुनातीरे परिभ्रमन्ती भगवन्तं द्रष्टुमागता । चारु दर्शनं यस्या इति सापि पश्यतीति निरूपितम् । तेन प्रश्नादिकं न विरुद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ।
पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥

भोग्यरूपा सेति लौकिकन्यायेनैव ग्राह्येति स्वयं गते अर्जुनस्य वैमनस्यं स्यादिति शक्तिः समा स्थापितेति भगवतैव अर्जुनः प्रेषितः पप्रच्छ । वरारोहात्वात् कालो विलम्बं न सहते । सुद्विजामिति लक्षणानि निरूपितानि । रुचिराननामिति रसवत्त्वम् । सख्या प्रेषणान्न कपटकरणम् । फाल्गुनो जितेन्द्रियश्च । पञ्चाप्सरउद्धारे फाल्गुने अनन्तशयने पञ्चाप्सरसां तत्स्पर्शेन मुक्तिप्रतिपादनात्, तथात्रापि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं

१. भोग्यरूपेति पाठः । २. शक्तिरूपः, तस्याः वीर्यरूपत्वात् 'वीर्यं मे दुष्करं तप' इति वाक्यात् ।
३. कालविलम्बमिति पाठः । ४. पञ्चाप्सरोद्धारेति मूलपाठः ।

प्राप्स्यतीति तद्वचनं न दूषणम् । न वदिष्यतीत्याशङ्क्याह प्रमदोत्तमामिति । प्रकृष्टेन मदो यासाम्, ता एव वदन्ति । तासामपीयमुत्तमा ॥ १८ ॥

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि ।
मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय शोभने ॥ १९ ॥

का त्वमिति प्रश्नचतुष्टयम् । स्वरूपतः का देवनारी, अन्या वा काचिदिति । कस्यासीति सम्बन्धी पित्रादिः पृष्टः । सुश्रोणीति सम्बोधनम् । अत्र स्थितिरयुक्तेति सूचितम् । कुतो वात्र समागतेति । दैवगत्या समागमने दोषाभावार्थं किं चिकीर्षसीति स्थिरतया पृच्छ्यते । यतो नेयमुद्विग्ना, नाप्यन्यत्र गन्तुमिच्छती । अतस्तपआदिकं चिकीर्षितं पृष्टम् । तत्स्वस्य हितकारि न भवतीति स्वहितं सम्भावनया पृच्छति मन्य इति । पञ्चापि प्रश्ना वक्तव्याः । अन्यथा परिग्रहो न युक्त इति । सर्वं कथय शोभने इति तस्या भयाभावः, स्वस्य प्रीतिरपि सूचिता ॥ १९ ॥

अतः कालिन्दी तन्निषेधार्थं भगवन्तमेव वरिष्यामीति पृष्टानर्थानाह अहं देवस्येति ।

कालिन्द्युवाच—**अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।**
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥

देवतात्वाज्जातिरुक्ता । सवितृत्वात् तत्र नासम्भावना । दुहितृत्वाद्दैव । अतो न कस्याप्यपराधः सम्भाषणे । त्वत्कल्पितमपि सत्यमेवेत्याह पतिमिच्छतीति । तद्वारणार्थमाह विष्णुमिति । तत्र हेतुः वरेण्यमिति । सर्वैरेव वरणीयो भगवान् । तत्रापि हेतुः वरदमिति । वरं ददातीति वरणीयो वरः । तेन आत्मदस्त्वर्थादुक्तम् । 'किमर्थमागते'त्यस्य 'किं चिकीर्षसी'त्यस्य च उत्तरमाह तपः परममास्थितेति । परमं शीघ्रफलपर्यवसायि । आस्थितेति फलप्राप्तेः पूर्वं न निवृत्तिः सूचिता ॥ २० ॥

सर्वस्यापि विष्णुत्वात् तादृशसुखदानसमर्थः । लोकन्यायेन तद्विभूतिः वरणीयोऽपि भवतीति, अन्येषां ततो हीनानां वरदानसमर्थोऽपि कश्चिद्भविष्यति, कश्चिदात्मानं वा तथा मन्यत इत्याशङ्क्य निषेधति नान्यं पतिं वृण इति ।

नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ।
तुष्यतां मे स भगवान् मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥

भक्तिदातारं भगवद्दातारं वा तत्त्वेन वृणे, नतु पतित्वेन । वीरेति धर्मसम्बोधनाद्बलात्पक्षो निवारितः । अवीरेति वा स निराकृतः । स चेत् स्वसायुज्यं प्रापयित्वा तथाभूताय प्रयच्छति, तदा परं न जान इत्यभिप्रायेणाह तमृत इति । तस्य परिज्ञाने

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

नान्यं पतिमित्यत्र । स्वसायुज्यमिति । 'नरः स्वावेशधारक' इतिवाक्यान्तरे स्थितं स्वांशं स्वस्मिन् वानीयेत्यर्थः । तथाभूतायेति । भगवति प्रविष्टायांशायेत्यर्थः । पूर्वमर्जुनो

१. समागमनार्थमिति पाठः, दोषाभावार्थमिति नास्ति । २. तद्दातृत्वेन ।

नियमे च हेतुमाह श्रीनिकेतनमिति । लक्ष्म्या स एव वृत इति लक्ष्मीसहितो वा । श्रीवत्साङ्को भगवानिति तस्य परिज्ञानम् । ननु भगवान् 'नाहं वेदै'रिति वाक्यात् तपसा न सिद्धो भविष्यतीति चेत्, तत्राह तुष्यतामिति । स हि वरदो भवति । तत्रेदमेव प्रथमं याचे तुष्यतामिति । ततस्तुष्टे अन्यथाच इत्यभिप्रायः । मे मह्यम् प्रति । यतः सः लक्ष्म्या अपि प्रसन्नः । ननु वाक्यं बाधकमिति चेत्, तत्राह भगवानिति । ईश्वरत्वान्न नियम्यः कस्यचित् । नन्वीश्वरस्यैवैतद्वाक्यमिति चेत्, तत्राह मुकुन्द इति । यदि निषिद्धानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे, तदा कस्यापि मोक्षो न सिध्येत् । अतः स्वतन्त्रभक्तिविषयं तादृशरूपदर्शनविषयं वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यम् । किञ्च । मास्त्वस्मत्साधनम्, स स्वधर्मविचारेणापि सन्तुष्टो भवत्वित्याह अनाथसंश्रय इति । येषां न कोऽपि नाथः, तेषां सम्यगाश्रयो भवति, दीनदयालुत्वात् । अन्यो मा तुष्यतामिति निषेधार्थं वा । नात्र संशय इति वा भवति ॥ २१ ॥

नामस्थानादीन्याह कालिन्दीतीति ।

कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।
निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥

कलिन्दपर्वते तद्रूपेण समागतात् सूर्याज्जातेति पार्वत्या इव ममापि नियम इति सूचितम् । वसामि यमुनाजल इति दुर्गस्थितिरुक्ता । अनेन यमुनायास्तस्याश्च भेदः प्रदर्शितः । पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविकी कालिन्दीत्येव नाम्ना विश्रुता उत्पन्ना । सा तु यममुत्पाद्य पश्चात् । तद्दोषपरिहारार्थं यमुनामुत्पादितवान् । उभयोरैक्यात् आधिदैविकाधिभौतिकवत् स्थितत्वात् लोके अभेदेन प्रयोगः । नापि तपतीवत् शापान्नदीत्वम्, पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् । नाप्याध्यात्मिकं देवतारूपम्, तथा सति यमुनापरित्यागासम्भवात् । अनुग्रहनिग्रहयोरेव तदभिव्यक्तेश्च । सर्वथा च भेदकं सूर्यतनयात्वात् लोके

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

निराकृतः । तत्स्थित एवांशो भगवति प्रविष्टश्चेत् तमंशं वृणेपि, न तु तन्मृते इति मूलार्थः ।

कालिन्दीत्यत्र । कलिन्दपर्वते इति । सूर्यः पर्वतरूपेण कलिन्दे समागतः । तथा च मातृस्थानीयः कलिन्दः, पिता पर्वतभावापन्नः सूर्यः । पर्वतयोरचेतनत्वेपि हिमवतः पार्वत्युत्पत्तिरिव 'अभिमानिव्यपदेशस्त्वि'तिन्यायेन तदुत्पत्तिरप्युपपद्यते । पर्वतभावापन्नादिति । एतादृशात् सूर्यादुत्पन्नेत्यन्वयः । स त्विति । देवरूपः सूर्य इत्यर्थः । पर्वतरूपात् सूर्यात् कालिन्दी जातेति व्युदासार्थं तुशब्दः । आधिदैविकत्वं स्थापयन्ति सर्वथा चेति ।

१. सहीत्यादि, अभिप्राय इत्यन्तम् । तथाच पृश्निप्रभृतिषु तपसा वरदानदर्शनात् तपस्तत्रोपयुज्यते इति न तपस आनर्थक्यम् । २. 'नाहं वेदै'रित्यत्र निषिद्धानामित्यर्थः । ३. स इति पाठः ।

प्रसिद्ध्यभावाच्च नास्तीत्याधिदैविकत्वं कल्प्यते। अत्रैव स्थितौ नियामकमाह निर्मिते भवने पित्रेति। सूर्येण यमुनाजले भवनं निर्माय भगवदर्थं स्थापिता। अतो यावदच्युतदर्शनं तत्र स्थास्यामि, ततो भगवद्गृहं गमिष्यामि, नतु भगवानत्र स्थाप्यः। अत्रैव स्थितायाः परिग्रहो वा न नियम्यते॥ २२॥

एवं तस्याः संवादेन रूपमवगत्य यथार्थमेवावददित्याह तथावददिति।

तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम्।
रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत्॥ २३॥

तत्र हेतुः गुडाकेश इति। गुडाकाया निद्रायाः व्यामोहिकायाः ईश इति। सोऽपि मोक्षदाता। वासुदेवः तस्यास्तं निर्बन्धं दूरीकुर्वन् तां रथमारोप्य तमर्थं यथार्थं विद्वान् निदर्शनरूपं धर्मनिर्णायकं वा धर्मराजमुपागमत्॥ २३॥

एवं साधनशक्तिसिद्ध्यर्थं तां गृहीत्वा पश्चात् भक्तार्थं विश्वकर्मादीनाज्ञापयदित्याह यदैव कृष्ण इति।

यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम्।
कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा॥ २४॥
भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रियं चिकीर्षयन्।
अग्नये खाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः॥ २५॥

नायं तस्य कृतिनिर्बन्धः। यदैव मनसा वा तत्कृत्वा समानीय वा स्थितः सन् पाण्डवैः संदिष्टः। भगवत्कर्तव्यमेव संदेशनियमेन ज्ञापितवान्। तदैव परमाद्भुतं नगरं विश्वकर्मणा कारयामास। भगवानपि मनसा सृजेत्, ततश्च तत्र दोषा न प्रभविष्यन्तीति, गर्वाद्यभावे दुर्योधनादीनां निराकरणं न भवतीति विश्वकर्मणैव कारयामास।

विश्वकर्मापि भगवदुपयोगाभावे ज्ञाते न सम्यक्करोतीति भगवांस्तत्र निवसन्नेव कारयामासेति पूर्वार्धमुभयत्र संबध्यते। तर्हि स्थितिः स्वार्थापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह स्वानामेव प्रियं चिकीर्षयन्। न केवलं स्थानमुत्कृष्टं दापितवान्, किन्तु साधनान्यपीत्याह अग्नये खाण्डवं दातुमिति। भगवांस्तत्र निवसन्नित्यनुवर्तते। अन्यथा अग्निरपि संतुष्टो न भवेत्। भगवान् भक्तानां हितार्थं गुणभावमपि प्राप्तवानिति वक्तुमर्जुनस्य सारथिरासेत्युक्तम्॥ २५॥

गुप्ततयापि स्थित्वा अर्जुननाम्नैव इन्द्रादिजयं करिष्यामीति भगवदध्यवसायं ज्ञात्वा अग्निरप्यर्जुने संतुष्टो जात इत्याह सोऽग्निस्तुष्ट इति।

सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान्श्वेतान्रथं नृप।
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः॥ २६॥

---

१. कृष्णत्वेन सर्वस्वामित्वादित्यर्थः। २. भगवन्मनसैव भगवान् संदिष्टः। ३. ज्ञापित इति शोधपाठः।

अग्नेः पञ्चाङ्गानि पञ्चापि दत्तवान् । 'धनुर्यज्ञादुत्पन्नमिषवश्च यज्ञजन्मा ही'ति श्रुतेः । श्वेताः हयाः सात्त्विकाः मथनादुद्भूताः आग्नेया एव । अक्षयतूणीरावपि साहचर्यादाग्नेयौ । सर्वैरेवास्त्रिभिरभेद्यं वर्म दैवत्वमपि 'अग्निः सर्वा देवता' इत्याग्नेयमेव ॥ २६ ॥

अन्यदपि दापितवानित्याह मयश्च मोचित इति ।

मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ।
यस्मिन्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशि भ्रमः ॥ २७ ॥

अत्राशेषविशेषकथा भारतादनुसन्धेया । वह्नेर्मोचितो मयः सख्ये सभामुपाहरत् । भगवता मोचितः भगवते स्वकार्यं दातुमयुक्तम्, भगवति न प्रभवतीति च, उपकारश्च कर्तव्यः, अतः साक्षाद्दातुमशक्तः सख्ये अर्जुनायोपाहरत् । सख्ये दत्तं च भगवान् मन्यते । यद्यप्यर्जुनः सखा, तथापि तत्सम्बन्धात् राज्ञे दत्तमिति । तस्या उपयोगमाह यस्यामिति । जले स्थलभ्रमः, स्थले च जलभ्रम इति । वस्तुनि न भ्रमः, किन्तु दृश्येव ॥

एवं मुख्यशक्त्या ऐश्वर्यरूपया स्वरूपज्ञानरूपया वा यावत्कर्तव्यं तत्कृत्वा तावत्तामात्मसादकृत्वा अन्यथा सर्वात्मना अन्योपकारो न भवतीति तस्या विवाहं कर्तुं भगवान् द्वारकां गत इत्याह स तेनेति ।

स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।
आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥

सोऽर्जुनः सखा राजा वा । तेन मयेनार्जुनेन वा सम्यगनुज्ञातः स्वस्य कृतकार्यत्वं ज्ञात्वा सर्वैरेव बन्धुभिर्गमनं कृतं चानुमोदितः, चकारादेवैरपि । स्वकृतं सर्वजनीनं जातमिति ज्ञापयितुमेतदुक्तम् । यैः सह गतः तैः सह पुनरागत इति । कृत्वैव ते कृतार्थाः कृता इति न सहायार्थं तेषामुपयोगः कर्तव्य इति सूचितम् । अतः सात्यकिप्रभृतयस्तत्र न विनियुक्ताः । नयनानयने तु विवाहस्य प्रामाणिकत्वज्ञापके ॥ २८ ॥

अतः सर्वसम्मतां पश्चात्तामुपयेम इत्याह अथेति ।

अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यर्त्वृक्ष ऊर्जिते ।
वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥

सुष्ठु पुण्ये नक्षत्रे । ऊर्जिते सर्वग्रहानुगुणे । पुण्यनक्षत्रं वैदिकम् । ऊर्जितत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रशस्तत्वम् । वितन्वन् परमानन्दमिति सर्वेषां सम्मतिरुक्ता, रुक्मिणीप्रभृतीनामपि । किञ्च । विवाहमात्रेण न सुखं दत्तवान्, किन्तु स्वरूपतोऽपि परममङ्गलरूपः । अतो विशिष्टः फलदायी जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

---

१. सर्वदेवत्वमित्यर्थः । २. ज्ञात इति पाठः ।

विवाहान्तरमाह द्वाभ्याम्, विन्दानुविन्दाविति ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ।
स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधताम् ॥ ३० ॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ।
प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयपक्षस्थेयम् । तानप्युद्धर्तुं भगवान् गृह्णाति । मित्रविन्दाया अवन्तिदेशे स्थितिः । तत्रैव स्वयंवरः । तत्र दुर्योधनादयोऽपि गताः । भगवांश्च । ततः स्वयंवरण-प्रस्तावे दूराद्भगवन्तं दृष्ट्वा निकटे स्थितौ भ्रातरावाह 'मया कृष्णो वरणीय' इति । ततस्तौ तस्या आसक्तिं च ज्ञातवन्तौ । तयोर्विचारेण दुर्योधनो वरणीय इति । यतस्तस्यैव वशावनुगौ च । यथा रुक्मी । स्वभगिनी स्वोदरेति[1] न तत्रान्यं प्रतिबन्धं कर्तुं शक्तः । न्यषेधताम् । भगवत्सम्मुखे विलम्बमानाम् । ततः अपसार्य दुर्योधनसमीपे नेतुं प्रवृत्ता-वित्यर्थः । ततो भगवानेतज्ज्ञात्वा तौ दूरीकृत्य रथवेगेन शीघ्रमागत्य तां जहारेत्याह राजा-धिदेव्या इति । राजाधिदेवी वसुदेवभगिनी नवमे निरूपिता । सा तु लोकन्यायेन मातुलकन्यावत् भाग एव भवति । अतो न दानापेक्षा । कन्यायां परमन्यासक्तायां ग्राह्या नवेति विचारः । सापि राजस्वधिकं दीव्यतीति भगवन्तमेव मन्यते । कन्यापि मित्राण्येव विन्दतीति नानभिप्रेतं प्राप्नोति । पितृष्वसुरिति कुलद्वयेऽपि तस्या विवाहः सम्मत इति बोधितम् । प्रसह्येति भ्रातृभ्यामाच्छिद्य । यतः कृष्णः स्त्रीणां हितकर्ता । अन्ये च राजानः साक्षिणो जाताः । तेनायं विवाहः सर्वसम्मतः सर्वसाक्षिकश्च । संबोधनं च तादृशम् । सम्मतमिति सम्मत्यर्थम् ॥ ३१ ॥

तृतीयं विवाहमाह भक्तिरूपम्, नग्नजिदिति चतुर्विंशतिभिः ।

नग्नजिन्नाम कौरव्य आसीद्राजातिधार्मिकः ।
तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ॥ ३२ ॥

ज्ञाने सर्वे विरोधिनः, भक्तौ प्रकृतिरेवेति व्यसनान्येवात्र बाधकानीति तान्येकेन रूपेण दूरीकर्तुमशक्यानीति सप्तविधा साधनशक्तिरुक्ता । अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमसम्पत्तौ पादसेवनादीनां वैयर्थ्यमेव स्यात् । सख्यात्मनिवेदने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतसमेतम् ।

विन्दानुविन्दावित्यत्र । द्वितीयेति । अभक्तदुर्योधनादिपक्षस्थेत्यर्थः ।

नग्नजिदित्यत्र । ज्ञाने सर्वे इति । प्रापञ्चिकाः सर्व एव पदार्था ज्ञाने विरोधिनः । भक्तौ तु प्रकृतिरेव विरोधिनी । अतोत्र गोवृषाः सप्तव्यसनात्मका बाधकत्वेनोक्ता इत्यर्थः । 'क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च । लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि । द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि ही'ति सप्तव्यसनानि । अन्यथेति । सप्तव्यस-

1. सोदरेति ।

क्रियेते । तत्कृत्वा भगवत्तुल्यः पश्चाद्व्यसनानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सप्त रूपाणि करिष्यति । इयं च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नग्नजिद्राज्ञः कन्यात्वेन सा निरूप्यते । नग्नान् वेदरहितान् जयतीति । अत एव प्रसिद्धः । त्वमपि कौरव्यः । कौरववंशे उत्पन्नः विश्वासं करिष्यतीति । न केवलं विपक्षानेव दूरीकरोति, किन्तु श्रौतस्मार्तादिसर्वधर्मपरः । अतिधार्मिकः । स्वरूपतोऽपि महान् राजा । तस्य गुणत्रयमपि समीचीनमिति तत उत्पन्ना नाग्नजितीत्याह तस्येति । कौसल्येति पाठे कोसलदेशाधिपतिरयोध्याराजा । सत्येति नाम । स्वरूपतः फलतः साधनतश्चेयं भक्तिः सत्येति । अत एव वेदविरुद्धमतेषु अधमेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भवतीति द्योतितम् । उत्कर्षवादा एवातोऽन्यथा । अन्यथा भक्तिशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । सहस्रशो भगवदंशा दृष्टप्रत्ययान्यपि सम्पादयन्तीति शास्त्रे अनुक्ता भक्तिः न भक्तिरिति । भगवत्साक्षात्कारात्पूर्वमेवैषा व्यवस्था । सा च देवतारूपा अलौकिकी कन्या न कमपि भगवदंशं गृहीत्वा स्थिता । असाधारणी मूलभूतेनैव ग्राह्या, न केवलम्, यतो भक्तिः प्राप्यते, स एव वेदानुसारी । किन्तु यत्रापि तिष्ठति, तेनापि तथा भाव्यमिति नाग्नजितीत्युक्तम् । पितुरनुसारिणी, न मातुरिति ज्ञापयितुं च । 'धन्या पितृमुखी कन्या' इति वाक्यात् । नृपेति स्नेहार्थं सम्बोधनमनासक्त्यर्थं च ॥ ३२ ॥

सा भगवन्निमित्तमेव कथं स्थितेति शङ्कां परिहर्तुं तत्प्राप्तौ व्यसनानीव प्रतिबन्धका नृपाः स्थिता इत्याह न तां शेकुरिति ।

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।
तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्मर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥ ३३ ॥

यतो नृपा राजसाः । अत एव तां वोढुं सप्तगोवृषान् अवध्यान् रुधिरसम्बन्धमपि कारयितुमयुक्तान् स्वतः अजित्वा तां वोढुं न शक्ताः । सप्तभिर्मिलितैर्जये सप्तानां सा भवतीति वैदिके पक्षे स निषिद्ध इति नग्नजिता न क्रियते । 'तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दत' इति श्रुतेः । वार्क्षीद्रौपदीप्रभृतिषु 'ते दश प्राणाः, एते चेन्द्राः, पञ्चमुखो वा महादेव' इति कालवशात्पुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं भवतीति न मर्यादायामेवं कर्तुं युक्तम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नानां आपकत्वाभावे इत्यर्थः । तथाच दास्यान्तैः सप्तभिर्व्यसननिराकृतौ सख्यात्मनिवेदने भगवता संपाद्येते इत्यर्थः । उत्कर्षवादा इति । अधमेषु भक्तिकथनमसत्यापि भक्तिरुद्धर्तुं शक्तेति गत्युत्कर्षसूचनार्थमित्यर्थः । अन्यथेति । अधमेष्वपि भक्तेः सत्यत्वे भक्तौ सदाचारशासनं व्यर्थं स्यात् । सहस्रश इति । दृष्टः प्रत्यक्षविषयः प्रत्ययोनुभावो येषां तादृशानि रूपाणि भगवदंशाः संपादयन्ति । नीचयोनिषु जाता अपि भक्तिप्राबल्यादनुभावं प्रदर्शयन्ति । परन्तु सा भक्तिः सत्या सदाचारसिद्धा न भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

तस्माद्भक्तिर्भगवतैव प्राप्तव्या, ज्ञानेन च भगवत्त्वमिति पूर्णबोधा एव भगवद्भक्ता भवन्ति । तान् वृषान् अजेयत्वार्थं वर्णयति तीक्ष्णशृङ्गानिति । शरीरेण दुष्टता निरूपिता । अजेयता च । सुदुर्मर्षानिति । दुष्टो मर्षः क्रोधो येषामिति स्वभावदोषो निरूपितः । अन्तःकरणदोषो वा । इन्द्रियदोषानाह । वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति । खलानिति सहजो जीवदोषः । आसुरास्ते जीवा इति । अतो दोषचतुष्टयादजेयाः ॥ ३३ ॥

अतः सर्वेषु निवृत्तेषु भगवान् प्रवृत्त इत्याह तां श्रुत्वेति ।

तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः ।
जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥

यो हि व्यसनापनुत्, स एव विषय इति लोके फलिष्यति ।

क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च ।
लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ॥ १ ॥
द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि हि ।
मृगयादिर्न सर्वेषां तस्मान्न व्यसनानि हि ॥ २ ॥
विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्प्रकीर्तितम् ।
ज्ञातेऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तदेव तत् ॥ ३ ॥

भगवानेव तानि दूरीकर्तुं शक्त इति वृषजिन्मात्रलभ्यां तां श्रुत्वा । समर्थो भगवान् । सात्वतां भक्तानां पतिः । अन्यथा भक्तोद्धारो न भवतीति स्वयं जगाम । कौसल्याः कौसलदेशराजानस्तेषां पुरमयोध्याम् । महता सैन्येन वृत इति । महत्त्वाकाङ्क्षिणो राज्ञः संतोषार्थम् । 'देवानां पूरयोध्या' इत्यादिश्रुतौ नगर्या अपि दैत्यनिवारकत्वमुक्तम् ॥३४॥

ततस्तस्याभिनन्दनमाह स कौसलपतिरिति ।

स कौसलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ।
अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रत्यनन्दत ॥ ३५ ॥

मह्यं चेन्नानुमन्येत, तदा बलादनभिप्रेतानां सम्बन्धिनी समीचीना न भवतीति तस्य पुरस्कार उच्यते । लौकिकन्यायेन स करिष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह प्रीत इति । प्रत्युत्थानमासनं च आदिभूते येषाम्, स्वयमुपविष्टः । गुरुणा अर्हणेनेति । अमूल्यद्रव्यैः पूजयामास । एवं कर्तुः कन्यादानमभिप्रेतं भवतीति । ततः प्रत्यनन्दत साधु

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीपुरुषोत्तमचरणकृतटिप्पणीविवरणम् ।

न तां द्वेकुरित्यत्र । ज्ञानेन चेति । ज्ञानेन भगवत्त्वे सिद्धे तत्र स्थिता भक्तिः प्राप्यते इत्यर्थः ।

तां श्रुत्वेत्यत्र । कर्माणि द्विविधानि चेति । निषिद्धानि स्वर्णस्तेयादीनि, काम्यानि श्येनादीनि चेत्यर्थः ।

समागतमिति प्रतिनन्दनं च कृतवान् । कदाचिद्भगवान् कृपां कुर्यात्, तदा कन्या कृतार्था भविष्यतीति । अनेन राजा सन्दिग्ध इत्युक्तम् । नृपजयाभावेऽपि ॥ ३५ ॥

अन्ये तु निःसन्दिग्धा एव, प्रतिज्ञापूरणाभावेऽपि तन्मात्रादयः कन्या चेत्याह वरं विलोक्येति ।

वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।
भूयादयं मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ३६

कन्यया यो वरणीयः, सर्वैरपि, सोऽयं स्वयमागतो वरयितुम्, तत्रापि स्वस्याभिमतम् । नरेन्द्रकन्या स्वयमपि विचक्षणा । अप्रहतश्च भगवद्वरणमार्ग इति निरूपयितुं विशेषणमाह रमापतिमिति । दृष्ट्वा दर्शनफलं प्रार्थयति भूयादयं मे पतिरिति । ननु धर्मादीनां भगवति सामर्थ्याभावात् कथं भगवान् पतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह आशिषोऽमलाः सत्याः करोत्विति । अयं भगवानेव एतत्सर्वं सम्पादयतु । स्वस्मिन् स्वयमेव शक्तः । नन्वयं फलरूपः कथं तत्कृते साधनतामापद्यत इति चेत्, तत्राह यदि मे धृतो व्रतैरिति । व्रतैर्भगवन्नियमैः यैर्भगवान् वशे भवति, तादृशैश्चेद्धृतः, तदा अस्मदधीन इति मे निर्दुष्टा आशिषः सत्याः करोतु । अनेन लोकप्रतीत्या गोपिकासु अन्यादृश्योऽप्याशिषः सत्याः करोतीति सूचितम् । अतो मम नास्त्येव सन्देह इति भावः । अनेन सर्वासां भगवानभिप्रेत इति निरूपितम् । अन्यथा व्रतकरण एव विरोधं कुर्युः ॥ ३६ ॥

अग्रे यत्पादपङ्कजेति श्लोकः कन्याया एव प्रार्थनारूप इति केचित् । केचित्तु राज्ञ इत्यग्रे पठन्ति । तत्र प्रसादः कन्याया एव युक्तः । अतोऽत्रैव व्याख्यायते । पूर्वं स्वव्रतविश्वासेन भगवान् करिष्यतीत्युक्त्वा, ईश्वरस्य को वा नियामक इति, तस्य तोषार्थमाकाङ्क्षां प्रकटीकुर्वती प्रसादमेव प्रार्थयति यत्पादेति ।

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सहलोकपालैः ।
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयासौ काले दधत्स भगवान् मम केन तुष्येत्

भगवत्प्रसादे हि भगवानेव प्राप्यते, तथैव च काम्यते । तदतिदुर्लभम् । यत्र तस्य रज एव सर्वैः कामितमित्याह । यस्य पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीः । अब्जजो ब्रह्मा । गिरिशो महादेवः । तत्सहितः लोकपालैश्च सहितः । रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तम् । तदा भगवान् निःसन्दिग्धं प्राप्यते । स्वतन्त्रा भक्तिर्वा भवति । तथापि शिरसि बिभ्रति । एतच्छरीरवियोगे प्रथमं तत एव देहारम्भकाः परिष्वङ्गं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवदवतारेषु अवतारोऽपेक्षित इति, सर्वेष्वेव देहेषु यथा भगवत्सम्बन्धो भवति, तदर्थं मृग्यमेव । ब्रह्मादीनामपि स्वाधिकारसमाप्त्यनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नन्वितः पूर्वास्ते कथं बिभ्रतीत्याशङ्क्याह लीलातनूरिति । यो भगवान् स्वकृतानां धर्ममर्यादानां परीप्सया रक्षितुमिच्छया लीलात-

१. सन्मात्राः । २. विलक्षणा । ३. प्रचलित इत्यर्थः अप्रहतप इति पाठः सूचितः ।

नूर्दधत् भवति । तेन चरणरजःसम्बन्धप्रार्थना च युक्तेति भावः । एवं सर्वप्रार्थ्योऽयमेवेत्याह असाविति । स पुरः स्फुरतीति साधनविलम्बः सोढुमशक्य इति, प्रसाद एवैतत्कार्यं सिध्यतीति, केन वा उपायेन तुष्येदिति जिज्ञासा । गत्वा चरणयोः पतित्वा प्रार्थनीयः, आहोस्विदन्यो वा कश्चिदुपाय इति । भगवत्त्वादेव दानादिपक्षो निराकृतः ॥ ३७ ॥

अचिन्तितमपि कल्पयिष्यतीति संभावनया मनोरथः । अत एव भगवान् तमुपायं कल्पितवानित्याह अर्चितमिति ।

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ।
आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥ ३८ ॥

पुनः पूजयित्वा भगवत्प्रेरणया स्वयमेव राजा किञ्चित्प्रार्थितवान् । इति वक्ष्यमाणप्रकारम्, यथा कन्यामनोरथः सिध्यति । अन्तर्बहिःपूर्णस्य नियामकस्य किं वक्तव्यं किं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह । नारायण प्रेरक । जगत्पते बहिर्नियामक । अतो यथेच्छसि तथैव कारयसि । तस्मान्न किञ्चिद्वक्तव्यम् । किञ्च । अपूर्णं हि केनचित् क्रियया पूर्यते, अयं तु पूर्णानन्देनैव पूर्णः, आत्मैव आनन्दः । व्यापकत्वे विरलता स्यादिति बृंहणत्वलक्षणं पूर्णत्वमाह पूर्णस्येति । तत्राप्यहमल्पकः अत्यल्पः कुत्सितोऽल्पो वा, अनानन्दत्वात् ॥३८॥

प्रस्तावनार्थमेव भगवांस्तं प्रेरितवान्, यथा याचितोऽपि न प्रत्याख्याति, अतोऽवसरं प्राप्य भगवान् भक्तहितार्थी तं याचितवानित्याह तमाहेति ।

श्रीशुक उवाच—**तमाह भगवान्हृष्टः कृतासनपरिग्रहः ।**
मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ॥ ३९ ॥

भगवानिति सर्वसमर्थः पूर्णः । पूर्णस्य याचनं न विगीतम्, प्रत्युपकारसम्भवात् । कृष्ण इति स्त्रीणां हितः । कृतासनपरिग्रह इत्यव्यग्रः । तस्यासनं चेत्परिगृहीतम्, अन्यदपि परिग्राह्यमिति । न हि भोजनार्थमुपविष्टस्तृप्तः पूर्वमुत्तिष्ठति । न वा तदा याचनं दोषाय । तस्य सर्वमेव दुःखं नाशयतीति मेघगम्भीरयेति । सस्मितमिति किञ्चिन्मोहयन् यावता प्रयच्छति कन्यामेव, नत्वात्मानम् । तथा सति कन्या अप्राप्ता स्यात् । सम्बोधनं विश्वासाय ॥ ३९ ॥

भगवान् याचनदोषं परिहरन् याचते नरेन्द्रेति ।

श्रीभगवानुवाच—**नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता**
राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ।
तथापि याचे तव सौहृदेच्छया
कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥ ४० ॥

स्त्रीणां हितार्थमवतीर्णस्य येन केनाप्युपायेन तद्धितं साधनीयमिति मम न दोषः ।

---

१. मुदरबलक्षणमिति पाठः । २. प्रत्युपकारा । ३. याचनेऽपि नास्ति ।

तथापि राजन्यनाथ्यं कुर्वतस्तद्विरुद्धं न कर्तव्यमिति तदर्थं सामान्यन्यायमाह । राजन्यबन्धोर्याच्ञा कविभिर्विगर्हिता । ब्रह्मवृत्तिरिव सा । नरेन्द्रेति सम्बोधनेन संमतिः प्रदर्शिता । यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थ्यत इति नरनाथ्ये प्रार्थना न विगीतेति सूचितम् । स्तुतिरप्यनेन कृता । कविभिरिति विचक्षणैः । ते ह्येवं मन्यन्ते । भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तम् । यत्किञ्चिदपेक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति । अनेनादाने बलादपि नेष्यामीति सूचितम् । आपत्सु याचनं न दुष्यतीत्यत आह निजधर्मवर्तिन इति । निजधर्मो वीर्यम् । रागे उत्पन्ने राग एव निवारणीयः । अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्तव्यः । ततो मरणं प्राप्स्यामो । मरणेऽपि परतः प्राप्नोति । तस्माद्वीर्यमेव कर्तव्यम् । तथापि याच इत्याह तथापीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया । यथा त्वदीया कन्या अभिलषिता, एवं सौहार्दमपि । ततो वीर्ये द्वयं न सिध्यति । ईश्वरत्वात्कापट्येन जयो जयो न भवतीति कदाचिदस्मैनेऽपि न मन्येतेति याचनम् । धर्मपरीक्षार्थं च वचनम् । कन्या देयैवेति नातीव भारः । पूर्णो याचमानः प्रतिदास्यतीति शङ्कायामाह न हि शुल्कदा इति । मूल्ये दत्ते दासी भवतीति । तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः । श्रोत्रियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचेरन्, कन्यायाः कुशिका वयमिति नवमे तथा निरूपणात् ॥ ४० ॥

राजा तु याचनात्पूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञां च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्तव्य इति तूष्णीं स्थितः । रागे सति कष्टमपि करोति, नान्यथेति अधुना रागं ज्ञात्वा नृपदमनार्थं प्रार्थयते कोऽन्य इति ।

राजोवाच—**कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ।**
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥

त्वत्तोऽप्यभ्यधिकः दाने कोऽपि नास्ति पात्रम् । कन्यायाश्चेप्सितो वरो नान्योऽस्ति । अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वापि सिद्धा । किञ्च । सर्वाः श्रियस्त्वदीया एव । यतो गुणानामेकं धाम भवानेव । अनन्ता गुणा नित्यास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः । अत एव श्रीरनपायिनी त्वयि । यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति । वसतीत्यन्यत्र परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

परमस्मदीयोऽपि धर्मः पालनीय इत्याह किन्त्वस्माभिरिति ।

किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्त्वतर्षभ ।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया ॥ ४२ ॥

अधुना करणे अपराधो भवेत्, किन्तु पूर्वमेव कृतः । समयो नियमः । तुशब्दो निर्भरदानं व्यावर्तयति । सात्त्वतर्षभेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता । यादवश्रेष्ठा-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीमल्लभकृतलेखः ।

नरेन्द्रेत्यत्र । योगविचारे[1] इति । त्वं नराणामिन्द्रः । इन्द्रप्रार्थना तूचितैवेति भावः । रागे उत्पन्ने इति । मुख्यतस्तु राग एव निवारणीयः । न निवर्तते चेत्, वीर्यं प्रकटनीयमित्यर्थः । परत इति । परलोके उत्तमश्रीप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

१. योगविचारे इति पाठः लेखसंमतः । २. नृपदमन इत्यर्थः । ३. भारतीन ।

स्तत् जानन्तीति । भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति । प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह पुंसामिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्ये महान् भवति । अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । महत एव कन्या देया । जामातरं प्रति नम्रता बोधनीया । अधमे च सा निषिद्धा । अपरीक्षायां वीर्यं न ज्ञायत इति । एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव, न त्वस्यान्य उपयोगोऽस्ति । अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्तव्यम् ॥४२॥

तं समयमाह, यथा परीक्षा सम्पद्यते, सप्तैत इति ।

सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥

एकत्र गृहे सप्तवृषा निरुद्धाः, न कश्चित्तत्र परिपालकः । नापि तत्र गौः काचित्, भक्ष्यं च यथेष्टं मादकम् । ततोन्योन्यं युध्यमानाः अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धास्तिष्ठन्ति । तत्रापि सप्त । विषमसंस्थापन्नाः, अन्यथा द्वन्द्वयोधिनो भवेयुः । गोवृषा इति न मारणीयाः । गोजातीयाः वृषाः समस्थाः । वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः श्रोतुर्निन्दार्थेति शङ्काव्युदासार्थम् । वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थम् । बहूनेव वृषानेकश्चारयति इत्याशङ्क्य वैलक्षण्यमाह दुर्दान्ता इति । अदान्तापेक्षयापि कठिनाः । दुरुपसर्गो दमनविरोधिनं वदति । तत्र दमनसम्भावनापि नास्तीति ज्ञापयितुम् । वीरैरपि दुर्दान्ता इति वा । किञ्च । दुष्टः अवग्रहो येषाम् । तैः सह कलहो मरणपर्यवसायी । आग्रहो वा दुष्टः । ते मारयितुमशक्याः, दृष्टादृष्टोपायैः । अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तम् । नापि तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धम्, किन्तु बहुधा कृतकार्यमित्याह एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः । भङ्गो न पराजयमात्रम् । तथा सति दृष्ट्वापि भीताः पलायिता भवन्ति । किन्तु भग्नगात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः । ननु शिक्षाभीजयोरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति चेत्, तत्राह नृपात्मजा इति । न तु क्षत्रियमात्रम् ॥ ४३ ॥

वृषाणां दोषा उक्ता इति, तेषु चेत्तव कृपा, एतादृशानप्युद्धरिष्यामीति, तदा भवानेव कन्याया वरः, तदा तां दुष्टामप्युद्धरिष्यति, तदीयांश्च । ते हि कन्यानिमित्तमेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि, तदा वर इत्याह यदीमे निगृहीताः स्युरिति ।

यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

पिन्त्यस्माभिरित्यत्र । सप्ताङ्गानीति । 'तस्यासते ऋषयः सप्ततीरे पागदृष्मी भद्वणा संविदाने'त्यत्रोक्ताः सप्त प्राणा इत्यर्थः ।

सप्तैत इत्यत्र । समस्था इति । विषमदेशस्था आरण्या महिषा नेत्यर्थः ।

यदीमे इत्यस्याभासमाहुः वृषाणामित्यादिना ।

---

१. मत्ताः । २. शिरोभिन्नदलैः । ३. दुर्दान्तैर् पाठः क्वचित् ।

तथापि राजन्यनाट्यं कुर्वतस्तद्विरुद्धं न कर्तव्यमिति तदर्थं सामान्यन्यायमाह । राजन्यब-न्धोर्याच्या कविभिर्विगर्हिता । ब्रह्मवृत्तिरेव सा । नरेन्द्रेति सम्बोधनेन संमतिः प्रद-र्शिता । यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थ्यत इति नरनाट्ये प्रार्थना न विगीतेति सूचितम् । स्तुतिरप्यनेन कृता । कविभिरिति विचक्षणैः । ते ह्येवं मन्यन्ते । भगवता वीर्यं क्षत्रि-येभ्यो दत्तम् । यत्किञ्चिदपेक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति । अनेनादाने बलादपि नेष्या-मीति सूचितम् । आपत्सु याचनं न दुष्यतीत्यत आह निजधर्मवर्तिन इति । निजधर्मो वीर्यम् । रागे उत्पन्ने राग एव निवारणीयः । अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्तव्यः । ततो मरणं प्राप्तिर्वा । मरणेऽपि परतः प्राप्नोति । तस्माद्वीर्यमेव कर्तव्यम् । तथापि याच इत्याह तथापीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया । यथा त्वदीया कन्या अभिलषिता, एवं सौहार्दमपि । ततो वीर्ये द्वयं न सिध्यति । ईश्वरत्वात्कापट्येन जयो जयो न भवतीति कदाचिद्भमेनेऽपि न मन्येतेति याचनम् । धर्मपरीक्षार्थं च वचनम् । कन्या देयैवेति नातीव भारः । पूर्णो याचमानः प्रतिदास्यतीति शङ्कायामाह न हि शुल्कदा इति । मूल्ये दत्ते दासी भवतीति । तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः । श्रोत्रियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचे-रन्, कन्यायाः कुशिका वयमिति नवमे तथा निरूपणात् ॥ ४० ॥

राजा तु याचनात्पूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञां च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्तव्य इति तूष्णीं स्थितः । रागे सति कष्टमपि करोति, नान्यथेति अधुना रागं ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते कोऽन्य इति ।

राजोवाच—**कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ।**
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥

त्वत्तोऽप्यभ्यधिकः दाने कोऽपि नास्ति पात्रम् । कन्यायाश्चेप्सितो वरो नान्योऽस्ति । अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वापि सिद्धा । किञ्च । सर्वाः श्रियस्त्वदीया एव । यतो गुणानामेकं धाम भवानेव । अनन्ता गुणा नित्यास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः । अत एव श्रीरनपायिनी त्वयि । यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति । वसतीत्यन्यत्र परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

परमस्मदीयोऽपि धर्मः पालनीय इत्याह किन्त्वस्माभिरिति ।

किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्त्वतर्षभ ।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया ॥ ४२ ॥

अधुना करणे अपराधो भवेत्, किन्तु पूर्वमेव कृतः । समयो नियमः । तुशब्दो निर्भरदानं व्यावर्तयति । सात्त्वतर्षभेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता । यादवश्रेष्ठा-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीमल्लभकृतलेखः ।

नरेन्द्रेत्यत्र । योगविचारे इति । त्वं नराणामिन्द्रः । इन्द्रप्रार्थना तूचितैवेति भावः । रागे उत्पन्ने इति । मुख्यतस्तु राग एव निवारणीयः । न निवर्तते चेत्, वीर्यं प्रकटनीयमित्यर्थः । परत इति । परलोके उत्तमस्त्रीप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

१. योगविचारे इति पाठः लेखसंमतः । २. वृषदमन इत्यर्थः । ३. भारतीव ।

स्तत् जानन्तीति । भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति । प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह पुंसामिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्ये महान् भवति । अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । महत एव कन्या देया । जामातरं प्रति नम्रता बोधनीया । अधमे च सा निषिद्धा । अपरीक्षायां वीर्यं न ज्ञायत इति । एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव, न त्वस्यान्य उपयोगोऽस्ति । अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्तव्यम्॥४२॥

तं समयमाह, यथा परीक्षा सम्पद्यते, सप्तैत इति ।

सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥

एकत्र गृहे सप्तवृषा निरुद्धाः, न कश्चित्तत्र परिपालकः । नापि तत्र गौः काचित्, भक्ष्यं च यथेष्टं मादकम् । ततोन्योन्यं युध्यमानाः अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धास्तिष्ठन्ति । तत्रापि सप्त । विषमसंस्थापन्नाः, अन्यथा द्वन्द्वयोधिनो भवेयुः । गोवृषा इति न मारणीयाः । गोजातीयाः वृषाः समस्थाः । वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः श्रोतुर्निन्दार्थेति शङ्काव्युदासार्थम् । वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थम् । बहूनेव वृषानेकश्चारयति इत्याशङ्क्य वैलक्षण्यमाह दुर्दान्ता इति । अदान्तापेक्षयापि कठिनाः । दुरुपसर्गो दमनविरोधिनं वदति । तत्र दमनसम्भावनापि नास्तीति ज्ञापयितुम् । वीरैरपि दुर्दान्ता इति वा । किञ्च । दुष्टः अवग्रहो येषाम् । तैः सह कलहो मरणपर्यवसायी । आग्रहो वा दुष्टः । ते मारयितुमशक्याः, दृष्टादृष्टोपायैः । अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तम् । नापि तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धम्, किन्तु बहुधा कृतकार्यमित्याह एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः । भङ्गो न पराजयमात्रम् । तथा सति दृष्ट्वापि भीताः पलायिता भवन्ति । किन्तु भग्नगात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः । ननु शिक्षाबीजयोरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति चेत्, तत्राह नृपात्मजा इति । न तु क्षत्रियमात्रम् ॥ ४३ ॥

वृषाणां दोषा उक्ता इति, तेषु चेत्तव कृपा, एतादृशानप्युद्धरिष्यामीति, तदा भवानेव कन्याया वरः, तदा तां दुष्टामप्युद्धरिष्यति, तदीयांश्च । ते हि कन्यानिमित्तमेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि, तदा वर इत्याह यदीमे निगृहीताः स्युरिति ।

यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीयदुमहृत्तटेप्पः ।

पित्र्यस्माभिरित्यत्र । सप्ताङ्गानीति । 'तत्सासते ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाने'त्युक्ताः सप्त प्राणा इत्यर्थः ।

सप्तैत इत्यत्र । समस्था इति । विषमदेशस्था आरण्या महिषा नेत्यर्थः ।

यदीमे इत्यस्याभासमाहुः वृषाणामित्यादिना ।

---

१. समस्थाः । २. दिश्यभिजयतो । ३. दुष्टामिति पाठः सुचिन्तः ।

निग्रहे कृते उद्धारोऽवश्यंभावीति तदेवोक्तम् । यदुनन्दनेति लीलार्थमागतः कदाचिन्न कुर्यादिति सूचितम् । यादवास्तथा न कुर्वन्तीति । सन्देहश्च गोवर्धनादिना । तदा अभिमतो वरो भवान् । मे दुहितुरिति स्वस्य हीनतां बोधयति । योग्यता तु सर्वोत्तमैवेत्याह श्रियः पत इति ॥ ४४ ॥

प्रागेव कन्या, समयः परं पूरणीय इति राज्ञो विश्वासार्थमलौकिकप्रकारं निराकुर्वन् कटिबन्धनादिकं कृत्वा तथा कृतवानित्याह एवमिति ।

एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं विभुः ।
आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥ ४५ ॥

विभुः सर्वप्रकारेण कर्तुं समर्थः । अन्तः प्रविष्टः आत्मानं सप्तधा कृतवान् । सप्तापि भगवानेव भवति । अलौकिकं तु न कर्तव्यम् । रूपाणि त्वेकस्य बहून्यपि भवन्ति । पुत्राश्चित्राणि । कालभेदेन च तानि न तिष्ठन्तीत्येतावन्मात्रमुत्कर्षहेतुरेव । नत्वलौकिकं किञ्चित् । ततो लीलयैव न्यगृह्णात् । लीलैवोत्कर्षहेतुः । बन्धनं तु सुगममेव॥

निगृह्य बद्ध्वा समानीतवानित्याह बद्ध्वेति ।

बद्ध्वा तान् दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान् हतौजसः ।
व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥ ४६ ॥

दामभिः पृथक् पृथक् । पूर्वं शृङ्खलाभिरपि न बद्धास्तिष्ठन्तीति । शौरिरिति लौकिकोत्कर्षः । गर्वो बलं च हतम् । ततो लीलया व्यकर्षत् । यथा मृतप्राया बलीवर्दा आकृष्यन्ते भारपीडिताः । बलीवर्दत्वमपि तेषां निवृत्तमिति दृष्टान्तेनाह बालो दारुमयानिति । ते हि विपरीता अपि पतिता बालेनाकृष्यन्ते, तथा विशीर्णावयवा आकृष्टा इति तेषां गर्वोऽपि निराकृतः, राज्ञश्च ॥ ४६ ॥

ततो राजा कन्यां दत्तवानित्याह विस्मित इति ।

ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ।
तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥

आदौ विस्मितः, पश्चान्मुदितः, बन्धनवशीकरणनिःसत्त्वकरणान्यत्याश्चर्याणीति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्याख्याने । स्वस्य हीनतामिति । मे इत्येकवचनेन स्वस्य हीनता बोधितेत्यर्थः ।

एवमित्यत्र । न तिष्ठन्तीति । भगवत इति शेषः । यावत्तत्कार्यं स्थापयित्वा स्वस्मिन् उपसंहरति, अतो न तिष्ठन्ति । लोकानां तु पुत्रादयो जाताः स्वस्मिन्नुपसंहृता न भवन्तीत्यर्थः ।

---

१. तथा कुर्वन्तीति । २. बलेन ।

विस्मयः । एतदर्थमेव प्रतिज्ञेति कार्ये सम्पन्ने मुदितः । राजेति महता सम्भ्रमेण तस्मै दुहितरं ददौ । याचनदानप्रतिग्रहाः तस्यां जाता इति वक्तुं भगवानपि तां प्रतिगृहीतवानित्याह तां प्रत्यगृह्णादिति । भक्तावेव भगवानेवं करोतीति भगवानित्युक्तम् । धर्मपरोऽयं भगवच्छब्दः । तदेव ज्ञापयति विधिवदिति । वैदिकधर्मास्तत्र योजितवान् । तदा लौकिका आसुरा वा धर्मास्तां न स्पृशन्तीति सर्वथा स्वाभिप्रेतं सम्पादयति । तस्यां तथाकरणे हेतुमाह सदृशीमिति । स्वभावतः सदृशी । आगन्तुकदोषाभावाय तथाकरणम् । तस्यां दोषदूरीकरणार्थं तथाकरणे लौकिकत्वं भगवति स्यात्, अत आह प्रभुरिति । स्वयं स्वत एव समर्थः ॥ ४७ ॥

तद्वारा सर्वासामेव स्त्रीणां हितं कृतवानित्याह राजपत्न्य इति ।

राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ।
लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

आदौ राज्ञोपि ताः धर्मैकहेतवो जाताः । ततो दुहितरि सापत्न्याभावः । तद्वारा स्वस्य सम्बन्धः भगवत्युत्कर्षबुद्धिः स्नेहश्चेति कृष्णमुद्धारकं प्रियमान्तरमीप्सितम्, पतिं बाह्यम् । ऐहिके बाह्याभ्यन्तरसुखदाता । पश्चादपि सायुज्यदः । अतः स्वस्यापि तद्वारा तथा भविष्यतीति परमानन्दं लेभिरे । सन्तोष एव तासां निस्तारे नियामकः । आन्तरमुक्त्वा तासां बाह्यमाह जातश्च परमोत्सव इति । महानेव सम्भ्रमस्ताभिः कृत इत्यर्थः ॥४८

अन्येषामपि सर्वेषां तत्प्रसङ्गात् कृतार्थतामाह शङ्खेति ।

शङ्खभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ।
नरा नार्यश्च मुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥ ४९ ॥

शङ्खादयो वाद्यानि त्रिविधानि, गीतादीनि शब्दात्मकानि त्रिविधानि । षडेते सत्त्वादिसत्त्वान्ताः । गीतानकयो राजसत्वम् । नरा नार्यश्चेति । चकारादनुक्तसर्वसङ्ग्रहः । मुदिता इत्यान्तरम् । वस्त्रादयो बाह्यास्त्रयः । अलङ्काराः सहजा इति चकाराज्ज्ञेयाः॥४९॥

राज्ञः सन्तोषेण प्रायेण सर्वस्वदानमाह दशधेन्विति द्वाभ्याम् ।

दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः ।
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटेप्पः ।

तां प्रत्यगृह्णादित्यत्र । धर्मपरोयमिति । ऐश्वर्यादिगणनायां धर्मस्येत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पर इत्यर्थः । तथाच धर्मप्रकारेण विधिवदुपयेमे इत्यर्थः ।

राजपत्न्य इत्यत्र । ततो दुहितरीति । यज्ञसंयोगे एव नकारङीप्विधानेन पत्नीशब्दसिद्ध्या धर्महेतुत्वाद्धेतोः सपत्नीदुहितरि सपत्नमातॄणां सापत्न्याभाव इत्यर्थः । स्नेहश्चेति । एतावत्सर्वं चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

---

१. पतिबाह्यमिति पाठः । २. आधिभौतिकादिसुखप्रद इत्यर्थः ।

नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ।
रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥ ५१ ॥

धर्मकामसाधका एकेन । अर्थसाधकाश्चतुरङ्गसेनारूपा अपरेण । अनभिप्रेतत्वान्न ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह पारिबर्हमिति । कन्याग्रहणे तद्ग्रहणमावश्यकम् । विभुरिति प्रतिग्रहार्थं यथाकथञ्चिद्दानं वारितम् । धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन दशविधो भवति । कामस्त्रिविध इति सहस्रशो युवतयो दत्ताः । नायिकाभेदेन गुणभेदेन च त्रैविध्यम् । नियतालङ्कृता रसालम्बना इति । सहस्रशो गजाः सर्वावान्तरजातियुक्ता दत्ताः । नवैव नागभेदा भद्रादयः । रथादयः उत्तरोत्तरं शतगुणाः । पूर्वमुद्देस्तस्योत्तरा बुद्धिः शतगुणं गृह्णाति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ततः स्नेहात्तत्र स्थापनं वारयितुं प्रस्थापनमाह दम्पती इति ।

दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ।
स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोसलः ॥ ५२ ॥

स्थापने धर्मपत्न्यौ कुण्ठिते भवतः । रथं स्वकीयम् । गमनेऽपि राजप्रयत्न एव सर्वोऽपि सूचितः । महत्या सेनया च । तेनैव वृतौ स्वयं गमनमनुचितमिति । स्नेहेन हृदयक्लेदोऽपि गमने प्रतिबन्धकः । अनेन भक्तकर्तव्यं सर्वं कृतवानित्युक्तम् । कोसलदेशाधिपतिरिति स्वयं तत्र भक्तिकरणार्थं स्वयं स्थित इत्यप्युक्तम् ॥ ५२ ॥

भगवतः सामर्थ्यं प्रतिपादयितुं वृषभजये लोकप्रसिद्धिर्न जातेति तैर्भग्नावयवाः सम्भूय तं ग्रहीतुं यत्नं कृतवन्त इत्याह श्रुत्वैतदिति ।

श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम् ।
भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥

एतद्भगवच्चरित्रम् । भूपा इति तेषां स्वदेश उक्तः । भगवतस्तु नापि स्वदेशः, नापि श्वशुरदेशः । सर्वतो रोधे वैयर्थ्यं भवतीति । कन्यकामेव नयतीत्यन्यथा श्रुत्वा किञ्चिद्धर्मबुद्धयोऽपि समागताः । अतो राजबाहुल्यं भवति । पथीति विशकलितता सेनायाः । तेषामागमने हेतुं वैरमाह यदुभिर्भग्नवीर्या इति । कन्यार्थं क्लिष्टा अपीत्याह गोवृषैः पुरा भग्नवीर्या इति । तथाप्यागमने हेतुः सुदुर्मर्षा इति । सुष्ठु दुष्टो मर्षो येषामिति। दुरुपसर्गेण दुष्टः क्रोधो भवति ॥ ५३ ॥

न केवलं रोधनमात्रम्, किन्तु मारणार्थमपि प्रवृत्ता इत्याह तानस्यत इति ।

तानस्यतः शरव्रातान्बन्धुप्रियकृदर्जुनः ।

१. अन्ये त्रय इति पाठः । २. स्थाने धर्मपत्नीति पाठः । ३. एवं कृतौ ।

गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥

भक्तौ भगवदानुगुण्येऽपि भक्तानुगुण्यमप्यपेक्ष्यत इति वक्तुं भगवत्सेवकेनैव ते सर्वे हता इत्याह अर्जुन इति। अलौकिकं भगवता न कर्तव्यम्, ऐश्वर्यं च भक्तिमार्गे स्थापनीयम्। अर्जुनोऽपि न भगवत्प्रेरणया युद्धं कृतवान्, किन्तु बन्धूनां भगवद्भक्तानां वसुदेवादीनां प्रियकृत्, यथा भक्तौ भक्तापेक्षा भवति, बान्धवाश्च स्वोपकारं मन्येरन्। गाण्डीवादीनामुदासीनापकारोपकारौ निरूपितौ। बन्धूनामत्रोपकारो निरूप्यते। एतत्सूचयति गाण्डीवीति। कालयामासेति। कालवत् जग्रासेति सूचितम्। नात्यन्तं क्लेशोऽपि तस्य जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह सिंहः क्षुद्रमृगानिति ॥ ५४ ॥

उपसंहरति पारिबर्हमिति।

पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया।
रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥ ५५ ॥

सोपस्करां तां गृहीत्वा विधितोऽपि समानीय परमां रतिं तस्यामुत्पादितवान्। भगवान् नान्यत्र रमते, यथा भक्तौ रमत इति सर्वाभ्यो विशेष उक्तः। द्वारकागमनमर्थादुक्तम्। यदूनामृषभ इति तया गार्हस्थ्यं सम्यक्सम्पादितमिति लक्ष्यते। तत्र सर्वोपपत्तिसिद्ध्यर्थं भगवानिति। एवं रमणे भक्तकृपैव हेतुरित्याह देवकीसुत इति ॥ ५५ ॥

कीर्तिं श्रियं च विधितो गृहीत्वा अष्टैश्वर्ययुक्तः सर्वा एव गृहीतवानित्याह त्रिभिः श्रुतकीर्तेरित्यादिभिः।

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः।
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥

श्रुतकीर्तिरपि पितृभगिनी। कैकयदेशाधिपतेः पुत्री। ज्ञानानन्तरशक्तिर्भ्रातृनिषिद्धेति भक्त्यनन्तरापि कीर्तिस्तथा भविष्यतीति तन्निषेधार्थमाह भ्रातृभिर्दत्तामिति। कृष्ण इत्यसामग्रीमप्येनां गृहीतवान्। संतर्दनोऽतिप्रसिद्ध इति। श्रुतेन कीर्तिः श्रुता वा कीर्तिर्यस्या इति कीर्तिकारणता युक्ता। तर्दनं शब्द इति भवत्येव प्रसिद्धिः। कैकयदेशः पाश्चात्यः ॥ ५६ ॥

श्रीरूपाया लक्ष्मणाया विवाहमाह सुतामिति।

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्।
स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तानस्यत इत्यत्र। उदासीनोपकारापकाराविति। उदासीनस्य भयस्योपकारोऽमेश्चापकार इत्यर्थः।

श्रुतकीर्तेरित्यस्याभासे। कीर्तिं श्रियं चेति। ज्ञानवैराग्यधर्मकीर्तिश्रीरूपा एताः क्रमेण। मीमाहृता ऐश्वर्यरूपा इत्याशयेनाहुः अष्टैश्वर्ययुक्त इति। रुक्मिण्यादयोऽष्टौ मद्धिष्योऽष्टविधैश्वर्यरूपा इत्यप्यनेन सूचितम्। व्याख्याने। ज्ञानानन्तरेति। मित्रविन्दाभ्रातृभ्यां विन्दानुविन्दाभ्यां निषिद्धेत्यर्थः।

---

१. दारकाणम्। २. अष्टैश्वर्य उक्त इति पाठः।

मद्रदेशोऽपि कैकयनिकटे । श्रीवत्सरूपेति लक्ष्मणा । अस्या विवाहे लक्षणवत्त्वं प्रयोजकमिति लक्षणैर्युतामित्युक्तम् । राधावेधसनिमित्तस्वयंवरे जहार । वरणानन्तरं अग्रिमवाक्यानुरोधेनावगम्यते । एक इति भगवत्प्रतापः । यतः स भगवान् कृष्णः । अप्रतिघातनयने दृष्टान्तः सुपर्णः सुधामिवेति । इन्द्रादिजये च । एतामग्रे विस्तरेण वक्ष्यति । सर्वा एकतो विस्तरोपाख्याना इयमेकत इति ज्ञापयितुं वाचनिके विवाहे विस्तरेणोक्तम् ॥ ५७ ॥

साधनरूपा उक्त्वा साधनाधीनत्वात् साध्यस्य ताः संक्षेपेणाह अन्या इति ।

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ।
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥

चकारादेताभ्य उत्कृष्टापकृष्टाश्च संगृहीताः । नरकासुरं हत्वा तदन्तःपुरात्संगृहीताः । तेनैवैकत्र मेलिता भगवता आहृता इति निदर्शनमात्रम् । तासामानयने चारुदर्शनं ज्ञानं सौन्दर्यं च यासामिति हेतुरुक्तः । विजातीया गोपिकादयः असमानाः । उत्कृष्टास्त्वप्सरसः स्वयमागताः । सर्वा एव भार्या आसन् । स्पष्टमेव सर्वासां मुक्तिर्दत्तेति निरूपितम् । एवं भगवतो निरोधः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्याश्चैवमित्यस्याभासे । साधनरूपा इति । विवाहरूपा इत्यर्थः । ता इति । साध्यरूपाः सर्वा एवेत्यर्थः । इति नवमाध्यायव्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

दशमोऽध्यायः ।

सर्वासामुद्धृतिः पूर्वं संक्षेपेण निरूपिता ।
दशमे विस्तरेणाह तामेवान्यविभाषया ॥ १ ॥
यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृग्यते ।
हेतुरित्यत्र निर्णीतमतस्ता जगृहे हरिः ॥ २ ॥

स्त्रीणां सामान्यतो विवाहे निरूपिते तत्र पराक्रमो न श्रुत इति तदर्थं पृच्छति, सर्वाणि कर्माणि वीर्यवन्ति चेद्भक्तिजनकानि भवन्तीति ।

राजोवाच—यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ।
निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

यथा हत इति । भगवतेति न हनने सन्देहः, किन्तु प्रकारे एव । भौम इति भगवत एव पुत्रः । ननु सर्व एव यथा हताः तथा सोऽपि हत इति को विशेष इति चेत्, तत्राह येन चेति । राज्ञां हि ताः कन्याः षोडशसहस्रसङ्ख्याताः । यदि स्थानतः स्वरूपतो वा सुगमः स्यात् तदा सर्वे राजानः सम्भूय तं मारयेयुः । लज्जास्पदत्वाद्दुहितृहरणस्य । अतो ज्ञायते सर्वप्राणिनामवध्यः स इति दुर्गमश्चेति तादृशस्य वधो लौकिकन्यायेन कथमिति भगवेति विचारणा । ताः प्रसिद्धाः । किञ्च । निरुद्धा एव कुतः, कथं नोपभुक्ताः । ता वा भगवता कथमाहृता इति । यथा विक्रमो भवति, तथा आचक्ष्व । अनेन तासां विवाहे लोके क्लिष्टता प्रतिभातीति ज्ञापितम् । युक्त्या चैवं ज्ञायतेऽक्लिष्टं भवतीति । यतोऽयं शार्ङ्गधन्वा । न हि समर्थः क्लिष्टं करोति ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात्तासां विवाहो जात इति वक्तुं देवकार्यार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह इन्द्रेणेति ।

श्रीशुक उवाच—इन्द्रेण हृतच्छत्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ।
सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दशमे । यथा हत इत्यत्र । यथा विक्रमो भवति, तथेति । मूले एतावत्पूर्वोक्तं विक्रमत्वेनाचक्ष्वेत्यर्थः । एतदित्यस्य विक्रमविशेषणत्वे एतमिति स्यात्, अत उद्देश्यविधेयभावेन व्याख्यानमिति भावः ।

---

१. निर्णीत इति पाठः । २. भवतीति पाठः ।
६ सु. रा. क. अ.

पूर्वं नरकासुरो दिग्विजये इन्द्रं पराजित्य जयख्यापनार्थं त्रयं गृहीतवान् । राजत्वख्यापकं छत्रम्, तेनेन्द्रत्वं गृहीतवान् । अदितिकश्यपपुत्रत्वमपरिहार्यमहत्त्वं मत्वा कश्यपात् भगवान् महानिति पितृकृतोत्कर्षे सिद्धे 'इयं वा अदिति'रिति भूमिपुत्रत्वेनादित्यत्वे च रूपविशेषख्यापके कुण्डले तस्या गृहीत्वा स्वमात्रे भूम्यै दत्तवान् । तथा त्रैलोक्याधिपतित्वं च दूरीकर्तव्यम् । तत्र यत्र यस्तिष्ठति, तदधिपतित्वं न दूरीकर्तव्यम्, साधारण्यात्, अतो भूम्याधिपत्यं दूरीकर्तुममराद्रिस्थानं मेरौ यदिन्द्रस्य स्थानं तदपि हृतवान् । अनेन स्वस्थानाधिपत्यं दूरापास्तमिति न पातालाधिपत्यव्युदासाय किञ्चिच्चकार । स्वर्गस्थानमपि ग्राह्यमित्यध्यवसायोऽस्ति । अन्येष्ववतारेष्ववतारप्रयोजनमात्रं करोति । नाधिकम् । नापि वामनः पुत्रं मारयितुमिच्छति । आत्रपेक्षया तु पुत्रः प्रियः, अदितिर्भूमिश्च भक्ते । स्वापेक्षयापि पुत्रः प्रिय इति पुत्रेण स्वमात्रे कुण्डले दीयमाने च न निवारयति । विशेषावतारे सर्वगतं तेजस्तत्रैव गच्छति । अतो वामन उदासीन इति इन्द्रः कृष्णमेव विज्ञापयामास । हृते कुण्डले यन्धोर्मातुर्यस्य । हृतममराद्रेः स्थानं यस्य । चेष्टितमधिकग्रहणरूपम् । ज्ञापितो भगवान् । न हि तत्पुत्रोऽन्येन हन्तुं शक्यः । पूर्वं हि चतुर्मूर्तिर्भगवानास । तत्रैका तपः करोति । अपरा परिपालनम् । अपरा भोगम् । चतुर्थी तु निद्राति । तासां च रहट्टघटिकान्यायेन कर्मणां परावृत्तिः । या तपस्यति, सावेक्षां करोति । यावेक्षिष्ट, सा भुङ्क्ते । या बुभुजे, सा शेते । याशयिष्ट, सा तपस्यतीति । क्रियायाः कालश्च सहस्रं वत्सराणि । तत्रैषा व्यवस्था । या तपस्यति, सोत्तिष्ठति । ये केचन स्वार्थं तपः कुर्वन्ति, तेभ्यः प्रसन्ना भवति । तत्रैकदा भूमिः तपस्यन्ती स्थिता । सन्ध्यायां च भगवानुत्थितो वरार्थं प्रेरयामास । ततः सन्ध्यायां भूमिः पुत्रं वव्रे । ततोऽयं नरको जातः कालवशादसुरः । ततो भगवान् भूम्या पुनः प्रार्थितः । नायं हन्तव्य इति । ततो भगवानाह 'त्वत्सम्मतिव्यतिरेकेण न हनिष्यामी'ति । स्वस्यास्त्रं नारायणाख्यं दत्तवान् । यावदस्मिन्नस्त्रम्, तावन्न मृत्युरिति । स चासुरत्वात् महादेवभक्तो बभूव । त्रिशूलं च प्राप्तवान्, नारायणास्त्रसमानम् । ततः स्वयं शिवभक्त इति त्रिशूलं स्वार्थे स्थापितवान् । पुत्राय भगदत्ताय नारायणास्त्रं ददौ । अतो हनने भूमिसम्मतिरेव ग्राह्या । भूमिश्च सत्यभामा ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इन्द्रेणेत्यत्र । यत्र यस्तिष्ठतीति । नरकासुरः पाताले स्वयमेव तिष्ठतीति पातालाधिपत्यनिवारणार्थं महानुद्यमो नापेक्षित इति भूम्याधिपत्यं निवारितवानित्यर्थः । कामरूपदेशस्थितावपि वासस्थानमसुरत्वात्पातालमेवेति भावः । दीयमाने चेति । उभे अपि भक्ते । अतः समत्वान्न निवारयति, पुत्रेण दीयमानत्वाच्च न निवारयतीति चकारः । न निवारयति । वामन इति पूर्वेणान्वयः । सर्वगतमिति । अवतारान्तरगतमित्यर्थः । अत इति । तेजसो भगवति गतत्वादित्यर्थः । हृते कुण्डले इत्यर्थकथनम् । हृतकुण्डलो बन्धुर्यस्येति विग्रहः ।

अतो नरकवधार्थं भगवान् सत्यभामया सह गरुडाधिरूढो गत इत्याह सभार्यो गरुडारूढ इति ।

सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्यौतिपपुरं ययौ ।
गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ।
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥

प्राग्ज्योतिपपुरमिति तन्नगरनाम । यदा तेजोवन्नात्मिका सृष्टिः, ततः पूर्वमिदं स्थानमुत्पादितमिति ज्ञापनार्थं तथा नाम । ततस्तस्य षडावरणानि निरूपयति गिरिदुर्गैरिति । सर्वतः गिरयः पर्वताः अश्वेचरस्य दुर्गमाः । साम्प्रतं कामरूदेश इति तत्प्रसिद्धिः । शस्त्रदुर्गाणि द्वितीयानि । दुर्गत्वं परितः स्थित्वा गमनप्रतिबन्धकत्वम् । शस्त्राणि खड्गादीनि । यथा असिपत्रवनम् । ततो मध्ये जलं परितः । ततोन्तरग्निः । ततो वायुरिति । मुरो नाम पञ्चपर्वाविद्याधिष्ठात्री देवता । तस्य पाशाः सर्वापेक्षयान्तरावरणभूताः, ते च दृढाः, पूर्वापेक्षयापि । अनेन क्रम उत्तरोत्तरबलिष्ठत्वं सूचितम् । सर्वत आवृतमिति । सर्वैर्न मार्गोऽपि संरक्षितः । स्वयं तु खेचरः । तेजःप्रभृत्यावरणत्रयं उपर्यपीति सम्प्रदायः । तेन सर्वागम्यम् ॥ ३ ॥

तादृशस्यापि लौकिकप्रकारेण वधं वक्तुं क्रमेण दुर्गाणां नाशनमाह गदयेति ।

गदया निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ।
चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥ ४ ॥

गदाप्रहारेणाद्रीन्निर्बिभेद । तेन प्रथमावरणे नराणामपि गमनं सुगममभूत् । स एव चेदानीं मार्गः । सायकैः शस्त्रदुर्गाणि चिच्छेद । सुदर्शनेन जलाग्न्यनिलदुर्गाण्यन्तर्भावितवानित्याह चक्रेणेति । आदावग्निप्रवेशनं सजातीयनिराकरणार्थम् । तदुभयोपष्टम्भकं भवति । तस्य च कार्यं जलम् । ततः कारणं वायुमिति प्रान्तस्थितयोरनुप्रवेशः । मुरपाशांस्तु असिना च नन्दकेन चिच्छेद ॥ ४ ॥

एवमावरणानि दूरीकृत्य दूरान्मारणसाधनानि पाषाणक्षेपणरूपाणि यन्त्राणि चिच्छेदेत्याह शङ्खनादेनेति ।

शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ।
प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥ ५ ॥

मनस्विनां हृदयानि उत्साहशक्तीश्च । ततो दुर्गप्राकारमपि बिभेदेत्याह प्राकारमिति । गुर्व्येति । तत्र स्थितानां देवानां नाशनसामर्थ्यं द्योतितम् । तेषामुपेत्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय निरुपसर्गः । गदाधर इति । अग्रे युद्धार्थं सावधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. यथा । २. कामरूप । ३. पर्वतापेक्षया । ४. क्रमतः । ५. अग्रग्रेति पाठः ।

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ।
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥ ६ ॥

एवं सर्वावरणानि भित्त्वा सावधानो जातः । शङ्खनादस्य माहात्म्यं 'विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति । ततो दर्पाच्छयानः परिखाजले तन्नादेन दर्पनाशं मत्वा कथं जातं इति हेत्वन्वेषणार्थं उत्थितः । न केवलं माहात्म्यात् दर्पनाशकत्वम्, किन्तु स्वरूपतोऽपि नादस्तादृश इत्याह युगान्ताशनिभीषणमिति । युगान्ते प्रलये, तत्रापि मारकत्वेनैव प्रसिद्धः अशनिः, ततोऽपि भीषणः दर्पं हन्त्येव । प्रलये दैत्यानां दर्पस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । अतो दर्पेण निश्चिन्तः शयानोऽप्युत्थितः । स च दैत्यस्तेन मारणीय एवेति भगवत्सम्मुखोऽपि विरुद्ध एव जातः । अविद्यासम्बन्धीति ज्ञापयितुं पञ्चशिराः । पञ्च शिरांसि यस्येति योगः । मुर इत्येव नाम । जलादिति परिखासम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

उत्थित एव युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह त्रिशूलमिति ।

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः ।
ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥

अनेनासहायवीरत्वमुक्तम् । सुदुर्निरीक्षण इति युक्तमेव तस्य तथात्वम् । यो हि द्रष्टुमेवाशक्यः, तेन सह को वा युध्येत् । किञ्च । युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः । पाञ्चजन्यध्वनिस्तु प्रलयाशनितुल्य एव, अस्य तु देहकान्तिरपि प्रलयसूर्यानलसदृशी । ततोऽप्युल्बणश्च । अत एव युद्धे निःशङ्कः । महाभूतान्यपि यो भक्षयितुं शक्तः, स कथं जेयो भवेदित्याह ग्रसंस्त्रिलोकीमिति । पञ्चभिर्मुखैः चतुर्षु[1] दिक्षु उपरि च सर्वानेव लोकान् भक्षयति, न[3] समायेति । दर्शनमात्रमेव तस्य भयानकम्, न तु युद्धं कर्तुं शक्त इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह तार्क्ष्यसुतं यथोरग इति । गरुडं सर्पो यथाभिधावति भक्ष्यः ॥७॥

गतस्य पराक्रममाह आविध्येति ।

आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ।
खं रोदसी सर्वदिशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

उत्तोल्य भ्रामयित्वा वा । तरसा यावद्द्वितीयो न सावधानः । स हि भगवन्तं द्रष्टुमशक्तो गरुडमताडयत् । अविद्या भगवन्तं न विषयीकरोति । कालान्तरमेव[4] भगवत्प्राप्तिरिति कालरूपं गरुडं क्षोभयति । निरस्य प्रक्षिप्य । निरसनेन अवहेला सूचिता । न हि अस्मद्दलं शूलेन समर्थितं भवतीति तृणमिव दूरीकृतवान् । ततोऽवि-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुरः शयान इत्यत्र । परिखासम्बन्धिन इति । आवरणजलस्य चक्रेणान्तर्भावितत्वादिति भावः ।

१. जातमिति । २. चतुर्दिक्षु । ३. मूलपाठस्तु संदिग्धः, न समायातीति, न समाये इति, न सामायेति, न मायेति पाठाः सूचिताः । ४. कालानन्तरमिति पाठः सूचितः ।

धया तं मोहयितुं पञ्चभिर्वक्त्रैर्व्यनदत्। विशेषेण शङ्खध्वनिं कृतवान्। अन्यस्त्वेकधा गर्जति, अहं पञ्चधेति ज्ञापयितुम्। तस्य नादस्य महत्त्वमाह खं, रोदसीति। सर्वमेव विवरस्थानं पूरयन् अण्डकटाहमावृणोत्। उपर्यपि ब्रह्माण्डं भित्त्वा गत इत्यर्थः। तत्त्वानामप्यविद्यामोहो वर्तत इति अलौकिकत्वाच्छब्दस्य बहिर्गमनम्। ब्रह्माण्डस्यापि अण्डत्वाद्रोमकूपवच्छिद्रत्वम्। मध्ये सर्वत्र पूर्णं न भविष्यतीति विशेषतो गणयति। खमाकाशं मध्यस्थितं सर्वेषां हृदयाकाशो वा। रोदसी द्यावापृथिव्यौ। सर्वा अष्ट दिशः। अन्तरं मध्यम्। शब्दाघातादुत्पन्नस्य शब्दान्तस्य तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह महानिति। आ समन्तात्पूरणं वृंहणन्यायेन ॥ ८ ॥

एवं तस्य पराक्रममुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवच्चरित्रमाह तदापतदिति।

तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामच्छिनत्त्रिधौजसा।
मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥

तच्छूलमापतत् गरुडोपरि तदेव स्थितम्। त्रिशिखमित्यनेन भेदत्रयं करोतीति त्रिसंख्यानां देवानामपि मारकं तदिति सूचितम्। गरुत्मत इति पक्षवानतिकोमल इति। स्वतो निवारणसामर्थ्यं चाह। भगवांश्च हरिः। ततः प्रतीकारोऽवश्यं कर्तव्य इति शराभ्यामच्छिनत्। त्रिधा छेदे न पुनः प्ररोहतीति। तच्छूलं दैत्यमित्यनेन ज्ञापितम्। ओजसेति। तदधिष्ठिता देवतापि यथा छिन्ना भवति, तस्य तेजसा सह वा। तेजोऽपि त्रिधा छिन्नमित्यर्थः। न केवलं त्रिशूलच्छेद एव, किन्तु सोऽपि ताडित इत्याह मुखेष्विति। यथा न रूपात् तस्य रवेण लोकानां भयं जायत इति मुखान्यपि ताडितानि। अर्थात् पञ्चभिः। आपूरितानि वा। तदा यावद्भिः पूर्णं भवति। रव एव च निवारणीय इति। तं चापीति। भिन्नतया सोऽपि हृदये ललाटे वा हतः। तदा पक्षपातं ज्ञात्वा मम गम्यो भविष्यतीति तस्मै भगवते सोऽपि ताडितोऽपि रुषा 'अपकृतोतिक्रुद्धो भवती'ति दूरादेव गदां प्रक्षिप्तवान् ॥ ९ ॥

सापि गदा देवताधिष्ठितेति भगवान् स्वगदयैव तन्निराकरणं कृतवानित्याह तामापतन्तीमिति।

तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा।
उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

मुखेषु तं चापीत्यत्र। पञ्चभिरिति। ताड्यानां मुखानां पञ्चत्वान्नात्र कपिञ्जलन्याय इति भावः। एतस्य रवनिवारणत्वादाहुः आपूरितानीति। आपूरणेनैव रवनिवारणसम्भवादिति भावः। तदा पञ्चसंख्या शराणां नास्तीत्याहुः यावद्भिरिति। एतत्पक्षकथने बीजमाहुः रव एवेति।

१. शब्दान्तरस्येति पाठः। २. त्रिशूलमिति पाठः। ३. त्रिफलानामिति वैदिकः पाठः, त्रिदलानामित्यपि क्वचित् मुद्रितः। ४. मूलपाठे संदेहः।

कौमोदक्या नितरां विभिदे । सहस्रधेति योजनायामशक्या कृता । सजातीयेन सजातीयहननमयुक्तमित्याशङ्क्याह मृध इति । सङ्ग्रामे न दोषः । गदाग्रज इत्यनुप्रासः, स्त्रीणां हितकारी वा । बाहूनुद्यम्येति ग्रहणार्थं समागमनमुक्तम् । स च भगवता न स्प्रष्टव्य इति कालेनैव तमच्छिनदित्याह शिरांसि चक्रेण जहारेति । पश्चापि पर्वाणि छिन्नानि, यथा प्रतीत्यापि न संसारः । लीलयेति सुदर्शनसामर्थ्यं व्यावर्तयति । पौरुषं स्वकीयमेव व्याप्तम्, परं निरायासेन, प्राप्त एवायासो व्यावर्त्यते । अथवा । लीलैव तत्स्थाने व्यापृता भविष्यतीति । तेन निरोधरूप एव संसारः साम्प्रतं प्रवर्तताम्, नरवन्य इति लीलयेत्युक्तम् ॥ १० ॥

छिन्नेष्वपि शिरस्सु दैत्यत्वात्कदाचित् प्राणाः हृदयादिषु तिष्ठेयुरिति तस्य छिन्नशिरसोऽग्रिमावस्थामाह व्यसुः पपातेति ।

व्यसुः पपाताम्भसि निकृत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेन्द्रतेजसा ।
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः॥११॥

विगता असवो यस्येति । भूमौ पतितस्य दैत्यत्वात् पुनरुद्गमो भविष्यतीति अम्भसि पात उच्यते । 'आपो हि रक्षोघ्नी'रिति । अविद्यायामपि भगवत्सामर्थ्यार्थमग्रेऽप्युत्पादनाभावार्थं च अजित इत्युक्तम् । न केनापि मायादिभिरपि पराजितः । निकृत्तशीर्ष इति । निकृत्तं शिरो यस्येति । नितरां छेदः पुनर्योजनाभावार्थः । आधिदैविकच्छेदार्थो वा । युगान्तरेऽपि प्रादुर्भावाभावाय दृष्टान्तमाह निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेति । इन्द्रतेजसा वज्रेण । तथापदं पुनरुत्थाने इन्द्राद्भयं सूचयति । तथात्रापि भयादनुत्थानम् । तस्य सप्तव्यसनानि पुत्राः साधिकरणा मारिता इति वक्तुं तेषामागमनमाह तस्यात्मजा इति । मूलच्छेदे शाखा इव ते न प्रयोजका इति पितुर्वधेनातुराः प्रतिक्रियार्थममर्षजुषः सेवितरोषाः । मारकस्य मारणं प्रतिक्रिया । स्वतः असामर्थ्यात् क्रोधसेवां कृतवन्तः । क्रोधेनापि कदाचिद्भवेदिति । समुद्यता इति बहिःसामग्री निरूपिता । अन्तः क्रोधः ॥ ११ ॥

तेषां प्रसिद्ध्यर्थं नामानि गणयति ताम्रोऽन्तरिक्ष इति ।

ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।
पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगुर्धृतायुधाः ॥ १२ ॥

ताम्र इति वर्णतः क्रोधात्मकः । अन्तरिक्ष इति सर्वक्रियाव्यापारयितुमशक्यः । श्रवण इत्याकाशरूपः । विभावसुः सूर्याग्नितुल्यः । वसुः भीष्मादेरप्यधिकः । नभस्वान् वायुः । तत्तुल्यः । अरुणः सर्वोद्बोधकः । वर्णतो वा भयानकः । सप्तम इति क्रमोऽत्र विवक्षित इति ज्ञापयति । पीठस्तेषामाधारभूतः । नरकासुरस्य सेनापतिः । मृधे युद्धार्थं भौमप्रयुक्ताः । स्वस्थाने नरकासुरस्तान् प्रेषितवान् । ते हि स्वापेक्षयापि पितृ-

वधाद्युद्धं करिष्यन्तीति । युद्धार्थं प्रथमतो निरगुः, धृतायुधाश्च पश्चाज्जाताः । अनेन युद्धे निश्चयो निरूपितः ॥ १२ ॥

ततः शस्त्राणि प्रायुञ्जतेत्याह प्रायुञ्जतेति ।

प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः ।
तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥ १३ ॥
तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रिवर्मणः ।

आसाद्य निकटे गत्वा षड्विधान्यस्त्राणि भगवति प्रयुक्तानि निरूपयति शरानित्यादिभिः । अर्ष्टिरायुधविशेषः । सप्तभिरपि प्रत्येकं षड्विधानि प्रयुक्तानि । यद्यप्यजितो भगवानिति जानन्ति, तथापि रुषा क्रोधेन उल्बणाः सन्तः तथा कृतवन्तः । भगवता कृतं प्रतीकारमाह तच्छस्त्रकूटमिति । स्वमार्गणैरिति । असाधारणैर्बाणैः, अन्यथा अग्नेर्बाणाः, दुर्गाया असिः, गदा वायोः, अर्ष्टिरपि वरुणादेः, शक्तिर्मायायाः, शूलं शिवस्येति, एतावन्तः तत्तद्देवताधिष्ठिता न हता भवेयुः । ननु भगवानेव तेष्वपि स्वसामर्थ्यं दत्तवानिति कथं भगवांश्चकर्तेत्याशङ्क्याह अमोघवीर्य इति । तेषु दत्तं परगामि मोघं जातम्, तदेव स्वस्थाने अमोघम् । अतः अमोघेन मोघानि वीर्याणि प्रतिहतानीत्यर्थः । तिलशः कर्तनं पुनर्नीत्वा लोहखण्डान्यपि सज्जीकर्तुमशक्तानीति ज्ञापयति । हेत्याश्चर्ये । तावन्न कर्तव्यम्, प्रयोजनाभावात्, तथापि स्वस्याक्लिष्टकर्मत्वं ज्ञापयितुं तावत् पराक्रमं प्रदर्शितवान् । शस्त्राणां विनियोगमुक्त्वा प्रयोक्तृणामाह तान् पीठमुख्यानिति । यमक्षयमिति तावद्दण्डार्थम्, मुरवत्पुनरावृत्त्यभावाय वा । ते हि पीठं पुरस्कृत्य समागता इति उपजीव्यत्वात् उत्साहनिवृत्त्यर्थं प्रथमतः स एव हतः । मूर्च्छादिना अलौकिकप्रकारेण हननं व्यावर्तयितुमाह निकृत्तेति । चत्वार्यङ्गानि कवचं च निकृत्तानि येषाम् । पितुः पञ्चांशाः तेषु प्रतिष्ठिता इति कार्ये तदंशव्यावृत्त्यर्थं शिरःप्रभृतीनां छेदनम् । शीर्षाणि ऊरवः भुजाः अङ्घ्रयश्च । ज्ञानं गतिश्चाद्यन्तयोः । उत्पत्तिः कर्माणि च मध्ये । तत एवं क्रमः ॥ १३½ ॥

तत उभयेषां मुरस्य तत्पुत्राणां च फलरूपस्य नरकस्य निराकरणार्थं प्रवृत्तिमाह स्वानीकपानिति ।

स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः ॥ १४ ॥
निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।

तस्य जयहेतवः सेनाः तासामनीकानां रक्षकाः । अन्नानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो

श्रीविट्ठलनाथप्रभुचरणकृतलेखः ।

स्वानीकपानित्यस्याभासे । उभयेषामित्यस्यैव विवरणं मुरस्य तत्पुत्राणां चेति । फलरूपस्येति । फलनिरूपकस्य युद्धफलत्वेन द्रव्यादिदातुरित्यर्थः ।

---

१. निरगन् । २. भग्नवे ।

भवतीति तेषां निराकरणे स्वयं निराकृतोऽपि लौकिकैः साधनैः स्वजयो भविष्यतीति आस्रवन्मदैर्गजैः सहितः युद्धार्थं निरांक्रमत् । अच्युतत्वान्न तस्य केनाप्यंशेन क्षतिः । मुरश्चक्रेण हतः, अन्ये सायकैरिति ससाधनसाध्यस्यानुवादः । तथेति प्रकारस्यापि । ततस्तदपेक्षया समर्था गजा इति सूचयितुं पूर्वानुवादः । नन्वग्निवत् भगवान् स्थूलान् सूक्ष्मानपि दहतीति, ततो बलिष्ठानपि गजान् मारयिष्यतीति, कथं तत्प्रवृत्तिरिति चेत्, तत्राह निरीक्ष्येति । दुर्मर्षण इति । दुष्टक्रोधयुक्तः । ज्ञानाच्छादको वर्तत इति तथा प्रवृत्तिः । गजानामुत्कर्षमाह आस्रवन्मदैः पयोधिप्रभवैरिति । कार्यकारणोत्कर्षौ निरूपितौ । स्वभावतो गजा जीवेपूत्कृष्टाः सह्यचराः । अतस्त्रिविधोऽप्युत्कर्षो निरूपितः । गजानां मदस्रव एव बलोत्कर्षे हेतुः । ऐरावतः पयोधिप्रभव इति समानजनकत्वेन तत्सामर्थ्यं सर्वेषां निरूपितम् ॥ १४ ॥

मातरं पितरं कालं च दृष्टवानिति निरूपयितुं तस्य भगवद्दर्शनं वर्णयति दृष्ट्वा सभार्यमिति ।

दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनं यथा ।
कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः॥१५॥

युद्धार्थमागमनशङ्केव निवारिता । तत्रानुरक्तश्चेत्, कृतार्थ एव भवेदिति । भगवान् न लौकिकसाधनैरलौकिको जेतुं शक्य इति अभूतोपमामाह सूर्योपरिष्टादिति । अद्भुतत्वाद्रागद्वेषाभ्यामिष्टानिष्टसूचकं भवति । यदि सूर्योपरि आधिदैविकः मेघः आधिदैविकविद्युल्लतया सह तिष्ठति, आदित्य एव पर्जन्य इति भवति । तस्याधिदैविकं रूपं तादृशमिति वचनोपपत्तिः । तथापि कृष्णः कालात्मा स्त्रीणां हितकारीति तस्य न सद्बुद्धिरुत्पन्ना, किन्तु विरुद्धैवेति तत्कार्यमाह तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीमिति । शतं हन्तीति योगोऽपि तस्य विवक्षितः । तादृशीं विशेषेणासृजत्, योधाश्च शतघ्नीभिर्बाणैर्वा युगपदेव स्मेति प्रसिद्धे विव्यधुः ॥ १५ ॥

तद्भौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोङ्घ्रिविग्रहं चकार तर्ह्येव हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

आदौ तेषामपराधो निरूप्यते । भगवतोऽक्लिष्टत्वाय । यावत्ते युद्धार्थं प्रवृत्ताः, ततः पूर्वं तस्मिन् वा समये भगवान् स्वमार्गणैः प्रथमतो योधांश्चिच्छेद । ततस्तत्प्रयुक्तान्यस्त्राणि । पूर्वमस्त्राणामुपस्थित्यभावात् । नात्र क्रमो दोषाय । तत्प्रसिद्ध

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्ट्वा सभार्यमित्यत्र । भगवानिति । अलौकिको भगवाँल्लौकिकैर्जेतुमशक्य इत्यन्वयः ।

---

१. निरगमत् । २. संश्चरा इति पाठः । ३. अनुगत इति पाठः । ४. अधिदैविकीति पाठः । ५. तादृशम् ।

भौमस्य सैन्यम्। भगवत्त्वात् न पुत्रादिभावस्तस्य बाधक इति भगवत्प्रवृत्तिः। सोऽपि मातुः पुत्र इति पित्रापि सह युद्धकरणं नायुक्तम्। गदाग्रज इति। भक्तोत्पादनार्थं भगवतस्तथाकरणं युक्तमेव। लौकिकेनैव प्रकारेण तान् हतवानिति ज्ञापयितुं भगवच्छरान् विशिनष्टि विचित्रवाजैरिति। दूरगमनलक्ष्यैकगमनप्रयोजकाः पक्षाः। विचित्रा वाजा येषामिति। वायुर्जायते गतिर्वा येभ्य इति। निशितानि कार्यसाधकानि। निकृत्तानि बाह्वादीनि यस्येति। प्रक्षेपकौ बाहू। आगमने जङ्घालता प्रयोजिका। कर्मजन्मनी वा पूर्ववत्। ततो ज्ञानगती। बाहूरुशिरोऽङ्घ्रयः विग्रहे यस्येति तादृशं चकार। तत्रैव यस्मिन् क्षणे युद्धार्थं तत्सैन्यं प्रवृत्तम्, तस्मिन्नेव क्षणे प्रथमशस्त्रविमोकानन्तरं यथा नापरं विमुञ्चति, तदर्थं पार्श्वभागान् सर्वानेव निराकृतवान्। वाहनानां निराकरणमाह। हता अश्वाः कुञ्जराश्चेति। चतुरङ्गे रथा अचेतनाः। नराणां स्वरूपमुक्तमेव, अवशिष्यन्ते वाजिनः करिणश्चेति ॥ १६ ॥

ततः शस्त्राणां छेदनमाह।

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह।
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥
उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान्।

यानि तैरेव योधैः प्रयुक्तानि। शस्त्राणि गृहीत्वा प्रहरणसाधनानि। अस्त्राणि तु प्रक्षेप्यानि, ब्रह्मास्त्रादिरूपाणि वा। कुरूद्वहेति विपरीतत्वाद्विश्वासार्थम्। तानि स्थितानि अग्रेपि साधनत्वाल्लोकोपद्रवकारीणि भविष्यन्तीति तान्यच्छिनदित्यभिप्रायेणाह हरिरिति। तीक्ष्णैः शरैरिति नालौकिकत्वम्। एकैकशस्त्रिभिरिति च। ये पुनर्गजाः स्वार्थं शोभाकरा भवन्ति, तान् न हतवानिति वक्तुं तादृशेन गरुडेन उह्यमानो भगवान्निरूप्यते। येन गजाः अन्तःप्रवेशनार्थं पक्षाभ्यामेव हताः। हस्ताभ्यामन्तःप्रवेशिता इव निरूपिताः। सेनारूपाः दैत्यांशा गजा मारिताः, साधारणा देवांशाश्च रक्षिता इति विभागः ॥ १७ ॥

ततो गरुडहतानां पुरप्रवेशमाह गरुत्मतेति।

गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः।
पुरमेवाविशन्नार्ता नरको युध्ययुध्यत ॥ १८ ॥

तुण्डपक्षनखाः तामससात्त्विकराजसाः आर्ताः सन्तः पुरमेवाविशन्। न तु तेषु युद्धार्थं बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः। ततस्तेषु निवृत्तेषु नरकः स्वयमयुध्यत। युधीत्यावश्यकता ॥ १८ ॥

इदं युद्धं केवलमेव, 'अहं योत्स्यामी'ति उत्साहनिश्चयात्मकम्, शस्त्रप्रहरणात्मकं त्वाह दृष्ट्वेति।

दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम्।
तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः ॥ १९ ॥

गरुडेन विद्रावितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा, अर्दितं च, न केवलं भयमात्रेण पलायितम्। यद्यपि स्वयं भगवता सह युद्धार्थमागतः, अन्यं च न गणयति, तथापि तादृशोऽपि स्वयमेव तं गरुडं शक्त्या प्राहरत् । ननु तथाप्यल्पे कथं स्वविक्रमं योजितवानित्याशङ्क्याह वज्रः प्रतिहतो यत इति । गरुडाद्वज्रोऽपि प्रतिहतः । तदमृतहरणे गरुडस्य प्रसिद्धम् । अतो महति पौरुषं कर्तव्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥ १९ ॥

इदं माहात्म्यमग्रेऽप्युपयुज्यते । एकमेव वाहनं भगवत इति तदुपद्रवे भगवति काचिच्छङ्का स्यात्, अतस्तन्निवारणं वक्तव्यम्, अत एव किञ्चिज्ज्ञातमित्याह नाकम्पतेति ।

नाकम्पत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः ।
शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ॥ २० ॥

तया शक्त्या विद्धः । तेनाल्पमपि शरीरभेदमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह मालाहत इवेति । मालया हतः । भेदेऽपि व्यथाभावायाह द्विप इवेति । यथा अङ्कुशेन विद्धः द्विपो जागर्ति, कार्यक्षमश्च भवति, तथा गरुडः अतिपराक्रमयुक्तो जात इत्यर्थः । ततो लज्जितो नरकासुरः महादेवात् प्राप्तं शूलं तस्मिन् जीवति अमोघमच्युते योजयितुं विचारितवानित्याह शूलमिति । यतो भौमो मातुः पुत्रः । तथाकरणे हेतुमाह वितथोद्यम इति । वितथः गरुडे पराक्रमो व्यर्थो जात इति ॥ २० ॥

भगवान् पुनः शूलस्यापि माहात्म्यं स्थापनीयमिति, यस्मिन् क्षणे शूलं त्यक्ष्यति, तत्पूर्वक्षण एव सुदर्शनेन तस्य शिरोऽच्छिनदित्याह तद्विसर्गादिति ।

तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।
अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥

पूर्वमेवोत्पन्नप्रयत्नेन छेदनसमकालमेव विसर्गोऽपि जातः । अन्यथा स्थिते शूले सोऽवध्य इति केचित् । नेदं महादेवदत्तं शूलमित्यन्ये । किञ्च । स गजस्थः । आचमनाद्यभावान्न तस्मिन् शूले महादेवः सन्निहित इत्याह गजस्थस्येति । चक्रस्य सामर्थ्यं व्यावर्तयितुमाह क्षुरनेमिनेति ॥ २१ ॥

ततस्तस्य शिरसः पुनर्योजनाभावाय विनियोगान्तरं वदन् वर्णयति सकुण्डलमिति ।

सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ।
हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥२२॥

यथा भूमेः सकाशात् शिर एव प्रादुर्भूतमविकृतं तथा भातीति ज्ञापयितुं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्विसर्गादित्यत्र । चक्रस्य सामर्थ्यमिति । नेमीनामेव सामर्थ्यं तेजोरूपत्वं चक्रसामर्थ्यं प्रकटितमित्यर्थः ।

कुण्डलकिरीटयोर्वर्णनम् । सम्यक् उज्ज्वलत् शिरः पतितं जातमित्यर्थः । ततो यमौ । भूमिरवहेलनं न करोतीति सम्यक् स्थापनात् शोभा । यथा तदीयः पुत्रः तस्मै समर्प्यते । इयं भूमिरभिमानिनी देवता, न त्विला भगवच्छक्तिः, सा आधिदैविकी । सत्यभामा त्वाधिदैविकी । तस्या आनयने पञ्च प्रयोजनानि । पूर्णो भवति शक्त्या सहितः, बलभद्रे शक्तिविभागे योन्यंशः पृथक्कृत इति । माहात्म्यं च प्रदर्शनीयम् । तद्वाक्येन नरकासुरोऽपि हन्तव्यः । सापत्न्यसहनार्थम्, अन्यथा सा स्त्र्यन्तरसद्भावं न सहेत । बलाद्धरणे तु दृष्टत्वात् मंस्यत इति । पारिजातहरणार्थं च । ततो लोकाः हाहेत्यब्रुवन् । ऋषयश्च स्वपुत्र इति स्वयमेव छिन्न इति । अन्ये च पुनः ऋषयः साध्विति । सुराश्च साध्वेव कृतमिति । अनुमोदनमेव कुर्वाणाः माल्यैः विकिरन्तः, नरकस्यापि मोक्षो दत्त इति, मुकुन्दमीडिरे । हाहेतीडिरे, साध्विति च, किमित्ययं पुत्रो मारित इति भगवतः पराक्रममुक्त्वा ईडिरे । अन्ये तु साध्वेव कृतमिति वदन्तः ईडिरे इति । पुष्पवृष्टिर्देवार्थं तद्वध इति सूचयति ॥ २२ ॥

यदर्थमयं हतः, तस्मिन् हते तज्जातमित्याह ततश्चेति ।

ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे ।
सवैजयन्त्या वनमालयार्पयत्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥

उपेत्य निकटे समागत्य । कृष्णत्वान्न तस्या भयम् । अदित्याः कुण्डले सर्वदैव प्रकर्षेण तप्तजाम्बूनदवत् रत्नवच्च भास्वरे । उभयमपि तत्र प्रकृतिभूतमिति द्वयमुक्तम् । वैजयन्तीं वनमालां च भगवद्दत्तां समर्पितवती । भगवत्पूजार्थं वा वैजयन्ती । वरुणेन निर्मितं समुद्रोद्भूतमिन्द्रस्यैव छत्रं इदमन्यद्वा भगवदर्थे दत्तम् । अथो महामणिः कौस्तुभसदृशः । अथो इत्यनेन पूर्वं भगवदीयमेव भगवते दत्तम्, इदं त्वतिरिक्तमिति पुत्रोपार्जितं दत्तवती । अथवा । वैजयन्त्या सह कुण्डले भूमिष्ठे, छत्रं स्वर्गस्थम्, मणिः पातालस्थ इति । उपलक्षणत्वेन त्रिलोक्यां यत्किञ्चिदुत्कृष्टं तत्सर्वं निवेदितवती । एतदरिक्तहस्तत्वार्थमेव । वस्तुतस्तु सर्वं भगवत एव, सा भार्या स पुत्र इति । अत एव पुत्रेण सह न भेद इति भगवदर्थमेव सङ्गृहीताः स्त्रिय इति अन्यावरोधस्त्रीविवाहो न दुष्यति ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सकुण्डलमित्यत्र । भूमिसत्यभामयोर्भेदमाहुः इयं भूमिरिति । न त्विलेति । 'श्रिया पुष्ट्ये'ति नवशक्तिषु गणिता सा आधिदैविकी इला नरकासुरमाता नत्वित्यर्थः । तर्हि सा इला का इत्यत आहुः सत्यभामा त्विति । सत्यभामा तु इलारूपा आधिदैविकी भवत्येवेत्यर्थः ।

१. अवहेलनम् । २. हरणे । ३. नरकनिरुद्धकन्यानां बलाद्धरणे तु भगवत्सामर्थ्यस्य दृष्टत्वात् सापत्न्यमपि मंस्यत इत्यर्थः ।

अथापराधशान्त्यर्थं भिन्नप्रक्रमेण स्तोत्रं करोतीत्याह अस्तौषीदिति ।

अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ।
प्राञ्जलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥

ननु घातकः कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह विश्वेशमिति । पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य प्रयोजकत्वाभावाय विश्वपदम् । स्तोत्रपरिज्ञानाय देवीति । ननु (तथापि) साम्प्रतमलौकिकं कृतमिति कथं स्तुतिरित्याशङ्क्याह । देववरैः साम्प्रतमेवार्चितमिति । प्राञ्जलिरिति नम्रता दीनता च सूचिता । प्रणतेति शरीरेण नम्रा । स्त्रीस्वभावात् दुःखभयव्यावृत्त्यर्थमाह भक्तिप्रवणया धियेति । भक्तिप्रवणा प्रतिबन्धकमप्यनादृत्य भक्तिगामिनी, यथा जलं निम्नगामि । बुद्धिश्चेत्तद्गता सा मनसोऽपि नियामिकेति सर्वमेव भक्तिप्रवणम् ।

पद्भिः स्तुत्वा प्रार्थयते पौत्रजीवितमुत्तमम् ।
चतुर्भिर्नमनं प्रोक्तं सर्वभावप्रसिद्धये ॥
माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो द्वाभ्यामुदीरितम् ॥ १ ॥ २४ ॥

आदावाविर्भूतः कश्चिदन्यो भविष्यति, कथमन्यथा पुत्रं मारयेदित्याशङ्कां परिहरन्ती लक्षणमाह नमस्त इति ।

भूमिरुवाच—नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

ते तुभ्यं नमः । देवतायाः कथमन्यनमस्कार इत्याशङ्क्याह देवदेवेति । ईशत्वाच्छिक्षैव, न मारणमिति पुत्रमारणेऽपि नान्यथात्वम्, देवदेवानामपि ब्रह्मादीनामीश इति *नान्योऽत्र कश्चिद्वक्तव्यः । तथात्वे हेतुमाह । शङ्खचक्रगदाः* धारयतीति । अर्थात्पद्मम् । त्रयाणां कार्यमुक्तमेव 'गदया निर्बिभेदाद्री'नित्यादिना । अद्यापि भगवान् न पुरं प्रविष्टः, गरुड एव स्थितः चतुर्भुजः प्रकट इति तथोच्यते । तादृशस्य कथं नराकृतित्वमित्यत आह भक्तेच्छोपात्तरूपायेति । भक्तानां यादृशी इच्छा, तादृशमुपात्तं रूपं येन । ननु रूपग्रहण एव अन्यथाभावो भवतीति, तत्राप्यन्यादृशं रूपं गृहीतमिति जीवतुल्यत्वात् कथं नमस्करणीय इत्याशङ्क्याह परमात्मन्निति । जीवात्मन एव रूपान्तरस्वीकारे तथात्वम्, न तु परमात्मन इति । अत एव भक्ताधीनत्वात् पुनर्नमस्यति नमोऽस्तु त इति ॥ २५ ॥

कृत्वा चतुर्धा स्तुतो भगवान् प्रसन्न इति स्वयमपि नमस्यति नमः पङ्कजनाभायेति ।

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २६ ॥

---

१. स्वेच्छसिद्धमित्यर्थः ।

तया हि ब्रह्माण्डे सर्वत्वं सर्वोत्तमत्वं चोक्तम् । पङ्कजं नाभौ यस्येति नारायणत्वेन पुरुषत्वं निरूपितम् । तेन ब्रह्माण्डरूपत्वं सिध्यति । तत्रोत्कर्षस्त्रिधा, लक्ष्मीपतित्वेन सर्वोपास्यत्वेन सर्वसुसेव्यत्वेन च । सुसेव्यश्चेन्महान् भवति, स सर्वपुरुषार्थान् सुखेन प्रयच्छतीति । पङ्कजानां माला वर्तते अस्येति पङ्कजमालया लक्ष्म्या वृतः । 'तया विना क्व देवत्व'मित्यादिवाक्यैः तस्याः सर्वपुरुषार्थरूपत्वम् । पङ्कजनेत्रायेति दृष्ट्वैव सर्वतापहारकत्वं वशीकर्तृत्वं च । पङ्कजाङ्घ्रित्वेन सुसेव्यत्वम् ॥२६॥

एवं ब्रह्माण्डे स्वरूपोत्कर्षौ निरूप्य तत्त्वेषु तथात्वमाह नमो भगवते तुभ्यमिति ।

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ।
पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥

सर्वतत्त्वानां मूलभूतो भगवान्, भगरूपाणि च तत्त्वानीति शास्त्रार्थदृष्ट्या स्तुतिं व्यावर्तयति तुभ्यमिति । वासुदेवायेति । तत्त्वानां करणप्रयोजनरूपाय मोक्षदात्रे । अनेनोपासनामार्गेण सेव्यत्वादुत्कर्ष उक्तः । विष्णव इति कर्ममार्गेऽपि सेव्याय । विष्णुः यज्ञः स्वतन्त्र इति ज्ञापयितुं यज्ञे विष्णुपदप्रयोगः । 'तत्त्वेषु पुरुषो महा'निति तद्रूपत्वमाह पुरुषायेति । तत्र क्रियाज्ञानशक्त्युत्कर्षमाह आदिबीजाय पूर्णबोधायेति । बीजानां कार्योत्पादनसमर्थानामपि उत्पादकाय । पूर्णा क्रियाशक्तिरुक्ता । पूर्णो बोधो यस्येति स्पष्टा ज्ञानशक्तिः ॥ २७ ॥

एवं तत्त्वोत्कर्षमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह अजायेति ।

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
परावरात्मन्भूतात्मन् परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

सर्वविकाररहितं परतत्त्वमिति सिद्धान्तेनाह अजायेति । जननाभावेन तदन्तरा भावाः तत एव निराकृताः । जगत्कर्तृत्वेन तथात्वमिति ये मन्यन्ते, तन्मतेनाह अस्य जनयित्र इति । स्वयमजोऽन्येषां जननं करोतीति सर्वोत्तमत्वमपि सिध्यति । आर्षज्ञानेन तथात्वमुच्यत इति नात्र प्रमाणं वक्तव्यम् । ब्रह्मैव वस्त्विति ब्रह्मवादे तत्राप्याह ब्रह्मण इति । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म । सर्वभवनसमर्थं वस्त्विन्नपि पक्षेणाह अनन्तशक्तय इति । आत्मवादेनाह । परे ब्रह्मादयः, अवरे अस्मदादयः । तेषामात्मा भगवान् । भूतानि जडानि तेषामप्यात्मा । जीवजडयोरात्मत्वमुपपाद्य अन्तर्यामित्वमाह परमात्मन्निति । अन्ते नमनं सर्वत्रानुषङ्गार्थम् ॥ २८ ॥

माहात्म्यमाह त्वं वै सिसृक्षुरिति ।

त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय बिभर्ष्यपावृतः ।
स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः २९

१. शास्त्रदृष्ट्येति पाठः । २. मन्यन्त इति क्वचित् नास्ति ।

सिसृक्षुः उत्कटं कार्योन्मुखं रजो बिभर्षि । निरोधाय तमः । तथा सति तेनावृतः स्यादित्यत आह अपावृत इति । आवरणरहितः । स्थानाय सत्त्वं बिभर्षि । सर्वत्रोत्कटं विशेषणम् । अन्यो न तत्र प्रतिबन्धक इति वक्तुमाह जगत्पत इति । गुणानां नियामकास्त्रयः । क्षोभकः कालः । स्वरूपभूता प्रकृतिः । पुरुषः अधिष्ठाता । एतत्त्रयमपि भवानेव । नापि तावन्मात्रम्, किन्तु तेषामपि परः ॥ २९ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा सर्वत्वमाह अहमिति ।

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि च ।
कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥३०॥

तत्त्वानि कार्यं च भवानेवेत्यर्थः । अहं पृथिवी । अथेति त्रिवृत्करणपक्षान्यत्वं बोधयति । मात्राणि रूपतन्मात्रादीनि । देवाः दिग्वातादयः दश इन्द्रियाणि तथा । चकाराद्बुद्धिप्राणाः । कर्ता अहङ्कारः । महान् महत्तत्त्वम् । इतीति प्रकारवाची, समाप्तिवाची वा । अखिलमित्यस्यानुवादः चराचरमिति । भिन्नतया प्रतीतिरेव भ्रान्तेति, भेदोऽवश्यं कार्ये वक्तव्य इति अखिलमित्युभयत्र संबध्यते, न्यूनाधिकदोषपरिहाराय । अद्वितीये त्वयि 'एकः सन् बहुधा विचचार' इत्यादिश्रुत्या भगवानेव सर्वरूपेण विचरतीत्युक्तत्वात् भेदो भिन्नो नान्यः सम्भवति । तत्त्वादिनिरूपकाणां स्मार्तानां विचारकाणामपि भेदो हृदये भासत इति । अयं सर्वोऽपि भ्रमः एवं परिगणनात्मकः । त्वामेव यतो बहुधा गणयन्तः गणितानां परस्परं भेदं मन्यन्त इति । वस्त्वन्तरत्वमेव भेदः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते तस्यात्मजोऽयमिति ।

तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ।
तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥

स्तोत्रेण सर्वेषामपराधाः परिहृताः । भ्रान्ता इति सर्वो भवानेवेति च । आत्मज इति । राज्यदानार्थं तत्पुत्रत्वं निरूप्यते । तव पादपङ्कजं प्रपन्न इति तस्मिन् स्नेहकरणार्थम्[१] । भीत इति दयार्थम् । तथापि शत्रुर्मारणीय इत्याशङ्क्याह प्रपन्नार्तिहरेति । उपसादितः पादयोरागत्य पतितोऽस्ति, न तु त्वां विरुद्धं मन्यते । अनेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति विचारेणापि तस्मिन् कृपा विधेयेति निरूपितम् । तस्मात्पालयेति प्रार्थना । एनमिति प्रदर्श्याह । भार्यात्वात्सोऽपि पौत्र इति धाष्ट्यात् पुनर्विज्ञापनान्तरमाह कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्येति । यथा स्वस्य रक्षित इति प्रतीतिर्भवति । ननु वाक्येनापि भवति, को विशेषो हस्तस्पर्श इत्याशङ्क्याह अखिलकल्मषापहमिति । कालत्रये त्रिविधान्यपि पापानि तस्मिन्न तिष्ठन्तीति हस्तपङ्कजमखिलकल्मषापहं भवति ।

१. भगवानिति पाठः । २. भियते । ३. प्रीतिः ।

स्वाधिकरणमेव तथा सम्पादयतीति । यद्यपि तत्पुत्रोऽपि दुष्टो मारणीय एव, तथापि भूमिप्रार्थनया तदा न मारितः ॥ ३६ ॥

सर्वैः सर्वमेव प्रार्थ्यते, तथापि यद्यत्र उचितम्, तदेव करोति, नान्यथा अणुमात्रमपीत्याह इति भूम्येति ।

श्रीशुक उवाच—**इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ।**

दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥

वाग्भिः सह अर्चितः अर्चनद्रव्यैः । वाग्भिरेव वा । शिष्टं तस्यैवेति । बुद्धिं तु भगवान् स्त्रियैमिव सर्वेभ्यो दत्तवान् । पुरञ्जनोपाख्याने तदुपपादितम् । तत्सर्वजीवेषु भिन्नम् । अन्यथा प्रमाणानां वैयर्थ्यं स्यात् । अतो बुद्धिदोषगुणान् पुरस्कृत्य यथोचितं करोतीति सर्वमविरुद्धम् । समयविशेषे लीलार्थं तथा बुद्धीनां निर्माणम् । तदाह भगवानिति । तथापि भक्तिनम्रया स्तुत इति अभयमेव दत्वा स्वगृहमेवेति भौमगृहं प्राविशत् । तत्र हेतुः सकलर्द्धिमदिति । तत्पुत्रस्य प्राणा एव तस्मिन् समये रक्षणीया इति तथाकरणम्, अन्यथा तावतीनां कन्यानां वैयर्थ्यं स्यात् । तदुपार्जितसर्वग्रहण एव तस्यापहारदोषपरिहारो भवतीति ॥ ३२ ॥

तथापि कन्यानां स्वत एव वरणमाह तत्रेति ।

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ।

समाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥

यतो राजन्यकन्याः सजातीयं रूपं वीर्यं चापेक्षन्ते । अयुतं षट् सहस्राणि च षोडशकलानां सहस्रधा तत्तदधिष्ठात्र्यो देवताः भूमौ प्रतिष्ठिता इति भूमिजेनाहृताः भगवत्प्रेरणया भ्रमात् । तदैव च तावत्यः सम्पन्नाः । एता द्विस्वभावा इति ज्ञापयितुं सङ्ख्याद्वयेन निर्दिष्टाः । षट्सहस्राण्ययुतं चेति । तत्राधिकपदं षट्सहस्राणामुत्तम-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति भूम्येत्यत्र । शिष्टमिति । वाण्याः स्वकीयत्वं व्युत्पादयन्ति बुद्धिं त्विति । उपक्रमे भक्तिप्रवणाया धियः स्तुतौ करणत्वकथनाद्बुद्धिकार्यं स्तुतिरूपा वाण्यपि स्वकीयेति भावः । तत्सर्वजीवेष्विति । बुद्धिदानं भिन्नभिन्नप्रकारकमित्यर्थः । तथाकरणमिति । प्राणमात्ररक्षार्थमभयदानमित्यर्थः । अन्यथेति । अन्येषां कन्यादीनां रक्षणे इत्यर्थः । तथापीति । यद्यप्यपहारदोषपरिहारार्थं भगवता वरणं कर्तव्यमेव तथापीत्यर्थः । वरणमाहेति । मानसं वाचिकं चाग्रिमाभ्यां तद्धेतुं चाद्येन एवं त्रिभिः श्लोकैराहेत्यर्थः ।

१. यदत्र । २. बुद्धिस्तु । ३. स्त्रियमेव । ४. भगवद्दत्तं बुद्ध्यादिकमित्यर्थः । ५. बुद्धेरेकरूपत्वे विचित्रफलबोधकमानानां तथात्वं स्यादित्यर्थः । ६. समाहृतानामिति पाठः स्यात् । ७. तत्तदाहृता भूमौ इति पाठः । ८. भ्रमवान् । ९. एतासां प्रथमत एव प्रभुरकामभावतदनुगुणसर्वात्मभावाभ्यां द्विस्वभावत्वं

त्वाय । ता ह्यप्सरसः । देवतात्वात्तद्रूपेण क्रीडार्थं जाताः । ता आदावष्टावक्रं स्तुत्वा पश्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं द्विस्वभावत्वं निरूपितम् । अत एवादावन्ते च ऋषिकोपात् दुःखप्राप्तिः, प्रसादादुद्धरणे बुद्धिः । राजभ्यो विक्रम्य समाहृतानामिति बलादानयनमुक्तम् । 'सर्वान् बलकृतानर्थान् न कृतान् मनुरब्रवी'दिति ज्ञापयितुम् । हरिस्तासां दुःखहर्ता तथात्वाय ददृशे ॥ ३३ ॥

वरणमाह तं प्रविष्टमिति ।

तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवर्यं विमोहिताः ।
मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥

प्रकर्षेण स्वनिकटे समागच्छन्तम् । यतः स्त्रियः स्त्रीभिरवश्यं पतिर्वरणीय इति । तथापि भगवान् पुरुषोत्तमः कथं वृत इत्याशङ्क्याह नरवर्यमिति । नराकृतित्वं स्त्रीणां प्रियाकृतिं च गृहीतवानिति । यतो विमोहिताः । निरुद्धत्वाद्भयेन न कायेन वरणम् । अभीष्टमिति । पूर्वमपि तथैव भावनया स्थिताः । पतित्वेनैव वरणम् । दैवोपसादितमिति समये प्राप्ते एतादृशे वरणमावश्यकमिति ज्ञापयति । तेन युक्तमेव । यथा पित्रा निकटे वरणार्थं वर आनीयते, एवं दैवेनानीतः ॥ ३४ ॥

तासां मनोरथवाक्यमाह भूयात् पतिरिति ।

भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ।
इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥

मह्यमिति प्रत्येकम् । ब्रह्माण्डे संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो दत्त इति तदनङ्गीकारे पितुराज्ञाभाव इव वरणं न सम्भवतीति तदनुज्ञां प्रार्थयन्ति धाता तदनुमोदतामिति । सर्वासामेक एव भावः । स तु पृथक्, न तु प्रत्येकपर्यवसायी । कृष्ण इति तासां प्रियः । भावेन आकाङ्क्षया पतिरयं भवत्विति । श्रद्धया वा रसाधारभूतभावेन वा । हृदयं दधुरिति । तत्रैव स्थिरीकृतवत्यः ॥ ३५ ॥

शरीरमतःपरं भावाधिष्ठानं भगवदीयं कर्तुं तासामशक्तिरिति भगवांस्तत्सम्पादितवानित्याह ताः प्राहिणोदिति ।

ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोम्बरैः ।
नरयानैर्महाकोशं रथाश्वद्रविणं महत् ॥ ३६ ॥

द्वारवतीमिति । तासामभिलषितार्थस्थानम् । द्वारं हि तद्भगवत्स्थानगमने । सुमृष्टविरजोम्बरैः कृत्वा नरयानैर्दोलाभिः । न केवलं स्त्रीरत्नान्येव प्रेपितवान्, किन्त्वन्यान्यपि रत्नानीति वक्तुमाह महाकोशमिति । महान्तं रत्नादिकोशम् । रथाश्वद्रविण-

१. भरेण ।

मिति । त्रिविधमुत्तमं धनं प्रेपयामासेति सम्बन्धः । तेपामपि प्रेपणे हेतुः महदिति । महदन्यत्र स्थापितमल्पस्यानिष्टं करोतीति ॥ ३६ ॥

विशेपतः स्वार्थमेव गजान् प्रेपितवानित्याह ऐरावतकुलेभांश्चेति ।

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः ।
पाण्डुरांश्च चतुःपष्टिं प्रेपयामास केशवः ॥ ३७ ॥

यस्मिन् कुले ऐरावत उत्पन्नः तत्कुलोत्पन्नाः । तेपामितरवैलक्षण्यमाह । चतुर्दन्तानिति रूपवैलक्षण्यम् । तरस्विन इति स्वभाववैलक्षण्यं च । चकारादुच्चैःश्रवसः कुलप्रसूतान् अश्वानपि प्रेपयामासेति । पाण्डुरानन्यांश्च । चतुर्दन्तत्वं वेगवत्त्वं च मृगादिजातिष्वपि वर्तत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाण्डुरत्वम् । अन्येऽप्येतादृशा एव, तैः सह निर्दिष्टत्वात्परमं वैजात्यं भेदकम् । तत्र दन्तादिपु वैलक्षण्यं कल्प्यम् । चतुःपष्टिमिति कलारूपत्वं तेपां बोधितम् । केशव इति । महादेवभक्तत्वात्तद्वरेणैतावत्त्वं तस्य जातमिति कदाचिन्महादेवोऽतुष्टो भवेदित्याशङ्क्याह केशव इति । केशयोरपि सेव्यः ॥३७॥

ततस्तत्रत्यं कार्यं कृत्वा यदर्थमागत इन्द्रप्रेरणया तत्कृतवानित्याह गत्वेति ।

गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वादित्यै च कुण्डले ।
पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥

सुरेन्द्रभवनं स्वर्गस्थानम्, तत्रैव स्थितायै अदित्यै कुण्डले दत्त्वा । अदित्या भोगरूपं तत्रास्ते । क्रियारूपा त्वंशेन देवकी जाता । चकारादिन्द्रायापि छत्रादिकं दत्तवान् । ततस्त्रिदशेन्द्रेण पूजितः । त्रिदशपदं तेपां जरामृत्युरहितानामिन्द्रेण तेभ्योपि परमैश्वर्यदानसमर्थेन स्वामित्वेन पूजित इति भगवदुत्कर्पः सत्यभामायै प्रदर्शितः । सभार्यो भगवान् गत इति सभार्येणैव पूजितः । अन्यथा लोके विरुद्धमिव भवेत् । पूजायां सत्यभामाया वा न प्रवेशः स्यात् । चकाराद्देवैः देवपत्नीभिश्च । ननु भगवान् सर्वेश्वर इतीन्द्रादिभिः पूज्यते, सत्यभामा कथं पूजितेत्याशङ्क्याह सप्रिय इति । प्रियया सहितः । भगवत्प्रियत्वात् सापि पूजिता । अन्यथा भगवान् प्रीतो न भवतीति ॥ ३८ ॥

ततः स्त्रीगोष्ठ्यां शच्या सह वार्तायां पारिजातपुष्पाकाङ्क्षायां मनुष्यत्वेन शच्या अपकर्षे निरूपिते बहिर्मुखाया वचनमसहमानया प्रार्थितो भगवान् पारिजातमानीतवानित्याह नोदित इति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऐरावतेत्यत्र । अन्येपीति । पाण्डुरेभ्योऽन्ये श्यामा गजा अपि तरस्विन इत्यर्थः । तत्र दन्तादिष्विति । मृगादिपु चतुर्दन्तत्वेपि दन्तादिपु गजाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

१. स्वरूप । २. भेदकं च ।
८ सु. रा. फ. प्र.

नोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ।
आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥

ततो भगवान् पारिजातसमीपे गत्वा सभार्यो गरुडारूढः तं पारिजातमुत्पाट्य नरकगृहवत्तत्रापि भगवति विद्यमाने सर्वोत्कृष्टं स्थातुमयुक्तमिति तत्पुनर्गरुडे समारोप्य सोम इव भूमावानीतवान् । तदिन्द्रादीनामनभिप्रेतमिति सेवका लीलानुसारेणैव स्वामिनः स्वकार्यं कर्तुं युक्ता इति सिद्धान्तमज्ञात्वा अस्मभ्यं दत्तं कथं हरतीति समागता युद्धं कर्तुम् । तदा सेन्द्रान् विबुधान् जित्वा तेषां प्रतिबन्धं निराकृत्य पुरं द्वारकामुपानयत् । न तु मध्ये त्यक्त्वा समागतो, दत्वा वा प्रार्थनायां कदाचिन्नानयेत् । मतान्तरभाषेयमिति पूर्वमेवावोचाम ॥ ३९ ॥

ततः स्त्रीवाक्यात् स्वयर्थमेव तत्समानीतमिति ज्ञापयितुं सत्यभामाया गृहे स्थापितवानित्याह स्थापित इति ।

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।
अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ॥ ४० ॥

गृहमुद्यानं च उप समीपे शोभयतीति । उभयोः शोभनं वा यस्मादिति गृहोद्यानोपशोभनः । गृहोद्यानयोर्मध्ये स्थापितः । तस्य पारिजातस्य सर्वोत्कर्षमाह अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गादिति । स्वर्गमपि परित्यज्य तस्य यो गन्धः आसवः, रसश्च गन्ध एव वा, आसवो मादकः, तस्मिन् लम्पटाः विवेकेनापि तत्त्यागासमर्थाः । किञ्च । नाम्ना ते भ्रमरणयुक्ताः, स्वर्गे तु तदुभयाभावः । तथापि समागता इति विषयोत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

अस्मिन्नपि मते भगवत्कृतमेव युक्तम्, नत्विन्द्रकृतमिति तत् कृतं निन्दति ययाच इति ।

ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।
सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥४१॥

य इन्द्रः अच्युतमर्थसाधनं ययाचे, पश्चात् सिद्धार्थः सन् अर्थसाधकेनैव विगृह्यते । प्रसङ्गाद्याचनं वारयति आनम्येति । प्रार्थनारूपम् । ननु मान्यः नमस्कृत्य याच्यते प्रसङ्ग इति, तत्राह किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्निति । स्वापकर्षं भावयन्नपि ययाचे । किञ्च । स्वयमसमर्थः भगवान् समर्थः नरकं हन्तुमिति जानन् तथा प्रार्थितवानिति अभिप्रायं द्योतयति अच्युतमिति । अर्थस्य साधनं यैस्मादिति । तस्मादेव कार्यसिद्धिः । समर्थोऽपि नान्यः कार्यं करोति । एवं महत्त्वेन भगवन्तं ज्ञात्वापि, पराक्रमं दृष्ट्वापि, स्वयं महानपि विगृह्यते । ननु कथं कारणविरुद्धं कार्यम्, तत्राह अहो इति । तथाप्युपपत्तिर्वक्तव्येति चेत्,

---

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ययाच इत्यसामासे । अस्मिन्नपि मते इति । मतान्तरभाषायामपीत्यर्थः ।

---

१. नरकादिति पाठः । २. नरकवधादित्यर्थः ।

तत्राह सुराणां च तम इति । सात्त्विकानां ज्ञानप्रधानानां केवलतमोरूपमज्ञानमिति । विरुद्धमनूद्य अर्थादाढ्यताहेतुत्वेन निरूप्यते । अत एव तां निन्दति धिगाढ्यतामिति । श्रीसम्पत्तिरेवाज्ञानमूलमप्रतिहतम्, नत्वन्यत्, तत्र सुरत्वादिकं बाधकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

शौर्यावेशं परित्यज्य कामावेशेन, अनन्तरूपत्वात्कामस्य, तत्तत्पूरकरूपेण तासु विवाहरतिमानानि सम्पादितवानित्याह त्रिभिः ।

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।
यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥

अथो इति । एकस्मिन्नेव मुहूर्ते सर्वतः समानफलत्वाय । कामनायास्तथात्वात् । नानागारेषु ताः स्थापयित्वा यथावदुपयेमे । दृष्टिभ्रमादिपक्षान् वारयितुमाह तावद्रूपधर इति । तत्र सामर्थ्यं भगवानिति । रूपाणामप्यविकृतत्वाय अव्यय इति । यथा गृह्योक्तप्रकारेण ॥ ४२ ॥

विवाहमुक्त्वा रमणमाह गृहेष्विति ।

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।
रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्ह(क)मेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥

तासां गृहेषु अनपायी नित्यं तिष्ठति । ता हि प्रमाणस्थकामानुसारेण न विवाहिताः, किन्तु प्रमेयस्यानुसारेण । स हि पुष्टः निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः । अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत्स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् । विधिपरिपालनार्थमेव दश पुत्रोत्पादनम्, तदत्र न वक्तव्यम्, कामप्राधान्यात् । उत्पादने हि कामः क्षीयत इति । ननु निरन्तररमणे बहूनि दूषणानि, कार्यान्तरे व्याघातः, लोकानां सन्देहोत्पत्तिः, परस्परं तासामन्योन्यगोष्ठ्यां सन्देहः, तत्राह अतर्क्यकृदिति । यथा न कोऽपि तर्क उत्पद्यते कस्यापि, तथा करोति । लोकप्रतीतिमेव विरोधेऽन्यथा जनयति । बहून्येव रूपाणीति केनचिद्रूपेणान्यत्रापि गच्छति । परमत्र विशेषकार्यं न करोति । अतः शाल्वादिषु विद्यमानोऽपि न युद्धं कृतवान् । कामार्थमेव स्थित इति कामसम्पत्त्यर्थं गृहान् वर्णयति निरस्तसाम्यातिशयेष्विति । स्वर्गादिष्वपि (न) महिषीगृहाणां साम्यमतिशयो वा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहेष्वित्यत्र । प्रमाणस्थेति । 'एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै' इत्यत्र प्रजार्थं तदङ्गत्वेन कामः सम्पादनीय इत्युक्तम् । अयं प्रमाणस्थः कामः । भोगार्थकः कामः प्रमेयस्थः । तथाच प्रजार्थं न विवाहिताः । अष्टाभिरेव महिषीभिस्तत्सिद्धेः । किन्तु नानाविधविलासार्थं विवाहिता इत्यर्थः ।

१. तत्त्वादिकं बाधकमिति पाठः । २. (न) चिह्नान्तर्गतः पाठः श्रीपुरुषोत्तमैः सूचितः, अन्यैस्तु 'क्वचिदप्यसी'त्यत्र 'नासीत्यर्थः' इति टिप्पणं कृतम् ।

क्वचिदप्यस्ति । स्वयं चावस्थितः स्थिरः । वैयग्र्ये अस्थैर्ये च संततः कामः बाधितः स्यात् । एवं सर्वोपपत्तौ ताभिः सह रेमे । ननु भगवान् निरिन्द्रियः, ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते, नत्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोतीति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणामावेशः । एवं करणे हेतुः । निजकामेन संप्लुत इति । सेनायामागतायां कामोऽप्याविर्भूतः । जीवकामव्युदासार्थं निजपदम् । एवं सति तासां सङ्कल्पो न सिध्येदित्याशङ्क्याह यथेतर इति । केवलप्राकृतत्वं वारयति गार्हमेधिकांश्चरन्निति । गृहमेधिधर्मानाचरन् श्रौतान् स्मार्तांश्च ॥ ४३ ॥

तासां मानसम्पत्तिं कृतवानित्याह इत्थमिति ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

अथवा द्वाभ्यां भगवच्चरित्रमुक्तम् । तथाकरणानन्तरं ताभिरप्येकं कामरसेन कृतम्, एकं तु भक्त्येत्याह द्वाभ्याम्, इत्थमिति । रमाया एव भगवान् पतिः, नत्वन्यासाम् । तदासाः जीवा एवान्यासाम् । तं पतिं स्वयमवाप्य । पूर्वं बन्द्या गृहीतास्ताः । बन्दिग्रहणं तासामुपकारायैव जातमिति । अविरतमेधितया मुदा भगवन्तं भेजुरिति सम्बन्धः । निरन्तरं सेवितवत्यः । ननु किमाश्चर्यं स्त्रियो हि भर्तृसेवां कुर्वन्त्येवेति चेत्, तत्राह ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयामिति । मार्गमेव भगवतो न जानन्ति, कुतः सेवां करिष्यन्ति । अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या । अभिप्रायस्तु दुर्गमः । तदपि ज्ञात्वा सेवां कृतवत्य इत्यलौकिकं बोध्यते । तत्रापि न विधिकिङ्करतया, किन्तु मुदा । औत्सुक्यान्मुदः प्रवृत्तिं वारयति अविरतमेधितयेति । भगवति तासां षड्भावानाह अनुरागेति । अन्यथा भक्तिरस एव स्यात्, न कामरसः । प्रथमतोऽनुरागः चित्ते । ततो हासः भावप्राकट्यम् । ततोऽवलोकनं दृष्ट्या सङ्गः । ततो नवसङ्गमो नित्यम् । नित्यनूतनत्वाद्भगवतः । ततो जल्पाः नानाविधाः कथाः । तत उचितानां लज्जा कुलवधूभावप्राकट्यम् । अन्यथा अशुद्धो रसः रसाभासः स्यात् । जातलज्जा इति पाठः सुगमश्चिन्त्यः ॥ ४४ ॥

कामकृत्यमुक्त्वा भक्तिकृतमाह प्रत्युद्गमेति ।

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ४५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटीका ।

इत्यर्थनिरूपणम् । जल्पलज्जा इत्यर्थमापन्नन्तम् । प्रत्युद्गमेत्यस्य व्याख्यानान्ते

दूरादागच्छन्तं दृष्ट्वा यथाकथञ्चिदपि स्थिताः प्रत्युद्गता भवन्ति। अग्रे गच्छन्ति। तत आसनं भगवते प्रयच्छन्ति[1] ततो वराहणमभीष्टं कुर्वन्ति, यदाज्ञापयति। वरस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोपचाराः क्रियन्ते, मधुपर्कादिः पाणिग्रहणादिर्वा। ततः पादप्रक्षालनम्, ततस्ताम्बूलदानम्, ततो विश्रमणं पादसंवाहनम्, ततो वीजनं व्यजनादिभिः, ततो गन्धमाल्यादिदानम्, ततः स्वेच्छयोपविष्टस्य माल्यादिग्रथनार्थं केशप्रसारः, ततः शयनम्, ततः कामे तृप्ते स्नपनम्, तत उपहारः भक्ष्यभोज्यादिदानम्। कामार्थमेव हि स्त्रीगृहे गमनम्, न तु भोजनार्थम्। अतः कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम्, अन्यथोभयमपि विरसं स्यात्। एवं द्वादशधोपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः, द्वादशधा मनसो वृत्तिपूरणार्थम्। एवं करणे तासां क्लेशात् रसोत्पादकता न स्यादित्याशङ्क्याह दासीशता अपीति। अतस्ताभिः सुसंस्कृताः भगवतो दास्यं विदधुः। क्लिष्टो भगवानेताभिरेवं सेवित इति सापेक्षसेवां कश्चिद्ब्रूयात्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह विभोरिति। सर्वतः समर्थस्य। एवं सर्वासां विवाहावधिसेवान्ताः क्रिया निरूपिताः। मानापनोदनादिकं तु वक्तव्यम्, तदुत्तराध्याये रुक्मिण्यामुक्त्वा सर्वत्रातिदेशं वक्ष्यति। यदैव भगवान् यस्मिन्नंशे तिरोहित इव भवति, तत्रैव भगवत्कृतसंमाननात् मान उत्पद्यत इति स्थितिः॥ ४५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पूर्वं 'मथो मुहूर्ते' इत्यस्याभासे अन्त्यश्लोकयोर्मानं वाक्यार्थ इत्युक्तम्। तदुत्पादयन्ति यदैव भगवानिति। इति दशमाध्यायव्याख्या।

---

१. दासीनां शतं यासामिति समासः। २. तैरेवमिति प्रभूणां पुस्तके पाठः। ३. विवाहा विधिसेवान्ता इति पाठः।

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकादशोऽध्यायः ।

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ।
एकादशे निरोधार्थमन्यथा लौकिकं भवेत् ॥ १ ॥
सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ।
यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्यथा भवेत् ॥ २ ॥
सान्त्वनं कायिकं त्वत्र निःसम्बन्धाद्यतो भयम् ।
दोषाभावाय वाक्यं तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषनुत् ॥ ३ ॥
निर्दुष्टायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ।
निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्भ्रमं भजेत् ॥ ४ ॥
शब्दार्थयोर्विरोधः स्यात् प्रामाण्ये सर्वथैव हि ।
लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थो बाधितो यतः ॥ ५ ॥
अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्ज्ञेयं सर्वथा मतम् ।
यस्त्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वभावेन स्त्रीणां सेवा निरूपिता । तस्याः परीक्षार्थमिदमारभ्यते । तत्र प्रथमं पूर्वपट्टे निष्पन्ने, उत्तरादिरूपं वीजनमाह कर्हिचिदिति ।

श्रीशुक उवाच—कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ।
पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकादशे । यथा प्राणे इति । प्राणे सति यथा शरीरस्य स्थितिर्भवति, तद्वत्सेवायां सत्यां रुक्मिण्याः शरीरस्य स्थितिरिति ज्ञानं यथा स्यात्तदर्थं परीक्षा निरूप्यते इत्यर्थः । ननु वाचिकतिरोधाने वाचैव सान्त्वनमुचितम्, अतः 'पर्यङ्कादवरुह्याशु' इत्यनेन कायिकसान्त्वनं कुतः कृतवानित्यत आहुः सान्त्वनमिति । यतो हेतोर्निःसम्बन्धसम्भावनया भयम् । सम्बन्धश्चात्र कायिको, न तु वाचिकमात्ररूपः । त्रिविधविवाहस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अतो दशम्यवस्थारूपदोषाभावाय सान्त्वनं कायिकं कृतवानित्यर्थः । तर्हि पूर्वमेव 'राजपुत्री'त्यादिवाक्यं किमर्थमुक्तवानित्यत आहुः वाक्यं त्विति । तर्हि दोषराहित्यं कथं ज्ञातं भवेदित्यत आहुः निर्दुष्टाया इति । भगवद्वाक्येष्वविरोधस्य वर्णनाद्धेतोर्निर्दुष्टायाः परिज्ञानं निरूप्यते । यतो हेतोः सा निर्दुष्टैव भगवद्वाक्येषु भ्रमं न भजेत् । निर्दुष्टाया एव भ्रमाभावो युक्त इति हिशब्दः । भ्रमस्वरूपमाहुः शब्दार्थयोरिति ।

कर्हिचिदित्यस्याभासे । तत्र प्रथममिति । वीजनकथनेन प्रत्युद्गमादिपद्मप्युक्तमेव, तदेव 'सुखमासीन'मित्यनेनानूदितमिति भावः ।

सुखमासीनमिति विश्रमान्ता सेवा निरूपिता । स्वतल्पस्थमिति अग्रिमावश्यकत्वं निरूपितम् । कदाचिद्भगवान् रुक्मिण्या गृहे सभात उत्थाय रात्रौ समागतः । ततः प्रत्युद्गमनादिप्रकारेण स्वशय्यायामेवोपवेशितः । कामकलापूर्णं च तद्गृहम्, तत्पित्रादिभिः प्रायेण तत्सुखार्थं सामग्री प्रेषितेति लक्ष्यते । अन्यथा भगवान् स्वदत्तायां सामग्र्यां नैवं वदेत् । सापि मावज्ञा । नैवमभिमानेन सेवां कर्तुं प्रवर्तेत । अतोनभिप्रेतमेव स्वशय्यायां दीनभावमकृत्वा उपवेशितवती । भगवांश्च कथं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह जगद्गुरुमिति । स हि सर्वोपदेष्टा । प्रमादन्यथा बुद्धौ जातायां तन्निवारणीयमिति जगद्गुरोः कार्यमेव तत् । पतित्वान्निःशङ्कं पर्यचरत् । भैष्मीत्वात् साभिमाना । व्यजनेनेति स्वयं व्यजनं गृहीत्वा । सखीजनैः सहिता सोत्कर्षबुद्ध्या ता अपि स्थापितवती ॥ १ ॥

ननु तथापि संतोषे दुःखजननमयुक्तमिति चेत्, तत्राह यस्त्वेतदिति ।

यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः ।
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः ॥ २ ॥

उभयथापि भगवतो नैवंकरणे दोषः । आदावुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता, यथोत्पत्तिं हर्षादेः करोति, स्थितिं वा, तथा प्रलयमपि करोतीति हर्षादेर्नाशनं भगवत्कार्यमेव । किञ्च । भगवान् स्वसेतूनां स्वकृतमर्यादानां धर्मादीनां गोपीथाय रक्षणार्थमेवावतीर्णः । अन्यथा अजस्य यादवेष्ववतारो नोपपद्येत । ननु प्रलये कश्चन भगवत उद्योगो दृश्यते, समयश्च तादृश इति चेत्, तत्राह लीलयेति । न तस्य उत्पत्त्यादिकरणे किञ्चित्साधनं मृग्यते, किन्तु लीलयैव करोति । नापि यदोः पुष्टिस्थस्य विहितकालाद्यपेक्षा । नापि स्वभावमप्यन्यथा कृत्वा समागतस्य यदर्थमागतस्तत्करणमयुक्तं भवति ॥ २ ॥

तर्हि देशवशात्कालवशाद्वा भगवांस्तथोक्तवानित्याशङ्क्य गृहं वर्णयति तस्मिन्नन्तर्गृह इति ।

तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ।
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥
मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते ।
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥
पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ।
धूपैरगरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्मिन्नन्तर्गृह इत्यस्याभासे । देशवशादिति । गृहमुत्तमं नास्तीत्यर्थः । एतत्परिहारार्थं गृहवर्णनम् । तस्यावर्णनेन परिहार्यामाशङ्कामाहुः कालवशादिति । तस्या वयो

---

१ प्रत्युद्गमनादिनेति पाठः । २ इत्यनन्तरं 'नत्वयं समयस्तादृश' इतीत्यधिकं क्वचिद् दृश्यते ।

तां च रसाधिकरणभूतां पङ्क्तिश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च । गृहमध्य इत्येकान्तता । तत्रापि तस्मिन्निति प्रसिद्धिः । तेन तत्कामस्थानमेव, नतु क्रोधादिस्थानम् । आदौ तस्योपरि शोभां वर्णयति । आजन्मुक्तादाम्नां विलम्बनयुक्तेन वितानेन 'चन्द्रातपेन विराजिते । परितो विलम्बीनि मुक्तादामानि यस्मिंश्चन्द्रातपे । तेन विराजितं कामस्थानमेव भवति । मणिमयैरपि दीपैः परितो विराजिते । मल्लिकादामभिः केवलपुष्पैश्च सर्वतः । शृङ्गाररसानुभावकमाह । द्विरेफकुलानां नादितं यत्रेति । द्विरेफाणां वा कलं नादितम् । चन्द्रोऽप्यत्यन्तमुद्बोधक इति तत्किरणानामन्तःप्रवेशमाह जालरन्ध्रप्रविष्टैश्चेति । चन्द्रमसः अरुणैरुदयकालीनैः किरणै रागयुक्तैः गवाक्षमार्गेणान्तःप्रविष्टैः विराजिते । अलौकिकोद्बोधकमाह । पारिजातकवृक्षाणां पूर्वप्रेपितपारिजातकल्पवृक्षस्य पोताः सर्वत्र स्थापिता वनप्राया जाताः । ते तस्य गृहस्य परितो वर्तन्त इति गवाक्षादिमार्गेण तदामोदयुक्तो वायुरपि तत्र प्रविष्टः, तेनापि विराजिते । तस्य शैत्यं मान्द्यं च वर्णयितुमाह उद्यानशालिनेति । उद्याने वाप्यः निर्झराश्च सन्ति । तत्रापि उद्यानं शाला यस्य । तेन मन्दतापि समायाति । सहजान्युद्बोधकान्युक्त्वा कृत्रिमान्याह धूपैरिति । अगरुजैः अगरुयुक्तनानाविधद्रव्योद्भूतैः । राजन्निति विश्वासार्थम् । अन्तः स्थापितः स धूमः, न तु बहिष्ठोऽन्तःप्रविष्ट इति ज्ञापयितुं विशेषणमाह जालरन्ध्रविनिर्गतैरिति ॥ ५ ॥

अधः शोभामाह पयःफेननिभ इति ।

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे ।
उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥

पयःफेनस्य निरन्तरमुच्छूनता विचित्रता शुभ्रता च । सूत्रोपनिबद्धं मध्ये परितो दन्तैर्हीरकैश्च निर्मितम्, तेन शुभ्रम्, कशिपुना सुतरामुत्तमम् । एवं सामग्रीं वर्णयित्वा रसदातारं भगवन्तं तत्र स्थितं वर्णयति । तत्र सुखं यथा भवति तथा आसीनम् । लोकवेदशङ्काभावार्थं विशेषणद्वयम् । जगतामीश्वरं पतिमिति ॥ ६ ॥

कुलवधूत्वादीश्वरत्वाच्च स्वतःप्रवृत्तिरयुक्तेति निकटे स्वयं स्थितेत्याह वालव्यजनमादायेति ।

वालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् ।
तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भोगयोग्यतासंपादकं जातं नास्तीत्यर्थः । पारिजातेत्यत्र । पूर्वप्रेपितेति । आद्येऽध्याये 'सुधर्मां पारिजातं च'इत्यत्रोक्तस्येत्यर्थः । उद्यानं शाला यस्येति मत्वर्थीयनिवरणम् । न तु षष्ठीद्विः ।

चमरी वालस्य व्यजनम् । रत्नानि दण्डे यस्य । अनेन दासीत्वं स्वस्य प्रकाशितम्, न तु नायिकात्वम् । तथा सति धाष्ट्यं भविष्यतीति पूर्वं सख्या हस्ते तत् स्थितम्, तदपि नापकर्षजनकमिति तस्य वर्णनम् । भगवति विलम्बमाने सखीहस्तात् स्वयं गृहीतवती, तेन वीजयती जाता । तदप्युद्बोधकम् । सेवया ईश्वरः परितुष्यतीति तदपि कृतवतीत्याह उपासांचक्र इति । सेवनरूपं निकटेऽवस्थानमुपासनम् ॥ ७ ॥

मुख्य आलम्बनविभाव इति तां वर्णयति सोपाच्युतमिति ।

सोपाच्युतं क्वणयती कलनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्र्यहस्ता ।
वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च पराध्र्यकाञ्च्या ॥८॥

अल्पचलनेन कलनूपुराभ्यां क्वणयती भवति । जघनादिभारात् स्थिरतया स्थातुमशक्ता किञ्चिच्चलनान्नूपुरशब्दं करोति । एतादृशी निर्बन्धेन सेवां कुर्वाणापि रेजे । भगवन्निकटे समागच्छन्तं हस्तं वर्णयति अङ्गुलीयेति । अङ्गुलीयानि वलयानि व्यजनाग्र्यं च हस्ते यस्याः । वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः तस्य भासा रेजे । नितम्बधृतया बहुमूल्यकाञ्च्या च । रसोत्पादकस्थाननिरूपणार्थं स्थानद्वयवर्णनम् । हस्तपादौ तु वर्णितौ पूर्वार्धेन । एवं रसस्थानमादिमध्यावसानेषु वर्णितम् । भगवतः सुमुखत्वाभावात् न सापि सुमुखीति मुखमान्तरो भावश्च न वर्णितः ॥ ८ ॥

एवं रसार्थं देशकालादीनामानुगुण्येऽपि भगवति स रसो नोत्पन्नः । न हि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः, किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थं च । तदत्र रसानुभवे क्रियमाणे बाधितं भविष्यतीति तद्दोषनिराकरणार्थं किञ्चिदुक्तवानित्याह तां रूपिणीमिति ।

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं च दृष्ट्वा या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ।
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ॥९॥

भगवतो लक्ष्मीर्नियता अपरिहार्या च । तादृशीमपि न मन्यत इति वक्तुं तां वर्णयति । तां गुणतः प्रसिद्धाम् । रूपिणीं श्रियमिति स्वरूपत उत्कृष्टाम् । अनन्यगतिमिति भक्ताम् । अनेन भगवद्योग्यता निरूपिता । तस्या गुणत्रयमपि ज्ञात्वा तथोक्तवानिति वक्तुमाह दृष्ट्वेति । आकृतिरसमाना भविष्यतीति तन्निराकरोति । या लीलया धृततनोरनुरूपं रूपं यस्याः सा । तस्या गुणादिभिः प्रीतः, अन्यथा गुणानां कार्यासाधकत्वेन अगुणत्वमेव स्यात् । अतस्तैर्गुणैः प्रीतोऽपि भगवान् स्मयन् जातः । नह्येतादृशगुणवत्त्वे गर्व उचित इति, गर्व एवोपक्षीणा गुणा इति वा । अत एव प्रीतोऽपि स्मयन् जातः । यदा भगवान् सम्मुखः हास्यवदनोऽपि जातः, तदा रुक्मिणी सुमुखं ज्ञात्वा स्वयमपि तथा जातेत्याह अलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधामिति ।

१. नूपुरः । २. संमुखमिति पाठः ।
५ सु. रा. फ. प्र.

शरीरमिव मुखं सर्वतो वर्णयति । उपर्यलकाः, उभयतः कुण्डले, अधः पदकयुक्तः कण्ठः त्रिवल्यात्मकः स्वरूपतोऽपि सुन्दरः, अन्यथा कण्ठपदं व्यर्थं स्यात् । एवं त्रिभिः कृत्वा सुन्दरं यद्वक्त्रं तत्र उल्लसत् स्मितमत्यन्तं प्रफुल्लरसमिव स्मितमेव सुधा । महादेवेन दग्धमपि कामं जीवयतीति । तादृशीमावभाषे । तत्र हेतुर्हरिरिति । स हि तस्या अपि दोषं दूरीकर्तुं यतते ॥ ९ ॥

भगवद्वाक्यान्याह राजपुत्रीत्येकादशभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः ।**

महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः ॥ १० ॥

सप्तभिः स्वोत्कर्षः विपरीततया स्वस्य धर्माणां च निरूपितः । येन भगवान् सिध्यति तन्निराकृत्यं । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं विपरीततया श्लोकचतुष्टयमाह । तत्र प्रथमं तस्याः कृतमनभिनन्दन् श्रियं कीर्तिं च विपरीततया निरूपयति । तत्रापि प्रथमं श्रियम् । राजपुत्रीति सम्बोधनं जातिकुलोत्कर्षसूचकम् । भूपैरीप्सितेति सौन्दर्यम् । लोकपालविभूतिभिरिति माहात्म्यम् । गुणाश्च । तेषामुत्कर्षं तदपेक्षयाप्यस्या उत्कर्षं वक्तुमाह महानुभावैरित्यादिपदत्रयेण । उत्कर्षो द्विविधः, बाह्य आभ्यन्तरश्च । बाह्यो द्विविधः, अलौकिको लौकिकश्च । तद्द्वयमाह । महाननुभावो येषाम् । श्रीयुक्ताश्चेति । आन्तरमाह रूपेति । रूपं शरीरसौन्दर्यम् । औदार्यमपेक्षितो गुणः सर्वदोषनिवारकश्च । बलं क्षत्रियाणामपेक्षितम् । तैरूर्जिताः अतिपुष्टाः । एवमेकेन सा स्तुता ॥ १० ॥

अगत्या तथा कृतमिति पक्षं वारयति तान् प्राप्तानिति ।

तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ।

दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ॥ ११ ॥

बहूनां निर्देशो विचार्य ग्रहणाय । सर्वेषामर्थित्वात् । त्वदर्थित्वमेवापेक्षितमिति भावः । प्राप्तानिति शरीरेण सम्बद्धान् । एवं बहिरन्तःसम्बद्धान् परित्यज्य । तत्रापि तव समानत्वमप्यन्तर्बहिश्च । कामादिना शरीरेण च सम्बद्धाः । विवाहश्च समयोरेवेत्यग्रे वक्ष्यते । न च तेषामप्रसिद्धिरित्याह चैद्यादीनिति । जनपदशब्दत्वादतिप्रसिद्धिः । स्मरदुर्मदानिति । देशकालाद्यपेक्षामपि परित्यज्य स्त्रीहितं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्विवाहे लोकशास्त्रविरोधाभावमाह दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रेति । वाग्दत्ता । मुख्यतो भ्रात्रैव दत्तेति प्रथमं तन्निर्देशः । स्वपित्रेति । तस्यैव सा कन्येति न स्वातन्त्र्यं स्वैतो दाने । ऐहिकार्थं तु विवाहः । तदैहिकं तेष्वेव युक्त्या शास्त्रेण लोकेन च सिद्धमिति तत्परित्यज्य कस्मादेव हेतोः नोऽस्मान् ववृषे वृतवती । अविशेषादिति चेत् । तत्राह असमानिति । बहुवचनं सम्बन्धिकुलाभिप्रायम्, यथा राजानः त्वत्समाः, तथा नाहम्, नाप्यहं राजसमः, नाप्यस्मदीयाः ।

१. रस इव । २. स्वपित्रे तस्यैव सा कन्येति, स्वपित्रे तस्यैव संकल्पेनेति, तस्यैव संकल्प्येति पाठत्रयम् । ३. स्वदान इत्यर्थः ।

तेन लौकिकार्थं वरणपक्षे लौकिकोत्कर्षाभावात् आसक्त्यभावेन सुखाभावाच्च अलौकिकस्य प्रकृतेऽसम्भवात् कस्माद्वृणे । हेतुश्चेदस्ति, वक्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वीक्षैवं हेतुः, सर्वोऽपि स्वेष्टमेव वृणुते, अतो वस्तुविचारो व्यर्थं इत्याशङ्क्य वस्तुनि दोषानाह राजभ्य इति ।

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ।
बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

रूपतः फलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ।
चतुर्भिर्दूषणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपदोषमाह । राजानो जरासन्धादयः, तेभ्यो बिभ्यत इति । न हि भयानकरसेनाविष्टानां सुखजनकत्वमस्ति । किञ्च । समुद्रं शरणं गतानिति । नह्यन्यं शरणं गतस्य स्वातन्त्र्यमस्ति । नह्यस्वतन्त्रस्य सुखसाधकत्वम् । सर्वान् यादवानालक्ष्य बहुवचनम् । कपटमातुपलीलेव यादवलीलाप्याश्रितेति तैः समानधर्मवचनं लीलायां युक्तमेव । लौकिकदृष्ट्यैव स्वीकृत इति तदुपयोगिप्रकारेण पदार्थनिरूपणेनापि शास्त्रीयो दोषः । तृतीयं दूषणं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति । द्वेषमात्रस्य करणमयुक्तम् । फलपर्यवसाने तु न दूषणम् । बलवत्पदात्फलपर्यवसानाभावोऽपि सूच्यते । बहुभिश्च सह कलहः न युक्तः । सर्वतः शङ्काया विद्यमानत्वान्न स्वास्थ्यं लोकप्रतीत्या निरूपयति । सर्वबलवद्विरोधे फलमपि जातं सूचयति प्रायस्त्यक्तनृपासनानिति । ययातिशापात्त्यक्तं नृपासनं यैः यादवैः । अर्जुनादिव्युदासार्थं प्राय इति । अतो राजकन्यया राजैव विवाह्यो मुख्यः । अथवा राजमित्रम्, राजतुल्यो भवतीति । अथवा । स्वदेशस्थितः खण्डमण्डलाधिपतिर्वा । अथवा । निकृष्टपक्षे निर्भयः । नतु चतुर्विधदोषयुक्तः कश्चिदपि विवाह्यो भवति ।

अविचार्य मोहात् नीतिं परित्यज्य विवाहे बाधकमाह अस्पष्टवर्त्मनामिति ।

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ।
आश्रिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥

अथ यद्यलौकिकदृष्ट्या दूषणानि परिहृत्य विवाहं कुर्यात्, तदा अलौकिकव्यवहारस्तया ज्ञातुमशक्य इति लौकिकपक्षाश्रयणे उभयभ्रष्टाः स्त्रियः सीदन्ति । अलौकिकानां लक्षणमाह । न स्पष्टं वर्त्म येषाम् । यस्य हि रीतिर्ज्ञायते, तदनुसारेण व्यवहर्तुं शक्यते । कदाचित्ते लोकानुसारेणापि व्यवहरन्तीति तेषां नियतमार्गज्ञानाभावेऽपि तदाश्रितो लौकिकमार्गो ज्ञायत इति कथमवसाद इति चेत् । तत्राह अलोकपथमीयुषामिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

राजभ्यो बिभ्यत इत्यत्र । फलपर्यवसाने त्विति । द्वेषफलं तेषां मारणं कर्तुं शक्येत चेद्द्वेषे न दूषणम् । परं तदेव न शक्यमित्याहुः बलवत्पदादिति ।

---

१. दृष्ट्या ।

अलोका लोकातिरिक्ताः, लोके स्थित्वापि अलौकिकानामेव मार्गमाश्रयन्ति । तेषां लौकिकव्यवहारोऽप्यलौकिक इत्यर्थः । अत एव क्षणिकानामव्यवस्थितगतीनां पदवीमाश्रिताः सीदन्ति । प्राय इति । ता अपि चेत्तत्प्रवणास्तादृश्य एव भवेयुः, तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् ॥ १३ ॥

किञ्च । यं न कोऽपि भजते, तं यो भजते, स सीदतीति वक्तुं मां न कोऽपि भजत इत्याह भगवान् निष्किञ्चना इति ।

निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ।
तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥ १४ ॥

धनिन एव स्त्रीणां प्रियाः, वयं तु निष्किञ्चनाः । नाप्यस्मदीयाः सकिञ्चना इत्याह निष्किञ्चनजनप्रिया इति । निष्किञ्चना एव जनाः प्रिया येषाम्, निष्किञ्चनजनानां च स्वयं प्रियाः । अतः साक्षात्परम्परयापि धनाभाव उक्तः । एतत्प्रायिकं भविष्यतीत्याशङ्क्य सर्वजनीनं नियतमेतदित्याह तस्मादिति । आढ्या धनेन सम्पन्नाः प्रायेण न मां भजन्ति, धननाशस्योभयथापि सम्भवात् । यद्यप्यस्मासु स्नेहं कुर्यात्, तदा सर्वस्वमस्मदर्थं विनियुञ्ज्यात्, तदापि निर्धनो भवेत् । यदि वास्मन्माहात्म्यं बुद्ध्वा आन्तरमेव भजनं कुर्यात्, तदापि अस्माकं प्रियः स इति अस्माभिरेव स्वप्रियत्वसिद्ध्यर्थं स निर्धनः क्रियते । अत उभयथापि लोके प्रतिष्ठाकरमाढ्यत्वं नश्यतीति न भजन्ति । तव तु आढ्यत्वमेव स्वरूपमिति स्वरूपनाश एव सम्भावित इति भावः । प्रायेणेति अम्बरीषादिव्युदासार्थम् ॥ १४ ॥

नीतिविरोधमाह ययोरात्मसममिति ।

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५ ॥

सुमध्यमे इति सम्बोधनं निर्धनगृहे स्थातुमशक्तिं बोधयति । कार्यकरणासामर्थ्यात् भोगाभावाच्च । अत एव समान एव विवाहः, नासमान इति । लौकिकं समानत्वं यैः सिध्यति, तान् धर्मानाह । ययोः स्त्रीपुरुषयोर्मित्रयोर्वा समानं वित्तं भवति, समानं च कुले जन्म, वयो वा, ऐश्वर्यं च समानम्, आकृतिश्च, वयस्तारुण्यं च, भव उत्पत्तिर्वा । जन्मभवयोः कालदेशकृतो भेदोऽनुसन्धेयः । सर्वथा साम्यं न युक्तमनुपपन्नं चेति आत्मपदम् । स्वयोग्यानुसारि साम्यमित्यर्थः । यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः, षोडशवार्षिकी कन्येति । पञ्च धर्माः समाः । ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः । 'कन्या वरयते रूप'मितिश्लोकेऽपि पञ्चापेक्षिता धर्मा उक्ताः । रूपमत्राकृतिः । वित्तं स्पष्टम् । श्रुतमैश्वर्यस्थानी-

---

१. रूपमिति पाठः । २. प्राय इति पाठः ।

यम् । कुलं जन्म । भवः समृद्धिः पक्वान्नस्थानीया । तदेवात्रापि ग्राह्यम् । तत्र लौकिकदृष्ट्या राजसमानं धनं नान्यस्य भवतीति साम्याभावः सिद्धः । जन्म । यादवानां तथा न कुलीनत्वमिति लोकप्रसिद्धिः । आकृतिरपि न गौरेति । राज्याभावादेव नैश्वर्यम्, उद्भवोऽपि तत एव निवर्तते । दैवाज्जातेऽपि विवाहे मैत्री न तिष्ठतीति प्रकृते मैत्र्या अप्युपयोगात् ग्रहणम् । उत्तमाधमयोस्तु न क्वचिदिति । क्वचिदपि नेत्यर्थः । क्वचिज्जातं वा न सुखकरं भवतीति वैलक्षण्यम् ॥ १५ ॥

तर्हि किमतः परं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह वैदर्भीति द्वाभ्याम् ।

वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ।
वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६ ॥

एकेनाज्ञानं समर्थ्यते । 'अज्ञानात्कृतमकृतमेवे'ति हविर्विपर्यास इव पुनर्यथाकरणमित्युपाय इति प्रथममज्ञानमाह । वैदर्भि विदर्भराजदुहितः । अनेन सत्कुलप्रसूतत्वमुक्तम् । अविज्ञाय वयं वृता इति । एतत्तस्या अज्ञानसमर्थनं कार्यान्तरविधानार्थम्, न तु दोषारोपार्थम् । ननु स्तोत्रद्वारा विज्ञापनया च तया पदार्था ज्ञायन्त एव, तत्कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह अदीर्घसमीक्षयेति । न दीर्घा सम्यगीक्षा यस्याः । आपातत उत्कर्षं दृष्ट्वा अलौकिकमज्ञात्वा लौकिकं सुखं भविष्यतीति वरणाददीर्घदर्शित्वम् । वस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसारनिवारकः, नतु संसारप्रद इति वस्तुतोऽप्यदीर्घदर्शित्वम् । तत्र हेतुमाह गुणैर्हीना इति । सगुणादेव संसारो भवति । ननु पूर्वं नारदादिभिः त्वदीयैः[1] अनन्तगुणपूर्णत्वेन भवान् स्तुतः, तत्कथं गुणैर्हीना इति चेत्, तत्राह भिक्षुभिः श्लाघिता इति । भिक्षवो हि न वस्तुस्वरूपं जानन्ति, परस्य कथमिष्टमनिष्टं वा भवतीति स्वकार्यमात्रं पश्यन्ति । अन्यथा न याचेरन् । तदुक्तं पूर्वम् । 'नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न याचेते'ति सामान्यतो याचकदूषणम् । अतः स्वयं गुणातीता इति केवलं मोक्षार्थिनः संसारापेक्षिणोपि स्थाने स्तुवन्तीति भिक्षुभिः श्लाघिता इति दूषणम् । तत्रापि मुधा । तेषां स्वाचरणादेव पुरुषार्थोऽपि सिध्यतीति मोक्षेऽपि न मंदानापेक्षा, परमभक्तानां तु सुतरामेव न मदपेक्षा । अतो मुधैव स्वरसात्ते स्तुवन्ति । ये पुनः संसारापेक्षिणः, तैर्न तद्ग्राह्यम् । अतः स्वतः परतश्च अभिप्रायापरिज्ञानात् भ्रमस्त्वोत्पन्न इति अज्ञानादेव वरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तर्ह्यतःपरं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह ।

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ।
येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥

अथेति भिन्नप्रक्रमेण । पितृगृहे गत्वा पूर्ववत् कृत्वा आत्मनोऽनुरूपं संसारिक-

1. त्वदीयैरितिः पाठः । 2. भगवानिति पाठः ।

प्रवणम् । स्त्रियः संसारैकस्वभावा इति स्त्रीणां न मुक्तिरिति मर्यादा । स्त्री च भर्तृसायुज्यं प्राप्नोति । अतः समाने भर्तरि सर्वमेतदुपपद्यते, न विषम इति, अन्यथा स्त्रीनाशो भर्तृनाशो वा स्यात् । स को वा वरणीय इत्याकाङ्क्षायां बहिर्मुखं निर्दिशति क्षत्रियर्षभमिति । ते हि बहिर्मुखा एव । अन्यथा निर्दयाः परघातं न कुर्युः । क्षत्रियश्रेष्ठत्वात् न कोऽपि वाच्यतां मन्यते । तेषां जये अन्यसम्बन्धिन्योऽप्याह्रियन्त इति न दूषणमपि । आकाङ्क्षा तु तेषां वर्तत इत्युक्तमेव । ततः किं स्यादित्याशङ्क्याह येनेति । सत्या आशिषः, प्रवाहनित्या विषयाः, तैरेव सिध्यन्ति, न त्वन्यैः । ऐहिकामुष्मिकफलरागरहितस्तु मत्परायण इति न मत्सेवया सर्वजन्मस्वैहिकामुष्मिकफलसिद्धिः । अतः संसारैकस्वभावक्षत्रियर्षभवरणेनैव फलप्राप्तिरिति युक्तम् । त्वमिति मायारूपत्वमुक्तम् । कापट्यं तत्रैव सफलं भवति, न तु ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवं कर्तव्ये, सर्वज्ञेन त्वया किमित्यहमाहृतेति चेत्, तत्राह चैद्येति द्वाभ्याम् ।

चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्रादयो नृपाः ।
मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥
तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ।
आनीतासि मया भद्रे तेजोऽपहृतयेऽसताम् ॥ १९ ॥

तान् तेषां दोषं च निरूपयति । आद्यन्तौ शापवशात् द्वेषिणौ । मध्यमौ देवतान्तरोपासकौ बहिर्मुखाविति चत्वार उक्ताः । तेन शापात् वा स्वभावाद्वा ये अन्यपराः, ते द्विषन्तीति । येऽप्यन्ये तानप्येतादृशधर्मवतः आदिशब्देन परिगृह्णाति । नृपा इति तेषां सर्वथा अमारणे हेतुः । मम सम्बन्धिनोऽपि मां द्विषन्ति । किञ्च । त्वत्सम्बन्धिनोऽपीत्याह रुक्मी चापीति । तव मुख्यः सम्बन्धी ज्येष्ठभ्राता । चकारात्तत्सम्बन्धिनः । सम्बन्धविशेषस्योक्तत्वात् ते तवापरिहार्या इत्यपि सूचितम् । अतस्तेऽस्मदीयास्त्वदीयाश्चेति तेषां गर्वलक्षणसन्निपातनिवृत्त्यर्थं त्वमानीतेत्याह । वामोर्विति सम्बोधनाददुष्टत्वं च द्योतितम् । निवार्यं दोषमनुवदति तेषां वीर्यमदान्धानामिति । वीर्यमदेन अन्धानाम् । यथा अन्धः निकटे स्थितमपि गर्तं न जानाति, अपि तु पतत्येव, तथा ते वैष्णवानलेषु पतन्तः मया निवारिता इति भावः । किञ्च । दृप्ताः हृदयशून्या अपि । न वा प्रमाणम्, न वा विचारस्तेषामित्यर्थः । ताभ्यां जातो यः स्मयः तस्य नुत्तये आनीतेति समानयने हेत्वन्तरमिति, दोषाभावश्च पूर्वं प्रतिपादित इतीतरभजनं समर्थितं भवति । ननु तेषां गर्वाभावस्तत्पराजयेनैव सिद्धो भवतीति किं मदाहरणेनेत्याशङ्क्याह तेजोऽपहृतय इति । तेषां तेजोऽप्युपहर्तव्यम् । उपहृतये नाशाय वा । जयपराजयावव्यवस्थिताविति शास्त्रेण कदाचिज्जातेऽपि पराजये न यावज्जीवं ग्लानिं मन्यन्ते । सत्प्रतिभाः सन्तः पुनरायान्ति च ।

१. गर्भ इति पाठः ।

एवं कृते तु गततेजसो भवन्तीति न तेषां पुनरुद्गमः । तेजोहरणं दोषाय भविष्यतीत्याशङ्क्याह असतामिति । असतां तेजोनाशः युक्त एव ॥ १८, १९ ॥

एवं रुक्मिण्या उपयोगमुक्त्वा स्वार्थं सा स्थापनीयेति पक्षं वारयति उदासीना इति ।

उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ।
आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥

नूनमिति नात्र सन्देहः युक्त्या कर्तव्यः । ईषणात्रयं पर्यवसितं स्त्रीपुत्रधनरूपम् । तदपेक्षायामन्तस्तन्निवार्यरोगे तदपेक्षा भवति । पूर्णानन्दस्य स्वस्मिन् दोषाभावात् औदासीन्यमेव । द्वेषाभावात् नापि त्याज्यम् । अतः स्वस्योपचयापचयाभावात् न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः । अत्र भगवत्सम्बन्धः नोभयेच्छाकृतः, किन्त्वन्यतरेच्छाकृत एव । कार्यमुभयेच्छाधीनमिति तदनुरोधे भगवतः सकाशात्तत्कार्यमुत्पद्यते । अननुरोधे तु नेति नावश्यकत्वं कार्यस्य । अनुरोधस्तु न नित्यः भिक्षुकेष्विव । अतोऽन्यत्र नित्यापेक्षिणो गमनमुचितम् । 'धर्मार्थकाममोक्षार्थं य इच्छे'दित्यादिवाक्यमपि पृथगेव दानं बोधयति, ननु क्रियायां भगवत्सम्बन्धम्, अन्यथा भगवांस्तद्दाता न भवेदेव, स्वस्य निर्बन्धसम्भवात् । अकामुकत्वे हेतुमाह आत्मलब्ध्येति । यद्यपि भगवति नायं हेतुः, आत्मत्वात् अज्ञानादिव्यवधानाभावाच्च । 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतिरपि न फलस्य फलसम्बन्धं बोधयति । तथापि लौकिकोक्त्या सम्मतिप्रदर्शनार्थं तथोच्यते । यथा लब्धात्मानः न स्त्र्यादिकामुकाः, एवं वयमिति । वाच्यं त्वेतावत्पूर्णा आस्महे इति । सर्वदैव वयं पूर्णास्तिष्ठाम इत्यर्थः । नित्यप्राप्त एवात्मा हेतुत्वेनानूद्यत इति । ननु तथापि क्रीडार्थं समागतस्य क्रीडानिर्वाहार्थं कामना भवत्येवेति चेत्, तत्राह गेहयोर्ज्योतिरक्रिया इति । आविर्भूतमनाविर्भूतं वा तेजः स्वयं कार्ये न व्यापृतं भवति, किन्त्वाविर्भूतं केनचिन्निमित्तेन स्वसम्बन्धिनं प्रकाशयति । सम्बन्धिन एव च दोषं नाशयति, नतु स्वस्य काचिदपेक्षा । आविर्भूतमिति गेहयोर्देहगेहयोः । उभयमपि तुल्यमिति ख्यापयितुं समानशब्देन निर्देशः । ज्योतिरिव क्रियारहिताः ज्योतिरक्रियाः । अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भाव इत्युक्तम् । अतः क्रिया विकारात्मिका नास्तीति नास्माकं काप्यपेक्षा । फलं च न नियतमिति फलापेक्षायामन्यानुसरणं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उदासीना इत्यत्र । दोषाभावादिति । कामाद्यभावादित्यर्थः । गेहयोरिति सप्तमी । देहे गेहे च ज्योतिरिव क्रियारहिता इत्यर्थः ।

---

१. धर्मार्थकाममोक्षाख्यमिति पाठः । २. पृथग्दाने तु ईश्वरत्वेन अन्यथाकरणसामर्थ्यात् निरनुरोध इत्यर्थः ।

निःसम्बन्धं निरूप्य भगवान् निवृत्त इत्याह एतावदुक्त्वेति ।

श्रीशुक उवाच—**एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव ।**
मन्यमानामविश्लेपात्तद्दर्पघ्न उपारमत् ॥ २१ ॥

इदमेव वाचा तिरोधानम् । तिरोधाने निमित्तमाह आत्मानं वल्लभामिवेति । तत्रापि हेतुः अविश्लेपात् । यथा चैद्यादीनां दर्पहननार्थं एषा समानीता, एवमेतस्या अपि दर्पनिराकरणार्थं सम्बन्धनिराकरणं दर्पहेतुना सह सम्बन्धे विद्यमाने स्मयाभावो न भवतीति अनेनैव भविष्यतीति ज्ञात्वा कृतवानिति ज्ञापयति । वल्लभा भगवतोऽत्यन्तं प्रिया । प्रीतिविषयत्वादपेक्षिता इवेति । बहुस्त्रीकत्वात्कार्यस्यान्यथापि सिद्धेः । एकमार्थस्य यथा सा वल्लभा भवति, तथा सा मन्यते, अन्यथा अविश्लेपो हेतुर्न स्यात् । अथवा । अज्ञानेन भगवन्तं भजतीति प्रबोधार्थं भगवानेवं वदतीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह आत्मानं वल्लभामिवेति । भगवन्तं स्त्रियमिव मन्यते, 'यथा स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं कञ्चन वेदे'ति सुषुप्त्युपाख्याने 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति निरूपितम् । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र विवृतम् । तस्य यथा प्रबोधः कार्यते, एवमस्या अपीति । अर्धवल्लभां वा आत्मानं मन्यत इति वेति । उपारमत् वाक्यात् कायिकमानसव्यापाराच्च ॥ २१ ॥

ततो यज्जातं तदाह इतीति त्रिभिः ।

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ।
आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह ॥ २२ ॥
पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः ।
आसिञ्चती कुङ्कुमरूपितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥
तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ।
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन् रम्भेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् २४

सम्यक् ज्ञानवत्याः किञ्चिज्ज्ञानवत्याः मूर्छितायाश्च अवस्थाः क्रमेणोच्यन्ते । यतस्त्रिगुणा हि सा । अतः सत्त्वादितमोन्ता अवस्था वर्णिताः । प्रत्येकं गुणानां त्रैवि-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतावदुक्त्वेत्यत्र । दर्पहेतुनेति । चैद्यादीनां दर्पे हेतुर्भार्यात्वादियम् । तथाच तेषां दर्पहेतुना तया सह भगवतः सम्बन्धे तेषां स्मयनुत्तिर्न भवति, किन्त्वधिकः स्मयो भवेदित्यर्थः । दर्पहेतुर्भगवत्सम्बन्धः प्रबलः सन्नधिकं दर्पं जनयेदिति भावः । अनेनेति । सम्बन्धनिराकरणेनेत्यर्थः । कृतवानिति । सम्बन्धनिराकरणमिति पूर्वमन्वयः । लौकिकसम्बन्धे भार्यां प्रति स्वयमेवान्यभजनं नोपदिशेदिति भावः ।

---

१. मान्यते इति पाठः । २. कार्यः ।

पपातेति । कृशत्वात् श्लथद्वलयत्वम् । आदौ धर्मनाशः, पश्चाद्धर्मिण इति । क्रमेण ह्रास इति नालौकिकप्रकारेण तस्याः पातः । व्यजनं वीज्यमानं धारकप्रयत्ननाशात् पपात । अनेन स्थूलः प्रयत्नो नष्ट इत्युक्तम् । सूक्ष्मोऽपि नष्टः येन प्राणो धार्येत इत्याह देह-श्चेति । देहश्च पपात । चकारात्तत्सम्बन्धीन्याभरणादीन्यपि । इतोऽपि सूक्ष्मः कारण-प्राणधारकोऽवशिष्यते । तस्मिन्निवृत्ते सर्वनाशो भविष्यतीति भगवत एतावद्दूरं परीक्षा । लौकिक्याः पुनर्जीवनमलौकिकं न युक्तमिति ततः पूर्वमेव प्रतीकारं करिष्यति । सूक्ष्मा धारिका बुद्धिः स्वप्नेऽपि तिष्ठतीति कथं देहपात इति चेत्, तत्राह विक्लवधिय इति । सूक्ष्मापि बुद्धिर्वैक्लव्यं प्राप्तवती । विचारेण तदपनोदाभावमाह सहसैव मुह्यदिति । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'रिति न्यायेन अर्धं मृता । केवलमासन्यस्तिष्ठति । अत एव पतिता, न मृता । पतनादपि भयं भवतीति भयेन प्रयत्नाभिव्यक्तिमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह रम्भेव वातविहतेति । वाय्वाघातेन यथा कदली भग्ना पतति, सर्वथा प्रयत्नरहिता स्वतोऽपि कोमला । प्रविकीर्य केशानिति रम्भातुल्यत्वं निरूपितम् । अथवा । मूर्च्छासमये शिरोभ्रमणं जातमिति केशग्रन्थिविस्रंसनात् केशविकीर्णता[1] जाता । केशा वेण्याकारेण न बद्धाः ॥ २४ ॥

तदा भगवान् क्षणविलम्बे समाधानमशक्यमिति उपेक्षाभावं परित्यज्य, तस्या-मपेक्षाभावं कृत्वा, शीघ्रं प्रतिक्रियार्थं प्रवृत्त इत्याह तद्दृष्ट्वेति ।

तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।
हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकम्पत[2] ॥ २५ ॥

तस्याः पतनं दृष्ट्वा करुणायुक्तो भूत्वा अन्वकम्पत । तस्या दुःखनिवृत्तिमियेष । अभिप्रायानुसारेण यत्तयाग्रे निरूपितं तावद्वक्तव्यम् । ततश्च अभिमानाभावे ज्ञाते भग-वान् कृपां कुर्यात् । यत्तु मध्ये मूर्च्छया पतनम्, तदभिप्रायाज्ञानात् । ईश्वरवाक्ये च यावत्स एव स्वाभिप्रायं न प्रकाशयति, तावदर्थान्तरं न वर्णनीयम् । अतो लौकिक-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्याः सुदुःखेत्यत्र । लौकिक्याः पुनर्जीवनमिति । उत्तरार्धे लोकधर्मपुर-स्कारेण लीलाकरणात्तादृशलीलासम्बन्धिन्या अलौकिकप्रकारेण जीवनं न युक्तम् । पूर्वार्धे अलौकिकभावेन लीलाकरणात्तत्र व्रजस्थानां जीवनमलौकिकं सम्पादितवानिति द्वादशा-ध्याये तथैव निरूपितमिति भावः ।

तद्दृष्ट्वेत्यत्र । अनुकम्पामिति । कृतवानिति शेषः । अनुकम्पापदार्थमाहुः दुःखेति । परदुःखप्रहाणेच्छायाः कृपापदार्थत्वादिति भावः ।

१. केशा विकीर्णा जाता इति पाठः । २. अनुकम्पामिति लेखपाठः ।

त्वात्तस्या अभिप्रायपरिज्ञानात् त्यागमयेन तथावस्थोचितैव । तदा भगवानुत्तरेऽदत्ते अभिमानाभावे चाज्ञातेऽपि कृपामेव कृतवान् । तत्र हेतुः करुण इति । दयायुक्तः । दयायामपि हेतुः तद्दृष्ट्वेति । भगवानिति सर्वार्थाभिज्ञता । कृष्ण इति स्त्रीणां प्रियः । तासामुद्धारार्थे आगतः कथं तां मारयेत् । ननु बहव एव मूर्च्छिता भवन्ति वचसा त्रासिताः, किमत्राश्चर्यमिति चेत्, तत्राह प्रियायाः प्रेमबन्धनमिति । सापि भगवतः प्रिया, भक्तत्वात् । तस्याश्च प्रेमातिशयः सम्बन्धाभावे ज्ञात एव प्राणपरित्यागरूपः । प्रेमैव बन्धनमिति भगवत्प्रेम्णैव सा बद्धा तिष्ठति । तदभावे ज्ञात एव पतितेति । ननु युक्तमेव तस्यास्तथात्वम्, केनांशेन सन्तुष्टः, सन्तोषहेतोराश्चर्यस्याभावादित्याशङ्क्याह हास्यप्रौढिमजानन्त्या इति । हास्यरसे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायेन पदार्थनिरूपणं प्रौढिः । तत्र भगवता पूर्वपक्षः कृतः । यतो रुक्मिणी न लौकिकी । नापि लौकिकविषयमपेक्षते । अतोऽवश्यं सिद्धान्तो वक्तव्यः । तद्वक्तुं न जानातीति मुग्धभावात् बालानामिवाभिमानो न दोषायेति मूर्च्छां दृष्ट्वा स्वभावतोऽपि परमकारुणिकः अनुकम्पां कृतवान् ॥ २५ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह पर्यङ्कादिति ।

पर्यङ्कादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ।
केशान् समूह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत् पद्मपाणिना ॥ २६ ॥

स्वयं शीघ्रमवरुह्य पर्यङ्कात्, हस्तद्वयेन तामुत्थाप्य, हस्तद्वयेन च केशान् समूह्य, एकेन हस्तेन केशबन्धं धृत्वा, दक्षिणेन तद्वक्त्रं प्रामृजत् । पद्मपाणिनेति शीतलेनामृतस्रावेण । तेन तापापनोदः जीवनं च जातम् । स्पर्शेनैव प्राणाः समागताः ॥ २६ ॥

ततः स्वस्थां सान्त्वयामासेत्याह प्रमृज्येति ।

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ।
आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥

तेनैव पाणिना अश्रूणि प्रमृज्य, अश्रूणां कला यत्र । तत उत्थाप्यैव[1] धृत्वैव हस्तद्वयेन मध्ये एकेन केशबन्धम्[2] । उक्तां क्रियां कृतवान् । अतः सान्त्वनपर्यन्तं चतुर्भुज एव स्थितः । प्रकर्षेण मार्जनं अश्रूणि दूरीकृत्य परितः स्थितकज्जलस्य सर्वत्र स्थापनम्, तथैवान्यत्रापि स्नेहप्रकाशार्थं त्यागाभावविश्वासार्थं च बाहुना आश्लिष्य । ननु स्वयमेव 'न त्वपत्यार्थकामुका' इत्युक्त्वा, पुनः किमर्थं तथा कृतवान्, तत्राह अनन्यविषयामिति । न विद्यते अन्यो विषयो यस्याः । यद्ययमपि विषयो न भवेत्, तदा शरीरनाशः स्यादिति । 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम्'इति । तस्यास्तथात्वं ज्ञात्वा स्वप्रतिज्ञास्थापनार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वेन न कामिता, किन्त्वनन्यविषयत्वेन । किञ्च । सती पतिव्रता । तदुपेक्षायां मर्यादाविरोधोऽपि स्यात् । राजन्निति सम्बोधनं भ्रमाभावाय । राजा हि पूर्णविषयो भवतीति ॥ २७ ॥

१. उत्थाप्येति पाठः । २. दोर्द्वयेन केशबन्ध इति पाठः ।

सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ।
हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥ २८ ॥

किञ्च, सान्त्वयामासेति । ततो वाक्यैः सान्त्वयामास । ननु स्वयमेव निःसम्बन्धं प्रतिपाद्य, कथं सान्त्वनं कुर्यादित्याशङ्क्याह सान्त्वज्ञ इति । सान्त्वने हेतुः कृपयेति । नतु भयेन कथञ्चिदपि । कृपणामिति दयायां हेतुः । नतु भार्याम् । ननु धर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात्कथं कार्पण्यमेव हेतुरित्यत आह प्रभुरिति । स हि स्वतः समर्थो न भार्यादिकमपेक्षते । हास्यप्रौढिवाक्यैर्भ्रमच्चित्तामिति वाक्यसान्त्वने हेतुः । अन्यथा कायसान्त्वनेनैव चरितार्थता स्यात् । अतश्चित्तभ्रमोऽपि निवारणीयः । ननु तिष्ठतु चित्ते भ्रमः, किं स्यात्, अत आह अतदर्हामिति । तद्विरूपतयावस्थानं नार्हति । शरीरेण कृपाम्, वाचा अकृपां च । शरीरे स्वास्थ्यम्, चित्तेऽस्वास्थ्यं वा । यतो भगवान् सतां गतिः । सन्तो हि निःसन्दिग्धा भवन्ति, भगवद्वाक्यविश्वासेन प्रवर्तन्ते । 'द्विःशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।' 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'ति । अतश्चित्तभ्रमापनोदनार्थं वाचा सान्त्वनं कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

तामेवाह त्रिभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**मा मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ।**
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गने ॥ २९ ॥

मा मेति । कायवाङ्मनसां पूर्वं पूर्वं बलिष्ठमिति कायेन सान्त्वने कृते फलरूपत्वात्तस्य वाचिकस्य दुर्बलत्वाच्च जातमेव सान्त्वनम् । परं कायवाचोः परस्परविरोधात् भगवान्न विश्वसनीय इति स्यात्, तन्निषेधति, हे वैदर्भि, मां मासूयेथा इति । दोषारोपेण मा पश्य । अथवा । निष्कारणमेतावद्दुःखं दत्तमिति कदाचिदसूयां कुर्यात् । अन्यत्तु सहजमेव, न तेन कश्चिदुपकारं मन्यते । तर्ह्येवं वचनस्य प्रवृत्तिविरुद्धस्य कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह जाने त्वामिति । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथावचनमभिप्रायं सूचयति । ननु निर्दुष्टा सर्वथा चेत्, तदैवमपि दोषं न मंस्यत इति किं दोषनिराकरणेनेत्यत आह वैदर्भीति । जन्मभूमिसम्बन्धात् कदाचिदेवमपि भावयेदिति, अन्यथा चित्तवृत्तिभङ्गपता कृतेति तद्दर्पहननं क्ष्वेल्यर्थं च न परस्परं विरुध्यते । शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः । मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति । लक्षणागौण्योस्त्वभेदः, तात्पर्ये वा अन्त-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मा मा वैदर्भीत्यत्र । अन्यत्त्विति । लौकिकविषयागावादिकमित्यर्थः । न तेनेति । लौकिकविषयादिना कश्चिदपि भक्त उपकारं न मन्यते । अतस्तद्गावकथनं सहजत्वान्न दुःखदम्, किन्तु त्यागबोधकं वाक्यं दुःखदमित्यर्थः । दोषं न मंस्यते इति । एतादृशवाक्याकथनेपि विषयान्न भावयिष्यतीत्यर्थः । एवमपीति । विषयभोगमपीत्यर्थः ।

१. भगवतीति पाठः ।

भावः। तत्र मुख्यार्थबाधः दर्पहननपक्षे क्ष्वेलिपक्षे च तुल्यः। ततः प्रासङ्गिको गौणः क्ष्वेल्यां पर्यवस्यति। तात्पर्यं तु दर्पहनन इति उभयमविरुद्धम्। 'स्त्रीषु नर्मविवाहे च'ति वाक्यात् मुख्यार्थरहितशब्दप्रयोगो न दोषाय। अन्यथा तात्पर्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात्। 'परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय'मिति भगवद्वाक्याच्च। पूर्वपक्षन्यायेन बहिर्मुखत्वं लौकिकत्वं च तस्यामारोप्य, वाक्यानि प्रयुक्तानीत्यवोचाम। प्रासङ्गिकानि फलानि भगवान् निर्दिशति सान्त्वनार्थम्। मुख्यार्थो न विवक्षित इत्यत्र हेतुः जाने त्वां मत्परायणामिति। अहमेव परमयनं यस्याः। तर्हि कथने कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह क्ष्वेल्याचरितमिति। क्ष्वेली परिहासः। परिहासार्थमेव हि गाल्यः उत्पन्नाः। अतः क्ष्वेल्यैवाचरितं तादृशवचनभाषणं कृतमित्यर्थः। तथाकरणे दोषाभावमाह अङ्गने इति। अङ्गं नयति प्रापयतीति तादृश्या सह रसोत्पत्त्यर्थं वक्तव्यमेव। प्रासंङ्गिकत्वात्तदानीमेवैतदभावेऽपि न दोषः। अग्रे तु भविष्यति। दर्पस्तु भगवदीयतया स्वल्पो मृग्य एव, अन्यथा ज्ञानमार्गात् को विशेषः स्यात्। परमुद्गतो नापेक्ष्यते। तस्मिन्निराकार्ये वक्ता ईश्वर इति सर्वोऽपि निवृत्तः, तदाधाराः प्राणा अपि। तदनभिप्रेतमिति पुनः प्रतिप्रसवमाह जाने त्वामिति। परन्त्वहमेव वल्लभेति न मन्तव्यमिति भावः। क्ष्वेल्याः प्रयोजनमाह त्वद्वचः श्रोतुकामेनेति। गूढं वाक्यमपि श्रोतव्यमिति भावः॥ २९॥

प्रयोजनान्तरमाह मुखं चेति।

मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम्।
कटाक्षेपारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम्॥ ३०॥

मुखं च ईक्षितुम्। गालिदाने हि लोकाः कुप्यन्ति, तथा त्वमपि कोपं करिष्यसीति कोपोत्पादनार्थं तथोक्तम्। प्रेमरसस्त्रिविधो भवति, सात्त्विको राजसस्तामसश्च। सात्त्विकस्तत्र पुत्रादिसाधारणः। राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः। तामसस्तु जार एव भवति। सहजः सँ भावः कदाचिदत्र द्रष्टव्य इति तदुत्पादनार्थं वचनम्। प्रेम्णा यः क्रोधसंरम्भः, तेन स्फुरितमधरं यत्र, कटाक्षेपा वक्रदृष्टयः, तत्सहितमरुणं अपाङ्गं नेत्रान्तं यस्य। सुन्दरश्च

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

प्रासङ्गिकानि फलानीति। दर्पहनने तात्पर्यात्तन्मुख्यं फलं स्वपरायणत्वज्ञानक्ष्वेलिकोपादीनि प्रासङ्गिकानीत्यर्थः। मुख्यार्थ इति। त्याग इत्यर्थः। गाल्य इति। विवाहाद्युत्सवे उच्यन्ते ता इत्यर्थः। प्रतिप्रसवमाहेति। भगवज्ज्ञानस्य सिद्धविषयत्वात्तज्ज्ञानेन प्राणादीनां प्रतिप्रसवो जातः। प्राणादिस्थितिं विना भगवत्परायणत्वं न सिध्यतीति भावः।

१. गाली:। २. प्रार्थयतीति पाठः। ३. इतः पूर्वं 'प्रयोजने'त्यारभ्य 'तयोक्त'मित्यन्ताः पङ्क्तिका लेखकप्रमादत्र पतिताः। प्रभूणां पुस्तके तु ता अस्मिन्श्लोकव्याख्यानारम्भे दृश्यन्ते। उचितं च तथैवेति।
४. स्वभाव इति पाठः।

भ्रुकुट्याः तटः । मुखं रसालं तामसं तदैवं भवति । दृष्टिश्च सात्त्विकी तदैव रसाला । तदैव भ्रूभङ्गश्च रसालः ॥ ३० ॥

ननु किमेवं वाक्काययोः श्रवणादिनेति चेत्, तत्राह अयं हीति ।

अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्मैर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥

गृहमेधिनां गृहेषु कामैकप्रधानेषु अयमेव परमो लाभः, अनिषिद्धः सन् पूर्णः कामरसः प्राप्यत इति । अतो यत्र रसाभास एव, तत्र चेद्रसः प्राप्यते, स कथं न परमो लाभो भवेत् । गृहमेधिनामिति स्वभावतो रसाभाव उक्तः । नर्मैः परिहासवचनैः । यामः कालः याममात्रं वा । त्रियामा रात्रिः । तत्र निद्रार्थं यामद्वयम्, ततो याममात्रमेवावशिष्यते । प्रियया सहेति । प्रीतिस्त्वन्तरा, कायिकः साधारणः, वाचनिकं चेन्न स्यात्, तदैकाङ्गविकलमिति सर्वथा परिहासो वक्तव्यः । नन्वेवं सति विरसता चेत्स्यात्, तदधिकं नश्येदित्याशङ्क्याह । भीर्विति सम्बोधनम् । 'विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना' इति स्त्रीविशेषवाचित्वान्नैवं विरसं करोति । भामिनीति लौकिकं चातुर्यमुच्यते । तेन स्वभावतः गुणतश्चोत्तमेति नान्यथा करिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

ततः स्वस्था भूत्वा भगवदभिप्रेतं कृतवतीत्याह सैवमिति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—**सैवं भगवता राजन्वैदर्भी परिसान्त्विता ।**
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥

आदौ स्वास्थ्यमुच्यते । सा पूर्वं तथोक्ता तथाभूता च । ननु उभयमपि भगवद्वाक्यमेवेति कथमस्मिन्वाक्ये विश्वासः, पूर्वोत्तरभावस्त्वप्रयोजकः, यथा पूर्वत्र हेतुरुक्तः, तथात्रापि मरणमनभिप्रेतं भविष्यतीति हेतुः कुतो न भवेत्, ततो निर्विचिकित्सं कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह भगवतेति । स हि सर्वसमर्थो यथेच्छं करोतीति । राजन्निति पूर्ववत् । वैदर्भी स्वभावतो भक्तिप्रधाना राजसीति । परितः सान्त्वनं कायवाङ्मनोभिः । बाधकं च विरुद्धं वाक्यं परिहासोक्तिं ज्ञात्वा उदासीनत्वे चिन्तारहिता अलौकिकी स्वस्थतीत्येव स्फुरितबाधा अभिप्राये ज्ञाते प्रियत्यागभयं जहौ । अन्यथा सशेषोभिमानो न भवेदिति । तया ध्वन्यर्थतैव ज्ञाता, नतु स्वयाभावार्थता । अत एव यथार्थत्वे प्रियत्यागेन यद्भयं तत्त्यक्तवती ॥ ३२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अयं हीत्यस्याभासे । श्रवणादिनेति । श्रवणं च तदादिदर्शनं च तयोः समाहारस्तया । तेनेति । तथा च 'वचः श्रोतुकामेने'त्युक्तेन वाचः श्रवणेन 'मुखं च ईक्षितु'मित्युक्तेन कायस्य दर्शनेन चेत्यर्थः । व्याख्यानान्ते नान्यथा करिष्यतीति । मनसि चरमं न स्थापयिष्यतीत्यर्थः ।

१. सुरीमार्कार्थो पाठः ।

ततः स्वस्था भगवदभिलषितं किञ्चिदुक्तवतीत्याह बभाप इति ।

बभाषे ऋषभं पुंसां वीक्षन्ती भगवन्मुखम् ।
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन भारत ॥ ३३ ॥

पुंसामृषभं पुरुषोत्तमम् । अनेन भगवान् न स्त्रीपतिरित्युक्तम् । ततश्च स्त्रीबुद्धिः कापट्यं स्त्रीवश्यता च भगवतो निवारिता । एवं ज्ञात्वैव सा यथार्थं वदति, नतु साप्यन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वदति । तथा सत्यभिप्रायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् । वीक्षन्ती भगवन्मुखमिति । दृष्ट्वैव परमः सन्तोषः वाच्यार्थस्फूर्तिरपि निरूपिता । अन्तर्गतं भावत्रयं आविष्कुर्वती तथोक्तवतीत्याह सव्रीडेति । लज्जा स्वाभाविकी सात्त्विकी, हासो राजसः शृङ्गारप्रधानः । रुचिरं स्निग्धं यदपाङ्गं तदपि गुणत्रययुक्तम् । तेन वीक्षन्तीति स्वान्तःस्थितभावोद्गिरणं निरूपितम् । अत'श्चित्तमनेनैवाकृष्यत' इति वचनानि पोपकाण्येव भवन्ति, नत्वन्यार्थकल्पनया कदाचिदपि विरुद्धानि भवन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

वचनान्याह पञ्चदशभिः नन्वेवमिति ।

रुक्मिण्युवाच ।

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाह यद्वै भवान्भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ।
क्व स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः क्वाहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा॥३४॥

कला एवैताः त्रिविधमपि पञ्चविधं कामरसं प्रबोधयन्तीव । कथं भगवता तद्वाक्यश्रवणार्थं सूत्ररूपाणि वाक्यानि निरूपितानीत्याकाङ्क्षायां बहिरङ्गप्रकारं परित्यज्य अन्तरङ्गप्रकारेणैव तद्वाक्यव्याख्यानरूपाणि वाक्यानि श्रोष्यतीत्यवगत्य तद्व्याख्यानमेवाह । अन्यथा 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति विरोधोऽङ्गीकृतः स्यात्, ईश्वरवाक्यं वा बाधितार्थमिति । अतो दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तो भगवान् तस्यां नैवं दोषं सम्पाद-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बभाषे इत्यत्र । अतश्चित्तमिति । सव्रीडेत्यादिकथनाद्भावोद्गिरणेनैव चित्तमत्राकृष्यते । अतोऽन्यथाज्ञात्वाऽन्यथावदतीत्येवं चित्तविरुद्धानि वचनानि न भवन्तीत्यर्थः ।

नन्वेवमित्यत्र । अत्र भगवद्वाक्यानि गौण्या वृत्त्या व्याख्यायन्ते । तात्पर्यार्थो दर्पहननम् । शक्योऽर्थः प्रातीतिक इति विभागः । त्रिविधमपीति । कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रैविध्यम् । चुम्बनाश्लेषनखक्षतदन्तक्षतताडनभेदेन पञ्चविधत्वम् । तद्वाक्येति । तादृशवाक्येत्यर्थः । इयमाकाङ्क्षा रुक्मिण्या एव जाता तदा इत्यवगत्य व्याख्यानमेवाहेत्यन्वयः । अतो दोषेति । विरोधाङ्गीकाराद्बाधितार्थत्वस्वीकाराद्वा प्राप्तं दोषं दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तत्वान्न सम्पादयेत् ।

१. पुँल्लिङ्गः पाठः क्वचित् दृश्यते । २. स्वान्तः स्वभावोद्गिरणमिति पाठः । ३. तद्वाक्यस्थापनमिति पाठः ।

येत् । अतः स्ववाक्यान्येव इयं व्याचष्टामिति भगवदभिप्रायः । तत्र भगवता यदुक्तं 'कस्मान्नो वव्रुषेऽसमा'निति, तत्रार्थद्वयं सम्भवति । हीनत्वेनोत्तमत्वेन वा । तत्रोत्तमत्वेनैव तत्पदं सार्थकमित्याह नन्वेवमेतदिति । असमानिति पदं परित्यज्य, प्रथमं श्लोकद्वयमर्थतोऽङ्गीकृतमिति न तद्बाधनार्थं किञ्चिदुच्यते । प्रयोजनं त्वग्रे वक्तव्यम् । दोषस्त्वादौ परिह्रियते । तमपि शब्दं स्वरूपतोऽङ्गीकरोति । हे अरविन्दविलोचन, यद्वै निश्चयेन भवानाह । नन्विति कोमलसम्बोधनेन अर्थतो विचार्यमाणे प्रातीतिके स पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापयति । आदावेव नन्वित्युक्तत्वात् । सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतानि पूर्वपक्ष एवेत्युक्तं भवति, एवमेतत्तथैव स्वार्थपरमित्यर्थः । सम्बोधनेन दृष्टैव तापहारकः कथं वाक्यैस्तापं जनयिष्यतीति विरुद्धार्थपरित्यागो युक्त इति सूचितम् । वै निश्चयेन । नत्वेकदेशेनापि बाध्यते । असमानित्यस्य व्याख्यानम्, न भवतः सदृशीति । न विद्यन्ते समा येषां न समा इति वा । एवमर्थद्वये प्रथमार्थ एव ग्राह्यः । भगवन्निरूपितं साम्यमन्यत्र नास्तीति । भगवांस्तु सर्वसमः, 'समः प्लुषिणे'त्यादिश्रुतेः । यथाकाशः सर्वसमो भवति, नत्वाकाशसमः कश्चित् । अतः अहं भवतः समा न भवामीति । तत्र हेतुः विभून्न इति । विशिष्टो भूमा यस्येति, विगतो भूमा यस्मादिति वा । वैशिष्ट्यं सर्वतः, अन्यत्र भूमाभावे च असमानत्वं सिद्धमेव । भगवतो व्यापकत्वं सर्वश्रुतिसिद्धम्, गुणानां मायाया वा न तथेति सर्वजनीनत्वाद्धेतुरयं युक्तः । ननु तथापि त्वय्येव रमत इति तस्यापि रत्युत्पादिका त्वमेव महती समा वेत्याशङ्क्याह क्व स्वे महिम्नीति । भगवान् सर्वदा स्वस्मिन्नेव रमते । अभितो रमणं तत्रैव । केनचिदंशेन कदाचिदेव कार्ये रमणम् । अत एव तत्कार्याण्यपि घटादीनि कदाचिदेव व्यापृतानि भवन्ति, नतु सर्वदा । स्वे महिम्नि स्वपूर्णानन्दे । इयं च सृष्टिरूपा माया, नतु मुख्या लक्ष्मीर्ब्रह्मानन्दरूपापि । तस्या एवांशो मायेति न क्वचिद्विरोधः । यतो भगवान् । ननु

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विभून्न इत्यत्र । विशिष्टो भूमा बाहुल्यं यस्येत्यर्थः । प्रथमपक्षे । यस्माद्धेतोर्बाहुल्यं सर्वतो विगतम् । अन्यत्र बाहुल्यं नास्तीत्यर्थो द्वितीयपक्षे । वैशिष्ट्यं विवृण्वन्ति सर्वत इति । द्वितीयपक्षं विवृण्वन्ति अन्यत्रेति । 'भूमा सम्प्रसादा'दित्यधिकरणे श्रुत्युक्तमेव भूमपदं भगवद्वाचकमुक्तम्, अन्यत्र तु बाहुल्यार्थकमपि भवतीति ज्ञेयम् । नन्वस्या 'अपि अर्धो वा एष आत्मन' इति वाक्याद्भगवदानन्दत्वमेव, अतः 'क्व स्वे महिम्नी'ति कथमुपपद्यते इत्यत आहुः इयं चेति । एतद्वाक्यवक्त्री सृष्टिनिरूपिका आनन्दशक्तिरूपा मायेत्यर्थः । नन्वेवं सत्येतस्या मुख्यलक्ष्मीत्वं बाधितं भवेदित्यत आहुः तस्या एवेति । अस्या मुख्यत्वेऽप्यवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावाचावदंशमेवादाय वाक्यमुक्तवतीति भावः ।

१. दोषस्त्वादि ।

समशो भवतु, तत्रापि को विशेष इति चेत्, तत्राह अधीश इति। त्रयाणां गुणानां तत्कार्याणां चाधीशः। नहीशितव्यैरीश्वरो रमते। तर्हि त्वमपि भगवति वा स्वस्मिन् वा रमसे। अतः साम्यमेवोचितमिति चेत्, तत्राह क्वाहं गुणप्रकृतिरिति। मम तु प्रकृतिर्गुणाः, भगवतस्तु परमानन्दः। यथैको मृण्मयेन व्यवहरति, अपरः सौवर्णेनेति। अतः स्वरूपरमणमपि ममाप्रयोजकम्। भगवत्यपि रमणं क्वचिदपि परिच्छिन्नत्वान्ममैकदेशेनैव। न हि परिच्छिन्नः सर्वथा व्याप्तुमर्हति। किञ्च। कार्यद्वारापि ममापकर्ष एवेत्याह अज्ञगृहीतपादेति। यद्यपि मत्सेवका बहवः, मां चाकाङ्क्षन्ते संसाररूपाम्, तथापि ते अज्ञाः। श्रेष्ठाश्रयणमेव महत्त्वसूचकम्, नत्वश्रेष्ठानां बहूनामपि। न हि बह्वो मक्षिकाः यं कञ्चिदपकृष्टमाश्रयन्त इति गरुडाश्रितभगवत्तुल्यो भवति। गृहीतपादपदेन दोषाभावोऽप्युक्तः। अनेनान्ये मत्सेवका एवेति न तेऽपि मत्समाः। तेनान्यान् समत्वेनाभिप्रेत्य यद्भगवतोक्तम्, तदपि निवारितं ज्ञातव्यम्॥ ३४॥

एवमसमपदं व्याख्याय, 'राजभ्यो बिभ्यत' इत्यर्धेन यद्भयं निरूपितम्, तदपि तथैवेति व्याचष्टे सत्यमिति।

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा। नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धम्॥३५॥

रजसो धर्मा राजसा राजानः। ते हि निरन्तरं प्रवृत्त्येकस्वभावाः[1]। तेषु विद्यमानेषु न कदाचिदप्यात्मसुखस्फूर्तिः। 'सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु'रित्येव विवृतम्। अतः स्वानन्दानुभवे रजस्तमःप्रधानान् गुणान् परित्यज्य, समुद्रे मुद्रासहिते, यत्र गुणानां प्रवेशो न भवति, तादृशे उपलम्भनमात्रे केवले चिद्रूपे। ज्ञानं हि मायानिवर्तकं भवतीति। तत्राप्यन्तः यथा दूरादपि न कोऽपि पश्यति, तथा लीनः सन् आत्मा सूक्ष्मो व्यापको भूत्वा तदात्मकः सन्[2] व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदम्। ते त्वकिञ्चित्करा इति भयादिवेत्युक्तम्। तत्र हेतुः उरुक्रमेति। यथाश्रुतमग्रे निराकरिष्यते। अनेनात्रापि द्वारकायां आत्मरमणार्थमेव स्थीयत इति गुणरूपेभ्यस्तेभ्यः पलाय्य समागमनं युक्तमिति समर्थितम्। यदप्युक्तं 'बलवद्भिः कृतद्वेषा'निति, तदपि सत्यमेव। व्याचष्टे नित्यमिति। कदिन्द्रियाणां कुत्सितेन्द्रियाणां गणो येषु। सर्वाण्येवेन्द्रियाणि बहिर्मुखानीति। ते हि बलवन्तो भवन्ति अदान्तैरिन्द्रियैः।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सत्यमित्यत्र। सूक्ष्म इति। विरलावयवः सन् व्यापको भूत्वेत्यर्थः। तदात्मक इति। गुणात्मकः सन् शेते इति ज्ञापयितुमपि, गुणान् व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदमुक्तमित्यर्थः।

---

१. प्रवृत्त्येकस्वभावा इति पाठः। २. तदात्मकं स न व्याप्नोतीति पाठः।

वस्तुतस्तु दुर्बला एव, इन्द्रियपरवशत्वात् । ते हि दुष्टाः काका इव स्प्रक्ष्यन्तीति तद्दत्तं न ग्राह्यमिति । वैदिकप्रकारेण कदाचित्ते यज्ञं कुर्युरिति, 'न द्विषतोऽन्नमश्नीया' दिति तद्दत्तभागाभजनेऽपि न दोष इति, तदर्थं तैः सह सर्वथैव भवान् कलहं करोति । एतदेव दैत्यैः सह नित्यविरोधे निमित्तम् । 'प्रायस्त्यक्तनृपासना'निति व्याचष्टे त्वत्सेव-कैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धमिति । त्वत्सेवकैरपि तत्पदं त्यज्यते । ततो ज्ञायते नृपसिंहासनमधममिति । तस्मिन्नुत्कृष्टे तत्प्राप्य पश्चात्त्वत्सेवारसमनुभूय तत्परित्यागो नोपपद्येत । अतो भगवच्चरणसेवातो राज्यमपकृष्टमिति सिद्धम् । ततश्चापकृष्टे भगवान्न तिष्ठतीति युक्तमेव । यत्र भगवद्धर्मा अपि न तिष्ठन्ति, तत्र कथं भगवांस्तिष्ठेत् । यत्र कमलादेर्गन्धोऽपि न सम्भाव्यते, तत्र कमलस्थितिरिव । स्पष्टं तद्गतं दोषमाह तमोऽन्ध-मिति । तत्रोपविष्टोऽन्धो भवतीति । तम इव सद्विरोधी च भवतीति । प्रायःपदं लौकिकदृष्ट्या अपेक्षितमिति न निराकृतम् ॥ ३५ ॥

यत्कार्ये कारणदोषमङ्गीकृत्य प्रवृत्तौ दूषणं द्वयं हेतुत्वेनोक्तं 'अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषा'मिति, तदपि सत्यमिति व्याचष्टे त्वत्पादपद्मेति ।

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥३६॥

'सीदन्ती'ति तु फलमग्रे विवेचनीयम् । तव मार्गो न स्पष्ट इत्यास्ताम् । ये त्वच्च-रणरजसा जातदेहाः, त्वच्चरणरजोभिलाषिणो वा, त्वामुपासते, तेषामपि वर्त्मास्फुटम् । स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धान्न मननं सिध्यति । यथा कालं वञ्चयित्वा भगवान् भक्तान् नेष्यत्यभिप्रेतानेव, तथा तेऽपि गुप्ताश्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोऽपि गुप्ता भवन्ति । सुतरां चरणोपासकाः ज्ञानिनः, सुतरामपि पादपद्मोपासका भक्ताः । तत्रापि भक्ति-रसाभिज्ञाः मकरन्दनिषेवकाः तं रसमन्यो ग्रहीष्यतीति । अतो बहिर्विसदृशाचरणात्ते-षामपि मार्गो न स्फुटः । अयं मार्ग एवैतादृश इति अस्पष्टवर्त्मत्वं न दोषाय, अपि तु गुणायैव । 'स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चय' इति वाक्यात् । ननु तथापि लोके प्रसिद्धमेतद्दूषणमिति चेत्, तत्राह नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यमिति । युक्तमेवैतत् । नहि सर्वैरुत्कृष्टो मार्गः ज्ञेयो भवति । तथा सति साधारणः स्यात् । विशिष्टास्त्वत्रापि जानन्त्येव । अन्यथा कथं तत्सेवका भवेयुः । कथं वा तथा कुर्युः । अतो ये नराकाराः पशवः अपुच्छशृङ्गाः, अन्यः सर्वोऽपि व्यवहारः पशुतुल्य एव, तैर्दुर्विभाव्यमेव । नन्विति युक्तमित्यर्थे सम्बोधनम् । तेऽपि विवेकिनश्चेत्, अग्रे ज्ञास्यन्तीति । प्रथमं दुर्विभाव्यत्वं पूर्वप-क्षोऽपि । 'अलोकपथमीयुषा'मिति लोकवैलक्षण्यमपि दूषणं लोके प्रसिद्धं तत्परिहरति

१. तत इति पाठः । २. चरणेति पाठः । ३. तुः नास्ति क्वचित् । ४. न मतम्, न गमनमिति पाठद्वयम् ।

यस्मादलौकिकमिवेति । भगवानलौकिकः भगवद्धर्माश्च । अन्यथा भगवतो न किञ्चित्कार्यं स्यात् । भगवन्मार्गस्य वा । संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात्तन्निवारकं त्वलौकिकमेव । किञ्च । लोकेऽपि साधारणस्येश्वरस्य च कृतौ वैलक्षण्यं प्रतीयते । न च तद्दोपाय भवति । तथा भगवतोऽपि अलौकिकमिव ईहितम् । ननु तथा सति कार्येषु लोकाः सहाया न भविष्यन्तीति चेत्, तत्राह भूमन्निति । त्वमेव महान्, किं तुच्छैरित्यर्थः । किञ्च । न सर्वथा अलौकिकम्, किन्त्वतिमूढानामेव तदगम्यम् । अन्यथा भगवतः सेवकाः मार्गपारम्पर्यं च न स्यादित्याशयेनाह अथो अनु ये भवन्तमिति । भगवतस्त्वीहितं शास्त्रेषु भावचर्णनाज्ज्ञातुमपि शक्यम् । तदीयानां तु सुतरामेवाभिप्रायो न बुध्यत इति भिन्नप्रक्रमः । तस्मादलौकिकेऽपि वहवः प्रकाराः सन्तीति लोकवत्तदपि प्रसिद्धम् । तस्माद्यावन्तो गुणा लौकिके, ततोऽप्यधिका अलौकिके इति नैतद्दूषणम्, किन्तु गुण एवेत्यर्थः । साधनस्यादोषत्वे कार्यस्यान्यथात्वं परिहृतमेव, तथाप्यग्रे परिहरिष्यते ॥ ३६ ॥

यदप्यभजनसम्मत्यर्थं स्वतः परतश्च धनाभावलक्षणं दूषणमुक्तम्, तस्याप्यन्यथार्थं व्याचष्टे निष्किञ्चन इति ।

निष्किञ्चनो ननु भवान्नयतोऽस्ति किञ्चि-
द्यस्मै वलिं वलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ।
न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाढ्यतान्धाः
प्रेष्ठो भवान्वलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

निष्किञ्चनपदं यौगिकमत्र, न तु रूढं निर्धनार्थम् । योगमाह न यतोऽस्ति किञ्चिदिति । नन्विति निश्चयेनैव । भवान् निष्किञ्चनः । यस्य किञ्चन नास्ति, किन्तु सर्वमेव । यतो हेतोर्वा किञ्चिन्नास्ति, किन्तु सर्वमेवास्ति । यतो भिन्नं वा । अत्रापि ज्ञानोदये सर्वं भगवतः सकाशादल्पमेव भविष्यतीति यतः सर्वं किञ्चिदेवेति नन्वर्थः । अथवा । निरुपसर्गो निर्गतार्थे । यतो भगवतः सकाशात् सर्वमेव निर्गतमिति । नयतः सर्वं प्रापयतो भगवतः सकाशात्किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु रूढिं परित्यज्य, किमिति योग आश्रीयते इति चेत्, तत्राह यस्मै वलिं वलिभुजोऽपि हरन्तीति । न हि वाधितोर्थः स्वीकर्तुं शक्यते । यथा प्रकरणवशात्सैन्धवादिपदेषु युद्धार्थं प्रवृत्तौ, सिन्धुजत्वमेव पुरस्कृत्य, अश्व एव प्रतीयते, न तु लवणम्, तथात्रापि वलिभुज इन्द्रादयोऽपि सर्वोपास्या यस्मै वलिं हरन्ति । चरणक्षालने अजः प्रसिद्ध इति तेनापि वलिर्दत्तो भविष्यति । चरणसेवका इति ज्ञापयितुं वा तदादित्वम् । अनेन स्वतो धनाभावपक्षः परिहृतः । परतो धनाभावपक्षे सिद्धान्तमाह न त्वां विदन्तीति । ज्ञात्वा हि भजनम् । नन्वज्ञानमपि दोषाभावप्रतिपादकमिति[1] चेत् । सत्यम् । यदि प्रतिवन्धाभावेऽप्यज्ञानं भवेत् । अत्र

1. दोषप्रतिपादकमिति पाठः ।

तु त्वदज्ञाने हेतुरस्तीत्याह असुतृप इति । प्राणतर्पण एव व्यापृता न जानन्ति । ज्ञापनार्थं प्रयत्ने अवकाशाभावात् । नन्वनावश्यकत्वं तथासति जातमिति प्राणापेक्षया अपकर्षात् अज्ञानमदोषायेवेति चेत्, तत्राह अन्तकमिति । स हि मारकः सर्वसंहर्ता । अतः सर्वैरेव ज्ञातव्यः । तथाप्यज्ञानं बहिर्मुखत्वादेव । हेत्वन्तरमप्याह आढ्यतान्धा इति । आढ्यतया अन्धाः । न हि चक्षुषि द्रव्यादिना पिहिते कश्चित्पश्यति । तथाढ्यता सर्वत्र व्यापृता निरन्तरा अन्धत्वमेव सम्पादयति । परिमितमेव गुणो, नत्वपरिमितं धनम् । अजीर्णान्नवत् । अतो ज्ञानाभावात् परतो धनाभावो युक्तः । नह्यन्धत्वापादकं धनं भवति । यदप्युक्तं 'निष्किञ्चनजना एवास्माकं प्रियाः, नत्वाढ्या' इति स्वरुचिनिरूपणम्, तदपि युक्तमेवेत्याह प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां विरक्तानां देवानां वा भवान् प्रियः, पुरुषार्थसाधकत्वात् । अपिशब्देनोभये सङ्गृहीताः । तदनुगामिनश्च । तेऽपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जातास्तव प्रियाः । यो हि यदर्थमेवोत्पद्यते, स तु तस्य प्रियः । नात्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची । अतोऽन्योन्यं प्रियत्वात् निष्किञ्चना एव जनाः प्रियाः, न तु धनवन्तः, पुरुषार्थापेक्षाभावात् । अतदर्थत्वाच्च । अनेन 'तस्मात्प्रायेण नह्याढ्या' इत्यभजनं समर्थितम् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं भगवता 'ययोरात्मसमं वित्त'मिति विवाहयोग्यत्वाय, तत्र निर्णयमाह त्वं वै समस्तपुरुषार्थमय इति ।

त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥

पुरुषार्थश्चेद्धर्मादिर्भवेत्, उभयातिरिक्तः, तत्र जन्मादयः पञ्च विचारणीयाः । क्षेत्रबीजयोर्वैजात्ये फलानुत्पत्तेः । नतु फलसाधनयोर्जन्मादिकं तुल्यमपेक्ष्यते । अतो लौकिकदृष्ट्यैव यो भवन्तं साधनत्वेन मन्यते, तं प्रत्येवैषा वाचोयुक्तिः, नत्वस्मान् प्रतीति असमतयाऽविवाहकथनं न मां प्रति न त्वा प्रतीति प्रकरणादिदं वाक्यमुत्कर्षमेवार्हति, नतु प्रकरणे

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निष्किञ्चनो नन्वित्यत्र । नात्रार्थशब्द इति । अनुपदसंस्कृते यदर्थमेवोत्पद्यते इत्यत्रोक्तोर्थशब्दोऽन्यार्थनिवृत्तिवाची न । तथासति भगवदर्थत्वाभावेन भगवत्प्रियत्वं न स्यात् । किन्तु भगवदर्थत्ववाचीत्यर्थः । अर्थशब्दस्य पञ्चमोर्थो निवृत्तिरिति तथाशङ्क्य निराकृतम् । पुरुषार्थेति । पुरुषार्थमयो भगवानिति वक्ष्यते, तेषां तदपेक्षा नास्ति, किन्तु धनापेक्षैवेत्यर्थः ।

त्वं वै समस्तेत्यत्र । उभयातिरिक्त इति । भार्यापुरुषातिरिक्त इत्यर्थः । भगवांस्तु पुरुषार्थरूप एवेति भावः । साधनत्वेनेति । पुरुषार्थसाधनत्वेनेत्यर्थः । प्रकरणादिति ।

---

१. अज्ञानं दोषायेति पाठः । २. स्वरुचेर्निरूपणं यस्मिन्नित्यर्थः । ३. धर्मादिपुरुषार्थसाधनभूताभ्यां स्वपक्षाभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ४. भगवन्तम् । ५. साधनप्रकरणात् ।

केनाप्यंशेन सम्बध्यत इत्यभिप्रायेणाह । त्वं सर्वपुरुषार्थमयः । धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्तन्ते । यथा गङ्गायां जलम् । ततोऽपि गङ्गा महती, तथा भवानिति मयडर्थः । साधनैः साधितास्तत्र भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह फलात्मेति । पुरुषार्थाः साधनरूपा अपि भवन्तीति साधनफलरूपत्वं वा प्रतिपाद्यते । सर्वेषामेव वा फलानां त्वमात्मा । नहि परमानन्दे कश्चित् स्वाधिकारो नास्तीति विलम्ब्यते । भगवतः फलत्वं साधनत्वं चार्पज्ञानेनोक्त्वा लौकिकबुद्ध्या तदनङ्गीकारं मत्वा तेषामप्यनुग्रहाय युक्तिमाह यद्वाञ्छयेति । फलाकाङ्क्षायामेव विरुद्धानां च परित्यागः, साधनानां च ग्रहणम्, नतु फलयोः अन्यफलाकाङ्क्षया । न ह्यन्यत्फलं त्यज्यते, वैषम्यादेकस्य सिद्धत्वादपरस्यासिद्धत्वात्, अतो राज्यं न फलम्, नापि फलसाधनम्, तदुच्यते यद्वाञ्छयापि त्यज्यत इति । ननु तथापि राज्यमैहिकं फलं भवतीति तत्परित्यागे भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह सुमतय इति । कृत्यं कर्तव्यम् । साधनसाध्यरूपत्वात् भगवतः स एव ग्राह्यः, नत्वन्य इति कृत्यं छेदनमर्हतीति सुमतित्वे हेतुरप्युक्तः । अतस्त्वदर्थमेव ये सिद्धाः, तेषां तव च समाजो युक्त इत्याह तेषामिति । यद्यपि मैत्री विवाहश्च तेष्वपि न सम्भवति, तथाप्येकगोष्ठ्यां सम्बन्धमात्रमपि युज्यत इति तन्निरूप्यते । विभो इति सामर्थ्यम् । राज्यादिपरित्यागिनां परमसुकुमाराणां सन्तोषजनने । सम्यगुचितः समाजः राजमन्त्रिणामिव । सर्वथा आनुगुण्यं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह पुंसः स्त्रियाश्चेति । यथा पुंसः स्त्रियाः समाजः, चकारान्मिथोः समानशीलव्यसनयोः । 'अश्वं न त्वा वारवन्तं' इतिवत् उपमार्थवाचकाभावेऽपि निरुक्तादिवोपमार्थत्वमुच्यते । तत्रापि प्रसङ्गं वारयति रतयोरिति । सर्वक्लेशरहितत्वे सत्यन्योन्यं प्रीतयोः । प्रीत्यादिसद्भावेऽपि बाधकं चेद्भवेत्, तदा न भवतीति व्यावर्तयति सुखदुःखिनोर्नेति । एकः सुखी, अपरो दुःखी रोगादिना, तयोः कथमपि न समाजः । अनेन दुःखिनोः सुखिनोर्वा समाज उक्तः ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रकरणं भगवद्विवाहस्य । 'ययोरात्मसम'मितिवाक्यमेतस्मात्प्रकरणादुत्कर्षमर्हति । बाधित्वादत्र प्रकरणे प्रवेशमलभमानमन्यत्रोत्कृष्यम्, लौकिकविवाहप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः । गङ्गा महतीति । आधिदैविकी गृहेपि प्रकटा भवतीति जलापेक्षया महत्परिमाणेत्यर्थः । फलयोरिति । सिद्धयोरिति शेषः । फलमिति । सिद्धमिति शेषः । छेदनमर्हतीति कृत्यपदनिरुक्तिः । कृती छेदने इति धातोर्णर्थत्[1] । अश्वं न त्वेति । अयं नकार इवार्थकत्वेन निरुक्ते प्रथमाध्याये व्याख्यातः, तद्वदत्रापि उपमारूपार्थवाचकेवादिपदाभावेपि नकारस्यैवावृत्तस्योपमार्थकत्वमुच्यते । तथा च नकारस्यावृत्तिः । पूर्वनकारस्योपमार्थकत्वम् । रतयोरिवेत्यर्थः । द्वितीयस्य निषेधार्थकत्वम् । सुखदुःखिनोः समाज उचितो न भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गमिति । प्रसङ्गात्कार्यान्तरार्थे मिलितयोः स्त्रीपुंसयोः समाजस्तथा रसजनको न भवतीत्यर्थः ।

१. चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् तादर्थ्ये सप्तमी । २. ण्यपिति पाठः ।

यदप्युक्तं 'भिक्षुभिः श्लाघिता मुधे'ति अज्ञानसमर्थनार्थम्, तत्रापि निर्णयमाह त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिरिति ।

त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव
आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेग-
ध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥

भिक्षुभिः परमहंसैरिति व्याख्येयम् । मुधेति फलाकाङ्क्षारहितैश्च । अन्यथा नारदादिषु लौकिकभिक्षुकत्वाभावात् बाधितार्थता स्यात् । अन्ये च भिक्षवः न श्लाघां कुर्वन्ति । तदाह । न्यस्तो दण्डो भूतेषु यैः । अनेन दोषाभाव उक्तः । ते च ते मुनयश्चेति गुणाः । व्यक्तवाण्या अपरोक्षवचनैः (उक्तः) अनुभावो यस्य । श्लाघामात्रं न, किन्तु यथा कृतं तथेत्यनुभावपदेनोच्यते । तत्त्वानुभवसिद्धं तेषाम् । अन्यथा कथं तादृशा जाताः । अतस्तेषां वचनं सार्थकमिति तद्वाक्यैर्ज्ञात्वा भवान् सम एव वृतः । समत्वे हेतुरात्मेति । यथा बहिर्दृष्टौ समत्वापादका जन्मादयः, तथान्तर्दृष्टावात्मत्वमेव । न हि कस्यचिदपि स्वात्मा न समः । तर्हि वरणेन किमित्यत आह आत्मदश्चेति । जीवाः खण्डितात्मान एव स्थिताः । तेषामात्मानं स्वात्मानं वा प्रयच्छतीति । अनेन त्वं स्वात्मानं दास्यसीति ज्ञात्वैव मया वृत इत्युक्तम् । चकाराद्धर्मादीनपि । नन्वहं कथं तवात्मेत्याशङ्क्य साधारण्येनाह जगतामिति । इति बुद्ध्यैव वृतः । अत एव तेऽपि परित्यक्ता इत्याह हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिष इति । न केवलं मयेदानीमेव भवान् वृतोऽन्यपरित्यागेन, किन्तु पूर्वमेव लक्ष्मीस्वयंवरे अब्जभवनाकपतिप्रभृतीन् परित्यज्य जन्मैश्वर्योत्कर्षयुक्तान् भवानेव वृत इति सम्बन्धः । तेषां परित्यागे हेतुमाह । भवतो भ्रूः कालजनिका, तस्याः सम्बन्धी, तेनैवोदीरितो यः कालः, तस्य वेगेन ध्वस्ताः आशिषो येषाम् । क्षणमपि विसम्भतो भ्रूवक्रतायां सर्वनाश एव तेषां भवतीति किं तेषां वरणेन । नहि मुमूर्षुः कयाचिद्व्रियते । ब्रह्मादीनामेव चेदियमवस्था, कुतोऽन्ये वरणयोग्या भवन्तीत्याह कुतोऽन्य इति । अतो ज्ञात्वैव भवान् वृतः । नाप्यन्ये वरणीयाः । अन्यद्भगवदुक्तं नास्माकं बाधकम्, उदासीनत्वं च । आत्मात्मदत्वेन असन्दिष्टमेव । अहमपि तथा भविष्यामीति ॥ ३९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं न्यस्तदण्डेत्यत्र । गदितानुभाव इति । गदधातोरर्थमाहुः व्यक्तवाण्येति । अहमपि तथेति । भगवद्वरणे अहमप्यात्मलब्ध्या पूर्णा भविष्यामीत्यर्थः ।

१. उक्तः इति नास्ति प्रभूणां पुस्तके । २. सर्वेषां जीवानामानन्दांशतिरोभावेन खण्डितात्मत्वात् तेषां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति वचनेन तिरोहितानन्दप्रकाशकरणेन आत्मानं ददातीति भावः ।

एवं बाधकानि पदानि साधकत्वेन व्याख्याय, वाक्यार्थं चोक्त्वा, यथाश्रुतं भगवद्वाक्यं लोकदृष्टिपरत्वेऽपि विरुध्यते, तस्माद्वाक्यानि विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयन्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह जाड्यं वच इति ।

जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यश्च भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ।
सिंहो यथा स्वबलिमीश पशून्स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः४०

अतः परं पुनः सर्वे श्लोकाः लोकदृष्ट्यापि विरुध्यन्त इति व्याख्यास्यते । यतो विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयेयुः । तदा ध्वनिपरत्वेन तान्येव वाक्यानि योजितानि भवन्ति । यदुक्तं प्रथमत एव 'राजभ्यो बिभ्यत' इति, तत्रोत्तरमुच्यते । 'मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितु'मिति भगवतोक्तत्वात्तामसप्रकारेणापि क्रोधाविष्टा वाक्यानि खण्डयतीति पूर्वस्माद्विशेषः । भयं हि जडस्य भवति । जाड्यादेव कम्पो दृश्यते । तत्र भगवति भयहेतोरभावात् वक्तुर्भयवाचकः शब्दः । भट्टानामिव शब्दस्यैव शक्तिद्वयं परिकल्प्य वक्तृत्वं वाच्यत्वं च । सार्थकता सम्पादनीयेत्याह जाड्यं वच इति । वच एव जाड्यं जडता भीतत्वमिति यावत् । तवेति भेदार्थमसमासः । ननु विद्यमाने वक्तरि मुख्यार्थं परित्यज्य वचोजडता कथं सम्पाद्यत इत्यत आह गदाग्रजेति । यथा गदोत्पत्तिपर्यन्तं स्वयमभीतोऽपि क्रियां जडां सम्पादितवान्, एवं वाचमप्यत्र तथा सम्पादयति । तेन भगवदिच्छयैव तथा कायिकवाचिकयोर्जातत्वान्न किञ्चिद्दूषणम् । वच इति वाच इति वचस इति वा छान्दसम् । अथवा । केनचिद्धर्मेण ज्ञानाभावेन लोके जडो भवति । प्रकृते तु जडत्वसम्पादकत्वं वच एव । केवलं वाक्यादेव प्रतीयते जाड्यम्, न त्वर्थत इत्यर्थः । चकारात् पूर्वं बहुधा भगवज्जयं समुच्चिनोति । यस्त्वं भूपान् शार्ङ्गनिनदेनैव विद्राव्य, पशुतुल्यान् कृत्वा, मां जहर्थ । पशव एव हि शब्दमात्रेण पलायन्ते । पूर्वं निनदेनैवाभिभूय समाहृता, पश्चात् युद्धार्थं प्रवृत्तौ बलेन सर्वे हता

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जाड्यं वच इत्यत्र । जाड्यादेवेति । जाड्यं भयं हेत्वभावाद्भगवत्यनुपपन्नं वक्तरि शब्दे पर्यवस्यति । तथा च भयेन शब्दस्य कम्पो जातः । अतः अभीतमपि भगवन्तं भीतं बोधयति शब्द इति भावः । वक्तुरिति । शब्दस्येत्यर्थः । शब्दस्य कथं वक्तृत्वमित्याशङ्क्य सम्मतिपूर्वकं व्युत्पादयन्ति भट्टानामिवेति । वच एव जाड्यमिति । वचस एव जडतेत्यर्थः । क्रियां जडामिति । भययुक्तामित्यर्थः । वाचमपीति । वाक्यमपि भययुक्तं सम्पादयतीत्यर्थः । इदं शक्तिद्वयकल्पनं पूर्वमीमांसायामुक्तम्, न तु व्यासाभिमतमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरथवेति । अस्मिन्पक्षे वच इति पञ्चम्यन्तम् । उपपत्तिस्तु छान्दसत्वेनोक्तैव । यश्च त्वमेतादृशः, स त्वं तेभ्यो भयादुदधिं शरणं प्रपन्न इति यद्यस्मादतो वचस एव जाड्यमित्यन्वयः ।

---

१. चकारादिति प्रभुपुस्तके नास्ति । २. समाहृताः ।

इत्यविरोधः । ये हिशब्दमात्रेण पलायन्ते, तेन तेभ्यो भयं सम्भाव्यते । शार्ङ्गनिनदेनेति हेतुरत्रोक्त इति पूर्वं धनुष्टङ्कारं कृतवानिति लक्ष्यते । राजन्यचक्रं परिभूयेत्यत्र शार्ङ्गनिनदेनेति योजनीयम् । दैवाद्गृहीत्वा अनवहितेषु तेषु समागत इति पक्षं व्यावर्तयति सिंहो यथेति । बलाद्ग्रहणदोषं व्यावर्तयति स्वभागमिति । अदत्तस्यापि ग्रहणे दोषाभावं सामर्थ्यं चाह ईशेति । यथा क्लृप्तोऽपि भागो दैवैर्न गृह्यते, अहुतश्चेत्, तथेश्वरो न भवतीत्यर्थः । लोके स्वभागस्य बलादपि ग्रहणं दृष्टमिति । मां त्वमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तम् । पशूनिति सिंहव्यावृत्तिः । न हि सिंहस्य कन्या सिंहेन बलाद्ग्रहीतुं शक्या । यद्यपि स्वभागरूपा । देवादीनां रक्षाभावाय स्वबलिमिति । स्वार्थमेव देवैः क्लृप्तमिति । यथा सिंहः पशून् विद्राव्य, स्वभागभक्षकान् व्याघ्रादीन् नादेनैव निवार्य, स्वभागं कुम्भस्थलस्थमांसं हरति, एवं निःशङ्कं हृतवतः ते कथं भयमिति । भयवाक्यमनुवदति, विरुद्धार्थमिति वक्तुम्, तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्न इति । यस्मात्तेभ्यो भयात्त्वमुदधिं शरणं प्रपन्नः, अस्माद्वचो जाड्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षत इति न तच्छब्दाध्याहारः । पशुतुल्येभ्यो विद्रावितेभ्यो भयवचनं बाधितार्थं भवत्येवेति विपरीततयैवार्थो वक्तव्य इति भावः । अनेनैव 'बलवद्भिः कृतद्वेषा'निति व्याख्यातम् । न हि पशवः पलायनपरा बलवन्तो भवन्ति । स्वयमेव त्यक्तनृपासनत्वमुत्कर्ष एव ॥ ४० ॥

यदुक्तं भगवता 'अस्पष्टवर्त्मना'मिति 'तन्मार्गानुवर्तिनः सीदन्ती'ति, तत्राप्यन्यार्थप्रतीतेः अवाक्यार्थधीजनकत्वात् ध्वनिप्रकारेणैव निर्णय इत्याह यद्वाञ्छयेति ।

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्य-
जायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ।
राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष
सीदन्ति तेऽनुपदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

योषित इति पदमुपलक्षकम् । तेन पुरुषा अपि सीदन्तीति वक्तव्यम् । स्त्रीपदमप्रौढानन्यवृत्तीति । अवसादस्तत्रैव लयः । भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिगमिषया राज्यादिकं विसृज्य, राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वाञ्छया नृपशिखामणयः अम्बरीषप्रभृतयः वनं विविशुः । भगवति समागतेऽपि ते न समागता इति पूर्वमपि न व्याघुट्यागता इति पदवीमन्वेव अवसन्नाः भगवन्मार्ग एव मार्गप्रदर्शका इव स्थिताः । अन्यथा भगवन्मार्गो न प्रवर्तेत । अतः अवसादवाक्यं यथार्थम्, तथापि

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यद्वाञ्छयेत्यत्र । पूर्वमपीति । भगवदागमनात्पूर्वमपि नागताः । आगमनानन्तरमपि नागता इत्यर्थः ।

---

१. टाद्दारमिति पाठः । २. इतरः । ३. सीदन्नम प्रौढेति पाठः ।

बहव एव प्रवर्तन्त इति न दूषणम् । नन्वेकत्र निरूपणे कृते कथं सर्वत्र युज्यते, तत्राह ते इहास्थिताः किमिति । ते अङ्गादयः । अङ्गः पृथोः पितामहः । वैन्यः पृथुः । जायन्तो भरतः जयन्त्याः पुत्रः । नाहुषो ययातिः । गयः प्रियव्रतवंशजः । एते इह आस्थिताः किम्, आमरणान्ते किं गृह एव स्थिताः, अपि तु वने प्रविष्टाः । तत्रैवावसन्नाः । तेन विपरीतार्थे ये गृहे स्थिताः, त एवावसन्नाः, नतु त इति वाञ्छामात्रेण स्वकीयं सिद्धमपि राज्यं परित्यजन्ति । वने स्वावसादमपि सहन्ते । तत्र भगवन्तं प्राप्य अधमराज्यपरित्यागः किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

'निष्किञ्चना वयं शश्व'दिति भयन्यायेनैव निवारितमपि लक्ष्म्याश्रयत्वेन तन्निवारयन्नाह्याभजनमपि विपरीततया व्यावर्तयति कान्यं श्रयीतेति ।

कान्यं श्रयीत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्ग्यम् ।
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२

का वा स्त्री तव पादसरोजगन्धमाघ्राय अन्यं लशुनामेध्यैरूपं आश्रयेत । अनेनोत्कर्षविषयः तत्र स्वरुचिश्चेति निरूपितम् । क्वचिन्निन्दितमप्येतादृशं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सन्मुखरितमिति । सद्भिर्मुखरवत् भगवच्चरणारविन्दो वर्णित इति । फलसाधकत्वमाह जनतापवर्ग्यमिति । जनतायाः प्राणिमात्रस्य आपवर्ग्यमपवर्गमभिव्याप्य यावत्सुखं तत्सर्वं यस्मादिति । प्रमाणं फलं चोक्तम् । किञ्च । स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः सम्पत्तिरूपा च । तस्यास्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिस्तत्रैव स्थातव्यम् । नन्वेवं सति कथं सर्वासामन्य एव भर्तारः । तत्र तुशब्देन पूर्वपक्षं निराकरोति अविगणय्येति । समागतमुपस्थितं भगवन्तमविगणय्य क्वापि नान्यं श्रयते । किञ्च । मर्त्या स्वयं मरणधर्मा मरणनिवर्तकमात्मदं भगवन्तमेव सेवितुमर्हति, नतु सदोरुभयं सर्वदैव कालादेः सकाशात् अधिकं भयं यस्येति । महद्भयं मरणात्मकम् । स्वस्य कदाचिद्वा तद्भवेत् । सेव्यस्तु सर्वदैव तादृशभयवानित्यभजनेहेतुरुक्तः । किञ्च । गुणालयस्य तव । अनन्तगुणानामालयरूपो भवानेव । ततो या गुणरूपा भविष्यति, सा त्वामेव श्रयते, दोषरूपा त्वन्यमिति स्थितिः । ननु बहुध एव गुणरूपाः अन्यमपि भजन्ति, अन्यथा भगवत्समानकाले अन्येषां विवाहो न स्यात्, तत्राह । अर्थे विविक्ता दृष्टिः यस्या इति । अविचारेण अर्थविवेचनासामर्थ्येन वा अन्यभजनम् । प्रयोजनतारतम्यदृष्टौ तु मर्त्यायाः गुणरूपायाः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कान्यं श्रयीतेत्यत्र । मुखरवद्वर्णयन्ति मुखरयन्ते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुल'मिति बाहुलकाण्णिङ् । तथावर्णितं मुखरितमित्यर्थः । अपवर्गमभिव्याप्येत्यापवर्ग्यम्, अव्ययीभावः । तथा वर्तते इत्यापवर्ग्यं सुखं प्रत्यक्षा क्रियेतिचदर्शआयच् । जनतायास्तद्यस्मादिति विग्रहमभिप्रेत्याहुर्जनताया इति ।

---

१. अवसादम् । २. आपवर्गमिति लेखः । ३. मेध्यगन्धरूपम् ।

तद्वक्ष्यति । कथं राज्ञां सर्वथा विषयपोषकत्वम्, न भगवत इति वैलक्षण्यं निरूपयति स्त्रीणां गृहेष्विति । स्त्रीणां शयनभोजनविहारमल्लागादिगृहेषु ये स्वोत्कर्षं परित्यज्य तत्सेवापरा भृत्या भवन्ति, यथा गृहदासाः । दासेऽपि चतुर्धा विशेषमाह खरादिपदैः । गर्दभो हि तदपेक्षितं जलादिकं तत्कर्तव्यं स्वयं करोति । तथा ये भार्याकर्तव्यं स्वयं कुर्वन्ति निरालस्याः । यथा वा गावो वृषभाः शकटैस्ता वहन्ति दुह्यन्ति वा, स्वसर्वस्वं प्रयच्छन्ति, इष्टदेशेषु स्वयं भारमूढ्वा, तथा ताः प्रापयन्ति । यथा वा श्वानः रात्रौ गृहस्वामिनि शयाने स्वयमनिद्रः तत्पालनं करोति, तथा नीचा भूत्वा शरीरेण पालयन्ति । एवं स्थितिगतिशयनेषु सेवकत्वमुक्तम् । एवमपि सति यदि भोगस्तुल्यो भवेत्, भोगार्थं वा भवेत्, तदा न काचिच्चिन्ता, किन्तु तच्छेषस्य निकृष्टस्यैव तदुच्छिष्टस्य तदनुपयुक्तस्य वा भोग इति विडालदृष्टान्तमाह । स हि स्त्रीणां पादयोः भक्षणयाचनार्थं अनेकां चेष्टां करोति, ततस्ता दुग्धं पीत्वा भाण्डनिर्यासमिव प्रयच्छन्ति कदाचित्, तथा ये निकृष्टा नियतभोगाः तादृशैरेव स्त्रीणां भोगः सम्पादयितुं शक्यते । विषयाभिलाषिण्यः तादृशमेवापेक्षन्ते । कथाः कर्णे साधारण्येन प्रविशन्ति सर्वेषामेवेति यादृशप्रवेशेन कार्यं कुर्वन्ति तद्वक्तुमाह कर्णमूलमिति । अन्तःप्रवेशे मूलसम्बन्धः कथानाम् । विषयाभिलापनाशकत्वे हेतुमाह अरिकर्षणेति । विषं यान्तीति विषयाः अरयः तान् कर्षत इति शत्रुनाशको विषयनाशको भवति । तत्कथास्तद्रूपाः । ता अप्यच्युताः स्वनाशशङ्कारहिताः । विषयैस्तन्नाशः कर्तुं न शक्यत इति । तत्रापि बहुरूपाः एकरूपाद्भगवतोऽतिबलिष्ठाः । तत्राप्युप समीपे स्वयमेव समागता बह्व्यः । युष्मत्कथा इति समासेन तासां नित्यं भगवत्सहभाव उक्तः । तासां विषयनिवर्तकत्वे युक्तिमुक्त्वा, प्रमाणमाह मृडविरञ्च्यसभासु गीता इति । प्रलयोत्पत्तिकर्तारौ तौ । तदुभयं तदधीनमेवेति तेषामपेक्षितम् । तत्सभासु गीयते, यत्तयोर्दुर्लभमभिलषितं च । प्रत्यहं क्रियमाणासु सर्वास्वेव सभासु भगवत्कथा एव गीयन्ते । अनेन तयोरपि उत्कृष्टो भगवानिति निरूपितम् । ताभ्यां कथानां फलं निर्णीतमिति प्रमाणनिरूपणे तथोक्तम् । तावेव हि मुख्याविति । अनेन स्त्रीणां शापो निरूपितः । या भगवत्कथा न शृणोति, सा तादृशं पतिं प्राप्नोतीति । समान्यतः स्त्रियो दुष्टा इति हि योनिदोषं मत्वा, भगवानेवं निराकरोतीति सा मन्यते । अन्यथा पुरुषानसमानपि भजने अनिषिध्य मामेव कथं निषेधतीति ॥ ४४ ॥

तर्हि तासामैहिकं सुखं तैर्भविष्यति, ऐहिकामुष्मिकयोस्तुल्यत्वादप्रयोजकः शाप इत्याशङ्क्याह त्वगिति ।

त्वक्छ्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ४५

१. जलहरणादिकमित्यर्थः ।

न हि शवालिङ्गने कश्चन भोगोऽस्ति । स्वप्नेऽपि तथा दर्शने मृत्युर्भवति । अग्निप्रवेशे तु शवालिङ्गने स्पष्ट एव मृत्युः । यदि तस्मिन् देहे चेतनः कश्चिदिन्द्रियवान् भवेत्, तदा स न गर्दभादिभावं प्राप्नुयात् । अतः केवलं शव एव, परं जीवच्छवः । प्रसिद्धात् प्राणा अत्र विशिष्टाः । न केवलं शवत्वमात्रमेव दूषणम्, किन्तु अवयवशोऽपि विचारे तत् दुष्टमित्याह । बाह्याभ्यन्तरभेदतः । तस्य शवस्य परितस्त्वक् । ऊर्ध्वं लम्बितभागे श्मश्रूणि । यथाष्टदिशः पूर्वभागः । सर्वत्र लोमानि यथा तृणानि । अन्तेषु नखाः, यथा प्राकारे शृङ्गाणि शूलानि वा । पश्चात्केशाः । एवं सर्वतो बहिः पिनद्धम् । अन्तस्तु मांसम्, तस्याप्याधारभूतमस्थि च । तत्रापि मध्ये नाडीषु लोहितम् । नाड्यो बहिरप्यायान्तीति रुधिरं मांसाद्बहिरप्युपलभ्यते । वस्तुतस्त्वन्तः । तत्र च कृमयः क्षुद्रा जीवाः । ततोऽपि मध्ये पुरीषम् । कफपित्तवाताः शास्त्रसिद्धा रोगादिसूचकाः । एवं दृष्टादृष्टदोषा निरूपिताः । नन्वेतादृशं चेत्कुत्सितम्, तदा कथं भजेतेत्याशङ्क्याह कान्तमतिरिति । अयं कान्तः परमसुन्दर इति तस्मिन्नुत्कृष्टबुद्धिः । ननु प्रत्यहं मलादिरूपत्वं दृश्यत इति कथं तस्मिन् कान्तबुद्धिः स्यात्, तत्राह विमूढेति । ननु सर्वासामेव स्त्रीणामियमेव व्यवस्थेति साधारण्यादस्यैव भोगशब्दवाच्यत्वात् सुखजनकत्वस्य दृष्टत्वात्तादृशेनैव सुखं भविष्यतीति व्यर्थं तद्दोषनिरूपणमिति चेत् । तत्राह या ते पदाब्जमकरन्दमिति । यथा श्रोत्रं कथा गृह्णाति, तथा घ्राणमपि भगवन्तमासेव्य भगवच्चरणारविन्दरजो गृह्णाति चेत्, तदा शवं न गृह्णाति । यो हि कमलगन्धमाजिघ्रति, स शवगन्धात् विचिकित्सते । विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचिकित्सत इति नायं सर्वात्मना भोगरूपः । स्त्रीपदं पतिव्रताव्युदासार्थम् । सा हि धर्मार्थमेव भगवद्बुद्ध्या तं भजत इति । नापि तस्या विषयापेक्षा ॥ ४५ ॥

एवमितरभजने स्त्रियं पुरुषं च निन्दित्वा, स्वस्य विषयाधिकार एवेति सर्वथा विषयाभावे केवलमोक्षाधिकारात् स्वस्यापि प्रवृत्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग इति ।

अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ।
यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमानुकम्पा ४६

अम्बुजाक्षेति दृष्टैव परमसुखदातृत्वं निरूपितम् । ते चरणानुरागो ममास्तु । उभयोरनुरागे उभयोः सुखं भवति, स्पर्शादिना, नत्वननुरागे । तत्र भगवतश्चेन्मयि नानुरागः, तदा पूर्णानन्दत्वात् मत्स्पर्शादिकृतसुखाभावेऽपि न काचित् क्षतिः । मम तु पूर्णानन्दत्वाभावात् अन्यत्र स्पर्शे धाष्टर्यं भवतीति चरणस्पर्शे विरोधाभावात् तत्रानुरागोऽस्तु । प्रार्थनायां लोट् । मम त इति अव्यवहितसम्बन्धः प्रार्थनाधिकारे हेतुः ।

१. अवयवांशोऽपि । २. दुष्ट इति पाठः । ३. आघ्राति । ४. केवलमोक्षाधिकाराभावादिति पाठः ।

भगवतो नापेक्षित इति द्वितीयस्य स्नेहः कदाचित् प्रतिबन्धकत्वेन अनपेक्षितः स्यात्। ततो भगवदिच्छाभावे रागो न भवेदिति प्रार्थना। भगवतोऽनपेक्षत्वे हेतुः आत्मन्रतस्येति। तर्ह्यात्मारामो विषयेष्विव त्वय्यपि भगवान् सम्बन्धं न करिष्यतीत्याशङ्क्याह मयि चेति। यथा भगवानात्मनि रमते, एवं प्रपञ्चेऽपि रमते। तत्र प्रपञ्चस्य मूलं स्वरूपमहमिति सृष्टिप्रलययोः सिद्धत्वान्मत्सङ्गं न चाधिष्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति संसारिणामात्मारामाणां च को विशेष इति चेत्। तत्राह अनतिरिक्तदृष्टेरिति। सर्वात्मनो भगवतः आत्मनि वा मयि वा न अतिरिक्ता दृष्टिर्यस्य। सर्वस्यैवात्मत्वादेकैव दृष्टिः सर्वत्र। तर्हि तव कथं स्त्रीरूपः पुरुषार्थः सिध्येत्, अन्यथा स्त्रीत्वं व्यर्थं स्यादिति चेत्। तत्राह यर्ह्यस्य वृद्धय इति। यर्हि भगवान् अस्य जगतो वृद्धये आत्ता रजसः अतिमात्रा अधिकमात्रारूपः कामः येन। तर्हि मामीक्षिष्यते। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति। तर्हि तदैव नोऽस्मभ्यं सर्वशक्तिभ्यः परमानुकम्पा। अस्मासु महती कृपेत्यर्थः। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारते'ति वाक्यात्। ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तम्। सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इतीक्षणमेव विशेषः॥ ४६॥

एवमुदासीनत्वेऽपि स्वस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वा, सुखप्रस्तावनायां भगवान् कस्मादेवं यदुक्तवान्, तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य, परीक्षार्थं तेषामुपयोग इति भावं वर्णयति द्वाभ्याम्।

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन।
अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित्॥ ४७॥
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम्।
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः॥ ४८॥

नैवालीकमहं मन्य इति। यथाश्रुतार्थत्वेऽपि ते वचः अहमलीकं न मन्ये। असम्भावितवचनमलीकम्। मधुसूदनत्वात् परमसमर्थस्य सर्वापेक्षारहितस्य क्लिष्टकरणे प्रयोजनाभावात् परीक्ष्यैव सम्बन्धः कर्तव्य इति सूचितम्। सम्भावनायां स्त्रीत्वमेव हेतुः। यतः महति कुले जातायाः काशिराजसुताया अम्बायाः कन्याया इव क्वचित् साल्वे रतिर्दृश्यते। अम्बा अम्बिका अम्बालिकेति तिस्रः काशिराजकन्याः भीष्मेण विचित्रवीर्यार्थे स्वयंवरे आहृताः[1]। ततो ज्येष्ठा भीष्मं प्रति स्वाभिप्रायमुक्तवती 'साल्वे मन्मन' इति। ततो भीष्मेण प्रेषिता, साल्वेनान्याहृतेत्यगृहीता, पुनर्भीष्मं प्राप्ता। परशुरामवाक्यादपि भीष्मेणासङ्गृहीता, तपसा देहं त्यक्त्वा शिखण्डी भूत्वा, भीष्मवधार्थमु-

१. स्वयंवरार्थे आनीता इति पाठः।

त्सन्नेति भारतकथा । व्यूढाया अपि पुंश्चल्याः । जन्मसंस्काराद्धेतोर्वा बहुपुरुषसम्बन्धिनी भवति । ततस्तस्या मनः नवं नवं पुरुषमभ्येति । तदवश्यं परीक्षणेन ज्ञातव्यम् । तत्र प्रयोजनमाह बुधः असतीं न बिभृयादिति । तां बिभ्रदुभयच्युत इति बाधकम् ॥४८॥

एवं साभिप्रायं प्रकारद्वयेन भगवद्वाक्यानि व्याख्यातानि । तत्र व्याख्याने सान्त्वनार्थं प्रकाशितं स्वाभिप्रायं तया वर्णितं श्रुत्वा, अनन्यत्वं परिज्ञाय, दीनत्वस्य हीनभावत्वस्य च प्रकाशितत्वात् गर्वाभावमपि ज्ञात्वा, सन्तुष्टो भगवान् तस्या वाक्यमभिनन्दति साध्व्येतदिति ।

श्रीभगवानुवाच—साध्व्येतदभिज्ञाय त्वं राजपुत्रि प्रलम्भिता ।
मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥

एतद्व्याहृतमुक्तं साध्वेव । हे साध्वीति वा । पूर्वमेव त्वमेवं वक्ष्यसीत्यभिज्ञाय प्रलम्भिता वक्रोक्त्या वञ्चिता । एवं वचने सामर्थ्यं राजपुत्रीति । साध्वीत्येतदमर्मेति ज्ञापितम् । व्याख्यानं यथा व्याख्यातमेवेत्याह मयोदितं यदन्वात्थेति । उदितस्यानुवचनं व्याख्यानम् । अतः मयोदितं यदन्वात्थ व्याख्यातवती, तत्सर्वं सत्यमेव । हि युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा वाक्यानामसम्बद्धार्थता स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रसन्नः सन् प्रार्थितचरणारविन्दरतिदानप्रस्तावे बह्वेव प्रयच्छति यान्यान् कामयसे कामानिति ।

यान्यान्कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ।
सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥

मत्सम्बन्धिनः सर्वे एव सकामा निष्कामाश्च व्यवहाराः निष्कामा एव । सिद्धवदनुवादेनायं वरो दत्तः । यान् कामान् कामयसे, तानकामाय कामयस इति । यतो मयीत्यावृत्त्या योजना । वीप्सा नानाविधत्वाय । तस्मात्तव कामा निष्कामा भवन्त्वित्युक्तं भवति । मानिनीति सम्बोधनं मानापनोदनार्थमेवमुच्यत इति सूचयति । निष्कामा मानवती न भवतीति । एवं कामानां निष्कामत्वमुक्त्वा, सर्वानेव कामान् प्रयच्छति सन्ति हीति । अर्थात् कामाः । तत्र दानव्यतिरेकेणैव विद्यमानत्वे हेतुः एकान्तभक्ताया इति । हि युक्तश्चायमर्थः । या ह्यनन्यभक्ता, सा सर्वं प्राप्नोतीति । एकान्ते वा भजते, साप्यपेक्षितं कामसुखं प्राप्नोतीति । तवेति तत्रानुभवो निरूपितः । कल्याणीति स्वरूपयोग्यता विवाहितत्वाद्भाग्यं चोक्तम् । नित्यदेति सर्वदा । छान्दसः ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यान्यान्कामयसे इत्यत्र । यतो मयि इत्यावृत्त्येति । यतस्ते कामा मयि । अतोऽकामायेत्यावृत्तम्, मयीतिपदमकामत्वे हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः ।

तदा पतनक्रियया यज्जातं तदप्याह उपलब्धं पतिप्रेमेति ।

उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥

परित्यागसम्भावनायामेव शरीरत्यागस्य कृतत्वात् पतिप्रेम उपलब्धम् । पातिव्रत्यं चोपलब्धम् । व्रतभङ्गे मरणमेवाङ्गीकृतमिति । चकारान्मयि स्थिरापि बुद्धिः, मत्स्पर्शेनैव जीवनस्य प्राप्तत्वात् । चकारात् हेत्वन्तरमप्याह यद्वाक्यैरिति । यस्मात् कारणात् वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीः मयि नापकर्षिता, अपकर्षं न प्राप्तवती । सर्वथाभावस्तु दूरापास्तः ॥ ५१ ॥

तया यद्विरक्ततया भक्तिमार्गानुसारेण भक्तिमेवोररीकृत्य, कादाचित्कः कामः समर्थितः, तदेव युक्तम्, न तु लौकिकवन्मद्भजनमिति स्वयं सम्मतिं वक्तुं विपरीते बाधकमाह ये मां भजन्तीति ।

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मनोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥

दाम्पत्ये दम्पत्योरिव भावार्थे । भक्तिमार्गे एवं नास्तीति, अन्यत्र भगवद्भजनं न लोकसिद्धमिति, स्वयं कर्ममार्गे तत् वक्तुं साधनमाह तपसा व्रतचर्ययेति । तपः पुरुषस्य, व्रतचर्या स्त्रियः । कथं भगवन्तमपि तथा भजन्ति । न हि शैत्यार्थं कश्चिद्वह्निं सेवत इति, तत्राह कामात्मान इति । कामात्मानः काममेव पुरुषार्थं मन्यन्ते । भगवानपवर्गेशः मोक्षदाता । एवं विरुद्धयोः सेव्यसेवकयोरपि सतोः यद्भजनं सिध्यति, तन्मायामोहनेनैवेत्याह मोहिता मम माययेति ॥ ५२ ॥

साधारणसेवकानां स्थितिमुक्त्वा, ये पुनर्विशेषेण भगवन्तं प्राप्ताः, तेऽपि चेत् सकामा भवेयुः, तदा कालेन तेषां बुद्धिर्नाश्यत इति निन्दति मां प्राप्य मानिनीति ।

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥

अपवर्गस्य सम्पद्यस्मात् । मानिनीति सम्बोधनं मानस्य विद्यमानत्वान्न त्वं प्रार्थयिष्यसीति सूचितम् । ये केवलमैहिकसम्पद एव प्रार्थयन्ति, ते मन्दभाग्याः । यथा मन्दभाग्यो निधिमपि प्राप्य, पाषाण इति पदा प्रक्षिपति, एतन्मन्दभाग्यस्य लक्षणम् । ननु विषया अपि दुर्लभाः स्त्रीधनादयः, तत्कथं मन्दभाग्यत्वमिति चेत् । तत्राह । ये विषया निरयेऽपि नृणां भवन्ति । तत्र हेतुः मात्रात्मकत्वादिति । न हि क्वचिद्विषयाभावोऽस्ति । श्वादियोनावपि विषयोपभोगस्य दृष्टत्वात् । दुःखं तु विषयसम्बन्धे

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये मामित्यत्र । अन्यत्रेति । लोकास्तु कामात्मानः, भक्तिमार्गे एवं नास्ति । कामात्मत्वं नास्तीति हेतोः कर्मादिमार्गेभ्योऽन्यत्र भक्तिमार्गे भजनं लोकप्रसिद्धं न भवतीत्यर्थः ।

१. कर्ममार्गे नेति पाठः । २. मानवती । ३. विषयोपभोगस्येति प्रभुपुस्तकपाठः ।

नियतम् । तारतम्यं त्वंप्रयोजकम् । तर्हि तादृशो निरयोऽपि सम्पत्तियुक्तः समीचीन इति चेत्, तत्राह निरयः सुसङ्गम इति । सुष्ठु सङ्गमो यस्येति । न तदर्थं तपः कर्तव्यं मद्भजनं वा । अतः अक्लेशसिद्धे क्लेशकरणात् दुर्भाग्यत्वम् । पूर्णादल्पप्रार्थनायां मन्दभाग्यत्वं वा स्यादिति तथा न भावनीयमित्युपदेशः ॥ ५३ ॥

तया यदुक्तं मामीक्षसे, तर्हि नः परमानुकम्पेति तदभिनन्दति दिष्ट्येति ।

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुंभराया निकृतिंजुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥

असकृन्मयि त्वया या अनुवृत्तिः कृता, सा दिष्ट्या कृता । यतः सा भवमोचनी । गृहेश्वरीति सम्बोधनं लोकप्रसिद्धसंसारसुखं तव सिद्धमेवेति सूचयति । अनुवृत्तिर्नामोदासीनेऽपि भगवति तदनुसरणम् । तत्प्रथमं पत्रप्रेषणेनात्मसमर्पणरूपा । ततो रुक्मिवधे प्रार्थनया वाक्समर्पणरूपा । तत इदानीं मूर्च्छया मनःसमर्पणरूपा । स्वाभिप्रायप्रतिपादकैर्वाक्यैश्च सर्वसमर्पणरूपा । ईश्वराद्भिन्नतया स्थितौ संसारः 'ईशादपेतस्ये'त्युत्तरत्र वक्ष्यते । अत इयं भवमोचनी भवति । ननु किमाश्चर्यम्, भार्या करोत्येवेति चेत् । तत्राह खलैः सुदुष्करेति । दुष्टैरुक्मिप्रभृतिभिः कृत्वा सुतरां दुष्करा । खला दुष्टस्वभावाः मात्सर्येण परकार्यनाशकाः । किञ्च । अन्तरपि तव बाधकं न जातमित्याह दुराशिष इति । दुष्टा प्राकृती आशीर्यस्याः तस्याः मदनुवृत्तिः सुतरामेव दुर्लभा । तत्राप्यसावेतादृशी । तत्रापि असुंभरायाः प्राणपोषिकायाः । तत्रापि निकृतिंजुषः नरकसेविकायाः । स्त्रियश्च । अन्तःकरणप्राणेन्द्रियशरीरदोषाणां प्रत्येकसद्भावेऽपि दुर्लभा, समुदाये किं वक्तव्यमित्यर्थः । इमामेवोपपत्तिं हिशब्द आह ॥ ५४ ॥

एतादृश्योऽन्या अपि बह्व्यः सन्तीति स्त्रीणामपि मध्ये तामुत्कृष्टत्वेन स्तौति न त्वादृशीमिति ।

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्तान्नृपान्नविगणय्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥५५॥

प्रणयिनी गृहिणी दुर्लभा । लौकिकधर्माभिनिविष्टा गृहिणी । तथाभूतापि परमप्रेमयुक्ता आत्मनोऽप्यधिकस्नेहवती दुर्लभा भवति । गृहेषु गृहस्थाश्रमेषु मम बहुरूपेषु । न पश्यामीति तादृश्या अभावे प्रमाणम् । मानिनीति मानसद्भावेन अन्यासक्तिनिवृत्तिः अपकीर्तिलेशस्याप्यसहनं च सूच्यते । कथमित्याकाङ्क्षायामुपपादयति । यया स्वविवाहकाले प्राप्तान् सर्वप्रकारेण शिशुपालादीनविगणय्य, रहः एकान्ते द्विजः प्रस्थापितः । नापि मया सह परिचयः, किन्तु उपश्रुता सद्भिः कृता कथा यस्य, सत्कथा वा । अहो आश्चर्ये । नह्येतादृशं कचिदपि लोके जातमिति । स्वयंवरे तु वरणं युक्तम्, नत्वेतादृशम्, अन्याः सर्वा एव लौकिकप्रकारेणानीताः । अनेन सम्बन्धप्रकारः त्वत्सदृशो नान्यासामिति निरूपितम् ॥ ५५ ॥

---

१. साभिप्रायेति पाठः । ३. यस्या इति पाठः । २. रहोहर इति पाठः ।

अपराधसहनं च त्वत्सदृशं नान्यासामित्याह भ्रातुर्विरूपकरणमिति ।

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६

विवाहसमये रुक्मिणो ज्येष्ठभ्रातुर्विरूपकरणं मुण्डनम्, तत्रापि युधि निर्जितस्य । प्रोद्वाहपर्वणीत्युभयत्र सम्बध्यते । यद्यपीयं कथा प्रद्युम्नोत्पत्तेः पूर्वमेव, अन्यथा भगवान् अन्यभजनं न वदेत् । न हि पुत्रपौत्रादियुक्ता क्वचिदेवमुच्यते । प्रथमसङ्ग एवैवं भवति । सर्वथा हृदयानभिज्ञदशायां तस्या अपि पतनादिसम्भवः, न तु निरन्तरप्रवृत्तौ । अनिरुद्धविवाहे तु अक्षगोष्ठ्यां तद्वधः । तदुत्तराध्याये वक्ष्यते । तथापि यथा तया आर्षज्ञानेन सर्वं निरूपितम्, तथा भगवानपि तां तादृशीं मत्वा भाव्यर्थमपि सिद्धवत्कारेण निरूपयति । भूतप्रत्ययस्तु लङ्प्रयोगः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति दश लकारार्थेषु भवन्तीति आवृत्त्या योजनायां द्वितीयवाक्ये भविष्यदर्थे ज्ञातव्यः । ताभ्यां समुत्थं दुःखमसह इत्यपि तथा । अस्मदयोगः असत्सम्बन्धो निवर्तिष्यत इति भयेन उत्पत्तिबलिष्ठभ्रातृसम्बन्धापेक्षयापि अस्मत्सम्बन्धाभावशङ्कापि महतीति सर्वोत्तमा त्वमेव । चकारान्मध्ये प्रद्युम्नविवाहादौ तदवगणनादि संगृह्यते । समुत्थं दुःखं सोढुमशक्यम् । बलभद्रोपदेशात् समुत्थमिति ज्ञायते । एकक्रियोपात्तत्वात् द्वितीयमपि तादृशमेव । तेन दुःखसहनेन ते त्वया वयं जिताः । तव वयमित्यपि । जयोऽप्यङ्गीकृतः । त्वदीयत्वं च ॥ ५६ ॥

अन्यदेकं तव चरित्रं अनन्यदपि अनुपमेयमपि अयाचङ्गीकारेऽप्यप्रतीकार्यमपीत्याह दूत इति ।

दूतस्त्वयात्मलभने सुविविक्तमन्त्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ५७

आत्मलभने कृष्णप्राप्त्यर्थम् । सुष्ठु विविक्तो मन्त्रो यस्य तादृशो द्विजः प्रस्थापितः । अनेन मयि सिद्धवद्विश्वासः प्रथमत एव कृत इति निरूपितम् । ततो मयि चिरायति विलम्बमाने एतज्जगच्छून्यमेव मत्वा, इदमङ्गं शरीरमनन्ययोग्यं केवलं भगवदेकभोग्यं जिहास इति मत्वा द्विजः प्रस्थापित इति पूर्वेणैव सम्बन्धः । प्रस्थापनसमय एवैते पक्षा विचारिताः । इति एतत्त्वय्येव तिष्ठेत । विध्यर्थोऽयम् । नास्य प्रतीकारः सम्भवतीति । अप्रयोजकत्वेन तथात्वमाशङ्क्य निराकरोति तत्त्वय्येव तिष्ठेत, वयं तु प्रतिनन्दयाम इति । अस्मिन्नर्थे वयं ऋणिन इति भावः ॥ ५७ ॥

---

१. प्रद्युम्नोत्पत्तेः । २. मुः नास्ति । ३. इत्यपि । तथेति छेदः प्रमुद्रके । ४. भावेन ।

एवं सान्त्वनं कृतमुपसंहरन् अन्यास्वप्येवंभावमतिदिशत्येवमिति द्वाभ्याम्।

श्रीशुक उवाच—**एवं सौरतसंलापैर्भगवान् देवकीसुतः।**
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन्॥ ५८॥
अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव।
आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मान् लोकगुरुर्हरिः॥ ५९॥

सौरताः सुरतयोग्याः संलापाः, येन सुरतं वर्धते। भगवानिति लीलायां योग्यता। देवकीसुत इति स्त्रीणां प्रियार्थे भक्तहितैकसाधकत्वात् तथा करोतीति सूचितम्। स्वरतोऽपि रमया लक्ष्म्या रुक्मिण्या सह रेमे। न तु वाक्यैरेव निवृत्तव्यापारः। परब्रह्मणस्तदयुक्तमाशङ्क्य लीलानुकरणमाह नरलोकं विडम्बयन्निति। अन्यथा नरोऽयमिति लोकानां प्रतीतिर्न स्यात्। अतिदिशति अथान्यासामपीति। अयमेव न तास्वपि प्रकारः, किन्त्वतिरिक्तस्तत्तद्योग्यः। तदाह अथशब्दः। अन्यासामपि रुक्मिणीव्यतिरिक्तानां गृहेषु गृहवानिव प्राकृत इव तदनुकरणं कुर्वन् गृहमेधीयान् धर्मानास्थितः, लौकिकान् वैदिकांश्च। विडम्बनार्थं लौकिकाश्रयणम्, तत्पूर्वमुक्तम्। वैदिकाश्रयणे विशेषमाह लोकगुरुरिति। तथात्वे सर्वकरणे बहुकालस्थितौ च हेतुः हरिरिति॥ ५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एवं सौरतेत्यत्र। लीलायां योग्यतेति। षड्गुणैर्लीलाकरणादितिभावः। न तु वाक्यैरेवेति। वीजनलीलायामेतावज्ञातम्। ततो गन्धमाल्यकेशप्रसारशयनस्नपनोपहारान् स्वीकृतवानित्यर्थः। इत्येकादशाध्यायव्याख्या समाप्ता।

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वादशे रमणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ।
प्रसङ्गान्मारणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥ १ ॥
भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ।
किन्तु सर्वोद्धारणाय तदुद्वाहेऽपि मारणम् ॥ २ ॥
कलौ शुद्धक्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चयात् ।
पापं विवाहमकरोत् फलं तस्याप्यसूचयत् ॥ ३ ॥
देवकीप्रीतये वंशः स्थाप्य एवेति तत्तथा ।
तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक् स्थितिनिरूपणे ॥ ४ ॥
'दशास्या'मिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ।
यथोक्तं श्रुतिसिद्धं हि कर्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ॥ ५ ॥
लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ।

पूर्वं लौकिकं रमणमुक्तम्, इदानीं वैदिकं रमणमाह एकैकश इति ।

श्रीशुक उवाच—**एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दश दशाबलाः ।**
अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥ १ ॥

'कथं रुक्म्यरिपुत्राये'त्यन्तेन । धर्मो हि द्विविधः, विहितकरणं निषेधपरिपालनं च । 'त्रयीद्विषो हन्तव्या'इति, नोपेक्षितव्या इति, दैत्यानां रुक्मिप्रभृतीनां वधोऽप्यतोऽग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं 'दशास्यां पुत्रानाधेही'ति वेदवाक्यात् सर्वास्वेव दश पुत्रान् नाधिकान् न न्यूनांश्चोत्पादितवानिति निरूप्यते । भगवत एकैकशः स्त्रियः ताः सर्वा एव कृष्णस्य स्वप्रियस्य अबलाः स्त्रियः दश दश पुत्रान् अजीजनन् । तासु पुत्रजनने भगवतः सर्वोऽपि भावोऽस्तीति ज्ञापयति । पितुः अनवमान् अन्यूनान् । केनचिदंशेन तथात्वं वारयति सर्वात्मसम्पदेति । सर्वा याः आत्मसम्पदः शरीरेन्द्रियादिसम्पत्तयः, ताः समुदिताः प्रत्येकं भवन्तीति ज्ञापयितुमेकवचनं तासामेवोत्कर्ष इति कदाचित् स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वादशे । कारिकायाम् । प्रतिबन्धनुदिति । भगवद्भजने प्रतिबन्धको रुक्मी स्वरूपाज्ञानपर्वरूपः, तन्मारणेन भजनप्रतिबन्धनिवृत्तिर्जातेत्यर्थः । फलमिति । रुक्मिणो वधः पापविवाहफलमित्यर्थः । तादृशविवाहेनाशुद्धत्वमपि सम्पाद्य वंशस्थापने हेतुमाहुः देवकीप्रीतये इति । भगवत्सदृशसुतवरणं वंशस्थापनाभिप्रायेणैवेतिभावः । स्थितिनिरूपणे इति । निमित्तसप्तमीयम् । धर्मस्थितिनिरूपणार्थमित्यर्थः ।

१. सुपुत्रजनने इति पाठः ।

प्राकृतत्वमाह पञ्चभिः ।

गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।
प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वमतत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ २ ॥

गृहादनपगमिति । आदौ साभिमाना जाताः । तत्र हेतुः **गृहादनपगं** भगवन्तं वीक्ष्येति । सर्वदा गृह एव भगवांस्तिष्ठति । भगवत्सम्बन्धेऽपि तथा दोषोत्पत्तौ औत्पत्तिकराजकन्यात्वं हेतुः । अच्युतत्वात् न स्वतः सुरतविच्छेदः । अतः स्वेच्छापूरकत्वं च ताभिर्ज्ञातम् । व्यापकत्वेनागमनमाशङ्क्य, लौकिकन्यायेन तथात्वमित्याह स्थितमिति । गृहेष्वेव लौकिकवत् स्थितम् । एवं भगवतो गुणत्रयेण कृत्वा आत्मानं प्रेष्ठं भगवतः प्रियममंसत । ननु सत्यमेव आत्मा प्रेष्ठः, भगवतोऽप्यात्मैवेति, तत्राह अतत्तत्त्वविद इति । तस्य तत्वं तत्त्वं च न जानन्ति । भगवदभिप्रायं वस्तुतत्त्वं च न जानन्तीत्यर्थः । यतः स्त्रियः ॥ २ ॥

तत्सम्बन्धाद्भगवतोऽपि कदाचित्तद्धर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति चार्वब्जकोशेति ।

चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ।
संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूम्नः ॥ ३ ॥

भगवद्धर्मैः संमोहिताः भगवन्तं व्यामोहयितुं न समशकन् । स्वयं वनिताः वनं प्राप्ताः, यत्र संसाराटवी सम्पद्यत इति । स तु विभूमा । विगतो भूमा यस्मादिति । स्वयमुज्ज्वटप्रायाः, स तु सर्वाधिवास इति यावत् । तासु भगवतः षड्धर्मान् मोहकानाह । चार्वब्जकोशवत् वदनम् । आयता बाहवः । नेत्रे च । सप्रेमहासः । रसपूर्वकं वीक्षितम् । वल्गुजल्पाः मनोहरकथाः । पूर्णरसाख्यापनार्थं चार्वब्जकोशत्वम् । परिष्वङ्गक्रिया पूर्णेति ख्यापयितुं आयतपदम् । नेत्रं सौन्दर्यार्थे भिन्नम् । तद्धि स्वरूपतोऽपि रसोद्बोधकम् । एतत्त्रयं कायिकं रसार्थम् । मानसिकमाह सप्रेमहासरसवीक्षितमिति । प्रेम हासं रसवीक्षितानीति त्रयम् । स्नेहाभावे तत्र रसालं भवतीति सद्भावो निरूपितः । हासो रसोद्बोधकः, रसवीक्षितानि प्रलोभकानि । वाचनिकान्याह वल्गुजल्पैरिति । मनोहरार्थानि वाक्यानि स्वपक्षस्थापकानि परपक्षदूषकाणीति, तान्यपि त्रिविधानि । एवं कायवाङ्मनोभिः सम्मोहिताः, अत एव दुर्बलाः भगवतो मनो विजेतुं वशीकर्तुं नाशकन् । अनेन भगवच्चित्तं तासु नासक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहादनपगमित्यस्याभासे । प्राकृतत्वमिति लौकिकभाववत्त्वमित्यर्थः ।

---

१. भगवान् । २. कायिकानीति पाठः ।

नापि क्षोभं जनयितुं शक्ता इत्याह स्मायावलोकेति ।

स्मायावलोकलवदर्शनभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥४॥

आसक्तिरन्या, मनःक्षोभोऽन्यः । कदाचिद्वशीकरणार्थं भावानुत्पाद्य कथञ्चित्स्वमोहमपि प्रतिबध्य विलम्बमाना भवेयुः, तथाकरणेऽपि न क्षोभका जाता इति सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां भगवति दोषमुत्पादयितुं न शक्ता इति निरूप्यते । स्मायावलोकः गर्वपूर्वकं दर्शनम्, तेन सम्बन्धे विलम्बं सूचयन्ति, मानापनोदनार्थमुपेक्षां बाधितुं लवदर्शनानि च कुर्वन्ति, कटाक्षैः अलसवलितादिभिः स्वासक्तिं कुर्वन्ति, ततो भावहारि भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तेन यथैव भगवतो भावः मनोधर्मः, स्वस्मिन्नासक्तं भवति, तादृशं कामशास्त्रसिद्धं भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तैस्त्रिभिः प्रहिता याः चेष्टाः सौरतमन्त्रैश्च शौण्डाः बलिष्ठाः । सुरतोद्बोधकानि यानि गुह्यभाषणानि । अनेन दृष्टादृष्टसाधनानि निरूपितानि । सर्वाश्च पत्न्यः यथासुखं प्रवृत्तौ सङ्कोचरहिताः प्रतिबन्धरहिताश्च । तत्रापि षोडशसहस्रं षोडशकलस्य मनसः सहस्रप्रकारेण व्यामोहनसमर्थाः । अनङ्गबाणाः चेष्टासहितावयवविशेषाः यैर्जयो भवत्येव । मन्त्रसहिता बाणाः कार्यसाधका इति ब्रह्मास्त्रादिषु प्रसिद्धिः । मण्डलीकृतकार्मुका दृष्टद्वारा, तथा दृष्टिमुष्ट्योरेकत्वाय लवदर्शितानि । वीररसाविष्काराय स्मायावलोक इति । एवं सर्वसाधनसम्पत्तियुक्तैरपि बाणैः यस्येन्द्रियं मनश्च विमथितुं ग्लानियुक्तं अस्तम्भयुक्तं वा कर्तुं न शेकुः । सहजानामेतादृशेर्ये जयो न भवतीति कठिनदुर्गस्थेषु राजधर्मेषु कापट्यं निरूपितमिति कुहकैः कपटधर्मैरपि न शक्ताः ॥ ४ ॥

एवं तासां [2]दोषं तत्सम्बन्धेन भगवति दोषाभावं च प्रतिपाद्य, भगवत्सामर्थ्येनैव तासु धर्मः स्थापित, इति पुत्रोत्पादनमुक्त्वा, 'पतिमेकादशं कृधी'ति वेदवाक्यानुसारेण भगवत्सेवां कृतवत्य इत्याह द्वाभ्याम् ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्मायावलोकेत्यत्र । स्मयास्मायं स्मायस्तादृशोऽवलोक इत्यर्थः । लवमीषन्मात्रं दर्शनं लवदर्शनमित्यर्थः । मण्डलीकृतेति । भ्रुवस्तादृशाकारत्वादिति भावः । दृष्टिमुष्ट्योरिति । मुष्टया यथा धनुर्धृत्वा बाणः प्रक्षिप्यते, तथा दृष्टिं भ्रूपर्यन्तां विधाय कटाक्षबाणाः प्रक्षिप्यन्ते इत्यर्थः । कठिनेति । कठिनदुर्गस्थेषु जनेषु सत्सु राजधर्मेषु मध्ये कापट्यमपि राजधर्मो निरूपित इत्यर्थः ।

---

१. ततो भावैस्त्रिभिरिति पाठः २. दोष इति पाठः ।

भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसङ्गमलालसाढ्यम् ॥ ५ ॥

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥६॥

इत्थमिति । पूर्वमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यातम् । विवाहप्रसङ्गे उक्तमपि पुनः स्वस्थाने तदेवोक्तवान् । तस्मात्सर्वोऽप्यर्थः स एव । भ्रमव्यावृत्त्यर्थं पाठविशेषमाह लालसाढ्यमिति । पूर्वमनुरागादयः स्त्रीनिष्ठाः, इदानीं भगवन्निष्ठाः । अनुरागपूर्वको हासो मानसः, अवलोक ऐन्द्रियः, नवसङ्गमः कायिकः । त्रिभिरपि या लालसा तदिच्छाविशेषः तया आढ्यो भगवान् । स्त्रीनिष्ठानेतान् धर्मान् स्वस्मिन् भावयतीति भगवन्निष्ठा धर्माः । प्रत्युद्गमादिभिः दास्यं च विदधुः । सेवा तदपेक्षिता कामकृता, दास्यं साधारणमिति विशेषः । स्त्रीत्वं भक्तत्वं च देहमन्तःकरणं च कृतार्थीकृतवत्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधिप्राधान्यात् विधिसिद्धानामष्टमहिषीणां पुत्रान् गणयितुमारभते । येन भगवान् धर्मरक्षार्थमेतावद्रूपो जात इति तन्नामग्रहणे राज्ञः पापक्षयो भवतीति, तदर्थं प्रसिद्धान्यपि नामानि निरूपयति ।

तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।
अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ॥ ७ ॥

तासां कृष्णस्त्रीणां दशपुत्राणाम् । सर्वा एव दशपुत्रयुक्ताः । तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ता अष्टौ महिष्यः रुक्मिणीप्रभृतयः तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन्, ते त्वद्धितार्थं गृणामि । अन्याः कामकृता इति न तेषां नामग्रहणम् ॥ ७ ॥

चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥ ८ ॥
चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ।
प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यानवमाः पितुः ॥ ९ ॥

चारुदेष्णादयो नव प्रद्युम्नानन्तरभाविनः । यथा नामावयवास्तद्गुणाः । वीर्यवानिति विशेषणं सुन्दरदेहस्य शौर्यशङ्काभावेनोक्तम् । चकाराः सर्वत्र पूर्वधर्मसमुच्चयार्थाः । अन्तिमः कन्यासमुच्चयार्थः । अन्येऽपि कन्यासमुच्चयार्था इति केचित् । यदनन्तरं कन्या, तत्र चकार इति । तथेति वीर्यवान् । तेन सह वीर्यवत्त्वमाशङ्क्य पृथगुपदिशति अपर इति । परः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो वा । दशम इति क्रमोऽत्र विवक्षित इत्युक्तम् । हरेः सकाशात् प्रद्युम्न एव प्रमुखो येषाम् । रुक्मिण्या जाताः । करणमात्रं रुक्मिणी, नत्वेते मातृप्रधाना इति । तत्र हेतुः यतः पितुरनवमाः । अवमो न्यूनभावः ॥ ९ ॥

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा।
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ १० ॥
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश।

भानुप्रभृतयो दश सत्यभामायाः। तथेति यस्य कर्माणि न प्रसिद्धानि, सोऽपि प्रसिद्धवदेव ज्ञातव्य इति तथेत्युच्यते क्वचित्। अष्टम इति तस्य स्वतन्त्रता महत्त्वं च। सङ्ख्यायां पृथगुपदेशात्। सत्यभामात्मजा इति परिज्ञानार्थमेव मातृनिरूपणम्। सर्वेषां पुत्राणां सर्वासु मातृव्यवहारस्तुल्य इति ॥ १०½ ॥

साम्बः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥
विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः।
जाम्बवत्याः सुता ह्येते साम्बाद्याः पितृसंमताः ॥ १२ ॥

साम्बादयो दश जाम्बवत्याः सुताः। एते इति तेषां देवतात्वात् निरूपणसमये उपस्थितिमाह। पुनः साम्बाद्या इति वचनं दशानां द्विःस्वभावत्वं द्योतयति। ततो भगवतोऽसम्मतिमाशङ्क्य पितृसम्मतिमाह पितृसम्मता इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः।
आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान्कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ १३ ॥
श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥
सुघोषो गात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः।
माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥

श्रीमानिति विशेषणं। नाग्नजितेः सत्यायाः पुत्राः। श्रुतादयो दश कालिन्द्याः। एकल इति विशेषणं एक एव सन् सर्वान् शत्रून् लातीति। सोमकस्त्ववरो दशमः। सङ्ख्यापूरणार्थं पश्चादुत्पन्नः। सुघोषादयः माद्र्याः लक्ष्मणायाः पुत्राः। ऊर्ध्वग इति नाम। महाशक्तिरेकः। सहो भिन्नः। ओजश्च। अपराजित इति नाम ॥१४॥१५॥

वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोऽन्नाद एव च।
महाशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥

वृकादयो दश मित्रविन्दायाः। महाश इति नाम। क्षुधिर्दशमः सङ्ख्यापूरकः ॥१६॥

संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित्।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७ ॥
दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः।

सङ्ग्रामजिदादयो दश भद्रायाः। सत्यको दशमः। रोहिणी षोडशसहस्राणां

१. दर्शः। २. महांश इति पाठः।

शताधिकानां मुख्या । कचिदेषैवाष्टमहिषीमध्य इति भद्रायाः स्थाने मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धा । तस्या दीप्तिमान् पुत्रः अष्टमहिषीपुत्रतुल्यः । तेनैकाशीति पुत्राः एकाशीति भक्तिप्रकारा इव भगवता प्रकटीकृता इति द्योतितम् । ताम्रपत्राद्या. रोहिण्यास्तनयाः साधारणाः । अस्या दशपुत्रागणनमन्यासां दशपुत्रत्वख्यापकम् ॥ १७½ ॥

पौत्रान् निरूपयन् एकं निरूप्य तत्सदृशा अन्य इत्यतिदिशति प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूदिति ।

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥ १८ ॥
पुर्यां तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ।
एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ।
मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥

रुक्मवती रुक्मिणः पुत्री मातुलकन्या । प्रद्युम्नस्तत्रैव कियत्कालं स्थितः । तत्रैव विवाहं कृत्वा पुत्रमुत्पादितवान् । शत्रुगृहे कथमेकाकी स्थित इति शङ्कां वारयति महाबल इति । चस्त्वर्थे । भगवदाविष्टात् प्रद्युम्नादनिरुद्धो जात इति ज्ञापयितुं चकारः । अन्यथा कामाज्जातोऽप्रयोजकः स्यात् । मायावत्यामुत्पादनं वारयति पुर्यां तु रुक्मिण इति । मायावत्या नामान्तरमावेशो वा स्यादिति तुशब्दः असम्भावनां व्यावर्तयति । राजन्निति सम्बोधनं प्रद्युम्नस्य द्वारकाप्रेषणाभावं द्योतयति । सोऽपि राजा तत्रैव जामातरं दुहितरं च स्थापितवानिति । पुरे स्वनगरे । नाम्ना भोजकटे । एकं पौत्रमुक्त्वा अन्यानतिदिशति । एतेषां पुत्रपौत्राश्च पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो जाताः । न तेषु दशसङ्ख्यानियमः । सर्वेषामेकमत्यार्थमाह मातरः कृष्णजातानामिति । सर्वेषामेव भगवत्पुत्राणां सर्वा एव भगवत्स्त्रियो मातरः । यथा जननी, तथैव सर्वा इति सापत्न्याभावो निरूपितः । चकारादष्टोत्तरशतम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रुक्मिकन्याविवाहः असम्बद्ध इति तत्र हेतुं पृच्छति कथमिति ।

राजोवाच—**कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ।**
कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।
एतदाख्याहि मे विद्वन्द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥

विवाहः स्नेहकृतः, पुत्रः पितुरिति अर्थपेक्षया अरिपुत्रो द्वेष्यो भवति, दुहिता चात्यन्तं प्रिया । द्वेषकारणमाह युधि कृष्णेन परिभूत इति । विस्मृतो द्वेष इति चेत् । तत्राह हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षत इति । अद्यापि द्वेषव्यापारान्न निवृत्तः । रन्ध्रमिति साक्षाद्विरोधे असामर्थ्यं सूचितम् । प्रसिद्धसम्बन्धहेतोरभावात् हेत्वन्तरं पृच्छति एतदाख्याहीति । विद्वन्निति कथने ज्ञानं हेतुभूतं निर्दिशति । द्विषोः परस्परं द्वेषविषययोः मिथो वैवाहिकं विवाहसम्बन्धि व्यवहरणं कारणं वा ॥ २० ॥

नन्वेतत्पूर्वं न श्रुतम्, समाध्यभावादधुना न चिन्त्यत इति तज्ज्ञानं कथमिति चेत्, तत्राह अनागतमतीतं चेति ।

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥

योगिनां देशकालव्यवधायकानि ज्ञाने न प्रतिबन्धकानि । यथा चक्षुःसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षे, तथा सर्वत्र योगिनां योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः । कालो हि वस्तूनि नयति, यथा नदी जलम् । यद्यपि जलमभिज्ञानद्रव्यसहितं क्वचिद्देशे स्थितं तस्मिन् समये तद्देशस्थितः पश्यति, तथापि प्रदेशान्तरे गतं न पश्यति तद्देशस्थितः । सहगतो वा तदपि पश्यति । यथा वा मनुष्यैर्द्रष्टुमयोग्यमपि देवाः पश्यन्ति, यथा सर्वैराच्छन्नं कालज्ञाः पश्यन्ति, एवं सर्वसामर्थ्ययुक्तो योग एव सर्वसमर्थः । वर्तमानस्य विशेषणमतीन्द्रियमिति । अतीतं यन्नानुभूतम् । अनागतं यत् ज्ञापकरहितम् । चकाराद्धर्मान्तरमापन्नम् । विप्रकृष्टं देशव्यवहितम् । निकटस्थमपि व्यवहितं भित्त्यादिना । सर्वमेव योगिनः सम्यक् पश्यन्ति । ध्यानेन ज्ञानं ज्ञानिनाम् । योगिनां तु भगवत इव योगजधर्मे प्रकटे सर्वज्ञत्वमिति ॥ २१ ॥

तत्र प्रद्युम्नविवाहे हेतुद्वयमाह यद्यप्यनुस्मरन्निति द्वाभ्याम् ।

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥ २२ ॥

'स्वसुः प्रियं कुर्वन्' इत्येकम्, 'स्वयंवरे कन्ययैव वृत' इत्यपरम् । तत्र प्रथममुपपादयति । कृष्णावमानितः वैरमनुस्मरन् यद्यपि वर्तते, तथापि स्वसुः प्रियं कुर्वन् भागिनेयाय भगिनीपुत्राय मातृपक्षपातिने सुतामदात् । अनुरोध्या स्वसा, सा पूर्वमपकृता तदभिप्रायमज्ञात्वा पश्चात् ज्ञात्वा कथं प्रसन्ना भवतीति विचार्य, प्राणश्च तया रक्षित इति, स्वकन्यां तत्पुत्राय प्रायच्छत् । प्रियं प्रियाय चेद्दीयते, तदा प्रसन्नः सर्वोऽपि भवतीति ॥ २२ ॥

द्वितीयमाह वृतः स्वयंवरे साक्षादिति ।

श्रीशुक उवाच—**वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।**
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनागतमित्यस्याभासे । समाध्यभावादिति । एतन्निरूपणस्य माहात्म्याप्रतिपादकत्वेन समाधिभापात्वाभावादित्यर्थः । व्याख्याने । कालो हीति । इदं लौकिकं कालाधीनमेव । भगवल्लीलाया एव कालानधीनत्वमिति भावः ।

यद्वशादन्येऽपि म्रियन्ते, स एव साक्षात् पूर्वमनङ्गः। अतः कयाप्यवृतः इदानी-मङ्गयुतो जात इति तयाभिज्ञया वृतः। स्वयंवरे वृतो न प्रत्याख्यायत इति स महाभिमानी कन्यायाः स्वयंवरं कृतवान्, पश्चाद्विधानपूर्वकमपि सन्तोषेण दत्तवानिति व्यतरदित्युक्तम्। तस्य रूपमेव महत्, न पौरुषं भविष्यतीत्याशङ्क्याह राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारेति। युधि सावधानान्, तत्रापि मिलितान् सर्वान् नितरां जित्वा। एकरथ इत्यसहायः, हृत्वा मातुलगृहमेव गत इति पूर्वश्लोकानुरोधादवसीयते। एकरथत्वादिधर्मैः प्रतीत्या पितुरधिकत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

एवं धर्मप्रस्तावे पुत्रस्योत्पत्तिं विवाहं चोक्त्वा कन्यादानमपि भगवत्कृतमाह रुक्मिण्यास्तनयामिति।

रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो बली।
उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥ २४ ॥

कृतवर्मा यादवः, बलीति नाम। विशालाक्षीमिति सौन्दर्यम्। चारुमतीमिति नाम। कन्यामाहूय दत्ताम्। रुक्मिण्यास्तनयामित्यनेन अन्यासामपि कन्या उक्ताः सन्तीति तथा तासां विवाहोऽपि ज्ञातव्यः। विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं तस्या विवाहे प्रयोजकमुक्तम्, नतु महतः कन्यात्वम्। चारुमतीमिति नाम्ना अन्या अपि कन्याः सन्तीति सूचितम्। तेन रुक्मिण्याः पञ्च कन्याः पञ्चचकारैरुक्ताः अध्यवसेयाः, अन्यासामपि यथाचकारं कन्यका ज्ञेयाः। किलेति प्रसिद्धे। न तु व्यासादिभिरेतदुपदिष्टमिति। महत्त्वाख्यापकत्वात् केवलं लौकिकत्वात् ॥ २४ ॥

ततोऽनिरुद्धस्तत्रैव भोजकटे जातः। तस्यापि विवाहं तत्रैवाह दौहित्रायानिरुद्धायेति।

दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यदद्धरेः।
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया।
जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः ॥ २५ ॥

स्वकुलस्थां कन्यामन्यो विवाहं मा करोत्विति। तस्या नाम रोचनेति। साप्यनिरुद्धस्य मातुलकन्या। तावता द्वेषः शान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह बद्धवैरोऽपीति। स्वसुः प्रियचिकीर्षयेति पूर्ववद्धेतुः। यावज्जीवं यदेव किंचिदुत्कृष्टम्, तदेव भगिनीप्रीत्यर्थं दत्तवानित्यध्यवसीयते। अन्यथा पुनः पुनः तद्धेतुत्वेन नोच्येत। ननु तस्मै देयं दत्तवान्, कथमेतावता स्वसा प्रीता भवतीति चेत्। तत्राह स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं सयौनमिति। स्त्रीसम्बन्धः अधर्मो भवति। 'माता पितामही यस्य तथैव प्रपितामही। त्रिस्र एककुले जाताः सोऽभिशस्तो निगद्यते' इति तस्यामुत्पन्नस्याभिशस्ति-

१. [illegible]। २. [illegible] इति पाठः। कथमस्य इति स्यात् पाठः।

दोषात् तद्यौनमधर्मरूपं भवति । अधर्ममप्यङ्गीकृत्य स्वसुः प्रियार्थं दत्तवान् । ननु निषिद्धाचरणे कथं प्रियम्, न वा तत्प्रियं प्रियं भवतीत्याशङ्क्याह स्नेहपाशवशं गत इति । स्नेहे सर्वमेव समीचीनं भासते । उभयोः परमस्नेहात् तद्गतो दोषो न भासते । अतो जानन्नपि एवं कृते प्रियं भवतीत्युभयोर्लौकिकबुद्ध्या तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अयं विवाहः लौकिकवदिति दत्तायां कन्यायां वरयात्रिकाः भगवदादयः सर्व एव समागता इत्याह तस्मिन्नभ्युदय इति ।

तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणी रामकेशवौ ।
पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥

विवाहोत्सवे रुक्मिणी मुख्या । निमित्तत्वात् । ततो लौकिकमिति ज्येष्ठानुक्रमेण रामकृष्णौ पुरत्वमापन्नं भोजकटस्थानं प्रतिज्ञास्थानं जग्मुः । रामकेशवाविति ययोर्गमनमसम्भावितं तौ निरूप्य, साम्बप्रद्युम्नादयः वरयात्रिका निरूप्यन्ते । सुन्दरः साम्ब इति प्रद्युम्नादपि प्रथमं निर्दिष्टः, कन्यकयोऽनादरे, निषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

निषिद्धाचरणस्य फलमाह तस्मिन्निवृत्त उद्वाह इति ।

तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥

कन्यादानानन्तरं वरयात्रायामपि सिद्धायां कलिङ्गदेशाधिपतिः देशनाम्नैव प्रसिद्धः । स्वतः स्नेहेन तूष्णींभूतमपि रुक्मिणं प्रोचुः । यतो दृप्ताः । नापि तस्य तथा करणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ २७ ॥

नन्वक्षजयः कथमेकान्ततो ममैव भविष्यतीत्याशङ्कायामाह अनक्षज्ञ इति ।

अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ।
इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥
शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम् ।
तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्बलम् ।
दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ॥ २९ ॥

ये हि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा ते ह्यक्षज्ञा भवन्ति । बलस्यानुभयरूपत्वात् युक्तमेवाक्षाज्ञानमिति हिशब्दः । राजन्निति सम्बोधनात्त्वमक्षज्ञ इति । अपि तद्व्यसनं महदिति अज्ञो न क्रीडिष्यतीति शङ्कां वारयति । अत आदौ प्रवृत्तः पश्चान्न निवर्तिष्यत इति पराजितो भविष्यति । एवमुपपत्त्या प्रबोधितः तथा कृतवानित्याह इत्युक्त इति । बलः पूर्वं ज्ञानोपदेशात् सान्त्वनात् हित इति बलमेवाहूय, भगवतः सकाशात् पृथक्कृत्य, रुक्मी दुर्बुद्धिरदीव्यत, तत्राक्षान्गृहीत्वा रुक्मी प्राह 'पणः क्रियता'मिति । भित्रा सक्ता चतुर्दिक्ष्वक्षेषु लिख्यते । तत्र कस्यचित् समसङ्ख्या, कस्य-

चिद्विषमसङ्ख्येति पूर्वमेव प्रतिज्ञाय, क्रीडार्थं प्रवृत्तौ । ततोऽक्षहस्तेन रुक्मिणा आह्वतः शतं सहस्रमयुतं उत्तरोत्तरं दशगुणं रामस्तत्र पणमादधे । तं तु पणं स्वानुकूलतया अक्षान् पातयित्वा रुक्मी अजयत् । तत्रानक्षज्ञता कालिङ्गेन प्रथमतो निरूपितेति बलं प्राहसत् । तदपि हसनं प्रकटमित्याह दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैरिति । तन्मनसि कापट्येन हसतीति हलायुधो नामृष्यत् । ननु नीतिज्ञेनावश्यं हास्यं सोढव्यम्, तत्राह हलायुध इति ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्बलः ।
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥

ततो वारत्रयानन्तरं जये वा पराजये वा विपर्ययस्य अन्यः पातयेदित्यक्षशास्त्रात् कपटादिशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलः स्वयमक्षान् गृहीत्वा अपातयत् । ततः अयुताद्दशगुणं रुक्मी लक्षं ग्लहं पणात्मकं द्रव्यं प्रतिज्ञातवान् । तत्र तस्यां क्रीडायां बलः अजयत् । एकान्ते क्रीडतीति न स्वकीयाः साम्बादयः साक्षिणः, परं तदीया एव सर्वे । अत एकवारमेव भूयान् पराजयो जात इति, द्यूते मृषा भाषणं न विगीतमिति, जितवानहमित्याह रुक्मी । तानक्षान् विपरीततया धृत्वा प्रदर्श्य कैतवमाश्रितः कपटेनैव जेष्यामीति निश्चित्य मृषोक्तवान् ॥ ३० ॥

मन्युना क्षुभितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि ।
जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमादधे ॥ ३१ ॥

तदा मन्युना क्षुभितस्तदसहमानः । देयाभावादसहनं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति श्रीमानिति । पूर्णधनः । निवार्यमाणोऽपि सहज एव तादृश इति । तस्मिन् काले तथैव युक्तमिति दृष्टान्तमाह । समुद्रः पौर्णमास्यामिवेति । स हि पूर्णं चन्द्रमभिमुखो गच्छति, तथायमपि मच्छिष्य एव मत्तोऽप्युत्कर्षं वाञ्छति, अनृतं च वदतीति चन्द्रमिव जिघृक्षुर्जातः । जात्या स्वभावेन च अरुणाक्षः, अक्रुद्धोऽपि क्रुद्ध इव प्रतीयते, क्रोधे तु का वार्तेत्यर्थः । अतिरुषा सुतरामरुणाक्षो जातः । अतो मनसि मारणीयोऽयमिति भावो निरूपितः । ततो वारत्रयं क्रीडितव्यमिति पुनरक्षान् बलो गृहीतवान् । तदा रुक्मी न्यर्बुदं ग्लहमादधे, प्रतिज्ञातवान् दशकोटिमितम् । वारत्रयेण यावद्दशगुणं तावत्सकृदेवादधे, यथैकानृतेनैव सर्वमनृतं भवति ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् तं चापि रामो जितवान्, अभिज्ञतया न, किन्तु दैवगत्येत्याह धर्मेणेति ।

तं चापि जितवान्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ।
रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ॥ ३२ ॥

---

१. विपर्ययस्येति पाठः । २. कपटेनातेन ।

तदा महतीं विनष्टिं दृष्ट्वा, छलमाश्रितः कापट्यमेव कर्तव्यमिति निश्चित्य, रुक्मी आह । चकारेण आहेति पूर्वक्रिया आकृष्यते । मया जितमत्रेमे प्राश्निका ब्रुवन्त्वित्याह । प्राश्निकानामपि स्वानुगुण्यवचने बलस्य स्वज्ञानमेव भ्रान्तमिति प्रतीतिः स्यात्, तदर्थं प्राश्निकानां सभासदाम् । येषामग्रे प्रश्नः सम्भवति सन्दिग्धे, ते प्राश्निकाः । तत्र देशादिदेवाः साक्षिण इति, कालिङ्गादिषु ते अनिविष्टाः, दुष्टत्वात्तेषाम् ॥ ३२ ॥

तत्रत्यानां वचनात् पूर्वमेव आकाशवाणी सर्वदेवतामयी सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह बलेनैव जितो ग्लह इति ।

> तदाब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ।
> धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥

यद्यप्यक्षक्रीडां न जानाति, तथापि धर्मतः जितवान् । वचनेनैव केवलेन धर्मरहितेन रुक्मी वदति । वै निश्चयेन । नात्र सन्देहः कर्तव्यः । लौकिकत्वमपि तद्वाक्यस्य निवारयति मृषेति । लौकिकाः अप्येतादृशे न मृषा वदन्ति ॥ ३३ ॥

> तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ।
> संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥

ततः को वायं कृत्रिमः शब्दः प्रमाणम्, साक्षात् प्राश्निकेषु विद्यमानेष्विति तामनादृत्य दुष्टराजन्यैः तथैव वक्तव्यम्, इदं नाङ्गीकर्तव्यमिति प्रेरितः संकर्षणं परिहसन् बभाषे । यतो वैदर्भः, न धर्मप्रधानदेशस्थः दुःसङ्गश्च । स हि जगदेवाकर्षति लयार्थम् । तादृशसामर्थ्यवन्तं परिहसन् कटाक्षहास्यादिभिः अयुक्तमुक्तवान् । ननु वचनस्य किं प्रयोजनम्, तूष्णीं स्थातव्यम्, उत्थाय वा गन्तव्यमिति तत्राह कालचोदित इति ॥ ३४ ॥

भगवता गोपालत्वं समर्थितमिति तदन्तर्याम्यपि तथैव प्रेरितवान् । बाल्ये हि विद्याभ्यासः, क्षत्रियाणां च शस्त्राभ्यासः, तस्मिन् समये वने गोचारणमेव कृतमिति लोकविश्वासार्थं मर्मभेदमाह ।

> नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ।
> अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥

यूयं नाक्षकोविदाः, यतो गोपालाः । न हि सर्वविद्यासु सर्वे अभिज्ञाः, तस्माद्वने गोचरा एव । उभयमपि ज्ञायत इति चेत् । तत्राह अक्षैर्दीव्यन्ति राजान इति । अभ्यासव्यतिरेकेण न विद्या समायातीति अक्षाणामप्रयोजकत्वमाशङ्क्य द्यूतक्रीडापरा अधमा इति शङ्काव्युदासार्थं जयसाधकत्वात् बाणे तुल्यतां वक्तुमाह बाणैश्चेति । ननु-

---

१. अक्षविदा इति पाठः ।

क्षत्रिया वयमित्युभयं जानीम इति चेत् । तत्राह न भवादृशा इति । परगृहे पुष्टा आबाल्यं नीचकर्मणि नियुक्ताः नाक्षबाणकोविदा भवन्तीति निषेधति न भवादृशा इति ॥ ३५ ॥

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ।
क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृप संसदि ॥ ३६ ॥

ततः सर्वैरेव 'सत्यं वदती'त्युक्ते, उपहासे च कृते, कालप्रेरितो बलः तत्रैव दैवगत्या कालमुद्गररूपं परिघमुद्यम्य, संसदि सभायामुपविष्टं एव तं जघ्ने । पक्षपातिभिः तस्य पक्षः पोषणीय इति ज्ञापयन्निव सभायामेव जघ्ने । नृपेति राज्ञां तथाकरणं युक्तमिति ज्ञापयति । क्रुद्ध इत्यविचारः । परिघमुद्यम्येत्यन्या क्रिया निवर्तिता । चकारात्तदीयैः सेवकैरप्युपहसितः ॥ ३६ ॥

वाक्यापराधे वधं कृत्वा, मानसिकापराधे ताडनमाह कलिङ्गराजमिति ।

कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।
दन्तानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥

येनोपहसितः, पलायमानं तं दशमे पदे धृत्वा, क्रियाशक्तिः प्राणस्येति, 'नव वै पुरुषे प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानुरोधेन नव प्रयत्नानुपेक्ष्य, दशमे पदे तं गृहीतवान् । ततो लोकेभ्यः दन्ताः प्रदर्शिता इति पुनः प्रदर्शननिवृत्तये दन्तानपातयत् । अत्रापि क्रुद्ध इत्यविचारः । तस्य दोषमाह योऽहसदिति । विवृतैर्द्विजैरिति दन्तानामेव पातने हेतुः ॥ ३७ ॥

अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ।
राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥

अन्येऽप्यनुमोदनकर्तारः निर्भिन्नाः बाहवः ऊरवः शिरांसि च येषां तादृशा जाताः । तत्राभिज्ञानं रुधिरोक्षिताः रुधिरेणोक्षिता इति । ततो भीताः सन्तः दुद्रुवुः । स्वतोऽपि भयेन पलायने बलोत्कर्षो न भवतीति पलायने तत्क्रियां साधनमाह परिघार्दिता इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवमनर्थे पौत्रविवाहे जाते भगवता किं कृतमित्यत आह निहत इति ।

निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीबलयो राजन्स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥

एक एव श्यालो हतः । विवाहे श्यालः पावित्र्यहेतुर्भवति । अतः किञ्चिद्वक्तव्यम् । धर्मस्थापनायां दुष्टो मारणीय एव । अतो न वक्तव्यमेव । तदुभयं निषेधति ।

---

१. धर्मं एनेति पाठः ।

श्याले निहते साधु असाधु वा नाब्रवीदिति । ननु 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति तूष्णींभावेऽपि बलभद्रपक्षः स्यात्, तत्किं साध्ववचनेनेति चेत्, तत्राह निहत इति । कृते कार्ये वचनं व्यर्थमेव स्यात् । अनेन वक्तव्यो भवति, असाधु कृतमिति, तथापि नोक्तमिति सूच्यते । तत्र हेतुः । रुक्मिण्याः स्नेहभङ्गभयादिति । भक्तत्वेऽपि मायायाः कार्यरूपा अविद्येति उत्पत्तिविचारेण स्नेहभङ्गः सम्भाव्यते । ततः प्रपन्नायाः तथात्वे ममापि तथात्वमुचितमिति सर्वथा स्नेहे भग्ने भक्तिमार्गो नश्यतीति भयम् । नन्वीश्वरस्य नष्टेऽपि मार्गे किं भयमिवेति चेत् । तत्राह हरिरिति । स हि सर्वदुःखहर्ता । अन्यथा सर्वेषां दुःखं न गच्छेदिति । तथैवासाध्ववचने बलस्य स्नेहभङ्गभयं हेतुः । तस्य स्नेहभङ्गे अवतारप्रयोजनं न भवेदिति । भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तत इति स्नेहभङ्गसम्भवः, शक्तिर्विभक्तेति ॥ ३९ ॥

उभयोर्विनियोगमुक्त्वा, त्रिपूत्साहरहितेषु सत्सु शिष्टानां कृत्यमाह ततोऽनिरुद्धमिति ।

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकदाशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

तदीयानां प्रतिबन्धनिवृत्तये रामः पुनरादित्वेन गृहीतो वरयात्रिकाणाम् । सूर्यया नवोढया सह । रथं समारोप्येति दुःखितत्वात् बलात् समारोपणमुक्तम् । मातामहः पितामहो मारित इति । कुशस्थलीमिति प्रदेशस्य विषमत्वं सूचितम् । दशार्हा यादवविशेषाः । तां दशामर्हन्तीति । शिष्टानामुभयमपीष्टमित्याह सिद्धाखिलार्था इति । शत्रुमरणमिष्टप्राप्तिश्च अखिलार्थाः । तथात्वे हेतुः मधुसूदनाश्रया इति । एवं धर्मप्रस्तावे अनिरुद्धो धर्मरक्षक इति तत्कथायां दुष्टनिवारणमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निहते रुक्मिणीत्यत्र । तत्र हेतुरिति । असाधुत्वेन वक्तव्यत्वे साधुत्वाकथने इत्यर्थः । इति द्वादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

निरोधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ।
निरूप्यते यतो रुद्धाः नान्यं सम्भावयन्ति हि ॥ १ ॥
त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ।
अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिध्यति तेन हि ॥ २ ॥
सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ।
परमानन्दरूपत्वात्सफलो राजसः स्मृतः ॥ ३ ॥
अनिरुद्धो निरोद्धव्यो निरुद्धो येन केनचित् ।
तन्मूलाः सर्व एवैते विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥ ४ ॥

सर्वदेवजयार्थं प्रथममनिरुद्धस्य बन्धनं निरूप्यते । निरुद्धं मनः सर्वहेतुर्भवतीति । तत्रानिरुद्धबन्धनं कालेनैवेति उषोपाख्यानमुच्यते । कालेऽपि विषयवैचित्री हेतुरिति चित्रलेखा नेत्री ।

स्वप्नेऽपि चेत्प्रसङ्गः स्याद्बद्धो भवति मानवः ।
अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षात्तथाविधः ॥ १ ॥

प्रथममनिरुद्धबन्धनहेतुसम्बन्धनिरूपकनयनार्थं प्रस्तावनामाह बाणः पुत्रशतज्येष्ठ इति सप्तदशभिः ।

श्रीशुक उवाच—बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रयोदशोऽध्याये । अनिरुद्ध इति । येन केनचिन्निरुद्धः अनिरुद्धः भगवता स्वस्मिन्निरोद्धव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः तन्मूला इति । एते भक्तानामिन्द्रियादयः सर्वे अनिरुद्धमूलाः । तस्य मनोधिदेवत्वादिति भावः । कालेनैवेत्तीति । दैत्यानां कालसेवकत्वेन कालरूपत्वात्तत्पुत्र्या उपाया अपि कालरूपत्वमिति भावः । कालेऽपीति । कालस्य हेतुत्वेपि विषयवैचित्री मुख्यो हेतुः । तस्यां सत्यां मनोबन्धनं सम्यग्भवतीति भावः । प्रसङ्ग इति । कालोपासकैर्दैत्यैरसद्भिः प्रसङ्ग इत्यर्थः । अत एवानिरुद्धबन्धने कालस्य हेतुत्वमुक्तमिति भावः । साक्षादिति । जाग्रद्दशायामपि दुःसङ्गवानित्यर्थः ।

बाणः पुत्रशतेत्यस्याभासे । प्रथममिति । अनिरुद्धस्य बन्धने हेतुः उषा, तस्याः सम्बन्धनिरूपिका चित्रलेखा, सामान्यनिर्देशात्पुलिङ्गकथनम् । तत्कृतं नयनमनिरुद्धस्य । तदर्थमित्यर्थः । इति सप्तदशभिरिति । इतिश्लोकमारभ्याग्रिमैः सप्तदशभिरित्यर्थः । पूर्वार्धाष्टमाध्याये 'ततस्तु भगवान् कृष्ण' इतिश्लोकप्रतीके टिप्पण्यामेवं व्याख्यातम्, तद्रीत्यात्राप्युच्यते ।

---

१. निधनार्थम् ।

पुत्राणां शतमध्ये ज्येष्ठ आसीत् । भगवता स वद्ध इति तन्निष्कृतिसूचनार्थं भगवदंशोऽनिरुद्धः तत्पुत्रेण वद्ध इति सूचयितुं वलेः पुत्रत्वं निरूप्यते । ननु तेनैव कथं न बध्यते, तत्राह महात्मन इति । स हि महात्मा नापकरोति । पुत्रशतज्येष्ठ इति तत्कृतं पितृकृतमेवेति ज्ञापयति । वलेरिवास्यापि वन्धशङ्कापि व्यावर्त्यते, पार्ष्णिग्राहा बहवः सन्तीति । तथापि भगवता सह विरोधे न सामर्थ्यं भवतीति तस्य महादेवोपासनमाह सहस्रबाहुरिति । सहस्रबाहुत्वं च तत्कृपयैव । तेन बहुधा लब्धप्रसादः महादेवात् स इति सूचितम् । ताण्डवे उत्साहवृद्ध्यर्थं वाद्यभूयस्त्वमपेक्ष्यते । तत्र बहुभिर्वादने व्यधिकरणप्रयत्नानां समता न भवतीति, एकेन बहुवाद्यकरणं तोषहेतुर्भवतीति, सहस्रबाहुभिर्वाद्यैः ताण्डवे मृडमतोषयत् ॥ १ ॥

तुष्टस्य फलमाह भगवानिति ।

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेण छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥ २ ॥

वरदानसामर्थ्यं भगवच्छब्देनोक्तम् । तद्दत्तं कोऽप्यन्यथा न करिष्यतीति सूचयितुमाह सर्वभूतेश इति । सर्वनियामकः । स एव भूतश्चेत् शरीरसम्बन्धेन जातः साहङ्कारः, तदावश्यमहङ्कारनियामकवश्यो भवति । अहङ्कारे सात्विकादिव्युदासं मत्वा आह सर्वेति । सामर्थ्याप्रतिघातौ निरूप्य दातृस्वभावं निरूपयति शरण्य इति । शरणार्हः स एव भवति, यः प्रपन्नदुःखनिवारकः । तथाप्युचितदाता चेत् परिमितमेव यच्छेदिति, विशेषदानार्थमाह भक्तवत्सल इति । यथा वत्सला गौरन्तःस्थितमपि दुग्धं तल्लोभेनान्येभ्योऽपि यच्छति, तथा भगवान् भक्तेभ्यः अदेयमपि यच्छतीति 'वरं ब्रूही'ति छन्दयामास । छन्दनं कामचारनियोगः । ततः स युद्धं चिकीर्षुर्बाणः सर्वत्र स्वयं गच्छन् शत्रुबाहुल्याद्गृहरक्षार्थं चिन्ताकुलितः तं महादेवं पुराधिपं पुररक्षकं वव्रे । अनेन तस्य पुरस्य सर्वाभेद्यता निरूपिता । तेन देवादीनामपि तत्र प्रतीकारो निवर्तितः ॥ २ ॥

तर्हि तादृशस्य कथं नाश इत्याशङ्क्य, तस्यैव कोपेनेति वक्तुं प्रसङ्गान्तरमाह स एकदेति पङ्क्तिः ।

स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥ ३ ॥
नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥ ४ ॥

गिरिशो महादेवः, तत्रैव गिरौ शेते इति निरन्तरस्थित्या धार्ष्ट्यं सूचितम् । पार्श्वस्थमिति तत्रापि भक्तकृपया तस्यैव पार्श्वे वर्तमानम्, तेन सुतरामेव तस्य स्तवः ।

वीर्यस्य दुष्टो मदो यस्य । उपजीव्यातिक्रमकर्ता । वीर्यस्मयेन विवेकरहितस्य कृत्यमाह किरीटेनार्कवर्णेनेति । विनीतो हि मुकुटोष्णीषादिकं स्थापयित्वा साष्टाङ्गं प्रणतः विज्ञापयेत् । अयं तु किरीटमेव परिधाय, तत्राप्यग्निवर्णं स्पर्शेऽत्यन्तपरुषम्, तेन चरणाम्बुजमतिकोमलं स्पृशन् आह नमस्ये इति । स्तौति । वाचा नमस्कारो वा । महादेवेति न त्वत्सदृशोऽन्योऽस्ति, य उपास्यः स्यादिति । लोकानां गुरुमिति । उपदेष्टा फलदाता च भवानेवेति साधनफलरूपत्वं निरूपितम् । तेन त्वमेव प्रार्थनीयः, न त्वन्य इति प्रार्थनायां हेतुरुक्तः । किञ्च । प्रार्थितं सर्वमयुक्तमपि प्रयच्छति । नापि यत्किञ्चित्प्रार्थनायामपि क्रोधं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह पुंसामपूर्णकामानामिति । देवतान्तरतपःप्रभृतिसाधनैः यदा कामना न सिद्धा भवन्ति, तेषां सर्वोपायपरिभ्रष्टानामाश्रयमात्रेण सर्वपूरकममराङ्घ्रिपवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरः अमराङ्घ्रिपः येः ॥ ४ ॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते दोःसहस्रं त्वया दत्तमिति ।

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम् ॥ ५ ॥

क्रियाशक्तिबाहुल्यार्थं सहस्रं बाहवो दत्ताः । ते निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति । विषयस्तु समानेनाधिकेन वा सङ्ग्रामः, तदभावात् भाराय परमभवत् । यथा शीताभावे वस्त्राणि भारायन्ते, युद्धाभावे वा शस्त्राणि । वैयर्थ्यं प्रकटयति त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारमिति । तर्हि शशशृङ्गाभावे किं चक्षुः निष्फलं तद्वद्विद्यमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य, समेनैव युद्धं कर्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात्त्वदृते अन्यं समं न लेभे । अनेन भगवान् अस्ति, परं स न इन्द्रियविषय इति न लेभ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तर्हि मास्तु, सुप्यतामित्याशङ्क्याह कण्डूत्येति ।

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
अन्वयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ६ ॥

निभृताः पूर्णाः, अतः स्थातुमशक्ताः । तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित् कण्डूतिनिवृत्त्यर्थमुपायः क्रियतामित्याशङ्क्य, दिग्गजानहं युयुत्सुः चूर्णयन्नद्रीन् अन्वयाम् । पर्वता अपि चूर्णीकृताः । दिग्गजा अपि युद्धार्थमन्विष्टाः । बलमुभयथा क्षीणं भवति, शौर्यरूपं युद्धेन, बलरूपं पराक्रमेण, तत्राचेतनाश्चूर्णीभूताः, चेतनास्तु पलायिता इति वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गर्वं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ ७ ॥

---

१. उपजीव्यातिक्रमवतः । २. य इति नास्ति क्वचित् । ३. अन्वयया:, अन्तर्भावितण्यर्थः ।
४. चूर्णीकृता इति पाठः ।

भगवान् सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहेति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्तनीया । य केतुः भज्यते, तदेव तवाभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ । केतुर्ध्वजः वंशस्य । कन्या जारोपभु मग्नकेतुरुच्यते । अकस्माद्रसस्थे तस्मिन् केतुभङ्गश्च । तदा त्वद्दर्पघ्नं त्वद्दर्पहननार्थमेव संयुग मत्समेन भगवता भविष्यति । मया समः भगवान् । सर्वसम इति महादेवेनापि समः ॥७॥

एवं युद्धसम्भवमाकर्ण्य प्रीतो जात इत्याह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥ ८ ॥

महादेवेनैवमुक्तः हृष्टो जातः, यतः कुमतिः । तस्य महादेववाक्ये विश्वासमाह स्वगृहं प्राविशदिति । स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते । यद्यपि स आदेशः स्ववीर्यनाशकः, तथापि कुधीः ॥ ८ ॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह तस्योपा नाम दुहितेति ।

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन वै ॥ ९ ॥

अत्र पुराणान्तरे उषा पत्यर्थं पार्वतीं प्रार्थितवती । ततः सा तुष्टा अद्य यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पतिरिति पार्वत्योक्ता, आधिदैविकः प्राद्युम्निरूपो भगवान् स्वप्नदृष्टौ मा-यिक्यां तामालिङ्ग्य, स्वभावं तत्र स्थापितवान् । ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन प्राद्युम्निना रतिमलभत । कन्याया रतिर्व्रतभङ्गहेतुर्भवति । मनोरथमात्रत्वं निवारयति कान्तेनेति । तर्हि भावनयैव मनोरथतुल्यः स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्क्याह प्रागदृष्टश्रुतेनेति । प्राक् ततः स्वप्नात्पूर्वं न दृष्टः श्रुतो वा कदाचिदपि तया । वै निश्चयेनेति दैवोपपत्तिरुक्ता ॥९॥

सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥ १० ॥

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते, स्वप्नान्ते उत्थिता, तत्र शय्यायां स्वप्नस्य समान-देशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती, 'क्वासि कान्ते'ति भाषन्ती, सखीनां मध्ये उत्तस्थौ । सा हि परितः सख्यो मध्ये शेते । गुप्तं सखीषु अन्वेषयन्तीव सा उत्थिता । उत्थितताया अप्युप-भोगलक्षणमाह विह्वलेति । अन्तर्व्रीडिता । भृशमत्यर्थं स्वावस्थां स्मृत्वा ॥ १० ॥

पूर्वमेव पार्वत्या चित्रलेखा नाम योगिनी तस्याः सखी निष्पादिता, यया तस्या मनोरथः सर्वोऽपि सिद्धो भवति । यद्यप्यन्या अपि जिज्ञासां कृतवत्यः, तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया उपाख्यानमुच्यते बाणस्य मन्त्रीति ।

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ ११ ॥

---

१. मंत्रः, यस्य कन्येति पाठः । २. मायिकीम् । ३. तदा । ४. सखीनिष्प इति पाठः ।

वीर्यस्य दुष्टो मदो यस्य । उपजीव्यातिक्रमकर्ता । वीर्यस्मयेन विवेकरहितस्य कृत्यमाह किरीटेनार्कवर्णेनेति । विनीतो हि मुकुटोष्णीषादिकं स्थापयित्वा साष्टाङ्गं प्रणतः विज्ञापयेत् । अयं तु किरीटमेव परिधाय, तत्राप्यग्निवर्णं स्पर्शेऽत्यन्तपरुषम्, तेन चरणाम्बुजमतिकोमलं स्पृशन् आह नमस्ये इति । स्तौति । वाचा नमस्कारो वा । महादेवेति न त्वत्सदृशोऽन्योऽस्ति, य उपास्यः स्यादिति । लोकानां गुरुमिति । उपदेष्टा फलदाता च भवानेवेति साधनफलरूपत्वं निरूपितम् । तेन त्वमेव प्रार्थनीयः, न त्वन्य इति प्रार्थनायां हेतुरुक्तः । किञ्च । प्रार्थितं सर्वमयुक्तमपि प्रयच्छति । नापि यत्किञ्चित्प्रार्थनायामपि क्रोधं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह पुंसामपूर्णकामानामिति । देवतान्तरतपःप्रभृतिसाधनैः यदा कामना न सिद्धा भवन्ति, तेषां सर्वोपायपरिभ्रष्टानामाश्रयमात्रेण सर्वपूरकममराङ्घ्रिपवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरः अमराङ्घ्रिपः यः ॥ ४ ॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते दोःसहस्रं त्वया दत्तमिति ।

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम् ॥ ५ ॥

क्रियाशक्तिबाहुल्यार्थं सहस्रं बाहवो दत्ताः । ते निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति । विषयस्तु समानेनाधिकेन वा सङ्ग्रामः, तदभावात् भाराय परमभवत् । यथा शीताभावे वस्त्राणि भारायन्ते, युद्धाभावे वा शस्त्राणि । वैयर्थ्यं प्रकटयति त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारमिति । तर्हि शशशृङ्गाभावे किं चक्षुः निष्फलं तद्वद्विद्यमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य, समेनैव युद्धं कर्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात्त्वदृते अन्यं समं न लेभे । अनेन भगवान् अस्ति, परं स न इन्द्रियविषय इति न लेभ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तर्हि मास्तु, सुप्यतामित्याशङ्क्याह कण्डूत्येति ।

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
अन्वयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ६ ॥

निभृताः पूर्णाः, अतः स्थातुमशक्ताः । तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित् कण्डूतिनिवृत्त्यर्थमुपायः क्रियतामित्याशङ्क्य, दिग्गजानहं युयुत्सुः चूर्णयन्नन्द्रीन् अन्वयाम् । पर्वता अपि चूर्णीकृताः । दिग्गजा अपि युद्धार्थमन्विष्टाः । चलमुभयथा क्षीणं युद्धेन, चलरूपं पराक्रमेण, तत्राचेतनाश्चूर्णीभूताः, चेतनास्तु पलायिता जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गर्वं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ ७ ॥

१. उपजीव्यातिक्रमवतः । २. य इति नास्ति क्वचित् । ३. अशक्याः, अन्तर्भी... ४. चूर्णीकृता इति पाठः ।

भगवान् सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहेति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्तनीया। यं केतुः भज्यते, तदेव तवाभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ। केतुर्ध्वजः वंशस्य। कन्या जारोपभुक्ता भग्नकेतुरुच्यते। अकस्माद्रसस्थे तस्मिन् केतुभङ्गश्च। तदा त्वद्दर्पं त्वद्दर्पहननार्थमेव संयुगे मत्समेन भगवता भविष्यति। मया समः भगवान्। सर्वसम इति महादेवेनापि समः॥७॥

एवं युद्धसम्भवमाकर्ण्य प्रीतो जात इत्याह इत्युक्त इति।

इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः॥ ८॥

महादेवेनैवमुक्तः हृष्टो जातः, यतः कुमतिः। तस्य महादेववाक्ये विश्वासमाह स्वगृहं प्राविशदिति। स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते। यद्यपि स आदेशः स्ववीर्यनाशकः, तथापि कुधीः॥ ८॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह तस्योषा नाम दुहितेति।

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन वै॥ ९॥

अत्र पुराणान्तरे उषा पत्यर्थं पार्वतीं प्रार्थितवती। ततः सा तुष्टा अद्य यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पतिरिति पार्वत्योक्ता, आधिदैविकः प्राद्युम्निरूपो भगवान् स्वप्नदृष्टौ मैथिक्यां तामालिङ्ग्य, स्वभावं तत्र स्थापितवान्। ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन प्राद्युम्निना रतिमलभत। कन्याया रतिर्व्रतभङ्गहेतुर्भवति। मनोरथमात्रत्वं निवारयति कान्तेनेति। तर्हि भावनयैव मनोरथतुल्यः स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्क्याह प्रागदृष्टश्रुतेनेति। प्राक् ततः स्वप्नात्पूर्वं न दृष्टः श्रुतो वा कदाचिदपि तया। वै निश्चयेनेति दैवोपपत्तिरुक्ता॥९॥

सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम्॥ १०॥

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते, स्वप्नान्ते उत्थिता, तत्र शय्यायां स्वप्नस्य समानदेशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती, 'क्वासि कान्ते'ति भाषन्ती, सखीनां मध्ये उत्तस्थौ। सा हि परितः सख्यो मध्ये शेते। गुप्तं सखीषु अन्वेषयन्तीव सा उत्थिता। उत्थिताया अप्युपभोगलक्षणमाह विह्वलेति। अन्तर्व्रीडिता। भृशमत्यर्थं स्वावस्थां स्मृत्वा॥ १०॥

पूर्वमेव पार्वत्या चित्रलेखा नाम योगिनी तस्याः सखी निष्पादिता, यया तस्या मनोरथः सर्वोऽपि सिद्धो भवति। यद्यप्यन्या अपि जिज्ञासां कृतवत्यः, तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया उपाख्यानमुच्यते बाणस्य मन्त्रीति।

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥ ११॥

१. वंशः, यस्य कन्येति पाठः। २. मायिकीम्। ३. तदा। ४. सखीमध्य इति पाठः।

मद्धयधीनं राज्यमिति स महादेवेन दत्त इति ज्ञापितम्। कुम्भाण्ड इति नाम। ननु कुम्भाकारावण्डाविति। तस्य दुहिता चित्रलेखा। चकारादन्या अपि तस्य कन्या उपासख्यः। सखी उपायाः। उभयोरन्योन्यसखित्वे न गोप्यं किञ्चिदवशिष्यते वक्तव्ये इति सखीमूषामित्युक्तम्। अद्यैव पार्वत्युक्तम्, अद्यैवेयं विह्वलेति कौतुकसमन्विता ॥११॥

तस्या वाक्यमाह कान्तं मृगयस इति।

कान्तं मृगयसे सुभ्रु कीदृशस्ते मनोरथः।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १२ ॥

सुभ्रु इति भ्रूभङ्गादिभावो दृश्यत इति अकन्यात्वं तस्या आह। ननु कान्तान्वेषणं युक्तमेवेति चेत्, तत्राह कीदृशस्ते मनोरथ इति। मनोरथे कृते स्वप्ने तथा दृश्यत इति दृष्ट एवोपाय इति तं मनोरथमेव पृच्छति। कश्चिन्मनोरथो भविष्यतीति चेत्, तत्राह हस्तग्राहमिति। हस्तो गृह्यते अनेनेति हस्तग्राहः पतिः, अस्मिन्निति विवाहो वा। अद्यापि ते विवाहं न लक्षये। कस्याश्चिद्बाल्य एव विवाहो भवति, पश्चात् सखीभिः सम्बन्धः, तदापि विवाहो जात इति लक्ष्यते, विवाहे तु कुलकन्यायाः तत्र मनोरथो युक्तो भवति। राजपुत्रीतिपदात् निरोधेन यथेच्छया सम्बन्धो निवारितः ॥ १२ ॥

उत्तरमाह दृष्ट इति।

उषोवाच—**दृष्टः कश्चिन्नरवरः श्यामः कमललोचनः।**
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥ १३ ॥

कश्चिद्विशेषतो निर्वक्तुमशक्यः। नरवरः मनुष्यश्रेष्ठः। सर्वेषामाकृतिर्भिन्नेति स न देवः, नापि दैत्यः, अन्यो वा, किन्तु नरश्रेष्ठ एव। स्वप्ने कात्स्न्येनानभिव्यक्तिरिति केवलं भ्रमः स्यात्, तत्प्रकृते नास्तीति आकृतिरूपगुणादीन् वर्णयति। सर्वलक्षणसम्पन्ननरत्वं आकृतिः। श्याम इति रूपम्। कमललोचन इति सौन्दर्यम्। पीतवासा इति भूषितत्वम्। बृहद्बाहुरिति भोगयोग्यता। योषितां हृदयङ्गम इति संभोगसामर्थ्यम्[1] ॥ १३ ॥

ननु दर्शनमात्रेण कथं कान्तत्वम्, तत्राह तमहं मृगये कान्तमिति।

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु।
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १४ ॥

स मम कान्तो जातः, अतो मृगये। कथं जात इत्याकाङ्क्षायामाह पाययित्वाधरं मधु इति। अनेन सर्वेऽपि सम्बन्धा निरूपिताः। बहुधा सम्बन्धे हि सामार्थ्यक्षये स्त्रियाः पुरुषाधरपानम्। अनेन बहुकालावस्थानं सूचितम्। ततः क्वापि यातः, न तु विलीनः, भोगलक्षणानां विद्यमानत्वात्। विशेषसुखमदत्वा गत इति युक्तमन्वेषणमिति वक्तुमाह स्पृहयतीं मां वृजिनार्णवे क्षिप्त्वेति। रसेच्छामुत्पाद्य तदपूरणाद्दुःखम् ॥ १४ ॥

---

१. स्वभोगसामर्थ्यमिति पाठः।

ततः सख्याः प्रतिज्ञामाह व्यसनं तेऽपकर्षामीति ।

चित्रलेखोवाच—व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १५ ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥ १६ ॥
मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।
व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ १७ ॥

यदि त्रिलोक्यां सः, तदा ते व्यसनमपकर्षामि । कथमित्याकाङ्क्षायामाह भाव्यत इति । चित्रे मया लिख्यते । तत्र यस्ते मनोहर्ता तमादिश । तमहमानयिष्यामीति व्यसनापकर्षणप्रकारः । यद्यपि नरवर इति विशेषकथनात् देवादीनां लेखनमसङ्गतम्, तथापि देवादयो रूपान्तरेणोपभोगार्थमायान्तीति देवादयो नररूपा एवात्र लिख्यन्ते । ऊर्ध्वादधःपर्यन्तं स्त्रीणां दृष्टिः । अत आदौ देवलेखनम् । एते त्रिगुणास्त्रयो गुणाः देवादयो नव सामान्यतो लिखिताः । चकारान्मनुष्येषु सर्वप्रकाराः, देवादिष्वपि वा । मनुष्येषु श्यामत्वादिधर्मा उक्ता इति तत्साम्यं यादवेष्वेव वर्तत इति मनुजेषु सा वृष्णीनलिखीत् । ततोऽपि हृदयङ्गमादिधर्मैः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यरूपत्वात् वृष्णिषु शूरमलिखत् । तस्य च पुत्रमानकदुन्दुभिं वसुदेवम् । तत्र यद्यपि रामो न श्यामः, तथापि रूपान्तरेण तथा कुर्यादिति रामोऽपि लिखितः । रामकृष्णौ चेति । चकाराद्गदादयोऽपि लिखिताः । प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य ईषद्वैलक्षण्यात् तत्पुत्रो भवितुमर्हतीति निश्चित्य विलज्जिता । यद्यपि भगवान् तादृशमकृत्रिमं रूपं कर्तुं शक्तः, तथापि मर्यादायामेकैकस्य गुणस्याभिव्यक्त्यर्थं एक एव पदार्थो निर्णीयते । ततो यादृशो गुणोऽनिरुद्धनिदानभूतः, तेनानिरुद्धो निष्पादित एव । अन्यः क्रियमाणः कृत्रिम एव भवतीति वैलक्षण्यं भवत्येव । आधिदैविको दृष्ट इति, अनिरुद्धो वा स्वयं मायया तथा आगत इति न वैलक्षण्यं लज्जया ज्ञातवती । एतत्पुत्रो भविष्यतीति । भर्तृपितामहादिभ्यो न लज्जेति लौकिकाः ॥ १७ ॥

ततोऽनिरुद्धोऽकृत्रिमो लिखित इत्याह अनिरुद्धमिति ।

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी ह्रिया ।
सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ॥ १८ ॥

विशेषेण लिखितं सहजरूपं स्वप्नदृष्टसमानं दृष्ट्वा, उषा तं साक्षादेव मत्वा, पूर्वसम्बन्धं स्मृत्वा, अधोमुखी जाता । तत आदरेण अन्यं मा लिखत्विति, स एवासावसाविति द्विरुक्तवती । स्मयमानेति तस्याः प्राप्स्यामीति हर्षः सूचितः । महीपते इति सम्बोधनं भ्रमाभावाय ॥ १८ ॥

ततो वरं निश्चित्य तमानेतुं गतेत्याह चित्रलेखेति ।

चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ १९ ॥

कृष्णस्य पौत्रमिति स्त्रीणां हितकारी भविष्यति। स्वयं च योगिनी तस्याग्रे रमणं योगाभ्यासेन ज्ञातवती। अत एव विहायसा ययौ। अन्यथा रक्षकैर्गमनागमनाशक्तेः। राजन्निति सावधानार्थम्। कृष्णपालितामिति। तदानीं कृष्ण एव पालकः पुराध्यक्षः स्वयं जातः, इदमेव कार्यमुद्दिश्य। अन्यथा देवैः सानुभावैश्च रक्षिता पुरीति नान्यः प्रवेशमर्हति॥ १९॥

तत्र सुप्तं स्वपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता।
गृहीत्वा शोणितपुरे सख्यै प्रियमदर्शयत्॥ २०॥

तत्रापि भगवदिच्छया अनिरुद्धोऽपि न जागर्ति, अन्यथा स एव न गच्छेत्। स्वपर्यङ्क इति निर्भरनिद्रात्वाय। ननु राजन्याः सावधाना भवन्ति, कथमेवं निर्भरनिद्रात्वम्, तत्राह प्राद्युम्निमिति। स हि प्रद्युम्नस्य पुत्रो निर्भयः। प्रद्युम्नोऽपि हृतः, सोऽपि हृतो, भगवदिच्छयेति वा। पराभवः स्त्रीप्राप्तिश्चोभयत्र तुल्या। शक्तिह्रासस्तु नैमित्तिक इति ज्ञेयते। सापि तं नेतुं लौकिकमुपायं परित्यज्य योगमास्थिता। अलौकिक उपायो योगः। आस्थितिः सर्वभावेन तत्रातिभरं दत्वा। गृहीत्वा पर्यङ्कात्तमेव बालकमिव। अप्रबोधो योगानुभावः। शोणितपुरे इति नाम्नैव भयानकत्वमुक्तम्। सख्यै उपायै। तस्याः प्रियमनिरुद्धं 'अयं तव प्रिय' इति प्रदर्शितवती॥ २०॥

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुम्भी रेमे प्राद्युम्निना समम्॥ २१॥

तत्र गतः प्रबुद्धः स्त्रीमण्डले। ततः सा मुदितानना तेन सह रेमे। चकारात्सोऽपि तया सह। मुदिताननेति तस्या भयाद्यभाव उक्तः, विषयसौन्दर्यात्। लौकिकोऽपि हेतुरस्तीत्याह दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृह इति। स्त्रियः सर्वाः कन्यायां तस्मिंश्चानुरक्ताः ऐकमत्यं प्राप्ताः। मात्राद्योऽपि। प्राद्युम्निनेति सर्वथा कामपूरकत्वम्॥ २१॥

निलीय क्लेशरमणं व्यावर्तयति परार्ध्यति।

परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः॥ २२॥

परार्ध्यान्यमूल्यानि सर्वाण्येव। धूपदीपासनादिभिरिति देववत्पूजनमुक्तम्। स्नातस्य प्रथमं वस्त्रम्, ततः स्रजः, ततो गन्ध इति। केशेषु संस्कारार्थं धूपः। ततो गृहे प्रविष्टस्य आरात्रिकम्। तत उपवेशनार्थमासनम्। ततः पानभोजनभक्ष्याणि। पानं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्र सुप्तमित्यत्र। पराभव इति। शत्रोः पराभव इत्यर्थः। शक्तिह्रास इति। प्रद्युम्नः स्वयमेव शत्रुं हत्वा स्त्रियमानीतवान्, अयं तु स्वयं बद्धः, पश्चाद्भगवता मोचित इति शक्तिह्रासो निमित्तवशात्। कालेन तत्रापि विषयवैचित्र्या मनोबन्धो युक्त एवेति पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः।

मादकरुच्युत्पादकद्रव्यकृतम् । भोजनं प्रकृतम् । भक्ष्यं ताम्बूलादि । अथवा । कदाचित्पानम्, कदाचिद्भक्ष्याणि । चकारात्तत्सम्बन्धीनि । मानसस्तु सिद्ध एवेति बाह्या एते निरूपिताः । वाक्यैरिति वाचनिकी । शुश्रूषा कायिकी । सर्वभावेनार्चितः ॥ २२ ॥

सोऽपि तासां इच्छानुरोधी जात इत्याह गूढः कन्यापुर इति ।

गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥ २३ ॥

शश्वन्निरन्तरमुपचाराणां [1]प्रतायमानत्वादनुरोधः । प्रवृद्धस्नेहयेति निरन्तरं साधनेषु हेतुः । तस्य क्रियान्तरस्मरणाभावायाह नाहर्गणान्स बुबुध इति । ऊषयेति । पूर्वस्त्रीणामप्यस्मरणं सर्वोत्तमैषेति च द्योतितम् । अपहृतं वशीकृतं तदधीनं जातमिन्द्रियं यस्य ॥ २३ ॥

तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
हेतुभिर्लक्षयांचक्रुरापीतां दुरवच्छदैः ॥ २४ ॥
भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २५ ॥

ततः पुरुषोपभुक्ता गर्भकृतैर्लक्षणैः भोगकृतैरेव वा हतं व्रतं यस्याः । कन्याया ब्रह्मचर्यं व्रतम्, तदा हतव्रतां तां लक्षयांचक्रुः । यदुवीरेणेति निर्भरो भोग उक्तः । तेन स्पष्टानि चिह्नानि । आसमन्तात् पीतां पीतवर्णां, श्रमाद्धर्मेण वा स्त्रीणां तथात्वं भवति । दुरवच्छदैरिति । आच्छादयितुमशक्यैः धर्मैः रूपेण च ज्ञात्वा । स्वापराधशङ्कया भटा आवेदयांचक्रुः । तेषां रक्षकाणां कन्यान्तःपुराधिकारिणां वाक्यमाह राजन्निति । अयुक्तं कथं श्राव्यत इत्याशङ्क्य संबोधनेन पश्चान्महदनिष्टं सूचयन्ति । विचेष्टितं व्यभिचारम् । लक्षयाम इति प्रमाणं तर्कितमात्रम् । नन्वस्तु को दोष इति चेत्, तत्राह कुलदूषणमिति । यद्यपि पापादिना न तेषां भयम्, तथापि दैत्याः न व्यभिचारिणो भवन्तीति । तेषां कुले व्यभिचारो दूषणम्, यथा देवानामनृतम् ॥ २५ ॥

तर्हि कः समायातीति शङ्कायामाहुः अनपायिभिरिति ।

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ।
कन्याया दूषणं पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥ २६ ॥

स्वतो निवाहं व्यावर्तयति । कन्याया इति । अनेन तर्कितस्यार्थस्य युक्त्या [2]बाधोऽप्युक्तः । अत एव दूषणं लक्षयामः, न विद्महे च । अन्यथानिर्धारे तेऽपि हन्तव्याः स्युः ॥ २६ ॥

ततो निर्धारार्थं स्वयं प्रवृत्त इत्याह तत इति ।

ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥ २७ ॥

---

1. प्रतीयमानत्वात्, प्रजायमानत्वादिति पाठौ । 2. बोध इति पाठः ।

प्रकर्षेण व्यथितः शस्त्रादिभ्योऽपि । ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं यदूद्वहमेव दृष्टवान् । सर्वानेव यदून् उद्वहतीति महाशूरत्वं यदुकुलोत्पन्नत्वं च ज्ञातवान् ॥२७॥

तद्दृष्टमनिरुद्धं वर्णयति, निर्भयत्वाय, कामात्मजमिति ।

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥ २८ ॥

स्त्रीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तम् । भुवनैकसुन्दरमिति सर्वेषामेव मोहकम् । श्यामं पिशङ्गाम्बरम् । पीताम्बरमिति भगवत्सारूप्येण भगवदीयत्वं ज्ञापितम् । अम्बुजेक्षणमिति दृष्ट्वैव सर्वाह्लादकत्वमुक्तम् । बृहद्भुजमिति । भोगयोग्यता वीरत्वं च । स्वभावतोऽप्ययं महानिति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तम् । स्मितावलोकेनेति मनोहरस्वभाव उक्तः । अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

तस्य चौर्येण व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति ।

दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभितृष्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ २९ ॥

यथा कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषावक्षैः क्रीडतः, एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया अक्षैर्दीव्यन्तम् । सा च क्रीडा न क्रीडार्था, किन्तु रसपोषिकेत्याह अभितृष्णयेति । अभितः तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छतीति । अभितृप्तया वा सम्भोगनितान्ततृप्तया । अभिनृम्णया वा । नृम्णमिति प्रकाशनाम । वैदिकशब्दो नृम्णं 'नृम्णाय नृम्ण'मित्यत्र प्रसिद्धम् । प्रकाशमाने प्रकाशमानमित्यर्थः । अभितः प्रकाशमानया, न तु सङ्कोचेन केनचिदप्यंशेन स्थितया । तत्सम्बद्ध एव क्रीडतीति सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थमाह तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजमिति । तस्या अङ्गसङ्गेन यत् कुचकुङ्कुमं स्रजि संबद्धं तादृशीं स्रजं बाह्वोर्मध्ये दधानम् । अत्यन्तरसालसमये दृष्टवानिति । मधुयुक्ता या मल्लिका तयाश्रितां स्रजमिति तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरूपितः । गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका । तस्यैवाग्रेऽप्यासीनं घ्राणेऽप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः । स्वस्याग्र आसीनमिति वक्तव्ये तस्य तथा विचारो न जात इति शुक एवाह तस्याग्रेऽप्यासीनमिति । अत एव विस्मितः ॥ २९ ॥

ततो युद्धार्थं तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह स तं प्रविष्टमिति ।

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥३०॥

अन्तःप्रविष्टम् । तं श्वशुरम् । आततायिभिर्वृतमिति शस्त्रपाणिभिः सह समागच्छन्तम् । मारयिष्यतीति निश्चित्य मधुवंशोत्पन्नः अन्यस्यापि स्वसम्बन्धेन मदं जनयति, किं पुनः स्वस्य साक्षात्, अतो युद्धार्थमेकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य मौर्वं परिघमिति । लोहबद्धं तृणविशेषबद्धं वा । मौर्वी काचित्तृणजातिर्लोहजातिर्वा । विशेषेणावस्थितः ।

प्रकर्षेण व्यथितः शस्त्रादिभ्योऽपि। ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं यदूद्वहमेव दृष्टवान्। सर्वानेव यदून् उद्वहतीति महाशूरत्वं यदुकुलोत्पन्नत्वं च ज्ञातवान् ॥२७॥

तदृष्टमनिरुद्धं वर्णयति, निर्भयत्वाय, कामात्मजमिति।

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम्।
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम्॥ २८॥

स्त्रीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तम्। भुवनैकसुन्दरमिति सर्वेषामेव मोहकम्। श्यामं पिशङ्गाम्बरम्। पीताम्बरमिति भगवत्सारूप्येण भगवदीयत्वं ज्ञापितम्। अम्बुजेक्षणमिति दृष्ट्यैव सर्वाह्लादकत्वमुक्तम्। बृहद्भुजमिति। भोगयोग्यता वीरत्वं च। स्वभावतोऽप्ययं महानिति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तम्। स्मितावलोकेनेति मनोहरस्वभाव उक्तः। अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम्॥ २८॥

तस्य चौर्येण व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति।

दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभितृष्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम्।
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः॥ २९॥

यथा कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषावक्षैः क्रीडतः, एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया अक्षैर्दीव्यन्तम्। सा च क्रीडा न क्रीडार्था, किन्तु रसपोषिकेत्याह अभितृष्णयेति। अभितः तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छतीति। अभितृप्तया वा सम्भोगनितान्ततृप्तया। अभिनृम्णया वा। नृम्णमिति प्रकाशनाम। वैदिकशब्दो नृम्णं 'नृम्णाय नृम्ण'मित्यत्र प्रसिद्धम्। प्रकाशमाने प्रकाशमानमित्यर्थः। अभितः प्रकाशमानया, न तु सङ्कोचेन केनचिदप्यंशेन स्थितया। तत्सम्बद्ध एव क्रीडतीति सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थमाह तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजमिति। तस्या अङ्गसङ्गेन यत् कुचकुङ्कुमं स्रजि संवद्धं तादृशीं स्रजं बाह्वोर्मध्ये दधानम्। अत्यन्तरसालसमये दृष्टवानिति। मधुयुक्ता या मल्लिका तयाश्रितां स्रजमिति तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरूपितः। गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका। तस्यैवाग्रेऽप्यासीनं बाणेऽप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः। स्वस्याग्र आसीनमिति वक्तव्ये तस्य तथा विचारो न जात इति शुक एवाह तस्याग्रेऽप्यासीनमिति। अत एव विस्मितः॥ २९॥

ततो युद्धार्थं तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह स तं प्रविष्टमिति।

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया॥३०॥

अन्तःप्रविष्टम्। तं श्वशुरम्। आततायिभिर्वृतमिति शस्त्रपाणिभिः सह समागच्छन्तम्। मारयिष्यतीति निश्चित्य मधुवंशोत्पन्नः अन्यस्यापि स्वसम्बन्धेन मदं जनयति, किं पुनः स्वस्य साक्षात्, अतो युद्धार्थमेकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य मौर्वं परिघमिति। लोहबद्धं तृणविशेषबद्धं वा। मौर्वी काचित्तृणजातिर्लोहजातिर्वा। विशेषेणावस्थितः।

सर्वथा निकटगमने प्राणान् ग्रहीष्यतीति ज्ञापनार्थमाह यथान्तको दण्डधर इति। जिघांसया व्यवस्थित इति स्वरूपेण भयानकत्वं निवारितम् ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह जिघृक्षयेति ।

जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहरत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

धर्तव्य एवायम्, न तु हन्तव्य इति परितः समागताः । ततः स्वयमपि तान् परितः प्रसर्पतः अहरत् हृतवान् । दूरे नीतवान् । अहनद्वा । यथा दन्तैर्निकटे गत्वा शुनो हन्ति । नतु केनचित्पराभूतः । दूरादेव तेषां शब्दाः, न तु निकटे समागन्तुं शक्ताः । ततो यज्जातं तदाह ते हन्यमाना इति । नितरां भिन्ना मूर्धा ऊरुर्बाहवश्च येषामिति हननासहने हेतुः । अतः प्रथमं सङ्कीर्णत्वाद्भवनाद्विनिर्गताः, पुनस्तत्रापि निर्भिन्नावयवाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

तेषु निवृत्तेषु अलौकिकप्रकारेण तं निगृहीतवानित्याह तं नागपाशैरिति ।

तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३२ ॥

बलिनन्दन इति पितुर्वैराद्बन्धनं कृतवान् । नागपाशा अवतारविशेषे भगवतोऽपि तथात्वं सम्पादयन्ति, किमुत तदंशानाम् । ततोऽनिरुद्धाद्बली । दैवेन बलेन बन्धने हेत्वन्तरमप्याह घ्नन्तं स्वसैन्यमिति । यदि न मारयेत्, तदा जिज्ञासां कृत्वा पश्चात्तया अयुक्तत्वं नास्तीति स्वतो महादेवं वा पृष्ट्वा विवाहवदनुमोदनं कुर्यात् । अतः स्वसैन्यं मारयतीति, जामाता भवतीति विनिश्चित्य, बन्धनमेव कृतवान् । तच्च बन्धनं दूरे गतस्य । तदाह ऊषा भृशमिति । आश्चर्यं तस्य बन्धनं निशम्य भर्तृत्वे सन्देहाभावादश्रुकलाक्षी सती स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती अरोदीत् । अनेन तस्य जारत्वं परिहृतम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऊषा भृशमित्यस्याभासे । तदाहेति । निशम्येति श्रवणकथनेन दूरे गतस्य बन्धनमादेत्यर्थः । इति त्रयोदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः।

चतुर्दशोऽध्यायः।

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते।
निरोधो राजसः पूर्णो भविष्यति यतः फले ॥ १ ॥
भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः कचित्तथा।
अतोऽन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरबाधिका ॥ २ ॥
न बाधते हरिः कापि विरुद्धोऽपि कथञ्चन।
अक्लिष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥ ३ ॥
प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेन्वेषणं नहि।
अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तनाधिके ॥ ४ ॥
सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते।
तामसस्तु ज्वरोऽत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ॥ ५ ॥
शीतरोरौ पृथक् पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ नहि।
अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते बन्धनमुक्तम्। एवं शोणितपुरकथायां जातायां द्वारकाकथा वक्तव्येति हेतुत्वेन पूर्वोक्तां कथामाह अपश्यतां चानिरुद्धमिति।

श्रीशुक उवाच—**अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बन्धूनां च भारत।**
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

चतुर्दशेऽध्याये। कारिकायाम्। भक्तवत्सलतेति। सर्वत्र भगवतो भक्तवत्सलता दृष्टा, परन्तु भक्तार्थं देवान्तरेण सह भगवतो विरोधो न दृष्टः। अतो हेतोर्भगवद्भजनस्य अन्तरे मध्ये बाधिका अन्यतो देवान्तरात्स्वस्य नाशशङ्कापि भक्तानां भवेदिति शेषः। अतस्तादृशशङ्कानिवृत्त्यर्थं देवान्तरविजयोऽत्र निरूप्यते इति भावः। ननु भगवान् नारदवाक्यं विना स्वत एव कुतो न प्रवृत्त इत्यत आहुः न बाधत इति। कथञ्चन केनचिदंशेन विरोधविषयीकृतोऽपि भगवान् स्वतः कापि न बाधते। तर्हि भक्तोपेक्षादोषः स्यादित्याशङ्क्य, तत्तात्पर्यमाहुः अक्लिष्टत्वाय त्विति। अक्लिष्टकर्मत्वबोधनार्थमित्यर्थः। प्रमाणमिति। प्रद्युम्नवदनिरुद्धस्यापि प्रमाजनको नारद इत्यर्थः। तामसस्त्विति। वक्ष्यमाणविधः शिवकलारूप इत्यर्थः। तुशब्देन प्रसिद्धो ज्वरः पूर्वमेवोत्पन्न इति तद्व्यावृत्तिः कृता। तथोत्तम इति। वैष्णवो ज्वर इत्यर्थः। पूर्वमुत्पन्नाविति। शीतोष्णज्वरौ पूर्वमुत्पन्नौ। ज्वरे शिवकलात्वमधुना जातमिति विभागः।

---

१. विरोध इति लेखपाठः। २. शीतज्वरौ, शीतारौरौ, शीतारात्री इति पाठः। ३. धर्मत्व।

चकारेण गमनप्रकारज्ञानादयः सङ्गृहीताः । अनिरुद्धोऽपि चेन्निरुद्धः, तदा सर्वमन्यथा भविष्यतीति शोकः । तद्बन्धूनाम्, चकारादन्येषाम् । भारतेति विश्वासार्थम् । तूष्णींभावे हेतुः चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरिति । वर्षायां युद्धादिगमनं बाधितमिति । अनुशोचतामित्यन्तः तदेकपरत्वम् । अप्रसिद्धत्वाल्लौकिकप्रकारेण न प्रमाणं सिद्धमित्यन्वेषणेऽपि नोपलब्धिः ॥ १ ॥

अतो नारदवाक्याद्वैष्णवप्रीत्यर्थं कलहार्थमुद्यता इत्याह नारदादिति ।

नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥

तद्वृत्तान्तं फलितं बन्धनं वा । वार्तां आदितः कथां बद्धस्य वार्ताम् । कर्म च । तत्कन्यया सह रमणम् । चकाराद्युद्धं च । ततः शोणितपुरं प्रययुः युद्धार्थम् । ननु महादेवाधिष्ठितं तत्, अतस्तद्विरोधसम्भवात् कथं गता यादवा इत्याशङ्क्याह कृष्णदेवता इति । कृष्ण एव देवता येषाम् । अनेन सामर्थ्यमपि द्योतितम् ॥ २ ॥

लौकिकं सामर्थ्यं वक्तुं महतां नामानि गृह्णाति प्रद्युम्न इति ।

प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥

युयुधानः सात्यकिः । गदो बलभ्राता । साम्बः भगवत्पुत्रः । एते महारथाश्चत्वारः मुख्या गणिताः । अथ भिन्नप्रक्रमेण प्रकीर्णकान् गणयति अथेति । चकारात्तदीयाः सारणादयो भगवद्भ्रातरः । तेऽपि चत्वारो गणिताः । एवमष्टविधा आदिभूता येषां मुख्यानां गौणानां च । सर्वे एव रामकृष्णानुवर्तिनः, नतूद्धताः, स्वतन्त्रा वा । उभयोर्ग्रहणं सम्पूर्णशक्त्यर्थम् । तेषां स्वाभाविकं बलं द्वादशाक्षौहिणीयुतम् । समेता मिलिताः अन्योन्यवैमनस्यं परित्यज्य सर्वतो दिशं रुरुधुः । बाणनगरमिति प्रसिद्धम् । समन्तादिति । न क्वचित्सेनाया विच्छेदः । सात्वतर्षभा इति । न तेषां क्वचिद्भयमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपश्यतामित्यत्र । अनिरुद्धोपीति । मनोधिदेवस्यासुरनिरोधे सर्वेषां मनोऽसुरसंबन्धि भविष्यतीत्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमाहेतुरभिज्ञापकं न किञ्चित्सिद्धमित्यर्थः । वैष्णवप्रीत्यर्थमिति । वैष्णवानां शोक उक्तस्तन्निवृत्त्यर्थम् । अत एव भगवदाज्ञाया अपि प्रतीक्षा न कृतेति भावः ।

१. भवतीति पाठः ।

गतमात्राः पूर्वमेव तदपराधस्य सिद्धत्वात् परितो नाशयाञ्चक्रुरित्याह भज्यमानेति ।

भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥

पुराणि मध्यखण्डाः, यथा महानगरेष्ववान्तरपुराणि भवन्ति । उद्यानमुपवनम् । प्राकारः आवरणम् । अट्टालाः सौधगृहोपरिभागाः । गोपुरं पुरद्वारम् । एतानि भज्यमानानि यस्य नगरस्य । भगवदीयैः कृतं स्वनगरं तथाविधं दृष्ट्वा स्वप्रौढिख्यापनार्थं तुल्यमेव बलं गृहीत्वा अभिनिर्ययौ नगरात् । हीनबलत्वे अप्रतिष्ठा स्यात् । अधिकबलत्वे पलायनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थं तुल्यबल एव निर्गतः ॥ ५ ॥

ततो भ्रान्तः स इति मत्वा कृष्णस्तत्र रक्षकः । ततः कोऽपि न हतो भविष्यतीति स्वयमप्यत्र पार्ष्णिग्राहो जातः शिव इत्याह बाणार्थमिति ।

बाणार्थं भगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।
आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वाय भगवत्त्वम् । रुद्र इति रुद्रोगान् द्रावयतीति । ससुतः कार्तिकेयसहितः । तेन सर्वेऽपि देवाः अत्र समागता इति बोद्धव्यम् । स हि चमूपतिः । प्रमथैर्वृत इति स्वभूतगणावृतत्वमुक्तम् । दैत्यत्वाद्बाणस्य दैत्याः सहजाः । अनेनैकत्र भगवान् संवत्सरात्मककालसहितः, अन्यत्र सर्व एवेति बहुत्वमप्रयोजकत्वं चोक्तम् । आरुह्य नन्दिवृषभमिति । स्वस्य वृद्धं बलीवर्दमारुह्य, नाट्यमिव[1] कुर्वन्, रामकृष्णयोर्युयुधे, ताभ्यां सह । वस्तुतस्तयोरेवायम् ॥ ६ ॥

ततो युद्धं वर्णयति द्वाभ्याम् आसीदिति ।

आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥

सुतुमुलमत्यधिकं निरन्तरशस्त्रपातसहितम् । रोमहर्षणं श्रुते रोमाञ्चो भवतीति । विशेषत आह कृष्णशङ्करयोरिति । राजन्निति कदाचिन्महान्तोऽपि युद्धं कुर्वन्तीति । प्रद्युम्नगुहयोः उभयोः पुत्रयोः । कुम्भाण्डकूपकर्णौ दैत्यसिद्धौ । उभाभ्यां बलेन सह संयुगः । साम्बस्य बाणपुत्रेणेति । बाणपुत्र इत्येव प्रसिद्धिः, न तु नाम्नेति । बाणेन सह सात्यकिर्महारथः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पञ्चद्वन्द्वान्युक्त्वा तस्य युद्धस्य सर्वोत्कर्षं वक्तुं ब्रह्मादीनामप्याश्चर्यदर्शनमित्याह ब्रह्मादय इति ।

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥

---

१. नाट्यमेव ।

देवानामीशा इन्द्रादयः । मुनयः सनकादयः । सिद्धाः कपिलादयः । एते त्रिविधा उत्तमाः । सिद्धचारणाः गन्धर्वाप्सरसो यक्षाश्चेति त्रिविधा निकृष्टाः । एवं षड्विधेषु निरूपितेषु सर्वे एव निरूपिता भवन्ति । विमानैरागमनं युद्धाभिनिवेशेन देहविस्मरणेऽपि अपातार्थम् ॥ ९ ॥

ततः प्रतिपक्षाणां खण्डनमाह शङ्करानुचरानिति ।

शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १० ॥

देवास्तु तदीया एवेति शङ्करानुचरा एव ताडिताः । यैः पूर्वं प्रतिज्ञा कृता । शौरिरिति पितृनाम्ना निर्देशः । भूताः प्रमथाः गुह्यका इति त्रयः । डाकिनीरित्यादि त्रयः ॥ १० ॥

भूतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैर्भृशम् ॥ ११ ॥
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥

भूतमातृपिशाचाश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः विनायकाश्चेति द्वादशधा भवन्ति । तान् सर्वानेव कालग्रस्तान् तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैरिति समर्थैर्हेतुभिः कृत्वा भृशं द्रावयामास । तत्प्रहारैर्व्यथिताः पलायनपरा जाताः । ततो भृत्येषु निवृत्तेषु पिनाकी पिनाकेन पृथग्विधान्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे भगवते प्रायुङ्क्त । आदौ तुल्यतानिरूपणार्थं धनुर्द्वयग्रहणम् । भगवान् पुनस्तस्य निराकरणमेव कृतवान्, न तु तं दूरीकृतवानित्याह प्रत्यस्त्रैरिति । लौकिकत्वाय शार्ङ्गपाणिरिति । अविस्मित इति जयेऽपि गर्वाभाव उक्तः । लौकिकाभिनिवेशद्योतकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

विशेषत आह ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रमिति ।

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १३ ॥

चकारात्सर्व एव ब्रह्मास्त्रभेदा गृहीताः । नात्र पूर्वात्परबलीयस्त्वम्, किन्त्वस्त्राभिज्ञानं बलं च प्रयोजकमिति लौकिकेऽपि भगवदुत्कर्ष एव । वायव्यस्य चेत्यत्रापि तथा । पार्वतास्त्रमेव तस्य निवारकम् । वायोर्वाय्वन्तरस्य निवारकत्वाभावात् । आग्नेयस्य च पार्जन्यम्, जलेनैवाग्निः शाम्यतीति । षष्ठ्यन्तस्य शमनार्थं प्रथमान्तं प्रायुङ्क्तेति योजना । पृथग्विधानि प्रायुङ्क्तेत्यत एवानुवृत्तिः । नैजं नारायणास्त्रं पाशुपतस्य निराकरणार्थं प्रायुङ्क्तेति । दृष्ट एवान्धकारस्य निवारकः सूर्यः, तथैव सत्त्वं तमसः । चकारेणावान्तराण्यस्त्राण्यपि परिगृहीतानि ॥ १३ ॥

---

१. युद्धस्य समाप्त्यपेक्षार्थः ।

मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४ ॥

ततः क्षीणास्त्रं जृम्भणास्त्रेण मोहयामास । जृम्भणाख्यो गणस्तृतीये निरूपितः । तदस्त्रं तद्दैवत्यम् । तुशब्दस्तु मोहाभावपक्षं व्यावर्तयति । तत्र हेतुः गिरिशमिति । महामोहः पर्वतेष्वेव प्रतिष्ठितः । जृम्भितमिति देवताया अनुभावो दर्शितः । अन्यथा अलौकिकप्रकारेण मोहसम्भावना स्यात् । ततो महादेवे मोहात्पराववृत्ते तूष्णींभूते शयाने प्रतिकूले वा । ततो बाणस्य पृतनां शौरिर्जघान । लौकिकप्रकारेण असिगदेषुभिः सर्वथा छेदकमारकाल्पच्छेदकैः ॥ १४ ॥

तत एवं भगवद्युद्धमुक्त्वा, तथान्येषामाह स्कन्द इति ।

स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥

बाणसमूहैरर्द्यमानः असृग्व्यमुञ्चन् मूर्छित इव शिखिना हेतुना कृत्वा रणादपाक्रमत् । मयूरस्तं गृहीत्वा पलायित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बलभद्रस्तु विचाराभावात् मारितवानेवेत्याह कुम्भाण्ड इति ।

कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुशलार्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥

मुशलेन पीडितौ द्विधा विदीर्णौ सकृत्प्रहारेणैव अग्रमध्यभागभेदेन पेततुः भूमौ मृतावेव । तत्स्पष्टं ज्ञापयति दुद्रुवुस्तदनीकानीति । तयोरनीकानि । तौ हि सेनापती, हतौ नाथौ येषाम् । सर्वत इति केचिद्ग्रामाद्गवल्कटकेऽपि गता इति वैक्लव्यं प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

एवं तयोर्वधे बाणः स्वयमागत इत्याह विशीर्यमाणमिति ।

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ।
कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥

सामान्ययुद्धं परित्यज्य विशेषतः कथं युद्धं करोतीति क्रोधः । ततः सात्यकिं हित्वैव कृष्णमभ्यद्रवत् । अत्र त्यागोऽहं त्वया सह युद्धं न करिष्यामीति । अन्यथा तेन प्रतिरुद्धः स्यात् । अलौकिकं प्रकारं प्रदर्शयिष्यामीति लौकिकपरित्यागः ॥ १७ ॥

तस्य तं प्रकारमाह धनूंष्याकृष्येति ।

धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
एकैकस्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥

---

१. धन्दोऽस्येति, धन्दस्यस्येति पाठद्वयम् ।

साधनानां बहुत्वेऽपि प्रयत्न एक एवेति तस्य शीघ्रता श्लाघ्यते। युगपद्धनूंष्याकृष्य, बाणासुरः पञ्चशतानि योजयित्वा। आकृष्य धनुःपरीक्षां कृत्वा। एकैकस्मिन् धनुषि एकेन हस्तेन द्वौ द्वौ शरौ संदधे। तदैकदा सहस्रं बाणा भवन्ति। ननु किमित्येवमेकदैव बहुसाधनप्रक्षेपं करोतीत्याशङ्क्याह रणदुर्मद इति। रणे दुष्टो मदो यस्येति। न हि मत्तः संबद्धं करोति। सुतरां दुष्टो मत्तः॥ १८॥

अल्पेनैव निराकरणमाह तानि चिच्छेदेति।

तानि चिच्छेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः।
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत्॥ १९॥

युगपदेकबाणेन कमलिनीशतपत्रवेधवत् सर्वाण्येव धनूंषि छिन्नानि। ततः सारथिं रथमश्वांश्च। तेनैव न क्षतमात्रं बाणकार्यम्, किन्तु हत्वा। ततोऽपि युद्धादनिवृत्तं वीक्ष्य तदन्तःकरणे भयजननार्थं शङ्खमपूरयत्। 'यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति। ततो भीतः पलायनेऽप्यशक्तः लज्जया रिपोः स्वपश्चाद्भागमदर्शयन् तथैव स्थितः॥ १९॥

तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया॥ २०॥

ततस्तस्य महादेवगणत्वे पार्वत्या अंशरूपा तस्य धर्मतो माता अभूत्। गणमातृसमाना, धात्री मातृतः, धर्ममातृतश्च विशिष्टा सा। ततः सा क्वचित्पार्वतीत्युक्ता पर्वतोद्भवा तदंशभूता[1] वा, नाम्ना कोटरा, मातृगणे पठिता, 'कोटरा रेवती ज्येष्ठे'त्यत्रापि प्रसिद्धा, नग्ना भूत्वा मुक्तशिरोरुहा पुत्रप्राणरिरक्षया कृष्णस्य पुरोऽवतस्थे। अनेन तस्य देवसाहाय्यं द्योतितम्। धर्मनिष्ठा चोक्ता। अनेन गणमातेयमिति निरूपणात् साक्षाज्जननी या अशना, या वा तत्पत्नी विन्ध्यावलिः, ते उभे निरस्ते॥ २०॥

तस्यास्तथाकरणेन यज्जातं तदाह ततस्तिर्यङ्मुख इति।

ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः।
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम्॥ २१॥

'नग्नां स्त्रीं प्रकटस्तनी'मिति निषेधात् अनिरीक्षन् तिर्यङ्मुखो जातः। किञ्च। गदाग्रजः। ततो भगवति परावृत्ते बाणश्च पराङ्मुखो भूत्वा पुरमविशत्। पदातिः पलायितः। विरथश्छिन्नधन्वेति। चकारात्तदीयाः सर्व एव गताः॥ २१॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

धनूंष्याकृष्येत्यत्र। साधनानामिति। वाहनानामित्यर्थः।

ततस्तिर्यङ्मुख इत्यत्र। किञ्चेति। निषेधात्तिर्यङ्मुखः। गदाग्रजत्वाच्च तिर्यङ्मुख इति समुच्चयः। गदाग्रजत्वेनोद्भवहेतुत्वमुक्तम्। नग्नदर्शनं त्वमङ्गलत्वादनुद्भवकरमिति

---

१. तदंशभूतेति पाठः।

एवं प्रथमयुद्धमुक्त्वा, द्वितीयराजसयुद्धार्थं भगवच्छङ्करयोः प्रस्तावनामाह विद्राविते भूतगण इति ।

विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥

यदैव भगवान् तिर्यङ्मुखः, तदैव स भावस्त्यक्त इति महादेवोऽपि मोहादुद्गतः । तत आत्मविस्मरणात् साधनसेवकभूतानां भूतानां पलायनं दृष्ट्वा स्वस्य वैदिकभावेन आध्यात्मिकरूपं रुद्रं ज्वरं उत्पादयामासेत्याह । 'रुद्रः पशूंस्छमायेते'त्यत्र रुद्रो ज्वर उक्तः । 'न तस्य रुद्रः पशूनभिमन्यत' इत्यत्रापि । वैदिकमार्गेणापि भगवता सह युद्धं कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यर्थं विद्राविते भूतगण इति । अत एव ज्वरोत्पत्तिरत्र नोक्ता । रूपान्तरेण रुद्र एव ज्वर इति । तुशब्दोऽन्यं ज्वरं व्यावर्तयति, स त्रिशिराः त्रिपाच्च । दाशार्हं शरणागतरक्षामणिं कोटराहितार्थे परावृत्तमभ्यधावत । स्वसामर्थ्यं प्रकटयन्निवाह दहन्निव दिशो दशेति ॥ २२ ॥

तदा भगवान् सर्वरूपोऽपि तन्निवारककर्मरूपं परित्यज्य, प्रकारान्तरेण पूर्वोत्पन्नं शीतं ज्वरं च योजयित्वा असृजदित्याह अथ नारायणो देव इति ।

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥
अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

तं ज्वररूपं महादेवं दृष्ट्वा । स ज्वरो रुद्रोऽष्टमूर्तेः शिवस्य कलारूपः 'यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्तु क्नानाहुतिश्च । अशनाया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुव' इति श्रुतेः । 'ताभिरमुं गच्छ, योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्म' इति श्रुत्यर्थवशात् रुद्रेण प्रेरितास्तास्तनुव एकीभूताः ज्वरत्वमापन्ना भगवत्समीपं गताः । ततो नारायणो देवः पुरुषो यज्ञरूपः 'पुरुषो ह वै नारायण' इति, तस्मादेवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाग्नीषोमौ ज्वरं व्यसृजत् । श्रुतावपि 'इन्द्र आत्मनः शीतरोरावजनय'[3]दित्यत्र आत्मा भगवानेव यज्ञः तत्प्रार्थनयैवासृजदिति । ततो ज्वरयोः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । प्रसवयुद्धमिति । यस्माद्युद्धान्तरं भविष्यति तादृशं प्रसवरूपं युद्धमित्यर्थः । द्वितीयेति । रूपान्तरेण युद्धमित्यर्थः ।

विद्राविते भूतगण इत्यत्र । प्रवृत्त्यर्थमिति । भूतगणावृते देशे वैदिकप्रकारो न प्रवर्ततेत्यर्थः । तन्निवारककर्मरूपमिति । 'न तस्य रुद्र' इत्यत्र ज्वरनिवारकं कर्मोक्तम् । तद्रूपं प्रकारं परित्यज्येत्यर्थः । शीतं ज्वरं चेति । पूर्वं रूपं शीतम् । उत्तरं रूपं वेदे रूरशब्दवाच्यो ज्वरस्तदुभौ मेलयित्वेत्यर्थः ।

---

१. प्रसवयुद्धमिति पाठः । २. प्रकटयन्नेनागत इत्याहेति पाठः । ३. शीतरूराविति पाठः ।

परस्परं युद्धमासीदित्याह माहेश्वरो वैष्णवश्चेति । उभौ प्रसिद्धौ । यथा विष्णुशिवौ पूर्वं युयुधाते, तथा तदीयावपीति । उभयोर्ज्वरत्वात् युद्धं समानम्, तथापि देवताया एव प्राबल्यात् माहेश्वरः वैष्णवेन बलेनार्दितः सम्यगाक्रन्दत्, रोदनं कृतवान् । रुद्रप्रकृतित्वात् तामस एव पीडितो रोदिति, नेतरौ । कृतेऽपि रोदने तत्पीडायामनिवृत्तायां वैष्णवाद्भीतः स्वमूलभूतं पूर्वमेव पराजितं मत्वा शरणार्थी सन् हृषीकेशमेव शरणं गतः । अङ्गीकारार्थं तुष्टाव । हृषीकेशमिति भगवता तथैव प्रेरितः । किञ्च । अन्यत्राभयमलब्ध्वा पूर्वबाधां स्मृत्वा, भीतश्च । अङ्गीकारार्थं शरणार्थित्वम् । अन्तःकरणस्य तत्परत्वमनेन निरूपितम् । प्रयताञ्जलिरिति कायिको व्यापारो नम्रत्वरूपः ॥ २४ ॥

तस्य स्तोत्रमाह चतुर्भिः ।

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ।
रक्षा त्वयैव कर्तव्येत्येवंरूपा स्तुतिः कृता ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा नमस्यति ।

ज्वर उवाच—**नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥**

शास्त्रसिद्धं स्वरूपं परिदृश्यमानादन्यदिति शङ्कां व्यावर्तयितुं त्वामित्याह, इदमेव तदिति वक्तुम् । नन्वष्टमूर्तेर्ज्वरोऽयं सर्वसंहारकशक्तिरूपः, कथमन्यं स्तौतीत्याशङ्क्य, तस्य माहात्म्यमाह अनन्तशक्तिमिति । अनन्ताः शक्तयो यस्येति । ननु कालादेर्ब्रह्मादेर्वा साहाय्ये रक्षा भविष्यतीति किं शत्रोर्महतः शरणगमनेनेत्याशङ्क्याह परेशमिति । ब्रह्मादीनामपि नियन्ता । ननु तथापि मरणं वरम्, न तु शत्रोः शरणगमनमित्याशङ्क्याह सर्वात्मानमिति । स हि सर्वेषामात्मा, न तु शत्रुः । अनेन वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहृतयोरपि प्रकृतिसम्बन्धात् सर्वात्मनोऽप्यन्यथाभावमाशङ्क्य, तन्निराकरोति केवलमिति । न प्रकृत्यादिभिः सम्बद्धं जीववत् । ननु प्रादुर्भूतस्य काममयत्वात् कथं केवलत्वम्, तत्राह ज्ञप्तिमात्रमिति । चिद्रूप एवायं प्रकट इति स मन्यते । औडुलोमिवदात्मानं चैतन्यमात्रं मन्यते । साङ्ख्यवद्वा । उभयोर्वैलक्षण्यं जीवत्वब्रह्मत्वकृतम् । सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षपातिनां च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः । तत्र केषाञ्चिज्जगत्कर्तृत्वं न भगवतः, किन्तु प्रकृत्यादेरिति । तत्पक्षपातो भविष्यतीत्याशङ्क्य, निराकरोति विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुमिति । विश्वस्य सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुस्त्वमेव । केवलादेवाविकृतात् सर्वं जायत इति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमामि त्वेत्यत्र । प्रकृतिसम्बन्धादिति । स्वरूपतो वैषम्यनैर्घृण्याभावेपि प्रकृतिसम्बन्धात्तथा स्यादित्यर्थः । उभयोरिति । जीवभगवतोश्चिद्रूपत्वे समानेपि जीवत्वब्रह्मत्वकृतं वैलक्षण्यम् । जीवत्वमंशत्वम् । ब्रह्मत्वं व्यापकत्वमित्यर्थः । तत्पक्षपात

१. नेतरः । २. प्रकृत्यैतिसंबन्धादिति पाठः ।

चिन्तामण्यादौ दृष्टमिति चिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं मन्यते । श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एवास्मिन्नर्थे अलौकिककर्तृत्वे प्रमाणमाह यत्तदिति । लोकवेदप्रसिद्धम् । यल्लोके प्रसिद्धम्, तदेव वेदे प्रसिद्धमिति । ननु कृष्णं पुरस्कृत्य न लोकवेदयोः प्रसिद्धिः क्वचिद्दृष्टा, तथाभूतशब्दस्याश्रुतत्वात्, तत्राह ब्रह्मेति । ब्रह्म त्वमेव व्यवहार्यत्वात्कथमित्याशङ्क्याह ब्रह्मलिङ्गमिति । जगत्कर्तृत्वतन्निर्वाहकत्वसेतुत्वविधरणत्वादीनि तल्लिङ्गानि तान्येवात्र सन्तीति । अत्रापि प्रमाणमाह प्रशान्तमिति । प्रकर्षेण शान्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, अन्यथा स्वतन्त्रः समर्थः किमस्मदादेः अपेक्षां कुर्यात् । प्रशान्तत्वेन च ब्रह्मधर्मा लक्ष्यन्ते, धर्मैश्च ब्रह्मत्वम् । ततो लोकवेदसमन्वयः, तेन जगत्कर्तृत्वमिति, गुणा उत्तरार्धे निरूपिताः, दोषाभावश्च पूर्वार्धे । एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वं निरूपितम् ॥ २५ ॥

अनेन सर्वसामर्थ्यं भगवत एव सर्वत्र, नान्यस्येति सिद्धमपि प्रतीत्या कालादीनां बलं सिद्धमनूद्य, तन्निराकरणेनैव निराकरोति कालो दैवमिति ।

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

कार्यकारणरूपाणि वस्तुतस्त्वमेव, तेषु भिन्नतया प्रतीत्या यत्सामर्थ्यपरिकल्पनम्, तदपि त्वन्मायैषा । अन्यथा सर्वप्रमाणसिद्धे कथमन्यथाकल्पनं सम्भवति । तत्र कालः सर्वकारणमिति ज्योतिःशास्त्रादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च निश्चीयते । तदवान्तरभेदा ग्रहाः कालावयवास्तदिन्द्रियरूपाः दैवमित्युच्यन्ते । ततो धर्मशास्त्रे तत्सर्वं कर्मवशादिति सामान्यविशेषकर्मभ्यां सर्वकार्योत्पत्तिमाहुः । साङ्ख्याः सर्वत्र बीजस्वभावमेव कारणमाहुः । अन्येऽपि स्वभाववादिनः । जडकार्यकारणवादिनामेवं सिद्धान्तः । जीवकार्यवादिनां मते जीवस्वभाव इति पाठः । सर्वमेव जीवात्मकमिति । यद्यप्ययं ब्रह्मवादे निराकृतः, तथापि पूर्वपक्ष एव निराकृत इति सर्वजीवपक्षोऽपि युक्त एव । कालादयः पञ्च वा सामान्यकारणभूताः । कालो गुणक्षोभकः । दैवं प्राग्यदृष्टम् । कर्म जन्मनिमित्तं भगवद्रूपं सामान्यम् । जीवो भोक्ता । स्वभावः परिणामहेतुरिति । जीवः स्वभाव इति पाठे कार्यमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं तत्त्वानि । तेषां कार्यं देहः क्षेत्रम् । तत्र प्राणः सर्वहेतुः । तस्यापि प्रभुरात्मा । अहंकारः पुराध्यक्षो विकारः । तत्सङ्घातश्च देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपः आद्यः । ततो बीजरोहप्रवाहः बीजभावापन्नानां तेषामेव रोहः । अङ्कुरोत्पत्तिः कार्यमिति यावत् । तस्य प्रवाहोऽनादिसिद्धः बीजाङ्कुरन्यायः । एतत्सर्वं भिन्नतया अखण्डात्त्वत्तः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति । तत्पक्षे पातस्तत्पक्षाश्रयणं भविष्यतीत्यर्थः । अत एवेति । युक्त्यगम्यत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मलिङ्गमिति । ब्रह्मणो लिङ्गानि यस्येत्यर्थः ।

कालो दैवमित्यत्र । यद्यप्ययमिति । चित्कारणतापक्ष इत्यर्थः । पूर्वपक्ष इति । 'न विलक्षणत्वा'दिति सूत्रस्य पूर्वपक्षत्वादिति भावः । एते पञ्चापि प्रमाणसिद्धाः । अतो

परिज्ञातम् । त्वन्माययैव एषा एवं बुद्धिरूपा भवति । तस्या व्याप्तिः कामवशीवेष्वेव । अतो मायावशात्त्वमेव तथा भवसीति निराकरणार्थमाह तन्निषेधमिति । तस्या निषेधो यत्रेति । अतः सर्वसमर्थं त्वामेव प्रपद्ये ॥ २६ ॥

एवं स्वरूपसामर्थ्यं निरूप्य विशिष्टं कार्यमवतारकृतं निरूपयति नानाभावैरिति ।

नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतून्बिभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान्हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥

नटवत् मत्स्यादिभावान् बिभर्ति । आनन्दरूपः भावमात्रेण तथा जायत इति भावपदम् । तत्रापि नटवत् क्लेशेन न पदार्थसम्पादनम्, किन्त्विच्छयैव तथात्वमित्यर्थः । तेषां प्रयोजनमाह देवान् साधून् लोकसेतून्बिभर्षीति । त्रिविधा एते । साधवो भूमिष्ठाः । धर्ममर्यादाः सेतवः । ते भूमेरधः एव निरूपिताः, 'खाता हि वेदि'रिति । अनेन त्रिलोकस्थितभक्तरक्षार्थं अवतारा इत्युक्तं भवति । एवं गुणार्थतामुक्त्वा दोषाभावार्थतामाह हंस्युन्मार्गानिति । उन्मार्गा धर्ममार्गविरोधिनः । किञ्च । हिंसया वर्तमानान् मारणैकस्वभावान् । अत एतत्ते जन्म तादृशमुभयं कुर्वदपि विशेषकार्यमपि करोतीत्याह भारहाराय भूमेरिति । भारहारो भारहरणम् । अवतारान्तराणि भूम्युपजीवकानामेव दोषाभावं गुणं च सम्पादयन्ति । अयं त्ववतारः भूमेरेव भारं दूरीकरोति । उपलक्षणमेतत् । परमानन्दं च सम्पादयति ॥ २७ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयितुं स्वदुःखं (वि)ज्ञापयति तप्तोऽहमिति ।

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन्यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥

ते दुःसहेन तेजसा क्रूरेण ज्वररूपेण 'नाग्नेर्हि ताप' इति न्यायमपि बाधित्वा संतप्तोऽहम् । 'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम ।' ननु वैष्णवं तेजः न तापं जनयति, तत्राह शान्तोग्रेणेति । बहिः शान्तः, अन्तरुग्रः, अन्यथा वैष्णवतेजसो न दैत्यनिवारकत्वं स्यात् । यथा भगवान् 'चक्षुषश्चक्षुः, श्रोत्रस्य श्रोत्रम्', तथायं धर्मो ज्वरस्यापि ज्वरः, निवर्तकः प्रवर्तकश्चेति आनुगुण्यसिद्ध्यर्थं तापमेव निवारयितुं तथानिरूपणम् । अत्युल्बणमसह्यं क्रूरादपि क्रूरत्वात् । ननु ज्वरे निवृत्ते तापो निवर्तिष्यते, अतो ज्वर एव प्रार्थनीयः । न हि शस्त्रे प्रयुक्ते शस्त्रपीडितः शत्रुं प्रार्थयते इत्याशङ्क्य निराकरोति ताव-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

ज्योतिःशास्त्रादिमतभेदेन विकल्पो न युक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कालादय इति । अतो मायावशादिति । अत इतिपदं निराकरणार्थमित्यनेनान्वेति ।

तप्तोऽहमित्यत्र । तथायं धर्म इति । शीतज्वररूपं भगवत्तेज इत्यर्थः । शत्रुं

---

१. परिज्ञातमिति पाठः । २. दैत्यनिवारकत्वमिति पाठः ।

त्ताप इति । देहाभिमानिनां तावदेव तापः, यावत्तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन् । अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तम् । ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्घ्रिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गडुना ज्ञानेनेति भक्तेरुत्कर्षोऽप्युक्तः । तर्ह्यसेवने को हेतुः, तत्राह आशानुबद्धा इति । भगवच्चरणारविन्दासेवायां न कामः प्रतिबन्धकः । किन्तु तच्छक्तिराशा । अतो नैराश्याभावात् सर्वत्र तत्तदाशापि न पूर्यत इति तयानुबद्धाः । यावदित्ययमनुबन्धः सान्त इति निरूपितम् । आशायोगेनाशा सत्या भवति, तदा पूर्णा सती निवर्तते, कामनिवृत्तौ तु निवर्तत एव, विषयदोषदर्शनादपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ बहवः प्रकारा इति सम्भावनाया विद्यमानत्वात् यावदित्यवधिरुक्तः । अग्निरूपः काम इति । तेन तापस्तावदेवेत्यपि युक्तम् ॥ २८ ॥

एवं विज्ञापितो भगवान् गुह्यकर्ता मृत्योरयं ज्येष्ठः भ्रातेति तं स्थापयितुं नियमबन्धेन निरूपयति त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहमिति ।

श्रीभगवानुवाच—**त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मे ज्वराद्भयम् ।**
यो नौ स्मरेत संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥

त्रीणि शिरांसि यस्येति । वातपित्तश्लेष्माणः धातुवैषम्यात् । न कर्माणि । कालकर्मस्वभावा वा शिरांसि भवन्ति । अतः सम्बोधनेन तस्याक्षयत्वं निरूपितम् । अहं प्रसन्न इति । तव सर्वमेव कार्यं सेत्स्यतीत्युक्तम् । यदर्थं प्रार्थितः, तदाह व्येतु ते मे ज्वराद्भयमिति । परं यथा मदीयात्तव न भयम्, तथा त्वत्तोऽपि न मदीयानां भयमित्याशयेनाह यो नौ स्मरेत संवादमिति । नौ आवयोः स्तोत्रप्रसादरूपः संवादः । तस्य त्वत् त्वत्तः भयं न भवेदिति भगवदाज्ञा ॥ २९ ॥

एवं कृतार्थः सन् भगवदाज्ञां प्राप्य व्याजेनात्र कस्यापि भयं न कर्तव्यमिति ज्ञापितः स्वस्थानमेव जगाम, मृत्योः समीपम् ।

इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रार्थयत इति । किन्तु शस्त्रस्यैव निष्कासनाद्युपायं करोति, तथा ज्वरस्यैव प्रार्थनाद्युपायः कर्तव्य इत्यर्थः । न कामः प्रतिबन्धक इति । भगवद्विषयकस्य कामस्य भजनसाधकत्वात्काममात्रं न प्रतिबन्धकम्, किन्तु तद्विशेषः अप्राप्तवस्त्वभिलापरूपा आशा प्रतिबन्धिका । भगवत आत्मत्वेन सर्वदा प्राप्तत्वात्तद्विषयाभिलापस्यैवाशात्वमिति भावः । आशात्यागेनेति । 'ततो वै ते सत्याशा भविष्यती'त्यत्राशायाः सत्यत्वेन निवृत्तौ स्वर्गप्राप्तिरुक्ता ।

त्रिशिरस्त इत्यत्र । धातुवैषम्यादिति । धातुवैषम्यजनितत्वाज्ज्वरस्य वातादय एव शिरांसि, नतु सात्त्विकादित्रिविधकर्माणि, कालादयो वेतिपक्ष इत्यर्थः । अत इति । अतः परमित्यर्थः ।

---

१. चरणारविन्दसेवायामिति पाठः ।

इत्युक्त इति। अच्युतत्वाद्वाक्यमपि तथा। ततो माहेश्वरो ज्वरो गतः। तस्मिन् गते महादेवालब्धवरः दैवं बलमाश्रित्य युद्धार्थमागत इत्याह बाणस्त्विति। तुशब्दः पूर्वागमनाद्विशेषमाह। बाणोऽपि बाणवज्जनार्दन इति जनार्दनं योद्धुं योधयितुम्॥ ३०॥

ततः प्रत्येकं बाहुषु नानाशस्त्रा(स्त्रा)णि स्थापयित्वा युयुध इत्याह ततो बाहुसहस्रेणेति।

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप॥ ३१॥

नानायुधानि बिभर्तीति। ततश्चक्रायुधं प्रति नानायुधानि मुमोच। ननु भगवता पूर्वमस्य प्राणरक्षा कृतेति कथं शस्त्राणि मुमोच, तत्राह परमक्रुद्ध इति। मुमोच, परं वस्तुतस्त्वक्रुद्धः। अन्यथा परमत्वं क्रोधविशेषणं न सम्भवति। समासे वा असामर्थ्यं स्यात्। चक्रायुधमित्यनेन चक्रेण सर्वनिराकरणं द्योतितम्। एकतः सहस्रमायुधानि, एकतः सुदर्शनमिति॥ ३१॥

समतां प्राप्तां परिहरति तस्यास्यत इति।

तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना।
चिच्छेद भगवान्बाहून् शाखा इव वनस्पतेः॥ ३२॥

अस्त्राण्यस्यतः क्षिपतः। लौकिकप्रकारार्थं क्षुरनेमिना चक्रेण चिच्छेद दशशतानि बाहून्। मध्ये शिरश्छेदनं प्राप्तं निराकरोति शाखा इवेति। वनस्पतेः। तेन महानिति न शिरश्छिन्नम्, किन्तु तस्य प्रसरणनिराकरणार्थं शाखा इव बाहूनेव चिच्छेद। बाहव एव वरप्राप्ता इति॥ ३२॥

ततः स्ववरदत्तबाहुच्छेदने महादेवः सर्वोपायपरिग्रहः भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्त इत्याह बाहुष्विति।

बाहुषु छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान्भवः।
भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत॥ ३३॥

श्रीविट्ठलनाथकृतटिप्पणी।

बाणस्त्वित्यत्र। बाणोपीति। बाणासुरोपि बाणेन शरेण यथादृष्टद्वारैव कार्यं क्रियते, तथा जनार्दनोपि भगवान् दृष्टद्वारेणैव कार्यं करोतीति ज्ञात्वा अहं तु दैवबलवान् जात इति मत्वा तादृशं योद्धुं प्रायादित्यर्थः।

तत इत्यत्र। न संभवतीति। पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति नियमः। क्रोधस्तु पदार्थैकदेश इति भावः। अस्य नियमस्य प्रायिकत्वेन समाधाने दूषणान्तरमाहुः समासे वेति। कर्मधारये कर्तव्ये परमपदस्य क्रुद्धविशेषणत्वाभावेन विशेषणविशेष्ययोः परस्परानन्वयरूपमसामर्थ्यं स्यात्, तथा च समास एव न भवेत्, 'समर्थः पदविधि'रित्यनुशासनादिति भावः।

केवलं जये रुद्रादीनामभंजनं नायाति । जयस्यानियतत्वात् । तद्वत्तवरच्छेदेऽपि तथा । स चेत् स्वतः स्वसामर्थ्याभावं निश्चित्य, भगवन्तमेव प्रार्थयेत्, तदा सर्वथा अन्ये सेवकाः भगवानेव स्वामीति निरोधः फलति, नान्यथेति विज्ञापयितुं रुद्रस्तुतिः । भगवानित्युपायपरिज्ञानार्थमुक्तम् । अन्यार्थं स्वस्य लब्धप्रतिष्ठस्य हीनत्वावलम्बने हेतुमाह भक्तानुकम्पीति । उपव्रज्य निकटे समागत्य । असम्मतिश्चेत्, अन्ततो मां मारयतु, न तु भक्तमिति ज्ञापयितुम् । अनेन भक्तहितार्थमेव पूर्वं लौकिकवैदिकप्रकारेण साहाय्यं कृतमिति ज्ञापितम् । तदभावे स्तोत्रेणापि तथा करोतीति । चक्रायुधमिति । छिन्नेष्वपि बाहुषु चक्रं गृहीत्वैव तिष्ठतीति शिरश्छेदमपि कुर्यात् । अतः अभाषत ॥३३॥

तस्य स्तोत्रमाह द्वादशभिः । संवत्सरात्मककालातिक्रमार्थम् । त्वं हि ब्रह्मेति ।

रुद्र उवाच—त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

यादृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ।
दृश्यमानस्तु शास्त्रेण विसंवादी हि दृश्यते ॥ १ ॥
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाङ्गता ।
अङ्गान्यपि हरेर्लोके भिन्नानीति विदुर्यतः ॥ २ ॥
असदर्थं च भगवान् समागत इति स्तुतिः ।
निर्दोषपूर्णगुणकोऽप्यस्मदादिभिरीयते ॥ ३ ॥
यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान्परः ।
अन्तरायस्त्वदज्ञाने यदासीत्तस्य च स्वयम् ॥ ४ ॥
प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ।
कृष्णेच्छयैव सर्वेषामेव बुद्धिविपर्ययः ॥ ५ ॥
अन्यथा धनपुत्रादौ कथं मुग्धा विवेकिनः ।
तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमा नित्या हरौ परे ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं हि ब्रह्मेत्यत्र । दृश्यमान इति । मानुषत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । भूम्यादीनामिति । मूले नभस आदित्वेपि भूमेश्चरणरूपत्वात्तदारभ्यैव व्याख्यानं युक्तमिति भावः । तृतीयश्लोकार्थमाहुः अङ्गान्यपीति । लोके रोमकेशादीनां मृतत्वग्रूपत्वेनाङ्गत्वाभावेपि भगवति रोमादीनामङ्गत्वमेव, अतो लोकप्रकारप्रतीतावपि हरेरङ्गानि लोकप्रकाराद्भिन्नानीति यतो विदुस्ततो रोमादीनामप्यङ्गनिरूपणे एव निरूपणमाहेति शेषः । असदर्थं चेति । शिवस्य वेदरूपत्वाद्वैदिकधर्मपालनार्थं चकारात् खलनिग्रहार्थमित्यर्थः । पञ्चमश्लोकार्थमाहुर्निर्दोषेति । एतादृशोप्यस्मदादिभिर्यथाधिकारमेवेयते इत्यर्थः ।

---

१. अभिजनमिति पाठः ।

तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ।
अनेन भजनं प्रोक्तं बाणोऽपि भजते यतः ॥ ७ ॥
प्राकृताभजने हेतुर्दुरदृष्टं निरूप्यते ।
वयं तु लोकरीत्यैव भवदुत्कर्षहेतवे ॥ ८ ॥
युद्धार्थमागताः किन्तु भक्ता एव न संशयः ।
प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥ ९ ॥
तादृशस्य हितं यस्मात् कर्तव्यमिति सार्धना ॥ १० ॥

आदौ लोकदृष्ट्या दृष्टो भगवान् न ज्ञातो भवतीति भगवत्स्वरूपमुक्त्वा, स योगेनैव ज्ञातव्य इत्याह । त्वं निश्चयेन ब्रह्म । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा लौकिकवैदिकप्रकारा व्यर्था न भवेयुः । प्रमेयमेव हि प्रमाणाद्बलिष्ठम् । एतदाह हिशब्दः । ननु तथापि प्रमाणात्कथं बलिष्ठमिति चेत्, तत्राह परं ज्योतिरिति । 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इति ब्राह्मणे सूर्यादिनिराकरणप्रस्तावे वागपि निराकृता । सुप्तायां वाचि 'किंज्योतिरयं पुरुष' इति वाक्यादतः परं ज्योतिर्भगवानेव । तर्ह्येवं सति साक्षात्पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवतरिष्यति, स एव वेदार्थ इति कथं वेदे न श्रूयते, तत्राह गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति । वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते, परं गुप्तप्रकारेण । अत एव गुप्तत्वाद्भगवानाह 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति । तर्हि कथं निश्चयेन प्रवृत्तिरित्यत आह यं पश्यन्तीति । ते हि प्रथमतो गूढं ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थं अमलात्मानो भवन्ति । ततः पाञ्चभौतिकेषु घटपटादिषु आकाशमिव अप्रकटमपि शून्यवत्प्रतिभासमानं सर्वत्र पश्यन्ति । तर्हि सङ्घातप्रविष्टं तं जीवरूपं जानीयुः, तत्राह केवलमिति । ननु सङ्घाताविष्टम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा विश्वरूपं वदन् प्रमाणप्रतिपादितप्रकारात् अन्यथाज्ञानं प्रत्यक्षतो न प्रमाणविरोधीति ज्ञापयति नाभिर्नभोऽग्निरिति द्वाभ्याम् ।

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो द्यौः शीर्षमाशाश्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥
रोमाणि वृक्षौषधयोऽम्बुवाहाः केशा विरञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान्पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥

आदौ मध्ये दृष्टिर्भवतीति तत्रमः भगवतो नाभिस्थानमित्याह । ततो रूपवती दृष्टिर्भवतीति 'रूपमग्नौ प्रतिष्ठित'मिति अग्निर्मुखमित्युक्तम् । ततो रूपप्रसङ्गे स्त्रियो मुख्य-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

नाभिर्नभ इत्यत्र । रूपमग्नाविति । रूपस्य तेजस्तन्मात्रारूपत्वादिति भावः ।

१. गार्येति पाठः । २. बलिष्ठमर्थो इति पाठः । ३. शान्तायाम् । ४. ऊंपत्तरशिरिाम् । ५. नाभिस्थानम् । सङ्घातप्रविष्टमिति पाठः ।

तेति विषयं निरूपयितुं अम्बुनिरूपणम्, एकाश्रयं वा वाचो रसनमिति तदाधारत्वेन जलनिरूपणम् । सृष्टिक्रमेण वा त्रिवृत्करणे अभ्यन्तरं जलमिति रेतो भगवतः । 'विश्वस्य भगवान् पिते'ति जलमेव बीजमिति तथोच्यते । तत उपरि सर्वतोऽधश्चेति भूमिं त्रिधा निरूपयति । द्यौः शीर्षम्, आशाः परितः ताः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् । उर्वी पृथ्वी अङ्घ्रिः । सर्वत्र जात्यपेक्षायामेकवचनम् । माहात्म्यज्ञापनार्थं वा इन्द्रियप्रकरणत्वात् चन्द्रादीनां निरूपणम् । अयं चन्द्रो यस्य मनः । अर्को दृक् । अहङ्कार आत्मा हृदयम् । समुद्रो जठरम् । इन्द्रो भुजाः । वृक्षौषधयो रोमाणि । रोमसु सूक्ष्मस्थूलभेदोऽस्तीति द्वयोर्निरूपणम् । अम्बुवाहा मेघा भगवतः केशाः । य एव कश्चित्सर्वात्मकत्वेन वक्तव्यः, स एवं निरूप्यते । तद्धर्मे वेदमूलको धर्म इति वेदात्मके शिवे निरूपितम् । ततः सन्देहे प्रमेये भगवतैव प्रदर्शितं सर्वात्मकत्वमक्रूराय । ततोऽत्र प्रमाणेन वेदेनान्यथाबुद्धिनिराकरणार्थं निरूप्यत इति वक्तव्यप्रयोजनयोर्भेदात् न पौनरुक्त्यम् । विरञ्चो ब्रह्मा भगवतो धिषणा बुद्धिः । विशेषेण सर्गो यस्मादिति गुह्येन्द्रियम् । चतुर्मुखः प्रजापतिः । धर्मो यस्य हृदयम् । एवं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा अन्ते सम्बन्धिनं निरूपयति सर्वत्रानुषङ्गार्थम्, तथादिमध्ययोः उपासनाव्यावृत्त्यर्थं आधिदैविकत्वादिभेदाभावार्थं च । एतादृशः पुरुषो यो नारायणः स एव भगवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तादृशस्यावतारे प्रयोजनमाह तवावतारोऽयमिति ।

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन्धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ।
वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥

अकुण्ठो वैकुण्ठः स्वरूपप्रच्युतस्य समागमनं निवारयति सम्बोधनेन । अयं तवावतारः धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय च उभयार्थमवतारः । यत्र विरोधः, तत्रोभयसमर्थनं विचारणीयमिति निरूप्यते । मदुक्ता भुजा धर्मः, स च खलः, उभयमत्र समाधेयम् । ननु प्रमाणभूतोऽपि भवान् पक्षपातेन करणादप्रमाणं जात इति शङ्कां वारयति वयं चेति । जगतो भवायेति पाठेऽपि उद्भवार्थमयं मारणीय इति सिध्यति । येन वा धर्मेणोद्भवो भवति, दैत्यांशनिराकरणपूर्वकेण हि तथा । वयं च भवतैव सर्वार्थे अनुभाविताः, तथा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अम्बुनिरूपणमिति । रेतोरूपमम्बु विषयं निरूपयितुं निरूपितमित्यर्थः । तद्धर्मे इति । सद्धर्मनिरूपकोऽष्टमे स्कन्धे तन्निरूपितमित्यर्थः । प्रमेये इति । स्वरूपे इत्यर्थः । तत इति । द्वयेपि तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वत्रानुषङ्गप्रयोजनमाहुः तथादिमध्ययोरिति । आदौ मध्ये चैतद्व्यावृत्त्यर्थमेतदभावार्थं च तथा सर्वत्रानुषङ्ग[1] इत्यर्थः ।

तवावतारोऽयमित्यत्र । मदुक्ता भुजा इति । मया वरत्वेन दत्ता भुजा वेदरूपेण

---

१. अनुषङ्गार्थे इति पाठः ।

ावनया प्रेरिताः, संस्कृता वा, सप्तभुवनानि विभावयामः । वयं तत्त्वाधिष्ठातृदेवाः ह्माण्डदेवा वा । सर्वत्रैव यदि वयं त्वद्भावभाविताः, तदा अस्मिन्नेव कः सन्देहो भवेत् । नेन केवलतामसभावकत्वमिति पक्षो निवारितः । अधस्तात्सप्तभुवनेषु तदनुभावः सेद्ध इति उपरितनान्येव सप्तभुवनानि गृहीतानि ॥ ३७ ॥

ननु तथापि ममाग्रे अयमपकारं करिष्यति, ततो मया मारणीय इति, अस्मिन्नतुभावो न युक्त इति चेत्, तत्राह त्वमेक आद्य इति ।

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीश्वरः ।
प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥ ३८ ॥

यद्यपि भवान् सर्वत्र एक एव, पूर्णगुणश्च, तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसिद्धानि, घटपटादीन्यपि, तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव स्वस्यैकमेकं धर्मं मुख्यतया परिगृह्य, तथाविधो जात इति मन्तव्यम् । तथा सति सहस्रभुजरूपो बाणो येन (गुणेन) भवति, स एव गुणः कारणभूतोऽङ्गीकर्तव्य इति तथैव करणमुचितम् । अस्माकं सर्वत्र भेदप्रतीतावपि त्वमेक एव । न हि निम्बबुद्ध्या भक्षिता शर्करा तिक्ता भवति । तस्यैकत्वं साधयति आद्य इति । यथैक एव व्रीहिः अङ्कुरादिभावेन सहस्रं व्रीहयो भवन्ति, तथैक एव भगवानाद्यः कारणभूतः । सङ्घातोत्पत्त्यर्थं व्रीहिवत् । निराकारतामाशङ्क्य कारणस्य बीजात्मकस्य स्वरूपमाह पुरुष इति । तस्य कारणतायां व्यपेक्षामाशङ्क्याह अद्वितीय इति । कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्यवैचित्र्यं च चिन्तामणाविवात्राप्यध्यवसेयम् । तस्योपादानत्वमविकृतत्वं निमित्तत्वं च पूर्वमेव साधितम् । अत एव जगतः अनुपास्यतापि सिद्धा । ब्रह्मत्वे च जगतस्तज्जलान्तत्वमेव । दृष्टान्तैः स्थितिप्रलयावन्यत्रेति निदर्शनमात्रत्वम् । बहवो दृष्टान्ता एकीभूताः भगवति सर्वलक्षणां बुद्धिं सम्पादयन्ति । तर्कमात्रमूलत्वे अप्रामाण्यं स्यादिति दृष्टान्ताभावाच्च श्रुत्यैकसमधिगम्यमेव ब्रह्मेति स्थापितम् । कादाचित्कत्वेऽपि भगवानेव हेतुः । अन्यस्मिन् कारणत्वेन परिकल्प्यमाने या उपपत्तिः, सा भगवत्येव सम्पादनीया । सर्वसमर्थत्वात् ब्रह्मणः । भिन्नाधिकरणत्वे यथा विरोधपरिहारः,

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मया दत्तत्वात् धर्मरूपा इति भावः । उपरितनान्येवेति । अधःस्थनामिप्रायेण सप्तत्वव्याख्याने भगवतानुभाविता इति कथनं व्यर्थं स्यात्, तामसत्वेन तेषां स्वत एव भावनसम्भवादिति भावः ।

त्वमेक इत्यत्र । भगवतः सर्वत्रैकरूपत्वादत्रानुभावो युक्तोत्र नेति विभेदो नास्तीत्यर्थः । कार्यकारणेति । कार्यमचेतनमुपादानं चेतनमिति वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवेति । नहि चिन्तामणिनिर्मिताः पदार्थाः फलदत्वेनोपास्यन्ते, किन्तु चिन्तामणिरेव फलदत्वेनोपास्यते इति दृष्टान्तादित्यर्थः । ब्रह्मत्वे चेति । जगतो ब्रह्मत्वे तज्जलान्तत्वमेव हेतुरिति शेषः । भिन्नाधिकरणत्वे इति । भिन्नोपादानकत्वे इत्यर्थः ।

१. एकदृष्टं तैः, एव दृष्टं हैरिति पाठद्वयम् । 'तज्जलान्' त्वमेकं दृष्टं नेत्यपि । अत्र पाठः संदिग्धः ।

तथैकाधिकरणत्वेऽपि । युक्त्यपेक्षायामपि पत्रदारुनिर्यासपुष्पफलेषु बीजमेकमेव कारणं सर्वविलक्षणं दृष्टमिति तस्यैव परम्परया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते, तथा श्रुतत्वाद्ब्रह्मणोऽप्यध्यवसेयम्, अवधृतप्रामाण्यवेदात् । तथा सति श्रुतिर्यथार्था समर्थिता भवति । वैयर्थ्यं च स्यात्, प्रत्यक्षानुमानादिभिरेव वैदिकार्थस्यापि सिद्धेः । सङ्केतस्तु निरूपकग्रहणादेव । अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सङ्केतः अलौकिकार्थानामसङ्गतः स्यात् । अतोऽद्वितीयपुरुष एव आद्यो जगत्कारणम् । एवं भगवतः जगत्कारणत्वमुपपाद्य तत्रोत्पत्तिस्थितिप्रलया एव कार्यत्वेन सिद्धा इति मोक्षसाधकत्वं भगवतो वदन् पुनर्विशेषणान्तरमाह तुर्य इति । समाधिगम्यः । यथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः स्थित्युत्पत्तिप्रलयाभिज्ञापिकाः, एवं तुर्यावस्थापि मोक्षाभिज्ञापिका । तस्यां प्रादुर्भूतो भगवान् मोक्षद इति । तस्य मोक्षदाने प्रकारमाह स्वदृगिति । यथाद्वितीयः पुरुषो जगत्कारणम्, तथा स्वदृक् स्वस्मिन्नेव दृष्टियुक्तः आत्मानुभवतुष्टः मोक्षहेतुरिति । ननु स्वमोक्षमेव साधयेत्, नतूपासकानामन्येषाम्, तत्राह हेतुरिति । अन्येषामपि मोक्षे स्वदृक्त्वे तुर्यत्वे च स एव हेतुः । तर्ह्यन्यस्यास्मदादेः स्वयं स्वस्य ततोऽपि मूलभूतः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह अहेतुरिति । न तस्य कश्चिद्धेतुरस्ति । ननु यथा भगवान् स्वेच्छया सर्वं भवतीत्युच्यते, एवं सर्वोऽपि सर्वं भवतु, अभेदश्च श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति, तत्राह ईश्वर इति । स हि सर्वसमर्थोऽपि स्वयं तथैव मूलभूतः। कार्यरूपस्तु स्वस्मादेव जायते, सर्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्, ईश्वरेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वाच्च । एवं सर्वसामर्थ्यमलौकिकत्वं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहकत्वमुपपाद्य सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं इक्षुक्षीराम्ललवणादिविकारमनतिक्रम्य प्रतीयसे, सर्वात्मना अप्रतीतौ भगवन्मायैव नियामिका । ननु तस्याः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां पुनः स दोषस्तदवस्थ इति चेत्, तत्राह सर्वगुणप्रसिद्ध्या इति । अन्यथा भगवदीयाः सर्वे गुणाः प्रत्येकं न प्रसिद्धा भवेयुः । यथा षड्रसापि हरीतकी नीरसैव, निसर्गतः कोऽपि रसः सर्वविलक्षणो न प्रतीयत इति, तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्राकट्ये कृसरवत्प्रतीयेत । अतो भगवदिच्छारूपया मायया सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं प्रतीयते । तथैव लीलायां यादवत्वमात्रं प्रकटयितुमाविर्भूतः नान्यान् धर्मान् प्रकटितवानित्यस्मदादीनामप्यज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु सर्वत्र कारणेषु कार्योत्पत्तौ कारणप्रत्यक्षता दृश्यते, नत्वप्रत्यक्षान्मृदादेः घटादिकमुत्पद्यते, तथा पदार्थोत्पत्तौ कारणत्वेन ब्रह्मप्रतीतिः स्यात्, तदभावात् प्रत्यक्षविरोधात् कथं कारणतेत्याशङ्क्याह यथैव सूर्य इति ।

यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥

'मेघाः सूर्योद्भूता' इति श्रुतिः, 'यावदादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षती'ति श्रुतेः सूर्य एव पर्जन्यः, अन्यथा सवितृत्वं न स्यात् । ततः सूर्यादुत्पन्ना अपि

मेघाः यथा सूर्याच्छादकाः, एवं जगदपि भगवदुत्पन्नमपि भगवदाच्छादकम् । यथा तान् मेघान् मेघान्तर्जायमानां वृष्टिं तस्याप्यधोभूमिं भूमिष्ठांश्च पदार्थान् स्वयमदृष्टोऽपि प्रकाशयति, एवं सर्वकारणभूतः भगवानेव सर्वत्र सर्वप्रकाशक इति न काप्यनुपपत्तिः । छायया मेघैः । चकारात्तत्कार्यां वृष्टिम् । मेघानां पृथक्त्वं निवारयति स्वयेति । रूपाणि घटादीनि । चकारात्तैर्जायमानां क्रियामपि लौकिकीं वैदिकीं च प्रकाशयति । एवं गुणेन स्वयमेव तथाभूतेनापिहितोपि सर्वथा गुप्तोऽपि गुणान् कारणभूतान् गुणिनः कार्याणि च प्रकाशयति, आत्मप्रदीपश्च भवति । सर्व(था)सामर्थ्यार्थं सम्बोधनं भूमन्निति ॥ ३९ ॥

भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरमप्युपपादयति यन्मायामोहितधिय इति ।

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥

विवेकिनोऽपि विषयान् दृष्ट्वापि दुःखदान् तत्रैवासक्ता भवन्ति । तत्रेष्टसाधनतायाः लौकिके कारणत्वात् तदभावेऽपि प्रवृत्तेरवश्यं कारणान्तरमाक्षिपति । प्रत्यक्षभ्रमस्य प्रत्यक्षमेव विशेषज्ञानं बाधकमिति दिङ्मोहादौ दृष्टमिति चेत्, तत्राह प्रसक्ता वृजिनार्णव इति । दृष्ट्वापि तद्गतदोषान्, अनुभूयापि दुःखम्, पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जन्त्युत्पद्यन्ते, 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति तत्रैवासक्ताः निमज्जन्ति, आसक्त्यैव तत्र स्थिता यावज्जीवं तत्रैव म्रियन्ते । 'प्रजामनु प्रजायन्त' इति पुत्रादुत्पद्यन्ते, पुत्रार्थमेव च क्वचित् म्रियन्ते च । तथैव भार्यायां पुत्ररूपेणोत्पद्यन्ते, भार्यार्थं म्रियन्ते च । गृहे तूत्पत्तिमरणे प्रसिद्धे[1] । आदिशब्देनाश्वगर्दभादिष्वपि । 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति भरत-

---

श्री विट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यन्मायेत्यस्याभासे । हेत्वन्तरमिति । पुत्रादिषु प्रवृत्तिर्भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरं भगवानेव स्वशक्त्या मायया पुत्रादिषु प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु क्लृप्तस्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव हेतुता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्ति विवेकिनोपीति । इदमेव विवृण्वन्ति तत्रेत्यादिना । तत्र पुत्रादिष्वित्यर्थः । एतस्य प्रवृत्तेरित्यनेनान्वयः । तदभावेपि इष्टसाधनत्वाभावेपीत्यर्थः । तथा चेष्टसाधनत्वाभावेपि पुत्रादिषु प्रवृत्तेर्हेतोः सा प्रवृत्तिः कारणान्तरं भगवन्तमेव कारणत्वेनाक्षिपतीत्यर्थः । प्रत्यक्षेति । एतस्मात्पूर्वं नन्विति शेषः । ननु वस्तुत इष्टसाधनत्वाभावेपि तथाज्ञानं भ्रमात्मकं तिष्ठत्येवातः प्रवृत्तिः । विशेषज्ञानं भ्रमनिवर्तकमिति हेतोर्विशेषज्ञाने चाप्रवृत्तिरत इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य वृजिनार्णवे प्रसक्ता एव भवन्तीत्याहेत्यर्थः । प्रत्यक्षमेवेति । न तु तदर्थमलौकिकमपेक्षितमित्येवकारः । अतो निवृत्तावपि न भगवान्कारणमित्यर्थः । भ्रमात्मकमपीष्टसाधनताज्ञानं नास्ति, तथापि प्रवर्तन्ते इत्याहुः दृष्ट्वापीति ।

---

१. गृहेप्युत्पत्तिमरणे इति पाठः ।

यत्तत्राप्युत्पद्यन्ते म्रियन्ते च । तस्मादेवं महामोहहेतुः भगवच्छक्तिरेव काचिदङ्गीकर्तव्या, या प्रत्यक्षशास्त्रैरप्यनुल्लङ्घ्या ॥ ४० ॥

इदानीं अर्धभगवत्कृपायुक्तानां शोचन्नाह देवदत्तमिति ।

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोके अजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥ ४१ ॥

भगवता विवेकेन्द्रियादियुक्तं शरीरं दत्तं यस्मै, सोऽपि चेत् अर्धकृपायुक्तः पूर्णार्थं न यतेत, स मोहितैरपि शोच्यो भवति, देवेन भगवता दत्तम्, भगवदिच्छयैव नृलोके मनुष्यदेहे समागत इति । तर्ह्यनादरे को हेतुः, तत्राह अजितेन्द्रिय इति । इन्द्रियजयाभावादिन्द्रियैरपकृष्टोऽन्यत्र गच्छति । अतो न सेवते । ननु तर्हि तस्य को दोष इति चेत्, तत्राह नाद्रियेतेति । आदरमपि न करोति । तत्रासक्तिर्नियामिकेति । अतो विद्यमानमपि साधनं अन्यथा नाशयतीति स शोच्यो भवति । आत्मवञ्चकश्च । हिशब्दसूचिता युक्तिरुक्ता । परार्थं तथा करोतीत्याशङ्क्य तदभावार्थं निराकरोति आत्मानमेव वञ्चयतीति । उपकारस्तु पर्यवसानवृत्त्या आत्मगाम्येव भविष्यतीति यत्रात्मवञ्चनं न भवति, तत्रैव परार्थकरणं युक्तम्, अन्यथा स्वयमेवात्मघाती स्यात्, किं तस्योपकारेण ॥ ४१ ॥

अप्राप्तभगवन्तं निन्दित्वा, प्राप्यापि यस्त्यजति तं निन्दति, भगवदिच्छां मायां स्तोतुम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गः, यस्त्वां विसृजत इति ।

यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥

प्रयोजनाभावमाशङ्क्याह मर्त्य इति । मरणधर्मा । आवश्यकत्वायात्मेति । प्रियं प्रीतिविषयम् । अनावश्यकेऽपि प्रीतिवशादादरः क्रियते । तत्रापि ईश्वरमन्यथा मारकम् । एवं प्रकारत्रयेण वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरव्यवहारेण च आवश्यकं विसृजते त्यजति, तत्रापि विपर्ययेन्द्रियार्थार्थम्, विपर्यया अनात्माप्रियानीश्वराः, ते च ते इन्द्रियार्थाश्च रूपादयः । न हि कश्चिन्नदीं तितीर्षुर्नौकां दत्वा शिलां गृह्णाति, नौकां त्यक्त्वा वा । शिलार्थमेव वा नौकां त्यजति । तस्य गतिमाह विषमत्त्यमृतं त्यजन्निति । म्रियमाणोऽमृतं प्राप्य तद्दत्वा यथा विषं गृहीत्वा भक्षयति, तस्य या अवस्था, सा एतस्यापीति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देवदत्तमित्यत्र । परार्थमिति । इन्द्रियहितार्थं तथा करोति, तथा च परार्थसाधकत्वं गुण एव स्यादित्यर्थः । तदभावार्थमिति । एवंकरणाभावार्थमेतादृशपरार्थस्य कर्तव्यतां निराकरोतीत्यर्थः । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्ग इति । निन्दायां तात्पर्यकथने । त्वं हि ब्रह्मेत्यस्मामासे द्वादशश्लोकानामपि स्तुतिरूपोर्थ उक्तो बाधितो भवेदित्यर्थः ।

१. तदभावार्थमिति क्वचिनास्ति ।

तथा भवदादीनामपीत्याशङ्क्याह अहं ब्रह्मेति ।

अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

यथार्थकृपायुक्ताः अन्ये भ्रान्ताः, यथा वा प्राप्यापि विषयप्रवणाः, तथा न वयम्, किन्तु भिन्नप्रकारमाश्रिताः । भगवतः सात्त्विकत्वादितरौ समानौ प्रथमं गणयति । अहं रुद्रो ब्रह्मा चेति । ततो हीनास्तन्नियम्या विबुधाः । अधिकारिणो निरूप्य ज्ञानपरान् निरूपयति मुनयश्चेति । तेषां पृथङ्निरूपणे हेतुः अमलाशया इति । साधनपराः सिद्धाश्चेति वा । अमलाशया मनुष्याः । मुनयः सनकादयोऽपि तथा । एते त्रिविधा अपि । चकारादेतदनुसारिणः सर्वे परिगृहीताः । ते वयं सर्वात्मना त्वां प्रपन्नाः । स्वस्य प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं निर्दिशति आत्मानं प्रेष्ठमीश्वरमिति । पूर्वस्मात्प्रेमातिशयो विशेषः । तेनैव साधनानि अन्यानि सम्पन्नानि ॥ ४३ ॥

साम्प्रतं विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं शरणं व्रजामीत्याह तं त्वामिति ।

तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवतम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥

एवं सर्वोपास्यं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं त्वां भजाम । तमिति श्लोकद्वयार्थः परिगृहीतः, लोकवेदप्रसिद्धम् । त्वां परिदृश्यमानम् । जगत्स्थित्युदयान्तहेतुमिति ब्रह्मत्वाय जगत्कारणत्वमुक्तम् । बहिर्दोषाभावाय समम् । प्रशान्तमिति अन्तर्दोषाभावाय । सुहृदिति विश्वासार्थम् । आत्मेति भयाभावाय । दैवतमितीष्टसिद्धये । भावकृतवैलक्षण्याभावायाह अनन्यमिति । न विद्यते अन्यो यस्मादिति । यस्य वा । अन्यबुद्धिर्भगवतो न कस्मिंश्चित् यत एक एव । कार्यमपि न ततः पृथक्, यतोऽयं जगतः आत्मा केतश्च । विशेषतो भजनस्य अपराधनिवर्तकत्वे प्रार्थिते इष्टमग्रे प्रार्थयितुमशक्यमिति सर्वस्यापि दोषस्य निवृत्तिरूपं मोक्षमेव प्रार्थयति भवापवर्गायेति । एवं शरणागमनलक्षणं भजनं निरूपितम् ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहं ब्रह्मेत्यत्र । भगवतः सात्त्विकत्वादिति । सात्त्विककल्पे भगवान् विष्णुरूपः सन्कार्यं करोति । तथाचात्र भगवतो विष्णुरूपत्वात्सात्त्विकत्वमित्यर्थः । पूर्वस्मादिति । पूर्वश्लोकोक्तस्य प्रियः अस्मदादीनां प्रेष्ठ इति पूर्वस्मात् स्वस्य प्रेमातिशयो विशेष इष्टन्प्रत्ययेनोक्त इत्यर्थः ।

तं त्वामित्यत्र । लोकवेदेति । स्वस्य वेदरूपत्वादहं ब्रह्मेत्यनेन वेदप्रसिद्धिरुक्ता । तत्पूर्वेण च लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः । भावकृतेति । कस्मिंश्चिदन्यादृश इति वैलक्षण्यमनन्यत्वान्नास्तीत्यर्थः ।

विज्ञापनामाह अयं ममेष्ट इति ।

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ।
संपद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥

इष्टानुवृत्तिर्लोकसिद्धा । दयित इति प्रीतिविषयः । इच्छा रुचिश्च निरूपिते । अनुवर्तीति सर्वहेतुः, सर्वदा मामनुवर्तत इति, तेन मयाप्यनुवृत्तिः कर्तव्येति । अमुष्याभयं मया दत्तमिति वाचनिकम् । एवं कायवाङ्मनोभिरयमनुरोध्य इति सर्वथा त्वया कृपा कर्तव्येत्याह संपद्यतामिति । तत्तस्मात्कारणाद्भवतः प्रसादः संपद्यताम् । अथवा । मदुक्तं त्वदुक्तमेव । अतः स पूर्वोक्तः प्रसादः संपद्यताम्, आवयोर्भिन्नभावाभावात् । प्रसादं विशिनष्टि । यथा हि ते दैत्यपतौ प्रह्लादे प्रसाद इति ॥ ४५ ॥

ततो भगवान् प्रीतः कृतं कृतमेवेति वाचा शिवसान्त्वनं कृतवानित्याह यदात्थेति ।

श्रीभगवानुवाच—**यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।**
भवता यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

भगवन्निति सम्बोधनमभेदाभिप्रायेण । स हि भगवन्तमपृथक्त्वेन भजते । त्वं यदात्थ तन्नोऽस्मान् प्रति । तद्युक्तमेवेति । नोऽस्माकं वा त्वम् । अतः प्रियं करवाम । स्वकीयानां प्रियं कर्तव्यमेवेति । तवेति । वस्तुतस्तव वाक्यं च समर्थनीयम् । तदिदानीं बाहुच्छेदनाभावमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति भवता यद्व्यवसितमिति । 'त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते'इति । तत्साध्वेवानुमोदितम् । कृतं तु त्वयैव तच्छब्दद्वारा अनुमोदनमात्रं कृतमिति ॥ ४६ ॥

अभयं यत्प्रार्थ्यते, तत्राह अवध्योऽयं ममाप्येष इति ।

अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न ते वध्यो मयान्वयः ॥ ४७ ॥

प्रह्लादान्वयत्वज्ञापनाय पुरुषत्रयमाह वैरोचनसुत इति । विरोचनात्मजस्य बलेः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अयं ममेष्ट इत्यत्र । इति वाचनिकमिति । तथा चानुवर्तीति कायिकम् । इष्टो दयित इति मानसमितिभावः । भगवतान्यः प्रसादो न संपादित इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अथवेति । मदुक्त एवास्य प्रसादः संपद्यताम्, तस्यान्यथाभावो मा भवत्वित्यर्थः । कृतं कृतमेवेति । भुजच्छेदस्तु कृत एव, अवशिष्टं तिष्ठत्वित्यर्थः ।

यदात्थेत्यत्र । नोऽस्माकं वेतिपक्षे मूले यदस्माद्धेतोरित्यर्थः । बाहुच्छेदनाभावमिति । जातस्य बाहुच्छेदनस्याभावो निवृत्तिः, पुनः बाहुप्ररोह इदानीं स्यादित्याशङ्क्येत्यर्थः । कृतं त्विति । भगवतो व्यवसाय एव कृतिः । क्रिया त्वनुमोदनमात्रम् । यथा व्यवसायेनैव द्रोणादयो हताः । अत एव 'द्रोणं च भीष्मं चे'तिवाक्यम् । तदनन्तरं युद्धादिकं तु लोकप्रतीत्यर्थं तस्यैवानुमोदनम्, तथा सर्वत्रेति ज्ञेयम् ।

सुतोऽयं बाणः । किमतो यद्येवम्, तत्राह प्रह्लादाय वरो दत्त इति । ते अन्वयो मया न वध्य इति । ननु भक्ते कथमेवं वचनम्, तत्राह असुर इति । असुरा हन्तव्या एवेति । अनेन भक्तकृपालुत्वं भक्तापेक्षया आधिक्येन सूचितम् । स त्वेकस्यैव प्राणरक्षामाह, अहं तु वंशस्यैव कथयामीति ॥ ४७ ॥

तर्हि कथं छेदनमिति चेत्, तत्राह दर्पोपशमनायेति ।

दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ।
सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥

प्रकर्षेण छेदनं बाहुमूलकम् । ते वृक्णा एवेति न तस्य प्रतीकारः । सेनावधस्य क्लिष्टकर्मत्वमाशङ्क्य निमित्तान्तरमाह यच्च भुवो भारायितम् । चकाराद्भक्तानां बुद्धिनाशकं तत्सर्वमेव बलं सूदितं मारितम् ॥ ४८ ॥

तर्हि मत्प्रार्थनायां को विशेष इत्याशङ्क्याह चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तीति ।

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।
पार्षदमुख्यो भवतो नकुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥

मद्दत्तं सहजं भुजद्वयं त्वद्दत्तमागन्तुकं भुजद्वयमिति चत्वारोऽस्य भुजाः छिद्यमानेषु भुजेषु अवशिष्टा भविष्यन्ति । अनेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तं साम्प्रतं छिनत्तीति सूचितम् । अधिकभुजद्वयदाने हेतुः पार्षदमुख्य इति । तयोः कालान्तरेऽपि नाशाभावमाह अजरामरा इति । देवत्वं निरूपितम् । युक्तमेव पार्षदमुख्यो भवत इति । न कुतश्चिद्भय इति असुरत्वेऽपि न मत्तो न मदीयात्र गुणेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमभये दत्ते भगवत्कृपावलोकितः स्वोचितं कृतवानित्याह इति लब्ध्वेति ।

इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥

अभयं लब्ध्वा, कृष्णं प्रणम्य, कन्यादाने संतुष्टो भविष्यतीति । शिरसेति । तस्यैतदेव महत्, यतोऽयमसुरः । प्राद्युम्निं भगवत्पौत्रम् । अर्थाद्बन्धनादिकं त्याजयित्वा, वरमिवालङ्कृत्य, वध्वा उषया सह समुपानयत् । सम्यक् भगवत्समीपमुपानयत् । एतदर्थमेव समागत इति तावता सन्तुष्टः ॥ ५० ॥

अक्षौहिण्या परिवृतं सुवाससमलंकृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

अवध्योयमित्यत्र । कथमेवं वचनमिति । निषेधस्य संभावनाहेतुकत्वाद्दूरसंभावनाबाधकं निषेधवचनं कथमुक्तवानित्यर्थः ।

---

१. मूलतः । २. वधसंभवबोधकमिति पाठः ।

अक्षौहिण्या परिवृतमिति पारिबर्हमक्षौहिणी सेना । सुवाससमलंकृतमिति वस्त्राभरणानि । ततो भगवत्कृत्यमाह । सपत्नीकं तं पौत्रं पुरस्कृत्य रुद्रेणानुमोदितः, अन्यथा दण्डमिव तद्ग्रहणं रुद्रो मन्येत । कृष्णोनुमोदित इति पाठे अर्थाद्रुद्रेण । अनेन तस्मिन् भगवत्प्रसादो निरूपितः । जाम्बवत इव शिक्षार्थं निग्रह इत्यपि सूचितम् ॥५१॥

सिद्धार्थस्य भगवतः पुनरागमने पुरीं वर्णयति, विवाहोत्सवे पुरी न वर्णितेति, स्वराजधानीमिति ।

स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ ५२ ॥

अनेन विधिवद्विवाहः तेन द्वारकायामेव कृत इति सूचितम् । स्वस्य राजधानीति समागमने विलासा उक्ताः । ध्वजैः सतोरणैरलङ्कृतामित्युपर्यलङ्कारः । उक्षितमार्गचत्वरामित्यधः । गन्धोदैः उक्षिताः सिक्ताः मार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि च यस्याः । मध्ये शोभामाह । पौरसुहृद्द्विजातिभिः शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सहितैरभ्युद्यतः । पौरास्तामसाः, सुहृदो राजसाः, सर्वैरभ्युपगमनम्, अयं विवाहः सर्वसंमत इति ज्ञापयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणं समाप्तमिति ज्ञापयितुमेतदुपाख्यानश्रवणफलमाह य एतत् कृष्णविजयमिति ।

य एतत्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ।
संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥

प्रत्यहं य एतत् स्मरेत्, तस्य पराजयो नेन्द्रियान्तःकरणैर्भवति । भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां भगवदासक्तियुक्तानां कालादिभिरुपद्रवे राजसानामुद्वेगो भवतीति फलनिरूपणे तदवश्यं वक्तव्यम् । उपायश्चानेन निरूपितः । पराजयसम्भावनायामेतत्स्मर्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वराजधानीमित्यस्याभासे । विवाहोत्सवे इति । विवाहार्थं निर्गमने इत्यर्थः । व्याख्याने । अनेनेति । पुर्या अलङ्कारकथनेनेत्यर्थः ।

य एतदित्यत्र । निरुद्धानामित्यस्य विवरणमग्रिमपदद्वयेन ।

इति चतुर्दशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

परिशिष्टम्।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणनिबन्धः।

अतः फलं सप्तभिर्वै राजसानां निरूप्यते।
अक्रूरो यादवानां हि मुख्यस्तस्य फलं पुरा ॥ १ ॥
ततः पञ्चविवाहैश्च विद्यापर्वस्वरूपिकाः।
नायिकाः फलरूपा हि कृष्णसम्बन्धतो मताः ॥ २ ॥
तासां फलं हरिः कृष्णस्तत्सम्बन्धात्तथेतरे।
कृष्णं फलमुपासाद्य दुःखग्रामाद्विनिर्गताः ॥ ३ ॥
ततोऽग्रे षोडशकलवृत्तिरूपाः सहस्रशः।
सम्बन्धेन हरिं प्राप्तास्तत्सम्बन्धात्तथेतरे ॥ ४ ॥
फलं चतुर्विधं तत्र कृष्णप्राप्तिः पुरा फलम्।
स्वप्राप्तिः कृष्णदेवस्य द्वितीयं फलमुच्यते ॥ ५ ॥
अन्योन्याध्यासवच्चैतत्फलद्वयमुदाहृतम्।
ततो भगवदंशस्य पुत्रभावेन कार्यवत् ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना।

अतःपरमष्टपञ्चाशद्भिः फलप्रकरणं विचारयन्ति अत इत्यादि। अत इति। अतःपरम्। एतेन फलनिरूपकत्वात् फलप्रकरणमितिसमाख्याबीजमुक्तम्। तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायामत्र पूर्वप्रकरणवन्नैकविधं फलम्, किन्तु नानाविधमिति बोधयितुं तत्तदध्यायोक्तं प्रकारमाहुः अक्रूर इत्यादि। पुरेति। प्रथमाध्याये। तत इति। द्वितीयाध्याये। ननु भगवत्सम्बन्धस्य फलत्वं पूर्वप्रकरणे सिद्धमिति तस्य तथात्वं युक्तम्, कथमेतासां तथात्वमित्यत आहुः तासामित्यादि। कृष्णतत्सम्बन्धादिति। कृष्णेन सह तासां सम्बन्धः कृष्णतत्सम्बन्धः, तस्मात्। तथेति। सम्बन्धिरूपेण। एवमधिकारिभेदेन फलभेदो द्वितीयाध्याय उक्तः। तृतीयाध्याय आहुः ततोऽग्र इत्यादि। षोडशकलवृत्तिरूपा इति। षोडशकलं मनः छान्दोग्ये सिद्धम्, तद्वृत्तिः, नानाप्रकारकसङ्कल्पविकल्पः, तद्रूपाः। तत्रेति। तेषु चतुःप्रकारेषु फलेषु पूर्वं फलं 'तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्ये'ति श्लोकद्वयेनोक्तम्। द्वितीयं 'अथो मुहूर्त एकस्मि'न्निति श्लोकेनोक्तम्। एतदेव यथाधिकारमक्रूरे प्रथमम्। तथैव महिषीषु द्वयं बोध्यम्। द्वितीये विशेषमाहुः अन्योन्येत्यादि। उदाहृतमिति। तत्तदध्याय उक्तम्। अत्र च इति। सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुरिति 'गृहेषु तासामनपायी'त्यनेन चोक्तम्। चतुर्थाध्यायः फलशेष इति पञ्चमस्यं तदाहुः ततो भगवदित्यादि। पूर्वोक्तादाप्यरूपात् फलद्वयादस्य वैलक्षण्यमाहुः कार्यवदिति। षष्ठसप्तमा-

१. विवाहाद्य। २. कृष्णतत्संबन्धादिति योजनापाठः। ३. तपापरे। ४. इत्न्।

लोकवेदप्रकारेण पुत्रपौत्रादिकं फलम् ।
तेषां च सर्वभावेन देवयुद्धादि नान्यथा ॥ ७ ॥
कार्यसाधनमत्यर्थं चतुर्थं फलमुच्यते ।
यथा लोके सर्वभावो लौकिकेषु प्रजायते ॥ ८ ॥
तथा कृष्णे सर्वभावस्तेषां जात इतीर्यते ।
कृष्णोऽपि चेत्तथा कर्ता तदा स्वप्नो मनोरथः ॥ ९ ॥
प्रपञ्चाद्वैतवत्तत्र कृष्णाद्वैतं फलं मतम् ।
अर्थधर्मौ धर्मकामौ काममोक्षौ निरूपितौ ॥ १० ॥
केवलाश्चान्यसंयुक्ताः पुरुषार्थाः फलं हरेः ।
अक्रूरस्य फलं सिद्धमर्थो धर्मेण संयुतः ॥ ११ ॥
तदर्थं तादृशीं लीलां लोकाच्छिन्नां करोति हि ।
स्वतस्तेषां कृतिश्चेत् स्यात् कृष्णस्तोषं कथं व्रजेत् ॥ १२ ॥
दुर्योधनादिहन्तारो यथा वै पाण्डवाः प्रियाः ।
सत्राजिद्घातकास्तद्वच्छतधन्वादयो मताः ॥ १३ ॥

योजना ।

ध्यायोक्तं फलमाहुः तेषां चेत्यादि । नन्वस्य लौकिकत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावात् कथं फलत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः यथा लोक इत्यादि । नन्वेवं सति फलत्वं दुर्घटम्, सर्वभावस्य साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यत आहुः कृष्ण इत्यादि । यथा लौकिकाः सर्वभावविषयाः सन्तः स्वप्नादिप्रयोजका भवन्ति, तथा कृष्णो भगवानपि सर्वभावविषयः सन् तथा कर्ता स्वप्नादिकं प्रयोजयिता, तदा तेषां भगवद्विषयकः स्वप्नो मनोरथश्च 'पिता ममैवं कर्ता' 'श्वशुरो ममैवं दाता, लालयिते'त्यादिरूपो भवेत्, ततश्च लौकिकसर्वभाववतां यथा प्रपञ्चाद्वैतम्, तथा तेषां कृष्णाद्वैतं भवतीति हि सर्वभावस्वरूपम् । एतदेव साधनाध्याय-तृतीयपादे 'स एवाधस्ता'दिति छान्दोग्यश्रुतिमुपन्यस्य विचारितम् । तद्यद्यपि मुख्य-फलाधिकारिणां साधनरूपम्, तथापि सायुज्याधिकारिणां तत् फलं मतम्, फलत्वेन सम्मतम् । तथा च साधनकोटिनिविष्टत्वेपि अधिकारिभेदात् फलनान्तरीयकत्वाच्च फलत्व-मप्यविरुद्धमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण फलचातुर्विध्यमाहुः अर्थेत्यादि । द्वितीयं चातुर्विध्य-विभागप्रकारमुदाहृत्य विशदीकुर्वन्ति अक्रूरस्येति । तादृशीं दुर्यशोलेपनरूपाम् । लोकाच्छिन्नां लोकविलक्षणाम् । ननु बीभत्सानुभवः प्रकारान्तरेणापि भवेदिति किमर्थमेवं करणमित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वत इत्यादि । कृतिः सत्राजिद्वधकृतिः । ननु तद्वधेन किं भगवत इत्यत आहुः दुर्योधनादीत्यादि । अयमर्थः । भगवान् हि मुक्त्यर्थमवतीर्णोऽन्य-सम्बन्धस्य राहित्येन स्वमात्रैकतानत्वे तां ददाति, अन्यसम्बन्धं च न सहते । वध्यानां

१. देवयुद्धादिना तथेति पाठः । २. तादृक्सर्वभावस्य स्वरूपम् । तादृग्भावस्वरूपम् ।

युद्धेन मारणं मुख्यं वने वा गुप्तभावतः ।
न तु सुप्तस्य सर्वासां समक्षं मारणं मतम् ॥ १४ ॥
शतधन्वा ततो वध्यो मुक्त्यर्थं मारितः स्वतः ।
गुप्तलीला फले वाच्या तेनाज्ञानप्रकाशनम् ॥ १५ ॥
विद्यया बोधनं चापि विलम्बश्च पलायने ।
अक्रूरवत्सोऽपि तिष्ठेल्लीनो वा तत्र वै भवेत् ॥ १६ ॥
तदा वध्यो न चैव स्यात्परं पापेन दूषितः ।
युद्धार्थं कृष्णदेवेन मित्रयोः प्रार्थनां तथा ॥ १७ ॥
कृत्वा ज्ञात्वापि माहात्म्यं शरणं न स आगतः ।
अलौकिकं फलं ह्येतन्मर्यादायां न युज्यते ॥ १८ ॥
अतो हि बलदेवस्य नात्र सम्मतिरुत्तमा ।
अत्रैव बलदेवस्थं भिन्नमासीन्निवेशितम् ॥ १९ ॥
भगवद्धर्मजातं हि ततः स मिथिलां गतः ।
अरुचिश्च हरावासीदन्यधर्मप्रवेशतः ॥ २० ॥
अतः परं तु रामेण नैकमत्यं क्वचित्क्वचित् ।
लोकेऽपि फलमेतादृक् सेवकानां न रोचते ॥ २१ ॥
अतस्तद्गोपनार्थाय मारयित्वान्यथैव हि ।
मण्यर्थं मारणं वक्तुं वृथा मारणमाह हि ॥ २२ ॥
सोऽपि ज्ञात्वा व्यवसितं क्षोभशान्त्यै ततो गतः ।
काश्यादितीर्थे धर्मस्य सिद्धिरर्थेन साधिता ॥ २३ ॥
पुनः स्वस्थानमायातो मणिं चावापतुः प्रभोः ।

योजना ।

च हननेन तां ददाति । प्रकृते च दुर्योधनादय इव सत्राजिदादयोऽप्यन्यसम्बद्धा इति तद्धन्तारोपि 'अन्ते त्वधर्मे'ति न्यायेन वध्यमुक्तिप्रयोजकतया भगवदभिमतकरणात् प्रिया इति तदर्थं तथेत्यर्थः । ननु तर्हि पाण्डववत् सोपि कुतो न रक्षित इति चेत्, तत्राहुः युद्धेनेत्यादि । नन्वेवं सति भगवतः सर्वं विदितमेवेति विलापादिकं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः गुप्तेत्यादि । बोधनं अक्रूरादिकर्तृकम् । विलम्बः शतधन्वकर्तृकः । तर्हि तदैव कुतो न मारित इत्यत आहुः अक्रूरेत्यादि । ननु तर्हि मुक्तेरेवं देयत्वात् श्रीरामस्य कुतो वैमनस्यमित्यत आहुः अलौकिकमित्यादि । नन्वेवं सत्यपि बलदेवो भगवन्तं विहाय किमिति मिथिलायां गत इत्यपेक्षायामाहुः अत्रैवेत्यादि । निवेशितमिति । द्वादशाध्याये निवेशितम् । भगवद्वाक्यतात्पर्यमाहुः लोकेऽपीत्यादिसार्धेन । एतेनेयमैश्वर्यलीलेति बोधितम् । एवं प्रासङ्गिकं शेषं निरूप्य शेषिणं निरूपयन्ति सोऽपीत्यादिद्वाभ्याम् । सोऽपीति

एवं यादववर्येषु फलमेतेन बोधितम् ॥ २४ ॥
तथैव पाण्डवानां च फलं दातुं विनिर्गतः।
सान्त्वने तेऽपि निर्दिष्टास्ततो गर्वत्रयं ददौ ॥ २५ ॥
आमुष्मिकं फलं सूर्यात्स हि वेदात्मको यतः।
तत्संमतिं ज्ञापयितुं कालिन्दीप्राप्तिरुच्यते ॥ २६ ॥
तदर्थं गमनज्ञाननिवृत्त्यै प्राप्य तां पुनः।
इन्द्रप्रस्थे स्थितः कालं तत्कार्याणां हि साधकः ॥ २७ ॥
आत्मबोधस्वरूपेयं तेन व्यावर्तितोऽर्जुनः।
मित्रविन्दा तपोरूपा तेनानीता बलान्निजात् ॥ २८ ॥
अन्तस्तापबहिस्तापौ भ्रातराविव बोधितौ।
स्वभागत्वाद्धृता तस्या बन्धूनां चाखिलार्थदः ॥ २९ ॥
योगात्मिकां नाग्नजितीं सूर्यवंशसमुद्भवाम्।
व्यसनान्यग्रतो जित्वा तां जग्राहाखिलर्द्धये ॥ ३० ॥

योजना।

अक्रूरोपि। आयाताविति। अक्रूरकृतवर्माणावायातौ। तेनाक्रूरस्यार्थधर्मयोः प्राप्तिरुक्ता। एवं सार्धत्रयोदशभिः प्रथमाध्यायो विचारितः।

द्वितीयाध्यायं दशभिर्विचारयन्ति तथैवेत्यादिभिः। ननु यादवानां फले वक्तव्ये पाण्डवानां कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः सान्त्वन इत्यादि। गर्वत्रयमिति। गर्वजनकत्रयम्। विश्वकर्माकारितं नगरम्, अग्निदत्तं गाण्डीवादिकम्, मयकृता सभा चेति। एतेषां यथायथं धर्मार्थकामसाधकत्वात् फलप्रकरणत्वाच्च वर्गत्रयमिति पाठः प्रतिभाति। प्रस्तुतं फलं वक्तुं तेषां स्वरूपादिकमाहुः आमुष्मिकमित्यादि। ज्ञापयितुमिति। यादवानामामुष्मिके फले वैदिकीं सम्मतिं ज्ञापयितुम्। प्राप्येति भिन्नं पदम्। कालमिति। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। यावता कालेन पाण्डवकार्यसिद्धिः, तावत्कालमित्यर्थः। एतेन तेषां फलस्य प्रासङ्गिकत्वं स्फुटीकृतम्। अन्यथा तत्रैव कालिन्दीमुद्वहेत्। हिर्हेतौ। द्वितीयस्वरूपमाहुः मित्रविन्देत्यादि। तपोरूपत्वे गमकमाहुः अन्तरित्यादि। स्वभागत्वादिति। 'भागस्ते पैतृष्वसेयी'ति श्रुत्युक्तभागत्वात्। तस्या इत्यादि। भ्रात्रोरेव निषेधकत्वेनान्येषामनुकूलत्वात्तथेत्यर्थः। इदमपि तपोरूपत्वगमकम्। तृतीयस्वरूपमाहुः योगेत्यादि। गमकमाहुः सूर्येत्यादि। नवमे स्कन्धे तद्वंश्यानां योगित्वस्य दर्शितत्वात् तद्वंशजत्वेन तथेत्यर्थः। गमकान्तराण्याहुः व्यसनानीत्यादि। तज्जयस्य योगाङ्गत्वादित्यप्येकं गमकम्। अखिलर्द्धये इति। यादवानामिति शेषः। अत्रापि गमकमाहुः

सिद्धिरूपं पारिबर्हमतस्तत्र निरूपितम् ।
व्यसनाविष्टचित्तानां तत्रेच्छा न तु लभ्यते ॥ ३१ ॥
इति दर्शयितुं पश्चाद्युद्धमाह नरेण हि ।
नित्यानित्यविवेकाख्या भद्रा स्वयमुपागता ॥ ३२ ॥
भक्तिरूपा लक्ष्मणा हि बलाद्बुद्ध्या च सङ्गता ।
तस्या विस्तारकथनं सात्त्विकानां फले जगौ ॥ ३३ ॥
सर्वार्थसाधनैर्युक्तः स्वतोऽपि फलदायकः ।
फलप्रकरणे प्रोक्तः कृष्णः सर्वहितप्रदः ॥ ३४ ॥
विषयाणामिन्द्रियाणामनन्तत्वं यदा भवेत् ।
ज्ञानसाध्ये कर्मसाध्ये फले स्यान्निर्वृतिः परा ॥ ३५ ॥
इति ज्ञापयितुं कृष्णः सहस्राणि च षोडश ।
नराणां कं सुखं हत्वा देवांश्च परिभूय हि ॥ ३६ ॥
महिषीवृत्तिरूपास्ताः कालदोषनिवृत्तये ।
उद्वाहयामास मुदा लोकवेदौ समर्थयन् ॥ ३७ ॥
अविद्याकार्यरूपो हि मुरो नरकरक्षकः ।
तत्पुत्राः पीठसहिताः प्राकृताः खादिवन्मताः ॥ ३८ ॥
नरको भगवत्पुत्रश्चतुर्मूर्तेस्तपस्स्थितः ।
तपसोऽन्ते तपस्विभ्यः फलदातुस्तु याचनात् ॥ ३९ ॥
भूम्या जातो वरः प्राप्तो न वध्यः सकलैरपि ।

योजना ।

सिद्धीत्यादि । चतुर्थस्वरूपमाहुः नित्यानित्येति । नित्यानित्यविवेकस्य आख्या प्रसिद्धिर्यतः वैराग्यात् तद्रूपा । तत्र गमकं स्वयमुपागतेति । ज्ञानयोगतपसां सिद्धौ वैराग्यस्य स्वयमेव प्राप्तेस्तथेत्यर्थः । पञ्चमस्वरूपमाहुः भक्तीत्यादि । गमकमाहुः हीत्यादि । हिर्हेतौ । बलं माहात्म्यज्ञापकम्, बुद्धिः स्नेहज्ञापिका । प्रमाणमाहुः तस्या इत्यादि । तथा च विस्तारेण प्रकरणेन च तदुभयरूपतायाः फलभक्तिरूपतास्फुटीभावादित्यर्थः । अथ महिषीणां काममोक्षयोर्धर्मकामयोर्वा सिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति सर्वार्थेत्यादि । अत्र वीर्यलीला स्फुटैव । एवं दशभिर्द्वितीयो विचारितः ।

सार्धाष्टभिस्तृतीयं विचारयन्ति विषयाणामित्यादि । स्यादिति । तदेति शेषः । उद्वाहयामासेति । स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकर'दितिवत् । मुदा कालदोषनिवृत्तये लोकवेदौ समर्थयन्नुदुवाहेत्यर्थः । एतेन यशोलीलेयमिति बोधितम् । खादिवदिति । इन्द्रियादिवत् । वरः प्राप्त इति । तेनेति शेषः । वराकारमाहुः नेत्यादि, चेदित्यन्तम् ।

---

१. तपस्विनः ।

नारायणास्त्रयुक्तश्चेत्परं पुत्राय तद्ददौ ॥ ४० ॥
तेन वध्यो हरेर्जातस्तथैव सुखमैहिकम् ।
दैवाधीनं तथा पुत्रफलं तत्र निवारितम् ॥ ४१ ॥
दैवाधीनत्वमेतेन विरक्तो भक्तिसंयुतः ।
ऐहिकामुष्मिकफलं कृष्णात्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
यादवानां समस्तानामेवं दातुं हरिस्तथा ।
परिहासविलासस्तु रुक्मिण्या यदिहोदितम् ॥ ४३ ॥
तद्वाचिकतिरोधानं गोपीनामिव कायिकम् ।
अभिमानादिदोषाणां निवृत्त्यै मध्यमत्वतः ॥ ४४ ॥
अन्तिमे च तथाध्याये मानसं च प्रवक्ष्यति ।
एवं त्रिधा तिरोभावो दोषाभावाय बोध्यते ॥ ४५ ॥
अत्यन्तं कोमला भक्ता न कृष्णरसभोजने ।
समर्था इति दार्ढ्याय तिरोधानं करोति हि ॥ ४६ ॥
अनेन सर्वभक्तानां सामर्थ्यं चापि यच्छति ।
फलभोगे फलं चापि तथा दोषं निवारयन् ॥ ४७ ॥

योजना ।

वध्यत्वे प्रकारमाहुः परमित्यादि । पुत्राय भगदत्ताय । तथैवेति । अविद्याकार्येणाहन्तादिना रक्षितमिन्द्रियादिपोषितं भूम्यां जातं भगवदाज्ञाविरुद्धकृतिसहितम् । यदैहिकं सुखं नराणां तद्भगवन्नाश्यमिति तत्तुल्यता । एतास्वन्यमपि विशेषमाहुः तथेत्यादि । तासु आमुत्रिकं फलं दैवाधीनम् । तत्र हेतुः निवारितमिति । अष्टावक्रेण शप्तत्वान्निवारितमित्यपि विशेष इत्यर्थः । स च 'न वयं साध्वि साम्राज्य'मिति सात्त्विकफलप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । एतेनैतासां धर्मकामौ केवलः कामो वा सिद्धः । एतल्लीलाप्रयोजनमाहुः दैवेत्यादि । एतेनैतद्व्यतिरिक्तानां दैवाधीनत्वं निवारितमिति संबन्धः । सिद्धमाहुः विरक्त इत्यादि । तथेति । कृतवानिति शेषः । एवं सार्धाष्टभिस्तृतीयो विचारितः ।

चतुर्थं विचारयन्ति सार्धैश्चतुर्भिः । परिहासेत्यादि । मध्यमत्वत इति । मध्यमाधिकारित्वात् । भगवद्विप्रयोगाक्षेपपदसहिष्णुत्वं प्रथमाधिकारित्वम् । अधिकासहिष्णुत्वं मध्यमाधिकारित्वं मध्यमत्वम् । अत्यन्तासहिष्णुत्वं चोत्तमत्वम् । अन्तिम इति । स्कन्धसमाप्त्यध्याये । प्रवक्ष्यतीति । 'स्त्रिय ऊचु'रित्यादिना कथयिष्यति । निवारयन्निति । यच्छतीत्यनुपङ्गः । एतेनात्र फलानुक्तावपि तच्छेषनिरूपकत्वेनास्याध्यायस्य फलप्रकरणान्तःपातित्वमित्यर्थः । अत्र श्रीलीला स्फुटैव ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिः फलपूर्वमुदाहृतम् ।
तत्र दोषसमुद्भावे दैत्येष्वेव नियोजयेत् ॥ ४८ ॥
इति दर्शयितुं रुक्मी हतो रामेण मङ्गले ।
अधर्मोद्वाहजं पापं तत्रैव निहतं यतः ॥ ४९ ॥
अतः पापे प्रतिहते सुखिनस्ते समागताः ।
अतः परं सर्वभावैः कृष्णो भक्तार्थसाधकः ॥ ५० ॥
इति दर्शयितुं प्रोक्तमुपाख्यानं महाद्भुतम् ।
अध्यायद्वितयेनैव वैराग्येणापि धर्मिणा ॥ ५१ ॥
तूष्णीं स्वधर्मान् संहृत्य ज्ञात्वाप्यास्ते सदा हरिः ।
यदोत्कृष्टं भक्तकार्यं कुर्वन्नित्सिद्धिमेति हि ॥ ५२ ॥
इत्युपाहरणं ज्ञात्वा रक्षकांश्च निवारयन् ।
अनभिप्रेतकर्ता च नारदो न निवारितः ॥ ५३ ॥
एतदर्थं यतो लोके मुग्धभावः स्थिरोऽभवत् ।
महादेवादिभिर्युद्धं नाख्यमत्र न संशयः ॥ ५४ ॥
महादेवोक्त एवार्थो यतोयं हरिणा कृतः ।
भक्तेषु पक्षपातो हि सर्वदेवेषु बोधितः ॥ ५५ ॥
तथाप्यशक्ता निखिला इति बाहूंश्चकर्त ह ।
भक्तप्रियेषु सर्वेषु ये केचिद्विमताः क्वचित् ॥ ५६ ॥
यावता ते भविष्यन्ति सम्मतास्तत्करोति हि ।
अनिरुद्धकथा प्रोक्ता यादवानां च सूचिका ॥ ५७ ॥
राजसानां फलं ह्येतत्फलं कृष्णात्तु निर्गुणम् ।

योजना ।

पञ्चमाध्यायं विचारयन्ति सार्धाभ्याम् । पुत्रेत्यादि । तत्रेत्यादि । पुत्रपौत्रादिषु सम्बन्धादिवशेन दोषोत्पत्तौ तद्दोषफलमेव भगवान् 'द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुत्युक्तन्यायेन दोषप्रयोजकेषु दैत्येष्वेवं योजयेदित्यर्थः । इयं च ज्ञानलीलेति ज्ञापनायाहुः अधर्मेत्यादि ।

सप्तमाष्टमौ विचारयन्ति अतःपरमित्यादि । वैराग्यलीलात्वं स्फुटीकुर्वन्ति तूष्णीमित्यादि । सदेत्यत्र यदेति । यदेत्यत्र तदेति पाठः प्रतिभाति । धर्मिलीला शिवस्तुत्यादिभिः स्पष्टैव । इतीति । ज्ञापयितुमिति शेषः । निवारयन्निति तूष्णीमास्तेत्यनुषङ्गेण योजना । अशक्ता इति । स्ववरदत्तार्थरक्षणेऽशक्ताः । एतेन कर्तनेन यज्ज्ञापितं तदाहुः भक्तप्रियेष्वित्यादि । अनिरुद्धकथोपबन्धप्रयोजनमाहुः अनिरुद्धेत्यादि । सूचिकेति । उद्वेलत्वसूचिका । सिद्धमर्थमाहुः राजसानामित्यादि । राजसानां विचारे

१. धम धर्मिणा । २. इत्याद्यनुगुणम् ।

एवं फलप्रकरणं राजसेषु निरूपितम् ॥ ५८ ॥

योजना ।

फलं हि निश्चयेन एतत्परिदृश्यमानं सर्वभावैः सर्वार्थसाधनरूपम् । ते एतावदेव फलत्वेनाविदन्नित्यर्थः । तर्हि तत्त्वविचारे किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः फलमित्यादि । निर्गुणमिति । विश्वमायानिवृत्तिरूपमित्यर्थः । उपसंहरन्ति एवमित्यादि । एवं सार्धद्विनवत्यधिकशतेन राजसप्रकरणं विचारितम् ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणयोजना ।

श्रीगोकुलरायकृतदशमराजसफलप्रकरणाध्यायार्थः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे मणिकथाप्रस्तावे अभक्तसत्राजिद्घातकत्वेन प्रियाय शतधन्वने कृष्णभयदशायां कृतवर्माक्रूराभ्यां लौकिकालौकिकप्रबोधवतः मर्यादारूपबलदेवविसम्मतावपि मुक्तिरूपालौकिकफलप्रदानस्य केवलैश्वर्यमूलत्वात् मणिहर्तुरक्रूरस्य काशीतः प्रत्याकारितस्य धर्मसंयुतार्थफलसिद्ध्यर्थं तस्मै सर्वलोकदृष्टमणिप्रत्यर्पणस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये । एवं मणिप्रत्यर्पणेन भगवति लोभाभावः ॥ ५४ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे पाण्डवेषु स्ववीर्यं दत्वा सभागाण्डीवनगरनिर्माणैर्धर्मार्थकामफलदानात्, यादवेषु विद्यापर्वजफलदानार्थं विद्यापर्वस्वरूपाणां पञ्चनायिकानां कामफलसिद्ध्यर्थं वीर्यशुल्केन परिणयात्, पर्वात्मकनायिकानां भगवच्छक्तिरूपत्वेन नायिकासम्बन्धिष्वपि भगवच्छक्तिरूपधर्मद्वारा कृष्णसम्बन्धफलदानाद्वीर्यनिरूपणं पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५५ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरक्तेषु भक्तिसंयुतेषु भक्तेषु भगवत्सम्बन्धिसुखस्य ऐहिकामुष्मिकविलक्षणत्वज्ञापनार्थं अनन्तत्वज्ञापनार्थं चाविद्याकार्यरूपाहंममात्मकं मुरं निहत्य ऐहिकसुखरूपं नरकं च निहत्य इन्द्रादिदेवांश्च परिभूय कामसुखहेतुमनोमहिष्योरेकादशेन्द्रियपञ्चविषयात्मकषोडशकलयोः सहस्रवृत्तिरूपाणां षोडशसहस्रनायिकानां परिणयेन यादवेषु तादृशसुखरूपफलप्रदानस्य यशोरूपत्वात् दैत्यवधेन देवकार्यसाधनस्य देवपराभवेन भक्तमनोरथपूरणस्य च यशोरूपत्वात् भूमिप्रार्थनया तत्पौत्राभयदानस्य च यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं षट्पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५६ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वभक्तानां दोषं निवारयन् फलभोगे सामर्थ्यं फलं च यच्छतीति ज्ञापनार्थं श्रीरूपाया रुक्मिण्यास्तदतिदेशेन च सर्वासां श्रीरूपाणां मध्यमाधिकारित्वात् परि(हास)त्वात् परिहासोक्तिरूपवाचिकनिरोधनेनाभिमानादिदोषान् निवार्य दास्यं सम्पाद्य दृढभगवत्सम्बन्धसम्पादनात् श्रीनिरूपणं सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५७ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे भगवत्पत्न्यो रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणस्य ज्ञानबोधकत्वात् भगवत्सम्बद्धैर्भक्तैर्भगवत्कार्यवत् भगवदंशविस्तारोपि कर्तव्य इति बोधनार्थं लोकवेदप्रकारेण श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशपुत्रपौत्राद्युत्पत्तिरपि ज्ञानकार्यरूपत्वात् श्रुतौ ज्ञानिनां पापं तद्द्वेषिषु सञ्चरतीति निरूपणात्, अत्रापि प्रद्युम्नानिरुद्धयोरधमोद्वाहजपापस्य बलभद्रकृतवधेन ज्ञापितस्य कृष्णादिसर्वयादवद्वेषिणि रुक्मिणि सञ्चारेण ज्ञानलीलाया निरूपणात् ज्ञाननिरूपणमष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे लोकानां लौकिकेषु सर्वभावेन प्रपञ्चस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाद्वैतवत् भक्तानां यादवानां कृष्णकृतोपकारजनितेन कृष्णे सर्वभावेन कृष्णस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् कृष्णाद्वैतफलदानज्ञापनार्थमूषाख्याननिरूपणप्रस्तावे अनिरुद्धकार्यसिद्ध्यर्थमूषया द्वारकातोऽनिरुद्धहरणे जानतोऽपि भगवतः स्वधर्मोपसंहारेण तूष्णींभावस्य वैराग्यबोधकत्वात् वैराग्यनिरूपणमेकोनषष्टितमेऽध्याये ॥ ५९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे महादेवादिदेवाः स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा युद्धज्वराद्युपायसहस्रैरपि वरपालनेऽशक्ता इति ज्ञापनार्थं बाणभुजकृन्तनस्य धर्मिकार्यत्वात्, भगवांस्तु स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा तत्पालने शक्त इति ज्ञापनार्थं शिवस्तुत्या शिवात् श्रेष्ठत्वं ज्ञापयित्वा युद्धेपि बाणरक्षणस्य च धर्मिकार्यत्वात् महादेवस्तुतौ च धर्मिस्वरूपनिरूपणात् भक्तकार्यसाधनेन भक्तपक्षपातस्यापि धर्मिबोधकत्वात् धर्मिनिरूपणं षष्टितमेऽध्यये ॥ ६० ॥

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अतः परं फलप्रकरणं तत्तदधिकारिभेदेन तत्तत्फलनिरूपकत्वात्फलत्वमस्य प्रकरणस्य । अत्रापि पूर्ववदेव सप्ताध्यायाः । तत्र प्रथमे ऐश्वर्यं शतधन्ववधादिकार्यम् । द्वितीये विश्वकर्मणा नगरनिर्माणं मित्रविन्दाहरणादिकं वीर्यम् । तृतीये भौमवधानन्तरं भूमिस्तुत्या अभयदानं यश एव । चतुर्थे भगवतो रुक्मिणीं प्रति परिहासोक्त्यनन्तरं सान्त्वनं प्रियत्यागभयरूपापन्निवारकत्वात् श्रीकार्यम् । पञ्चमे भगवत्पत्न्यः रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणेन ज्ञानम् । षष्ठे अनिरुद्धबन्धनं प्रतीकाराकरणं वैराग्यम् । सप्तमे धर्मिनिरूपणं बाणभुजकृन्तनवरदानादिना स्पष्टम् । एवमष्टाविंशतिभिरध्यायैः राजसप्रकरणं निरूपितम् ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९३२-९५५) सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।
मित्रविन्दापतिः सत्यापतिर्वृषनिषूदनः ॥ १ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ।
इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥ २ ॥
मुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।
षोडशस्त्रीसहस्रेशश्छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ ३ ॥
पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।
रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ ४ ॥
रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रदर्शकः ॥ ५ ॥
शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ।
उषापहृतपौत्रश्रीबाणबाहुनिवारकः ॥ ६ ॥
शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुणः ।
शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥ ७ ॥

त्रिविधनामावल्यामेतत्प्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

सत्राजित्स्वर्गहेतवे नमः ॥ १ ॥ स्यमन्तकमणिहर्त्रे नमः ॥ २ ॥ शुद्धकीर्तिस्थापकाय नमः ॥ ३ ॥ अक्रूरादिभक्तदोषनिवारकाय नमः ॥ ४ ॥ कालिन्दीपतये नमः ॥ ५ ॥ पाण्डवराज्यस्थापकाय नमः ॥ ६ ॥ मित्रविन्दापतये नमः ॥ ७ ॥ सत्यापतये नमः ॥ ८ ॥ भद्रापतये नमः ॥ ९ ॥ लक्ष्मणापतये नमः ॥ १० ॥ रोहिणीपतये नमः ॥ ११ ॥ षोडशसहस्रनायिकापतये नमः ॥ १२ ॥ मुरारये नमः ॥ १३ ॥ नरकान्तकाय नमः ॥ १४ ॥ वसुधापूजितचरणाय नमः ॥ १५ ॥ सर्वजनीनसुखहेतवे नमः ॥ १६ ॥ पारिजातापहरणाय नमः ॥ १७ ॥ महेन्द्रादिदुष्टबुद्धिनिवारकाय नमः ॥ १८ ॥ सर्वरत्नकोशादिपूरितगृहाय नमः ॥ १९ ॥ रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरीक्षकाय नमः ॥ २० ॥ लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नमः ॥ २१ ॥ श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नमः ॥ २२ ॥ कलिधर्मप्रतिपादकवंशादिककर्त्रे नमः ॥ २३ ॥ बाणासुरबलान्तकर्त्रे नमः ॥ २४ ॥ महादेवादिसन्मानहेतवे नमः ॥ २५ ॥ ज्वरादिदोषनाशकाय नमः ॥ २६ ॥ प्रल्हादादिभक्तवंशरक्षकाय नमः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणानुक्रमणिका ।

विवाहः सत्यभामाया दत्तायाः प्रीतये हरेः ।
रामेण सह कृष्णस्य गमनं गजसाह्वये ॥ १ ॥
अक्रूरकृतवर्मभ्यां प्रेरिताच्छतधन्वनः ।
सत्राजितवधो मध्ये कृष्णाच्छतधनोर्वधः ॥ २ ॥

रामस्य मिथिलावासो गदाशिक्षा सुयोधने ।
अक्रूरमणिदानं च शक्रप्रस्थे हरेर्गतिः ॥ ३ ॥
कालिन्द्याः सङ्गतिः शौरेर्विवाहः स्वपुरे ततः ।
मित्रविन्दाहृतिर्नाग्नजित्युद्वाहोऽत एव च ॥ ४ ॥
भद्राया लक्ष्मणायाश्च विवाहो मुरघातिना ।
पीठतत्तनयानां च नरकस्य च घातनम् ॥ ५ ॥
भूमिस्तुती राजकन्याप्रेषणं स्वपुरे ततः ।
गत्वा महेन्द्रभवनं पारिजाताहृतिर्बलात् ॥ ६ ॥
उद्वाहो राजकन्यानां रुक्मिणीकृष्णकौतुकम् ।
कृष्णभार्याकथा पुत्रनामान्युद्वाहपर्वणि ॥ ७ ॥
रामाद्रुक्मिवधो द्यूते बाणस्य हरसङ्कथा ।
उपास्वमकथा चित्रलेखया हरणं हरेः ॥ ८ ॥
पौत्रस्य बन्धनं चापि बाणयादवसंयुगे ।
कृष्णशङ्करयोर्युद्धं ज्वरसंस्तवनं ततः ॥ ९ ॥
बाणबाहुच्छिदा रुद्रस्तुतिर्बाणाभयं वरः ।
उपाप्राप्तिः............................॥ १० ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

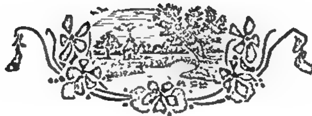
अष्टमाध्याये. श्लो. ४२. श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते, समुच्चयेन चेत्यादि । नवमाध्याये. श्लो. ६. यथा भगवान् पूजितः, तथा भक्ता अपीत्यादि । श्लो. ५. कृष्णापदेन कालिन्दीयोग्यता, 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' । श्लो. १०. भावनाकार्यमेव क्लेशहननम्, स्मरणं भावेनेति सिद्धम् । दशमाध्याये. परमतभाषा. श्लो. ४४ बन्द्या गृहीताः, बन्दिग्रहणं, अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या, अभिप्रायस्तु दुर्गम. इति छन्दः । श्लो. ४५. प्रत्युद्गमासनवरार्हणमिति दास्यं ससाधनं ताभिः सुसंस्कृता दास्यं विदधुः । एकादशाध्याये । अत्र विशेषो निबन्ध एवास्ति । स लिख्यते । भगवान् फलभोगे सामर्थ्यं यच्छतीति । द्वादशाध्याये । श्लो. २. भगवान् सर्वदा गृह एव तिष्ठतीति, छन्दः पथ्यम्, आभासे 'पतिमेकादशं कृधी'ति श्रुत्युक्तप्रकारेण सेवां कृतवती । चतुर्दशाध्याये । श्लो. २३. अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच तृष्णा च । अस्तुक् चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । तस्मात् देवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाग्नीषोमौ । श्लो. २६. कालो दैवं कर्मजीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाहः । श्लो. ३३. वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यत्र प्रकारः ।

---

१. मिथिलायासा । २. सुदेव च । ३. पितुस्तत्तनयानाम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
३६ अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति	७९,१११	१९,१	न्यायः
३७ समः प्लुषिणा	८०	१२	बृ. उ. १-३-२२.
३८ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिः	८१	१७	भा. ७-१३-२६.
३९ न द्विषतोऽन्नमश्नीयात् द्विषन्तं नैव भोजयेत् । द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद् भवेत् ।	८२	२	स्मृतिः । इदं वाक्यं प्रथम-सुबोधिन्यामुपन्यस्तम् । भा. १-१३-२३.
४० स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा	८२	२३	भा. ११-२०-२६.
४१ अश्वं न त्वा वारवन्तम्	८५	१७	ऋग्वेद. १-२,२२,१. यास्क. निरुक्तम्. १-२०४.
४२ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा	९३	१०	पाणिनिसूत्रम्. ३-३-१३१.
४३ मम योनिर्महद् ब्रह्म	९३	११	गीता. १४-३.
४४ संभवः सर्वभूतानाम्	९३	१२	गीता. १४-३.
४५ ईशादपेतस्य	९६	१२	भा. ११-२-३७.
४६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः	९७	१०	पाणिनिः ३-४-६.
४७ त्रयीद्विषो हन्तव्याः	९९	१८	
४८ दशास्यां पुत्रानाधेहि	९९	१९	ऋग्वेदः ८-३-२८-५
४९ पतिमेकादशं कृधि	१०१	२०	,,
५० नव वै पुरुषे प्राणाः	११०	१४	तै. ब्रा. १-८-५.१७. तै. सं. ६-१-१-२१.
५१ तृण्णाय तृण्णम्	१२०	१७	ऋग्वेदः
५२ यस्य ध्वनिर्दामवदर्पहन्ता	१२७	११	पद्यावुधस्तोत्रम्
५३ कोटरा रेवती ज्येष्ठा	१२७	१७	भा. १०-६-२८.
५४ कन्यायोनिं पशुक्रीडो नग्नस्त्रीं प्रकटस्तनीम्	१२७	२४	धर्मशास्त्रे । ८०० प्रतचर्या-सुबोधिनी ।
५५ रुद्रः पशूनुपमायेत	१२८	७	आप. श्रौ. सू. ६-१४-११. तै. सं. ३-१-९.७२.
५६ न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते	१२८	८	तै. ब्रा. पृ. ७५. गो. ना.
५७ यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः	१२८	१९	तै. आ. ४-२२.
५८ पृतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः	१२८	२१	,,
५९ ताभिरमुं गच्छ योऽस्मान्द्वेष्टि	१२८	२१	,,
६० पुरुषो ह वै नारायणः	१२८	२३	नारायणोपनिषत्.
६१ इन्द्र आत्मनः शीतरूपावजनयत्	१२८	२४	तै. सं. २-५-४-४. पृ.
६२ दाता हि वेदिः	१३१	१०	
६३ नाग्नेर्हि तापः	१३१	२०	भा. ११-२३-५६.
६४ न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम	१३१	२१	न्यायः
६५ चक्षुषः चक्षुः । श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	१३१	२३	केन. २.
६६ किं ज्योतिरयं पुरुषः	१३५	११	शतपथब्रा. ११-६-१-१०, बृ. उ. ४-३-४
६७ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः	१३५	१५	गीता. १५. १५.

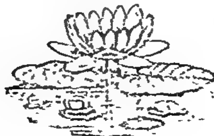
वाक्यम्।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम्।
६८ रूपमग्नौ प्रतिष्ठितम्	१३५	२७	
६९ विश्वस्य भगवान् पिता	१३६	२	
७० मेघाः सूर्योद्भूताः	१३८	३०	
७१ याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः	१३८	३०	तै. आ. १०-६३-१६. महाना. उ. p. 149 नि.सा.
७२ ताभिः पर्जन्यो वर्षति	१३८	३०	
७३ अन्ते या मतिः सा गतिः	१३९	१५, १८	न्यायः।
७४ प्रजा अनु प्रजायन्ते	१३९	१६	तै. सं. ३-३. पृ. ७९.
७५ सदा तद्भावभावितः	१३७	३	गीता. ८-६.
७६ माता पीतामही यस्य तथैव प्रपितामही। तिस्र एककुले जाता अभिशस्तो निगद्यते।	१०९	२९	

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

विषयानुक्रमः ।

EDITORS' NOTE

This is the second volume of the tenth Uttarārdha Subodhinī of S'rī Vallabhacharya. Here are printed the second seven Adhyayas (8-14) which are said to comprise the Phala Prakarana of the Rajasa Prakarana of the tenth Skandha of Shrimad Bhagavata. As before an effort has been made by us to settle the text of Bhagavata according to S'rī Vallabhacharya's Subodhinī. The text of Subodhinī is carefully settled as before. It is based on six MSS. two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi, one from Vallabhdas of the same place, one printed at Brindaban and one of S'rī Vitthala Dikshita second son of S'rī Vallabhacharya. The last has been written in the hand of Rana Vyasa, a select pupil of S'rī Vallabhacharya. Our text of Subodhinī is primarily based on this very copy, the use of which was so very kindly allowed to us by the enlightened Maharaja S'rī Vraja Ratnaji of Surat in whose Temple this book has been preserved in Sevā. In this connection we have also to thank, as before, S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press-copy. Our obligations are also due to S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kama and his Shastri Vasantaram for giving us the original picture of the *Lekhakāra S'rī Vallabbaji. As before the Nibandha of S'rī Vallabha*charya with Purushottamaji's commentary on this chapter has been printed here. All other materials in connection with this are also included in this Volume. Indexes of Karikas and S'lokas of this Prakarana are given. These were kindly prepared by Mr. Govindlal Harigovind Bhatta M. A. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as far as possible the sources from which they are drawn. We have culled out and printed at the end typical sentences expressing the author's personal views from this Prakaraṇa-Subodhini; a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the grand personality of the noble great soul who wrote this work.

As before we have specially to thank Tiket S'rī Govardhanalalji Maharaja of S'ri Nathadwara, the head of the Goswami Maharajas, and his son S'ri Damodarlalji for having supplied us with funds for the publication of this work. Four pictures of S'rī Vallabhacharya, of S'rī Vallabhaji the author of the commentary named Lekha which is printed here, of Tiket S'ri Govardhanalalji and his son S'ri Damodarji are also put in this Volume.

We have *spared no pains to* make this volume as *complete as possible* and with feelings of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord S'ri Krishna.

Bombay,
24th-2-1925.

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १– ०–०
२	निरोधलक्षणम् । पड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०–०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १– ०–०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १– ०–०
५	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०–१०–०
६	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १– ०–०
७	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २– ८–०
८	श्रीमधुराष्टकम् । पड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०– ८–०
१०	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १– ०–०
११	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २– ०–०
१२	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १– ४–०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २– ०–०
१४	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १– ०–०
१५	सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १– ०–०
१६	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १– ०–०
१७	मनोदूतम्–हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०– ८–०
१८	श्रीसुबोधिनी । दशम–उत्तरार्ध–राजस–साधनप्रकरणम् ।	रु. २– ०–०
१९	श्रीसुबोधिनी । दशम–पूर्वार्ध–तामस–फलप्रकरणम् ।	रु. ३– ०–०
२०	भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. १– ०–०
२१	भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । ,,	रु. ०– ८–०
२२	सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०–०
२३	पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १– ०–०
२४	नवरत्नम्–पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०–०
२५	श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धं राजसफलप्रकरणम् ।	रु. २– ०–०
26	Discuss how far S'aṅkaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1– 0–0

पंडित गट्टूलालाजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

" पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद.

" बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

X. Uttarārdha. 15-21.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-प्रमेय-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः १५–२१)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास
सांकलीया, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य निर्णयसागरमुद्र-
णालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता

श्रीवल्लभाब्दाः ४४७. संवत् १९८२.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्य-श्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराज.

प्राकट्यसंवत् १९१७ श्रावण कृष्ण. १.

गोप्यः पश्चात्ततो मिथ्यावासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
धर्मकामार्थयुक्ता हि प्रमाणेनैव पोषिताः ।
द्विविदो लक्ष्मणा चैव नारदश्च त्रयः स्मृताः ॥ ५ ॥
एतेषामर्थसिद्धिर्हि पड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ।
ततः साधारणो धर्मो विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥ ६ ॥
यथा कामकथा पड्भिस्त्रिभिर्मोक्षस्तथोच्यते ।
अर्थोऽनर्थः सर्वथैव धर्मार्थमपि योजितः ॥ ७ ॥
तस्यापि भगवानर्थः स निरुद्धः फले परम् ।
अर्थो ब्राह्मणसम्बन्धरहितश्चेत् परः स्मृतः ॥ ८ ॥
दृष्टान्ततो निरूप्यादौ भगवानाह तत् स्फुटम् ।
उत्तरार्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यते ॥ ९ ॥
शिक्षा च सात्त्विके भावे राजसा यादवा यतः ।

अतः परं स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं प्रकीर्णकाः कथाः निरोधोपयोगाय निरूप्यन्ते, तत्र प्रथमं नृगमोक्षो निरूप्यते । नृगो नाम कश्चिद्राजा अर्थवान् दानधर्मपरः ब्राह्मणा, संसर्गादनर्थं प्राप्तः, तस्यापि भगवान् उद्धारकः, अधमभावादुद्धृत्य स्वर्गं प्रापयिष्यां ततः स सर्वतो निरुद्धः भगवन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मृतप्रपञ्चः भगवदेकपरो भविष्यति

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नृगः पूर्वं निरूपितः, ततः कामयुक्ता गोप्यः, ततोऽर्थयुक्तो मिथ्यावासुदेवः, ततः मोक्षत्रयमित्यर्थः । प्रमाणेनैवेति । नृगः प्रमाणे श्रद्धाधिक्यात् तत्पोषितः, गोप्यः वेदात्मकबलदेवरमणात् प्रमाणपोषिताः, पौण्ड्रकोपि वेदात्मकमहादेववरपुष्टत्वात् प्रमाण पोषितः । त्रिविधमोक्षाधिकारिण आहुः द्विविद इति । द्विविदो 'ये च प्रलम्बे'[1] श्लोके गणित एव । लक्ष्मणाया आवेशद्वारापि हस्तिनापुरविकर्षणेन भगवन्माहात्म्यज्ञा मोक्षः । नारदस्य बहुनायिकारमणसंशयनिवृत्तिपूर्वकं भगवद्धर्मज्ञानं मोक्ष इति ज्ञेयम् प्रकरणविभागपक्षमाहुः एतेषामिति । अत्र कारिकोक्तः क्रम एव ज्ञेयः । पड्भिरध्यायैरर्थः ततः पड्भिर्धर्मः, एकेन साधारणः, पञ्चभिर्विशिष्टः, ततः पड्भिः कामः, ततस्त्रिभिर्मोक्ष इत्यर्थः । अर्थोऽनर्थ इति । नृगेन दानार्थं योजितोप्यर्थोऽनर्थरूप एव जात इत्यर्थः । तस्यापीति । अनर्थत्वं प्राप्तस्याप्यर्थो भगवानेव । 'चक्षुषश्चक्षु'रितिवदर्थस्याप्यर्थरूपो भगवान्, परन्तु फले कामिते सति स भगवान्निरुद्धो भवति । फलकामनायां सत्यां पुरुषार्थत्वेन स्वयं न प्रकटो भवति, किन्तु अनर्थरूपं पशुपुत्रादिकं ददातीत्यर्थः । यादवानां शिक्षाकरणे हेतुमाहुः राजसा इति । सात्त्विकधर्मेषु न निपुणाः । अतः शिक्ष्यन्ते इत्यर्थः ।

१. ततोऽसाधारण इति पाठः ।

चि० लालबावा-श्रीदामोदरलालजी.

प्राकट्यसंवत् १९५२. पौष शुक्ल. ६.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

(दशम–उत्तरार्ध–सात्त्विक–प्रमेय–प्रकरणम् ।)

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

राजसप्रक्रिया पूर्णा तत्त्वैरिन्द्रियशोधिका ।
निरूपिता नातियत्ना सात्त्विकी त्वधुनोच्यते ॥ १ ॥
अध्यायैरेकविंशत्या वसुदेवमखावधि ।
चतुर्धा रूप्यते पङ्क्तिः पङ्क्तिः पङ्क्तिस्त्रिभिस्तथा ॥ २ ॥
अर्थो धर्मस्तथा कामः मोक्षश्च त्रिविधोऽन्ततः ।
प्रकीर्णकाख्यानवती प्रक्रियेयमिहोच्यते ॥ ३ ॥
नात्र क्रमविवक्षा हि नृगः पूर्वं निरूप्यते ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पञ्चदशेऽध्याये । कारिकासु । तत्त्वैरिति । अष्टाविंशतिभिरध्यायैरित्यर्थः । इन्द्रियशोधिकेति । तामसप्रकरणीयलीलाश्रवणे तामसाहङ्कारकार्यभूतात्मकत्वात् देहस्य शुद्धिर्भवति, एवं राजसलीलाश्रवणे राजसाहङ्कारकार्येन्द्रियशुद्धिर्भवति । तथा सात्त्विकलीलाश्रवणे सात्त्विकाहङ्कारकार्यस्य मनसः शुद्धिर्भवतीत्याशयेनेदमुक्तं नातियत्नेति । तामसानामाग्रहस्य दृढत्वात् तन्निरोधे भूयान् यत्नः, राजसे न तथेत्यर्थः । चतुर्धेति । अत्र पङ्क्तिः पङ्क्तिरिति वीप्सया वारत्रयमिदं ज्ञेयम् । तथा च, प्रमेयं साधनं फलं च पङ्क्तिः पङ्क्तिरध्यायैर्निरूप्यते, अन्ते त्रिभिरध्यायैर्धर्मिणो निरूप्यन्ते । एवं चतुर्धेत्यर्थः । षण्णामध्यायानामर्थमाहुः अर्थ इति । एवं षडध्याया इति । अनेन प्रकरणविभागोप्युक्तः । प्रमेयसाधनफलैरर्थधर्मकामाः, धर्मिप्रकरणेन त्रिविधो मोक्षश्चोक्त इति । प्रकीर्णकेति । प्रकीर्णकानि यान्याख्यानानि तद्वती प्रक्रियेत्यर्थः । अध्यायविभागपक्षमाहुः नात्रेति । अत्र पूर्वोक्तकारिकाया अध्यायविभाजकत्वपक्षे कारिकोक्तः क्रमो न विवक्षितः, किन्तु धर्मयुक्ते

१. पङ्क्तिरन्ते त्रिभिरध्यायैरिति पाठः ।

गोप्यः पश्चात्ततो मिथ्यावासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
धर्मकामार्थयुक्ता हि प्रमाणेनैव पोषिताः ।
द्विविदो लक्ष्मणा चैव नारदश्च त्रयः स्मृताः ॥ ५ ॥
एतेषामर्थसिद्धिर्हि पड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ।
ततः साधारणो धर्मो विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥ ६ ॥
यथा कामकथा पड्भिस्त्रिभिर्मोक्षस्तथोच्यते ।
अर्थोऽनर्थः सर्वथैव धर्मार्थमपि योजितः ॥ ७ ॥
तस्यापि भगवानर्थः स निरुद्धः फले परम् ।
अर्थो ब्राह्मणसम्बन्धरहितश्चेत् परः स्मृतः ॥ ८ ॥
दृष्टान्ततो निरूप्यादौ भगवानाह तत् स्फुटम् ।
उत्तरार्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यते ॥ ९ ॥
शिक्षा च सात्त्विके भावे राजसा यादवा यतः ।

अतः परं स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं प्रकीर्णकाः कथाः निरोधोपयोगाय निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमं नृगमोक्षो निरूप्यते । नृगो नाम कश्चिद्राजा अर्थवान् दानधर्मपरः ब्राह्मणार्थसंसर्गादनर्थं प्राप्तः, तस्यापि भगवान् उद्धारकः, अधमभावादुद्धृत्य स्वर्गं प्रापयिष्यति, ततः स सर्वतो निरुद्धः भगवन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मृतप्रपञ्चः भगवदेकपरो भविष्यति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नृगः पूर्वं निरूपितः, ततः कामयुक्ता गोप्यः, ततोऽर्थयुक्तो मिथ्यावासुदेवः, ततो मोक्षत्रयमित्यर्थः । प्रमाणेनैवेति । नृगः प्रमाणे श्रद्धाधिक्यात् तत्पोषितः, गोप्यो वेदात्मकबलदेवरमणात् प्रमाणपोषिताः, पौण्ड्रकोपि वेदात्मकमहादेववरपुष्टत्वात् प्रमाणपोषितः । त्रिविधमोक्षाधिकारिण आहुः द्विविद इति । द्विविदो 'ये च प्रलम्बे'ति श्लोके गणित एव । लक्ष्मणाया आवेशद्वारापि हस्तिनापुरविकर्षणेन भगवन्माहात्म्यज्ञानं मोक्षः । नारदस्य बहुनायिकारमणसंशयनिवृत्तिपूर्वकं भगवद्धर्मज्ञानं मोक्ष इति ज्ञेयम् । प्रकरणविभागपक्षमाहुः एतेषामिति । अत्र कारिकोक्तः क्रम एव ज्ञेयः । पड्भिरध्यायैरर्थः, ततः षड्भिर्धर्मः, एकेन साधारणः, पञ्चभिर्विशिष्टः, ततः पड्भिः कामः, ततस्त्रिभिर्मोक्ष इत्यर्थः । अर्थोऽनर्थ इति । नृगेन दानार्थं योजितोप्यर्थोऽनर्थरूप एव जात इत्यर्थः । तस्यापीति । अनर्थत्वं प्राप्तस्याप्यर्थो भगवानेव । 'चक्षुषश्चक्षु'रितिवदर्थस्याप्यर्थरूपो भगवान्, परन्तु फले कामिते सति स भगवान्निरुद्धो भवति । फलकामनायां सत्यां पुरुषार्थत्वेन स्वयं न प्रकटो भवति, किन्तु अनर्थरूपं पशुपुत्रादिकं ददातीत्यर्थः । यादवानां शिक्षाकरणे हेतुमाहुः राजसा इति । सात्त्विकधर्मेषु न निपुणाः । अतः शिक्ष्यन्ते इत्यर्थः ।

१. ततोऽसाधारण इति पाठः ।

तदत्र भगवाननिरुद्धरूपः तमुद्धृत्य धर्मं ग्राहयामास । कथाक्रमे तु देवान्तरभक्तः यथानर्थं प्राप्तवान्, एवं धर्मपरोऽपि नृग इति वदन् अर्थविषये धर्मतत्त्वमुच्यते । तत्र प्रथमं नृगस्य कृकलासशरीरादपगमो निरूप्यते एकदोपवनमिति पङ्क्तिः ।

श्रीशुक उवाच—**एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ।**
विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥

स्त्रियो हि भगवन्माहात्म्यं दृष्टवत्यः, बालकास्तु न जानन्तीति तेभ्य एवानर्थ उत्पत्स्यत इति ब्राह्मणातिक्रमो न कर्तव्य इति तान् बोधयितुं तद्द्वारैव नृगमोक्षो निरूप्यते । एकदा सर्वे एव बालकाः क्रीडार्थं द्वारकाया उपवनं जग्मुः । दुर्गादुत्तीर्य पुराणद्वारका उपवनत्वेन स्थिता, 'क्रीडायां गुप्तस्थान'मिति रक्षकैर्निरुद्धमप्युपवनं यदुकुमारकाः रक्षकैरनिरोध्याः जग्मुः । तत्र भगवत्पुत्राणां विशेषतो नामान्याह साम्बप्रद्युम्नेति । विहर्तुमेव गताः । साम्बोऽग्रेऽनर्थहेतुरिति स एव मुख्य उपदेष्टव्य इति प्रथमं निर्देशः । प्रद्युम्नः सर्वमान्यो महासमर्थः । तथापि नृगोद्धारे न समर्थ इति वक्तुं निरूपितः । चारुस्तेषामेव दशमः । भानुर्नाग्नजित्याः प्रथमः । गदादयो भ्रातरः ॥ १ ॥

क्रीडां प्रस्तावनार्थमुक्त्वा प्रासङ्गिकमाह क्रीडित्वेति ।

क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ।
जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥

समुद्रतीरस्थाने मिष्टं जलं दुर्लभमिति जलान्वेषणार्थं प्रवृत्ताः, कूपास्तत्र सम्भवन्तीति । ते हि बालका अनभिज्ञाः अभिज्ञाश्च प्रवेशं न लभन्त इति जलं विचिन्वन्तः कूपे अद्भुतं विचित्रं सत्त्वं ददृशुः । सर्वलोकविलक्षणत्वादद्भुतं तं वर्णयति । अनेन भगवदीयानां क्रीडास्थाने पूर्वकृतो धर्मः साधनतामापन्न इति निरूपितम् । [1]सर्वस्यापि धर्मस्यैतावन्मात्रे उपक्षयात् ॥ २ ॥

कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ।
तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ॥ ३ ॥

कृकलासमिति जातिविशेषः । स भवति प्रायेण सूक्ष्मः । गिरिनिभत्वं तस्याश्चर्यकरम् । ततस्तान् दृष्ट्वा समारोढुमियेष, न तु शक्तः, अर्धस्थाने समागत्य पुनः पुनः पतति । ततस्तदृष्टवशात् हन्तव्येऽपि शरीरे दयोत्पन्नेति तेषामुद्धारार्थं प्रयत्नमाह तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुरिति । चोऽपीत्यर्थे । वस्तुतस्तु हन्तव्य एव । 'अपि कृकलास'मित्यत्र श्रुतौ तथा निरूपणात् । ततो हस्तात्पतितं तं [2]चद्ध्व एव [3]चौधस्तादुत्तीर्य कृपया पीडिताः ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवाननिरुद्धरूप इति । राजसप्रकरणे प्रद्युम्नरूपः, सात्त्विकेऽनिरुद्धरूप इति पूर्वं निरूपितम् ।

एकदोपवनमित्यत्र । तेभ्य एवानर्थ इति । मौसलरूपोनर्थ इत्यर्थः ।

---

१. सर्वस्यधर्मस्यैति पाठः । २. तमिति नास्ति । ३. चेति नास्ति ।

चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्धा पतितमर्भकाः ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥

चर्मभिः चर्मोपरि तं पातयित्वा परितस्तान्तवपाशान् बद्धा सर्वतः स्थिताः तदुद्धारे यत्नं कृतवन्तः । तथापि समुद्धर्तुं नाशक्नुवन्, अलौकिकत्वात् । अलौकिके भगवानेव साधनमिति मत्वा कृष्णायाचख्युः । यद्यपि विशेषसाधनैरुद्धर्तव्यो भवति, तथापि उत्सुकाः सन्तः कृष्णायैवाचख्युः । औत्सुक्यं चित्तोल्लासो विवेकासहिष्णुः ॥ ४ ॥

तदा भगवान् योनित एव तदुद्धारं कृतवानित्याह तत्र गत्वेति ।

तत्र गत्वारविन्दाक्षो भगवान्विश्वभावनः ।
वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण स लीलया ॥ ५ ॥

दृष्ट्यैव सर्वतापहारकः भगवान् सर्वसमर्थः विश्वमेवानुभावयतीति उद्धारकरूपमवलम्ब्यागत इति तदुद्धारोऽपि तस्य युक्त एव । उद्धारमाह वीक्ष्योज्जहारेति । ज्ञात्वास्य कर्मभोगक्षयो जात इति । वामेन करेणेति । लीलां सामर्थ्यातिशयं च ज्ञापयितुम् । वामो हस्तः दैत्यहितकारी, दक्षिणो देवानामिति देवपक्षपातिना तदुद्धाराभावः सूचितः । लीलयेति । स्वस्य कारणाभावादपि यथा अन्या लीला कदाचिद्धर्ममपि बाधते ॥ ५ ॥

ततो यज्जातं तदाह स उत्तमश्लोकेति ।

स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ।
संतप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणाम्बरस्रक् ॥ ६ ॥

करेणाभिमृष्टः भगवत्स्पर्शेन कारणदोषे निवृत्ते उपष्टम्भकाभावात् (तत्) शरीरे पतिते स्वर्गोपभोगयोग्यं शरीरं प्राप्तवानिति तद्वर्णयति संतप्तेति । आवर्त्यमानसुवर्णवर्णः । स्वर्गी स्वर्गसम्बन्धि स्वर्गोऽस्यास्तीति । स्वर्गिणामपि वा अद्भुतानि अलङ्करणान्यम्बराणि स्रजश्च यस्मिन् । तादृशो जात इत्यर्थात् बभूवेति । अस्तिभवत्योः सर्वत्र प्रयोगात् ॥६॥

ततो निर्धार्य स्वरूपं ज्ञापयित्वा प्रेषणीय इति स्वतः कथने विश्वासो न जायेतेति तद्द्वारैव वक्तुं तद्वृत्तान्तं पप्रच्छ ।

पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्र गत्वेत्यत्र । वामो हस्त इति । कृकलासस्य आसुरत्वाद्वामेनैव तदुद्धारणमितिभावः । स्वस्येति । यद्यपि स्वस्य कारणं प्रयोजनं नास्ति, तथापि यथान्या लीला कदाचिद्धर्मं बाधते, तथेयमपि धर्मबाधिका लीला । कृतेति शेषः ।

स उत्तमश्लोक इत्यत्र । तादृश इति । एतादृशरूपवान् जात इति फलितार्थः । बभूवेतीति । तादृशशरीरप्राप्तो बभूवेत्यन्वय इत्यर्थः ।

कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥

ज्ञात्वा प्रश्नो न कर्तव्य इति सर्वेषां सामान्यनिरोधं कर्तुं अयुक्तमपि करोतीति विद्वानपीत्युक्तवान्। विधिरत्र प्रमेये न नियामक इति न भगवतो विहितं निषिद्धं वा किञ्चिदस्ति। वचनस्यापि प्रयोजनमाह जनेषु विख्यापयितुमिति। तस्य दानं लोके विख्यापनीयम्, अन्यथा 'धर्मः क्षरति कीर्तना'दिति तस्य धर्मक्षयो भवेत्। भगवता पृष्टेन तु वक्तव्यमेव। नन्वेतदपि किमर्थमिति चेत्, तत्राह मुकुन्द इति। अग्रे मोक्षो देयः, स च कीर्तिमत एव भवतीति कीर्तिख्यापनार्थं निरोधार्थं वा। अतिकीर्तिमानन्यत्र न प्रवर्तत इति निरोधानन्तरमेव मुक्तिलीलेति। प्रश्नमाह कस्त्वं महाभागेति। भाग्यं धर्मस्योत्तमं तेजः तदुपकरोति सर्वत्र, महद्भाग्यं यस्येति। महाभागेति सम्बोधनमकस्मादेवंभावे तव सुकृतमस्तीति ज्ञापितम्। वरेण्यरूप इति। सहजमेतन्न रूपम्, अत एवं ज्ञायते किञ्चिदुत्कृष्टं कर्मास्तीति, अन्यथा अपृष्टं स्वधर्मं कथं वदेत्, कथिते स्वर्गो न भविष्यतीति तच्छङ्कां निवारयितुमाह देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनमिति। देवेषु स्वर्गः प्रतिष्ठितः, तत्राप्युत्तमेषु, तत्राप्यहं गणयामि, नहि मद्गणितं कश्चिदन्यथा कुर्यात् ॥ ७ ॥

दोषोऽपि वक्तव्य इत्याह दशामिमां वेति।

दशामिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितो ह्यतदर्हः सुभद्र।
आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे चेत् क्षममत्र वक्तुम् ॥८॥

उत्तमस्य अपकृष्टं कर्म न सम्भवति। येन कृकलासरूपं भवेत्। अत उत्कृष्टमेव कर्म प्रकारविशेषापन्नं सत्कर्मैव किञ्चिद्भविष्यतीति तं प्रकारं श्रोतुं प्रश्नः कतमेनेति। सम्यक् प्रापणं बहुकालस्थानं तत्र सूचयति। ननु जायन्ते निकृष्टेष्वप्युत्कृष्टसुखजनकानि कर्माणि, उत्कृष्टेष्वपि निकृष्टभावजनकानि। तस्मात् प्रश्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह अतदर्ह इति। दैवगत्योत्कृष्टत्वमिति चेत्, तत्राह सुभद्रेति। सुभद्रस्य भद्रं स्वाभाविकम्, अभद्रमेव वैशेषिकमिति। किञ्च। आत्मानं पूर्वसिद्धमाख्याहि। विवित्सतामिति। त्वन्मुखतो वेदितुमिच्छास्माकम्, नतु स्वतः। लौकिकन्यायेन माहात्म्यज्ञानाभावे सङ्कोचात्र वदिष्यतीत्याह यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुमिति। नोऽस्माकं श्रोतुं क्षमं मन्यसे। क्षमत्वेऽपि अत्र वक्तुं चेन्मन्यसे, पश्चानामग्रे तदा वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कस्त्वमित्यत्र। अन्यथेति। वरेण्यरूपपदस्योत्कृष्टकर्मप्रश्नाभिप्रायकत्वाभावे इत्यर्थः।

यन्मन्यसे इत्यत्राभासे। लौकिकेति। भगवतो माहात्म्यज्ञानाभावे 'नव गोप्यानि सर्वथे'ति लौकिकन्यायेन सङ्कोचादेतोस्तादृशं कर्म न वदिष्यति। माहात्म्यज्ञाने तु भगवति दासस्य को वा सङ्कोच इति ज्ञात्वा वदेदिति भावः।

---

१. ज्ञापकमिति पाठः सूचितः।

ज्ञात्वा भगवत्स्वरूपं पुण्यवशेन लोकभाषापि बुद्धेति भगवदाज्ञां कर्तुं स्ववृत्तान्तमुक्तवानित्याह इतीति ।

श्रीशुक उवाच—**इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानन्तमूर्तिना ।**
माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

स्मेति प्रसिद्धे । प्रश्नः क्लिष्टं कर्म भवतीति स्वदोषनिवृत्त्यर्थं प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता । परीक्षितोऽपि शङ्कां व्यावर्तयितुं राजेति । कृष्णेन सदानन्देन सम्भाषणेनापि सुखं भवतीति । भक्तिहितेन[1] वा । अनन्तमूर्तिनेति । अनन्ता मूर्तयो यस्येति । तस्य न सर्वात्मना स्वरूपं प्रकाशितम् । तस्य तावन्मात्रेणैवाभिव्यक्तः । अथवा । पूर्वप्रकरणयोरन्या मूर्तिः, अस्मिन्प्रकरणे चान्या मूर्तिरिति ज्ञापयितुमनन्तमूर्तित्वम् । ततो भगवन्तं दृष्ट्वा, श्रीनिकेतत्वात् भगवानेवेति विज्ञाय, माधवं प्रणिपत्य, अर्कवर्चसा किरीटेनोपलक्षितः भगवतोऽपि चरणारविन्दं प्रबोधयन्, भक्तांश्चोद्दीपयन्, महानप्येवं जायत इति ब्राह्मणातिक्रमाभावाय ॥ ९ ॥

स्ववृत्तान्तमाह नृगो नामेति षोडशभिः ।

नृग उवाच—**नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ।**
दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥

नृगः पूर्वमपि प्रसिद्धः इक्ष्वाकोस्तनयः । शतमध्ये विकुक्षिनिमिदण्डकानन्तरमयमेव प्रसिद्धः । प्रभो इति सम्बोधनं प्रभुस्थाने मिथ्याभाषणाभावं ज्ञापयति । ननु का प्रसिद्धिः, येन त्वं ज्ञायस इत्याशङ्क्याह दानिष्वाख्यायमानेष्विति । दानिनो दानकर्तारः, न तु दातारः उदाराः । दानी विध्यपेक्षः, दाता तु निरपेक्ष इति । यदि ते कर्णमस्पृशम्, तदाहं प्रसिद्धः । राजेति, नृग इति, दानीति च नृन् कीर्तिद्वारा गच्छतीति ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति स्मेत्स्याभासे । लोकभाषापीति । भगवतो लोकवद्भाषणं प्रश्नकरणमन्येभ्योपि मद्वृत्तान्तं बोधयितुमित्यपि बुध्यते इत्यर्थः । व्याख्याने । प्रश्नः क्लिष्टं कर्मेति । मर्मोद्घाटकत्वादितिभावः । तथाच क्लिष्टं कर्म समाधौ नानुभूयते । अतोऽप्रामाणिककथनं शुकस्य दोषः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं शुकेन प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्तेत्यर्थः । परीक्षितोऽपीति । एतादृशो दानी कथमेवं जात इति परीक्षितः शङ्का स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं राजपदम् । यथा त्वं राज्यमदाद्ब्राह्मणातिक्रमकर्ता जातः, तथा राज्यमदात्सोपि तथा जात इति भावः । स्वदोषः प्रसिद्धिकथनेन निवर्तितः । राज्ञोपि शङ्का निवर्तितेत्यपिशब्दः । अथवेति । तामसराजसप्रकरणयोर्वासुदेवप्रद्युम्नमूर्तिः, अत्र प्रकरणेऽनिरुद्धमूर्तिरित्यर्थः । माधवपदस्यार्थमाहुः श्रीनिकेतत्वादिति ।

---

[1] भक्तहितेनेति पाठः ।

श्रवणानन्तरं ज्ञानं प्रसिद्धिहेतुत्वेन साधारणं निरूप्य, असाधारणप्रकारेण ज्ञानमाह किं नु तेऽविदितं नाथेति ।

किं नु तेऽविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ।
कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाज्ञया ॥ ११ ॥

हे नाथ, अनेनोद्धारः तवावश्यक एवेत्युक्तम् । नु इति वितर्के । किं वा ते अविदितम्, किन्तु सर्वमेव विदितमिति । तत्र हेतुः, सर्वभूतानां अन्तःकरणसाक्षिणः । ननु कालव्यवधाने जीवोऽपि स्वानुभूतं विस्मरति, तथा भगवतोऽपीति कथं तत् ज्ञानमिति चेत्, तत्राह कालेनाव्याहतदृश इति । तस्मात् ज्ञानार्थं प्रतिज्ञापनप्रयोजनाभावात् न वक्तव्यम्, तथापि तवाज्ञया वक्ष्ये, अन्यथा आज्ञोल्लङ्घनं स्यादिति ॥ ११ ॥

आदौ स्वस्य दानित्वमाह यावत्यः सिकता भूमेरिति ।

यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः ।
यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥

रेणवस्तामसाः, तारकाः सात्त्विकाः, वर्षधारा राजसाः दृष्टान्तीकृताः, असङ्ख्यातास्त्रिलोऽपि । त्रिविधा अपि गावः असङ्ख्याता दत्ता इति । अहमददम् । स्मेति प्रमाणम् । तुल्यसङ्ख्यात्वे विवक्षिते तामेव सङ्ख्यां वदेत्, परार्धातिरिक्ता सङ्ख्यापि नास्ति । तस्मादसङ्ख्यातदाने त्रिविधदाने च दृष्टान्ताः । त्रिविधदाने प्रयोजनं चोक्तम् । भूमिसिकता उपादानभूताः, तारकाः प्रकाशकाः, वर्षधाराः पोषिका इति । असङ्ख्यातपदे प्रयुज्यमाने अल्पप्रतीतिः स्यात्, तत एवमुक्तम् ॥ १२ ॥

गवां गुणानाह पयस्विनीरिति ।

पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः ।
न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥

दुग्धाधिक्ययुक्ताः । तरुण्यः प्रथमप्रसूताः । शीलममारणादिशान्तस्वभावः । रूपं सौन्दर्यम् । एतैर्गुणैरुपपन्नाः । अथवा । गुणाः सत्पुत्राः । दुग्धे घृताधिक्यमारोग्यजनकत्वं च गुणाः । प्रायेण बह्वयः कपिलाः । दाने कपिला विशिष्टेति । हेमशृङ्गीः सुवर्णशृङ्गयुक्ताः । न्यायार्जिताः, नत्वतिक्रमेण प्राप्ताः । रूप्यखुराः सवत्सा इति विधिप्राशस्त्यार्थमुक्तम् । तेन विहिता एव दत्ताः, नत्वविहिताः, नाप्यविहितप्रकारेण । दुकूलानां माला यासु । दुकूले मालाः आभरणानि च वा । एवं त्रयोदशगुणाः कथिताः॥१३॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यावत्यइत्यसामासे । आदाविति । दोषकथनात्पूर्वमित्यर्थः । व्याख्याने । प्रयोजनं चोक्तमिति । निबन्धे इति शेषः । तत्र हि 'गुणस्तु दोष एव स्या'दित्यनेन सत्त्वादिगुणविशिष्टदानस्य दोषवत्त्वं गुणरहितस्य च निर्दोषत्वं निरूपितम् ।

पयस्विनीरित्यत्र । दुकूलेत्यस्य द्वितीयव्याख्याने बहुव्रीहिः अजन्तम् ।

त्वमशुभं भुङ्क्षे । लण्मध्यमपुरुषैकवचनम्, प्रश्नार्थे लट् । अशुभस्याल्पत्वात् नान्तरीयकमिवाशुभं गमिष्यतीति प्रथममशुभभोगप्रश्नः । अथवा । दुःखान्तता निषिद्धेति । अथवा । को वा दुःखानुभवं मन्येत । अतः प्रथममेव हे नृपते अशुभं भुङ्क्षे ॥ २२½ ॥

तदा स्वस्यालोचनामाह नान्तं दानस्य धर्मस्येति ।

नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वरः ॥ २३ ॥
पूर्वं देवाशुभं भुङ्क्ष इति प्राह पतेति सः ।
तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्प्रभो ॥ २४ ॥

दानस्यान्यस्यापि धर्मस्य अन्तो न विद्यते । गोदानप्रस्तावे कश्चिद्वञ्चको धूर्त आसन्नमरणां गां वञ्चयित्वा ब्राह्मणाय दत्त्वा मुक्तिं गत इति श्रूयते । स हि नगरमध्यवासे मृतायाः गौर्निर्हरणासमर्थः व्याजेन कञ्चिद्ब्राह्मणमाकार्य, तस्मै दानं दत्तवान् । ततो मुहूर्तत्रयानन्तरं गौर्मृता । ततो ब्राह्मणः प्रतिग्रहीता स्ववस्त्रं चाण्डालेभ्यो दत्वा तां गां बहिः निःसारितवान् । एवं ब्राह्मणं वञ्चयित्वा पश्चान्मृतः, यमेन पृष्टः चित्रगुप्तेन, तस्य वृत्तान्ते कथिते पूर्वं शुभफलभोगं करिष्यामीत्युक्त्वा, तत्रापि कौटिल्यं कृतवान्, तादृशगोदानस्य हि फलं यावद्गौर्जीवति, तावत्परलोके कामधेनुस्तद्वशे तिष्ठतीति । तथा यमेनोक्तः मुहूर्तत्रयं कामधेनुस्त्वदधीना स्यास्यतीति । कामधेनुं प्रत्याह 'व्याघ्रो भूत्वा यमं भक्षये'ति । ततो व्याघ्रेणोपद्रुतः यमः भीतो विष्णुं शरणं ययौ । यत्रास्ते भगवान् ब्रह्मादिभिर्वृतः । तत्र पश्चादयमपि गतः, कामधेन्वा नीतो, विष्णुसाक्षात्कारे मुक्त इति । यत्र तादृशगोदानस्याप्यनन्तफलत्वम्, तदा विधानपूर्वकं दत्तायाः किं वक्तव्यमिति । अन्यस्याप्येवं धर्मस्यानन्तफलत्वम् । फलं हि द्विविधम्, इह लोके यशः, परलोके स्वर्ग इति । तदुभयमाह यशो लोकश्च भास्वर इति । अनन्तं यशः, अनन्तो लोक इति । तामसधर्मेऽपि तथेति तस्यातालोपभोग्यमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं भास्वर इति । दानस्य फलरूपं यशः अनन्तम्, लोकश्चानन्त इति । लोकस्य भास्वत इति पाठे अनन्तं यशः शुभं चेति पूर्वोक्तं सङ्ग्राह्यम् । भुङ्क्ष इति भुञ्ज इति वा क्रिया । भास्वतो लोकस्योत्तमदेहस्य वा । पूर्वं सम्बन्धि अशुभं भुञ्ज इति । देवेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् । उक्तवानित्यर्थादिति । एवं सति पतेति स यमः प्राह । यतः स ब्राह्मणातिक्रमं दृष्ट्वा क्रोधवान् । पतेति तस्माल्लोकात् भूलोके । नीचयोनिभूतो नरकः भूमावेव, नान्यत्रेति । ततो यज्जातं तदाह तावदद्राक्षमिति । पतन्नात्मानं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नान्तं दानस्येत्यत्र । न अन्तो यस्य तत् नान्तम् । नशब्देन समासः । अनन्तं यश इत्यर्थः ।

पात्राभावे सर्वं व्यर्थमिति पात्रधर्मानाह स्वलङ्कृतेभ्य इति ।

स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुम्बेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ।
तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादां युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्यः ॥ १४ ॥

विधिप्रकारोलङ्करणादि, गुणाः विद्याः, शीलमाचारः सुस्वभावश्च । सीदत्कुटुम्बेभ्य इति । गृहीतस्य शीघ्रं सद्विनियोगः । ऋतं व्रतं येषामिति ब्राह्मणस्य सहजो धर्मो निरूपितः । तप इन्द्रियनिग्रहः, श्रुतं यथाविधि, ब्रह्म वेदो वेदार्थश्च, वदान्यत्वमलुब्धता, सत्त्वं परोपकारत्वं च । तपः श्रुतं ब्रह्म च येषां ते तपःश्रुतब्रह्माणः, ते च ते वदान्याश्च सन्तश्च । युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्य इति द्वादशगुणा ब्राह्मणानामुक्ताः ॥ १४ ॥

दानान्तराण्यप्याह गोभूहिरण्येति ।

गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ।
वासांसि रत्नानि परिच्छदान्रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तैः ॥ १५ ॥

एकदा असङ्ख्यातगोदानं बहुभ्यः । ततः पृथगपि गावो दत्ताः । भूमिर्वृत्तिकरी । हिरण्यदानं स्वतन्त्रम् । आयतनदानं गृहदानम् । अश्वदानं हस्तिदानं च । कन्यादानं ब्राह्मणाय, पोषितानां कन्यानाम् । औरस्याः क्षत्रियायां विवाहितायां जातायाः राजकन्यायाः स्वयंवर एव । सदासीरिति पारिबर्हसहिताः । दासीदानं वा कन्यादानेन सहोच्यते । तिलाः तिलपर्वताः । रूप्यं रूप्यपर्वतः । शय्याः सुखशय्यादानम् । वासांसि नानाविधानि । तथैव नव रत्नानि । परिच्छदान् कञ्चुकवितानादीन् । रथाश्च गजरथाश्वरथादिभेदाः । एवं पञ्चदशदानानि सर्वदा क्रियन्ते । ततः यज्ञैरिष्टमग्निष्टोमादयश्च कृताः । पूर्तैश्च चरितं कूपारामादयश्च धर्मार्थं कृताः ॥ १५ ॥

एवं धर्मपरायणे मयि कर्मवशादधर्मः कथनोत्पन्न इत्याह कस्यचिद्द्विजमुख्यस्येति ।

कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ।
संपृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये ॥ १६ ॥

अयं राजा दानाभिनिविष्टचित्तः स्वसेवकेभ्यः यथाकथञ्चिद्देयान् गृह्णाति, न तु जिज्ञासते । एवं बहुधा प्रमादे कदाचिद्भगवान् तत्पापं प्रकटितवान् । कश्चिद्ब्राह्मणः राजप्रतिग्रहरहितः स्वधर्मनिष्ठ आसीत् । तस्य गौः स्वस्थानादपगता राजगोषु प्रविष्टा । ततस्तामनवद्यलक्षणां तदधिकारिणो ज्ञात्वा दानार्थं नीतवन्तः ॥ १६ ॥

तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तम् ।
ममेति प्रतिसंगृह्य नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥

ततः प्रतिग्रहीतरि[1] तां प्रतिगृह्य गच्छति सति तत्स्वामी मिलितो मध्ये ममेयं गौः कथं नीयत इति चाह । ततः प्रतिग्राही 'नृगो मे दत्तवा'निति ममेत्याह । प्रतिसंगृह्य । ...र्द कृत्वा, प्रतिग्रहकथामप्युक्त्वा, नृगो दत्तवानिति ममेत्याह ॥ १७ ॥

१. प्रतिग्रहीतरीति पाठः ।

विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ।
भवान्दातापहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥

एवमुभौ विप्रौ विवदमानौ स्वार्थसाधकौ।[1]प्रतिग्रहे सिद्धे ब्राह्मणस्य गौर्भवति, राज्ञश्च
ब्राह्मणगवापहारदोषो भवति । दानप्रतिग्रहयोरभावे ब्राह्मणस्यैव गौः, नापहारदोषः, लोक-
दृष्ट्या धर्मे सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वाद्दानस्य च प्रतिग्रहीतुरेव गौः, अपहारदोषप्रायश्चित्तं
परं कर्तव्यम् । अलौकिकश्चेद्धर्मः देवाद्यधिष्ठितः, तदा अधर्मसिद्धं द्रव्यं धर्मविषयो न
भवतीति न दानं सिध्यति । सुतरां प्रतिग्रहः । अतो विवादः । राजा चेदत्र दानमङ्गीक-
रिष्यति, तदा प्रतिग्रहः सेत्स्यति, अपहारश्च । अपहारदोषस्याधिक्यात् नाङ्गीकुर्याच्चेत्,
स्वामी गां नेष्यतीति स्वार्थसाधकौ विप्रौ अन्योन्यं विवदमानौ मां राजानमूचतुः ।
[.]स्य वचनं 'भवान् दाते'ति । तस्मिन्नङ्गीकृते द्वितीय आह अपहर्तेति । हेतुपूर्वकं
वृत्तान्तवचनं अर्थात् ज्ञायते । पश्चादपहारवचनं श्रुत्वा मे भ्रमः अभवत् [2]यदेको न
प्रार्थितः । एकस्मिन् दोषे अङ्गीकृतं तत्प्रायश्चित्तं स्वेच्छया कृतं स्यात् ॥ १८ ॥

अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रं गतेन मे ।
गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

भ्रमादेकमकृत्वा स्वतस्तत्त्वापरिज्ञानात् अन्यस्याषृष्टत्वात् द्वयमपि सन्देहे स्थापयित्वा
उभावनुनीतौ । गौः त्यक्तव्येत्यस्मिन्नर्थे यथा द्वितीयोऽप्यपहारः सिध्यति । ननूभयो-
रनुनये को हेतुः, तत्राह धर्मकृच्छ्रं गतेन मे इति । तस्य हृदये धर्मे निश्चयाभावात्
कृच्छ्रं सङ्कटमेव प्राप्तवान् । अनुनयमाह । गवां लक्षं एतन्निष्कृतित्वेन दास्यामि । एषा
प्रदीयतामिति ॥ १९ ॥

ननु निष्कृतिग्रहणे दोषः स्यात्, कथं ग्राह्य इति चेत्, तत्राह भवन्तावनु-
गृह्णीतामिति ।

भवन्तावनुगृह्णीतां किङ्करस्याविजानतः ।
समुद्धरत मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ ॥ २० ॥

मदुपर्यनुग्रहेण निषिद्धमपि कर्तव्यमिति भावः । अनुग्रहे हेतुमाह किङ्करस्येति ।
विशेषणायमर्थो न
तथापि सापराधो दण्ड्य एवेति चेत्, तत्राह अविजानत इति ।
ज्ञात इति । अज्ञाते त्वल्पमेव प्रायश्चित्तमित्यनुग्रहेणापि सिध्यति । तस्य भाव्यर्थः स्वत
एव स्फुरितः तन्निराकरणार्थं प्रार्थयति समुद्धरतेति । कृच्छ्रात् सङ्कटात् निर्णयज्ञाना-

1. प्रतिग्रहे सिद्धे ब्राह्मणस्य गौर्भवति, राज्ञश्च ब्राह्मणगवापहारदोषो भवति । लोकदृष्ट्या धर्मे सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वात् दानस्य च प्रतिग्रहीतुरेव गौः । अपहारदोषप्रायश्चित्तं परं कर्तव्यम् । दानप्रतिग्रह-योरभावे ब्राह्मणस्यैव गौः, नापहारदोषः अलौकिकश्चेद्धर्मः देवाद्यधिष्ठितः, तदा अधर्मसिद्धं द्रव्यं धर्मविषयो न भवतीति न दानं सिध्यति । सुतरां प्रतिग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमैः एतासां फक्किकानां पाठः दर्शितः ।

2. यदेक इति पाठः ।

कृकलासमद्राक्षम्, कर्मणा देहसम्बन्धेन । ग्रहणपरित्यागयोः परिज्ञानं योगज्ञानभक्तिष्वेव । तद्देहाद्वैतादात्मपदम् । बहिर्मुखत्वादस्य कर्मदोषो जात एव । प्रभो इति । त्वमेव समर्थस्तादृशकर्मभ्यो मोचयितुमिति सूचितम् । जीवस्य ग्रहणपरित्यागज्ञानमेव नास्ति, कुतो मोचनपरिज्ञानम् । एतादृशेर्थे भगवानेव शरणमिति ॥ २४ ॥

नन्वेतादृशस्य तव कथं पूर्ववृत्तान्तपरिज्ञानमिति चेत्, तत्राह ब्रह्मण्यस्येति ।

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ।
स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनार्थिनः ॥ २५ ॥

अज्ञानं हि स्मृतिनाशकम्, तच्च ज्ञानसमानाधिकरणम् । ब्राह्मणाः स्वभावतो ज्ञाननिष्ठाः, 'ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्य'मिति वाक्यात् । अतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य ब्रह्मधर्मा हितं कुर्वन्तीति न स्मृतिभ्रंशः । 'राजन्योऽपि सर्वदेवमय' इति ब्रह्मक्षत्रयोस्तुल्यत्वात् 'क्षतात्त्रायत' इति धर्माच्च 'तत्र दानमीश्वरभावश्चे'ति वाक्यात् 'वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठित'मिति 'अन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षत' इति वाक्यात् ज्ञानं क्षत्रियमपि पालयति । भगवान् सर्वेश्वर इति ज्ञानादयस्तदधीनाः भगवद्भक्ते स्वोपकारं कुर्वन्तीति प्रकारत्रयेणापि स्मृतिर्न विध्वस्ता । अस्त्येको ज्ञाननाशप्रकारः चतुर्थे निरूपितः, 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन' इत्यादिना । स इतः पूर्वं न जात इत्याह अद्यापि न विध्वस्तेति । केशवेतिपदं उत्पत्तिप्रलयकर्त्रोरपि मोक्षं प्रयच्छतीति भक्तज्ञानदाने कः प्रयासः स्यादिति सूचितम् । किञ्च । स्मृतिनाशका यावन्तो मायादयः, ते सर्वे मत्तो बिभ्यतीत्याह भवत्संदर्शनार्थिन इति । यो भगवद्धर्मान् प्रतीक्षते, तस्य नान्ये धर्माः बाधका भवन्ति ॥ २५ ॥

एवं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा भगवद्दर्शनं दुर्लभं सर्वप्राणिनां कथं ममाकस्माज्जातमिति स्वभाग्यमभिनन्दयन्नाह स त्वं कथमिति ।

स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशामलहृद्विभाव्यः।
साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धेः स्यान्मेनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः २६

तादृशस्त्वं ममाक्षपथः कथं वा जात इत्याश्चर्यम् । परात्मेति । आत्मनोऽपि परोऽन्तरः कथं देहादपि बहिर्दृश्येतेत्येकानुपपत्तिः । किञ्च । योगेश्वरैरपि योगानुसारेण, तत्रापि श्रुतिदृशा वेदबोधितज्ञानेनैव, न तु वैदिकप्रकारेण, तत्रापि अमला दृष्टिर्यस्य

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तावदद्राक्षमित्यत्र । कर्मणेति । योगादिरहितेनेति शेषः । अयं देहसम्बन्धो भोगार्थमेवेति भावः । योगेति । अत एव तृतीयस्कन्धे परिज्ञातुर्गर्भस्थजीवस्य स्तुतौ शरणगमनमेव निरूपितम् । नन्वेतावद्धर्मकर्तुः कथं दोषसम्बन्ध इत्यत आहुः बहिर्मुखत्वादिति ।

ब्रह्मण्यस्येत्यत्र । अज्ञानमिति । वस्तुतत्त्वाज्ञानमित्यर्थः । स्वमतेऽज्ञानं पदार्थान्तरम्, न स्वभावरूपम्, अत एवमुक्तम् ।

तादृशेन विभाव्यः। साधनप्रमाणाधिकाराः उत्तमा निरूपिताः। तैरप्येवं प्रत्यक्षो न भवति, किन्तु विशेषेण भाव्यः तर्क्य एव। स मम साक्षात्कथं जात इत्याश्चर्यम्। अनेन प्रमाणविचारेण दर्शनायोग्यता निरूपिता, प्रमेयविचारेणापि दर्शनायोग्यतामाह अधोक्षजेति। अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति। किञ्च। स्वस्यानधिकारोऽपि। उरुव्यसनान्धबुद्धेः। अनेकव्यसनैः अन्धा बुद्धिर्यस्येति। नन्वकारणककार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति, अवश्यं कारणं भगवद्दर्शने वक्तव्यमिति चेत्, तत्राह स्यान्मेनुदृश्य इति। मे अनुदृश्यः स्यात्, यस्य मम भवापवर्गः। प्रायेण मम मोक्षः सम्भाव्यते केनचित्कारणेन, तद्भगवद्दर्शनव्यतिरेकेण मोक्षो न भवतीति मोक्षसाधनानि फलोन्मुखानि सन्ति भगवद्दर्शनं कारयामासुः। तत्रापि मोक्ष इहैव, अस्मिन्नेव जन्मनि। [1]अन्तिमजन्मन्येव भगवत्साक्षात्कारात् ॥ २६ ॥

एवं दुर्लभदर्शनमुपपाद्य स्वर्गगमनार्थं भगवन्तं प्रार्थयितुं नवधा भगवन्तं सम्बोधयति देवदेवेति।

देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम।
नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥ २७ ॥

लोके गमने देवानामपि यो देवः तदाज्ञयैव गमनं भवति। स चेत्स्वस्मिन् क्रीडति, तदा देवत्वं भवतीति। जगन्नाथत्वादवश्यमाज्ञा प्रार्थनीया। गोविन्देति। सतामिन्द्रः। एवं राजसतामससात्त्विकभावेन प्रभुत्वेन सम्बोधितो भगवान्। आज्ञां प्रार्थयितुं प्रेरकत्वेन त्रिविधं पुरुषमाह। पुरुषोत्तमः पूर्णः पुरुषः। नारायणः पुरुषो द्वितीयः। हृषीकेशोऽन्तर्यामी तृतीयः पुरुषः। 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदु'रिति वाक्यात्। अनेन भगवत्प्रेरणया भोगार्थं गच्छामीति स्वापराधाभावो निरूपितः। तत्र गतस्य भगवत्स्मरणाद्यभावान्न निस्तार इत्याशङ्क्य भगवद्गुणाः [2]सर्वत्र सन्तीति निरूपयन् विशेषणत्रयमाह पुण्यश्लोकाच्युताव्ययेति। पुण्या श्लोका कीर्तिर्यस्येति। विषयसम्बन्धकृतदोषपरिहारः कीर्तिसामान्यादेव भवतीति सूचितम्। श्लोका विषयेष्वपि भवतीति न विषयैर्विरुध्यते। तेन सेवनसम्भवः। भगवतः सर्वतोऽच्युतत्वात् नित्या कीर्तिर्भवति, पूर्णा च। ततः सम्पादनसाधनानपेक्षता। न विद्यते व्ययो यस्मादिति। तेनान्यस्यापि नाशाभाव उक्तः। श्रोतुरप्यच्युतत्वं सम्पादयतीति षष्ठीबहुव्रीहिपक्षेऽपि न दोषः ॥ २७ ॥

एवं स्वर्गगमने सर्वामुपपत्तिमुक्त्वा प्रार्थयति अनुजानीहीति।

अनुजानीहि मां कृष्ण यान्तं देवगतिं विभो।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

स त्वमित्यत्र। तादृशेनेति। अयं बहुव्रीहिः तादृशेन पुरुषेण श्रुतिफलितार्थाभिप्रायेण। विग्रहे तु अमलया दृशा विभाव्य इति।

---

१. गमनेपीति पाठः। २. सर्वत्रेति नास्ति।

यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

मामिति । आवश्यकं पुण्यफलभोगयुक्तम् । कृष्णेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण मोचनसमर्थः । न हि तस्य विषयसम्बन्धे मोचनसामर्थ्याभावः । अन्यथा विशेषावतरणं न कुर्यात् । यान्तं देवगतिमिति गमनमावश्यकमुक्तम् । अनभिप्रेतत्वादभ्यनुज्ञाभावमाशङ्क्याह विभो इति । तथापि विषयसम्बन्धे नाशमावश्यकमाशङ्क्य प्रार्थयति यत्र क्वापि सतश्चेत इति । त्रिविधानि स्थानानि सुखदुःखोभयरहितानि । दुःखे असामर्थ्यम्, सुखे अन्यासक्तिः, उभयाभावे मोहादिरिति सर्वत्रैव स्मरणाभावस्तुल्यः । तथापि कृपयैव स्मरणमिति स्थानविशेषस्याप्रयोजकत्वात् यत्र क्वापि सतो मे चेतः त्वत्पदे एव आस्पदं स्थानं यस्य । तथा सति सर्वत्र गच्छदपि चेतः त्वत्पदयोरेव स्थिरीभविष्यतीति न कापि चिन्ता ॥ २८ ॥

ततो गच्छन् नमस्यति नमस्ते सर्वभावायेति ।

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥

भगवान् षड्गुणयुक्त इति धर्मिणं निर्दिश्य षड्विशेषणान्याह । भक्तस्य गमनमनुचितमाशङ्क्य सर्वभावस्त्वमेवेति न त्वत्परित्यागः । अनेन कार्यरूपता निरूपिता । कारणरूपतामाह ब्रह्मण इति । अनन्तशक्तय इति । कारणत्वोपपादकं प्रकारमुक्तवान् । एवं साधनत्वेन त्रिरूपत्वमुक्त्वा, फलेऽपि त्रिरूपतामाह । कृष्णाय सदानन्दायेति शुद्धफलरूपत्वम् । वासुदेवाय मोक्षफलदात्रे । योगानां पतय इति । तस्य मोक्षफलदाने साधनत्वम् । आद्यन्तयोर्नमस्कारः सर्वत्रानुषङ्गार्थः ॥ २९ ॥

अङ्गीकारेणैवाभ्यनुज्ञातः स्वर्गतिं गत इत्याह इत्युक्त्वेति ।

श्रीशुक उवाच—इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।
अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥ ३० ॥

प्रदक्षिणानमस्कारौ सर्वकार्यसाधकौ । स्वमौलिना पादस्पर्शः भगवद्धर्माणां नित्यत्वात्तच्चरणछायायामेव सर्वभोगसूचकः । तदेव देवसमानीतं विमानमारुह्य भगवन्माहात्म्यं लोके प्रख्यापयन् नृणां पश्यतामेव सतां ययावित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नृगस्य ब्राह्मणातिक्रमेण दुर्गतिम्, भगवदीयत्वेन सुगतिं च प्रदर्श्य, निरोधनिरूपणार्थं ब्रह्मस्वसम्बन्धाभावमुपदिशति कृष्णः परिजनं प्राहेति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त्वेत्याभासे । स्वर्गतिं गत इति । अस्य क्रममोक्षः । अतः स्वर्गादिभोगानन्तरं मोक्ष इति भावः । विमानारोहस्य स्वर्गमनार्थकत्वात्स्वर्गमनमेव तात्पर्यार्थः । अत एव ययावित्यर्थ इत्यनेन गमनमेव तात्पर्यार्थ उपसंहृतः, विमानारोहो वाच्यार्थ इति भावः ।

---

१. नाशमाशङ्क्येति पाठः ।

कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥

यावदध्यायपरिसमाप्ति । सात्त्विकाः प्रथमं धर्मे उपदेष्टव्या इति । परिजनः पुत्रपौत्रादयः । भगवानिति भाव्यर्थाभिज्ञः । ब्राह्मणातिक्रमादेव तेषामनिष्टं भविष्यतीति । देवकीसुत इति । भक्तकृपालुत्वात्तथाभावो न सम्मतः । किञ्च । ब्राह्मणानामपि हितप्रेप्सुः । एवमुपदेशे ब्राह्मणातिक्रमं न कुर्युरिति । किञ्च । धर्मात्मा धर्मः स्थापनीय इति । एकेनापि ब्रह्मस्वेन मिलितेन सर्व एव कृतो धर्मो नष्टो भवतीति । किञ्च । राजवंशे स्वयमपि प्रादुर्भावलीलां कृतवान् । अतो राजन्यान् शिक्षयन् धर्मार्थं च धर्मः कर्तव्यः कारणीयश्चेति ॥ ३१ ॥

उपदेशमाह द्वादशभिः दुर्जरं वत ब्रह्मस्वमिति ।

दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ।
तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥

आदौ सात्त्विकान्प्रति उपदिशन् धर्मान्तरेण ब्रह्मस्वं गृहीतं परिहर्तव्यमिति पक्षं निराकरोति । बतेति खेदे । यथा बालकाः सर्पसमीपं चेद्गच्छेयुः, तदा यथा पित्रादयः खेदमाविष्कुर्वन्ति, तथा भगवानाहेति लक्ष्यते । स्वतः उपायान्तरेण वा न जीर्णं भवतीति दुर्जरम् । यतो ब्रह्मैवाक्षयम्, तस्यापि स्वमिति । अत्यन्तरङ्गम् । उपभुक्तं चेद्दुर्जरमिति । अजीर्णद्रव्यमिव मृत्युसाधकमुक्तम् । यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मभूतस्य स्वमित्यभिमानः, तत्र दृष्टप्रकारेणैव दुर्जरं भवति, नृग इव, अन्यथात्वे शास्त्रद्वारेति दृष्टादृष्टाभ्यां दुर्जरम् । यः सर्वमेवोपभुक्तं भस्मसात्करोति, तेनाप्यग्निना उपभुक्तं दुर्जरमेव भवति, न तु भस्मसाद्भवतीति ऐहिकदुर्जरत्वमेव निरूपितम् । ननु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'ति वाक्यात् ज्ञानेन ब्रह्मस्वजरणमिति चेत्, तत्राह तेजीयसोऽपीति । ज्ञानं फलोन्मुखं तेजः करोति, तद्वान् तेजस्वी, तस्यापि दुर्जरमुपजीव्यविरोधात् । न हि ज्ञानं स्वोपजीव्यमपि खण्डयति । यत्र ब्राह्मणस्यापि ब्रह्मस्वं दुर्जरम्, तत्र राज्ञां ब्रह्मस्वं कथं न दुर्जरं स्यात् । स्वतो ब्रह्मत्वाभावात् ब्राह्मणोपजीवकत्वाच्च । किञ्च । तत्रापि ये ईश्वरमानिनः, स्वस्य

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णः परिजनमित्यत्र । सात्त्विकाः प्रथममिति । राजन्येभ्यो राजसेभ्यः प्रथमं परिजनाः सात्त्विका उपदेष्टव्याः, प्रकरणित्वात् । अतः प्रथमं परिजनाः पश्चाद्राजन्या उक्ता इत्यर्थः । देवकीसुतपदतात्पर्यमाहुः भक्तेति ।

दुर्जरमित्यत्र । धर्मान्तरेणेति ब्रह्मस्वग्रहणदोषो धर्मान्तरेण परिहर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथात्वे इति । वस्तुतः स्वत्वेपि ब्राह्मणस्य तथाभिमानाभावे इत्यर्थः । यत इति ।

---

१. मत्वेति पाठः ।

क्षात्रं धर्मं परित्यज्य, भगवद्धर्ममैश्वर्यमभिमन्यन्ते, तेन परधर्मनिष्ठत्वात् सुतरामेव ब्रह्मस्वं दुर्जरं भवति ॥ ३२ ॥

एवं मरणपर्यवसायित्वमुक्त्वा तादृशान्यन्यान्यपि सन्तीति अनुपमार्थमितरं निषेधति नाहं हालाहलं मन्य इति ।

नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।
ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिनिधिर्भुवि ॥ ३३ ॥

समुद्रोद्भूतं महादेवेन पीतं विषं हालाहलम् । न विषमात्रम् । तस्यापि महादेवभक्षितस्य प्रतीकारो दृष्ट इति तस्य विषत्वमेव नास्ति । यद्यपि वाक्यान्तरे 'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रक'मिति प्रकारान्तरेण क्रूरता निरूपिता, तथापि तस्याप्यनङ्गीकारार्थमप्रतिक्रियामेवाह । यतो ब्रह्मस्वस्य प्रतिक्रियाभावः, अन्यथा नृगप्रार्थनया सर्वमित्रयोर्ब्राह्मणयोर्दया स्यात्, तदा प्रतिक्रियां कुर्वीताम् । ननु तस्यापि प्रतीकारो दृष्टः, कृकलासशरीरं प्राप्य मुक्त इति, तत्राह भुवीति । यथास्थितस्य न प्रतीकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमपि विशेषमाह हिनस्ति विषमत्तारमिति ।

हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ।
कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥

अप्रतीकारेऽपि विषमत्तारमेव हिनस्ति । विषादग्निः क्रूर इति तत्तुल्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह अद्भिरग्निः प्रशाम्यतीति । दृष्टत्वात् न लौकिके हेतुर्वक्तव्यः, अलौकिकेऽपि 'आपो वा अग्नेर्भ्रातृव्या' इति श्रुतेः अद्भिः प्रशाम्यत्येव । ब्रह्मस्वस्य अशान्तौ हेतुमाह कुलं समूलं दहतीति । ब्रह्मस्वमेव अरणी याभ्यां मथने अग्निर्भवति । स हि यजमानं यदर्थं आधीयते, तमपि दग्ध्वा शाम्यति, यावज्जीवाधिकारादग्निहोत्रस्य । ब्रह्मस्वलक्षणा त्वरणिः कुलार्थमेव प्रविष्टेति कुलमेव दग्ध्वा शाम्यति । न हि कश्चिद्धर्मार्थं परलोकार्थं वा ब्रह्मस्वं गृह्णाति । शरीरमपि कुलोद्भवमिति वंशजनकमिति च कुलमेव पोषयति । निषिद्धार्थं ब्रह्मस्वग्रहणे उभाभ्यां सर्वनाशः । कुलमित्युपलक्षणं वा । यत्रैव क्वचिद्ब्रह्मस्वं सम्बध्यते, तमेव दहतीति सर्वमविवादम् । समूलमिति । कुलरक्षकधर्ममपि उपजीवकत्वात् दहति ॥३४॥

सामान्यतः कुलनाशकत्वं ब्रह्मस्वस्योपपाद्य विशेषतो व्यवस्थामाह ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातमिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अग्नेर्हेतोः पुरुषः सर्वं भुक्तं भस्मसात्करोति । तादृशेनाप्यग्निना करणेन ब्रह्मस्वमुपभुक्तं चेद्दुर्जरमेव भवतीत्यर्थः । अग्नेर्हेतोरपि मनागपि ब्रह्मस्वं भुक्तं चेद्दुर्जरं भवतीति मूलेऽर्थः ।

इति पञ्चदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. प्रतिक्रियाभावमिति पाठः । २. तद्दासमिति पाठः ।

ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ ३५ ॥

दुष्टतया अनुज्ञातम्, मनसि अदत्त्वैव वाङ्मात्रेणानुज्ञातम्, यथा बलाद्गृहीत्वा अनुज्ञां प्रार्थयति । ततो बलिष्ठं ज्ञात्वा मारणादिशङ्कया अनुगृह्णाति, तत् दुरनुज्ञातम् । तच्चेद्भुक्तम्, तदा त्रिपूरुषं हन्ति । भोक्ता तत्पुत्रः पौत्रश्चेति त्रयः पुरुषाः । चौर्यभुक्तं तु निषिद्धत्वान्महापातके पर्यवस्यति । प्रसह्य धृत्वा अतिक्रमं कृत्वा शास्त्रतः बलाल्लोकतश्च भुक्तमेकविंशतिपुरुषान् दहति । तत्र दशपूर्वाः पितृपितामहादयः, परे पुत्रपौत्रादयः, स्वयमेकविंशः । प्रसहनबलयोरान्तरबाह्यभेदेन व्यवस्था, वैदिकलौकिकभेदेन वा । कश्चित् बलाद्गृह्यमाणं प्रयच्छति, स्वयं बलमकृत्वा, कश्चित्तु स्वयमपि बलं करोतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३५ ॥

नन्वेवं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धे कथं ब्रह्मस्वापहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **राजान** इति ।

राजानो राजलक्ष्म्या च नात्मपातं विदन्ति ते ।
निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ॥ ३६ ॥

प्रथमतो राजत्वादेव, तत्रापि राजलक्ष्म्या । चकारादभिजनादिमदैः आत्मनः पातं न विदन्ति, यतस्ते शास्त्रोक्ता राजानः, अन्यथा 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'मिति न स्यात् । अन्यत् क्षत्रियस्य व्याप्यमेव, ब्राह्मण एव परं व्यापकः, ते चेद्ब्रह्मस्वं जानीयुः नरकसाधनत्वेन, तदा न गृह्णीयुः । न हि कश्चिन्नरके पतति । अत एव निरयरूपं ब्रह्मस्वं साधु मन्यन्ते । यतो बालिशाः ॥ ३६ ॥

सामान्यतो नरकमुक्त्वा विशेषत आह **गृह्णन्तीति** द्वाभ्याम् ।

गृह्णन्ति यावतः पांसून्क्रन्दतामश्रुबिन्दवः ।
विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ ३७ ॥
राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरङ्कुशाः ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥

हृतवृत्तीनां रुदतामश्रुबिन्दवो यावतः पांसून् गृह्णन्ति । अन्तःशोके हि रोदनम्, तस्य च परिमितिरश्रुभिर्भवति । अश्रूणां च परिमाणं कार्यवशात्, अतो रेणूनां सङ्ख्यैव शोकसङ्ख्या । निमित्तान्तरं निराकर्तुं हृतवृत्तीनामिति । वदान्यानामिति लोभादिदोषनिषेधः । कुटुम्बिनामिति ह्रियमाणपदार्थावश्यकत्वम् । तदा ब्रह्मस्वता सम्पद्यते अत्यावश्यकत्वात् । निषिद्धायाः क्रियायाः ब्राह्मणविषयायाः पांसुद्वारैवानिष्टनिर्णयो वेदे निरूपितः । 'यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात्, तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजाना'दिति श्रुतेः । एकेन निमित्तमुक्त्वा अपरेण फलमाह **राजानो राजकुल्याश्चेति** ।

---

१. एव विंश इति पाठः । २. चिद्ब्रह्मस्वमिति पाठः ।

राजकुल्याः राजकुलोत्पन्नाः । चकारात्तत्सम्बन्धिनोऽन्ये च, य एव हरणे समर्थाः । तावतः अब्दान् वर्षानभिव्याप्य कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते । प्रासङ्गिकदोषपरिहारार्थमाह ब्रह्मदायापहारिण इति । निरङ्कुशा इति । तेषां नियामकश्चेन्न स्यात्, अन्यथा तस्यैव दोषो भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मस्वविशेषस्यापहारे दोषविशेषमाह स्वदत्तामिति ।

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ ३९ ॥

पूर्वं स्वेनैव दत्ता, पश्चाद्ब्राह्मणात्स्वारस्ये हृता, परेण राज्ञा दत्ता, परराज्यहरणेन हृता । पित्रादिदत्तां स्वदत्तामेवाहुः स्वयमेव पितेति । नात्र धनं विषयः, किन्तु वृत्तिर्भूम्यादिः, यत्र निरन्तरं जीवनसाधनमुत्पद्यते । ब्रह्मवृत्तिर्ब्राह्मणानामेव जीवनसाधनोत्पत्तिस्थानम् । तादृशः षष्टिर्वर्षसहस्राणि नरकरूपायां विष्ठायां कृमिर्भूत्वा तिष्ठति । षष्टिसंज्ञकः संवत्सरः । प्रभवादयः तस्य संज्ञाः । ते सहस्रधा आवृत्ता इति तावद्वर्षाणि । सर्वतो बीभत्सिता सेति उत्पत्तिरेव तत्रेति न क्वचिदपि तस्मिन् शरीरे सुखसम्बन्ध इत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मस्वदोषानुक्त्वा स्वकीयेषु तदभावं प्रतिजानीते न मे ब्रह्मधनं भूयादिति ।

न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषो नृपाः ।
पराजिताश्च्युता राज्याद्भवन्त्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥

स्वतो दैववशाद्वा ब्रह्मस्वं सङ्क्रान्तं भवतीति मे न भूयादिति देवप्रार्थनेव वचनम्[1] । प्रमादादागते को दोष इति चेत्, तत्राह यद्गृध्वाल्पायुष इति । यद्गृध्वाः यदभिकाङ्क्षिणश्च ते अल्पायुषश्च । ग्रहणमात्र एवायुःक्षयो भवतीत्युक्तम् । आपद्गतानां तथा दोषो न भवतीति नृपा इत्युक्तम् । दैवगत्या मरणाभावेऽपि शत्रुभिः पराजिता भवन्ति । राज्यात् च्युताः ततो मृताः स्थानभ्रष्टा जनोद्वेजनकर्तारः सर्पा भवन्ति । अत ऐहिकामुष्मिकदोषस्य विद्यमानत्वात् तत्सङ्क्रमो मा भवत्विति ॥ ४० ॥

ननु ब्राह्मणः स्वयं चेदपराधं कुर्यादसह्यम्, तदा किं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह विप्रं कृतागसमपीति ।

विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ।
घ्नन्तं बहु शपन्तं च नमस्कुरुत नित्यशः ॥ ४१ ॥

मामका इत्यनेन ब्रह्मण्यदेवत्वात् स्वस्य[2] देवता देवता सुतरां मान्या भवतीति अद्रोहे हेतुरुक्तः, नियमेन द्रोहं मा कुरुत । प्रमादापराधविषयमेतदित्याशङ्क्याह घ्नन्तं बहु शपन्तं चेति । मानसापराधे किं वक्तव्यम्, कायिकवाचिकापराधेऽपि द्रोहं मा

---

१. देवप्रार्थने इति पाठः । २. स्वस्य इति पाठः ।

कुरुत। वह्नित्युभयत्र सम्बध्यते। हननमत्र ताडनम्, न तु शिरश्छेदः। 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति वाक्यात्। शापोऽवगूरणम्। मदीयानां शापो न भवतीति भयाभावात् न केवलं तूष्णीं स्थातव्यम्। तथा सति ब्राह्मणस्य भयोत्पत्तिसम्भवात् पुनरपकारः स्यात्। किन्तु नित्यं नमस्कुरुत शङ्काभावार्थम्॥ ४१॥

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः व्यवहारस्यापि न तथाभावात् वेदलोकविरुद्धं कथं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह यथाहमिति।

यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः।
तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दण्डभाक्॥ ४२॥

मदीयानां हि मत्कृतं कर्तव्यम्, किं लोकेन वेदेन वा। अहं तु त्रिकालं सावधानो भूत्वा भृगुमिव, विप्रत्वेनैव विप्रमात्रं प्रणमे, तथा यूयमपि नमत। न हि मत्तो यूयमधिकाः। चकाराद्भगवदीयाश्च। अनङ्गीकारे बाधकमाह। योऽन्यथा सावधानतया ब्राह्मणं न नमस्करोति, स मे दण्डभाक्, मम दण्डयुक्तो भविष्यति॥ ४२॥

ननु किमेवं निर्बन्ध इति चेत्, तत्राह ब्राह्मणार्थ इति।

ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः।
अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव॥ ४३॥

मदीया ऊर्ध्वगतिमेव यास्यन्ति, ब्राह्मणार्थस्त्वपहृतः स हर्तारं पातयति। अपहारे कृतेऽधः पातयत्येव। अजानन्तमपि अज्ञाने फले न किञ्चिद्वैगुण्यम्। एनं नृगं ब्राह्मणगौरिवेति स्पष्टो दृष्टान्तः॥ ४३॥

एवमुपदेशं कृत्वा प्रसङ्गात्पूर्वद्वारकायामागतः तत्रैव तिष्ठेदित्याशङ्क्य, ततो गतस्य मुख्यद्वारकास्थगृह एव स्थितिमाह एवं विश्राव्येति।

एवं विश्राव्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकौकसः।
पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम्॥ ४४॥

सर्वान् विशेषेण श्रावयित्वा भगवांस्तावतैव कार्यं मत्वा सर्वेषां मोक्षदाता ब्राह्मणातिक्रमाभावे मोक्षो भविष्यतीति। द्वारकौकस इति। निरुद्धास्त एवेति मोक्षदात्रा संरक्षिताः, भगवत्स्थान एव स्थिताः, भगवतैव पूताः। तानुद्धृत्य संसारान्निजमन्दिरं स्वगृहं विवेश। अनेन सामान्यतः सात्त्विकानां निरोध उक्तः॥ ४४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

---

१. नेति नास्ति।

श्रीकृष्णाय नमः ।

षोडशोऽध्यायः ।

विशेषे सात्त्विके रोधे तामसादिविभागतः ।
पूर्वं राजसमापन्नाः सत्त्वभावं तथानयत् ॥ १ ॥
तेषां सात्त्विकरूपाणां सकामत्वाद्बलेन हि ।
निरोधं कारयामास षोडशे तन्निरूप्यते ॥ २ ॥
ततः स्वरूपभावानां दुष्टानां दोषनुद्धरिः ।
प्रसङ्गादिदमत्रोक्तं वाराणस्यास्तु दाहनम् ॥ ३ ॥
बलस्तामसभावानां राजसानां तथैव च ।
सात्त्विकानां तथा मानखण्डकः सुनिरूप्यते ॥ ४ ॥
ततः स्त्रीणां तु भगवान् एकेनैव करिष्यति ।
सप्तमास्त्रय एकत्र धर्मिणः पृथगीरिताः ॥ ५ ॥
एवं प्रमेयबलतो निरोधः पञ्चधा भवेत् ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

षोडशेऽध्याये । पूर्वाध्यायान्ते सामान्यनिरोध उपसंहृतः । अतः परं विशेषनिरोधः पञ्चाध्याय्या अर्थ इत्याशयेनाहुः विशेषे इति । एतादृशरोधे वक्तव्ये सति तन्निरूप्यत इत्यग्रिमेणान्वयः । तामसप्रकरणे तामसत्वं निवर्त्य राजसत्वं सम्पादितवान्, ततो राजसप्रकरणे तदपि निवर्त्य सात्त्विकत्वं सम्पादितवान्, ततः सात्त्विकप्रकरणे निर्गुणत्वम्, ततो मुक्तिस्कन्धे मुक्तिमिति विभागो निबन्धे निरूपित इति तादृशविभागाद्धेतोः पूर्वं तामसप्रकरणे राजसं भावमापन्नाः, ततः सत्त्वभावम्, तथा राजसभावनिवर्तनप्रकारेणानयदिति पूर्वानुवादोऽग्रिमनिरूपणार्थमुक्तः । तेषामिति । सात्त्विकत्वं प्राप्तानां तेषां सकामत्वाद्धेतोर्बलेन निरोधं कारयामास । कामस्य तामसत्वात् सङ्कर्षणस्य च तथात्वात्तद्द्वारैव तादृशानां निरोध इति भावः । एतेन निष्कामत्वे सिद्धे कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे स्वयं निर्गुणत्वं सम्पादयिष्यतीति प्रकरणसङ्गतिः । विशेषनिरोधप्रकरणे प्रथमाध्यायार्थमुक्त्वा द्वितीयाध्यायार्थमाहुः तत इति । स्वरूपमात्रे भावो येषां तादृशाः पौण्ड्रकादयः, परन्तु दुष्टा इति तेषां दोषनुन्नात इति शेषः । दोषमात्रं निवर्तनीयम् । सारूप्यं तु स्वरूपभावत्वात्सिद्धमेवेति भावः । बल इति । यमुनाया द्विविदादीनां भीष्मादीनां च मानखण्डक इत्यर्थः । पञ्चमाध्यायार्थमाहुः तत इति । नारदबोधनार्थं पत्नीनां विशेषतो निरोधं रमणं करिष्यतीत्यर्थः । पूर्ववद्धर्मिनिरूपणमत्राप्याशङ्क्याहुः सप्तमा इति । धर्मधर्मिप्रकारेण निरूपणे सप्तमा इत्यर्थः । उपसंहरन्ति एवमिति । विशेषप्रकारेण

पूर्वाध्याये सात्त्विका निषिद्धात् व्यावर्तिताः । षोडशे त्वध्याये लौकिकात् सात्त्विकभावमापादिताः गोपिका निरुध्यन्ते । ततो वैदिकादपि काशीदाहे निरोधं वक्ष्यति । ततः अशास्त्रभक्तेः द्विविदादीनाम् । ततो भीष्मादीनां शास्त्रभक्तेश्च । ततः शास्त्रप्रवर्तकस्य नारदस्यापि मुख्यभावात् । स्वशक्तिर्द्विधा स्थापितेति साधनशक्तिरूपो बलभद्रः गोपिकानां निरोधं कृतवानिति निरूपणार्थं गोकुले बलभद्रगमनादिकमुच्यते ।

श्रीशुक उवाच—**बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान् रथमास्थितः ।**

सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठेति । विश्वासार्थं सम्बोधनम् । भगवानिति निरोधोन्यकर्तव्यो न भवतीति साधनरूपो भगवांस्तत्राविष्ट इति भगवान् । रथमास्थितः, न तु पूर्ववद्गुप्तः । सुहृद्दिदृक्षुः नन्दादिदर्शनेच्छया । पूर्वभावमापन्नान् । तदर्थपरमोत्कण्ठायुक्तः नन्दगोकुलं प्रययौ । तेषां निरोधस्तत्र कर्तुं शक्य इति तत्र गतः ॥ १ ॥

पूर्वं तदासक्तिद्वारा पश्चाद्भगवदासक्तिः सुलभेति प्रथमं लौकिकप्रकारेणैव तदासक्तिमाह परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैरिति ।

परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ।

रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २ ॥

गोपानां गोपीनां एक एव परिचयलक्षणो भाव इति सह निरूपणम् । गोपीभिरेवेति । द्वयोरपि गोपैरालिङ्गितम्, परं वस्तुतो गोपीभिरेवालिङ्गितः । चकारान्नन्दयशो-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निरूपणे पञ्चधा । पूर्वाध्यायोक्तं सामान्यनिरोधमप्यादाय तु षोढेति भावः । वैदिकादपीति । सात्त्विकभावमापादितानामिति शेषः । अशास्त्रभक्तेः शास्त्रभक्तेरित्यपि पञ्चमी । ततः सात्त्विकभावमापादितानां द्विविदादीनां भीष्मादीनां चेत्यर्थः । शास्त्रप्रवर्तकस्येति । स्वत एव सत्त्वभावयुक्तस्येत्यर्थः । मुख्यभावादिति । भगवत एव साधनफलरूपत्वं मुख्यो भावस्तस्माद्वैविध्यं स्यमन्तकप्रसङ्गे स्थापितम् । पूर्वं स्वस्यैव साधनरूपत्वात्स्वयमेव निरोधं कृतवान्, अधुना तु साधनशक्तेर्विभागाद्बलद्वारा कारयामास । ततः सकामत्वे निवृत्ते फलरूपः स्वयं कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे निरोधं करिष्यतीतिभावः ।

बलभद्र इत्यत्र । पूर्ववदिति । भ्रमरगीतप्रसङ्गवदित्यर्थः । पूर्वभावमिति । सात्त्विकत्वमित्यर्थः । उत्तरभावमिति । नैर्गुण्यमित्यर्थः । तत्र गतस्येति । रामस्य तत्र गतस्य सतः पूर्वं रामासक्तिद्वारा पश्चाद्भगवदासक्तिः सुलभा भवति । रामस्याधुना तदाविष्टत्वादितिभावः ।

परिष्वक्त इत्यत्र । गोपैरिति । एतैरप्यालिङ्गनं तु कृतम्, परन्तु वस्तुतो

---

१. साधननिरूप इति पाठः । २. इति । भगवान् रथमिति पठ्यते क्वचित् । ३. तत्र गत इत्यत्र तत्र गतस्येत्यग्रिमश्लोकोत्थानिकायां पठ्यते ।

दाभ्याम् । तत्कृत्यमुक्त्वा बलभद्रकृत्यमाह रामोऽभिवाद्य पितराविति । पितृत्वमेव स्थापितमिति नान्यः शब्दो निरूपितः । तौ वैश्यावपि आशीर्भिरेवाभिनन्दितः ताभ्याम् ॥२॥

पूर्वनिरोधस्य गमने उत्तरत्र क्रियमाणो व्यर्थः स्यादिति पूर्वसम्बन्धस्तथैव स्थित इति निरूप्यते चिरं नः पाहि दाशार्हेति।

चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः ।
इत्यारोप्याङ्कमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्बलम् ॥ ३ ॥

अस्मान् चिरं परिपालय । यतस्त्वं दाशार्हः । उभयोरेव पुत्रभाव इति सानुज इत्युक्तम् । कृष्णसहितः । जगदीश्वर इति । पूर्वं माहात्म्यज्ञानं वृत्तमनूद्यते । लौकिकोऽपि स्नेहः पूर्वसिद्ध एव प्रकटीकृत इत्याह इत्यारोप्येति । अङ्कमारोप्य प्रौढमपि बालकमेव मत्वा, आलिङ्ग्य नेत्रजैः सिषिचतुः । बलमिति सर्वाङ्गम्, अन्यथा शिखा अनुक्ता एव समागच्छेयुः ॥ ३ ॥

आवश्यकानां प्रणिधानमुक्त्वा अनावश्यकानामाह गोपवृद्धांश्च विधिवदिति ।

गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैश्चाभिवादितः ।
यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमात्मनः ॥ ४ ॥

विधिर्गोत्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनम् । रामापेक्षया यविष्ठैश्चाभिवादितः । ज्ञातेऽपि माहात्म्ये लौकिकभावस्थापनं निरोधान्तरङ्गम् । यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमिति कालान्तःकरणदेहधर्माणामनतिक्रम उक्तः । आत्मन इति । यद्यपि ते सर्व एव माहात्म्यज्ञानाद्भगवद्भावमेव मन्यन्ते, तथापि स्वयं यथा तान्मन्यते, तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥ ५ ॥

समुपेत्य सम्यक् मिलित्वा अभिवादित इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथ गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः यथायोग्यमभिवादितवानिति अर्थवशाद्विपर्ययेण योजनीयम् । हीनेषु हस्तग्रहः, समेषु हास्यम्, उत्तमेष्वभिवादनमिति । एवं कायिकमुपसंहरन् वाचनिकमाह विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुरिति । ज्येष्ठा अपि सन्तीति आसीनमित्युक्तम् । परितः सर्वत उपागताः, न तु कश्चिदपि तत्रोपेक्षां कृतवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणी ।

गोपीभिरेव परिष्वक्तः । आलिङ्गनं सम्पन्नं तासामेव, तदधिकारादित्येवकारार्थ उक्तः । द्वयोरपि । आविष्टावेशिनोरपीत्यर्थः ।

विश्रान्तमित्यत्र । ज्येष्ठा अपीति । ज्येष्ठानामपि तत्र विद्यमानत्वात्स्थितिरेव, न तु नमनमित्यर्थः ।

---

१. [illegible] । २. [illegible] ।

प्रथमं लौकिकमाह पृष्ट्वाथानामयं तेष्विति ।

पृष्ट्वाथानामयं तेषु प्रेमगद्गदया गिरा ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥

पर्युपागताः प्रथमतः अनामयं पृष्ट्वा, अथ भिन्नप्रक्रमेण, प्रेमगद्गदया गिरा पप्रच्छुरिति संबन्धः । अयं विशेषो यद्यपि सर्वेषाम्, तथापि विशेषमाह । तेषु ये कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः । सर्वा एव सिद्धयो लौकिका वैदिकाश्च भगवत्येव स्थापिताः । तत्र हेतुः कमलपत्राक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वतापनाशं मोहं च सम्पादयतीति ॥ ६ ॥

नन्दादीनां वाक्यान्याह कच्चिन्नो बान्धवा रामेति ।

कच्चिन्नो बान्धवा राम सर्वे कुशलमासते ।
कच्चित्स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥ ७ ॥

सर्वे वसुदेवादयः कुशलमासत इति प्रसङ्गात् लौकिकमेतदुक्तम् । स्नेहं च पृच्छन्ति कच्चित्स्मरथेति । नोऽस्मान् । रामेति स्नेहेन सम्बोधनम् । यूयं सर्वे एव दारसुतान्विता इति विस्मरणे हेतुः । अतः प्रश्नः सोपालम्भ इव ॥ ७ ॥

तेषां जातमभ्युदयादिकं स्वस्यात्यन्तमिष्टमिति ज्ञापयन्तोऽनुवदन्ति दिष्ट्या कंसो हतः पाप इति ।

दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः ।
निहत्य निर्जित्य रिपून्दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ ८ ॥

भाग्येनैव सुहृज्जनाः कंसात् मुक्ताः । स्वरूपगुणयोस्तस्यासामीचीन्यं प्रतिपादयन्तः तस्य वधो न दोषायेत्यपि सूचयन्तो जरासन्धकृतोपद्रवनिवृत्तिमाहुः निहत्य निर्जित्य रिपूनिति । निहत्य कालयवनम्, बलं च निर्जित्य बहुधा जरासन्धादीन् । दुर्गाश्रये जयस्याहेतुत्वात् जयसन्देह एव दुर्गाश्रय इति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकाल एवोच्यते । एतत्सूचयति दिष्ट्येति । द्वारकासम्यगाश्रयणं सम्बन्धिभिः सह स्थितिः ॥ ८ ॥

एवं सर्वेषां प्रश्नमुक्त्वा गोपीनां विशेषमाह गोप्यो हसन्त्य इति ।

गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छू रामसन्दर्शनादृताः ।

राजसप्रकरणे ताः शोकरहिताः कृता इति भगवत्स्मरणेऽपि तासां हर्ष एव जात इति हासयुक्ताः । ननु पूर्णानां पुनः किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह रामसंदर्शनादृता इति । रामस्य सम्यक् दर्शनेन स्नेहकृपापूर्वकेण आदृताः आदरयुक्ताः, ततो याः यथाभूताः तथानुवृत्तिः कर्तव्येति, अप्रश्ने औदासीन्यं च भवतीति पप्रच्छुः ॥ ८½ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रथममिति । गोपीप्रश्नात्प्रथममन्यप्रश्नमित्यर्थः ।

निहत्येत्यत्र । पूर्वकाल एवेति । ननु हननस्य जयस्य वा तत्र हेतुत्वमित्येवकारः ।

गोप्य इत्यत्र । यथाभूता इति । रामसन्दर्शनप्रकारेणैवंभूता भगवदादृता जाताः, ननु साक्षात् । अतः परोक्षप्रकारेणैवानुवृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

प्रश्नमाह कच्चिदास्त इति सार्धैः पञ्चभिः ।

कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥

अर्धं भावो न्यून इति । पूर्वं बहुविधा निरूपिता अपि । प्रकृते तस्याः कथाया अनुपयोगात् पुराणान्तरस्थां तामाश्रित्य नन्दगोपकुमारिकाः भगवता द्वारकायां नीता एव । याः पुनरन्यपूर्वाः, ता अपि विमर्शे क्रियमाणे तासामेव वाक्यानुसारेण उपालम्भवाक्यैः अग्रे च भगवद्वाक्यैः भिन्ना एवेति प्रतिभाति । साधारण्य एव वा अत्र निरूप्यन्ते । सन्ति च ताः शङ्खचूडवधे निरूपिताः । अत एव सान्त्वनमासां पृथक् क्रियते । शब्दबलविवेके त्वाश्रीयमाणे अन्यपूर्वाः सर्वा एकरूपा एवेति प्रतिभाति । बलभद्रोपि भगवानेवेति साम्प्रतं भगवच्छक्तिरत्र प्रविष्टेति । अतः पूर्वभावेन सान्त्वनम्, भगवद्भावेन रमणमित्युभयं न विरुध्यते । अत एव सान्त्वनेनात्र विशेष उक्तः । स हि स्वात्मानं भगवद्रूपं प्रदर्श्य तासां लौकिकभावेऽपि पश्चात्कामनां पूरितवान्, उक्ततया अहमेकरूपेण समागतः, अत एव 'आयास' इत्यपि वचनं यथाश्रुतम् । कृष्णः साक्षादक्लिष्टकर्मेति आत्मानमेव रमयतीति यथाकथञ्चित्तत्परतामेव सम्पादयतीति न बहिर्धर्मान् कामं च गणयति । भक्तिमार्गविरोधस्तु निरोधे नाशङ्कनीयः । लौकिकैःसहित-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कच्चिदास्ते इत्यत्र । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः अर्धं भाव इति । षड्गुणो भगवान्पूर्णः । तथा सति षड्भिः श्लोकैः प्रश्नः स्यात् । अत्र वक्तरि भावस्य सावरणत्वेनार्धन्यूनत्वात्सार्धपञ्चभिः प्रश्न इत्यर्थः । ननु प्रश्नकर्तृभावसंख्यया श्लोकसंख्या वक्तव्या भवतीत्याशङ्क्याहुः पूर्वमिति । यद्यपि पूर्वं तामसादिप्रकारेण बहुविधा निरूपिताः, तत्र तद्भावसंख्ययैव श्लोकसंख्या निरूपिता, तथाप्यधुना आन्तररमणमेव स्थिरीकृतम् । तच्चैकविधमिति सर्वासामेकविध एव भावः । अतः प्रकृते बहुविधत्वकथाया अनुपयोगान्न तद्भावसंख्यया श्लोकसंख्येत्यर्थः । विभागमाहुः पुराणान्तरेति । एतास्तु नीता एव । 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुर्वि'ति प्रार्थनादेतासामावेशरमणं न भवतीत्येवकारः । याः पुनरन्यपूर्वाः श्रुतिरूपास्ता अपि भिन्नाः । अतः साधारण्य एव निरूप्यन्ते इत्यर्थः । शब्दबलविवेके त्विति । एताः श्रुतिरूपाः, बलोपि वेदात्मकः । अतः शब्दरूपयोरुभयोर्बलं सामर्थ्यं तस्य विवेके विवेचने इत्यर्थः । सर्वा इति । रासस्था अन्यपूर्वाः शङ्खचूडप्रसङ्गस्थाश्चेत्यर्थः । ननु तादृशीनां बलभद्रेण रमणं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याहुः स हि स्वात्मानमिति । लौकिकेति । विवेचने तु न बाधकमित्युक्तमेव । लौकिकभावपक्षेपि न बाधकमित्यपिशब्दः । उक्ततयेति । भगवतोक्तत्वाद्भगवता सहैकरूपेण समागतोऽहमित्यर्थः । साक्षादित्यस्यात्मानमित्यनेनान्वयः । आत्मानं बलाविष्टमित्यर्थः । ननु तत्र तद्देहमपि व्यापारयतीत्येवकारः । तत्र हेतुरक्लिष्टेति । देहादिरमणे क्लेशः स्यादित्यर्थः । बहिर्धर्मानिति । देहस्थानीयस्य बलस्य धर्मानित्यर्थः ।

---

१. बलभद्रोपि पाठः । २. कामं च न गणयतीति पाठः । ३. लौकिकधर्मेति शोधः ।

भक्तिमार्ग एव विरोधश्च । अतो गोपिकानां भेदे अभेदे वा विशेषो नास्तीति न पृथङ्निरूपणम् । तथापि भेदेनैव व्याख्येयमिति सम्प्रदायः । लौकिकदृष्ट्या पृच्छन्ति । रामेण लौकिकन्यायेन आदृता इति । कृष्णः स्त्रीणां हितकारी । तासां सुखदुःखैः तथा भवतीति वयं क्लिष्टा इति, अन्याश्च सुखिता इति, समानदेशस्थानामेव आनन्ददातृत्वे सुखित्वम्, साधारण्ये त्व(र्ध)सुखित्वमिति प्रायेणानुक्तेऽप्यङ्गीकृते वा आहुः । सत्यं सुखी, यतः पुरस्त्रीजनवल्लभ इति । असद्वल्लभत्वे कदाचिदन्यथापि स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

कदाचिदस्मत्स्मरणेनाप्यन्यथा भवतीति सम्भावनया आहुः कच्चित्स्मरति वा बन्धूनिति।

कच्चित्स्मरति वा बन्धून्पितरं मातरं च सः ।
अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ १० ॥

बन्धून् गोपान् गोपीश्च । आवश्यकस्मरणं पृच्छन्ति पितरं मातरं चेति । यद्यपि त्वं स्मरसि, तथापि स कृष्णः स्मरति, न वेति सन्देहः । एवं प्रसङ्गमुक्त्वा स्वस्मरणं सम्भावयन्ति अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवामिति । अपेक्षिता सेवा, इच्छानुसारिणी अनुसेवा भवति । महाभुज इति क्रियाशक्तिः सर्वापेक्षया महती निरूपिता । अनेन नयने आगमने वा न तस्य काचिच्छङ्का ॥ १० ॥

यद्यपि भगवत्यसूया त्यक्ता, तथापि कालविलम्बात् भवत्येव बुद्धिरन्यथेति पुनस्तासां दोषनिराकरणार्थं निरूपयति मातरं पितरमिति ।

मातरं पितरं भ्रातॄन्ज्ञातीन्पुत्रान्स्वसॄरपि ।
यदर्थे जह्मि दाशार्ह दुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ॥ ११ ॥

पञ्चावश्यकाः । स्त्रीणां मुख्या माता । भर्तारं परित्यज्येति वक्तव्ये ज्ञातीनिति साधारण्येनैव तन्निराकरणमपि कृतम् । भर्तृत्वस्य भगवत्येव स्थापितत्वात् । 'पतीन् पुत्रा'निति पाठे न कोऽपि सन्देहः । आद्यन्तयोः स्त्रीग्रहणं तासां तदनुरोधो महानिति । सर्वैर्निराक्रियमाणाः तदनुरोधं परित्यज्य भगवानेव गृहीत इति यदर्थे जह्मिरित्युक्तम् । दाशार्हेतिसम्बोधनात् पश्चात्तापेन कथनं वारयति । त्यागो महानिति वक्तुं तान् विशेषयन्ति दुस्त्यजान् स्वजनानिति । अन्तःकरणदेहसम्बन्धौ दृढौ निरूपितौ । प्रभो इति सम्बोधनं सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् परित्यागे उपालम्भो युक्त इति बोधितम् ॥ ११ ॥

यदर्थमेतन्निरूपणं तमुपालम्भमाहुः ता नः सद्यः परित्यज्येति ।

ता नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ।
कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥ १२ ॥

अन्तःकरणेऽपि परित्यागार्थमाहुः संच्छिन्नसौहृद इति। सम्यक् छेदः मरणसमानबाधानामप्युपेक्षणात्। ननु ज्ञायत एव वसुदेवपुत्रो यथाकथञ्चिदत्रागत्य स्थितः, तत् किमिति सर्वपरित्यागेन सेवित इति चेत्, तत्राह कथं नु तादृशं स्त्रीभिरिति। युक्त्या यद्यपि त्यक्ष्यतीति निश्चितम्, तथापि हृदयाद्यालम्भनेन यथा विश्वास उत्पद्यते, तथा भाषितं कथं न श्रद्धीयेत। स्त्रियो हि शुद्धभावा न कापट्यं जानन्तीति स्वश्लाघा। अतो वाक्यविश्वासादेवं कृतमिति नास्माकं दोषः। 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादि-वाक्यानि च शास्त्रदृष्ट्या। नु इति वितर्के। कश्चिदेवमप्यस्ति, यो विश्वासं न कुर्यादित्य-सम्भावनापि सूचिता॥ १२॥

एवं मात्सर्येण भगवति दोषं सम्भाव्य, साम्प्रतं पुरस्त्रीणां सम्बन्धं करोतीति स्मृत्वा, सुतरामीर्ष्या जाता, ततस्तस्य तद्वैषयिकसुखं मा भवत्विति विचारयन्त्यः पुरस्त्रियोऽपि चेन्निवृत्ता भवेयुः; तदा भवेदिति ता निवर्तयितुं उपालभन्ते कथं नु गृह्णन्तीति।

कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः।
गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः॥ १३॥

ननु सुखकराणि वाक्यानि सुखं च प्रयच्छन्ति, तत्कथं न विश्वसनीय इति चेत्, तत्राह अनवस्थितात्मन इति। न अवस्थिताः एकत्र प्रतिष्ठिताः वेदे लोके वा आत्मानो जीवा यस्य। न हि भगवत्सेवकाः क्वचित्प्रतिष्ठिता भवन्ति। तस्य हि वचनेन तत्सेवकत्वे स्वस्यापि (तथा) भविष्यतीति। अतो भगवदीयानां भगवद्व्यतिरिक्ते प्रतिष्ठितत्वा-भावात् ऐहिकाभिलाषिण्यः। नु निश्चयेन कथं गृह्णन्ति। ननु प्रतिष्ठिते साधने कृते कथं प्रतिष्ठां न लभन्ते, 'अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, प्रतितिष्ठन्ति ह वा, य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यादिवाक्यैः कृते कर्मणि कथं प्रतिष्ठां न लभन्त इति चेत्, तत्राह कृतघ्नस्येति। स हि कृतमपि हन्ति। अत एवोक्तं 'लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति। पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिला' इति। नन्वेतन्न जानन्तीति चेत्, तत्राह बुधा इति। बुधत्वे हेतुः पुरस्त्रिय इति। पुरवासिनो विचक्षणा भवन्तीति। तत्र स्वयमेव वचनग्रहणाग्रहणयोर्दुःखतारतम्यं विचार्य, अग्रहणे महदेव दुःखमिति ग्रहणोपपत्तिमाहुः गृह्णन्तीति। वै निश्चयेन। नात्र पूर्वपक्षोऽपि। तत्र हेतुत्रयमाहुः। चित्रकथस्य कथावैचित्र्यात् वाचा वशीकृता गृह्णन्ति। सुन्दरस्मितावलोकाभ्यां च मनःकायाभ्यां व्यामोहिताः गृह्णन्ति। त्रयाणां कार्यं जातमित्याहुः। स्मितावलोकाभ्यामुच्छ्वसितो यः स्मरः मर्यादामुल्लङ्घ्य उद्गतो जातः, तेन आतुराः। यथा ज्वरातुरो वैद्यवाक्यं शृणोति। वाक्यात् कटुतिक्तादिकमपि भक्षयति, तद्वदित्यर्थः॥ १३॥

१. अगेभावेनेति पाठः। २. उपलभन्त इति पाठः। ३. प्रतिष्ठितेरिति पाठः।

एवं काश्चित्स्वयं दुःखमनुभूय अज्ञानवशाद्दोषनिवर्तके दोषं सम्भावयन्ति, तासां निषेधार्थमन्या आहुः किं नस्तत्कथया गोप्य इति ।

किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः ।
यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥ १४ ॥

हे गोपस्य स्त्रियः, पामर्यः, तत्कथया नः किम् । भक्तिनिरोधमुक्तीनां दोषोत्पत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् सुतरां दोषजनकत्वाच्च तत्कथया नः कोऽपि नोपकारः । भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य स्नेहेन भगवद्भजनं कृतं स्यात् । निरोधे तु क्षणमात्रमपि भगवददर्शने देहेन्द्रियादिकमपि त्यक्तं स्यात् । मुक्तौ वैषम्यग्रहणं न स्यात् । अतो दोषाणामनिवृत्तत्वात् गुणानां चाभावात् तत्कथया नः किम् । ननु कथापि श्रोतव्या, वक्तव्या वा, कथारसावेशादिति चेत्, तत्राहुः **कथाः कथयतापरा** इति । यासु न दोषोत्पत्तिः । ननु कथमेवमौदासीन्यं कर्तुं शक्यम्, तत्राह **यात्यस्माभिर्विना काल** इति । पारमार्थिकप्रयोजनाभावात् लौकिकप्रयोजनार्थं भगवानपेक्ष्यः । तत्रोभयोः विषयता भोक्तृत्वं च । एवं सति अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो गच्छति, तदास्माकमपि तं विना गच्छत्येव । नहि वयं मृताः । येन विना यस्य न निर्वाहः, स उपालम्भ्यो भवति । तदा न दोषः शास्त्रे, लोकेऽपि न विगानम् । यथा प्राणालये सर्वविषयपरिग्रहस्य । न हि म्रियमाणः निषिद्धादपि जलमन्नं वा गृह्णन् प्रत्यवैति । तथा भगवता विना चेदस्मत्प्राणा गच्छेयुः, तदोपालम्भो निर्दुष्टः । अन्यथा दोष एव स्यात् । उदासीनोपालम्भवत् । अथ भजनानुरूपेण भजनम्, तद्भगवति नास्त्येव । अस्माभिर्विनैव तस्य कालो गच्छतीति । अतः स्वस्य तथाधिकारे भगवच्छास्त्रप्रामाण्ये भगवानेव समागच्छेत्, अप्रामाण्ये तु मरणमेव स्यात् । उभयमपि नास्तीति वृथोपालम्भो न कर्तव्य इत्यर्थः । उभयविधा अप्येताः मूर्च्छापर्यन्तव्यापारयुक्ताः । अतो दुःखात्प्रथमा वदन्ति, मरणाभावाच्च परा निषेधन्ति ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किं नस्तत्कथयेत्यत्र । भक्तीति । यद्यपि कथाया भक्तिनिरोधमुक्तिसाधकत्वम्, तथापि दोषोत्पत्तौ दोषारोपे सत्येतासां फलप्रयोजकता भक्तिनिरोधमुक्तिसाधकत्वं नास्तीत्यर्थः । दोषेति । अन्त्यावस्थाहेतुभूतो भावो दोष इति भ्रमरगीते निरूपितं टिप्पण्याम् । तज्जनकत्वादित्यर्थः । फलाप्रयोजकभक्तिनिरोधमुक्तिजनकत्वं दोषजनकत्वं चेति चकारः । फलाप्रयोजकत्वं व्युत्पादयन्ति भक्तिमार्गे इति । दोषोत्पत्तौ सत्यामपि भक्तिमार्गस्य फलाप्रयोजकत्वे इत्यर्थः । प्रतिबन्धादित्यादिनोक्तं त्रयाणामपि फलत्रयं ज्ञेयम् । अत इति । दोषारोपे सति फलाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । दोषाणामिति । प्रतिबन्धा देहेन्द्रियादिकं वैषम्यग्रहणं च दोषास्तेषामित्यर्थः । गुणानां चेति । 'तव कथामृत'मित्यत्रोक्तानां षड्गुणानामस्मान्प्रत्यप्रकटनादित्यर्थः । उभयविधा अपीति । दोषसम्भाविका दोषनिषेधिकाश्चेत्यर्थः ।

१. तदा दोष एव स्यात्, शास्त्रे लोकेपीति पाठः । २. अपरा इति बोधः । ३. एतासाम् ।

ततो मरणपर्यन्तं पीडिताः भगवदिच्छया अन्तस्तापं बहिःकृतवत्य इत्याह इति प्रहसितमिति ।

इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितम् ।
गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो मुमुहुः स्त्रियः ॥ १५ ॥

प्रहसितमान्तरम् । बहिर्व्यामोहकम् । शौरेरिति सामर्थ्यमुक्तम् । जल्पितं वाचनिकम् । चारुवीक्षितमैन्द्रियकम् । कायिकं द्विविधमप्याह गतिं प्रेमपरिष्वङ्गमिति । एवं पञ्चाङ्गं भगवन्तं स्मरन्त्यः मोहं मूर्च्छां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

मरणे तु सम्भाविते भगवानेवागच्छेत्, सायुज्यं च दद्यात्, तदभावात् बलभद्रेण सान्त्वनं कृतमित्याह सङ्कर्षण इति ।

सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयङ्गमैः ।
सान्त्वयामास भगवान्नानानुनयकोविदः ॥ १६ ॥

ताः पूर्वं निरुद्धाः अपहृतशोकाश्च । पुनरुत्पन्ने दोषे उद्धववत् ततोऽपि विशेषप्रकारेण सान्त्वयामास । यतो भगवान् नानाप्रकारानुनये कोविदश्च । यथैव ताः सान्त्विता भवन्ति, तथैव कृताः ॥ १६ ॥

सान्त्वनार्थमेव ह्ययं गतः, वाक्यमात्रेण सान्त्वनं न भवतीति वसन्तसमये तत्रैव स्थितश्चेत्याह द्वौ मासौ तत्र चावात्सीदिति ।

द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ।
रामः क्षपासु भगवान्गोपीनां रतिमावहन् ॥ १७ ॥

स हि बहुकालं यत्र कचित्तिष्ठति, तत्रापि स्थितः । मधुं माधवमेव चेति । वसन्त एव कामकृता पीडा महतीति । तस्मिन् विद्यमाने कामो न पीडयतीति । भगवान् उद्धवद्वारा अलौकिकसमाधानं कृत्वा लौकिकन्यायेन बलभद्रद्वारा कृतवानिति । रामोपि रतिवर्धनः । क्षपासु भगवद्रूपो भूत्वा गोपीनां रतिमावहन् स्वयमपि रेमे इत्यग्रेण सम्बन्धः । अवात्सीदिति पूर्वेण वा । चकारात् स वसन्तो मासत्रयात्मक इति ज्ञातव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थमेव चेद्गच्छेत्, तदा लोके अनौचित्यं भवतीति भगवदिच्छया स्वयमपि रतिं कृतवानित्याह पूर्णचन्द्रकलामृष्ट इति ।

पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना ।
यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥

तत्पतिसम्बन्धे या न विरुध्यन्ते, ता बलभद्रेणापि न विरुध्यन्त एव । अनेन

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीत्यत्र । सायुज्यं चेति । सह योगेन परिष्वङ्गादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

द्वौ मासावित्यत्र । तत्र चेति । चकारस्यार्थमाहुः [redacted] हीति । मासत्रयात्मक इति । स वसन्तः फाल्गुनमप्यादाय मासत्रयात्मक इत्यर्थः । अन्यार्थमेवेति । सान्त्वनार्थमेव गमने ज्येष्ठत्वाल्लौकिकदृष्ट्या अनौचित्यं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र भगवद्धर्मेषु भगवत्सिद्ध्यर्थं साक्षान्निर्लेपे सम्बन्धाभावात् अनुकल्पाः कृता इति सूचितम् । अनुकल्पोऽपि सानुभाव एव भवति, न तु निरनुभाव इति यमुनाकर्षणं वरुणादिसम्माननं च निरूपयिष्यति । त्याज्य एव देहादिरिति । यथा वस्त्रपावनार्थं जलं वस्त्रे प्रक्षिप्यते, तथा एताः भगवद्धर्मे प्रक्षिप्ताः । रमणे साधनान्याह । पूर्णचन्द्रकलाभिः मृष्टे उज्ज्वले यमुनोपवन इति । वनं नदी च रसपोषके । अपेक्षितो वायुरिति देशं निरूप्य निरूपयति कौमुदीगन्धवायुनेति । कुमुदसम्बन्धिनी कौमुदी नदी तत्सम्बन्धिगन्धयुक्तेन वायुना सेविते । कौमुदी ज्योत्स्ना वा । गन्धश्च । उभयसहितेन वायुना सेवितत्वादेव मन्दत्वम् । इदं रमणं पुष्पावचयादिरूपम् । बहिरिति ज्ञापयितुं स्त्रीगणैर्वृत इत्युक्तम् । गणशः सर्वविधा एव स्त्रियस्तत्र सन्तीति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

तस्यानुभावमाह वरुणप्रेषितेति ।

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ।
पतन्ती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥

वारुणी काचिल्लक्ष्म्या सह अमृतमथने उत्पन्ना सा अधिष्ठात्री देवता सर्ववृक्षेषु तिष्ठति । सा दैत्येभ्यो दत्तेति दैत्यराजाधीना सा यस्मिन्नेव वृक्षे अधितिष्ठति, तत एव मधुधारा उत्पद्यते । सङ्कर्षणश्च तामसी भगवन्मूर्तिः । मधुना सम्प्रीतो भवतीति दैत्यराजेन वरुणेनाज्ञप्ता देवतात्वात् यथासुखं यथाभिलषितगन्धरसरूपा पतति । अतो वृक्षकोटरात्पतन्ती सर्वमेव तद्वनं स्वगन्धेन अध्यवासयत् । यथा स गन्धः सर्वव्यामोहको भवति ॥ १९ ॥

अत एव गन्धेनैव वशीकृतो बलभद्रः पपावित्याह तद्गन्धं मधुधाराया इति ।

तद्गन्धं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः ।
आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥

तत्सर्ववनव्याप्तम् । वायुनोपहृतमिति दूरेपि क्रीडन् आघ्रायोपगतः । उभयेषां पूर्णरमणे भगवत्स्मरणेन कदाचित्सङ्कोचः स्यात्, रसो वा नोत्पद्येत, अत एतदर्थं ललनाभिः समं पपौ २०

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पूर्णचन्द्रेत्यत्र । साक्षान्निर्लेपे इति । साक्षाद्भगवदीये निर्लेपे पदार्थे बलभद्रसम्बन्धो न भवति । अतो भगवत्सिद्ध्यर्थं भगवत इव रमणसिद्ध्यर्थं सर्वत्र भगवद्धर्मेषु पूर्णचन्द्रादिसर्वपदार्थेष्वनुकल्पा एव कृताः, गोप्योपि तदनुकल्पाः, रामोपि भगवदनुकल्पः । अतः सर्वमेवानुकल्परूपमिति भावः । रामे भगवदावेशवत्सर्वेष्वेव पदार्थेषु तत्तदावेश इत्यनुकल्पत्वम् । निबन्धे 'पश्चाज्जातास्तु गोपिकाः । श्रुतपूर्वा बलं दृष्ट्वा रेमिरे' इत्युक्तम् । अत्र च शङ्खचूडप्रसङ्गस्था इत्युक्तम् । तत्र पश्चाज्जातासु रमणसमये कायिकसान्त्वनसिद्ध्यर्थं पूर्वासामावेश इत्यविरोधः । त्याज्य एवेति । पश्चाज्जातानामावेशाधिकरणानां देहादिः पूर्वरूपत्यागेन शोधनीय एवेत्यर्थः । भगवद्धर्मे इति । रामनिष्ठे इत्यर्थः ।

तद्गन्धमित्यत्र । भगवत्स्मरणेनेति । रामाविष्टस्य भगवतो ज्ञानेनेत्यर्थः ।

1. देशं निरूपयतीति पाठः ।

ततो गतक्लेशास्ताः रतिपोषिका जाता इति वक्तुं तासां गानमाह उपगीयमानचरित इति ।

उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ।
वनेषु व्यचरत्क्षीवो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥

उपगीयमानं चरितं यस्येति । तस्मिन् रुचिरुक्ता । यतो वनिताः वनमिताः इति । हलायुध इति तस्यापि विचाराभाव उक्तः । किञ्च । क्षीवो मत्तः । अनेन विचाराभावः सम्यक् निरूपितः । मदेन विह्वले लोचने यस्येति लोकान् पश्यन्नपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमवस्थापन्नस्य आधिदैविकं रूपं प्रकटीभूतमिति ज्ञापयितुं वर्णयति स्रग्व्येककुण्डलो मत्त इति ।

स्रग्व्येककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।
बिभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदप्रालेयरूपितम् ॥ २२ ॥

चत्वारि विशेषणानि चतुर्मूर्तित्वसम्पत्तये निरूपितानि । स्रग्वी पुष्पमालापरिवीताङ्गः, एकमेव कुण्डलं यस्य । सङ्कर्षणस्य तदसाधारणं चिह्नम् । योग एव, न साङ्ख्यमिति । मत्तः स्वभावतः । वैजयन्त्या नवरत्नखचितया आपादलम्बिन्या मालया स हसितमुखाम्बुजं श्वेतमुखकमलं बिभ्रत् । स्वेदरूपाः प्रालेयाः हिमकणाः । तेन रूपितमिति । अनेन श्रमः सहज एव शोभाकरः, न तु क्लेशजनित इति सूचितम् । ते प्रस्वेदकणाः न शीतला भवन्तीति ॥ २२ ॥

तर्हि स्वरूपनाश[1] एव वारुण्या जात इत्याशङ्क्य, तथा प्रतीतवन्तं देवमपि नाशयतीति ज्ञापयितुं यमुनां तथा मन्यमानां निग्रहं चिकीर्षुराकारितवानित्याह स आजुहावेति ।

स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ।
निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह ॥ २३ ॥

केवलं निग्रहार्थमाकारणे सुतरां मत्तता भवतीति यत्रैव पीत्वा तिष्ठति, तत्रैव

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्रग्व्येककुण्डल इत्यत्र । चतुर्मूर्तित्वेति । वासुदेवाविष्टसङ्कर्षणाविष्टशेषो बल इति जन्मप्रकरणे निरूपितम् । तथा च त्रिमूर्तित्वं सर्वदा । अधुना पुरुषोत्तमोऽप्याविष्ट इति चतुर्मूर्तित्वसम्पत्तिरिति संख्यातात्पर्यमुक्तम् । योग एवेति । सङ्कर्षणो हि वेदात्मकः । सांख्ये चात्मानात्मविवेकः । वेदे सर्वस्यैवात्मरूपत्वादयं विवेको न तत्सम्मत इति भावः । तर्हीति । मत्तत्वे सतीत्यर्थः ।

---

1. स्वरूपनाश इति पाठः ।

जलक्रीडा कर्तव्येति जलक्रीडार्थमित्युक्तम् । नन्वेवं कृतेऽपि मत्तता भवत्येव, नदीश्वरमर्यादया स्थापिता नद्यः क्वचिदायान्ति, आगता वा कथं न मर्यादाभङ्गं कुर्युः, तत्राह ईश्वर इति । न हि स्वार्थमेव मर्यादा भवति, अन्यथा क्रीडार्थं जगन्निर्माणमिति पक्षो न स्यात् । नदीश्वरः ईशितव्यमुपसर्पति । ततो यमुनया विचारितम्, मत्तोऽयम्, मत्त एव अविचार्यैवाकारयतीति चलवाक्यमनादृत्य, आपगां नदीं अनागतां हलाग्रेण विचकर्ष । हलस्याप्याधिदैविकत्वात् देवतासहितां नदीं कूलेऽपि निम्नभावं सम्पाद्य, कुल्यामार्गेण नीतवान् । तदा देवतासहितं जलं स्वभावमार्गेणागच्छत् तेनैव मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तम् ॥ २३ ॥

एतदपि मत्तकार्यमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानपूर्वकं तथाकरणमित्याह पापे त्वं मामवज्ञायेति ।

पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहुता ।
नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ २४ ॥

मयाहुता आहूता । अथवा । यस्मात्त्वं मामवज्ञाय नागता, अतो मया हुता यथा हुता दग्धा भवति, एवं शुष्केत्यर्थः । न केवलं शुष्कमात्रं निग्रहः, किन्तु अगृह्यामपि करिष्यामि, यतो वृष्टिजलेनापि लोका नदीत्वं न मंस्यन्त इति तदाह नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेणेति । यथा केदारेण सिक्तं जलं गच्छति, ईश्वरवचनोल्लङ्घने महत्पापम्, पापे च दण्डादिकं न दोषायेति पाप इति सम्बोधनम् । तस्या अपराधमाह कामचारिणीमिति ॥ २४ ॥

इयं न तस्य प्रतिज्ञा, किन्तु निर्भर्त्सनमात्रमित्याह एवं निर्भर्त्सितेति ।

एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥ २५ ॥

आकर्षणसामर्थ्यं दर्शनादेव ज्ञातवती । सत्यमेव करिष्यतीति । ततो भीता । यदुनन्दनं भक्तकृपालुम् । चकिता आश्चर्ययुक्ता सती प्रवाहस्थानात् दूरे नीता उवाच । पादयोः पतितेति अपराधक्षमापनार्थम् । नृपेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् । अल्पो न विश्वसतीति ॥ २५ ॥

तस्याः प्रार्थनामाह राम रामेति ।

राम राम महाबाहो न जाने तव पौरुषम् ।
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते ॥ २६ ॥

आदरे वीप्सा । तेनावज्ञा परिहृता । महाबाहो इति स्वज्ञातं भगवत्सामर्थ्यमाह । तज्ज्ञानं सामान्यत एव, विशेषतो न जानामीत्याह न जाने तव पौरुषमिति । वस्तुतस्त्वं महाबाहुः । अहं परं न जान इति वा । ज्ञात्वैवापराधशान्त्यर्थं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह यस्यैकांशेनेति । माहात्म्यं हि दृष्टं जानाति । नदी पुनः भूम्या एकदेशे भवति । 'भूमिरेव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा यस्य एकदेशेन विधृता भवति भूमण्डलं सर्षपायति यस्य

१. अविज्ञायेति पाठः । २. शुष्कतामात्रमिति शोधः ।

मूर्ध्नी'ति वाक्यात् । तस्मादज्ञात्वा कृतोऽपराध इति क्षमा कर्तव्येति भावः । नन्वज्ञात्वा कृतेऽप्यपराधे दण्डो लोके दृष्ट इति चेत्, तत्राह जगतः पत इति । उदासीनव्यवस्थेयम् । पतिस्त्वज्ञानकृते न दण्डं करोति ॥ २६ ॥

ननु ज्ञायत एव सङ्कर्षणो महानिति सर्वशास्त्रसिद्धम्, तत्कथमज्ञानमिति चेत्, तत्राह परं भावं भगवत इति ।

परं भावं भगवतो भगवन्मामजानतीम् ।
मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन्प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २७ ॥

त्वयि मनुष्यभाव एव आधिभौतिकभावो वा लोकसिद्धः, न तु परो भावः । यथा भगवति कृष्णे । स एवात्राविष्ट इति न कोऽपि जानाति । अतः परं भावं साक्षाद्भगवतस्ते अजानतीं मां मोक्तुमर्हसि । भगवन्निति सम्बोधनात् इदानीं ज्ञातमिति नाग्रे अपराधः सम्भविष्यतीति सूचितम् । जातेऽप्यपराधे क्षमा कर्तव्येति सम्बोधनान्तरमाह विश्वात्मन्निति । आत्मापराधः कस्यापि न रोपकर इति । तथाप्यधिकारावेशेन भेददर्शनात् अक्षमेति चेत्, तत्राह भक्तवत्सलेति । आत्मनो भक्तत्वमाह प्रपन्नामिति ॥ २७ ॥

एवं कर्मज्ञानभक्तिप्रकारैः प्रार्थनायां कृतायां तां त्यक्तवानित्याह ततो व्यमुञ्चदिति ।

ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवान्बलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २८ ॥

तयैव मोचनार्थं याचितः, यतो भगवान् । महत इयमेव व्यवस्था । पुनरपकारं न करिष्यतीति बुद्ध्वा तथा कृतवानिति पक्षं व्यावर्तयति बल इति । स्वबलाभिनिवेशादेव तथा कृतवान्, न तु ज्ञात्वेत्यर्थः । तस्यां प्रसन्न इति ज्ञापयितुं क्रीडामाह विजगाह जलं स्त्रीभिरिति । पूर्ववन्मर्यादां त्यक्तवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह करेणुभिरिवेभराडिति ॥

एतावत्पर्यन्तं भगवत्त्वमुक्त्वा तिरोहितो भगवानिति ज्ञापयितुं तस्य वस्त्राणां क्लेदनात् वस्त्रान्तरपरिधानमाह कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायेति ।

कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे ।
भूषणानि महार्हाणि ददौ कान्तिः शुभां स्रजम् ॥ २९ ॥

कान्तिर्भगवतश्चतुर्थी शक्तिः । अत एव तामसी मूर्तिश्चतुर्थी तद्धितार्थं तस्य प्रिये नीले अम्बरे भूषणानि च तदीयानि शुभां स्रजं कल्याणसूचिकां मालां ददौ । अन्यथा अपराधस्मरणात् जीवितमेव न भवेत् । भगवदीयया सत्कृत इति तस्यान्तस्तापो निवृत्तः ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणी ।

कामं विहृत्येत्यत्र । चतुर्थी शक्तिरिति । 'श्रिया पुष्ट्ये'तिगणनायां चतुर्थीत्यर्थः । अन्यथेति । भगवच्छक्त्या सत्काराभावे भगवदीयाया यमुनाया आकर्षणरूपापराधस्मरणाद् ग्लान्या स्वावतारसमाप्तिं बलः कुर्यादित्यर्थः । रमणं भगवदाज्ञयाल्कायिकसान्त्वनार्थं कृतम् । यमुनाकर्षणं तु स्वेच्छया कृतमिति तस्यापराधत्वमिति भावः । अन्तस्ताप इति । पूर्वोक्तग्लानिरूप इत्यर्थः ।

ततस्तत्परिधानात् बहिर्मालिन्यमपि निवृत्तमित्याह वसित्वा वाससी नीले इति ।

वसित्वा वाससी नीले मालामुन्मुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलङ्कृतो लिप्तो माहेन्द्र इव वारणः ॥ ३० ॥

सजातीयेनैव सजातीयं व्यावर्तत इति नीले वाससी वसित्वा, मालां च कीर्तिमयीमुन्मुच्य, काञ्चनीं स्वरूपतोऽप्यमृतमयीं नित्यसद्गुणरूपाम् । निर्दोषगुणवान् भूत्वा रेजे । एवं स्वाभाविकीमवस्थामापन्नः स्वलङ्कृतो जातः, लिप्तश्चाङ्गरागैः । सर्वेषां दर्शनीय एव जातः, न तु गुप्त इति दृष्टान्तमाह माहेन्द्र इव वारण इति । ऐरावत इव ॥ ३० ॥

तस्य माहात्म्यमग्रेऽपि दृश्यत इत्याह अद्यापि दृश्यत इति ।

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाकृष्टवर्त्मना ।
बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥

अन्यथा अग्रे अपकीर्तिः स्यादिति । आकृष्टवर्त्मना हलाकर्षणमार्गेण । महत एव वीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव सा जाता, न तु तावदेव बलमिति । वस्तुतस्तु तदप्रयोजकम्, न पूर्णमाहात्म्यसूचकं भवितुमर्हतीति इवशब्दः ॥ ३१ ॥

एवमेकदिनकृत्यमुक्त्वा यावत्कालं स्थितः सर्वेष्वेव दिवसेषु तदतिदिशति ।

एवं सर्वा निशा याता एकेव चरतो व्रजे ।
रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥

एवं सर्वा निशा याता इति । एकेवेति प्रकारे विशेषाभावः । व्रजे चरत इति स्थानस्य समानत्वाद्वैलक्षण्यं न प्रकाशितवान्, नैत्वसामर्थ्यादिति सूचितम् । स्वपौरुषख्यापनमपि न कृतवानित्यत्र हेतुमाह व्रजयोषितां माधुर्यैराक्षिप्तचित्तस्येति । रामो हि साधनप्रधानः, भगवद्गुणाः तत्र प्रकाशन्त इति तत्साधनार्थमितरापेक्षया तत्समीचीनमिति तावन्मात्रेण पर्यवसितमतिर्माधुर्यैर्भगवद्धर्मैर्वशीकृतचित्तस्य एकेव निशा यातेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति *श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां* दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वसित्वेत्यत्र । सजातीयेनैवेति । वाससी नीले, मालिन्यमपि नीलमितिलोकप्रसिद्धिः । अतः सजातीयत्वम् । स्वरूपतोऽपीति । हिरण्मयस्य ब्रह्मधर्मत्वोपपादनान्मरणादिदोषराहित्यं नित्यसद्गुणरूपत्वं च । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इति वाक्यादिति भावः ।

अद्यापीत्यत्र । आकृष्टवर्त्मनेति । बलस्यानन्तं वीर्यं तत्सम्बन्धिना आकृष्टवर्त्मना करणेन वीर्यं सूचयतीव दृश्यते इति मूलेऽन्वयः ।

एवं सर्वा इत्यत्र । भगवद्गुणाः तत्रेति । तत्र व्रजे भगवद्गुणाः प्रकाशन्ते इति हेतोर्भगवद्गुणप्राकट्यसाधनार्थमितरापेक्षया व्रजरूपमेव स्थानं समीचीनमिति हेतोस्तत्रत्ययोषितां माधुर्येषु व्रजसम्बन्धमात्रेण हेतुना पर्यवसितमतिर्जात इत्यर्थः । माधुर्यपदार्थमाहुः भगवद्धर्मैरिति । भगवति प्रकारैरनुकल्परूपैः कटाक्षादिधर्मैरित्यर्थः ।

---

१. तत्वसामर्थ्यादिति पाठः । २. जातेति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

कामस्य पूर्तिमुक्त्वात्र क्रोधस्यापि निरूप्यते ।
कंसादेरिव दुष्टानां मोक्षोऽत्र विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सस्थानस्य सदेवस्य पोषकैः सहितस्य च ।
विपक्षिणो नाशरूपः पूर्वस्माद्वचसा पृथक् ॥ २ ॥
लौकिकैरपि वाक्यैर्यः कामादौ प्रविशेत् पुमान् ।
तं कृष्णो मोचयेत् सत्यं सर्वथेति निरूप्यते ॥ ३ ॥
पौण्ड्रकस्य समित्रस्य कर्मोपासनसंयुतौ ।
साधारवंशमात्रस्य नाशः सप्तदशेऽभवत् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये पूर्वोक्तानां तामसप्रभृतीनां सात्त्विकत्वापादनात् गोपिकानां सकामत्वात् सात्त्विकप्रकरणे कामः पूरितः । अधुना कंसवत् प्राकृतैरपि वाक्यैः ये भावं कृतवन्तः, तेषां मोक्षरूपो निरोधो निरूप्यते । दैत्यांशानां द्विष्टानां साक्षान्मोक्षो नास्तीति निरोधरूप एव मोक्षो निरूप्यते । तत्रापि कामक्रोधयोः समानकाले प्रादुर्भाव इति शक्तिरपि विभक्तेति यदेव गोपिकानिरोधार्थं भगवान् रामो गतः, तदेव साक्षाद्भगवतोऽपि नियोगं वक्तुं काशीदाहकथा आरभ्यते । तस्याः प्रस्तावनामाह ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सप्तदशेऽध्याये । सस्थानस्येति । बाणासुरप्रसङ्गे तस्य स्थानं स्थापितम् । अत्र काशीस्थानसहितस्य विपक्षिणो नाशः । तत्र देवे महारुद्रे प्रसादः । अत्र देवस्याभिचाराग्नेर्नाशः । तत्र पोषकाणां रुद्रगणानां स्कन्दादीनां च स्थापनम् । अत्र पोषकाणां सुदक्षिणर्त्विजां नाशः । तत्र विपक्षिणो दर्पदूरीकरणमात्रम् । अत्र विपक्षिणो नाशः । एवंप्रकारैरयं मोक्षरूपो निरोधः पूर्वस्माद्बाणासुरनिरोधात्पृथग्भिन्नप्रकारकः । तत्र हेतुः वचसेति । तत्र 'प्रह्लादाय वरो दत्त' इतिवाक्यात्तथा । अत्र तादृशवचनाभावादित्यर्थः । लौकिकैरिति । एता गोप्यः 'श्रुतपूर्वो बलं द्रष्टु'मिति वाक्यात् लोकवाक्यश्रवणाद्भगवद्विषयककामे प्रविष्टाः । पौण्ड्रकश्च'इति प्रस्तोभितो बाले'रिति वाक्यात् लोकवाक्यश्रवणात् भगवद्विषयकक्रोधे प्रविष्ट इति भावः । कर्मोपासनेति । एतत्संयुतौ सत्यामित्यर्थः । आधारभूतं यद्वंशमात्रं तत्सहितस्य मित्रकाशीराजसहितस्य पौण्ड्रकस्य नाशोऽभवदिति सप्तदशे निरूप्यते इति पूर्वेणान्वयः । साक्षान्मोक्ष इति । भक्तानामिव भगवता सह सर्वकामाशनरूपं 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'नितिश्रुत्युक्तं सायुज्यमित्यर्थः । निरोधरूप इति । 'निरोधोस्यानुशयन'मितिवाक्यात् भगवतः शक्तिभिः सह तदधिकारोचितरूपेण स्थितिस्ततस्तत्र लय इत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच—नन्दव्रजं गते रामे करूपाधिपतिर्नृप ।
वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥

'करूपान्मानवादास'न्निति कारूपा एव करूपाः क्षत्रियाः, ते वस्तुतः उत्तरापथराजानः ब्राह्मणभक्ता धर्मपराश्च । तेषामधिपतिः कश्चित्कस्यचिद्वसुदेवनाम्नः पुत्रः पुराणेषु वासुदेवोऽवतरिष्यतीति श्रुत्वा, वसुदेवपुत्रत्वादहमेव वासुदेव इति भगवदिच्छया तस्य वासुदेवोऽहमिति निरन्तरं भावनोत्पन्ना । तद्देहात्मवादिन एवेति बहिर्मुखस्यैव वासुदेवभावनया स्वदेशं परित्यज्य काश्यां वासे बुद्धिरुत्पन्ना । ततः काशिराजेन सह मैत्रीं विधाय काश्यामेव स्थितः । एवं स्थितौ वासुदेवद्वैविध्यं शास्त्रसिद्धं न भवतीति स्वस्मिन् *वासुदेवभावना दृढेति अन्तर्धर्मैरेकरूपता युक्तेति बहिरपि भगवच्चिह्नानि धृत्वा, स्थानवशा*न्महादेवकृपया च सानुभावोऽपि सन्, भगवतो दुर्गाश्रयणादिव्यामोहकलीलां संचिन्त्य, वासुदेवे तदनुपपन्नमिति स्वयमेव वासुदेवः, नान्य इति निश्चित्य, मुख्यनिषेधार्थं कृष्णाय भगवते दूतं प्राहिणोत् । ननु स्वयं वासुदेवो भवत्येव, नापि द्वैधमस्ति, अवतारबाहुल्येऽपि समानकालीने न विरोध इति किमिति प्राहिणोदिति चेत् । तत्राह अज्ञ इति । नायं किञ्चिच्छास्त्रतोऽनुभवतो वा जानाति ॥ १ ॥

तर्हि कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह त्वं वासुदेवो भगवानिति ।

त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥

बाला अनभिज्ञाः दुर्ज्ञमूर्खबालकाः, ते वासुदेवो लोके अवतीर्ण इति श्रुत्वा सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् निकटस्थमेव तं वासुदेवं वासुदेवनामानं पौण्ड्रक इत्यपराभिधेयं त्वं वासुदेव इत्याहुः । अतो बालकवाक्यात् तैः प्रस्तोभित आत्मानमच्युतं मेने । वासुदेव इति योगव्यावृत्त्यर्थं भगवानिति । तादृशस्य कथं जन्मेत्याशङ्क्याह अवतीर्ण इति । किमर्थमवतीर्ण इत्याकाङ्क्षायामाह जगत्पतिरिति । जगदुद्धारार्थमवतीर्ण इत्युक्तं भवति । एवं प्रस्तोभितः प्रोत्साहितो बालकवत् आत्मानमच्युतमेव मेने ॥ २ ॥

दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ।
द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नन्दव्रजमित्यत्र । वासुदेव इतीत्यस्यानन्तरं भावयामासेति शेषो ज्ञेयः । तद्देहात्मवादिन इति । तद्वासुदेवत्वभावनं देहस्य वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेवत्वादात्मापि वासुदेव इति बुद्ध्यैव जातम्, नतु भगवतः सर्वरूपत्वाद्ब्रह्मोहमिति ब्रह्मात्मवादबुद्ध्येत्यर्थः । वासुदेवो भवत्येवेति । भगवतः सर्वरूपत्वादिति भावः । नापि द्वैविध्यमिति । 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतेरित्यर्थः ।

---

१. कामरूपा इति पाठः । २. द्वैविध्यमिति लेखपाठः ।

तदा द्वैतबुद्धिर्बाधिकेति अज्ञत्वात् बहिर्मुखत्वात् मुख्याद्वैतमज्ञात्वा बाह्यद्वैतं निराकर्तुं दूतं च प्राहिणोत्। बहिर्मुखस्य तथाभावनमेवैकोपराधः, सुतरां भगवते दूतप्रेषणमिति अपराधसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कथं सद्भिर्न निवारित इति चेत्। तत्राह **मन्द** इति। मन्दस्तुच्छः हीनबुद्धिरिति यावत्। तेन सद्भिरुपेक्षित इत्यर्थः। तर्हि स्वापेक्षयापि भगवत्युत्कर्षं पश्यन् गोवर्धनोद्धरणादिकमपि शृण्वन् कथं प्रतिस्पर्धां कृतवानित्याशङ्क्याह **अव्यक्तवर्त्मने कृष्णाये**ति। भगवन्मार्गः कुत्रापि नाभिव्यक्तः, अतो माहात्म्यस्य अस्पष्टत्वात्तथाकरणमुचितमेवेत्यर्थः । तथापि **द्वारकायाम्**। 'काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नान्या कथञ्चने'ति वाक्यात् भ्रान्तपरिकल्पितादन्या द्वारकापि न भवतीति निश्चित्य, द्वारकायामेव स्थिताय भगवते नाट्यक्रीडायामिव उन्मत्तवाक्यमिव प्रेषितवान् । सर्वथा अप्रसिद्धोर्थः पुरःस्फूर्तिकबाधे सर्वसम्मतो न भवतीति । एतादृशोऽपि लोके व्यवहारोऽस्तीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **यथा बालो नृपो बालकृत** इति। सोऽपि स्वक्रीडायामेव स्वकीयेषु वदति, नतु मुख्ये समागत्येति चेत्। तत्राह **अबुध** इति। एतदपि न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दूतोऽपि स इव भ्रान्त इति तस्य कथं गमनमित्याशङ्कां निवारयन् कृत्यमाह **दूतस्त्वि**ति।

दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम्।
कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत् ॥ ४ ॥

द्वारकां समागत्य, तत्रापि सभायां स्थितम्, प्रभुं तत्र सभायां स एव प्रभुरिति सर्वैरङ्गीक्रियमाणम्। वस्तुतोपि कृष्णं सदानन्दम्। दृष्टैव सर्वतापनाशकं सानुभावं कमलपत्राक्षम्। राज्ञः पौण्ड्रकस्य सन्देशमब्रवीत्। अनेनावश्यकवक्तव्यत्वं दोषाभावश्च सूचितः॥४॥

राजवाक्यमाह **द्वयेन**।

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः।
भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याभिधां त्यज ॥ ५ ॥

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमिति। स एक एव भवितुमर्हति। उभयोः प्रयोजनाभावात्। तर्हीदं वाक्यं विपरीतं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह **न चापर** इति। अपरः यो न राजा सामान्यमात्रं च प्राप्तः स न भवतीत्याशयः। किञ्च। कार्यमपि त्वयि विरुध्यते, न मयीत्याशयेनाह **भूतानामनुकम्पार्थ**मिति। त्वया अक्षौहिणीवधेन भूतानुकम्पा न क्रियत इत्यभिप्रायः। नन्वेवमस्तु, दूतः किमिति प्रेष्यत इति चेत्। तत्राह **त्वं त्वि**ति। मिथ्याभिधां वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेव इतिसंज्ञाम्। सरस्वती तु 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दित'मिति वाक्यात् शुद्धसत्त्वे आविर्भूतत्वमेव, अतो मिथ्याभिधात्वमिति ॥ ५ ॥

---

१. स्थिरता माहात्म्यं कुतो ज्ञातवानित्याशङ्का अर्थाक्षिप्ता ज्ञेया ।

ननु योगस्य विद्यमानत्वात्कथं मिथ्यात्वम्, कथं वा त्यागः कर्तुं शक्यत इति चेत् । सत्यम् । नहि लोके पितृपुत्रत्वेन नाम भवति । अन्यथा नामकरणं व्यर्थं स्यात् । अतो योगो विद्यमानोऽपि व्यवहारे न वक्तव्यः । अयमेव च त्यागः यल्लौकिकवैदिकव्यवहारेषु तन्नामाख्यापनम्, भ्रमजनकत्वात् मिथ्यात्वमिति मन्यते, वासुदेवः परब्रह्मणोऽपि नामेति, अन्यान्यपि चिह्नानि त्यक्तव्यानीत्याह यानि त्वमस्मच्चिह्नानीति ।

यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्त्वत ।
त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ॥ ६ ॥

पूर्वं स्वस्मिन् वासुदेवत्वं सिद्धमिति अस्मच्चिह्नत्वं चक्रादीनाम् । नन्वस्मास्वन्यचिह्नानि कथं भवेयुः, अतोऽस्मच्चिह्नान्येव तानीत्याशङ्कायामाह मौढ्याद्बिभर्षीति । अस्मन्मौढ्याच्चिह्नानि बिभर्षीति वास्तवोऽर्थः । जीवा भगवदाविर्भावेऽपि भगवन्तं न जानन्तीति भगवान् चिह्नानि बिभर्ति । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । अस्मद्धेतोः । तत्रापि प्रयोजकधर्मात् मौढ्याद्धेतुत्वमुद्धारार्थमेव । नाशस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । सात्त्वतेति वंशनाम्ना वैष्णवनाम्ना वा सम्बोधनम् । तेन वैष्णवन्यायेन शङ्खचक्रादिधारणं न निषिध्यत इति सूचितम्[2] । सत्त्वप्रधानाः सात्त्वाः । सात्त्वत इति तसिल् । विसर्गपाठो वा । लोपो वा द्रष्टव्यः । भक्तजनानुरोधात् बिभर्षीति । एवं विरुद्धनिराकरणं सम्बुद्ध्योक्त्वा, स्वस्य कृपालुतामाविष्कुर्वन्नाह एहि मां त्वं शरणमिति । लौकिकदृष्ट्या सामर्थ्यं न दृष्टमिति यदि नागमनम्, तदा मम आहवं देहि । आ समन्तात् त्वं मामेहि प्राप्नुहि । यथा निकटे गते मम सायुज्यसिद्धिर्भवति । अहमितः स्वस्थाने गन्तुमशक्त इति । इदमपि कृपाकार्यं स्वयमागत्योद्धरणम् । नोचेत्, मम यं आह । मह्यमेतावत्सुखं दास्यामीति वद । तदा निश्चिन्ततया सन्देहाभावात् त्वत्समीपागमने यत्नं करिष्यामीति ॥ ६ ॥

एतद्वाक्याद्भगवद्भक्तानां क्रोधे उत्पन्ने तस्य परलोकसिद्धिरपि न भवतीति तेषां तच्छ्रवणेन कौतुकरस एव जात इत्याह कत्थनं तदुपाकर्ण्येति ।

श्रीशुक उवाच—**कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।**
उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥

कत्थनं स्वश्लाघाम् । पौण्ड्रकमिति नाम्ना तस्य हीनत्वमुक्तमेव । पुण्ड्रा हीनाः चण्डालविशेषाः, तद्भावादुत्पन्नः पौण्ड्रः, कुत्सितार्थे कप्रत्ययः, अधमस्वभावोत्पन्नेष्वप्यधम

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यानि त्वमित्यत्र । वास्तवार्थपक्षे सात्त्वतपदस्यार्थमाहुः सत्त्वप्रधाना इति । तथा चास्मदितिपञ्चमीबहुवचनान्तस्य सात्त्वत इति तसिलन्तं विशेषणम् । यं आहेति व्याख्याने लोटो मध्यमपुरुषस्य च व्यत्ययेन लट्प्रथमपुरुषश्च । मामेहि ततः शरणं शरणमार्गं देहि, नोचेन्मम यं वदेत्यन्वयः ।

---

१. भावेनेति पाठः । २. सूचितं भवतीति पाठः ।

इति । तत्रापि न देह एव तस्य दुष्टः, किन्त्वन्तःकरणमपीति ज्ञापयितुमाह अल्पमेधस इति । सभ्याः सभार्हाः । उग्रसेनो राजा येषामिति धर्मविचारो निरूपितः । सर्व एव विचारकाः प्रमेयमत्यन्तं बाधितमिति उच्चकैर्जहसुः । तदेति विचारात्पूर्वमेव ॥ ७ ॥

उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ।
उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ॥ ८ ॥

ततः परिहासकथां कृतवन्तः । अज्ञा इव भूत्वा कीदृशोऽयं वासुदेवः, कथं भक्तपरायण इत्यादिप्रस्तोभनावाक्यैः । उपहासकथामुक्त्वा स्थितेषु तेषु भगवान् दूतमुवाच । भगवद्भावं प्राप्तो वदतीति तस्य वाक्याकरणे तस्याग्रे भगवत्त्वमपि न सेत्स्यतीति तद्वाक्यं यथाकथञ्चित्सत्यं करोति । उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानीति । यैर्धर्मैर्मौढ्यं प्रतीतं भवति, जीवत्वं वा प्राकृतत्वं वा । मूढेति सम्बोधनम् । लोकप्रतीत्या यैः कृत्वा त्वमेवं विकत्थसे, आत्मानमेव बहु मन्यसे, यद्यहमज्ञत्वादिधर्मप्राकट्यं न कुर्याम्, तदा तवैवं विकत्थनं न भवतीति । अत एव अस्मचिह्नानीति जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितम् । मद्धर्मपरित्यागद्वारा मामेव परित्यज्य मां शरणमेहि । शरणरूपं मां प्राप्नुहि । जीवाश्रयो भगवान् भवतीति जीवाश्रितश्च तिष्ठतीति । शिष्टमङ्गीकृतं न विरुद्धमिति ॥ ८ ॥

यदुक्तमहं शरणार्ह इति, तज्जीवानां नाश्रयत्वम्, किन्तु ब्रह्मण एवेति प्रार्थितं च देयमिति शरणे निर्णयमाह मुखं तदपिधायेति ।

मुखं तदपिधायाज्ञ कङ्कगृध्रवटैर्वृतः ।
शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥

तत्रैव काशीनिकटे त्वं शुनां शरणं भविता । अहोरात्रसमसङ्ख्याताः तद्देवताः यमालये श्वानः तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः । जीवाश्च श्वान इत्यपरे । 'गतिसामान्यात्' । 'क्षुत्परीतो यथा दीन' इति वाक्यात् । इन्द्रियाणि वा कुत्सिततरतानि । त एव हि तादृशं शरीरमा-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उत्स्रक्ष्ये मूढेत्यत्र । अत एवेति । अज्ञत्वादिधर्मप्राकट्यादेव त्वया एवं निरूपितम् । तथापि त्वदुक्तमेवास्तु । अस्मचिह्नानि विमर्षीत्यस्य त्वदभिमतव्याख्यानेपि त्वयैव जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितम् । अतस्त्वया स्वपरत्वेनोक्तं त्यक्त्वैहि मामितिवाक्यं मत्परत्वेन जानीहि । तत्पक्षे मूले मां भगवन्तं परित्यज्य मां भगवन्तं शरणमेहीत्यन्वयः । भगवत्परित्यागपदार्थमाहुः धर्मपरित्यागद्वारेति । धर्माणां भगवतश्च भेदाभेदव्यवस्थापनात्तत्परित्यागः परम्परया भगवत्परित्यागः । तथा च मां परित्यज्येत्यस्य मद्धर्मान्परित्यज्येत्यर्थः । ततो मां शरणमेहीति मूलेर्थः । तद्धर्मेति । तत्त्वदुक्तं जीवधर्मग्रहणं धर्मेत्यादिप्रकारकमित्यर्थः । त्वदभिप्रेतार्थस्तु विरुद्धत्वान्न मन्तव्य इत्याशयेन तदभिप्रेतार्थमनुवदन्ति जीवाश्रितश्चेति । दिष्टमिति । शरणत्वातिरिक्तमित्यर्थः । शरणत्वं तु न मन्तव्यमित्याहुः यदुक्तमिति ।

१. परिहासकथामिति पाठः । २. जीवोऽपि इति पाठः ।

यन्ति। कालावयवा जीवा इन्द्रियाणि वा। मुखंपिधानकर्ता पुत्रादिर्भवति। सर्व एव रणीया इति मुखस्यापिधानमेव। अज्ञेति। ज्ञानिनो ज्ञानेन देहो दग्धो भवतीति पप्रतिपत्तिः, यथाकथञ्चिदपि भवतीति अपिधानं 'तदा' न दूषणं भवेत्। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं बोधनम्। कङ्कास्तामसाः, गृध्रा राजसाः, चेकाः सात्त्विका इति त्रिविधैरपि भक्षकैर्वेष्टितः। धिभौतिकाद्यभिमानिन्यो देवताः सर्वाश्चातः परं न परिपालयिष्यन्तीति। शरणं हि पामनुद्वेजकं भवति, तज्जीवतो न भवतीति, हतः सन् यदा शयिष्यसे, तदा शुनां शरणं भवितेति संस्काराभावोऽप्युक्तः। देहस्य येयं प्रतिपत्तिरुक्ता, साऽस्मृता। अन्ते युद्धसमये तत्रासक्तो न भविष्यतीति बोधनार्था। तदैव तस्य मोक्षो भवेदिति मोक्षदात्रा तथैव वक्तव्यम्॥ ९॥

स दूतस्तथैवोक्तवानिति दूतो गुरुस्थाने जात इत्याह इति दूत इति।

इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत्।
कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह॥ १०॥

तद्भगवतोक्तमाक्षेपं स्वामिने स पोषक इति तद्धितार्थं सर्वमेवाहरत्, नत्वन्यथाभावं न्यूनं वा कृतवानित्यर्थः। वाक्यं प्रेषयित्वा स्वयमपि प्रस्थित इत्याह कृष्णोऽपि रथमास्थायेति। यद्यपि भगवान् तत्रैव प्रादुर्भूतः तस्य मुक्तिं दातुं शक्तः, तत्रापि कृष्णः फलरूपः भक्तकृपालुर्वा। सोऽप्यभेदमार्गेण भक्तो भवतीति, तत्स्त्रीणां दुःखं भवतीति, यद्यपि

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

मुखं तदपिधायेत्यत्र। पक्षत्रयार्थान् क्रमेणाहुः कालावयवा इति। देहो दग्ध इति। लिङ्गशरीरं ज्ञानेन दग्धं भवतीत्यर्थः। शेषप्रतिपत्तिरिति। शेषस्य स्थूलदेहस्य प्रतिपत्तिर्गतिरित्यर्थः।

इति दूत इत्यत्र। स्वामिने इत्यस्यार्थमाहुः स पोषक इति। स पौण्ड्रको दूतस्य पोषको भवति इति हेतोस्तस्य हितार्थं सर्वमाहरदित्यर्थः। तथा च स्वामिने इति तादर्थ्ये चतुर्थी। स्वामिहितार्थमित्यर्थः। यद्यपीति। 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष'मितिन्यायेन तत्रैव पौण्ड्रकहृदयप्रदेशे प्रादुर्भावेन मुक्तिदानसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्तत्र गमनं नोचितम्; तथापि कृष्णत्वाद्गत इत्यर्थः। तथापि भक्तार्थमेव गन्तव्यम्, नत्वेतादृशार्थमित्यत आहुः सोप्यभेदेति। सोपि भक्त एव भवति। मार्गभेद एव, न तु प्राप्यभेदः। 'गोप्यः कामा'दित्यत्र तथोक्तेः। अतो गत इत्यर्थः। कृष्णपदस्य फलरूपत्वपक्षे आहुः तत्स्त्रीणामिति। हृदये एवाविर्भावे तत्स्त्रीणां भगवद्दर्शनं न स्यात्, तदा तासां दुःखं तिष्ठेदेव। अतस्तासु कृपया स्वदर्शनेन तासां कृतार्थत्वाय तत्र गत इत्यर्थः। भक्तकृपालुतावाचकत्वपक्षे आहुः यद्यपीति। ननु भक्तत्वे तु सुतरामत्रैवाकारणीयः, न तु तत्र स्वयं गन्तव्यमिति यद्यपि भवति, तथापि सुस्थो भगवान्भक्तकार्यं करोतीति सूचयितुं जगामेत्यर्थः। हेत्यनेनोक्तमा-

१. मुख्यपिधानकर्तेति पाठः। २. मदा इति पाठः। ३. तत्रासक्तेति पाठः।

भगवता न गन्तव्यम्, तथापि रथमास्थाय रथस्थितः सुखो भक्तकार्यं करोतीति काशीमुपजगाम । तामसस्थाने भगवदाविर्भावः सहसा न भवतीति स्वयमपि काश्यां न प्रविष्टः, अन्यथा काशीत्वमेव न स्यात् । अत एव उप समीप एव जगाम ॥ १० ॥

सोऽपि ग्रामाद्बहिर्भगवन्तं द्रष्टुमागत इत्याह पौण्ड्रकोऽपीति ।

पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ।
अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतम् ॥ ११ ॥

अन्यथा तस्य काश्यां किंवा भवेदिति तस्य भगवत उद्योगमेतावद्दूरं समागमनम् । महारथ इति युद्धाभिनिवेशात् शौर्यलक्षणः स्वधर्म उक्तः । अक्षौहिणीभ्यां सहितः, तस्य तावत् बलं सहजम्, सर्वसामग्र्या सहितो भगवत्समीपं गच्छेदिति । द्रुतं पुरान्निश्चक्रामेति । भगवदिच्छया समागतः कालः तत्रैव शरीरं गृह्णीयादिति भयाद्द्रुतमेव पुरान्निर्गमनम् ॥ ११ ॥

काशिराजोऽपि तन्मित्रमिति तस्याप्यधर्मगतिर्भविष्यतीति तस्याप्यागमनमाह ।

तस्य काशिपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥ १२ ॥

तस्य काशिपतिरिति । मित्रत्वात्पार्ष्णिग्राहो भूत्वा अन्वयात् । नृपेति सम्बोधनम् । राजधर्मस्तथाविध इति ज्ञापयितुम् । तिसृभिरक्षौहिणीभिः सहित इति । तस्य तावदेव बलम् । तत्र भगवान् प्रथमं कृपया पौण्ड्रकं दृष्टवानित्याह अपश्यत्पौण्ड्रकमिति । भगवज्ज्ञानेन विद्धः स्वाभाविकं दोषं त्यजतीति । यतो हरिः[1] ॥ १२ ॥

तथा कृपायां तस्य जीवत एव सारूप्यं हेतुत्वेन वर्णयति शङ्खेति ।

शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ।
बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्चर्यं यद्यपि भगवांस्तत्रैवेत्यारभ्य विवृतम् । एतावत्करणमाश्चर्यं तथापि कृतवानित्यर्थः । ननु हृदये आविर्भावेनापि भक्तकार्यं तु सिध्यत्येवेत्यत आहुः तामसेति । तस्य तामसस्थानस्थितत्वात्तद्धृदये सहसा साधनव्यतिरेकेणाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । साधनैस्तामसत्वदोषे निवृत्ते तत्राप्याविर्भावो भवति, नतु साधनव्यतिरेकेणेति सहसेत्युक्तम् । अतो भक्तकृपालुत्वात्तत्कार्यार्थं गत इत्यर्थः । स्वयमपि नेति । तत्राविर्भूतो न भवत्यन्यत्र मथुरायामाविर्भूतोपि स्वयं न प्रविष्ट इत्यपिशब्दः । अन्यथेति । भगवतस्तत्र प्रवेशे काशीत्वमेव गच्छेत् । महत एव प्रसिद्धिहेतुत्वेन विष्णुपुरीत्वापत्त्या मथुरात्वं द्वारकात्वं वा स्यादित्यर्थः ।

पौण्ड्रकोपीत्यत्र । अन्यथेति । बहिर्गमनाभावे काश्यां स्थितस्य तस्य किं वा कार्यं भवेत् । तत्र भगवत्सान्निध्याभावान्मुक्तियुद्धादिकं किमपि कार्यं न भवेदित्यर्थः ।

---

१. रद इति पाठः ।

कृत्रिमसहजभुजेषु शङ्खं अरिश्चक्रं च सहजयोर्धृतवान् । गदाशार्ङ्गौ कृत्रिमयोः । श्रीवत्सादिचिह्नान्यपि कृतवान् । कौस्तुभसमानाकृतिमणिं कृत्वा कण्ठे स्थापितवान् । अन्ये तु श्रीवत्सकौस्तुभौ चर्म छित्वा तत्र स्थापितवानित्याहुः । तथा सत्यकृत्रिमता स्यादिति । वनमालाविभूषितमिति । यथैव नित्यनूतना भवति, तथा वनमालां सम्पादयतीति ॥ १३ ॥

कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ।
अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥

कौशेयवाससी पीते, भगवानिव वसानः समागतः, न तु कञ्चुकादिकं परिधाय, अन्यथा अन्ते वेषवशादन्यथा गतिः स्यात् । गरुडध्वजमिति । चित्रमयीं दारुमयीं वा गरुडमूर्तिं ध्वजे स्थापितवानिति । भजनीयोऽन्यो नास्तीति, धर्मश्चान्यो न कर्तव्य इति, भक्तैः सह स्वयमात्मानमेव पूजयतीति, अमूल्यमेव मौलिमाभरणानि च सम्पादितवान् । तथैव मकराकृतिकुण्डले । ध्यानेन भगवदावेशाच्च सर्व एव भगवद्धर्मास्तत्राविष्टा इति स्फुरत्पदेन सूचितम् ॥ १५ ॥

तस्य रूपं दृष्ट्वा भगवान् संतुष्टः अभिनन्दनं कृतवानित्याह ।

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितम् ।
यथा नटं रङ्गगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितमिति । परं कृत्रिमम् । आस्थितमिति तत्रासक्तिर्महतीति वेषस्य न केनाप्यंशेन भङ्गः सूचितः । कृत्रिमत्वे गतिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य, रसोत्पादकत्वात् 'स्थाय्येव भावो रस' इति 'अधिकं तत्रानुप्रविष्ट'मिति निरूपयितुमाह यथा नटं रङ्गगतमिति । अतिहर्षात् भृशं विजहास । तस्य सर्वं भावं स्मृत्वा सर्वस्यैवाभिनन्दनं कृतवानित्यर्थः । यतो हरिः ॥ १५ ॥

ततः सेनायाः प्रथमं भगवत्यतिक्रममाह शूलैरिति ।

शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ।
असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥ १६ ॥

शिवप्राधान्यात् प्रथमं शूलग्रहणम् । दशभिरायुधैः सर्वप्रकारेण हरिं तूष्णीं स्थितं तान् गणयन्तं[1] प्राहरन् ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गरुडध्वजमित्यत्र । ध्वजस्थापनस्य तात्पर्यत्रयमाहुः भजनीय इति । धर्मश्चेति । भक्तैः सहेति ।

दृष्ट्वा तमित्यत्र । कृत्रिमत्वे इति । रसस्य स्थायित्वनियमाद्रसो न हीयते, किन्तु कृत्रिमत्वमधिकं प्रविष्टं व्यभिचारिभाववदिति निरूपयितुं रसोत्पादकत्वमाहेत्यर्थः । शूलैरिति । शूलादिदशसंख्यातात्पर्यमाहुः सर्वप्रकारेणेति । सगुणनिर्गुणप्रकारेणेत्यर्थः । हरिपदस्यार्थमाहुः । तूष्णीं स्थितमिति ।

---

१. तमगणयन्तमिति पाठः ।

ततोऽक्लिष्टकर्मा भगवान् तां सेनां दूरीकृतवानित्याह कृष्णस्त्विति ।

कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ।
गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७ ॥

तुशब्देन भगवतो जयमाह । तद्बलं प्रहरणकर्तृ । पौण्ड्रककाशिराजयोरिति सात्त्विकतामसभावापन्नयोरपि । राजसा एव हन्तव्या इति तयोरमारणमाशङ्क्य नामग्रहणम् । अङ्गानि गणयति गजेति । तयोरराजसत्वात् सेनाव्यवस्था कदाचिन्न भवेदिति तदर्थं गणना । गदादिभिः चतुर्भिरेव आसमन्तादार्दयत् पीडितवान् । अस्त्रादिसहितैर्बाणैः कृत्वा दाहपर्यन्तं कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह यथा युगान्त इति । प्रजानां क्षयो यस्मात् तादृशो हुतभुक् प्रलयाग्निः ॥ १७ ॥

ननु महादेवः कथं तत्साहाय्यं न कृतवानित्याशङ्क्याह आयोधनमिति ।

आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखण्डितैः ।
बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥

चक्रेण खण्डितै रथादिभिः कृत्वा आयोधनं रणभूमिर्बभौ । तैश्चितं व्याप्तं प्रसारितम् । तर्हि तद्दृष्ट्वा मूलभूतौ पलायितौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह मोदवहं मनस्विनामिति । मोदं वहतीति । भूतपतेर्महादेवस्याक्रीडनं क्रीडास्थानं कृतवान् । तत्राप्युल्बणमत्युत्कटम्, येन भक्तोऽपि न स्मृतः ॥ १८ ॥

अथ पौण्ड्रकवधार्थमुद्यतः स्वोपदिष्टोऽर्थस्तेन विस्मृतो मा भवत्विति पुनः स्मारयति अथाहेति द्वाभ्याम् ।

अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भोभो पौण्ड्रक यद्भवान् ।
दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥
त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतम् ।
व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥

शौरिरिति पितृपितामहनाम्ना भगवत उत्कर्षं पौण्ड्रकेति तस्यापकर्षं चाह भो भो पौण्ड्रकेति । तस्य सहजो दोषः भगवता कीर्तित इति तन्नाशो निरूपितः । यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह, तान्यस्त्राणि सहजानि ते तुभ्यं त्वदर्थं उत्सृजामि, यैस्त्वं सहजस्तादृशो भविष्यसि । मे अभिधानं वासुदेवेति यत्त्वया मृषा धृतम्, भगवद्भावात् पूर्वमेव बालकवाक्येन स्थापितम्, तत्त्याजयिष्ये । सहजं तु दास्यामीति । यदि संयुगे न हनिष्यामि, तदा निकटे समागत्य सायुज्यं दास्यामि । इदानीं युद्धार्थमेवागत इति सारूप्यमेव प्रयच्छामि ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आयोधनमित्यत्र । मूलभूताविति । सेनायां मुख्यौ पौण्ड्रककाशिराजावित्यर्थः ।

त्याज्ययिष्य इत्यत्र । व्रजामि शरणमित्यस्यार्थमाहुः सायुज्यं दास्यामीति । तथा च त्वदर्थं शरणत्वं व्रजामि प्राप्नोमीति तदर्थः ।

अयं दोषः दूतप्रेषणाज्ञातः, अन्यथा सायुज्यमेव भवेत् । यदि तूष्णीं तिष्ठेदित्यर्थः । अनेनैवमपि सूचितम् । इदानीमपि चरणे चेत्पतति, सायुज्यमेव दास्यामीति ॥ २० ॥

तथाप्यनिवृत्तं भगवान्मारितवानित्याह इति क्षिप्त्वेति ।

इति क्षिप्त्वा सितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।
शिरोऽवृश्चद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥ २१ ॥

क्षेपो दोषसंस्मारणम्, सितैः तीक्ष्णैर्बाणैः अश्वान् हत्वा विरथीकृत्य चक्रेण शिरश्चिच्छेद । भक्तवधोऽनुचित इत्याशङ्क्य, परोपद्रवकारित्वात् मारितवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह वज्रेणेन्द्र इति । यद्यपि 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' इति तेषां पक्षच्छेदोऽनुचितः, तथापि लोकेऽप्युपद्रवकर्तृत्वाद्धननमिन्द्रद्वारा । पक्षावेव शिरःस्थानीयौ ॥ २१ ॥

सात्त्विकवधमुक्त्वा तामसवधमप्याह तथा काशिपतेरिति ।

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।
व्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥

विरथीकृत्य तमप्याक्षिप्य । चक्रेण हतो मुक्तो भविष्यतीति, छिन्नमपि शिरश्चेद्भगवान् पश्येत्, तथापि मुक्तो भवेदिति कालावयवभूतैः पत्रिभिर्बाणैः शिर उत्कृत्य काशिपुर्यां व्यपातयत् । साहाय्यं शरीरेणैव कृतमिति शरीरांशः तस्य मुक्तः कृतः । तस्य मध्ये पतनादिकमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह पद्मकोशमिवानिल इति । अनेन व्याजेन भगवान् महादेवे तच्छिरःकमलपूजां कृतवानिति द्योतितम् ॥ २२ ॥

युद्धमुपसंहरन् भगवतो द्वारकागमनमाह एवं मत्सरिणं हत्वेति ।

एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।
द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥

भक्तस्यापि हनने मात्सर्यमेव हेतुः, काशिराजवधे तत्सखित्वं हेतुरिति । ततो भगवत्कृतं लोकशास्त्राविरुद्धमिति ज्ञापयितुं सिद्धैर्गीयमानकथामृत इत्युक्तम् । एवं सर्वदुःखहर्ता तेषां दुःखं दूरीकृत्य द्वारकामाविशत् ॥ २३ ॥

पौण्ड्रकस्य हननानन्तरं या गतिर्जाता तामाह स नित्यमिति ।

स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबन्धनः ।
बिभ्राणश्च हरे रूपं स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥

स तन्मयोऽभवत्, तेन व्याप्तोऽभवत् । आत्मनि परमात्मा आविष्टः तेनावेशी जातः । शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणसद्भावे आधिदैविकानि शरीरादीनि तत्राविष्टानि,

---

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा काशिपतेरित्यत्र । मुक्तः कृत इति । मस्तकाच्छिन्नः कृतः । शरीरं पौण्ड्रकसमीपे मस्तकं काश्यां पातितमित्यर्थः । अनेनेति । पद्मकोशदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।

स नित्यमित्यत्र । शरीरेन्द्रियेति । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति पक्षे वासनात्मकदेहादिसद्भावे तत्र वासनात्मकदेहादौ आधिदैविकानि शरीरादीन्याविष्टानीत्यर्थः ।

अन्यथा तु स्वतन्त्रावेशीव भगवद्गणो जातः, तत्र च भगवत इव तस्यापि लीला भविष्यतीति मुख्यः पक्षः । विष्णुदेवतानुरूपत्वे तु वैष्णवलोके तथात्वमिति शङ्खचक्रादिभावस्यैव प्राधान्यादिति केचित् । तस्य तथात्वे हेतुमाह । नित्यं भगवद्ध्यानेन प्रध्वस्तानि अविद्याकामकर्मादीनि मात्सर्यादीनि च पश्चादुत्पन्नानि उभयविधान्यपि बन्धनानि यस्य । अनेन देहान्तरोत्पादकं कर्म निवर्तितम् । भगवदावेशे हेतुमाह बिभ्राणश्च हरे रूपमिति । हरिः रूप्यते अनेनेति शङ्खचक्रादिभावसमुदायः । तं बहिर्बिभ्रत् । स्वरूपं तु मनसा बिभ्रत् । चकारात्तत्क्रियादीनां सर्वेषामाधानमुक्तम् । एवं सर्वसामग्र्यां तन्मयत्वं युक्तमेव । पौण्ड्रकस्य गतिमुक्त्वा तेन सहागतस्य काशिराजस्यापि कथं सा न गतिरिति शङ्कां वारयितुं तदुत्पन्नानां तदीयानां सर्वेषामेव परमं दोषमाह यावदध्यायपरिसमाप्ति । अर्थात्तेऽपि निरुद्धाः, तीर्थमपि निरुद्धं भवतीति निरूपितम् ॥ २४ ॥

शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम् ।
किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशिशियरे जनाः ॥ २५ ॥

यद्भगवता पत्त्रिभिः शिरश्छिन्नम्, तद्राजद्वारि पतितम्, तदालोक्य । राजत्वज्ञापनाय सकुण्डलमिति । मुखं रुधिराविलमिति कुण्डले अभिज्ञापके निरूपिते । आदौ पतनसमये किमिदं पतितमिति बुद्धिरुत्पन्ना, ततः शिर इति ज्ञात्वा कस्येति, ततो राज्ञो भविष्यतीति ज्ञातेऽपि वक्तुमयुक्तत्वात्संशिशियरे । संशयं प्राप्ताः ॥ २६ ॥

ततोन्तरङ्गाः समागत्य निश्चयं चक्रुरित्याह राज्ञः काशिपतेरिति ।

राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः ।
पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥

महिष्यः स्त्रियः, बान्धवा गोत्रिणः, पौराः सेवकाः, चकारादन्येऽपि साधारणाः, तथा वक्तुमनुचितमित्याशङ्क्य, तेषां तुल्यव्यसनत्वं निरूपयितुमाह हा हता राजन्निति । माहात्म्ये राजन्निति । स्नेहे नाथेति । यथा स्ववधे राजा बोध्यते, तद्वद्बोधयांचक्रुरित्यर्थः । चकारात्पितः स्वामिन्नित्याद्यपि । स्ववधे यथा क्लेशेन रोदनम्, तथा मुखतो वदन्त एव रोदनं कृतवन्तः ॥ २६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्यथा त्विति । 'इहैव समवनीयन्ते प्राणा' इति पक्षे तु देहादिकं विनैव 'चिति तन्मात्रेणे'ति न्यायेन भगवत्पार्षदो जात इत्यर्थः । तत्र चेति । भगवत्पार्षदत्वे जाते सतीत्यर्थः । भगवत इवेति । यथा भगवतो देहादिरहितस्यैव लीला, तथैतस्यापीत्यर्थः ।

शिरःपतनमित्यस्याभासे । निरुद्धा इति । विरुद्धप्रकारेणापि भगवत्येव चित्तवृत्तीनां निरोध इत्यर्थः । तीर्थमपीति । तीर्थस्था अपीत्यर्थः ।

ततः क्षत्रिय इति मानभङ्गार्थं भगवतैतं प्रदर्शितमिति वैरं सिसाधयिषुः विष्णोः समानौ ब्रह्मशिवौ ज्ञात्वा तयोराराधनार्थं प्रवृत्त इत्याह सुदक्षिणस्तस्य सुत इति ।

सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ २७ ॥

ब्रह्ममहादेवौ पितृहन्ता तस्य सहजो देहादिदोष इति तद्वधार्थं प्रयत्नं करोतीति तूष्णीं स्थितौ । जातश्चार्थस्तथैव । बहुदक्षिणयज्ञादुत्पन्नः । सुदक्षिण इति वैदिकप्रकारे तस्य श्रद्धा, अन्यथा राज्ञामनुवृत्तिमेव लौकिकीं कुर्यात् । संस्थाविधिः पारलौकिकी क्रिया । पितृत्वात्तदावश्यकम् । ततोऽपि क्षत्रियो न निष्कृतो भवतीति पितृहन्तारं स्वादृष्टशरीरादिकं हत्वैव अपचितिं यास्यामीति ॥ २७ ॥

स्वबुद्धौ विचारितवानित्याह इत्यात्मनाभिसंधायेति ।

इत्यात्मनाभिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥

सोपाध्यायो ब्राह्मणसहितः । महेश्वरमिति । ब्राह्मणादपि महादेवं महान्तं मन्यते । कदाचिद्ब्राह्मणाः, ब्रह्मण्यो भगवानिति पक्षपातं कुर्युरिति । परमेण समाधिनेति । योगेन महादेवस्तुष्यतीति । परमः साक्षान्महादेवप्रीतिजनकः । समाधिः चित्तैकाग्र्यम्, तेन तुष्यतीति शैवतन्त्रसिद्धत्वात्तथा कृतवान् ॥ २८ ॥

ततः प्रीतो महादेवः । ननु भगवत्सान्निध्य एव समाधिः फलसाधक इत्याशङ्क्याह अविमुक्त इति ।

प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः ।
पितृहन्तृवधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सुदक्षिणस्तस्य सुत इत्यत्र । ननु भगवद्द्रोहार्थं प्रवृत्तो ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिर्देवेन महारुद्रेण च कुतो न निवारित इत्यत आहुः ब्रह्मणेति । अयं पितृहन्तृवधार्थं यतते, पितृहन्ता तु सहजोऽस्यैव देहादिदोषः । देहेन साहाय्यं कृतमतो मारितः । हेतुत्वेपि प्राधान्यविवक्षया कर्तृत्वम् । तथा च तस्य सुदक्षिणस्य पितृहन्ता पितृदेह एव, तद्वधार्थं प्रयत्नं करोति, न तु भगवति किञ्चित्, अतस्तूष्णीं स्थितौ न निवारितवन्तावित्यर्थः । जातश्चार्थ इति । कार्यकारणयोरभेदेन 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति श्रुतेश्च पितापुत्रदेहयोरैक्येन सुदक्षिणदेहनाश एव जात इत्यर्थः । स्वादृष्टशरीरादिकमिति । स्वस्य सुदक्षिणस्यादृष्टं उक्तरीत्या भेदेन शरीरादिकं च पितृहन्तृ इत्यर्थः । इत्यात्मनेत्यत्र । भगवत्सांनिध्ये इति पूज्यदेवसांनिध्ये इत्यर्थः ।

१. सिसाधयिषुरिति । २. निवृत्त इति पाठः ।

तत्र हि पूर्वं महादेवः पञ्चमं शिरो ब्रह्मणश्छित्वा, ब्रह्महत्यया व्याप्तः, नारायणाश्रमं गत्वा, पृष्टो बदरीनाथः, कथं ब्रह्मवधाद्विमोक इति, तदाह भगवान्, स्वस्थानं गच्छ; यत्र चास्य कपालस्य पतनम्, ततश्चाव्यावृत्तिः कर्तव्येति । ततः काश्यामागतस्य तथा जातमिति, ततःप्रभृति महादेवेन न तद्विमुक्तम् । अतो नित्यसान्निध्यात् महादेवस्तत्र प्रसन्नः, स च भगवान् भवति । तामसकल्पेषु तद्रूप एव भगवानिति । यत उद्भवरूपः । अतस्तस्मै वरं दत्तवान् । वरं ब्रूहि, दास्यामीत्युक्तवानित्यर्थः । ततः स्वाभिलषितमाह पितृहन्तुरिति । ननु कथमस्य वरत्वम्, दुःखाभावसुखरूपत्वाभावात्, तत्राह ईप्सितमिति । न हि वरो नाम कश्चिन्नियतोऽस्ति । य एव कश्चन मनस्यभिलषितो भवति, स एव वर इति ॥ २९ ॥

तदा महादेवः उभयथाप्यनिष्टमिति ज्ञात्वा, भक्तहितार्थं व्याजेन साधनमुपदिशति, अन्यथा न निवृत्तो भवतीति । शिववाक्यमाह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति ।

दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् ।
अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥
साधयिष्यति सङ्कल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।

'अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन् एषा वास्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः तस्मा एवैनमावृश्चति ता जगर्तिमार्च्छती'ति श्रुतेः । दक्षिणाग्नावेवाभिचारहोमः । अत आह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति । तत्राप्येकाकिना न कर्तव्यमिति ब्राह्मणैः सममित्युक्तम् । ऋत्विजां मध्ये ऋत्विजां सम्बन्धी वा । तेन चातुर्होत्रविधानेन कर्तव्यमिति, तत्राप्यभिचारविधानेन, इष्टिप्रकृतिकश्चेत्, न शरमयादि । पशुप्रकृतिकत्वे तु तूपरः । पशुः स्फ्यो यूपः शरमयं बर्हिः वैभीतिक इध्मः । अत्र तु पुरोडाश एव । यतोऽग्निरेव देवः । स च प्रमथैर्वृतः । अतो रुद्रवानेवाग्निः । अभिचारसामान्यात् शरमयादिर्वा । ततो यद्भविष्यति, तदाह स चाग्निरिति । तव कः प्रसाद इति चेत् । अग्निरपि प्रसन्नो मत्कृपया, अन्योऽपि प्रसाद इति वक्तुं प्रमथैर्भूतगणैर्वृत इत्युक्तम् । ततस्ते संङ्कल्पं साधयिष्यति । यदि अब्रह्मण्ये प्रयोजितो भविष्यति, अन्यथा विपरीतो भूत्वा त्वामेव भक्षयिष्यतीति भावः । 'तस्मादग्निचिद्वाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारस्तृणुत' इति श्रुतेः । सुदक्षिणस्तु भगवन्तं ब्रह्मण्यं न जानाति । चकारात्तदङ्गदेवता अपि कार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् ॥ ३०½ ॥

एवं महादेवेनाज्ञप्तस्तथैव चक्रे, परमुद्देश्यो न तदुक्त इति ज्ञापयितुमाह कृष्णायाभिचरन्निति ।

इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् कुधीः ॥ ३१ ॥

कृष्णो ब्राह्मणानां फलरूपः, ब्राह्मणहितश्च । अतः कुधीः ॥ ३१ ॥

उत्पादने वैगुण्याभावात् अग्निरुत्थित इत्याह अग्निरुत्थितः कुण्डादिति ।

ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

दक्षिणाग्निकुण्डात् । ज्वालारूपतां वारयति मूर्तिमानिति । प्रसन्नदेवतारूपतां वारयति अतिभीषण इति । मृत्युरूपतां वक्तुं तं वर्णयति तप्तताम्रेति द्वयेन । तप्तताम्रसदृशानि श्मश्रूणि यस्य । अङ्गारानेवोद्गिरन्ति लोचनानि यस्य । यथा कालीयादेः । अङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वया ।
आलिहन्सृक्किणी नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलन् ॥ ३३ ॥

दंष्ट्रया उग्रः, भ्रुकुटी च दण्डरूपा, एताभ्यां स्वरूपतोऽपि कठोरमास्यं यस्य । स्वजिह्वया सृक्किणी आलिहन्निति कार्याभिनिवेशो निरूपितः । नग्न इति स्वदेहमपि न जानातीत्युक्तम् । तेनाविचार्यैव क्रूरं करिष्यतीति । साधनमपि तथाविधमाह विधुन्वंस्त्रिशिखमिति । ज्वलन्निति क्रोधादिना ॥ ३३ ॥

अग्नित्वात् स्वभावतोऽपि गतिसामर्थ्यार्थमाह पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यामिति ।

पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन्नवनीतलम् ।
सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् दिशः ॥ ३४ ॥

अग्रे कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुमिदानीं तस्य महत्सामर्थ्यमाह कम्पयन्नवनीतलमिति । तस्योद्योगमाह सोऽभ्यधावदिति । भूतैः प्रमथगणैर्वृतः ॥ ३४ ॥

ततो द्वारकायामपि तद्दर्शनेन भयं जातमित्याह तमाभिचारदहनमिति ।

तमाभिचारदहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥ ३५ ॥

यतो दिशः प्रदहन् समागतः । अतस्तं दृष्ट्वा उत्पत्तिविचारेणापि आभिचारदहन इति । तत्राप्यायान्तम् । द्वारकौकस इति पूर्वमेव स्थानं त्यक्त्वा यथाकथञ्चिदत्र स्थितम् । अत्रापि भये किं कर्तव्यमिति विलोक्यैव तत्रसुः । अहन्यमाना अपि । तत्र बलिष्ठाः शूरा न तथा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह सर्वे इति । उपजीव्यनाशात् प्रतिक्रियायामसामर्थ्यात् मह-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दंष्ट्रोग्र इत्यत्र । एताभ्यामिति । द्वाभ्यां भ्रुकुटीभ्यामित्यर्थः । तथा च दंष्ट्रया उग्रो भ्रुकुटीरूपो दण्डस्ताभ्यां कठोरास्य इति विग्रहः । दंष्ट्रोग्रत्वं भ्रुकुटीदण्डस्य न सम्भवतीत्यत आहुः स्वरूपतोपीति । तथाच दंष्ट्रया उग्रः । भ्रुकुटी दण्डरूपा यस्य तादृशः । कठोरमास्यं यस्य तादृशश्चेति कर्मधारयः ।

तमाभिचारेत्यत्र । तमित्यस्यार्थमाहुः यत इति । उपजीव्यनाशादिति । उपजीव्या द्वारिका, तद्दाहो न भविष्यतीत्यर्थः ।

१. मृत्युरूपतां वारयति तप्तताम्रेति पाठः ।

तोऽपि भयमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह वनदाहे यथा मृगा इति ॥ ३५ ॥

अन्यत्रालब्धशरणाः निश्चिन्तं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह अक्षैः सभायां क्रीडन्तमिति ।

अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
पाहि पाहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरम् ॥ ३६ ॥

अनेनान्तर्बहिः चिन्ताभावो निरूपितः । सभ्याधानार्थं क्रीडयतीति ज्ञापयितुं सभायामित्युक्तम् । यत उत्थानं न सम्भवति । भगवन्तमिति सर्वथा समर्थम् । भयातुरा इति न तेषामवसरानवसरपरिज्ञानमिति सूचितम् । भीतानां वाक्यमाह पाहि पाहि इति । त्राहि त्राहीति क्वचित्पाठः । तत्रापि परस्मैपदं छान्दसमिति केचित् । उभयपदी धातुरित्यपरे । त्रिलोकेशेति । महादेवादिनिराकरणेऽपि सामर्थ्यं सूचितम् । पुरं प्रदहतो वह्नेः सकाशात् पालयेति, यथा पुरदाहो न भवति, तथा यत्नं कुर्विति ॥ ३६ ॥

क्षणं चेत्ते न वदेयुः, तदा भगवान् तूष्णीं स्थितः दाहप्रारम्भपर्यन्तम् । पश्चादतिक्रोधे पक्षान्तराणां मूलच्छेदमेव कुर्यात् । यथा न कदापि भगवद्विपक्षाणामुद्गमः स्यात् । तावद्विलम्बं लोका न सहन्त इति भगवान् भक्तकृपालुः तद्वैक्लव्यात् सामिकार्यमेव कृतवानित्याह श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यमिति ।

श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसम् ।
शरण्यः सम्प्रहस्याह मा भैष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥ ३७ ॥

तत्प्रसिद्धं जनानां वैक्लव्यं दृष्ट्वा च निमित्तं तेषां साध्वसं भयं च दृष्ट्वा स्वयं शरणार्हः प्रहस्याह स्वनाशार्थं कृतवानिति । मा भैष्टेत्याह । हेतुवाक्यव्यतिरेकेण भयस्यानिवृत्तावाह अवितास्म्यहमिति ॥ ३७ ॥

निदानापरिज्ञानेऽपि सुदर्शनं सर्वार्थमिति सुदर्शनावलम्बनेनैव कदाचित्प्रतीकारं कुर्यादित्याशङ्क्याह सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षीति ।

सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षी कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ।
विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ३८ ॥

माहेश्वरीं कृत्यां विभुत्वाद्विज्ञाय तद्वधार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत्, चक्रं हि सचेतनं चक्ररूपेणैव । विभुत्वान्न चक्रसामर्थ्येन किञ्चित्, किन्तु स्वसामर्थ्येनैवेत्युक्तम् । तस्य विघातः अग्नेः कार्यप्रतिघातः, न तु स्वरूपनाशः । पार्श्वस्थ इति स सर्वथा हृदयाभिज्ञः ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अक्षैः सभायामित्यत्र । सभ्याधानार्थमिति । 'शतमक्षान्विजानाती'ति सभ्येषु विद्यास्थापनार्थमित्यर्थः ।

सर्वस्येत्यत्र । सचेतनमिति । चेतनासहितमित्यर्थः ।

ततो भगवदिच्छानुसारेण चक्रकृत्यमाह तत्सूर्यकोटिप्रतिममिति।

तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम्।
स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत्॥ ३९॥

सूर्यकोटिसमानतेजस्त्वं स्वाभाविकी शक्तिः। जाज्वल्यमानमिति तस्योत्साहो निरूपितः। प्रलयानलप्रभमिति तस्य क्रोधावेशः। ततः क्रोधवशादुक्तदृष्टान्तसधर्मा जात इत्याह स्वतेजसा खं ककुभो रोदसी च अर्दयदिति। अन्तरिक्षं दश दिशः द्यावापृथिव्यौ च ज्वालयतीव। एतत्सामर्थ्यं न स्वस्य, किन्तु भगवत इति वक्तुं मुकुन्दास्त्रमित्युक्तम्। एवं सर्वं दग्ध्वैव, पश्चाद्भिन्नप्रक्रमेण अग्निमार्दयत्। आ सर्वतः सर्वथैव भग्नसङ्कल्पं कृतवान्॥ ३९॥

ततो यज्जातं तदाह कृत्यानलः प्रतिहत इति।

कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः।
वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः॥

स स्वतन्त्रोऽपि कृत्यानलः श्रुत्वा साधितोऽपि। रथाङ्गपाणेरिति तस्य लौकिकवैदिकसामर्थ्यनाशकत्वमुक्तम्। तत्रापि अस्त्रत्वात् अप्रतिहतरूपमेव। तत्रापि तस्य ओजः तेन हतः सन् भग्नमुखो भूत्वा निवृत्तो जातः। ततो वाराणसीमपि महानिति प्रति समेत्य व्याघुट्य समागत्य स्वस्थाने समागत्य सुदक्षिणं तं स्वोत्पादकं सर्त्विग्जनं ऋत्विग्जनसहितं सम्यगदहत्। अनेन ब्राह्मणा हता इति न भगवद्दोषः कोऽपि। यतः स्वकृत एवाभिचारः, आत्मीयश्चेद्बाणः स्वात्मानं विध्यति, तदा न कस्यापि दोष इति ते सर्वे कृत्यानलेन भस्मसात्कृता इत्यर्थः॥ ४०॥

ततः सुदर्शनं भगवद्धृदयं जानातीति काशीमपि पीडितवदित्याह चक्रं च विष्णोरिति।

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम्।
सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम्॥ ४१॥

तदनु कृत्यानलमनुप्रविष्टं सत् वाराणसीं समदहदिति सम्बन्धः। विष्णोश्चक्रत्वान्न तस्य भयम्। छर्दींष्येव दग्धानि इति शङ्कां वारयितुं साट्टसभालयापणामित्युक्तम्। अट्टादयः सौधगृहाः। सभास्थानान्यपि। तथा आपणः पण्यवीथी। एते अद्यापि लोके सुधाधवलिता भवन्ति। साधारणा एत इति विशिष्टानामपि दाहं निरूपयति सगोपुरेति। पुरद्वारसहिताम्, अट्टालकाः हर्म्याः धनिनां गृहाः। कोष्ठानि दुर्गादावन्नसंग्रहस्थानानि। सगोकुलाट्टालसगोष्ठसंकुलामिति पाठे गोष्ठादीनां गोकुलस्य। तत्रापि प्रसि-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्सूर्यकोटीत्यत्र। उक्तदृष्टान्तसधर्मा जात इति। उक्तदृष्टान्तस्य प्रलयानलस्य कार्यं कृतवानित्यर्थः। इति सप्तदशाध्यायव्याख्या समाप्ता।

द्गोपानां अट्टालकसहितस्य कदाचिद्दाहं न कुर्यादिति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । लक्ष्म्या आयतनं न पीडयिष्यतीत्याशङ्क्याह सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालामिति । कोशा भाण्डारगृहाः । हस्त्याद्यन्नान्तानां च शालाः । रथनिर्माणं यत्र क्रियते, सा रथशाला । स्थापिता अपि रथा गृहेष्वेव तिष्ठन्ति । अन्यथा घर्माद्युपद्रवो भवतीति ॥ ४१ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण दाहमुक्त्वा सर्वदाहो न भविष्यतीत्याशङ्क्य, विशेषं वदन्नुपसंहरति दग्ध्वा वाराणसीं सर्वामिति ।

दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥

विष्णुचक्रत्वात् कार्यसिद्धिः । सुदर्शनमिति । एवं कर्तुरपि दोषाभावः । पुनरग्रेऽपि कार्यं एतादृशं भविष्यतीत्याशङ्कया कृष्णस्यैव पार्श्वमुपातिष्ठत् । ननु भगवान् स्वयमेव करिष्यति, किं सुदर्शनेनेत्याशङ्क्याह अक्लिष्टकर्मण इति । न हि भगवान् क्लिष्टं करोति, कदाचिच्च तथा कर्तव्यं भवति, तदा गतः, अनेन सुदर्शनस्यापि निरोधो निरूपितः ॥ ४२ ॥

कदाचिदियं कथा काशीदाहं प्रतिपादयतीति स्वधर्महेतुभिः न श्रोतव्या भवेत्, तदर्थमाह य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य इति ।

य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥

हेत्वपेक्षायामाह उत्तमश्लोकस्य विक्रममिति । उत्तमैः श्लोक्यते इति स्वभावत एव भगवच्चरित्रं श्रोतव्यम् । तत्रापि विक्रमः पराक्रमोऽयम् । यः श्रावयेत्, यो वा समाहितः शृणुयात्, अवहेलां न कुर्यात्, स सर्वपापैः प्रमुच्यत इति । भक्तैरिव धर्मपैरपि श्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

बलस्य चरितं वक्ष्यन् तदभावात्तु पौण्ड्रकः ।
तथोक्तवानिति ह्युक्तं अर्थादेतद्बलस्य हि ॥ १ ॥
बलरूपहरेः कार्यं न समाप्तमिति स्थितिः ।
अतो विशेषतो वक्तुं प्रश्नो राज्ञो निरूप्यते ॥ २ ॥
अष्टादशे तु द्विविदवधः सम्यङ् निरूप्यते ।
गोपिकानामिवात्रापि स्त्रीणां माहात्म्यबोधने ॥ ३ ॥
बलस्त्रियोऽन्यथा त्वत्र निरुद्धा न भवन्ति हि ।
तदा विभागो व्यर्थः स्यान्निरोधानुपयोगतः ॥ ४ ॥
ततः सर्वजनीनं च चरित्रं हि करिष्यति ।
यस्यावेशस्य चरितमेवं तस्य किमद्भुतम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्याये 'नन्दव्रजं गते राम' इति रामे विद्यमाने नैवं पौण्ड्रको वक्तुं शक्त इति प्रतिभातम् । अतो बलस्य विशेषं (चरित्रं) पृच्छति भूयोऽहमिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अष्टादशेऽध्याये । इति ह्युक्तमिति । पूर्वाध्यायारम्भे इदमुपपादितमित्यर्थः । एतद्बलस्य हीति । बलस्थित्यभावादेतावज्जातमित्युक्त्या अर्थाद्बलस्यैव माहात्म्यमुक्तं जातमित्यर्थः । बलरूपेति । बलदेवे रूपं स्वरूपं यस्य तादृशस्य । बलाविष्टस्य हरेरित्यर्थः । तथाच पूर्वाध्यायोक्तमपि माहात्म्यं बलाविष्टस्य भगवत एवेति स्थितिर्मर्यादेत्यर्थः । अतो विशेषत इति । पूर्वाध्याये आर्थिकत्वात्सामान्यत उक्तम् । अत्र विशेषतो वक्तुं राज्ञः प्रश्नो बलकार्यसमाप्त्यभावान्निरूप्यते इत्यर्थः । माहात्म्यबोधन इति । निमित्त-सप्तमीयम् । बलस्त्रीणां माहात्म्यज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा त्विति । आवेशाति-रिक्तप्रकारेण साक्षाद्भगवता बलस्त्रीणां निरोधो न सम्भवतीत्यर्थः । तदेति । एवंप्रकारेण बलस्त्रीणां निरोधाभावे पूर्वमुक्तः शक्तिविभागो निरोधानुपयोगाद्धेतोर्व्यर्थः स्यात् । व्युप-सर्गो विरोधार्थकः । स्कन्धार्थविरुद्धः स्यादित्यर्थः । तत इति । इदं गुप्तचरित्रमुक्तम् । तदनन्तरं लक्ष्मणाप्रसङ्गे सर्वजनीनं चरित्रं करिष्यतीत्यर्थः । एवं विशेषनिरोधप्रकरणे चतुर्भिरप्यध्यायैर्बलचरित्रमेव निरूपितमित्युक्तम् । तस्य तात्पर्यवृत्त्या भगवच्चरित्रतामाहुः यस्येति । तथा च कैमुतिकन्यायेन भगवच्चरित्रमेवेदमिति भावः ।

राजोवाच—भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

यमुनाकर्षणादि माहात्म्यं श्रुतम् । अन्यदपि श्रोतुमिच्छामि । अद्भुतकर्मण इति । अलौकिकचरित्रं तस्य वर्तत एव तद्वक्तव्यमिति प्रश्नः । यथा भगवतः कार्यकरणार्थं गते तस्मिन् बह्वेव कार्यं भगवत आपतितम्, तथान्यदपि भविष्यतीत्याशयेन अद्भुतकर्मत्वमुक्तम् । अनन्तस्येति । चरित्राणामप्यनन्तता, तेन तादृशचरित्रबाहुल्यम् । अप्रमेयस्येति । स्वतः कल्पयितुमशक्यम् । अत एव तादृशस्य अन्यदपि चरित्रं श्रोतुमिच्छामि । तच्च चरित्रं दैवाज्ञातं न वक्तव्यम्, किन्तु समर्थो भूत्वा यत् कृतवान्, तदेव वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

निरोधे स्त्रिय एव मुख्या इति तदर्थमेवान्यदिति निरूपयन्, द्विविदवधमाह नरकस्य सखा कश्चिदिति ।

श्रीशुक उवाच—नरकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः ।
सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान् ॥ २ ॥

नरकासुरो भगवता हत इति, स्त्रीणामेवार्थे इति च, तत्सखाप्येवमेव मारणीय इति, वध्योऽपि स एतावत्कालमुपेक्षित इत्युक्तम् । कश्चिदिति विशेषतः दैत्यत्वेन वा देवत्वेन वा न निर्वक्तव्यः । द्विविद इति । द्विधा वित् ज्ञानं यस्येति द्विःस्वभावोऽयम् । तेन रामावतारे भक्तोऽप्ययं सांप्रतमन्यथा जात इति । अनेन द्विःस्वभावा अपि वध्या एवेति निरूपितम् । वानर इत्युपेक्षायां हेतुः । भगवतैवार्धनराः कृताः, पुनः किमर्थं वध्या इति । तर्हि तद्वधे रामस्य किं माहात्म्यमित्याशङ्क्य माहात्म्यमाह । अथ भिन्नप्रक्रमेण । सुग्रीवसचिवः । चत्वारो मन्त्रिणस्तस्य हनुमदादयः, तन्मध्ये परिगणनात् तत्तुल्यतापि निरूपिता । स इति । स्वभावतोऽपि रामायणे प्रसिद्धः । मैन्दस्य भ्रातेति रामायणे मैन्दशौर्यं निरूपितम् । तद्भ्रातापि तत्तुल्य इति । ततोऽपि विशेषमाह वीर्यवानिति ॥ २ ॥

तर्हि तादृशो महान् प्रसिद्धश्च कथं विरुद्धो जात इति चेत्, तत्राह सख्युः सोऽपचितिमिति ।

सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् वानरो राष्ट्रविप्लवम् ।
पुरग्रामाकरान् घोषानदहद्वह्निनोत्सृजन् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भूयोऽहमित्यत्र । भगवतः कार्यकरणार्थमिति । गोपिकासान्त्वनं भगवतः कार्यं तत्करणार्थं गते सतीत्यर्थः । चरित्रं श्रोतुमिच्छामीत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदन्यत्कृतवानिति यदुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः दैवाज्ञातमिति । पौण्ड्रकवधरूपमार्थिकं चरित्रं धलस्येत्युक्तम् । तादृशं न वक्तव्यमित्यर्थः ।

नरको भगवता मारित इति अपचितिं कुर्वन् । क्षुद्रः केनापि न प्रतिपक्षतया विचार्यत इति राष्ट्रविप्लवं कृतवान् । यथा सर्वमेव राष्ट्रं नष्टं भवति । नाशमेवाह पुरग्रामेति । राष्ट्रविप्लवो यथा भवति, तथेति सर्वक्रियासु सम्बध्यते । पुराणि नगराणि । ग्रामा अल्पाः । आकरा रत्नादिस्थानानि । घोषा आभीरग्रामाः । लौकिकास्त्रिविधा निरुक्ताः । वैदिकातिदोषसिद्ध्यर्थं घोषा उक्ताः । वह्निना वह्निदाहेन । अनेन चौर्येण दाहो निरूपितः । अन्यथा वह्निपदं व्यर्थं स्यात् ॥ ३ ॥

अग्निना उपद्रवमुक्त्वा पर्वतैराह क्वचित्स शैलानुत्पाट्येति ।

क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशस्थानचूर्णयत् ।
आनर्तान्सुतरामेव यत्रास्तेऽमित्रहा हरिः ॥ ४ ॥

स्थानादुत्पाट्य देशोपरि पातयित्वा देशस्थानचूर्णयदिति । सुतरामेव भगवदीयानित्याह आनर्तान् सुतरामेवेति । तत्र हेतुः । यत्रास्ते नरकघाती गोविन्दः ॥ ४ ॥

जलकृतोपद्रवमाह क्वचित्समुद्रमध्यस्थ इति ।

क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुद्धृत्य तज्जलम् ।
देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥

दोर्भ्यामुद्धृत्येति बाह्वोः स्थूलता निरूपिता । देशान् समुद्रतीरस्थान् । आपाततः केनापि मारयितुं न शक्य इति वक्तुं नागायुतप्राण इत्युक्तम् । दशसहस्रहस्तिबलः । वेलाकूले यस्येति मज्जने सौकर्यमुपपत्तिश्चोक्ता ॥ ५ ॥

साधारणानामुपद्रवमुक्त्वा वैदिकानामप्युपद्रवमाह आश्रमानृषिमुख्यानामिति ।

आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ।
अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन् वैतानिकान् खलः ॥ ६ ॥

तेषां पूर्तस्येष्टस्य च नाशं करोतीति वक्तुं भग्नवनस्पतीन् कृत्वा वैतानिकान् वैदिकान् अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अदूषयत् । नन्वेवं कृते स्वस्य कः पुरुषार्थः, न हि ब्राह्मणा नरकस्यान्यस्य वा द्विष्टा भवन्ति, तत्राह खल इति । दुरात्मायम् । अतो निष्प्रयोजनमपि परोपतापार्थं करोतीति ॥ ६ ॥

देशोपद्रवं पृथिव्यप्तेजोभिरुक्त्वा, वैदिकान् देशस्थानपि निरूप्य, अन्यान् स्त्रीपुरुषसाधारण्येन तदुपद्रुतान् निरूपयति पुरुषान्योषितो दृप्त इति ।

पुरुषान् योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ।
निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥

सहस्थितान् तत्सङ्गभङ्गार्थं रसं च बीभत्सयितुम् । दृप्त उच्छृङ्खलः । क्ष्माभृतः पर्वतस्य द्रोणीगुहासु द्रोण्यां उभयपर्वतमध्ये गुहासु च 'अत्र रमध्व'मिति उपहसन्निक्षिप्य अप्यधात् । शैलैस्तदुपरि पर्वतान् आरोपयति । तथाकरणे हेतुमाह पेशस्कारीव कीटकमिति । स हि स्वस्मरणेन स्वतुल्यः कीटो भवत्विति तथा करोति, तथायमपि निश्चसैव मदात्मकता भवतु, न भगवदात्मकतेति, तथा कृतवान् ॥ ७ ॥

एवं सह्यमुपद्रवं निरूप्य, तदुपसंहरन् असह्यं निरूपयति एवं देशान्विप्रकुर्वन्निति ।

एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ।
श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥

असह्यमेतत् दूषयंश्चेति । इतरदूषणं न दोषायेति कुलपदम् । अनेन नरकगृहाद्भ्रातृता समानीतास्ता इति तथा करोतीति सूचितम् । एवमुत्कृष्टे पापे तेनैव मरणार्थं स्वयमेव समुद्यत इत्याह श्रुत्वा सुललितं गीतमिति । यथा सर्वे विषयास्तेन निराकृताः सर्वेषाम्, तथा सुललितमपि गीतम् । मयि स्थिते को वा गायतीति तन्निराकरणार्थं रैवतकं ययौ । तेनैव गीतानुमानात् ॥ ८ ॥

ततो गीतकर्तारं दृष्टवानित्याह तत्रापश्यदिति ।

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ।
सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥

तस्य मात्सर्योत्पत्त्यर्थं रामस्य दशगुणान्वर्णयति । एतावन्त एव गुणा इति । तत्रादावैश्वर्यं दृष्टवानित्याह यदुपतिमिति । यादवानां स्वामी । स्वामिचिह्नानि बिभर्तीति । तथा ज्ञानं परिचयोऽप्यस्तीति वा । अनेन कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यमुक्तम् । इदं लौकिकम् । अलौकिकमाह राममिति । विभक्तवीर्यस्वात् । सर्वलोकानुरञ्जनमपि तस्यासाधारणो गुणः । स्वरूपतः कार्यतश्चोत्कर्ष उक्तः । पुष्करमालिनमिति । कमलमालया लक्ष्म्या वृत इति ज्ञापयन् भूषितत्वमाह इत्यैश्वर्योदयस्य उक्ताः । सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वाण्यङ्गानि यस्येति । सौन्दर्येण शारीरकीर्तिरुक्ता । ललनायूथमध्यगमिति । बहिः कीर्तिरुक्ता । शोभाजनितेयं कीर्तिरिति ॥ ९ ॥

गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ।
विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ १० ॥

गायन्तमिति । स्वानन्दपूर्णता ज्ञानफलरूपा निरूपिता । वारुणीं पीत्वेति । देहविस्मरणं ज्ञानफलं द्विविधमप्युक्तम् । मदेन विह्वले लोचने यस्येति बहिर्ज्ञानदृष्टिः विह्वला वैराग्यफलरूपा निरूपिता । विभ्राजमानं वपुषेति । विगतभ्राजनं वा विशिष्ट-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रुत्वा सुललितमित्यत्र । तेनैवेति । पशुत्वेन स्वराद्यज्ञानाल्लालित्येनैव गीतत्वमनुमितम् । अन्त्ययोर्भ्रमणमेव ज्ञातं स्यादित्यर्थः ।

तत्रापश्यदित्यत्र । दशगुणानिति । विभ्राजमानमित्यस्यार्थद्वयमभिप्रेत्य दशेत्युक्तम् । संख्यातात्पर्यमाहुः एतावन्त इति । दशविधैव लीलेत्यर्थः ।

इत्यष्टदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. गीतमिति नास्ति । २. तत्रेति पाठः । ३. भ्राजनमानमिति पाठः ।

आर्जनं वा विकलतया उभयमपि वैराग्यकार्यं भवति । शरीरेण विराजमानम् । ततो वैराग्यस्वरूपमाह प्रभिन्नमिव वारणमिति । स ह्यमर्यादो भवति, यः प्रकर्षेण भिन्नः स्रवन्मदः । एवं कारणफलसहिताः पङ्कुणा भगवति निरूपिताः ॥ १० ॥

एतादृशमपि दृष्ट्वा स्वदौष्ट्यं प्रकटितवानित्याह दुष्टः शाखामृग इति ।

दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कम्पयन् द्रुमान् ।
चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं सम्प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥

भगवन्तं दृष्ट्वा किलकिलाशब्दं चक्रे । तज्जातीयशब्दः तादृशः । यदा स्वस्मिन्महत्त्वबुद्धिर्भवति, तदा स्वजातिशब्दं कुर्वन्ति । प्रकृते तु भगवन्तमपि दृष्ट्वा तथाकरणे हेतुर्दुष्ट इति । दोपस्तस्य सहज इति ख्यापयितुं शाखामृग इति । भूमिं भूरुहं वा नाश्रयति, किन्तु शाखा एव । शाखां चारूढ इति स्वल्पः स्वस्थाने स्थितो मत्तो भवतीति सूचितम् । द्रुमान् कम्पयन्निति । स्वाश्रयाश्रयाणामप्यवगणना निरूपिता । तादृशसेश्वरावगणना युक्तेति । निलीय रसजननार्थमपि तथा कुर्यादिति पक्षं व्यावर्तयितुमाह आत्मानं सम्प्रदर्शयन्निति । स्वस्वरूपं गुह्यदेशं वा ॥ ११ ॥

अल्पस्यैवंकरणमयुक्तमिति मण्डमिव तं दृष्ट्वा केवलेन तेन क्षोभो न भवेदपीति स्त्रीणां हासमाह तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्येति ।

तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ।
हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥

तस्यापराधकरणाद्वध्यस्य । कपेस्तुच्छजीवस्य । धार्ष्ट्यं तथाकरणम् । वीक्ष्य । तरुण्यो जात्यैव चपलाः, वयोऽपि स्वभावोऽपि तासामस्थिरतां सम्पादयतीति । हास्यमेव प्रियं यासामिति इन्द्रियान्तःकरणधर्मोऽपि तादृश इति । बलदेवस्य निर्भयस्य पूर्वोक्तस्य वा परिग्रहाः विवाहिताः स्त्रियः सर्वथा निर्भयाः । अनियामकानां चतुर्विधगुणानां विद्यमानत्वात् विजहसुः । रामस्तु न किञ्चिदुक्तवान्, गणनाया एवाभावात् ॥ १२ ॥

उभयमपि स्वस्य हीनत्वापादकमिति तासामवगणनां कृतवानित्याह वा हेलयामासेति ।

ता हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः सम्मुखादिभिः ।
दर्शयन् स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥

अवहेला मुख्यतः जातिचेष्टाभिरपीत्याह । भ्रूक्षेपैः तिर्यक् निरीक्षणयुक्तैः । सम्यक् मुखं यत्रेति सम्मुखादिभिर्विकारैः । परितोऽग्रतश्च हेलनमुक्त्वा पृष्ठतोऽप्याह दर्शयन्स्वगुदं तासामिति । तूष्णींभावेनावगणित इति रामस्याप्यवहेलनं कृतवानित्याह रामस्य च निरीक्षत इति । निरीक्षतः सतस्तासामपि निरीक्षतीनां सतीनाम् । दर्शने सर्वेषां साधारणस्यापि सङ्कोचो भवति । अस्य तु तयात्वेऽपि न जातमिति दोषं वक्तुं वर्णितम् ॥१३॥

ततो विचारमकृत्वैव अल्पदोषे अल्पैव शिक्षेति वा ज्ञापयितुं पाषाणप्रक्षेपमात्रं कृतवानित्याह तं ग्राव्णेति ।

तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ।
स वञ्चयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन् ।
निर्भिद्य कलशं धृष्टो वासांस्यास्फोटयद्वलम् ॥ १५ ॥

वानरः कृतोपकारा दयाविषयाश्चेति उपेक्षां परित्यज्य किमिति ग्राव्णा प्राहरत्, तत्राह क्रुद्ध इति । क्रोधे तस्याल्पस्य महदतिक्रमो हेतुः । अनावेशात् हलमुशलस्मरणात्पूर्वं सर्वं कृतवान् । तेन नाविचारकृतो दोषः । बल इति । तस्य माहात्म्यं ज्ञात्वापि स्वस्य बलिष्ठत्वादेव तथा कृतवान् । काकादिष्विव केवलं निवारणार्थतां प्रहरणस्य निवारयति प्रहरतां वर इति । ततस्तेनैव व्यथितो भवेदिति तथा प्रकारं कृतवान् । स तु पूर्वं परमेश्वरस्य भक्त आसीदिति भगवत्कृपयैव तस्य जातं सामर्थ्यमनुवदति स वञ्चयित्वेति । तस्योद्धतस्य स्वत एव मरणार्थं प्रवृत्तस्य अपराधे असह्ये क्रोधान्मारणमिति वक्तुं तादृशमतिक्रममाह ग्रावाणं वञ्चयित्वा मदिराकलशं गृहीत्वा हेलयामासेति । यतो धूर्तः । पानव्यसनिनां तदपहारे महान् क्रोधो भवतीति जानाति । अपकारार्थं नेदं करणम्, किन्तु कोपयन् । केवलं कोपार्थताप्रदर्शनार्थं हसन् । तर्हि पानार्थं नयनं भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्रे तत्कृतं चरित्रमाह निर्भिद्येति । कलशं निर्भिद्य । तथा कृते जीवनमपि गमिष्यतीति शङ्काभावायाह । ततः स्थापितानि जलक्रीडोत्तरं परिधेयानि स्त्रीणां बलस्य च वासांसि च निर्भिद्य, बहुधा छित्वा, ततो बलमास्फोटयत् । मल्ल इव युद्धा[1]कारणार्थं बाहुस्फोटं कृतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

नन्वल्पः कथमेवं करोतीत्याशङ्क्याह बलवानिति ।

कदर्थीकृत्य बलवान् विप्रचक्रे मदोद्धतः ।
तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥ १६ ॥

ननु बलोऽपि बलवान्, नहि तुल्येऽप्येवं क्रियते, तत्राह कदर्थीकृत्येति । तुच्छीकृत्य । तदपि स्वमनस्येवेति वक्तुमाह मदोद्धत इति । विप्रचक्रे अपकारं कृतवान् । ततो बलः विचारपूर्वकं भगवदाविष्टः तद्वधार्थं यत्नं कृतवानित्याह तं तस्याविनयमिति । प्रस्तुतस्त्विदं द्वारमात्रम्, मुख्यस्तु अपराधः तदुपद्रुतान् देशान् विलोक्येति । यद्यपि पूर्वं दृष्टम्, तथापीदानीं स्मृतमित्येके । इदानीमेव भगवदावेश इति । तस्य चापरोक्षज्ञानमेव[1] सर्वत्रेति इदानीमेव दृष्ट्वेति युक्तम् ॥ १६ ॥

१. युद्धकरणार्थमिति पाठः । १. परोक्षेति पाठः ।

भगवता सहैव मुसलादीनामप्यागमनात् मुसलं हलं च तज्जिघांसया आधत्त । आयुधवचिह्नार्थमग्रहणमाह क्रुद्ध इति ।

क्रुद्धो मुसलमाधत्त हलं चारिजिघांसया ।
द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुत्पाट्य पाणिना ॥ १७ ॥

भक्तत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमरीति । चकारात् अन्येऽपि धर्मा भगवता आविष्कृता इति अलौकिकं बलमपि ज्ञातव्यम् । तावतापि न निवृत्त इति अक्लिष्टकर्मत्वं भगवतो वदन्नाह द्विविदोऽपीति । युद्धं वक्तुं तस्य प्रसिद्धनामग्रहणम् । महावीर्य इति । रामायणादौ तत्पराक्रमो निरूपितः स्मार्यते, युद्धस्मरणाभिनिवेशाय । एकेन पाणिना शालवृक्षमुत्पाट्येति बलस्य कार्यम्, न तु केवलं प्रशंसापरमिति ज्ञापयितुम् ॥ १७ ॥

अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ।
तं तु सङ्कर्षणो मूर्ध्नि पतन्तमचलो यथा ॥ १८ ॥

अभ्येत्य निकटे समागत्य, तरसा रामोद्यमात्पूर्वमेव तेन शालेन मूर्ध्नि प्रदेशे अताडयत्, गृहीत्वैव लकुटेनेव ताडितवान् । बलपदाच्छ्रोतुर्भयाभावः सूचितः । ततस्तन्निराकरणमाह तं तु सङ्कर्षण इति । पर्वते वृक्षप्रक्षेपः न पर्वतस्य भयजनक इति मूर्ध्नि पतन्तमपि वृक्षं यथा अचलः पर्वतो गृह्णाति ॥ १८ ॥

प्रतिजग्राह बलवान् सुनन्देनाहनच्च तम् ।
मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥

तस्य हि वृक्षा लोमप्रायाः तं हस्तेन गृहीतवान्, बन्धनेऽपि भूमिस्ताडिता भवतीति । ततः सुनन्देन मुसलेन तमाहनत् हतवान् । चकारात् वृक्षमपि तेनैव हत्वा तदुपरि प्रक्षिप्तवान् । तस्य वृक्ष इव मुसलमपि कार्यव्यभिचारि भविष्यतीत्याशङ्क्याह मुसलाहतमस्तिष्क इति । मस्तिष्कं मस्तकास्थि । ततो रुधिरप्रवाहोऽपि जातः । तेनापि विरेजे, नतु मूर्च्छितः, हतो वा ॥ १९ ॥

ननु प्रहारेण सकार्येण कथं शोभेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह गिरिर्यथा गैरिकयेति

गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिन्तयन् ।
पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा ॥ २० ॥

नन्वाकृतिसाम्येऽपि अन्तर्दुःखानुभवात् म्लानतैव युक्ता, न तु शोभेति चेत्, तत्राह प्रहारं नानुचिन्तयन् रेज इति पूर्वेण सम्बन्धः । उत्तरत्र वा पुनरन्यं समुत्क्षिप्येति । 'त्रिपत्या देवा' इति समानमपि युद्धं वारत्रयमुच्यते । त्रिर्यजुषेतिवत् । अन्यं मूलात्समुत्क्षिप्य निष्पत्रं च कृत्वा, अन्यथा सर्वाः शाखा अग्रभागे हस्ते धर्तुं न योग्या भवन्तीति मूलभागेन च ताडयितुं निष्पत्रकरणम् । ओजसेति शीघ्रम् ॥ २० ॥

---

१. तिर्यक् जुषेतिपदिति पाठः ।
सुबो० ८

तेनाहनत् सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाभिनत् ।
ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं चापि शतधाभिनत् ॥ २१ ॥

सुतरां सम्यक् क्रुद्धः । प्रहारवीर्ययोराविर्भूतत्वात्तस्य प्रतिग्रहो न पौरुषायेति बलस्तं शतधाभिनत् विदीर्णं कृतवान् । तृतीयपर्याये पुनराह ततोऽन्येनेति ॥ २१ ॥

ततोऽनन्तयुद्धमतिदिशति एवं युध्यन्निति ।

एवं युध्यन् भगवता भग्ने भग्ने पुनः पुनः ।
आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ २२ ॥

भगवता सह युध्यन् भगवतैव वृक्षे भग्ने क्रमेण सर्वेष्वेव वृक्षेषु पुनः पुनराकृष्य इक्षुदण्डमिव मूलादुत्पाट्य सर्वत्र एवंकरणेन वनं वनभूमिं निर्वृक्षमकरोत् । लतागुल्मादीनां विद्यमानत्वात् वृक्षमात्रमेव गतम्, न तु वनमेव ॥ २२ ॥

ततः पाषाणवृष्टिं भग्नोद्यमः सन् कृतवानित्याह ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षमिति ।

ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ।
तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥ २३ ॥

तत् प्रक्षिप्तं सर्वमेव चूर्णयामासेति तस्य साधनस्य भगवत्प्रतिकूलस्य पुनः साधनतां निवारयति । तत्र क्लेशमाशङ्क्याह लीलयेति । अलौकिकप्रकारं वारयितुमाह मुसलायुध इति ॥

ततो भग्नसाधनो बाहुयुद्धार्थमागत इत्याह स बाहू इति ।

स बाहू तालसङ्काशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ।
आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत् ॥ २४ ॥

तालसङ्काशाविति दीर्घस्थौल्यपरुषत्वान्युक्तानि । मुद्गरवन्मुष्टीकरणम् । तथोद्यमे मोहितत्वं शङ्कितं व्यावर्तयितुमाह कपीश्वर इति । मारणपर्यन्तं तूष्णीं स्थित इति रोहिणीपुत्रमित्युक्तम् । ताभ्यां हस्ताभ्यां मिलिताभ्यां वक्षसि अरूरुजत् । पीडां कारितवान्॥२४॥

ततः स्वयमपि, अशस्त्रेण सह सशस्त्रो न युध्येदिति, स्वयमपि त्यक्त्वा मुसललाङ्गले, दोर्भ्यां जत्रावभ्यर्दयत्, तथा सामर्थ्ये धर्मज्ञाने च लौकिकमेव साधनमित्याह यादवेन्द्र इति ।

यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललाङ्गले ।
जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतद्रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥

यतः पूर्वमपि स रामभक्त इति तथा करणम् । जत्रुः कण्ठाधःस्थितमस्थि । तस्मिन्भग्ने म्रियत एवेति । अतो रुधिरं वमन् पतितः ॥ २५ ॥

तस्य पराक्रममुक्त्वा देहस्यापि महत्त्वमाह चकम्प इति ।

चकम्पे तेन पतता सटङ्कः सवनस्पतिः ।
पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवाम्भसि ॥ २६ ॥

सटङ्कः प्रसिद्धः पर्वतः वनस्पतिसहितः । सम्यक् परिज्ञानार्थमेतदुक्तम् । सर्वतश्चकम्पे ।

---

१. गुरुत्वेति पाठः । २. कण्ठाधःस्थितमिति पाठः ।

टङ्कशब्देन उपरितनो भागः वलभीसदृशः वप्रापरपर्यायः। तत्सहितः पर्वत एव भवति । स पर्वत इति पाठस्तु सुगमः । विश्वासार्थं सम्बोधनम् । अधिकदोलनार्थं दृष्टान्तः । तत्रत्यानां भयोत्पादनार्थं वा । तेन तस्मिन् पतिते सर्वाः स्त्रियो राममालिङ्गितवत्य इति कामरसेन मध्ये न विघ्नः, किन्तु तत्पोषक एव जात इति फलति ॥ २६ ॥

भक्तत्वादल्पत्वाच्च कदाचिदयुक्तो भवेदिति देवानां सम्मतिमाह जयशब्द इति ।

जयशब्दो नमःशब्दः साधु साध्विति चाम्बरे ।
सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७ ॥

उत्कृष्टानां जयशब्दः, मध्यमानां नमःशब्दः, शिष्टः साधुशब्द इति त्रिविधानामपि सम्मतिरुक्ता । पूर्वं जयशब्दः आशीरूपः, पश्चान्मारणार्थं प्रार्थनारूपो नमःशब्दः, साधु साध्विति मारणानन्तरम् । द्विवीत्यन्यथावचने ततः पात एव भवेदिति सूचितम् । सुरसिद्धमुनीन्द्राणामिति त्रिविधानामपि तथात्वम् । कुसुमवर्षिणामिति । कायिको व्यापारः । एवं सर्वात्मना देवानामनुमोदनमुक्तम् ॥ २७ ॥

भूमिष्ठानामप्याह एवं निहत्य द्विविदमिति ।

एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ।
संस्तूयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २८ ॥

हनने हेतुर्जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति । अत एव जनैः संस्तूयमानः । एतावत्त्वोपपत्तिर्भगवानिति । पूर्वं तस्य प्रत्यापत्तिरुक्तेति । मध्ये भगवतः कार्यं पतितम् । अग्रेऽपि तथा पतिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य द्वारकाप्रवेश उच्यते स्वपुरमाविशदिति ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अत्यलौकिकमाश्चर्यचरित्रमधुनोच्यते ।
एकोनविंशे रामस्य सर्वलोकातिशायिनः ॥ १ ॥
एवं रामस्य कृष्णस्य त्रितयं त्रितयं द्वयोः ।
चरित्रमीरितं च स्यात् षड्गुणानां विभागकृत् ॥ २ ॥
धर्मः सिद्धो भगवति कामः सिद्धस्तथापरे ।
अद्वितीयहरित्वं तु कृष्णे सिद्धं फलत्वतः ॥ ३ ॥
जगद्दोषनिवृत्तिस्तु रामे सिद्धा हि साधने ।
अलौकिकं साधनस्थं रामे कृष्णे फलं तथा ॥ ४ ॥
अत्रावान्तरभेदानां धर्मिणः पृथगीरिताः ।
विभागज्ञापनार्थाय यथैवं विनिरूप्यते ॥ ५ ॥
यमुनायां पर्वते च कृतं पूर्वं निरूपितम् ।
गङ्गायामपि यत्कार्यं तदत्र स्फुटमुच्यते ॥ ६ ॥
लक्ष्मणोद्वहने बद्धः साम्बो रामेण मोचितः ।
निगृहीता विपक्षाश्च तदत्र विनिरूप्यते ॥ ७ ॥

पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरित्रमुक्त्वा शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमाह । तत्र साम्बाहृतलक्ष्मणा प्रसङ्गभूता निरूप्यते दुर्योधनसुतामिति ।

श्रीशुक उवाच—**दुर्योधनसुतां राजन्लक्ष्मणां समितिंजयः ।**
स्वयंवरस्थामहरत्साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥ १ ॥

राजन्निति राजकन्यायाः स्वयंवर एव धर्म इति ज्ञापयति । लक्षणैर्विशिष्टेति लक्ष्मणा । सर्वत्र भगवदीयाः स्वयंवरे गच्छन्ति, तत्र सकामामकामां वा बलं विचार्याविचार्य वा हरन्ति । तथायमपि अविचार्यैव स्वयंवरस्थाने तूष्णीं स्थितामहरत् । समितिंजय इति तस्य धार्ष्ट्ये हेतुः । जाम्बवतीसुत इत्यविचारे ॥ १ ॥

एवं हरणे निमित्ते जाते कौरवाणां भगवन्मार्गोल्लङ्घनजातं अपराधं निरूपयति कौरवाः कुपिता ऊचुरिति त्रिभिः ।

कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ।
कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् ॥ २ ॥

[१]पाण्डवा अपि कौरवाः, तथापि ते न तत्र तिष्ठन्ति । यद्यपि भीष्मादयः भगव-

१. चरितमिति पाठः ।

क्षक्ताः, तथापि मर्यादास्थिता इति शास्त्रव्यतिरेकेण भगवदीयानपि न मन्यन्ते । वरणानन्तरमेव कन्या तदीया भवतीति बलाद्धरणं सम्भाव्य कुपिता जाताः । कौरवा महान्तः कुलकर्मभ्यां श्रेष्ठाः । ऊचुः स्वगोष्ठ्यामेव । दुर्विनीतोऽयमर्भक इति । महतो बालकस्य विनयोऽपेक्ष्यते, तदत्र नास्तीति बन्धनेऽपि न दोष इति । अथवा । कैश्चिदुक्तं दुर्विनीतोऽयमिति, कैश्चिदर्भक इति । दोषाभावार्थमनेन हृतापि न दुष्यतीत्यपि सूचितम् । नहि बालकस्पृष्टा दुष्यति । ननु को दोषः, कुतो निवार्यत इति चेत्, तत्र दोषमाह कदर्थीकृत्येति । अस्मान् तिरस्कृत्य, क्षत्रियाणां मानं हृत्वा, नोऽस्माकं कन्या कुलीना नाम् । अनेन ऋक्षनप्ता न कुलीन इति सूचितम् । किञ्च । कन्याप्यकामा । वरणं दूरे, इच्छापि तस्या नास्ति । नन्ववश्यं केनचिन्नेया, देयैव च कन्या, तत्राह बलादिति । क्षत्रियाभासेभ्य एव बलिष्ठैर्नीयते बलात् ॥ २ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यम्, तत्राहुः बध्नीतेमं दुर्विनीतमिति ।

बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यन्ति वृष्णयः ।
येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥ ३ ॥

दुर्विनय एव बन्धने हेतुः । नन्वेवं कृते यादवाः क्रोधं करिष्यन्तीति चेत्, तत्राहुः किं करिष्यन्ति वृष्णय इति । कथं न करिष्यन्तीत्याशङ्कायामाहुः येऽस्मत्प्रसादोपचितामिति । उपजीव्यत्वात् अस्मासु क्रोधं न करिष्यन्ति । स्वयमागत्य युद्धादिकरणसम्भावनैव नास्तीत्याहुः येऽस्मत्प्रसादोपचिताम् । जीवनपर्याप्ता तु सेवयापि प्राप्यते । कृष्यादिना च । अतः पुष्टा प्राप्तव्या । सा यादवानां स्वाभाविकी न भवतीति परकीया ग्राह्या । तत्र परस्य दुर्बलत्वेऽपि न्यायसिद्धत्वात् बलिष्ठैः सेवया रक्ष्यते । तत्र पक्षपाते भूमिस्तस्य गच्छति । तथा यादवानामस्मत्प्रसादोपचिता भूमिर्भवति । किञ्च । मण्डलेश्वरराज्ञा तत्तद्भूमिस्तेभ्यस्तेभ्यो दीयते, यदाभिषिक्तो भवति । अतो वयं पूरुवंशोद्भवत्वात् राजानः । अतः सामान्यविशेषप्रकारेण अस्मद्दत्तामेव भूमिं भुञ्जते ॥ ३ ॥

ननु पुत्रे धृते भूम्यपेक्षामपि त्यक्ष्यन्तीति चेत्, तत्राहुः निगृहीतं सुतं श्रुत्वेति ।

निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः ।
भग्नदर्पाः शमं यान्ति प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥

भग्नो दर्पो यैरिति स्तुतिः । येषामिति निन्दा । यदीति श्रुत्वापि नायास्यन्त्येव, यथा कृपयास्माभिर्भूमिर्दीयते । तत्र पुत्रमपि प्रेषयिष्यन्तीति विश्वासात्, तदा प्रेषयिष्याम इति हृदयम् । अथ यदि अस्मास्वविश्वासं कृत्वा, स्वस्य वा बलोत्कर्षं मत्वा, आयास्यन्ति, तत्रापीह विषमदुर्गे, तदा पूर्वसिद्धोऽपि दर्पः अत्रोपक्षीणो भविष्यतीति शमं शान्तिमेव यान्ति । ते नूनमुपजीवका इति न निराकार्याः, किन्तु बहुकालं निरुद्धाः सन्तः गतदर्पाः

१. तस्येति पाठः । २. तयेति पाठः ।

प्रार्थनया गृहं गमिष्यन्तीति भावः । वशे वा स्थास्यन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह प्राणा इवेति । यद्यप्यन्येषां प्राणाः स्वतन्त्रा भवन्ति, तथापि योगिनः संयता एवेति स्वात्मानं योगिस्थानीयं मन्यन्ते ॥ ४ ॥

एतादृशं वाक्यं भीष्मादीनामपि चेत्, तदा सम्बद्धार्थमपि भवेदिति वक्तॄन् गणयन्ति इतीति ।

इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ।
साम्बमारेभिरे बद्धुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥ ५ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंविधान्यन्यान्यपि वाक्यानि । दुष्टाश्चत्वारोऽत्र वक्तारः ये भारते, कर्णः, शलः शल्यः, भूरिश्रवसो भ्राता भूरिः, यज्ञकेतुश्च तेषामेव प्रधानभूतः । अग्र एते मध्ये दोषरूपा गणिताः । चतुर्णां प्रधानभूतावाद्यन्तयोर्गणितौ । दुःशासनोऽप्यत्रानुसन्धेयः । अग्रे 'षड्रथा'निति वचनात् । साम्बं बद्धुमारेभिरे । परितः समागत्य धृत्वा बन्धनीय इति । ननु जामातायं जात एव, तथा सति बन्धने कुले दूषणं भवेदित्याशङ्क्याह कुरुवृद्धानुमोदिता इति । अनेनैतत्कथानिरूपणस्य दशमे प्रयोजनमुक्तम् । यतो भक्ता अप्येते बहिर्मुखा जाताः । अतः सात्त्विका अपि निरोधयोग्या इति । अन्यथा निरोधो न युक्तः स्यात् ॥ ५ ॥

ततोऽस्य साम्बस्य त्रिधा गतिः सम्भवति । कन्यया सह पलायनम्, तां त्यक्त्वा वा सम्मुखतया युद्धम्, दैन्यं वेति । तत्र पलायनदैन्ये अकृत्वा युद्धार्थमुद्युक्त इत्याह दृष्ट्वानुधावत इति ।

दृष्ट्वानुधावतः साम्बो धार्तराष्ट्रान्महारथः ।
प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥

स्वपृष्ठभागे स्वात्मानं धर्तुमनुधावतः षड्रथान् दृष्ट्वा साम्बः । तेऽपि पुनः पितुरेव पुत्रा धार्तराष्ट्राः । स्वयं तु महारथः, न पितुर्न मातुरग्रे बद्ध इति इदानीं युध्यतीति । रुचिरं स्वाभिलषितं चापं परिगृह्य स्वान्तरङ्गसेवकेष्वपि पलायितेषु एकल एव तस्थौ । शङ्काभावाय सिंह इवेति । न हि सिंहः सहायमपेक्षते ॥ ६ ॥

ते तं जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणः ।
आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततस्ते स्थितमपि स्वप्रौढिख्यापनार्थं ग्रहणेच्छया न मारणीय इति दूराद्बाणप्रयोगमकृत्वा, आसाद्य निकटे समागत्य, धन्विनो भूत्वा, कर्ण एवाग्रणीर्येषां ते धनुर्विद्यायामतिनिपुणाः पश्चाद्बाणैः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततो भीतस्य दैन्यमाशङ्क्य निराकरोति सोऽपि विद्ध इति ।

सोऽपि विद्धः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः ।
नामृष्यत्तदचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ८ ॥

न केवलं परितो बाणप्रक्षेपः, किन्तु सोऽपि विद्धः । अपिशब्दादश्वाः सारथिश्च । निपुणास्त इति न कन्या विद्धा । स्ववंशस्य हीनतां श्रुत्वा श्रवणे विरक्तो भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं सम्बोधनं कुरुश्रेष्ठेति । ते तु कौरवमात्रम्, अत एव कुरुभिरिति । अग्रे पौरुषं करिष्यतीति यदुनन्दनः । तत्तेषां वेधनं नामृष्यत् । यतः अचिन्त्यस्य भगवतः अर्भो बालकः, यस्य पिता अन्यैरपि न चिन्त्यः, स कथं स्वयं चिन्तां कुर्यात् । मौढ्यादप्येवं भवति, ज्ञानादपीति, तत्पक्षद्वयं निराकर्तुं दृष्टान्तमाह सिंहः क्षुद्रमृगैरिवेति । न हि शृगालादिपीडां सिंहो मन्यते ॥ ८ ॥

ततस्तस्य पौरुषमाह विस्फूर्ज्येति ।

विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान् विव्याध सायकैः ।
कर्णादीन्षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥

वरो हि क्षत्रियाणां शौर्येणोत्कृष्टो भवति । अतः स्वपरीक्षां प्रयच्छन्निव लघुहस्ततां प्रदर्शयति । सर्वान् कर्णादीन् षड्भिः षड्भिर्बाणैः एकैकं युगपदविध्यत् ॥ ९ ॥

षड्बाणानां विनियोगमाह चतुर्भिश्चतुरो वाहानिति ।

चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन् ।
रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १० ॥

एतदपि कौशलम्, यथा सर्वे एव विद्धा भवन्ति समागताः । अन्यथा तं तथा न स्मरेयुः । एकैकेन सर्वानेव सारथीन्, एकैकेनैव रथिनः कर्णादीन् । तर्हि अप्रयोजकास्ते भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह महेष्वासानिति । अनवहिता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन्निति । साम्बस्य तत्कर्म महारथिनोऽपि कर्णादयः अभ्यपूजयन् । साधु साध्विति प्रशंसां कृतवन्तः । एतदेव साम्बस्य बन्धने निमित्तं जातम् । तैः स्तुतः प्रतीकारं न कृतवान् । अन्यथा ब्रह्मास्त्रादिभिः युद्धं कुर्यात् ॥ १० ॥

एवं ते कपटं कृत्वा स्तोत्रेण मोहयित्वा युद्धं कृतवन्त इत्याह तं तु ते इति ।

तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ।
एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरासनम् ॥ ११ ॥

तुशब्दः धर्मयुद्धं व्यावर्तयति । एकैकाश्ववधेन बहुभिरेव बाणादिभिः चत्वारो महारथाः तं विरथं चक्रुः । एकस्तु पञ्चमः सारथिं जघ्ने । अन्यः षष्ठः शरासनं धनुश्चिच्छेद । एकैकस्य आयुधानां प्रयोगाणां वा न साद्यम् ॥ ११ ॥

ततो यज्जातं तदाह तं बद्ध्वेति ।

तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ।
स्वकुमारं स्वकन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥

कृच्छ्रेण आदौ तं विरथीकृत्य, पश्चाल्लौकिकन्यायेन बद्ध्वा, यतः कुरवः, कुरुणा हि भूयान् धर्मः कृत इति, तद्वंश्यानामपि मनोरथसिद्धिः । युधीति । बन्धनेऽपि लज्जा-

भाव उक्तः । युद्धे हि जयपराजययोरनियमात् । किञ्च । स्वकुमारं स्वकन्यां चेति । सुतरामेव बन्धने न विगानम् । दुर्योधनो हि बलस्य जामाता, तस्य चैषा कन्या, अत उभयोरपि स्वकीयत्वमेव । कुमारं स्वस्य कन्यामिति पाठे स्वकन्यासहितं कुमारमद्यापि विवाहरहितमिति बन्धने हेतुरुक्तः । मध्ये स्थापिते कश्चिन्नेष्यति, पलाय्य वा गमिष्यतीति स्वपुरं प्राविशन् । जयिन इति प्रवेशे सन्तोषो निरूपितः ॥ १२ ॥

नारदो हि निरोधनिदानमिति सात्त्विकानां स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं नारदः समागत्य वृत्तमित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा नारदेनोक्तं राजन्सञ्जातमन्यवः ।
कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥

भगवानक्लिष्टकर्मा पुत्रसाहाय्यं न करिष्यतीति उग्रसेनेनैव प्रचोदिताः यादवाः कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुः । सञ्जातमन्युत्वं युक्तमिति राजसम्बोधनम् । उपाहरणे विपक्षस्यैव दोषः, अत्र तु न तथेति तूष्णींभावो भगवतः ॥ १३ ॥

तदा साधनशक्तिर्मुख्या बल इति, अत्रत्यं कार्यं भगवत एवेति, कुरुर्मूलभूतो भगवत इति, यदुवंश इव कुरुवंशेऽपि देवा एवावतीर्णा इति, देवानामन्योन्यविरोधो धर्मनाशकः पापपोषक इति, तान् नष्टोपाख्याने शपथकरणाय एव प्रथमं द्रुह्यति, स नष्टो भवतीति, बहुदोषदुष्टत्वात् कलहस्य तन्निवारणार्थं रामः प्रवृत्त इत्याह सान्त्वयित्वेति ।

सान्त्वयित्वा तु तान्रामः सन्नद्धान्वृष्णिपुङ्गवान् ।
नैच्छत्कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥ १४ ॥

वृष्णिपुङ्गवानिति महत्त्वम् । सान्त्वने हेतुः सन्नद्धानिति । तत्कार्यं स्वयं चेत्कुर्यात्, तदैव सान्त्विता भवन्तीति ज्ञापितम् । कार्यं साम्बस्य सभार्यस्यानयनम्, तत्प्रीत्यैव चेद्भवति, तदा कलहो व्यर्थ इति कुरूणां वृष्णीनां नैच्छत् । उभयेषां देवभावात् । रामश्च कलिमलापहः । देवविरोधे सत्त्वस्य सर्वथा तिरोभावात्तमः केन हन्येत । कारणसत्त्वेन सह विरोधाभावात् । अन्यथा तमसः तत्कार्याणां च स्थितिर्न स्यात् । अन्यथा कलावुत्पत्स्यमानानामुद्धारो न भवतीति जन्मकारणनिर्धारो व्यर्थः स्यात् । तुशब्दः कुरुपक्षपातं व्यावर्तयति । तान् प्रसिद्धानिति हीनभावोऽपि नाश्रयणीय इति सूचितम् । तेन ऋजुमार्गेणासिद्धो वक्रेणापि तत्करिष्यतीति सिद्धम् । ज्ञानशक्तिरत्र न पूर्णेति केचित् । लोकानु-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनत्रिंशे । सान्त्वयित्वेत्यत्र । अन्यथा तमस इति । कारणसत्त्वेन सह विरोधे तमसस्तत्कार्याणां च मूलत एव नाशः स्यादित्यर्थः । अन्यथा कलाविति । देव-

---

१. सात्त्विकानामिति पाठः । २. कार्यः जाम्बवतः सभार्यस्यानयनमिति पाठः ।

रोधी भगवानित्यपरे । नीतिमार्गानुसारिणी साधनशक्तिः, पुष्टिमार्गानुसारिणी फलशक्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सान्त्वनसिद्ध्यर्थं रामस्य गमनमाह जगामेति ।

जगाम हास्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥

हस्तिनो नाम्न सहभाव इति ऋजुभावेन गमनम् । आदित्यवर्चसेति तेषां प्रतिबोधनम् । नीतिमार्गोपयोगिन आह । ब्राह्मणैः कुलवृद्धैः, चकारादन्यैरपि शास्त्रिभिः । कुरूणामनभिप्रेतं साम्बविमोचनं भवतीति, तत्तापार्थं गच्छतीत्याशङ्क्य, तेषां तापापनोदार्थं *गच्छतीति वक्तुं दृष्टान्तमाह चन्द्र इव ग्रहैरिति ।* बृहस्पतिप्रभृतिभिः ॥ १५ ॥

नीतिपरैवेयं शक्तिरिति ज्ञापयितुं लोकदृष्ट्यापि द्विषतां पुरं न प्रविशेदिति बहिःस्थित एव स्वागमनं ज्ञापितवानित्याह गत्वेति ।

गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ।
उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रबुभुत्सया ॥ १६ ॥

अत एव रामः । बाह्योपवनमिति नगरसीमाप्रवेश उक्तः । आस्थितिस्तत्र विमोचनम् । नीतिज्ञ उद्धवः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वो दैत्यावेशसहितो देवांशः । स बुध्यतामिति बुभुत्सा । धृतराष्ट्रं प्रति बोधयितुमिच्छया वा ॥ १६ ॥

तस्य यथोचितं करणमाह सोऽभिवन्द्येति ।

सोऽभिवन्द्याम्बिकापुत्रं भीष्मं द्रोणं च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनं च विधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः, बाह्लिकः शन्तनोर्भ्राता, चकारात्कृपादिब्राह्मणान् । दुर्योधनो वरश्वशुर इति । चकारात्तत्पक्षपातिनः । एवमुभयविधा नमस्कृता बोधिताश्च । विधिवदित्यन्तेन तुल्यत्वाय । कथमागमनमिति प्रश्नसमये राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विरोधेन सत्त्वतिरोभावे इत्यर्थः । नन्वेते दुष्टा भूभाररूपा अग्रेपि मारणीया एवेति युद्धं कुतो निवारितवानित्याशङ्क्य समाधानत्रयमाहुः ज्ञानेति । लोकेति । नीतीति ।

जगामेत्यत्र । हस्तिनापुरमित्यनुक्त्वा हास्तिनपुरमित्युक्तं तत्तात्पर्यमाहुः हस्तिन इति । तथा सति तृतीयया सहभावोपि प्रतीयेतेति पुरे हस्तिसहभावोक्त्या वक्तव्यं सूचितं स्यात् । तादृशे पुरे च ऋजुमार्गेण गमनं नीतिविरुद्धं स्यात्, अतः सम्बन्धमात्रसूचनाय तद्धितान्तो हास्तिनशब्द उक्तः ।

गत्वा गजाह्वयमित्यत्र । स बुध्यतामितीति । राम आगत इति धृतराष्ट्रो बुध्यतामितीच्छेति प्रथमपक्षे । साम्बो मोचनीय इति धृतराष्ट्रस्य प्रतिबोधनं तस्येच्छेति द्वितीयपक्षेऽर्थः ।

---

१. कुरुधर्मैरिति पाठः ।

तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ।
तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥

ते तां वार्तां श्रुत्वैव प्रीताः। स हि सुहृत्तमः दुर्योधनश्वशुरः गुरुश्च । यादवपक्षपाते परमन्यथा भविष्यति। तमुद्धवमर्चयित्वा आभिमुख्येन ययुर्यथाशास्त्रम्। मङ्गलपाणयः ॥१८॥

सङ्गतावपि सौहार्ददार्ढ्यमाह तं संगम्येति ।

तं संगम्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यवेदयन् ।
तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् ॥ १९ ॥

प्रह्वादिप्रकारभेदैर्यथान्यायम् । अतिथिवन्मधुपर्कादिना पूजितवन्त इति ज्ञापयितुमाह गामर्घ्यं चेति । तेषां पूजकानां मध्ये ये तत्प्रभावाभिज्ञाः माहात्म्यविदः ते ज्येष्ठा अपि लौकिकीं दृष्टिं दूरीकृत्य प्रणेमुः । अनेन सर्वे लौकिकाः, केचनैव तत्प्रभावाभिज्ञा इति निरूपितम् । अभिज्ञा अपि बलं बलाधिक्येनैव, नत्वलौकिकानुभावेन । अन्यथा ते विषमान् बोधयेयुः ॥ १९ ॥

एवं कायिकव्यवहारमुक्त्वा वाचनिकमाह बन्धून्कुशलिन इति ।

बन्धून्कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ।
परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्लवं वचः ॥ २० ॥

शिवं कल्याणं सुखरूपम्, अनामयं दुःखाभावरूपम्, बन्धून् धर्मिणः परस्परं कुशलिनः श्रुत्वा । एतदपि परस्परं पृष्ट्वा । अथो भिन्नप्रक्रमेण रामोऽविक्लवं अदीनम्, अन्यथा यादवानां दीनता स्यात्, भक्ताश्च ते ॥ २० ॥

सर्वदेवाधिपत्यं भगवतोग्रसेनाय दत्तमिति तदाज्ञा सर्वैरेव देवैः कर्तव्या, अतो यादवान् परित्यज्य उग्रसेनाज्ञापनमाह उग्रसेन इति ।

उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत्प्रभुः ।
तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं मा विलम्बितम् ॥ २१ ॥

तस्याज्ञा भिन्नै राजभिः कथं कर्तव्येत्याशङ्क्याह । क्षितीशानां सर्वेषामेव राज्ञामीश इति । यद्वो युष्मान् प्रति आज्ञापयत् । आज्ञापनावाक्यमग्रे वक्तव्यम्, साम्नः समार्यः प्रस्तापनीय इति । तद्वाक्यात् पूर्वमेव अपराधक्षमावाक्य एव क्रुद्धाः परुषभाषिणो जाता इति तदकथनम् । तदग्रे विवक्षितं कर्तव्यमिति हितोपदेशो रामस्य । मा विलम्बितमिति द्वितीयम् । अन्यथेश्वरः राज्ञां विलम्बं न सहत इति पश्चात् कृतमपि व्यर्थं स्यादिति । ईश्वरवचनोल्लङ्घने अनिष्टं शीघ्रमिति ज्ञापितम् । ईश्वरत्वमाह प्रभुरिति ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बन्धून् कुशलिन इत्यत्र । बन्धून् धर्मिण इति । शिवमनामयं च धर्मः । एते धर्मिण इत्यर्थः । धर्मिप्रश्नः स्वरूपतः सन्तीति प्रश्नः ।

कदाचित्कृतापराधस्य दण्डं करिष्यतीत्याशङ्कायामाह यद्यूयमिति ।

यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ।
अबध्नीताथ तन्मृष्ये बन्धूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥

यद्यपि भवन्तो दण्डार्हाः, तथापि बान्धवानामन्योन्यं कलहो भविष्यतीति तदपराधं मृष्ये । ईश्वरेणापि क्रियमाणे दण्डे बन्धुभिरेव कारितमिति कदाचिद्वैमनस्यं स्यात्, तन्नाभिप्रेतम्, किन्तु ऐक्यमेवाभिप्रेतम्, शास्त्रनिषिद्धं ह्येकेन सह बहूनां युद्धम् । तथाकरणे च दण्डो राज्ञावश्यं कर्तव्यः । ततस्तमपराधमनुवदति । यूयं बहवः । तुशब्देनान्यथाकरणं निवार्यते । महास्त्रप्रयोगः पलायनं चाधर्म इति । अधर्मेण एककाले बहवो युद्धाभिज्ञा बालकं स्त्रीरक्षायां व्यग्रं खण्डशः साधननाशेन जितवन्त इति । बन्धनं चापरो दोषः ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रुत्वा रुष्टा जाता इत्याह वीर्येति ।

वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः ।
कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥ २३ ॥

वीर्यं क्रियाशक्तिः, शौर्यं स्वभावः, बलं देहस्य, त्रिभिरुन्नद्धं वचः फलपर्यवसायीति । उग्रसेनो युष्मानाज्ञापयदिति वीर्येणोन्नद्धम् । क्षितीशेश इति शौर्येण । मा विलम्बितमिति बलेन । यद्यूयमिति आत्मशक्तिसमम् । कुरव इति अभिमानार्थम् । तद्धर्म एव युक्तः, न तु तदीयाः । राजानमप्रयोजकं जानन्त्येव । बलस्य परं तादृशं वचनम् । यदि स्वयं वदेत्, ममाज्ञयैव एतत्कर्तव्यमिति, तदा क्रोधो न भवेत् । वस्तुत ईश्वरत्वात् अस्माकं तेषामपि भक्तत्वाविशेषेपि यथादेवेष्वैश्वर्यं स्थापयित्वा अस्मास्वीशितव्यत्वं स्थापयति, तत्र हेतुर्न कुलीनत्वादिः, तथा सत्यस्मास्वेवोचितं स्यात् । साधारणलीलेयं न भवतीति न स्वेच्छया यथासुखं करणम्, भक्तार्थं हि भगवानवतीर्णः, सा च भक्तिः कारणानुरोधादुद्गता कौरवेष्वेव पुष्टा भवितुमर्हति, नाकौरवेषु । ईश्वरत्वाद्भक्तिमपि तेभ्य एव प्रयच्छतीति चेत् । न । तथा सति वैषम्यं स्यात् । अतः सिद्धामेव भक्तिमाश्रित्य भगवान् वदतीति कारणाधीनत्वं च भक्तेर्ज्ञात्वा स्वोत्कर्षं स्थापयितुं किञ्चिदुक्तवन्त इत्यर्थः । यतस्तेनैव वाक्यैः अन्तर्यामितया वा प्रकर्षेण कोपिताः ॥ २३ ॥

स्वोत्कर्षख्यापकानि पद्यवाक्यान्याह अहो महच्चित्रमिति ।

कुरव ऊचुः—अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ।
आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वीर्यशौर्येत्यत्र । उग्रसेनेपि भगवता स्वोत्कर्ष एव स्थापित इत्याशयेन भगवदुत्कर्ष उक्तः ।

१. न मादर्शेष्विनिपाठः ।

देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मधर्मैः उत्कर्षः क्रमान्निरूप्यते । तत्र देहोत्कर्षे वस्तुतो विचार्यमाणे यादवा धर्मरहिताः स्वेच्छाचाराः चर्मपुटप्रायाः, कौरवास्तु देवाधिष्ठिताः मुकुटाश्रयशिरस्थानीयाः । अयमर्थः पारमार्थिकः । एवं सति कौरवेभ्योऽपि यादवोत्कर्षे वस्तुसामर्थ्याभावात् कालवशादेव तथा भवतीति, कालश्चेश्वरो नियन्तुमशक्य इति, पूर्वं कदाप्येवं न जातमिति, महच्चित्रं भवति । तत्र हेतुः दुरत्यया कालगत्येति । ईश्वरवाक्यात् दुरत्ययत्वम्, अन्यथा असम्बद्धवाक्यतायां न किञ्चिद्दूषणं स्यात् । वै निश्चयेन । उपानच्छिरः आरुरुक्षतीति । मुकुटैर्वस्त्रादिभिर्व्यासादिभिश्च सेवितम् ॥ २४ ॥

ऐन्द्रियकव्यवहारे विवाहशयनादौ हीनत्वमाह एते यौनेन संबद्धा इति ।

एते यौनेन सम्बद्धाः सहशय्यासनाशनाः ।
वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्दत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥

यूनो भावो विवाहो यौनम्, तेन संबद्धाः । पूर्वमेकोत्पन्ना अपि व्यवहारे हीना इति त्यक्त्वा अपि पुनः यौनेन संबद्धा इत्यर्थः । पृथादयः स्त्रियः तेभ्यः समानीता इति । ननु तथापि 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी'ति न्यायेन न समानयनमात्रेण तुल्यता भवतीति चेत्, तत्राह सहशय्यासनाशना इति । शयनमासनं भोजनं चेत् सह, येन सह तत्तुल्य एव भवतीति स्थितिः । अत एव वृष्णयस्तुल्यतां नीताः । अनेन अज्ञानान्निषिद्धाचरणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पक्षो निवारितः । एवं कुलधर्मविचारेण स्वस्योत्कर्षमुक्त्वा ऐश्वर्यविचारेणाप्युत्कर्षमाह अस्मद्दत्तनृपासना इति । पूर्वं हि ययातिना पूरव एव राज्यं दत्तम्, अन्ये ज्येष्ठा अपि तदधीनाः ॥ २५ ॥

एवं साधनानि स्वाधीनान्युक्त्वा तेषां भोगोऽप्यस्मदधीन एवेत्याह चामरव्यजने इति ।

चामरव्यजने शङ्खमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥

चामरव्यजने परितः । शङ्खोऽग्रे । आतपत्रं पश्चात्, तत्रापि पाण्डुरं श्वेतम् । किरीटमुपरि । आसनमधः । शय्या निद्रावस्थायाम् । एतानि सप्तमहाराजचिह्नानि अन्येषामयुक्तानि राजभिरवश्यं अन्यत्र दृष्टानि निषेद्धव्यानि । तथापि तुल्यतां नीता इति राजभिरस्माभिरुपेक्षितानि भुञ्जते । भोगः प्राणधर्म इति तदुत्कर्षो निरूपितः ॥ २६ ॥

आज्ञापनादिरन्तःकरणधर्म इति तदसहमानाः तन्निषेधपूर्वकं तदपकर्षमाहुः अलं यदूनामिति ।

अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ।
ये नः प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयन्त्यद्य गतत्रपा बत ॥ २७ ॥

नरदेवलाञ्छनानि पूर्वोक्तानि उपेक्षाविषयाणि । अलमिति निषेधार्थे । नरदेवलाञ्छनैरलम् । अतःपरं पूर्यताम् । अग्रे न स्थापनीयमित्यर्थः । दत्तापहारे हेतुः दातुः प्रतीपैरिति । अज्ञानाद्दत्तं स्वानिष्टसम्पादकत्वे निवारणीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह फणिनामि-

चामृतमिति। 'सर्पस्य हि पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थक'दिति। स हि मत्ततां सम्पादयति, पश्चादन्धः सन् पोषकमपि भक्षयति। तदस्मासु जातमित्याह। ये यादवाः नः प्रसादोपचिताः, अद्य गतत्रपाः सन्तः, अस्मानेवाज्ञापयन्तीति। बतेति खेदे॥ २७॥

वस्तुविचारेणात्मधर्ममाश्रित्याहुः कथमिन्द्रोऽपीति।

कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः।
अदत्तमवरुन्धीत सिंहग्रस्तमिवोरणः॥ २८॥

भीष्मो हि कालकामपरशुरामादीनां जेता। ततोऽप्यधिको द्रोणः विद्यया तुल्योऽपि ब्राह्मण्यादधिकः। ततोऽप्यर्जुनः तच्छिष्योऽपि महादेवादिप्रसादैरुपचितः। एते त्रय आधिभौतिकादिरूपाः[1] आदिभूता येषां तैः अदत्तं इन्द्रोऽपि कथमवरुन्धीत। इन्द्रो वस्तुतः सर्वाधिपतिः, तथाप्येते अधिकृताः, न हि देहादिषु प्रतिकूलेषु ईश्वरोऽपि भोगं प्राप्तुमर्हति। ननु स्वभागः, तेषां का दानापेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह सिंहग्रस्तमिवोरण इति। यद्यप्युरणस्याल्पमेषस्य पुत्रो भार्या वा भागो भवति, तथापि सिंहग्रस्तः तत्कृपयैव प्राप्यते, तथैव साम्बः सभार्योऽस्मदवरुद्ध इत्यर्थः॥ २८॥

एवं पञ्चावयवमहङ्कारवाक्यं श्रावयित्वा निर्गता इत्याह जन्मेति।

श्रीशुक उवाच—**जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ।**
आश्राव्य रामं दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशन्॥ २९॥

वाचनिककायिकातिक्रमे निरूपिते मानसिकोऽपि निरूपितप्रायः। एवमतिक्रमे हेतुः जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदा इति। जन्म सत्कुले, बन्धुः बान्धवः, श्रीः लक्ष्मीश्च। जन्मनि बन्धुकृता[2] या श्रीः औत्पत्तिकलक्ष्मीः, तया वा उन्नद्धः मदो येषाम्। भरतर्षभेति सम्बोधनं राज्ञो मायामोहाभावाय। 'दौष्यन्तिरत्यगान्माया'मिति वाक्यात्। अन्यथा क्षत्रियः स्वकीयापकर्षं न सहत इति। इयं कथा श्रवणविघातिका स्यात्। इदं वाक्यं रामं प्रत्येव स्पष्टम्[3]। नत्वन्तःकरणेनापि स्वकीयेषु। तदाह दुर्वाच्यं राममाश्राव्य पुरमाविशन्निति। ननु गृहे समागते नैवं वक्तुमुचितमित्याशङ्क्याह असभ्या इति। सतामेवैषा कथा। श्रीमदेनैव तेषामसत्त्वम्, अन्यथा अग्रे ऋजुत्वं न स्यात्॥ २९॥

ततो यज्जातं तदाह दृष्ट्वा कुरूणामिति।

दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं श्रुत्वाऽवाच्यानि चाच्युतः।
अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन्प्रभुः॥ ३०॥

अवगणनां कृत्वा गमनं दौःशील्यम्, अन्यथा बान्धवातिक्रमो महदतिक्रमश्च न भवेदिति। अवाच्यान्यपि श्रुतवान्। अवाक्यानि तादृशवाक्यानि वा। अच्युत इति भयाभावाय। स्वयमपि तानि वाक्यानि दूषयितुं अवोचत्। अन्यथा देहेन निराकरणेऽपि

---

१. आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकरूपा इति पाठः। २. बन्धुकृता बन्धुकृतयेति पाठः। ३. स्पष्टं वाक्यमिति पाठः।

वाक्येन (न) निराकृताः स्युः । कोपसंरब्ध इति । भगवत्कृतं न मन्यन्त इति । अन्तर्गुप्ते क्रोधे अपकार एव, झटिति कृते क्लिष्टता स्यादिति क्रोधस्य बहिराविष्कारमाह दुष्प्रेक्ष्य इति । प्रहसन्निति दुःखाभावाय । यतः प्रभुः ॥ ३० ॥

पञ्चवाक्यानामर्थं स्थानत्रयेण नवभिर्निराकृत्य नवभिः कर्तव्यं प्रतिज्ञाय दशमे-नाध्यवस्यति नूनमिति दशभिः श्लोकैः ।

नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ।
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लकुटो यथा ॥ ३१ ॥

'विद्यामदो धनमद' इत्यादिवाक्यैर्मदा निरूपिताः । तद्युक्ता नीतिवाक्यानि न मन्यन्ते । अतस्तेषां प्रतीकारः क्रियैव, न वाक्यानि । अतो यदेतैर्निराकृतमनङ्गी-करणवाक्यैः तद्युक्तमेव । अतः शमार्थं प्रयुक्ता विफला जाता इति क्रिययैव दण्डरूपया शमः कर्तव्यः, तदाह तेषां हि प्रशमो दण्ड इति । एतस्योपक्रमानुसारेणोपक्रमवि-चारेणोक्तम् । उपसंहारे त्वन्यथा वक्तव्यम् । शममात्रमुपक्रमः, मारणमुपसंहारः, ततो विरोधः । मारणोद्यम एव शमो भवतीति । ननु क्रियया दण्डे सुतरामेव प्रकोपः स्यादि-त्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह पशूनां लकुटो यथेति । स हि दण्डो लोकप्रसिद्धः । स यथा दृष्ट एव पशूनां भयजनको भवति, उद्यतो वा, तथा सर्वस्वनाशः उद्यतो ज्ञातो वा पशुतु-ल्यानां भयजनकः ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सति यादवाः किमिति निवारिता इत्याशङ्क्य तथा सति वैषम्यं स्यात्, न दण्डः, नहि शत्रुजयादिर्दण्डो भवति, अतो हितकारिण एव वयमिति पूर्वोपक्रान्तां स्वक्रियामाह अहो इति ।

अहो यदून्सुसंरब्धान्कृष्णं च कुपितं शनैः ।
सान्त्वयित्वाहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥

शान्तिकर्तरि प्रकोपश्चाश्चर्यम् । यदवः सर्वे सुसंरब्धाः मारणोन्मुखाः समर्थाश्च । नन्वदृष्टवशाद्धर्वरिताः, किं तव पौरुषमिति चेत्, तत्राह कृष्णं च कुपितमिति । भगव-द्विचारमात्रेणैव सर्वं सिध्यति, किं पुनः कुपिते । कृष्ण इति भक्ताधीनः, कालात्मा वा । तेनादृष्टादयस्तदनुगुणा एवेति तेषां सर्वमेव प्रतिकूलम् । तान् सर्वान् शनैः सान्त्वयित्व, न तु बलात्, च स्वसामर्थ्यप्रकाशनेन, तथाकरणे हेतुः अहमिति । अहङ्कारादेते बन्धनं कृतवन्त इति तदधिष्ठाता चाहमिति तेषां शान्तिमेव वाञ्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥

सा च शान्तिर्वाक्यैर्न जातेति क्रियार्थमाह त इम इति ।

त इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः ।
तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाष्यान्मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥

---

१. नवभिः श्लोकैः निराकृत्य कर्तव्यमिति पाठः । २. नापि विरोध इति पाठः । ३. 'इदानीं दृष्टा मम' इति वाक्यमत्रानुसंधेयम् ।

यतो मन्दमतयः । तर्हि युद्धोद्यमे लौकिके शान्ता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह कलहाभिरता इति । परस्परकलह एव अभितो रतिर्येषाम् । कलहे तु युद्धे मरणमेव, शान्तिर्नेति । नन्वन्तर्यामितया प्रेरणीया इति चेत्, तत्राह खला इति । मूलेच्छया तानन्तर्यामी तथैव प्रेरयतीति । तथापि त्वया शमार्थमुद्यमः कृत इति तदेव कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह तन्मामवज्ञायेति । तादृशशमकर्तारं माम् । तत्तत्र वा । अङ्गीकारे हि वाक्यैः हिताचरणादिभिश्च प्रबोधो भवति, नान्यथा । ते त्ववज्ञामेव कुर्वन्ति । मुहुरिति पुनः । परीक्षा निषिद्धा । अवज्ञया मानसो दोष उक्तः । दुर्भाष्यान् दुष्टवाक्यानि चाब्रुवन् । अयं वाचनिको दोषः । मानिन इत्यग्रेऽप्यसमाधानम् ॥ ३३ ॥

ननु युक्तमेतेषां वाक्यम्, उग्रसेनवाक्यत्वेन त्वयापि किमित्युच्यत इत्याशङ्क्योग्रसेनस्य सर्वराजाधिपत्यं साधयति नोग्रसेनः किल विभुरिति ।

नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥

स्वतो वचनाभावायाह किलेति । नाम्नैव तस्येश्वरत्वं पूर्वसिद्धं सूचितम् । तत्रापि विभुः लौकिकन्यायेनापि समर्थः । अन्यथा तत्पुत्रः कंसो राजा न भवेत् । किञ्च । साम्प्रतं भोजवृष्ण्यन्धकानामीश्वरः । त्रिविधानामपि यादवानां प्रभुः । अलौकिकं सामर्थ्यमाह शक्रादयो लोकपाला इति । भगवतः इच्छया आज्ञया वा । 'मयि भृत्य उपासीन' इत्यत्रैव तद्विवृतम् । यस्योग्रसेनस्य आदेशमाज्ञां अनुवर्तन्त इति । अन्यथा यथाभिलषितवृष्ट्यादि न भवेत् ॥ ३४ ॥

सुधर्माक्रम्यते येन पारिजातोऽमराङ्घ्रिपः ।
आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ ३५ ॥

किञ्च । येन सुधर्मा आक्रम्यते, इन्द्रादयोऽपि नमस्कृत्य तां सभामारोहन्ति, तादृशीमाक्रामति । अमराङ्घ्रिपश्च पारिजातः आक्रम्यते । तन्मर्यादादूरीकरणात्तस्याप्याक्रमणम् । इन्द्रादीनामननुमतौ कथमेतद्द्वयं स्यात् । भगवत्सामर्थ्यमेतदिति नाशङ्कनीयम् । भगवतैवोग्रसेने ऐश्वर्यकला स्थापितेति नरत्वत्तदधीनत्वमप्यङ्गीकृतमिति, 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय' । अनधिकारिण एतेऽस्माभिस्तुल्यतां नीताः, राज्यं च दत्तमिति यदुक्तम्, तन्निराकरोति आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हण इति । न हि सर्वे राजानो भवन्ति । यद्येको राज्यार्हो न भवेत्, तदैव तद्वचनं सार्थकं स्यात् । तत्र भाग्यं क्रियाशक्तिश्च प्रयोजिके । तत्रापि क्रियाशक्तिः प्रयोजिका । यदिन्द्रं निर्जित्य पारिजातः आनीय भुज्यते । ननु सा शक्तिः साम्प्रतं कुण्ठिता भविष्यतीति चेत्, तत्राह सोऽसाविति । स एव भगवानिदानीं ममाग्रे तिष्ठति, मैवं किलेत्युपलम्भार्थं प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥

भाग्योत्कर्षमाह यस्य पादयुगमिति ।

यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ।
स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां भाग्यं लक्ष्म्यधीनम् । अतः सा सर्वेश्वरी । सापि नीचतया भगवच्चरणारविन्दं सेवते । साक्षादित्याधिदैविकी, न तु दिव्यस्त्रीरूपा, नापि राज्यलक्ष्मीरूपा । यदाहुः 'चामरव्यजने शङ्ख'मिति, तद्दूषणार्थं हेतुमुक्त्वा, तदनूद्य दूषयति स नार्हति किल श्रीश इति । चामरव्यजनादयो नरदेवपरिच्छदाः । अनर्हत्वे हि तदुपेक्षया भोगो भवति । अन्यथा इन्द्रादीनामपि तथात्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

यदप्युक्तं 'अलं यदूना'मिति, तत्तदा स्यात्, यदि स्वतः सिंहासनं न स्यादिति वक्तुं तस्य सिंहासनोपपत्तिमाह यस्याङ्घ्रिपङ्कजरज इति ।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालै-
र्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क ॥ ३७ ॥

अष्टौ लोकपालाः परितः, उपरि ब्रह्मा, अधः शेषोऽहम् । एतेषां दशानामाशापालकानां मध्ये प्रभुणा भाव्यम् । स एव मुख्यो राजशब्दार्थः । प्रभुत्वं च दिक्पालकानां सर्वथा हीनभावावलम्बने भवति । एतत्तु सर्वैरेव दृष्टमिति सिद्धवन्निरूप्यते । यस्य चरणकमलरजः अखिललोकपालैः सर्वैरेव पूर्वोक्तैः । मौल्युत्तमैरिति करणम् । तेषामपि भगवदीयत्वसिद्ध्यर्थं लौकिकन्यायेन स्वामिसेवायां वा ऐश्वर्योत्कर्षमुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह । उपासिता तीर्थानामपि तीर्थभूता गङ्गा यस्य । कीर्तिमाह ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति । भगवतः कला जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकर्त्री काचित् । तस्यास्त्रयोंऽशाः सत्त्वादयः । तत्र रजो ब्रह्मा । तमो भवः । अहं सत्त्वम्, भूधरत्वात् । श्रियमाह श्रीश्चेति । चकारादन्तःस्थिते ज्ञानवैराग्ये निरूपिते । वयं सर्व एव यस्य रजः शिरसि स्थापयामः, तस्य नृपासनं क भवतीति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३७ ॥

एवमभिप्रेतार्थं निरूप्य साक्षात्तदुक्तमर्थं खण्डयति भुञ्जते कुरुभिर्दत्तमिति ।

भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ।
उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलतयात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजेत्यत्र । उपासितेति विग्रहकथनम् । तदर्थस्तु । यस्य रजसः सम्बन्धिनी तीर्थतीर्थरूपा गङ्गा उपासिता । सर्वैरितिशेषः । संकर्षणस्य तामसत्वात्कथं सत्त्वरूपत्वमित्याशङ्क्याहुः भूधरत्वादिति । शेषत्वेन भूधरत्वमात्रधर्ममादाय सत्त्वरूपत्वमित्यर्थः ।

यद्दत्तं भूखण्डमात्रमेव भवति । तत्रापि स्वरूपतोऽपि हीनत्वम् । उपानहः किल वयमिति । उत्कर्षस्य निरूपितत्वाद्बाधितार्थत्वं स्पष्टमेव ॥ ३८ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह अहो ऐश्वर्यमत्तानामिति ।

अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ।
असम्बद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥

तेषां वाक्यं न सोढव्यम् । ततो यत्कर्तव्यम्, तदग्रे वक्ष्यते । आदरणीयानां वाक्यं कर्तव्यम् । लोकेऽपि मत्तास्त्वनादरणीयाः । तत्राप्यैश्वर्येण नित्यमत्ताः । बहिर्व्यवहारे माननीयत्वमाशङ्क्य मत्तत्वाज्ञानादेव तथात्वमिति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह मत्तानामिवेति । इवेत्यग्रेऽपि सम्बध्यते । मानिनामिवेति च । आत्मानमेव बहु मन्यमाना उन्मत्ता भवन्ति । ते सर्वदैव न माननीया इति दृष्टान्तद्वयम् । किञ्च । वाक्यान्यप्यसम्बद्धार्थानीत्याह असम्बद्धा गिरो रूक्षा इति । स्नेहेन बाधितार्था अपि प्रयोजका भवन्तीति तदभावमाह रूक्षा इति । तत्र सहनमुभयेषां सम्भवति, विवेकिनामसमर्थानां च । वयं तु नोभयविधा इत्याह अनुशासितेति । लोके अनुशासनाधिकारिभिर्न सोढव्या इति ॥३९॥

ततो यत्कर्तव्यं तत्प्रतिजानीते अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीति ।

अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ।
गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ ४० ॥

यादवेभ्यः कौरवमात्रस्यैव तैरुत्कर्षो निरूपित इति, भगवद्धस्ते मृतानां स्वर्गोऽस्तीति भूमिमेव निष्कौरवीं प्रतिजानीते । आदौ मनसि तस्योद्यममाह अमर्षित इति । कायिकमाह गृहीत्वा हलमुत्तस्थाविति । तस्योद्यमः सर्वजनीनो जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह दहन्निव जगत्त्रयमिति । सङ्कर्षणो हि प्रलये तथोत्तिष्ठति, यस्य मुखाद्वह्निरुद्गच्छति, त्र्यक्षश्च महादेवः, तद्रूपं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

क्रियामाह लाङ्गलाग्रेणेति ।

लाङ्गलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयम् ।
विचकर्ष स गङ्गायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥

स्त्रियो बालाश्च युद्धे मारयितुमशक्या इति तस्यां भूमावुत्पन्नाः कौरवा एवेति, लोके प्रसिद्धा भविष्यन्तीति, नगरमेवोद्विदार्य जन्मान्तरेऽपि तथात्वाभावाय गङ्गायां प्रहरिष्यन् विचकर्ष । क्रियाद्वयं निष्पन्नम्, तृतीयां क्रियां निवारयितुं चकारः । प्रहरणे विलम्बहेतुमाह अमर्षित इति । अतिक्रोधावेशाच्च कृतवान् । अविचारे वा, प्रहरणसङ्कल्पे हेतुः ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथेत्यत्र । त्र्यक्षश्च महादेव इति । यस्य मुखादुद्गच्छतीति पूर्वेणान्वयः । पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशेऽध्याये इदं निरूपितम् ।

कथमेतावता शिक्षा जातेत्याकाङ्क्षायामाह जलयानमिति ।

जलयानमिवाघूर्णं गङ्गायां नगरं पतत् ।
आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसम्भ्रमाः ॥ ४२ ॥
तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीषवः ।
सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्बं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥

आ समन्तात् घूर्णा यस्मिन् तदाघूर्णं नगरम् । शत्रन्तं क्रिया वा । भिन्नं वाक्यं गङ्गायां पतदिति । मरणावश्यकताप्रतिबोधनं मरणं च ज्ञापितवान् । तत्र हेत्वन्तरनिराकरणाय बलक्रियादर्शनं कौरवाणामाह आकृष्यमाणमिति । कौरवत्वात्सहजदोषाभावः । जातसम्भ्रमा भीताः । अनेन गर्वनिवृत्तिरुक्ता । अतो दोषस्य निवृत्तत्वात् गुणस्य च विद्यमानत्वात् तमेव शरणं जग्मुः । ऐकमत्यमाह सकुटुम्बा इति । मोक्षाभावायाह जिजीषव इति । निमित्ते विद्यमाने शरणागतिमपि नाङ्गीकुर्यादिति साम्बस्य सभार्यस्यानयनमाह सलक्ष्मणमिति । लक्ष्मणासहितम् । प्राञ्जलयो विज्ञापनार्थाः । कथमपकर्षोऽङ्गीक्रियत इति चेत्, तत्राह प्रभुमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ते हि पूर्वं वार्तामात्रहारित्वं भगवतो ज्ञातवन्तः, पश्चात्क्रोधे कृते भीताः स्तोत्रमाहुः पञ्चभिः राम रामेति ।

राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदामहे ।
मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यधीश्वरः ॥ ४४ ॥
पूर्वं कृतापराधस्य क्षमापनमिहोच्यते ।
क्रीडार्थत्वं तत्र हेतुर्महत्त्वं चापि सान्त्वने ।
अन्यार्थं च समारम्भः शरणं च वयं गताः ॥ १ ॥

तत्रापराधक्षमायां पञ्चहेतूनाह रामेति । रमणात्मकस्यादरेण द्विःसम्बोधनम् । अयमपि हेतुः । परं भगवद्धर्मः । अखिलाधारेति । वयमाधेयाः । न हि यो यं बिभर्ति, स तदपराधं मन्यते । अज्ञानमपि हेतुरित्याह प्रभावं न विदामह इति । यद्यपि सहजः प्रभावो ज्ञायते, तथाप्यत्राविष्कारं (न) करिष्यसीति न जानीमः । सर्वत्रावतारेषु प्रतिज्ञातार्थमात्रपूरकत्वात् । नन्वेतादृशोऽप्यर्थः प्रतिज्ञासिद्ध एवेति कथमज्ञानम्, तत्राह मूढानामिति । विचाररहितानामिति । ननु सर्वेषां कथं विचाराभावः, तत्राह कुबुद्धीनामिति । दुर्बुद्धित्वात् कैश्चिदुक्तमपि न गृहीतमित्यर्थः ।

बुद्धिर्न शुद्धा नो शास्त्रं नापि ज्ञानं स्वतः क्वचित् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

राम रामेत्यत्र । बुद्धिर्न शुद्धेति कारिकया पूर्वार्धेन क्षमायां कौरवनिष्ठं हेतुत्रयं

---

१. नेति लोपितम् ।

प्रभुः स्वामी भवांश्चापि धारकः क्षन्तुमर्हति ॥२॥ ४४ ॥

किञ्च । अस्माभिरेवमपि न प्रार्थयितव्यम्, अतस्तवैव लीलास्थानं जगदिति, तदाह स्थित्युत्पत्तीति ।

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ।
लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥ ४५ ॥

एकेनैवोत्पत्त्यादिकं क्रियते, स्वस्मिन्नेव स्थितेन । तत्र तथा करणे प्रयोजनं लीला । तदाह लोकान्क्रीडनकानिति । ईश इति सम्बोधनमन्यथा न कुर्यादिति ज्ञापयति । क्रीडनका यन्त्रादयः । अन्यक्रीडार्थपक्षं व्यावर्तयति क्रीडतस्त इति । वदन्तीति प्रमाणं व्यासादयः । युक्तश्चायमर्थः । पूर्णस्यान्यथा प्रवृत्तिरयुक्ता ॥ ४५ ॥

किञ्च । समानेषु दण्डः क्रियते, न तु मशकतुल्येषु, अतोऽतितुच्छत्वादस्मासु क्रोधो न युक्त इत्याशयेनाह त्वमेव मूर्ध्नीदमिति ।

त्वमेव मूर्ध्नीदमनन्त लीलया भूमण्डलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ।
अन्ते च यः स्वात्मनि रुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥

अस्य नगरस्य कियती वार्ता, पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमण्डलं हे अनन्त मूर्ध्नि लीलया बिभर्षि । तादृशसहस्रमूर्धा भवान् । भूमण्डलादधिकमात्रपरिमाणमायाति, न व्यापकतेत्य-नन्तेति । न केवलमन्यप्रेरणया धारणम्, किन्तु स्वरुच्या । यतः अन्ते स्वात्मनि रुद्धं विश्वं यतस्तादृशो भवान् अद्वितीयः शेषे शिष्टो भवसि । यतः परिशिष्यमाणः स्वयमेव । अतः शेषनामेति भावः ॥ ४६ ॥

एवमपि महतः अल्पेषु क्रियाविष्कारोऽनुचित इति निरूप्य कृतस्य कोपस्यान्यथा विनियोगमाह कोपस्त इति ।

कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ।
गृह्णतो भगवत्सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥

लोके द्वेधा कोपो भवति, द्विष्टे वा, महदुत्कर्षासहनाद्वा । तदुभयं न प्रकृते, किन्तु शिक्षार्थमेव । सर्वे एव भगवतो बालका इति ज्ञापयितुमखिलपदम् । तत्र हेतुः गृह्णतो भगवत्सत्त्वमिति । गुणान्तरैरसंस्पृष्टसत्त्वम् । अन्यथा बाधितं स्यात् । सत्त्वस्य च महत्प्र-योजनमित्याह स्थितिपालनतत्पर इति । जगतो मर्यादापालनं चान्यथा न स्यात् ॥४७॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रातिलोम्येन निरूपितम् । रामनिष्ठं हेतुत्रयमानुलोम्येनाहुः प्रभुरिति । भवांश्चेति । तदाहेति । इति कौरवोक्तं जगतो लीलास्थानत्वं शुक आदेत्यर्थः ।

शरणागतिं प्रार्थयितुं नमस्यन्ति नमस्त इति ।

नमस्ते सर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय ।
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ॥ ४८ ॥

नमनमात्रेणैव प्रसादयोगाय । सर्वभूतात्मन्निति । आत्मा स्वल्पेनापि तुष्यति । सर्वशक्तिधरेत्यस्मदादितामसशक्तयोऽपि तवैव । अस्मदीयं सर्वं धर्माधर्मश्च भवानित्युक्तम् । एवं सत्यस्मदीयदोषसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह अव्ययेति । किञ्च । एतत्पुरभङ्गे पुनरप्येतत्कर्तव्यं स्यादित्याशयेनाह विश्वकर्मन्निति । विश्वं कर्म यस्येति । अन्यदाप्यतिक्रमाभावाय नमनं प्रार्थयन्ते नमस्तेऽस्त्विति । एवं प्रसन्नं विधायाहुः त्वां वयं शरणं गता इति ॥ ४८ ॥

तैः स्वाभिप्रायो ज्ञात इति प्रसन्नो जात इत्याह एवमिति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः ।**
प्रसादितः प्रसन्नोऽसौ मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥

प्रपत्तिः प्रतीकारः । संविग्ना मनसि पूर्वधर्मरहिताः । वेपमानमयनं स्थानं गृहं शरीरं च येषामिति भये हेतुः । शरीरे च गर्वाभाव उक्तः । अतस्त्रेधोत्तमधर्मवद्भिः प्रसादितः प्रसन्नो जातः प्रसादकार्यं कृतवानित्याह मा भैष्टेत्यभयं ददाविति । वाचा सह कायिकमकृत्वा मानसमभयं ददौ ॥ ४९ ॥

भयात्कन्यासमर्पणं वारयितुं पारिबर्हदानमाह दुर्योधन इति ।

दुर्योधनः पारिबर्हं कुञ्जरान्षष्टिहायनान् ।
ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥ ५० ॥

षष्टिहायनाः पूर्णसंवत्सराः सहस्रं शतद्वयं च गजा द्वादशैवायुतानि तुरङ्गमाः ॥५०॥

रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं प्रपन्नैरित्यत्र । आभासोक्तं वाक्यार्थं स्पष्टार्थमुपसंहरन्ति प्रसन्नो जात इति । तथाच सकार्यः प्रसादो वाक्यार्थः ।

दुर्योधन इत्यत्र । कुञ्जरान् द्वादशशतानि तुरङ्गमान् द्वादशायुतानित्यन्वय इत्याशयेनाहुः सहस्रं शतद्वयं च गजा इति । अयुतमिति वक्तव्येऽयुतानीति बहुवचनात् द्वादशसंख्या तत्राप्यन्वेति । द्वादशेतिपदस्य सान्निध्यान्न कपिञ्जलन्यायः ।

रुक्मसम्बद्धानां रथानामिति । बलप्रीतिः सूचिता । सूर्यवर्चसां सर्वलोकप्रसिद्धानाम् । मासाः संवत्सरा ऋतवश्च शतादिसङ्ख्यया प्रीणिता इति कालस्त्रेधा सन्तोषितः । साम्बश्च महादेवावतारः, बलश्च, तथा क्रोधश्च त्रयोऽपि प्रीणिताः । अम्बां प्रीणयति दासीनामिति सहस्रेण । दुहितृवत्सल इति । दाने तस्याभिप्रायः । अदाने कदाचित्ते दुहितरि कोपं कुर्युरिति ॥ ५१ ॥

तेषां प्रणिपत्तिमुक्त्वा बलभद्रस्य तदङ्गीकारमाह प्रतिगृह्येति ।

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।
ससुतः सस्नुषः प्रायात्सुहृद्भिरनुमोदितः ॥ ५२ ॥

दानाभिनन्दनार्थं प्रतिग्रहपदम् । अभयं स्वयं दत्तवान्, स्वयं च तद्दत्तं गृहीतवान् । तत्सर्वमिति । असङ्कोचात् शुद्धभावः तस्य स्थापितः । तत्र हेतुर्न दानम्, किन्तु स्वपक्षे भगवान्, तत्पक्षे सात्त्वतर्षभ इति । भक्तानां स्वामी । अन्यजीवाः सापराधा एव भवन्तीति तथाविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्ग उत्सन्नः स्यात् । स्वस्य तद्ग्रहणं वारयति ससुतः सस्नुष इति । सुहृद्भिरनुमोदित इति । पराक्रमेण वैषम्याभाव उक्तः ॥ ५२ ॥

बलभद्रचरित्रस्य प्रत्यापत्तिमाह ततः प्रविष्ट इति ।

ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
शशंस सर्वं यदुपुङ्गवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥

अन्यथा 'नन्दव्रजं गत' इतिवत् भगवतः किञ्चित्कर्तव्यशङ्का स्यात् । स्वपुरीं द्वारकाम् । निर्विचारप्रवेशार्थमुक्तम् । हलायुध इति विचाराभावः । सर्वान् ज्ञापयित्वा समलङ्कृते पुरे प्रवेष्टव्यम् । विवाहे विरोधो वा न कर्तव्यः, मैत्री वेति उभयकरणाद्विचारा-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बलप्रीतिरिति । बलस्य रूप्यवर्णत्वात् रूप्यसंयुक्तरथदानेन प्रीतिरित्यर्थः । मासा इति । द्वादशसंख्यया मासाः प्रीणिताः । हायनेषु षष्टिसंख्यया प्रभवादिसंवत्सराः प्रीणिताः । षट्संख्यया ऋतवः प्रीणिताः । बलश्च तथेति । एवं त्रयोपि कालरूपाः । नगरग्रहणे साम्बो निमित्तम् । बलः कर्ता । क्रोधः करणमिति विभागः ।

प्रतिगृह्येत्यत्र । स्वपक्षे इति । शुद्धभावस्थापने भगवत्त्वं रामनिष्ठो हेतुः । सात्वतत्वं तन्निष्ठो हेतुः । तथाच स्वपक्षे हेतुनिरूपणे भगवानिति पदमुक्तम् । तत्पक्षे हेतुनिरूपणे सात्त्वतर्षभ इति पदमुक्तमित्यर्थः ।

ततः प्रविष्ट इत्यस्याभासे बलभद्रचरित्रस्येति । भगवता बलभद्रे आविश्य कृतस्य निरोधरूपचरित्रस्य प्रत्यापत्तिं स्वस्थाने भगवति समागमनमाह । अध्यायचतुष्टये बलदेवे आविश्य निरोधं कृतवान् अतः परं स्वयमेव करिष्यतीत्यर्थः । अत्र विचाराभावादिकथनेन बलेऽनावेशः सूचित इति वाक्यतात्पर्यार्थः प्रत्यापत्तिरेवेति भावः । व्याख्याने ।

१. रूप्येति लेखपाठः । २ स्वदाने इति पाठः । ३ दोषमिति पाठः ।

भावः । ततः पुरप्रवेशानन्तरं बन्धून् समेत्य । असम्मत्यभावायानुरक्तचेतस इति । स्वपौरुषं च स्वयमेवोक्तवान् । तन्निमित्तं च स्वचेष्टितं नगराकर्षणम् ॥ ५३ ॥

तस्य चरित्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वमाह अद्यापीति ।

अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनु दृश्यते ॥ ५४ ॥

एतत् हस्तिनपुरम् । गङ्गायां गङ्गासमीपे गङ्गामध्य इव वा । तस्य सहजरूपं तत्र भवतीत्याह सूचयद्रामविक्रममिति । अतो दक्षिणतः समुन्नतं कूलस्थानम् । कूलप्रदेश एवोन्नतो भवति, नत्वपरः । इदं तु विपरीतमिति रामपराक्रमस्य सूचकं भवति । इदानीं तु तन्नगरं पतितम्, गङ्गायां पतितमिति ज्ञातव्यम् । 'गजाह्वये हृते नद्या' द्वादशे वक्ष्यति । अतो न दर्शनविरोधः शङ्कनीयः । भागवतकथनसमये तु दृश्यत एव ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पाठक्रममपेक्ष्याहुः पुरप्रवेशानन्तरमिति । स्वपौरुषं चेति । पूर्वविचाराभाव उक्तः, अनेनापि विचाराभाव उच्यते इति चकारः । महतः स्वपौरुषं स्वयं न वक्तव्यमिति भावः । अतोपि विचाराभाव इति शेषः । तन्निमित्तं चेति । कुरुष्विति निमित्तसप्तमी । तथा च कुरुनिमित्तं चेष्टितं नगराकर्षणम् । मूले सर्वपदाचकारेण गमनावधि सर्वमुक्तवानिति पूर्वेणान्वयः । इत्येकोनविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

१. भा. १-२१-४०. २. अतः कथनसमय इति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

विंशोऽध्यायः ।

सात्त्विकानां निरोधे तु मुख्यो नारद ईरितः ।
अतस्तस्यापि वक्तव्यं पूर्वबुद्धेर्निवारणम् ॥ १ ॥
भक्तिमार्गानुरोधस्य पृथक्त्वं साधतः स्फुटम् ।
विंशे नारददृष्टानां कृष्णानां चरितं महत् ॥ २ ॥
अलौकिकत्वसिद्ध्यर्थं निरोधे विनिरूप्यते ।
प्रकीर्णके प्रकरणे न सङ्गतिरिहोच्यते ॥ ३ ॥
तथापि साम्बकथने समायातस्तथाकरोत् ।
भ्रान्त्यभावाय भगवान् बोधयामास तादृशम् ॥ ४ ॥
निरोधस्तेन संसिद्धः सात्त्विकानामतः परम् ।

पूर्वाध्याये साम्बवृत्तज्ञापनार्थं समागतो नारदः शास्त्रदृष्ट्या निर्दोषपूर्णगुणविग्रहो भगवानिति, लोके च पुत्रं हत्वा तदवरोधात् बहुधः स्त्रियः समानीता इति शास्त्रलोकविरोधमाशङ्क्य, तं विरोधं स्वदृष्ट्या साधयन् पश्चादन्यतरनिर्धारं करिष्यन् स्वयं द्रष्टुं प्रवृत्त इत्याह नरकं निहतं श्रुत्वेति ।

श्रीशुक उवाच—**नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ।
कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः ॥ १ ॥**

केचित्तु इतःप्रभृति सात्त्विकप्रकरणमाहुः त्रयस्त्रिंशदध्यायैः पूर्वं इति च । तत्र नारदः सात्त्विकेषु मुख्य इति स निरूप्य इति । तत्रैवैकादशैकैकादशभिः तेषामवान्तरप्रकरणव्यवस्था । सात्त्विकास्तु द्विविधा एव सकामनिष्काममभेदेनेति । तेषां मते दशे-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विंशेऽध्याये । कारिकासु । पूर्वबुद्धेर्निवारणमिति । प्रपञ्चविस्मरणमित्यर्थः । सात्त्विकानां निरोधे वक्तव्ये तन्मुख्यत्वान्नारदस्येदं वक्तव्यमित्यन्वयः । आसक्त्यंशस्तु पूर्वमेवास्तीति भावः । पृथक्त्वमिति । स्नेहो भक्तिः । तस्य प्रपञ्चविस्मृतिसाहित्ये निरोध इति पृथक्त्वं नारदस्य प्रपञ्चविस्मृतिकथनात्स्फुटं स्यात् । नारदस्य पूर्वं भक्तिमात्रं स्थितम्, प्रपञ्चविस्मरणे सति निरोधो जात इति ज्ञाने ज्ञातं स्यादित्यर्थः । यतः प्रपञ्चविस्मृतिकथनादित्यर्थः ।

नरकं निहतमित्यत्र । यद्यपि नरकवधमात्रमिति । तस्यानु शङ्खयवनमुराणां नरकस्य चेति स्वयमेव निरूपणात्तावन्मात्रं योगदृष्ट्या जानाति । श्रुतं त्वधुनैव । योषिता-

१. शास्त्रीलेति पाठः । २. निर्दोषपूर्णविग्रह इति पाठः । ३. लोके शास्त्रविरोधमिति पाठः । ४. तत्रैवैकादशैकादशभिः, तत्रैकैकादशभिरिति पाठद्वयम् ।

न्द्रियाणि अन्तःकरणं च निरुध्यत इति निरोधसिद्धिः। एतन्मतमवष्टभ्यास्माभिर्निबन्धे निरूपितं लक्ष्मणाहरणावधीति। एतावता स्त्रियः समाप्ताः। तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधान्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिरनुवर्ण्यते। नारदो हि भगवदीयशास्त्रेषु अक्लिष्टचरित्राण्येव श्रुतवानिति नरकवधादिकं न पूर्वं श्रुतवान्। यद्यपि नरकवधमात्रं पूर्वसिद्धम्, तथापि तदवरोधाद्विवाहः साम्प्रतमेव श्रुत इति स विचारणीयः। इदं चरित्रं न पूर्वं ऋषिभिर्विचारितम्। अतः परं सहस्रेष्वपि चरित्रेषु मीमांसितमेव चरित्रं विचार्यते। अत एव जाता लौकिकदृष्टिर्भगवतैवाग्रे निवारणीया। यदैव नरको हतः, तदैव तेनैव प्रक्रमेण योषितामुद्वाहश्च श्रुतः। एकस्मिन् क्षणे नानागारेषु विद्यमानानां एकेन कृष्णेन, तत्र यद्यपि रूपभेदः स्पष्ट एव, 'उरुरूप' इति वाक्यात्। तथा सति अवतारान्तरन्यायेन भिन्नावतारत्वं स्यात्। ततः कृष्णेनैव विवाहिता न भवेयुः। न हि सर्वास्ता देवकीपुत्रवध्वो भवन्ति। तस्यैवानन्तरूपत्वं तु पूर्वावतारेषु न सिद्धमिति वैमर्शः कर्तुमुचितः। वाक्योक्तं तु युक्त्या बाधितुं शक्यते, न तु दृष्टम्। 'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नामे'ति। बह्वीनामेकेन कृष्णेन उद्वाहो विचित्रमिति तद्दिदृक्षुर्नारदो जात इत्यर्थः॥ १॥

ननु भगवच्चरित्रे किमिदमाश्चर्यम्, यतो नारदस्यापि दिदृक्षेत्याशङ्क्य, वैचित्र्यमुपपादयति चित्रमिति।

चित्रं बत तदेकेन वपुषा युगपत्पृथक्।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्॥ २॥

बत इति हर्षे। तदा सर्वत्रैव स्थिता भक्ता भगवता अनुग्राह्या इति न क्वापि गमनक्लेश इति। एकेन वपुषेति। वपुषो ब्रह्मवदचिन्त्यैश्वर्यं न शास्त्रसिद्धम्। वपुर्भेदे तु कृष्णपत्नीत्वं तासु न स्यात्। अतो वपुषो ब्रह्मधर्मत्वं वा अवपुष्ट्वं वा कल्पनीयं स्यात्। तत्रावपुष्ट्वे लौकिकधर्मसम्बन्धो न युक्तः। ब्रह्मधर्मत्वे तु वैलक्षण्यमावश्यकम्। ब्रह्मणोऽप्येकत्र यो धर्मः, स नान्यत्रेति। लोके तथा दर्शनात्। नारदश्च सूक्ष्मदर्शी। तत उभयमपि अनुपपन्नमिति चित्रम्। युगपदेकस्मिन्

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

मुद्वाहं तु योगेनापि पूर्वं न ज्ञातवान्। स्वच्छन्दचरित्रस्य योगाद्यगम्यत्वात्। अत एव विवाहं तत्र नोक्तवान्। श्रवणस्य दिदृक्षाहेतुत्वोक्त्या पूर्वं न श्रुतवानिति ज्ञायते इति भावः। पूर्वसिद्धं पूर्वज्ञातमित्यर्थः। श्रुत इति। विवाहस्तु सम्प्रतमेव निर्धारविषयीकृतः। पूर्वं योगेनापि ज्ञातो नेत्येवकारः।

चित्रमित्यत्र। अवपुष्ट्वं वेति। ब्रह्मत्वमित्यर्थः। लौकिकधर्मसम्बन्धनिराकरणेनायमग्रे सिद्धान्तः कर्तव्यः। न युक्त इति। अतोऽग्रे सिद्धान्ते निराकर्तव्य इति शेषः।

१. अनन्तरूपत्वमिति पाठः। २. विवाह इति पाठः।

काले एकेन वपुषा करणेन पृथक् पृथक् गृहेषु स्थिताः ष्वष्टसहस्रसङ्ख्यया व्याप्ताः । कलानामिवानन्त्यपक्षेऽपि ध्रुवाया नानन्त्यमिति षोडशसहस्रे भवत्येव वैचित्र्यम् । स्त्रिय इति तासां योगजधर्मो निवारितः, येनैकत्र जातो दृश्येत । आकाशवत्परिच्छेदभेदेन मायावद्-यथात्वेन वा विवाहपक्षं व्यावर्तयति एक इति । उद्वाहश्च यावदवतारं परिपालनीय इति न प्रदर्शनमात्रेपरत्वम् ॥ २ ॥

अतो हेतोरुत्सुको जात इत्याह इत्युत्सुको द्वारवतीमिति ।

इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ।
पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥

स हि देवगुह्यमपि जानाति । अतो देवर्षिः देवानामपि मन्त्रद्रष्टा । अयं हि गुह्यार्थोपदेष्टा । अतो द्रष्टुमागमत् । नारदस्य द्वारकायां लौकिकबुद्धिसिद्ध्यर्थं तां वर्णयति पुष्पितोपवनामिति सार्धैस्त्रिभिः । पुष्पितान्युपवनानि तेषु ये आरामाः क्रीडास्थानानि तेषु द्विजानामलीनां च यानि कुलानि अवान्तरजातिभेदाः । तैर्नादितां तच्छब्दप्रचुरामिति सहजो मधुरः शब्दस्तत्रत्यो निरूपितः ॥ ३ ॥

द्वारका वनजलस्थलरूपा त्रिविधा भवति, तत्र वनरूपा निरूपिता, जलरूपां निरूपयति उत्फुल्लेति ।

उत्फुल्लेन्दीवराम्भोजकल्हारकुमुदोत्पलैः ।
छुरितेषु सरस्सूच्चैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥

उत्फुल्लानीन्दीवरादीनि यानि पञ्चविधानि पुष्पाणि तैश्छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः सारसैः तत्र कूजद्भिर्जुष्टामित्यग्रेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥

भूमिरूपां वर्णयति प्रासादलक्षैरिति ।

प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ।
महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥

नवलक्षप्रासादाः महतां गृहाः । स्फटिकमयाः रजतमयाश्च भित्तिस्तम्भभेदेन । राजताः स्तम्भाः महामरकतनिर्मिता भूः तया प्रख्याः प्रसिद्धाः प्रासादाः । स्वर्णरत्नमयानि परिच्छदानि येषु । यथा गृहे दारुमयानि, तथा स्वर्णमयानि, यथा शिलामयानि, तथा रत्नानि । गृहोपकरणान्यपि परिच्छदानीत्युच्यन्ते । तथाप्यनवसरत्वान्न तानि ग्राह्याणि ॥ ५ ॥

एवं पुरीं बहिर्वर्णयित्वा अन्तस्तां वर्णयति विभक्तेति ।

विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभी रुचिरां सुरालयैः ।
संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥

---

१. पक्षेति पाठः । २. प्रदर्शनमात्रपरत्वम् । ३. मधुः ।

विभक्ताः पृथक् पृथक् कृता रथ्यादयः, न तु सङ्कीर्णाः रथ्या राजमार्गाः पन्थानः। चत्वरमङ्गणम्। आपणः पण्यवीथिका। गतिस्थानान्येतानि। स्थितिस्थानान्याह। शाला अन्नादिभोजनस्थानानि। सभा उपवेशनस्थानानि। ताभिः रुचिराम्। ऐहिकार्थं द्वयमेव। पारलौकिकार्थमाह सुरालयैश्च रुचिरामिति। नैमित्तिकातिशयमाह संसिक्तेति। सम्यक् सिक्ताः मार्गादिदेहल्यन्ता यस्याम्। उपरिशोभामाह। पतत्पताकाध्वजैः वारितः आतपो यस्यामिति॥ ६॥

सामान्यतो नगरीं वर्णयित्वा विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयति, नारददृष्टम्।

तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः।
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितम्॥ ७॥

एवंप्रकारेण नारदो दृष्टवानिति। तदा लौकिकोत्कर्षः सम्पद्यते। तच्च तस्यानभिप्रेतमिति। सिद्धे हि लौकिकत्वे तत्र बुद्धिस्थैर्ये लौकिकस्य निरोधः सम्पद्यत इति। तस्यां द्वारकायाम्। हरेरन्तःपुरं श्रीमत्, स्वतः शोभायुक्तम्। अनेन वैकुण्ठातिरेकस्तत्र निरूपितः। लक्ष्मीस्थितिर्वा। अन्यत्रावतारेषु अवतीर्णैव लक्ष्मीस्तिष्ठति, न मूलरूपेणेति। उपपत्त्या अन्तःपुरं वर्णयति। सर्वधिष्ण्यपैरर्चितं स्वकौशलं त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन प्रदर्शितमिति प्रकारद्वयेन। रत्नस्वर्णादयस्तु पुरे एव निरूपिताः न भगवदन्तःपुरे विशेषं सम्पादयन्ति। वक्तव्यश्च विशेषः। अतो भूमिष्ठाः पदार्थाः साधनभावान्निरूपिताः। इन्द्रादयो हि धिष्ण्यपाः लोकपालाः। तेषामपि परम्परोपार्जितान्यतिदुर्लभानि रत्नादीनि पूजासाधनानि भवन्ति। तैरर्चितमिति। तन्निर्माणार्थं तैस्तानि दत्तानीत्येके, यतः अग्रे त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण हरेरर्थे स्वकौशलं प्रदर्शितम्, अतिनैपुण्येन निर्मितम्। रत्नानि इन्द्रादिभिर्दत्तानि, विश्वकर्मणा तु सम्यग्योजितानीत्यर्थः॥ ७॥

तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम्।
विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत्॥ ८॥

ते गृहाः स्वतः प्रधानभूता अपि परस्परमेकस्यापि सर्वे शोभाजनका भवन्ति। समप्राधान्ये तु विशिष्टो रसो नोत्पद्यत इति यदेव गृहं निकटे स्थितम्, तत्रैव नारदस्य विशिष्टबुद्धिरुत्पन्नेति तत्र प्रविष्टः। एकमपि गृहं षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम्। ते च गृहाः पत्नीनामेव। तन्निकटे गतस्य तदेव गृहं महत्त्वेन भासत इति महदित्युक्तम्, न तु गृहेषु न्यूनाधिकभावोऽस्ति। तथा सति भगवतस्तत्र वैषम्यं स्यात्। सर्वत्र विवाहरमणपुत्रसम्पदां तुल्यत्वात्॥ ८॥

अतस्तं वर्णयति स्थालीपुलाकन्यायेन विष्टब्धमिति।

विष्टब्धं विद्रुमैः स्तम्भैर्वैडूर्यफलकोत्तमैः।
इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा॥ ९॥

पुरुषार्थचतुष्टयसम्पन्नमिति ज्ञापयितुं चतुर्भिः। प्रवालस्तम्भैर्विष्टब्धं धृतम्। वैडूर्यनिर्मितफलकैस्तदाच्छन्नम्। अनेन स्तम्भा उपरिप्रसारितदारुरूपाश्च द्विविधा ज्ञातव्याः। उपरिफलकानामेव वैडूर्यमयत्वम्। स्थूलफलकाः स्तम्भेष्वेव विशालाः स्थापिताः। तत्रापि कव्यान्तर्गतस्तम्भानां तथात्वं वक्तव्यमिति धरणीस्तम्भाश्चात्र विद्रुममया ज्ञातव्याः। इन्द्रनीलमयैर्मणिभिः कुड्यानि। जगती भूमिः कुट्टिमा तत्रत्या। अलङ्कृतमिति सम्बध्यते। न सूर्यादिभिरहता त्विड्यस्याः तादृश्या जगत्यालङ्कृतमिति॥ ९॥

वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलम्बिभिः।
दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः॥ १०॥

वितानैश्चन्द्रातपैस्त्वष्ट्रा निर्मितैरित्यलङ्कृतत्वम्। मुक्तादामानि विलम्बन्ते येष्विति। दन्तनिर्मितैरासनैः पर्यङ्कैश्चालङ्कृतम्। मण्युत्तमैर्मणिश्रेष्ठैरलङ्कृता आसनपर्यङ्काः॥ १०॥

स्त्रियः पुरुषाश्च दासीदासरूपाः शोभायामवश्यं वक्तव्या इति तान्निर्दिशति दासीभिरिति।

दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासोभिरलङ्कृतम्।
पुम्भिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः॥ ११॥

नित्याभरणेषु सत्स्वेव पदकाभरणमिति निष्ककण्ठीभिरित्यनेन कटककुण्डलाद्याभरणानि सूचितानि। सुवासोभिरिति। सर्वतः शोभार्थमुक्तम्। यादृशैरेव वस्त्रैः शोभा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

विष्टब्धमित्यस्याभासे। स्थालीपुलाकन्यायेनेति। यथा स्थालीस्थमेकमपि पुलाकमुपमर्द्य तस्मिन्पक्वे सर्वेपि पुलाकाः पक्वा ज्ञायन्ते, तथैकस्मिन्गृहे वर्णिते सर्वेपि गृहास्तादृशा एव ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः। अयं न्यायः सप्तमाध्याये चतुर्थचरणे उक्तः।

---

१. सर्वेषु भावजनका इति पाठः सूचितः, सर्वेषु भाजनका इति पाठः। २. निर्मितम्।

विभक्ताः पृथक् पृथक् कृता रथ्यादयः, न तु सङ्कीर्णाः रथ्या राजमार्गाः पन्थानः। चत्वरमङ्गणम् । आपणः पण्यवीथिका । गतिस्थानान्येतानि । स्थितिस्थानान्याह । शाला अन्नादिभोजनस्थानानि । सभा उपवेशनस्थानानि । ताभिः रुचिराम् । ऐहिकार्थं द्वयमेव । पारलौकिकार्थमाह सुरालयैश्च रुचिरामिति । नैमित्तिकातिशयमाह संसिक्तेति । सम्यक् सिक्ताः मार्गादिदेहल्यन्ता यस्याम् । उपरिशोभामाह । पतत्पताकाध्वजैः वारितः आतपो यस्यामिति ॥ ६ ॥

सामान्यतो नगरीं वर्णयित्वा विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयति, नारददृष्टम् ।

तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ।
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥

एवंप्रकारेण नारदो दृष्टवानिति । तदा लौकिकोत्कर्षः सम्पद्यते । तच्च तस्यानभिप्रेतमिति । सिद्धे हि लौकिकत्वे तत्र बुद्धिस्थैर्ये लौकिकस्य निरोधः सम्पद्यत इति । तस्यां द्वारकायाम् । हरेरन्तःपुरं श्रीमत्, स्वतः शोभायुक्तम् । अनेन वैकुण्ठातिरेकस्तत्र निरूपितः । लक्ष्मीस्थितिर्वा । अन्यत्रावतारेषु अवतीर्णैव लक्ष्मीस्तिष्ठति, न मूलरूपेणेति । उपपत्त्या अन्तःपुरं वर्णयति । सर्वधिष्ण्यपैरर्चितं स्वकौशलं त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन प्रदर्शितमिति प्रकारद्वयेन । रत्नसुवर्णादयस्तु पुरे एव निरूपिताः न भगवदन्तःपुरे विशेषं सम्पादयन्ति । वक्तव्यश्च विशेषः । अतो भूमिष्ठाः पदार्थाः साधनभावान्निरूपिताः । इन्द्रादयो हि धिष्ण्यपाः लोकपालाः । तेषामपि परम्परोपार्जितान्यतिदुर्लभानि रत्नादीनि पूजासाधनानि भवन्ति । तैरर्चितमिति । तन्निर्माणार्थं तैस्तानि दत्तानीत्येके, यतः अग्रे त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण हरेरर्थे स्वकौशलं प्रदर्शितम्, अतिनैपुण्येन निर्मितम् । रत्नानि इन्द्रादिभिर्दत्तानि, विश्वकर्मणा तु सम्यग्योजितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सामान्यतोऽन्तःपुरं वर्णयित्वा, तत्रस्थान् गृहान् प्रत्येकं वर्णयितुं विभागमुक्त्वैकं गृहं वर्णयति तत्र षोडशभिरिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्यामित्यत्र । तच्च तस्येति । लौकिकोत्कर्षसम्पादनं नारदस्यानभिप्रेतं सन्देहजनकत्वादित्यर्थः । एतत्सम्पादने भगवदाशयमाहुः सिद्धे हीति । लौकिकस्य पूर्वं लौकिकत्वेनैव बुद्धिस्थैर्ये जाते तदनन्तरं लौकिकत्वांशो निवारणीयः, पदार्थास्तु त एवेति भावः । वैकुण्ठावेश इति । तस्य रमाक्रीडत्वादिति भावः । श्रीमदित्यनेनाधारत्वमात्रमुक्तम्, नतु क्रीडेत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः लक्ष्मीस्थितिर्वेति । साधनभावादिति । साधनत्वेन इन्द्रादिपूजासाधनानि रत्नान्यत्र भूमिनिर्माणे साधनानि इति प्रकारेण निरूपिता इत्यर्थः ।

---

१. उदस्तताका । २. वैकुण्ठावेश इति लेखपाठः ।

तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् ।
विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥

ते गृहाः स्वतः प्रधानभूता अपि परस्परमेकस्यापि सर्वे[1] शोभाजनका भवन्ति । समप्राधान्ये तु विशिष्टो रसो नोत्पद्यत इति यदेव गृहं निकटे स्थितम्, तत्रैव नारदस्य विशिष्टबुद्धिरुत्पन्नेति तत्र प्रविष्टः । एकमपि गृहं षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् । ते च गृहाः पत्नीनामेव । तन्निकटे गतस्य तदेव गृहं महत्त्वेन भासत इति महदित्युक्तम्; न तु गृहेषु न्यूनाधिकभावोऽस्ति । तथा सति भगवतस्तत्र वैषम्यं स्यात् । सर्वत्र विवाहरमणपुत्रसम्पदां तुल्यत्वात् ॥ ८ ॥

अतस्तं वर्णयति स्थालीपुलाकन्यायेन विष्टब्धमिति ।

विष्टब्धं विद्रुमैः स्तम्भैर्वैडूर्यफलकोत्तमैः ।
इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा ॥ ९ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयसम्पन्नमिति ज्ञापयितुं चतुर्भिः । प्रवालस्तम्भैर्विष्टब्धं धृतम् । वैडूर्यनिर्मितफलकैस्तदाच्छन्नम् । अनेन स्तम्भा उपरिप्रसारितदारुरूपाश्च द्विविधा ज्ञातव्याः । उपरिफलकानामेव वैडूर्यमयत्वम् । स्थूलफलकाः स्तम्भेष्वेव विशालाः स्थापिताः । तत्रापि कट्यान्तर्गतस्तम्भानां तथात्वं वक्तव्यमिति धरणीस्तम्भाश्चात्र विद्रुममया ज्ञातव्याः । इन्द्रनीलमयैर्मणिभिः कुड्यानि । जगती भूमिः कुट्टिमा तत्रत्या । अलङ्कृतमिति सम्बध्यते । न सूर्यादिभिरहता त्विड्यस्याः तादृश्या जगत्यालङ्कृतमिति ॥ ९ ॥

वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलम्बिभिः ।
दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥

वितानैश्चन्द्रातपैस्त्वष्ट्रा निर्मितैरित्यलङ्कृतत्वम् । मुक्तादामानि विलम्बन्ते येष्विति । दन्तनिर्मितैरासनैः[2] पर्यङ्कैश्चालङ्कृतम् । मण्युत्तमैर्मणिश्रेष्ठैरलङ्कृता आसनपर्यङ्काः ॥ १० ॥

स्त्रियः पुरुषाश्च दासीदासरूपाः शोभायामवश्यं वक्तव्या इति तान्निर्दिशति दासीभिरिति ।

दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासोभिरलङ्कृतम् ।
पुम्भिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥ ११ ॥

नित्याभरणेषु सत्स्वेव पदकाभरणमिति निष्ककण्ठीभिरित्यनेन कटककुण्डलाद्याभरणानि सूचितानि । सुवासोभिरिति । सर्वतः शोभार्थमुक्तम् । यादृशैरेव वस्त्रैः शोभा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विष्टब्धमित्यस्याभासे । स्थालीपुलाकन्यायेनेति । यथा स्थालीस्थमेकमपि पुलाकमुपमर्द्य तस्मिन्पक्वे सर्वेऽपि पुलाकाः पक्वा ज्ञायन्ते, तथैकस्मिन्गृहे वर्णिते सर्वेऽपि गृहास्तादृशा एव ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । अयं न्यायः सप्तमाध्याये चतुर्थचरणे उक्तः ।

---

१. सर्वेषु भावजनका इति पाठः सूचितः, सर्वेषु भाजनका इति पाठः । २. निर्मितम् ।

सम्पद्यते । अन्यथा शोभाकथनं व्यर्थं स्यात् । पुम्भिरप्यलङ्कृतम् । पाश्चात्यो वेष इति । उत्तमानि कञ्चुकानि उष्णीषाणि मध्ये बन्धकानि मणियुक्तानि कुण्डलानि च येषामिति सर्वतोऽलङ्कारो भगवद्गृहदासानामुक्तः ॥ ११ ॥

सार्वकालीनशोभामुक्त्वा रात्रौ विशेषतः शोभामाह रत्नप्रदीपनिकरेति ।

रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्ग ।
नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः ॥१२॥

रत्नसंमूहकान्तिभिर्निरस्तं ध्वान्तमन्धकारो यत्र । रात्रौ गार्हस्थ्ये कामरसो वर्ण्यत इति उद्दीपनविभावान्वर्णयति । विचित्रवलभीषु मणिमया निर्मितवक्रदारुषु मयूराः स्थिताः सन्तो नृत्यन्ति । अङ्गेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् । तेनास्याः कथायाः भगवद्भोगविषयत्वाद्योगिचिन्त्यत्वमेव, न तु बाह्यतया साधारणत्वमिति सूचितम् । नृत्ये अलौकिकं हेतुं वर्णयति । यत्र विहितागुरुधूपं गृहसंस्कारार्थं कृतं गवाक्षमार्गेण निर्यान्तं निरीक्ष्य घनोऽयमिति तेषां बुद्धिरुत्पन्नेति घनबुद्धयः । अत एव ऊर्ध्वं नदन्तो जाताः । मेघागमे हि तेषां नृत्यं भवति । नृत्यदर्शने च रस आविर्भूतो भवतीति, गीतवाद्यरहितं नृत्यं न शोभां करोतीति, उन्नादो हि द्विःस्वभावो निरूपितः ॥ १२ ॥

यदर्थमेतन्निरूपितं तन्निरूपयति तस्मिन्निति ।

तस्मिन्समानगुणरूपवयस्सुवेषदासीसहस्रयुतयानुसवं गृहिण्या ।
विप्रो ददर्श चमरव्यजनेन रुक्मदण्डेन सात्वतपतिं परिवीजयन्त्या ॥१३॥

दुर्लभानि [illegible] रूपं सौन्दर्यम् । वयस्ता-
समाना गुणा औदार्यादयः रत्युपयोगिनो वा मृदुत्वादयः । रसो हि निर्बद्धः शङ्कां करोतीति, स्वल्पश्च न पोषको रुण्यम् । सुवेषो वस्त्रादिभिः । भवतीति, महारसानुभवार्थं दास्यो निरूप्यन्ते । नायिकानां मेलने भिन्नस्वभावत्वात् रसो नोत्पद्यत इति, तासां च कामना नैवंविधेति, केवलभोगस्त्रीत्वं वारयितुमाह

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रत्नप्रदीपेत्यत्र । उन्नादो हि द्विःस्वभाव इति । गीतस्वभावस्ततः सुषिरवाद्याभिव्यक्तस्वरस्वभावश्चेत्यर्थः । नादस्याक्षराद्यभावेन स्वरमात्ररूपत्वाद्द्विःस्वभावत्वं युक्तमिति द्विशब्दः ।

तस्मिन्नित्यत्र । रसो हीति । कामरसो हि रहसि भोग्यत्वान्निर्बन्धयुक्तो भवति । अतः प्रतिबन्धकागमनशङ्कां करोति । शङ्कायां तु न रसः । अतः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं दास्योऽपेक्ष्यन्ते इत्यर्थः । स्वल्पश्चेति । स्वल्प एव नायिकारूपो विभावो रसपोषको न भवति, तथाचापुष्ट एव रसोऽनुभूयेत, न तु महारसः । अनेकविभावसत्त्वे तु तैरनेकैरनेककटाक्षादिभिः पोषितो महानेवोद्दीप्तो भवति । ततो मुख्यायामनुभूयेतेत्यर्थः । तर्हि नायिका एव सर्वा मेलनीया इत्याशङ्क्याहुः नायिकानामिति । केवलभोगेति ।

१. नायकानामिति पाठः ।

गृहिण्येति । अनुसवं सर्वकालं दासीसहस्रयुतया भार्यया चमरव्यजनेन सात्त्वतपतिं वस्तुतः स्वपतिं परिवीजयन्त्या सह सात्वतपतिं ददर्शेति सम्बन्धः । चमरकृतं व्यजनं उद्दीपनकरम्, तथा सुवर्णदण्डयुक्तं च । अयं भगवत्यद्भुतः प्रकारो निरूपितः । नैवंविधः समानानां प्रकारो लोके सामान्यानां सम्भवति । अनेन रात्रावयं भोगकाले गत इति सूचितम् ॥ १३ ॥

तत्र भगवता आतिथ्यप्रकारमाह तं सन्निरीक्ष्येति त्रिभिः ।

तं सन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्रीपर्यङ्कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ।
आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥१४॥

कायिकमानसिकवाचनिकैः । कायिकपूजा सर्वेणापि स्वयोग्या कर्तव्या । अतो भगवानपि तं दृष्ट्वा स्वपदे निवेशितवानिति निरूप्यते । नह्येतस्मादधिका पूजा सम्भवति । अन्या या लौकिकी सा सर्वसाधारणी अन्यदोपत्वेन[1] निरूप्यते । एवंकरणे हेतुमाह भगवानिति । अन्यथा अन्यस्माद्भगवति को विशेषः स्यात् । यदि स्वपदे नोपवेशयेत् । सहसोत्थित इति तं प्रति लौकिकभावस्थैर्यं सूचितम् । अन्यथा स्वधर्माविर्भावे सेवकं प्रति भगवदुत्थानं नोचितं स्यात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवत्प्रतिज्ञा । स च लौकिकबुद्ध्या भगवन्तं दृष्टवानिति भगवानपि तथैव चकार । श्रीपर्यङ्कत इति । अनौचित्यं निरूपितम् । केवललौकिकप्रकारेणापि तथात्वं भवतीति वैदिकप्रकारमाह सकलधर्मभृतां वरिष्ठ इति । धर्मभृतो निरन्तरधर्मकर्तारः । ते जीवा एव भवन्ति । तेषां मध्ये श्रेष्ठ इति सजातीयोत्कर्षात् बहिर्दृष्टिरेव तस्य स्थिरीक्रियते । अत एव भगवान् पादयुगलमानम्य । तत्रापि शिरसा धर्मनिष्ठां सूचयितुम् । किरीटजुष्टेनेति लोकनिष्ठा । न केवलं स्वयं तद्धर्मावलम्बनं कृतवान्, किन्तु तं चापि स्वधर्मैर्योजितवानित्याह साञ्जलिः स्वे आसने अवीविशदिति । स्वासने तं निवेशयामासे-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धर्मोपयोगित्वं ज्येष्ठाया एव मुख्यम्, अन्यासां गौणम्, अतः केवलपदम् । वीजनक्रियायां दर्शनक्रियायां च 'सात्त्वतपतिं'मित्येव कर्मेति वारद्वयमुक्तम् । व्याख्याने । तत्तात्पर्यमाहुः वस्तुतः स्वपतिमिति । स्वस्यापि भगवदीयत्वेन सात्त्वतत्वादिति भावः । अयमिति । गृहिण्या परिवीजनरूपः प्रकार इत्यर्थः । नैवंविध इति लोके सामान्यानां जनानां मध्ये कुलशीलादिना समानानां पत्नीनां परिवीजनरूपः प्रकारो न सम्भवति, तस्य दासधर्मत्वादितिभावः । अनेनेति । गृहिणीसाहित्यकथनेनेत्यर्थः ।

तं सन्निरीक्ष्येत्यत्र । अवीविशदिति यङ्लुगन्ताल्लङा णिजर्थस्त्वन्तर्भावित इत्याहुः

---

१. अन्यदोपत्वेन ।

स्यर्थः । अन्तर्भावितणिच्प्रयोगः । भगवानेव तत्र वस्तुतः स्वधर्मं स्थापितवानिति स्वयमेव तत्रोपविष्ट इति धर्मव्यत्यासं स्थापयितुं अवीविशदित्युक्तवान् । आसनं च श्रीपर्यङ्कमित्येव लक्ष्यते । तत एवोत्थित इति स्वपदेनापि तदेवेति गम्यते । आसनपदेन स्वसिंहासनमिति । तथापि अग्रे पृथुकोपाख्याने 'निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्क' इति वाक्यात् पर्यङ्कमेवासनस्थानीयम् ॥ १४ ॥

तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपि सतां पतिर्हि । ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥१५॥

ततस्तस्य चरणाववनिज्येति कायिकोऽपि व्यापारः मानसशेषत्वेन निरूप्यते । स्वतः प्रक्षालनं भक्त्यैव सम्भवति । तदपः पादावनेजनीरापः स्वस्मिन् नारदधर्मावेशाद्भक्तानां भगवच्चरणारविन्दोदकं धार्यमेवेति स्वमूर्ध्ना अबिभ्रत् । नन्वेवमपि लोको भगवन्माहात्म्याभिज्ञः कथं मन्येत, तत्राह जगद्गुरुतरोऽपीति । यद्यपि जगतामत्यन्तं गुरुः शास्त्रप्रणेता उपदेष्टा प्रेरकः उपदेशश्च । तथापि सतां पतिर्भवति । 'यद्यदाचरति श्रेया'निति वाक्यात् भगवत्कृतमेव भगवदीयः करोतीति सतां पालनार्थं तथा कृतवान् । अन्यथा गजेन्द्रवद्वैष्णवानामुपद्रवोऽपि सम्भवेत् । तस्माद्भगवता युक्तमेव भक्तरक्षार्थं कृतमिति हिशब्दार्थः । नन्वेवं सति भक्तिमार्गे विरोधः स्यात्, तत्राह ब्रह्मण्यदेव इति । ब्राह्मणानां हितस्तेषां कार्यसाधको देवः । ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति तेषामेव पूज्यः । इदं भगवतो गुणनाम तदैव युक्तं भवति, यदि तन्मनोरथं साधयेत् । ब्राह्मणाश्च पूजां वाञ्छन्ति, नत्वन्नसत्रम् । तद्भगवत्येव तद्धर्मप्रवर्तके अन्यः प्रवर्तेत, न तु यस्मिन्कस्मिंश्चित् । ननु एतावतापि कथं लोकः प्रवर्तेत, तत्राह तस्यैव यच्चरणशौचमिति । अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् गङ्गाजले 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी चे'ति वाक्यात् । अनेन स्वापकर्षाभावोऽपि निरूपितः ॥ १५ ॥

स्तोत्रमाह संपूज्येति ।

सम्पूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन । वाण्याभिभाष्य मितयामृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवाम ते किम् १६

पूजाया अनुवादः उत्तरशेषत्वेन । तेन पूजा वाक्यापेक्षया हीना निरूपिता । देवर्षिवर्यमिति । अनेन देवा ऋषयश्च पूजितेन प्रीता भवन्तीति । गार्हस्थ्ये ऋणत्रया-

---

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्तर्भावितणिच्प्रयोग इति । धर्मव्यत्यासमिति । नारदस्थाने स्वयमुपविष्टः, स्वस्थाने नारद इति वेशनधर्मव्यत्यासः । इदमेव पौनःपुन्यमितिभावः ।

तस्यावनिज्येत्यत्र । गुरुतर इति । तरप्प्रत्ययार्थमाहुः शास्त्रेतिपदचतुष्टयेन । नामात्मकमपि भगवत्स्वरूपमेवेत्याशयेन उपदेशरूपोपि स्वयमेवेत्युक्तम् ।

पाकरणे आवश्यके द्वयमनेनैव भवतीति तस्यावश्यकता सूचिता । ऋषिरिति । नारायणोऽयं अनिरुद्धांशेनैवं करोतीति सूचितम् । पुराणः ऋषिर्नारायण एव, तथापि वेदोद्गमरूपोऽपि भवतीति तन्निराकरणार्थं नारायणो नरसख इति निरूपितम् । तस्य च अस्यैव प्रकरणस्यान्ते प्रत्यापत्तिं वक्ष्यति । 'प्रत्येष्यतां निकाशं म' इति वाक्ये । विधिनोदितेनेति पूजायां प्रकार उक्तः । अन्यथा ऐश्वर्येण राजसी पूजा प्राप्नोति । वाण्या अमृतया अतिमिष्टया आभाष्य, भो भो नारदेत्युक्त्वा, तं नारदं प्राह । सर्वोत्कर्षः स्वस्वामित्वं स्वस्य च तदाज्ञाकारित्वं पदत्रयेणाह भगवते, हे प्रभो, ते किं करवामेति । तृतीयं पदत्रयात्मकं स्वसेवा त्रिविधाप्यत्र कर्तव्येति सूचनार्थम् । तदाज्ञापयेति वाक्यशेषाभिप्रायः ॥ १६ ॥

तत्रोत्तरमाह नारदः नैवाद्भुतमिति ।

नारद उवाच ।

नैवाद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ।
निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वेच्छावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु

वक्तव्यं तु न किंचित्, कृतानुमोदनं तु कर्तव्यं भवति । अन्यथा पूजा कृतैव न स्यात् । अनङ्गीकारात् । तस्य ततोऽङ्गीकारे अयुक्तं स्यात्, अतो भगवदीयधर्मत्वेनाभिनन्दनमुच्यते । हे विभो, सर्वकरणसमर्थ । एतद्ब्राह्मणपूजनं त्वयि नाद्भुतम्, अखिललोकाः शिक्षणीया इति । भगवांश्चाखिललोकनाथः । त्रिविधं हि कर्म जगद्रक्षार्थं क्रियते । खलानां दमः, अन्तर्यामितया सर्वसख्यम्, एतादृशी ब्राह्मणपूजा च । एतस्य कर्मणः बन्धहेतुत्वमाशङ्क्य निराकरोति निःश्रेयसायेति । अन्येषामपि मोक्षार्थमेतत्करणं श्रोतॄणां कीर्तयितॄणां च । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा त्रिविधानि कर्माणि लोकानां न शान्तानि भवेयुः । सजातीयनिवर्तकाभावात् । एतज्जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति भगवतो विशेषं वक्तुमाह जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां सहेति । स हि जगत् स्वात्मनि धारयति, पालयति च । स्वेच्छावतारेति सम्बोधनं तादृशस्यापि कर्मकरणं लीलार्थमिति सूचयति । सप्तम्यन्तं वा पदं हेतुप्रकथनाय, अन्यथा कथं लोकाः कीर्तयेयुः, कथं वा मुक्ता[1] भवेयुरिति । अत्र प्रमाणमाह विदामेति । सुष्ठ्विति अनुभवश्रुतिभ्याम्, न तु तर्कमात्रेण ॥

एवं कृताभिनन्दनं कृत्वा भगवदुक्तं नान्यथा कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्वाभिलषितं किंचित् प्रसङ्गात् प्रार्थयते दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलमिति ।

दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥

यदेतत् दृष्टम्, तद्ध्यायन् सर्वत्र चरामीति स्वाध्यवसायः । अत्र यथा स्मृतिः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सम्पूज्येत्यत्र । प्रकरणस्यान्त इति । अन्ते इति सामीप्यसप्तमी । मतान्तरसिद्धस्य सात्त्विकप्रकरणस्यान्तसमीपेऽध्याये । अन्तात्पूर्वाध्याये द्विजात्मजा अमी इति श्लोके इत्यर्थः ।

1. युक्ता इति पाठः ।

श्वरो भगवान्। तस्यापि योगमाया। तस्या विविरसा; यस्याः वैभवं भगवानपि न मन्यते एतावदिति। अङ्गेत्यप्रतारणार्थं सम्बोधनम्॥ १९॥

तत्र स्थितस्य भगवतः पूर्वदृष्टापेक्षया भिन्नमेव सन्निवेशमाह दीव्यन्तमक्षैरिति।

दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च।
(पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः॥ २०॥)

सर्वत्र तादृश एव सन्निवेशो वक्तव्यः, येन पूर्वगृहे स्थितस्य शीघ्रं समागमनशङ्कापि न सम्भवति। तत्रापि 'भगवन्तं ददर्शे'ति पूर्वा क्रियैवानुसन्धेया। परं प्रियया भार्यया उद्धवेन च सह अक्षैर्दीव्यन्तमिति॥ २०॥

तस्य नारदस्य भगवान् मायया तथा प्रदर्शयतीति बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं भगवान् किञ्चिदुक्तवानित्याह पृष्टश्चाविदुषेवासाविति।

पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदायातो भवानिति।
क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः॥ २१॥

असौ पूर्वदृष्ट एव भगवान्, प्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात्, तथापि कदायातो भवान् इति पृष्टवान्। असौ नारदो भगवता पृष्टः, यथा सः स्वाकारगोपनं करोति परीक्षार्थम्, तथा भगवानपि कृतवानित्यभिप्रायेणाह तथा अविदुषेवेति। चकारात्पूजा। कृतं सर्वं कृतवान्। स्तुतिं च कृतवानित्याह क्रियते किं नु पूर्णानामिति। पूर्ववद्भगवन्नारदयोः धर्मव्यत्यासो द्रष्टव्यः। तदोपपद्यत एव। पूर्णानां भवताम् अपूर्णैरस्मदादिभिः किं कर्तव्यमिति। यथा अज्ञाननाट्यम्, एवं तत्कार्यनाट्यवाक्यमपीति केचित्। लौकिकी वा भाषा तन्मोहार्था, तद्बुद्धौ भगवान्परिच्छिन्नो भासत इति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति न्यायेन भगवद्वचनमित्यपरे॥ २१॥

तथापि समागतस्य भगवद्गुणनिर्धारार्थं प्रवर्तमानस्य हितं कर्तव्यमिति भक्तिशास्त्रमनुसृत्याह अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन्निति।

अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मञ्जन्मैतच्छोभनं कुरु।
स तु विस्मित उत्थाय तूर्णमन्यदगाद्गृहम्॥ २२॥

अस्मान्प्रति ब्रूहि, किञ्चित्प्रार्थयेत्यर्थः। ब्रह्मन्निति ब्राह्मणस्य याचनमुचितमिति। किञ्च। एतन्मम जन्म अवतारः भक्तोद्धारक एवेति। तत्र मुख्यो भवानिति स्वात्मानं पूर्णं कुर्वन् जन्म शोभनं कुरु। स्वजन्म वा। ततो यज्जातं तदाह स तु विस्मित उत्थायेति। पारमार्थिकमेतद्वचनं न भवतीति स्वमनसि निश्चित्य, मां वञ्चयति, शीघ्रं तत्र आगत्येति सम्भावनां कुर्वन्, शीघ्रमुत्थाय, ततो गत इत्याह। हेत्वदर्शनाद्विस्मितो जातः। भगवतो वैभवेन समागमनं निराकरोति तुशब्दः। उत्थाय तूर्णमेव अन्यद्गृहमगात्॥ २२॥

१. दृष्टत्वात्। २. समागतस्य।

तत्र सन्निवेशान्तरमाह तत्राप्यचष्टेति ।

तत्राप्यचष्ट गोविन्दं लालयन्तं सुतान् शिशून् ।
ततोऽन्यस्मिन्गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥ २३ ॥

शिशून् पुत्रादीन् । तत्र भगवन्तं दूरादेव सन्निवेशान्तरस्थितं दृष्ट्वा, तत्त्वसङ्ख्यापर्यन्तं तत्तद्भावस्थितं भगवन्तं पश्यन्, तत्र तत्र प्रविश्य, ततस्ततो निर्गत इत्याह ततोऽन्यस्मिन्नित्यादि । अथोवाचेत्यतः प्राक्तनेन । मज्जनाय मर्दनानन्तरं स्नानाय कृत उद्यमो येन ॥ २३ ॥

जुह्वन्तं च वितानाग्नीन्यजन्तं पञ्चभिर्मखैः ।
भोजयन्तं द्विजान्क्वापि भुञ्जानमवशेषितम् ॥ २४ ॥

वितानाग्नीन् यज्ञविताने स्थितान् गार्हपत्यादीन् । 'सोमं विधाय अवभृथस्नानानन्तरं सा यावद्रात्रेः संतिष्ठत' इति न्यायेन मध्यरात्रावप्यग्निहोत्रहोमः । तथैवान्यत्र पञ्च मखाः देवयज्ञादयः पञ्चगृहेषु । क्वापि गृहे द्विजान् भोजयन्तं रात्रिभोजनेन । ततोऽवशेषितं भुञ्जानं गृहान्तरे । एते नव गृहाः पूर्वोक्तैः सह द्वादश ॥ २४ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयं साधयन्तमाह ।

क्वापि सन्ध्यामुपासीनं जपन्तं ब्रह्म वाग्यतम् ।
एकत्र चासिचर्मभ्यां चरन्तमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥

तत्र धर्मे क्वापि सन्ध्यामुपासीनम्, अन्यत्र जपन्तम्, तस्यैव विशेषणं वाग्यतमिति । मौनव्रतधरं भिन्नमितिविमर्शः । एकत्र असिचर्मभ्यां चरन्तं असिवर्त्मसु शास्त्रोक्तखड्गमार्गशिक्षासु ॥ २५ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्राप्यचष्टेत्यत्र । शिशूनिति । बालकान् सुतान्, नतु प्रौढानित्यर्थः ।

ततोऽन्यस्मिन्नित्यस्याभासे । अत्र तत इति आनन्तर्यवाचकं पदमुक्तम् । अग्रेऽष्टाविंशतिसंख्यापर्यन्तं मध्ये तत इत्यादिपदाभावादित आरभ्यैकं प्रकरणमित्याशयेनाहुः तत्त्वसङ्ख्यापर्यन्तमिति ।

भोजयन्तं द्विजानित्यत्र । एते नव गृहा इति । 'यजन्तं पञ्चभिर्मखै'रिति 'देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चे'ति पञ्चापि मखा भिन्नगेहेषु । 'अतस्ततोऽन्यस्मि'न्नित्यारभ्य 'भुञ्जानमवशेषित'मितिपर्यन्तं नवगृहाः । ते पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सहिता द्वादशगृहा जाताः । तत्त्वप्रकारकगणनायां तु पञ्चापि मखा मखत्वप्रकारेणैक एव । अत'स्ततोऽन्यस्मि'न्नित्यारभ्य पञ्चैव प्रकारा जाता इति भावः । अग्रे धर्मसाधने गृहा द्वय । प्रकारस्तु धर्मरूपेणैक एव । मोक्षसाधने गृहद्वयम् । प्रकारस्तु मोक्षत्वेनैक एव । तथा 'चेतिहासपुराणानि शृण्वन्त'मितिपर्यन्तं षड्विंशतिगृहाः । प्रकारा नव । त्रिविधायां गुरुसेवायां गृहास्त्रयः । प्रकारस्त्वेक एव । अन्यत्र तु यथाश्रुतमेव ।

अश्वै रथैर्गजैक्वापि विचरन्तं गदाग्रजम् ।
क्वचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानं च बन्दिभिः ॥ २६ ॥

तथैव अश्वै रथैर्गजैः सह विचरन्तम् । गदाग्रजं भक्तरक्षार्थं तथा यतमानमित्यर्थः । पर्यङ्के क्वचिच्छयानम् । अन्यत्र बन्दिभिः स्तूयमानम् । दशधाऽयं धर्मो निरूपितः ॥२६॥

अर्थं निरूपयति मन्त्रयन्तमिति ।

मन्त्रयन्तं च कस्मिंश्चिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ।
जलक्रीडारतं क्वापि वारमुख्यावलावृतम् ॥ २७ ॥

कामं निरूपयति जलक्रीडारतमिति ॥ २७ ॥

मोक्षं निरूपयन् सर्वाण्यङ्गानि निरूपयति कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्य इति ।

कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलंकृताः ।
इतिहासपुराणानि श्रृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥ २८ ॥

श्रृण्वन्तमिति इतिहासपुराणानीति विशेषः । मङ्गलानि भगवद्गुणान् ॥ २८ ॥

ऋणमपाकुर्वन्निवाह हसन्तमिति ।

हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ।
क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ २९ ॥

त्रैवर्गिकं तत्रैव शेषभूतमाह धर्मं सेवमानमिति ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।
शुश्रूषन्तं गुरून्क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥

ध्यायन्तमेकमिति निदिध्यासितम् । शुश्रूषन्तं गुरूनिति । गुरुसेवा त्रिविधा ॥३०॥

एवमलौकिकपुरुषार्थानुक्त्वा लौकिकं व्यवहारमाह कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चिदिति ।

कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित्सन्धिं चान्यत्र केवलम् ।
कुत्रापि सह रामेण चिन्तयन्तं सतां शिवम् ॥ ३१ ॥

राज्यान्तरशिष्टा नाङ्गीकृताः । सन्धावङ्गीकृताः । केवलमित्यनेन समयभेदेनापि सन्धिविग्रहौ निरूपितौ । ततो लोकन्यायेन बलभद्रेण सह मन्त्रणं कथं सतां शिवं भवेदिति । अलौकिकेन वा कलावुत्पत्स्यमानानाम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणां दुहितॄणां च काले विध्युपपादनम् ।
दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥ ३२ ॥

पुत्राणां विवाहो दुहितॄणां च । विधिपूर्वकमुपपादनं काले युक्तसमये । किञ्च । पुत्राणां दारैः सह विभूतिभिः कल्पयन्तम् । क्वचिद्गृहे पुत्रं सभार्यं परमोत्सवयुक्तं करो-

---

१. शेषनिरूपितम्, शेषनिह्नतम् ।

तीत्यर्थः। तथा दुहितॄणामपि तत्सदृशैर्वरैः सहितानां विभूतिभिः कल्पयन्तम्। जामातृसहिता दुहितरः ऐश्वर्यादिसम्पन्नाः कृता इत्यर्थः॥ ३२॥

प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान्।
वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे॥ ३३॥

तासामेव प्रस्थापनं उपनयनं च भर्तृगृहात्स्वगृहे समानयनम्। पुत्रवधूनां वा अपत्यानां महोत्सवान् कल्पयन्तमिति सम्बन्धः। आवश्यकत्वादनभिनिवेशेन करणं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं महतीं समृद्धिमुपपादयति वीक्ष्येति। योगेश्वराणामपीश्वरत्वात्सामग्रीमनेकविधां अनायासेन शीघ्रं सम्पादयति। ततो येषां महोत्सवानां सम्बन्धिनो लोकाः तां दृष्ट्वा अभूतपूर्वत्वाद्विसिस्मिरे॥ ३३॥

एवं लौकिकधर्मेषु केवललौकिकानुपपाद्य तदनुरूपधर्मानुपपादयति यजन्तं स्वकलान् देवानिति।

यजन्तं स्वकलान्देवान्क्वापि क्रतुभिरूर्जितैः।
पूर्तयन्तं क्वचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः॥ ३४॥

स्वस्य कला येषु। भगवदावेशयुक्तान्। ऊर्जितैः लौकिकसाधनैः पुष्टैः। क्रतुभिर्यज्ञादिभिः शान्तिकपौष्टिकैर्वा। पूर्तमप्याह पूर्तयन्तमिति। कूपारामादिप्रतिष्ठार्थं देवतावाहनं कृत्वा अधिवासने उपविष्टमित्यर्थः। आरामा वाटिकाः, तत्र आलयाः गृहाः, देवस्थानानि वा। तामसादिभेदा उक्ता इति। अन्येषां तदादित्वम्॥ ३४॥

चरन्तं मृगयां क्वापि हयमारुह्य सैन्धवम्।
घ्नन्तं ततः पशून्मेध्यान्परीतं यदुपुङ्गवैः॥ ३५॥

ततोऽन्तःपुरस्थपर्वतोपवनादिषु सैन्धवं समुद्रोद्भवं हयमारुह्य मृगयां चरन्तम्। रात्रावपि गृहे प्रविष्टः गृहस्थैस्तथोक्तः मृगयास्थाने तथाविधं दृष्टवानित्यर्थः। तथैव क्वचिन्मेध्यान्पशून् श्राद्धाद्यर्थं घ्नन्तम्। तत्रान्येषामप्यर्थे तथा करोतीति ख्यापयितुं परीतं यदुपुङ्गवैरित्युक्तम्॥ ३५॥

गुप्तचर्यां चरन्तं दृष्टवानित्याह अव्यक्तलिङ्गेति।

अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु।
क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया॥ ३६॥

अव्यक्तानि लिङ्गानि सत्त्वासत्त्वख्यापकानि। यासां प्रकृतीनां स्त्रीणामन्तःपुरे गृहादिकं येषां तेषामपि तस्य तस्य सतोऽसतो वा भावबुभुत्सया क्वचिच्चरन्तम्। गूढरीत्या

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अव्यक्तलिङ्गेत्यत्र। अव्यक्तानि लिङ्गानि यासां तादृशीषु प्रकृतिषु स्त्रीषु। अन्तःपुरे गृहादिकं येषां तादृशेषु पुरुषेषु चेत्यर्थः। दासीदासादिष्विति यावत्।

---

१. प्रस्थानम्। २. उपानयनम्।

यथा राज्ञां गुप्तचर्या भवति । तत्रैव नारदः स्वयमपि तादृशधर्मपर इति । नारदादीन् भगवान् पुनरन्वेषतीति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति समानशीलत्वात्तत्र भगवत्साक्षात्कारो जातः ॥ ३६ ॥

ततो निकटे मिलितः, पलायनेऽप्यशक्तः, लज्जितः सन् किञ्चिद्भगवन्तमुवाचेत्याह अथोवाचेति ।

अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ।
योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिम् ॥ ३७ ॥

हृषीकेशत्वेनेन स्वापराधो निवारितः । भगवतैव तथा प्रेरित इति । आदावन्योन्यदर्शनेन प्रहसनम् । ततो लज्जया विषादादिवेति । एतावद्दर्शनेन नारदस्य किं मौढ्यमासीत्, आहोस्विद्भगवदचिन्त्यैश्वर्यपरिज्ञानेन तथात्वम्, अथवा मायैवेति । मायापक्षे सर्वथा प्राकृतबुद्धिः । प्रथमपक्षे तु नारदस्य सर्वथा प्राकृतत्वम् । मध्यमे तूभयोरुत्तमत्वमिति । त्रयोऽपि बुद्धिविशेषा नारदबुद्धौ न स्फुरिताः, किन्तु योगगतिरेवेति स्वस्य भगवतश्च तुल्यतया परिज्ञानं मध्यमभावश्च स्फुरित इति ज्ञापयन्नाह योगमायोदयं वीक्ष्येति । योगमाय(।)या दिव्या अपि गतयो भवन्तीति कथमियमेव लीला दृष्टेत्याशङ्क्याह मानुषीमीयुषो गतिमिति । योगेश्वरो हि यादृशीं रतिं वाञ्छति, तदनुरूपा भवति । योगमाया योगस्याधिदैविकी देवता, साधनरूपा वा भगवच्छक्तिस्तथेति ॥ ३७ ॥

तावन्मात्रं ज्ञातं विनिश्चित्य तत्रैव पर्यवसितमतिः अधिकार्थापरिज्ञानात् नायकोत्कर्षाभावे प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीयानिति ततो निवृत्तिं वाञ्छन्निव प्रमाणबलेनैव भक्तिमार्गमुपदेक्ष्यामीति निश्चित्य भगवन्तं प्रार्थयते विदामेति द्वाभ्याम् ।

विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि योगिनाम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा धर्मपर इतीति । नारदोपि गुप्तचर्याधर्मपर इति हेतोस्तत्रैव भगवन्तं दृष्टवानिति शेषः । नारदादीनिति । आदिशब्दः प्रकारार्थे । नारदप्रकारकान्गुप्ततया स्थितानित्यर्थः ।

अथोवाचेत्यत्र । तथात्वमिति । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्त्वमित्यर्थः । सर्वथेति । एतद्बुद्ध्या भगवत्यपि प्राकृतत्वमित्यर्थः । प्रथमपक्षे त्विति । मौढ्यपक्षे नारदस्य प्राकृतत्वम् । भगवत्स्वरूपस्य त्वज्ञानमेवेति तुशब्दः । मध्यमभाव इति । प्रद्वैवानन्तमूर्तीति भाव उत्तमः । योगबलेन नानारूपाणि करोतीति मध्यमभाव इत्यर्थः । नायकोत्कर्षाभावे इति । प्रमेयमार्गे साधनान्तराभावाद्भगवानेव नायकः स्वरूपप्रापणकर्ता तस्योत्कर्षः स्वरूपबलप्राकट्यं तदभावे इत्यर्थः ।

---

१. योगमायेत्यारभ्य भवतीति पर्यन्तं पुस्तकेपि नास्ति । २. नानारूपेत्यर्थः ।

योगेश्वरात्मन्निर्भीता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
अनुजानीहि मां देवलोकांस्ते यशसाप्लुतान् ।
पर्यटामि तवोद्गायंल्लीला भुवनपावनीः ॥ ३९ ॥

ते योगमायाः यथेच्छं प्रवर्तमानस्य तत्तदिच्छापूरिकाः विदामः । इदं ज्ञानं स्वस्यैवासाधारणमिति ज्ञापयितुमाह दुर्दर्शा अपि योगिनामिति । कारणपरिज्ञानं योगिनामपि दुर्लभम् । कार्यस्य लौकिकपरिज्ञानात्कारणजिज्ञासैव नोत्पद्यत इति । तर्हि तव कथमुत्पन्नेत्याशङ्कायामाह योगेश्वरात्मन् भवत्पादनिषेवया निर्भीता इति । योगेश्वराणामस्मदादीनामात्मत्वेन स्फुरितो भवानेव पादभजने हेतुरिति सम्बोधनम् । चरणसेवा तु योगमायापरिज्ञाने हेतुः । अत एतावत्कालं कृता प्रमेयबलभक्तिः एतदर्थपरिज्ञान एवोपक्षीणा जातेति एतन्मतपरित्यागेन कीर्तनमार्गेणैव स्थास्यामीति प्रार्थयते अनुजानीहीति देवलोकानिन्द्रादिस्थानानि ते यशसा आप्लुतान् व्याप्तानि उद्गायन् पर्यटामि । भुवनपावनीः लीलाः पूर्वसिद्धा एव । एतासामदृष्टानां शास्त्रे प्रसिद्ध्यभावात् एता असम्मता इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तत्र भगवान् विचारार्थं प्रवृत्तोऽपि अपरिज्ञानात् खिन्नो जातः मार्गमेव परित्यक्तुं वाञ्छतीति निश्चित्य प्रबोधयति ब्रह्मन् धर्मस्येति ।

श्रीभगवानुवाच—**ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता ।**
तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥ ४० ॥

केवलकथने वेदादौ क्रियाप्रवेशाभावे लोको न मन्यत इति धर्मस्याहं कर्तापि यदि क्रियमाणस्यानुमोदनं न कुर्यां वचनाचरणादिभिः, तदापि लोको न प्रवर्तेतेति तस्य धर्मस्यानुमोदिताप्यहम् । अतो लोके धर्मप्रवृत्त्यर्थं तच्छिक्षयन् लोके धर्मं ग्राहयन् इमं लोकमास्थितः । अयं भावः समाश्रित इत्यर्थः । इति स्वकृतस्य नानाविधधर्मस्याभिप्रायो वर्णितः । ननु स्वद्वञ्चनार्थं माया प्रदर्शितेति पक्षं निवारयितुं सम्बोधनमाह पुत्रेति । लीलायाः तत्त्वापरिज्ञानान्मा खिद । तत्त्वं तूक्तमिति ॥ ४० ॥

ततस्तस्य दृष्टं दर्शनानन्तरमध्यवसायं च श्लोकद्वयेनाह इत्याचरन्तमिति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्याचरन्तं सद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनाम् ।**
तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विदामेत्यत्र । लौकिकपरिज्ञानादिति । लौकिकत्वेन परिज्ञानादित्यर्थः । एतदर्थपरिज्ञाने एवेति । योगमायापरिज्ञाने मध्यमभावस्फुरणे इत्यर्थः ।

ब्रह्मन्धर्मस्येत्यत्र । केवलेति । एतस्यैव विवरणं वेदादाविति । केवलमितिहासादिरीत्या कथने वेदादौ क्रियाया धर्मस्य प्रवेशाभावे उपनिबन्धनाभावे इत्यर्थः । तथाच मूले कर्तेत्यस्य उपनिबन्धनकर्ता इत्यर्थः ।

---

१. लपूर्वाभिव्यञ्जकक्रियायाः लौकिकत्वेन तथात्व इत्यर्थः । २. स्वद्वञ्चस्य ।

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।
मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥

सतां त्रिविधानां सर्वविधान् धर्मान् गृहमेधिनां पावनान् पवित्रकरान् । एवं चेत्कश्चिदाचरति भगवानाचचारेति, तदा पवित्रो भवतीति । अतोऽनन्तमूर्तिं तमेव सर्वगेहेषु सन्तं ददर्श । ततो यज्ञातं तदाह कृष्णस्येति । अनन्तानि वीर्याणि यस्येति । लीलयैवं स्त्रीषु स्थितिः, न तु वस्तुतः । यतोऽयं सर्वशक्तिः । तत्रापि योगमायायाः महानुदयोऽयम् । न कदाप्येवं दृष्टः । अतो धर्मधर्मिणोरलौकिको भावो दृष्ट इति विस्मितः । पुनर्दर्शने जातकौतुकश्च जातः ॥ ४२ ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।
सम्यक् सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥

ततः सादरदर्शनानन्तरमर्थकामधर्मेषु श्रद्धितात्मना भगवता सम्यक् सभाजितो ब्राह्मणबुद्ध्या ऋषिबुद्ध्या च यथेष्टं भोजनादिना सन्तुष्टः तमेव भगवन्तमनुस्मरन् ययौ । न तु प्रमाणबलमाश्रित्य ॥ ४३ ॥

एवं नारददृष्टां भगवल्लीलामुपपाद्योपसंहरति एवं मनुष्यपदवीमिति ।

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ।
मेनेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥

तद्धर्माणामनाचरणे तत्तदनुसर्पणं[1] न भवतीति मनुष्यपदवीमनुवर्तमानः षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडादिभिर्जुष्टो मेने[2] । मनुष्यपदव्यामप्यागतः मूलरूप एवेति ज्ञापयितुमाह नारायण इति । तस्यैवंकरणे किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह अखिलभवाय गृहीतशक्तिरिति । सर्वेषामुद्भवार्थं सात्विक्यः शक्तयः सर्वाः संगृहीताः । तत्र मनुष्येषु धर्मा[3]प्रवृत्तौ सर्वेषामुद्भवो न भवतीति तथा करणम् । अङ्गेत्यप्रतारणाय सम्बोधनम् । अष्टमहिषीणां न विवाद इति नरकासुरपरिगृहीतानामेव षोडशसहस्रवराङ्गनानामिति वरशब्देन तत्तद्दासो व्यावर्तिताः । अन्या वा गोप्यः संगृहीताः । व्रीडापूर्वको योयं सौहृदनिरीक्षणविशेषः तत्पूर्वको हासः तेन जुष्ट इति । त्रिविधो भावो निरूपितः तामससात्विकादिभेदेन ॥ ४४ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अग्निमे । त्रिविधानामिति । धर्मार्थकामयुक्तानामित्यर्थः । अग्निमे । नतु वस्तुत इति । नारदबुद्धिमनुसृत्यैवमुक्तम् ।

इत्यर्थकामेत्यत्र । एवकारस्यार्थमाहुः न तु प्रमाणबलमिति । प्रमेयमार्गं सत्कुमिच्छुर्भगवता समादृत इत्यर्थः । आश्रित्येति । किन्तु प्रमेयमार्गमेवाश्रित इत्यर्थः ।

एवं मनुष्येत्यत्र । व्रीडापूर्वक इति । भावप्रधानमिदम् । व्रीडापूर्वकत्वं निरीक्षणे विशेष इत्यर्थः । इति त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

1. तत्तदानुसर्पणम् । 2. रेमे । 3. धर्मात् ।

एवं रमणमुपसंहृत्य लौकिकीयं लीला धर्मार्थिभिर्न श्रोतव्येति शङ्कां वारयितुं फलश्रुतिमाह यानीति ।

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिं लभेत भगवत्यपवर्गमार्गे॥४५॥

सर्वविधकर्मकरणे भगवतो हेतुमाह । विश्वस्य विलयः । उद्भव उत्पत्तिः, वृत्तिः स्थितिः, तेषां हेतुः । अत एवानन्यविषयाणि कर्माणि चकार । नह्यन्यो जगदुत्पत्त्यादिहेतुर्भवति, लीलायां च नान्यं प्रवेशयति, किन्तु स्वयमेव तत्र तत्राविष्टः तथा करोति । अतो नान्यो विषयः । विशेषलीलायाः प्रयोजनं हरिरिति । अतो य एतां लीलां गायति, स्वत एवानन्देन कीर्तयति वा, अन्यैर्गीयमानां शृणोति, असन्निहितः सन्निहितो वा, कालान्तरे कथावसाने वा, अनुमोदते, श्रोतृवक्तृकथाः, सः भक्तिं लभेत, भगवति पूर्णपुरुषे । भक्तेरन्यत्र विनियोगाभावायाह अपवर्गमार्ग इति । मोक्षे नान्यो मार्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

सात्त्विकानां निरोधे तु प्रमेयबलतः पुरा ।
पद्भिः सर्वे निरुद्धास्ते साधनेनोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥
पद्भिरेव तथाध्यायैर्धर्मोऽत्र भगवत्कृतः ।
कारितश्च द्विरूपो हि वर्ण्यतेऽन्यनिषेधने ॥ २ ॥
तत्रैकविंशे त्वध्याये धर्मो हि भगवत्कृतः ।
निरूप्यते यतो लोका जाता हरिपराः स्वतः ॥ ३ ॥
सर्वान् धर्मान् विशेषेण तत्तद्भेदेन चैव हि ।
पूर्वाध्याये निरूप्यैव ह्याह्निकं ह्यत्र रूप्यते ॥ ४ ॥
तेनैव शुद्धचित्तास्ते राजानः सात्त्विकास्तथा ।
प्रपन्नाः सर्वथा कृष्णे प्रयोजनमिदं मतम् ॥ ५ ॥
अन्यथा ह्याह्निको धर्मो निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ।
सभायां गमनं चैव रक्षां सूचयति क्षतात् ॥ ६ ॥

एवं पूर्वाध्यायैः भगवता प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वे आत्मसात् कृताः, इदानीं धर्मादिसाधनैर्भगवानात्मसात्करोति, तत्र प्रथमं भगवत आह्निको नित्यो धर्मो निरूप्यते, ततो धर्मपरस्य यत्कृत्यम्, तत्कालनिमित्तकमेवेति अरुणोदयावधि पूर्वाह्णकृत्यं सर्वं निरूपयति अथेति ।

श्रीशुक उवाच—अथोपस्युपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ।
गृहीतकण्ठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥

अवान्तरप्रकरणभेदप्रतिपादकोऽयमथशब्दः । उपस्यरुणोदये । उपवृत्तायामारब्धप्राये । चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यत इति धर्मार्थकामानां आवृत्तिर्भगवता क्रियत इति ज्ञापयितुं कामपराणां स्त्रीणां धर्मासहिष्णुत्वमाह कुक्कुटान् कूजतोऽशपन्निति । तत्र हेतुः । पतिभिः कृष्णैर्गृहीतकण्ठ्यः । ननु गार्हस्थ्ये भोजनवत् भोगस्यापि नियतत्वात् प्रातःकालसूचककुक्कुटशापः कथमिति चेत् । तत्राह विरहातुरा इति । तत्र हेतुः माधव्य इति । माधवस्य स्त्रियः । मायाधव इति स्वविश्लेषमात्रेणैव लक्ष्म्याः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकविंशेऽध्याये । अथोपसीत्यत्र । उपस्यरुणोदये इति । अग्रे 'ब्राह्मे मुहूर्ते' इत्युक्तेस्तदनुरोधेनात्राप्युपःपदेनारुणोदय एवोच्यते, नत्वष्टपञ्चाशद्घटिका इत्यर्थः । अतो विरह इति । लक्ष्मीसम्बन्धे तामेव गृह्णीयात्तदास्माकं विरह एव सिध्येदित्यर्थः ।

१. एकविंशत्यध्याये । २. प्रथमतः ।

सम्बन्धसम्भवात्, अतो विरहः सम्भावित इति, प्राप्तफलानां साधने द्वेषो युक्त इति, भगवत्कृतधर्मस्य च सात्त्विकनिरोधपरत्वात्सम्बद्धानामिच्छामात्रेणैव निरोधः सिद्ध इति कुक्कुटशापो युक्तः ॥ १ ॥

ननु कुक्कुटादयो वा किमिति भगवदनभिप्रेतं कुर्वन्तीत्याशङ्कायामाह वयांस्यरूरुवन्निति ।

वयांस्यरूरुवन् कृष्णं बोधयन्तीव बन्दिनः ।
गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मन्दारवनवायुभिः ॥ २ ॥

वयसामपि पक्षिणां भगवल्लावण्यामृतप्राप्तिरभीष्टेति स्वार्थमेते बोधयन्ति । तथा सत्यपराधो भवेदिति शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तमाह बन्दिन इवेति । तेन प्रबोधने अधिकृता अपि पक्षिण इति सूचितम् । ननु बहिरङ्गा एते भगवदभिप्रायमज्ञात्वा कथं नित्यं बोधयन्तीत्याशङ्कायामाह गायत्स्वलिष्विति । ये ह्यन्तरङ्गाः अलयः भगवदभिप्रेतं ज्ञात्वैव गायन्ति । न च स्वभावादेव वयांस्यरूरुवन्नित्याशङ्कनीयम् । यतः अनिद्राणि । तत्रापि निद्राभावः सहेतुक इत्याह मन्दारवनवायुभिरिति । आमोदेनाकृष्टचित्तानि देवताधिष्ठानाच्च साक्षाद्भोगेऽप्यशक्तानि । अत आकाङ्क्षाया विद्यमानत्वात् अनिद्राण्येव ॥ २ ॥

एतत्सर्वस्त्रीणां न भविष्यतीत्याशङ्क्य मुख्याया रुक्मिण्या अप्येतदित्याह मुहूर्तमिति ।

मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।
परिरम्भणविश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरं गता ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धं ब्रह्मसम्बन्धिनम् । तुशब्देनान्यथापक्षं व्यावर्तयति । ननु लक्ष्म्या अवतारः कथमेवमवददित्याह वैदर्भीति । दर्भाभावेन कर्मराहित्यमुक्तम् । अतिशोभनमपि सर्वोद्बोधकत्वात्सर्वपुरुषार्थसाधकत्वाच्च । तथापि नामृष्यत् । तत्र हेतुः फलानुभव इत्याह प्रियबाह्वन्तरं गतेति । तादृश्याः परिरम्भणविश्लेषः अनङ्गीकारे हेतुः ॥ ३ ॥

एवं सर्वासामनभिप्रेतत्वे तद्वश्यश्चेद्भगवानपि नोत्तिष्ठेदिति तन्निराकरणार्थं भगवत उत्थानपूर्विकाः सर्वाः क्रिया निरूपयति ब्राह्मे मुहूर्ते इति ।

ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥ ४ ॥

उत्थानं निद्रापगमलीला शय्यातो वा । ततो वार्युपस्पर्शनम् । हस्तादिप्रक्षालन-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वयांसीत्यस्यामासे आहेति । कूजनप्रयोजनमितिशेषः । तथाच पूर्वोक्तकूजनानुवादेन प्रयोजनकथनं वाक्यार्थ इति भावः । पूर्वश्लोके सर्वासां विरहासहने उक्ते रुक्मिण्या अपि तथात्वं प्राप्तमेवेति 'मुहूर्तं तं त्वि'तिश्लोकः किमर्थ इत्याशङ्क्य तदाभासमाहुः एतत्सर्वेति । कासामिदेवं भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्येष्ठाया धर्मोपयोगित्वेपि तथात्वे, अन्यासां तु कैमुत्येनैव तथात्वं प्राप्तमित्यर्थः ।

मात्रमिति केचित् । स्नानमित्यपरे । आचमनमात्रमिति सिद्धान्तः । ध्यानस्यापि शुद्ध्यर्थमेव क्रियमाणत्वात् । अन्तःशुद्धिलीलां कृत्वैव बहिःशुद्धिलीला कर्तव्येति, यथाद्यस्नानेन शौचम्, स्नानान्तरेण च धर्मः, तथा ध्यानेऽपि ज्ञातव्यम् । ननु पूर्णो भगवान् बोभूयमानस्वरूपः परमानन्द एव, अन्तःकरणाद्यभावात् कथं प्रणिधानं कृतवानित्याशङ्क्याह माधव इति । लक्ष्मीं शक्तिं स्वीकरोतीति । मधुवंशे चावतीर्ण इति । यथैषा लीला, तथा ध्यानमपीत्यर्थः । प्रसन्नानि करणानि इन्द्रियाणि यस्येति शुद्धसत्त्वस्य सर्वत्राविर्भावः सूचितः । तत आत्मानमेव दध्यौ । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इति आत्मातिरिक्तदेवतायाः ध्याननिषेधात् । नन्वात्मनः प्रत्यक्षस्य स्फीतालोकवर्तिघटवत् प्रकाशमानस्य किं ध्यानेनेत्याशङ्क्याह तमसः परमिति । कालस्याप्यग्रे तमस्तिष्ठति, तस्याग्रे भगवान् । स एव तमोगुण इति केचित् । सत्त्वगुणो बहिरावरणमिव ॥ ४ ॥

सर्वस्यैवात्मत्वात् सर्वोपासकानामात्मोपासकत्वमाशङ्क्य केवलमात्मोपासकत्वसिद्ध्यर्थं आत्मानं विशिनष्टि एकमिति ।

एकं स्वयंज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिवृत्तकल्मषम् ।
ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥

तदात्मस्वरूपं षड्गुणैश्वर्ययुक्तं ब्रह्मैवेति वक्तुं सप्त विशेषणान्युच्यन्ते । एकमित्यसहायेन ऐश्वर्यमित्युक्तम् । स्वयंज्योतिरित्यलौकिकवीर्यम् । अनन्यमिति[1] कीर्तिः । अव्ययमिति लक्ष्मीः । स्वसंस्थया स्वरूपस्थित्यैव नित्यनिवृत्तानि कल्मषाणि यस्येति ज्ञानम् । ब्रह्मेत्याख्या यस्येति प्रापञ्चिकसर्ववैलक्षण्येन वैराग्यम् । धर्मिणमाह 'जन्माद्यस्य यत' इति न्यायेन । अस्य जगतः उद्भवनाशहेतुभिः । उद्भवः सत्त्वम्, अभिवृद्धेस्तद्धेतुकत्वात्, नाशस्तमः, हेतू रजः । एताश्च स्वशक्तय एव । तैर्लक्षिता भावाः सात्त्विकादयोऽन्तःकरणस्य तेषां निर्वृतिः अपगतिः, यत्र भावैः सहितं निर्वृतिं चेति वा । अनेन प्रपञ्चकर्ता प्रपञ्चरहितश्चेति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन निरूपितम् । अनेन वा वैराग्यम् । ब्रह्माख्यमिति धर्मी । आत्मत्वेन सर्वत्र भेदनिराकरणार्थं पञ्चभेदनिराकरणार्थं वा एकपदम् । प्रमाणा-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते इत्यत्र । ननु स्नात्वा ध्यानं कर्तव्यमत आचमनमात्रसिद्धान्तः कथमुक्त इत्यत आहुः ध्यानस्यापीति । इदं ध्यानं शुद्ध्यर्थमेव, न तु कर्माङ्गमित्यर्थः । बहिरावरणमिवेति । भगवतो बहिरावरणं सत्त्वगुणः, तदावरणं तम इति भगवतो गूढत्वात्तत्प्रकाशनार्थं ध्यानमावश्यकमिति जीवान् शिक्षयितुं स्वयं दध्यावित्यर्थः ।

एकमित्यत्र । निर्वृतिं चेति चेति । निर्वृनिरानन्दस्तद्युक्तमित्यर्थः । अनेनेति । निर्वृतमितिपाठपक्षे तादृशभाववत्त्वेन प्रपञ्चकर्तृत्वं निर्वृतत्वेन प्रपञ्चराहित्यं चोक्तम् । तथा च विरुद्धधर्मनिरूपणाद्धर्मिस्वरूपं निरूपितमितिभावः । पञ्चभेदेति । वीर्यादिपञ्चगुणेभ्य

---

१. अनन्तम् ।

भावाय स्वयंज्योतिष्ट्वम् । अनन्यत्वं भिन्नधर्मनिराकरणाय । अव्ययत्वं ब्रह्मधर्माणां नित्यत्वाय । साङ्ख्यादिमते अब्रह्मधर्मा एव ब्रह्मणि समागत्य गच्छन्तीति तन्निराकरणार्थमेतदवश्यं वक्तव्यम् । स्वरूपस्थितिश्च संसारात्मवदविद्यानिराकरणाय । नित्यपदेन ज्ञानानन्तरनिवृत्तिर्निराकृता । ब्रह्मपदेन सर्वश्रुतिसमन्वयः । सर्वेषां बन्धमोक्षदातृत्वाय विरुद्धधर्माः ॥ ५ ॥

एवं भगवत्त्वं भावयित्वा तत्कार्यं च स्वनिष्ठः सन्नपि तां निष्ठां परित्यज्य बहिर्धर्मेणैव अन्तस्तथाभूतोऽपि भिन्नप्रक्रमेण कृतवानित्याह अथेति ।

अथाप्लुतोऽम्भस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ।
चकार संध्योपगमादि सत्कृतो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥

अम्भसि आप्लुत इति । गोमत्यादाववगाह्य स्नानम्, नतूद्धृतजलैः । अमले वाससी परिधायेति विशेषणविशेष्ययोर्दूरे समन्वयः । स्नानेऽपि रात्रिवासःपरित्यागेनामले वाससी परिधाय पुनः स्नात्वामलवाससोः परिधानमाह । यथाविधीति स्नानपरिधानयोः क्रियाकलापे चान्वेति । क्रियाकलापमेव विशेषेणाह संध्योपगमादीति । वाग्यत इति सन्ध्यायां मौनं कर्माङ्गत्वेनैव कृतवानिति ज्ञापयति । अर्घ्यदानान्ता सन्ध्या, ततोऽग्निहोत्रहोमः, ततो ब्रह्मजपः गायत्रीमन्त्रजपः । सत्कृत इति तिलकावश्यकभूषणादिपरिधानमुक्तम् । एवमेव कृतः धर्मो भवतीति क्रमविधाने निरूपिते । अरुणकरग्रासात्पूर्वं ध्यानम्, अरुणकरग्रासे स्नानम्, ततः सन्ध्या अर्घ्यान्ता, ततोऽग्निहोत्रम्, ततो जपः सूर्योदयावधि ॥ ६ ॥

उदिते सूर्ये तूपस्थानम्, तदाह उपस्थायार्कमुद्यन्तमिति ।

उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वात्मनः कलाः ।
देवानृषीन् पितॄन् वृद्धान् विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥

ततो देवर्षिपितृतर्पणमाह आत्मनः कलास्तर्पयित्वेति । 'ऋषयो मनवो देवा' इति वाक्यात् भगवत्कला एव । यथा अवयवादीनां पुष्ट्यर्थमवयविना यत्नः क्रियते, एवं कलानां

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऐश्वर्यं भिन्नं नास्ति, किन्तु पञ्चस्वप्यनुस्यूतम् । आद्ये तथा कथनमुपलक्षणेन सर्वेपि गुणा अन्योन्यमनुस्यूता इतिज्ञापनार्थम् । प्रमाणाभावायेति । चक्षुराद्यगम्यत्वायेत्यर्थः । भिन्नधर्मेति । धर्मा 'अहिकुण्डला'दिन्यायत्रयेपि स्वरूपाद्भिन्ना नेत्यर्थः ।

अथाप्लुत इत्यत्र । विशेषणविशेष्ययोर्दूरे कथनस्य तात्पर्यमाहुः स्नानेपीति । स्नानवाक्ये अमले इति विशेषणकथनं विशेष्यमाकृष्य स्नानेप्यमलवासःपरिधानसूचनार्थम् । पुनरित्यमलवाससोरित्यनेनान्वेति । स्नात्वा पुनरमलवाससोः परिधानमुभयान्वितपदकथनेन शुक आहेत्यर्थः ।

उपस्थायार्कमित्यत्र । पितृतर्पणमिति । अग्निष्वात्तादिसामान्यपितृतर्पणमित्यर्थः ।

पोषार्थं यत्नः, न तूपास्यत्वेनेति ज्ञापनार्थं कलापदम् । 'ततः प्रभृति पूज्यन्त' इति वाक्यात् लोकशिक्षापरत्वेनापि सिध्यति । सप्तम इति पाठे सप्तमो भगवान् षड्विधं देशादिनिरूपितं धर्मं कृतवानिति सूचितम् । कला एव गणयति देवानृषीन्पितॄनिति । वृद्धान् स्वजातीयान् क्षत्रियान्, विप्रान् सर्वानेव । एतेषामभ्यर्चनं गन्धादिभिः । आत्मवानिति । निष्कामत्वमुक्तम् । कामनयाप्येतेषां पूजनसम्भवात् । अग्रेऽप्येतद्विशेषणं सम्बध्यते ॥ ७ ॥

ततो गोदानस्य नित्यत्वात्प्रत्येकापेक्षया समुदायस्योत्कृष्टत्वात् समुदाये अलङ्करणं न सम्भवतीति विचार्य अलङ्कारगुणान्निरूपयन् दानमाह धेनूनामिति द्वाभ्याम् ।

धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ।
पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥
ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ।
अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्वं बद्वं दिने दिने ॥ ९ ॥

आदौ गावः सवत्साः दोग्ध्र्यः । एतादृश एव समुदाय इति पशूनां भाग्यातिशयो निरूपितः, न हि द्वारकायां कश्चिद्विसदृशादृष्टो भवतीति ज्ञापनार्थमुक्तम् । अन्यथा धेनूनां बद्वता न सम्भवेत् । रुक्ममये सुवर्णमये शृङ्गे यासाम् । रौप्यमयाः अङ्घ्रयो यासां प्रत्येकम् । सुष्ठु वाससी प्रत्येकं यासाम् । साध्व्यः शान्तस्वभावाः । पयस्विन्यः बहुदोग्ध्र्यः; गृष्टयः सकृत्प्रसूताः । सर्वासां जीवद्वत्सत्वाय सवत्सानामित्युक्तम् । मौक्तिकानां स्रजो माला यासाम् । पूर्वार्धविशेषणमेतत् । एतादृशीः गाः ददौ । दानक्रियाणां समुदाये बद्वसङ्ख्या सम्बध्यत इति केचित् । समुदाय एव दानमित्यपरे । क्षौमाजिनतिलानां सहभावः शास्त्रीयः । तदैकमेव विशिष्टं दानं भवति । अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्य इति देयसमसङ्ख्या ब्राह्मणानां निरूपिता । गोसमसङ्ख्या बद्वसमसङ्ख्या वा । बद्वं बद्वमित्येव पाठः । बद्वं बद्वमिति वैदिकः शब्दः, स नात्रानुसन्धेयः । तत्रापि बद्वशब्दो बद्वपर्यायः । चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदशेति केचित् । तन्नवमे विचारितं निराकृतं च । तस्माद्गोष्ठपर्यायो बद्वशब्दः । अत्र च विशेषसङ्ख्या उपयोगाभावः । अयुतलक्षादीनामेव नित्यदाने उपयोगाच्च । दिने दिने,

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धेनूनामित्यत्र । अन्यथेति । विसदृशादृष्टसत्त्वे नवसूतिकानां गोष्ठता न भवेत् । गोष्ठे सर्वा नवसूतिका न भवेयुरित्यर्थः । एतादृशीः गा इति । एतन्मते गवामिति संबन्धविवक्षया द्वितीयार्थे षष्ठी । बद्वमितिक्रियाविशेषणम् । बद्वसंख्याकं दानम् । बद्वं यथा स्यात्तथा गा ददौ । क्षौमाजिनतिलांश्च ददौ । सर्वेषां दानं मिलित्वा बद्वसंख्याकं दानमित्यर्थः । समुदाय एवेति । अस्मिन्मते क्षौमाजिनतिलसहितानां बद्वसंख्याकानां गवां

---

१. विचार्य । २. लक्ष्य ।

न तु गार्हस्थ्ये । नापि वर्षे प्रतिगृहमिति । उपक्रमे बहुवचनस्योक्तत्वादध्यवसेयम् ॥ ९ ॥

ततो नमस्कारादिकमाह गोविप्रेति ।

गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् भूतानि सर्वशः ।
नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥

गावो हविर्विप्रा मन्त्राः देवताश्च त्रितयं मिलितं यागो भवतीति क्रमो निरूपितः । वृद्धाः सर्वे सभासदः । गुरवः कर्मोपदेष्टारः । सर्वश इति शिष्यप्रशिष्यादिसहितान् । एतेषां नमस्कारे हीनता भवतीति शङ्कां निवारयति आत्मसम्भूतीरिति । एते सर्वे सम्भूतिरूपाः । यथा स्वयं स्वपादक्षालनं करोति, तद्वदित्यर्थः । ततो मङ्गलानि सम्यगस्पृशत् । गोहिरण्यादीनि मङ्गलानि ॥ १० ॥

धर्मपरिष्कारमुक्त्वा धर्मिपरिष्कारमाह आत्मानं भूषयामासेति ।

आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ।
वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यगन्धानुलेपनैः ॥ ११ ॥

स्वस्य सच्चिदानन्दं रूपं देहं भूषयतीति पक्षं व्यावर्तयितुमात्मपदम्, किन्त्वात्मानमेव । अध्यासादात्मपदं शरीरेऽपि वर्तते जीवेषु, न तु भगवतीति । भूषणस्य प्रयोजनमाह नरलोकविभूषणमिति । न हि स्वार्थमलङ्करणं करोति । निरतिशयानन्दत्वात् । किन्तु जगतो भूषणं तद्रूपं जगच्च लौकिकोत्कर्षमपेक्षते । अतो यथा भूषणसंस्कारे भूषितः संस्कृतो भवति, एवं जगद्भगवता संस्कृतमित्यर्थः । पूर्वपरिधानीयवस्त्राद्यपेक्षया भिन्नान्येतानीति ज्ञापयितुं भूषणकरणानां नामतो निरूपणमाह वासोभिरिति । कञ्चुकोष्णीषादिभिः भूषणरूपैः स्वीयैः असाधारणैः मकरकुण्डलादिभिश्च । दिव्यो गन्धो यस्य एतानि अनुलेपनानि बहुविधानि । ततः सर्वाभरणभूषितः ॥ ११ ॥

अवेक्ष्याज्यं तथादर्शं गोवृषद्विजदेवताः ।
कामगं सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणाम् ।
प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

आत्मानं तेजोमयं कर्तुमाज्यावेक्षणं कृतवान् । तेन सर्व एव लोकदृष्टया रोगादयो निवृत्ता भवन्ति । ततः कान्तियोगार्थमादर्शं दृष्टवान् । गोवृषद्विजदेवतानां च दर्शनं कृतवान् । अत्र देवा देवालयस्थाः । ततो लौकिकोचितदानमाह कामगमिति । कामं गच्छति पूरयति प्राप्नोतीति वा कामगाः मनोहरा विषयाः, सर्वेषामेकं न भवतीति ज्ञापयितुं सर्ववर्णानां मुख्यानां गौणानां चेत्युक्तम् । पौरान्तःपुरचारिणामिति । लौकिक-

---

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दानमेकमेवेत्यर्थः । स्वमते तु घद्धशब्दं गोष्ठपर्यायं वक्ष्यन्तीतिभावः । न तु गार्हस्थ्ये इति । सम्पूर्णगृहस्थाश्रमवर्षाणां मेलने एतावद्दानं सम्पन्नमिति नेत्यर्थः । उपक्रमे इति । अथोपसीतिश्लोके पतिभिरिति बहुवचनोपक्रमादित्यर्थः ।

प्राधान्यार्थमुक्तम्। साक्षात्तेषां दानं तेषाममीष्टं न भवतीति गोप्यार्थं प्रदाप्येत्युक्तम्। प्रकृतीः। मन्त्रिणः अन्तःपुरस्त्रियो वा। कामैः प्रतोष्य ततस्तत्कृतां पूजां प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

ततो भोगं वक्तुं मुख्यत्वात्ताम्बूलादिस्वीकारमाह संविभज्येति।

संविभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः।
सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुङ्क्त ततः स्वयम् ॥ १३ ॥

अग्रतः प्रथमं विप्रान् संविभज्य विप्रेभ्यो दत्त्वा स्रक्ताम्बूलानुलेपनानि। सर्वैः सर्वेषां संविभागः। लौकिकदाने सुहृदः प्रथमाः, प्रकृतयः मन्त्रिणः, ततो दाराः। यद्यपि प्रथमं स्वस्योपयोगः, तथापि संविभागः सर्वेषां प्रथम एव। भगवदुपभोगानन्तरं पदार्थोत्पत्त्यसम्भवात्। अतः पश्चात्स्वयमुपायुङ्क्त। शिष्टस्य सेवकगामित्वात् ॥ १३ ॥

ततस्त्रैलोक्यरक्षार्थमुद्यतस्य सुधर्मायां गमनं निरूप्यते तावत्सूत इति चतुर्भिः।

तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमाद्भुतम्।
सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा पाणिना पाणिं सारथेस्तमथारुहत्।
सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥ १५ ॥
ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः।
कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥ १६ ॥
सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः।
प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥ १७ ॥

परमाद्भुतमिति। वैकुण्ठात्समागतरथव्युदासः, किन्तु धर्ममयो रथः, स तु सङ्कर्षणोपकारी। अश्वाः सूतश्च त एवेत्याह सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तमिति। अनिरुद्धप्राधान्यात्सुग्रीवाद्यैरित्युक्तम्। प्रणामः पूर्वस्माद्वैशिष्ट्यद्योतकः, अग्रे तूष्णीमवस्थानं कार्यस्य लौकिकत्वाभावाय। ततः अप्रेरितोऽपि भगवान् सारथेः पाणिं पाणिना गृहीत्वा रथमारुहत्। तस्य क्रियाशक्तिः स्वक्रियाशक्त्या निबद्धा, अन्यथा धर्मप्रेरकोऽन्यथा प्रेरयेत्। पूर्वविशिष्टत्वात्[1]।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तावत्सूत इत्यस्याभासे। अत्र श्लोकत्रयेण निर्गमनं निरूप्य चतुर्थेन सुधर्माप्रवेश उच्यते। तत्र श्लोकत्रयसंख्यातात्पर्यमाहुः त्रैलोक्येति। व्याख्याने। अनिरुद्धेति। सङ्कर्षणकार्ये सैन्याश्वस्य प्राधान्यात्तदादित्वमुक्तम्। अनिरुद्धकार्ये सुग्रीवस्य प्राधान्यात्सुग्रीवाद्यैरित्युक्तम्। अयं सुष्ठु ग्रीवा यस्येति रजस्तमसोरभावात् धर्मोपयोगी। स तु सैन्यवत्संहारकत्वात्संहारोपयोगीतिभावः। अन्यथेति। दारुकक्रियाशक्तेर्निबन्धनाभावे संहारधर्मे प्रेरकः सङ्कर्षणस्तं संहारकार्ये प्रेरयेत्, नतु धर्मकार्ये। तस्य तत्कार्यार्थमेवागतत्वात्। तत्र हेतुः पूर्वेति। एतस्यापि रथारोहणस्य संहारार्थरथारोहणतुल्यत्वात्।

1. पूर्वावशिष्टत्वादिति पाठः।

तं रथमारुहदिति । भगवदारूढो धर्मः सर्वत्र सुस्थिरो भवतीति तमित्युक्तम् । रक्षारूपा क्रियाशक्तिः । भक्तिश्च साधनत्वे धर्मे ग्राह्येति सात्यक्युद्धवसंयुक्त इत्युक्तम् । उद्धवो भक्तिः अधिकारिणामेव प्रकाशको भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह पूर्वाद्रिमिव भास्कर इति । प्रातः सर्वेषामेव प्रबोधो भवति, न केवलमधिकारिणाम् । ततो धर्मे कामनिवृत्तिमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह । ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणामिति । स्त्रीणामिति षष्ठीबहुवचनं न केवलं दर्शनमात्रम्, किन्तु तासां सम्बन्ध्यपि भगवानिति द्योतयति । ज्ञानद्वारा सम्बन्धः । आन्तरः बाह्यो निवर्तक इति ज्ञाने त्रैविध्यमाह सव्रीडप्रेमवीक्षितैरिति । व्रीडा तामसी, प्रेम राजसम्, वीक्षितं सात्त्विकमिति । ततो भावेन बद्धः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन । तासामपेक्षया स्वच्छन्दं धर्मपरता न भविष्यतीति तासां निर्बन्धाभावमाह कृच्छ्राद्विसृष्ट इति । कष्टेन ताभिर्विसृष्टः, धर्मानुरोधान्निर्गच्छत्विति विचारितः । ततो निरगात् । जातहास इति । तासामपि धर्मानुरोधमालक्ष्य हास्यम् । न हि स्त्रीणां कामादुपरतिरस्ति । तथापि धर्मपरताप्यासां मा भूदिति ज्ञापनार्थं धर्मपरत्वम् । हरन्मन इति निरोधार्थम् । अन्यथा लोके धर्मे वा चित्तमासक्तं भवेत् । भगवान् विसृष्ट इति । सुधर्माख्यामिति । सुष्ठु धर्मो यत्रेति नाम्नैव धर्मपरत्वं सिध्यति । सभा स्वभावतोऽपि धर्मनिर्णयस्थानम् । सर्ववृष्णिभिः परिवारित इत्येकमत्यम् । तस्यामाधिदैविकधर्मत्वज्ञापनार्थम् । कालधर्मातिक्रममाह यन्निविष्टानामिति । यत्रोपविष्टानां षडूर्मयो देहादिधर्माः आवश्यका अपि न सन्ति, तत्रानावश्यकाः सुतरामेव न भविष्यन्तीति अर्थादुक्तम् ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनिरुद्धांशेन निर्बन्धने स न तथा कुर्यादित्यर्थः । रक्षेति । अधुना सात्यकेः पुराध्यक्षत्वाद्रक्षारूपक्रियाशक्तिरूपत्वम् ।

ईक्षित इत्यत्र । बाह्य इति । बाह्यो दाम्पत्यसम्बन्ध एतस्मिन्समये भगवतः सकाशादेतासां निवर्तकः । एतस्य सभागमनकालत्वादित्यर्थः । तथापि धर्मपरतापीति । यत्किञ्चिद्धर्मानुरोधेपि धर्मनिष्ठता आसां मा भूदिति भगवदाशय इति हेतोर्लोकेषु धार्मिकत्वं ज्ञापयितुं 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इतिन्यायेन लोकान् शिक्षयितुं बाह्यतः स्वस्य धर्मकरणम् । अन्तस्तु जातहासत्वात्कामरसमनुभवतीत्यर्थः । धर्मद्वेषवत्केवलधर्मनिष्ठताप्यासामयुक्तेत्यपिशब्दः । अन्यथेति । निरोधाभावे स्त्रीणां चित्तं लौकिकपदार्थे धर्मे वासक्तं भवेत्, भगवतो विसृष्टत्वादित्यर्थः । अत एवाभासे कामनिवृत्तिनिराकरणमेव वाक्यतात्पर्यार्थ उक्तः । सुधर्माख्यामित्यस्य वाक्यार्थं 'स्तावत्सूत' इतिश्लोकाभासे उक्त एवेति नात्राभास उक्तः । षडूर्मय इति । 'क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः ।'

---

१. इत्येकमितिपाठं सोऽङ्क्य, सत्यं ह्येयमितिटिप्पणं श्रीपुरुषोत्तमानाम् ।

एवं सुधर्मामाहात्म्यमुक्त्वा तत्रोपवेशने धर्म एव केवल इत्याशङ्क्य सच निर्बन्धात्मक इति सुखोपवेशनमाह तत्रोपविष्ट इति ।

तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ।
धृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥

तत्र सभायाम् । तत्रापि मध्ये भगवदुपवेशनस्थानं परमासनम् । प्रान्ते पश्चिमभागे कुड्यसमीपे राज्ञः स्थानम्, मध्ये तत्सम्मुखे भगवत्स्थानमिति विमर्शः । समासदां मध्ये भगवतोऽनुप्रवेशं निवारयितुमाह स्वभासा ककुभोऽवभासयन्निति । तत्र सामर्थ्यं विभुरिति । राज्ञो मुख्यत्वादभानमाशङ्क्याह बभाविति । सभाधर्मेण देवधर्मेण वा तथात्वमाशङ्क्य स्वभासेति । अप्रधानेनापि प्रधानमानं सम्भवतीति तन्निराकरणार्थं दश दिश एवोक्ताः । नतु तत्रत्या एव केवलाः । अनेन सभया भगवद्भानं निवारितम् । एवं तर्हि सभासदामप्रयोजकत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति धृतो नृसिंहैरिति । तेषामागन्तुकत्वं निराकरोति यदुभिरिति । अन्यथा नृसिंहाः परशुरामव्यासादयो भवेयुः । तुल्यतामाशङ्क्याह यदूत्तम इति । तेषामेकत्र निवेशनमात्रं भगवतस्ततोऽप्युत्तमत्व एव स्यात् । नतु नियामकत्वम् । ततो धर्म एकमुखो न भवेदिति तेषां पतिर्भगवानिति दृष्टान्तेन निरूपयति यथोडुराज इति । दिवीत्याधिभौतिकं निवारितम्, यथा देवरूपम् । ग्रहनक्षत्राणामपि केनचिदंशेन तुल्यतापोपकत्वं चास्तीति तारकागणैरित्युक्तम् । उडुराज इत्यनेन स्वकीयानां तदधीनत्वमुक्तमेव ॥ १८ ॥

ततो धर्मफलमिव वदन् मनसः परितोषार्थमाह तत्रोपमन्त्रिण इति ।

तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ।
उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥ १९ ॥

*उपमन्त्रिणः कौतुकिनः । राजन्निति ज्ञापनार्थं सम्बोधनम् । नानाविधा हास्य-*रसाः । लौकिकीमप्येयं धर्मे चित्तोद्वेगनिवारणार्थमुक्ता । विभुत्वादप्रेरिता अपि तथा उपतस्थुः । न केवलं हास्यरसा एव, किन्तु शृङ्गारादयोऽपि विभावादिभिः प्रकाशिता इत्याह उपतस्थुरिति । नटाः रसाभिनयनकर्तारः शुद्धस्वाङ्गप्रदर्शकाः । स्त्रियो नर्तक्यः लास्यप्रदर्शिकाः । उभयविधा अपि सभात्वात् ताण्डवैरेव पृथक् पृथक् उपतस्थुः । नरा नार्य इति वा पाठः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रोपविष्ट इत्यस्याभासे । सुखोपवेशनमाहेति । भगवतो मानस्य स्वतःसिद्धत्वात्तदनुवादेनोपवेशनमेव वाक्यार्थ इति भावः । अत एव बभाविति पदस्याभानशङ्कानिवृत्त्यर्थकत्वमेव वक्ष्यन्ति । व्याख्याने । दिवीत्याधिभौतिकमिति । आधिभौतिकं रूपं ज्योतिश्चक्रे तिष्ठति, न तु स्वर्ग इत्यर्थः । परितोष(र्थ)माहेति । अयं वाक्यतात्पर्यार्थ उक्तः, शब्दार्थस्तूपस्थानमेव ।

भगवतः सभायां गमनमुत्सवरूपमिति ज्ञापयितुं वाद्यमाह मृदङ्गेति ।

मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ।
ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवन्दिनः ॥ २० ॥

षड्विधानां स्वनैः सह ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुः । स्तोत्रे नटादयो नात्यन्तमभिज्ञा इति सूतादीन्निर्दिशति सूतमागधवन्दिन इति ॥ २० ॥

लौकिकोत्सवमुक्त्वा तस्य धर्मफलत्वं ज्ञापयितुमाह तत्रस्था ब्राह्मणाः केचिदिति ।

तत्रस्था ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ।
पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः ॥ २१ ॥

ते हि सभासदः सभायामधिकृताः धर्मनिर्णयार्थम्, यतो ब्रह्मवादिनः सर्वज्ञाः । अन्ये हि धर्मं न विदुः । केचिदिति साधारणाः, न तु वसिष्ठादयः । धर्मः परम्परागत एव कर्तव्य इति तादृश एव भगवता क्रियत इति ज्ञापयितुं ब्राह्मणैस्तथा निरूप्यत इत्याह पूर्वेषां पुण्ययशसामिति । इक्ष्वाकुप्रभृतीनां धर्मे यादृशं वर्तनम् । पुण्यं यशो येषामिति लोकेऽप्यविगीतानाम् । चकाराद्ब्राह्मणादीनामपि कथाः धर्मोपयुक्ताः अकथयन् । यतो धर्मवार्तैव सभायाम्, नत्वन्यवार्तेति ज्ञापितम् ॥ २१ ॥

यदर्थमेषा धर्मकथा निरूपिता, तं सात्त्विकानां निरोधं निरूपयितुं प्रस्तावनामाह तत्रैकः पुरुष इति त्रिभिः ।

तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ।
विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥
स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः ।
राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥
ये च दिग्विजये तस्य संनतिं न ययुर्नृपाः ।
प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥

धर्मेणालौकिकप्रकारेण निरुद्धाः बहिः जरासन्धद्वारा च उपायान्तरान्निवृत्ताः भगवन्तमेव विज्ञापयामासुः । तथापि भगवान् लोकन्यायेन लीलां करोतीति निश्चित्य दूतं प्रेषितवन्तः । तस्यागमनं निरूप्यते । एकः असहायः । पुरुषः समर्थः । सम्बोधनं ज्ञापनाय । अपूर्वं दर्शनं यस्येति अदृष्टपूर्वः । भिन्नप्रक्रमार्थं निरूपितः । स पूर्वं दौवारिकैर्विशेषेण ज्ञापितः । राजधर्मा एते । ततो भगवताभ्यनुज्ञातः प्रतीहारैः प्रवेशितः बहुभिरेकः । नीतिरेषा । तस्य कृत्यमाह स नमस्कृत्य इति । कृष्णाय, न तु राज्ञे,

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रस्था इत्यस्याभासे । धर्मफलत्वमिति । धर्मः फलं यत्र तादृशार्थत्वं धर्मार्थत्वमित्यर्थः ।

अलौकिकत्वात् । तत्र हेतुः परेशाय । कालादृष्टादीनामपि नियामकाय । न हि राज्ञा कालादयो निवारयितुं शक्याः । कृताञ्जलिरिति । दूतस्यापि सात्त्विकत्वं निरूपितम् । राजत्वाद्दुःखानुभवः । अत एव जरासन्धनिरोधादेव उत्पन्नं दुःखं भगवते आवेदयत् । भगवद्भक्तानां दुःखमनुचितमित्याशङ्क्य भक्तिविरुद्धधर्मसम्भवात् तेषां दुःखमिति वक्तुमभिमानमाह ये च दिग्विजय इति । नृपत्वात्सम्यङ्नतिं नम्रतां न ययुः । न तु भगवदीया इति । भगवद्विमुखो जरासन्ध इति । अतोऽन्तर्यामिप्रेरणया प्रसह्य तेनैव रुद्धाः द्वे अयुते गिरिव्रजे आसन् । अहन्ताया ममतायाश्च चतुर्दश चतुर्दश स्थानानीति सहस्रशः शतशश्च तेषां वृत्तय इति विंशतिसहस्राण्यष्टशतानि च सङ्ख्या भवति । अष्टशतान्युपसंहारे निरूपितानि । गिरीणां व्रजो यत्रेति कूटवत् पर्वताः परितो दुर्गत्वाय निरूपिताः ॥ २४ ॥

दूतस्तेषां वचनान्याह कृष्ण कृष्णेति पङ्क्तिः ।

कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभञ्जन ।
वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥

ऐश्वर्यादयो धर्मा भगवदीयाः क्रमेण निरूप्यन्ते । भगवानेव हि जीवानां स्वगुणैर्मोचक इति । तत्रैश्वर्यं निरूपयन्ति । आदरे वीप्सा स्नेहादरयोनैश्वर्यं बाधकम् । अदृष्टकालादीनां बाधकत्वात् साधारणाधिकारित्वाच्च । कथं भवतां दुःखनिवृत्तिरिति चेत् । तत्राह अप्रमेयात्मन्निति । प्रमातुं योग्ये हि कालादिविचारः, नत्वयोग्ये । तथाप्युदासीनो भवेदित्याशङ्क्याहुः प्रपन्नभयभञ्जनेति । 'सङ्ग्रामे विप्रपन्नाना'मित्यादिवाक्यात् प्रपन्नभयनिवारकत्वं तत्रावश्यकम् । अतो वयं प्रपन्ना भवाम इत्याहुः वयं त्वां शरणं याम इति । जरासन्धाद्विमोकपक्षं वारयन्ति भवभीता इति । नह्येकस्माद्भयात्कश्चिन्निवृत्तिं वाञ्छति, सर्वभयनिवृत्तिसम्भवे । बहिर्मुखानां संसारे सर्वतोभयम्, तदाहुः पृथग्धिय इति । अनेन ज्ञानादिपक्षा निवारिताः ॥ २५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये च दिग्विजये इत्यत्र । अहन्तेति । दशेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयमेवं चतुर्दशस्थानान्यहन्ताया ममतायाश्चेत्यष्टाविंशतिः । तथा च निरोध्येषु तावत्संख्यया वृत्तिसहिताहन्ताममतास्थानत्वादेते निरुद्धा इत्यभिमानस्य निरोधहेतुत्वं सूचितम् । पूर्वश्लोके दुःखजनकत्वेन जरासन्धनिरोधस्योक्तत्वादत्र निरोधानुवादेन तद्धेत्वभिमाननिरूपणं वाक्यार्थ इत्याशयेनाभासे तथोक्तम् ।

---

१. नैश्वर्यंबाधकत्वम् ।

ननु सर्वे येन प्रकारेण संसारनिवृत्तिं वाञ्छन्ति, तेनैव प्रकारेण संसारो निवर्तनीयः, किं मच्छरणागमनेनेत्याशङ्कायामाहुः लोको विकर्मनिरत इति।

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे। यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै॥

कालरूपश्च त्वमेव। अतस्त्वच्छरणागमनेनैव भयनिवृत्तिः, नान्यथा। यतस्तवाज्ञोल्लङ्घने त्वमेव भक्षयसि। आज्ञोल्लङ्घनं प्रपञ्चयन्ति विकर्मणि निषिद्धे विहितोल्लङ्घने वा निरतः तदेवादरेण करोति। लोकस्य तत्रैव महती श्रद्धा। कुशले विहिते प्रमत्तः असावधानः। तत्पुनरीश्वरवाक्योल्लङ्घनरूपमिति वक्तुमाहुः त्वदुदित इति। वीर्यवता वेदादिकर्त्रा त्वयैव तन्निरूपितम्। तत्रापि भवदर्चने भवत्पूजारूपे तन्त्रोक्ते साक्षाद्भगवतैवावतीर्णेन निरूपिते। तत्रापि स्वे श्रवणादिरूपे। त्रिविधं कर्म भगवता निरूपितम्, वैदिकं पाञ्चरात्रं भागवतं च। उत्तरोत्तरं प्राणिनामश्रद्धातिशयः। अतः प्रमत्तः। भगवानपि प्रमत्त इव न तूष्णीं तिष्ठति, यतो जगत्कर्ता, तदाहुः यस्तावदिति। सह्यधिकृतः, अन्यथा प्रलयो न सम्भवेत्, जीवधर्मापेक्षया ब्रह्मधर्मा विशिष्टा इति। तावदिति यावत् प्रमत्त एव तिष्ठति। आज्ञोल्लङ्घनसमनन्तरमेव अधः तत्तरणं प्रमाणं वा स्वानुभवरूपं निरूप्यते। एतत्करणे यो गुणः प्रधानभूतः तं निर्दिशति बलवानिति। साक्षान्मारणे न जानीयात्। न हि मरणे जन्मान्तरे वा मरणक्लेशस्मृतिरस्ति। अतो जीविताशामेव रोगादिना निराकरोति, येन सर्वेषामेव मरणप्रतीतिर्भवेत्। सर्वथा आज्ञोल्लङ्घने महान्तं व्याध्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः। जीववद्भगवानपि कदाचिदसावधानो भवेदित्याशङ्कायामाहुः अनिमिषायेति। अतिसावधानाय। अतस्तस्मै नमः पूर्वापराधक्षमापनार्थम्। शरणागतिस्तु मोक्षार्था। अपराधे विद्यमाने साधनैरपि मोक्षो दुर्लभ इति॥ २६॥

एवमैश्वर्यवीर्ये निरूप्य यशो निरूपयिष्यन्तश्चोद्धरणाभावे तत्र न्यूनतां भावायमानाः सिद्धान्तापरिज्ञानात्पृच्छन्त इवाहुः लोके भवानिति।

लोके भवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः। कश्चित्त्वदीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः॥

जगदिनो जगत्स्वामी भवान् लोके कलया सहावतीर्णः ससहायः। तत्र प्रयोजनद्वयम्, सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चेति। ईश्वरः साधारण्येन पालनार्थमेव

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

लोको विकर्मेत्यत्र। वीर्यवतेति। वीर्यस्य वाक्यार्थत्वादेवमुक्तम्। त्वया एतच्छ्लोकवाक्यार्थरूपेणोदिते इत्यर्थः। जगत्कर्तेति। वेदादिकर्ता, अतः स्वाज्ञोल्लङ्घने दण्डयतीत्यर्थः। कालस्य दोषमाशंक्याहुः स हीति। कालो मारणेऽधिकृत इत्यर्थः। कालस्य जीवात् प्राबल्ये हेतुमाहुः जीवेति। प्रमादो जीवधर्मः, अधिकारो भगवद्धर्म इत्यर्थः।

---

1. वीर्ये बलादिति पाठः।

तथा करोति, सुतरां विशेषप्रयत्नवान् । चकाराद्भक्तरक्षार्थम् । एवं त्रिविधकार्यसन्दर्भेऽप्यस्मासु । कस्माद्धेतोरन्यस्तुच्छः अनीश्वरः कारणकार्यप्रेरकस्य तव निदेशमाज्ञामतियाति स्वगर्वादिति चेत्, तत्राहुः ईशेति । संबोधनमुल्लङ्घ्य वाक्यत्वबोधनार्थम् । 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् । सकृदेव प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम' । साधारणस्तु स्वप्रारब्धमनुभवतीत्याह किं वा जन इति । एवं भगवद्वाक्यं साधारणमिति मन्यमाना वयं दुःखं चानुभूय तदत्र निर्णीतं न विद्मः । दुःखानुभवो न निर्णायकः, शास्त्रमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अतः स्ववाक्यपरिपालनार्थं मोचयेति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

ननु प्रत्यक्षविरोधिनं संदिग्धमिमं मार्गं विहाय ज्ञानमार्ग एव सर्वत्यागात्मको निरभिमानात्मको वा कुतो नाश्रीयत इत्याशङ्कां परिहरन्तो भगवच्छ्रियं निरूपयन्ति स्वप्नायितमिति ।

स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः ।
हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीहलभ्यं क्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तव माययेह ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गयोग्यो विषयोऽस्ति, तथाप्यपरित्यागे हेतुः तव माया श्रीरूपा । अतो वाक्यं वा पालय, मायां वा व्यावर्तयेति । स्वप्नो मायामात्रमिति स्थितम् । नृपाणां सुखं लोके प्रसिद्धम्, तन्मायिकमेव, व्यवहारे कापट्याधिक्यात्, माया हि कुहकाधीना, अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेन लोकं निरूपयन् भगवान् प्रतिकूल इति ज्ञापयितुं सुखं विशिनष्टि परतन्त्रमिति । अन्तर्यामिणः सख्युः अनुचितमेतदित्याशङ्क्य सम्बोधयति ईशेति । माया स्वकार्यभोग्या, नत्वात्मभोग्येति ज्ञापयितुं साधनमाह मृतकेनेति । चेतनसंघन्धाभावाय तथा वचनम् । मायाकार्यं साधने स्पष्टमित्याह शश्वद्भयेनेति । तेन भारवहनमत्यन्तं मायामोहितकार्यम् । लोका मृतकमेव कथञ्चिद्वहन्ति, त्यजन्ति वा, न तु मृतकेन किञ्चिद्वहन्ति, वयं तु तेन धुरं वहाम इति स्पष्टोऽस्मासु मोहः । ननु सुखासत्त्या असाधनेऽपि प्रवर्तते, प्रकारान्तरेण सुखमलभमान इति चेत्, तत्राह हित्वा तदात्मनीति । सुखस्य परमोत्कर्षमाह तदिति । आत्मनीति गमनक्लेशाभावः । क्रियाप्रयासं व्यावर्तयति अनीहलभ्यमिति । तुशब्देन न्यायसिद्धान्तवन्निरानन्दात्मपक्षो व्यावर्त्यते । सुखप्राप्तिर्ज्ञानादनीहया च । निरोधादनीहा सम्भवतीति 'सर्वेहोपरतिस्तनु'रिति वाक्यात् सुखप्राप्तिः । तथाप्यन्याभिनिवेशाद्धीनम् । 'भोक्ता तारतम्यं जानाती'ति न्यायात् विषयसुखमेव सर्वो-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वप्नायितमित्यत्र । ज्ञानमार्गयोग्य इति । ज्ञानमार्गीयत्यागयोग्य इत्यर्थः । अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेनेति । यथान्तर्यामी प्रेरयति, तथा करोतीति प्रतिनिधित्वम् ।

१. अस्मात् । २. ममेत्यनन्तरं 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'नैवास्यं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इति । अयं मतं प्राचीनेषु पुस्तकेष्वधिकपाठः क्वचित् । ३. शोच्यम् ।

त्कृष्टं भविष्यति, अन्यथा चित्तं कथं प्रवर्तेतेत्याशङ्क्याह क्रियामह इति । त्वदनीहलभ्यमिति पाठे त्वत्स्मरणेन तत्सुखस्य सुलभता निरूपिता । क्लेशस्यानुभवसिद्धत्वाद्विपरीतहेतुत्वेन अलौकिकत्वेनानान्तरीयत्वाच्च क्लेशपर्यवसानानुभवेऽपि अनिवृत्तत्वादतिकृपणाः । अनालोचनेन याचनादिना अतिदीनाः । तत्र हेतुस्तवैव माया, अतो विज्ञापना । अन्यथेह विषयेच्छा न स्यात्, वैराग्यहेतूनामानन्त्यात् ॥ २८ ॥

एवं श्रियं निरूप्य भगवतो ज्ञानशक्तिं निरूपयन्तः तत्फलं मोक्षं प्रार्थयन्ते तन्नो भवानिति ।

तन्नो भवान्प्रणतशोकहराङ्घ्रियुग्मो बद्धान्वियुङ्क्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ।
यो भूभुजोऽयुतमतङ्गजवीर्यमेको बिभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवावीः ॥२९॥

ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुः, तदक्षरम्, अवतारे तस्य पादत्वम्, भक्तार्थमेव अवतार इति अस्मज्ज्ञापारव्यतिरेकेणापि स्वत एव तवाङ्घ्रिद्वयं प्रणतशोकहरं भवति । तेन तव या ज्ञानशक्तिः, सा चरणेन संवलिता प्रणतानां शोकं हरति । तत्रापि नो भवान् समानकालावतारान् अतो बद्धान् वियुङ्क्ष्व । नन्वेतादृशलौकिकबन्धनान्मोक्ष इति न ज्ञानसाध्यम्, तत्कथमसाधनेन साध्यप्रार्थनेति चेत् । तत्राहुः । मगधो मागधो जरासन्धः कर्मपाशस्यैव नामान्तरं तत् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति वाक्यात् । देशनाम्ना स्थित्या अधिककर्मणोत्पत्तिसम्भवात् न भोगेन क्षयसिद्धिः । ननु मागधस्य कर्मत्वे किं प्रमाणम्, तत्राहुः यो भूभुज इति । न हि कर्माधीनः कश्चिदयुतमतङ्गजवीर्यो भवति । अतो भूभुजामस्माकं भोगहेतुभूतमाधिभौतिकं कर्म निवार्य स्वयमाधिदैविकः । केवलं ज्ञानैकनिवर्त्यो भवति । तर्हि तस्मै राज्यं दत्वा तत्सेवका एव कुतो न भवन्ति, तत्राहुः मृगराडिवावीरिति । स हि भक्षणार्थमेव मेषीः स्थापयति । तथायमपि प्रमथनाथमखाय वधार्थमेव स्थापितवानित्यर्थः । अतस्तामसदेवतायै समर्पितानां तत्रैव प्रवेशात् कालान्तरेऽपि मोक्षो नास्तीति मरणात्पूर्वमेव वयं मोचनीया इति भावः। तद्भवने निरोधात् न पलायनसम्भावना ॥२९॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वदनीहेतिपाठे त्वदितिपञ्चम्येकवचनम् । त्वत्तो हेतोरनीहलभ्यमित्यर्थः । क्लेशस्येति । विषयसुखानन्तरं क्लेशोनुभवसिद्धः । अतो विषयसुखं विपरीतस्य क्लेशस्य हेतुः । नान्तरीयत्वे सोप्यविगीतो भवेत्, सत्वलौकिकोऽप्रत्यक्षैरविद्यादिभिर्जातोऽतोननान्तरीयकः । अनिवृत्तत्वात् । क्लेशस्येतिशेषः । अतोनुत्कृष्टत्वं विषयसुखस्य । तादृशसुखयाचका वयमति कृपणाः । अतः क्रियामहे इत्यर्थः ।

तन्नो भवानित्यत्र । चरणेन संवलितेति । धर्मरूपज्ञानात्मकश्चरणः शक्तिरूपं ज्ञानं तत्संवलितमित्यर्थः । नहि कर्माधीन इति । मूलेऽ'युतमतङ्गजवीर्यं बिभ्र'दित्युक्तम् । तदर्थोत्र बहुव्रीहिणायुतमतङ्गजवीर्य इत्यनेन विवृतः ।

१. विनयति । २. कर्मोत्पत्तिसम्भवात् । ३. धर्मिरूप ।

भगवतो भोगासक्तिं निवारयन्त इव, रक्षासक्तिं प्रकटयन्तः भगवदीयत्वं स्वस्य वदन्तः भगवतो वैराग्यशक्तिमुररीकुर्वन्तः वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं पूर्वं भगवद्वृत्तान्तमाहुः यो वै त्वयेति ।

यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्रभग्नो मृधे खलु भवन्तमनन्तवीर्यम्।
जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढदर्पो युष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित तद्विधेहि ॥

वस्तुतस्त्वष्टादशेऽपि कार्यस्यासिद्धत्वाद्भङ्ग एव, अत आह द्विनवकृत्व इति प्रजापतिर्वा विद्या वा न तस्य जयहेतुरिति रजस्तमोगुणावेव इतरसंश्लेषादाधिदैविकादि-भेदापन्नौ हेतू इति नवसङ्ख्यायाः आवृत्तिरुक्ता । भगवन्माहात्म्यात्तद्दत्ताधिदैविकैरेव भङ्गं व्यावर्तयितुमाह उदात्तचक्रेति । चक्रेण कालशक्त्यैव भक्षणार्थं व्यात्तया मृधे स भग्नः । खल्विति । नात्र तिरोहितं किञ्चिदिति सूचितम् । ननु जयापजययोरव्यवस्थितत्वात् कथमेकस्यैव पराजय इति चेत् । तत्राहुः भवन्तमनन्तवीर्यमिति । परिमितबलानामेव जयाजयव्यवस्था[1] । तथापि कपटवेषलीलायाः प्रकटितत्वात्तद्विरोधाभावाय नृलोकनिरतम् । सकृद्घुणाक्षरन्यायेन गूढहेतोर्वा जित्वा ऊढदर्पो जातः । वयं तु केवलं भवत्परिपाल्या एव, मर्यादापरित्यागेन पुष्टिमार्गावलम्बनात् । अतो यस्य भवदपेक्षाभावः तेन सर्वथैव बाध्याः । अतो युष्मत्प्रजाः रुजति पीडयति । तर्हि लोकन्यायस्य स्वीकृतत्वात् कथं मोचनमिति चेत् । तत्राहुः हे अजितेति । तव स्वरूपमजितेति । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीय' इति न्यायेन लीलाप्रदर्शनं दूरीकृत्य अस्मान् पालयन् तत्स्वस्याजितत्वं विधेहि । अनेन सर्वे सन्देहा अनुपपत्तयश्च निवारिताः ॥ ३० ॥

तेषां प्रार्थना आज्ञापनरूपत्वात् दोषाय मा भवत्विति प्रपत्तिरूपतां सम्पादयितुं दूतस्तात्पर्यमाह इतीति ।

दूत उवाच—**इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।**
प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥ ३१ ॥

इति ते पादमूलं प्रपन्नाः, मागधेन च संरुद्धाः, 'दृष्टं स्मृतेर्बलिष्ठ'मिति स्मरणेन कार्यं न सेत्स्यतीति भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः । दीनानां प्रार्थितदानेन शं विधीयतामिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यो वै त्वयेत्यस्याभासे । वैराग्यशक्तिमिति । अन्येषु रागाभावो भक्तेष्वेव राग इत्यर्थः । वैषम्येति । पूर्ववृत्तान्तकथनेन दर्पयुतोऽयमतस्तस्य हितार्थमेव हन्तव्यः । अतो वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारः । व्याख्याने । रजस्तमोगुणाविति । सत्त्वेन तमसा च रजस संश्लेष इतिद्वयम् । तमसश्च सत्त्वेन संश्लेषः । एवं त्रयः । त्रयाणामपि गुणप्रधानभावभेदेन षट् । षण्णामाधिदैविकादिभेदत्रयेऽष्टादशेत्यर्थः । उदात्तचक्रेण करणेन भग्न इति समासः ।

---

१. जयाजयव्यवस्था ।

दूतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते तत्फलस्यैव प्रार्थना येन प्रार्थनाद्वयं दर्शनफलं चेति भवति साधकत्रयम् ॥ ३१ ॥

एवं राजसानां भगवद्धर्मेण भगवत्परतां निरूप्य सात्त्विकानामपि भगवत्परतां निरूपयितुं सात्त्विकमुख्यस्य नारदस्य सात्त्विककार्यपरस्य समागमनं निरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं राजसमात्रपर्यवसायि स्यात् । क्षणमात्रविलम्बेऽपि भगवान् भक्तदुःखे विलम्बं न सहत इति राजदूते एवं वदत्येव समागत इत्याह राजदूत इति ।

श्रीशुक उवाच—**राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ।**

बिभ्रत्पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥ ३२ ॥

देवानामपि मन्त्रद्रष्टृत्वात् तदानीमागमनमुचितम् । अन्येषां बाधकानां तेजोदूरीकरणाय परमद्युतिरिति । अधिकारिणो नात्यन्तं वचनमादरणीयमिति शङ्कां वारयितुमाह बिभ्रत्पिङ्गजटाभारमिति । तपोरूपमेतत् । तत्रत्यानां तमोदोषव्यावृत्त्यर्थं यथा रविरिति । रविपदेनैव भगवत्सान्निध्ये तमःसम्भावना सूचिता । अन्यथा दिनरात्रिव्यवस्था न स्यात् । प्रादुरासीदिति न दूतवत्तस्यागमनम् ॥ ३२ ॥

ततः तस्यागतस्य वाक्यसन्माननार्थं लौकिकसन्माननं निरूप्यते तं दृष्ट्वेतित्रिभिः ।

तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।

ववन्द उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥

कायिकमानसिकवाचनिकैः । तत्र कायिकमुत्थानं वन्दनं च सर्वैः सहेति त्रयम् । हर्षो मानसः । भगवत्त्वादनुचितत्वेऽपि कृष्णत्वेनावतीर्ण इति तथात्वमुचितम् । शिक्षार्थमेतदिति ज्ञापयितुमाह सर्वलोकेश्वरेश्वर इति । ऋषित्वाल्लोकस्थानीयः गुरुत्वादीश्वरो वा । अतोऽवनतिर्न दोषाय । सर्वपदेन देवर्षित्वकृतोऽप्युत्कर्षो निवारितः ॥ ३३ ॥

सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरिग्रहम् ।

बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिम् ॥ ३४ ॥

सभाजनं तन्मनःप्रीतिकरणं लौकिकम् । ऋषित्वाद्वेदाभिनिवेश इति, तदप्याह

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीत्यत्र । प्रार्थनाद्वयमिति । भवभयविमोकप्रार्थना मगधकर्मपाशविमोकप्रार्थना चेत्यर्थः । साधकत्रयमिति । मागधवधे त्रयं साधकं हेतुरित्यर्थः ।

राजदूते इत्यत्र । अन्यथेति । रविं विना भगवत्सान्निध्येनैव तमःसंभावनाभावे भगवल्लीलायां दिनरात्रिव्यवस्थानं न स्यात् । तथा नारदं विना भगवत्सांनिध्येनैवाज्ञानसंभावनाभावे भगवल्लीलायां ज्ञानाज्ञानव्यवस्थानं न स्यात् । लीलार्थमज्ञानमपि स्थापनीयमितिभावः ।

तं दृष्ट्वेतित्रिभिरिति । एतच्छ्लोकमारभ्य त्रिभिः प्रकारैः, नतु श्लोकैरित्यर्थः । ऋषित्वादिति । नारदस्य लोकत्वपक्षे ईश्वरत्वपक्षे वा तस्यापीश्वरस्य भगवतो नारदवन्दनं शिक्षार्थमेव । अत इति । शिक्षार्थत्वादित्यर्थः ।

विधिवदिति । ईश्वरधर्मविचारेण कदाचिदनङ्गीकारे कृतं व्यर्थं स्यादित्यत आह कृतासनपरिग्रहमिति । दत्तासनस्वीकारः परिग्रहः । ततो वाचनिकारम्भमाह बभाषे सूनृतैरिति । स हि श्रद्धया परितुष्यति, तदाह श्रद्धया सर्पयन्निति । मानसमेतत् । सोऽपि मुनिस्तेनैव परितुष्यति ॥ ३४ ॥

वाचनिकं द्वयेनाह अपि स्विदिति ।

अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ।
ननु भूयान् भगवतो लोकान् पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥

सर्वलोकाधिकारिणो लोकत्रयस्य गृहत्वात् तत्कुशलप्रश्न एव कर्तुमुचितः स्तुतिरूपश्च भवति । अपि स्विदिति सन्देहगर्भितसम्भावना । राज्ञां बन्धनस्य श्रुतत्वात् सन्देहः । अकुतोभयमिति । स्वत एवाज्ञानाद्भयम्, न त्वन्यत इति रहस्यम् । ननु लोकेश्वरस्य कथं पर्यटनमित्याशङ्क्याह ननु भूयान् भगवत इति । लोकान् पर्यटतो भगवतस्तव सतः भूयानेव गुणो भवतीत्यर्थः । अतः सर्वलोकहितार्थं परिभ्रमणमित्यर्थः । अनेन तस्य स्तुतिरुक्ता ॥ ३५ ॥

प्रकृतोपयोगिकार्यं प्रष्टुं तस्य ज्ञानमाह न हि तेऽविदितं किञ्चिदिति ।

न हि तेऽविदितं किञ्चिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ।
अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥

अयं हीश्वरस्येच्छाशक्तेराधिभौतिकरूपः, यावद्भगवानिच्छति, करोति च, तत्सर्वमस्य विदितम् । ईश्वर इति । मूलभूतः काल इति विमर्शः । अत ईश्वरेच्छया पाण्डवानां यच्चिकीर्षितम्, तत्तव विदितमेवेति युष्मान् पृच्छामहे । हे आयुष्मन्निति वा । अथशब्दो हेत्वर्थः आनन्तर्यपर्यायः ॥ ३६ ॥

भगवत्कृतं कायिकं वाचनिकं च तथा नोचितमिति, कदाचिदुपस्थितमन्यथा कुर्यादिति, तन्निराकरणार्थं मायाभावं प्रार्थयते दृष्टा मयेति त्रिभिः ।

श्रीनारद उवाच ।

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपि स्विदित्यत्र । ननु लोकेश्वरस्येति । पूर्वतरश्लोके गुरुत्वाल्लोकेश्वरत्वेनोक्तस्य नारदस्येत्यर्थः ।

दृष्टा मयेत्यस्याभासे । उपस्थितमिति । उपस्थितं भगवत्प्रश्नं मल्लक्षणो जनोऽन्यथा कुर्यान्न वदेत् । अनुचितत्वज्ञाने हि न वदेत् । भगवत्कृतेऽनुचितत्वज्ञानं तु मायाकार्यम्, अतो मायाभावप्रार्थनेत्यर्थः ।

१. सतः ।

भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव च्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥

अनेकधा सर्वजनव्यामोहिकाः बहुधा प्रवर्तमाना मया दृष्टाः । तत्र स्वाज्ञानप्रकटनेन हीनभावप्रकटनेन च केवलमेकस्य मम व्यामोहनं किमाश्चर्यमिति वाक्यार्थः । मायायाः स्वरूपज्ञानमेवात्ययोतिक्रमः । तद्भगवन्मायासु न कस्यापि भवतीति दुरत्ययाः । वस्तुव्यभिचारे सकृदवगते पुनः प्रदर्शिता माया ज्ञाता भवतीति शङ्कां वारयितुं बहुश इत्युक्तम् । एका सहस्रधा प्रदर्शितापि न बुध्यत इति । एवं करणे सामर्थ्यमाह विभो इति । प्रयोजनमाह विश्वसृज इति । मायया जीवव्यामोहाभावे विश्वोत्पत्तिर्न स्यात् । चकारात्स्थितिप्रलयौ । किञ्च । मायी भगवान्, मायानामेक एवाश्रयः, तासामप्रदर्शने प्रचार एव न स्यादित्यावश्यकत्वमुक्तम् । किञ्च । मायानामप्रकटीकरणे महत्त्वे वानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह भूतेषु भूमंश्चरत इति । चरणावश्यकत्वाय संबोधनम् । सकलभूतसम्बन्धो हि भूमा । तद्गतदोषसम्बन्धाभावाय स्वशक्तिभिरित्यसाधारणसामर्थ्यैः । अन्यथाभिमानमात्रे जीवे सर्वावस्थाः प्रवृत्तयश्च न भवेयुः । ननु भगवतः सर्वे गुणाः सर्वत्र प्रसिद्धाः, मायागुणः क प्रसिद्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह वह्नेरिव छन्नरुच इति । वह्निर्जलादौ प्रविष्टः स्वकार्यं कुर्वन्नपि छन्नरुग्भवति । रूपस्पर्शयोर्मध्ये अन्यतरप्राकट्यं ज्ञातधर्मस्य मायया विना न सम्भवतीति वह्नेः प्रथमोत्पन्नस्य स्वधर्मः प्रकट इत्यर्थः । यस्तु भगवतो माहात्म्यं जीवेषु समत्वादिकं च पश्यति, तस्य विरुद्धधर्मदर्शनादद्भुतज्ञानं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भूतेषु भूमन्नित्यत्र । सकलेति । सकलभूतेषु सम्बन्धो यस्येतिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अन्यथेति । एतस्यैव विवरणमभिमानमात्रे इति । वस्तुतो भूतेषु चरणं नास्ति, किन्तु अभिमानमात्रमिति सतीत्यर्थः । वह्निर्जलादाविति । उष्णे जले प्रविष्टो वह्निः स्वकार्यं धूमादिकं कुर्वन्नपि छन्नरुग्भवति । यथा 'वह्निरभेराप' इतिश्रुत्युक्तक्रमात्स्वस्माज्जातेन स्वधर्मरूपेण जलेन छादकत्वान्मायारूपेण छन्नस्वरूपो भवति, तथा भगवानपि सर्वं प्रकाशयन्नपि मायया स्वशक्त्या छन्नस्वरूप इति वाक्यार्थः । रूपेति । ज्ञाता वह्निधर्मा रूपस्पर्शादयो येन तादृशस्य पुरुषस्याग्रे वह्नेः रूपं वायुसमन्वयेनागतः स्पर्शश्चानयोर्मध्येऽन्यतरस्य स्पर्शमात्रस्य प्राकट्यम् । अप्राकट्यमितिपाठेऽन्यतरस्य रूपमात्रस्याप्राकट्यं मायया स्वाच्छादकधर्मेण विना न सम्भवतीति हेतोर्जलात्प्रथमोत्पन्नस्य वह्नेः स्वधर्मो जलरूपः प्रकटः । तेन वह्निरूपाच्छादनं भवतीति दार्ष्टान्तिके जलस्थानीयया मायया छन्नस्वरूप इति भगवदाच्छादकत्वं मायागुणः प्रपञ्चे प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रकाशकत्वेन स्थिताप्यज्ञाने हेतुमाहुः यस्त्विति । भगवन्माहात्म्यं सर्वप्रकाशकत्वं जीवेषु च सर्वेष्वन्योन्यं सर्वसमत्वं च यः पश्यति, तस्य विरुद्धधर्मदर्शनादतिहीनेषु महतश्चरणमाश्चर्यमिति ज्ञानं भवति । भगवन्माहात्म्यं त्ववाङ्मनोगोचरम्, अतो न कस्याप्यद्भुतत्वज्ञान-

---

1. सकलभूतानां सम्बन्धो यस्मिन्नित्यर्थः ।

भवति । मम तु दर्शनेऽपि सिद्धान्तार्थपरिज्ञानान्नाद्भुतं आश्चर्यज्ञानजनकं न भवतीत्यर्थः । इममेवार्थं पुरस्कृत्य मायया विरोधसमाधानमिति वाक्यं प्रमादन्यथा कैश्चिद्योजितम् ॥३७॥

नन्वद्भुतकर्मा भगवान्, कथं तस्य चरित्रदर्शनेनाश्चर्यमिति चेत्, तत्राह तवेहितं कोऽर्हतीति ।

तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ।
यद्विद्यमानात्मतयावभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥

इदमित्थतया चरित्रज्ञाने प्रतिनियतधर्मे च चरित्रे विरोधज्ञानादाश्चर्यं भवति । तदेव तु न सम्भवति, यतः को वा तवेहितं साधु इदमित्थतया वेदितुमर्हति । तत्र हेतुः स्वमाययेदं सृजतो नियच्छत इति । मायाबहिर्भूतो हि वस्तुनो मायाया वा याथात्म्यं जानाति, विश्वमेव हि मायया सृजति, हरति, तस्मादिह लोके परलोके वा न कोऽपि तत्त्वं जानाति । ननु बाधितार्थत्वेन मायायास्तत्त्वं कुतो न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह यद्विद्यमानात्मतयावसीयत इति । यदविद्यमानमपि विद्यमानात्मतया निश्चीयते । अतो ज्ञानाभावात्केवलं तस्मै ते नमः । जीवस्वरूपान्नमस्कारयोग्यत्वाय सर्ववैलक्षण्यमाह स्वविलक्षणात्मन इति । स्वत एव सर्वविलक्षणः आत्मा यस्येति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति भगवाननर्थहेतुः कथं सेव्य इति चेत्, तत्राह जीवस्येति ।

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ।
लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

यः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्, तं त्वामहं प्रपद्य इति सम्बन्धः । तदा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मित्यर्थः । तर्हि नारदस्याप्यज्ञानादेव नाश्चर्यमित्याशङ्क्य तत्र भिन्नं हेतुमाहुः मम त्विति । माहात्म्यदर्शनेपि नाश्चर्यम्, तत्र हेतुः सिद्धान्तेति । भगवान् स्वशक्त्या छन्नस्वरूपः, अतो हीनेषु स्थितोपि न सम्बध्यते इति ज्ञानादित्यर्थः । इममेवेति । सिद्धान्तार्थमेव पुरस्कृत्य स्थितमिदं प्रमादन्यथा योजितम् । सर्वं मायिकमतो भगवत्स्थितिरपि मायिक्येवेति प्रकारेण योजितमित्यर्थः ।

तवेहितमित्यत्र । प्रतिनियतधर्मे चेति । ज्ञाते इति शेषः । यद्यविद्यमानमपीति । माया हि भगवन्तमाच्छादयति, घटत्वादिकं च प्रकाशयति । यद्यस्मादविद्यमानमपि घटत्वादिकं विद्यमानत्वेन निश्चीयते । अतो भगवज्ज्ञानाभावादेतादृशभगवतः स्थितौ प्रपञ्चस्य हीनत्वकथनं बाधितार्थमिति ज्ञानाभावेनाच्छादकत्वं मायातत्त्वमपि न ज्ञायते इत्यर्थः । अत इति । अविद्यमानस्यैव विद्यमानत्वनिश्चयाद्भगवज्ज्ञानाभावात्केवलं ज्ञानादिमार्गराहित्येन नमनमेवास्त्वित्यर्थः । जीवस्वरूपादिति । भावप्रधानो निर्देशः, स्वस्य जीवस्वरूपत्वाद्भगवतः सर्वविलक्षणत्वान्नमनयोग्यतेत्यर्थः ।

भगवाननर्थहेतुः स्यात्, यद्यनन्तं संसारं सृजेत्, द्वाराभावं वा सर्वथाऽज्ञानं वा । प्रत्युत सर्वपदार्थज्ञानाय स्वयशःप्रदीपकं वेदपुराणेषु प्रसिद्धमवतारं गृहीत्वा प्रोज्वालयत् । अन्यथा शब्दैकनिष्ठस्य न कदापि धर्मः प्रसिद्धो भवेत् । भगवन्मायान्धकारे यश एव प्रदीपो भवति, न ज्ञानादि, 'ज्ञानकाशये'ति वाक्यात् । प्रज्वालनहेतवोऽपि न दुःखसम्पाद्याः, किन्तु लीलावताराः । तत्प्रपन्नायैव प्रज्वालयतीति तं त्वामहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

अतो यद्यपि ज्ञात्वैव व्यामोहार्थमज्ञाननाट्यं करोषि, तथापि पृष्टेर्थे उत्तरं दास्ये इत्याह अथापीति ।

अथाप्याश्रावये ब्रह्मन् नरलोकविडम्बनम् ।
राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥ ४० ॥

भूमन्निति । तवात्मसङ्गोपनमावश्यकमिति । कथने हेतुः ब्रह्मन्निति । वेदवत्-वाज्ञा सर्वैरेव कर्तुं शक्येति सूचितम् । यदस्मत्सन्तोषार्थं लोककुशलं पृष्टम्, तस्य स्तुतिपरत्वात्तत्रोत्तरं न दास्यामि, किन्तु पैतृष्वस्रेयस्य युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितमाश्रावयिष्ये । राज्ञो हि चिकीर्षितं प्रजानां हितकारि भवति, बन्धोर्बन्धूनां भक्तस्य भगवतः चकारा-त्सर्वेषां हितकारि गुणवतः ॥ ४० ॥

तदेवाह यक्ष्यतीति ।

यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः ।
पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥

त्रिधा हि यज्ञकृतिः, फलार्था भौतिकी, शुद्ध्यर्थाध्यात्मिकी, भगवदर्थाधिदैविकीति । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'ति श्रुत्या सैव निरूपिता । तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्तिः भगवतैव कर्तव्या, इज्यान्तराभावादित्यभिप्रेत्याह त्वां यक्ष्यतीति । 'यज्ञो वै मख' इति श्रुतेः । आधि-दैविक एव यज्ञो मखो भवति । प्रकरणवशात् क्षत्रियस्य राजसूयादन्यः यज्ञः श्रेष्ठो नास्तीति । उपरतानां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामेव दीर्घसत्रेष्वधिकारात् । महति च बहवो विघ्नाः । पाण्डव इति पण्डुवाक्यात् अवश्यकर्तव्यत्वम् । भगवान् सर्वभावेन सेव्यः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जीवस्येत्यत्र । सर्वथाऽज्ञानं वेति । साधयेदितिशेषः । अन्यथेति । अवतारा-भावे शब्दैकनिष्ठस्य श्रुतिभागवतादिष्वेव प्रसिद्धस्य यशोरूपो धर्मः प्रसिद्धो न भवेदित्यर्थः ।

अथापीत्यत्र । राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्येति पदत्रयस्य तात्पर्यमाहुः राज्ञो हीति । बन्धोरिति । भक्तस्येति । बन्धोश्चिकीर्षितं बन्धूनां हितकारि भवति । भक्तस्य चिकीर्षितं भगवतो हितकारि भवतीत्यर्थः ।

यक्ष्यति त्वामित्यत्र । भगवानिति । नियतकालमपेक्षितसमयेऽलंकारादिसाधन-सम्पत्तौ सत्यां कदाचित्तादृशी सेवा यदा भवति, तदा सर्वभावेन सेव्यो भवति, न तु

---

१. द्वारभावम् । २. प्राज्वलत् । ३. भूमन् ।

प्राणिना (तदा,) यदा कदाचित् तादृशी सेवा नियतकालसाधनसम्पत्तौ भवति । सा सम्पत्तिः परमेष्ठिन एव; नान्यस्य इति पारमेष्ठ्यकामः । अन्तस्तथा सेवायामनधिकारमाह नृपतिरिति । तत्रेज्यानुमतिः प्रयोजिका, तदभावे तोषाभावात् । देवतातः फलमिति पक्षे न फलं कर्मणः । कर्मणः फलमित्यपि पक्षे देवताप्रीतिः साधनत्वेन सिद्धेति तदभावे न फलम् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति श्रुतेः । अतः पूजायां पूज्यानुमोदनमावश्यकमिति भवाननुमोदताम् । इदमनुमोदनं समीपे स्थित्वा । पूजापूज्ययोः देशान्यत्वासम्भवात् । अनेनैव यशः स्वर्गहेतुभूतमन्तःकरणशुद्धिश्च भविष्यतः ॥

अत एकेनैव त्रैविध्यमपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह तस्मिन् देव इति द्वाभ्याम् ।

तस्मिन् देव क्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः ।
दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥

कीर्तिर्लोकद्वये राजभिर्देवैश्च भवति । तत्र यद्यपि भागाभावात् यागार्थं देवानामनागमनेऽपि त्वां दिदृक्षवः समेष्यन्ति । राजानश्च स्पर्धिनोऽपि । कौतुकार्थमागमने तु न यश इति । देवेति सम्बोधनम् । क्रतुवरे यथा महोत्सवे देवदर्शनं महोत्सवकर्तुर्यशस्करं भवति । यशस्विन इति । तेषामपि यशोऽत्र मिलितं भवतीत्युक्तं भवति । आदिशब्देन सिद्धादयोऽपि ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गादेव शुद्धिमप्याह श्रवणादिति ।

श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ।
तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥

प्रमाणबले आदौ श्रवणकीर्तनस्मरणान्येवोक्तानि । ध्यानमेकाग्रतया स्मरणम् । एवं भक्ता एव कर्मत्यागादिभिः तथात्वमापन्नाः पूर्ववासनया श्रवणादिना तद्दोषं परिहरन्तीति केचित् । अन्यथाप्यन्तेवसायिनां श्रवणादिसम्भवे तादृशजन्मसम्पादकदोषनाशक इति विमर्शः । तवेति सम्मत्यर्थं युष्मच्छब्दप्रयोगः । प्राकृतबुद्ध्या श्रवणादौ मर्यादाभक्तानां मते प्रमेयबलाभावात् न फलम् । अन्यथा सर्वेषामेव नाम्नां भगवद्वाचकत्वात् कस्यापि बन्धो न स्यात् । तत आह ब्रह्ममयस्येति । ब्रह्मप्रचुरस्य परमानन्दमूर्तेः सच्चि-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नित्यं सेवा भवति । पारमेष्ठ्यसम्पत्तौ तु नित्यं तादृशसाधनसद्भावात्सेवा भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन् देवेत्यत्र । भागाभावादिति । भगवदवयवत्वेन हि तेषां भागः श्रुताबुक्तः । अत्र साक्षादेव भगवदवयवानां विद्यमानत्वान्न प्रतिनिधीनामाधिभौतिकावयवरूपाणां तेषां भाग इत्यर्थः ।

श्रवणादित्यत्र । तथात्वमिति । विहितकर्मत्यागेन, आदिपदान्निषिद्धकरणेन अन्तेवसायित्वमापन्ना इत्यर्थः । अत्रापि 'वेदनिन्दाया'मितिवाक्यमनुसन्धातव्यम् । अन्यथापीति । पूर्वजन्मनि भक्तत्वाभावेपीत्यर्थः ।

द्रूपप्राचुर्यात् सर्ववेदमयस्य वा । ईशेति । शुद्धौ सामर्थ्यम् । ईक्षाभिमर्शनं प्रमेयबलम् । साक्षात्कारसम्बन्धौ हि फलरूपाविति तत्सिद्धौ साधनसिद्धिर्नान्तरीयकेति कैमुतिकन्यायेनाह किमुतेति । अन्तेवसायिव्यावृत्त्यर्थमीक्षाभिमर्शयोः सहप्रयोगः ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनादेः शोधकत्वं कैमुतिकन्यायेन वक्तुं चरणोदकस्य माहात्म्यमाह यस्यामलमिति ।

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानम् ।
मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम्

भगवतः कीर्तिद्वयं तीर्थरूपं चरणद्वयान्निर्गतं भक्तानां हितार्थम् । तत्रैकममलं यशः दिवि । रसायां भूमौ च प्रथितम् । सर्वाणि कर्माणि दोषसहितानीति 'सर्वारम्भा हि दोषेणे'ति वाक्यादवगत्याह अमलमिति । सन्नियोगशिष्टदोपरहितगुणत्वाद्भगवतः । अतो भगवान् सर्वभुवनेषु मङ्गलरूपः, भुवनमङ्गलत्वाद्वा । तत्रत्यानां यशोगानं लोकत्रयेऽपि । प्रान्तभावेषु तदभावमाशङ्क्याह दिग्वितानमिति । दिशामाच्छादकम् । द्वितीयमाह मन्दाकिनीति । दिवि मन्दाकिनी, अधो भोगवती, पृथिव्यां गङ्गेति चरणाम्बु कमण्डलुसम्भूतं विश्वं पुनाति ॥ ४४ ॥

एवमुभयोर्दूतनारदयोः स्वस्वार्थं प्रार्थनायां यज्जातं तदाह तत्र तेष्विति ।

श्रीशुक उवाच—**तत्र तेष्वात्मपक्षेष्वगृह्णत्सु विजिगीषया ।**
वाचःपेशैः स्मयन्भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रसङ्गे अन्यतरदेशगमने । तेषु तत्रत्येषु सहायभूतेषु । विजिगीषया गृणत्सु सत्सु जरासन्धवधार्थमेव गन्तव्यमिति लौकिकबुद्धेः प्राथम्यात् नारदेष्टाकरणे सति । उभयसमाधानार्थं स्वस्य मध्यस्थत्वात् उभयमताभिज्ञं उद्धवं ब्रह्मशिवयोरपि नियन्ता सुखदाता च वचनोत्तमैः प्राह । स्मयेन तमपि मोहयन् वाङ्माधुर्यात्सादरं शृणुयात् । अन्यथा सर्वेश्वरत्वं जानातीति न शृणुयादपि । नारदहिताकरणे ब्रह्मपक्षहानिः, जरासन्धवधे महादेवपक्षनाश इति यज्ञार्थमेव गमनमायाति ।' अतोऽङ्गप्रधानयोर्विरोधे क्रीडा सुखदा न भवतीति तदभिज्ञमुद्धवं सर्वसम्मतं बोधयामास ॥ ४५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ईक्षाभिमर्शनमिति । ईक्षा अभिमर्शनं चेत्यर्थः । मूले ईक्षादर्शनम्, अभिमर्शः सम्बन्धः, तद्युक्ता इति मत्वर्थीय इनिः ।

तत्र तेष्वित्यत्र । नारदेति । दूतवाक्यकरणे नारदहिताकरणात् ब्रह्मपक्षहानिः जरासन्धवधान्महादेवपक्षहानिश्च भवेत् । अतो नारदवाक्यस्यैव कर्तव्यता आयातीत्यर्थः । अङ्गप्रधानयोरिति । दूतवाक्यकरणे अङ्गयोर्ब्रह्ममहादेवयोर्विरोधः, नारदवाक्यकरणे भक्तदुःखनिवृत्तौ विलम्बेन प्रधानस्य स्वरूपस्य विरोधः । स्वरूपस्य भक्तदुःखासहिष्णुत्वादित्यर्थः । इत्येकविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

भगवद्वाक्यमाह त्वं हि न इति ।

श्रीभगवानुवाच—त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
अथात्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम तत् ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञस्य स्वत एव ज्ञात्वा करणमुचितम्, नत्वसर्वज्ञस्य वाक्यात् । व्यामोहकत्वं वा स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमुद्धवं स्वावयवत्वेन निरूपयति त्वं नश्चक्षुरिति । आधिदैविकं परमानन्दरूपम्, चक्षुपश्चक्षुर्वा । तस्यैवायमवतार इति । लोकोक्तिश्च 'मन्त्री ज्ञानचक्षु'रिति । अतो न इति बहुवचनम् । केवलं शास्त्रपरतां वारयितुमाह सुहृदिति । पर्यवसानज्ञानमाह । मन्त्रार्थस्य फलस्य तत्त्वं पर्यवसानं वेत्तीति । अथ अतः कारणादत्रार्थे अनुष्ठेयं ब्रूहि । उभये वयं श्रद्दध्मः । तदेव च करवाम । अन्यतरस्याप्यश्रद्धां करणाभावं च वारयति ॥ ४६ ॥

तत उद्धवो महामन्त्री तद्वाक्यममोहकं मत्वा उत्तरकथनार्थमुद्युक्त इत्याह इत्युपामन्त्रित इति ।

श्रीशुक उवाच—इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।
निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥

उद्धवो हि न युद्धादावुपदिश्यते, ज्ञानांशत्वात् । यदि ज्ञानेऽपि न विनियुज्येत, तस्य भरणं व्यर्थं स्यात् । एतत्सूचयति भर्त्रेति । दोषं निवारयति सर्वज्ञेनापीति । निदेशमाज्ञां प्रति शिरसा आधाय अभाषत अङ्गीकृतवान्, उत्तरं विचार्य वक्ष्यामीति उक्तवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणनिबन्धः ।

अतःपरं सात्त्विकानां प्रक्रिया विनिरूप्यते ।
नृगमोक्षादियज्ञान्ता वासुदेवस्य धीमतः ॥ १ ॥
प्रमाणानां बलं त्वत्र सात्त्विकानां न मृग्यते ।
प्रक्रियात्रितयं त्वत्र प्रमेयादि निरूप्यते ॥ २ ॥
स्नेहस्तेषां पूर्वसिद्ध आसक्तिश्चापि वै दृढा ।
व्यसने नाभवन् शुद्धा राजसाः किन्तु दोषतः ॥ ३ ॥
संस्कारमात्रात्पुष्ट्या च सम्पत्त्या चोद्धृताः सदा ।
अतो दोषनिवृत्तिर्हि सर्वेषामत्र वर्ण्यते ॥ ४ ॥
नृगः पूर्वतनो भक्तः सात्त्विको धार्मिकस्तथा ।
अतिदानेन दुःखं सः प्राप्य कृष्णेन मोचितः ॥ ५ ॥
आज्ञेच्छाभावतो दोषमभिमानात्तु केचन ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतोग्रे त्रयोदशाधिकशतेन सात्त्विकप्रकरणं ससाध्यायैस्त्रिभिरवान्तरप्रकरणैर्निरूपयन्ति अतः परमित्यादिभिः । कुत एतस्य प्रकरणस्य न्यूनतेत्याकाङ्क्षायामाहुः प्रमाणानामित्यादि । सत्त्वं हि प्रमाणम्, ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानजनकत्वाच्च । अत्रोच्यमानास्तु तदुद्रिक्ता इति तेषां प्रमाणज्ञानस्य स्वाभाविकत्वेन तज्जनकप्रमाणानां बलं तत्प्रक्रियायां न मृग्यते । ते हि भगवन्तं नन्दकुमारं वसुदेवपुत्रमीश्वरं जानन्तीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथाप्यस्मिन् प्रकरणे राजसास्तामसाश्च कुतो निरूप्यन्ते सङ्कीर्णत्वापादका इत्यत आहुः स्नेह इत्यादि । व्यसन इति । व्यसनार्थम् । दोषत इत्यस्य विशेषणं संस्कारमात्रादिति । दोषस्तु रजःकृतो विक्षेपोत्र बोध्यः । तथा च तेषां निरूपणस्य दोषनिवारणार्थत्वेन प्रासङ्गिकत्वान्न तेन रूपेण तेषां प्रकरणित्वम्, किन्तु निवृत्ते दोषे सात्त्विकत्वेनेति, तथैव तामसानामपीति न साङ्कर्यप्रयोजकतेत्यर्थः । तर्हि नृगात् कुतः प्रकरणारम्भ इत्यत आहुः नृग इत्यादि । प्राप्येति । स्थित इति शेषः । प्राप्त इति वा पाठः । मोचित इति । प्रमेयबलेन मोचितः । एतेन प्रमेयबलकरणकस्य दोषनिवारणस्यात्र निरूपणादस्य प्रमेयप्रकरणेति समाख्या सेत्स्यतीति बोद्धव्यम् । नन्वेतादृशस्य धार्मिकस्य कुतो दोषोत्पत्तिर्येन मन्वन्तरप्रथमयुगोत्पन्नस्याष्टाविंशद्द्वापरान्तं दुःखमित्याकाङ्क्षायामाहुः आज्ञेति । आज्ञा चेच्छा चाज्ञेच्छे तयोरभावतः । दोषमिति । प्राहुरिति शेषः ।

अत्यन्तमाग्रहो धर्मे विचारादेरभावतः ॥ ६ ॥
दुःखभोगाय भवति कृष्णादन्यत्र सर्वथा ।
भक्तियोगे तु भगवांस्तादृशं चापि मोचयेत् ॥ ७ ॥
तथा यथा न कुरुते तदर्थं तादृशं हरिः ।
कृकलासं सर्ववध्यं सर्वक्षोभाच्चकार ह ॥ ८ ॥
यथैको ब्राह्मणः क्षुब्धः तथैवैकत्र कर्मणि ।
यावन्तो योगमापन्नास्तावतां क्लेशदं तु तत् ॥ ९ ॥
अतोन्यत्र व्यसनिनो धर्मादिषु यथायथम् ।
दुःखभाजो भवन्त्येव तस्मात्कृष्णे तदाचरेत् ॥ १० ॥
असंख्यातत्त्वकथने दृष्टान्तत्रयमीरितम् ।
तामसादिविभेदेन गुणाश्चापि त्रिधा मताः ॥ ११ ॥
अतस्तामसधर्मेषु भ्रमस्तस्य फलिष्यति ।
अतोत्र धर्मनिर्धारे दोषाभावो गुणः स्मृतः ॥ १२ ॥
गुणस्तु दोष एव स्यादिति दानं तथोदितम् ।
धर्ममार्गे ब्राह्मणानां क्षोभं नैव समाचरेत् ॥ १३ ॥
मुख्ये तु सर्वभूतानां न किञ्चित्तस्य नश्यति ।
तथार्थे बान्धवानां च कामे स्वात्मनि तत्तथा ॥ १४ ॥
मोक्षे त्वीशस्य सततं चतुर्भिस्तन्निरूप्यते ।
यथा नृगस्य धर्मो न यमुनायास्तथा निजः ॥ १५ ॥

योजना ।

एतत्कथोपनिबन्धनप्रयोजनमाहुः *अत्यन्तेत्यादिसार्धैः पञ्चभिः । न कुरुत* इति । भगवदतिरिक्ते आग्रहं न कुरुते । सर्ववध्यं सर्वक्षोभादिति । तदुक्तं बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे 'प्राणं न छिन्द्यादपि कृकलासस्ये'ति । अर्थस्तु, कृकलासस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव सर्वैः प्राणिभिर्हिंस्यते इति व्याख्यानात् । ननु तर्हि अत्र सर्वक्षोभात् कथं कृकलासत्वमित्यत आहुः यथैक इत्यादि । ननु यदि तस्य नाभिमानः, तदा 'यावत्यः सिकता भूमे'रित्यादिदृष्टान्तं कुत उक्तवानित्यत आहुः असंख्यातेत्यादि । त्रिधा मता इति । 'ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्ये'त्यनेनोक्ताः । अत इति । त्रैविध्यकथनात् । यदि तस्य तेषु भ्रमो न स्यात्, दासरूपमेकमेव गुणं वदेत्, न तु त्रयम् । तेन सिद्धमाहुः अतोत्रेत्यादि । दोषाभावं इति । आग्रहाभावः । तथोदितमिति । दोषजनकत्वेनोदितम् । अत्रैश्वर्यकार्यत्वं स्फुटम् । एवं प्रथमाध्यायो विचारितः ।

द्वितीयाध्यायं विचारयन्तश्चतुरध्यायीसिद्धं निषेध्यमर्थमाहुः धर्मेत्यादि । मुख्य इति । भगवद्धर्ममार्गे । उदाहरणं स्फुटीकुर्वन्ति-यथेत्यादिसार्धेन । ब्राह्मणक्षोभेण नृगस्य

स्वार्थः सिद्धस्तथा कामः पौण्ड्रकस्य तथा गतिः ।
द्विविदस्यापि नो सिद्धस्तत्तन्मूलविरोधतः ॥ १६ ॥
अनिरुद्धे द्वयोः कार्यं तेन कृष्णो बलस्तथा ।
अन्तरान्तरभावेन भिन्नार्थविनिवारकौ ॥ १७ ॥
यमुनाकर्षणं कार्यं पश्चाज्जाताश्च गोपिकाः ।
श्रुतपूर्वा बलं दृष्ट्वा रेमिरे लौकिकास्तु ताः ॥ १८ ॥
सात्त्विकास्तु परं सङ्गाद्दोषस्तासां च नाश्यते ।
गोपीनां कृष्णदेवस्य शिष्टानां सात्त्विकत्वतः ॥ १९ ॥
सत्सङ्गात्सुखमुत्पन्नं नित्यं कृष्णकथा यतः ।
देवादीनां तु संमत्यै दैत्यानां देवरूपिणाम् ॥ २० ॥
मधुधारादिकं प्रोक्तं वस्त्रदानादिकं तथा ।
कामो लोके हि सन्मानं कृष्णे त्वेतद्भवेद्ध्रुवम् ॥ २१ ॥
पौण्ड्रकस्तु ततो जातो मात्सर्यात्कृष्णरूपधृक् ।
मूले कृत्वा विरोधं हि लोके नष्टस्तथानुगः ॥ २२ ॥

योजना ।

धर्मोसिद्धिः । बान्धवो यमः । तस्य क्षोभः श्रौते यमयमीसंवादे । तेन यमुनायाः निजः स्वार्थः भगवत्प्राप्तिरूपो न सिद्धः । तथा स्वात्मनि मात्सर्यरूपात् क्षोभात् पौण्ड्रकस्य कामो लोकप्रतिष्ठारूपो न सिद्धः । ईशस्य श्रीबलदेवस्य क्षोभात् मोक्षो गतिर्द्विविदस्य न सिद्धा । तथा चैतच्चतुष्टयनिवारणार्थमेतदध्यायचतुष्टयमित्यर्थः ।

नन्वत्र भगवल्लीलामध्ये बलदेवचरित्रं किमित्युच्यते, तत्राहुः अनिरुद्ध इत्यादि । अनिरुद्धव्यूहे द्वयोः संकर्षणानिरुद्धयोः कार्यम् । नहि धर्मरक्षारूपं कार्यं प्रतिपक्षिनिग्रहं विना सिध्यति । तेन कृष्णो बलस्तथा कृष्णो बलभद्रश्च अन्तरान्तरेत्यादिना प्रकारेणोक्तावित्यर्थः । तथाशब्दश्चकारार्थः । तथा चात्र व्यूहद्वयकार्यसंकीर्णत्वबोधनायैवं कथनमित्यर्थः । अध्यायार्थमाहुः यमुनेत्यादि । कार्यमिति । वीर्यकार्यम् । लौकिका इति । लौकिक्यः । ब्रह्मशसवाग्रूपास्तत्तुल्या वा इति प्रतिभाति । प्राथमिकीनां किमत्र सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः सात्त्विका इत्यादि । श्रीबलदेवसङ्गात् तद्वाक्यैर्भगवत्प्रमितिशालिन्यः सत्यः सात्त्विक्यो जाताः तासां गोपीनां दोषः कृष्णदेवस्य कृतमत्वाद्यापादनरूपः, सोपि नाश्यत इति सिद्धमित्यर्थः । श्रीनन्दादीनां यत् सिद्धम्, तदाहुः शिष्टानामित्यादि । इयं गोपिकाभिः सह लीला न केवलस्य बलस्य, किन्तु भगवदाविष्टस्येति ज्ञापनायाहुः देवादीनामित्यादि । देवादीनामित्यस्य वस्त्रदानादिकमित्यनेन संबन्धः । एवं द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

तृतीयं विचारयन्ति काम इत्यादि । तत इति । बालप्रलोभनात् । अनुगः

प्रमेयबलमासाद्य मुक्तः पूर्वो न चापरः ।
वाक्येनैव तु कर्तव्यमविरोधेन वा क्वचित् ॥ २३ ॥
नत्वन्यथा तीर्थदेवक्षेत्रैर्भक्त्यापि कुत्रचित् ।
अतः काश्यपि निर्दग्धा महादेवोपि वारितः ॥ २४ ॥
तथान्यान्यपि रूपाणि प्रकटे मुरुवैरिणि ।
दोषोत्पत्त्यैव ते त्याज्यास्तेन नात्रोक्तदूषणम् ॥ २५ ॥
पाण्डवादिसमस्तानां दोषोप्यत्र निवार्यते ।
तथा वैष्णवमुख्यस्य नारदस्य विरक्तये ॥ २६ ॥
धर्मस्य करणात्स्त्रीणां नीत्या यादवभूभुजाम् ।
एवं प्रमेयरूपो हि हरिर्दोषं न्यवारयत् ॥ २७ ॥

योजना ।

काशिराजः । पूर्वः पौण्ड्रकः । काशीदाहकथासूचितमर्थमाहुः वाक्येनेत्यादि । देवादिभिर्यत्साहाय्यं कर्तव्यम्, तद्भगवद्वाक्येनाविरोधेन वा कर्तव्यम्, नत्वन्यथा । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं तीर्थदेवेत्यादि । अत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । एतद्बोधनार्थमित्यर्थः । एतद्यशःकार्यं फलकथनादवसीयते । एवं तृतीयाध्यायो विचारितः ।

चतुर्थाध्याये द्विविदवधमात्रदर्शनात् तस्यैव दोषनिवृत्तिः प्रमेयबलेन । श्रीकार्यं तु बलदेवक्रीडा स्फुटैवेति विशेषाभावात् न स विचारितः ।

पञ्चमाध्यायं विचारयन्ति दोषेत्यादि । त इति । कुरवः । अत्रेति । गतदोषेषु प्रसादे । उक्तदूषणं तत्संग्रहरूपं दूषणं नेत्यर्थः । नन्वनिरोध्यानां कुरूणां दोषनिवर्तनमनावश्यकम् । न च द्विविदस्यापि तथेति वाच्यम् । तस्य जगद्व्यतिकरावहत्वेन तद्दोषनिवृत्तेरावश्यकत्वादत्र च तदभावादित्याकाङ्क्षायामाहुः पाण्डवादीत्यादि । 'कथमिन्द्रोपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभि'रिति कथनात् पाण्डवा अपि तस्मिन् मिश्रा इति तद्दोषोप्यत्र निवार्यत इति नानावश्यकत्वमित्यर्थः । इदं ज्ञानकार्यम्, ज्ञानजननात् ।

षष्ठसप्तमयोरर्थमाहुः तथेत्यादि । 'दोषोप्यत्र निवार्यत' इत्ययं चरणो देहलीदीपवदत्रापि सम्बध्यते । विरक्तय इति । स्ववैराग्यस्य नारदे बोधनार्थम् । तच्च 'ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताह'मित्यत्र स्फुटीभवति । दोषश्चैतदज्ञानमेव । स्त्रीणां यादवीनाम् । दोषो धर्मप्रत्यूहकारित्वम् । स च कुकुटशापाद्गम्यते । यादवभूभुजां दोषो राजसूयसाहाय्यमुपेक्ष्य जरासुतविजिगीषादिरूपः । सोपि 'तत्र तेष्वि'त्यत्रोक्तः । भूभुक्पदं क्षत्रियपरम् । एवं सर्वं निरूप्य प्रकरणसमाख्याबीजमाहुः एवमित्यादि । तथा चैतादृशभगवन्निरूपणादस्य प्रमेयप्रकरणत्वम् ।

अत्र 'दोषं न्यवारय'दिति सप्ताध्यायीफलकथनेन सुबोधिन्यामर्थकाममोक्षप्रतिपादनार्थश्चतुःप्रकरणीयपक्षो य उक्तः 'चतुर्धा रूप्यते षड्भिः षड्भिस्त्रिभिस्तथे'त्यादिना, स न त्रिप्रकरणीयपक्षे विरुध्यते । प्रकारप्रयोजनयोर्भेदादिति बोधितम् ।

साधनप्रक्रियां वक्तुं साधनान्तरमुक्तये ।
राज्यभ्रंशस्तथा दुःखं राज्ञामत्र निरूप्यते ॥ २८ ॥
साधने नारदो मुख्यस्तस्यापि प्रार्थनोच्यते ॥ २८½ ॥

योजना ।

ननु दोषाभावप्रसङ्गे राजदुःखं कुतो निरूपितमित्याकाङ्क्षायामाहुः साधनप्रक्रियामित्यादि । तथा चोपोद्घातत्वान्निरूपितम्, परं तत्र राज्यभ्रंशरूपदोषाभावस्यापि निरूपणान्न तावन्मात्रतेति न प्रकरणबहिर्भावापत्तिरित्यर्थः । एवं नारदप्रार्थनाप्युपोद्घात इत्याहुः साधनेत्यादि । एवं सार्धाष्टविंशतिभिः प्रमेयप्रकरणं विचारितम् ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणयोजना ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अतःपरं सात्त्विकभक्तानां निरोधार्थं सात्त्विकप्रकरणम् । सात्त्विकानां प्रमेयसाधनफलद्वारा निरोधः सिद्धः । प्रमाणज्ञानं तु स्वाभाविकमेव सात्त्विकानाम् । 'सत्त्वात् संजायते ज्ञान'मिति वाक्यात् । प्रमेयनिरूपणं सप्तभिरध्यायैः क्रियते । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । तत्र प्रथमे नृगमोक्षादिकमैश्वर्यकार्यं स्पष्टमेव । द्वितीये वीर्यं यमुनाकर्षणादिना आवेशितत्वात् स्पष्टमेव । तृतीये यशःकार्यं पौण्ड्रकस्य स्ववेशधारकस्यापि मुक्तिदानात् फलकथनात् । चतुर्थे बलदेवक्रीडा श्रीकार्यम् । रमणेन भक्तानां द्विविदवधेन ऋषीणां चापन्निवारकत्वात् । पञ्चमे कुरूणां स्वरूपज्ञानसम्पादनद्वारा ज्ञानकार्यम् । अग्रे स्पष्टम् । षष्ठे नारदस्य निर्लिप्ततया लोकशिक्षार्थं गृहस्थधर्माचरणप्रदर्शनं वैराग्यम् । सप्तमे प्रातरुत्थानादिस्नानादिदानादिसभाप्रवेशराजकार्यकरणादिकं धर्मिकार्यं स्फुटमेव ।

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकप्रमेयप्रकरणार्थः ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे भक्तेन भगवदाज्ञया भगवदिच्छां च ज्ञात्वैव सर्वं कर्तव्यम्, अविचार्य धर्मादिष्वत्यन्तमाग्रहो न कर्तव्यः, धर्मादिमार्गेषु ब्राह्मणादीनां क्षोभोपि न कर्तव्य इति त्रयज्ञापनार्थं पूर्वतनभक्तस्य भगवदिच्छाज्ञानाभावेनाविचारेण दानाग्रहवतो ब्राह्मणक्षोभात् प्रासदुर्जरब्रह्मस्वापहारदोषफलं भुञ्जतो नृगस्य कर्मक्षयाभावेपि निजैश्वर्येण प्रमेयबलेन दोषनिवारणपूर्वकगोचनादैश्वर्यनिरूपणमेकषष्टितमेऽध्याये ॥६१॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलभद्रे स्वगुणानाधाय तद्द्वारा पश्चात् जातानां गोपीनां रमणेन निरोधनस्य वीर्यबोधकत्वात्, देवसान्त्वनेन निवृत्तेः प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वात्, सर्वत्रानुकल्पस्य सानुभावत्वबोधनार्थं वरुणप्रेषितमधुधारया देवसम्मतरमणकान्तिसन्माननाभ्यां बोधितभगवदावेशेन बलदेवेन, बान्धवक्षोभेण भगवत्प्राप्तिरूपा-

र्थरहिताया यमुनाया जलक्रीडार्थमाकर्षणेन भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणस्यापि प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वाद्वीर्यनिरूपणं द्विषष्टितमेऽध्याये ॥ ६२ ॥

सात्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे मात्सर्येण निजरूपधारकस्यापि पौण्ड्रकस्य तद्दोषनिवारणेन मुक्तिदानस्य यशोनिरूपकत्वात्, सुदक्षिणप्रहिताभिचारप्रतिघातहेतुब्रह्मण्यत्वस्यापि यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं त्रिषष्टितमेऽध्याये ॥ ६३ ॥

सात्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलदेवरमणस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् द्विविदमुक्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणेन तदापत्तिनिवारणस्य तद्वधेन ऋष्यादिसर्वलोकापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणं चतुःषष्टितमेऽध्याये ॥ ६४ ॥

अत्राध्यायचतुष्टये किञ्चिदधिकं लिख्यते ।

नृगस्य सूर्यवंशोद्भवत्वेन भक्तत्वं सात्विकत्वं च । परं धर्मव्यसनित्वात् ब्राह्मणक्षोभात् प्राप्तब्रह्मस्वापहारदोषेण धर्मो न सिद्धः, अधर्मश्च सिद्धः, अत एव धर्मफलाभावोऽधर्मफलभोगश्च, परं भक्तत्वात् द्वारकापतितत्वात् भगवतैव प्रमेयबलेन दोषनिवारणे धर्मः सिद्धः, ततो देवगतिर्मुक्तिश्च ॥ ६१ ॥

यमुनाया अपि सूर्यपुत्रीत्वेन भक्तत्वं सात्विकत्वं च । इयं यमुना न लीलामध्यपातिनी, तस्यां दोषसंभावनाऽभावात्, किन्तु कालिन्दीरूपा, तस्याश्च पतित्वेन भगवत्प्राप्तिरूपार्थव्यसनित्वात् बान्धवयमक्षोभेण बान्धवैर्विष्णवेऽदानात् भगवत्प्राप्तिरूपोऽर्थो न सिद्धः । अत एव तपश्चरणम्, 'मत्त इत्यपगा'मित्यनेन बलदेवाविष्टभगवदज्ञानम्, बलदेवेनाकर्षणम्, भर्त्सनं च, परं भक्तत्वात् तत्र जलक्रीडायां बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चादिन्द्रप्रस्थं गतस्यार्जुनस्य सख्युर्भगवतः पतित्वेन प्राप्तिः । अत्र दशमस्कन्धे कृष्णकृतानां लीलानां न क्रमेण निरूपणम्, किन्तु निरोधस्यैवोत्तरोत्तरमुत्कृष्टस्य क्रमेण निरूपणम् । तत्र क्रमेण निरोधे निरूप्यमाणे यासां लीलानां यत्रोपयोगः, तासां तत्र निरूपणमित्यदोषः ॥ ६२ ॥

पौण्ड्रकस्यापि करूषाधिपतित्वेन षष्ठमनुपुत्रस्य करूषस्य वंशे उत्पन्नस्य सूर्यवंशीयत्वेन भक्तत्वं सात्विकत्वं च । तस्यापि वासुदेवत्वेन लोकप्रतिष्ठारूपकामव्यसनित्वात् काशीराजादिदुष्टसङ्गेन वासुदेवस्वरूपे कृष्णे मात्सर्यदोषेण वासुदेवात्मककृष्णक्षोभात् लोकप्रतिष्ठारूपः कामो न सिद्धः, परं भक्तत्वात् निरन्तरं भगवत्स्मरणाच्च भगवतैव प्रमेयबलेन हननेन तद्दोषनिवारणे जाते वासुदेवस्वरूपत्वे वैकुण्ठे प्रतिष्ठारूपः कामः सिद्धः, काशिराजस्य न किञ्चित् सिद्धम्, अभक्तत्वात् ॥ ६३ ॥

द्विविदस्यापि रामावतारे सुग्रीवसचिवत्वेन भक्तत्वम्, देवांशत्वेन सात्विकत्वं च । तस्य मोक्षव्यसनित्वेपि विषयसुखात्मकनरकासुरसख्येन ईश्वरस्य वेदस्य क्षोभात् जगद्व्यतिकरावहत्वदोषान्न रामावतारे मोक्षः सिद्धः । बलदेवाविष्टभगवतैव प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चान्मोक्षः सिद्धः ॥ ६४ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे लक्ष्मणाहरणप्रसङ्गे पाण्डवानां कौरवाणां सकृष्णेषु यादवेषु हीनत्वभावनारूपं दोषं निवार्य बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन ज्ञानजननात् ज्ञाननिरूपणं पञ्चषष्टितमेऽध्याये ॥ ६५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वैष्णवमुख्यस्य नारदस्य सर्वगेहेष्वेकरूपेण वर्तमानत्वप्रदर्शनेन प्रमेयबलेनाज्ञानदोषं निवार्य निर्लिप्ततया लोकशिक्षार्थं गृहस्थधर्माचरणकथनाद्वैराग्यनिरूपणं षट्षष्टितमेऽध्याये ॥ ६६ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे 'अथोषस्युपवृत्ताया'मित्यादिना निरूपितस्य प्रत्यूहकारित्वस्य स्त्रीणां दोषस्य स्वयं धर्माचरणेन निवारणात् स्त्रीषु कृपावत्त्वस्य स्वरूपधर्मत्वेन धर्मिबोधकत्वात्, अग्रे राजसभाप्रवेशे उद्धवे प्रश्ननिरूपणात् यादवानां भगवदिच्छाविरुद्धस्य जरासन्धजिगीषुत्वस्य दोषस्य निवारणात् भक्तयुधिष्ठिरपक्षपातस्य स्वरूपधर्मत्वात् धर्मिनिरूपणं सप्तषष्टितमेऽध्याये ॥ ६७ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९५६–९७८) नृगपापप्रभेत्ता च ब्रह्मस्वगुणदोषदृक् ।
विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारकः ॥ १ ॥
बलभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ।
गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥ २ ॥
वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः ।
पौण्ड्रकत्याजितस्पर्धः काशीराजविभेदनः ॥ ३ ॥
काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।
द्विविदप्राणघाती च कौरवाखर्वगर्वनुत् ॥ ४ ॥
लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागरः ।
प्रपन्नाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥ ५ ॥
नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।
सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ॥ ६ ॥
जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्रमः ।
मन्त्र्युद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ॥ ७ ॥

त्रिविधनामावलीस्थसात्त्विकप्रमेयप्रकरणीयभगवन्नामानि ।

दानादिधर्मबोधकाय नमः ॥ १ ॥ नृगमोक्षहेतवे नमः ॥ २ ॥ ब्रह्मण्याय नमः ॥ ३ ॥ पुष्टिमार्गप्रवर्तकाय नमः ॥ ४ ॥ यमुनाकर्षणहेतवे नमः ॥ ५ ॥ स्पर्धादिदुष्टविमोचकाय नमः ॥ ६ ॥ पौण्ड्रककाशीराजहन्त्रे नमः ॥ ७ ॥ देवतान्तरवरदत्तगर्वनाशकाय नमः ॥ ८ ॥ काशीदाहकाय नमः ॥ ९ ॥ दुष्टनिवासदोषनाशकाय नमः ॥१०॥ मुक्तिहेतवे नमः ॥ ११ ॥ दुःसङ्गदत्तद्विविदादिवधहेतवे नमः ॥ १२ ॥ राज्यादिदत्त-

कौरवगर्वनाशकाय नमः ॥ १३ ॥ मर्यादाभक्तिद्वसभक्तमोहनाशकाय नमः ॥ १४ ॥ जीवाधिकारशास्त्रगर्वनाशकाय नमः ॥ १५ ॥ सुधर्मालंकृतचरणाय नमः ॥ १६ ॥ भक्तापेक्षावभासहेतवे नमः ॥ १७ ॥ उद्धवादिबुद्ध्यनुसारिणे नमः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणानुक्रमणिका ।

........नृगाख्यानं बलभद्रव्रजागमः ।
गोपीविलापो रामस्य स्तुतिर्गोपीभिरेव च ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणं काशीपतिपौण्ड्रकघातनम् ।
काशीदाहः स्वकृत्याद्धि द्विविदस्य बलाद्वधः ॥ २ ॥
लक्ष्मणाहरणं रामविक्रमो राजसाह्वये ।
नारदेन हरेर्लीलादर्शनं गृहमेधिनाम् ॥ ३ ॥
आह्निकं वासुदेवस्य राज्ञां विज्ञापनं त्वृपेः ।
मन्त्रणादुद्धवस्येन्द्रप्रस्थे गमनमीशितुः ॥ ४ ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

अध्यायः १५. पञ्चदशः श्लो. ४२. मदीयानां मत्कृतं कर्तव्यम्, किं लोकेन वेदेन वेत्युपदेशः । अध्यायः १६. षोडशः श्लो. २. गोपानां गोपीनां च एक एव परिचय-लक्षणो भावः । श्लो. १४. भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य स्नेहेन भगवद्भजनं कृतं स्यात्, निरोधे क्षणमपि भगवद्दर्शने देहेन्द्रियादिकं त्यक्तं स्यात्, मुक्तौ वै प्राणग्रहणं न स्यादिति । श्लो. १०. अनुसेवा अपेक्षिता इच्छानुसारिणी सेवा । श्लो. १३. लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे इति । श्लो. वैदिकादपि निरोधः काशीदाहे । अध्यायः १७. सप्तदशः काशीदाहश्रुत्वा साधितोपि रथाङ्गपाणेरिति तस्य लौकिकवैदिकसामर्थ्यनाशकत्वम् । समाप्तौ, न हि भगवान् क्लिष्टं करोतीति । अध्यायः १९. एकोनविंशः श्लो. १५. नीति-मार्गज्ञैः बृहस्पतिप्रभृतिभिः । श्लो. २६. चामरव्यजनशङ्खातपत्रकिरीटासनशय्या महाराज-चिह्नानि । भोगः प्राणधर्मः, आज्ञापनादिरन्तःकरणधर्मः । श्लो. ४७. लोके द्वेधा कोपो भवति, द्विष्टे वा, महत्युत्कर्षासहनाद्वा, भगवतो हि कोपः शिक्षार्थः । श्लो. ५२. अप-राधेपि तथाविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्ग एवोच्छिद्यते । अध्यायः २०. विंशति. श्लो. ७. विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयतीति । श्लो. १. तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधान्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिः । श्लो. २. वपुषो ब्रह्मधर्मत्वम् । श्लो. १८. दृष्टमित्यनेन ज्ञानपक्षो निराकृतः । श्लो. ३८. प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीयानित्यादि । आत्मत्वेन स्फुरितो भगवानेव पादभजने हेतुरित्यादि । एतन्मतापरित्यागेन कीर्तनमार्गेणैव स्थास्यामीति । श्लो. ४५. य एतां लीलां गायति, स्वत एवानन्देन कीर्तयत इत्यादि । अध्यायः २१. एकविंशः आह्निकं निरूप्याह्निकनिरूपणम् । श्लो. २८. अथ मतं प्रायिकमेतत् पुष्टिमार्गी-याणामेव । श्लो. ४२. देवतातः फलमिति पक्ष इत्यादि । श्लो. ४४. प्राकृतबुद्ध्या श्रवणादौ न फलमित्यादि । श्लो. ४८. उद्धवो हि न युद्धादावुपदिश्यते । ज्ञानांशत्वादिति ॥

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

वाक्यम् पृष्ठाङ्कः ।

सात्त्विकेषु मुख्य इति स निरूप्य इति । तत्रैवैकादशैकैकादशभिः तेषामवान्तरप्रकरणव्यवस्था । सात्त्विकास्तु द्विविधा एव सकामनिष्कामभेदेनेति । तेषां मते दशेन्द्रियाणि अन्तःकरणं च निरूप्यत इति निरोधसिद्धिः । एतन्मतमपष्टभ्यास्माभिर्निबन्धे निरूपितं लक्ष्मणाहरणावधीति । एतावता स्त्रियः समाप्ताः । तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधान्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिरनुवर्ण्यते । नारदो हि भगवदीयशास्त्रेषु अक्लिष्टचरित्राण्येव श्रुतवानिति नरकवधादिकं न पूर्वं श्रुतवान् । यद्यपि नरकवधमात्रं पूर्वसिद्धम्, तथापि तदवरोधाद्विवाहः साम्प्रतमेव श्रुत इति स विचारणीयः । इदं चरित्रं न पूर्वं ऋषिभिर्विचारितम् । अतः परं सहस्रेष्वपि चरित्रेषु मीमांसितमेव चरित्रं विचार्यते । ७९

२३ गोदानमस्ताये कश्चिद्वञ्चको धूर्त आसन्नमरणां गां वञ्चयित्वा ब्राह्मणाय दत्त्वा मुक्तिं गत इति श्रूयते । स हि नगरमध्यवासे मृतायाः गोर्निर्हरणासमर्थः व्याजेन कञ्चिद्ब्राह्मणमाकार्य, तस्मै दानं दत्तवान् । ततो मुहूर्तत्रयानन्तरं गौर्मृता । ततो ब्राह्मणः प्रतिग्रहीता स्ववस्त्रं चाण्डालेभ्यो दत्त्वा तां गां बहिः निःसारितवान् । एवं ब्राह्मणं वञ्चयित्वा पश्चान्मृतः, यमेन पृष्टः चित्रगुप्तेन, तस्य वृत्तान्ते कथिते पूर्वं शुभफलभोगं करिष्यामीत्युक्त्वा, तत्रापि कौटिल्यं कृतवान्, तादृशगोदानस्य हि फलं यावद्गौर्जीवति, तावत्परलोके कामधेनुस्तद्वशे तिष्ठतीति । तथा यमेनोक्तः मुहूर्तत्रयं कामधेनुस्त्वदधीना स्थास्यतीति । कामधेनुं प्रत्याह 'व्याघ्रो भूत्वा यमं भक्षये'ति । ततो व्याघ्रेणोपसृतः यमः भीतो विष्णुं शरणं ययौ । यत्रास्ते भगवान् ब्रह्मादिभिर्वृतः । तत्र पश्चादयमपि गतः, कामधेन्वा भीतो, विष्णुसाक्षात्कारे मुक्त इति ११

वाक्यम् पृष्ठाङ्कः ।

२४ ज्ञानशक्तिरत्र न पूर्णेति केचित् । लोकानुरोधी भगवानित्यपरे । नीतिमार्गानुसारिणी साधनशक्तिः, पुष्टिमार्गानुसारिणी फलशक्तिरिति सिद्धान्तः ६४

२६ चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ९७

२६ जीवस्य ग्रहणपरित्यागज्ञानमेव नास्ति, कुतो मोचनपरिज्ञानम् १२

२७ जीवाश्रयो भगवान् भवतीति जीवाश्रितश्च तिष्ठतीति ३८

२८ तत्रा न दोषः शास्त्रे, लोकोऽपि न विगानम् । यथा प्राणात्यये सर्वविषयपरिग्रहस्य २७

२९ तत्रेज्यानुमतिः प्रयोजिका, तदभावे लोपाभावात् । देवतातः फलमिति पक्षे न फलं कर्मणः । कर्मणः फलमित्यपि पक्षे देवताप्रीतिः साधनत्वेन सिद्धेति तदभावे न फलम् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति श्रुतेः । अतः पूजायां पूज्यानुमोदनमावश्यकम् । ११७

३० तामसस्थाने भगवदाविर्भावः सहसा न भवति ५०

३१ त्रिधा हि यज्ञकृतिः, फलार्था भौतिकी, शुद्ध्यर्थाध्यात्मिकी, भगवदर्थाधिदैविकीति । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'ति श्रुत्या सैव निरूपिता । तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्तिः भगवतैव कर्तव्या, इज्यान्तराभावादित्यभिप्रेत्याह स्वां वक्ष्यतीति । 'यज्ञो वै मखः' इति श्रुतेः । आधिदैविक एव यज्ञो मखो भवति । प्रकरणवशात् क्षत्रियस्य राजसूयादन्यः यज्ञः श्रेष्ठो नास्तीति । उपरतानां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामेव दीर्घसत्रेष्वधिकारात् । महति च बहवो विघ्नाः । ११६

३२ दक्षिणाग्नावेवाभिचारहोमः । तेन चातुर्होत्रविधानेन कर्तव्यमिति । तत्राप्यभिचारविधानेन, इष्टिप्रकृतिकश्चेत्, न शरमयादि । पशुप्रकृतिकत्वे तु तूपरः । पशु स्फ्यो यूपः शरमयं बर्हिः वैभीतिक इध्मः । अत्र पुरोडाश एव । यतोऽग्निरेव देवः । स च प्रमथैर्वृतः । अतो रुद्रवानेवाग्निः । अभिचारसामान्यात् शरमयादिर्वा । ... ४६

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
१ क्रीडायां गुप्तस्थानम्	३	९	
२ अपि कृकलासस्य	३	२७	बृ. उ. १-५-१४.
३ धर्मः क्षरति कीर्तनात्	५	५	
४ एका गौर्न प्रतिग्राह्या ××× रौरवं नरकं व्रजेत्	१०	१०	
५ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम्	१२	९	भ. गी. १८-४२
६ क्षतात्त्रायते	१२	११	मनु.
७ दानमीश्वरभावश्च	१२	११	भ. गी. १८-४३.
८ वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठितम्	१२	१२	
९ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षते	१२	१२	भा. ३-२२-४.
१० इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः	१२	१५	भा. ४-२२-३०.
११ विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः	१३	१९	सात्वतसंहिता.
१२ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा	१५	२०	भ. गी. ४-३७.
१३ न विषं विषमित्याहुः ×× ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्	१६	८	बृहस्पतिस्मृतिः ४६.
१४ आपो वा अग्नेर्भ्रातृव्या	१६	१९	तै. सं. ५-६-२-१.
१५ राज्यान्ते नरकं ध्रुवम्	१७	१६	भा. ९-२-१३.
१६ यावतः प्रस्कन्द्य पांसून्××पितृलोकं न प्रजानाम्	१७	२९	
१७ जिघांसन्तं जिघांसीयात्	१९	१	वसिष्ठस्मृतिः ३.
१८ सर्वधर्मान् परित्यज्य	२६	६	भ. गी. १८-६६.
१९ कौन्तेय प्रतिजानीहि	२६	७	भ. गी. ९-३१.
२० अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति××य एता रात्रीरुपयन्ति	२६	२०	
२१ लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे ××साक्षिणो भयताक्षिला	२६	२२	नयरत्नं. ६.
२२ भूमिरेव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा ×× यस्य मूर्ध्नि	३१	३२	भा. ५.
२३ करूषा मानवादासन्	३५	३	
२४ काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नान्या कथञ्चन	३६	७	
२५ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्	३६	२९	भा. ४-३-२३.
२६ गतिसामान्यात्	३८	२०	ब्र. सू. १-१-१.
२७ क्षुत्परीतो यथा दीनः	३८	२०	भा. ४-२९-३०.
२८ अधिकं तत्रानुप्रविष्टम्	४१	१८	न्यायः ।
२९ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः	४३	८	तै. सं. ३-४-५.
३० अग्नये रुद्रवते पुरोडाशम्××ता आर्तिमार्च्छति	४६	१५	तै. सं. २-२-२-३.
३१ तस्मादग्निचिद्वाभिवर्षितवै प्रसृगेनमभिचारस्तृणुत	४६	२५	
३२ नन्दव्रजं गते रामे	५१	११	भा. द. उ. १०-१०-१.
३३ त्रिपस्या देवाः	५७	२८	तै. ब्रा. २-१८-६.
३४ स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि	५८	११	
३५ स्वपस्य हि पयःपोरः पोषकस्याप्यनर्थकृत्	५९	१	भा. ७-१४-१०.
३६ दौष्मन्तिरत्यगात्मायाम्	५९	२०	भा. ९-२०-२०.

३७ विद्यामदो धनमदः	७०	८	
३८ मयि भृत्य उपासीने	७१	१६	
३९ अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय	७१	२४	न्यायः।
४० चामरव्यजने दाङ्कम्	७२	६	
४१ गजाह्वये हृते नद्या	७८	९	भा. ९-२२-४०.
४२ न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम	८०	१२	न्यायः
४३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	८५	१४	भ. गी. ३-२१.
४४ निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के	८६	४	भा. १०. उ. ६२-१७.
४५ यद्यदाचरति श्रेयान्	८६	१२	भा. ६.२.४.
४६ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च	८६	२०	
४७ प्रत्येष्यतां निकाशं मे	८७	४	
४८ यावत्सुकामम्	८८	९	भा. ७-१५-४५.
४९ नो चेत् प्रमत्तम्	८८	९	भा. ७-१५-४६.
५० सोमो विधाय अवभृथस्नानानन्तरं सा यावद्रात्रेः संतिष्ठते	९०	१०	
५१ अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते	९९	७	बृ. उ. ३-४-१०.
५२ जन्माद्यस्य यतः	९९	१८	ब्र. सू. १-१-२.
५३ ऋषयो मनवो देवाः	१००	२२	भा. १-३-२७.
५४ ततः प्रभृति पूज्यन्ते	१०१	१	
५५ सङ्ग्रामे विप्रपक्षानाम्	१०७	१७	
५६ मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् सङ्ग्रामे च XXXX सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम	१०९	२	रामायण युद्ध. १९-३३.
५७ सर्वेहोपरतिस्तनुः	१०९	२६	भा. ७-१३-२६.
५८ मोक्ता तारतम्यं जानाति	१०९	२७	
५९ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	११०	१५	भा. १-२-२१
६० द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः	१११	१६	पू. मी. ६-३-३८.
६१ दृष्टं स्मृतेर्बलिष्ठम्	१११	२३	न्यायः
६२ न ज्ञानादिः ज्ञानकारया	११६	८	
६३ यज्ञेन यज्ञमयजन्त	११६	१९	ऋ. सं. १०-९१-१६.
६४ यज्ञो वै मखः	११६	२०	तै. आ. ५-३-२. तै. सं. ५-१-६.
६५ तृह पूर्वेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति	११७	६	
६६ सर्वारम्भा हि दोषेण	११८	९	भ. गी. १८-४८.
६७ मध्वी ज्ञानचक्षुः	११९	६	

निवेदनम् ।

एतत्प्रकरणमुद्रणमपि श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्कुमारश्रीदामोदरलालचरणानां च परमकृपया भवति । श्रीसुबोधिनीमुद्रणयोजनाविषयकं सर्वमावश्यकमस्मामी राजससाधनप्रकरणे निवेदितम्, अतस्तन्नानूद्यतेऽत्र । जिज्ञासुभिस्तत्प्रकरणमवलोकनीयम् । श्रीसुबोधिनीलेखकृच्छ्रीवल्लभविषयको निर्णयोऽस्माभिस्तामसफलप्रकरणे कृतः, तदनुसारेणास्माभिर्लेखकृन्नाम निवेशितम् । परिशिष्टे निवेशितौ कारिकाणां श्लोकानां चाकारादिवर्णानुक्रमौ 'मोडपुरीय जमनादास कानजी, बी. ए.' इत्यनेन संपादितौ । श्रीमदाचार्यचरणानां निजाशयबोधकानां वाक्यानामस्मिन् प्रकरणे उपलब्धानां संग्रहः स्थलनिर्देशपूर्वकं परिशिष्टे वाङ्मुक्तावल्यां कृतः । एतेन लौकिकादिव्यापृतिव्यग्राणामवकाशरहितानामपि इतरेषां तत्त्वबुभुत्सूनामेतत्प्रकरणावगाहनं स्वल्पकालेन स्वल्पप्रयासेन च भविष्यति । 'हीरालाल मूलजी' त्यस्मन्मित्रस्यात्रोपकारः । एतत्प्रकरणश्रीसुबोधिनीपाठादि श्रीमत्प्रभुचरणानां श्रीविट्ठलदीक्षितानां श्रीमदाचार्यसेवकराणाव्यासलिखितमूलपुस्तकाधारेण राजसफलप्रकरणवदेव योजितम् । इदं पुस्तकं सुरतिपुरे श्रीमद्बालकृष्णप्रभुमन्दिरे सेवायां श्री-समीपे विराजते । एतदुपयोगोऽस्माभिस्तन्मन्दिराधिष्ठातॄणां श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणानां परमकृपया कृतः । पूर्वप्रकरणवदत्रापि विरामादिकं दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां पुस्तकानुसारेण कृतम् । पूर्ववदेव प्रत्येकश्लोकव्याख्यानसमापनसूचनं दर्भावतीस्थमोहनलालतः प्राप्तप्राचीनपुस्तकाधारेण कृतम् । पूर्ववदेव मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथचरणानामत्राप्युपकारः समजनि । पण्डितभट्टश्रीबलभद्रशर्मण उपकारः पूर्ववदेवास्माभिः स्मर्तव्यः । श्रीमद्भागवतमूलश्लोकानां पाठनिर्णयः प्राचीनपुस्तकद्वयाधारेण कृतः । तत्रैकं श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथद्वितीयकुमारश्रीदीक्षितैर्दत्तम् । द्वितीयं च 'के. लक्ष्मीनारायणशास्त्री' इत्येतेषाम् । पण्डितमुख्यपरिचारकश्रीगोकुलदासानामुपकारः पूर्ववदेव । मुद्रणसाहित्यसंपादने पण्डितशिरोमणिभट्टश्रीगट्टूलालजीसंस्थाया उपकारस्त्वविस्मरणीयः । अस्मदनवधानेनात्रानिर्दिष्टानां प्रमादाद्वा विस्मृतानां विदुषामप्युपकारः स्मर्यते । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्नत्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

दोलोत्सवः
१९८२—मुंबई.

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

EDITORS' NOTE.

This is the third volume of the Tenth Uttarārdha Subodhinī of S'rī Vallabhacharya. Here are printed the third seven Adhyayas (15-21) which are said to comprise the Prameya Prakaraṇa of the Sattvika Prakaraṇa of the Tenth Skandha of Shrimad Bhagavata. As before an effort has been made by us to settle the text of Bhagavata according to S'rī Vallabhacharya's Subodhinī. This time we got the use of two old texts of the Bhagavata. One of these was received from Pandit K. Laxmi Narayan Shastri of Nathadwar, and the other has been given by S'rī Dīkshitaji. The text of Subodhinī is carefully settled as before. It is based on six Mss. two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi, one printed at Brindaban and one of S'rī Vitthala Dīkshita second son of S'rī Vallabhacharya. The last has been written in the hand of Rana Vyasa, a select pupil of S'rī Vallabhacharya. Our text of Subodhinī is primarily based on this very copy, the use of which was so very kindly allowed to us by the enlightened Maharaja S'rī Vraja Ratnaji of Surat in whose Temple this book has been preserved in Seva. In this connection we have also to thank, as before, S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press-copy. As before the Nibandha of S'rī Vallabhacharya with Purushottamaji's commentary on this chapter has been printed here. All other materials in connection with this are also included in this Volume. Indices of Karikas and S'lokas of this Prakarana are given. These were kindly prepared by Mr. Jamnadas Kanji B. A. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as for as possible the sources from which they are drawn. We have culled out and printed at the end typical sentences expressing the author's personal views from this Prakarana-Subodhini; a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the grand personality of the noble great soul who wrote this work. This was done by Mr. Hiralal Mulji.

As before we have specially to thank Tiket S'rī Govardhanalalji Maharaja of S'rī Nathadwara, the head of the Goswami Maharajas, and his son S'rī Damodarlalji for having supplied us with funds for the publication of this work.

We have spared no pains to make this volume as complete as possible, and with feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord S'rī Krishṇa.

Bombay,
15th March 1936.

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

मुद्रितपुस्तकानि

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १-०-०
१५ दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०-८-०
१६ भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभंगसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम्	रु. १-०-०
१७ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. १-०-०
१८ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. ०-८-०
१९ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
२० पत्रावलम्बनम् । श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।	रु. ०-४-०
२१ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
२३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२४ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२५ प्रेमामृतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०-८-०
२६ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २-८-०
२७ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२८ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२९ श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः ।	रु. १-०-०
30 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1-0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, फेथिट्रूलस्ट्रीट मूलेश्वर, मुंबई.

२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद.

३. चुनीलाल बुकसेलर, महामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulchandra Tuls'das Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court, Khaklar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

X Uttarardha, 22-28.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २२-२८)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर'मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२ संवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २२–२८)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजी-
महाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास
तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी., वकील, हाइकोर्ट'
इत्येतेषां सुहृद्भिः संशोध्य 'निर्णयसागर'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

Editors' Note.

This is the fourth volume of the tenth Uttarârdha Subodhini of S'ri Vallabhâchârya. Here are printed the fourth of the series of the seven adhyâyâs (22 to 28) which are said to comprise the Sâttvika Sâdhana Prakarana of the tenth Skandha of Shrimad Bhâgavata. An effort has been made by us to settle the text of the Bhâgavata according to S'ri Vallabhâchârya's Subodhini. We have also attempted to settle the text of the Subodhini based on such of the mss. as were available to us. These comprised three mss. from Pandit Gattulâlâji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi and one printed at Brindaban. We have also to thank as before S'ri Gokulnâthji Mahâraja of Bombay who was so kindly pleased to have kept with our late departed colleague Mr. Telivala, a press copy of the present volume. This has much facilitated our work. As before the Nibandha of S'ri Vallabhâchârya with S'ri Purushottamji's commentary has been printed here. All other relevant portions of other works bearing on this portion have also been included in this volume. Indixes of Kârikâs and S'lokâs of this Prakaraṇa are given; a list of all quotations occuring in this chapter has been given indicating the source from which they are drawn as far as possible. At the end are given culled out from the original typical excerpts expressing the Author's personal views from this Prakaraṇa of Subodhini a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the spirit of the superhuman personality descended on the Earth to serve as the mouth-piece of God to reveal the real meaning of Bhâgavata. This was very kindly prepared by Shastriji Kalianji Kanji to whom our sincere thanks are due for rendering us valuable assistance in carrying out the present work through the press.

As before we have specially to express our deep debt of gratitude to S'ri Govardhanlalji Maharaja of S'ri Nâthadwâra the head of the Goswâmi Mahârâjas and his son S'ri Dâmoderlalji for having assisted us financially for the publication of the present work.

Every effort has been made to make the present volume as complete as possible and with feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the lotus-feet of Lord S'ri Krishna.

Bombay,
17th Aug. 1930.

Dhirajlal V. Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Moolji.
Govardhandas Pragji.
Purushottam Kanji Morparia.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-साधन-प्रकरणम् ।)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशे धर्मरक्षार्थं धर्मस्थानगतिर्हरेः ।
सर्वसंमतियुक्तस्य शोभा युक्ता निरूप्यते ॥ १ ॥
एका कृतिर्हरेरत्र बहुकार्यनिरूपिका ।
निर्धार्यते सर्वसुखा धर्मे सर्वाधिकारिणी ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वाक्यं शिरसा स्वीकृतम्, ततो भगवदिच्छानुसारेणैव कथने मन्त्रित्वं व्याहन्येतेति पूर्वापरानुसंधानार्थं उद्धवस्य प्रकरणज्ञानपूर्वकं उत्तरारम्भमाह इत्युदीरितमिति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ।**
सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥

दूतवाक्ये न कस्यापि विवाद इति देवर्षेरुदीरितमित्युक्तम् । भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरमुत्तरस्य वक्तव्यत्वेपि पुनर्नारदवाक्यानुसंधानात् तत्समाधानार्थमेव **उद्धवोऽब्रवीत्** । धर्मब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ, तयोः प्रतिविधानं किंचित्पुष्टिविरोधार्थेनेति प्रकरणार्थः । विवादे हि मन्त्रिणो वचनमिति पक्षद्वयं निरूपयति **सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य** चेति । सभ्यानां मतं युद्धार्थं गमनं मुख्यं धर्मार्थं पश्चात् । दुःखा-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युदीरितमित्यस्याभासे प्रकरणेति । उत्तरारम्भः पूर्वाध्यायान्तश्लोक उक्तः इति तदनुवादेन प्रकरणज्ञानमेव वाक्यार्थ इति भावः । व्याख्याने धर्मेति राजसनुग्रह-

---

१. सर्वसुखा ।

भावसुखयोः आदौ दुःखं प्रतिविधातव्यमिति, भगवतोप्येवं मतं चकाराद्विपरीतं च। एवं पौर्वापर्यसंदेहे निर्णयार्थमस्य बुद्धिरस्तीत्याह **महामतिरि**ति । भक्तिमार्गनारदयोः कोपः प्रतिविधातव्यः, मर्यादा च स्थाप्या यावच्छक्यम् । अतो धर्मब्राह्मणमर्यादात्रयमेकत्र विरुध्यते, अपरत्र भक्तिमार्ग एवैकः ॥ १ ॥

अतो बहूनामनुग्रह इतिन्यायेन वक्तव्यमिति निश्चित्य पक्षद्वयमनुवदति **यदुक्त**मिति ।

उद्धव उवाच—**यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ।**
कार्यं पैतृष्वस्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥

देवेति संबोधनम् । **साचिव्यं** मन्त्रोपदेशः, न तु युद्धेन सहायकरणम्, अलौकिकप्रकारस्तु मन्त्रे न वक्तव्यः, अतः साचिव्यमेव नारदेनोक्तमनुवदति । 'कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुः' इति वाक्यात् तथाकरणे धर्मः । **पैतृष्वस्रेय**कार्यकरणं लौकिकम्, तस्मादत्र लोकवेदौ विरुद्धौ न भवत इति द्वयं निरूपितम् । द्वितीयः पक्षः **शरणैषिणां** रक्षा । चकाराद्बन्धूनां वाक्यं च । तथासति द्वयोरैक्यं यथा भवति तथा कर्तव्यम् ॥ २ ॥

तत्र यज्ञो मोचने विनियोक्तुमशक्य इति मोचनमेव यज्ञे विनियोक्तव्यमित्याह **यष्टव्य**मिति ।

यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ।
अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥

दिशां चक्रं दश दिशः, तत्र जयशीलेन राजसूयः कर्तव्यः, अत एव स एव जरासंधं घातयिष्यति, यज्ञार्थं वधे तु न दोषः, एवं सति ये दोषास्ते अग्रे परिहर्तव्याः । आदौ यज्ञार्थं तद्वधं स्थापयति **अतो जरासुतजय** इति । तर्हि भक्तिमार्गो बाधित एवेत्याशङ्कायामाह **उभयार्थ** इति । यज्ञार्थं मोचनार्थं च, अयं पक्षो **मम** संमतः । युक्तश्चायम्, नारदादेः कोपाभावात् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

करणे राजसूययज्ञो नारदश्च एतौ बाधकावित्यर्थः । अनुग्रहः कर्तव्यः परं तु किंचिद्विलम्बेनेति किंचित् पुष्टिविरोधः ।

यदुक्तमित्यत्र **अलौकिके**ति त्वां यक्ष्यतस्तो गमनमावश्यकमितिप्रकारो लौकिकन्यायेन मन्त्रकथने न वक्तव्य इति साचिव्यत्वेनैवानुवादः कृत इत्यर्थः । यक्ष्यतः पैतृष्वस्रेयस्य यत्साचिव्यमृषिणोक्तं तत्त्वया कार्यं शरणैषिणां रक्षा च कार्येति पक्षद्वयानुवादो वाक्यार्थः । **द्वयं निरूपित**मिति यक्ष्यतः पैतृष्वस्रेयस्येति पदद्वयं निरूपितमित्यर्थः ।

यष्टव्यमित्यत्र **यज्ञार्थं वधे तु न दोष** इति । अन्यथा ब्रह्मण्यस्य वधे दोषः स्यादित्यर्थः । इदमग्रिमाध्यायकारिकायां स्फुटम् ।

अस्मिन् पक्षे दोषान् परिहरति अस्माकं चेति सार्धाभ्याम् ।

अस्माकं च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ।
यशश्च तव गोविन्द राज्ञो बन्धाद्विमुञ्चतः ॥ ४ ॥

पराक्रमेण जरासंधवधे तद्धनमस्माभिः प्राप्तव्यम्, यज्ञार्थवधपक्षे तु तस्याभावः । पूर्वं भगवद्धनं च तेनापहृतं यवनजयोद्भवं तस्य प्रत्यावृत्तिश्चकारार्थः मोचितेभ्यश्च, एतत्सर्वमपि यज्ञार्थवधेनापि भविष्यतीत्याह **एतेनैव भविष्यतीति** । तेन धनेन मोचिता भक्ताः पोषणीया इति । अन्यसंमेलनाद्यशो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यशश्च तव गोविन्देति** । चकारात्प्रतिज्ञा 'अभयं सर्वभूतेभ्यः' इति । बन्धाद्विमोचनं न तद्वधमात्रेण भवति, तत्पुत्रेणापि तत्संभवात् । अतो विशेषतो मोचनं हेतुत्वेनोपदिशति **राज्ञो बन्धादिति** । राज्ञो राजशरीराणि आत्मनश्च बन्धादुभयविधात्, विशेषतो मोचनं तदेव, **विमुञ्चतस्तव** ॥ ४ ॥

ननु को विशेषः ऋषिरेव वक्तव्य आवश्यको जरासंधवधः तं कृत्वा समागमिष्यतीति, अस्मिन् पक्षे स्त्रीभिः सह लीलया गमनं बाध्यते । मर्यादायामवश्यश्चायं पक्ष इति वक्तुं जरासंधस्वरूपमाह द्वाभ्यां **स वै दुर्विषह** इति ।

स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ।
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥

केनापि यादवेन स सोढुं न शक्यः । यतो **राजा** क्षत्रियः अनपोह्यः प्रायेण, एतद्लौकिकं बलम् । लौकिकमप्याह **नागायुतसम** इति । बलविषये अयुतहस्तिसमः । एतादृशा अन्येऽपि सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **बलिनामपि चान्येषामिति** । महाबलिनां सर्वेषामेवायं मिलितानां समः । चकाराद्ब्राह्मणादिवरसिद्धमपि तस्य बलम् । तर्हि मर्यादायामवध्य एवेत्याशङ्क्याह **भीमं समबलं विनेति** । भीमोप्येतादृशः तथापि यथा जयस्तदग्रे वक्ष्यते ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्माकं चेत्यत्र **सार्धाभ्यामिति** मिलिताभ्यामुभयोः सेनाभ्यां कृत्वेत्यर्थः । **एतेनैवेति** युधिष्ठिरो भगवत्कार्यं ज्ञात्वा यवनजयोद्भवं धनं च तत्र स्थितं ज्ञात्वा तद्धनमस्मभ्यमेव दास्यतीति भावः । **तेन धनेनेति** स्वस्य प्रच्छन्नतया गमनाद्धनाभावेन मोचिता राजानो जरासंधधनेन पोषणीयाः सहदेवेनैव सत्कारकरणादित्यर्थः । पोषणमात्रेऽन्यसंमेलनेपि बन्धनमोचनाद्यशो भविष्यत्येवेत्यर्थः ।

स वै दुर्विषह इत्यसामासे **अस्मिन् पक्ष** इति । दुर्विषहत्वाल्लीलागमनबाधनं प्रथमश्लोके वाक्यतात्पर्यार्थः । अशक्यपक्षत्वं द्वितीयश्लोक इति विभागः ।

किंच तस्यान्यदपि वरप्राप्तं सामर्थ्यमस्तीत्याह **द्वैरथे स तु जेतव्य** इति ।

द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ।
ब्रह्मण्योभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

द्वन्द्वयुद्धेनैव जेतव्यः न त्वपरिमिताक्षौहिणीयुतः । अनेन तस्य सेनाधिक्यमपि सूचितम् । एवं तस्य गुणानुक्त्वा एको गुणः समयविशेषे दोषत्वमापद्यत इति तदाह **ब्रह्मण्य** इति । स्वभावतो हि ब्राह्मणहितकारी, **अभ्यर्थितश्चेन्न प्रत्याख्याति कर्हिचिदिति** । कपटं ज्ञात्वापि धर्मदार्ढ्यादिदमेकं तस्य मारणे छिद्रम् ॥ ६ ॥

तर्हि क्षत्रियाणां किमायातमित्याशङ्क्योपायमाह **ब्रह्मवेषधर** इति ।

ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।
हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव संनिधौ ॥ ७ ॥

कञ्चुकाद्यभावसहितं सोपवीतवस्त्रद्वयं तिलकादिसहितं **ब्रह्मवेषः** । यद्यपि तेजो न संपादयितुं शक्यं तथापि प्रार्थितदाने मारणे च सामर्थ्यमाह **तव संनिधाविति** ॥ ७ ॥

नन्वहं परब्रह्म चेत् तदोदासीनः सर्वात्मा च, विष्णुश्चेत्पालक एव न घातकः । तेजसा आप्यायनपक्षे ब्रह्मण्ये न वैष्णवं तेजः प्रभवति, अतः कथं वध इति चेत्तत्राह **निमित्तं परमीशस्येति** ।

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥

ईश्वरः कालरूपोपि भवान्, संनिधिमात्रेणैव स्वाभीष्टसमये विश्वमेवोत्पादयसि हंसि च, ब्रह्मरुद्रयोस्तु खड्गादिवन्निमित्तत्वमेव, यतः **कालस्य तव** कालेनाक्रोडितानामेवोत्पत्तिप्रलयौ । यथा कर्मक्रोडीकृतानां पितृभ्यामौ सृष्टिप्रलययोर्निमित्तमेव । नन्वहमेव चेत्सर्वदा मारकस्तदा कथं सर्वेषामनुपलम्भ इति तत्राह **अरूपिण** इति । स एव त्वमिदानीं रूपमधिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि तथा यशो न भविष्यतीत्याशङ्कायामाह **गायन्ति ते विशदकर्मेति** ।

गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो
राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ।
गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः
पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ९ ॥

तव यशः पूर्वमेव लोकत्रये व्याप्य तिष्ठति किमद्योत्पादनक्लेशेनेति वाक्यार्थः । अनेन भगवतो भगवदीयानां वा भगवत्त्वाद्भगवदीयत्वाच्च सिद्धमेव यशो न नूतन-

---

श्रीविट्ठलेश्वरापरनामश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गायन्तीत्यत्र अनेनेति देव्यस्ते देव्यो गोप्यः लब्धशरणा मुनयः वयमेवं गातॄणां

मुत्पादनीयम् । **ते विशदकर्म** हिरण्यकशिपुरावणवधादिरूपं **देव्यो** देवस्त्रियः सहजं भगवच्चरित्रं **स्वशत्रूणां** हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां **वधं आत्मनो** वन्दीकृतानां विशेषेणाविद्यातो मोचनं च स्वस्वगृहेषु **गायन्ति** ते गृहेषु वा । **देव्यो** नरकासुरगृहीताः । पूर्ववत् सर्वं योजनीयम् । ते राज्ञामुग्रसेनादीनां देव्यो वा मात्रिनि भूतवदुपचारेण वा मोक्ष्यमाणानाम् । किंच । अन्येऽपि बहवो गायन्तीत्याह **गोप्यश्चेति** । चकारात्संबन्धिस्त्रियोपि, **स्वशत्रोः** शङ्खचूडादेर्वधं अविद्याल्लज्जादीनां वा । यथा स्वशत्रोर्वधं गायन्ति एवं **कुञ्जरपत्तेरपि** गजेन्द्रस्य **शत्रोर्नक्रस्य** वधं तथा **जनकात्मजायाः** सीतायाः **शत्रोः** रावणस्य, **पित्रोरपि** देवकीवसुदेवयोः **शत्रोः** कंसस्य । एवं प्राकृता अपि स्वसान्यस्य वा त्रिविधा गायन्ति । तथा अन्येपि त्रिविधा गायन्तीत्याह **लब्धशरणा मुनयो वयं च** । कर्मिणो ज्ञानिनो भक्ताः । **लब्धशरणा** इति विशेषणं वा सर्वत्र, 'मा भैष्टेत्यभयारावौ' 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठम्' 'एतद्व्रतं मम'इत्यादिवाक्यसहस्रैः । पाण्डवा **लब्धशरणा** इति केचित् । **मुनयोपि** दण्डकारण्यवासिनः विश्वामित्रादयश्च, **वयं** सर्वे एव भक्ताः । चकारान्निर्गुणा अपि अन्यशत्रुवधं गायन्ति । तस्मात्सिद्धैव कीर्तिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वलौकिकोपायेन राज्ञां मोचनं शीघ्रं कृत्वा कथं न यागार्थं गम्यत इत्याशङ्क्याह **जरासंधवध** इति ।

जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥

कृष्णेति कालरूपस्यैतदेव कृत्यमिति सूचितम् । केवलं संबोधनं वक्तृत्वाभिनिवेशात् प्रमादात् पापक्षयार्थं वा । **भूर्यर्थायेत्यनेकप्रयोजनाय** । भक्तद्रोहे विनश्यतीति भक्तिमार्गसिद्धिः शरणागतरक्षा यशः कीर्तिः पूर्ववैरप्रतीकारः भूभारहरणमित्यादिसहस्रप्रयोजनानि सिध्यन्ति । भक्तिमार्गश्च सर्वेभ्योतिरिच्यते । किंच । **प्रायः पाकविपाकेनेति** । जरासंधकर्मणां परिपाकस्य विपाकेन समाप्त्या । पापविपाकेन वा बहुद्रोहाद्, राजसूयो हि भूमेर्निर्वीरत्वं संपादयति तेन कारणेन *तवाप्यभिमतः क्रतुः* । चकारात्क्रतुश्च **भूर्यर्थायोपकल्पते** शिशुपालवधदुर्योधनमानभङ्गाद्यर्थत्वात् ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण वध्यो न भवतीत्यनेनैव युद्धार्थमुद्युक्ता निवारिताः । सिद्धत्वाद्यशोपेक्षा च निवारिता । मोचनार्थं समायातीति शङ्कायां प्रमथनाद्यर्थं प्रथममेव दद्यात् अत उद्धववाक्यमेव सर्वतोभद्रमिति भगवता तदेव गृहीतमित्याह **इत्युद्धववच** इति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पदसंख्याकथनेनेत्यर्थः । **लब्धशरणा** इत्यस्य विशेषणत्वपक्षे **गोप्यश्चेति** चकारोक्ताः संबन्धिस्त्रियो मिलित्वा पद । **ते गृहेष्विति** अस्मिन् पक्षे ते गृहेषु स्थिता **राज्ञां देव्यः** राजकन्यारूपा देव्य इत्यर्थः । सर्वेषां वेति शत्रोर्वधमिति शेषः ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम् ।**
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥

एवं कापट्येन वधे न किंचिद्दूषणम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेः । 'तद्धैतान् भूत्वावति' इति च । कापट्यव्यतिरेकेण न दैत्यवधः सिद्ध्यतीति न कापट्यस्वीकरणं दोषाय । **राजन्निति** संबोधनं राजधर्मोपि तादृश इति ज्ञापनार्थम् । सर्वतोभद्रता निरूपितैव । **अच्युतमिति** न च्युतं कापि क्षतिर्यत्रेति । भगवद्रूपोयं प्रकारः निर्दोषपूर्णगुणरूपः । अत एव सर्वेषां संमतं जातमित्याह **देवर्षिरिति,** यादवेषु **वृद्धाः,** चकारादन्येऽपि । तरुणानां परं शौर्योत्सिक्तानां नागतं मनसीति सूचितम् । **कृष्णश्चेति** चकाराद्वसुदेवादयो भगवद्भक्ताश्च । **प्रतिपूजनं** साधु साध्विति वचनम् ॥ ११ ॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण लौकिकानां सुखार्थं गृहस्थितिक्लेशाभावाय निर्गमनोत्सवं निरूपयति **अथेति** सार्द्धैः षड्भिः ।

अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकीसुतः ।
भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून् विभुः ॥ १२ ॥

लौकिक्येषा भाषा । **देवकीसुत** इति स्त्रीप्रभृतीनां सुखदायकः । **भृत्या** अन्तरङ्गसेवकाः कर्मकराः । **जैत्रोपि** जयशीलः कश्चिद्रथयोजकः । **गुरून्** पित्रादीन् ब्राह्मणान् वा । **विभुरिति** सर्वकरणसमर्थः ॥ १२ ॥

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् ससुतान् सपरिच्छदान् ।
संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् ।
सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजः ॥ १३ ॥

प्रथमत एवान्तःपुरस्त्रियो **निर्गमय्य, अवरोधोन्तःपुरस्त्रियः** पुल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीभावाभावाय । **संकर्षणः** सहायार्थम्, **यदुराजः** उग्रसेनः । अनेन राजसतामसौ परित्यज्य अन्ये सर्वे निर्गता इति सूचितम् । **शत्रुहन्निति** बहिर्मुखताभावाय, प्रद्युम्नादयोपि कौतुकाद् भगवद्रथमानयेयुः, भगवान् वा कौतुकादन्यरथमारोहेत्, स्त्रीभिः परिवृतो वा गच्छेदतः **सूतोपनीतं स्वरथमित्युक्तम्** । **गरुडध्वजत्वान्न** सहायापेक्षा ॥ १३ ॥

ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया ।
मृदङ्गभेर्यानकशङ्खगोमुखैः प्रघोषघोषैः ककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥

ततः सेनासहितः नानाविधवाद्यसहितोपि दिशां प्रतिध्वनिसंहितोपि **निराक्रमत् । सादयोश्ववाराः** । चतुरङ्गनायकैः सहिता दर्शनमात्रेणैव भयजनिका केवलं भगवत एव सेना ॥ १४ ॥

ततः असाधारणीनां साधारणीनां च प्रयाणप्रकारमाह **नृवाजीति** द्वाभ्याम्।

नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः।
वराम्बराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः॥ १५॥

नृशब्देन नरयानं दोला, **वाजिनोऽश्वाः** केवलाः शकटयोजिताश्च, **काञ्चनशिबिकाश्चतुर्दोलाः** चौंडोल इति भाषायां नृभिर्वाजिभिर्वा युक्ताः। **अच्युतं पतिमनु सुव्रताः** पतिव्रताः रुक्मिण्यादयः सपुत्रा **ययुः**। चतुर्विधालंकरणयुक्ताः मार्गेऽपि। स्वतोपि रक्षिताः **नृभिरपि सुसंवृताः**॥ १५॥

साधारणीनामाह **नरेति**।

नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः।
स्वलंकृताः कटकुटिकम्बलाम्बराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वशः॥ १६॥

नरादिभिरष्टभिः परिजना वारयोषितश्च निर्गताः, **गावो** वृषभाः। **अश्वतरी, अनः** शकटं, **करेणुः** करिणी, सर्वा एव **स्वलंकृताः**। तासां जातिस्वभावसामग्रीं वर्णयति **कटकुटीति**। कटानामेव कुटी कटः पटकुटी वा, **कम्बलादयो** वृष्टिनिवारकाः। तासां कृष्णमन्विति न नियमः किंतु **सर्वश** एव॥ १६॥

सामान्यतो भगवत्कटकं वर्णयति समुद्रतुल्यतया **बलमिति**।

बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः।
दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः॥१७॥

वरैरायुधैः सूर्यरश्मिभिस्त्रिविधैर्**बभौ** उपर्याच्छादकाः बृहन्तो ध्वजादयः। पटसहितानि छत्राणि भिन्नानि वा, **आयुधानि आभरणानि किरीटानि** कवचानि च। **तुमुलो रवो** यत्रेत्यन्तःशौर्यम्, तस्यापरिमितत्वाय **यथार्णव** इति। **क्षुभितास्तिमिङ्गिलाः ऊर्मयश्च**॥ १७॥

एवं निर्गम्य नारदवाक्यमिव कृत्वा ततोग्रे नारदं प्रेषयामासेत्याह **अथो मुनिरिति**।

अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा।
निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुन्दसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः॥ १८॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नृवाजीत्यत्र **स्वतोपीति**। स्वयमप्युपरिवस्त्रेण संवृता इत्यर्थः।

नरोष्ट्रेत्यत्र **जातिस्वभावरूपां सामग्रीमिति**। कुड्यभावे विटानां गमनं बाध्येतेति कुटी जातिस्वभावरूपा सामग्रीत्यर्थः। **कटः कुटीति** पक्षे वस्त्राणां कुटी ज्ञेया।

भिन्नप्रक्रमः समाधिभाषार्थः । भगवन्तं विहाय भक्तस्य पुरतो गमनमनुचितमित्याशङ्क्याह **तं हृदि विदधदिति** । **विहायसा** तु आकाशमार्गेण, तस्य भगवतो व्यवसायं गमनात्मकं **निशम्य** निर्धारितं श्रुत्वा । बहिरन्तश्चानन्दपूर्णो निर्गत इति वक्तुं विशेषणद्वयम्, **आहृतमर्हणं** यस्मै **मुकुन्दसंदर्शनेन निर्वृतानीन्द्रियाणि** यस्य । एवं स्वतः कार्यतश्च सिद्धो गत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततो दूतसमाधानमाह **राजदूतमिति** ।

राजदूतमुवाचेदं भगवान् प्रीणयन् गिरा ।
मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥

इदं वक्ष्यमाणम्, वाक्येनैव तस्य प्रीतिं जनयन् **मा भैष्टेति**वाक्यं मध्यमपुरुषबहुवचनं राज्ञः प्रति । **दूतेति** केवलस्यैव संबोधनं तथा कथनाय । अन्यथा भगवतैव राजानो बोधिता इति दूतो व्यर्थः स्यात्, न केवलं मोचनं किं तु **वो भद्र**मपीत्याशीः । हेतुभूतं कर्तव्यमाह **घातयिष्यामीति** ॥ १९ ॥

ततो दूतकर्तव्यतादिकमाह **इत्युक्त** इति ।

इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृपान् ।
तेपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्त मुमुक्षवः ॥ २० ॥

यथावज्ज्ञातानुपूर्व्या । श्रुतानां मनोवृत्तिमाह **तेपीति** । भगवतैव मोक्ष इति भगवत्संदर्शनमेव काङ्क्षन्तः स्थिताः । अयमेव मोक्षोपायः सर्वेषामिति सूचितम् ॥२०॥

इन्द्रप्रस्थपर्यन्तं भगवत आगमनमाह **आनर्तेति** द्वाभ्यां स्थलजलोत्तरणप्रयत्नभेदात् ।

आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥

आनर्तो द्वारकादेशः, **सौवीरः** सुराष्ट्रदेशः, **मरवो** मरुदेशः । ततो **विनशनं** कुरुक्षेत्रदेशः । अल्पपरिभ्रमणेनागमनं पर्वतवनाद्यभावात् । यतो **हरिः, गिरीन्** रैवतकादीन्, तत्प्रभवा **नदीश्च अतीयाय** पादगत्यैवातिक्रान्तवान् । **पुरग्रामव्रजाकरा**श्चत्वारो भेदाः जनस्थानानाम् ॥ २१ ॥

ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोथ सरस्वतीम् ।
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥

दृषद्वती सरस्वती च तदानीमतिगम्भीरनद्यौ । दृषद्वतीसरस्वत्योर्मध्ये । **मुकुन्द**

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त इत्यसामासे दूतेति दूतकर्तव्यता आदिर्यस्य तादृशं राज्ञां भगवद्दर्शनप्रतीक्षणमादेरर्थः । व्याख्याने श्रुतानामिति कर्तरि क्तः ।

इति पदमग्रे तत्र मोक्षं दास्यतीति सूचयति । अथेत्यग्रे शनैर्गमनं सूचितम् । पाञ्चालदेशो मत्स्यदेशश्च मध्येमार्ग एवांशभेदेनेति विमर्शः । शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं अन्वर्थसंज्ञा स्थानस्येति ज्ञापयितुं तथा वचनम् ॥ २२ ॥

ततो निकटे समागमने युधिष्ठिरस्य स्नेहपूर्वकं कृत्यमाह **तमागत**मिति चतुर्भिः ।

तमागतमुपाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ।
अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः ॥ २३ ॥

नृणां प्राणिमात्रस्य **दुर्दर्शन**मित्यलभ्यलाभोक्तिः । **अजातशत्रु**रिति भगवद्दर्शनाधिकारः । विद्यापरिजनाभिमानाभावाय **सोपाध्यायः सुहृद्वृत** इति ॥ २३ ॥

गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणः प्राणमिवाहतः ॥ २४ ॥

ततो निकटमागतः । गीतादिसहितः यतः **स** प्रसिद्धः निकटागमनयोग्यः । ननु भक्त्या मध्ये विकलः कथं न जातः कथमागत इति शङ्कां वारयति **हृषीकेश**मिति । इन्द्रियाधिपतित्वादिन्द्रियाण्येव गतानि न तु तत्प्रयत्नः तत्र जात इत्यर्थः । स्वत एव गमने दृष्टान्तः **प्राणः प्राण**मिवेति । बहिर्निर्गतः प्राणः यथानायासेन प्राणमेव समागच्छति । ततः परमादरयुक्तो जातः ॥ २४ ॥

निकटे समागतस्य कृत्यमाह **दृष्ट्वे**ति ।

दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पाण्डवः ।
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजे स पुनः पुनः ॥ २५ ॥

स्नेति प्रसिद्धे । अन्यथा जीवस्यैवं धार्ष्ट्यं वर्णयितुमनुचितम् । भगवता कथमङ्गीकृतमिति शङ्कां वारयितुमाह **विशेषेण क्लिन्नहृदय** इति । तस्य विचाराभावेनालिङ्गने हेतुः **प्रियतम**मिति । **पुनः पुन**रिति अन्तरानन्देन बहिःसंमूढता सूचिता ॥ २५ ॥

ततो यज्जातं तदाह **दोर्भ्या**मिति ।

दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुन्दगात्रं नृपतिर्हताशुभः ।
लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥

रमायाः अमलमालयम् । अनेन लौकिकन्यायेनापि दोषाभावाय सुखाय च हेतुरुक्तः । **मुकुन्दगात्र**मिति मोक्षानन्दोपि । ततः सर्वपापक्षयः, ततः परमानन्दस्फूर्तिरन्तर्बहिर्लोचनयोः शरीरे च तदुल्लासः, ततो लौकिकमोहनिवृत्तिः ॥ २६ ॥

उत्तमाधिकारित्वादस्यैतावन्निरूप्य ततो न्यूनं भीमकृत्यं निरूपयति **तं मातुलेय**मिति ।

तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजवाकुलेन्द्रियः ।
यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् ॥ २७ ॥

१ मुखो०

संबन्ध एव तस्य हृदये प्रतिभातः तथापि वस्तुसामर्थ्यान्निर्वृतिः, भगवत्संबन्धाद्बलाविर्भावे जाते । **स्मयन्** मन्दहासं कुर्वन् । ततोधिकारित्वात्**प्रेमजवेनाकुलानीन्द्रियाणि** यस्य । **यमौ** माद्रीपुत्रौ, तयोरपि लौकिकत्वाद्भीमानन्तरं कथनम् । **किरीटी** अर्जुनः। तत्र चकारः राजधर्ममन्यधर्मं च समुच्चिनोति । परिष्वङ्गे हेतुः **सुहृत्तममिति मुदा** । **प्रवृद्धबाष्पा** इत्यविचारे । भगवांस्त्व**च्युत** इति न कापि तस्य क्षतिरित्यनुमोदनं सूचितम् ॥ २७ ॥

प्रेमकार्यं निरूप्य लौकिकं कृत्यमर्जुनादीनां निरूपयति **अर्जुनेनेति**द्वाभ्याम् ।

अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः ॥ २८ ॥

समस्यालिङ्गनम्, कनिष्ठौ चेदभिवादनम्, अतः **अर्जुनेन परिष्वक्तः यमाभ्यां चाभिवादितः**। ततो भगवान् भीमादयो ज्येष्ठा इति तान् सर्वानेव नमस्करोतीत्याह **ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्चे**ति । **यथार्हतः** यथायोग्यतः ॥ २८ ॥

मानितो मानयामास कुरुसृञ्जयकैकयान् ।
सूतमागधगन्धर्वान् बन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ॥ २९ ॥

सर्वैर्**मानितः** सर्वानेव **मानयामास** । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति लौकिकभावेन प्रपन्नान् लौकिकभावं बोधयतीति निरूप्यते । **कुरवः सृञ्जयाः कैकयाश्च** सात्त्विकादिभेदा इव त्रिविधा निरूपिताः । बन्धुत्वोपजीवकानुक्त्वा विद्योपजीवकानाह **सूतमागधगन्धर्वा**निति । **गन्धर्वा** गायकाः, **उपमन्त्रिणः** परिहासकर्तारः समीचीनाः ॥ २९ ॥

ततो भगवता मानिताः भगवन्तं मानयामासुरित्याहुर्मृदङ्गेति ।

मृदङ्गशङ्खपटहवीणापणवगोमुखैः ।
ब्राह्मणाश्चारविन्दाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥

चकारात् क्षत्रियादयोपि । **अरविन्दाक्ष**मिति दृष्टैवाप्यायिताः । ज्ञानिन**स्तुष्टुवुः** । भक्ता **ननृतुः**, **जगुः** कर्मिणः सामगाः ॥ ३० ॥

दर्शनस्थानकृत्यमुपसंहरन्नग्रिमकृत्यमाह **एवं सुहृद्भि**रिति ।

एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ।
संस्तूयमानो भगवान्विवेशालंकृतं पुरम् ॥ ३१ ॥

एवंभूतैः **सुहृद्भिः पर्यस्तो** व्याप्तस्तैरेव **संस्तूयमानः पुरमविशत्** । भगवतो महतो नगराद्बहिरेव स्थातुं युक्तं कथमन्तःप्रवेशनमिति शङ्कां वारयति **पुण्यश्लोकशिखामणि**रिति । पुण्यश्लोका युधिष्ठिरादयः तेषां शिखामणिर्मुकुटमणिः । भगवतः प्रवेशाभावे कोपि पुण्यश्लोको न प्रविशेदिति तदनुरोधेन प्रार्थनया प्रविष्ट

इत्यर्थः । भगवत्त्वादनन्यत्वम्, सर्वैरेव स्तूयमानत्वान्न लज्जा । सर्वानुमोदनार्थं विशेषणमलंकृतमिति ॥ २१ ॥

भगवत्प्रविष्टं पुरं वर्णयति द्वाभ्यां **संसिक्तेति** ।

संसिक्तवर्त्म करिणां मदगन्धतोयै-
श्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैः ।
मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्र-
ग्गन्धैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥

करिणां मदगन्धतोयैः संसिक्तवर्त्मेति अधो वर्णितम् । **कनकतोरणैः पूर्णकुम्भैश्चे**त्युपरि । मध्ये वर्णयति **मृष्टात्मभिरिति** । **मृष्टा** उद्वर्तनादिभिः शोधिताः **आत्मानो** देहा येषां, **नवानि दुकूलानि स्रजो** माला **गन्धाश्च** येषां एतादृशैर्नृ**भिर्युवतिभिः** स्त्रीपुरुषैर्विराजमानमिति साधारणपुरुषाणां शोभा निरूपिता । प्रसिद्धपुरुषाणां तु पुरमेव शोभाकरम् ॥ ३२ ॥

साधारणं पुरं वर्णयित्वा राजगृहात्मकं वर्णयति **उद्दीप्तेति** ।

उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्मजाल-
निर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ।
मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृङ्गै-
र्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥

राजगृहाः सर्वे भोगस्थानभूता इति तत्र **उद्दीप्ता दीपा बलयश्च** पुष्पमण्डलानि पूजासाधनानि भवन्ति । **प्रतिसद्म** सर्वेष्वेव गृहेषु ये **जाला** गवाक्षाः तन्मार्गेण **निर्याता** ये धूपास्तै **रुचिरम्** । विलासयुक्ताः **पताका** यस्मिन् । सात्त्विकराजसतामसोत्कर्षो निरूपितः क्रमेण पदत्रयेण । गृहाणां स्वाभाविकोत्कर्षमाह **मूर्धन्येति** । **गृहमूर्धनि स्थितैः हेमकलशैः, राजतानि उरु शृङ्गाणि च** तैर्**जुष्टं** सेवितम्, ज्ञापकत्वेन तानि स्थितानि । अयमर्थः । भगवान् दूरादेव दीपविशेषैः पताकाभिः सुवर्णकुम्भैः राजतशृङ्गैश्च राजगृहमिदमिति ज्ञातवानिति ॥ ३३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उद्दीप्तेत्यत्र तै रुचिरमिति तादृशमेकं भवनमेवंविधैर्भवनैर्जुष्टमिति मूलेऽन्वयः । **उरुशृङ्गाणि चेति** तादृशैः कलशैरेतादृशैः शृङ्गैश्च युक्तानि भवनानि इति शेषः । **तै**र्भवनैर्जुष्टमित्यर्थः । कलशैः शृङ्गैश्च जुष्टमित्यन्वये आभासे गृहाणामिति बहुवचनमनुपपन्नं स्यात् तथा च मूर्धन्या हेमकलशा येषु भवनेषु राजतान्युरुशृङ्गाणि येष्विति समासः । व्याख्याने त्वर्थकथनमात्रम् ।

ततः पुरं प्रविष्टस्य भगवतः प्रकारान्तरेण स्वरूपं वर्णयितुं तत्रत्यानां औत्सुक्यमाह प्राप्तं निशम्येति ।

प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्र-
मौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे
द्रष्टुं ययुर्युवतयः स नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥

नराणां यानि **लोचनानि** लावण्यामृतसारज्ञानयुक्तानि तेषां लावण्यामृतपाने भगवान्**पानपात्रं** यत्रत्यं रूपामृतं चक्षूंषि पिबन्ति । ततो रूपदर्शनेन उन्मथिताशयानां देहवैक्लव्यमाह **औत्सुक्येति** । दर्शने दर्शनानन्तरं वा या उत्सुकता **औत्सुक्यं** तेन **विश्लथिताः केशदुकूलयोर्बन्धा** यासाम्, केशबन्धापगमे मनोवैक्लव्यम्, दुकूलबन्धापगमे देहकार्श्यम्, अन्तर्बहिःक्लेशो निरूपितः । ततः पूर्वावस्थायां स्थातुमशक्ताः **सद्य** एव **गृहकर्म पतींश्च तल्पे** त्यक्त्वा क्रियाः क्रियाफलानि च त्यक्त्वा **नरेन्द्रस्यैव मार्गे** राजमार्गे **युवतयो** भगवन्तं **द्रष्टुं ययुः** । तल्पे पतीनां निरूपणान्न ते भगवद्भक्ताः । राजा तु भगवत्संमुखं गत इति पतिगृहेभ्यः राजमार्ग एव श्रेष्ठ इति तत्रैव निविष्टा येन भगवान् दृश्येतेत्यर्थः । गृहाः कर्माणि पतयश्चेति वा । तामसादिभेदास्त्रयः त्यागार्हा एव । अर्थाद्राजमार्गो गुणातीत एव भवति ॥ ३४ ॥

अत एव तत्र गतानां भगवद्दर्शनं जातमित्याह **तस्मिन्निति** ।

तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः
कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ।
नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य
सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षणेन ॥ ३५ ॥

चतुरङ्गसेनासंकुले **तस्मिन्** मार्गे **सभार्यं** भगवन्त**मुपलभ्य गृहाधिरूढाः** सत्यः आरोहदोषपरिहाराय **कुसुमैर्विकीर्य** विवाहमिव कृत्वा पश्चा**न्मनसोपगुह्य उत्स्मयवीक्षणेन** हासपूर्वकनिरीक्षणेन सुष्ठु **स्वागतं विदधुः**, सर्वनिरूपणेन ह्यपराधक्षमा । तत्र विधानपूर्वकं भगवन्तं परिगृह्य प्रमाणविरोधं परिहृत्य आत्मानं भगवति

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्राप्तं निशम्येत्यत्र ज्ञानयुक्तानीति लोचनमालोचनं ज्ञानं तद्युक्तानीत्यर्थ आयच् । एवं विग्रहमभिप्रेत्येदमुक्तम् । केशेति मनोवैक्लव्ये सति शिथिलबन्धनात्तदपगमो भवति यतस्तदपगमे सति मनोवैक्लव्यं सूचितं भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन्नित्यत्र सर्वेति कुसुमवृष्ट्यादिनिरूपणेनारोहदोषक्षमेत्यर्थः । एतावत्करणेऽपराधक्षमा युक्तैवेति हिशब्दः । **प्रमाणविरोधमिति** स्त्रीणां गृहस्थितिः प्रमाणमार्गः तत्र स्थितौ हि तद्विरोधचिन्ता एतास्तु तदुपरि गता इत्यर्थः ।

योजयित्वा प्राप्तं भगवन्तं पूरितमनोरथं पूर्णमनोरथाः हासेनाधिकरतिं दास्याम इति सूचयन्त्यः मोहयन्त्यो वा ततः साभिलाषं भगवन्तं सम्यगागतमिति सन्मानना कृतवत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं भगवति स्त्रीणां भावमुक्त्वा पुरुषाणां भावमाह तत्र तत्रेति ।

तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मङ्गलपाणयः ।
चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः ॥ ३६ ॥

पौराः पुरवासिनः सर्वे एव कृष्णस्य **सपर्यां** पूजां **चक्रुः**। श्रेणीमुख्यानां विशेषमाह एकशिल्पोपजीविनः वणिग्विशेषाः **श्रेणीमुख्याः** ते भगवता तत्तच्छिल्पसहिता विशेषतो दृष्टाः सर्वात्मना **हतैनसो** जाता इत्यर्थः । मङ्गलद्रव्ययुक्तपाणित्वं तु समानमेव, **सपर्या** गन्धपुष्पादिभिः ॥ ३६ ॥

एवं सर्वैः समाजनमुक्त्वा स्त्रीभिः कृतं मुकुन्दपत्नीनां पुनराह ऊचुरिति ।

ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नी-
स्तारा यथोडुपसहाः किमकार्यमूभिः ।
यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहास-
लीलावलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३७ ॥

स्त्रीत्वभक्तत्वाविशेषेऽपि एता एव धन्या न तु वयम् । यद्यपि वयमुपरि तथापि भगवान् भूमौ समागत इति भूमिरेव स्वर्ग इति निरूपयन्त्यो दृष्टान्तमाहुः **तारा यथोडुपसहा** इति । 'देवगृहा वै नक्षत्राणि' इति श्रुत्या तासामिन्द्रियाणां देववद्भोगाधिक्यं सूचितम् । केन धर्मेणायमर्थः प्राप्त इति तासां विमर्शनमाहुः **किमकार्यमूभिरिति** । ननु किमाश्चर्यं गृहीनामेव तथाभावादित्याशङ्क्य तासां सर्वोत्तमफलभोगमाह **यच्चक्षुषामिति** । यासां चक्षुषां भगवान् स्वयमुत्सवमातनोति । भगवानेव सर्वकर्तेति किमाश्चर्यमिति शङ्कां वारयितुं भगवति विशेषमाह **पुरुषमौलिरिति** । न हि पुरुषोत्तमः स्त्रिया उत्सवं संपादयति तथा सत्युत्तमत्वमेव चिन्त्यं स्यात् । तत्रापि **उदारो** यो **हासः** सर्वेषामनायासेन सर्वपुरुषार्थदाता, तत्सहितो यो **लीलावलोकः** पूर्णसर्वपुरुषार्थोपि भक्तिज्ञानसहितः, **उदारो** गुणः त्रयाणां च हासलीलावलोकानां तेषामपि या **कला** नैपुण्यातिशयः तेन स्वसर्वस्वेनापि तासां नेत्राणामुत्सवं करोतीति तासां महती स्तुतिः ॥ ३७ ॥

पुरवासिनां कृत्यमुक्त्वा अन्तःपुरवासिनामाह अन्तःपुरजनैरिति ।

अन्तःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ।
ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमन्दिरम् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणेन्द्रियशरीराणि तेषां भगवत्पराणीति वक्तुं विशेषणत्रयम् । **प्रीत्या**

फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरिति संभ्रमो देहधर्मः । एवं सर्वभावैः प्रपन्नैरभ्युपेतः सन् **राजमन्दिरं प्राविशत्** ॥ ३८ ॥

संमाननाया अविच्छेदं वक्तुं पृथादिकृतं संमानमाह **पृथा विलोक्येति** ।

पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रीतात्मोत्थाय पर्यङ्कात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९ ॥

भ्रातृपुत्रोपि **कृष्णस्त्रिभुवनेश्वरः** महान् संबन्धीति **प्रीतात्मा** सती **सस्नुषा पर्यङ्कादुत्थाय परिषस्वजे** महति लज्जामये भवतः ते च परित्यज्य **परिष्वङ्गाज्जाति**-देहधर्मनिवृत्तिः । **पर्यङ्कादुत्थायेति** सुखसाधनपरित्यागः । **सस्नुषेति** निरन्तरत्वम् । अन्तःकरणप्रीत्या दोषाभावपूर्वकं सर्वगुणा निरूपिताः । पर्यङ्कस्थितिः भगवत्कृपां सूचयति । भगवदर्थं गृहकार्ये स्थिताया विकलाया वा पर्यङ्के स्थितिः । एतावदेव तयोः कृत्यं प्रेम्णा विकलयोर्नाधिकम् ॥ ३९ ॥

ततो गृहागते भगवति राज्ञः कृत्यमाह **गोविन्दमिति** ।

गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ।
पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतेन्द्रियः ॥ ४० ॥

देवमात्रेऽपि गृहागते महती पूजा कर्तव्या भगवांस्तु **देवानामपि देवः** तस्मिन्न-प्यागते स्वयमेव **गृहानानीय पूजायां** कर्तव्यायां आदरे विद्यमानेऽपि सति **कृत्यं** कर्तव्यं **नाविदत्** । भगवद्व्यतिरेकेण तस्यान्यत्र पूजासाधने दृष्ट्यभावात् । बलाच्चित्तप्रेरणे वैकल्यसंभवात् न पूजाज्ञानम् । **प्रमोदेन च उपहतानीन्द्रियाणि** सुखासक्तानि न क्रियायां प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सर्वेषु प्रेम्णा विकलेषु सत्सु भगवत्कृत्यमाह **पितृष्वसुरिति** ।

पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम् ।
स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवन्दितः ॥ ४१ ॥

येन भगवच्चरित्रेण मोहकेन तेषां सावस्था दूरे भवति अन्यथाग्रिमकार्यं न स्यात् तच्चरित्रमाह । स्वापेक्षया ज्येष्ठानां **स्त्रीणां पितृष्वसुश्च** भगवानभिवादनं चक्रे । ततस्तासां देहधर्मयुक्तानां कृत्यमाह **स्वयं चेति** । स्त्रीत्वैकगृहत्वैकगोत्रत्वादिभिः

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पृथेत्यत्र **महतीति** संबन्धिन्यपि प्रौढे सत्येते भवत एवेत्यर्थः । **तयोः कृत्य-मिति** श्वश्रूस्नुषयोरित्यर्थः ।

इति द्वाविंशोध्यायः ।

---

१. सत्तम् ।

सर्वा एकभावमापन्ना इति वृद्धनमस्कारेप्यन्यासामपि देहधर्मसंबन्धः । **कृष्णा** द्रौपदी । **भगिनी** सुभद्रा चकारादन्या अपि ॥ ४१ ॥

ततो भगवत्पत्नीनां पूजामाह **श्वश्र्वेति** ।

श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीस्तु सर्वशः ।
आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जाम्बवतीं तथा ॥ ४२ ॥
कालिन्दीं मित्रविन्दां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीम् ।

पृथया संप्रेषिता **कृष्णा** । **सर्वशः** सर्वप्रकारेण, **कृष्णपत्नी**रर्चयामास । तुशब्देन न्यूनाधिकभावेन पूजा निवारिता । समुदायेन पूजां निवारयितुं प्रत्येकं नामान्याह रुक्मिण्यादिपदैः । **सत्या** सत्यभामा, **शैब्या** लक्ष्मणा, नाग्नजित्येव **सती** सत्या । एवमष्टमहिष्यो नाम्ना निरूपिताः ॥ ४२ ॥

षोडशसहस्राण्यवशिष्टानि एकभावापन्नत्वात् समुदायेनाह **अन्याश्चेति** ।

अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मण्डनादिभिः ॥ ४३ ॥

किं बहुना प्रद्युम्नादिपत्न्योपि याः काश्चन समागताः ताः सर्वा एव **वासःस्रङ्मण्डनादिभिः** आनर्चेतिसंबन्धः ॥ ४३ ॥

तात्कालिकं पूजाविशेषमुक्त्वा राज्ञः स्थिरं कृत्यमाह **सुखं निवासयामासेति** ।

सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम् ।
ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवं नवम् ॥ ४४ ॥

वस्तुतस्तु **सुख**रूपं भगवन्तं स्थापयित्वा स्वयं सुखी जात इत्यर्थः । **जनार्दन**मविद्यानाशकम् । यथैव भगवतो मनःप्रीतिर्भवति तथा स्थापितवान् । न केवलं भगवतः किंतु सर्वेषामित्याह **ससैन्यमिति** । भगवतश्चत्वार्यङ्गानि **सैन्यं** सेवकाः **अमात्या भार्या**श्चेति । तत्सहितं प्रत्यहं **नवं नवं** यथा भवति ॥ ४४ ॥

एवं सर्वभावेन सेवायां क्रियमाणायां लौकिकधर्माभिनिविष्टे राजनि भगवता यत्कृतं तदाह **तर्पयित्वे**तिद्वाभ्याम् ।

तर्पयित्वा खाण्डवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ।
मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥

देवेष्वग्निः प्रधानभूत इति **खाण्डवेन** तमादौ तर्पयामास । दैत्याधिपतिं **मयं** च मोचयामास । एवं देवासुररूपाणीन्द्रियाणि स्वाधिदैविकतर्पणेन तृप्तानि सन्ति युधिष्ठिरं सर्वथा लौकिकवैदिकभावेन तर्पयिष्यन्ति । दैत्यभागस्य शीघ्रफलत्वज्ञापनाय मयकृतोपकारमाह **येन** मयेन **राज्ञे दिव्या सभा कृ**तेति । क्त्वाप्रत्ययान्तयोः उवासेत्यनेन संबन्धः ॥ ४६ ॥

न केवलं कृत्यैव तं सुखीचकार किंतु स्थित्यापीत्याह **उवासेति** ।

उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

कतिचिन्मासानिति कार्यान्तरमकृत्वा **राज्ञः** प्रियार्थं निरन्तरं राजसन्निधान **एवोवास** मासचतुष्टयमिति विमर्शः भगवतः शयनकाल एव तादृश इति । निर्बन्धेन स्थितिं वारयति **विहरन् रथमारुह्येति** । तत्रत्यान् स्वकीयांश्च प्रीणयन्निति वक्तुं **फाल्गुनेन भटैर्वृत** इत्युक्तम् । **फाल्गुनस्तत्रत्योपलक्षकः** । **भटाः** स्वकीयाः उभयैर्वृतः । वेष्टनेन निरन्तरं सर्वेषां सुखदानं निरूपितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धोत्तरार्धे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

निरोधः सात्त्विकानां हि सगुणानां निरूपितः ।
धर्मप्रसङ्गे शुद्धानां तेषां दुःखं निवार्यते ॥ १ ॥
त्रयोविंशे जरासंधवधः क्लेशहरो महान् ।
निरूप्यते यतः सर्वसात्त्विकाः सुखिनोऽभवन् ॥ २ ॥
त्रिविधाः सात्त्विकाः प्रोक्ता राजानो यादवास्तथा ।
पाण्डवाश्च ततस्तेषु द्वयोरिष्टो वधः स्फुटः ॥ ३ ॥
पाण्डवानामिष्टतार्थं प्रसङ्गोप्यत्र रूप्यते ।
भक्तानां कर्मिणां चेत्स्यादिष्टं मागधनाशनम् ॥ ४ ॥
तदैव नाशनं युक्तं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ।
ब्राह्मणस्याप्यालभनं यज्ञार्थं हि निरूप्यते ॥ ५ ॥
ब्रह्मण्ये तत्र को मर्षः क्षत्रिये विमुखे हरेः ।

पूर्वाध्यायान्ते स्वगृहे भगवन्तं सुखेन स्थापितवानित्युक्तम् । ततो यदर्थं स्थापनं तद्विज्ञापनार्थं प्रसङ्गमाह एकदा त्विति द्वाभ्याम् । साधारणासाधारणसंबन्धिसहभावभेदात् ।

श्रीशुक उवाच—एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

एकान्ते विज्ञापनमभिमाननिवर्तकं न भवतीति संभावनायां सर्वसंनिधानं निरूप्यते । एकदा शुभलग्ने, तुशब्दः कालान्तरसंनिधानं वारयति । आस्थित उत्थितः । धर्मार्थमेव विज्ञापनमिति ज्ञापयितुमादौ मुनीनां सहभावः । अन्ये साधारणा ब्राह्मणाः त्रयो वर्णाः क्रमेण निरूप्यन्ते । शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः । भ्रातरो भीमादयः, चकाराद्दुर्योधनादयश्च ॥ १ ॥

आचार्या द्रोणादयः, कुलवृद्धाः भीष्मादयः, ज्ञातयोन्ये गोत्रजाः । सं-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम् । निरोध इति सगुणानां तमोरजःसत्त्वमिश्रितानाम् । सात्त्विकानां राजयादवपाण्डवानां निरोधो निरूपितः । सात्त्विकप्रकरणत्वात्तया युक्तमिति हिशब्दः । अतः परं तेषां त्रयाणां निरोधेन शुद्धानां दुःखं राजसूयप्रसङ्गे जरासंधवधेन निवार्यत इत्यर्थः ।

१ मुखो०

वन्धिनो विवाह्याः । **बान्धवा** दूरस्थाः सर्वे एव । तद्द्वारा तत्स्त्रीणामभ्यनुज्ञा सिद्धेति न कस्यापि परोक्षता । सर्वे सावधानाः शृण्वन्त एव स्थिताः । एवकारेण व्यासङ्गो निवार्यते चकारेणानुद्दिष्टानामपि । **आभाष्य** हे कृष्ण स्वामिन्नित्युक्त्वा । एवमभिमानपरित्यागः आश्चर्यायेति हेत्युक्तम् ॥ २ ॥

विज्ञापनामाह **ऋतुराजेनेति** ।

युधिष्ठिर उवाच—**ऋतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः ।**
यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥

गोविन्देति संबोधनमिन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादास्थापनार्थम् । यथा राजा पुरुषाणां तथा राजसूयो यज्ञानामिति **ऋतुराज**त्वम् । यद्यपि नारदेन त्वां यक्ष्यतीत्युक्तं तथापि सर्वरूपस्य परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव विभूतिरूपाणां देवानां यागं निरूपयति **पावनीस्तव विभूतीर्यक्ष्य** इति । **पावनी**रित्याधिदैविकीः दैत्यसंबन्धव्यावृत्त्यर्थं वा । **तत्त**स्मात् तद्वा यजनं **नो**ऽस्माकं **संपादय** । सामर्थ्याय संबोधनम् ॥ ३ ॥

ननु भगवद्भक्ता न किंचन वाञ्छन्ति 'पुंसां किलैकान्तधियाम्' इति शास्त्रानुसारेणापि भगवदीयानां कार्यसिद्धिः तत्कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्याह **त्वत्पादुके** इति ।

त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति
ध्यायन्त्यभद्रनशने शुचयो गृणन्ति ।
विन्दन्ति ते कमलनाभ भवापवर्ग-
माशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥

यद्यपि कायवाङ्मनोभिस्त्वां प्रपन्नाः नैतादृशं वाञ्छन्ति, तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्तीति सिद्धान्तः । तेषां सहजं फलं निरूपयति ये **त्वत्पादुके** भक्तिमार्गानुसारेण **परिचरन्ती**ति कायिको व्यापारो निरूपितः । **ध्यायन्ती**ति मानसः । चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानसिद्धिरित्याशङ्कां वारयितुं विशेषणमाह **अभद्रनशने** इति । पापवशादेव चाञ्चल्यम् । ध्यानार्थमुद्यतस्य प्रथमस्मरणेन पापनाशे उत्तरोत्तरस्मरणसिद्धिः, ततः **शुचयो गृणन्ति** तेन कायिकान्यव्यापारनिवृत्तिः सर्वपापक्षयः शुद्धिश्च तेषां प्रसङ्गादुक्ता । अतस्ते **भव**स्य संसारस्यापवर्गं समाप्तिं **विन्दन्ति** । ननु कर्मज्ञानाभावे कथं भगवद्भजनमात्रेण प्रमाणाभ्यनुज्ञाभावात् भवापवर्ग इत्याशङ्क्य संबोधनमाह **कमलनाभे**ति । भुवनकोशात्मकं कमलं नाभौ यस्य, एतत् प्रवर्तित एव सर्वोऽपि संसार इति एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाभ्यनुज्ञापेक्षेति भावः । ते यदि बहिर्मुखाः सन्तः बालपुत्रवदा**शिष आशासते** लौकिकीर्वैदिकीर्वा तदा त एव **विन्दन्ति** । अन्ये तु कर्मादिभिः दृष्टमेव प्राप्नुवन्ति नादृष्टमिति भावः । 'एकान्तधियाम्' इत्यत्रान्तर्निष्ठा एव गृहीता इति न विरोधः । प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणमन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात् ॥ ४ ॥

ततो लोके ये स्वोत्कर्षं वाञ्छन्ति भक्ताः सन्तः भक्तिमार्गोत्कर्षार्थं वा तेषामानुगुण्यं भगवता कर्तव्यमित्याह तद्देवदेवेति ।

तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्द-
सेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः ।
ये त्वां भजन्ति न भजन्त्युत वोभयेषां
निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ५ ॥

तथापि कस्यचिद्वधं सर्वात्मा न करिष्यतीत्याशङ्क्य संबोधनं हे देवदेवेति । अनेन दैत्यवधोभिप्रेत इति सूचितम् । तत्तस्मात्कारणात् । अस्योत्कर्षस्य केवलबहिर्मुखविषयत्वादयुक्तकथनत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यर्थतामाह भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावमिह लोकः पश्यत्विति । ननु राज्यवद्राजसूयसिद्धावपि कथमेतद्भक्तस्यैव नान्यस्येति ज्ञायते तत्राह ये त्वां भजन्तीति । ये पाण्डवादयस्त्वां भजन्ति ये वा शिशुपालदुर्योधनजरासंधादयः त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां फलपर्यवसानं स्वमेव दर्शय । मरणमानभङ्गवञ्चितत्वादयः विमुखेषु, कीर्तिधनधर्मादयः सेवकेष्विति । तान् सर्वान् सङ्क्षेपतो निर्दिशति कुरुसृञ्जयानामिति । सृञ्जयवंशः द्रुपदस्य, अतस्तत्पक्षपातेन पुष्टा इति कुर्वाख्यातिं परित्यज्य पाण्डवाः सृञ्जयाख्यातिमेव मन्यन्ते । तेन कौरवाः धार्तराष्ट्राः विमुखाः, सृञ्जयाः पाण्डवा भक्ता इति । अनेन स्वस्य मात्सर्याभिनिवेशः सूचितः ॥ ५ ॥

नन्वेतदल्पदेवानां परिच्छिन्नमतीनामेव कार्यं न ममेत्याशङ्क्य, सत्यं परं भक्तानुरोधेन कर्तव्यमिति प्रार्थयन्नाह न ब्रह्मण इति ।

न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्
सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः ।
संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥

भगवान् स्वार्थं चेत्कुर्यात्तदेवं न कुर्यात्, अन्यार्थत्वे त्वन्येच्छानुसारेणैव कर्तव्यम् । अन्यथा भगवतः पुरुषार्थसाधकत्वं न स्यात् । प्रथमपक्षमङ्गीकृत्याह तव ब्रह्मणः सर्वसमस्य यद्यपि स्वपरभेदमतिर्नास्ति तथापि तव स्यादेव भक्तानुरोधादिति, न भवेदिति विध्यर्थता वा । स्वपरभेदमतिः त्रिविधानां भवति ये देहात्मभावेन परिच्छिन्नाः ततो भोगसिद्ध्यर्थं विषयेषु विषमदृष्टयः ततो विषयसुखभोक्तारः । भगवांस्तु नैवंविध

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्देवदेवेत्यत्र तत्राहेति निमित्तसप्तमीयमिति ज्ञानार्थं निष्ठां प्रदर्शयेति युधिष्ठिर आहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति विशेषणत्रयं, **सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेरिति** । अन्यार्थत्वे तु तत्त्वे एतादृशस्यापि विषमकार्यकर्तृत्वं सदृष्टान्तमाह **संसेवतामिति** । **सुरतरुः** स्वभावत एव तथा । तथा भगवानपि, भगवद्धर्माभिव्यक्तिरेव सर्वत्रेति स धर्मोऽस्मदर्थं प्रकटीकर्तव्य इति भावः । धर्मिणि तु दोषो न भविष्यति धर्मानुरोधे, अतः **सेवानुरूपमुदयोस्तु** । अतोत्र धर्मिसंबन्धाभावान्न **विपर्ययः** ॥ ६ ॥

भगवांस्तु तेन स्वान्तरो दोषो निरूपित इति संतुष्टः सन् चिकीर्षितस्य गुणरूपत्वं वदन्नभिनन्दति **सम्यग्व्यवसितं राजन्निति** ।

श्रीभगवानुवाच—**सम्यग्व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्षण ।**
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण नेष्टं सिद्ध्यतीति । **राजन्निति** संबोधनात् राज्ञो बहिर्मुखता युक्तेति सूचितम् । तत्रापि स्वराज्यपरिपालनमात्रतायां तथा न भवेदिति विशेषणान्तरं **शत्रुकर्षणेति** । एवं कृते धर्मभगवत्प्रीत्यादेरभावात् यत्फलं तन्निर्दिशति **कल्याणी येन ते कीर्तिरिति** । वधजयादिनापि कीर्तिर्भवति परं सा न कल्याणी पुष्टा च भविष्यतीत्याह **लोकाननुभविष्यतीति** । 'यशःश्रियामेव परिश्रमः' इति पक्षो निरूपितः ॥ ७ ॥

अन्येनापि धर्मेण यशो भवति तथापि राजसूय एव कर्तव्य इति प्रारिप्सितं स्तौति **ऋषीणामिति** ।

ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो ।
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयम् ॥ ८ ॥

राज्ञस्तथा स्वाध्यायनिष्ठताभावात् राजसूयेनैव **ऋषयः** प्रीता भवन्ति । राजसूयकर्तुरेव **पितर** इन्द्रसभायां तिष्ठन्ति, अन्ये तु यमसभायाम् । तथा **देवानां** साधस्कप्रयोगाद् विलम्बाभावाद् विशेषतृप्तिः । **सुहृदामपि** स्वकीयोत्कर्षहेतुत्वात्, तत्रापि **नोऽस्माकमेव** न दुर्योधनादीनाम् । **प्रभोः** कालस्यापि भूभारहरणहेतुत्वात् । उद्धतहननात्सर्वेषामेव **भूतानां क्रतुराड्** राजसूय **ईप्सितः** । तत्राप्ययं त्वया क्रियमाणः उत्तमप्रकारत्वान्न तु वरुणादिकृतः ॥ ८ ॥

अतः प्रथममेव आरम्भमकृत्वा स्वाधिकारं संपादयेत्याह **विजित्येति** ।

विजित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतीं वशे ।
संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥

सर्वराजजयाभावे न राजसूयाधिकारः सार्वभौमस्यैवाधिकारात् । यं च लोका न मन्यन्ते तस्यापि नाधिकार इति अत आह **कृत्वा च जगतीं** सर्वामेव **वशे** । ततो यज्ञ**संभाराः** आदावेव साधनीयाः अन्यथा यज्ञः संभृतो न भवतीति तत्कालसंमरणेन

समारम्भे न सर्वः समारब्धो भवेदिति । यथा जनने हस्तपादादयः यद्यपि तदा नोपयुज्यन्ते तथाप्यविकलेनैव भाव्यं तथा संभाराः । तदनन्तरमाहरत्व । नित्यमेव भगवद्रूपं हृदयात् प्रतिमायामिव मूलस्थानात्स्वस्मिन्नाहरणं कर्तव्यमिति भावः । 'तमाहरत्तेनायजन्त' इति पृथङ्निर्देशात् । केचिदारम्भमाहरणमाहुः तन्न श्रौतं किंतु महातेजो वह्नेः स्वस्थानादाहरणमेव । महाप्रयत्नहेतुमाह **महाक्रतुमिति** ॥ ९ ॥

तत्र दिग्विजये साधनं बोधयति **एते ते भ्रातर** इति ।

एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः ।
जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥

तव एते भीमादिभ्रातरः **लोकपालानां** वाय्वादीनामंशैः **संभवो** येषाम्, अनेन देवानां मनुष्यजयः सुगम इति दिग्विजयो निःसंदिग्धो निरूपितः । अनेनैव जगतीवशीकरणं च सिद्ध्यति । **राजन्निति** संबोधनं भ्रातॄणामपि सेवकत्वात्तज्जये स्वजय एवेति सूचयितुम् । यज्ञावेशस्तु मन्त्रादिना न भवति, भगवद्रूपत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च भगवतः । परमन्येनैवोपायेन यदि भगवान् वशे भवति सोपि तवास्तीत्याह **जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहमिति** । हृषीकेशो हि भगवान् हृषीकाणामत्यन्तजये जितो भवति तद्रूपः । अनेनासिधाराव्रतं कृतमित्यन्यत्र प्रसिद्धम् ।

'सर्वालंकरणोपेता भार्यैकशयने यदा ।
शेते संवत्सरं पूर्णं स्वयं पुरुषस्तथाविधः ॥
मनसापि न तां वाञ्छेत् स्पृशन्नपि शिलामिव ।
असिधाराव्रतमिदं विष्णुप्रीतिकरं महत्' ॥ इति ॥

इयमेव आत्मवत्ता मर्यादामार्गे । अनेनैव प्रकारेण भगवज्जयः । **अकृतात्मभि**रजितान्तःकरणैः ॥ १० ॥

कदाचिज्जयारम्भे भ्रातुः कस्यचिदभिभवे किं कर्तव्यमित्याशङ्कायामाह **न कश्चिदिति** ।

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ।
विभूतिभिर्वाभिभवेद्देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ११ ॥

अहमेव परो नियन्ता स्वामी यस्य, तं कोप्यभिभवितुं न शक्तः । अभिभवस्त्रेधा भवति विषयातिक्रमेण शरीरातिक्रमेण यशोतिक्रमेण च । ततो विशेषणत्रयं **तेजसा यशसा श्रियेति** । तेजोभिभवे तं बिभृयात् मानयेद्वा, यशोभिभवे अकीर्त्या मृत एव,

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एते ते इत्यत्र यज्ञावेशास्त्वितिति । यज्ञो द्विविधो धर्मधर्मिभेदेन तत्र क्रियाशक्तिरूपयज्ञाभिव्यक्तिर्मन्त्रादिना भवति, धर्मिरूपाभिव्यक्तिस्तु भगवति वशीकृत एव भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१. यज्ञरूप इत्यर्थः ।

श्रिया अभिभवे मानभङ्गः, साधारणानां त्रयम् । राज्ञां विशेषमाह **विभूतिभिर्वेति** । यथा आरण्यके घोषयात्रायामभिभवार्थमुद्यमः । त्रैलोक्यजयाकाङ्क्षायां त्रिलोकीमपि जीयात् तत्र देवस्यापि जयः प्राप्नोति । तादृशे **देवोपि** तं नाभिभवितुं शक्त इति वाक्यसंभवः । **पार्थिवो** राजा पृथिवीविकारः कथं शक्त इति मत्परत्वान्मज्जयव्यतिरेकेण न तज्जय इति ॥ ११ ॥

एवं भगवदाज्ञां प्राप्य तथा कृतवानित्याह **निशम्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**निशम्य भगवद्गीतं प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजः ।**
भ्रातॄन्दिग्विजयेऽयुङ्क्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥

गीतं भगवता सर्वेषां श्रुतिप्रियकरं प्रोक्तम् । **प्रीत्या उत्फुल्लं मुखाम्बुजं** यस्य । प्रीतिः संतोषः चिकीर्षितं सेत्स्यतीति । भगवत्स्पर्शाद्विष्णुतेजोपबृंहिता **भ्रातरः** । पालकं हि तत्तेजो दैत्यनाशकम् ॥ १२ ॥

प्रत्येकं भगवता तेजःसमर्पितमिति ज्ञापयितुं विभागेन दिग्विजयार्थं प्रेषणमाह **सहदेवमिति** ।

सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृञ्जयैः ।
दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनम् ।
प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः ॥ १३ ॥

दक्षिणस्यां दिशि जयार्थं **सृञ्जयैः** क्षत्रियविशेषैः **सह, सहदेवमादिशत्** स्वदेशात् प्रौढप्रकारेण दिग्विजयः । तथा **नकुलं प्रतीच्याम्**, अनन्तमुत्तरापथमिति तत्र समर्थोऽर्जुनः । **प्राच्यां** जरासंधादयस्तिष्ठन्तीति, सेनाधिक्यं बलिष्ठस्य भीमस्य च प्रेषणम् । कनिष्ठक्रमेण विनियोगो धर्म्यः उत्तमानामेवावशेषात् ॥ १३ ॥

तेषां कार्यसिद्धिमाह **ते निर्जित्येति** ।

ते निर्जित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा ।
अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ १४ ॥

ओजसा स्वपौरुषेण, न तु धर्मार्थं स्नेहेन वा तैर्दत्तम् । नन्वेवं सर्वद्रोहकर्तुः कथं यागाधिकार इत्याशङ्कायामाह **अजातशत्रव इति** । आज्ञयैव तथा कृतवान् न तु तस्य हृदये कश्चिच्छत्रुरस्ति । भ्रातॄणां वा वैषम्याभावाय, कृषीवलादिव राजभ्यो द्रव्यसमानयनं स्वद्रव्येणैव याग इति । **यक्ष्यते अजातशत्रव** इति तादर्थ्यमुक्तम् ॥१४॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सहदेवमित्यत्र उत्तमानामेवेति बलिष्ठानां जरासंधादीनां कनिष्ठेभ्यस्त्रिभ्यः सकाशादवशेषाद्भीमार्थं स्थापनादित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुत्वाऽजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ।
आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मण्यं विष्णुतेजो नाभिभवतीति **जरासंधो न जितः** । तस्याप्यजये यागो न भवेदिति **नृपतेर्ध्यानं** चिन्तारूपम् । पूर्वमेव भगवान् विनियुक्त इति तस्याप्यशक्यभावनया चिन्ता । तथापि तस्यापि दुःखनिवारको **हरिः** स्वस्मिन् तस्य लौकिको भावो जात इति उपायमेवाह तत्रापि **उद्धवो यमुपायमाह** । अन्यथा भगवान् कृत्रिमं वेषं न संपादयेत् ॥ १५ ॥

भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिङ्गधरास्त्रयः ।
जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥

अर्जुनस्य तदंशत्वात् नरनारायणयोर्धर्मावतारात् पूर्णत्वायार्जुनस्य गमनम् । अथेदानीं भगवतोपि तथा वचनमाश्चर्यम् । भगवान् सर्वरूप इति **ब्रह्मलिङ्गधरत्वं** न दोषः, तथार्जुनोऽपि, पूर्वजन्मनि तथाभावात् । अत एव वासनया संन्यासिवेषः पूर्वमपि कृतः । अत एवोद्धवो भीमस्यैव वेषमाह । अनुवादे त्रयाणां वेषः क्रमेण निरूप्यते । वेषान्तरे समानशीलत्वं नोपपद्यत इति । अतो नूतनत्वा**द्भीमसेन**पुरःसराः **गिरिव्रजं जग्मुः** । इदानीं राजगृहमिति प्रसिद्धम् । **यतो** यस्मात्कारणात् तत्र **बृहद्रथसुतो** जरासंधः । यत इति सप्तम्यर्थे वा ॥ १६ ॥

गतानां कृत्यमाह तं गत्वेति ।

तं गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाचेरन्राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७ ॥

अतिथिवेला वैश्वदेवः अप्रत्याख्येयातिथिः । महाराजत्वात् कथमन्तःप्रवेश इत्याशङ्कायामाह **गृहमेधिनमिति** । सर्वथा गृहस्थन्यायेन स्थितम् । तत्र हेतुः **ब्रह्मण्यमिति** । अन्यथा ब्राह्मणाः पराङ्मुखाः गच्छेयुः । एतेऽपि **ब्रह्मलिङ्गिनः** प्रविष्टाः ॥ १७ ॥

नत्वयाचनमपि कृतवन्तः सर्वथा अनृतत्वाभावाय **राजन्निति** ।

राजन् विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १८ ॥

अतिथिशब्दो ग्रामब्राह्मणव्युदासार्थः । **दूरमागतानिति** बहुदानाय दयार्थं च ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रुत्वाऽजितमित्यत्र पूर्वमेवेति भगवानस्माभिः पूर्वमेव यागार्थं **विनियुक्तः** यदि जरासंधवधोपायं जानीयात् तदैव वदेत्, अतो ज्ञायते भगवतोप्यशक्यो जरासंध इति **चिन्तेत्यर्थः** ॥ १५ ॥

अस्मद्दाने कीर्तिरपि भविष्यतीति सूचितम् । अतः साधारण्येन वचनमाहुः **तन्नः प्रयच्छेति** । ब्राह्मणत्वज्ञापनाय मध्ये आशीः । मिथ्यावेश इति ब्राह्मणवाक्यस्याप्यफलत्वम् । वस्तुतस्तु मोक्षपर्यवसानाद्भद्रमेव । अथवा ते भद्रं प्राणादिरूपं **कामयामहे तत् प्रयच्छे**त्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु दानं धर्मत्वात्सुखार्थं भवति तदस्मिन् दत्ते महद्दुःखं भवेद्वृत्तिर्वा विपद्येत न तद्देयमिति कथं सामान्येन प्रार्थनायां दानप्रतिज्ञासंभव इत्याशङ्क्याह **किं दुर्मर्षं तितिक्षूणामिति** ।

किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥

ये **तितिक्षवः** सर्वातिक्रमसहनशीलाः, अन्यथा ब्रह्मण्यता न स्यात् । तथा चेत् **किं दुर्मर्षम्**, महद्दुःखमपि सोढव्यमित्यर्थः । नाप्येवं मन्तव्यमेते महद्दुःखं न दास्यन्तीत्यभिप्रायेणाहुः **किमकार्यमसाधुभिरिति** । **असाधुभि**र्वेषान्तरस्थैः साधवः सहजवेषा भवन्ति । अश्व सा सहितश्च धूञ् कम्पन इति धूर्तासुश्च त एते त्रयः । अथवा । किमित्येवमस्मभ्यं दुःखं दीयत इति आशङ्कायामाहुः **किमकार्यमिति** । दुष्टैर्भवद्भिर्जीवद्भिः किमकर्तव्यम् । यज्ञविघातमपि करिष्यन्तीति मारणमुचितमिति भावः । ननु दानं शास्त्रसिद्धं तद्येषामेव विधिर्भवति तान्येव दातुं शक्यन्ते न तु निषिद्धानि । 'आत्मा च धर्मदासश्च धर्मपत्नी तथैव च । सर्वस्वं च प्रपन्नश्च न देयानि विदुर्बुधाः' इति विशेषनिषेधात्तत्राहुः **किं न देयं वदान्यानामिति** । **वदान्या** दध्यङ्शिबिप्रभृतयः । अयं साधारणानामेव विषयः न तु वदान्यविषयः ते ह्यात्मानमेव प्रयच्छन्ति कः संदेहोऽन्येषु, अनेन तस्य स्तुतिरपि कृता । तथापि शत्रुभ्यो न देयम्, अन्यथा नीतिशास्त्रं विरुध्येत । हीनाः शत्रवो मरणं प्रार्थयेयुरिति तत्राऽऽहुः **कः परः समदर्शिनामिति** । **समदर्शिनां** सर्वत्र ब्रह्मदृष्टीनां **कः परः** शत्रुः सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ १९ ॥

तथापि देहाध्यासो दृढ इति देहव्यतिरिक्तं सर्वमेव दास्यामीत्याशङ्कायामाहुः **योऽनित्येन शरीरेणेति** ।

योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥

अदाने अयशः नित्यम्, शरीरमनित्यं दाने तु यशो नित्यं, शरीरमपि नित्यमेव । यशसा नित्यं दिव्यं शरीरमिति, अयशसा नारकिशरीरम् । एवं तारतम्यं ज्ञात्वा यः **अनित्येन शरीरेण सतां गेयं** वैकुण्ठादिशरीरजनकं **यशः ध्रुवं** निश्चलं च यशो **नाचिनोति** सर्वतोपगच्छन् संचिनोति यथा वस्त्राभासेन हीरकाबन्धनं वस्त्रनाशो भविष्यतीति शङ्कया **स्वयं** समर्थो भूत्वा **स वाच्यः** अस्मिन् लोके निन्द्यो भवति **शोच्यश्च** परलोके दीन-

शरीरप्राप्त्या । एवकारेणोत्तमशरीरशङ्कां वारयति । यतः **सोऽधुना** यशःसंचयमकुर्वन् कथमन्यथा करिष्यति । न हि कदाचिदपि सोऽन्यथा भवति ॥ २० ॥

ननु तथापि यत्कैश्चिदपि न दत्तं तत्कथं देयमिति शङ्कायामाहुः **हरिश्चन्द्र** इति ।

हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥ २१ ॥

स हि सर्वस्वमपि दत्त्वा चण्डालत्वमङ्गीकृतवान् । **रन्तिदेवः** पिपासया म्रियमाणः पुक्कसायापि जलं दत्तवान्, तथो**ञ्छवृत्तिः** क्षुधा म्रियमाणः सर्वमेवान्नं दत्तवान् । **शिबिश्च** स्वमांसं दत्तवान्, श्येनकपोतसंवादे । **बलिः** सर्वस्वं विष्णवे । **व्याधो** ब्राह्मणरक्षायां व्याघ्रेण भक्षितः । **कपोतः** चोररूपातिथिसंतर्पणार्थं तदग्नौ स्वयं पतितः सभार्यः । एवं **बहव** एवा**ध्रुवेण** शरीरेण **ध्रुवं** फलं **गताः** ॥ २१ ॥

एवं दाने प्रोत्साहं प्राप्तः क एत एवं धर्मवक्तार इति तान् विचार्य निश्चित्य स्वमनस्याह **स्वरैराकृतिभि**रिति ।

श्रीशुक उवाच—**स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।**
राजन्यबन्धून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ २२ ॥

प्रथमेन विमर्शः ततश्चतुर्भिर्वाक्यानि ततो निश्चित्य प्रतिज्ञा । **स्वरा** मेघगम्भीराः क्षत्रियाणामेव भवन्ति । **आकृतयः** आजानुबाहुरूपाः अन्तर्बहिर्धर्मास्तु क्षत्रियत्वनियामका उक्ताः । तत्कर्मपरत्वनियामकानाह **प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपी**ति । त्रिभिर्धर्मैरव्यभिचारिभिः **राजन्यबन्धव** एत इति ज्ञातवान्, प्रायेण तैः सह युद्धमपि कृतमिति **दृष्टपूर्व**त्वात् क एते इत्य**चिन्तयत्** । कथं क्षत्रिया एवंवेषेण समागता इति ॥ २२ ॥

राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥

स्वधर्मनिरतत्वाभावाद् **राजन्यबन्धु**त्वं मन्यते, **बन्धु**शब्दो वा अप्रौढक्षत्रिये । आत्मा अदेयः । क्षत्रियाश्चेत्स्वजात्यभिमानं परित्यज्य ब्राह्मणवेषेण भयाचका जाताः तदा अहं क्षत्रियाणां मानरक्षार्थं दध्यङ्शिबिवत् **आत्मानं** शरीरमपि **ददामि** तद्वस्तुतो **दुस्त्यजम्** ॥ २३ ॥

कपटेन समागतस्य बलिरेव दातेति तस्य प्रशंसां स्वहृदये समागतां निरूपयति **बलेर्नु श्रूयते कीर्ति**रिति ।

बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥

दैत्यांशत्वादैत्यकृतिरेव हृदये समायाति **दिक्षु विततेति** । तादृशी **कीर्ति**-स्तस्याभिलषितेति ज्ञापितम् । **अकल्मषा** शुद्धभावयुक्ता । आत्मदानमभिप्रेत्याऽऽह **ऐश्वर्याद् भ्रंशितस्यापि** । संकल्पस्तु भ्रंशात्पूर्वमेव जातः त्रैलोक्यपरिग्रहश्च । भ्रंशो

बन्धनात्मकः । तत्राप्येवं **विष्णुर्ब्राह्मणरूपेणैव** समागतः तेन मत्तुल्यता । अतस्तद्धर्माणामनुवादः ॥ २४ ॥

एतदर्थमेव ज्ञात्वा दानमनुवदति श्रियमिति ।

श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥

जिहीर्षत इन्द्रस्येति वक्तव्ये संधिरार्षः । **इन्द्रस्यार्थे** राज्यश्रियं **जिहीर्षते विष्णवे जानन्नपि प्रादादिति** संबन्धः । शुक्राचार्येण **वार्यमाणोऽपीति** । यदि मां कश्चिद्वारयिष्यति तदापि दास्यामीत्येतदर्थमुक्तम् **दैत्यराडिति** । राजधर्मः प्रजाभिरपि कर्तव्य इति निश्चयः ॥ २५ ॥

ननु तथापि वाक्यात्तस्य तथा न निश्चयः प्रतिज्ञा च पूर्वमेव तेन कृता तव तु बलिनाशदर्शनात् प्रतिज्ञाभावाच कथं न निवृत्तिरित्याशङ्कायामाह **जीवतेति** ।

जीवताऽब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥

अब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाभावाय प्रयोजनान्तराय वा **जीवता क्षत्रबन्धुना** किम् । न किंचित् प्रयोजनमित्यर्थः । एवं जीवनवैफल्यमुक्त्वा देहवैफल्यमाह **देहेनेति** । स्वत एव **पतमानेन** यस्योपचयस्तस्यापचय इति **विपुलं यशो नेहता** न संपादयता ब्राह्मणार्थप्राणत्वं तस्य स्वाभाविकं **यशः**संचयनं स्वैतैरेवोपादिष्टं बलिधर्मास्तु स्मारिताः ॥ २६ ॥

एवं त्रिभिः कृत्वा दास्यामीति निश्चित्य प्रतिज्ञां कृतवानित्याह **इत्युदारमतिरिति** ।

इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रियतां कामं ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥

एवं बलिधर्माभिनिवेशेन **उदारमतिर्भूत्वा** प्रत्येकं तान् **व्रियतामित्याह** । दानसिद्ध्यर्थं तेषां ब्राह्मण्यं स्थापयति **हे विप्रा इति** । **कामं** स्वाभिलषितम् । कदाचिदेते मया सह युद्धे अशक्ताः मच्छिरः प्रार्थयिष्यन्ति चेत्तदपि देयमित्याह **ददाम्यात्मशिरोऽपीति** । **वो** युष्मभ्यं ब्राह्मणेभ्यः ॥ २७ ॥

एवं सत्यप्रतिज्ञस्य प्रतिज्ञां श्रुत्वा कर्तव्यमूढयोर्भीमार्जुनयोः सतोः भगवांस्तन्मनोरथं दृढीकर्तुं कापट्यं दूरीकृत्य सत्यमाह **युद्धं नो देहि** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**युद्धं नो देहि राजेन्द्र द्वन्द्वशो यदि मन्यसे ।**
युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकाङ्क्षिणः ॥ २८ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बलेर्नु श्रूयत इत्यत्र **संकल्पस्त्विति** आत्मदानस्य बन्धनानन्तरं जातत्वेपि तत्संकल्पः पूर्वमेव जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

युद्धप्रार्थना क्षत्रियस्य नापकर्षहेतुः । **राजेन्द्रेति** क्षत्रियमात्रस्य राजेन्द्रेण सह बलेन सह युद्धार्थमागमनमनुचितमिति सूचितम् । तेन युद्धप्रार्थना सर्वथायुक्तेति भावः । किंच । युद्धविशेषं प्रार्थयितुमागता इत्याह **द्वन्द्वश** इति । एको भवान् त्वं अस्मासु चैकः त्रयाणां मध्ये कोऽपि । एतदपि न छलवाक्येनाङ्गीकारं कारयित्वा वदामः किंतु **यदि मन्यसे** कथंचिद्द्वन्द्वयुद्धे श्रद्धा भवतीत्यर्थः । न तु निर्बन्धेनायमर्थः स्वीकर्तव्यः अस्माकं तु युद्धस्वीकारे युद्धानन्तरं जयपराजयनिर्णयः । अस्वीकारे तु प्रथमत एवेति उभयथापि समीचीनम् । इदमत्यन्तं स्वोत्कर्षख्यापकं वचनम् । किंच । जगति द्वन्द्वयुद्धं कोऽपि कर्तुं न शक्त इति त्वत्समीपमागता इत्यभिप्रायेणाह **युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता** इति । देवदैत्यरक्षसामन्यतरत्वे भयान्नाङ्गीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह **राजन्या** इति । तर्हि ब्राह्मणवेषः किमर्थं कृत इत्याशङ्क्याह **नान्नकाङ्क्षिण** इति । ब्राह्मणो भोजनप्रिय इति, अन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा न भवामः । अन्नार्थं वा न ब्राह्मणवेषः । किंतु महान् क्षत्रियः अल्पेन सह युद्धं न करोति ब्राह्मणेन तु सह तदिच्छापूर्त्यर्थं अल्पेनापि करोतीति ब्राह्मणवेष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यथा रूपमन्यथा तथा वागपि भविष्यतीत्याशङ्क्य क्षत्रियत्वसिद्ध्यर्थं स्वनामान्याह **असौ वृकोदर** इति ।

असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्रातार्जुनो ह्ययम् ।
अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥

वृको दशविधः प्राण **उदरे** यस्येति बलं च सूचितम् । **पार्थ** इति स्वसंबन्धार्थं कपटागमनार्थं वा न त्वप्रयोजकत्वाय । तस्यैव **भ्राता पार्थः अर्जुनोयं** द्वितीयः । **हि** युक्तश्चायमर्थः । आकृतिसाम्यात् । यदर्थमेतयोर्मातृनाम्ना निरूपणं तदाह **अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहीति** । तर्हि प्रसिद्धाः कथं वेषेण समागता इत्याशङ्क्याह **ते रिपुमिति** । रिपोः स्थाने कार्यपर्यन्तं वेषेणैव स्थातव्यमिति नीतिः ॥ २९ ॥

एवं भगवता पार्थे निरूपिते अतिथिश्रद्धायां गतायां बालभावेनैते समागता इत्यवहेलैव तेपूत्पन्ना तत आगमनमाश्चर्यमिव मत्वा प्रथमतो हास्यमुत्पन्नमित्याह **एवमावेदित** इति ।

एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स मागधः ।
आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ ३० ॥

आवेदनं स्वरूपख्यापनम् । यतो **राजा** राज्यमत्तः **उच्चैर्जहासे**ति कथमेते अकस्माच्छत्रुगृहे पतिताः दैवगत्येति । ननु भगवन्तं दृष्ट्वा भक्तिः कथं नोत्पन्ना वस्तुसामर्थ्यात्, कथमवहेलेत्याशङ्कायामाह **मागध** इति । देशदोषान्न सद्बुद्धिः । तर्ह्युपेक्षा भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह **आह** चेति । पूर्वं भगवदतिक्रमं श्रुत्वा **अमर्षितः** ततः क्रोधेन मारयिष्यामीति विचार्य स्वप्रतिज्ञां च स्मृत्वा उभयथापि मारणं संभवतीति किमिति प्रतिज्ञा

ज्ञातव्येति स्वस्य कार्यमुभयथापि समीचीनमेवेति तेषामेवोभयथाऽसमीचीनमिति ज्ञापयितुं **मन्दा** इति संबोधनमाह । अस्तु वा तेषां मन्दत्वं स्वप्रतिज्ञां तु पूरयाम्येवेत्याशयेनाह **युद्धं तर्हि ददामि व** इति । **व** इति बहुवचनात् त्रयोऽपि भवन्त एकतो भवन्तु अहमेकत इति सूचितम् ॥ ३० ॥

तथापि द्वन्द्वतायां निर्बन्धो यदि तदाह **न त्वयेति** ।

न त्वयाऽभीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥

त्वया न योत्स्ये अभीरुणेति परमार्थः । व्याजेन **भीरुणेत्याह** । भीरुत्वे कथमेवमागमनमित्याशङ्क्याह **युधि विक्लवचेतसेति** । युद्धे चेत् स्थिरता बुद्धेर्भवेत् तदा क्षत्रियो युद्धसंभवभूमिं परित्यज्य युद्धरहितभूमौ न गच्छेत् इत्याशयेनाह **मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वेति** । आपत्स्वपि स्वदेशो न त्याज्य इति ज्ञापयितुं **स्वपुरीमिति** । मध्ये समुद्रस्थितिः **समुद्रशरणागतिः** दुर्गाश्रयवत् ॥ ३१ ॥

अर्जुनं च निराकरोति **अयमिति** ।

अयं तु वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥

अयं तु योद्धा भवति परंतु **वयसा अतुल्यः** वयोऽत्र बलहेतुभूतम्, अन्यथ भीमोऽपि वयसा न तुल्यः भीमार्जुनयोर्वर्षत्रयव्यवधानात् तदेव ज्ञापयितुमाह **नातिसत्त्व** इति । यादृशे लग्ने उत्पन्ने तादृशं बलं भवति तद्भीमबलभद्रमद्रराजादीनामेव अत एव **न मे समः** । दैव्यं तु बलं ममापि ब्रह्मण्यत्वादधिकमेवेति न तन्मन्यते । कनिष्ठ इति । भीमस्यापि निराकरणे व्याजोत्तरत्वं भविष्यतीति तमङ्गीकरोति **भीमस्तुल्यबलो ममेति** । वस्तुतस्तु नरनारायणौ परित्यज्य कालकन्यापुत्रत्वात् मुख्यप्राणं तुल्यं मन्यते सोपि दैत्यप्राणरूप इति 'जीव जीव'इति वाक्यात् ॥ ३२ ॥

एतेषां तु सर्वत्रैवाभ्यनुज्ञा, बलं तु भगवतः क्वापि संचारणीयमिति तदङ्गीकारे जरासंधकृत्यमाह **इत्युक्त्वेति** ।

इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वयुद्धं शरीरबलनिमित्तकमिति गदायामेव शरीरबलं योजयितुं शक्यमिति निरायुधेन युद्धं न युक्तमिति तस्मै **महतीं गदां प्रादात्** । **द्वितीयां** तत्तुल्या **स्वयमादाय** स्वरूपतः साधनतश्च फलरूपो भूत्वा स्थानबलं स्वगृहे स्वस्याधिकमिति स्वपुरं परित्यज्य युद्धार्थं **पुराद्बहिर्निर्गतः** ॥ ३३ ॥

ततो युद्धप्रकारं लौकिकमाह **ततः समे खले** इति ।

ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥

कोमला भूमिः खलशब्देनोच्यते । असहायसमागमने हेतुः **वीरौ** इति । **संयुक्तावितरेतरौ** इति समारम्भे तुल्यता निरूपिता । वज्रकल्पाभ्यामिति गदामाहात्म्यम् । **रणदुर्मदौ** इति तयोः ॥ ३४ ॥

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ ३५ ॥

मण्डलानि गदायुद्धे प्रोक्तानि **सव्यं** यथा भवति **दक्षिणं** यथा भवति । एवेत्युभयोरवधारणम् । चकाराडुभयोरुभयं कदाचित् । एवं **चरतोर्युद्धं शुशुभे** द्रष्टृणां तद्युद्धं सुखदं जातमित्याह **नटयोरि**वेति । युद्धाभास एवायमनुकरणमिति शङ्कायामाह **रङ्गिणो**रिति । रङ्गोनयोर्वर्तत इति युद्धे रसयुक्तौ, न त्वाभासावित्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकानां रसजननान्यथानुपपत्त्या आभास एव भविष्यतीत्याशङ्क्य युद्धे शब्दं वर्णयति **ततश्चटचटाशब्द** इति ।

ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसंनिभः ।
गदयोः क्षिप्तयोरेप दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ ३६ ॥

वज्रनिष्पेषो वज्रपातस्तत्संनिभः तत्सदृशः । अन्योन्यं **क्षिप्तयोर्गदयोरेपः**, शब्दादपि महद्भयं संभवति सर्वेषां तेषां प्रहारेऽपि न तदिति माहात्म्यम् । **गदयोः** परित्यागशङ्काभावाय अपरित्यागाय वा दृष्टान्तः **दन्तयोरिव दन्तिनो**रिति ॥ ३६ ॥

गदयोरेवान्योन्यं प्रहारो न तु देहयोरितिशङ्कां वारयितुं प्रहारं वर्णयति **ते वै गदे** इति ।

ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने
अन्योन्यतोंसकटिपादकरोरुजत्रून् ।
चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे
संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव तीव्रमन्वोः ॥ ३७ ॥

गदापेक्षया देहोऽत्यन्तं कठिन इति देहस्पर्शे गदानाश उच्यते । **भुजजवेनान्येनान्यस्योपरि निपात्यमाने अंसकटिपादकरोरुजत्रून्** षडङ्गान्युपेत्य **चूर्णीबभूवतुः** । देहगदयोस्तारतम्यार्थं दृष्टान्तमाह **यथार्कशाखे** हस्तिभ्यां निक्षिप्ते यथार्कवृक्षशाखे । तदभावे युद्धाभावो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **संयुध्यतो**रिति । साधनमनयत्रा एवेति दृष्टान्तः **द्विरदयो**रिवेति । नन्वयत्नस्य कथं साधनत्वं प्रहारे स्वस्यापि व्यथासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह **तीव्रमन्वो**रिति । **तीव्रो मन्युर्मन्युर्ययोः** ॥ ३७ ॥

एवं गदायुद्धमुपसंहृत्य मुष्टियुद्धमाह इत्थमिति ।

इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम् ।
शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्
निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥

तयोर्गदयोः प्रहतयोः सत्योः तथापि **नृवीरौ क्रुद्धौ** सन्तौ **अयः**सदृशै-**र्मुष्टिभिः अपिष्टां** अन्योन्यशरीरं पेषयामासतुः । तत्रापि पूर्ववच्छब्दमाह **शब्दस्तयो**-रिति । **तयो**र्देहयोः संबन्धी शब्दः **इभयोरिव** गर्जनरूपो जातः । वीररसेन तयोरेव वा वाक् शब्दः उभयोरपीत्येके । अन्योऽपि तत्र शब्दो जात इत्याह **निर्घातवज्र-परुषस्तलताडनोत्थ** इति । **निर्घातो** निरभ्रविद्युत्पातः तादृशपातयुक्तो **वज्रः** ततोऽपि यः **परुषः तलताडनं** चपेटः तेनोत्थानं यस्य । अनेन महाप्रहारो निरूपितः ॥ ३८ ॥

उपसंहरति **तयोरेव**मिति ।

तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः ।
निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥

समतायां हेतूनाह **समशिक्षाबलौजसो**रिति । युद्धे पराक्रमो बलं शिक्षा च हेतवः । तत्तुल्यत्वात् युद्धे विशेषाभावः । आवृत्त्यान्यबलक्षये युद्धे विशेषो भविष्यती-त्याशङ्क्याह **अक्षीणजवयो**रिति । **नृपे**ति संबोधनं विश्वासाय । आवृत्त्या जरासंधस्य क्षीणता भविष्यतीत्यभिप्रेत्य आवृत्तिः कृता । तज्जरया निर्मितोऽयमिति सर्वस्माद्बलं समाहृत्य जरास्मै प्रयच्छतीति न कदाचिदप्यस्य बलक्षयः, आसन्यत्वाद्भीमस्य नास्त्येव॥३९॥

एवं तुल्यत्वे प्रयोजनं न सिद्ध्यतीति भगवान् भीममधिकबलं कृतवानित्याह **शत्रो**रिति ।

शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरिः ॥ ४० ॥

शत्रोर्जरासंधस्य सिद्धफलाच्छकलभूताज्जन्म शकलभूतस्यैव, शकलयोश्चाक्षयत्वं **जराकृत**संधानेनैव **च जीवितं** शकलयोः स्वरूपतो नाशाभावात् विश्लेपादेव मरणं अतिबलादेव च विश्लेषः संभवतीति **पार्थं स्वेन तेजसा आप्याययत्** । स्वकालशक्तिं तत्र स्थापितवानित्यर्थः । कालकन्यापेक्षया कालशक्तेराधिक्यात्, ततस्तस्य वधोपायं **अचिन्तयत्** । यतः सतां दुःखहर्ता ॥ ४० ॥

संचिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४१ ॥

ततो विश्लेपमेवोपायं विनिश्चित्य **भीमस्य दर्शयामास**। चिन्तनमन्यथा न भवतीति ज्ञापनार्थमाह **अमोघदर्शन** इति । भीमस्य वा ज्ञानार्थं विशेषेण दर्शनम्। स्वयं भीमसंमुखो भूत्वा **विटपं** कस्यचिच्छाखां मध्ये विपाटयन् संज्ञया अभिज्ञानेन पाटयामास एवमयं पाटनीय इति ॥ ४१ ॥

तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः।
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ ४२ ॥

एवं भगवत्कृपया ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः **प्रहरतां** मध्ये श्रेष्ठः मल्लयुद्धमिषेण तं भूमौ **पातयामास**। पूर्ववदेव यथा तस्य शङ्का नोदेति । नन्वेवं मारणमनुचितमित्याशङ्क्याह **शत्रुमिति** । शत्रुः शातयिता यथाकथंचिद्वध्यः **पादयोर्गृहीत्वा** पातने विकलता च जाता ॥ ४२ ॥

ततो मारणप्रकारमाह **एकं पादमिति**।

एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४३ ॥

पादौ त्वश्लिष्टौ एव अतो **गुदतः पाटयामास** । पूर्वं तस्मिन् ब्राह्मणबुद्धिर्जातेति कालशक्त्या गृहीत इति न प्रयत्नं कमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **शाखामिवेति**। अनायासे दृष्टान्तो **महागज** इति ॥ ४३ ॥

ततस्तस्य वधः सर्वजनीनो जात इत्याह **एकपादेति**।

एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४४ ॥

एकपादः पादादिर्यस्य **पादः ऊरुः वृषणः कटिः पृष्ठस्तनमंसः कं** चेत्यष्टाङ्गानि द्वन्द्वरूपाणि भिन्नानि जातानि । द्वादशाङ्गेष्वप्यपराणि चत्वार्याह **बाहुरक्षिभ्रूः कर्णश्च एको** ययोः। एतादृशे **शकले** सर्वा एव **प्रजा ददृशुः** ॥ ४४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **हाहाकार** इति।

हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे।
पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४५ ॥

महान् सर्वैः कृतत्वात् वद्धानामपि यथा श्रवणं भवति। भगवान् तथा संपादितवान् **मगधेश्वरमरणानन्तरमेव** तथा भवतीति बोधयितुं तदानन्तर्यमनूदितम्। ततो भीमात्तेजो ग्रहीतुं व्याजेनालिङ्गनं प्रशंसां च कृतवानित्याह **पूजयामासतुर्भीममिति**। अर्जुनोऽपि भगवदंश इति द्वयोर्निरूपणम्। स्तोत्रेण स्मये जाते तेजोपगच्छतीति स्तुतिः। **जयोऽर्जुनः अच्युतश्च**। उभयोर्गुणस्तस्मिन्न गच्छतीति तथापदम् ॥ ४५ ॥

सहदेवं तत्तनयं भगवान् भूतभावनः ।
अभ्यषिञ्चदमेयात्मा मगधानां पतिं विभुः ।
मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४६ ॥

ततः अराजकराज्ये स्थितिरयुक्तेति अन्यस्तस्मिन् देशे स्थापयितुमयुक्त इति अनुकूलस्तत्पुत्र इति **सहदेवं तत्तनयं** तत्रत्यानां भूतानामनुकम्पार्थमभ्यषिञ्चत् । यतो **भगवान्** सर्वसमः । ननु शत्रुं हत्वा तद्राज्यं स्वयं ग्राह्यं कथं तत्तनयाय दत्तवानित्याशङ्कायामाह **अमेयात्मे**ति । भगवान् हितमहितं वा करोतीति न कस्यापि मेयः आत्मा यस्य । **मगधानां** स्वभावतोपि स पतिर्भवति तस्य विपरीतत्वेपि न काचित् क्षतिरिति ज्ञापयितुमाह **विभुरि**ति । यदर्थमेतावत् कृतं तदाह **मोचयामासे**ति । ननु येन निमित्तेन ते धृताः तदपगमाभावे कथं मोचनमित्याशङ्क्याह **मागधेन संरुद्धा** इति । मागधस्यैव मृतत्वात् हेत्वपगमः सुतरामेव जात इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे त्रयोविंशाध्यायविवरणम् ॥ २३ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशे विमुक्तानां ज्ञानेनाज्ञानमोचनम् ।
विषयात्मसमृद्धिं च प्राह कृष्ण इतीर्यते ॥ १ ॥
स्वधर्मैश्चेन्न पुष्टाः स्युर्निरोधस्तद्धनर्थकः ।
अतः स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं ज्ञानराज्ये ददौ हरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते निरुद्धा राजानो मोचिता इत्युक्तं तेषां मुक्तानां भक्त्याधिक्येन पूर्ववत् स्थितिर्निरूप्यते, तत्र प्रथमं निरोधस्थानान्निर्गमनमाह **अयुते द्वे** इति ।

श्रीशुक उवाच—अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ।
ते निर्गता गिरिद्रोण्या मलिना मलवाससः ॥ १ ॥

एकविंशतिसाहस्रे वधस्तेषां हि संमतः ।
ततः शतद्वयन्यूनास्तेन पूर्वं न मारिताः ॥

एतज्ज्ञापयितुं संख्यामाह **अयुते द्वे शतान्यष्टाविति** । उलूखलबन्धनवदत्रापि शतद्वयन्यूनता । एतावतामेकत्र कथं स्थितिरित्यत्र हेतुमाह **लीलया युधि निर्जिता** इति । **गिरिद्रोण्याः** सकाशान्निर्गताः **मलिना** असंस्कृतदेहाः । **मलवाससो**ऽप्रक्षालितवाससः । अनेन बहिःस्थितिरधमा निरूपिता ॥ १ ॥

अन्तःस्थितिं निरूपयति

क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ।
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥

क्षुत्क्षामाः रोगाद्यभावेऽपि भक्ष्याभावात् कृशाः । अन्तःसन्तोषाभावात् **शुष्कवदनाः** । इन्द्रियाणां पीडामाह **संरोधपरिकर्शिता** इति । परितः कर्शिताः क्लिष्टाः सर्वेन्द्रियेषु जातक्लेशाः । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन परमापदमापन्नाः तत्क्षणादेव सर्व-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम्—ज्ञानेनेति श्रियैश्वर्यमदोन्माहदर्शनरूपेण स्वज्ञानेन हेतुना तेषामज्ञानमोचनं प्राह विषयेरयत्नप्राप्तैरात्मनः समृद्धिः कर्तव्या इति च **प्राहे**त्यर्थः ।

अयुते द्वे इत्यत्र—उलूखलेति यथोलूखलप्रसङ्गे निसर्गेश्वरत्वनिसर्गदासत्वरूपधर्मद्वयस्य बन्ध्यबन्धकनिष्ठस्य प्रतिबन्धकत्वाद्रज्जुर्द्व्यङ्गुलं न्यूना जातेत्युक्तम् । तथात्रापि बन्ध्यानां भगवदीयत्वेन बन्धकस्य चासुरत्वेनोभयनिष्ठधर्मद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छतद्वयन्यूनता । नहि भगवदीया असुरकृतप्रमथनाधमसे हता भवन्तीत्यर्थः ।

निवृत्त्यर्थं भगवन्तं दृष्टवन्त इत्याह ददृशुस्ते **घनश्याममिति**। यादृशमात्मानं भगवान् प्रदर्शितवान् द्वादशलक्षणोपेतं तादृशमनुवर्णयति **घनश्यामादिभिः** पदैः। मनसो हि द्वादश वृत्तयः क्लिष्टा इति सर्वक्लेशनिवृत्त्यर्थं द्वादशधर्मप्राकट्यम्। तत्र शुष्काणामाप्यायनार्थं **घनवत् श्याममिति**। नीलमेघो ह्याप्यायकः। अनेन देहक्लेशो निवारितः। वाक्क्लेशव्यावृत्त्यर्थमाह **पीतकौशेयवाससमिति**। पीतं वासो हि वेदात्मकं तत्रापि स्वकर्मबद्धजीवकोशनाशेन प्रादुर्भूतम्। निवृत्तिबोधिका श्रुतिरिति यावत्। अनेन ज्ञानसहिता वागाविर्भवतीति सूचितम्॥ २॥

पद्महस्तं गदाशङ्खरथाङ्गैरुपलक्षितम्।
किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गदाचितम्॥ ३॥

ततो वसनक्लेशाभावाय अपामोषधीनां च रसरूपं **पद्मं** हस्ते प्रदर्शनार्थं यस्य। ततो ममेत्यहंकारस्त्रिविध इति तन्निवृत्त्यर्थं **गदाशङ्खरथाङ्गैः उपलक्षितं** स्त्रीपुंनपुंसकहेतिप्रयोगेण त्रिविधानामपि छेदनम्। एतावन्त एव हि ममताविषयाः। उपलक्षणत्वं तु सकृदेव निराकरणात् पुनः प्रयोजनाभावं ज्ञापयति **किरीटादिभिः** पञ्चविधैरलङ्कारैः पूजितश्चक्षुःक्लेशाभावाय। पञ्चविधं हि रूपमिति नीलश्वेतपीतरक्तचित्रभेदाद् अन्येषामत्रैवान्तर्भावः॥ ३॥

श्रीवत्साङ्कमिति।

श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम्।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम्॥ ४॥

पादक्लेशाभावः ब्राह्मणपादक्लेशस्तत्रैव निवारितः। **चतुर्बाहुमिति** हस्तयोः क्रियाया द्विगुणीकरणात्। **पद्मगर्भ**वदरुणे ईक्षणे यस्येति मनसः क्लेशाभावः। नासिकयोर्वा। **चारु प्रसन्नं वदनं** यस्येति सर्वकामनापूर्त्या कामक्लेशनिवृत्तिः। **स्फुरन्मकरकुण्डलमिति** श्रोत्रस्य॥ ४॥

भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया।
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया॥ ५॥

भ्राजत्प्रकाशमानो यो **मणिः** स **ग्रीवायां** यस्येति। ज्ञानक्रिययोर्मध्यस्थेन जीवोत्क्रमक्लेशो निवारितः। **निवीतं वनमालयेति** व्यापिकया कीर्त्या त्वक्स्पर्शक्लेशो निवारितः। एतादृशं भगवन्तं दृष्ट्वा सर्वेन्द्रियाण्यहमहमिकतया रूपरसगन्धस्पर्शार्थं प्रवृत्तानि

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

घनश्याममित्यत्र—देहक्लेश इति अहंतया स्वीकृतस्य देहस्य क्लेश इत्यर्थः।

भ्राजद्वरेत्यत्र—जीवोत्क्रमेति चैत्यतत्त्वस्य ग्रीवायां स्थापितत्वात् तस्योत्क्रमे क्लेशो न भविष्यति। संघाते प्रविष्टस्य जीवस्वरूपस्याशुद्धत्वेन मलरूपत्वात्तदुत्क्रमस्य मलविमोकत्वेन विसर्गरूपत्वमिति भावः।

इति वदन् तेषां भगवति सर्वभावप्रवृत्तिमाह **पिबन्त इव चक्षुर्भ्यामिति**। चक्षुषा हि रूपलावण्यामृतं पीयते, दर्शनं बहिःस्थितावेव, पानमन्तःप्रवेशनमिति विशेषः। उभाभ्यां पानं द्विहस्तभोजनवदत्यासक्तिं बालभावं वा बोधयति। रसग्रहणार्थमाह **लिहन्त इव जिह्वयेति** गौर्वत्समिव। तथाभूतं भगवन्तं दृष्ट्वा तेषां तथाभावो जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गन्धानुभवार्थमाह **जिघ्रन्त इव नासाभ्यामिति**।

जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रम्भन्त इव बाहुभिः।
प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्नृपाः ॥ ६ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम्। स्पर्शार्थमाह **रम्भन्त इव बाहुभिरिति**। रम्भणमालिङ्गनं परिरम्भ इति यावत्। अत्र बहुवचनं नानाविधस्पर्शग्रहणार्थमवयवगतमभिप्रेतं चतुर्भुजत्वलक्षणं सारूप्यदानं वा बोधयति। एवं लौकिकभावेन भगवन्तमात्मसात्कृत्वा ततस्तृप्ताः सन्तः क्लेशनाशे ज्ञानोदये विदितभगवदैश्वर्याः 'नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितम्' इति शास्त्रानुसारेण कर्तव्यान्तराभावात् स्नेहपूर्वकं नमस्कारं कृतवन्त इत्याह **प्रणेमुरिति**। प्रशब्देन स्नेहं बोधयति। नमो नम इति वीप्सया स एवाभिप्रेत इति। नन्वेतादृशी बुद्धिः कथमेतेषां संजाता, तादृशा एवेति न मन्तव्यं निरुद्धत्वादित्याशङ्क्याह **हतपाप्मान** इति। दर्शनेन भोगस्मरणाभ्यां च त्रिविधमपि पापं नष्टं ततः शुद्धाः सन्तः स्वस्य ज्ञानरूपमात्मानं परमब्रह्मण्यक्षरे भगवच्चरणारविन्दे योजयन्त इवान्तर्याम्यवतारभेदेनोभयत्राप्यन्तर्बहिःसायुज्यार्थं **पादयोः मूर्धभिरित्युक्तम्**। **नृपा** इति विचक्षणाः। अनेनैव राज्यभोगार्थाभावः सूचितः ॥ ६ ॥

ननु क्लेशाभावार्थं कथं न नमस्कृत इत्याशङ्क्याह **कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमा** इति।

कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः।
प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ॥ ७ ॥

सदानन्दस्यान्तःप्रवेशरूपेण दर्शनेन जातानन्देन सूर्योदये तम इव ध्वस्तः **संरोधनक्लमः** ग्लानिर्येषां एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थाः एतादृशस्थितिदार्ढ्यार्थं भगवत्प्रेरणयैव भगवत्संतोषार्थं भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह **प्रशशंसुरिति**। भगवत्प्रेरिता वाक् यथासुखं तं स्तौति तेषां न कापि चिन्तेति बोधयति **हृषीकेशमिति**। **प्राञ्जलय** इति चित्तशरीरसावधानता। नीतिज्ञानार्थमाह **नृपा**, इति संबोधनपक्षेऽपि तथोचितत्वं बोधयति ॥ ७ ॥

सगुणास्ते महात्मानो गुणातीतं हरिं मुदा।
नवभिः श्लोकयामासुर्निर्गुणत्वाय सर्वशः ॥

प्रार्थना मत्सराभावो गतराज्यानुमोदनम् ।
युक्तिस्तत्र स्वदोषोक्तिः स्वभाग्यस्याभिनन्दनम् ॥[1]
वैराग्यमुपदेशस्य प्रार्थना स्वाधिकारिता ।
क्रमान्निरूपिता ह्यर्था यतस्तान् सुष्ठुबोधयत् ॥

आदौ प्रार्थयितुं नमस्यन्ति **नमस्त** इति ।

राजान ऊचुः—**नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ।**
प्रपन्नान् पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान् घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥

तुभ्यं **नमः** । प्रार्थितदानसामर्थ्यार्थमाह **देवदेवेश** इति । देवानामपि देवाः कालादयस्तेषामपि नियन्तेति । विद्यमानेऽपि सामर्थ्ये परदुःखप्रहाणेच्छा मृग्यत इति तामाह **प्रपन्नार्तिहरे**ति । अनुभवसिद्धश्चायमर्थः । भक्तार्थं व्यापृतावपि भगवतो न काचित् क्षतिरित्याह **अव्यये**ति । **प्रपन्नानामेवार्तिं** हरतीति । तस्य स्वभावमुक्त्वा स्वस्य प्रपत्तिमाहुः **प्रपन्नान् पाहि नः कृष्णे**ति । रक्षणस्थानं निर्दिशन्त इवाहुः **निर्विण्णान् घोरसंसृते**रिति । घोरत्वमनुभूतमेव । जन्ममरणपरंपरा संसृतिः ॥ ८ ॥

एवं पालनं प्रार्थयित्वा पूर्वं भगवता कृतं मोचनं लौकिकं चेत्फलत्वेन मन्यन्ते तदा दुःखहानिवत्सुखमपि भगवान् लौकिकमेव दास्यतीति तन्निषेधार्थं दुःखदातरि मात्सर्याभावमाहुः **नैनं नाथान्वसूयाम** इति ।

नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ।
अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥

एनं हतं पातितं जरासंधम् । ननु त्वदर्थमेवायं मारितः कथमेवमुच्यत इत्याशङ्कायामाह हे **नाथे**ति । नाथत्वादेव कृतं न त्वस्मत्प्रेरणयेत्यर्थः । असूया दोषारोपेण दर्शनं निर्दुष्टत्वात्तस्मिन् दोषयुक्तत्वकरोदिति, दुष्टोऽयमिति । किंच । मागधोऽयं देशदोषादस्याप्येवं बुद्धिः । तव च नायं पराक्रमः यतस्त्वं **मधुसूदनः** । असूयाभावे हेतुं स्पष्टयन्ति **अनुग्रहो यद्भवत** इति । **राज्ञां राज्यच्युतिः** सन्निपातिनामिव सन्निपातनिवृत्तिर्भवतोऽनुग्रहः । न ह्यनुग्रहसंपादकः असूयार्हो भवति । नन्विष्टसाधनं राज्यं तस्मिन् गते कथमिष्टं भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः **विभो** इति ॥ ९ ॥

राज्यस्यानर्थहेतुत्वमाहुः **राज्यैश्वर्ये**ति ।

राज्यैश्वर्यमदोनद्धो न श्रेयो विन्दते नृपः ।
त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यते संपदोऽचलाः ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमस्त इत्यत्र **रक्षणस्थान**मिति स्थीयतेऽनेनेति स्थानं रक्षणस्य स्थितिहेतुर्निर्वेद इत्यर्थः ।

---

१ स्वराज्यस्याभिनन्दनम् ।

राज्ये यदैश्वर्यं ईश्वरोऽहं यथासुखं करिष्यामीति यो **मदः** तेन **उन्नद्धो** मत्तः यत् स्वस्य **श्रेयो** धर्मादिकं तन्न जानाति कदापि न प्राप्नोति वा। न च तस्य कामदशा सेति धर्मादिकं नास्त्येवेति मन्तव्यं यतो नृपः प्रजारक्षाधर्मवान्, तदपि न करोतीति तात्पर्यम्। नन्वर्थोऽपि श्रेयो भवति तत् संपादनं करोतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः **त्वन्माया-मोहित** इति। सत्यं संपदः श्रेयो भवति परं समूलाश्चेत् तासां मूलं धर्मादिः तदभावे अमूलाः सत्यः क्षणान्निवर्तन्ते एतादृशीः **संपदः भगवन्मायामोहितः नित्या एव मन्यते अचलाश्च**। अल्पनाशश्चलनं सर्वनाशोऽनित्यता तस्मान्मोहजनकत्वात् निर्मूलाः संपदः न समीचीनाः॥ १०॥

किंच। संपदां सर्वथा दुष्टत्वं नास्ति किंतु निर्मूलानामेवेति निरूप्य सर्वथा दुष्टत्वं दृष्टान्तेनाहुः **मृगतृष्णामिति**।

मृगतृष्णां यथा बाला मन्यन्त उदकाशयम्।
एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते॥ ११॥

दृष्टिमात्रेण संपदात्वं वस्तुतस्त्वर्थशून्यत्वादापदात्वमेव यथा मरुमरीचिकायां जल-बुद्धिः। प्रत्युत ग्रीष्मे धावनं कारयन्ती अनर्थहेतुरेव। तथापि **बाला** विवेकशून्याः युक्त्या बाधितजलदेशेपि तां जलाशयमेव। **मन्यन्ते एवमयुक्ता**स्त्वच्चरणारविन्दयोग-रहिताः **वैकारिकीं** नानाविकाररूपां बाधितार्थामपि **मायां वस्तु चक्षते**। न ह्यात्मनि विकल्पो नानाविधत्वं वा भवति तथापि विकारजातं वस्तुत्वेन मन्यमानः मायामोहित एव भवति॥ ११॥

ननु भ्रान्तानामेव संपदोनर्थहेतवः न युष्माकमित्याशङ्कायामाहुः **वयं पुरेति**।

वयं पुरा श्रीमदनष्टबुद्धयो
जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः।
घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो
मृत्युं पुरस्त्वावगणय्य दुर्मदाः॥ १२॥

श्रीमदेन नष्टा बुद्धिर्येषां वयं तु सुतरामेव पुरैव नष्टाः। यतः **अस्याः** पृथिव्याः **जिगीषया इतरेतरस्पृधो** जाताः। स्पर्धा ह्यात्मनो मुख्यो नाशहेतुः। न केवलं समानशीलेषु स्पर्धैव दोषः किंतु तदीयाः **प्रजाः अतिनिर्घृणाः** सन्तः **घ्नन्तो** जाताः। **स्वा** अपि प्रजा वृथादण्डादिभिः। **प्रभो** इति संबोधनं तेषामप्रभुत्वं सूचयति। ननु राज्यदानसमय एव भगवता राज्यस्थिताः सर्व एव तेभ्यो दत्ता इति स्वकीया यथासुखं कुर्वन्तु को दोष इति चेत् तत्राहुः **त्वां मृत्युं पुरः** स्थितमवगणय्येति। स हि मृत्युर्भगवान् किमयं करिष्यतीत्यग्रे निलीय तिष्ठति अन्यथाकृते मारयिष्यतीति ज्ञात्वापि तमवगणय्य स्थिताः। एवं मतिविभ्रमे हेतुः **दुर्मदा** इति॥ १२॥

तर्हि भगवान् किमुपेक्षां कृतवान् मारितवान् वेत्याशङ्कायामाहुः **त एवेति** ।

त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा
दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।
कालेन तन्वा भवतोऽनुकम्पया
विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥

कृष्णेति स्नेहात् संवादेन जातधार्ष्ट्यानां संबोधनम् । **अद्येति** नैतत्परोक्षम् । किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **गभीररंहसा** गभीररयेण **कालेन श्रियः** सकाशाद्वि**चालिताः** । कालस्य सामर्थ्ये तत्र द्वेषाभावे च हेतुः **भवतस्तन्वे**ति । कालं वञ्चयितुं देशान्तरगमनं वारयति **गभीररंहसे**ति । प्रतीकारं वारयति **दुरन्तवीर्येणे**ति । ननु मम तन्वेति कथं निश्चितं तत्राहुः यतो राज्यभ्रंशानन्तरं **भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाः** । गतदोषाः सन्तः **चरणौ स्मराम ते** । महान्तं गुणं प्राप्ताः यदि भगवानेव तथा न कुर्यात्तदा राज्यभ्रंशे सुतरामेव सद्बुद्धिर्न स्यात् भगवांस्त्वतिकृपालुः अनर्थात्त्याजयित्वा परमार्थे योजितवानिति कार्यानुरोधात् कालस्य तव शरीरत्वमध्यवसीयते ॥ १३ ॥

ननु दोषसहितानामेव राज्यमनर्थहेतुः यथा ज्वरसहितानामन्नम् । अतः सांप्रतं दोषस्य निवृत्तत्वात् राज्यं गृह्णन्त्वित्याशङ्कायामाहुः **अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितमिति** ।

अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं
देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।
उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो
क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचकम् ॥ १४ ॥

अनेन इहामुत्र दोषप्रदर्शनपूर्वकं वैराग्यं निरूप्यते । **अथो** दोषगमनानन्तरं **राज्यं न स्पृहयामहे** । राज्यस्य स्वरूपतो दोषमाह **मृगतृष्णिरूपितमिति** । अर्थशून्यमिति यावत् । अस्य करणं त्वतिदुष्टमित्याह **देहेनोपासितव्यमिति** । न हि राज्यमात्मना सेव्यं किंतु देहेनैव देहस्तु विद्यमानदशायाम् । अग्रे च दुष्टमिति दोषद्वयमाह **शश्वत्पतता** सर्वदा मृत्युग्रस्तेन **रुजां भुवा** रोगोत्पत्तिस्थानेन अतः स्वतः परिकरतश्च दुष्टत्वात् वयं **न स्पृहयामहे** । एवमैहिकफले दोष उक्तः । पारलौकिकेप्याह **क्रियाफलं च प्रेत्य न स्पृहयामह** इति । क्रिया यागादिस्तस्य फलं स्वर्गादिः तदपि प्रेत्यैव मृत्वैव प्राप्तव्यं लोका जातिभ्रंशप्राप्यमपि न मन्यन्ते कथं मृत्युप्राप्यं बुधो मन्यते । तत्रापि **कर्णमात्ररोचकं** दूरात् समीचीनमिति श्रूयते न तु समीचीनं स्पर्धासूयाभयादीनां तत्रैवाधिक्यात् ॥ १४ ॥

एवमैहिकामुष्मिकफलवैराग्यं निरूप्य ज्ञानोपदेशे स्वयमधिकारी इति ज्ञापयित्वा प्रार्थयन्ते **तन्नः समादिशोपायमिति** ।

तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
मतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १५ ॥

चरणस्मरणेनैवैतावद्दूरे समागतमिति निरन्तरस्मरणहेतुमेव प्रार्थयन्ते, उपायश्चेत् ज्ञायते तदैव साध्यं स्वाधीनं भवत्यतो **यथा** येनोपायेन **ते चरणाब्ज**विषयिका **मतिर्न विरमेत्** । स्वतो मतिस्थापनमशक्यमिति वक्तुं तद्विघातकं निर्दिशति **अपि संसरतामिह** इति । संसृतिरेव जननमरणरूपा भगवच्चरणस्मरणविस्मारिका । तर्हि तदभाव एव प्रार्थनीयः स्यात् कथं स्मरणोपायप्रार्थना तत्राहुः **अपीति** । संसरणं त्वभीष्टं भगवदीयमार्गोपयोगित्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रार्थयित्वा भगवतः षड्गुणख्यापकानि नामान्यनूद्य नमस्यन्ति **कृष्णायेति** ।

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सदात्मकत्वात्कालरूपत्वाद्वा वैराग्यहेतुः । **वासुदेवो** ज्ञानहेतुः, शुद्धसत्त्वं वसुदेव इति । **हरिः** श्रीहेतुः याद्यं दुःखं श्रियैव गच्छतीति । **परमात्मा** यशोहेतुः, सर्वोत्कर्ष एव यशः कारणम् । **प्रणतानां क्लेशनाशो** हेतुः वीर्यकार्यम्, **गोविन्द** इन्द्रत्वादीश्वरः, आदरे वीप्सा । आदरेण नमनं सर्वकार्यसाधकमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

ततो यज्जातं तदाह **संस्तूयमानो भगवानिति** ।

श्रीशुक उवाच—**संस्तूयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबन्धनैः ।**
तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा ॥ १७ ॥

महान् स्तुतिप्रियो भवत्येव । अत उक्तं **भगवानिति** । महद्भिः स्तुतस्तुष्यतीति ज्ञापयितुं **राजभिरिति** । मोचनेन गतार्थतां वारयति **मुक्तबन्धनैरिति** सङ्कल्पाप्तफलैर्वा । धार्ष्ट्ये क्रोधमकृत्वा वरदाने हेतुः **करुण** इति । **तातेति** परीक्षित्संबोधनमप्रतारणाय । **शरण्य** इति स तस्य सहजो धर्म इति । **श्लक्ष्णा** वाणी श्रवणमात्रेण सुखदात्रीति । शब्दोऽपि पञ्चमो विषयो निरूपितः ॥ १७ ॥

जिज्ञासार्तौ तदधिकारे द्वयमस्तीति वै हरिः ।
सात्त्विकेभ्यो मुख्यशास्त्रं सगुणं प्राह योग्यतः ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तन्नः समादिशेत्यत्र **भगवच्चरणेति** भगवच्चरणस्मरणे जायमाने सति **विस्मारिका** चरणस्येति शेषः ।

संस्तूयमान इत्यत्र–**शब्दोपीति** 'पिबन्त इव चक्षुर्भ्याम्' इति श्लोके रूपरसगन्धस्पर्शा निरूपिताः । अत्र शब्दोपि निरूपित इत्यपिशब्दः ।

स्वकीयान् षड्गुणान्प्राह पङ्क्तिः सर्वत्र दुर्लभान् ।
भक्तिदानं बुद्धिशंसा राज्यदोषः कृपाकृतिः ॥
ऋणत्रयं निराकृत्य तत्र चिन्ता विरागता ।
एवं धर्मैर्हरिप्राप्तिरिति वाक्यार्थसङ्ग्रहः ॥

जरासंधवधेन तेषां शरीराणि मोचयित्वा स्तुत्या तुष्ट आत्मनो मोचयति **अद्य-प्रभृतीति** पङ्क्तिः ।

श्रीभगवानुवाच—**अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ।**
सुदृढा जायतां भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा ॥ १८ ॥

आदौ तैर्यत्प्रार्थितं स्मृतिविच्छेदो मा भवत्विति तत्रोत्तरमाह **अद्यप्रभृति वो** युष्माकं **मयि सुदृढा भक्तिर्जायतामिति** । अत्यन्तस्नेह एव नित्यं स्मरणमिति सिद्धान्तः प्रयोजनसाधकत्वं त्वौपाधिकं संस्मरणहेतुः, तदप्याह **मयि आत्मनि अखिलेश्वर** इति । अन्तर्बहिरावश्यकसेव्य इति । **भूपा** इति संबोधनं तारतम्यज्ञानार्थम् । **बाढं** यथेष्टं इदं यथावदा**शंसितमेव** दत्तं न त्वपूर्वम् ॥ १८ ॥

तर्हि आशंसायां दोषो भविष्यतीत्याशङ्क्य साध्वाशंसितमित्याह **दिष्ट्या व्यवसितं भूपा** इति ।

दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवन्त ऋतभाषिणः ।
श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥

एतादृशो व्यवसायो न साधारणानां भवति । निरन्तरस्मरणोपायप्रार्थनाविषयः । किंच । **भवन्त ऋतभाषिणः** राज्यस्यानर्थहेतुत्वभाषणं भवतामन्तःकरणपूर्वकं सत्यमेव यतः अहमपि **श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं नृणामुन्मादकमेव पश्ये** । श्रीसहितं यदैश्वर्यं तेन यो **मदोन्नाहः** मदबन्धनं सर्वदा मदस्थितिः तत् नृणामुन्मादकं भ्रान्तिं जनयतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमहं **पश्य** इति ॥ १९ ॥

अत एव बहवो मया तस्मान्मदात्त्याजिता इत्याह **हैहय** इति ।

हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ।
श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥

यद्यद्यैव एत एव त्याजिताः स्युः तदा अविवेकदशायां मात्सर्यमपि भवेत् पूर्वमप्येवंभावे तु 'न दुःखं पञ्चभिः सह' इतिवन्न दोषः संभवति सुतरां ते चेन्महान्तः अतस्तेषां महत्त्वसिद्ध्यर्थं नामानि गृह्णाति । **हैहयः** सहस्रार्जुनः । **नहुषः** ययातिपिता । परशुरामेण इन्द्राण्या च भ्रंशितौ । **वेनो** ब्राह्मणैः । **रावणो** रामेण । **नरको** मयैव । **अपरे** चैवंभूताः

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां **सद्गुणमिति** षड्गुणप्रतिपादकमित्यर्थः ।

हिरण्यकशिपुप्रभृतयः शतशः सन्ति **श्रीमदात् स्थानाच** च्याविताः राज्यं शरीरं च दूरीकृतमिति । देवा नहुषादयः दैत्या हिरण्यकशिपुप्रभृतयः **नरेश्वरा** अर्जुनादयश्चेति त्रिगुणा अपि स्थानभ्रष्टाः क्रियन्ते ॥ २० ॥

अतो मदे सति स्थानभ्रंशो भविष्यतीति निश्चित्य मदं परित्यज्य मदुक्तं कुरुतेत्याह **भवन्त** इति ।

भवन्त एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमन्तवत् ।
मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥

एतत् पूर्वोक्तं भ्रंशरूपमनुभवयुक्तिभ्यां विशेषतो ज्ञात्वा । देहादौ वैराग्यं कर्तव्यमिति वदन् प्रथमं देहदोषमाह **देहादि** देहराज्यादिकम् । **उत्पाद्यं** केनचिदुत्पाद्यते न तु नित्यं सहजम् । अत एव **अन्तवत्** नश्वरं एतत् ज्ञात्वा देहरक्षायां शिथिलप्रयत्नाः सन्तः तेन स्वत एव दैववशात् विद्यमानेनाध्वरैर्यागैर्**मां यजन्तः धर्मेण प्रजा रक्षथ** । राज्ञः प्रजापालनं यज्ञाश्च धर्माः ॥ २१ ॥

साधारणं धर्ममाह **वितन्वन्तः प्रजातन्तूनि**ति ।

वितन्वन्तः प्रजातन्तून् सुखं दुःखं भवाभवौ ।
प्राप्तं प्राप्तं च सेवन्तो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥

गृहस्थस्यैवैष धर्मः सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति वक्तुं नाश्रमान्तरमुपदिशति **प्रजातन्तून्** सन्ततिपरंपराम्, **वितन्वन्तः** विशेषेण संपादयन्तः, तदनन्तरं **सुखं दुःखं भव** उद्भवः, **अभवो** हानिः । एतच्चतुष्टयं साध्यसाधनरूपं दैववशात् **प्राप्तं प्राप्तं** सकृत् क्लेशं प्राप्य निवृत्ते रोगे पुनरागते पूर्वानुभूतदुःखभयात्तन्निराकरणार्थं यत्नो न कर्तव्य इति सूचयितुं वीप्सा । चकारादन्यान्यपि सुखदुःखसाधनानि प्राप्तानि । सहने साधनं **मच्चित्ता** इति कृष्णोऽस्ति मम, किमनेन समीचीनेनासमीचीनेन वेति निश्चित्य यथाप्राप्तार्थानुभवः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं कृते यद्भविष्यति फलं तत्साधनसहितं निर्दिशति **उदासीना** इति ।

उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ।
मय्यावेश्य मनः सम्यङ् मामन्ते ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

स्वेषु धनबन्ध्वादिषु देहधर्मादिषु च **उदासीना** भवन्तु मा भवन्त्विति रागद्वेषरहिताः । न केवलं बहिर्मुखताभाव एव प्रयोजकः किंत्वात्मरमणमपि एतदुभयसिद्ध्यर्थं धृतभगवद्व्रताः । एवं साधनैर्यावज्जीवं **मयि सम्यङ् मन आवेश्य अन्ते** मरणसमये

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उदासीनाश्चेत्यत्र–मध्य इति प्रयत्नेन देहनाशे देहस्य बीजं देहहेतुभूतं कर्म तिष्ठेदेव तदा जन्मान्तरं स्यादेवेत्यर्थः ।

ब्रह्मस्वरूपं **मां यास्यथ** गमिष्यथ । मध्ये देहनाशार्थं प्रयत्ने देहे बीजं तिष्ठेत्, अतो देहान्तस्यैव प्रतीक्षा कर्तव्या । मत्स्मरणमेव कर्तुं शक्यं कार्यसाधकं च ततश्च मत्प्राप्तिरेव भविष्यति । मम ब्रह्मत्वात्तत्फलं मोक्ष एवेति फलं तत्स्तुतिश्चोक्ता ॥ २३ ॥

एवं निरभिमानस्थितिं प्रेमभक्तिं निरन्तरस्मरणमन्ते मोक्षं च तेभ्यो दत्त्वा कृतार्थानपि लोकपुरस्कारार्थं लौकिक्या परिचर्यया संस्कृतान् कृतवानित्याह **इत्यादिश्येति** त्रिभिः ।

श्रीशुक उवाच—**इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः ।**
तेषां न्ययुङ्क्त पुरुषान् स्त्रियोमज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥

यतः **कृष्णः** सदानन्दः भक्तसुखार्थमेव गृहीतावतारः । साधनसंपत्त्यर्थमाह **भुवनानामीश्वर** इति । **तेषां** प्रथमं **मज्जनकर्मणि** स्नानकर्मणि **पुरुषान् स्त्रियश्च न्ययुङ्क्त** । श्रमापनोदः पुरुषैः सौष्ठवं स्त्रीभिरित्युभयविनियोगः । अमज्जनकर्मणि मज्जनकर्मणि वा येषु कर्मसु कृतेषु मज्जनममज्जनं वा प्राप्नोतीति श्मश्रुकर्मोन्मर्दनादिषु मज्जनं तिलकादिष्वमज्जनमिति ॥ २४ ॥

सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत ।
नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥

ततस्ते राजानो गृहे समागता इति **सहदेवेन** जरासंधपुत्रेण कृत्वा तेषां **सपर्यां** पूजां विधिवत्**कारयामास** । **भारते**ति धर्मकर्मणि विश्वासार्थम् । पूजायां प्रकारमाह **नरदेवोचितै**रिति । उत्कृष्टैः कञ्चुकोष्णीषादिभिर्**भूषणैः** कुण्डलादिभिः **स्रग्भिश्च**न्दनादिभिः ॥ २५ ॥

भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नातान् समलङ्कृतान् ।
भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्ताम्बूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २६ ॥

ततो **वरान्नेन** पक्केन **भोजयित्वा** पुनः सायं **सुस्नातान् समलङ्कृतान् विविधैर्भोगैर्**नृत्यगीतादिभिर्**युक्तान्** चकार । नृपभोगे प्रथमं ताम्बूलमिति अन्नवस्त्राणां सर्वसाधारणत्वाद् अवान्तरभेद एव भवति । तत्रापि **नृपोचितैः** ॥ २६ ॥

भगवत्संस्कृतांस्तान् वर्णयति **ते पूजिता** इति ।

ते पूजिता मुकुन्देन राजानो मृष्टकुण्डलाः ।
विरेजुर्मोचिताः क्लेशात् प्रावृडन्ते यथा ग्रहाः ॥ २७ ॥

पूर्वमन्यद्वारा संस्कृता अपि वाक्यैरुत्तमपदार्थदानैश्च **मुकुन्देन** पुनः **पूजिताः** सर्वे एव **राजानः मृष्टकुण्डलाः** रत्नोज्ज्वलकुण्डलाः सन्तः राज्यलक्षणं प्राप्य विशेषेण **रेजुः** पूर्वावस्थापेक्षयापि । तत्र हेतुः **क्लेशाद्विमोचिता** इति । क्लेशभोगानन्तरं पुनः संस्कारे अधिका कान्तिर्भवति । अत्र दृष्टान्तमाह **प्रावृडन्ते यथा ग्रहा** इति ।

पूर्वापेक्षयापि मेघापगमे ग्रहाः शुक्रादयः सोज्ज्वला भवन्ति वृष्ट्या मेघगत्या च मध्ये स्थिताः भूरेणवः अपगच्छन्तीति मलिनानां व्यवधायकत्वाभावात् ग्रहा उज्ज्वला भवन्ति। एवं पुरुषा अपि भोगेन पापनाशात् संस्कारेण वहिर्मालिन्याभावाच्च भूषणैरत्युज्ज्वला भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततो भगवान् स्वसङ्गे समानेष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह **रथान् सदश्वानिति ।**

रथान् सदश्वानारोप्य मणिकाञ्चनभूषितान् ।
प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥

सर्वे रथारूढाः कृताः । उत्तमाश्चाश्वा रथेषु योजिताः ते च **रथाः मणिकाञ्चना-दिभिर्भूषिताः।** ततः **सूनृतैरपि वाक्यैः** तान् नृपान् **प्रीणय्य ।** एवं कायवाङ्मनोभिः तान्सर्वात्मना सुखिनः कृत्वा **स्वदेशान्** तत्तद्देशान् **प्रत्ययापयत्** प्रस्थापितवान् । प्रत्यापत्तिः निरोधे आवश्यकी सा च गृहस्थितिपर्यन्ता अन्यथा सामिकृता स्यात् ॥ २८ ॥

एवं भगवत्पुरस्कृतानां स्वदेशगमनमाह **त एवमिति ।**

त एवं मोक्षिताः कृच्छ्रात्कृष्णेन सुमहात्मना ।
ययुस्तमेव ध्यायन्तः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥

लोके ये मोक्ष्यन्ते तेभ्यः प्रत्युत किंचिद्गृहीत्वा अगृहीत्वा वा शृङ्खलादिभ्यः केवलं पृथक् क्रियन्ते न त्वेवं सर्वसुखसाधनैः संयुज्यन्ते एते त्वेवं **मोक्षिताः** तत्रापि **कृच्छ्रा-** त्किंचिद्विलम्बे प्रमथनाथाय छिन्ना भवेयुरिति । यतः **कृष्णेन** सदानन्देन मोक्षे मोचक-धर्मानुप्रवेशादेवमित्यर्थः । महात्मा परं स्वोपकारव्यतिरेकेणैव परं मुञ्चति अयं तु **सुम-हात्मेति** स्वतः सर्वदानं युक्तं अतस्तमेव **ध्यायन्तो ययुः** भगवत्कृतानि च सं-माननादीनि । एतच्च स्मरणं तेषां युक्तमेव भगवान् भर्तेत्यावश्यकत्वात् न त्वनेनापि कृत-निष्क्रिया इति ज्ञापयन्नाह **जगत्पतेरिति ॥ २९ ॥**

स्वगृहं गताः आश्चर्याभिनिविष्टेभ्यः स्वगृहस्थेभ्यो जगुरित्याह **जगदुः प्रकृति-भ्यस्त इति ।**

जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ।
यथान्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ ३० ॥

एवमेव हि महापुरुषचेष्टितं भवतीति **महापुरुषस्य** भगवतश्चेष्टितम् । ततो निरभिमानतयैव पालनं कृतवन्त इत्याह **यथान्वशासदिति ॥ ३० ॥**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख

ते पूजिता इत्यत्र—**सोज्ज्वला** इति शुक्लादिवदुज्ज्वलशब्दोपि गुणगुणिनोर्वाचकः तथा चोज्ज्वलरूपयुक्ता इत्यर्थः ।

त एवमित्यत्र । महात्मेति परमिति । द्वयं । तत्रैकं परं त्वित्यर्थं । एकं परं शत्रु-मित्यर्थे ।

एवं तेषां जीवन्मुक्तावस्थां निरूप्य जरासंधवधस्य मुक्त्युपयोगित्वमुक्त्वा भक्तिधर्मोपयोगित्वं वक्तुमिन्द्रप्रस्थं प्रत्यागमनमुच्यते **जरासंधं घातयित्वेत्यादिपञ्चभिः ।**

श्रीशुक उवाच—**जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ।**

पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥

भीमसेनेन करणेन जरासंधहननम् । ब्रह्ममहादेवयोः तद्रक्षाभावे हेतुः **केशव** इति । कश्च ईशश्च तयोर्मोक्षदातृत्वादुपजीव्य इति । ततः अक्षताभ्यां **पार्थाभ्यां संयुतः** सन् पितृवधमस्मृत्वापि **सहदेवेन** देवांशेन **पूजितः प्रायात्** । पूर्ववत् द्वेषं परित्यज्य प्रकर्षेण निर्गत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं समागत्य दूरादेव स्वागमनं ख्यापितवन्त इत्याह **गत्वा ते खाण्डवप्रस्थमिति ।**

गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शङ्खान् दध्मुर्जितारयः ।

हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥

इन्द्रप्रस्थनिकटे खाण्डवदाहानन्तरं तत्र नगरं निर्मितमस्ति भगवता कौतुकातिशययुक्तं तत्र **गत्वा** । इन्द्रप्रस्थस्यज्ञापनार्थं **शङ्खान् दध्मुः** 'पाञ्चजन्यं हृषीकेशः' इति श्लोकोक्तान् । यतो **जितारयः** उत्साहेन वादितवन्तः । तस्य वादनस्य **स्वसुहृदां** हर्षजननं प्रयोजनं **दुर्हृदां** दुःखजननं च । प्रायेण रात्रौ समागताः ।

यदर्थं वादितवन्तः तज्जातमित्याह **तच्छ्रुत्वेति ।**

तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।

मेनिरे मागधं शान्तं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥

इन्द्रप्रस्थनिवासिनः सर्वे **प्रीतमनसो** जाताः । शब्दं श्रुत्वैव **मागधं शान्तं मेनिरे । राजा च प्राप्तमनोरथो** जातः ॥ ३३ ॥

एवमानन्दयुक्तेषु पुरवासिषु पश्चान्नयनानन्दं दातुं समागता इत्याह **अभिवन्द्याथ राजानमिति ।**

अभिवन्द्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ।

सर्वमाश्रावयाञ्चक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥

त्रयोऽपि क्रमेण प्रस्तावनानुसारेण वृत्तान्त**माश्रावयाञ्चक्रुः । आत्मना** भगवता

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जरासंधमित्यस्यामासे जरासंधस्येति जरासंधवधस्येत्यर्थः । व्याख्याने **भीमसेनेन करणेनेति** 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन' इतिवाक्याद्भगवदावेशेन कार्यसाधनसोक्तत्वाच्च करणत्वमेव युक्तम् । तथा च घातयित्वेति निवृत्तप्रेपणाद्धन्तेर्हेतुमणिणच् **ब्रह्ममहादेवयोरिति** ब्रह्मण्यत्वान्महादेवोपासकत्वाच्चोभयो रक्षासंभावना ।

स्वेन वा। यद्यप्यर्जुनेन कृतं न स्पष्टं तथापि शास्त्रयुद्धादिसंप्राप्तौ रक्षा तेनैव कृतेति ज्ञातव्यम्। अनुष्ठितस्य साधारण्येन निरूपणात् ॥ ३४ ॥

एवं श्रावणे युधिष्ठिरस्य भगवति मतिर्जातेत्याह निशम्येति।

निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकम्पितम्।
आनन्दाश्रुकणान् मुञ्चन् प्रेम्णा नोवाच किंचन ॥ ३५ ॥

यतो धर्मराजः अधिकारी। एतत्सर्वं केशवेनानुकम्पितं कृपया कृतमिति ज्ञातवान् न तु स्वभ्रातृपौरुषमिति। ततः प्रेमातिशयादानन्दाश्रुकणान्मुञ्चन् वाक्स्तम्भे जाते प्रशंसाभिनन्दनादिकं किमपि नोक्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चतुर्विंशाध्यायविवरणम् ॥ २४ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशे निरुद्धस्य राज्ञो धर्मो निरूप्यते ।
प्रतिबन्धविहीनस्य प्रेमगद्गदचेतसः ॥ १ ॥
आधिदैविकयज्ञोऽपि धर्मेत्र विनिरूप्यते ।
तत्रापि बाधकं कृष्णो न्यवारयदितीर्यते ॥ २ ॥
मोचनादेव राज्ञां हि तत्सेवाऽत्र निरूपिता ।
ब्रह्मण्यत्वान्मागधस्य ब्राह्मणेष्वत्र संशयः ॥ ३ ॥
अतः सर्वेऽत्र ऋषयो निरूप्यन्ते स्वनामतः ।
आधिदैविकयज्ञस्य सर्वोप्युत्कर्ष उच्यते ॥ ४ ॥
आध्यात्मिकस्तु तच्छेपः प्रधानार्थो यतः परः ।

पूर्वाध्यायान्ते भक्त्यानन्दपूर्णो जात इति निरूपितम् । इदानीं तादृशस्य मनोरथसिद्धिर्निरूप्यते । आदौ स भक्तो जात इति वक्तुं पूर्वमाज्ञापनेन भक्तविरुद्धकारी भूत्वा सांप्रतं तत्परिहारं कृतवानिति निरूप्यते पञ्चभिः । तत्र दोषपरिहारार्थं प्रथममुद्यममाह **एवं युधिष्ठिर** इति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ।**
कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥

स धर्मनिष्ठो महान् भगवदुपकारं श्रुत्वा ज्ञातभगवन्माहात्म्यः । **विभोः** स्वामिनः **कृष्णस्य** भक्तिरूपं स्वस्मिंश्चा**नुभावं** ज्ञात्वा नारदादिमुखतस्तन्निर्धारं च **श्रुत्वा** कृतार्थता जातेति **प्रीतः** सन् पूर्वकृतस्वापराधनिवृत्त्यर्थं **तं** भगवन्तं प्रति किंचित् **अब्रवी**दित्यर्थः ॥ १ ॥

आदौ भगवन्माहात्म्यमाह ये स्युरिति ।

युधिष्ठिर उवाच—**ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकाः सहेश्वराः ।**
वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥

त्रैलोक्यगुरवः त्रैलोक्ये उपदेष्टारः आज्ञापकाः ब्रह्मादयः वेदोक्तऋषयो वा । **सर्वे** च **लोकाः** प्राणिनो भूराद्यभिमानिदेवा वा । **सहेश्वरा** इन्द्रादिसहिताः । एवं वेदलोकपराः भगवतः **अनुशासनं** स्वस्यानधिकारित्वेन **दुर्लभं लब्ध्वा शिरसा वहन्ति** अत्यादरेण कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम्—**आधिदैविकेति** आधिदैविकयज्ञो भगवत्पूजा तस्यां बाधकः शिशुपाल इत्यर्थः ।

किमतो यद्येवं तदाह स भवानरविन्दाक्ष इति ।

स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।
धत्तेऽनुशासनं भूमंस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३ ॥

स एव सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमो भवान् । भक्तानुकम्पार्थमरविन्दाक्षः दृष्ट्यैवाप्यायनकर्ता जातः । एतादृशः दीनानां शोच्यानां तत्रापि ईशमानिनां दोषयुक्तानामनुशासनं स्वयं धत्ते । तत्कपटमानुषलीलाप्रदर्शनापेक्षयापि अत्यन्तविडम्बनमनुकरणम् ॥ ३ ॥

हीनानुशासनकरणस्य युक्तत्वं स्थापयित्वा अयुक्तं करोतीत्यप्ययुक्तमिति भूम्नोपि तद्युक्तमिति निरूपयति न ह्येकस्येति ।

न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥

यदि बहवो भवन्त्यात्मानः तदा गौणप्रधानभावे अन्यधर्माश्रयणं निषिद्धं भवति, एकत्वे तु जघन्यस्याप्यधमाङ्गस्य उत्तमाङ्गं सेवां करोतीति यथा पादप्रक्षालनं हस्तेन क्रियते तदा न विरोध इति भगवत एव जगत्येकस्य सत्त्वान्न विरोधः । युक्तिस्तु हिशब्दवाच्या निरूपिता । किंच यत्र द्वैतमिव भवति तत्रान्योन्यस्य हीनभावं मन्यते । अद्वितीयो भगवानेव सर्वत्र जगति वर्तत इति न भगवति किंचिद्दूषणमित्याह अद्वितीयस्येति । किंच । जीवानामयं धर्मः यत्कार्यप्रेरणं कार्यकारणं चेति न तु ब्रह्मणः शुद्धस्य । लीलयान्यधर्मस्वीकारे तु क उत्कर्षापकर्ष इत्याह ब्रह्मण इति । किंच । सर्वेषां नियन्ता भगवान् परमात्मा प्रेरकः सर्वानेव यथासुखं सर्वत्र प्रेरयति तत्र किमुत्कृष्टमपकृष्टं वा सर्वस्यापि भगवदधिष्ठितत्वाविशेषात् अन्यधर्मसंबन्धेऽपि न काचित् क्षतिः । यथा आकाशे अभ्रतमःप्रकाशाः तद्वद्भगवतीत्याशयेनाह परमात्मन इति । अत एव कर्मभिः स्वकीयैः कर्मरूपस्य परमकाष्ठापन्नस्य निर्लेपस्य तेजो न वा वर्धते न वा ह्रसते अलौकिकत्वाद्दृष्टान्तमाह यथा रवेरिति । उच्चनीचस्थाने किरणानां संबन्धेऽपि न काचिन्न्यूनता सर्वग्रहसंबन्धे वा न काप्युदयास्तमयौ ॥ ४ ॥

नन्वेवं सति कथं भगवान् सर्वेश्वरत्वमेव मन्यते न हीनभावं तथा सति जीवानामपकर्षबुद्ध्या नाशो भविष्यतीति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तथेत्याशङ्कायामाह न वै तेऽजित इति ।

न वै तेऽजितभक्तानां ममाहमिति माधव ।
त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ॥ ५ ॥

हे अजित कस्याप्यवश । ते भक्तानां ममाहमिति स्वाभिमानः कदाचिदपि स्वोत्कर्षस्थापको न भवति, उत्कर्षस्तु जीवानां पाञ्चभौतिकदेहयुक्तानां लक्ष्मीकृत एव भवति तस्यास्तु त्वमेव धवः । अतस्त्वयि को वाभिमानो भविष्यतीति भावः । किंच त्वद्भक्तानां न कस्मिंश्चिदपि त्रिविधाद्वैतयुक्तानाम् । द्रव्यादिभेदार्थं त्वं तवेति च

बुद्धिर्न भवति। 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति शास्त्रार्थानुसारेण तद्रूपा एव भवन्तीति तेषां सर्वात्मकता नित्यं स्फुरतीति न **नानाधीर्भेदबुद्धिर्भवति** । ननु सर्वेषामेव बुद्धि-रयुक्ता को विशेषो भक्तानामिति चेत् तत्राऽऽह **पशूनामिवेति** । अयुक्तापि बहिर्मुखानां भवतीति नानाबुद्धेर्भगवद्विषयत्वे न कोऽपि विशेष इत्याशङ्क्याह **वैकृतेति** । विकार-विषयिणी सा, न हि वस्तुतो नानात्वमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं स्वापराधं भगवतः सर्वात्मकत्वादिधर्मेणानुसंधानतः परिहृत्य निष्प्रत्यूहः सन् अभिप्रेतं राजसूयमारब्धवानित्याह **इत्युक्त्वेति** ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्त्वा याज्ञिये काले वव्रे युक्तान्स ऋत्विजः ।**
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

कालस्य प्राधान्यात् **याज्ञिये काल** इत्युक्तम् । राजसूयस्यापि द्वादशाह-प्रकृतित्वात् माघे मास्येवारम्भः सांवत्सरिकाणामपि स एव कालः । **युक्तान् ऋत्विजः** परंपरया प्राप्तान् अनिषिद्धान्वा प्रायेण सर्वानेव स्थविरान् विद्यातपोवृद्धान् अध्वर्य्वादिभावेन **वव्रे** । विघ्नशङ्कां वारयति **कृष्णानुमोदित** इति । **पार्थ** इति भगवतः साहाय्यं निश्चितं सूचितम् । **ब्राह्मणानिति** ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं सर्वक्रतुष्विति विद्यातपोवृद्धक्षत्रियव्युदासः । **ब्रह्मवादिन** इति ब्राह्मणानामयमुत्कर्षः ॥ ६ ॥

तान् गणयति **द्वैपायन** इत्यादिना ।

द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः ।
वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥ ८ ॥
अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।
वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥

त्रिंशदृषयोऽत्र गणिताः **अकृतव्रणान्ताः** । यद्यप्यत्र बहवो ब्राह्मणा श्रूयन्ते तथापि उत्तमा एतावन्त एवेति । सप्तदश ऋत्विजः, दश चमसिनः, एकधनिनस्त्रय इति दश दश उत्कर्षादिभावापन्ना वा उपलक्षणविधया गणिताः । एकादश प्रथमश्लोकोक्ताः ब्राह्मणा एव ब्रह्मविदः, विश्वामित्रादयो नव मध्यमाः, अथर्वादयो दश नव वा । **रामो भार्गव** एक इति । एते सर्वे महोपाख्यानाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न वै तेऽजितेत्यत्र त्रिविधाद्वैतेति 'भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतम्' इति त्रैविध्यं सप्तमस्कन्धान्तिमेऽध्याये स्फुटम् ।

अन्येऽपि राजानः ब्राह्मणाश्च समाहूता इत्याहुः **उपहूतास्तथा चान्ये** इति ।

उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ।
धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥

भीष्मादयो बन्धुश्रेष्ठाः, **द्रोणादयो** गुरवः, **कृपादयो**ऽपि मान्याः । सर्वमैत्री कृतेति ज्ञापनार्थं धृतराष्ट्रादीनामाकारणमाह **धृतराष्ट्रः सहसुत** इति दुर्योधनादिसहितः । **विदुरश्चापि** शूद्रयोनिरपि **महामतिरिति** बीजप्राधान्येन स्मार्तज्ञानपूर्णत्वात्समाकारणमुचितम् ॥ १० ॥

किं बहुना चत्वारो वर्णा जगति विद्यमानाः समाहूता इत्याह **ब्राह्मणा** इति ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः ।
तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥

यज्ञदिदृक्षायुक्ताः श्रद्धया अत्राधिकारो निरूपितः । न केवलमाकारणमात्रं किंतु सर्वे समागता इत्याह **तत्रेयुरिति** । अन्येषां स्त्रियः समायास्यन्त्येव । राज्ञां नायास्यन्तीति तासां कथनं **राज्ञां प्रकृतय** इति । **नृपेति** संबोधनं सादरम् ॥ ११ ॥

ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः ।
कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयांचक्रिरे नृपम् ॥ १२ ॥

राजसूयः साग्निचित्यो भवतीति 'इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत्' इत्युपाख्यानेन कर्षणं विहितम् । ततो **देवयजनं** देवा इज्यन्ते अस्मिन् स्थान इति तत्स्थानम् । **ब्राह्मणाः** स्वयं **स्वर्णलाङ्गलैः** पञ्चैर्द्वादशगवैर्वा **कृष्ट्वा** उप्त्वा च **तत्रैव यथाम्नायं** आम्नातानुसारेण **दीक्षयाञ्चक्रिरे** दीक्षां चक्रुरित्यर्थः । अभ्युत्सादयामित्यादिवत् अस्यापि 'आम्' प्रत्ययश्छान्दसः ॥ १२ ॥

यज्ञे पदार्थसमृद्धिमाह **हैमा** इति ।

हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ।
इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चिशिवसंयुताः ॥ १३ ॥

किलेति, लोकोत्र प्रमाणम् । **वरुणो** निधिपतिरिति सोऽत्र दृष्टान्तीक्रियते । **पुरेति** तस्यापीदानीं दुर्लभ इति सर्वोत्कर्षः । देवादयो **लोकपालाः** द्वीपान्तरस्था राजानश्च नागता भविष्यन्तीति तेषामाकारणमागमनं चाह **इन्द्रादय** इति । **विरिञ्चिशिवाभ्यां संयुताः** ॥ १३ ॥

सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
मुनयो यक्षरक्षांसि खगाः किन्नरचारणाः ॥ १४ ॥

सगणाः सेवकसहिताः आदित्यविश्वादयो वा गणदेवाः । **सिद्धगन्धर्वादयश्च** ।

मुनयोऽधिकारिणः सप्तर्षिरूपाः । **यक्षरक्षांसि** कुबेरपुलस्तिविभीषणादयः । **खगा** गरुडादयः । **किन्नराश्चारणाश्च** ॥ १४ ॥

राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ।
राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै ॥ १५ ॥

ततो द्वीपान्तरस्था **राजानश्च समाहूताः** चकाराद्ब्राह्मणा वैश्यादयश्च । **राजपत्न्यश्च सर्वश** इति । अगम्यस्थानेभ्योपि यतो **राजसूयं समीयुः** । **स्मे**ति प्रमाणम् । **राज्ञः पाण्डुसुतस्ये**ति । महता क्रियत इति तत्रागमनं न लज्जायै ॥ १५ ॥

ननु सर्वेषां निःशङ्कमागमने को हेतुरित्याशङ्क्य तमाह **मेनिरे कृष्णभक्तस्ये**ति ।

मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ।
अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ।
राजसूयेन विधिवत् प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥

अन्यस्य देशादिशुद्धिर्न भवतीति **सूपपन्नत्वम्** । अत एवातिसमृद्धिमपि दृष्ट्वा **अविस्मिताः** । ततो **याजका** ऋत्विजः **राजसूयेन महाराजमयाजयन्** । **देववर्चसः** इति तेषां यज्ञाभिव्यक्तिसामर्थ्यं सूचितम् । **विधिवदि**ति नानुकल्पः कस्मिन्नप्यंशे । पूर्ववदेव दृष्टान्तः **प्राचेतसमिवामरा** इति ॥ १६ ॥

सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ।
अपूजयन् महाभागान् यथावत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

ततो मुख्ये **सुत्येऽहनि** 'माध्यंदिनसवने दक्षिणा नीयन्ते' इति 'यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः' इति च दक्षिणादानप्रस्तावे सुत्येऽहनि राजा **याजकान्** ऋत्विजः, **सदसस्पतीन्** सभ्यान्, अन्यानपि **महाभागान् अपूजयत्** । **यथावदा**त्रेयादिपूजाप्रकारेण । **सुसमाहित** इति क्रोधलोभादिरहितः ॥ १७ ॥

अत्राधिदैविकपूजार्थं मुख्योऽयमेव याग इति विचार आरभ्यते । **सदस्ये**त्यादि ऋत्विग्भ्य इत्यन्तेन ।

सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ।
नाध्यगच्छन्ननैकान्त्यात् सहदेवस्तदाब्रवीत् ॥ १८ ॥

सदस्याग्र्यार्हा बहुदक्षिणे यागे सुप्रसिद्धाः । यथा याज्ञवल्क्याय गोसहस्ररूपा दत्ता । ब्राह्मणेषु ब्रह्मविदेव तदर्हतीति । यद्यत्र परब्रह्म न भवति मूर्तिं धृत्वा तत्र जीवानां मध्ये तदभिज्ञोऽपि महान् भवति यत्र पुनर्भगवानेवाविलुप्तमहिमा मूर्तीः परिगृह्य तिष्ठति तत्र किं पूर्वन्यायेन अनुकल्प एव कर्तव्यः आहोस्विद्भगवते देयमिति अनुकल्पेनापि समारम्भे तेनैव समाप्तिः कर्तव्येति । सर्वयागेषु ऋषिभिरनुकल्प एव समारब्धः तस्मादत्रापि ब्रह्मविदां मध्ये केनाप्यतिशयेन यो महान् भवति स एव पूजामर्हतीति

केचित् । तथा सति व्यासो वसिष्ठो वा भवति यज्ञानां सर्वत्र संस्थितेः उक्तत्वात् । प्रक्रियान्तरे मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया अन्याय्यत्वात् भगवानेवार्हतीत्यन्ये । एवमपि व्यासस्योभयरूपत्वात् कुलवृद्धत्वात् पितामहत्वाच्च स एवार्हतीत्यपरे । सर्वधर्माभिज्ञः भीष्मस्ततोऽपि ज्येष्ठ इति स एवार्हतीति केचित् । तस्यापि गुरुः परशुराम इत्यन्ये । सर्वत्र च नानाविधा युक्तयः प्रसरन्ति तत्र साधको हेतुः कोऽप्यव्यभिचारी नास्ति । ब्रह्मवित्त्वं भगवत्त्वं मान्यत्वं श्रेष्ठत्वमन्यद्वा साक्षात्परब्रह्मत्वं सर्वकलापूर्णत्वं सच्चिदानन्दविग्रहत्वं कृष्णस्य भगवतः कश्चिदेव जानाति । अतोंऽशत्वमेव साधारणमिति न सर्वेषां प्रथमतः संमतिः । ततः श्रेष्ठत्वं **विमृशन्तः** सर्व एव **सभासदः** कमपि सर्वोत्कृष्टं **नाध्यगच्छन्** । तत्र हेतुः **हेतोरनैकान्त्यादिति** । तत्र **सहदेवः** साक्षात्पूर्णपरब्रह्मत्वं सर्वदोषरहितं हेतुं मन्यमानः कृष्णे भगवति तत्साधयितुम**ब्रवीत्** । स हि ज्ञानकलावतारः सर्वज्ञो द्वादशवार्षिकमैष्यं जानाति तथाप्यपृष्टो न वदति । अत्र तु जिज्ञासायां सर्व एव पृष्टा भवन्तीति भगवत्प्रेरणया **अब्रवीत्** ॥ १८ ॥

आदौ साध्यं निर्दिशति **अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यमिति** ।

अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान् सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥

तत्र हेतु**र्भगवानिति** । भगवत्त्वं व्यासादिष्वप्यस्तीत्याशङ्क्याह **सात्वतां पतिरिति** । अन्ये हि कार्यार्थं भगवदंशपुरुषनिर्मितप्रपञ्चैकदेशार्थसिद्ध्यर्थं केनचिदंशेनावतीर्णाः कृष्णस्तु वैष्णवानां पतिरिति कालगृहे समागतान् कालं वञ्चयित्वानेतुमागत इति मर्यादारक्षार्थं पतित्वात् समागतः । अतो भगवदिच्छयैव कालसंबन्धिनो न तं जानन्ति । तस्मादयमव्यभिचारी हेतुः पूर्णभगवत्त्वमिति । ननु तथापि प्रकरणानुरोधेन पदार्थनिर्णयः कर्तव्यः प्रकरणमत्र देवानां प्रीतिः 'यक्ष्ये विभूतीः' इतिवाक्यात् न हि यत् सेवकेभ्यो देयं तत् स्वामिने दातुं शक्यते । लोकाः स्वामिदर्शनेऽपि न सेवकेभ्यः प्रयच्छन्तीत्याशङ्कायामाह **एष वै देवताः सर्वा** इति । यदि सर्वे देवाः प्रीणनीयाः तदा स्थानापेक्षया स्वरूपमुत्तममिति 'यावतीर्वै देवताः' 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना' इति वाक्यानुरोधं परित्यज्य साक्षात्सर्वदेवतारूपं भगवन्तमेव पूजयन्त्वित्यर्थः । वै निश्चयेनेति उपचारव्यावृत्तिरुक्ता । यथा 'अग्निः सर्वा देवताः' 'आपो वै सर्वा देवताः' इति तत्र तत्रोपाख्याने सर्वदेवत्वं तेषां गौणभावत्वेन निरूपितम् । यथा 'देवासुराः संयत्ताः आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता' इति तथाग्निरपि अपः प्राविशत् । 'स निलायत सोऽपः प्राविशत्' इति । एवं केनचिन्निमित्तेनैव सर्वेषां सर्वदेवतारूपत्वं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अर्हति ह्यच्युत इत्यत्र **गौणभावत्वेनेति** गौणो भावो येषां तादृशत्वेनेत्यर्थः ।

गौणमेव स्वभावत एव भगवान् सर्वदेवतारूपः 'कदाचित्सर्वमात्मैव भवति' इति पक्षे त एव देवा अत्र पूज्याः 'इन्द्रादयो बाहवः' इत्यादिवाक्याद्वा अधिदैविका एव यज्ञभाज इति। ननु तथापि कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले तत्र प्रवर्तमानस्य यागस्य ऋषीणां तदधीनत्वात् तद्देशतत्कालाभिमानिनी देवतैव प्रकरणवशात् पूजामर्हतीत्याशङ्क्याह देशकालेति। ननु तथापि योग्यं योग्येन संबध्यत इति प्राकृता धनादयः पदार्थाः कथं साक्षाद्भगवते दातुं शक्याः। लोकेपि विप्राय गुरवे स्वामिने नहि शूद्रः स्वकन्यां प्रयच्छति किंतु शूद्रायैवाधमायापि दातुं वाञ्छतीत्याशङ्क्याह धनाद्य इति। आदिशब्देन वस्त्राभरणानि गवादयश्चोच्यन्ते ॥ १९ ॥

एवं ब्रह्मत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् दानं समर्पितं ब्रह्मत्वं तु साधयति **यदात्मकमिदं विश्वमिति**।

यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः।
अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥

विश्वस्यैतदात्मकत्वे यशोदा प्रमाणं न केवलं लौकिकात्मत्वे ब्रह्मत्वमिति वेदार्थरूपत्वमप्याह **क्रतवश्च यदात्मका** इति। क्रतूनां तदात्मकत्वे वराहावतार एव प्रमाणम्। सर्वयज्ञस्वरूपत्वं प्रकटयन् तेन रूपेण प्रादुर्भूतो भगवान्। सर्वमग्नौ हूयत इति अग्निप्रीतिः कर्तव्येति प्रकरणपक्षेऽप्याह **अग्निरिति**। अयमेवाग्निः 'ब्रह्मा तर्हि अग्निः' इति श्रुतेः तादृश एव च होमः। योग्यत्वाय आहुतीनां भगवत्त्वमाह **आहुतय** इति। मन्त्राभिमानिनी देवता प्रकरणवशान्मुख्येत्याशङ्क्याह **मन्त्रा** इति। तथापि शास्त्रानुसारेण यो महान् भवति स एव ग्राह्यो न युक्त्या किंचित् कर्तव्यमित्याशङ्कायामाह **सांख्यं योगश्च यत्पर** इति। वेदादीनि पञ्चशास्त्राणि तत्र ब्रह्मत्वे यज्ञत्वे च सिद्धे वेदार्थः सिद्धः। सांख्यस्य त्वत्रैव तात्पर्यं एतस्यैव सर्वात्मत्वं स्नेहान्निश्चितम्। योगस्यापि ध्यानमूर्तिरयमेवेति **आत्मेति** च एतदर्थमेव चित्तवृत्तिरोधमिति 'आत्मन्येव वशं नयेत्' इति वाक्यात्तात्पर्यम्। चकारात्पशुपतिमतस्याप्यत्रैव। स्कन्दपुराणे महादेवेन स्कन्दं प्रत्युक्तत्वात् 'परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञानं परमं मतम्। शास्त्राणां निर्णयस्त्वेपस्तदन्यन्मोहनाय हि' इति। वैष्णवसिद्धान्ते तु न सन्देह एव। अतः सर्वशास्त्राणामत्रैव तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यदात्मकमित्यत्र स्नेहान्निश्चितमिति न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवतीत्यात्मन एव स्नेहविषयत्वेन सर्वस्नेहविषयत्वात् **सर्वात्मकत्वम्**। असुराणामासुरब्रह्मविद्यायां देहात्मवादस्य स्थापितत्वात्तान्प्रति भगवत आत्मत्वेनास्फुरणान्न स्नेह इति भावः। **चित्तवृत्तिरोधमिति** कुर्यादिति शेषः।

ननु तथापि ब्रह्मलक्षणाभावे कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह **एक एवाद्वितीयोऽसा**विति।

एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ २१ ॥

वेदान्तेषु एकं ब्रह्म अद्वितीयं ब्रह्मेति कचित् ब्रह्मलक्षणं कचिन्निर्णयशास्त्रे विश्वं ब्रह्मेति अत एव विश्वमिति प्रथमनाम । किंच, 'स आत्मानꣳ स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः । 'यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स आत्मा ब्रह्मे'ति 'यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्मेति' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिः सृष्टिप्रलयकर्ता ब्रह्मैव यस्तु सर्वान्तर्यामी सर्वप्रेरकः स ब्रह्मेति 'अन्तरो यमयति' इति श्रुतेः । एवं बहुवाक्यानुरोधेन सर्वमेव धर्मजातं भगवद्गतमित्यनुवदति । **एक** एवायं महतां दृष्टिरत्र प्रमाणं । ते हि सर्वत्र कृष्णमेव पश्यन्ति **अद्वितीय**श्च 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यादिवाक्यात् । तेषामनुभवोऽपि प्रमाणं सोऽन्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **असा**विति । 'सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः । तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः' इति मार्कण्डेयवाक्यात् पर्णपुटे तेनायमेव दृष्ट इत्यभिज्ञानाच्च । किंच । **ऐतदात्म्यमिदं जगत्** दुर्वाससा आरण्यके पर्वणि निर्धारितं अन्यथा शाकान्नमुष्टिभक्षणेन कथं ते तृप्ता भवेयुः । किंच । अयमेवा**त्मनात्माश्रयो** भूत्वा जगत् आत्मस्वरूपं **सृजत्यवति** हन्ति स्वयं त्वजः। अत्र प्रमाणं **सभ्या** इति संबोधनं संमत्यर्थम् ॥ २१ ॥

विविधानीह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ।
ईहते हृदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२ ॥

किंच । इहैव जगति **विविधानि कर्माणि जनयन्** यो वर्तते सर्वकर्माण्ययमेवोत्पादयति 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचम्' इतिवाक्यानुसारेण । अत्रापि प्रमाणं 'सभ्या' इत्येव । किंच । साक्षी चायं यतः **सर्वो**ऽपि लोकोऽसदादिः **धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते यदवेक्ष**यैव, न हि भगवदवेक्षाभावे श्रेयः सिद्ध्यति । अत्र वयमेव प्रमाणम् ॥ २२ ॥

तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥

तस्मात् साक्षात्पूर्णपरब्रह्मत्वात् सर्वानुपपत्त्यभावाच्च । **कृष्णायैव दीयतां परमार्हणम्** । तथाप्यस्मदपेक्षया कनिष्ठः मातुलेयः कथं दानमर्हतीत्याशङ्कायामाह **महत** इति । विश्वरूपप्रदर्शनात् 'पिता माता' इति वाक्याच्च महत्त्वं सिद्धं मोहार्थमेव च तस्याल्पत्वमिति, परंत्वल्पार्हणं न देयं किंतु **परमार्हणम्** । नन्वेवं कृते को विशेषः अलौकिकं च भवति अतो व्यासादिरेव कश्चित्पूजार्हो भवत्वित्याशङ्कायामाह **एवं चे**दिति । अत्र यदवः एव समानास्तिष्ठन्ति सर्व एवैकदा पूजयितुमशक्याः तत एकपूजायामन्यद्रोहो भवतीति प्रत्यक्षविरोधः । अथ 'योऽन्यां देवतामुपास्ते' इति श्रुतिविरोधश्च ।

अतस्तादृशाय देयं यस्मिन् दाने सर्व एव तृप्ता भवन्ति सोयमेवेत्याह **एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेदिति** ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः **सर्वभूतात्मभूतायेति** ।

सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥

सर्वभूतभूतः आत्मभूतश्च । वेदव्यासव्यावृत्त्यर्थं **कृष्णायेत्येकवचनकथनम्** । ननु तथापि गृहीतावतारः कदाचिदपि आत्मानं परिच्छिन्नं मन्येत तदा दोषादानमनुचितं स्यादित्याशङ्क्याह **अनन्यदर्शिन** इति । न तस्य क्वचिदप्यन्यदर्शनमस्ति किंतु सर्वमात्मत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः । प्रसङ्गाद्दोषान्तरमपि वारयति **शान्ताय पूर्णायेति** । **शान्तो** दानपात्रं **पूर्णश्च**, लोलुपता क्रोधश्च दोषौ । एवं निर्दोषपूर्णगुणपात्रे दाने अनन्तं फलं भवति ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥

एवं युधिष्ठिरमुक्त्वा स्वयमुद्यममकृत्वा **तूष्णींभूतः** अन्यथा पूजार्थं स्वयमेव बलात्सामग्रीं संपादयेत् । तत्र हेतुः **कृष्णानुभावविदिति** । स्वयमेव भगवदनुभावः सर्वेषां हृदयं प्रेरयिष्यति यद्यभिप्रेतोर्थो भविष्यति । अत्र भगवद्धर्माः प्रकटा भवन्तीति भगवदिच्छायां संदेहात् तूष्णींभावः । ततो भगवदिच्छया तद्वाक्यं सर्वसंमतं जातमित्याह **तच्छ्रुत्वेति** । **सर्व** एव सोऽर्थः सर्वयुक्तिसह इति **साधुसाध्वित्युक्त्वा** भगवन्तं सहदेवं **तुष्टुवुः** । दैत्यांशानां स्तोत्रं तेषां नाशप्रतिबन्धकमिति तत्र भगवदिच्छाभावात् **सत्तमा** एव तथोक्तवन्तः ॥ २५ ॥

ततः सर्वसंमतिं ज्ञात्वा शापादिभयं परित्यज्य भगवत्पूजार्थं प्रवृत्त इत्याह **श्रुत्वा द्विजेरितमिति** ।

श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ।
समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

सर्वैरेव **द्विजैरीरितं** राजत्वात्तेषां भावमपि जानाति तदाह **ज्ञात्वा हार्दं सभासदामिति** । अत्र वादिनामविवादं मन्यन्ते सभासदः तत इन्द्रियप्रेरकमन्तर्यामिणं तत्प्रेरितः सन् **समर्हयत्** । **प्रीत** इत्यन्तःकरणेन पूजनम् । **प्रणयविह्वल** इतीन्द्रियैः । शरीरेण तु पूजयत्येव ॥ २६ ॥

तत्पूजाप्रकारमाह **तत्पादाववनिज्येति** ।

तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
सभार्यः सानुगामात्यः सकुटुम्बोवहन्मुदा ॥ २७ ॥

चरणोदकधारणमतिश्रद्धाबोधकं अन्यथा 'अश्रद्धया' इति दानं व्यर्थं स्यात् । अतः

अपः लोकपावनीः शिरसा अवहत् । **सभार्य** इति संपूर्णः **सानुगामात्य** इति सेवकामात्यसहितः **सकुटुम्बश्च** । अनेन सर्वेषां श्रद्धा संमतिश्चोक्ता ॥ २७ ॥

ततः पीताम्बरादिभिः पूजनमाह **वासोभिरिति** ।

वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।
अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत् समवेक्षितुम् ॥ २८ ॥

योग्यत्वाय **पीतकौशेयैः** पीतपट्टवस्त्रैर्महाधनैर्भूषणैश्च पूजनम्, हर्षश्चान्तरस्थः । भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति ज्ञापयितुमाह **अर्हयित्वेति** । अश्रुभिः पूर्णे अक्षिणी यस्येति भगवद्दर्शनेन चक्षुस्तेजःप्रसवसहितं जातमित्यर्थः । ततो यथाभिलषितमपि न द्रष्टुं शक्त इत्याह **नाशकत्समवेक्षितुमिति** । दर्शनोपभोगेनापि तत्र व्ययितमिति तस्याधिदैविकसमाराधनं पूर्णमेव स्थितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

अयमुत्तमाधिदैविको धर्मो भवतीति ज्ञापयितुं सर्वसभाजनमाह **इत्थं सभाजितमिति** ।

इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥

कायवाङ्मनोभिः स्तोत्रं मात्सर्याभावश्चोच्यते । **प्राञ्जलय** इति कायिको व्यापारः । **नेमुरिति** मानसः । **जयेति** वाचनिको, मात्सर्याभावश्च । न केवलं तत्रत्यानां किंतु दिविष्ठानामपीति ज्ञापयितुमाह **निपेतुः पुष्पवृष्टय** इति । अयं धर्मः सर्वोत्तमो जात इति ज्ञापनार्थम् ॥ २९ ॥

दैत्यांशस्यानभिनन्दनं प्रद्वेषो निन्दा च भगवतश्चाभिप्रेतोऽर्थ इति स्वतस्तन्मारणं सर्वात्मकत्वात् तस्यापि भोगार्थं बाधकांशं निराकृत्य सायुज्यमपि निरूप्यते । तत्रादौ तद्दर्शनेन दैत्यक्षोभमाह **इत्थं निशम्येति** ।

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी
संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वासोभिरित्यत्र तेजःप्रसवसहितमिति तेजसः सकाशात्प्रसवो यस्य तादृशं जलं तत्सहितं चक्षुर्जातमित्यर्थः । चक्षुषस्तेजोंशत्वादिति भावः ।

इत्थं निशम्येत्यस्याभासे स्वतस्तन्मारणमिति शिशुपालाद्धेतोरेव शिशुपालमारणं निरूप्यते । न तु भगवतः । तत्र हेतुः **सर्वात्मकत्वादिति** तस्याप्यात्मा तदुद्यमाभावे कथं मारयेदित्यर्थः ।

सर्वेषामनुमोदनं स्तोत्रं च **निशम्य** विपरीतमदस्य दुष्टमदस्य यो **घोषः** सर्वलोकेषु वम्बारवः तदात्मको **दमघोषः** तत्सुतः बीजयोनिदोषेण दुष्टः **स्वतोऽपि** उपविष्टश्चेद्ब्रूयात्तदा सर्वोऽपि न श्रोष्यतीति **स्वपीठादुत्थाय,** भगवता स्वधर्मप्राकट्ये कृते सिंहासने भगवद्धर्मः प्रकटो जात इति स तत उत्थापित इति वस्तुस्थितिः। तस्यानधिकारं सूचयति **कृष्णगुणवर्णनेन जातो मन्युर्यस्येति**। स एव दैत्यांशो ज्ञेयः यो भगवत्संबन्धिनमर्थं श्रुत्वा न सहते संतप्तश्च भवति, प्रतिकूलं च वदति ततश्च दैत्यसंधानं यज्ञे न युक्तमिति भगवत्प्रेरणयैव तस्यातथावचनम्। अन्यथा वध्यो न भवतिः देवा मनुष्याः पितर एकत्र, असुरा रक्षांसि पिशाचाश्चैकत्र, 'अपाहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषदः' इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वथा निराकार्याः असुरादयः तत्रायं बन्धुवेषेण गुप्त इति अशक्यवधो भवति तदर्थमेतावन्निरूप्यते **उत्क्षिप्य बाहुमिति**। क्रियाशक्तिः स्वस्य महती इति सूचयति। इदं वक्ष्यमाणमाह **सदसीति**। तस्यापराधः सर्वजनीनो भवत्विति ज्ञापितम्। **सदसि सर्वानेव भगवते परुषाणि** अभीक्ष्णशः **श्रावयन्निति** सर्वेषामेव शत्रुरयमिति ज्ञापितम्। **अभीत** इति सर्वेषामशक्यवधः॥ ३०॥

तादृशस्य सर्वोपालम्भवाक्यमाह **ईशो दुरत्ययः काल इति**।

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः।
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते॥ ३१॥

सदसस्पतयो हि सभायां युक्तायुक्तं विचारयन्ति, अतस्तान् प्रत्युपालम्भ उचितः। यद्दैत्यांशः समीपे स्थितोऽपि न निवार्यत इति। यदत्रानुचितं जायते धर्मस्थाने तत्र हेतुः **काल** एव। स हि कदाचिद्धर्ममङ्गीकरोति कदाचिदधर्ममिति द्विःस्वभावः स च **ईशः** कस्याप्यनुल्लङ्घ्य इति कालमाहात्म्यवादिनी **श्रुतिः सत्यैव**। 'स कालो यद्वशे लोक' इति। कः कालस्त्वया विपरीतो धर्मो दृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह **वृद्धानामपि यद्बुद्धिरिति**। उभयथापि सभासदो वृद्धाः निन्दापक्षे सहदेवो बालः स्तुतिपक्षे शिशुपालः नाम्ना शिशुश्चासौ पालश्चेति। पलसमूहः पालः मांसराशिः न तु कश्चित्तत्र धर्महेतुरिन्द्रियवर्गो जीवो वा तिष्ठतीति पलाशानामेव योग्यः कालस्यैतद्विपरीतं यदेतद्वाक्येनापि वृद्धानामपि बुद्धिः भेदं प्राप्स्यतीति। स्वस्यानुगुणः काल इति एकोपि सभायां तथा विरुद्धं वदामीति ज्ञापितवान्। एतद्द्वितीयं सभासदां दूषणम्॥ ३१॥

पुनः स्ववाक्यश्रवणार्थं तान् स्तौति **यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा** इति।

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम्।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे॥ ३२॥

'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता' इति पात्रस्वरूपं ये जानन्ति ते **पात्रविदः** तेषां **श्रेष्ठाः** पात्रसूक्ष्मविदः अत एव **बालभाषितं** मम सहदेवस्य **माङ्गीकुरुत** बालवाक्येन पात्रनिर्द्धारो न कर्तव्यः किंतु स्वबुद्ध्यैव कर्तव्यः। यतो यूयं **सदसस्पतयः**

सभायां निवृत्तिप्रवृत्तिहेतवः तादृशा एव सर्वे भवन्त इत्यपि स्तुतिः । तादृशानामनुचितांशमाह **कृष्ण** इति । कृष्णशब्दो दुष्टमुखान्निर्गतः मालिन्ययोगान्मलिनमेव वक्ति तथैव शिशुपालाभिप्रायश्च । ततो योगात् तादृशः शिशुपाल एव भवति तादृशोयं यद्यस्मात् **अर्हणे** समीपे **संमतः** तिष्ठत्विति संमतः इदं सभासदामनुचितमित्यर्थः । यतो यज्ञे कालविलम्बो भविष्यति ॥ ३२ ॥

ननु भवानपि क्षत्रियः सन्निहितबन्धुः ततश्च समीपस्थितौ को दोष इति चेत्तत्राह **तपो विद्याव्रतधरानिति** ।

तपोविद्याव्रतधराञ्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ।
परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठांल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥

निन्दापक्षे लोकप्रसिद्ध एवार्थः **तपोविद्ययोः** पात्रलक्षण एव साधनं स्पष्टं व्रतस्यापि हेतुत्वम् 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' । व्रतशब्दो नियमवाचकः । किंबहुना भगवद्व्रतपर्यन्तं व्रतधारकाः अत्र सन्ति । पात्रगुणानुक्त्वा दोषाभावमाह **ज्ञानविध्वस्तकल्मषानिति** । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इतिवाक्यात् सर्वापेक्षया ज्ञानं पापनिवर्तकम् । एतावत्साधारणब्राह्मणेष्वपि संभवति यूयं तु **परमर्षयः** मन्त्रद्रष्टारः । अनेन पूर्वकाण्डप्रवर्तकत्वमुक्तम् । तत्रापि **ब्रह्मनिष्ठाः** उत्तरकाण्डस्य प्रवर्तकाः । लोके च तथात्वेन संमता इत्याह **लोकपालैश्च पूजितानिति** । लोकपालानामपि फलं दातुं शक्ताः ॥ ३३ ॥

सदसस्पतीनतिव्रज्य गोपालः कुलपांसनः ।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥

एतादृशान् **सदसस्पतीन् अतिव्रज्येति** । अतिक्रमदोषोऽप्युक्तः । तेषामेव समीपे स्थितिरुचिता न ममेति तत्र हेतुत्वेन स्वदूषणान्याह **गोपाल** इति । **कुलपांसन** इति । **यथा काक** इति च । पञ्च गुणाः सदसस्पतिषु । त्रयो दोषाः स्वस्य । इन्द्रियपालकः भूपालको वा क्षत्रियाधमः 'दशवेश्यासमो नृपः' इति दोषश्रवणात् । तत्रापि **कुलपांसनः** कुलाधमः येन चैद्यवंशः सर्वोऽपि निन्दितः । ते तु आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति । किंच । **यथा काकः पुरोडाशं** यदि कृष्णशकुनिरुपरि अतिपतेदिति सामीप्येऽपि दोषश्रवणात् । स बहिःस्थितमेव बलिमर्हति न तु वेद्यां स्थितं **पुरोडाशं** तत् सामीप्येऽपि हविषो नाशात्तथा अहं **सपर्यां** पूजां सामीप्येन कथमर्हामि । निन्दायां तु बाल्येऽन्यायवृत्तित्वं पश्चात्परस्त्रीहरणादिनाऽकीर्तिजनकत्वम् । यथा वा अकाकः पुरोडाशं नार्हति कं सुखमकं दुःखं उभयरहितः अकाकः शुकादितुल्यः स यथा **पुरोडाशं** कर्ममार्गं नार्हति तथा अहमपि **सपर्यां** नार्हामीत्यर्थः । वेदरक्षकः कुलपान् कुलपवित्रकरणदक्षान् कुलरक्षकान्वा अंसेन नयतीति सत्परिपालकत्वं निरूपितम् । भौतिककर्माध्यक्षत्वं च नार्हतीति भगवत्परत्वेऽपि केचिद्योजयन्ति तच्छब्ददुष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥ ३४ ॥

पुनः स्वनिन्दार्थं दूषणान्तरमाह **ययातिनेति** ।

ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ।
वृथापानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥

ययातिना हि चत्वारः पुत्रा निन्दिताः । एकः पूरुः स्तुतः । अथवा । **ययातिना एषां** पाण्डवानां कुलं शप्तं यत् पुत्रवयसा मातुः संभोगः कृतः । स कथं परंपरयापि दोषसंबन्धात् कथं पूतो भवेत् । अत एषां गृहे कथं भगवान् **सपर्यामर्हति** सद्भिश्च तेन वा हेत्वन्तरेण वा विगर्हितं **शश्वद्वृथापानरतं** च । एवमेतत्साधारणदूषणम् । तद्ययातिवंशोद्भवः **सपर्या** समीपं वा कथमर्हति ॥ ३५ ॥

कुलनिन्दां कृत्वा कुलोद्भवं निन्दति **वर्णाश्रमेति** ।

वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।
स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥

वर्णा आश्रमाश्च चत्वारः कुलं क्षत्रियत्वजातिः एतत्रितयेनाप्य**पेतः** भगवानेव वर्णाश्रमकुलरूप इति तदपेतः शिशुपाल इति तस्य तथात्वम् । **सर्वैरेव धर्मै**र्भगवद्वैमुख्या**द्बहिष्कृतः** । ततः **स्वैरवर्ती** स्वैर्बन्धुभिः सह वर्तनशीलोऽपि न भवति अन्यथा स्नेहमेव कुर्यात् । अत एव **गुणैः** तपआदिभि**र्विहीनः सपर्यां** समीपं वा **कथमर्ह**तीत्यर्थः । केचिद्भगवत्पक्षेऽपि गुणातीत इति वर्णाश्रमकुलरहितत्वं देहाभावात्, धर्मराहित्यं इन्द्रियाभावात्, स्वैरवर्तित्वं स्वेच्छावर्तित्वं तेनान्तःकरणाभावश्चेति तेन त्रितयरहितः त्रितयसहितयोग्यसपर्यां कथमर्हतीत्याहुः ॥ ३६ ॥

कुलस्वरूपनिन्दे निरूप्य व्यवहारतो निन्दामाह **ब्रह्मर्षिसेवितानिति** ।

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥

ननु को दोषो भवत्स्वित्याशङ्कायामाह **एते** वयं **ब्रह्मर्षिसेवितान्** कुरुक्षेत्रादिदेशान् विधायधर्मनाश्रित्य **अब्रह्मवर्चसं समुद्रं** मुद्रासहितं पाखण्डमाश्रित्य **दस्यवो** भूत्वा **प्रजा बाधन्त** इति । अथवा । भगवत्सान्निध्यात् तान् स्तौति एते **ऋषयः ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान्** ज्ञानकर्मादिसहितान् **परित्यज्य ब्रह्मणोऽपि** वर्चो दीप्तिर्यस्मात् तादृशं **समुद्रं** मुद्रासहितं भगवन्तं चक्रपाणिं **दुर्गमाश्रित्य अदस्यवो** भूत्वा इन्द्रियादिद्वारा कस्यापि विषयस्य ग्रहणमकृत्वा प्रकर्षेण जाताः इन्द्रियवृत्तीर्वलिष्ठाः **बाधन्त** इति भगवदाश्रयत्वादेव भवन्तः कृतार्था इति तेषां स्तुतिः समुद्रस्याब्रह्मवर्चस्त्वं प्रदरत्वात् शप्तत्वात् 'सिन्धोस्तटे चन्द्रमागाम्' इति वाक्यानुसारेण अब्रह्मवर्चस्त्वित्या वा । वस्तुतस्तु भगवन्मोहितः क्रीडार्थं स्वीकृतानिवान्यधर्मान् स्वीकृत्य निन्दतीति स्वकीयस्योपालम्भ इव महत्त्वख्यापका स्तुतिरेव भवति ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवमादीनीति** ।

एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किंचिद्भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ३८ ॥

अभद्राण्यमङ्गलवाक्यानि अन्तर्मङ्गलस्य नष्टत्वात् 'यद्धि मनसा ध्यायति' इति वाक्याच्च अमङ्गलवाक्यान्येवोक्तवान् । तदा **भगवानप्येतच्छ्रुत्वा न किंचिदुवाच** । प्रतीकारार्थं कायिकं वाचिकं वा न संपादितवान् । तूष्णींभावो वधानुकल्प इति केचित् । अवगणनायाः कृतत्वात् । 'वधानुकल्पः सद्द्रोहे' इति । वस्तुतस्तु । धर्मे तद्वाक्यानां बाधकत्वाभावात् कुबुद्धिरयमित्युपेक्षितः । ननु वाग्बाणाः बाणापेक्षया परुषाः इति कथमुपेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह **यथा सिंह** इति । न हि शृगालशब्दे सिंहसमीपेऽपि जायमाने सिंहनिन्दारूपोर्थोऽस्ति अभिमानेन कल्पयित्वा तं च सदृशीकृत्यान्य एव शृगालः शब्दं करोति न तु सिंहः सिंहतुल्यो वा, सिंहपदेन मारको निरूप्यते वर्णविपर्ययात् अतो मारयिष्याम्येवैनम् । किं वाचनेनेति तूष्णींस्थितः । नापि तदुक्ता धर्मा भगवति सन्ति येन मर्मभेदः स्यात् । नापि निन्दितानर्थान् भगवान् परिगृह्णाति येन निन्दके क्रोधः स्यात्, अतो भ्रान्तवाक्यादुपेक्ष्यमेव ॥ ३८ ॥

अन्ये पुनर्बहिर्मुखाः भगवन्निन्दनमेतदिति मत्वा तत्र स्वस्य निरुद्धत्वान्न श्रोतव्यमिति शापं दत्त्वा गतवन्त इत्याह **भगवन्निन्दनं श्रुत्वेति** ।

भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ।
कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपन्तश्चेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥

तत्तु **दुःसहं** कर्णयोरपि कठिनं निन्दासहितसभायां ये स्थिताः **ते कर्णौ** स्वस्य **पिधाय चेदिपं** शिशुपालं **रुषा शपन्तो निर्जग्मुः** ॥ ३९ ॥

एवंकरणे धर्म इत्याह **निन्दां भगवतः शृण्वन्निति** ।

निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः स्वकृताच्च्युतः ॥ ४० ॥

अपकर्षवाक्यं **निन्दा** । येनैव वाक्येन भगवत्यपकर्षप्रतीतिर्भवति तन्न श्रोतव्यं तया भगवद्भक्तस्य जनस्य अपकर्षप्रतीतिर्भवति, जनस्येति साधारणस्यापि । ततः कर्णौ **पिधाय नापयाति सोऽपि स्वकृताच्च्युतः** सन्नधो याति । भगवदुत्कर्षज्ञानार्थं हि सर्वोऽपि प्रयत्नः तदपकर्षे ह्यागते विपरीतं जातमिति स्वकृतस्य धर्मस्य वृथानाशात्स्वयं विपरीतज्ञानादधो याति । इदमशक्तविषयम् । शक्तानां तु धर्मश्चतुर्थे प्रतिपादितः । 'छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः' इति ॥ ४० ॥

पाण्डवास्तु भर्तुं मारयितुं च समर्था इति तन्मारणार्थं प्रवृत्ता इति **ततः पाण्डुसुता** इति ।

ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृञ्जयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसया ॥ ४१ ॥

पितृनाम्ना शूरत्वाय व्यपदेशः । आदौ **क्रुद्धाः** अन्यथा मातृभगिनीपुत्रत्वात्स्नेहः प्रतिबन्धको भवेत् । **मत्स्या** विराटवंशोद्भवाः, **कैकयाश्च** भरतपूर्वजा वैष्णवाः, **सृञ्जयाः** द्रुपदवंशजाः । एते चतुर्विधा अपि **उदायुधाः समुत्तस्थुः** । स्वमरणसंदेहं वारयति **शिशुपालजिघांसयेति** ॥ ४१ ॥

ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो जगृहे खड्गचर्मणी ।
भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥

शिशुपालोऽपि क्रियाशक्तौ सर्वाधिक इति 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्'इति पाण्डववधार्थम**संभ्रान्तो** भूत्वा **खड्गचर्मणी जगृहे** ततोऽन्यैः अनुचितं क्रियत इत्युक्तः तान् नि**र्भर्त्सयन् कृष्णपक्षीया** एत इति साक्षाद्वधसाधनं गृहीतवान् । स्वस्य च रक्षासाधनं **राज्ञः सदसि** इति नात्र ब्राह्मणशापशङ्केति सूचितम् । **भारतेति** विश्वासार्थम् ॥४२॥

ततो भगवान् एनं तदपेक्षया बलिष्ठं मत्वा अमोघवीर्यं च स्वार्थं यतन्त इति 'भक्तद्रोहे वधः स्मृतः' इति शास्त्रं पुरस्कृत्य स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह **तावदुत्थायेति** ।

तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा ।
शिरः क्षुरान्तचक्रेण चिच्छेदापततो रिपोः ॥ ४३ ॥

भगवत्त्वात्स्वस्य पूर्णा शक्तिः अत एव **स्वान्** भक्तान् **निवार्य स्वयं चक्रेण शिरश्चिच्छेद** । सोऽपि भक्तः कथमेवं कृतवानित्याशङ्कायामाह रुषेति । भगवद्रोषधर्मेण स मारितः भगवद्भक्तेषु तस्य रोषजननात् तत्रापि शिरश्चिच्छेद । येन मार्गेण सा वाङ् निर्गच्छति । अलौकिकेन भगवत्सामर्थ्येन स मारित इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह **क्षुरान्तेति** । क्षुरान्तवत्तीक्ष्णेन । तथा सति लोके भगवन्माहात्म्यं न स्यात् । साधनोत्कर्षस्तु कर्तुर्नापकर्षं संपादयति । **आपततो रिपोरिति** तस्यापराधो वधहेतुरुक्तः ॥ ४३ ॥

शब्दः कोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपाले हते महान् ।
तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥ ४४ ॥

ततस्तद्वधे **महान् शब्दो** जातः । **कोलाहलश्च** सर्वैः कृतः । **शिशुपाले हत** इति निमित्तं अनायासेन तन्मारणं चोक्तम् । ततस्तत्पक्षपातिनः दैत्यांशाः सर्व एव जीवरक्षार्थं युद्धमकृत्वैव जीवनार्थं **दुद्रुवुः** ॥ ४४ ॥

एवं धर्मार्थं तस्य वधं निरूप्य स चेज्जीवो न मुक्तो भवेत्तदा स्मशानत्वं तस्य स्थानस्य भवेदिति तद्दोषपरिहारार्थं मुक्तिमाह **चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरिति** ।

चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्युता ॥ ४५ ॥

हृदये स्थितं जीवाख्यं तज्ज्योतिः भगवदिच्छया सहजक्रियायुक्तं **वासुदेवं** मोक्षदातारमुपाविशत् । भगवत्पादयोः प्रविष्टं वैकुण्ठात्मकं तत्पुनर्लोकाय अन्तिकमित्यादिपदैः व्यापिवैकुण्ठस्यैव निरूपणम् । अन्यथा कृत्रिमवैकुण्ठात्त्याजनं व्यर्थं स्यात् । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य' इति न्यायात् । एतदन्यथानुपपत्त्यैव आराग्रजीवपक्ष एव मुख्य इत्यङ्गीकर्तव्यम् । सात्त्विकशरीरांशशेषेणेति मतमसङ्गतं ज्योतिरिति वाक्यात् । अन्यत्रात्मज्योतिःप्रकाराच्च 'गृहीत्वैतानि संयाति' इति वाक्यात्तस्य सहजक्रियापि सिद्धा केवलजीवस्य यथैतादृशं रूपं सिद्ध्यति तथोपपादितं निबन्धे । 'पश्यतां सर्वभूतानाम्' इति । सायुज्ये प्रमाणमुक्तं जीवस्वरूपनिर्धारश्च । प्रवेशः सर्वैर्दृष्ट इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **उल्केवेति** । निर्गमनप्रवेशनयोः तस्यादर्शनं **खात्** आकाशा**च्युता** ॥ ४५ ॥

एवं निःशङ्कप्रवेशमुक्त्वा भगवन्निन्दाकर्तुः कथं सायुज्यमिति शङ्कां वारयति **जन्मत्रयेति** ।

जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरम्भया धिया ।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ ४६ ॥

वैकुण्ठात्पतितस्य हिरण्यकशिपुरावणशिशुपाललक्षणजन्मत्रये **अनुगुणित**मावर्तितं **यद्वैरं** अपकारवधादिना तेन यः **संरम्भः** क्रोधसंरम्भः तद्युक्तया **धिया** वैरबुद्ध्या तं भगवन्तं **ध्यायन् तन्मयतामेव यातः** । तेन पेशस्कारिवत् भगवद्ध्यानेन भगवद्रूपो भूत्वा भगवति सायुज्यं प्राप्तवान् । अन्यथा जीवभावे भगवति स्थितजगत इव न सायुज्यं स्यात् । तस्मादिदं भगवद्रूपेण जन्म, तत्र कारणं **भाव** एव निरन्तरस्मरणमेव । यमेवार्थं निरन्तरं स्मरति स एव भवति ॥ ४६ ॥

एवं प्रसङ्गात् दोषनिवृत्तिं मोक्षं च निरूप्य प्रारब्धं यागं शिष्टं निरूपयति **ऋत्विग्भ्य** इति ।

ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ॥ ४७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चैद्यदेहोत्थितमित्यसाभासे स्मशानत्वमिति स्मशानत्वसंभावनाया उक्तत्वाद्दाहोपि तत्रैव कृत इति ज्ञायते । सुषुप्तावपि जीवस्य राहित्यात्प्राणस्थित्यैव शरीरस्य शुद्ध्यशुद्धिविचार इत्यशुचित्वान्निःप्राणशरीरदाहे स्थानस्य स्मशानत्वमन्यथा प्रज्वलिताग्नौ पुरुषदाहे गृहस्य स्मशानत्वं स्यात् । अत्र जीवस्य सायुज्यात्प्राणेन्द्रियादीनामत्रैव स्थितत्वात्सप्राणस्यैव शरीरस्य दाहः अतस्तन्मुक्त्युक्तया 'इहैव समवनीयन्ते' इति श्रुत्या प्राणस्य शरीरे स्थितिसूचनात्स्थानस्य स्मशानत्वशङ्का निरस्तेति भावः ।

ततो ऋत्विग्भ्यो **दक्षिणां** ततः **सदस्येभ्यः** यावन्तो वै सदस्या इति सर्वेभ्य एव । विपुलां वाञ्छितादप्यधिकामदात् । ततः सत्त्रत्रयानन्तरं साधस्कद्विरात्रसत्रानन्तरं **सर्वानेव** देवान् यज्ञभागभुजः तत्तत्स्थाने संपूज्य लौकिकानपि दानमानादिभिः । ततोऽवभृथस्नानं कृतवान् । **एकराडिति** एकराज्यं तस्य सिद्धमिति यागफलस्यानुवादः ॥ ४७ ॥

एवं सफलं यागमनूद्य भगवतैवैतत्सर्वं कृतमिति भगवच्चरित्रमुक्त्वा उपसंहरन् भगवतः प्रयाणमाह **साधयित्वेति** द्वाभ्याम् ।

साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभियाचितः ॥ ४८ ॥

राज्ञः क्रतुं राजसूयं **साधयित्वा कृष्णः** फलात्मापि साधनसाधनत्वेन स्वविनियोगं कारयित्वा संमोहनमुत्पाद्य यथा न ज्ञातं तथा योगं **साधयित्वा योगेश्वराणामपीश्वरो** दुर्ज्ञेयः । योगचर्या दुर्ज्ञेयेति सिद्धेऽपि यागे ते स्वात्मानं न ज्ञास्यन्तीति निश्चित्य कौतुकार्थमज्ञैः **सुहृद्भिरभियाचितः** सन् **कतिचिन्मासानुवास** ॥ ४८ ॥

ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥

ततो लीलान्तरं कर्तुं **राजानमनुज्ञाप्य** स्नेहवशाद**निच्छन्तमपि ईश्वरः** स्वास्वातन्त्र्यमवलम्ब्य यथागतं **सभार्यः सानुगामात्यः स्वपुरं ययौ** । ननु भगवत्कार्यं किमपि न सिद्धं महत्या संभृत्या किमित्यागतः किमिति गत इत्याशङ्कायामाह **देवकीसुत** इति । भक्तवात्सल्येन देवक्याश्च पुत्रो जातः तथेदमपि कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति **वर्णितं तदुपाख्यानमिति** ।

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।
वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ ५० ॥

नन्वत्र शिशुपालस्य स्वरूपं न सम्यगुक्तं तदकथने कथा न रसवतीत्याशङ्क्याह **मया** पूर्वमेव **वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः** पुनर्जातमिति **बहुविस्तरं** यथा भवति तथा तस्य शिशुपालस्योपाख्यानं **मया वर्णितं** तृतीये सप्तमे च ॥ ५० ॥

ततो राज्ञः सर्वपापक्षये महती शोभा जातेत्याह **राजसूयावभृथ्येनेति** ।

राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।
ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य आवभृथ्यमवभृथकर्म तत्र **स्नातो राजा** सर्वपापक्षये जाते **ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये** सर्वेभ्यः अधिकं **शुशुभे** । समानजातीयोऽपि ब्राह्मणादीनोऽपि सर्वोत्कर्षेण भात इत्यत्र दृष्टान्तमाह **सुरराट्** देवेन्द्र इवेति ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य साङ्गस्य फलमनूद्य प्रत्यापत्तिं वदन् सर्वेषां राज्ञां प्रतियानमाह **राज्ञा सभाजिता** इति ।

राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।
कृष्णं क्रतुं च शंसन्तः स्वधामानि ययुर्मुदा ॥ ५२ ॥

सर्वे सुरादयः सभाजिताः सात्त्विका राजसास्तामसाश्च । आधिदैविकमाध्यात्मं च उभयसमाराधनमध्ये अंशत्वेन प्रसङ्गाच्च स्वयं प्रीणिताः **मुदा स्वधामानि ययुः** ॥ ५२ ॥

राजसूयस्य फलं स्वाराज्यं सर्वसंतोषं चोक्त्वा भूभारहरणमपि तस्य प्रयोजनमिति तस्यापि बीजं तत्र जातमिति निरूपयति **दुर्योधनमृते पापमिति** ।

दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ।
यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥

दैत्यांशाः पूर्वमेव निराकृताः । अयं संनिहितबन्धुत्वेन छन्नः अन्तः स्थितः तथापि फले सिद्धे स्वदोषं प्रकटितवान् । ततो मानभङ्गं प्राप्य विमना गतः, यतः स **पापरूपः** कलेरवतारः । तादृशः कथं बन्धुरिति चेत्तत्राह **कुरुकुलस्यामयमिति** । ब्रह्मकल्पाद्येतत्पर्यन्तं कुरुवंशे यावत् पापमभूत् तदेवैकीभूतं दुर्योधनरूपेणाविर्भूतं अतस्तस्य बन्धुत्वं, पापत्वं चाविरुद्धमित्यर्थः । आमयो रोगः प्राणिनां सहजः धातुत्रवैषम्येण नित्यं भवति स कदाचित् प्रवृद्धः रोगव्यपदेशं प्राप्नोति तथायमपि पापरूप इति भावः । तस्योद्बोधे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाह **यो न सेहे श्रियं स्फीतामिति** । धर्मफलमधर्मो न सहते यथा आमयो गुरुभोजनम् । दृष्टादृष्टोपायाभ्यां **पाण्डुसुतस्य श्रीः स्फीता** जाता तादृशीं प्रसिद्धां **न सेहे** इति कुरुकुले रोगत्वम् ॥ ५३ ॥

एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह **य इदं कीर्तयेदिति** ।

य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।
राज्ञां मोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

प्रत्यहं पठेत्, किमित्येतत्तत्पठिष्यतीत्याशङ्कायामाह **विष्णोः कर्मेति** । इदं तु राजसूयाख्यं राज्ञः कर्म कथं भगवत्कर्मेत्यत आह **चैद्यवधादिकमिति** । शिशुपालवधः आदिर्यस्य । ततःप्रभृति सर्वं भगवत्कर्मैव, तर्हि तावदेव श्रोतव्यमित्याशङ्क्याह **राज्ञां मोक्षं वितानं चेति** । त्रयमेतत् तामसं राजसं सात्त्विकं चेति एतत्कीर्तनेन श्रवणेन च **सर्वपापैः प्रमुच्यत** इति । श्रवणादिफलं निरूपयन् तस्य धर्मस्योत्तमत्वमाह यथा स्वरूपत उत्तमत्वं वर्ण्यते तथा दृष्टफलसाधकत्वेनापि माहात्म्यमिति फलोक्तिः ॥५४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे पञ्चविंशाध्यायविवरणम् ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

षड्विंशोऽध्यायः।

षड्विंशे राजसूयस्य भूभारहरणे यथा।
कारणत्वं तदर्थं हि मानभङ्गो निरूप्यते ॥ १ ॥
यथान्यद्भगवत्कर्म मुख्यं कंसवधादिकम्।
राजसूयकृतिस्तद्वत् भूभारहतिकारणम् ॥ २ ॥
स्वातन्त्र्ये तु हरेरत्र गौणतेति निरूपणम्।
हरेः कथायां तस्मात्र न युक्तमिति निश्चयः ॥ ३ ॥
लौकिक्येव समृद्धिर्हि तस्याभिमतिकारणम्।
अतः सैवात्र पूर्वोक्तादधिका वर्ण्यते स्फुटा ॥ ४ ॥
तस्माद्भाषा लौकिकीयं भावादङ्गं न सर्वथा।
न विरोधस्ततः पूर्वैर्नाग्रिमैरपि वाचकैः ॥ ५ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते 'दुर्योधनमृते पापम्' इत्युक्तम्। तत्र राजा विस्तारं पृच्छति अजातशत्रोरिति द्वाभ्याम्। स्वयं सर्वं सावधानतया श्रूयत इति ज्ञापयितुं सार्धेन पूर्वोक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति।

राजोवाच—**अजातशत्रोस्तां दृष्ट्वा राजसूयमहोदयाम्।**
सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मनृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥
दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः।
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

वैरे कारणाभावः तामलौकिकीं राजसूयेन महानुदयो यस्या इति तां समृद्धिं दृष्ट्वा। पुलिङ्गपाठो वा। तस्य सर्वाह्लादकत्वमाह **सर्वे मुमुदिर** इति। ब्रह्मवादिनो वाक्यं सत्यमिति संबोधनम्। सात्त्विका राजसा एव निरूपिताः। **नृदेवा** इति नरश्च देवाश्चेति। **राजानो ऋषयः सुराश्च** इति त्रिविधा लोकान्तरस्थाः। **इति श्रुतमिति** श्रुतं समर्थनीयमिति त्वत्त एव च श्रुतमस्ति **नो**ऽस्माभिः सर्वैरेव। **भगवन्निति** ज्ञानार्थं प्रशंसा। **दुर्योधनस्य** बन्धोरपि कथं न मुत् तस्य सन्तोषाभावे **कारणमुच्यतामि**त्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

लौकिकसंपत्तिमाह **पितामहस्येति**।

ऋषिरुवाच—**पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः।**
बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥

संबन्धेन श्रवणप्रोत्साहो निरूप्यते, **महात्मन** इति महानुभावत्वात्। अन्येषां परिचर्यायां न काचन लज्जा, अत एव **बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन्**। यज्ञे बहूनि कार्याणि तत्र प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वं सर्वेषां वक्तुं सामन्यतो निरूप्यते ॥ ३ ॥

विशेषतो निरूपयति **भीमो महानसाध्यक्ष** इति ।

भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥

स एव तत्र नियुज्यते यो यस्मिन् कर्मणि महत्येव प्रीतो भवति । तत्र बहुभक्षकत्वात् **भीम** एव **महानसाध्यक्षः** कृतः, स हि बहु पाचयति । तथा **धनाध्यक्षः** धनरक्षकः दुर्योधनः, स हि पद्महस्तः यमर्थं स्पृशति सोऽक्षयो भवति । **सहदेवो** ज्ञानवान् ब्राह्मणादि-**पूजायां** नियुक्तः । **नकुलस्तु** अश्विनीकुमारपुत्र इति द्रव्याणां गुणदोषाभिज्ञत्वात् **द्रव्यसाधने** द्रव्याणां विनियोगार्थं परीक्षायां नियुक्तः ॥ ४ ॥

सतां शुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महात्मनः ॥ ५ ॥

तथा **सतां** सेवायां जिष्णुरर्जुनः, स ह्युपासितवृद्धः सेवां जानाति । **कृष्णः पादावनेजन** इति । भगवतः अनङ्गत्वे दुर्योधनदृष्टौ सर्वोत्तमत्वं न स्फुरिष्यतीति ब्रह्मण्यत्वात्तत्र विनियोगो वर्ण्यते । इदमेव हि भगवत आधिक्यं भृगुपरीक्षायां निरूपयिष्यते । **परिवेषणे द्रुपदजा** द्रौपदी अमृतहस्ता । **कर्णो दाने** अत्युदारत्वात् । **महात्मन** इति बहुदानेऽपि राज्ञः संतोष एवेत्येतदर्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ ६ ॥

युयुधानादयः सर्वे एव नानाकर्मसु वैषम्याभावार्थं नियुक्ताः । **युयुधानः** सात्यकिः यादवोऽप्यर्जुनशिष्यः । **विकर्णादयो**ऽपि बान्धवाः । **बाह्लीकः** शंतनोर्भ्राता, तस्य पुत्रा भूरिश्रवआदयः । **संतर्दनादयश्च** गोत्रजाः । सर्वेषां कथनं संभ्रमार्थम् ॥ ६ ॥

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥

महायज्ञोऽयमिति आकारणप्रेषणद्रव्यसमानयनादि**नानाकर्मसु** नियुक्ताः सन्तः **प्रवर्तन्ते स्म** । राजसूयस्य परमधर्मत्वात् तत्कर्तुर्मनःप्रीतिं सर्व एव कर्तुं प्रवृत्ताः । एवमारम्भे सर्वेषां बन्धूनां विनियोगलक्षणः महान् संभ्रम उक्तः ॥ ७ ॥

अन्ते तु महानेव संभ्रमो जात इति वक्तुं मध्ये वैदिकं संक्षेपेणाह **ऋत्विक्सदस्येति** ।

ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु
स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे
चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ॥ ८ ॥

१ सुयो०

ऋत्विजः सदस्या बहुविदश्च विहितदानेन संतर्पिताः। **सुहृत्तमास्तु** लौकिकदानेन। **खिष्टाः** इच्छापूरणेन प्रीणिताः। **सूनृतं** वाचा तर्पणम्। **समर्हणं** कायिकम्। **दक्षिणा** द्रव्यकृता। मानसं स्वैभिरेव ज्ञायते। एवं मित्राणां संतोषं कृत्वा अमित्राणां च नाशव्याजेनेष्टं कृतवानित्याह **चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट** इति। **चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनमिति**। लौकिकोत्सवोऽवभृथे भवति। **द्युनदी** यमुनैव देवरूपित्वात्। इयमपि सूर्यमण्डलादेव समागतेति, वैदिकविरोधाभावे गङ्गायां वा गताः। अनेनालौकिकसामर्थ्यं च द्योतितम्॥ ८॥

तत्र मृदङ्गादिवाद्यानां वादनमाह **मृदङ्गेति**।

मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे॥ ९॥

लौकिकोत्कर्षार्थमेव वादित्राणां सिद्धानामपि वर्णनम्॥ ९॥

अवभृथनिमित्तमाश्रित्य लौकिके उत्सवे उत्सवकार्यं सर्वमेवाह **नर्तक्यो ननृतुरिति**।

नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः।
वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत्॥ १०॥

हृष्टाः उत्सवासक्ताः। **यूथशः** समूहशः। **वीणा वेणवश्च तलस्तालः** हस्ततलोन्नादो वा। **दिवमस्पृशदिति** लौकिकोक्तिः॥ १०॥

एवं निर्गमने संभ्रममुक्त्वा सर्वेषां राज्ञां युधिष्ठिरेण सह निर्गमनप्रकारमाह **चित्रध्वजेति**।

चित्रध्वजपताकाग्र्यैरिभेन्द्रस्यन्दनार्वभिः।
स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः॥ ११॥

गरुडादिचिह्निता **ध्वजाः**, जयपत्राङ्किताः **पताकाः**, आश्चर्यहेतुत्वं **चित्रत्वं** ध्वजानां पताकानां च। **अग्र्याः** श्रेष्ठाः। **इभेन्द्राः स्यन्दनानि च अर्वाणश्च** अश्वाः। एते **स्वलंकृता भटाश्च**। चतुरङ्गाणां अलंकरणमुक्तम्। तैः सह **भूपा निर्ययुः**। **रुक्मालंकरणसमूहयुक्ताः**। **रुक्मं** सुवर्णम्॥ ११॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

ऋत्विक्सदस्येत्यत्र प्रीणिता इति। **खिष्टेष्विति** यजधातोः कर्मणि क्तान्तम्। तथा च यज देवपूजायां देवपूजा देवत्वेन प्रीणनमेवेति भावः। **वैदिकविरोधाभाव** इति दीक्षितस्य दीक्षितविमिताद्गमनं 'गर्भो वा एष दीक्षितः' इत्यादिना निषिद्धम्। तथापि गङ्गाया लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुसाहित्यात् तत्र गमनमुचितमेवेति भगवन्मार्गमनुसृत्य तद्विरोधाभावे सतीत्यर्थः। **अनेनेति** गङ्गापर्यन्तं तावत् संभृत्यागमनकथनेनेत्यर्थः।

यदुसृञ्जयकाम्बोजकुरुकेकयकोसलाः।
कम्पयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः॥ १२॥

यदुसृञ्जयादयः क्षत्रियावान्तरभेदाः तत्तत्कुलाभिमानयुक्ता अपि सह निर्ययुरित्युत्कर्षः। स्वस्वसैन्यैर्भुवं कम्पयन्तः। यजमानो युधिष्ठिरः पुरःसरो येषाम्॥१२॥

एवं केवललौकिकपराणां निर्गमनमुक्त्वा अलौकिकानामपि सह निर्गमनमाह सदस्येति।

सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा।
देवर्षिपितृगन्धर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः॥ १३॥

त्रिविधा अपि ब्राह्मणाः ब्रह्मघोषेण सह निर्गताः। भूयसेति वाद्यापेक्षया ब्रह्मघोषस्यैव निकटे जायमानत्वात् भूयस्त्वम्। अलौकिकपक्षौ देवानामप्यागमनमाह देवर्षीति। देवादय उपरि गच्छन्तः पुष्पवृष्टिं स्तोत्रं च कृतवन्तः॥ १३॥

ततः कामकलाभिः गच्छतामुत्सवमाह स्वलंकृता इति।

स्वलंकृता नरा नार्यो गन्धस्रग्भूषणाम्बरैः।
विलिम्पन्तोऽभिषिञ्चन्तो विजह्रुर्विविधै रसैः॥ १४॥

गन्धादिभिः स्वलंकृताः विविधै रसैर्विलिम्पन्तः तैलगोरसादिभिर्हृष्टाः सन्तः कामकलाभिर्विजह्रुः। याभिः सहलीलोपयुज्यते तास्ते च विजह्रुरिति विमर्शः॥ १४॥

साधारणीनां भेदेनाह तैलगोरसेति।

तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः।
पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजह्रुर्वारयोषितः॥ १५॥

इदमर्धं देहलीप्रदीपवत्। पुंभिर्विटैः प्रकर्षेण लिप्ताः स्वयमपि लिम्पन्त्यः। वारयोषितः वेश्याः। वराणां समूहो वारं तस्य योषित इति। धर्ममध्येऽपि लौकिकभावात्वात् तथावर्णनं न दोषः॥ १५॥

ततो राजपत्नीनां निर्गमनविहरणमाह गुप्ता नृभिरिति।

गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेत-
द्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः।
ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः
सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः॥ १६॥

शस्त्रपाणिभिः पदातिभिर्गुप्ताः। एतदवभृथाख्यं कर्म। देव्यः राजस्त्रियः नरयानैर्निर्गताः। नरयानानां तासां चोत्तमत्वं दृष्टान्तेनाह विमानवरैर्नृदेव्य इति। तासामपि लेपनादिलीलामाह ता मातुलेयसखिभिरिति। मातुलेयैः सखिभिश्च परिषिच्यमानाः। मातुलेया एव वा सखायः। मातुलेयस्य भगवतः सखीभिरित्य-

पव्याख्यानम् । सर्वराज्ञां स्त्रीणां प्रक्रान्तत्वात् मातुलेयपदं च तासामेव मातुलेयं गमयति । न भर्तुर्मातुलेयं ता देवरानुत सखीनित्यग्रे विरोधश्च । मातुलेयकन्यापरिणये ज्येष्ठस्य कनिष्ठा देवरा मातुलेयाश्च भवन्ति । मातुलेयपदं पैतृष्वस्रेयस्याप्युपलक्षणम् । देवरैः सह सखीनां परिहासविलासः लौकिकः सर्वदेशप्रसिद्धो न निषिद्धः । यथा राजभोग्याः पदार्थाः सर्वेषामुपयुज्यन्ते तथा स्त्रीणामपि बाह्या लीलाः सम्बन्धिनामपि युज्यन्ते । मातुलेयपदेन धर्म्यो विवाहो निराकृतः । धर्मविवाहवतीनां तु सुतरां पतिव्रतानां तु विलासा एव न भवन्ति सुतरामन्यैः सह । तस्मात्सुष्ठूक्तं मातुलेयैः सखिभिश्चेति । तथापि संवृता इति **सव्रीडहासविकसद्वदना** इति पूर्वोक्ताभ्यो विशेषः । परिषेचनं तु जलमध्ये न तु मध्येमार्गं तत्रैव कमलानीव **विरेजुः** ॥ १६ ॥

ता अपि प्रतियोगिनां सेचनं चक्रुरित्याह ता देवरानिति ।

ता देवरानुत सखीन्सिषिचुर्दृतीभिः
क्लिन्नाम्बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।
औत्सुक्यमुक्तकवराश्च्यवमानमाल्याः
क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥

त एव मातुलपुत्रा **देवराः** । **उतेति** सखीनां भिन्नत्वाय । **दृतयः** वंशचर्मकृताः । स्वयं च **ताः क्लिन्नाम्बराः** सूक्ष्मवस्त्रपरिधानाद्विवृतगात्राः । रसस्थानानामपि दर्शनार्थं विशेषतो निरूपणम् । **कुचोरुमध्या** इति शृङ्गारस्थानत्वाय तासां तथा वर्णनम्, **मध्यं** नाभिस्थानम् । क्रीडौत्सुक्येन **मुक्तं कवरं** यासाम् । अत एव **च्यवमानमाल्याः** । तासां दर्शनेन कन्दर्पाविर्भावो भवतीति तेन प्रकारेण विशेषो वर्णितः । दोषजनकत्वं व्यवस्थया परिहरति **मलधियामिति** । अजितान्तःकरणानामेव तद्दर्शनेन क्षोभः । अनेन कीर्तनश्रवणादावपि दोषः परिहृतः । **रुचिरैरिति** रसाभासव्यतिरिक्तैः ॥ १७ ॥

ततो युधिष्ठिरस्य निर्गमनमाह **स सम्राडिति** ।

स सम्राड्रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।
व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥

साम्राज्यं कर्मणा तेनैव प्राप्तमिति **रथ**विशेषणम् । **सदश्वं रुक्ममालिनमिति** । **सत्पदेन** दान्तत्वमपि गम्यते । सुवर्णालंकारोपेतम् । **स्वपत्नीभिः** असाधारणीभिः, पूर्ववैलक्षण्यार्थमुक्तम् । तस्यालौकिकत्वमाह **क्रियाभिः क्रतुराडिवेति** । प्रकरणेन प्राप्तं लौकिकत्वं परिह्रियते । क्रतुराडपि योगजदृष्ट्या दृश्यते । अभिव्यक्तिदशायां तु सर्वैरेव क्रियाभिर्नित्याभिः ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स सम्राडित्यत्र । **सत्पदेनेति** सन्तोश्वाः गजदन्तनिर्मित रथ एव योग्या भवन्तीति भावः ।

पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
आचान्तं स्नापयांचक्रुर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥

ऋत्विजां वा यागा नानाशाखासु प्रकारभेदेन भवन्तीति पत्नीसंयाजान्ताः संस्थाः साम्प्रतं प्रचरन्ति । स(ह)स्रान्ता वा, तस्मिन् पक्षे स्वतन्त्रतया **पत्नीसंयाजाः** पृथगेव क्रियन्ते जाघन्यादिद्रव्यैः । आवभृथ्याश्च इष्टयः **आवभृथ्यैः** कर्मभिः । **चरित्वा** चरणं कृतिः । ततस्ते एव **ऋत्विजः आचान्तं** कर्मसमाप्त्यनन्तरं **स्नापयांचक्रुः** अभिषेकविधिना । अभिषेको मुख्यस्यैवेति **सह कृष्णये**त्युक्तं 'मुख्याभिषेकी' इति वाक्यात् । **गङ्गाया**मिति अप्स्ववगाह्याभिषेकः ॥ १९ ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्नरदुन्दुभिभिः समम् ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥

तस्य यागकृतिः सर्वसंमता जातेति ज्ञापयितुं **देवदुन्दुभीनां** वादनम् । **नरदुन्दुभयः** लौकिकाः । अभिलषितसमये नरदुन्दुभिवादनं तदैव देवदुन्दुभीनामपीति देवा इच्छानुसारिणो जाता इति ज्ञापयितुं सहभावो निरूपितः । देवत्वसंपादककर्मापेक्षयापि राजसूयो महानिति ज्ञापयितुं **मुमुचुः पुष्पवर्षाणी**त्याह ॥ २० ॥

सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता जनाः ।
महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥

ततो राजसन्निधौ **सर्वे** एव **सस्नुः** । पतितपाखण्डानां तत्र प्रवेशाभावाय **वर्णाश्रमयुता जना** इत्युक्तम् । माहात्म्यमाह **महापातक्यपी**ति । **सद्यः** स्नानानन्तरमेव अकस्मात्समागतः अभ्यनुज्ञया स्नाति चेत् ॥ २१ ॥

ततो राज्ञः लौकिकोत्कर्षार्थमलंकरणमाह **अथे**ति ।

अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ।
ऋत्विक्सदस्यब्रह्मादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ २२ ॥

एतावत्कालं त्वनलंकृतः नियमे न्यस्तभूषणत्वात् । **अहते** नूतने । **क्षौमे** 'सौम्यं वै क्षौमम्' इति सोमेन वरदसे इव परिधाय **स्वलंकृतो** जातः । ततोऽन्यानपि ऋत्विगादीन् स्वसमानवेषान् कृतवान् ॥ २२ ॥

बन्धुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।
अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥

यथायोग्यं **बन्धुज्ञातिनृपान् मित्रान् सुहृदश्च अन्यांश्च** समागतान् सर्वप्रकारेण पूजायामत्र कालो न नियामकः किंतु पुरुषा एवेति ज्ञापयितु**मभीक्ष्ण**मित्युक्तम् । **पूजयामासे**ति विधिरुक्तः न तु लौकिकम् । अनेनास्मिन् प्रकरणे राज्ञः केवलस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पत्नीत्यत्र । ऋत्विजां चेति क्रियामिरिति पूर्वानुवृत्तिः ।

वैदिकी चेष्टा, अन्येषां तु लौकिक्येवेति । ननु विहिताः परिच्छिन्ना एव भवन्ति यागाङ्गभूताः किमिति सर्वानेव पूजयामासेत्याकाङ्क्षायामाह **नारायणपर** इति । तस्य भगवत्पूजायामेव तात्पर्यं तेन तदात्मकाः सर्वे इति श्रद्धया सर्वपूजनम् । **नृप**-त्वात्समृद्धिः ॥ २३ ॥

राजपूजितानां सर्वेषां शोभामाह **सर्वे जना** इति ।

सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्र-
गुष्णीषकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दपुष्ट-
वक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥

अन्तर्बहिश्च दोषा निवृत्ताः । इच्छापूरणादाभरणैश्च कान्त्या **सुररुचो** जाताः । तत्र हेतुभूतं विशेषणं **मणिकुण्डलेति** । **मणियुक्ते कुण्डले स्रजः उष्णीषं कञ्चुकं दुकूलं** मध्यबन्धनं **महार्घ्यश्च हारो** येषाम् । **नार्यश्च** तथालंकृताः । चकारेण तद्धर्मोक्तिः । विशेषमाह **कुण्डलयुगेनालकवृन्देन** च **पुष्टा वक्त्रश्रीर्यासाम्** । सुतरां **कनकमेखलया विरेजुः** । एतदन्ता लौकिकी शोभा ॥ २४ ॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण समागतानां निर्गमनमाह **अथर्त्विज** इति ।

अथर्त्विजो महाशालाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः ॥ २५ ॥

अग्रे वक्ष्यमाणमानभङ्गः प्रत्यापत्तिपर्यन्तं मध्ये केनाप्यंशेन न्यूनतायां तेनैव दुष्टानां संतोष इति न मात्सर्यं पुष्टं भवेदिति प्रत्यापत्तिपर्यन्तं वर्णना । **महाशालाः** श्रोत्रियाः । तेषामेवार्त्विज्यम् । **सदस्यास्तु ब्रह्मवादिनः** । त एव सर्वज्ञाः । एवमुभये अपेक्षितधर्मयुक्ता निरूपिताः । अन्ये विप्रादयः । तेषामागमनमेव प्रयोजकं तदाह **ये समागता** इति ॥ २५ ॥

तथा देवादीनामपि ।

देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥

ते सर्वे पूजिताः सन्तः मुदा **स्वधामानि ययुः** । **नृपेति** संबोधनं समासौ संतोषाय ॥ २६ ॥

तेषां मानसं कायिकं चोक्त्वा वाचनिकमाह **हरिदासस्येति** ।

हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् ।
नैवातृप्यन्प्रशंसन्तः पिबन्मर्त्योऽमृतं यथा ॥ २७ ॥

राजर्षेः स्वधर्मनिरतस्य **हरिदासस्य** च प्रमाणप्रमेयबलपुष्टस्य । तत्रापि **राज**-**सूयस्य** तत्रापि **महोदयम्**, अत एव **प्रशंसन्तः** स्वयमेव **नैवातृप्यन्** । अन्येच्छया

वर्णनायां तदिच्छापूर्तौ निवृत्तिरपि भवेत् । इदं तु स्वार्थमेवेति निरन्तरं प्रशंसा । प्रतिक्षणं तु रुच्याधिक्याय दृष्टान्तमाह **मर्त्यो** मरणधर्मा, **अमृतं** स्वादिष्ठं मरणनिवर्तकं चेति । अनुभवपर्यवसानाभ्यामुत्कृष्टान्न निवर्तते । अत्रापि तदासक्त्या वर्णनायां 'यो यच्छ्रद्धः' इति न्यायेन राजतुल्यत्वसंपादकत्वादनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

लौकिकं बन्धुषु विशेषतो वक्तव्यमिति साधारणतुल्यत्वे न शोभेति साधारणेषु गतेषु बन्धून् स्थापयामासेत्याह तत इति ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥ २८ ॥

भगवदिच्छैवैषा यतोऽनर्थोऽग्रे भविष्यतीति । **सुहृदो** मित्राणि । **संबन्धिनो** विवाह्याः । **बान्धवा** गोत्रिणः । **प्रेम्णेति** यागसमये बान्धवाः परिचर्यायामेव व्यापृताः न सुखेन भोगं प्राप्तवन्तः । अतः संमर्दे निवृत्ते सहभोगेच्छया स्नेहेन तेषां स्थापनमित्यर्थः । **कृष्णं** चेति विशेषार्थमुक्तम् । बहुकालं स्थापनं सूचयति **त्यागकातर** इति ॥ २८ ॥

सर्वे बान्धवा अविशेषात्तत्र स्थिताः, भगवतस्तु कार्यान्तरमप्यस्तीति कदाचिद-स्थितिमाशङ्क्याह **भगवानेवेति** ।

भगवानेव तत्राङ्ग न्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः ।
प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च साम्बादींश्च कुशस्थलीम् ॥ २९ ॥

अङ्गेत्यप्रतारणे **तत्रैवावात्सी**दिति । एवकारेण सभार्यस्य वसतिर्निरूपिता । कार्यान्तरार्थं स्वप्रतिनिधितया अन्यान् प्रस्थापितवानित्याह **प्रस्थाप्येति** । भगवति विद्यमाने रक्षा विलासश्च द्वारकायां भवेत् तत्रैकेन द्वयं न सिद्ध्यतीति रक्षार्थं **यदुवीरान्** विलासार्थं **साम्बादींश्च** प्रस्थापितवान् । तत्र स्वभावतः सभयं स्थानमाह **कुशस्थली-मिति** । कुशो दैत्य इति तस्यां भूमौ दैत्योपद्रवसंभवः ॥ २९ ॥

यागपूर्वं मध्ये अन्ते च यावदभीप्सितं तावद्राज्ञो जातमिति राजकृत्यमुपसंहरति **इत्थं राजेति** ।

इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ॥ ३० ॥

राजेति स्वधर्मवत्त्वम् । **धर्मसुत** इति बीजशुद्धिः । **मनोरथ** एव महानर्णवः महत्त्वात् प्रतिबन्धकनक्रसद्भावाच्च । अत एव **सुदुस्तर**मन्यैः स्वस्यापि । परं **कृष्णेन समुत्तीर्य गतमानसज्वर आसीत्** । यथा वैष्णवधर्मैः ज्वरादिकं समुद्रे निक्षिप्य उत्तीर्णो विज्वरो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अतः परं भूभारहरणाख्यं भगवच्चरित्रं वक्तुं दुर्योधनमानभङ्गमाह **एकदेति** ।

एकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥

दुर्योधनादिष्वपि भीष्मादयो ज्येष्ठा गृहे गताः । यैर्यागे कर्माणि कृतानि त एव स्थिताः । पूर्वं यागावेशात् न मात्सर्योत्पत्तिः । पश्चात्तु सहजदोषाविर्भावात् मात्सर्यं जातमित्याह **तस्यान्तःपुरे श्रियं** स्त्रीरूपां धनरूपां च **दृष्ट्वा** वैदिकोत्कर्षं राजसूयं च **दृष्ट्वा** । **अच्युतात्मन** इति भक्त्यतिशयं च दृष्ट्वा मार्गत्रयसंपत्तौ स्वस्यापि युधिष्ठिरतुल्यत्वं मन्यमानः त्रितयमध्ये एकस्याप्यभावादतप्यत् ॥ ३१ ॥

तत्र धनकृतां श्रियं वर्णयति **यस्मिन्निति** ।

यस्मिन्नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मी-
र्नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ।
ताभिः पतिं द्रुपदराजसुतोपतस्थे
यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥

नरेन्द्रा मनुष्यराजानः तेषां संपत्तिर्मानुषी । **दितिजेन्द्रा** दैत्यश्रेष्ठाः तेषां संपत्तिरासुरी मायाप्रचुरा । **सुरेन्द्रा** देवश्रेष्ठाः तेषां संपत्तिरलौकिकी विचित्रा । ताः सर्वा अपि **नाना**विधाः ताः सर्वा एव राज्ञोन्तःपुरे **विभान्ति** । **किलेति** प्रमाणम् । ननु प्रतिनियताः कथं मनुष्ये सर्वा जाता इत्याशङ्क्याह **विश्वसृजोपक्लृप्ता** इति । भगवता नूतना रचिताः । तेन तत्तदपेक्षयाप्युत्कर्ष उक्तः । **ताभिः** समृद्धिभिः सह **स्वपतिं द्रुपदराजसुता उपतस्थे** । ततः किमत आह **यस्यां विषक्तहृदय** इति । सर्वोत्कर्षोयमर्थः यथा कथंचित् प्राप्तः यथा पञ्चभिर्भुज्यते तथास्माभिरपि भोक्तव्यं इति तस्येच्छा, अतस्तस्यां **विषक्तहृदयः कुरुराट्** तदतिशयसर्वविषययुक्तः **अतप्यत्** परमं कामसन्तापं प्राप्तवान् ॥ ३२ ॥

एवमाद्यन्तौ दोषौ वर्णितौ, मोहं वर्णयितुं भगवत्संबन्धिलीलां तत्र वर्णयति **यस्मिन्निति** ।

यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं
श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदङ्घ्रिशोभम् ।
मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं
श्रीमन्मुखं चपलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ३३ ॥

तदा तद्दर्शनसमये **मधुपते**र्भगवतः व्यामोहकस्य कोटिकन्दर्परूपस्य **महिषी-सहस्रं** वीक्ष्य इति पूर्वेणैव संबन्धः । भगवतोऽपि कामपूरकत्वेन बाहुल्याच्च मोहकत्वं निरूपितम् । मोहककरणमिव विशेषणमाह **श्रोणीभरेणेति** । नितम्बभारेण **शनकैः** क्वणन्तावङ्घ्री नूपुरादिभिः शोभा यस्य, नूपुरदर्शनं तच्छब्दो वा व्यामोहक

इत्यर्थः। मध्ये सुचारु यत् कुचकुङ्कुमं अनेन प्रकारविशेषेण समर्पितं कुचकुङ्कुमं निरूपितम्। मकरिकापत्रमध्ये कुङ्कुमं निरूपितमिति अतिसूक्ष्मवस्त्रव्यवधानं रसजनकमेव न दृष्टिप्रतिबन्धकं तेन मोहार्थं वर्णनमुपपद्यते। तेन यः शोणो हारः कमलपत्राणीव तन्मध्ये श्रीमन्मुखं कार्यविशेषे भावार्थं वा चपलकुण्डलकुन्तलैः आढ्यं। मध्ये सुचार्विति भिन्नं वा, प्रान्तस्त्रिय अपेक्षयापि मध्यस्त्रीणां रुक्मिण्यादीनामत्युत्कृष्टत्वात्॥ ३३॥

एवं स्त्रीणां मोहहेतुत्वमुक्त्वा नरदेवकृतमोहहेतुं संपाद्य दैत्यकृतं स्थानतो मोहहेतुमाह सभायामिति।

सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट्।
वृतोनुगैर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा॥ ३४॥

मयेन विशेषत एतदर्थमेव क्लृप्ता सभा। क्वापि कालस्यापि तथारूपे। धर्मसुतः अर्थादधर्मभङ्गं करिष्यतीति सूचितम्। अधिराडिति सामर्थ्यम्। वृतोनुगैर्बन्धुभिश्चेति सहायः क्रियामयः। ज्ञानक्रियारूपं सहायमाह कृष्णेनापि स्वचक्षुषेति। अनेन दुर्योधनापेक्षयापि भगवतः सन्मानना भगवत्कृतमेव प्रमाणमिति च सूचितम्॥३४॥

तस्य दुर्योधनप्रदर्शनार्थं विशेषतः सिंहासनस्थितिमाह आसीन इति।

आसीनः काञ्चने साक्षादासने भगवानिव।
पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च बन्धुभिः॥ ३५॥

सुवर्णसिंहासने सर्वोत्कर्षं प्राप्य भगवानिव आसीनो जातः, साक्षादासन इति। आसनशक्तिस्तत्रैव स्थापिता। यागफलरूपपारमेष्ठ्यश्रियापि जुष्टः। बन्धुभिः स्तूयमान इति मानोन्नतिः॥ ३५॥

एवंविधे समये दुर्योधनः समागत इत्याह तत्रेति।

तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप।
किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा॥ ३६॥

सोऽभिमानी मां सेवकं कर्तुं अक्षपीडां वा जनयितुं स्थापयतीति भ्रातृभिः सहितः असंमतं युद्धं वा करिष्यामीति वा निश्चित्य क्षिपन्नितस्ततः सर्वान्। किरीटमाली भूत्वा असिहस्तः प्रायेण कंचिन्मारयितुमिव न्यविशत्। रुषेति लौकिकन्यायेनापि तस्यादर्शनहेतुरुक्तः॥ ३६॥

ततस्तत्र पदार्थेषु भ्रमो जात इत्याह स्थलेऽभ्यगृह्णादिति।

स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं जलं मत्वा स्थलेऽपतत्।
जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः॥ ३७॥

काचादिभिः कृत्वा तथा कृतवान् ततः **स्थल एव जलबुद्ध्या वस्त्रान्तं स्वभावादभ्यगृह्णात्**। तत्र हेतुः **जलं मत्वेति** । न केवलं वस्त्रग्रहणमात्रं किंत्वेतन्निम्नस्थानमिति जले प्रविशन्निव **स्थल एवापतत्**। एवं जले च स्थलबुद्ध्या सवस्त्र एव प्रविष्टः निम्नत्वात् पतितः । तत्र हेतुः **स्थलवज्रान्त्येति** । यथा स्थले पूर्वं जलभ्रमो जातः । एवमत्रापि स्थले जात इत्यर्थः । तत्राप्रत्याख्येयहेतुमाह **मयमायाविमोहित इति**। यो हि दुष्टः साभिमानः क्रोधेन तं देशं प्रविशति तस्य भ्रमो भवतीति काचिन्माया देवतारूपा तस्यां सभायां **मयेन** स्थापिता सा तथैव विरुद्धं भ्रामयतीति **मायया विमोहितः** ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह **जहासेति** ।

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ।
निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥

तमन्धमिव दृष्ट्वा **भीम**स्तत्प्रतिकूलैकस्वभावः । स्त्रियः सर्वाः स्वभावतः । **अपरे नृपतयः** ये न दुर्योधनसंबन्धिनः । ननु राजसभायां हासमनुचितमिति चेत् । तत्राह **निवार्यमाणा अपीति** । **राज्ञा निवार्यमाणा अपि** स्वतोऽनुचितस्य का वार्ता । तत्र हेतुः **कृष्णानुमोदिता** इति । अन्तःकरणे बहिश्च । एतदर्थमेवैतावानुद्यम इति ॥ ३८ ॥

ततो यज्जातं तदाह **स व्रीडित इति** ।

स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ ३९ ॥

अवाग्वदनो वहिः। ततोऽपमानेन जातो महान् **रोषः** तेन **ज्वलन्निव** तस्मात् स्थानात् भीममर्षनमकृत्वैव **तूष्णीं निष्क्रम्य** तूष्णीं राजानं गमिष्यामीत्यननुज्ञाप्य **गजाह्वयमेव प्रययौ** । यमुनामुत्तीर्य गत एव । ततो महान् बन्धुरेवं गत इति **हाहेति शब्दः सुमहानभूत्** सोऽपि **सतामेव** भूतानुकम्पिनाम्। राजा च **अजातशत्रु**त्वाद्**विमना अभवत्** । **इवेति** भगवदनुमोदनात्किञ्चिदस्तीति ज्ञातवान्। भगवांस्तु नोपहासं न वा विषादं किमपि कृतवानित्याह **बभूव तूष्णीमिति**। पुनः सन्माननायां भूभारहरणं न भवेत् तन्मारणे वा पाण्डवानां गर्वो न गच्छेदिति। भगवान् सर्वसमस्तूष्णीमास । यतो **भुवो भारं जिहीर्षुः**। नन्वेवं कृते कथं भूभारहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यद्यस्मात्** कारणात् भगवान् **दृशा** ज्ञानचक्षुषा ज्ञानेनैव सह **भ्रमति** साध्यसाधनभावः सर्वोऽपि तस्य प्रत्यक्ष इत्यर्थः । **स्मेति** सर्वलोकवेदप्रसिद्धिरत्र प्रमाणं निरूपितम् ॥ ३९ ॥

उक्तमुपसंहरति एतत्तेऽभिहितमिति ।

एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
दुर्योधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥

राजन्निति स्नेहान्महत्संबोधनम् । एतस्य चरित्रस्य निरोधोपयोगित्वं नास्तीति शङ्काव्युदासार्थं त्वया पृष्टं चेत् तदोक्तमित्याह यत्पृष्टोऽहमिह त्वयेति । त्वया मानभङ्गे हेतुः पृष्टः । तत्र दुर्योधनस्य दौरात्म्यमेव मानभङ्गहेतुरित्युत्तरं दौरात्म्यं च निरूपितमभिमानरूपम् । तच्च राजसूये समागतस्य कर्तुमनुचितं न हि धर्मार्थमागतोऽभिमानं करोति तत्रापि महाक्रतौ निरभिमानतयैव तत्र गन्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे षड्विंशाध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सात्विकानां निरोधस्तु पङ्क्तिरेवं निरूपितः ।
साधनांशः फलांशस्तु पङ्क्तिरग्रे निरूप्यते ॥ १ ॥
फलं तु त्रिविधं प्रोक्तं शत्रुनाशो यशस्तथा ।
अलौकिकी तथा संपद् द्वाभ्यां द्वाभ्यां निरूप्यते ॥ २ ॥
बन्धूनां च तथांशस्य मित्रस्येति पृथक् पृथक् ।
बन्धूनां कृष्णसद्भावान्नान्यत्रेच्छा कथंचन ॥ ३ ॥
सहागतस्य त्वंशस्य कीर्तिरेवेप्सिता भुवि ।
मित्रस्य लक्ष्मीवैमुख्यात् संपत्तिर्वाञ्छिता क्वचित् ॥ ४ ॥
परोक्षे दारदृष्टो हि मित्रत्वमुपयाति हि ।
अत्रादौ द्वारकास्थानां बन्धूनां च तथा क्वचित् ॥ ५ ॥
अनिवार्यं दुःखमुक्तं द्वितीयेन निवार्यते ।
सप्तविंशे तथाध्याये यादवानां महद्भयम् ॥ ६ ॥
महादेवादिपुष्टेभ्यः शाल्वादिभ्यो निरूप्यते ।
अप्रत्याख्येयता सिद्धै प्रद्युम्नाय जयो महान् ॥ ७ ॥
निरूपितः समस्तानां यतः स्यात्तु महद्भयम् ।

स्वतन्त्रतया फलप्रकरणमारभते अथेति ।

श्रीशुक उवाच—**अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं महत् ।
क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥**

तदेव निरुद्धानां भगवत्परता भवति । एतच्चरित्रमुत्तममिति श्रवणार्थं विशेषेण प्रेरयति **अन्यदपि कृष्णस्य शृण्विति** । यतः अद्भुतं कर्मेति । अस्माच्चरित्राद्भग-

---

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां भगवन्मित्रस्य लक्ष्मीवैमुख्ये हेतुमाहुः **परोक्षे** इति । भगवतो दाराः लक्ष्मीः भगवत्परोक्षे लक्ष्म्यां दृष्टौ सत्यां **मित्रत्वमुपयाति** 'परोक्षे दारदर्शनम्' इति नीतिवाक्यसंमत्यर्थं हिशब्दः । अतो भगवत्संमुखः सन् तद्दत्तां सम्पत्तिरूपां लक्ष्मीं गृहीतवानित्यर्थः । **तत्रादा**विति एतत्प्रकरणादावित्यर्थः । **द्वितीयेने**ति इतो द्वितीयाध्यायेनेत्यर्थः ।

अथेत्यत्र । **तदेवे**ति एतादृग्भये सत्येवेत्यर्थः **अत एवे**ति यतो विश्वस्मिन् जीवेनान्यार्थमारब्धमन्यार्थं भवत्यत एवेत्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति **धर्मार्थ**मिति । **अत्रापी**ति विपरीतफलेपि जगति फलरूपो भगवतः अनुभवः साक्षात्कारो वरसाधनत्वेन

यतोऽद्भुतानि कर्माणि बहूनि भवन्ति। इदं च चरित्रमद्भुतम्। तदेवाद्भुतं यदन्यार्थमारब्धमन्यार्थं भवति। अत एव विश्वमेवाद्भुतं चरित्रमिति भगवच्छास्त्रं, धर्मार्थं प्रयत्नं कुर्वन् अधर्मं करोति, अर्थार्थमनर्थं, एवं पुरुषार्थान्तरेऽपि । किंबहुना सुखार्थं यतमानो दुःखं प्राप्नोति । एवं सर्वाश्रमादिधर्मेषु भगवदनुसन्धानव्यतिरेकेषु बोद्धव्यम् । अत्रापि फलं भगवदनुभवः साधनत्वेन मन्यते । तथा सर्व एव भगवत्सम्बन्धी पदार्थः। इदं रहस्यं सर्वदैव भगवदीयैरनुसन्धेयम् । अतो यद्यपि सर्वमेवाद्भुतं तथापीदं महत् । तस्याद्भुतत्वमुपपादयति **क्रीडानरशरीरस्येति**। क्रीडार्थं नरशरीरमङ्गीकृतम्। यत्र क्रीडासंभावनापि नास्ति। नराणां सुखस्यैव नरकत्वात् तत्किमित्याकाङ्क्षायां निर्दिशति **यथा सौभपतिर्हत** इति। मायिकं पुरं सौभशब्देनोच्यते तस्य पतिः शाल्वः स चेत् प्रयत्नं न कुर्यात्, जीवेद्वा कियत्कालं दुर्योधनादिवत्। अयं तु शीघ्रमेव हतः ॥ १ ॥

तस्य हननार्थमुपाख्यानमाह **शिशुपालसख** इति ।

शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ।
यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासन्धादयस्तथा ॥ २ ॥

शपथपूर्विका तेन सह मैत्री । शिशुपालसखित्वेनैव प्रसिद्धः **शाल्वः** । अत एव **रुक्मिण्युद्वाहे आगते** उपस्थिते **आगतो** वा **यदुभिर्निर्जितः**। आगतं वा **संख्यं** युद्धं तदा **यदुभिर्निर्जितः**। न केवलमेकः किन्तु **जरासन्धादयो**ऽपि **तथा** मित्राणि निर्जिताश्च ॥ २ ॥

एवं सर्वेष्वेव तथाभूतेषु सर्वहितान्वेषी यादवानां मारणं विचारितवान्—

शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥

ततस्तत्सिद्ध्यर्थं **शाल्वः प्रतिज्ञामकरोत्** । क्लेशेप्यनिवृत्त्यर्थं **सर्वभूभुजां शृण्वतामकरोत्**। प्रतिज्ञामाह–**अयादवीं क्ष्मां करिष्य** इति । यस्यां क्ष्मायां यादवा न तिष्ठन्ति इति सबीजनिर्हरणमर्थः । किं ब्रह्मशापेनेव नेत्याह **पौरुषं मम पश्यतेति**। पश्यतेति पौरुषं स्वकीयं साक्षात्पश्यतेति ॥ ३ ॥

ततोऽन्यानप्याह—

इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
आराधयामास नृप पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वर्तत इति जीवो मन्यते। वरं याचितुं भगवत्साक्षात्कारः संपादनीयः, तथा फलरूपः सर्व एव भगवद्भजनोपयोगी पुष्पादिपदार्थः प्रीताद्भगवतः फलं याचयितुं फलसाधनत्वेन संपादनीय इति मन्यत इत्यर्थः । इदं रहस्यमिति भगवदनुसन्धानव्यतिरेकेषु विपरीतमेव भवतीदं रहस्यमित्यर्थः । मूले महदद्भुतमित्युक्तं तस्यार्थ एतदन्तेनोक्तः ।

इत्युक्त्वा **मूढः** असाध्यसाधनार्थं प्रवृत्तः भूमिर्यादवोपजीविनी कथं यादवरहिता स्वरूपं लप्स्यत इति । तथापि मौढ्यात्प्रतिज्ञाय तत्राप्यसमर्थं देवं सेवितवान् । यतः स **पशूनामेव पतिः** तत्रापि **प्रभुः** नत्वन्तर्यामी । यदि पुरुषोत्तममन्तर्यामिणं वा भजेत् भक्तो ज्ञानी वा भवेत् तदा जगज्जननसामर्थ्यं विश्वोपसंहारसामर्थ्यं वा भवेत् । विश्वामित्रस्येव तद्बहुकालसाध्यमिति मत्वा क्षिप्रप्रसादं स्वस्य पशुत्वात् **प्रभुमाराधयामास** । तत्राराधनप्रकारः **पांशुमुष्टिं सकृद्ग्रसन्निति** । भगवद्वैमुख्यात्स्वहस्तेनैव स्वमुखे धूलिप्रक्षेपः ॥ ४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **संवत्सरान्त** इति ।

संवत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः ।
वरेण छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥

महादेवः कालप्रेप्स्यः, संवत्सरात्मकस्तु कालः, शाल्वो दुर्वृत्तः भगवद्विरोधार्थं यतते अस्मांश्च प्रार्थयते । तत्राद्भुतकर्मत्वाद्भगवदभिप्रायो न ज्ञायते । किमस्मा एष वरो देयो नवेति । तदर्थं संवत्सरप्रतीक्षा कृता । यदि संवत्सरेणायं मार्यते तदा स्वामिहितकर्त्रा संवत्सरेणैव कार्यं सिद्धम् । अथ यदि क्लेशमेव दत्वा जीवयिष्यति तदा मयापि क्लेशदानार्थमेव वरो देय इति विचार्य संवत्सरं तूष्णीं स्थितः । नन्वग्रेऽपि कथं न स्थितः तत्राह–**आशुतोष** इति । स परमदयालुः अल्पमप्यन्यस्य क्लेशं न सहते, तथाप्यस्थाने यत्नं करोतीति तावद्विलम्बं कृतवान् । ननु तथापि स्वामिद्रोही उपेक्षणीय एव, किमिति वरो दत्त इत्याकाङ्क्षायामाह **उमापतिरिति** । उमापि तपःकुर्वाणा मया उपेक्षिता, सा पश्चात्तपसा पुष्टा सती गले पतिता, तथायमपि भविष्यतीति विचार्य ततो विघ्नार्थमेव **वरेण छन्दयामास** । वरं गृहीत्युक्तवान् । ननु तस्य को धर्मः येन वरार्थं छन्दयामास । तपस्तु नास्त्येव भगवद्वैमुख्यात् । नहि नारकिणो रोगिणो वा तपः कुर्वन्ति । किन्तु कर्मानुभव एव तेषां तादृशः तस्मादुपेक्षणीय एवेत्याशङ्कायामाह–**शरणमागतमिति** । शरण्योपेक्षादोषभियेति ॥ ५ ॥

ततस्तस्यान्तर्यामिणैव बुद्धिनाशो जात इति यत्किञ्चित्प्रार्थयते **देवासुरेति** ।

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥

देवासुरमनुष्या त्रिगुणप्रधानाः **गन्धर्वोरगराक्षसाः** मिश्रगुणप्रधानाः । एवं षड्भिः सर्व एव सगुणाः परिगृहीताः । तेषां सर्वेषामेवाभेद्यं असदधीनं च **कामगमन्यथा**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त्वेत्यत्र यादवोपजीविनीति भूमिदुःखे निवेदिते तद्रक्षार्थं यदुष्वंशावतरणात् ज्ञापनस्य स्कन्धादौ निरूपितत्वात् भूमिर्यादवोपजीविकेत्यर्थः ।

समुद्रवदसत्पुरुषार्थाय न स्यात् । किञ्च । यदर्थस्तु प्रयासः तदर्थं किञ्चिद्याचनीयमिति तस्य यानस्यापरं धर्मं प्रार्थयते—**वृष्णिभीषणमिति** । वृष्णीनां भयजनकम् ॥ ६ ॥

महादेवोऽपि भगवति न किञ्चिद्बाधकमिति तथेत्यङ्गीकृतवान् वरमात्रसिद्धो नित्यो भविष्यतीति अनित्यत्वे कृतकत्वं प्रयोजकमिति मयं प्रत्याज्ञां दत्तवानित्याह **तथेति** ।

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ।
पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥

गिरिशादिष्ट इति । **परपुरंजय** इति । शत्रूणां पुरजयशीलः । स हि जानाति पुरं जेयमजेयं च । अतो यथा अजेयं तथा करिष्यतीत्यर्थः । अतस्तादृशं **पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्** । तस्य नामस्वरूपे आह **सौभमयस्मयमिति** । सुष्ठु भा येषां ते सुभाः । तेषां सम्बन्धि पुरं सौभं उत्कृष्टलोहनिर्मितं दृढं भवति ॥ ७ ॥

ततः कृतार्थो भूत्वा युद्धार्थं द्वारकां समागत इत्याह **स लब्ध्वेति** ।

स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ।
ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥

कामगं इच्छामात्रेणैवेष्टदेशप्रापकम् । **तमोधाम** अन्धकारप्रचुरं तस्मिन्नन्धकारस्तिष्ठतीति स न दृश्यते । **दुरासदं** च केनापि प्राप्तुमशक्यम् । एवं प्राप्तदेववरस्य भगवद्विरोध एव फलमिति । **द्वारवतीमेव ययौ** । **वृष्णिकृतं वैरं** रुक्मिणीहरणात्मकं शिशुपालवधात्मकं च पूर्वं दृष्टं श्रुतं च **स्मरन्** ॥ ८ ॥

ततो वैरेण यत्कृतवांस्तदाह **निरुध्येति** ।

निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ।
पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥

सौभमात्रं तु तस्य वरप्राप्तं सेना तु स्वाभाविक्यधिका अतस्तदा या **पुरीं निरुध्य उद्यानोपवनानि सर्वशो बभञ्ज** ॥ ९ ॥

ततो दुर्गमध्येऽप्युपद्रवं कृतवानित्याह **सगोपुराणि द्वाराणीति** ।

सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ।
विहारान्सविमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥

गोपुरद्वारसहितानि द्वाराण्याळक्ष्य शस्त्रवृष्टयो निपेतुरिति संबन्धः । बभञ्जेति केचित् । प्राकारा **अट्टालास्तोलिकाश्च** प्राकारस्था एवैताः **तोलिका**-श्छिद्रपङ्क्तयः यत्र स्थितैः पाषाणाः क्षिप्यन्ते । प्रतोलिका वा शोभास्थानानि । **विहारान्** विश्रामस्थानानि तानि **विमानाग्र्यसहितानि** तेषां भञ्जनार्थं तत्र स्थितपुरुषाणां पीडार्थं वा **शस्त्रवृष्टयो निपेतुः** । साधारणमेतद्युद्धम् ॥ १० ॥

दैत्ययुद्धमाह शिला द्रुमा इति ।

शिला द्रुमाश्चाशनयः सर्पाः प्रासारशर्कराः ।
प्रचण्डश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥

पाषाणा वृक्षाश्च बहिरुत्पाटिताः अन्तः प्रक्षिप्ताः **अशनयोऽपि** तस्य वरप्राप्त्या आसुरमायया अशनयोऽपि तदधीनाः तथा **सर्पाश्च प्रासारशर्कराः** प्रकृष्य आसाररूपाः **शर्कराः** सूक्ष्मपाषाणवृष्टिं कृतवन्तः, **शिला द्रुमास्तामसाः अशनयः** सात्विकाः **सर्पप्रासारशर्करा** राजसाः । एवं त्रैविध्येन सर्व एव प्रकार उक्तः । ततः कृत्रिममाह–**प्रचण्डश्चक्रवातोभूदिति** । भ्रमं जनयतीति भिन्नतया च निरूपितम् । चक्रवातो वात्या **रजसा** रेणुसमूहेन **दिशः आच्छादिताः** । एवं प्राकारतन्मध्यस्थितानां क्रियाविघातकं ज्ञानविघातकं च कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तेषामुपद्रवेण जातं फलमाह **इत्यर्द्यमानेति** ।

इत्यर्द्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ।
नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥

सौभेनाधमेन पीड्यमाना अतदर्हा यतः **कृष्णनगरी** अतिसुकुमारी **शं नाभ्यपद्यत** निरोधत्वात् न भक्तिमार्गविरुद्धं वर्णनम् । **राजन्निति** विश्वासार्थम् । पीडाया इयत्तां वक्तुं दृष्टान्तमाह **त्रिपुरेण यथा महीति** ॥ १२ ॥

एवं महादेवप्रीत्यर्थं तस्योत्कर्षमुक्त्वा सर्वथा भयोपाय एव भगवत्परो भवतीति उपायान्तरं दूरीकर्तुं प्रद्युम्नादीनां रक्षार्थं युद्धमाह **प्रद्युम्नेति** ।

प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ।
मा भैष्टेत्यभ्ययाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥

तस्य प्रथमतो गमने हेतुर्भगवानिति । भगवत्त्वात्स्वरूपज्ञानमुपायज्ञानं च **निजाः प्रजा** इति रक्षाभिनिवेशार्थमुक्तम् । आदौ मनसा रक्षां विचारितवान् । ततो वचनेनाप्याह **मा भैष्टेत्यभयात्** मुखतो मा भैष्टेत्युक्त्वा पश्चाद्रथेन युद्धदेशम**भ्ययात्** इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सात्यकिश्चारुदेष्णश्च साम्बोऽक्रूरः सहानुजः ।
हार्दिक्यो भानुविन्दश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥

तथा **सात्यकिरपि चारुदेष्णः** प्रद्युम्नभ्राता, **अक्रूरो** भ्रातृसहितः **हार्दिक्यादयो** यादवाः **गदादयो** भ्रातरः । **शुकसारणौ** दूतौ परं भ्रातरौ ॥ १४ ॥

अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः ।
निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥

अपरे च यादवाः **महेष्वासाः** धनुर्धरा **रथयूथपानामपि यूथपाः दंशिताः** रथादिभिर्वेष्टिता **निर्ययुः** । फलप्रकरणत्वाल्लौकिकी भाषा फलं सर्वत्रानुभव-

सिद्धत्वाल्लौकिकमेव। अतः स्वतो महान्तः साधनसहिता युद्धार्थं निर्गता इति स्वतः प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिः तद्भगवान् दूरीकरिष्यति। लौकिकी मायेयमिति न पूर्वविरोधः। बलभद्रो विद्यमानोऽपि महादेवप्रेरितोऽयमित्युपेक्षित इति केचित् कचिदन्यत्र गत इति च।

तत उभयोः शूरत्वख्यापनाय युद्धं वर्णयति ततः प्रववृते युद्धमिति।

ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह।
यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणम्॥ १६॥

शाल्वानामिति बहुवचनं प्राणभृन्न्यायेन प्रधानव्यपदेशन्यायेन वा। उभयेषां युद्धे दार्ढ्यमाह **यथासुराणां विबुधैरिति**। असुराणां यथा देवैस्तुमुलमधिकं **लोमहर्षणं** प्रचण्डप्रहारयुक्तम्। यस्मिन् श्रुते रोमाञ्चो भवति॥ १६॥

ततो मायया तैर्या विभीषिका प्रदर्शिता तां प्रद्युम्नो निवारितवानित्याह **ताश्च सौभपतेर्माया** इति।

ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः।
क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः॥ १७॥

दिव्यास्त्रैराग्नेयादिभिः नारायणास्त्रेण पाशुपतेन वा मूले छेदमकृत्वा अर्धप्राकृतबुद्ध्या युद्धं करोतीति अपरितोषेणाऽऽह **रुक्मिणीसुत** इति। यदर्थं कृतवान् तज्जातमित्याह **क्षणेन नाशयामासेति**। **नैशं तमो** रात्रेः संबन्ध्यन्धकारः सूर्यस्य सहजनिराकार्यः। तेन निरायासेन निराकरणमुक्तम्॥ १७॥

ततो विशेषयुद्धमाह **विव्याध पञ्चविंशत्येति**।

विव्याध पञ्चविंशत्या स्वर्णपुङ्खैरयोमुखैः।
शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः॥ १८॥

पञ्चविंशतितत्त्वात्मकाः सर्वे सर्वभावेन विद्धा इति ज्ञापयितुं **शाल्वस्य ध्वजिनीपालं** सेनापतिं **शरैर्विव्याध**। **सुवर्णपुङ्खैरिति** प्रत्यक्षातः शीघ्रनिर्गमनार्थं। **अयोमुखैरिति** उत्तमवेधार्थं। मध्ये शराः **सन्नतपर्वाणः**॥ १८॥

शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनिकान्।
दशभिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः॥ १९॥

ततः शतेन शाल्वमताडयत्। एकैकेन चास्य सैनिकान् दशभिः सारथीन् अश्वांस्त्रिभिस्त्रिभिः॥ १९॥

एवमेकेन सर्वेषां प्रहारः अत्याश्चर्यत्वात् शत्रुभिरपि स्तुत इत्याह **तत्तस्येति**।

तत्तस्य चाद्भुतं कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः।
दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः॥ २०॥

अमुह्यत्। तर्हि पलायनं तेषां प्रार्थना वा कर्तव्येति तत्राह परेरितैः। शत्रुप्रेरिता एते बाणाः अतः शत्रुजयो मरणं वा उपायः नान्य इति मोहं प्राप्तवान्।

एवं यादवानां पौरुषमुक्त्वा शाल्वस्य सैनिकानामपि पौरुषमाह तुल्यत्वाय शाल्वानीकपशस्त्रौघैरिति।

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः।
न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः॥ २५॥

शाल्वस्याप्यनीपकाः सेनारक्षकाः तेषां च शस्त्रौघाः तैः सर्वशः पीडिता अपि वृष्णिवीराः स्वं स्वं रणं न तत्यजुः। अनेन भागव्यवस्थया युद्धं जायत इति लक्ष्यते। अपरित्यागे हेतुः लोकद्वयजिगीषव इति। जये मरणे वा इहलोके कीर्तिः परलोके स्वर्ग इति अतो लोकद्वयजयार्थमपरित्यागः॥ २५॥

एवं साधारणयुद्धमुक्त्वा प्रधानयुद्धमाह शाल्वामात्य इति।

शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक् प्रपीडितः।
आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली॥ २६॥

अमात्यो मुख्यमन्त्री शाल्वतुल्यः नाम्ना द्युमान् कान्तियुक्तश्च पूर्वं प्रद्युम्नात्पीडितः सन् आसाद्य निकटे आगत्य मौर्व्या कृष्णलोहनिर्मितया तृणविशेषबद्धया वा गदया व्याहत्य ताडयित्वा व्यनदच्छब्दं कृतवान्। जितं जितमिति। यतो बली गदायां बलं प्रधानं तेन महती पीडा जातेति सूचितम्॥ २६॥

ततो यज्जातं तदाह तं द्युमदिति।

तं द्युमद्गदया शीर्णवक्षस्थलमरिंदमम्।
अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः॥ २७॥

शरीरस्यैव महती पीडा जाता। यः कश्चनात्रापकर्षः स सर्वोऽपि महादेवसन्माननार्थः। द्युमतः प्रसिद्धस्य गदया शीर्णं वक्षस्थलं यस्येति। स्वभावतोऽप्यप्रयोजकत्वं वारयति अरिंदममिति। तदा रणस्थानात् तस्य सूतः अपोवाह दूरे नीतवान्। सोऽपि शत्रुपक्षपातीति शङ्काव्युदासार्थमाह दारुकात्मज इति। तस्य भयान्नयनं वारयति धर्मविदिति॥ २७॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह लब्धसंज्ञो मुहूर्तेनेति।

लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत्।
अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम्॥ २८॥

मुहूर्तमात्रं मूर्च्छितः प्रद्युम्नस्य रुक्मिणीपुत्रत्वात् मातुलादिपक्षपाताद्वा। ततो भगवदनुग्रहात् मुहूर्तानन्तरं लब्धसंज्ञः यतः कार्ष्णिः कृष्णपुत्रः अग्रे सारथिं दृष्ट्वा

अद्भुतमाश्चर्यकरं मन्त्रसामर्थ्यात्पितृसामर्थ्याद्वा एतदिति पक्षं वारयति **महात्मन** इति। स्वयमेव महानुभावः। अत एवाश्चर्यम्। **स्वस्य परस्य शत्रोश्च सैनिकाः** ॥२०॥

ततः शाल्वः स्वयं युद्धं करिष्यतीति वक्तुं तस्य स्वरूपमाह **बहुरूपैकरूपमिति**।

बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते।
मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् ॥ २१ ॥

कदाचिद्बहुरूपं अनेकरूपं दृश्यते कदाचिदेकरूपं कदाचिद् **दृश्यते** कदाचिन्न **दृश्यते** इति प्रमाणप्रमेययोरपि वैलक्षण्यमुक्तम्। तत्र हेतुः **मायामयमिति**। तर्हि दिव्यास्त्रेण नाशं यास्यतीत्यत आह **मयकृतमिति**। तर्ह्यन्यैस्तादृशैः सूक्ष्मेक्षिकया तन्नाशोपायो ज्ञातो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **परैरन्यैर्दुर्विभाव्यं** तर्कितुमशक्यम**भू**दित्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्य देशोऽपि दुर्लक्ष्य इत्याह **क्वचिद्भूमाविति**।

क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित्।
अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम् ॥ २२ ॥

लक्ष्यं दृष्ट्वा पश्चाच्छस्त्रप्रयोगः। तत् स्थिरे चरे च भवति। चरे च लक्ष्यभूमिः ज्ञातुं शक्या भवति। अस्य तु सर्वमेवाशक्यमिति क्षणमात्रव्यवधानेऽपि विरुद्धदेशान् वर्णयति आकाशभूम्योरतिव्यवधानम्। एवं गिरिमस्तकजलयोरपि **अलातचक्रवद्भ्राम्यच्च** भवति तेनाविद्यमानस्थलेऽपि दृश्यत इति, तन्निराकरणार्थं न शस्त्रप्रयोगः कर्तुं शक्यः। केनचिन्मन्त्रादिना तथात्वे तत्प्रतीकारेण प्रतिकर्तव्य इति शङ्कां वारयति **तत्सौभं स्वभावत एव दुरवस्थितमिति** ॥ २२ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा तादृशमपि यादवैः निराक्रियत इत्याह **यत्र यत्रेति**।

यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः।
शाल्वस्ततस्ततोमुञ्चन् शरान्सात्वतयूथपाः ॥ २३ ॥

उपलक्षणविधयापि यत्र प्रतीयेत **ससौभः सशाल्वः** सैनिकसहितश्च ततः **सात्वतयूथपाः शरानमुञ्चन्**। ततं इति तस्माद्देशाच्छाल्वस्य गमनं सूचयति। अन्यथा तत्र तत्रेत्युक्तं स्यात् ॥ २३ ॥

एवं सर्वतः शरप्रक्षेपे सूक्ष्मोपि गन्तव्यदेशो रुद्ध इति सौभं सैनिकाश्च शाल्वस्य पीडिता जाता इत्याह **शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैरिति**।

शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः।
पाड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः ॥ २४ ॥

स्पर्शे अग्न्यर्काभ्यां तुल्यता। पर्यवसाने आशीविषतुल्यता। अत एव **दुरासदैः** अप्रतीकार्यैः **शरैः पाड्यमानं पुरमनीकाः** सैनिकाश्च यस्य एतादृशः **शाल्वः**

अमुह्यत्। तर्हि पलायनं तेषां प्रार्थना वा कर्तव्येति तत्राह परेरितैः। शत्रुप्रेरिता एते बाणाः अतः शत्रुजयो मरणं वा उपायः नान्य इति मोहं प्राप्तवान्।

एवं यादवानां पौरुषमुक्त्वा शाल्वस्य सैनिकानामपि पौरुषमाह तुल्यत्वाय शाल्वानीकपशस्त्रौघैरिति।

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः।
न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः॥ २५॥

शाल्वस्याप्यनीपकाः सेनारक्षकाः तेषां च शस्त्रौघाः तैः सर्वशः पीडिता अपि वृष्णिवीराः स्वं स्वं रणं न तत्यजुः। अनेन मागच्छत्या युद्धं जायत इति लक्ष्यते। अपरित्यागे हेतुः लोकद्वयजिगीषव इति। जये मरणे वा इहलोके कीर्तिः परलोके स्वर्ग इति अतो लोकद्वयजयार्थमपरित्यागः॥ २५॥

एवं साधारणयुद्धमुक्त्वा प्रधानयुद्धमाह शाल्वामात्य इति।

शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक् प्रपीडितः।
आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली॥ २६॥

अमात्यो मुख्यमन्त्री शाल्वतुल्यः नाम्ना द्युमान् कान्तियुक्तश्च पूर्वं प्रद्युम्नात्पीडितः सन् आसाद्य निकटे आगत्य मौर्व्या कृष्णलोहनिर्मितया तृणविशेषबद्धया वा गदया व्याहत्य ताडयित्वा व्यनदच्छब्दं कृतवान्। जितं जितमिति। यतो बली गदायां बलं प्रधानं तेन महती पीडा जातेति सूचितम्॥ २६॥

ततो यज्जातं तदाह तं द्युमदिति।

तं द्युमद्गदया शीर्णवक्षस्थलमरिंदमम्।
अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः॥ २७॥

शरीरस्यैव महती पीडा जाता। यः कश्चनात्रापकर्षः स सर्वोऽपि महादेवसन्माननार्थः। द्युमतः प्रसिद्धस्य गदया शीर्णं वक्षस्थलं यस्येति। स्वभावतोऽप्यप्रयोजकत्वं वारयति अरिंदममिति। तदा रणस्थानात् तस्य सूतः अपोवाह दूरे नीतवान्। सोऽपि शत्रुपक्षपातीति शङ्काव्युदासार्थमाह दारुकात्मज इति। तस्य भयान्नयनं वारयति धर्मविदिति॥ २७॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह लब्धसंज्ञो मुहूर्तेनेति।

लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत्।
अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम्॥ २८॥

मुहूर्तमात्रं मूर्च्छितः प्रद्युम्नस्य रुक्मिणीपुत्रत्वात् मातुलादिपक्षपाताद्वा। ततो भगवदनुग्रहात् मुहूर्तानन्तरं लब्धसंज्ञः यतः कार्ष्णिः कृष्णपुत्रः अग्रे सारथिं दृष्ट्वा

अनभिप्रेतं पलायनमिति बोधयन्नब्रवीत्। अहो इति तस्य तिरस्कारवचनम्। **इदं ममापसर्पणं अत्यन्तमसाधु** सर्वत्र निन्दितम्। **सूतेति** संबोधनं परिज्ञानार्थम्॥२८॥

ननु लोके पलायमाना अपि शूरा दृश्यन्ते तत्राह **न यदूनां कुले जात** इति।

न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः।
विना मां क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकल्मषात्॥ २९॥

रणविच्युत इति। रणस्थानादपसरणं न श्रुतपूर्वं मरणं वा जयो वेति न तृतीयः पक्षः। नन्वद्य चेज्जातः तदापि व्याप्तिर्भग्नैवेत्याशङ्क्याह **विना मां क्लीबचित्तेन सूतेनेति**। अहमेवैकः सोऽपि सूतेन तथा जातः सूतोपि अद्यैव तथा ज्ञातः **क्लीबचित्त** इति। अतः **प्राप्तकल्मषो**ऽहम्॥ २९॥

ननु किमेतावता तत्राह **किं नु वक्ष्य** इति।

किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ।
युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम्॥ ३०॥

पितरौ रामकेशवावभिसंगम्य। **नु** इति वितर्के किं वक्ष्ये। वचने प्रकारः कोऽपि नास्तीति। ननु प्रहार एव वर्तते तत्राह **युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्त** इति। धर्मादनपेतं युद्धं अतस्तस्मादपक्रमः अधर्मो भवति। तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति चेत्तत्राह **पृष्ट** इति। तर्हि अशक्तिर्वक्तव्येति चेत् **आत्मनः क्षम**मिति। न हि मया अशक्तिर्वक्तुं शक्या॥ ३०॥

किञ्च। सूतदोषेप्युक्ते कदाचित्पित्रा अङ्गीकर्तव्यम्। न तु भ्रातृपत्नीभिः हास्यस्वभावाभिरित्याह **व्यक्तं मे कथयिष्यन्तीति**।

व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः।
क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे॥ ३१॥

उक्तेप्युपाये विपरीतं ज्ञात्वा **हसन्त्यो** भविष्यन्ति यतो **भ्रातृजामयः** कुलस्त्रियः एवं च वक्ष्यन्तीत्याह **क्लैब्यं कथं कथं वीरे**ति। हे वीर विपरीतार्थं संबोधनम्। **अन्यैः** सह ते क्लैब्यं कथं कथमिति श्रवणादरे वीप्सा। क्लैब्यं वा **कथयिष्यन्ति**। हानिकथनेप्युपहासः अन्यैः सह कथं कथमिति॥ ३१॥

एवमुपालब्धस्य सूतस्य वचनं **धर्मं विजानतेति**।

सारथिरुवाच—**धर्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो।**
सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी॥ ३२॥

धर्मस्वरूपमग्रे वक्तव्यं। तर्हि मरणमस्तु किमित्यपसरणमिति चेत्तत्राह **आयुष्मन्निति**। आयुर्वर्तते। एवं सत्युपेक्षा महद्दोषाय। अत आयुर्धर्मं च **विजानता**

मयैतत्कृतम्। धर्ममाह सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेदिति । ममाप्येवंभावे त्वया रक्षणीय इत्युपदेशार्थं वचनम्॥ ३२ ॥

इदं त्वया कुतोवगतमित्याशङ्क्याह एतद्विदित्वा तु भवानिति ।

एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात्।
उपस्पृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः॥ ३३॥

तु शब्दः अज्ञानादागमनं वारयति। एतद्धर्मं ज्ञात्वैव भवान् रणादपोवाहितः। किं मम जातमित्याकाङ्क्षायामाह उपस्पृष्टः परेणेतीति। इत्यमुना प्रकारेण हृदयविदारणरूपेण परेणोपस्पृष्टः शत्रुणा ताडितः। ताडनमाह गदया हतः। ततो मूर्च्छित इति । एतत्कृच्छ्रगमनम्। अतो धर्मकीर्तिविरोधे धर्मो रक्षणीय इति सिद्धान्तः॥ ३३॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे सप्तविंशाध्यायविवरणम्॥ २७॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एतद्विदित्वेत्यस्याभासे इदं त्वयेति मम कृच्छ्रगमनं त्वया कथं ज्ञातमित्यर्थः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशेतिपीडायां भगवत्स्मरणे कृते ।
तद्दुःखवारणं कृष्णश्चकारेति निरूप्यते ॥ १ ॥
द्युमतोपि वधं कृष्णश्चेत्कुर्यात्स्वयमागतः ।
तदा प्रद्युम्नदुःखस्य न निवृत्तिर्भवेत् क्वचित् ॥ २ ॥
अतः प्रद्युम्नहस्तेन मारणं तस्य रूप्यते ।
भक्तानां दुःखदानं तु न युक्तमिति वै हरिः ॥ ३ ॥
मतान्तरेणाशक्यत्वं बोधयामास वाक्यतः ।
अन्यथा श्रीशुको लीलां तादृशीं नैव वर्णयेत् ॥ ४ ॥
तादृग्लीलान्तरमिव वर्णितां वा न दूपयेत् ।
एवं सिद्धान्तमज्ञात्वा लोको भ्राम्यति सर्वथा ॥ ५ ॥
कल्पान्तरे तथा चक्रे सूक्ष्मांशस्यावतारतः ।
निरोधे यदि नो ब्रूयात् सिद्धान्तो हि विरुध्यते ॥ ६ ॥
शास्त्रार्थे दोपनाशाय निराकरणमुच्यते ।
अतः स्कन्धार्थशास्त्रार्थौ पक्षाभ्यामिह रूपितौ ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां 'भक्तानामिति अतिभयान्निरोधसिद्धेरुक्तत्वान्निरोधार्थमशक्यत्वं बोध-नीयं तथा सति भक्तानां माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहयुक्तानां माहात्म्यविरोधाद् दुःखं स्यात् तत्तु न युक्तमितिहेतोर्हरिर्मतान्तरेण शुकातिरिक्तमतसिद्धेनांशावतरणेन 'कथं राममसम्भ्रान्त'मिति वाक्यतः शाल्वस्याशक्यत्वं बोधयामास । तथा च जातापीयं लीलां-शावतारे प्रदर्शनार्था न तु वस्तुतो भगवति पूर्णे ते भावाः सन्ति तथासति शुकः स्वमतेनैव वदेदिति ज्ञात्वा भक्तानां दुःखं न भवेत् पूर्णे भगवत्येवं नास्तीत्यंशावतारलीलां निरो-धार्थमुक्तवान् यत्र भगवतोपि कचिदवतारे एवं भावस्तत्रान्येपां का वार्तेति सर्वाशक्यत्व-ज्ञाने सर्वथा शरणागतिर्भवतीति निरोधसिद्धिः । **सिद्धान्तो** हीति । अस्मिन् स्कन्धे निरोधः साधनीयः तदर्थं भक्तिविरुद्धा अपि कामादिभावाः निरूपणीया इति सिद्धान्त इत्यर्थः ।

शास्त्रार्थे इति आनन्दरूपस्य दुःखहर्तुर्लीला, स्वयमप्युभयविधः शास्त्रार्थः इयं तु लीला भक्तानां दुःखहेतुरिति दोप इत्यर्थः ।

पूर्वाध्यायान्ते द्युमतोपकर्षे पश्चात्तापो निरूपितः । प्रद्युम्नस्य तदानीं द्युमद्वधार्थं प्रवृत्तिरुच्यते स तूपस्पृश्येति ।

श्रीशुक उवाच—**स तूपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ।**
नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥

मूर्च्छानन्तरं तथा कर्तव्यमिति सलिलोपस्पर्शनमाचमनं स्नानमित्येके । ततः पुनः **दंशितो** बद्धकवचः । नारायणकवचादिना लौकिकेन च । ततो **धृतकार्मुकः** । अनेन पूर्वं कवचरहित एव स्वपौरुषाभिमानात् गत इति लक्ष्यते । अत एव गर्वनाशार्थं भङ्गोपि । ततः **मां द्युमतः पार्श्वं नय**ेति सूतं प्रति वचनम् । शत्रोः प्रशंसामाह–**वीरस्ये**ति ॥ १ ॥

स तु वञ्चितः सन् लज्जया आक्रोशेन मारित इति दोषव्यावृत्त्यर्थमाह **विधमन्तं स्वसैन्यानी**ति ।

विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः ।
प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् ॥ २ ॥

स्वबलघातकत्वान्मारणीय एवेत्यर्थः । तथाप्याक्रोशेन मारणादाह **रुक्मिणीसुत** इति । **प्रतिहत्य** अन्विष्य भर्त्सयित्वा वा **अष्टभिर्नाराचैः प्रत्यविध्यत्** । ससामग्रीकं नाशितवानेवेत्यर्थः । **स्मयन्नि**ति । अधुनास्य बलं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अष्टबाणानां विनियोगमाह **चतुर्भिश्चतुरो वाहानि**ति ।

चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् ।
द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥

द्युमतः शिरः **अन्येना**ष्टमेन । यानारुह्य येन प्रेरितो येन करणेन येन लब्धप्रतिष्ठः तत्सर्वमच्छिनत् ॥ ३ ॥

ततोऽन्येपि प्रधाने मारिते तद्बलं मारितवन्त इत्याह **गदसात्यकिसाम्बाद्या** इति ।

गदसात्यकिसाम्बाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलम् ।
पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकन्धराः ॥ ४ ॥

गदया प्रद्युम्नो मारित इति स्वबलेन तत्सैन्यं मारितवन्तः । गदायामेव शौर्यं बलं च व्यापृतं भवति । ततः **सौभेयाः सर्वे** अन्तरिक्षे युद्धार्थमागताः पलायमाना वा **समुद्रे** पतिताः । **संछिन्नकन्धराः** सन्तः ॥ ४ ॥

एवं भगवत्प्रतीक्षार्थं यादवशाल्वानां जयापजयरहितानां युद्धानुवृत्तिमाह **एवं यदूनामि**ति ।

एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ।
युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥

इतरेतरं निघ्नतामिति समता । त्रिणवरात्रं सप्तविंशत्यहोरात्रम् । तुमुलमत्याक्रोशयुक्तम् । उल्बणं क्रूरं च ॥ ५ ॥

एवं यादवानां दुरत्ययं व्यसनं गतानां महद्दुःखं निरूप्य भगवत एवमुपेक्षाऽयुक्तेति दोषपरिहारार्थं मतान्तरमारभते इन्द्रप्रस्थं गत इति ।

श्रीशुक उवाच—**इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ।**
राजसूयेथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥

मतान्तरे पूर्वोक्तन्यायेन न गमनागमनेनापि संभ्रमस्तथा । तदर्थं तत्रत्यां कथामेवाह **धर्मसूनुना आहूतः** स्वयमेकाकी **इन्द्रप्रस्थं गतः** पश्चाद्बलभद्रोऽप्याहूतः । मानभङ्गस्तु तस्मिन् काले नास्ति । विद्यमानोऽपि प्रकारान्तरे वा भविष्यति । अतः बलभद्रसद्भावोऽपि न दोषाय । ततो **राजसूये निर्वृत्ते** भिन्नप्रक्रमेण समाप्ते **शिशुपाले च** मृते तदनन्तरमेव ॥ ६ ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम् ।
निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य पुत्रसहितां पितृभगिनीं च पृष्ट्वा अपशकुनेषु जायमानेषु द्वारकाऽस्वास्थ्यज्ञापकेषु प्राप्तशङ्क इव **घोराणि निमित्तानि पश्यन् द्वारवतीं ययौ** ॥ ७ ॥

मध्ये गच्छतश्चिन्तामाह **आह चेति** ।

आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः ।
राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥

प्रथमतः **अहमिह** इन्द्रप्रस्थे समागतः पश्चादार्यमिश्रेण बलभद्रेण **अभिसंगतो** मिलितः । सहैव वा आगमनं । ततो रक्षार्थमवतीर्णाद्वयमपि द्वारकायां नास्तीति **चैद्यपक्षीया राजन्या** दैत्याः **नूनं मे पुरीं हन्युः** ॥ ८ ॥

निमित्तदर्शनं चिन्तामङ्गश्चेति निरूप्यते ।
मतान्तरे दोषभावं मोहका वर्णयन्ति हि ॥

ततो यज्जातं तदाह **वीक्ष्य तत्कदनमिति** ।

वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ।
सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥

अहोरात्रं युद्धक्लेशं **वीक्ष्य पुररक्षणमर्थाद्बलभद्रं निरूप्य** यथाकथञ्चित्कथाया अनुवादान्नात्रासमर्पकतादोषः नापि क्रियायाः क्रियान्तरोल्लङ्घनदोषः । **सौभं च** निरीक्ष्य **शाल्वराजं च** निरीक्ष्य स्वसारथिं **दारुकं** प्रति **प्राह** । स्वतः समर्थस्य सूतप्रेरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह **केशव इति** । यथा ब्रह्मशिवौ प्रेरयति तथैनमपीत्यर्थः ।

तस्मिन् कल्पे सारथिः प्राकृत इति संबोधयति—रथं प्रापयेति ।

रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै ।
संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १० ॥

संभ्रमो भयं । ते त्वया । यतः **सौभराट् मायावीति** तस्य स्तुतिः । पूर्वप्रेरणायां दारुको विकलः स्थित इति ॥ १० ॥

इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ।
विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ११ ॥

एवं भगवता उक्तः भगवन्तं मानयामास तथैव करिष्यामीति भयं त्यक्त्वा प्रवृत्त इत्यर्थः । **रथं** सम्यगास्थाय यतो दारूणां शिरोरूपः सुखरूपो वा अतस्तदिच्छानुसारेण दारूणां चलनमुक्तम् । ततो रथस्य शीघ्रगत्या रेणुभिराच्छादने रथमदृष्ट्वैव **सर्व** एव **स्वे परे च अरुणानुजं** गरुडमेव **विशन्तं ददृशुः** ॥ ११ ॥

ततः शाल्वेनैव कृष्णो दृष्ट इत्याह—शाल्वश्चेति ।

शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः ।
प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥

हतप्रायबलस्येश्वरः सोपि निरन्तरयुद्धेन क्लिष्टः । ततः क्रोधेन सूतेन रथः शीघ्रमानीत इति **कृष्णसूताय भीमरवां शक्तिं** प्राहिणोत् । **मृधे** युद्धे सावधानदशायाम् ॥ १२ ॥

ततस्तन्निराकरणमाह—तामापतन्तीति ।

तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ।
भासयन्तीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाच्छिनत् ॥ १३ ॥

दर्शनेनापि भयजनकत्वायाह **महोल्कामिवेति** । **रंहसा आपतन्तीमिति** प्रतीकारान्तरं निराकृतम् । **भासयन्तीं दिश** इति तस्या माहात्म्यं फलावश्यकत्वाय । ततो भगवान् **सायकैः** बहुभिरेव **शतधा अच्छिनत्** ॥ १३ ॥

ततः प्रहारकर्तुरपि प्रहारं कृतवानित्याह—तं चेति ।

तं च षोडशभिर्विद्ध्वा बाणैः सौभं च खे भ्रमत् ।
अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥

षोडशभिर्बाणैरष्टाङ्गेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां वेधः । **सौभं च** षोडशभिः **खे भ्रमदेव** न तु स्थितं आदौ तं विद्ध्वा रक्षाया अभावे **सौभं च अविध्यत्** । तत्र तु **शरसन्दोहा** एव बहव एव उपर्यधश्च । वेधार्थे दृष्टान्तः **खं सूर्य इवेति** । अनेनाकाशस्य पीडाभाव इव सौभस्यापि पीडाभावो निरूपितः । महादेवप्रशंसेयम् ॥ १४ ॥

ततो महादेवभक्त्या सौभातिक्रमे कृते शाल्वोऽप्यतिक्रमं कृतवानित्याह **शाल्वः शौरेरिति** ।

शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ।
बिभेद न्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १५ ॥

तु शब्दः सिद्धान्तं वारयति । **सव्यं दोः** वामं बाहुं सायुधं च । यतोयं **शार्ङ्गधन्वेति** प्रसिद्धः । एवं प्रसिद्धहेतुसहितं महापराक्रमसहितं निराकृतवानिति महादेवप्रशंसा, **हस्तात् न्यपतदि**त्यपि ॥ १५ ॥

हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।
विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥

(तत्र पराक्रमसहितं) **तत्र पश्यतां भूतानां** अभूतपूर्वत्वाद्धाहाकारः । एवं कायिकनिराकरणमुक्त्वा वाचनिकमाह **विनद्येति** । जितं जितमिति. विनदनमुक्त्वा । ततः **सौभराट्** सौभे विराजमानः । **जनार्दनम**विद्याया अपि नाशकम् ॥ १६ ॥

भ्रान्तः सन्निदमाह **यत्त्वयेति** द्वाभ्याम् ।

यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातुर्भार्या हृतेक्षताम् ।
प्रमत्तः स सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥

तस्य वाक्यं निरूप्यते । **अमूढेति** छेदः । **नः सख्युः** शिशुपालस्य तव **भ्रातुः** भ्रातृरूपसख्युर्वा **ईक्षताम**स्माकं सतामेवाकिञ्चित्कराणामग्रे **हृता** । अनेन स्वाभाविकशौर्यात्तव महच्चौर्यमिति स्तुतिरुक्ता । न केवलं तद्भार्या आत्मसात्कृता किन्तु सोपीत्याह **प्रमत्तः स सभामध्य** इति । सोऽपि समर्थः तथापि प्रमत्तत्वात्सभायां **त्वया व्यापादितः** न तु युद्धे अतः स सखेति हेत्वर्थं पुनः कथनम् ॥ १७ ॥

ततः स्वकर्तव्यमाह **तं त्वेति** ।

तं त्वाद्य निशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् ।
नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥

निशितैरिति स्वपौरुषख्यापनम् ॥ १८ ॥

भगवांस्तु वाक्येन शब्दातिक्रमं निवारयति **वृथा त्वं कत्थस** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**वृथा त्वं कत्थसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।**
पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १९ ॥

अर्थस्य बाधितत्वादत एव मन्दत्वं प्रत्युत विपरीतं तवास्तीत्याह **न पश्यसीति** । **अन्तिके** मदग्रे तवान्तकोस्तीति इदमप्ययुक्तमिति जयापजययोः अव्यवस्थेति शूराणां स्वप्रशंसाकथनमयुक्तमिति तमुपदिशति **पौरुषं दर्शयन्ति स्मेति** । पौरुषं पुरुषशरीरबलम् । **शूराः** क्षत्रियाः । ब्राह्मणानां तु वाग्बलमेव भवति इति तद्व्युदासः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वृथा त्वं कत्थस इत्यत्र **मदग्र** इति मदिति पञ्चम्यन्तं त्वं मामतिवदसि मत्तःश्चाग्रे तवान्तको वर्तते इत्यर्थः ।

एवमुक्त्वा स्ववाक्यसत्यत्वाय भगवान्स्वपौरुषं दर्शयामास इत्युक्त्वेति ।

इत्युक्त्वा भगवान् शाल्वं गदया भीमवेगया ।
तताड जत्रौ संरब्धः स चकम्पे वमन्नसृक् ।
गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ॥ २० ॥

यतो भगवान् समर्थः । भीमवेगयेत्यलौकिकं सामर्थ्यं निराकृतम् । **जत्रौ** कण्ठमालास्थिनि । **संरब्धः** क्रोधेन क्रियावेशमात्रं वा । ततः **स** शाल्वः **असृग्वमन् चकम्पे** । ततस्तस्य लोहितं दृष्ट्वा कृतकार्या गदा निवृत्ता तस्यां **निवृत्तायां** प्रहारान्तरेण मरणं भविष्यतीति निश्चित्य असुरत्वाद्भगवद्रूपां मायां प्रार्थयितुमन्तर**धीयत** । **तु** शब्देन महादेवपक्षो निवारितः ॥ २० ॥

ततो भगवद्रूपमायाकृत्यमाह **ततो मुहूर्त** इति ।

ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतम् ।
देवक्या प्रहितोस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् ॥ २१ ॥

मुहूर्तानन्तरं कश्चित्पुरुषः समागतः । इदं मानसनिराकरणम्, तेन मनसा प्रार्थितेने-श्वरेण क्रियत इति भगवतोऽपि मनस्येव काचित्प्रतिमा सैव, स पुरुषो मायिकः तथापि भगवदीय इति भगवत्समीपागमनेपि न तस्य नाशः । सोऽपि व्यामोहार्थमच्युतमव्यामुग्धं **देवक्या अहं प्रहित** इति आत्मानं निवेद्य पश्चाद्भगवन्तं **नत्वा रुदन्वचः प्राह** । देवक्यन्तरङ्गत्वख्यापनाय रोदनम् ॥ २१ ॥

तस्य वाक्यं **कृष्ण कृष्णेति** ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल ।
बद्ध्वापनीतः शाल्वेन सौनिकेन यथा पशुः ॥ २२ ॥

दुःखे वीप्सा । **महाबाहो** इति क्रियाशक्तिसामर्थ्यम् । वाच्यमाह **पिता त** इति । **पितृवत्सलेति** । अभिमानार्थं संबोधनम् । **बद्ध्वा अपनीत** इति महत्यप-मानना । स्वयमेव त्यक्ष्यतीति शङ्काभावाय दृष्टान्तमाह **सौनिकेनेति** । सूनायां प्रसिद्धः मारक एव अतो मारणार्थं नीतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

निराकरणकार्यं भगवति जातमित्याह **निशम्य विप्रियमिति** ।

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
विमनस्को घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥

मानुषीं मनुष्यस्वभावमङ्गीकृतवान् । ततस्तत्स्वभावात् **विमनस्कः घृणी** पितरि कृपावांश्च । ततः स्नेहाद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ २३ ॥

'मनः पूर्वं वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेः । 'तस्य यजुरेव शिरः' इति मानसपुरुषस्य शब्दप्रकृतिकत्वात् शोकशब्दाभावे मानसपीडा पूर्णा नोक्ता भवतीति शब्दोपि निरूप्यते **कथं राममिति** ।

कथं राममसंभ्रान्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान्विधिः ॥ २४ ॥

रामो रक्षार्थं नियुक्तः स **चासंभ्रान्तः** अतिसावधानः समयविशेषात् । अतिक्रमस्तु तस्याशक्य इत्याह—**सुरासुरैरजेयमिति** । अयं सर्वोत्तमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **शाल्वेनाल्पीयसा नीत** इति । **मे पितेति** । भाग्यं वा तस्य कथं न रक्षकं जातमित्यर्थः । सर्वातिक्रमस्य दृष्टत्वात् नित्येच्छो **विधिरेव बलवान्** ॥ २४ ॥

न केवलं नयनमात्रे तदा मानसः क्लेशः संदिग्धोपि भवेत् किंत्वनर्थान्तरमपीत्याह—**इति ब्रुवाण** इति ।

इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट् प्रत्युपस्थितः ।
वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥

प्रत्युपस्थितः आभिमुख्येन समायातः । ततो **वसुदेवमिव** मायिकं कंचन पुरुषं समानीय **कृष्णमिदं** वक्ष्यमाणमुवाच । यतः स उपासितमायारूपभगवान् ॥ २५ ॥

तस्य वाक्यं **एष ते जनिता तात** इति ।

एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ २६ ॥

भगवत्त्वादिन्द्रियप्रवृत्तिः । अजनिता अतात इति तु वस्तुस्थितिः । कृतेऽपि भूभारहरणे स्थितिः पित्रर्थेति मन्यते यद्यप्यन्येषां स्थितिर्बहुकार्यार्थी तथापि पितृभक्तस्य एतदेव कार्यमिति प्रकृते क्लेशाधिक्याय आरोपन्यायेन पितृभक्तत्वं वदन् स्वतः पीडां कर्तुमशक्तः तदभावे स्वत एव पीडितो भविष्यतीति तथोक्तवान् । अधिकक्लेशार्थमाह **वधिष्ये** इति । क्रिया तु कर्तव्यैवेति । प्रतिज्ञाहान्यर्थं **ईशश्चेत्पाहीत्युक्तवान्** । स्वबुद्ध्या संबोधनं बालिनोऽपि शं यस्मादिति । स्वयमेव द्वेषिणामप्युपकारं करोषीति मारणेनास्मान् कृतार्थान् कुर्विति प्रार्थना । मतान्तरभाषेति पदार्थो नात्राभिप्रेत इति न पदानाम् ॥ २६ ॥

अर्थान्तरं वर्ण्यते

एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥

निर्भर्त्सनं अभिमानप्रच्यावनं तथाकरणे बलं **मायावीति** । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेः । 'तं यथा यथोपासते तद्वैतान् भूत्वावति' इति च भगवतैव भगवान् एवं क्रीडतीति न काप्यनुपपत्तिः । अतो भगवदावेशात् लीलाप्रदर्शक इव **आनकदुन्दुभेः शिरः** खड्गेनोत्कृत्य पुनर्योजनाभावाय **खस्थं** आकाशस्थितं **सौभं** मूलाश्रयं **समाविशत्** ॥ २७ ॥

ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः ।
महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥२८॥

एतन्मुहूर्तमात्रं । तृतीयेऽपि मुहूर्ते भगवान् इममर्थं चिन्तयन् तूष्णीं स्थितः । अनेन बलभद्ररक्षाभावशङ्कापि निवारिता । तदनन्तरं मुहूर्तमात्रं **प्रकृतावेवोपप्लुतः** सन्

पश्चान्मातुर्यां प्रकृतिं परित्यज्य अन्यप्रबोधाभावेपि **स्वबोध एव आस्ते**। स्वज्ञानशक्तिं प्रकटीकृतवान्। अत्रापि क्रियाव्यवहितेन सम्बन्धः। **स्वजनानुषङ्गतः प्रकृतावुपप्लुत** इति अस्वजनानुषङ्गतो वा तस्य स्वजनानुषंगो नास्तीति मोहाभावात् जिज्ञासया स्वबोधे स्थितिर्जातेत्यर्थः। ननु तथाप्युपदेशाभावे कथं ज्ञाननिष्ठा तदाह **महानुभाव** इति। तदा तामासुरीं मायामबुध्यत्। इदं ममैव रूपान्तरमिति। आत्मजिज्ञासायामेव आत्मावबोध इति। अनेन तस्मिन्नपि कल्पे भगवतः शुद्धब्रह्मत्वमित्युक्तम्। अज्ञत्वादिलीला सर्वावतारेष्विति न काप्यनुपपत्तिः। परमुपक्रान्ते भागवते कृष्णो नैवंविधइति अत्रापि साधारण्येन योजयतां दूषणमग्रे वक्तव्यं सा माया कुत उत्पन्ना, किं निष्ठेति तद्द्वयं निर्दिशति **शाल्वप्रसृतां मयोदितामिति**। शाल्वे व्याप्तां मयेन च निरूपिताम्॥२८॥

ततो बोधेन तद्रूपे उपसंहृते तत्कार्याणां लयो जात इत्याह—**न तत्र दूतमिति**।

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः।
स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः॥२९॥

अनेनापि भगवत्त्वमेव साधितम्। अन्यथा मायिकोपसंहारे हेत्वभावः, **दूतः पितुः** शरीरं च पूर्वं दृश्यमानमपि प्रबुद्धः सन् पश्चादाजौ युद्धस्थाने न **समपश्यत्**। यतोऽयम**च्युतः**। रूपान्तरस्थितः—तथैवेति ज्ञापयितुं गूढोर्थोऽयमिति दृष्टान्तमाह—**स्वाप्नं यथेति**। स्वप्नेऽपि स्वयमेव स्थितः परं रूपान्तरेणेति रूपान्तरस्वीकारे तस्यादर्शनं युक्तं। चकारेण मायामनोरथादिकमपि संगृह्यते—ततः **अम्बरचारिणं रिपुं** सौभस्थमालोक्य मारणपापेन महादेवभगवतोः उपेक्षणाद्रक्षकाभावात् निहन्तुमुद्यत इति पूर्वपक्षः॥ २९॥

सिद्धान्तमाह एवमिति।

एवं वदन्ति राजर्षे मुनयः केचनान्विताः।
यत्स्ववाचो विरुध्येरन्नूनं ते न स्मरन्त्युत॥ ३०॥

अस्य पूर्वपक्षत्वं युक्तिबोधेन वक्तव्यमेव प्रमाणबाधेनापि निरूप्यते। **एवं मुनयो वदन्तीति** मननेन संजातं यदार्षज्ञानं तेनोत्प्रेक्षया एव ज्ञात्वा वदन्ति मूलविरोधे आर्षज्ञानमप्रमाणमिति शास्त्रमर्यादा उपजीव्यविरोधात्। यथा प्रमाणबोधितधर्मेणैव आर्षज्ञानं वृत्तमिति प्रमाणविरोधेन निरूपितानि साङ्ख्यादिमतान्यप्रमाणानि। एवं भगवदनुभावकृपाव्यतिरेकेण प्रमेयबलं विना आर्षज्ञानं न भवतीति तेन ज्ञानेन भगवति दोषदर्शनं स्वजन्मनि मातृव्यभिचारदर्शनमिव सर्वथा बाधितविषयत्वादुपेक्ष्यम्। तथापि **धृष्टा** निर्लज्जा ये वदन्ति मूलभूतेपि भगवति दोषांस्तानुपहसति **मुनयो वदन्तीति**। ऋषय इत्यपि तथा। **राजर्षे** इति संबोधनं स्वपक्षपरपक्षाभिनिवेशयोः विश्वासोपहासौ बोधयति। एतेषां मध्ये **केचनैवान्विताः** शुकवादिनः सर्वनिराकरणे अर्धनिराकरणं प्ररोचनार्थम्। **नान्विता** इति पदच्छेदे सर्वनिराकरणं वा। उपहासे युक्तिमाह—**यत्स्ववाचो**

विरुध्येरन्निति । ते किं कल्पान्तरव्यवस्थां योगबलेन ज्ञात्वा वदन्ति आहोस्वित् इदानींतनभगवद्व्यवस्थाम् । आद्ये नास्माकं कापि क्षतिः । द्वितीये तु 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति शास्त्रपर्यालोचनया तदनुगुणा एव धर्मा वक्तव्या इति विरुद्धकथनात् ते **नूनं न स्मरन्ति** । अपि च । तादृशापज्ञानेन उत अपि पूर्वमपि स्मृतमप्रमाणमेव । ननु सर्वेष्ववतारेषु अवतारधर्माः प्रवर्तन्ते अन्यथा वसुदेवसुतत्वादयोऽपि बाधितार्था इति न वक्तव्याः स्युः ॥ ३० ॥

तस्मादवतीर्णस्य दोषवर्णनं न बाधितमिति शङ्कायामाह-**क्व शोकमोहौ स्नेहो वेति**।

क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः ।
क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्सुरेडितः ॥ ३१ ॥

अयमवतारः नावतारान्तरवत् केनचिदंशेन अज्ञानशक्तिसहितो वा किन्तु साक्षात्पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णशक्तिमतः ततश्च तत्र पूर्णरूपे प्रथमतो हीनभाव एव बोधयितुमनुचितः भक्तोत्कर्षबोधनाभावात् तत्रापि पित्रर्थं शोकः मोहश्च । मायिके पितृत्वबुद्धिस्तस्मिंश्च स्नेह इति । चेत्यनादरे । तदनुगुणं वचनं च 'पिता मे बलवान्विधिः'इत्यादि । एते कथं न भवन्तीत्याह **अज्ञसंभवा** इति । अज्ञानगृहीत एव चैतन्ये एतेऽन्तःकरणस्य धर्माः संभवन्ति । प्रकृतेऽप्येवमेवास्त्विति चेत्तत्राऽऽह **क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्य** इति । भगवति सर्वदा त्रयं सिद्धं सर्वलीलास्वपि अखण्डितं विज्ञानमात्मानुभवः, ज्ञानं सर्ववस्तूनां, ऐश्वर्यं पूतनास्तुपयःपानप्रभृति सर्वत्र त्रयाणां निरूपणात्, यत्राज्ञानं बाल्ये सर्वजनीनं तत्र यदि नास्ति तदा कथमिदानीं जीवानामपि विवेकदशायां तत्संभवेत् । न च लोकास्तथैव बोध्यन्त इति पक्षः लोकानामपि भगवान्निरतिशयैश्वर्य इति बुद्धिः । यतः **सुरैरनुक्षणमीडितः** । उपलक्षणमेतत् । पारिजातहरणगोवर्द्धनोद्धरणकालियदमनादीनि पामराणामपि माहात्म्यज्ञापकानि भगवच्चरित्राणि सन्ति । अतः सर्वथास्मिन्नवतारे केनाप्यंशेनाज्ञानादिकथनं बाधितविषयमेव ॥ ३१ ॥

किंच । यद्यस्मिन्नवतारे कोऽप्यंशः अज्ञानकृतः प्रदर्शनार्थो वा भवेत् तदायमवतार एव न भवेत् । मोक्षदानमेवास्यावतारस्य प्रयोजनम् । अन्यत्तु गौणमेव 'नृणां निःश्रेयसार्थाय' इति वाक्यात् । अन्यथा कामादिभिर्भजने मोक्षो न स्यात् । 'भक्तियोगविधानार्थं' इत्यपि पक्षे माहात्म्यविघटकत्वादिदं चरित्रमसमञ्जसमित्यभिप्रेत्याऽऽह **यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्ययेति** ।

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
लभन्त आत्मानमनन्तमीश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ ३२॥

यस्य **पादसेवया ऊर्जिता आत्मविद्या** भवति । महद्विचरणसेवया उत्पन्ना भगवच्चरणसेवया पुष्टा भवति । बीजभावदेहभावयोर्लोके महान् विशेषः । तथा गुरोर्भगवतः सकाशाच्च जायमानज्ञानविशेषः । एवं यत्र चरणसेवकानामन्येषामेवं भवति । यत्र च गुरोरपि मोहो निवार्यते तत्र कथं भगवन्मोहसंभवः । किंच । न केवलं तेषां ज्ञान-

मेवोत्पद्यते किन्तु तेन ज्ञानेन **अनाद्यात्मविपर्ययग्रहं हिन्वन्ति** नाशयन्ति । अनादि-र्योऽयमात्माग्रहः ततो **विपर्ययः** देहादिबुद्धिः तत्र योयमाग्रहः समूलकमज्ञानकार्यं नश्यतीत्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किन्त्वज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं **आत्मानं** भगवन्तमपि **लभन्ते** । ननु स्वात्मालब्ध एव को विशेष इति चेत्तत्राह **अनन्तमीश्वरमिति** । अपरिच्छेद ऐश्वर्ये आत्मना आत्मन्येव तत्रैश्वर्यं तचैवेति सर्ववादिसंमतं परिच्छेदस्तु केषांचिन्मते आविद्यकः । उभयथापि विशिष्टात्मा सायुज्य एव प्राप्तो भवति । ततश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि चरणसेवामात्रेण निषिद्धप्रकारेणापि अविद्यानिवर्तकं ज्ञानं अनुपदमेव सायुज्यं च ज्ञान-मार्गेऽपि जन्मकोटिभिः साध्यं कथं लभन्ते । अतस्तेषामस्मिन्नप्यवतारे अज्ञानादिवर्णनं शास्त्रान्तरकरणज्ञानवदुपेक्ष्यमेव । ननु प्रदर्शनार्थं शिवतद्भक्तमाहात्म्यकथनार्थं वा तथा लीलाप्रदर्शनं भविष्यतीति चेत् । तत्राऽऽह **परमस्य सङ्गतेरिति** । कालादेरपि परस्य को महादेवतद्भक्तानुरोधः सतां गतेश्च कथं मोहप्रवर्तकत्वम् । सन्त एव न मोहं प्रदर्श-यन्ति कुतस्तेषामपि गतिः । अवतारान्तरेऽपि भक्तैः सहलीलायामेव पराजयादिवर्णनम् 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका' इति प्रदर्शनार्थं तस्मात्प्रकृते मोहहेतोः कस्याप्यभावात् । **नु** इति निश्चये न कुतो मोहः ॥ ३२ ॥

तर्हि अत्र शाल्वयुद्धे किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमो-जसेति** ।

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ।
विध्वाच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥३३॥

अत्र केचिन्मोहदर्शनप्रभृति सर्वमेव बाधितं किन्तु गृह एव विद्यमाने भगवति तस्मिन्नागते **शस्त्रपूगैः प्रहरन्तं** मारितवानित्याहुः । अन्ये त्विन्द्रप्रस्थादेवाऽऽगत्य स्वसैन्यं शस्त्रैः प्रहरन्तं दृष्ट्वा मारितवानिति, अपरे तु बाहुवेधादिमोहप्रदर्शनं जातमेव केवलं भगवति मोह एव निषिद्धः नत्वन्य इति पश्चान्मोहाभाव एव । पुनरागत्य शस्त्रैः **प्रहरन्त**मिति तत्र मतान्तरत्वात् कल्पान्तरे सर्वमेव यथार्थं भगवति तु तस्य सर्वस्यापि सप्रकरणस्य मोहस्य निषिद्धत्वात् । अष्टाविंशे दिवसे केवलं स्वयमागत्य मारितवानिति । एकः पक्षः समार्यो वा समागत्य वा मारितवानिति । **शस्त्रपूगैः** शस्त्रसमूहैः अवान्तर-जातिभेदापन्नैः नानाशस्त्रोद्भवैर्वा **ओजसा प्रहरन्तं शाल्वं शरै**स्त्रिभिर्विध्वा तैरेवा-**च्छिनत्** । **वर्म धनुः शिरोमणिं** च, पुनरन्यैर्बाणैः **सौभं** चकारात्तं च । ततो निकटं समागतं सौभं बाणप्रहारैरानीतं **गदया रुरोज** । पीडां संपादितवान् । **ह**त्याश्चर्ये ॥३३॥

ततो यज्जातं तदाह **तत्कृष्णहस्तेरितयेति** ।

तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ।
विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥

प्रथमतः कालात्मा तत्रापि पूर्णा क्रियाशक्तिः । तया च प्रेरिता गदा अत आभ्या-

रिमकादि सर्वरक्षकाणां निवृत्तत्वात् **विघूर्णितं** सत् **गदया** सह **तोये सहस्रधा भूत्वा पपात**। गदयेत्यनुवादो वा। करणत्वं तु प्रहार एव। पुनर्हस्ते वा समागमनम्। ततः **शाल्वस्तद्विसृज्य भूतलमास्थितः** सन् **गदामुद्यम्य** भ्रान्तः सन् **अच्युतमभ्यगात्**। अच्युत एवायं किं गमनेन पराक्रमेण वा ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **आधावत** इति।

आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्वाथ रथाङ्गमद्भुतम्।
वधाय शाल्वस्य लयार्कसंनिभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥३५॥

भल्लेन हस्तच्छेदः क्रियाशक्तेः पृथक्करणार्थः। ततो **रथाङ्गेन** मोक्षदानार्थं **अद्भुतं रथाङ्गं लयार्कसंनिभं** दर्शनेनैव मृत्युभयजनकं **बिभ्रद्**भगवान् **बभौ**। तावतैव सर्वेषां प्रातःकाल इव महत्सुखं जातमित्याह **सार्क इवोदयाचल** इति। किञ्चित्कालं शस्त्रं धृत्वा स्थितिः महादेवादिपरीक्षार्था यद्यस्ति कश्चिदस्य रक्षकः तदा समायात्विति ॥३५॥

जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं पुरमायिनो हरिः।
वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥

ततः न कस्यापि समागमने **तेनैव शिर**श्चिच्छेद। अन्यार्थं चक्रं धृतमिति तुच्छत्वादस्य वधोऽन्येन भविष्यतीति **तेनैवे**त्युक्तम्। **सकुण्डल**मिति। सर्वदेवाधिष्ठितमपि तत्रापि **पुरमायिनः** पुरलक्षणा मोहमाया यस्य, एतादृशस्यापि वधे हेतुः **हरि**रिति। सर्वदुःखहर्ता। एतस्यैव च मोक्षार्थम्। किञ्च। यद्ययं जीवेत् तदा सर्वोपद्रवं कुर्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽह **वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दर** इति। तदा तदीयानां **नृणां हाहेति वचः** अभूत् ॥ ३६ ॥

तावतापि युद्धं न निवृत्तमिति वक्तुमाह **तस्मिन्निपतित** इति।

तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते।
नेदुर्दुन्दुभयो राजन्दिवि देवगणेरिताः।
सखीनामपचितिं कुर्वन्दन्तवक्त्रो रुषाऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥

भगवानक्लिष्टकर्मा। तं न मारितवान् किन्तु पापेनैव पतितः पापेन सायुज्याभावो वा। **सौभे च गदया हत** इति। मायानिर्मितत्वात् कदाचित् स्थितिर्भवेत्। ततस्तस्मिन्प्रविश्य वान्यो युद्धं कुर्यात्, अतः प्रधानानन्तरमपि सौभस्य पृथगनुवादः। तदा **दन्तवक्त्रः** पूर्वमृतानां सखा स्वापचितिं कुर्वन् **सखीनामर्थे रुषा** क्रोधेन युद्धार्थमाभिमुख्येन समागतः अन्यैः सह युद्धेन क्लिष्टदशायां स्वस्य जयो भविष्यतीति ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे अष्टाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २८ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरसात्त्विकसाधनप्रकरणनिबन्धः ।

सामर्थ्ये विद्यमानेऽपि स्वयं ज्ञात्वाऽपि सर्वथा ॥ ½ ॥
कृष्णाज्ञां वा साहाय्यं वा लब्ध्वैवेष्टपरो भवेत् ।
तदा तु हरिरागत्य हितं वक्ति करोति च ॥ १ ॥
साधने सर्वथा नीतिः कर्तव्येति प्रबोधयन् ।
उद्धवं मुग्धभावेन पृच्छति स करोति च ॥ २ ॥
यावत्कर्तुं हि जीवानां शक्यं तावद्वदत्ययम् ।
साहाय्यं यात्र कुरुते तावधेन भवेत्क्रिया ॥ ३ ॥
इति बोधयितुं कृष्णः संभृत्या सर्वया गतः ।
सर्वभावेन पूजार्थं श्रद्धादीनां च वृद्धये ॥ ४ ॥
शत्रूणां दृष्टिदुःखाय भक्तमाहात्म्यसिद्धये ।
क्वचिदेकोऽपि वेषेण दृष्टादृष्टप्रकारतः ॥ ५ ॥
तथा भीमस्य सामर्थ्यं दत्त्वा मृत्युश्च बोधितः ।
प्रथमे तु मनःप्रीतिर्द्वितीये शत्रुमारणम् ॥ ६ ॥
तेनैव यज्ञदेहानां बन्धनं विनिवारितम् ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतःपरं चतुस्त्रिंशद्भिः साधनप्रकरणं विचारयन्तः समाख्याहेतुं सार्धेनाहुः **सामर्थ्ये** इत्यादि, तथाच भगवदुक्तसाधनबोधकत्वादेवं साधनमर्यादाबोधकत्वाच्च साधनप्रकरणमिति समाख्येत्यर्थः । ननु सर्वज्ञस्य भगवतः कुत उद्धवं प्रति प्रश्नः समर्थस्य कुतश्च सर्वसंभृत्या तत्र यानमुच्यते इत्याहुः **साधने सर्वथेत्यादि** सार्धद्वयम्, तथा च साधनोपोद्धातत्वेनेदमुच्यते तेनास्य साधनप्रकरणीयत्वमित्यर्थः । **सर्वया गत** इत्यत्र **सर्वयेति** पदच्छेदः इति प्रथमस्य उपोद्धातप्रकार उक्तः । इयमैश्वर्यलीला अग्रे द्वाभ्यां वीर्ययशसोर्लीले उच्येते ते अपि प्रकरणे उपोद्धाततयैव प्रविशत इत्याशयेनाहुः **सर्वभावेनेत्यादि** । दृष्टादृष्टप्रकारत इति बहुधा भवतीति शेषः । अदृष्टप्रकारो न स्फुट इति तमुदाहृत्य स्फुटीकुर्वन्ति **तथेत्यादि** । क्रमेणाध्यायार्थानाहुः **प्रथम इत्यादि** । **तेनैव यज्ञदेहानामिति** यज्ञः प्रमथनाथमखो जरासंधचिन्तितस्तदर्थं देहा येषां राज्ञां तद्बन्धनं शत्रुमारणेनैव द्वितीयेऽध्याये निवारितमित्यर्थः ।

ततो बोधनमेकेषां लौकिकं चापि कारयन् ॥ ७ ॥
साधनं कारयामास तथान्यत्रागतस्तथा ।
ततस्तु यज्ञसंसिद्धिस्तत्र दैत्यस्य सन्निधौ ॥ ८ ॥
न निःशङ्कं देववधास्तत्रोपायो हरेर्भजिः ।
तदैव प्रकटा दैत्याः स्वात्मानं दर्शयन्ति हि ॥ ९ ॥
अतः कृष्णस्य पूजायां शिशुपालो हतोऽसुरः ।
मानभङ्गस्तथान्येषां दुर्योधनहिवैषिणाम् ॥ १० ॥
पूर्वं तु बलभद्रोऽत्र न यागार्थं समागतः ।
प्रद्युम्नप्रमुखास्तत्र समायाता महारथाः ॥ ११ ॥
मुख्ये यागे निवृत्ते तु तान् प्रस्थाप्य कुशस्थलीम् ।
पाण्डवानां प्रार्थनया कियत्कालं तथावसत् ॥ १२ ॥
दुर्योधनादिमानस्य भङ्गे तत्र समागतः ।
मिलितः कृष्णदेवेन रामो नोवाच किंचन ॥ १३ ॥
अन्यथा पाण्डवान् सर्वान् हन्यादेवाविचारयन् ।
एतदर्थं स्थितः कृष्णः प्रार्थनां जनयन् हृदि ॥ १४ ॥
महादेवाधिदैवस्तु कालस्तत्र सहायवान् ।
द्वारकायां यथा पूर्वं ददौ क्लेशं सुदुःसहम् ॥ १५ ॥
यावत्तत्त्वानि पुरुषव्यतिरिक्तान्यहानि हि ।
अत आज्ञां विना किंचिन्न कर्तव्यं कथंचन ॥ १६ ॥
यतो रामे समायाते द्वारकात्यन्तपीडिता ।

योजना ।

तृतीयाध्यायार्थमाहुः **तत** इत्यादि । एकेषामिति राज्ञाम् । **साधन**मिति 'यथान्वशासत्' इत्यादिनोक्तम् । चतुर्थार्थमाहुः **ततस्त्वि**त्यादि द्वाभ्याम् । तत्र दैत्यादिनोक्तं प्रमेयं प्रासङ्गिकं शिक्षार्थमित्याशयोत्र बोधितः । पञ्चमार्थमाहुः **मानभङ्गस्तथे**त्यादि तथा चाभक्तसङ्गत्यागबोधनायेयं लीलेत्यर्थः । यज्ञानन्तरं भगवत इन्द्रप्रस्थस्थितेः प्रयोजनमाहुः **दुर्योधनादी**त्यादि द्वाभ्याम् । एवं चात्र श्रीकार्यं यज्ञसंसिद्धिः, ज्ञानकार्यं मानभङ्गः, भूभारजिहीर्षया प्रयुक्तत्वात् । **प्रार्थना**मित्यादि पाण्डवानां हृदि बलदेवप्रार्थनामुत्पादयन्नित्यर्थः । एवं पञ्चभिरध्यायैर्भगवदाज्ञसं सपरिकरमेकं साधनं निर्दिष्टमित्यर्थः । द्वाभ्यामध्यायाभ्यामन्यत्साधनं वक्तव्यं तत्र स्फुटमित्यतस्तदुपपाद्याहुः **महादेवे**त्यादि सार्धैस्त्रिभिः । तत्र **सहायवा**निति तस्मिन्सौभे तिष्ठति । ततः शाल्वस्तत्सहायवानित्यर्थः । **अहानी**ति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अत्र यत्साधनं सिद्धं तदाहुः **अत** इत्यादि । **समायात** इति इन्द्रप्रस्थाद् द्वारकायामायातः तत्स्थितिश्च 'कथं

कालादेरनुरोधेन भगवांश्चाऽपि मन्यते ॥ १७ ॥
आत्मानमन्यथाऽन्यत्र का शङ्का कार्यसाधने ।
एवं सप्तभिरुद्दिष्टं साधनं यद्धरिर्वदेत् ॥ १८ ॥
अन्यथा सेवनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चयः ।
अतः परं सात्त्विकानां फलं सप्तभिरुच्यते ॥ १९ ॥
उभयोरैक्यसिद्ध्यर्थं कथाश्लेषो विधीयते ।
प्रद्युम्नस्य जयस्मृत्या भगवत्स्मरणादपि ॥ २० ॥
शाल्वे प्रविष्टो रुद्रो हि तेन प्रद्युम्नमारणम् ।
कामजेता यतः प्रोक्तस्तेनात्राप्यभवज्जयः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नेऽभूत्तदावेशः प्रद्युम्नस्यापकर्षणे ।
अनेन तस्मिन् समये सर्वेषामेव रुद्रतः ॥ २२ ॥
पाण्डवानां यादवानां सर्वेषामेव कालतः ।
फलं तदैव भगवान् प्रयच्छति यदाखिलाः ॥ २३ ॥
अत्यन्तं तापमायान्ति नो चेत्स्वादु फलं न हि ।
इति केचिद्विचार्यात्र कृष्णेपि परमात्मनि ॥ २४ ॥

योजना ।

राममसंभ्रान्तम्' इति भगवद्वाक्याज्ज्ञायते । **मन्यते** इत्यस्य 'आत्मानमन्यथा' इत्यनेन संबन्धः तेन भगवदाज्ञापालनमेव कर्तव्यमिति साधनमस्मिन् अपि संदर्भे सिद्धमित्यर्थः । प्रकरणसिद्धमाहु **एव**मित्यादि । तथा चाज्ञायां तत्करणं अनाज्ञायां भगवत्सेवनमिति द्वयमवान्तरप्रकरणादत्र सिद्धमित्यर्थः । प्रकरणसमाप्तिबोधनायाहुः **अतःपर**मित्यादि । नन्वत्र पूर्वाध्यायसमाप्तावुक्तस्य दन्तवक्रागमनस्य प्रकार आरम्भे दृश्यते तेन तच्छेषत्वात्कथमितः प्रकरणान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः **उभयो**रित्यादि । दोषाभावफलयोः सङ्कीर्णत्वज्ञापनार्थम् । तथा चैतावता न प्रकरणान्तरारम्भविघटनमित्यर्थः । ननु शाल्ववधप्रकरणस्य तात्पर्यं अन्यथासेवनमित्यर्थेनोक्तं तत्र किं गमकमित्यत आहुः **प्रद्युम्नस्ये**ति । प्रद्युम्नस्य भगवत्पुत्रज्येष्ठस्य देवरूपस्य शंबरजेतुः कथं पराजय इत्यत आहुः **शाल्वे**त्यादि । प्रद्युम्न इत्यत्र द्युमतीति पाठः प्रतिभाति । रुद्रत इति पराजय इति शेषः । एवं षष्ठे वैराग्यकार्यमुक्तं द्वारकामुपेक्ष्य भगवत इन्द्रप्रस्थे स्थानबोधनादित्यर्थः । सप्तमार्थमाहुः **पाण्डवाना**मित्यादि । अत्र धर्मिलीला स्फुटैव तत्र रुद्रात्पराजयसंभवाभावेन कथं तदानीं हस्तात् शार्ङ्गपातादि इत्याकाङ्क्षायामाहुः **पाण्डवाना**मित्यादि सार्धम् । तथा च फलस्य स्वादीयस्त्वसंपादनाय तथाकरणमन्यथामाहात्म्यज्ञानांशभूयस्त्वे स्नेहन्यूनत्वेन तथा रसालता न स्यादिति । ननु यद्येवं तदा ऋषय अलौकिकार्थद्रष्टारो मोहलीलां कुतोङ्गीकुर्वन्ति कुतश्च शुकस्तन्मतं दूषयतीत्याहुः **इती**त्यादि । इतीति

साक्षादुद्भूतरूपेऽपि प्राकृतत्वप्रतीतितः ।
अवतारान्तरे यद्वत्तथा वक्तुं विचारणाम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति लोकमोहाय तदर्थं तन्मतं क्वचित् ।
फलात्पूर्वं पूर्वपक्षरीत्योक्त्वा दूषयत्यतः ॥ २६ ॥
शुकः परमतत्त्वज्ञः केचित्प्रक्षेपमूचिरे ।
पूर्वपक्षकथायां तु मोहलीलेति निश्चयः ॥ २७ ॥
महादेवस्य तोषार्थं कचित्कल्पे तथाभवत् ।
तत्स्मृतिर्योगधर्मेण तत आहुर्मुनीश्वराः ॥ २८ ॥
तत्रापि न शुको मेने भक्तियुक्ताच्च योगतः ।
हृदिस्थदुष्टभावेन सहितं स्मरणं तथा ॥ २९ ॥
न तु शुद्धेन योगेन तथा दृष्टमतो न हि ।
एतस्य कथनादेवं ज्ञापितं सर्वथा यदा ॥ ३० ॥
कार्यावेशं वितनुते तदा मोहो भवेदिति ।
तेन केनापि लीलापि न कर्तव्या कथंचन ॥ ३१ ॥
तदाधिकारिणो देवा मन्यन्ते दुष्टभावनाम् ।
सत्त्वावतारपक्षे हि भवेदेतन्न चान्यथा ॥ ३२ ॥

योजना ।

रसालतासंपादनार्थत्वं विचार्य । उद्भूतरूप इति 'स्वशान्तरूपेषु' इति न्यायेन स्वेच्छया प्रकटे । यद्वदिति यथा सत्त्वांशे वा शुद्धसत्त्वे वा अवतरणं तथा तदर्थमिति तस्य पक्षस्य निवृत्तये । अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । इदं साक्षात्प्राकट्यमनुसंधाय एवं तत्त्वार्थं न जानन्ति ये माध्वाद्यास्तन्मतमनुवदन्ति केचित्प्रक्षेपमूचिरे इति । सिद्धान्तमाहुः पूर्वेत्यादि । क्वचिदिति यस्मिन्कल्पे पूर्णस्य नावतरणम् । ननु यद्येवं कल्पान्तरेऽभूत्तदा शुकेन कुत इदं नाङ्गीकृतमित्याशङ्कायामाहुः तत्रापीत्यादि सार्धेन । तथा च 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्' इति वाक्यान्न सर्वे योगिनो भगवल्लीलादिकं ज्ञातुं शक्नुवते किंतु 'भक्त्या मामभिजानाति' इति वाक्याद्भक्ता एव ज्ञातुं शक्नुवते शुकस्तु तादृश इति परमं तत्त्वं विचार्य तन्मतं दूषितवानिति तथेत्यर्थः । नन्वेतत्कथोपनिबन्धनस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतस्येत्यादि । चतुर्थं किं ज्ञापितमित्यपेक्षायां तदाहुः सर्वथेत्यादि । कार्यावेशं वितनुते इति भगवान् जीवस्येति शेषः । इतीति इदं ज्ञापितमित्यर्थः । तेनेति हेतुना तथा चैतल्लीलानुकरणेप्यनिष्टं भवतीति तदपि तत्कार्यमिति ज्ञापितमित्यर्थः । नन्वनुकरणे देवानां कुतो हृदि दोषदृष्टिरित्यत आहुः सत्त्वेत्यादि । यथेति यथावदेवं चतुस्त्रिंशद्भिः साधनप्रकरणं विचारितम् ।

निर्गुणस्तु हरिः कृष्णः स्वयमाविर्बभूव ह ।
संदेहे तस्य भक्तस्तु निर्णयो ज्ञायतां यथा ॥ ३३ ॥
'तं शस्त्रपूगैः' इत्यादि शुद्धं नान्यत्ततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अधुना साधनप्रकरणम् । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । साधनमर्यादाबोधकत्वात्साधनत्वमस्य प्रकरणस्य । **प्रथमे,** सर्वसैन्यसाहित्येन हस्तिनापुरगमनम्, तत्र गतस्य युधिष्ठिरादिभिः पूजादिकरणम्, ऐश्वर्यम् । **द्वितीये,** युधिष्ठिरस्य दिग्विजयादिकम्, भीमद्वारा जरासंधवधादिकं वीर्यम् । **तृतीये,** जरासंधरुद्धराज्ञां मोचनं तत्कृतस्तुत्या च यशःकार्यम् । **चतुर्थे,** शिशुपालवधेन तस्य शापरूपापन्निवारकत्वान्मुक्तिदानात् श्रीकार्यम् । **पञ्चमे,** दुर्योधनस्य जलस्थलभ्रमे भीमादिहास्यं दृष्ट्वा भूभारहरणं भविष्यतीति ज्ञात्वा भगवतस्तूष्णींभावो ज्ञानकार्यम् । **षष्ठे,** शाल्वयुद्धे प्रद्युम्नस्य सारथिनापसर्पणे कृते युद्धे मरणमधिकं मन्यमानस्य युद्धापसर्पणस्य शरीररक्षाहेतुत्वात्तन्निन्दनेन शरीरादौ विचिकित्सा एव वैराग्यकार्यम् । **सप्तमे,** शाल्ववधादिना धर्मिकार्यं स्फुटमेव ।

श्रीभागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९७९-९८७) राजसूयादिमखकृत् संप्रार्थितसहायकृत् ।
इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्संभारसंभृतिः ॥ १ ॥
जरासंधवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।
सन्मार्गबोधको मन्नक्षितिवारणतत्परः ॥ २ ॥
शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ।
दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदरः ॥
महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः ॥ ३ ॥

त्रिविधनामावलीस्थसात्त्विकसाधनप्रकरणीयभगवन्नामानि ।

जीवधर्मावबोधकाय नमः ॥ १ ॥ हीनधर्मावलम्बनजीवकार्यकर्त्रे नमः ॥ २ ॥ भक्तज्ञानहेतवे नमः ॥ ३ ॥ पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नमः ॥ ४ ॥ राजसूयादिप्रवर्तकाय नमः ॥ ५ ॥ शिशुपालादिभक्तवैकुण्ठप्राप्तिहेतवे नमः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नमः ॥ ७ ॥ प्रद्युम्नादियादवगर्वप्रहारकाय नमः ॥ ८ ॥ तपस्यादिदसशाल्वादिघातकाय नमः ॥ ९ ॥ पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नमः ॥ १० ॥ मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नमः ॥ ११ ॥

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकसाधनप्रकरणार्थकथनम् ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नीतिपूर्वं जानता समर्थेनापि भगवदाज्ञां साहाय्यं वा लब्धव्यं जनोद्योगे भगवता आगत्य हिते उपदिष्टे कृते च तदनुसारेणैव कृतस्य वैदिककर्मणो यज्ञादेः साधनत्वं ज्ञापयितुं युधिष्ठिरप्रार्थनया तन्मनःप्रीणनार्थं सर्वसैन्यसाहित्येनेन्द्रप्रस्थं गतस्य भगवतो युधिष्ठिरादिकृतपूजादेरैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणमष्टषष्टितमेऽध्याये ॥ ६८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे युधिष्ठिरेण यज्ञार्थं स्वमनोविचारितनिवेदने भगवता च यज्ञायाज्ञप्ते तद्भ्रातृभ्यः स्वसामर्थ्यं दत्त्वा तैर्दिग्विजयस्य पुनर्ध्यायति युधिष्ठिरे उद्धवोक्तप्रकारमुक्त्वा भीमे स्वसामर्थ्यं दत्त्वा तेन जरासंधवधस्य च वीर्यकार्यत्वाद्वीर्यनिरूपणमेकोनसप्ततितमेऽध्याये ॥ ६९ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे जरासंधरुद्धराज्ञां मोचनस्य तत्कृतसत्कृतेस्तेषां स्वाज्ञप्तलौकिकवैदिकसाधनकरणस्य च यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं सप्ततितमेऽध्याये ॥ ७० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे साधनरूपयज्ञसंसिद्धेः श्रीकार्यत्वात् यज्ञे शिशुपालादिदैत्यसन्निधौ देवानां निःशङ्कमागमनहविर्ग्रहणाद्यसंभवाद्देवशङ्कानिवृत्त्युपाये भगवत्पूजने कृते दैत्यानां मतिक्षोभात् कृष्णगुणवर्णनजातमन्युना शिशुपालेन स्वपीठादुत्थाय प्रकटतया दैत्यस्वरूपे दर्शिते भगवन्निन्दने च कृते भगवता शिशुपालवधेन तच्छापरूपापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणमेकसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७१ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे अभक्तसङ्गत्यागरूपं साधनं वक्तुं युधिष्ठिरस्य अलौकिकीं यज्ञसंपत्तिं लौकिकीमन्तःपुरसभासंपत्तिं च दृष्ट्वा तप्ते दुर्योधने पुनर्जलस्थलदृशिभ्रमे भीमादिभिः कृतेन हासेन भग्नमाने भृशं संतप्ते पाण्डवेषु वैरं निश्चित्य हस्तिनापुरं गते भगवतस्तूष्णींभावस्य भूभारहरणोपायज्ञानमूलत्वात् दुर्योधनमानभङ्गे समागतो रामोऽविचार्य पाण्डवान् हनिष्यतीति ज्ञात्वा तद्रक्षार्थं भगवतस्तत्र स्थितेरपि ज्ञानमूलत्वात् ज्ञाननिरूपणं द्विसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७२ ॥

पञ्चचत्वारिंशाध्यायेऽक्रूरोपदिष्टेन धृतराष्ट्रेण पुत्रादिमरणं भूभारहरणं जानतैव ज्ञानम् । निरुद्धकरणाद्धर्मिलीलात्वम् । अत्र तु दुर्योधनभीमादीनां तज्ज्ञानाभावाद् भगवज्ज्ञानानुसारेणैव सर्वकरणमिति ज्ञानलीलात्वमिति विभेदः ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञोल्लङ्घनस्य अनिष्टहेतुत्वेनासाधनत्वं ज्ञापयितुं आज्ञामुल्लङ्घ्य द्वारकात इन्द्रप्रस्थं गते रामे द्वारकायां शाल्वकृतात्यन्तपीडानिरूपणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य पराजये मूर्छायां च द्वारकामुपेक्ष्य भगवत इन्द्रप्रस्थे स्थितियोधनाद् वैराग्यनिरूपणं त्रिसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७३ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञायां सत्यां लौकिकं वैदिकं च कर्मापि भगवत्प्राप्तिसाधनम् । आज्ञाभावे तु भगवत्सेवनमेव परमं भगवत्प्राप्तिसाधनमिति ज्ञापयितुं महादेववरप्राप्तपुरशाल्ववधप्रसङ्गे पूर्वपक्षत्वेन मतान्तरसिद्धमोहलीलोक्त्यनन्तरं सिद्धान्तकथने भगवत्पादसेवकानामूर्जितात्मविद्ययाऽविद्यानिवृत्तिपूर्वकमात्मीयानन्तैश्वर्यलाभकथनात्कैमुत्येन शोकमोहादिरहितनिर्गुणकृष्णस्वरूपबोधनाद्धर्मिनिरूपणं चतुःसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७४ ॥

श्रीभागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणानुक्रमणिका।

जरासंधवधः स्तोत्रं राज्ञां सत्कृतिरेव च।
राजसूये हरेः पूजा शिशुपालवधस्तथा ॥ १ ॥
दुर्योधनाभिमानस्य भङ्गः प्रद्युम्नशाल्वयोः।
युद्धं त्रिणवरात्रं च हरेरागमनं ततः ॥ २ ॥
शाल्वस्य दन्तवक्रस्य तद्भ्रातुर्लीलया वधः ॥ ३ ॥

उत्तरार्धसूचनिका।

अध्यायो द्वाविंशः। श्लो. १. धर्मब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ । श्लो. ७. सोपवीतं वस्त्रद्वयसहितं ब्रह्मवेषः । अरूपिणः ब्रह्मशिवौ खड्गादिवन्निमित्तम् । श्लो. ९. भगवद्यशो न नूतनमुत्पादनीयं सिद्धमेव यशः । श्लो. १०. भक्तिमार्गः सर्वेभ्योतिरिच्यते । श्लो. ३३. गृहमूर्ध्नि स्थितहेमकलशैः । श्लो. ३८. अन्तःकरणशरीराणि तेषां भगवत्पराणि । श्लो. ४१. एवं प्रेम्णा विकल्पेषु सत्सु । श्लो. ४५. सर्वभावेन सेवा । श्लो. ४६. देवेष्वग्निः प्रधानभूतः । **अध्यायस्त्रयोविंशः**। श्लो. ३. इन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादा तथापि परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव यागं निरूपयति । श्लो. ४. त्वां प्रपन्ना नैतादृशं वाञ्छन्ति तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्तीति सिद्धान्तः । परिचरन्तीति कायिको व्यापारः, ध्यायन्तीति मानसः । चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानम्, एतत्प्रवर्तित एव सर्वोपि संसार इति । एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाम्यनुज्ञापेक्षेति । प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणमन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात् । अग्रेपि किंचित् । श्लो. ९. भगवद्रूपं हृदयात्प्रतिमायामिव । श्लो. १०. यज्ञावेशस्तु मद्यादिना न भवति । भगवान् हृषीकाणामत्यन्तजये जितो भवति । श्लो. ११. अद्धैव परः स्वामी यस्य तं न कोप्यभिभवितुं शक्तः । श्लो. १७. अतिथिवेला वैश्वदेवः । **अध्यायः चतुर्विंशः**। श्लो. ५. इन्द्रियाणां सर्वभावप्रवृत्तिः अन्यदपि किंचित् । श्लो. ४।६. अक्षरे भगवच्चरणारविन्दे । श्लो. ७. एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थाः । श्लो. १५. संसरणं त्वभीष्टं भगवदीयमार्गोपयोगित्वात् । श्लो. १८

अत्यन्तस्नेह एव नित्यस्मरणम्, अन्तर्बहिरावश्यकसेव्यः । श्लो. २१. देहादौ वैराग्यम् । श्लो. २२. सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति नाश्रमान्तरमुपदिशति 'प्रजातन्तून् वितन्वतः' दुःखादिसहने साधनं मच्चित्तता । श्लो. २३. एवं निरभिमानस्थितिः प्रेमभक्तिर्निरन्तरस्मरणमन्ते मोक्षः । श्लो. २५. पूजायां प्रकारमाह स्नानकञ्चुकोष्णीषस्रक्चन्दनादिवरान्नानि पुनः सायं स्नानालंकारताम्बूलपुरःसरं नृत्यगीतादि । **अध्यायः पञ्चविंशः** । श्लो. १८. आधिदैविकपूजार्थं अयमेव मुख्यो यागः । श्लो. १९. स्थानापेक्षया स्वरूपमुत्तमं इति 'यावतीर्वै देवताः' इतिवाक्यानुरोधं परित्यज्य सर्वदेवतामयं भगवन्तमेव पूजयन्त्वित्यर्थः । श्लो. २०. ब्रह्म तर्हि अग्निरिति अग्निपदं ब्रह्मपरम् । वेदार्थरूपत्वमप्याह योग्यत्वायाहुतीनां ब्रह्मत्वमाह वेदादिपञ्चशास्त्राणां पठस्य कृष्ण एव तात्पर्यं स्कन्दपुराणे । श्लो. २८. भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति । **अध्यायः षड्विंशः** । श्लो. १४ तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैर्लिम्पन्त्यः । श्लो. २३. तस्य भगवत्पूजायामेव तात्पर्यं तेन तदात्मकाः सर्व इति सर्वपूजनम् । श्लो. २७. राजर्षेः स्वधर्मनिरतस्य हरिदासस्य च प्रमाणप्रमेयबलपुष्टस्य । **अध्यायः सप्तविंशः** । श्लो. १. इदं रहस्यं भगवदीयैः सर्वदैवानुसंधेयम् । श्लो. १३. सर्वथा मद्योपाया एव भगवद्वशे भवन्तीति । श्लो. ३३. अतो धर्मकीर्तिविरोधे धर्मो रक्षणीयः इति सिद्धान्तः । **अध्यायः अष्टाविंशः** । श्लो. २३. मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति ।

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञानं परमं मतम्	५२	२३	
स आत्मानं स्वयमकुरुत	५३	६	तैत्तिरीयोपनिषत् २।७
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	५३	६	तैत्तिरीयोपनिषत् ३।१।१
अन्तरो यमयति	५३	८	बृहदारण्य० उ० ३।७।१
ज्योतींषि विष्णुः	५३	१०	विष्णु. पु. २।१२।३८
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः	५३	११	महा. भा. वन. १८९।५५
योऽन्तः प्रविश्य मम वाचम्	५३	२०	भाग. ३।२९।३८
पिता माता	५३	२८	भाग. १०।४३।४२
योऽन्यां देवतामुपास्ते	५३	३२	बृ. उ. १।४।१०
अश्रद्धया हुतं दत्तम्	५४	३२	भ. गी. १७।२८
अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषदः	५६	८	यजुःसं. २।२९
स कालो यद्वशे लोकः	५६	२०	भाग. ११९।१४
न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता	५६	३०	याज्ञ. स्मृ. आचारा. २००
आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः	५७	११	वसिष्ठस्मृति ६।३
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	५७	१३	भ. गी. ४।३१
द्वावेश्यासमो नृपः	५७	२३	मनु. ४।८५
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागाम्	५८	२९	भाग. १२।११३९
यदि मनसा ध्यायति	५९	८	तै. सं. २।५।११।५
वधानुकल्पः स्वद्रोहे	५९	७	लि. भा. १०।२१४
छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं	५९	२९	भाग. च. ४।४।१७
जिघांसन्तं जिघांसीयात्	६०	९	महा. शान्ति. राज. अ. ३४
भक्तद्रोहे वधः स्मृतः	६०	१८	लि. भा. १०।२१४
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य	६१	६	न्यायः
गृहीत्वैतानि संयाति	६१	८	भग. गी. १५।८
पश्यतां सर्वभूतानाम्	६१	९	भाग. १०।७८।१०
दुर्योधनस्ते पापम्	६४	११	भाग. १०।७४।५३
ता देवराजुत सखीन्	६८	२	भाग. १०।७५।१७
मुख्याभिषेकी	६९	७	
मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्	९१	३०	अणुभाष्य. २।४।४
तस्य यजुरेव शिरः	९१	३०	तै. उ. २।३।१
तं यथा यथोपासते	९२	२६	मुद्गलोपनिषत्
पिता मे यज्वान्विधिः	९४	१३	भाग. १०।७७।२४
नृणां निःश्रेयसार्थाय	९४	२४	" १०।२९।१४
भक्तियोगविधानार्थम्	९४	२५	" १।८।२०
सौम्यं वै सौमम्	६९	२३	तै. सं. ६।१।१।३

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०
मन्त्रित्वं	मन्त्रित्वम्	१
उत्पादयसि–	उत्पादयसि	४
पूर्वोत्पत्तिप्र०	पूर्वोत्पत्तिप्र–	४
शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः	'शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः'	१७
तमाहरत्तेन	तमाहरन् तेन	२१
श्रिया अभिभवे	श्रियोऽभिभवे	२२
अन्यथ	अन्यथा	२८
तत्तुल्या	तत्तुल्यां	२९
बाहुरक्षिभ्रूः	बाहुरक्षिभ्रूः	३१
'यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्म'	यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्म	५३
'यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स ब्रह्म'	यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स ब्रह्म	५३
कुलस्वरूपनन्दे	कुलस्वरूपनिन्दे	५८
अजातरात्रोस्तम्	अजातशत्रोस्तम्	६४
विव्याध	विव्याध	८१
संस्पर्शैशशीविष	संस्पर्शैराशीविष-	७२
अन्यथा वध्यो न भवतिः	अन्यथावध्यो न भवति	५६
मा भैष्टेत्यभयात्	मा भैष्टेत्यभ्ययात्	८०
इत्यर्थमानेति	इत्यर्थमाना इति	८०
मासकल्मपात्	मासकल्मषः	७८
पांशुमुष्टिम्	पांसुमुष्टिम्	७९
दत्वा	दत्त्वा	८७

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २९-३५)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर'मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८७.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २९-३५)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर'मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८७.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-फल-प्रकरणम् ।)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

बलभद्रस्य सत्कीर्तिरध्यायद्वितयेन हि ।
निरूप्यते ऋषिप्रोक्ता येनासौ सुस्थिरीभवेत् ॥ १ ॥
तीर्थाभिषेकाद् यज्ञाच्च ज्ञानस्याप्युपदेशतः ।
कीर्तिर्जातानुभावाच्च माध्यस्थ्याच्चेति वर्ण्यते ॥ २ ॥
विजयोयं यथा रामस्ततोऽध्याये निरूपितः ।
रामस्य कीर्तिरूपे च तद्भ्राता च तथाविधः ॥ ३ ॥
अतो भगवतो भृत्यास्त्रय एकत्र रूपिताः ।

तत्र प्रथमं भगवतः क्रियाशक्तिसमास्यर्थं दन्तवक्त्रवधो निरूप्यते । दन्तवक्त्रस्यापि भगवत्सेवकत्वात्तन्मुक्तिश्च भगवत्कर्तव्येति अवतारप्रयोजनत्वेन निरूप्यते, पूर्वाध्यायान्ते दन्तवक्त्रः समागत इत्युक्तं तत्किमर्थं केन प्रकारेणेति विस्तरेण निरूप्यते ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनत्रिंशोध्याये कारिकायां येनासाविति । येन ऋषिकथनेनासौ कीर्तिः सुस्थिरीभवेदित्यर्थः । माध्यस्थ्याच्चेति भीमदुर्योधनयोर्युध्यतोर्माध्यस्थ्येन 'युवां तुल्यबलौ' इति वाक्यमुक्तवान् न तु जामातृत्वेन दुर्योधनपक्षं कृतवानित्यर्थः । विजयोयमिति अयं दन्तवक्त्रो विजयपार्षदः । यथा रामः शेषरूपत्वाद्भगवद्भृत्यस्तथा दन्तवक्त्रोपि भृत्यः ततो हेतो रामस्य कीर्तिनिरूपकेध्याये निरूपितः । तद्भ्राता विदूरथोपि तथाविधः भृत्य एवेत्यर्थः । अस्य प्रसिद्ध्यभावेपि 'ये च प्रलम्ब' इति श्लोके मुक्तपङ्क्तौ निरूपणात्तथात्वं ज्ञेयम् । रामस्य भक्तत्वात् तत्कीर्तिः 'श्रियो हि परमा काष्ठा' इतिन्यायेन भगवत्कीर्तिरेवेति भावः ।

श्रीशुक उवाच—**शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतिः ।**
परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥

यथा पत्नी भर्तृनिमित्तं प्रवृत्ता तन्मरणे स्वयमेव म्रियते तथा शिशुपालाद्यर्थं तन्मित्रम्, अयमपि जानन् मरणार्थमेवाऽऽगतः, न ह्यस्मिन्मृते तेषामुपकारो भवति तथापि **दुर्मति**त्वात्तथा कृतवान् । तत्र **शिशुपालो** राजसः, **दन्तवक्र**स्तामसः, **पौण्ड्रकः** सात्त्विकः, एवंविधा बहव एव **अपि**शब्देन संगृहीताः । पतिव्रता च दुर्गतिं प्राप्ताना-मुद्धारार्थं म्रियत इति चेत्तत्राह **परलोकगताना**मिति । तेषां भगवद्धस्तेन मरणात् परलोकः सिद्धः । चकारादगतानामपि मुक्तानां वा । सौहृदं हि तैर्ज्ञातं तेषां सुकृतं भवति । प्रकृते तदभावेपि कृतवानित्याह **पारोक्ष्यसौहृद**मिति ॥ १ ॥

एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकम्पयन् ।
पद्भ्यामिलां महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥

मरणमेव चेद्वाञ्छितं किं सहायेनेत्येकः । तत्रापि **पदातिः** । क्रोधाभावे पलायनं च स्यादिति **संक्रुद्धः** । निकटे गदया युद्धं भवतीति शीघ्रं मरणपर्यवसायी । तथापि भगवान्न मारयिष्यतीत्याशङ्क्य मारणार्थम**िलां पद्भ्यां प्रकम्पयन्** इत्युक्तम् । **महाराजे**ति तादृशो हन्यत इति बोधितम् । **महासत्त्व** इति तस्य युद्धार्थं प्रवृत्तौ साहसम् ॥ २ ॥

ततो भगवान् धर्मयुद्धमेव कर्तव्यमिति स्वयमपि तथाविधो जात इत्याह **तं तथा-यान्तमालोक्ये**ति ।

तं तथायान्तमालोक्य गदामादाय सत्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥

सत्वर इति आगमनेन तस्य क्लेशाभावार्थमुक्तम् । **अवप्लुत्ये**ति, दर्शनानन्तरं न कोऽपि विलम्बः कृत इति वक्तुं **रथा**दुत्प्लवनमुक्तम् । यतः **कृष्णः** कालरूपः । अतः सर्वयादवमारणार्थं प्रवृत्तं **सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात्** प्रतिधानं कृतवान् ॥ ३ ॥

शीघ्रं भगवति समागते कदाचिद्भगवान् शाल्वस्य अयं पदातिः कश्चिदिति अवहेलया मुक्तिं न दद्यादिति स्वप्रयोजनप्रवृत्तिस्वरूपाणि निर्दिशति **गदामुद्यम्य कारूष** इति ।

गदामुद्यम्य कारूषो मुकुन्दं प्राह दुर्मदः ।
दिष्ट्या दिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकः पदातिरित्यत्र शीघ्रमिति मरणे पर्यवस्यति तादृशो दन्तवक्रः । 'व्यदृश्य-त' इति मूलस्थक्रियया अन्वयः ।

---

१. मत्कृतौ ।

स हि करूपदेशाधिपतिः । मुकुन्दं मोक्षदातारम् । गदामुद्यम्य स्वाधिकारं प्रदर्शयन् द्वारपालकत्वं वा ख्यापयन् उत्तमाधिकारी, स्नेहेनैव सायुज्यं प्राप्तुं योग्यः विरोधेन प्राप्तुमिच्छतीति दुर्मदः । अत एव विरुद्धमाह दिष्ट्या दिष्ट्येति । एतावानर्थः उभयत्रापि तुल्यः । मम दृष्टिपथं गत इति यदेतन्मम भाग्येन यस्तु मनोरथप्रकारेणान्विष्यते स जात इति ॥ ४ ॥

आत्मानं स्थापयन् भगवत्संबन्धमाह त्वं मातुलेय इति ।

त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां जिघांससि ।
अतस्त्वां गदया मन्द हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥

नोस्माकं शिशुपालादीनाम्, मातुलेयः सुतरां नोस्माकम् । कृष्णेति स्नेहार्त्संबोधनम् । मित्रध्रुगित्युपालम्भः । वस्तुतस्तु कृष्णमित्राणि द्रोग्धीति सर्वसखा शिक्षक इत्युक्तम् । अत एव मां जिघांससि । अहमपि कृष्णमित्रमिति अपराधव्यतिरेकेण न मारयिष्यतीति प्रथममहमपराधं करिष्यामीत्याह अतस्त्वां गदयेति । अमन्देति छेदः । हनिष्ये प्राप्स्यामि । गदया सुषुम्णया । वज्रकल्पया । यथा वज्रेण वृत्रस्त्वां प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ।
बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥

एवं सति 'तत्रानृणो भूतबलिं विधाय' इतिवत् मित्राणामनृणो भविष्यामि । यतोऽहं मित्रवत्सलः त्वं वा अमित्रवत्सलः दैत्येष्वपि कृपाकरणात्, मित्रवत्सलो वा सर्वेषामेव मित्रत्वात् । किं कृत्वा अनृणो भविष्यसीत्याकाङ्क्षायामाह बन्धुरूपमरिं हत्वेति । बन्धुरूपो देहः बन्धो रूपमिव रूपं यस्य हितकर्तृत्वात् वस्तुतस्त्वरिः 'सृष्टास्य बीजम् ।' इति न्यायात् । नन्वात्मतया स्वीकृतः कथं मारणीय इति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह व्याधिं देहचरं यथेति । अयं स्तुतिपक्षो व्याख्यातः । निन्दापक्षस्तु स्पष्टः । बन्धुरूपं मातुलपुत्रत्वात् मारकत्वादरिम् ॥ ६ ॥

एवं रूक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णं तोत्त्रैरिव द्विपम् ।
गदया ताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥

निन्दायां रूक्षता । तुदन् मर्मभेदं कुर्वन् । कृष्णं तुदन्निति स्तुतौ स्वदोषं दूरीकुर्वन् । तोत्त्रं अङ्कुशपृष्ठभागस्तेन यथा अग्रे गमनार्थं प्रेर्यते द्विपः एवं कृष्णोऽपि शीघ्रं कर्तुं मारयितुं मृत्युं वा दातुं प्रेर्यत इति । एवं वाक्यापराधं कृत्वा कायिकापराधं कृतवानित्याह गदयेति । मूर्ध्नि समीपे सुषुम्णया ब्रह्मरन्ध्रभेदनं वा, ततः सिंहवद्व्यनदत् । आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः यतः स पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तः शूरो वा ॥ ७ ॥

गदया निहतोप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ।
कृष्णोऽपि तमहन्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥ ८ ॥

एतावता स्वकृतकृत्यता जातेति **गदया निहतो** वा **आजौ** क्रोधो भवतीति प्रहारस्य क्रूरत्वं दर्शितम् । **यदूद्वह** इति यादवलीला स्वीकृतेति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । एवमपराधं तस्योक्त्वा ततोऽपराधशान्त्यर्थं भगवतः कृपामाह **कृष्णोऽपी**ति । **गुर्व्ये**ति साधनमाहात्म्यम् । **कौमोदक्ये**ति स्वकीयया प्रसिद्धया । तेन मोक्षः सुप्रसिद्धः । तत्रापि **स्तनान्तरे**, यथा जीवस्य निर्गमने षट्चक्रभेदनक्लेशो न भवेत् ॥ ८ ॥

ततो यज्जातं तदाह **गाढनिर्भिन्नहृदय** इति ।

गाढनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् ।
प्रसार्य केशबाह्वङ्घ्रीन्धरण्यां न्यपतत् व्यसुः ॥ ९ ॥

मुखतो रुधिरोद्वमनं वाक्पारुष्यदोषपरिहारार्थम् । ततो दयोत्पत्त्यर्थमिव **केशान् बाह्वङ्घ्रींश्च प्रसार्य, धरण्यां** भगवच्चरणारविन्दे **विशिष्टासुर्विगतासुर्वा न्यपतत्** । आदौ तत्रैव समवनयनम्, द्वितीये भोगापेक्षाभावात् प्राणानां परित्यागः ॥ ९ ॥

ततस्तस्य सायुज्यं जातमित्याह **ततः सूक्ष्मतरं ज्योति**रिति ।

ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १० ॥

आत्मज्योतिः **कृष्णं** भगवच्चरणारविन्दम् । अत्र सर्वे साक्षिण इत्याह **पश्यता**मिति । **यथा चैद्यवध** इति चैद्यवधे तत्तेजः दश दिशो भासयद् भगवन्तं प्रविवेश, एवमयमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्य सायुज्यं दृष्ट्वा तद्भ्राता विदूरथोऽपि तथा कर्तुं प्रवृत्त इत्याह **विदूरथस्त्वि**ति ।

विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ।
आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥

अक्षरच्युतकालंकारः । **विदूरथ** इति विकटो भवति दूरादेव रथ इति माहात्म्यम् । **तद्भ्राता** दन्तवक्त्रभ्राता । **भ्रातृशोके**न **परितः** प्लुतः मग्नः सन्, **असिचर्मभ्यामुच्छ्वसन्नागतः** । अनेन सर्प इव तस्य क्रोधो निरूपितः । **तज्जिघांसये**ति आगमनाभिप्रायः । भ्रान्तोऽपि प्रवर्तकः ॥ ११ ॥

तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥

ततः स भृत्यसंबन्धीति **आपतत** एव प्रहारात्पूर्वमेव **चक्रेण शिरो जहार** । **क्षुरनेमिने**ति स्वालौकिकसामर्थ्याभावः । **जहार** दूरीकृतवान् । **सकुण्डलं सकिरीट**मिति देवाधिष्ठानं तेन मुक्तियोग्यता निरूपिता ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विदूरथस्त्वित्यत्र **भ्रान्तोपी**ति भ्रान्तत्वादुपेक्षणीयोपि सर्वान् युद्धार्थं प्रवर्तयन्नतो मारणीय इत्यर्थः ।

मारितान् सात्त्विकराजसतामसान् उपसंहरति एवं सौभमिति।

एवं सौभं च शाल्वं च दन्तवक्रं सहानुजम्।
हत्वा दुर्विषहैरन्यैरीडितः सुरमानवैः॥ १३॥

चकारस्तत्सेनापरिग्रहार्थः। शाल्वे चकारः तन्मायादेवतावरनाशार्थः। दन्तवक्रो विदूरथसहितः दुर्विषहैरन्यैः शूरैः सह तेपि मारिता इति। हत्वा स्थित ईडित इति क्रियाध्याहारोऽपि अर्थाद्भवति। सुरैर्मानवैश्च दुर्विषहैः अन्यैरिति यादववाचकत्वं वा॥ १३॥

मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः।
अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किंनरचारणैः॥ १४॥
उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः।
वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीम्॥ १५॥

तथा मुनिप्रभृतिभिरपि। कुसुमैरभिवर्षित इत्यन्तं महती स्तुतिः भगवतो युद्धलीला समाप्यत इति संतोषात्कृता, श्रोतॄणां युद्धलीलाभिनिवेशो भवत्विति। ततो भगवतः पुरप्रवेशमाह वृतश्च वृष्णिप्रवरैरिति। हत्वा स्तुतः विवेशेति तस्य क्रियात्रयं निरूपितं त्रिगुणम्॥ १४॥ १५॥

भगवतः क्रियालीलामुपसंहरन् दोषाभावमाह एवं योगेश्वर इति।

एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः।
ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः॥ १६॥

योगेश्वरत्वात् ये योगभ्रष्टास्ते मोचिता इति एकं प्रयोजनम्, कृष्णत्वात् भूभारो हृत इत्यपरम्, भगवानिति सामर्थ्यम्, जगदीश्वर इत्यावश्यकत्वम्। एवं क्रियाकरणे हेतूनुक्त्वा लौकिकबुद्ध्या प्राप्तान् हेतून् निन्दति ईयते पशुदृष्टीनामिति। पशुदृष्टिभिर्निर्जितो भगवान् जयतीति ईयते ज्ञायते, कदाचिन्निर्जितः कंचिज्जयतीति। एतदुभयमपि पूर्वापरानुसंधानरहितानामेव। त एव पशवः, यतः स पुरुषोत्तमः। न तु केनाप्यंशेन भावान्तरं प्राप्त इत्यर्थः। अत्र भगवतः शस्त्रसंन्यासः पुराणान्तरे निरूपितः। स एवात्रोपसंहारेणापि सूचितः॥ १६॥

एवं भगवतः क्रियाशक्तिमुपसंहृत्य बलभद्रस्यापि कीर्तिसिद्ध्यर्थं धर्मक्रियामाह श्रुत्वा युद्धोद्यममिति।

श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल॥ १७॥

यत्रानर्थपर्यवसानं तत्परित्याग एव आदौ धर्मः तत्रापि तद्व्याजेन तीर्थाचरणं सुतरामेव। अतो युद्धोद्यमं श्रुत्वा भगवान्पाण्डवपक्षपातीति स्वस्य कौरवपक्षपाते

अन्योन्यमेव विरोधो भवतीति **तीर्थाभिषेकव्याजेन**, वस्तुतस्तीर्थयात्रा नाभिप्रेतेति निमित्ताभावात्तद्व्याजेनैव । **उभयोर्मध्यस्थः प्रययौ**, तीर्थदेशानेव । किलेति प्रमाणम् । जीववत्तस्य तीर्थाचरणं भगवत्त्वविरोधीति स्वतः अनुक्त्वा किलेत्युक्तं हृदये व्याजेऽपि लोकप्रतीत्यर्थम् ॥ १७ ॥

प्रभासे गत्वा संकल्पं कृत्वा ततो निर्गत इत्याह **स्नात्वा प्रभास** इति ।

स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥

भगवता सात्त्विकप्रकरणे धर्मः कर्तव्यः स च प्रवृत्त्यात्मकः स धर्मो यज्ञस्तीर्थानि च । तदुक्तम्, 'यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः' इति यज्ञाः कृताः तीर्थानि च पुनस्तत्समानानि च कृतानि तत्र वसुदेवः जीवतीति न स्वतो यागकरणं संभवतीति सुतरां राजसूयादिकरणं ततो भगवान् साहाय्यमेव कृतवान् । बलभद्रस्तु तीर्थयात्रां यज्ञसमानां मन्यत इति तामेव कर्तुं प्रवृत्तः व्याजेन करणं धर्मो न भवतीति पश्चाद्भगवान् निमित्तं संपादयिष्यति अन्यथा अनधिकारिणा कृतमकृतमिति धर्म एव न भवेत् । **प्रभासे** अग्निकुण्डे संगमे वा **स्नात्वा**, ततो **देवर्षिपितृमानवान्** ब्राह्मणभोजनादिना **संतर्प्य** सरस्वतीतीरे तीर एव **प्रतिस्रोतं** *यथा भवति तथा* **ययौ**, **ब्राह्मणसंवृत** इति तत्पूर्त्यर्थम् । ब्राह्मणाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण तीर्थपूर्त्यभावात् ॥ १८ ॥

पृथूदकं बिन्दुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम् ।
विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥ १९ ॥

यद्यपि प्रतिस्रोतोगमने क्रमेण पृथूदकादीनि तीर्थानि न सन्ति तथापि तीर्थमाहात्म्यं पुरस्कृत्य तेषां गणना तस्मिन् कल्पे वा तथा संनिवेशः । पृथूदकादीनि षट् तीर्थानि सर्वत्र **प्राची सरस्वती** एवं प्लक्षजाता **सरस्वती** यावत् ॥ १९ ॥

यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासत ॥ २० ॥

ततो **यमुनां** प्राप्य **अनु**स्रोतन्यायेन प्रयागे समागतः । ततो **गङ्गामनु** हरिद्वारपर्यन्तं बद्रिकाश्रमपर्यन्तं वा गतः । ततः पुनः गोमतीतीरे **नैमिषपर्यन्तं** समागतः । तत्र विलम्बे कारणमाह **यत्र ऋषय** इति । **सत्रं** यत्किंचि**दासत** ॥ २० ॥

ततो यज्जातं तदाह **तमागतमभिप्रेत्येति** ।

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ।
अभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥

मुनयः अग्रेऽस्मात् ज्ञानोपदेशो भविष्यतीत्येष्यज्ञानयुक्ताः । अत एव तदर्थं **दीर्घसत्रिणः** तस्यागमनम**भिनन्द्य यथान्यायं** यथा क्षत्रियोत्तमे समागते कर्तुमुचितं तथा कृतवन्तः । ततो भगवद्बुद्ध्या **प्रणम्य उत्थाय च आर्चयन्** ॥ २१ ॥

स हि व्याजेन प्रवृत्तः मुख्यस्वाम्यभिप्रायाभावात् भगवच्छास्त्रपर्यालोचनाभावाच्च स्मृतिन्यायेन धर्ममप्यधर्मं ज्ञात्वा धर्मस्थाने अधर्मो न युक्त इति तेषां सत्कारफलसिद्ध्यर्थं उपकारमिव कुर्वन् सूतनिराकरणार्थं तं दृष्टवानित्याह **सोऽर्चित** इति।

सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः।
रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत॥ २२॥

सपरीवारः ब्राह्मणसहितः। **कृतः आसनपरिग्रहो** येन, स्थिरतायै उपदेशयोग्यत्वायाभिमानाय चोक्तम्। **रोमहर्षणः** सूतः। ब्राह्मणानामग्रे उच्चासने स्थितः न चायं बालः यतो **महर्षेः शिष्यः**॥ २२॥

एवमपि स्मृतिविरुद्धं करोतीति तस्मिन् क्रोधं कृतवानित्याह **अप्रत्युत्थायिन**मिति।

अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम्।
अध्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः॥ २३॥

वस्तुतो ब्राह्मणातिक्रम एव तस्य दण्डे हेतुः। तथापि ब्राह्मणैः केनचित्प्रकारेण तस्य दोषोऽङ्गीकृतः तस्य मात्सर्याजनकत्वात् अप्रत्युत्थानमेव हेतुं मन्यते। यद्यस्य महत्त्वं केनापि प्रकारेण जातं तथापि ब्राह्मणोत्तमादधिकं भवति। ब्राह्मणाश्चेदभ्युत्थानादिकं कृतवन्तः तत्रास्याभ्युत्थाने कः सन्देहः अतो नास्मिन् धर्मः मार्गाभावात्। अतः पाषण्डे केनचिल्लोभादिना पुष्टः धर्माभासः गर्वजनकत्वाद् अपकार्येव जात इति। तस्मिन् विद्यमानं धर्मं पाषण्डत्वेनाभिप्रेत्य क्रोधं कृतवान्। **सूत** इति जात्या हीनः। न कृतः **प्रह्वणार्थमञ्जलि**र्येन। व्रतस्थेनाप्येतावत्कर्तव्यमिति द्वितीयो दोष उक्तः। तृतीयमाह **अध्यासीनं** चेति। आधिक्येनोच्चासनेन ब्राह्मणान् हीनान् कृत्वा आसीनः। ते च **विप्राः** विशेषेण पूरकाः सर्वसुहृदः अतस्तेषां तूष्णींभावो न दोषायेति। स्वयं दण्डाधिकृत इति क्रोधोपपत्तिरुक्ता। **माधवो** मधुवंशोत्पन्नः॥ २३॥

तस्यालोचनमाह कस्मादिति।

कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः।
धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः॥ २४॥

असाविति नास्मिन् तेजो दृश्यत इति ज्ञापितम्। **इमान् विप्रा**निति तेजोदर्शनं, न चायमपि महान् यतः **प्रतिलोमजः**, अनेन ज्ञानाधिक्यादुपविष्ट इति पक्षो निराकृतः। विप्राणामेव ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति भावः। किंच। **धर्मपालांस्तथैवास्मा**निति ऐहिकभयमामुष्मिकभयं च नास्त्यस्मिन् इति द्वयं निरूपितम्। तत्र दण्डो वध एवेत्याह **वधमर्हती**ति। ननु बोधनीय एवायं किमिति वधः क्रियत इत्याशङ्क्याह **दुर्मति**रिति दुष्टबुद्धिः, उक्तमपि न प्रदीप्यति॥ २४॥

नन्वयमनुपासितवृद्धः बालवत्प्रबोधनीय एवेति चेत्तत्राऽऽह **ऋषेर्भगवतो भूत्वेति।**

ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योधीत्य बहूनि च।
सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥

ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तस्य **शिष्योऽ**प्यलौकिकार्थज्ञो भवितुमर्हति तत्रापि **भगवतः** सानुभावस्य। न केवलं शिष्यत्वमात्रं किंतु **बहून्यधीत्येति**। चकारादध्यापनाभ्यासौ। वेदाध्ययनं शङ्कितं भविष्यतीति तन्निराकरणार्थ**मितिहासपुराणानी**त्याह, इतिहासश्रवणेन नीतिज्ञानं भवति, तदभावे केवलधर्मेऽप्यनर्थः स्यात् गजेन्द्रवत्। पुराणाध्ययनात्साभिप्रायधर्मज्ञानम्। **धर्मशास्त्रैः** देशकालकुलादिधर्माः आधुनिका अपि सर्व एव ज्ञाता भवन्ति। **सर्वश** इति तत्तदभिप्रायोऽपि बहूनां मुखादवगतः ॥ २५ ॥

ननु विद्यया कथमस्य गुणा नोत्पादिताः कथमयमेतादृशो जात इत्याह **अदान्तस्येति।**

अदान्तस्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः।
न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥

विद्या गुणोत्पादिका आश्रयदोषाभावे भवति। तत्र अजितेन्द्रियत्वं महानाश्रयदोषः 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति सहजबहिर्मुखानि, विद्या ह्यन्तर्मुखं कर्तुमिच्छति। तदिन्द्रियाणां प्रतिबन्धे न भवतीति इन्द्रियजयो मृग्यते। किंच। विद्याग्रहणे विद्याबाधकधर्माभावो हेतुः 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' इति। **अविनीतस्य** विद्या निर्वीर्येति न गुणजननसामर्थ्यम्। किंच। **वृथापण्डितमानिन** इति। विद्या बुद्ध्या गृहीता सती स्वकार्यं करोति तदभिमानात्तस्याग्रहणमेव यस्तु पाठव्यतिरेकेणापि मन्यते पण्डितोऽहमिति स प्रयोजनाभावात् स्वार्थं विद्यां न ग्रहीष्यत्येव कथं विद्याफलं जनयेत् अतो **न गुणाय भवन्ति** पुराणादीनि। किंच **नटस्येवेति** परप्रदर्शनार्थमेव यो विद्यां गृह्णाति तस्य न विद्यातः फलं यथा नटस्य। किंच। **अजितात्मनः** अन्तःकरणजयाभावे उत्पादिता अपि गुणाः तामसैर्भावैस्तिरोहिता भवन्ति अतोस्य सर्वमेव वर्तत इति दोषपञ्चकसद्भावान्नास्मिन्विद्याफलम् ॥ २६ ॥

नन्वस्य दोषेणायमेव नष्टो भवतु किं तव। यथास्य विनयो धर्मः एवं तव क्षमापि तदभावे तवापि दोष एवेत्याशङ्क्याह **एतदर्थं** इति।

एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः।
वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोधिकाः ॥ २७ ॥

इदं नाधिकारिभिः कर्तुं शक्यमन्यथाधिकारस्वीकारो व्यर्थः स्यात्, यथा परमहंसानां सर्वातिक्रमसहनं युक्तं एवं राज्ञोऽपि चेत्तदा सर्वनाशः स्यात्। **एतदर्थमेव** मम अवतारः येन धर्मो रक्षितो भवति। अतस्तदेव मम कर्तव्यम्। धर्मे च प्रतिपक्षा

निराकर्तव्याः । तत्राधर्मकारिभ्योपि धर्मध्वजिनो दुष्टाः अन्यानपि नाशयन्तीति तेषां दोषाधिक्यमाह ते हि **पातकिनोऽधिका** इति । ते **अधिकाः पातकिनः** साक्षान्निषिद्धाचरणमधर्मः, तस्योत्कर्षो महापातकम्, तेभ्योऽपि धर्मध्वजिनः अधिकाः। 'विधर्मः परधर्मश्च' इति वाक्ये एतन्निरूपितम् । उपधर्मास्ते तद्धर्मनिवृत्तीच्छायामपि न निवर्तन्ते नापि प्रतीकारार्थमिच्छामपि कुर्वन्ति अतोस्मिन्विद्यमाने अधर्मानुवृत्तिर्भविष्यतीति वधावश्यकता निरूपिता ॥ २७ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह एतावदुक्त्वेति ।

एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोसद्वधादपि ।
भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥

स हि सङ्कल्पमारभ्य **असद्वधादपि निवृत्तः** । व्रतिनो वध्यवधोपि निषिद्ध इति तथापि क्षोभाधिक्यात्, तथैव **भावित्वात्**, धर्मपरीक्षार्थं लौकिकं शस्त्रं परित्यज्य तत्रापि स्वहस्तस्थितं सूक्ष्ममेव कुशं मारणार्थं गृहीतवान् । हस्तस्थितौ तस्मिन् क्रियाशक्त्यध्यासः । मरणे तथा मारणे च हेतुः प्रभुरिति ॥ २८ ॥

यद्यपि तन्मारणं धर्मः तथापि धर्मप्रवर्तकानां नाभिप्रेतः, अतस्ते खिन्ना जाता इत्याह हाहेति ।

हाहेतिवादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।
ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभोः ॥ २९ ॥

सर्वे एव स्वाभिलषितनाशात् **हाहेतिवादिनः** । ते हि भगवत्कथां शृण्वानाः तद्विघातो जात इति **खिन्नमानसा** जाताः । यतो **मुनयः** । श्रुतो हि भगवान् मन्तव्यो भवति । साक्षाद्गुरोः सकाशादध्ययनव्यापारे मननं बाधितं भवेत् । अतोयं प्रसङ्गाद्गृहे समागतः सर्वं श्रावयतीत्यनायासेनाभिलषितसिद्धिः तन्नाशान्मनःखेदः । तथापि जात एवानर्थ इति तूष्णीं स्थातव्यं किमित्युपालम्भः क्रियत इति तत्राह **संकर्षण**मिति । स ह्यन्यधर्ममन्यत्र प्रयोजयितुं शक्तः द्रष्टृदृश्ययोर्मेलकत्वात् । तत्रापि **देवः** अलौकिकमपि योजयेत् । अतः स वक्तव्य एवेत्यूचुः । ते त्वया **अधर्मः कृत** इति । अयमधर्मस्त्वयैव जातो नास्माकमयमभिप्रायः । **प्रभो**रिति सामर्थ्यमेव त्वया प्रकटितं न तु ज्ञानमिति सूचितम् ॥ २९ ॥

कथमधर्म इत्याशङ्कायामाह **अस्य ब्रह्मासनं दत्त**मिति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हाहेतिवादिन इत्यत्र द्रष्टृदृश्ययोरिति द्रष्टा भगवान्, दृश्यः प्रपञ्चः संहारेण तयोर्मेलक इत्यर्थः ।

२ मुनो०

अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।
आयुश्चात्माक्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ ३० ॥

अन्यस्मात्कथाश्रवणं दोषायेति **ब्रह्मासनं** दत्तवन्तः । यावदयमासने उपविश्य तिष्ठति तावद्ब्राह्मण एवेति अत एवानेन नोत्थितम्, तैस्तु स्वब्रह्मत्वमत्र स्थापितमिति तेषामुत्थानेप्यस्यानुत्थानं न हि ब्राह्मणः क्षत्रियं मन्यते, धर्मस्तु अयुक्ते ब्रह्मत्वं स्थापितमिति वधे सानुकूलः । **अस्माभिरिति** स्वसामर्थ्यं ख्यापयति । **यदुनन्दनेति** ब्राह्मणहृदयानभिज्ञत्वम् । 'पितापुत्रौ विजानीयाद्'ति वाक्यात् क्षत्रियः पुत्रो भवति । ततः पितुरभिप्रायाज्ञानं तव युक्तमिति गूढोऽभिप्रायः । किंच । अस्मद्वाक्यमपि त्वया नाशितमित्याह **आयुश्चेति** । यद्यपि ब्राह्मणानां कृतिः अन्यथापि भवेत् तथापि वाक् मृषा भवितुं नार्हति । अस्माभिश्च अल्पायुरयं ज्ञात्वा अस्मा आयुर्दत्तम् । **यावत्सत्रं समाप्यते** तावदस्मदायुरत्र तिष्ठति अतोस्माकमायुषोपि क्षयो जातः । सूर्यो धर्मादिकरणदशायां आयुर्न गृह्णाति इत्यवोचाम । किंच । **आत्माक्लमं च** आत्मनो देहस्य क्लमाभावः । अतः स्वकीयदानमलौकिकदानं च स्वयं नष्टमित्याक्रोशो जातः ॥ ३० ॥

तर्हि किं पर्यवसितं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अजानतैवाचरित** इति

अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।
योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोपि नियामकः ॥ ३१ ॥

यथा ब्रह्मवधः तथास्य वध इति महापातकसमत्वम् । अज्ञानात्कृतमिति प्रायश्चित्तार्हता, कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विवक्षितेति । तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह **योगेश्वरस्येति** । यो हि जीवः तस्यैव कर्मणा गुणदोषौ भवतः भवांस्तु योगेश्वरो ब्रह्म । अतो **भवतो नियामक आम्नायोऽपि** न भवति, वेदेन हि सर्वार्थो नियम्यते । अतो यद्यपि तव न वधदोषः प्रकारान्तरेण धर्माभीप्सितमप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याहुः **यद्येतद्ब्रह्महत्याया** इति ।

यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन ।
चरिष्यति भवाँल्लोकसंग्रहोनन्यचोदितः ॥ ३२ ॥

एतादृशब्रह्महत्यायाः **पावनं** प्रायश्चित्तं तदा तव **लोकसंग्रहः** नान्यथा, अन्यैश्चोक्तः **लोकसंग्रहो** न भवति अस्मद्विरोधात् । ननु मास्तु लोकसंग्रह इति

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीयदुभक्तलेखः ।

आयुश्चेत्यत्र । ननु स्वायुषोन्यत्र स्थापने एतेषां कथं जीवनमित्यत आहुः **सूर्यो धर्मादीति** । एकमायुर्वर्षेण सूर्यो गृह्णाति पुण्यपापाभ्यां वृद्धिह्रासावपि भवतः । तथा च सत्रारम्भे यदायुस्तस्य सत्रकरणदशायां क्षयाभावात्तेन जीवनमिति भावः ।

॥ एकोनत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

चेत्तत्राहुः **लोकपावन** इति लोकपावित्र्यार्थमेव त्वया समागतमिति । यथा वधाभावे त्वया अवतारवैयर्थ्यमुक्तं तथा प्रायश्चित्ताकरणेऽपि लोकोपकाराभावादवतारवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

ऋषिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति निश्चित्य पृच्छति **चरिष्य** इति ।

श्रीबलदेव उवाच—**चरिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।**

नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयताम् ॥ ३३ ॥

वधनिर्वेशो वधप्रायश्चित्तम् । लोकपावनोपपत्तिमङ्गीकृत्याह **लोकानुग्रहकाम्ययेति** । ततश्चानुकल्पं परित्यज्य मुख्यकल्पमेव वदन्त्वित्याह **नियमः प्रथमे कल्प** इति । मुख्यकल्पे यावद्व्रतं तावद्वेदो न वदतीति सङ्कोचं परित्यज्य **स विधीयताम्** ॥३३॥

अथान्यदप्यभिलषितं भवतां करिष्यामीत्याह **दीर्घमायुरिति** ।

दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।

आशंसितं यत्तद्ब्रूत साधये योगमायया ॥ ३४ ॥

यथैतस्य **दीर्घमायुः सत्त्वं** बलं इन्द्रियसामर्थ्यं च । चकारादन्यदपि यदेव किंचिद्भवतामा**शंसितं** चकारात्पूर्वमनाशंसितं च तत्सर्वं **योगमायया** साधयिष्यामि ३४

तदा संतुष्टा ऋषय ऊचुः परीक्षार्थं संदिहाना विरुद्धद्वयमस्माभिर्वक्तव्यम्, तत्र यदि समाधानं ज्ञास्यति तदा अस्मोक्तं भविष्यतीति तादृशमाहुः **अस्त्रस्येति** ।

ऋषय ऊचुः—**अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।**

यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३५ ॥

चत्वारोऽत्र व्यापृताः अस्त्रं, **तव वीर्यम्**, मृत्युर्वयं चेति तत्र तस्य जीवने त्रयं बाधितं भवेत्, अजीवने तु वयं चकारात्तव वाक्यं च । यथैतच्चतुष्टयमपि **सत्यं भवेत् तथा राम विधीयतामिति** ॥ ३५ ॥

एकेनैव चतुर्णां दूषणानां निर्द्धारमाह **आत्मा वै पुत्र उत्पन्न** इति ।

श्रीबलदेव उवाच—**आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।**

तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियवीर्यवान् ॥ ३६ ॥

'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति । यद्यप्ययमनुकल्पः तथापि मुख्याभावे विधीयते यतो **वेदानुशासनम्** । **तस्मादस्य** पुराणस्य **वक्ता आयुरिन्द्रियवीर्यवान्** अयमेव भवेत्तदा अस्त्रस्य, मम वीर्यस्य **तस्मादस्य** मृत्योश्च न बाधा भवति । सामान्यात्प्रतिनिधिस्तद्धर्मजः स्यादिति न्यायात् । अस्यापि तथाविधा भवत्विति बोधितम् ॥ ३६ ॥

किंच । यद्यपीदं भवतां सर्वथा नाभिप्रेतं तथाप्येतत्प्रतिनिधित्वेनान्यद्वक्तव्यमित्याह **किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा** इति ।

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥

अथ तदनन्तरं शीघ्रमेव तत्**करवाणि** । तर्हि स्वेच्छयैव किंचित् कर्तव्यमिति चेत्तत्राह **अजानतस्त्वपचिति**मिति । विधाय **यथा** यथावत् । यतो भवन्तो **बुधाः** । अतः **अपचिति**मपराधदूरीकरणोपायं **चिन्त्यताम्**, तदनूच्यतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदाहुः **इल्वलस्ये**ति ।

ऋषय ऊचुः—**इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।**
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥ ३८ ॥

समानमेव निष्कृतिहेतुर्भवति । इल्वलोऽपि ब्रह्मवेषधरो भवति ऋषिवेषेणैव क्वचित् स्थित्वा 'अगस्त्यायातिथये पेचे वातापिम्' स **इल्वलः**, तस्य **सुतो बल्वलः** । स स्वभावतोऽपि वध्य इति ज्ञापयितुमाह **दानव** इति । किमतस्तत्राह **स दूषयति नः सत्र**मिति । **पर्वणि पर्वणि** पूर्णमास्यां सुत्यादिवसे ॥ ३८ ॥

एवं तस्यापराधमुक्त्वा कर्तव्यमाह **तं पापं जही**ति ।

तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ।
पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षणम् ॥ ३९ ॥

पापत्वादवश्यं मारणीयः । **दाशार्हे**ति स्वस्य शरणागतत्वं तस्य तत्पालकत्वं च बोधितम् । **तदेव नः शुश्रूषणम्**, अपेक्षितत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्च । यद्यपि पादसंवाहनादिकमपि भवति शुश्रूषणं तथापि तत्**परम्** । तस्य दूषणप्रकारमाहुः **पूयशोणिते**ति । परशुश्रूषणत्वायैतदग्रे कथितम् । पूयादिषण्णा**मभितो वर्षणम्** यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं स्वाभिलषितमुक्त्वा तत्करणेनास्मत्संतोषे सुगममेव प्रायश्चित्तं त्वया कर्तव्यमित्याह **ततश्च भारतं वर्ष**मिति ।

ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशान् मासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥ ४० ॥

भारतवर्षस्य संपूर्णस्य **परि**भ्रमणं कर्तव्यम् । अयं मुख्यः कल्पः । तत्र प्रकारः **सुसमाहित** इति । **द्वादशान्मासान्** व्रतं **चरित्वे**ति शूद्रहत्याव्रतमुपदिष्टम् । ततः वर्षपर्यन्तं तीर्थस्नानेनान्तिमेन वा **विशुध्यसे** शुद्धो भविष्यसि । यात्रा ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवति, कालस्तु शूद्रहत्यायाः, असमत्संतोषो बल्वलवधेन, वाक्यादीनां सत्यता प्रतिनिधिस्थापनेनेति सर्वं यथास्थितं जातमिति **विशुध्यसे** ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे एकोनत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

कीर्त्यभावे सुसंसिद्धे कीर्तिहेतून् बलः स्वयम् ।
त्रिंशत्तमे तथाध्याये चकारेति निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं बल्वलवधार्थं कालप्रतीक्षा कृता । ततो बल्वलसमागमनमाह **ततः पर्वण्युपावृत्त** इति ।

श्रीशुक उवाच—**ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांशुवर्षणः ।**
भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगन्धस्तु सर्वतः ॥ १ ॥

दानवा अदृश्या एवेति तत्कार्यमेव दृष्टं वर्णयति **ततः प्रचण्डः पांशुवर्षणः** पांशुवृष्टिं वर्षन् भयानको वायुराविर्भूतः । एतत्तेषां प्रथमकार्यम् । राजन्निति संबोधनं महती सेना पश्चात्समायातीति ज्ञापनार्थम् । ततः **पूयगन्धश्च सर्वतो** जातः । वृष्ट्यर्थं सुरामांसादीनामानयनात् ॥ १ ॥

ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ।
अभवद्यज्ञशालायां सोन्वदृश्यत शूलधृक् ॥ २ ॥

ततो यज्ञशालायाममेध्यमयं वर्षमभूत्तेन स एवोपद्रव इति निश्चितम् । ततः **सोप्यन्वदृश्यत । शूलधृ**गिति युद्धार्थं महादेवाल्लब्धवरत्वं ख्यापयितुम् ॥ २ ॥

ततो बलदर्शनेन तस्य स्वरूपं वर्णयति **तं विलोक्येति** ।

तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥

आदौ मूर्तिस्थौल्यं दृष्टापि भयजनकम् । बलाधिकत्वं च । वर्णेनापि तथात्वमाह **भिन्नाञ्जनचयोपम**मिति । अञ्जनचयोञ्जनपर्वतः प्रसिद्धाञ्जनपर्वताद्भिन्नश्चेन्मूर्तिमानञ्जनपर्वतो भवति । तस्याधिदैविकः पृथक् पर्वतः स्थितः तदायं तत्तुल्यो भवति । एवं तस्मिन् तामसभावमुक्त्वा तथा सति जडो भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपे वर्णे च राजसं भावमाह **तप्तताम्रशिखाश्मश्रु**मिति । अग्नितप्तताम्रवच्छिखाः केशाः श्मश्रूणि च यस्य तम् । **दंष्ट्राभिः उग्रभ्रुकुट्या** च सहितम्, **मुखं** च भ्रुकुटीसहितम्, मुखं दंष्ट्राभिरुग्रं वा अयं सर्वथा वध्य एवेति ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रिंशोध्याये कारिकायां **कीर्त्यभाव** इति । तीर्थयात्राभीमदुर्योधनमाध्यस्थ्ययज्ञादयो धर्माः कीर्तिहेतवः । तथा च पूर्वाध्याये कीर्त्यभावः, एतदध्याये कीर्तिस्थापनमित्यर्थः । ॥ त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ।
हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥

स्वशस्त्रं मुसललाङ्गलात्मकं द्वारकायां स्थितं पाताले वैकुण्ठे वा स्थितं **सस्मार** यतो **रामः** सर्वेषां रतिजनकः पूर्ववद्विशेषणम् । **परसैन्यविदारण**मिति शत्रुसेनाविनाशकं **हलं च** तादृशम् । चकारेण तद्धर्मानुत्कर्षः स्मरणानन्तरमेव बलभद्रम**उपतस्थतुः** तत्समीपमागते ॥ ४ ॥

ततो लीलायाः कर्तव्याभावात् एकेनैव प्रहारेण तं मारितवानित्याह **तमाकृष्येति** ।

तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ।
मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥

गगनेचरं दूरे वर्तमानमपि । भगवत्त्वेऽपि क्रुद्धत्वान्मारणम् । क्रोधे हेतुः **ब्रह्मद्रुह**मिति । **बल** इति सामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

न तस्य पराक्रमः कोपि जात इति वक्तुं शीघ्रं तस्य पतनमेवोच्यते **सोपत**दिति ।

सोपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोसृक्समुत्सृजन् ।
मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥

भुवीति तस्यापि मुक्तिः । **निर्भिन्नललाट**त्वं प्रहारज्ञापकम् । **असृक् समुत्सृजन्**निति महाप्रहारः । प्रतीकाराकरणे ज्ञापकः **आर्तस्वरं मुञ्चन्**निति । मुक्त्यर्थं स्वस्मिन् दया ख्यापिता । तादृशोपि हन्तव्य एवेति दृष्टान्तमाह **शैलो यथा वज्रहत** इति । **अरुणः** अरुणवर्णः पर्वतः ॥ ६ ॥

ततः इष्टस्य सिद्धत्वात् मुनयः स्तोत्रादिकं कृतवन्त इत्याह **संस्तुत्ये**ति ।

संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः ।
अभ्यषिञ्चन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥

स्तोत्रं स्वसंतोषख्यापकम् । ततः प्रीतानां सत्याशीर्दानम् । ततः सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं **अभ्यषिञ्चन्** कीर्त्यर्थं पापनिवृत्त्यर्थं वा । परमदयालुर्व्रतस्थः कथमेवं कृतवानित्याशङ्कां वारयितुं महत्या प्रार्थनया केवलं मारितवान् । न तु स्वत एवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **वृत्रघ्नं विबुधा यथे**ति । वृत्रे हते यथा देवा इन्द्राभिषेकं चक्रुरित्यर्थः । अनेन तस्य सर्वपापक्षयो निरूपितः ॥ ७ ॥

वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् ।
रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥

ततः कीर्त्याद्युपचयार्थं **वैजयन्तीं मालां ददुः** । आपादलम्बिनी वैजयन्ती, **श्रीधामे**ति स्थिरलक्ष्मीत्वम् । **अम्लाने**ति दोषाभावः । **पङ्कजे**ति गुणाः । ततो

रामाय सर्वरमणरूपाय, दिव्ये वाससी दिव्यानि चाभरणानि लौकिकशोभातिशयार्थं ददुः ॥ ८ ॥

अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगायतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥
अनुस्रोतेन सरयुं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा संतर्प्य देवादीञ्जगाम पुलहाश्रमम् ॥ १० ॥

एवं लौकिकालौकिकशोभातिशयसंयुक्तः सन् तदाज्ञापालनार्थं तैरभ्यनुज्ञातः तीर्थयात्रार्थमाज्ञप्तः ब्राह्मणैः सह कौशिकीं नदीं ययौ । तत उत्तरभागे या कोटाग्रामादायाति सा कौशिकी तत्र स्नात्वा तेनैव मार्गेण मानससरोवरमगात् । तस्मात्सरोवरात् बह्वचो नद्यः प्रसृताः । ततः सरयुरपि प्रसृता । अतस्तत्सङ्गे अनुस्रोतेन सरयुमयोध्यापर्यन्तमागत्य पश्चात्प्रयागे समागतः । सरयुशब्दः सरयूशब्दश्च । सर इत्युदकनाम सरो युनक्तीति । ततस्तीर्थराजः प्रयाग इति तत्र विशेषस्नानादिकमाह स्नात्वा संतर्प्येति । तत उत्तरभागे पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं गतः ॥ ९ ॥ १० ॥

गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ।
गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमम् ॥ ११ ॥

गमनमध्य एव गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा । विपाशा काचित् क्षुद्रा पश्चनद्यां प्रविष्टा हरिक्षेत्रनिकट एव, अन्या तु विपाशा काश्मीरदेशे, ततः शोणे समागतः । गङ्गातुल्यतीर्थं सोऽपि महानद इति शोणे आप्लुत इत्युक्तम् । ततो गयां गत्वा सामान्यपितॄनिष्ट्वा पितामहपित्रादीन्वा, केवलगयाभिगमनं जीवत्पितृकस्य निषिद्धम् । यात्रायां तु न निषिद्धमिति विभागः । ततो गङ्गासागरसङ्गमं गतः । सर्वत्र स्नानतर्पणादि ॥११॥

उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभिवाद्य च ।
सप्तगोदावरीं वेणां पम्पां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥

ततो मध्ये तदानीं पुरुषोत्तमस्थानं स्थानमात्रं न भगवानस्तीति तदनुक्त्वा महेन्द्राद्रिं गतः । तत्र परशुरामं दृष्ट्वा अभिवाद्य च ज्येष्ठत्वात् । ततः सप्तगोदावरीं गतः । यत्र सप्तधा गोदावरी समुद्रं गता । ततः कृष्णवेण्यां तस्या अपि संगमं गतः । ततो देशमध्ये समागत्य निवृत्तिसंगमे पाण्डुरङ्गे वा भीमरथीं गतः । पम्पां च सरः विद्यानगरसमीपे ॥ १२ ॥

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः ॥ १३ ॥

तत्रैव स्कन्दं दृष्ट्वा ततः श्रीशैलं गतः । अनेन देशमध्ये परिभ्रमणं कृत्वापि

सर्वाणि तीर्थानि कृतानीत्युक्तम् । ततः पूर्वभागे **श्रीशैले** किमिति गतमित्याकाङ्क्षायामाह **गिरिशालय**मिति । तत्र महादेवं दृष्ट्वा द्रविडदेशेषु महापुण्यजनकं **वेङ्कटाद्रिं** भगवद्रूपं ददर्श । स हि पर्वत एव विष्णुरूपः । यथा नारायणः ॥ १३ ॥

कामकोष्णीं पुरीं काञ्चीं कावेरीं च सरिद्वराम् ।
श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः ॥ १४ ॥

ततः **कामकोष्णीं** कामाक्षी शिवकाञ्चीति प्रसिद्धा ततः **काञ्चीं** पुण्यकोटिः ततः **कावेरी** श्रीरङ्गस्थाने । तत्र **श्रीरङ्गं** च **महापुण्य**हेतुं ददर्श । सर्वायतनापेक्षया श्रीरङ्गे विशेषमाह **यत्र संनिहितो हरि**रिति ॥ १४ ॥

ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
समुद्रसेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥

ततः **ऋषभाद्रिः** । तस्यैवापरभागे तच्छिवक्षेत्रं विष्णुक्षेत्रं वेति सन्देहे निर्णयार्थमाह **हरेः क्षेत्र**मिति । ततो **दक्षिणमथुरां** गतः । यामानमथुरेति प्रसिद्धा । ततः **समुद्रसेतुमगमत्** । सेतुबन्धे गतः । तस्य माहात्म्यमाह **महापातकनाशन**मिति तदत्यन्तं पुण्यतममिति ॥ १५ ॥

तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ।
कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलम् ॥ १६ ॥

तत्र **धेनूनामयुतं** प्रादात् । तीर्थवासिभ्यो दानशङ्कां वारयितुमाह **ब्राह्मणेभ्य** इति । यद्यपि तत् स्थानं स्वकृतमेव ततश्च न ज्ञातवानिति ख्यापयितुं **हलायुध** इत्युक्तम् । ततः **कृतमाला** अग्रे दक्षिणसमुद्रसमीपे । ततस्ताम्रपर्णी तत्रैव **मलयः कुलाचलः** यत्रागस्त्यस्थानम् ॥ १६ ॥

ततस्तत्राऽऽगत्य अगस्त्यनमस्कारं कृतवानित्याह **तत्रागस्त्य**मिति ।

तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ।
योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ।
दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ १७ ॥

समासीनं तपः कुर्वाणं स्थिरासनं वा भगवच्चिन्तकम् । नमस्कारः माहात्म्यख्यापकः । साष्टाङ्गं अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वकम् । चकारात्तस्य स्तोत्रमपि कृतवानिति ज्ञायते । अतस्तेनाशीर्भिर्योजितः । ततोऽप्यनुज्ञातः दक्षिणसमुद्रस्थानं गतः । यत्र कन्याकुमारी तिष्ठति । ततस्तामपि दृष्टवानित्याह **तत्र कन्याख्यां दुर्गा**मिति । लक्ष्म्यंशत्वं वारयितुं दुर्गापदम् । सा च देवी देवतारूपा पूर्वं मानुष्यपि देवतारूपा जाता ॥ १७ ॥

ततः फाल्गुनमासाद्य पञ्चाप्सरसमुत्तमम् ।
विष्णुः संनिहितो यत्र स्नात्वास्पर्शद्गवायुतम् ॥ १८ ॥

ततः फाल्गुनं अनन्तशय्यां गतः । तत्रार्जुनस्य पञ्चाप्सरसां पादगृहीताना-मुद्धारणात्तन्नाम्नैव तत्प्रसिद्धं जातं तदाह पञ्चाप्सरसमिति । उत्तमं स्थानमेव तत्, तस्य स्थानस्य माहात्म्यमाह विष्णुः संनिहितो यत्रेति । तत्रापि स्नात्वा सेतावेव गवामयुतं दत्तवान् ॥ १८ ॥

ततोतिव्रज्य भगवान् केरलान् स्तोक्यगर्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं तत्र धूर्जटेः ॥ १९ ॥

ततोतिव्रज्य शीघ्रं तद्देशोल्लङ्घनार्थमतिव्रजनम् । यतोऽयं भगवान् । तत्र देशे भेदत्रयमाह केरलान् स्तोक्यान् गर्तकांश्चेति । स एव मलिवार इति प्रसिद्धः । ततोग्रे गोकर्णाख्यं रावणेन नीयमानो महादेवः तत्र स्थापितः नोद्धर्तुं शक्य आसीत् ततं उत्पाट्यमानः गोकर्णाकृतिर्जातः तच्छिवक्षेत्रम् । तत्र धूर्जटेः सांनिध्यं सर्वदैव॥१९॥

आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ।
तापीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ॥ २० ॥

तत आर्यां नदीं द्वैपायनस्य तपःसंबन्धिनीम् । ततः शूर्पारकस्थानं कृष्णवेण्याम् । ततस्तापी नदी पयोष्णी निर्विन्ध्या च ततस्ततः । ततो दण्डकारण्यं प्रविष्टः ॥ २० ॥

प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ।
मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥

तत्र च रेवां नर्मदामगमत् । यत्र मण्डपाचलनिकटे माहिष्मती नाम पुरी पूर्वं प्रसिद्धा । ततस्तीरे गच्छन् मनुतीर्थमुपस्पृश्य समुद्रसंगमपर्यन्तमागत्य पुनः प्रभास-मागमत् । एवं मण्डलेन भारतवर्षस्य परिभ्रमणमुक्तम् । एतावतापि वर्षो न पूर्णः ॥ २१ ॥

श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगे ।
सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥

ततोप्यग्रे पुनर्भ्रमणार्थं गच्छन् कुरुक्षेत्रनिकटे गतः । तत्रत्यैर्द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवानां संयुगे तत्संबन्धिनां सर्वेषां राज्ञां निधनं श्रुत्वा भुवो भारं हृतं मेने ॥ २२ ॥

ततस्तैरेव गदायुद्धमपि जायत इति श्रुत्वा भूभारस्तु हृत एव उद्देशान्तरं नास्तीति यथा पञ्चपाण्डवा जीवन्ति एवमेको दुर्योधनोपि जीवतां किं मरणेनेति निश्चित्य विनशनप्रदक्षिणां कुर्वन् तत्र समागत इत्याह स भीमदुर्योधनयोरिति ।

स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ।
वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ २३ ॥

१ युधो०

स रामः । भीमदुर्योधनयोः गदाभ्यां युध्यतोः सतोः युद्धं **वारयिष्यन् विनशनं** कुरुक्षेत्रमागतः । इदानीमागमने पक्षपातशङ्का नास्तीति तस्यागमनम् । यतो **यदुनन्दनः** यदुरिव विचारितार्थकर्ता, स्नेहादिना पक्षपातरहितः ॥ २३ ॥

ततः सर्वेषां शङ्का जातेत्याह युधिष्ठिरस्त्विति ।

युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥ २४ ॥

तं रामम् । तुशब्देन साधारणानां विद्वेषिणां च सुखं जातमिति सूचितम् । युधिष्ठिरप्रभृतीनां तु ततोन्यथेति अन्यपक्षो व्यावर्तितः । **यमौ** नकुलसहदेवौ । सर्वे एवाभिवाद्य **तूष्णीमभवन्** । तेषामालोचनमाह **किं विवक्षुरिहागत** इति । क्रियाप्रयोजनं तु निवृत्तं वाङ्मात्रमवशिष्यत इति तस्यैवोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

ततः स्वयमेव स्वागतं प्रकटीकृतवानित्याह **गदापाणी उभाविति** ।

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ।
मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् ॥ २५ ॥

युद्धार्थं हस्ते गदा उभयोरपि । अतः साधनमाह **संरब्धाविति** । अनिवृत्त्यर्थं कामनामाह **विजयैषिणाविति** । तदर्थं यत्नमप्याह **मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविति** । नह्येवं प्रवृत्तौ कदाचित्स्वतो निवृत्तौ भवतः । तस्माज् ज्ञानेनैव निवृत्तिरिति ज्ञानोपदेशार्थमागतः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २५ ॥

उभयोरादौ प्रशंसामाह युवां तुल्यबलाविति ।

युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ।
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ २६ ॥

उभयोर्भिन्नतया संबोधनं **हे राजन् हे वृकोदरेति** । **राजन्निति** संबोधनादेकोपि जीवितः राज्यमेव प्राप्स्यतीति निश्चितम् । ननु भीमश्च बलभद्रश्चेति वाक्यात् कथं भीमसमो दुर्योधन इति चेत् तत्राह **एकं प्राणाधिकं मन्य** इति । **एकं** भीमं प्राणेन बलेन द्वितीयादधिकं **मन्ये** । अपरं राजानं भीमापेक्षया **शिक्षया** मयैव कृतया **अधिकं मन्ये** ॥ २६ ॥

तर्ह्येवं सति किं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह तस्मादेकतरस्येति ।

तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
न लक्ष्यते जयोन्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ २७ ॥

बलांशः शिक्षांशेन समो भविष्यतीति अतः **एकतरस्यापि युवयोर्**मध्ये पर्याप्तसमवीर्यता जातेति **जयः, अन्यः** पराजयो **वा न लक्ष्यते** । अतो निष्फलः अयं क्लेशरूपो **रणः विरमतु** निष्फलत्वात् ॥ २७ ॥

एवमुक्तावपि न निवृत्तावित्याह **न तद्वाक्यं जगृहतुरिति** ।

न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थवत् ।
अनुस्मरन्तावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ २८ ॥
दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ ।
उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ २९ ॥

यतो **बद्धवैरौ** । यद्यप्यर्थवत् आन्तरमनिवर्तकं बाह्यो निवर्तक इति । ततो **रामः** तत्तेषामनिवर्तनं **दिष्टं** भाग्याधीनं इति **मन्वानः**, यथाभाग्यं भविष्यतीति स्वयं यात्रां कुर्वन्नेव **द्वारवतीं ययौ** । बलभद्रे बहुकाले गृहागते नष्टलब्धधना इव **उग्रसेनादयः** समागताः तं गृहे निन्युः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो यात्राया अनिवृत्तत्वात् पुनर्नैमिषे समागतः । एतावता वर्षः पूर्णः ।

तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ।
क्रत्वङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥

ततः **ऋषयस्तं मुदा अयाजयन्** । **सर्वैरेव क्रतुभिर**ग्निहोत्रादिभिः । **क्रत्वङ्ग**मिति पित्रादिषु जीवत्सु कथं सर्वे यागाः कृता इति शङ्का व्युदस्ता । यतोऽयं **क्रत्वङ्गः** क्रतवः अङ्गानि अङ्गेषु वा यस्येति, **तमयाजयन्**, क्रत्वङ्गं वा भगवन्तम् । तस्मिन् पक्षे याजने रामः कर्म, यजने भगवानिति । क्रतोरङ्गमिति यजमानम् 'पुरुषस्य च कर्मार्थत्वात्' इति न्यायात् । यक्ष्य इति सङ्कल्पे कृते पश्चाद्याजितवन्त इत्यर्थः । नन्वयं भूतदयारहितः संकर्षणः प्रलयकर्ता कथं यज्ञकर्ता सर्वमैत्रीकरणानन्तरमेव यज्ञाधिकारादत आह **निवृत्ताखिलविग्रह**मिति । निवृत्तः अखिलैः सह विग्रहः कलहो यस्य ॥ ३० ॥

ततो दक्षिणात्वेन तेभ्यो ज्ञानं दत्तवानित्याह **तेभ्यो विशुद्धविज्ञान**मिति ।

तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतरद्विभुः ।
येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१ ॥

'दक्षिणा ज्ञानसंदेशः' इति वाक्यात् 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतेश्च 'आत्मदक्षिणं वै सत्रम्' इति च 'आत्मानमेव दक्षिणां नीत्वा स्वर्गं लोकं यन्ति' इति च ज्ञानदक्षिणैव दक्षिणा । **विशुद्धं** ज्ञानमनुभवरूपं निरुपाधिकम् । ननु कर्मासक्तानां तेषां कथमकस्माज् ज्ञानमभूत् तत्राह **भगवान् व्यतरद्विभु**रिति । भगवत्त्वात् तादृश-ज्ञानवत्त्वं वितरणं च । वितरणे नहि दानपात्रापेक्षा, विभुत्वात्सर्वसामर्थ्यम् । तस्मिन् ज्ञाने प्राप्ते तेषां कावस्था जातेत्याकाङ्क्षायामाह **येनैवात्मन्यदो विश्व**मिति । परोक्षमपि विश्वमात्मन्यपश्यन् विश्वस्मिंश्चात्मानं तदाह **आत्मानं विश्वग**मिति ॥ ३१ ॥

ततो दक्षिणादानानन्तरं यज्ञसमाप्तिं च कृतवन्त इत्याह **स्वपत्न्ये**ति ।

स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृद्वृतः ।
रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दुः सुवासाः सुष्ठ्वलंकृतः ॥ ३२ ॥

रेवती रामस्य पत्नी तया सह **अवभृथे स्नातः**। स्नान एव **ज्ञात्यादिभिर्वृतः**। पश्चाद्वा शोभार्थं निरूप्यते शोभायां पत्नी च हेतुभूता जातेत्याह **रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दु-** रिति। अन्यथा दिवसे धूसरश्चन्द्रो न शोभते। तस्यावभृथादुत्तीर्णस्य परमशोभां प्राप्तस्य पश्चाल्लौकिकवस्त्राभरणानि प्रतिपत्त्यर्थं निरूप्यते **सुवासाः सुष्ठ्वलंकृत** इति॥ ३२॥

उपसंहरति **ईदृग्विधानी**ति।

ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः।
अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि॥ ३३॥

यथा तीर्थयात्रात्मकमिदमेकं चरित्रं एवंविधान्यसंख्यातानि तस्य चरित्राणि। यतोयं **बलशाली** बलकार्यं बह्वेव करिष्यतीति। न च तच्चरित्रं पराजयात्मकम्। यतोयम**नन्तः**। तर्हि कथं नोच्यत इतिचेत् तत्राह **अप्रमेयस्ये**ति। नन्वयमवतीर्ण इति देहग्रहणानन्तरं चरित्रं विचार्यते न तु परमार्थभूतस्य, अन्यथा सर्व एव तथा भवे-दित्याशङ्क्याह **मायामर्त्यस्ये**ति। स्तुतिपरत्वं वारयति **सन्ती**ति। युक्तश्चायमर्थः। अवतारो हि किंचित्कार्यार्थः केषांचिद्धर्मं साधयेत्। अन्येषामन्यदन्येषामन्य इति, अन्यथा अवतारवैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्ग्रन्थविस्तरभयात्परं न लिख्यन्ते किंतु **सन्ति**॥ ३३॥

बुद्धिरेकत्र स्थिरीभूता दृढा भवतीति। बलभद्रचरित्रस्य श्रवणादेः भगवद्भजनो-पयोगित्वमाह **शृण्वन् गृणन्नि**ति।

शृण्वन्गृणंश्च रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः।
सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत्॥ ३४॥

श्रोतरि सति गृणन्नित्यादि व्याख्येयम्। गृणन्नित्युच्चरन् स्वयमेव। ननु भगवद्भक्तः किमिति श्रोष्यति भावान्तरापन्नस्य तत्राह **अद्भुतकर्मण** इति। अद्भुतत्वाच्छ्रवणम् दुर्योधनादय एवं मन्यन्ते यथा पाण्डवानां पक्षे कृष्णः एवमस्मत्पक्षे बलभद्र इति ततो वयं तुल्या जेष्याम इति। इयं बुद्धिर्भूभारहरणार्थं बलभद्रेणैव संपाद्यते। यथार्थं वदन् तथैव साहाय्यं च कुर्वन् तथापि मारयत्येव। कृष्णरामयोरेकभावादिति अद्भुतकर्मत्वम्। स्वतन्त्रतया श्रवणादौ तत्रैव भक्तिर्भविष्यतीति कर्माङ्गत्वार्थमाह **सायं प्रात**रिति। **अनन्तस्य** शेषस्य। **विष्णोः** पुरुषोत्तमस्य। **स** श्रवणादिकर्ता भगवतः प्रियो **भवेत्**। अयमस्मत्सेवकसेवक इति प्रपौत्रवत्प्रियः। एवमुपसंहृत्य फलकथनात् तच्चरित्रं समापितमिति सूचितम्। कीर्तिस्तस्य सर्वप्रकारेण स्थिरीकृता निरूपिता॥ ३४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धे त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३०॥

श्रीकृष्णाय नमः।

एकत्रिंशोऽध्यायः।

संपत्तिर्भगवन्मित्रे द्वाभ्यामत्र निरूप्यते।
लोकावगतहेतूनामभावात्केवले हरेः॥ १॥
एकत्रिंशे तथाध्याये कृष्णमित्रस्य सर्वथा।
संपत्त्यभावो वाक्याच्च स्थाप्यते सविशेषतः॥ २॥
अङ्गत्वेन बलस्यात्र श्रुत्वा लीलां विचक्षणः।
निर्विण्णो भगवल्लीलां विशेषेणात्र पृच्छति॥ ३॥

पूर्वाध्याये बलभद्रलीलां श्रुत्वा भगवल्लीलायां जातस्पृहः पृच्छति **भगवन् यानि चान्यानी**ति चतुर्भिः—

राजोवाच—**भगवन् यानि चान्यानि मुकुन्दस्य महात्मनः।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो॥ १॥**

भगवन्निति संबोधनं भगवच्चरित्रे श्रद्धां ज्ञानं च सूचयति। **यानि** प्रसिद्धानि चरित्राणि चकारादप्रसिद्धानि च। **अन्यानि** ग्रन्थान्तरेपूक्तानि तत्संबन्धिचकारादनुक्तानि च। न चैवं चरित्रबाहुल्यं नास्तीति च शङ्कनीयम्। यतो **मुकुन्दस्य** चरित्रबाहुल्याभावे सर्वेषां मुक्तिर्न सिद्धा भवेत्। देशकालव्यवहितानां सर्वेषामेव चरित्रश्रवणादिनैव मोक्षसिद्धेः। मम त्वेतावती श्रद्धा तानि सर्वाण्येव चरित्राणि श्रोतव्यानीति, न केवलं मोक्षार्थित्वेनैव किंतु महत्त्वार्थिन आत्मार्थिनश्च तत्रापि वीर्याणि पराक्रमरूपाणि। तत्रापि बाहुल्यमाह **अनन्तवीर्यस्ये**ति। **श्रोतुमिच्छामह** इति श्रवणेच्छा सर्वेषां निरूपिता। **प्रभो** इति एतावता श्रवणेच्छापूर्तिर्न त्वयैव कर्तुं शक्या नान्येनेति॥ १॥

ननु श्रुतान्येव बहुचरित्राणि पुनः कथमाकाङ्क्षेति चेत्तत्राह **को नु श्रुत्वे**ति।

**को नु श्रुत्वाऽसकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः।
विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः॥ २॥**

असकृद्वारंवारमपि **श्रुत्वा** श्रवणाद्विरमेत। **ब्रह्म**न्निति सिद्धार्थे सर्वज्ञत्वात्संमतिरुक्ता। तत्राप्युत्तमश्लोकस्य सत्कथाः। उत्तमैः श्लोक्यत इत्यविगानं कथाश्च

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एकत्रिंशे कारिकायां, केवलेति यत्र भगवता ऐश्वर्यादिकं न स्थापितं केवलं मित्रत्वमेव स्थापितं तादृशे मित्रे। **लोकावगतानां** लक्ष्मीहेतूनां राज्यादीनामभावादित्यर्थः। **संपत्त्यभाव** इति संपत्त्यभावः 'कथयांचक्रतुः' इति श्लोकमारभ्य भगवद्वाक्याद्विशेषतः **स्थाप्यते**। तत्र संपत्त्यभावपूर्वकं गुरुशुश्रूषाया एव व्यवस्थापनात्संपत्त्यभाव एतदध्याये, अलौकिकतत्संपादनं द्वितीयाध्याये इति विभागः।

सद्रूपाः । स्वतोपि पुरुषार्थपर्यवसायिन्यः । एवं सर्वप्रकारेणोत्तमाभ्यः **को वा विरमेत** । ननु सत्कथाः बह्व्य एव सन्ति बहूनां भगवतश्च ततश्च श्रुतानामेवानुवृत्तिः कर्तव्या किमपूर्वश्रवणेनेत्याशङ्कायामाह **विशेषज्ञ** इति । यदेकं चरित्रं श्रुतं तदा यावान् रसः तदपेक्षया द्वितीयचरित्रश्रवणे शतगुणः, ततस्तृतीयेपि ततः शतगुणाधिक्यम् । एवमुत्तरोत्तरं श्रोतॄणां रसाधिक्यमनुभवसिद्धम् । अतो **विशेषज्ञः को वा विरमेत** । पूर्वचरित्रेणान्तःकरणमालिन्ये निवृत्ते उत्तरोत्तरमधिकचरित्रस्वरूपज्ञानात् विशेषज्ञता युक्तैव । तत्र कदाचित्संसारे व्यापृतः अन्यधर्मैर्वन्ध्या गृहीतः विरमेतापि यस्तु पुनर्विरक्तः स कथं न गृह्णीयात् । वैराग्ये उपपत्तिमाह **विषण्णः काममार्गणैरिति** । कामा नानाविधाः मार्गणत्वादन्तःस्थिताः भित्त्वा बहिर्निर्गच्छन्ति । बहिःस्थिताश्चान्तः प्रविशन्तीति तत उपायो जातः यतोयं काममयः पुरुषः अतः सर्वतो भिन्नः सर्वानन्दहेतोश्चरित्रात् कथं विरमेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वतः भगवच्चरित्रादविरतिमुक्त्वा विरक्तौ न केवलमात्मन एव कामैर्नाशः किंतु सर्वेन्द्रियाणामपि वैफल्यमिति वदन् इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेवेत्याह **सा वागिति** द्वाभ्याम्–

सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्वसन्तं स्थिरजङ्गमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥

वाग् देवतारूपा । अनेनान्येषां दैत्यरूपा वागिति तेषामिन्द्रियाणां वागादिपदप्रयोगो भाक्तः । आभासा वा वागादयः, अन्यथा भगवतः सकाशात् उत्पन्ना वागादयः कथमन्यपरा भवेयुः । अथवा । 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्र देवपक्ष एव 'ते ह वाचमूचुः' इत्यादिना वाक्शब्दव्यवहार उक्तः । असुराणां तु सर्वेन्द्रियाणामासुरत्वमेव न वागादित्वम् । अथवा । इन्द्रियाणां द्वेधा उत्पत्तिः श्रुतौ निरूपिता । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इत्यादि च । पुराणादिष्वहंकारादपि तेषामुत्पत्तिः । तत्र ये भगवद्योग्याः तेषां भगवदीयैव सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहारः । ब्रह्मनिर्मितेऽहंकारनिर्मिते वा इन्द्रियवर्गे नायं व्यवहारः राजसतामसव्यवहारात्, अतः सात्त्विका निर्गुणा वा भगवदीया भवन्तीति भगवत्कृतेन्द्रियसंबन्ध एव तेषां तत्र परीक्षार्थमिदमारभ्यते **सा वागिति** । अभिप्रेता वाक् सैव **यया तस्य गुणान् गृणीते** गृणनं नोच्चारणमात्रं किंतु नितरां गृ निगरण इत्यनुशासनात् । भगवतः कथा-

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सा वागित्यत्र द्वेधोत्पत्तिरिति साक्षाद्भगवतः अन्यद्वारा चेत्यर्थः । तत्र य इति ये **भगवद्योग्याः** पुरुषास्तेषां तत्र द्विविधेन्द्रियमध्ये या **भगवदीया सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहार** इत्यर्थः । ब्रह्मेति कालप्रकरणे 'चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गः' इत्यनेन कार्योपयोगित्वेनोक्तो **ब्रह्मनिर्मितः** । राजसाहंकाराज्जातोहंकार**निर्मित** इत्यर्थः ।

मात्रं कदाचिदन्योपि वदेत् । उत्कर्षाधायकानां तु तेन प्रकारेण नितरां भक्तिपूर्वकमुच्चारणं भगवत्कृतवाच एवेति न क्वाप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती । इदमेव चाभिज्ञापकम् । एवमग्रेपि ज्ञातव्यम् । **करौ च तत्कर्मकरौ** । **कर्म** लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्त्वेन ज्ञात्वा, यज्ञकृतौ तदपि भवति । तच्छब्देन पुरुषोत्तमो वा । यज्ञस्तु पुरुषस्य कर्मेति न तत्रातिव्याप्तिः । चकाराद्बहिर्मुखानामपि सेवकसेवकानां करौ संगृहीतौ । गुणानुवर्णनं तु न तेषामान्तरं शक्यं बाह्यं तु प्रसङ्गाद्भवेदपि । **मनश्च** तत्र **चकारः** पूर्वकर्मसंग्रहार्थः । न तु सेवकानां । **स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं** भगवन्तं **स्मरे**दिति । अनेन द्वितीयस्कन्धे सूक्ष्मधारणायां यदुक्तं 'धारणया स्मरन्ति' इति तत्र विशेषो निरूप्यते स्थिरजङ्गमेषु वसन्तमिति । तत्र तु 'स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे' इति । अन्यदपि रूपद्वयं सामान्यवचनात्संगृह्यते । आधिदैविकमन्तर्यामिरूपं च तत्राप्युत्तमत्वादिभेदः कल्पनीयः । उत्तमास्तु पूर्वोक्ताः सर्वत्र भगवद्दर्शनं तु भगवत एव तथानुगृहीतस्य वा भवति । तादृशस्य स्मृतिर्निवर्तत एव सर्वत्रानुभव एव । कर्णयोस्तु विशेषमाह **शृणोती**ति । **तत्पुण्यस्य** जीवहितकरणरूपस्य **कथाः** पुण्यजनिकास्तु प्रकरणविरोधान्न ग्राह्याः । **कर्ण** इत्येकवचनं वामाभिप्रायम् ।'उत्तरो देवहूः स्मृत' इति वाक्यम् । अथवा । यः कर्णो भक्तिजनिकां कथां शृणोति **स** सर्वसंमत इति तं परित्यज्य योपि पुण्यकथाः शृणोति **स कर्णः** स एव कर्णः पूर्वोक्तो वा ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अत इति इन्द्रियाणां मात्राणां च राजसतामसत्वात् भगवदीयानां सात्त्विकत्वनिर्गुणत्वात् भगवदीयेषु तादृशेन्द्रियवर्गो न संभवतीति तेषां भगवत्कृतेन्द्रियसंबन्ध एव भवतीत्यर्थः । **परीक्षार्थ**मिति लौकिकेषु प्रसिद्ध एव व्यवहारः एतेषु तु मध्ये का वाक् के च करादयः इति परीक्षार्थं तत्तल्लक्षणमारभ्यत इत्यर्थः । तत्र गुणकथने करणं वाक्, कर्मकृतौ करणं करौ, एवमग्रेपि लक्षणानि ज्ञेयानि । **अभिप्रेते**ति यथा **गुणान् गृणीते** सैव वाक् तेनाभिप्रेता, प्रसिद्धेर्नियामकत्वाभावात् करादीनामपि वाक्त्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थमेवकार इति । **न क्वाप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती** इति ब्रह्माहंकारनिर्मितवाचो लक्ष्यत्वाभावादव्याप्तिर्न, निरन्तरकथनस्य लक्षणत्वादतिव्याप्तिश्च नेत्यर्थः । **इदमेव चे**ति चकाराल्लक्ष्यापि भगवत्कृतवागेवेत्यर्थः । **तदपि भवती**ति दैवकमपि कर्म लक्षणं भवतीत्यर्थः । **न तेषा**मिति सेवकानां गुणानुवर्णनं न शक्यमित्यर्थः । **पूर्वोक्ता** इति द्वितीयस्कन्धोक्तधारणावन्त इत्यर्थः । **तथानुगृहीतस्ये**ति ज्ञानमार्गेणानुगृहीतस्येत्यर्थः । **तत्पुण्यस्ये**ति जीवानां हितकरणरूपं यद् भगवतः पुण्यं सच्चरित्रं तत्प्रतिपादिकाः कथा इत्यर्थः । **प्रकरणे**ति प्रकरणं हि भगवदीयेन्द्रियवर्गस्य तस्य पुण्यजनकत्वेन कथाश्रवणं न युक्तं कर्ममार्गीयत्वाभावादित्यर्थः । **उत्तर** इति दक्षिणस्य पितृहूत्वमुक्तमित्यर्थः । **पुण्यकथा** इति अस्मिन् पक्षे पुण्यजनिका कथा इत्येवार्थः । **पूर्वोक्तो वे**त्यनेन पुनस्तस्यानुवादः प्रथमपक्षस्यैव मुख्यत्वज्ञापनाय ।

इन्द्रियाणां निरूप्य अङ्गानि निरूपयन् उत्तमाङ्गं निरूपयति ।

शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि वहन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥

वहन्ति, शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेदिति । उभयं स्थावरजङ्गमात्मकं **लिङ्गं** यस्येति, अन्यत्तु भारात्मकत्वेन पूर्वमेव निरूपितम् । तुशब्दस्तद्व्यावर्तयति । एतद्येन संभवति तदप्यैन्द्रियकार्यं तथापि फलदशायामुपयुज्यत इति तदाह **तदेव यत्पश्यतीति** । सर्वमेव जगत् तल्लिङ्गत्वेनैव यदा पश्यति तदेव चक्षुर्भवति । अत्रायं साधनक्रमोपि निरूपितः मार्गान्तरानुसारेणैव गुणोत्कीर्तनपर्यन्तमधिकारे सिद्धे पश्चात्कीर्तनं भगवदीयानां प्रथमं साधनम्, ततः सेवारुच्या सेवा, ततो ज्ञानोदये सर्वत्र भगवदनुसन्धानम्, तादृशस्य वहिर्व्यापारे तत्साधकपुण्यकथाश्रवणम्, तस्य पुण्यैः नारदादिभिः वा कथाश्रवणम्, ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारः, ततो नमनमिति । एवं क्रमसिद्ध्यर्थं सर्वापेक्षया पूर्वमेव कर्तव्यं आवश्यकफलसाधकमिति भगवच्चरणोदकस्य पश्चादपि साधकत्वमिति सर्वान्ते निरूपयति **अङ्गानि विष्णोरिति** । तान्येवाङ्गानि **यानि विष्णोः पादोदकं** गङ्गां **वहन्ति । अथ** भिन्नप्रक्रमेण **विष्णोः** शालग्रामादौ । **तज्जनानां च नित्यं वहन्ति** अङ्गात्प्रथममागमनं भिन्नप्रक्रमः । नित्यवहनं त्रिषवणं अहरहः तदेकपानादिना वा । एवं भगवदीयत्वेनैव सर्वपुरुषार्थ इति कथं कथातो विरतिरिति ॥ ४ ॥

एवं भगवदुत्कर्षे वर्णिते श्रवणेन शुकोपि भक्त्यानन्दे निमग्नः कथारम्भं कृतवानिति सूतः शौनकादीन् प्रत्याह **विष्णुरातेन संपृष्ट** इति ।

सूत उवाच—**विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान् बादरायणिः ।**
वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

स हि भगवता एतदर्थमेव रक्षितः शुकोपि परमभगवच्छ्रद्धया **भगवान्** यतो **बादरायणिः** तपःपरायणाद्भगवत उत्पन्नः । अत एव **वासुदेवे** सत्त्वान्तःकरणाविर्भूते **निमग्नहृदयः** सन् ततो गूढं भगवच्चरित्रं गृहीत्वैवाब्रवीत् । इदं सख्यचरित्रं एकादशाध्यायैर्वक्तव्यम् । अतो निमग्नहृदयत्वादिकं साधनत्वेन निरूपितम् ॥ ५ ॥

कथामाह **कृष्णस्यासीदिति** ।

श्रीशुक उवाच—**कृष्णस्यासीत् सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।**
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शिरस्त्वित्यत्र । अङ्गनिरूपणे चक्षुरिन्द्रियनिरूपणस्य हेतुमाहुः **तदपीति** उभयलिङ्गत्वेन दर्शनमपीत्यर्थः । **सेवारुच्या सेवेति** स्मरणं श्रवणं च सेवान्तःपात्येव 'सेवायां वा कथायां वा' इति साहचर्यादिति भावः । मूले पूर्वं नमनमुक्तं ततो दर्शनं तथाप्यार्थक्रमो बलीयानित्याशयेनाहुः **ततो ज्ञानोदय इति** ।

स पूर्वमपि **कृष्णस्यैवासीत्** । इदानीं तु **सखा** बाल्ये मित्रम् । **कश्चिदि**ति विशेषतो देवांशत्वनिराकरणं किंतु केवलं सज्जीवः । तर्हि तेन सह कथं सख्यमासीत्तत्राह **ब्राह्मण**इत्यादिसप्तविशेषणानि । येन षड्गुणैश्वर्ययुक्तो भगवांश्च तत्र प्रतिष्ठितो भवति । ततो भगवानेव भगवतः सखा भवतीत्युक्तं भवति । तत्र **ब्राह्मणः** श्रियो रूपं ब्रह्मानन्दत्वाल्लक्ष्म्याः । अयं च ब्रह्मणः संबन्धो ब्रह्मसंबन्धयोग्यतामेव संपादयति न जीवसंबन्धमिति प्रकरणाद्ब्राह्मण्यं निरुक्तम् । अनेन एतादृशभावे यदृष्टं भगवदिच्छा वा तेनैवास्य सख्यं जातमित्युक्तं भवति । **ब्रह्मविदां** मध्ये **श्रेष्ठः** ब्राह्मण्योत्कर्षः परमोयम् । ज्ञानस्यैतद्रूपम् । **विरक्त** इति **इन्द्रियाणामर्थेषु** सहजेषु रागाभावः वैराग्यस्य रूपम् । **प्रकर्षेण शान्तः आत्मा** यस्येति । त्रितयानन्तरं धर्मी निरूपितः । ततो **जितेन्द्रियः** ऐश्वर्ययुक्तः ॥ ६ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानः वीर्यवान् इदं त्वतिसहनं परमवीर्यकार्यम् । **गृहाश्रमी** गृहस्थः, एतत्कीर्तिरूपम् । नन्वेतादृशस्य गृहस्थाश्रमो न युक्त इति शङ्कां वारयितुमाह **तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधे**ति । पूर्वं परमहंसगृहस्थनिर्णये यद्येतादृशी भार्या लभ्येत तदा गार्हस्थ्यमुत्तममेतदभावे पारमहंस्यमिति । अन्यथा पुरुषोर्थयुगल इति पुरुषार्थसाधने खण्डः स्यात् । **कुचैलस्ये**ति तस्यां रागाभावो निरूपितः । रागिणां प्रथमतो वस्त्रालंकरणमिति । तस्यां रागाभावे अस्यापि हेतुमाह **क्षुत्क्षामे**ति । सर्वथा क्षुधा क्षामा कृशा, तदपेक्षया तस्याः व्रतमधिकमिति पदार्थोत्पत्तावेक एव प्रकारः, तत्रापि शेषभोजनादाधिक्यम् । **च**कारात्तद्धर्मयुक्तापि **तथाविधा** कुचैला । अनेन तस्मिन्नपि तस्या रागाभावो निरूपितः ॥ ७ ॥

तस्याः कामनायां प्रथमतो हेतुमाह **पतिव्रते**ति ।

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ८ ॥

पतिरेव व्रतं यस्याः । यथा व्रती स्वव्रतोत्कर्षं वाञ्छति तथा सापि भर्तुः सर्वसमृद्धिं वाञ्छतीति । पतिव्रतात्वादेव नान्यतस्तत्संपादनमतः **पतिं प्राह म्लायता वदनेने**ति दैन्य-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विष्णुरातेनेत्यत्र इदं सख्यचरित्रमिति इत आरभ्य स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं सख्यचरित्रमित्यपि पक्ष इत्याशयेनैकादशाध्यायैरित्युक्तम् ।

तस्य भार्येत्यत्र तस्या रागाभावो निरूपित इति । कुचैलभार्यायाः सर्वत्रैव रागाभाव इति भावः ।

ख्यापनम्। ननु मनसि कामाभावे दैन्यं कपटरूपमिति पातिव्रत्यविरुद्धम्। विद्यमाने तु तथाविधत्वं नास्तीत्याशङ्कायामाह **सेति**। सा पतिव्रता व्रतार्थं तत्साधनमिति न दोष इति भावः। स्वतः स्वोत्कर्षो नास्तीति ज्ञापयितुमाह **दरिद्रा सीदमाना सेति**। दारिद्र्यात् दुर्गतेः न कोप्यर्थः। तत्राप्यवसादं शरीरेण प्राप्नोति। ततः प्रथमत एव देहवियोगे व्रतभङ्गोपि भविष्यतीति भयात्तथाकरणम्। यतः सा पूर्ववत्। तर्ह्येतावत्कालं कथं नोक्तवती तत्राह **वेपमानेति**। भयादिति केचित्। शरीरं पतनदशापन्नमिति। अतः परं कालो विलम्बं न सहत इति आभिमुख्येनागत्य, **चकारा**त्तन्मनःप्रीतिं कृत्वा स्तोत्रं वा वक्ष्यमाणमाह ॥८॥

तस्याः वाक्यानि निरूपयति **नन्विति** सार्द्धैस्त्रिभिः।

ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥

सर्वथा अवसादे ईश्वरोपसर्पणं विहितम्। अत आपद्धर्मत्वात् सा बोधयति। **नन्विति** कोमलसंबोधनम्। **ब्रह्मन्** इत्यविकृतत्वाय। सिद्धदशैषा तव विषयभोगेपि न स्वरूपनाशः। किंच। भगवता स्वस्य रूपं त्वयि समर्पितम्। अतो **भगवतस्तव सखा** भगवान् **साक्षात्**। अनेन प्रतिग्रहस्तद्दोषश्च निवारितः। तस्याप्यस्मत्तुल्यत्वे व्यर्थमुपधावनमिति शङ्काव्युदासार्थं सख्यपदेनैव भगवत्त्वं प्राप्तमिति **साक्षाच्छ्रियः पति**रित्याह। मूर्तिमत्याः आधिदैविक्या लक्ष्म्याः पतिस्तेन सर्वाः संपदः तदधीना इत्युक्तम्। तथाप्यस्मभ्यं कथं दास्यतीत्यत्र हेतुमाह **ब्रह्मण्य** इति। **चकारा**त्स्वतोप्युदारः। किंच। **शरण्यश्च** यः शरणं गच्छति तस्मै च सर्वं प्रयच्छति अशरणगतावपि गमनमात्रेणैव दास्यतीति **चकरार्थः**। नन्वेवं सति सर्वेभ्यो दाने पदार्थक्षयः अल्पावशेषे वा स्वार्थं स्थापयतीति शङ्कां वारयति **भगवानिति** पूर्णसर्वशक्तिः। सेवकाः प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यत आह **सात्वतर्षभ** इति। सात्वतानां परमभक्तानां ऋषभः स्वामी ॥९॥

किमतो यद्येवं तत्राह **तमुपैहीति**।

तमुपैहि महाभाग साधूनां च परायणम्।
दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १० ॥

तन्निकटे गच्छेति प्रार्थना। ननु महाभाग्यव्यतिरेकेण कथं भगवत्समीपगमनं तदभावश्च दारिद्र्यादेवावसीयते तत्राह **महाभागेति**। पातिव्रत्येन तद्भाग्यं प्रादुर्भूतं पश्यन्ती तथा संबोधयति। अनेनाल्पद्रव्येपि भाग्यरहितः कथं सर्वपुरुषार्थनिधिं प्राप्स्यतीति परिहृतम्। इदानीमेव प्रादुर्भावात्। किंच। **साधूनां च परायणं** ये स्वभावत एव दरिद्राः परमसाधवः तेषामपि परमयनम्। **चकारो** युक्त्यन्तरमिदमिति ख्यापयितुम्। नन्वेवमपि को वेद दास्यति न वेति शङ्काव्युदासार्थमाह **दास्यति द्रविणं भूरीति**। तत्र हेतुः **सीदते ते कुटुम्बिने** इति। सीदत्कुटुम्बी पात्रम्। तत्रापि भवान् सर्वगुणसंपन्नः ॥ १० ॥

कदाचिद्भगवानन्यत्र गत इति शङ्कां व्युदस्यति **आस्तेधुनेति**।

आस्तेधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः।
स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति।
किं न्वर्थकामान्भजते नात्यभीष्टान् जगद्गुरुः॥ ११॥

तस्य कार्यान्तरवैयग्र्याभावाय ऐश्वर्यं निरूपयति **भोजवृष्ण्यन्धकानामीश्वर** इति। त्रिगुणप्रधानास्त्रयो निरूपिताः। तथापि 'दाता जगति दुर्लभः' इति न्यायेन कदाचिन्न दद्यात्तत्राह **स्मरतः पादकमलमिति**। यः स्मरति तस्मै बहु प्रयच्छति। किंबहुना ब्रह्मानन्दं किंबहुना आत्मानन्दमपि। तत्र किं वक्तव्यं **भजते अर्थकामान्** ददातीति। नन्वर्थकामावेव चेत्तस्याभीष्टौ तदा न दद्यादित्यत आह **नात्यभीष्टानिति**। अनभीष्टं बह्वेव दीयत इति लोके प्रसिद्धम्। सर्वथा अनभीष्टं सख्ये न दास्यतीत्यत आह **नातीति**। किंचिदभीष्टत्वं वर्तत एव। अतः प्रथमं दत्त्वा पश्चाद्दूरीकरिष्यतीति भावः। ननु पात्रं प्राप्य कदाचित्क्रूरं दास्यतीति शङ्कां वारयति **जगद्गुरुरिति**। सर्वेषां हितोपदेष्टा कथमन्यथा कुर्यादित्यर्थः। अनभीष्टत्वे वा हेतुः। अन्यथा जगद्गुरुत्वं न स्यादिति स्वयं विषयासक्तः न ह्यन्येभ्यो वैतृष्ण्यं बोधयितुं शक्नोति॥ ११॥

एवं तस्या वाक्यान्युक्त्वा तेषामावृत्त्या तस्यापि मनः किंचित्तथाजातमित्याह **एवं स** इति।

एवं स भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः।
अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम्॥ १२॥

ननु स्वत एव कुतो न गतः किमिति भार्यया प्रार्थितः यतो भगवद्दर्शनं सर्वेषामेवाभीष्टं तत्राह **विप्र** इति। **बहुशो** बहुप्रकारेण उक्तसन्देशेन। **मुहुः** एकस्मिन्नपि दिवसे वारं वारं भर्त्रे रोचत इति। ततः तस्य गमनार्थमालोचनमाह **अयं हि परमो लाभ** इति। **उत्तमश्लोकस्य दर्शनं** ब्रह्मभावादपि दुर्लभम्। यतो ब्रह्मणोपि तद्वाञ्छितम्॥ १२॥

इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे।
अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि दीयताम्॥ १३॥

एवमेकं कार्यमुभयं साधयिष्यतीति **संचिन्त्य**, इदं गोप्यं भार्यायै न वक्तव्यमिति **मनसे**त्युक्तम्, अन्यथा साप्यागच्छेत्। ततो **गमनाय मतिं दधे**। ततो गमनसामग्रीं विचारयन् 'रिक्तहस्तो न पश्येत' इत्युपायनं याचितवान्। याचनावाक्यमाह **अप्यस्तीति**। **अपीति** संभावनायाम्। **कल्याणी**त्वात् कदाचित् कुतश्चित् प्राप्नुयात्, गृहेऽस्तीति प्रश्नः। नास्तीत्युक्ते कदाचिद्गमनप्रतिबन्धकमेतदेव भवेत् इति तूष्णीं स्थिता। ततः अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति ज्ञात्वा याचयति **दीयतामिति**॥ १३॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

किमर्थकामानित्यत्र तस्याभीष्टाविति। तस्य भगवत इत्यर्थः।

याचित्वा चतुरो मुष्टीन् विप्रान् पृथुकतण्डुलान् ।
चैलखण्डेन तान्बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥

सा च पतिव्रता भर्तृवाक्यं प्रतिपालयितुं **चतुरो मुष्टीन् पृथुकतण्डुलान्** धान्यचिपिटान्, ते मध्ये भक्षयितुमपि शक्यन्त इति तानेव याचयित्वा **चैलखण्डेन** स्ववस्त्रखण्डेन **तान् बद्ध्वा** स्वभर्त्रे **उपायनं प्रादात्** । एतद्भगवते देयमिति । अबद्ध्वा दाने कदाचिदन्यस्मै प्रयच्छेत्पातयेद्वा ॥ १४ ॥

ततो भगवन्तं प्रति सोपायनस्य गमनमाह **स तानादायेति** ।

स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल ।
कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥

किलेति प्रमाणम् । मध्ये यो गच्छति स स्वाभिलषितं चिन्तयति ततोयमपि **चिन्तयन्** गच्छति । तत्किं धनं दर्शनं वेति संदेहे तन्निवृत्त्यर्थमाह **कृष्णसंदर्शन**मिति । न तु कथं कियद्वा धनं प्राप्स्यामीति ॥ १५ ॥

ततः दुर्गत्वात् रक्षकास्तत्र तत्र स्थिताः ते कमपि न प्रवेशयन्ति अज्ञातचरम् । तत्र कथमयं गत इति शङ्कां निवारयति **त्रीणि गुल्मान्यतीयायेति** ।

त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च स द्विजः ।
विप्रो गम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १६ ॥
गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १७ ॥

गुल्मानि सेनाभेदाः । **कक्षाः** प्राकारभेदाः । गुल्मशब्देन गुल्मकृतवनदुर्गाणि वा । निःशङ्कगमने हेतुः **स द्विज** इति । द्विजैः सहितः, स एव वा द्विजः । द्विजत्वं साधारणमिति विशेषेण पूरणत्वं च वदन् विप्रत्वमाह **अन्धकवृष्णीनाम्** । **अच्युतधर्मिणां** वैष्णवानां परितो व्याप्तानां **गृहेषु** मध्ये हरेः **द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां गृहेषु** च मध्ये । **द्विजः** अप्रत्याख्येयः । **एकतमं गृहं विवेश** । भगवानत्र स्थास्यतीति । तत्र हेतुः **श्रीम**दिति शोभासंपत्त्यतिशययुक्तम् । तत्र गमनमात्रेणैव तस्य यावस्था तामाह **ब्रह्मानन्दं गतो यथे**ति । द्वारकायां वैकुण्ठावेशात्तस्य च ब्रह्मत्वात् तन्मध्ये भगवद्गृहस्य च आनन्दांशत्वात् तत्र प्रविष्टो ब्रह्मानन्दं प्राप्नोत्येव । यथेति प्रकारभेदार्थमुक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततः परितो विलोकनसामर्थ्यरहितः आनन्दानुभवेन निमीलिताक्ष इव भगवता दृष्ट इत्याह **तं विलोक्येति** ।

तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८ ॥

प्रियापर्यङ्के लक्ष्मणापर्यङ्के, विरतिवेलायां चतुर्थप्रहरे रात्रौ वा प्रियापर्यङ्के भग-

वानुपविष्टः। सा लक्ष्मणा चिह्नेन लक्ष्मीर्भवति। ततः **सहसोत्थाय** अग्रे समागत्य **दोर्भ्यां पर्यग्रहीत्**। अनेन तुल्यता निरूपिता। मुदेत्यान्तरो भावः। यथा भगवत्संबन्धे तस्य हर्षः एवं तत्संबन्धे भगवतोपि, भक्तत्वादिति ज्ञापितम्॥ १८॥

तत आनन्दापूरित इव लीलां कृतवानित्याह **सख्युः प्रियस्येति**।

सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः॥ १९॥

सखित्वात्तस्य यथा जातं तथैव भाव्यम्। भगवतोपि सुतरां **प्रियस्य** स प्रीतिविषयः पूर्वत्र हेतुरपि भवति। ततोपि **विप्रर्षिः** ब्राह्मणोत्तमः अलौकिकः परमानन्दोप्यस्मिन् प्रादुर्भूत इति। तत्सङ्गेनातिनिर्वृत्तः अन्तःसुखं प्राप्तवान्। ततः प्रीत्या मनस्तं द्रष्टुं बहिरागतमिव **नेत्राभ्यां अब्बिन्दून् व्यमुञ्चत्**। **पुष्करेक्षण** इति कृपालुत्वमुक्तम्, हेतुत्वेन।

ततो भार्याकृतवैलक्षण्यमावश्यकमिति तेनैव सख्यं न्यूनं भविष्यतीति शङ्कायामाह **अथोपवेश्य पर्यङ्क** इति।

अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम्।
उपाहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः॥ २०॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः।
व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः॥ २१॥
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा।
अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीत्॥ २२॥

ततः **सख्युः समर्हणं स्वयं** कृतवान्। अस्य पादाववनिज्य समर्हणसाधनान्युपाहृत्य **पादावनेजनीः अपः शिरसाग्रहीत्**। धर्मोयमिति नात्र दूषणम्। लोकशिक्षार्थं च धर्मकरणम्। **राजन्निति** संमत्यर्थम्। विशेषतः चरणोदकधारणे अभिप्रायान्तरमाह **लोकपावन** इति। स हि सर्वलोकात्मकः ब्राह्मणेपि स्वयं स्थित इति पूर्वमुक्तं तेन स्वचरणारविन्दोदकेन लोकान्पावितवानित्युक्तम्। नैतावता त्वपकर्षः यतो **भगवान्**। ततः पूजामाह **व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेनेति**। पूजया प्राप्तदेवत्वं वारयति **मित्रमिति**। **प्रदीपावलिभिरारात्रिकैः**। अनेन तस्य सुखं तथा यद्यपि न भवति तथापि **मुदा** कृतवान्। ततः पुष्पैः शिरसि **अर्चित्वा ताम्बूलं** निवेद्य **गां च** विधिपरिपालनार्थम्। पश्चात्स्वागतमब्रवीत्॥ अत्र वृषभो गौः॥ २०॥ २१॥ २२॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सख्युः प्रियस्येत्यत्र पूर्वत्रेति सख्यदाने प्रियत्वं हेतुरित्यर्थः। **बहिरागतमिवेति** नेत्रद्वारा मनसो बहिरागमने नेत्रयोः श्रमात्स्वेद इवाब्बिन्दव इत्यर्थः।

ततो भार्यापि पतिव्रतात्वान्मात्सर्यादिकमकृत्वा तं पूजितवतीत्याह **कुचैल**मिति ।

कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ।
देवी पर्यचरच्छैव्या चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥

मलिनभग्नस्थूलवस्त्रं शरीरसंस्काररहितम् । **दुर्बलं, धमनिभिः** शिराभिः **संततम्** । तथापि **द्विजं** ब्राह्मणस्यैषैव शोभा । तादृशमपि **देवी** देवतारूपा लक्ष्म्यावेशात्, **शैव्या** लक्ष्मणा **चामरव्यजनेन पर्यचरत्** । पूर्वं भगवति चामरव्यजनं कुर्वाणा स्थिता । पश्चाद्ब्राह्मणपूजायामपि तथैव कुर्वाणा स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुभाभ्यां पूजितं दृष्ट्वा तत्रत्या आश्चर्ययुक्ता जाता इत्याह **अन्तःपुरजन** इति ।

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।
विस्मितोभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥

कृष्णेन सभाजितमवधूतं दृष्ट्वा **विस्मितोभूत्** । अनेन भगवत्यपि अपकर्षो भाव्यतामिति शङ्काभावायाह **अमलकीर्तिने**ति । तत्राप्य**तिप्रीत्या** । तत्रापि सोवधूतः मलिन एव अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षो निवारितः ॥ २४ ॥

विस्मितानां वाक्यमाह **किमनेने**ति ।

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गर्हितेनाधनेन च ॥ २५ ॥

ते सर्वे पुण्यफलमेव शुभं मन्यन्ते अदृष्टपूर्वत्वात् । **किमि**त्याशङ्का । किंचित्तथा भविष्यतीति चेत्तत्राहुः **अवधूतेने**ति पञ्च विशेषणानि । यद्यस्य धर्मो भवेत् तदा प्रथमं धर्मोत्पादितं शरीरं भवेत् । तत्र च पापकार्यरूपं रजो न श्लेषं प्राप्नुयात् । अयं चावधूतः। किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत् देहोत्पत्त्यनन्तरं देहपोषार्थं सदन्नं भवेत् । तदपि नास्ति यतोयं **भिक्षुः** । किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत्, देहे कान्त्यतिशयो भवेत्, अयं च **श्रिया हीनः** लौकिकी संपत्तिश्च अनेनैव समुचिता । किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत् । तदा लोके कीर्तिर्भवेत्, अयं च लोके **गर्हितः** । **अस्मिन्नि**ति वयमेवात्र प्रमाणम्। इहलोकवत् परलोकोपीति सूचितम् । किंच । धर्मे विद्यमाने तत्कार्यमस्य धनं भवेत् । अयं **चाधनो** दरिद्रः । अधम इति वा क्वचित्पाठः । तदा संस्कारसामग्र्यभावात्तथोक्तिः । **च**कारादन्येपि लक्षणादयः संगृहीताः ॥ २५ ॥

ननु किमस्य जातं येनैतावदुच्यत इति तत्राह **योसावि**ति ।

योसौ त्रैलोक्यगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ।
पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोग्रजो यथा ॥ २६ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीमद्गुप्रभुचरणलेखः ।

योसौ त्रैलोक्यगुरुणेति । परमकाष्ठापन्न इति श्रियाः पर्यङ्कस्थत्वादिति भावः ।

त्रैलोक्यगुरुणा । भगवान् हि लोकशिक्षार्थं कर्माणि करोति । लोके यद्येतादृशेनापि सख्यं बोधयेत् तदा नीचैरपि लोकाः सख्यं कुर्युः । किंच । भगवान् **श्रीनिवासः** यदि पुण्यरहितोऽपि लक्ष्म्या संयुज्येत तदा कोपि दरिद्रो न भवेत् । एतादृशेन **संभूत** इति किंचित्पुण्यमस्तीति ज्ञायते । किंच । धर्मसमये चेदयमागच्छेत्तदा धर्मार्थं करोतीति ज्ञायते । अयं तु कामसमये समागतः तमपि परित्यज्य **परिष्वक्त**श्चेत्तदा महानस्य धर्मोऽस्तीति ज्ञायते काम्यश्च परमकाष्ठापन्नः । किंच । महता आदरेण **परिष्वक्तः** । अनेनान्तरोपि भावोस्मिन्वर्णितः । तं भावं निरूपयितुं दृष्टान्तमाह **अग्रजो बलभद्रो यथेति** । कदाचिद्देशान्तराद्बलभद्रः समागच्छेत्तदा भगवानेवमादरं करोतीत्यर्थः । पूजात्वधिका ॥२६॥

एवं कायिकमानसिकसंतोषजननमुक्त्वा वाचिकसंतोषजननमाह **कथयांचक्रतुरिति** ।

कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
आत्मनो ललिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥ २७ ॥

गाथाः पूर्वकथानिबद्धाः श्लोकाः । याः **पूर्व** **गुरुकुले सतोः** संबन्धिन्यः ताः **कथयांचक्रतुः** कथानिमित्तं वा स्मृत्वा कथयामासतुः । ता **आत्मनो ललिताः** स्वस्यैव प्रियजनिकाः । **राजन्निति** सावधानार्थम् । **परस्परं करौ** गृहीत्वेति तुल्यतामापाद्य ये श्लोकाः या वा श्रुतयः ताः परस्परसंतोषार्थं प्रथमं पठितवन्तः ततो भगवानाह । समुदायानुवादो वा ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं भगवद्वाक्यानि षोडशभिराह **अपि ब्रह्मन्निति** वाक्यैः । तस्य संप्रत्यभावोपि स्थिरीक्रियते । अन्यथा वर्णनार्थमेव तथा वर्णितः स्यात् । तत्र प्रथमं वियोगावधि यज्जातं तत्पृच्छति **अपीति** त्रिभिः—

श्रीभगवानुवाच—**अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।**
समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २८ ॥

विद्यासमाप्तिस्तदैव जाता तदनु नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा समावर्तनेन विवाहो वा कृत इति वक्तव्यं तदर्थं पृच्छति । **ब्रह्मन्निति** संबोधनात् विद्यासिद्धिः सूचिता । **गुरुकुलात्** ब्रह्मचर्यं गुरुकुले अदृष्टार्थमपि स्थित्वा भवति । गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्गोत्रे वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदम् । 'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया' इति स्नानाख्यं समावर्तनं दक्षिणादानानन्तरं भवति । तदनन्तरं च 'चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्' इति तदनन्तरं विवाहः । तत्राह **गुरुकुलाल्लब्ध-**

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कथयांचक्रतुरित्यत्र ये श्लोका इति । गाथास्वपि या आत्मनो ललितास्ताः पूर्वमुक्तवन्तः । महत्त्वविवक्षया द्विवचने बहुवचनम् । ततस्तदनन्तरं भगवानपि ब्रह्मन्नित्यादिवाक्यान्याहेत्यर्थः । **समुदायेति** तदा ललिता इति विशेषणं न व्यावर्तकं किं तु गन्धवती पृथ्वीतिवत् स्वरूपबोधकम् । तथा च सर्वा एव गाथा ललिता इत्यर्थः ।

दक्षिणात्समावृत्तेन । तदनन्तरं समावर्तनसंस्कारेण संस्कृतेन। हे **धर्मज्ञ** धर्मरहस्याभिज्ञ । **सदृशी स्वस्य** सर्वतः समा **भार्या ऊढा न वा** ॥ २८ ॥

ऊढेति तस्य भावं स्वीकृत्य रागविद्वेषयोर्विवाह इति निन्दायां प्राप्तायां तन्निषेधार्थमाह **प्रायो गृहेष्विति** ।

प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
नैवातिप्रीयते विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥

ते चित्तं गृहेषु कामविहतं प्रायेण न भवति । अन्यथा कथं परिग्रह इति विशेषमाह **तथेति** । यथा लोकानां तथा कामैर्न हृतमित्यर्थः । अत एव **गृहेषु नैवातिप्रीयते** अतिप्रीतियुक्तं चित्तं न भवति । तत्र हेतुं संबोधनेनाह हे **विद्वन्निति** । ज्ञानोदयाच्छरीराध्यासाभावात् तत्प्रीतिकरे गृहे न प्रीतिः । ननु धनाभावादपि गृहे पुरुषो न प्रीयते 'अन्तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च'इति वाक्यात्तत्राह **धनेष्विति** । तव चित्तं नानाप्रकारधनेष्वपि न प्रीयते गोभूहिरण्यादिभेदेन धनं बहुविधं तथा गृहा अपि स्त्रीभेदेन विलासभेदेन च । अत्र प्रमाणमाह **विदितं हि म** इति । युक्तश्चायमर्थः । यो हि महापुरुषः स एतादृश एव भवेदिति ॥ २९ ॥

ननु विरक्तस्य संन्यास एवाधिकारः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतेः । अतः कथं विवाह इति चेत्तत्राह **केचित्कुर्वन्ति कर्माणीति** ।

केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ ३० ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति । 'इन्धानास्त्वा शतं हिमाः' इति च श्रुतेः । यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं अत एव अग्निहोत्रादौ यावज्जीवाधिकारः । तत्र विरक्ताविरक्तभेदेन परित्यागकर्मणां व्यवस्थां मन्यमानान् प्रति भगवान् प्रकारान्तरेण व्यवस्थामाह । एके तु यथा त्वयोक्तास्तथैव व्यवस्थापयन्ति । **केचित्तु कामैरहतचेतसो**ऽपि निष्कामा अपि **कर्माण्येव कुर्वन्ति** । ननु कषायपक्तिः कर्माणीति कर्मणां न साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वम् । किन्त्वन्तःकरणशोधकत्वमेव । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति कामाभावे मोक्षः संनिहित इति कर्मणां क्वोपयोग इति चेत्तत्राह **त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीरिति** । स्वभावविजयार्थं कर्मणां करणं, स्वभावो हि दुर्जयः । अत एव भगवानाह 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति'इति । ताश्च प्रकृतयः स्वभावरूपाः देशकालबीजयोन्यादिभेदेनानेकविधा भवन्ति । ताश्चेत्पुरुषं त्यजन्ति तदा मूलप्रकृतिमपि त्यक्त्वा स्वस्थो भवति । तदभावे कामोऽप्रयोजकः कामाभावेऽपि संसारस्य निरूपितत्वात् । ननु ताः प्रकारेणैव जेतव्याः । तत्र कर्मणां किं प्रयोजनं तत्राह **दैवीरिति** । ता देवतारूपाः अतो वैदिककर्मभिरेव तासां निवृत्तिरिति कर्मकरणम् । ननु कषायपाकार्थमेव कर्मणां विनियोगः श्रूयते स्वर्गाद्यर्थं वा । न तु स्वभावजयार्थं ततश्च केवलयुक्त्या तदर्थं कर्मकरण-

मिति चेत् तत्राह **यथाहं लोकसंग्रह**मिति। अहं च कर्माणि करोमि लोकसंग्रहार्थं तत्र युक्तिरेव मूलं 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' इति न चैवं क्वचिदपि वाक्यमस्ति. लोकसंग्रहार्थ- मीश्वरेण कर्तव्यानीति। तस्मात्फलनिर्णयः युक्त्यापि भवतीत्यर्थः॥ ३०॥

एवं स्वतो ज्ञातमप्यर्थं प्रश्नव्याजेन विरक्ततया गृहाश्रमे तिष्ठतीति कृतमुक्त्वा तथा- करणस्य प्रयोजनं स्वभावाद्वासनया केवलं कृतवानिति श्रुतेपि दोषे 'नाननुभूय न जानाति जनो विषयतीक्ष्णताम्' इति मनःप्रत्ययजननार्थं विवाहं कृतवान्। यत इच्छा निवर्तते तत इच्छायामपि निवृत्तायां गले पतिता भार्येति उपहसन्निव कृतमभिनन्द्य तेन सह सख्यं स्मारयितुं गुरुकुलवासं बोधयति **कच्चिद्गुरुकुले वास**मिति चतुर्भिः।

कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्स्मरसि नौ यतः।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते॥ ३१॥
स वै सत्कर्मणां साक्षाद् द्विजातेरिह संभवः।
आद्योऽयं यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः॥ ३२॥

आदौ गुरुकुलवासस्य प्रशंसा निरूप्यते। सफलत्वेन महत्त्वे स्मरणं भवति। **ब्रह्म- न्निति** संबोधनं तत्प्रसादादेव जातमिति बोधयति। **नौ** आवयोः **गुरुकुले वासं** किं **स्मरसि**। अनेन बाह्याभ्यन्तरभेदेन यत्किंचिदनुभूतं गुरुकुले तत्स्मरणेन कृतार्थता भव- तीति ज्ञापितम्। गुरुकुलस्य प्रतिष्ठामाह **द्विजो विज्ञाय विज्ञेय**मिति। विज्ञेयमात्मानं प्रमाणं च विज्ञाय ज्ञात्वा, **तमसः पारं** भगवन्तम**श्नुते**। 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः। किंच गुरुकुलवासो द्विजन्मनां द्वितीयं जन्म तत्र **साक्षात्कर्मणां** संबन्धि सम्यक् भवो यत्रेति। तत एव कर्माण्युत्पद्यन्ते। 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति श्रुतेः। किंच। **यत्राश्रमिणामाद्यो** भवति गुरुकुले स्थितो ब्रह्मचारी भवति, आश्रमाः पुरुषार्थसाधकाः तेषा**माद्योऽयं** तदभावे कोप्याश्रमो न भवेदिति। साधनसाधकत्वेन गुरोरुपयोगमुक्त्वा साक्षाज्ज्ञानसाधकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमाह **यथाहं ज्ञानदो गुरु**रिति। गुरोः भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात् स्वतुल्यता॥ ३१॥ ३२॥

ननूभयोः कथं कारणत्वमनुगमादित्याशङ्क्याह **नन्वर्थकोविदा** इति।

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह।
ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम्॥ ३३॥

अर्थे पुरुषार्थे ये **कोविदाः** पण्डिताः शीघ्रं पुरुषार्थसिद्धिर्भवत्विति विचारयन्ति ते तथैव। **ये मया गुरुणा वाचा** वाङ्मात्रेणैव **अञ्जः** अनायासेन **भवार्णवं तरन्ति** तरिष्याम इति निश्चित्य गुरुमेव भजन्ते त एव **अर्थकोविदा** इत्यर्थः। **ब्रह्मन्निति** संबो- धनं संमत्यर्थम्। साधनान्तरव्युदासार्थमाह **वर्णाश्रमवतामिहे**ति। अनेन वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च न साधका इत्युक्तं भवति॥ ३३॥

एवं प्रसङ्गात् ये केचन संसारतरणोपायाः गुरुसेवातिरिक्ताः तान् निषेद्धुं गार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासानां मुख्यधर्माणां मत्प्रीतिहेतुत्वं नास्तीत्याह **नाहमिज्याप्रजातिभ्यामिति**।

नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा।
तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥

इज्या यागः, **प्रजातिः** संततिः, उभयं गार्हस्थ्यधर्मः ऋणापाकरणरूपः। **तपः** वनस्थस्य, **उपशमः** परमहंसस्य। एवं त्रिभिरपि **अहं न तुष्येयम्**। तत्र हेतुः **सर्वभूतात्मेति**। सर्वभूतेषु आत्मा यस्य। यागेन जीवानां नाशः, प्रजात्या उत्पत्तिः, तेनोत्पत्तिप्रलयौ कुर्वन्मम संतोषं न जनयति। उत्पादनेनापि जीवः क्लिष्टो भवतीति। **तपसा** शरीरक्लेशः। **उपशमेन** देहेन्द्रियादीनामतःक्लेशकरत्वान्मम न संतोषः। गुरुशुश्रूषायां तु स्नेहसेवया सेवकस्यानन्दः गुरोश्चेति। अतोऽहं तुष्येयम्। वेदाध्ययनस्यैव ऋणापाकरणरूपत्वात्सेवा अधिकैव। यद्यप्यङ्गभावेनैव सेवाया विनियोगः तथापि भक्त्या कृतः मत्प्रीतिहेतुरपि भवति संयोगपृथक्त्वन्यायेन ॥ ३४ ॥

एवं गुरुकुलावासं स्तुत्वा तं स्मारयित्वा आवयोर्वासः सेवार्थं परमक्लेशं संपादितवानिति सेवाविशेषं स्मारयति **अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्निति** नवभिः।

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ।
गुरुदारैः प्रेरितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥

त्रिगुणकार्यमेतदिति **नो**ऽस्माकं संबन्धि वक्ष्यमाणं **स्मर्यते**। अपीति संभावनायाम्। **ब्रह्मन्नि**त्यनसूयार्थम्। **गुरौ निवसतां** व्रतस्थानां गुरुवाक्यवत् गुरुपुत्रगुरुपत्नीवाक्यमपि कर्तव्यमिति। अत एव **गुरुदारैः प्रेरितानामिन्धनानयने** अरण्यादिन्धनमानीयतामिति। **क्वचि**त्कदाचिद्विषमसमये ॥ ३५ ॥

प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद्द्विज।
वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥

तत उत्कृष्टेन्धनार्थं **महारण्यं प्रविष्टानां अपर्तौ** वर्षातिरिक्तकाले शिशिरे। **द्विजे**ति संबोधनं जन्मभूमिः सेति ज्ञापनार्थम्। **सुमहद्वातवर्षमभूत् निष्ठुराश्च स्तनयित्नवः** गर्जितानि। नैष्ठुर्यं कर्णासह्यत्वम् ॥ ३६ ॥

सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसा चावृता दिशः।
निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे **सूर्यश्चास्तंगतः तमसा दिशश्चावृताः**। तथापि कथं नागतमित्याकाङ्क्षायामाह **निम्नं कूलं जलमयमिति**। नद्याः कूलं सर्वमेव जलमयं, कियती नदी कियती भूमिरिति ज्ञातुमशक्यम्। ततः क्षिप्रोत्तरणार्थं **न प्राज्ञायत** कमप्युपायं न ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

ततस्तत्परपार एव रात्रौ स्थिता इति क्लेशस्थितिं स्मारयति **वयं भृशमिति** ।

वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरम्बुसंप्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥

वयं त्रयोपि तत्रैवारण्यप्रदेशे अत्यन्तं **महानिलाम्बुभिः** नितरां **हन्यमानाः** । उपवेशनार्थमपि भूमिर्नास्तीत्याह **अम्बुसंप्लव** इति । ततो **दिशोऽप्यविदन्तः** एवं जाते किं कर्तव्यमिति विचार्य । **अथ** भिन्नप्रक्रमेण अतः परं गमनार्थं प्रयत्नो न कर्तव्यः किंतु कालक्षेप एवेति विचार्य अन्योन्यविश्लेषाभावाय **गृहीतहस्ताः** सन्तस्तस्मिन्**वने** **आतुरा** दीनाः क्षुधिताः सन्तः **परिबभ्रिम** इतस्ततो भ्रमणमेव कृतवन्तः ॥ ३८ ॥

तर्हि निर्दयो गुरुः कथं तत्र वासः कृत इति चेत्तत्राह **एतद्विदित्वेति** ।

एतद्विदित्वाऽनुदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ।
अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥

गुरोरपि हृदये अयमस्मत्क्लेशो भात एव अत एवा**नुदित** एव **रवौ सांदीपनि-र्गुरु**र्गृहान्निर्गतः । **नः** अस्मान**न्वेषमाण आतुरान्** वेपमानानपश्यत् ॥ ३९ ॥

ततो दया परमा तस्योत्पन्नेत्याह **अहो** इति ।

अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥

एतदर्थमेव भगवतैवेवं संपादितम् । विद्या हि वैधन्यायेन गुरौ स्थिता अतिमथनात्प्रादु-र्भूता शिष्ये समायाति । तत्र मथनस्थानीया परमा दया । **अहो** इत्याश्चर्यम् । **हे पुत्रका** इति दयया जातस्नेहात्संबोधनम् । पुत्रकाः पुत्रप्रायाः । अनेन भवतामेव गृहमिति स्वार्थमेवैतत् क्रियत इत्याश्वासनमप्युक्तम् । तेषां दुःखं निरुक्तं गच्छतीत्यनुवदति **अस्मदर्थे-ऽतिदुःखिता** इति । ननु व्रतं क्रियते कथं दुःखमिति चेत् तत्राह **आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठ** इति । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः' इति न्यायेन शरीरव्रतयोर्विरोधे शरीरमेवादरणीयम् । तत्रापि स्नेहपात्रं विधिस्नेहयोः स्नेहो बलिष्ठ इति । एवं वैदिकलौकिक-न्यायोल्लङ्घनमपि कृत्वा यतो **मत्परा** जाताः । तदाह **आत्मा** देहः **प्राणिनाम**ति-**प्रेष्ठः तमनादृत्य मत्परा** जाता इति ॥ ४० ॥

तर्हि विरुद्धाचरणात् कथं भवान् प्रसन्न इत्याशङ्क्याह **इयदेव हीति** ।

इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मसमर्पणम् ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वयं भृशमित्यत्र वयं त्रयोपीति स्वयं भगवान्, बलदेवः सुदामा चेति त्रयः ।

सच्छिष्यैरलौकिकैः इयदेतावदेव । गुरुनिष्कृतं गुरोः प्रत्युपकारः । तदाह यद्विशुद्धभावेन सर्वस्यार्थस्य आत्मनश्च समर्पणम् । वै निश्चयेन ॥ ४१ ॥

तुष्टोहं हे द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ४२ ॥

न तु केनचित् व्याजेन तद्भवद्भिः कृतमित्यहं तुष्टः यावच्छक्यं निष्कपटतया कृतमिति । संबोधनेनैव तोषफलमाह हे द्विजश्रेष्ठा इति । श्रैष्ठ्यं भवतु व्रतस्य सर्वोत्कर्षः संपद्यतामित्यर्थः । यदर्थं च व्रतं कृतं तद्दानमाह सत्याः सन्तु मनोरथा इति । पठितानां विद्यानां च अयातयामत्वमाह छन्दांस्ययातयामानीति ।

'आम्नायात्तु विनिर्मुक्ता अनध्याये तथा स्मृताः ।
अयाज्ये योजिताश्चैव निषिद्धाय च पाठिताः ॥
फलार्थं योजिता दृष्टा यातयामा भवन्ति हि ।
अन्यथा ज्ञातरूपाश्च अन्यथार्थप्रबोधिताः ॥
अव्रतैः शूद्रसंकाशैः पातित्याद्याकुले स्थले ।
अधीताः सर्वथैवैते यातयामा भवन्ति हि' ॥

तेष्वपि समयेषु मत्प्रसादादयातयामा भवन्त्विति वरः । इह परत्रेति परलोकार्थमिहलोकार्थं च स्वार्थं स्थापिताः परलोकार्थं भवन्ति । विनियुक्तास्त्वैहिकफलाः । भवतां तूभयत्रापि फलसाधका भवन्त्वित्यर्थः । चकारात्सर्वकर्मस्वपि ॥ ४२ ॥

इदमेकं फलसाधनरूपं चरित्रमुक्त्वा नैतदेवेत्याह इत्थंविधान्यनेकानीति ।

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥

गुरुवेश्मसु वसतां भवन्ति । गुरुवासस्य नित्यत्वमाह गुरोरनुग्रहेणैवेति । न केवलं वासेन पुमान् पूर्णो भवति । सर्वार्थैः प्रशान्त एव भवति । स्वाभाविकाः कामादयः तदुत्पन्नैर्न शान्ता भवन्ति किंतु गुर्वनुग्रहेणैव भगवता कृतस्मरणेन वा । प्रशान्तये पूर्णः समर्थः । एवमुपाख्यानैः सर्वे पुरुषार्थास्त्वया साधिता न वेति प्रश्नः ॥४३॥

तत्रोत्तरमाह किमस्माभिर्न निर्वृत्तमिति ।

ब्राह्मण उवाच—**किमस्माभिर्न निर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।**
भवता सत्यकामेन येषां वासोऽभवद्गुरौ ॥ ४४ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्थंविधानीत्यत्र तदुत्पन्नैरिति । स्वभावोत्पन्नैः शमादिभिरित्यर्थः । पुमान् गुरोरनुग्रहेण प्रशान्तये कल्पते इति शेषः । तदा पूर्णो भवतीति मूलेन्वयः । भगवतेति अस्मिन् पक्षे गुरोस्तु पश्चाद्वहो भगवत्कृतं ग्रहणं स्मरणमित्यर्थः ।

को वा पुरुषार्थोऽस्माभिर्नोत्पादितः । परं विशेषोस्तीत्याह **भवता सह येषां गुरौ वासोऽभवदि**त्यर्थः । गुरुगृहवासानन्तरं तत्प्रसादे च जाते पश्चात्सर्वे पुरुषार्थाः साधयितुं शक्यन्ते । अस्माभिस्तु गुरुकुल एव सर्वपुरुषार्थस्वरूपेण त्वया संगतम्, अतो गुरुकुलवासोऽस्माकमेव सफलो जातः, न त्वन्येषामिति **अस्माभिः किं न निर्वृत्तम्** । नापि तत्तन्मन्त्रदेवतानां तृप्तिः प्रयोजिका मृग्यते यतो भवानेव **देवदेवः** । नापि गुरुप्रसादो मृग्यते यतो भवानेव **जगद्गुरुः** । किंच । भवान् **सत्यकामः** अस्मत्सङ्गेऽध्ययनयुक्तानामस्माकं च लोकन्यायेन सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा भवन्त्विति भवतः कामः स सत्य एव भवतीति भवदिच्छयैवास्माकं सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा इत्यर्थः । अतस्त्वया सह गुरुगृहवासः पुरुषार्थस्तत्साधनं च ॥ ४४ ॥

किंच यदुक्तमस्माकं सर्वेषां गुरुगृहवासं स्मरसीति तत्र स्वामिनस्तव वासः अनुकरणार्थमेव भवतीत्याह **यस्य छन्दोमयं ब्रह्मे**ति ।

यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभोः ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४५ ॥

वेदात्मकं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति यं विदुः तत्तव देहः । यदध्ययनार्थं गुरुगृहवासोऽपेक्ष्यते । ननु कथं मम देहः जीवविशेष एव कश्चित्तत्राधिष्ठितो भवेदिति तत्राह **विभो**रिति । भवानेव तमधिष्ठातुं शक्तः देशकालपुरुषानन्त्येष्वधिष्ठितस्य तस्य फलदानं व्यापकाधिष्ठानव्यतिरेकेण न भवतीति तस्यैव फलसाधकत्वमाह **श्रेयसामावपन**मिति । श्रेयांसस्मिन्नासमन्तादुप्यन्त इति एतादृशदेहवतस्तव गुरुषु **वासोऽत्यन्तं विडम्बन**मनुचितानुकरणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३१ ॥

किमस्माभिरित्यत्र गुरुकुल एवेति पुरुषार्थाः साधिता इति शेषः । तत्र हेतुः सर्वपुरुषार्थेति ।

॥ एकत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशे भगवानस्य पुरुपार्थतयोदितः ।
स्वकर्तव्यं विदित्वैव कृतवानित्युदीर्यते ॥ १ ॥
मर्यादया प्रेरिता तु लक्ष्मीः स्थैर्यमिहाश्नुते ।
अतोत्र भगवांस्तस्य पृथुकानप्यभक्षयत् ॥ २ ॥
दानेपि तेजोहानिः स्यात् भार्यादत्तमुपायनम् ।
तस्या एवं फलं भूयादिति जग्धुं समुद्यतः ॥ ३ ॥
मुष्टिरेको जगत्तृप्त्यै वनवासे निरूपितः ।
सर्वं फलं सर्वतृप्त्या परलोके तथापरः ॥ ४ ॥
तृतीये देवतां दद्यादात्मानं च ततः परे ।
एवं बुद्ध्वा तथा दत्तास्ते चेन्निर्विविशुर्हरिम् ॥ ५ ॥
चतुर्थांशः सिद्धिमेतु तस्या नाधिकमित्युत ।
लक्ष्मणायां प्रविष्टा श्रीः प्रतिबन्धं चकार ह ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते मनःप्रीतिमुक्त्वा तदिष्टं पूरयित्वा तद्भार्येष्टं पूरयितुं पूर्वमुपसंहरन्नाह **स इत्थमिति** ।

श्रीशुक उवाच—**स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन् हरिः ।
सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥**

जीवेन सह कथं संकथेत्याह **द्विजमुख्येनेति** । ब्रह्मभावाज्जीवोपि आवेशी भवतीति संकथनं न दोषायेत्यर्थः । किंच । **हरिः सः** सर्वपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति । तस्य निश्चयात्सर्वभावेन चेद्भगवांस्तदधीनो न स्यात्तदा तस्य मनःपीडा न गच्छेदिति तथाकृतवानित्यर्थः । ततो भार्याहृदयं ज्ञात्वोवाचेत्याह **सर्वभूतमनोभिज्ञ** इति । हेतुत्वार्थे

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वात्रिंशेध्याये कारिकासु वनवासेति आरण्यके शाकान्नशेषभक्षणेन संघस्य तृप्तिरुक्ता तत्र मुष्ट्या जगत्तृप्तौ किमाश्चर्यमिति भावः । **निर्विविशुर्हरिमिति** । तदा पूर्णं कार्यं भवेदिति शेषः ।

स इत्थमित्यस्याभासे पूर्वाध्यायान्त इति शुकः पूर्वाध्यायान्ते 'किमस्माभिरनिर्वृत्तम्' इत्यादिना सुदाम्नो **मनःप्रीतिमुक्त्वा** पूर्ववाक्यमुपसंहरन् भगवान् पूर्वाध्याये सुदाम्न इच्छां पूरयित्वा एतस्मिन्नध्याये **तद्भार्येष्टं पूरयितुं** 'किमुपायनमानीतम्' इत्यादिवाक्यान्याहेति शेषः । इति शुक आह इत्यर्थः । इति संकथयन् अग्रिमं वाक्यमाहेत्युक्ते 'उत्तरस्यादिना पूर्वस्योपसंहारः' इतिन्यायेन पूर्वोपसंहारः प्राप्त एवेति भावः ।

साधारण्येन निरूपयति **स्मयमानः** भार्यासंबन्धात् तेन सह परिहासं चिकीर्षुः। इत्याश्चर्ये। न हि पूर्णो भगवान् अदत्तं स्वयं गृह्णातीति ब्राह्मणस्तु जानन्नपि लज्जया न दत्तवान् ॥१॥

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान् प्रहसन् प्रियम्।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

तथापि भगवान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणानां हितकर्ता। सोपि **ब्राह्मणः**। स्वयं च **कृष्णः** तदर्थं चावतीर्णः, अन्यथा भगवान् कथमागच्छेत्। **प्रहसन्नि**ति गोप्यं करोतीति। तं प्रति तथाकथने हेतुः **प्रियमि**ति ॥ २ ॥

सार्धाभ्यामाह भगवद्वाक्यं **किमुपायनमानीत**मिति।

श्रीभगवानुवाच—**किमुपायनमानीतं ब्रह्मन् मे भवता गृहात्।**
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत्।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥

ब्रह्मन्निति संबोधनाद् धर्मज्ञानं सूचितम्। तेन उपायनानयनं निश्चितम्। **मे** मह्यम्। मध्ये शास्त्रार्थत्वाय गृहीतं तु न मे सुखायेति विशेषमाह **गृहा**दिति। ननु पूर्णस्य तव किमुपायनेन अस्मदर्थं तु अस्माभिरेव दत्तं स्यादतो व्यर्थं ग्रहणमिति चेत्तत्राह **अण्वप्युपाहृत**मिति। **भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते** एतत्सर्वं प्रायेणाभक्तैरुपाहृतम्। पृथुकतण्डुला एव भक्तोपाहृताः सर्वस्यामपि द्वारकायाम्। भक्ताहृतत्वे को विशेष इति चेत् **प्रेम्णा अण्वपि भक्तोपाहृतं भूर्येव मे भवेत्।** प्रेमान्तःकरणधर्मः यो हि स्वापेक्षया अधिकमानयति तत्तस्याधिकं भवति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति। मम चायं नियमः प्रेम्णा समानीतं हृदयानीतं भवति हृदयमणुमात्रम्, तण्डुलास्तु मुष्टिचतुष्टयात्मकाः अहं च हृदयरूप एव तद् गृह्णामि। अतः अण्वप्युपाहृतं मत्समानत्वात् भक्ष्यं न्यूनपरिमाणमेव युक्तमिति मे भूर्येव भवेत्। अभक्तेन तूपहृतं बहिर्दृष्ट्या उपहृतं भवति बहिश्च ब्रह्माण्डमिति तद्ग्रहणे अहमपि तथा। अतो यथाकथंचित् सर्वसामर्थ्येनापि समाहृतं मम तृप्तिहेतुर्न भवतीति अल्पत्वान्न **मे तोषाय कल्पते**। अथवा। 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति' इति वाक्यात् प्रेम्णैव तुष्यति न त्वन्यथेति, प्रेम तु साधारणमेव मत्संनिधौ समायातीति तस्य देहोऽन्यार्थमेव विनियुक्त इति लिङ्गशरीरं च तेनैवावरुद्धमिति तण्डुलाश्रितैव भक्तिरत्रागता। अतो भक्तिसहभावः पदार्थानां निरूप्यते। **अभक्तेन** रूक्षेण। लोकेऽपि घृतादिप्लुतं भक्ष्यं तोषाय

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

ब्रह्मण्य इत्यत्र **स्वयं चे**ति। ब्रह्मण्य इति शेषः। कृष्ण इत्यनेनान्वये **तदर्थं चे**ति चकारो नोच्येत।

अण्वप्युपाहृतमित्यत्र **एतत्सर्व**मिति द्वारकास्थं सर्वं भगवदैश्वर्यवशादिन्द्रादिभिः समानीतं न तु भक्तैरित्यर्थः। **देहोन्यार्थमेवे**ति देहो धर्मार्थं विनियुक्तः प्रेमैव भगवद्विषयक

न तु रूक्षम् । विधौ द्वयं प्रयोजकं अधिकारविशेषणं करणं च । निषेधे तु विशेषमाह करणं तु सिद्धमेवेति । अभक्तस्य भक्तिरप्यभक्तिरेवेति वा ॥ ३ ॥

एवं पदार्थस्थितिमुक्त्वा स्वस्य बलादिव ग्रहणे हेतुमिव स्वसंकल्पमाह पत्रं पुष्पमिति ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥

पत्रं तुलस्यादि, **पुष्पं** लवङ्गादि, **फल**माम्रादि, **तोयं** गङ्गाजलादि, एतच्चतुष्टयमविकृतमनुपहतं च अन्यत्पाकादिना उपहतं भवेत् अग्निसंस्काराद्यभावात् । वनस्थानां दरिद्राणां परमहंसानामुपलक्षणविधया तेषामर्थे चतुष्टयमुक्तमिति केचित् । ब्राह्मणद्वारा त्वन्यदपि भक्षयतीति 'नाहं तथाद्मि'इति वाक्यात् । अविकृतमुत्तमसंस्कारेण संस्कृतमिति विचारकाः । एकेन त्वाहृतमेक एव भक्षयामि न हि कस्यचिदपि चतुष्टये श्रद्धाधिक्यं भवति । अत उद्दिष्टानां विकल्प इति ख्यापयितुं **तदि**त्याह तत्पत्रादीनामन्यतरत् । **अह**मिति पुरुषोत्तमः मदर्थं संपाद्य स्वाधिकारानुसारेण यत्र कचिन्निवेदयतु तत्रैवाहं भक्षयामीत्यर्थः । दानसमये भक्त्यैव दानं, यथेष्टं पुत्राय कश्चित्प्रयच्छति मम तु ततोऽपि विशेष इत्याह **भक्त्युपहृत**मिति । तत्स्थानादुद्धरणप्रभृतिमत्समीपानयनपर्यन्तं स्नेहस्याविच्छेदोऽपेक्ष्यते । स्मरणसहितस्नेह इति केचित् । किंच । तच्चेद्द्रव्यं **प्रयतात्मनो** भवति प्रकर्षेण नियतान्तःकरणस्य कामादिसर्वदोषरहितस्य चेत्पत्रादिकं भवेत्तदा अवश्यम**श्नामि** । अशनं यथाक्रियोपलक्षकम् । वस्तुतस्तु सर्वमेतच्चतुष्टयमध्ये निविशति । अन्नवस्त्रादिकमपि **फल**मेव, दुग्धेक्षुरसादिकं **तोयं**, ताम्बूलादिकं **पत्राणि** । सुवर्णरत्नादिकं **पुष्पा**णीति । अन्तःप्रवेशनं च भोजनम् । यत्र कचित् स्थापितमात्मसात्करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ।
पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । **विधावि**ति पूर्वार्धे विधौ भक्तिरधिकारिविशेषणत्वेनोक्ता तस्या एव च करणत्वं प्रेम्णेत्यनेनोक्तम्, उत्तरार्धे निषेधेऽभक्तिरधिकारिविशेषणत्वेनोक्ता करणत्वं तस्याः पूर्वोक्तरीत्या शुद्धमेवान्तःकरणं नोक्तमित्यर्थः ।

पत्रं पुष्पमित्यत्र एतच्चतुष्टयस्याविकृतत्वानुपहतत्वे हेतुमाहुः **अग्नी**ति । दुग्धादिकमग्निसंबन्धे उपहतमेव भवति, तण्डुलादिकं विकृतमपि भवति । **अन्यदपी**ति विकृतमुपहतमपीत्यर्थः । एवं सति स्वमार्गविरोध इत्याशङ्क्याविकृतपदार्थमाहुः **उत्तमे**ति । **उत्तमो** भक्त्या संपादितो यः **संस्कार**स्तेनेत्यर्थः । उपहतत्वमात्रं न दोषावहमिति भावः । तथा चैतच्चतुष्टयमविकृतोपलक्षकत्वेनोक्तम् । एवमपि सति भक्त्येत्युक्तत्वाच्चतुष्टयकथनं व्यर्थमित्यरुच्याहुः **वस्तुत** इति ।

एवं भार्यया प्रहितं त्वया भक्तेन भक्त्या चाहृतं देयमित्युक्तोऽपि द्विजः सङ्कोचाविष्टोऽल्पबुद्धिः **श्रियः पतये तस्मै पृथुकप्रसृतिं** मुष्टिचतुष्टयात्मकं प्रसृतिः सेरमात्रं भवतीति **न प्रायच्छत्** । लज्जया चाधोमुखो जातः, किं मया समाहृतमिति, अतिसाधारणानामेवैतद्भक्ष्यम् । ततो भगवान् विचारितवान्, अयं तु न प्रयच्छति तथापि आद्यं न वेति । तदर्थं चैतद्विचारयति किमस्मै संपदो देया न वेति ।

कामितं दोषरहितं भगवांस्तु प्रयच्छति ।
अलौकिकत्वात्संपत्तेर्दोषाभावः सुनिश्चितः ॥ १ ॥
कामाभावस्त्वस्य सिद्धो न देयं तत्कथंचन ।
स्वत आगमनं तस्य न भवत्येव भार्यया ॥ २ ॥
प्रेषितस्यागतिस्त्वस्य भार्यागतिरियं मता ।
प्रतिबन्धकता त्वस्य दाने लज्जादिदोषतः ।
तस्मात्तस्या गृहीत्वैतत् तस्यै दास्यामि निश्चितम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

एतद्वदन्नस्य दोषाभावमाह सर्वभूतात्मदृगिति ।

सर्वभूतात्मदृक् साक्षात्तस्यागमनकारणम् ।
विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥

सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति । एतस्य तस्या अपि हृदयं जानातीत्युक्तम् । **साक्षात्तस्य** आगमनकार्यं भार्यार्थमेव । प्रासङ्गिकं तु स्वार्थं **एतद्विज्ञायाचिन्तयत्** । अत्रार्थः संदिग्ध इति संदेहमेवाह **नायं श्रीकाम** इति । **मां च पुरा अभजत्** । ततोऽयं भक्तो निष्कामः । अतोऽस्मै स्वरूपमेव देयम् ॥ ६ ॥

पत्न्या मे प्रेषितायातः सखा प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ ७ ॥

सांप्रतं च **पत्न्या स प्रेषितः आयातो** मत्समीपम् । सन्धिरार्षः । तर्हि कः संदेहः इदानीं तस्या एवार्थे देयमिति चेत्तत्राह **मे सखे**ति । तथापि मम मित्रम् । मम च प्रियकरणार्थमागतः । अतः किमेतद्धितं कर्तव्यम्, तस्या हितं वा । भोगः किमेतद्गामी तद्गामी वा । एतद्गामी चेन्न देयं तद्गामी चेद्देयमिति आद्ये अस्य भोगात्स्वरूपात्प्रच्युतिः । द्वितीये तु प्रासङ्गिको भोग इति स न नाशकः । तस्याश्च प्रासङ्गिको मोक्षोऽपि भविष्यति । अत एतदर्थं पृथुकभक्षणमावश्यकम् । अस्मै चेद्दानं स्यात् तदैवमेव दद्यात् न ह्यन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः किंचिद्गृहीत्वा प्रयच्छति, अतो द्वितीयपक्षमाह **प्राप्तो मामस्य दास्यामीति** । भक्तीत्वर्थमेव मां प्राप्तः । **अस्ये**ति संबन्धमात्रं न तु संप्रदानम् । एवं विचार्य देयोत्कर्षमाह **संपदोऽमर्त्यदुर्लभा** इति । अमर्त्यानामपि दुर्लभाः । यदा भगवान् स्वयमिन्द्रोऽभूत् तदा या संपत् तां दत्तवानिति वाक्यान्तरादवगम्यते

१ मुखो०

'सुदामरङ्कभक्तार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः' इति। अत्र **चामर्त्यदुर्लभा** इति। अतो देवव्यतिरिक्तेन्द्रो भगवानेवेति ॥ ७ ॥

इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान् द्विजन्मनः ।
स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ ८ ॥

एवं निश्चित्य **वसनाच्छादितात्** तेन प्रावृतात्तत्प्रावरणं दूरीकृत्य **चीरेण** वस्त्रखण्डेन **बद्धान्** । **द्विजन्मन** इति। यदायमसावधानः कर्मकरणार्थं व्यग्रो वा तदा **स्वयं जहार**। हरणसमयवाक्यमाह **किमिदमिति** ॥ ८ ॥

पश्चान्मोचयित्वा पृथुकतण्डुलान् दृष्ट्वा भगवानाह **नन्वेतदुपनीतमिति** ।

नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ ९ ॥

एतदुपायनं परमप्रीतिजनकम् । सखित्वात्सङ्कोचाददीयमानमपि ग्राह्यम् । पृथुकतण्डुलानां माहात्म्यमाह **तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमिति** । एते उपस्थिता भक्त्या संवलिताः ॥ ९ ॥

एवं विचार्य मुष्टिमात्रं गृहीत्वा भक्षितवानित्याह **इति मुष्टिमिति** ।

इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयं जग्धुमाददे ।
तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥

सर्वमेव **जग्धुं द्वितीयं मुष्टिमाददे**। तदा लक्ष्म्या प्रतिबन्धः कृत इत्याह **तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तमिति** । लक्ष्मणाभिनिविष्टा । प्रतिबन्धे तस्या अभिप्रायमाह **तत्परेति**। सा हि भगवत्परा सर्वं चेद्भक्षयिष्यति तस्मै सर्वं दास्यति। ततो मां दास्यति। अहमेव सर्वमिति। अहं तु भगवत्परेति न तत्र गमिष्यामीति तात्पर्यम् । किंच। अर्धेपि दत्ते आमुष्मिकमपि फलं सेत्स्यतीति तस्य मर्यादा ब्रह्माण्डमेव सर्वमिति सांप्रतं ब्रह्माण्डविग्रहो भगवानेवेति द्वितीयमुष्टावेव विघ्नं कृतवती तदाह **परमेष्ठिन** इति। भगवतः पुरुषरूपत्वे लक्ष्मीरपि तथा जाता ॥ १० ॥

तत्र ब्रह्माण्डविग्रहस्यैव संबन्धिनीति सुदाम्न एव तथात्वे पुनरनिष्टं स्यात् । तस्याः फलमात्रप्रतिबन्धकत्वशङ्कायां सा स्वाभिप्रायं निरूपयति **एतावतालमिति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तावच्छ्रीरित्यत्र तथाजातेति ब्रह्माण्डार्धरूपा जाता इत्यर्थः ।

सुदाम्न एव तथात्व इति सुदाम्नो ब्रह्माण्डफलवत्त्वे तदर्धरूपा लक्ष्मीरपि तदधीना स्यात् तत्पुनस्तस्या अनिष्टमित्यर्थः । भगवत्सङ्गे सेवां करोत्येव दत्ते तु फले तदधीनैव स्यादिति **पुनःपदम्**। भगवतोपि तदधीनत्वमिति सुदाम्न एव ब्रह्माण्डाधिपत्यं संपद्येतेत्येवकारः ।

एतावतालं विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये ।
अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोपकारणम् ॥ ११ ॥

एतस्मै दित्सितमल्पं मुष्टिमात्रमपि बहुदानसंभवाद्, अत उक्तमेतावतेति । अन्यथा एतावदलमिति वदेत् । न च वक्तव्यं सर्वमेव दास्यामीति यतस्त्वं **विश्वात्मा** । अन्येभ्यः किं दास्यसि । अन्ये च तवावश्यका इत्यर्थः । सर्वा या धनादिसंपदः तासां समृद्धये । ननु मुष्टिमात्रेण ऐहिकी सर्वा संपत् सिद्ध्येत् न त्वामुष्मिकी तत्राह **अस्मिन् लोकेऽथवामुष्मिन्निति** । लोकद्वये न तस्य भोगापेक्षा उत्तमाधिकारात् । किंचित् क्वचिद्भोगापेक्षा तदिहलोके परलोके वा भवतु । तत्र एक एव मुष्टिः प्रयोजकः समुच्चयस्तु न तस्यापि संमत इति । ननु मुष्टिमात्रेण कथं सर्वा संपत्तिस्तत्राह **त्वत्तोपकारणमिति** । एकमुष्टिभक्षणे प्रयत्न आरब्धः संपूर्णगिलनपर्यन्तमनुवर्तते तावता तद्रसेन तृप्यति । मुष्ट्यन्तरे पुनः प्रयत्न आरम्भणीयस्तेन च प्रीतिरन्या पुनर्भविष्यति । फलं च देयमेकं अतस्तव संतोषो द्वितीय एवमेव तिष्ठेदिति द्वितीयो नोत्पादनीय एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवल्लक्ष्म्योः संवादमुक्त्वा एकं फलं भविष्यतीति विनिर्धार्य ब्राह्मणस्य तत्फलप्राप्त्यर्थं स्वगृहगमनं वदन् भगवत्संनिधौ तस्य स्वाभिलषितमानन्दमाह **ब्राह्मणस्तां तु रजनीमिति** ।

ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

अच्युतमन्दिरे उषित्वा तत्रैव वासं कृत्वा । **भुक्त्वा पीत्वा** नानाविधरसानि अमृतादीन्यपि । अलौकिकभोगसमर्थो भूत्वा । **मेने आत्मानं स्वर्गतं** स्वर्गत एव अमृतपानादिकं प्राप्नोति । भगवान् पूजार्थं किंचिदाभरणं वस्त्रादिकं गां च दत्तवानिति लक्ष्यते । यावता सुवेषेण गृहं गच्छति ।

ततः प्रातःकाले ततो निर्गत इत्याह **श्वोभूत इति** ।

श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिनन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥

समक्षादाने हेतुः **विश्वभावेनेति** । विश्वस्मिन्नेवानुभावो यस्य यत्रैव गमिष्यति तत्रैव सर्वाविर्भावे संभवति किमर्थमितो नयनम् । सख्यमेव पुरस्कृतमिति सखा बहु न ददाति । गच्छामीत्युक्ते **अभिनन्दितः** गन्तव्यमिति । ततः **स्वालयं** गतः । भगवान् पुनः पथि उदकान्तमागत्य **नन्दितः** संतोषं प्रापितः ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतावतालमित्यत्र इच्छितमिति इच्छा संजाता अस्येति विषयता षष्ठ्यर्थः इच्छाविषय इत्यर्थः ।

श्वोभूत इत्यत्र भगवान्पुनरिति आ उदकान्तं जलपरिस्रावपर्यन्तमागतो भगवान् पुनः परावृत्य स्वालयं गत इति पूर्वेणान्वयः । एवमनुव्रज्येत्यस्यार्थो विवृतः । भगवता **पथ्यनुव्रज्य नन्दित** इति मूलेऽन्वयः ।

मध्ये तस्य भार्याभयाचिन्ता जाता तामाह स चालब्ध्वेति ।

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ।
स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥

स्वतो भगवता न दत्तमिति धनमलब्ध्वा स्वयं च न याचितवान् सख्युः सकाशात् । तत उभयथापि लज्जितः स्वगृहानगच्छत् । महद्दर्शनेन निर्वृतः सुखित एव जातो न तु धनाभावेन दुःखितो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्य मनोरथो यथा जातस्तमाह अहो ब्रह्मण्यदेवस्येति पङ्क्तिः ।

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

धर्मिणा तु सिद्ध एवार्थः । धर्मैः कृत्वा सन्देह इति ब्रह्मण्यदेवोपि अवसरविशेषे ब्राह्मणस्य हितं करोति । अस्य तु अनवसरेपि तथाकरणादाश्चर्यम् । मयैव ब्रह्मण्यता दृष्टा तदाह यद्दरिद्रतम इति । लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता भगवता दरिद्रतमः द्रष्टुमप्ययोग्योहं आश्लिष्टः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति काहं दरिद्र इति ।

काहं दरिद्रः पापीयान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६ ॥

अत एव पापीयान् दारिद्र्यव्याप्तदेहः दारिद्र्येण वा अनुमितपापवान् । कुत्र वा भगवान् श्रीनिकेतनः । अतः सखित्वसंभावनापि नास्ति अतुल्यत्वात् । तर्हि कथमालिङ्गनं कृतवानित्यत आह ब्रह्मबन्धुरिति । स्मेति प्रसिद्धे । ब्राह्मणो माननीय इति ॥ १६ ॥

स हि ब्रह्मणो भावः स्वयं विष्णुरिति तुल्यतया आलिङ्गनं सर्वभोगदानं च कृतवानित्याह निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्क इति ।

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

स्वस्थाने स्वयमेव योग्यो भवति न त्वन्यस्तत्रोपवेशनीयस्तत्राह भ्रातरो यथेति । अनेनानौचित्यमेव परिहृतम् । उपचारास्तु कृता एवेत्याह महिष्या वीजित इति । अदृष्टार्थतां निवारयति श्रान्त इति । बालव्यजनहस्तयेति राजोपचारः ॥१७॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स चेत्यस्याभासे तामाहेति गृहगमनं पूर्ववाक्य एवोक्तमिति तदनुवादेन व्रीडाहेतुभूतचिन्तैव वाक्यार्थ इति भावः ।

निवासितः प्रियाजुष्ट इत्यत्र अनेनेति भ्रातृदृष्टान्तोऽनौचित्यपरिहारमात्रे न तूपचारेषु तथा सति महिष्या वीजितो न भवेत् । नहि भ्रातृषु महिषी वीजनं करोतीत्यर्थः ।

ततो भगवतापि ब्राह्मण इति पूजित इत्याह **शुश्रूषया परमयेति ।**

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

पादसंवाहनमेवादिर्येषामिति ते उपचाराश्चतुःषष्टिः नृत्यगीताद्याः । ननु किमाधिक्यमेतावता तत्राह देवदेवेनेति । देवाः पूज्याः तेषामपि देवो भगवान् तेनापि पूजितश्चेत् किमवशिष्यते। ननु भगवान् हीनभावं किमित्यवलम्बते तत्राह विप्रदेवेनेति । विप्रा एव देवा यस्येति । देववदित्यणुमात्रमपि स्वव्यापारस्तत्र निवारितः, स्नानादिकमपि भगवतैव कारितमिति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा धनादानात् अन्यथावचनं प्राप्नोति तन्निराकरणार्थं हेत्वन्तरमेवात्र स्थापयति स्वर्गापवर्गयोरिति ।

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥

पञ्चधा हि फलं जगति प्रसिद्धं लोकत्रयसुखं, मोक्षः, अणिमादिसिद्धयश्चेति । तेषां एकमेव हरेः पादसेवनं कारणम्। पुंसां सर्वेषामेव न तु कस्यचिदपि देवान्तरोपासकस्य हेत्वन्तरमस्तीति । मूलं मुख्यकारणम् ॥ १९ ॥

नन्विदानीं चरणसेवार्थं गतस्तदा कथं न दत्तवान् पूर्वं चरणसेवा न कृतेति चेदिदानीं चरणसेवा कृतेति तस्याः कारणतैव न स्यात्। तत्राह अधनोऽयं धनं प्राप्येति ।

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददत् ॥ २० ॥

धनेनावश्यं मदो भवेत् मदेन च विस्मृतात्मा मां सुतरामेव न स्मरेत् । ततः स्मरणाभावे सर्वनाशः । इति कारुणिको भगवान् मे भूरि धनं नाददत् अल्पं तु दत्तवानिति सूचितम् ॥ २० ॥

उपसंहरन्नग्रिममाह इति तच्चिन्तयन्निति ।

इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
सूर्यानलेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥

तत्प्रमेयं चिन्तयन् निजगृहस्यान्तिकं प्राप्तः । अपूर्वं दृष्टवानित्याह सूर्यानलेन्दुसंकाशैरिति द्वाभ्याम् । उपरि परितो मध्ये च वर्णयति । सूर्यस्य दिवसे प्रकाशः, अग्नेः सन्ध्यायां, चन्द्रस्य च रात्रौ, विमानानि तु कालत्रयेऽपि शोभायुक्तानि । एतादृशैर्मनोमिलषितसुखावहैः सर्वतो व्याप्तम् ॥ २१ ॥

ततः परितः शोभामाह **विचित्रोपवनोद्यानैरिति** ।

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ।
प्रफुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥

उपवनं फलप्रधानं, **उद्यानं** पुष्पप्रधानम् । अवान्तरभेदपरिग्रहार्थं बहुवचनम् । **कूजद्द्विजानां** कूजद्विहङ्गानां **कुलानि** जातिविशेषाः **तैराकुलानि** । फलपुष्पसमृद्धिर्निरूपिता । तामसराजसभावान्निरूप्य सात्त्विकान् भावानाह **प्रफुल्लानि कुमुदानि** येषु वारिषु तैः पुष्करिणीस्थैः सर्वतो वृतम् । कुमुदं रात्रिविकासि अव्यवस्थितं, **अम्भोजकल्हारोत्पलानि** दिनसन्ध्यारात्रिविकासयुक्तानि नियतानि ।

मध्यं वर्णयति **जुष्टं स्वलंकृतैः पुम्भिरिति** ।

जुष्टं स्वलंकृतैः पुम्भिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षीभिः ।
किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

स्त्रीभिश्च हरिणाक्षीभिः परमसौन्दर्ययुक्ताभिः । एवंविधं गृहान्तिकस्थानं दृष्ट्वा गन्धर्वनगरादिशङ्कया अलौकिकं किंचित्संभावयति **किमिदमिति** । इदं परिदृश्यमानं गन्धर्वनगरमायावैभवादीनामन्यतरत् आहोस्विद् सत्यमेवेति । ततः स्थिरतां पदार्थानां दृष्ट्वा स्वस्यैव भ्रमात् स्थानान्तरगमनं संभावयति **कस्य वा** स्थानान्तरमिदमिति । ततोऽपि परितो भागान् दृष्ट्वा मदीयमेवैतत् **स्थानमिति** निश्चित्य **तदतिहीनमस्मद्गृहं इदमेतादृशं कथमभूदिति** चिन्तितवान् ॥ २३ ॥

एवमाश्चर्याविष्ट एव तस्मिन् तन्निर्णयार्थं कौतुकान्तरमाह **एवं मीमांसमानमिति** ।

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

पूजितविचारवचनो **मीमांसाशब्दः** एवमुत्कृष्टार्थविचारकं पुरुषा **नार्यश्च गीतवाद्येन भूयसा प्रत्यगृह्णन्** । नन्वयं पिशाचसदृशः, गीतवाद्यादिकं कथं भजते योग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह **महाभागमिति** परमभाग्ययुक्तम् । तस्मिन् भगवत्स्वरूपदेवेन्द्रावेशो जातः । अतो योग्यरूप एव सन् नृत्यादिभिः पुरस्कृतो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षाऽतिसंभ्रमात् ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥

ततः पूर्वं तस्मिन्नेव स्थाने अमरावती प्रादुर्भूता, तस्यां च इन्द्रपत्न्याविर्भावः तेन परमसौन्दर्यं प्राप्तवती, ततो भगवता चिपिटभक्षणोत्तरक्षण एव तादृशीमवस्थां प्राप्ता, कदा पतिरायास्यतीति पतिमेव चिन्तयाना इदानीं **पतिमागतमाकर्ण्य पत्नी** तदेकनिष्ठा उद्धर्षोत्फुल्लनयना **अतिसंभ्रमात्**सर्वाभरणभूषिता सर्वैश्वर्ययुक्ता **तूर्णं गृहान्नि-**

श्रकाम । निष्क्रामन्तीं तां स्थानं च वर्णयति **रूपिणी श्रीः आलयादिवेति** । क्षीरसमुद्रात् कमलालयाद्वा रूपिणी श्रीः कृतावतारा लक्ष्मीः यथा निर्गच्छति ॥ २५ ॥

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥

ततः **पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा** मदर्थं भर्त्रा क्लेशः प्राप्त इति चिरात् दूरादागत इति **प्रेमोत्कण्ठा** सती **अश्रुलोचना** जाता । ततो लज्जावशादपशकुनभयाद्वा **मीलिताक्षी** जाता । ततो यथोचितपूजां कृतवतीत्याह **बुद्ध्याऽनमदिति** । विवेकवत्या बुद्ध्यैव भर्तृनमस्कारं कृतवती । **मनसा** चालिङ्गनमेतावदेव च कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

ततो ब्राह्मणः पत्नीं दृष्ट्वा विस्मितो जात इत्याह **पत्नीं दृष्ट्वेति** ।

पत्नीं दृष्ट्वा प्रस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विस्मितः ॥ २७ ॥

पूर्वापेक्षया प्रकर्षेण **स्फुरन्तीं देवीं** देवतामिव वस्त्रालंकरणादिभिः पूजितां तस्यां तेजोविशेषं भावादिकं **दृष्ट्वा** तामुत्प्रेक्षते **वैमानिकीमिवेति** । यथा विमानस्था अप्सरा भवति । ततोप्यतिशयमाह **दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीमिति** । दासीनां विशेषणं रत्नग्रीवत्वाय । तासां मध्ये विभान्तीं शोभमानामेतादृशीं **दृष्ट्वा, स** ब्राह्मणो **विस्मितः**, भगवच्चरित्रमेतादृशमलौकिकमिति ॥ २७ ॥

प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥

ततो भगवता कृपयैतद्दत्तमिति निश्चित्य **प्रीतः** सन् **तया युक्तो निजमन्दिरं प्रविष्टः** । तन्मन्दिरं वर्णयति **मणिस्तम्भशतोपेतमिति** । एकमेव भवनं **मणिस्तम्भशतेनोपेतं** यत्र पत्न्या सह स्थितिः । एवं लोकोत्तरं तदित्युक्त्वा सामान्यतः परमोत्कर्षमाह **महेन्द्रभवनं यथेति** ॥ २८ ॥

तत्रत्यान् पदार्थान् वर्णयति **पयःफेनेति** त्रिभिः ।

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
पर्यङ्का हैमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

शयनोपयोगीनि आसनोपयोगीनि गृहोपयोगीनि च वस्तूनि वर्ण्यन्ते **पयःफेननिभाः** शुभ्राः उज्ज्वलाः **शय्याः** । दन्तनिर्मिताः **पर्यङ्काः रुक्मपरिच्छदाः** सुवर्णेन दन्ता मध्ये योजिताः । **हैमदण्डानि चामरव्यजनानि** चकारादन्यान्यपि शयनसाधनानि ॥ २९ ॥

आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

आसनान्युपवेशनस्थानानि, हैमानि सुवर्णमयानि, मृदुपट्टमयानि आस्तर-

णानि च मृदुपट्टनिर्मितानि चकारादन्यानि सिंहासनोपयोगीनि । तदुपरि **मुक्तादामविलम्बीनि** चन्द्रातपानि, **द्युमन्ति** च विचित्राणि कान्तियुतानि ॥ ३० ॥

गृहभित्तीर्वर्णयति अच्छस्फटिककुड्येष्विति ।

अच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ ३१ ॥

स्फटिकमया भित्तयः **महामरकत**मयाश्च तेषु सर्वत्र **रत्नप्रदीपा आभान्ति** । **ललना** स्त्रियो **रत्नसंयुताः** चित्रमया रत्नैर्विरचिताः सत्यः स्त्रिय एव वा ॥ ३१ ॥

एवं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्य या बुद्धिस्तामाह **विलोक्य ब्राह्मण** इति ।

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥

किं **सर्वसंपदां समृद्धी**र्दृष्ट्वा तस्य हेतुं **तर्कयामास** । **निर्व्यग्रः** सावधानः । ननु हेतुः प्रसिद्ध एव भवति किमिति चिन्तनं तत्राह **स्वसमृद्धिमहैतुकी**मिति ॥३२॥

लोकावगतहेत्वभावात् तत्र बहून् हेतून् उत्प्रेक्ष्य निराकरोति **नूनं बतैत**दिति ।

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

भगवदिच्छा, अदृष्टं, कालो, ग्रहाः, भगवानेव वेति । तत्रान्ये बाधितविषया इति भगवानेव दृष्टः कारणमिति निर्णयमाह **एतत्**परिदृश्यमानं **मम दुर्भगस्य** कथम् । **बते**ति हर्षे । कदाचिद्भाग्योदयेन भवतीति चेत्तत्राह **शश्वद्दरिद्रस्ये**ति । सर्वदा दरिद्रोऽहं कथमेकदैव सुसमृद्धो जातः न ह्यकस्मादेवं भाग्यानि भवन्ति । अतो **महाविभूते**र्भगवत **एवावलोकना**दृते **अन्यो** हेतु**र्नैवोपपद्येत** । लोकेष्वेवं श्रूयते । अकस्माल्लक्ष्म्या दृष्टो महासमृद्धो जात इति भगवांश्च महाविभूतिः महत्यो विभूतयो लक्ष्मीसदृश्यो यस्येति । अत्रोपपत्तिमप्याह **यदूत्तमस्ये**ति । यादवाः पूर्वमल्पप्रयोजकाः स्थिताः इदानीं भगवद्दृष्ट्या अतिसमृद्धाः, दृष्टा उपपत्तिर्यदूत्तम इति ॥ ३३ ॥

ननु भगवांश्चेद्दद्यात् तर्हि कथं न वदेत् अतः संदेह इति चेत्तत्राह **नन्वब्रुवाण** इति ।

नन्वब्रुवाणो दिशतेऽसमक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥

नन्विति निश्चये । भगवानेव **याचिष्णवे** एतद्**दिशते** आदिशति प्रदर्शयति प्रयच्छति इत्यर्थः । परम**समक्षं अब्रुवाण**श्च इदं प्रयच्छामीति नोक्तवान्, स्वसमक्षं च न दत्तवान् । एतावान् परं विशेष इत्यर्थः । नन्वेतादृशं दातृस्वरूपं न क्वाप्युपलक्षितमिति चेत्तत्राह **पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाण** इति । यथा पर्जन्यः कृषीवलानात्मैकशरणान्

निदाघपीडितान् दृष्ट्वा कदाचिच्छयानेष्वेव तेषु तत्सखं सर्वमेवाप्याययति । एवं भगवानपि मां तथाविधमेवमाप्यायितवान् तद् भक्तानां स्वरूपं स्वयमेवेक्षमाणः । ननु तथापि यावदपेक्षितं तावदेव दद्यात्कथं बहु दत्तवानित्याशङ्क्याह **भूर्यपीति** । यतः स्वयं **भूरिभोजः** । ननु केचित्स्वयं भोक्तारोऽपि परस्मै न बहु प्रयच्छन्तीति चेत् तत्राह **दाशार्हकाणामृषभ** इति । दाशार्हका दाशार्हाः यादवविशेषाः ते सेवकसमृद्धिवाञ्छायुक्ताः तेषामधिपः स्वसेवकान् दाशार्हांस्तथा कृतवानिति । ननु ते तस्य संबन्धिन इति चेत् तथाहमपीत्याह **सखा म** इति ॥ ३४ ॥

अन्यदपि भगवद्गुणं स्मृत्वा धीरोदात्तो भगवानेवैवं दातुं समर्थ इति निश्चिनोति **किंचित्करोतीति** ।

किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥

यो ह्यल्पं प्रयच्छति स लज्जया अनुक्त्वा प्रयच्छति । तथा प्रकृते अनुक्त्वा प्रयच्छन्नल्पत्वं ज्ञापयति, अतः **स्वदत्तमुर्वपि किंचित्करोति** । **सुहृत्कृत**मसन्नीतं तु 'तर्पयत्यङ्ग मां विश्वम्' इत्यादिवाक्यैः **फल्ग्वपि** मुष्टिचतुष्टयात्मकमुपायनं **भूरिकारी** । तत्प्रकटीकरोति **मयोपनीत**मिति । भगवानिन्द्रादिभिरप्यानीतमेवममृतं न भक्षयति यथा **पृथुकानामेकमुष्टिं** भक्षितवान् । अतोऽमृतापेक्षयापि पृथुकानां मानदानत्वाद्भूरिकारित्वम् । तत्रापि **प्रीतियुतः** परमापेक्षितपदार्थं प्राप्त इव । स्वयं तु **महात्मा** कोटिब्रह्माण्डनायकः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं भक्तवत्सलः कोऽपि नास्तीति तत्संबन्धा मम बहवो भवन्त्विति प्रार्थयते **तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीति** ।

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

प्राणिनो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि चतुर्विधानि भवन्ति । तत्र हृदयस्य संबन्धः सौहार्देन भवति सौहार्देनैव स्मरणम् । सख्यं प्राणस्य, स हि सर्वत्र जीवमुपयाति सखायमेवानुगच्छति । भगवांश्चेन्मत्प्राणानां सखा भवेत्तदा तमेवानुगच्छेयुरिति तात्पर्यम् ।

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्यैव मे इत्यत्र तत्रेत्यारभ्य स्मरणमित्यन्तेन सौहार्दस्य हृदयधर्मत्वं साधितम् । प्राणस्येति धर्म इति शेषः । ॥ द्वात्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

इन्द्रियाणां **मैत्री**, तानि मित्रानुगुणमेव कुर्वन्ति । **दास्यं** देहस्य । एतच्चतुष्टयं मम पूर्वं स्थितमेव, अन्यथा भगवत्संबन्धः कथं भवेत् । **पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यादिति** प्रार्थना । यत्र याच्ञाभावेपि समृद्धिमेतावतीं दत्तवांस्तत्र किं न दद्यादिति गृहे प्रविष्टो याचते । नन्वेकस्मिन् जन्मनि एकेन सह जातम्, जन्मान्तरे शिवेनान्येन वा प्रार्थ्यतां कोयं निर्बन्ध इति चेत् तत्राह **महानुभावेन गुणालयेनेति**। स हि **महानुभावः** तत्सेवकसेवकेष्वपि न संसारादिधर्मा भवन्तीति । किंच । **गुणालयेन** गुणानां स एव एक आलयः आकरः । ननु तत्र सख्यार्थं जन्मादिप्रार्थनायां तत्र विषयैः सह आसङ्गः स्यात् तदा अनर्थो भवेदित्याशङ्क्याह **विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्ग** इति । तदा भगवद्भक्तैः सह सङ्गो भवतु तेनैवासङ्गदोषो निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु तस्मिन् जन्मनि धनराज्यादिसंपत्तौ न भगवद्भक्तैः सह सङ्गः न वा निस्तार इति चेत् तत्राह **भक्ताय चित्रा** इति ।

भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्धयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

भगवान् विचित्रा बुद्धिव्यामोहिकाः **संपदः** भक्ताय **न समर्धयति** । तथा **राज्यं विभूती**रैश्वर्याणि च । तत्र हेतुः अज इति स्वयं न जातः । अनेन पञ्चभावविकारा निराकृताः । अतः स्वार्थं सेवकानां समृद्धिं न करोतीत्यर्थः । तेषामेवार्थे करिष्यतीति पक्षं दूषयति **अदीर्घबोधायेति** । यतः संपदादयः अदीर्घबोधाय भवन्ति । दीर्घबोधाभावाय नाशाय वा । अतो भक्तानां दीर्घबुद्धिर्न भविष्यतीति, जाता वा नाशं यास्यतीति न समर्धयति । नात्रान्यकथनापेक्षा यतः स्वयमेव **विचक्षणः** । कदाचिद्विस्मरणे का गतिरिति चेत्तत्राह **पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवमिति** । धनिनां धनमदपातदर्शनमेव भगवत्स्मारकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं भगवति सख्यादिकमेव निश्चित्य तत्परो भूत्वा त्यागार्थं विषयोपभोगं कृतवानित्याह **इत्थं व्यवसितमिति** ।

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयान् जायया त्यक्ष्यन् बुभुजेऽनतिलम्पटः ॥ ३८ ॥

एवं **बुद्ध्या** निश्चीय स्वयं च **जनार्दने भक्तो** भूत्वा **जायया** सह तदर्थमेव एतावज्जातमिति कियत्कालानन्तरं तान् **विषयांश्च** त्यक्षामीति **अनतिलम्पटः** किंचिल्लम्पटो भूत्वा अन्यथा रसो न भवतीति **बुभुजे** ॥ ३८ ॥

एवं तस्य चरित्रमुक्त्वा भगवतोऽयं ब्रह्मण्यत्वगुण उक्त इति ज्ञापयितुं स्तौति **तस्य वै देवदेवस्येति** ।

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥

पूज्यो दुःखप्रहर्ता च कर्माध्यक्षः प्रभुस्तथा ।
चतुर्विधो महान् लोके तादृशोपि द्विजप्रियः ॥

तदाह तस्य प्रसिद्धस्य । देवानामपि देवस्य । सर्वदुःखहर्तुः यज्ञभोक्तुर्नियन्तुः एतादृशस्यापि ब्राह्मणाः प्रभवः दैवं च । आज्ञां करोति पूजयति चेत्यर्थः । किंच । भगवतो विचारे न तेभ्यः किंचिदुत्तमं वर्तते । अनेन दाक्षिण्यात्तान्मानयतीति पक्षो निवारितः ।

शुद्धास्त एव वक्तारो माहात्म्योक्तौ विचक्षणाः ।
निःस्पृहा ज्ञानसंयुक्ता मोक्षयोग्या हरिप्रियाः ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मण्यत्वं गुणं स्थापयित्वा ततः सुदाम्नः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **एवं स विप्रो भगवानिति ।**

एवं स विप्रो भगवान् सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभक्तैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥

भगवदावेशात् भगवान्, भगवतः सुहृच्च । भगवत्सुहृद्वा । **अजितं** सर्वैरपि, **भक्तैः पराजितं** सर्वावस्थोऽपि भक्तवश्य इति सर्वेश्वरे वशे जाते सर्वपुरुषार्थाः करस्थिता इति । **तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन** इति तस्य ध्यानवेगेनैव उद्ग्रथिताः आत्मानः सर्व एव अविद्यादिबन्धाः यस्येति तथाविधो भूत्वा भगवच्चिन्तनेनैव **तद्धाम लेभे** वैकुण्ठं प्राप्तवान् । ततः **अचिरतः** शीघ्रमेव **सतां गतिं** भगवन्तमपि, पश्चाच्च सायुज्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सुदाम्न उद्धारमुक्त्वा तस्य पश्चादपि लोके कीर्तिर्भवत्विति एतदुपाख्यानस्य श्रवणफलमाह **एतद्ब्रह्मण्यदेवस्येति ।**

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

एतदित्यव्ययम् । इमां ब्रह्मण्यतां श्रुत्वा **नरो भगवति लब्धभावो** भवति नराणामैहिके दृढा दृष्टिरिति तद्भगवान् करोतीति भगवद्भावो दृढो भवति । ततः **कर्मबन्धाद्विमुच्यते** यत्रैतच्छ्रोतुरपि मोक्षः तत्र सुदाम्नो मोक्षे कः संदेहः । एवं भुक्तिमुक्तिप्रदो भगवानेवेत्युक्तम् । अन्यदपि फलं भगवान्प्रयच्छतीति च । एवं निरुद्धानां फलदाता निरूपितः ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

सात्त्विकप्रक्रियायां तु पङ्क्तिः पङ्क्तित्रयं जगौ।
प्रमेयसाधनफलं धर्मास्तत्र निरूपिताः॥ १॥
धर्मिणोऽत्र त्रयो वाच्यास्तत्राध्यायत्रयं मतम्।
सात्त्विके तु प्रमेये हि धर्मी यादृग्विधो मतः॥ २॥
त्रयस्त्रिंशे तथाध्याये प्रथमं स निरूप्यते।
सर्वाभीष्टः सर्वसाक्षी सर्वप्रियहितैषणः॥ ३॥
तीर्थैकगम्यो ज्ञानात्मा गुरुर्मोक्षप्रदः परः।
सात्त्विकानामेकमेव साधनं गुणवर्णनम्॥ ४॥
सरसस्य श्रुतिश्चापि तदग्रे विनिरूपितम्।
ततः फलात्मा स हरिः सर्वाभीष्टप्रपूरकः॥ ५॥
देशकालौ तथा चाङ्गं ततस्तत्रैव तत्त्रयम्।
तामसा राजसाः प्रोक्ता राजसाश्चैव सात्त्विकाः॥ ६॥
ततोऽध्याये प्रमेयेऽत्र सर्वे सात्त्विकतां गताः।
प्रमेयमेतदेवात्र यदा सर्वेऽत्र सात्त्विकाः॥ ७॥
तदा प्रमेयो भगवान्नान्यथेत्युच्यते स्फुटः।

इदानीमध्यायत्रयेण भगवत्साक्षात्कारः। भगवदीयानां साधनं तेषां फलं च क्रमेण निरूप्यते। तत्र प्रथमं सात्त्विकानामपि सर्वोत्कृष्टानां ग्रहणादिकालविशिष्टे कुरुक्षेत्रादावेव भगवद्दर्शनं नान्यत्रेति निरूप्यते। तदर्थं कुरुक्षेत्रयात्राप्रसङ्गः। तीर्थमपि गृहं चेत्तदा न फलतीति मथुरातो द्वारकातश्च सर्वेषां गमनम्।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

त्रयस्त्रिंशेऽध्याये **कारिकासु सरसस्येति** रससहितस्य चरित्रस्य। **श्रुतिः** श्रवणं तथा च कीर्तनं श्रवणं च साधनमित्यर्थः। **तदग्र इति** एतस्मादग्रिमाध्याये इत्यर्थः। **तत इति** तदनन्तरं फलात्मा हरिर्निरूपितस्ततो हेतोस्तत्रैवाध्याये तत्त्रयं निरूपितमित्यर्थः। त्रयं विशदयन्ति **देशेति**। **अङ्गं** यज्ञरूपा क्रियाशक्तिरित्यर्थः। 'तस्मिन्नयाजयन् क्षेत्रे' इत्यनेन देशः 'अयर्त्विग्भ्योऽददात् काले' इत्यनेन कालः 'मखैः' इत्यनेन यज्ञश्च निरूपितः। **तामसा** इति तामसत्वं निवर्त्य राजसत्वं, राजसत्वं निवर्त्य सात्त्विकत्वं चोक्तमेवेत्यर्थः। **तदा प्रमेय इति** सर्वेषां सात्त्विकत्वे सति भगवान् प्रमातुं योग्यो भवतीत्यर्थः।

तत्र कालस्य प्राधान्यात्प्रथमं सूर्यग्रहणमाह **अथैकदेति**।

श्रीशुक उवाच—**अथैकदा द्वारकायां वसतो रामकृष्णयोः।**
सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा॥ १॥

राहुग्रस्तदिवाकरान्नान्यो मुख्यः कालः स च कालः सर्वनाशक इति भगवति विद्यमाने कदाचिन्न भवेदित्याशङ्क्याह **रामकृष्णयोर्द्वारकायामेव वसतोः**। **यथा कल्पक्षये** कल्पक्षयनिमित्तं तत्सूचकः **सूर्योपरागः** सर्वग्रासात्मको भवति। एवं भगवति विद्यमानेपि जातः भूभारहरणं सूचयिष्यति॥ १॥

ततः किमत आह **तं ज्ञात्वेति**।

तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया॥ २॥

ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यात् पूर्वमेव माघे मासि ग्रहणं जायत इति श्रुत्वा **स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं** कुरुणा निर्मितं देशानां मध्ये मुख्यम्। **श्रेयोविधित्सया** तत्र गत्वा श्रेयः संपादयिष्याम इति निश्चित्य तस्मिन् समागताः॥ २॥

ननु तत्रैव श्रेयःसंपादनं कुत इति चेत्तत्राह **निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्निति**।

निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः।
नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान्॥ ३॥

पूर्वं रामेण क्षत्रियाणां सर्वेषामेव नाशार्थं संकल्पः कृतः। ततः क्षत्रियाः सर्वान्मारयिष्यतीति निश्चित्य क्व युद्धेन मृते मोक्षं प्राप्स्याम इति विचार्य 'कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा'इति 'धर्मक्षेत्रे' इति कुरुणा महता कष्टेन तत् स्थानं तथाकृतमिति तत्रैव मोक्षो भविष्यतीति निश्चित्य परशुराममारणसमये सर्व एव तत्र समागताः। ततो रामेण ते सर्वे हताः तेषां **रुधिरौघेण** नव ह्रदांश्चक्रे तान्येव तीर्थानि जातानि गङ्गातोऽप्यधिकानि। अनेन तस्योत्कर्षो निरूपितः। **शस्त्रभृतां वर** इति स्वधर्मनिष्ठया तस्य सम्यग्देशज्ञानं निरूपितम्॥ ३॥

किंच। न केवलं क्षत्रियाणामेव तत्रोत्कर्षः संपादितः किंतु स्वस्यापीत्याह **ईजे च भगवान् राम** इति।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

निःक्षत्रियामित्यत्र अनेनेति यावतां रुधिरौघेण ह्रदा भवन्ति तावन्तो वधमङ्गीकृत्य यत्र मोक्षनिश्चयेन मर्तुमुद्यता इति तस्य देशस्योत्कर्षः रुधिरौघह्रदकथनेन निरूपित इत्यर्थः। सम्यग्देशज्ञानमिति अत्र मारणे वधदोषो न भविष्यतीति ज्ञानमित्यर्थः। इदमग्रिमश्लोके स्फुटम्।

ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकं संग्राहयन्नीशो यथान्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तार्थं यज्ञांश्च तत्रैव कृतवान् प्रायश्चित्तं तु पापसंबन्धे भवति तथा च तस्मिन् क्षेत्रे पापमप्युत्पद्यत इति शङ्काव्युदासार्थमाह **यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणेति** । यद्यपि भगवत्त्वेनापि न कर्मसंबन्धस्तथापि तत्र देशमाहात्म्यादेव न कर्मसंबन्ध इति ज्ञापयितुं यत्रेत्युक्तम् । अन्यथा चकारादपि पूर्वस्थानमायाति । तर्हि यागस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह **लोकं संग्राहयन्निति** । ननु किमित्येवं मन्यते तत्राह **ईश** इति । ननु ईशस्य यज्ञाधिकार एव नास्ति कथं कृतवानिति चेत्तत्राह **यथान्य** इति । फलार्थतां वारयति **अघापनुत्तय** इति पापक्षयार्थम् ॥ ४ ॥

एवं देशकालयोर्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र सर्वासां प्रजानां समागमनमाह **महत्यां तीर्थयात्रायामिति** ।

महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीः प्रजाः ।
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥

एतादृशे निमित्ते तीर्थयात्रा महती भवति । महत्त्वं सर्वेषां गमनात्फलाधिक्याच्च । अत एव **भारतीः** भारतवर्षोद्भवाः **प्रजाः** सर्वा एव **तत्रागमन्** । तत्र महतां नामानि संक्षेपेणाह **वृष्णयश्चेति** । आदौ वृष्णयः समागताः तत्रापि मुख्या एव समागता इति वक्तुं **अक्रूरवसुदेवाहुकादय** इति सात्त्विका महान्तो राजानश्चोक्ताः ॥ ५ ॥

तेषामन्यत्र गमनं वारयितुमाह **ययुस्ते भारतं क्षेत्रमिति** ।

ययुस्ते भारतं क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥

भरतवंशोद्भवेन निर्मितं क्षेत्रं वृष्णीनां सर्वश्रेयांसि गृह एवेति भगवदवज्ञालक्षणं पापं संभवतीति तस्मान्यत्र निष्कृतिमलभमानाः **स्वमसाधारणमघं क्षपयिष्णवः** तत्रागता इत्युक्तम् । त्रिविधा एव समागता इति शङ्काव्युदासार्थं अन्यानपि गणयति **गदप्रद्युम्नसाम्बाश्चेति** ॥ ६ ॥

सर्वेषामेवागमने द्वारकायां कः स्थित इत्याकाङ्क्षायामाह **आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायामिति** ।

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ईज इत्यसमासे उत्कर्षः संपादित इति युद्धे मरणं क्षत्रियाणामुत्कर्ष इत्यर्थः । इजे चेत्यसमासे ते रथैरित्यत्र रक्षेति युद्धार्थं रथा इति तैः सेनारक्षा भवतीति भावः । केचिदिति तीर्थगमने रथारोहणं निषिद्धमित्यस्वारस्यमुक्तम् ।

अनिरुद्धो योगपतिरिति योगाभ्यासपरस्याप्यनागमनमुक्तम् । **कृतवर्मा च यूथप** इति । तस्य सेनापतिरित्यर्थः । योऽपि तस्योत्तरसाधकः सोऽपि नागच्छेदिति यद्यपीयं यात्रा सर्वसाधारणा तथापि भगवच्चरित्रस्य प्रकरणित्वात् मुख्यतया यादवा वर्ण्यन्ते । ये समागतास्ते किं यात्रानियमेन आहोस्विच्छोभयेति संदेहे निरूपयति **ते रथैर्देवधिष्ण्याभैरि**ति । 'कृत्वा कार्पटिकं वेषम्' इति नियमः यात्रायां देशमात्रप्राधान्ये स नियमः, कालप्राधान्ये तु न नियम इति । चतुरङ्गसेनया महत्या सहितास्ते व्यरोचन्तेति रक्षा शोभाविषयश्च निरूप्यते । **रथादयो** वाहनरूपा इति केचित् । **देवधिष्ण्यानि** विमानानि । जगन्नाथादिदेवस्थानयात्रानिमित्तदेवासनरथसदृशा वा नानालंकरणोपेताः तैर्व्यरोचन्तेत्यग्रिमेण संबन्धः । ते गदादयः सर्व एव वा लोकाः तथा **हया** अपि **तरलत्तरङ्गवत् प्लवः** प्लवनं गतिर्येषाम् । हयानां गतिरेव गुणः ॥ ७ ॥

गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ।
व्यरोचन्त महातेजाः पथि काञ्चनमालिनः ॥ ८ ॥

गजाश्च नदन्तः, **अभ्राभाः** अत्युच्चाः, नादेनान्तस्तोषो मत्तता वा निरूप्यते । **नृभिः** पदातिभिः दोलावाहकैर्वा, तेषां कान्तिर्विद्याधरसदृशी । ते हि नानाविधया नानारूपा भवन्ति अलंकृताश्च । प्रतिक्षणमन्यथान्यथारूपमिति ज्ञापयितुं विद्याधरकान्तितुल्यता । स्वयमपि **महातेजा** महत्तेजो येषामिति समासान्तोऽत्र टच् । तेन टिलोपान्महातेज इत्यकारान्तो भवति । अनेन सहजोत्कर्षस्तेषामुक्तः । आगन्तुकमाह **पथि काञ्चनमालिन** इति । अनेन सर्वदेशस्वास्थ्यं सर्वनिर्मलचित्तता च निरूपिता । अन्यथा साभरणा निर्भयाश्च सर्वे सर्वतो नागच्छेयुः ॥ ८ ॥

दिव्यस्रग्वस्त्रसंवाहा इति ।

दिव्यस्रग्वस्त्रसंवाहाः कलत्रैः खेचरा इव ।
तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ ९ ॥

दिव्यान्यलौकिकानि लोके आश्चर्यकराणि वस्त्रादीनि संवाहा अश्वाः, सन्नाहा वा कवचादयः । सर्व एव सस्त्रीकाः प्रवृत्तौ सहितानामेवाधिकार इति, महत्त्वख्यापकं वा । स्त्रीणां बाहुल्यं शोभातिशयं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तः खेचरा इवेति । एवं सर्वेषामागमनमुक्त्वा अमावास्यायां ग्रहणदिवस एव यावतामागमनं संभवति तानुक्त्वा पश्चात्तीर्थस्नानादिकं कृतवन्त इत्याह **तत्र स्नात्वे**ति । **महाभागा** इत्यनेन तीर्थप्राप्तिभाग्यं दानाद्यर्थं च निरूप्यते । ततो ग्रस्तास्तमयः सूर्य इति तस्मिन् दिवसे सर्वेषामुपवासः न तु तीर्थप्राप्तिनिमित्तः, कुरुक्षेत्रे तन्निषेधात् । **सुसमाहिता** इति सर्वभोगनिवृत्तिः क्रोधादिसर्वदोषनिवृत्तिश्च॥९॥

ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ।
रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥

ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकं संग्राहयन्नीशो यथान्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तार्थं यज्ञांश्च तत्रैव कृतवान् प्रायश्चित्तं तु पापसंवन्धे भवति तथा च तस्मिन् क्षेत्रे पापमप्युत्पद्यत इति शङ्काव्युदासार्थमाह **यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणेति** । यद्यपि भगवत्त्वेनापि न कर्मसंवन्धस्तथापि तत्र देशमाहात्म्यादेव न कर्मसंवन्ध इति ज्ञापयितुं **यत्रे**त्युक्तम् । अन्यथा चकारादपि पूर्वस्थानमायाति । तर्हि यागस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह **लोकं संग्राहयन्निति** । ननु किमित्येवं मन्यते तत्राह **ईश** इति । ननु ईशस्य यज्ञाधिकार एव नास्ति कथं कृतवानिति चेत्तत्राह **यथान्य** इति । फलार्थतां वारयति **अघापनुत्तय** इति पापक्षयार्थम् ॥ ४ ॥

एवं देशकालयोर्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र सर्वासां प्रजानां समागमनमाह **महत्यां तीर्थयात्रायामिति** ।

महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीः प्रजाः ।
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥

एतादृशे निमित्ते तीर्थयात्रा महती भवति । महत्त्वं सर्वेषां गमनात्फलाधिक्याच्च । अत एव **भारतीः** भारतवर्षोद्भवाः **प्रजाः** सर्वा एव **तत्रागमन्** । तत्र महतां नामानि संक्षेपेणाह **वृष्णयश्चेति** । आदौ वृष्णयः समागताः तत्रापि मुख्या एव समागता इति वक्तुं **अक्रूरवसुदेवाहुकादय** इति सात्त्विका महान्तो राजानश्चोक्ताः ॥ ५ ॥

तेषामन्यत्र गमनं वारयितुमाह **ययुस्ते भारतं क्षेत्रमिति** ।

ययुस्ते भारतं क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥

भरतवंशोद्भवेन निर्मितं **क्षेत्रं** वृष्णीनां सर्वश्रेयांसि गृह एवेति भगवदवज्ञालक्षणं पापं संभवतीति तस्यान्यत्र निष्कृतिमलभमानाः **स्वमसाधारणमघं क्षपयिष्णवः** तत्रागता इत्युक्तम् । त्रिविधा एव समागता इति शङ्काव्युदासार्थं अन्यानपि गणयति **गदप्रद्युम्नसाम्बाश्चेति** ॥ ६ ॥

सर्वेषामेवागमने द्वारकायां कः स्थित इत्याकाङ्क्षायामाह **आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायामिति** ।

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ईज इत्यसमासे उत्कर्षः संपादित इति युद्धे मरणं क्षत्रियाणामुत्कर्ष इत्यर्थः । इजे चेत्यसमासे ते रथैरित्यत्र रक्षेति युद्धार्थं रथा इति तैः सेनारक्षा भवतीति भावः । केचिदिति तीर्थगमने रथारोहणं निषिद्धमित्यस्वारस्यमुक्तम् ।

ततस्तेषामन्योन्यसंभाषणादिकं लौकिकभाषया निरूपयति **अन्योन्येति** ।

अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा
प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला
हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तैः सह साक्षात्परंपरया वा सर्वेषामासक्तिरस्तीति सर्वे भगवदीया एवेति प्रमेयत्वं तेषाम् । अन्यथा तन्निरूपणे अधर्मः स्यात् । प्रकरणं च विरुध्येत । अतस्तदुक्तार्थमेव अन्योन्यदर्शनेन प्रेमाधिक्यं निरूप्यते । हर्ष आन्तरः तस्य तादृशो वेगः यो बहिरपि स्वानुभावं प्रकाशयति । अतो हृद्वक्त्रसरोरुहयोः उत्फुल्लयोः **श्रीर्येषां** दूरादर्शनस्यैतावत् । आश्लेषस्य ततोऽप्यधिकमित्याह **आश्लिष्येति** । कायवाङ्मनसां सर्वेन्द्रियाणां च भाव उत्पन्न इति निरूपयति । तत्र प्रथमं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं **हृष्यत्त्वच** इति कायिकः संतोषः **रुद्धगिर** इति वाचिकः । **मुदं ययुरिति** मानसः ॥ १५ ॥

एवं पुरुषाणामन्योन्यं स्त्रीणामप्याह **स्त्रियश्च संवीक्ष्येति** ।

स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृद-
स्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे ।
स्तनैः स्तनान्कुङ्कुमपङ्करूषितान्
निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥

तासां भावः प्रकटो जात इति ख्यापयितुं स्मितामलापाङ्गनिरूपणम् । **अतिसौहृद**मान्तरं, **स्मितं** मध्यस्थम्, **अमलापाङ्गा** बाह्याः, एतत्सहिता **दृष्टयो** यासाम् । **अभितः** आन्तरमानसव्यवधानराहित्येन रमणं वाचनिकम् । **स्तनैः स्तनानिति** । कायिको गाढाश्लेषः । **प्रणयेनाश्रुलोचना** इति सर्वेन्द्रियसंश्लेषः । एवमुभयेषामेकता निरूपिता ॥ १६ ॥

अतः सर्व एव भगवदीयाः भगवदीयाश्च भगवानिति प्रमेयं भगवानेव निरूपितो भवतीति तेषामर्थाद्भगवदीयत्वं निरूप्य साक्षान्निरूपयति **ततोऽभिवाद्येति** ।

ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः ।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्योन्यस्येत्यस्याभासे लौकिकभाषयेति अन्योन्यसंभाषणमादिपदेन परिरम्भणादिकमेवमन्योन्यकार्ये लौकिकी भाषा न तु भगवदुपदेश इति भावः । व्याख्याने **अतस्तदिति** तत्सर्वेषां निरूपणं भगवदीयत्वनिरूपणार्थमेवेत्यर्थः ।

स्त्रियश्चेत्यत्र रमणं वाचनिकमिति चिरमिलिता रुदन्त्यः तन्नाम गृहीत्वाऽऽश्लिष्यन्तीति लोकप्रसिद्धिः ।

ततो ग्रहणसमये **ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूः वासांसि स्रजश्च रुक्ममालाश्च** यासु सर्वालंकरणोपेता दत्ता इत्यर्थः। तत्र मुख्यमेकं सरः अन्ये च ह्रदा नव। ते **रामह्रदाः** 'शोणितौघान् ह्रदान्नव' इति वाक्यात्ततो रामह्रदेष्वपि **विधिवत्फल**साधकत्वात् स्नानं कृतवन्तः ॥ १० ॥

ददुः स्वर्णं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति।
स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ११ ॥

तत्रापि **स्वर्णं ददुः** स्नानपूर्त्यर्थम्, दानाभावे स्नानं विफलं स्यात्। कामनामाह **कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति**। तीर्थसुवर्णदानयोरुभयोरपि सार्वकामिकत्वात्। एतत्स्नानं द्वितीयदिवस एवेति केचित्। पुनःपदाद्द्वितीयदिवसेऽपि दानं च। ततो ब्राह्मणानुज्ञया **कृष्ण** एव **देवता** येषाम् ॥ ११ ॥

भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु।
तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबन्धिनोऽपरान् ॥ १२ ॥

तत्र तीर्थे कृष्णं पूजयित्वा भोजनार्थमुपविष्टे भुक्ते वा भगवति भगवता वानुज्ञाताः **स्निग्धच्छाया**प्रयुक्तेष्व**ङ्घ्रिपेषु भुक्त्वा** समुपविविशुः। एतावत्पर्यन्तं तीर्थवैयग्र्यालोकदर्शनार्थं नावकाशः। ततो यादवाः स्वयमन्यत्रागत्यैव भगवांस्तत्र वर्तत इति **तत्रैव** समागतान् सर्वान् ददृशुरित्याह **तत्रागतांस्ते ददृशुरिति**। **सुहृदो** मित्राणि **संबन्धिनः** विवाह्यान् **अपरा**नुदासीनांश्च भगवद्दर्शनार्थमागतान्, नृपानिति वा ॥ १२ ॥

नानादेशस्थास्ते इति देशभेदान्निरूपयति **मत्स्येति**।

मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान्।
काम्बोजकैकयान्मद्रान्कुन्तीन्नारदकेरलान् ॥ १३ ॥
अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृप।
नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥ १४ ॥

नारददेशः कोंकणदेशः। अन्ये तु प्रसिद्धाः एकादश निरूपिताः। तत्तन्मनोवृत्तिप्राधान्यख्यापनाय। अनुक्तसमुच्चयार्थमाह **अन्यांश्चैवेति**। **परान्** शत्रुपक्षीयान्। **शतश** इति शत्रुबाहुल्यं सूचितम्। तेपि द्रष्टुं समागता इति भगवतोऽचिन्त्यसामर्थ्यं निरूपितम्। एते सर्वे क्षत्रिया एव सजातीया निरूपिताः। विजातीयान् निरूपयन् प्रथमं नन्दादीनपश्यन्। **गोपान् गोपीश्च उत्कण्ठिता** इति। भगवद्विषयिणी उत्कण्ठा भगवदीयान्वा सर्वान् सुसमृद्धान् एतावान् भगवतो विलास इति द्रष्टुं तासामुत्कण्ठा। उत्कण्ठायामेव **चिर**मिति विशेषणम् ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरापरनामश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्रागतांस्ते इत्यत्र **नृपानिति** चेति 'यदुभिस्तेर्चिता नृपाः' इत्यग्रे कथनादिति भावः।

ततस्तेषामन्योन्यसंभाषणादिकं लौकिकभाषया निरूपयति अन्योन्येति।

अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा
प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला
हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तैः सह साक्षात्परंपरया वा सर्वेषामासक्तिरस्तीति सर्वे भगवदीया एवेति प्रमेयत्वं तेषाम्। अन्यथा तन्निरूपणे अधर्मः स्यात्। प्रकरणं च विरुध्येत। अतस्तदुक्तार्थमेव अन्योन्यदर्शनेन प्रेमाधिक्यं निरूप्यते। हर्ष आन्तरः तस्य तादृशो वेगः यो बहिरपि स्वानुभावं प्रकाशयति। अतो हृद्वक्त्रसरोरुहयोः उत्फुल्लयोः श्रीर्येषां दूरादर्शनस्यैतावत्। आश्लेषस्य ततोऽप्यधिकमित्याह आश्लिष्येति। कायवाङ्मनसां सर्वेन्द्रियाणां च भाव उत्पन्न इति निरूपयति। तत्र प्रथमं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं हृष्यत्त्वच इति कायिकः संतोषः रुद्धगिर इति वाचिकः। मुदं ययुरिति मानसः ॥ १५ ॥

एवं पुरुषाणामन्योन्यं स्त्रीणामप्याह स्त्रियश्च संवीक्ष्येति।

स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृद-
स्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे।
स्तनैः स्तनान्कुङ्कुमपङ्करूषितान्
निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥

तासां भावः प्रकटो जात इति ख्यापयितुं स्मितामलापाङ्गनिरूपणम्। अतिसौहृदमान्तरं, स्मितं मध्यस्थम्, अमलापाङ्गा बाह्याः, एतत्सहिता दृष्टयो यासाम्। अभितः आन्तरमानसव्यवधानराहित्येन रमणं वाचनिकम्। स्तनैः स्तनानिति। कायिको गाढाश्लेषः। प्रणयेनाश्रुलोचना इति सर्वेन्द्रियसंश्लेषः। एवमुभयेषामेकता निरूपिता ॥ १६ ॥

अतः सर्व एव भगवदीयाः भगवदीयाश्च भगवानिति प्रमेयं भगवानेव निरूपितो भवतीति तेषामर्याद्भगवदीयत्वं निरूप्य साक्षान्निरूपयति ततोऽभिवाद्येति।

ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अन्योन्यस्येत्यस्याभासे लौकिकभाषयेति अन्योन्यसंभाषणमादिपदेन परिरम्भणादिकमेवमन्योन्यकार्ये लौकिकी भाषा न तु भगवदुपदेश इति भावः। व्याख्याने अतस्तदिति तत्सर्वेषां निरूपणं भगवदीयत्वनिरूपणार्थमेवेत्यर्थः।

स्त्रियश्चेत्यत्र रमणं वाचनिकमिति चिरमिलिता स्त्रियः तन्नाम गृहीत्वाऽऽश्लिष्यन्तीति लोकप्रसिद्धिः।

वृद्धाभिवादनं धर्मः कीर्तनाङ्गं, यविष्ठैरभिवादिता इति हीनानां परिग्रहः। एवमुच्चनीचार्थं परिगृह्य सर्वोपकारार्थं **कृष्णकथां मिथः चक्रुः**। एतदेव परमवैष्णवलक्षणं 'तेन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पौरुषाणि' इति वाक्यात् ॥१७॥

एवं साधारणानां निरूप्य असाधारणानां स्वभावत एवासक्तियुक्तानामन्योन्यवैमनस्यलक्षणं दोषं परिहर्तुमुपालम्भपरिहारौ निरूप्येते **पृथा भ्रातॄनिति**।

पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दं च जहौ संकथया शुचः ॥ १८ ॥

भ्रातरो वसुदेवादयः। **स्वसारः** श्रुतदेवाद्याः। **तत्पुत्राः** बलशिशुपालादयः। **पितरौ** मारिषाशूरौ। **भ्रातृपत्नीः** देवक्याद्याः। **मुकुन्दः** सर्वेषां मोक्षदानार्थमागतो भगवान्। चकारातस्य सर्वसंबन्धो निरूपितः। एवं **संकथया शुचो जहौ**। सामान्यप्रश्नेनैव शोकलक्षणो दोषो निवृत्तः ॥ १८ ॥

विशेषनिराकरणार्थमुपालम्भमाह **आर्य भ्रातरिति**।

कुन्त्युवाच—**आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम्।**
यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १९ ॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥

दुष्टस्तु न पृच्छत्येव त्वं **त्वार्यः**। तथापि न पृच्छसि इत्याश्चर्यम्। तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति **अहमात्मानमेव अकृताशिषं** अल्पभाग्यं **मन्ये**। न कृताः आशिषो भाग्यहेतुभूता इति। न तु त्वामुपेक्षकं मन्ये। भाग्याभावे बन्धूनां प्रश्नाद्यभावः लोकेऽपि सिद्ध इति तं निरूपयति **सुहृद इति**। अस्माकं तु **आपत्सु** एकस्या अपि **वार्तां नानुस्मरन्तीति** किमाश्चर्यम्। **यस्य दैवमदक्षिणं** तं सुहृदादयः केऽपि न स्मरन्ति सर्वदैवापदेत्यापरस्त्वेवेति न वक्तव्यम्। **दैवम**दृष्टाभिमानिनी देवता। **अदक्षिणं** प्रतिकूलम् ॥ १९ ॥ २० ॥

उपालम्भं परिहरति वसुदेव **अम्बेति**।

वसुदेव उवाच **अम्ब मास्मानसूयेथा देवक्रीडनकान्नरान्।**
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यते हि वा ॥ २१ ॥

कनिष्ठभगिनीं स्नेहान्मातृनाम्ना संबोधयति। **अस्मान्** भ्रात्रादीन् **मा असूयेथाः** दोषारोपणेन मा द्राक्षीः। तत्र हेतुः **देवक्रीडनकानिति**। देवोऽत्र कालः स

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सुहृदो ज्ञातय इत्यत्र **अस्माकमिति**, अस्माकं मध्ये एकस्या अपीत्यर्थः। आश्चर्यभावं साधयन्ति **यस्य दैवमिति**। एतस्मात्पूर्वं यत इति शेषो ज्ञेयः।

एवावतीर्णः अतो देवपदम्। तत्रापि **नरान्**। मनुष्याः सर्वसेवका इति कथमेवमिति चेत्तत्राह **ईशस्य हि वशे लोक** इति। प्रयोजककर्तृत्वे साक्षात्कर्तृत्वे च ईशस्य नियन्तुः कालस्यैव वशे। युक्तश्चायमर्थः। तदुदर एवोत्पन्नत्वात्। यो हि यस्य गृहे उत्पद्यते स तस्य वशे भवति। हीति समुच्चयार्थे। चेत्यनादरे। सर्वाः क्रियास्तदधीना इत्यर्थः॥ २१॥

एवं सामान्यतः पराधीनत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह **कंसप्रतापिता** इति।

कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशम्।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः॥ २२॥

प्रकर्षेण तापं प्रापिताः **सर्वे** एव यादवाः **दिशं दिशम**ष्टदिक्षु **याताः एतर्ह्येव** इदानीमेव भोगेन कालो न स्मृतः। ततः कंसवधं सांप्रतमेव जातमिति मन्यते। **पुनः स्थानं** यथा प्रतापनात्पूर्वं **दैवेन** भगवता कालेनासा**दिताः**। **स्वस** इति संबोधनमप्रतारणाय॥ २२॥

एवं दोषपरिहारमुक्त्वा गुणान्वक्तुं प्रथमतो मानसमाह **वसुदेवोग्रसेनाद्यै**रिति।

श्रीशुक उवाच—**वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः।**
आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः॥ २३॥

वसुदेवोऽलौकिको महान्। **उग्रसेनो** लौकिकः तौ आदिभूतौ येषां यदूनां तैरग्रे वक्ष्यमाणाः सर्वे एवार्चिताः सन्तः महत्पुरस्कारेण गतमूलदोषाः। **अच्युतसंदर्शने**न यो जातः **परमानन्दः** तेन **निर्वृता** आसन्, निर्वृतिर्मानसी॥ २३॥

तान् गणयति **भीष्म** इति त्रिभिः।

भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सञ्जयो विदुरः कृपः॥ २४॥

सात्त्विका राजसास्तामसाश्च क्रमान्निरूपिताः। **अम्बिकापुत्रो** धृतराष्ट्रः। **ससुता** दुर्योधनादिसहिताः। **तथे**ति तस्याः सात्त्विकत्वसंदोहव्युदासः। नव भेदाः सात्त्विकाः॥२४॥

तथैव नवविधान् राजसान् निरूपयति **कुन्तिभोज** इति।

कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान्।
पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट्॥ २५॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ।
युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाल्हिकादयः॥ २६॥

महानिति नग्नजितो विशेषणम्। **दमघोषा**दयस्तामसाः मद्रदेशाधिपतिः केकयदेशाधिपतिश्च। **ससुता** इति भूरिश्रवादयो भिन्नतया निरूप्याः। अतस्तेऽपि नवविधाः॥ २५॥ २६॥

निर्गुणान्परमसात्त्विकान्वा संबन्धाभावान्निरूपयति **राजान** इति ।

राजानोन्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः ।
श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ २७ ॥
अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ।
प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् ॥ २८ ॥

अन्ये पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः चकारात्तत्संबन्धिनश्च । नन्वेते संबन्धिनस्ते त्रिगुणा जाताः अन्ये कथं निर्गुणाः परमसात्त्विका वा जातास्तत्राह **युधिष्ठिरमनुव्रता** इति । परमवैष्णवसङ्गात् तच्छीलेन शिक्षिताः । एवं चतुर्विधा अप्येते **श्रीनिकेतं** भगवतो वपुर्दृष्ट्वा **विस्मिताः** । इदं वपुर्ध्यानगम्यं कथं दृश्यत इति ध्यानगम्ये नियामकं **श्रीनिकेतमिति** । **सस्त्रीकमिति** सहजभार्यायां विद्यमानायां पुनरन्यासां परिग्रहोऽप्याश्चर्यमिति । तासामैकमत्यं कान्त्यतिशयं वा दृष्ट्वा विस्मितानां निरन्तरस्मरणेन ज्ञानोत्पत्तौ मुक्तिः स्यादिति तत्सांप्रतमनभिप्रेतमिति **कृष्णरामाभ्यां** तेषां पूजा समारब्धा । **सम्यक्** प्राप्तं **समर्हणं** येषामिति । ततो भगवदिच्छया भक्ता एव भूत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह **प्रशशंसुरिति** । **मुदा युक्ता** इत्यन्तस्तोषः केवलवाचिकत्वं व्यावर्तयति । भगवांस्तु सर्वैरेव स्तूयते । ते विरलाः ये भगवत्परिगृहीतान् स्तुवन्ति । अतः कृष्णपरिगृहीतान् **वृष्णीन् प्रशशंसुः** ॥ २८ ॥

प्रशंसामाह त्रिभिः सात्त्विकादिभावेन **अहो** इति ।

अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह ।
यत्पश्यतासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ २९ ॥

भगवद्दर्शनं दुर्लभं मत्वा तत्तेषामनायासेन जायत इति हे **भोजपते** राजन् **यूयमेव जन्मभाजः** सुतरां **नृणां** मध्ये । वैकुण्ठवासिनां तु कदाचिद्भवतीति । योगः कदाचित्परिपक्वः सकृद्दर्शयति । भवन्तस्त्वसकृद्वारं वारं **पश्यत** । पश्यथेति पाठे तादृशाभावश्छान्दसः ॥ २९ ॥

एवं भगवद्दर्शनं स्तुत्वा भगवतो गुणश्रवणादीन् धर्मान् स्तुवन्ति **यद्विश्रुतिरिति** ।

यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति
पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म-
स्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥

विश्रुतिः कीर्तिः **श्रुतिभिः** सर्वैरेव वेदैर्नुता । अनेनाधिक्यं माहात्म्यं चोक्तम् । श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैर्वा नुता अतिरसालत्वेनात्यादरं गृहीता । इदं जगदेवात्यर्थं **पुनाति** । भगवत्कीर्तिः विषयत्वेन भगवत्संबन्धः न तु साक्षात् । तादृश्यपि चेत्पुनाति तदा

साक्षात्संबद्धो भगवान् किं वक्तव्य इति माहात्म्यं निरूपितं भवति । कीर्तिः सात्त्विकी । गङ्गा राजसी । शास्त्रं ततोऽन्यदिति । सर्वेषां तुल्यत्वायाह. **पादावनेजनपयः । शास्त्रं वचो** गीता भागवतं च । एतद्द्वयमप्यलं पुनाति । एवं कीर्त्यादिद्वारापि भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पुनः साक्षादेवाह **भूरिति** । कालेनातिबलिष्ठेन **भर्जितभगापि** गतदृष्टादृष्टसामर्थ्यापि **यदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेणैव उत्थाः** उत्थिताः सर्वा एव **शक्तयो** यस्याः तादृशी भूत्वा **नोऽस्मभ्यं सर्वानेवार्थान् वर्षति** । अनेन कालग्रस्तस्यापि भगवच्चरणस्पर्शे पुनः प्रत्यापत्तिर्निरूपिता । पूर्वस्माच्चाधिक्यं सर्वोपजीव्यत्वं च निरूपितम् ॥ ३० ॥

एवं दर्शनस्पर्शनस्य माहात्म्यमुक्त्वा तादृशदर्शनादिकं सर्वं येषां मिलितं भवति तेषां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याह **तद्दर्शनेति** ।

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प-
शय्याशनासनसयौनसपिण्डबन्धः ।
येषां गृहे नरकवर्त्मनि वर्ततां नः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥

तादृशं **दर्शनं, स्पर्शनमनुपथं** सहचलनं, **प्रकृष्टजल्पाः** इष्टकथाः, **शय्या** शयनं, **अशनं** भोजनम्, **आसनमुपवेशनम्, सयौनं** स्त्रीकृतः संबन्धः, **सपिण्डो** गोत्रसंबन्धः । एवंविधैर्नवविधैर्बन्धो यस्य साक्षात्संबन्धो भगवता सहास्तीति । सगुणस्तु संबन्धो दुर्लभ इति स एवोक्तः । किंच । **येषां** भवतां **नरकवर्त्मनि गृहे वर्ततां** नरक आवश्यकः । साधारणगृहमात्रमेव नरकसाधनम् । सुतरां मर्यादा-रहितानामस्माकं, वो वा । **स्वयमेव विष्णुः** सर्वसंदेहनिवारकः । य एव संबन्धो नरकहेतुरन्येषां स एव भवतां विष्णुर्जात इति । ततोऽपि किमित्याशङ्कां वारयितुं विष्णोः प्रकृतोपयोगिगुणमाह **स्वर्गापवर्गयोरपि** विगतरमणरूपः । भगवति दृष्टे न कोऽपि स्वर्गे मोक्षे वा रमत इति । विरामो वा । तावदेव स्वर्गापवर्गौ प्राप्नोति यावद्भगवानेवं संबद्धो न प्राप्यते । एवं तान् स्तुत्वा परमभक्त्याविष्टाः तूष्णीं स्थिताः ॥ ३१ ॥

एवमेकविधानां भगवत्परत्वं निरूपितम्, प्रमेयत्वाय द्वितीयानामाह **नन्दस्तत्रेति** ।

श्रीशुक उवाच—**नन्दस्तत्र यदून् प्राप्तान् श्रुत्वा कृष्णपुरोगमान् ।**
तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥

स दूरे स्थितः पूर्वभागे, ते तु पश्चिमभागे स्थिताः अतः पश्चाच्छ्रुत्वा सर्वैः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नन्दस्तत्रेत्यस्याभासे एकविधानामिति सजातीयानामित्यर्थः । **द्वितीया-नामिति** विजातीयानामित्यर्थः ।

सहितस्तत्र गतः। तत्र कुरुक्षेत्रे यदून् प्राप्तान् कृष्णपुरोगमान् भगवानेव पुरोगमो येषामिति भगवदैश्वर्यं तत्र द्रष्टव्यमिति । गोपैरन्योभिश्च सर्वसामग्र्या वृतः भगवन्तं द्रष्टुं तत्रागतः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् यादवानां पूर्वापेक्षया विशेषानुवृत्तिमाह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥

दर्शनमात्रेणैव सर्ववृष्णयो हृष्टाः तेषां मनःप्रीतिर्जाता । ततो देहेनापि मनः-प्रेरणरहितेनापि उत्थिता इत्याह तन्वः प्राणमिवोत्थिता इति । यथा प्राणेषु समागतेषु करचरणाद्यवयवाः स्वयमेवोत्थिता भवन्ति । अनेनैतावत्कालं यादवा मूर्च्छिता इव स्थिता इत्युक्तम् । अतः परिषस्वजिरे क्रमेण यथालाभम् । किंच । चिरदर्शनेन बहुकालजातदर्शनेन कातराश्च जाताः । कदाचिदस्मान् त्यक्त्वा गमिष्यतीति ॥ ३३ ॥

एवं साधारणानामुक्त्वा पूर्ववद्वसुदेवस्य विशेषमाह वसुदेवः परिष्वज्येति ।

वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ।
स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ ३४ ॥

सम्यक् प्रीतः अन्तः प्रेम्णा च बहिर्विह्वलो जात इति तस्यैतावत्येवावस्था निरूपिता । विह्वलतायां हेतूनाह स्मरन्कंसकृतान् क्लेशानिति । पुत्रमारणादीन् गोकुले कृष्णबलभद्रयोः स्थापनं च ॥ ३४ ॥

ततो नन्दस्य साक्षाद्भगवद्दर्शनमाह कृष्णरामौ परिष्वज्येति ।

कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ ३४ ॥

उभौ प्रथमं परिष्वज्य पितरावित्यभिवाद्य आविर्भूतप्रेम्णा साश्रुकण्ठौ भूत्वा न किंचनोचतुः तूष्णीं स्थितौ । नन्दे कायिकमानसिक एव व्यापारो भगवता प्रदर्शितः । न तु वाचनिक इति । कुरूद्वहेति विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ३५ ॥

ततो नन्दकृत्यमाह तावात्मासनमिति ।

तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ३६ ॥

'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन यशोदानन्दौ बालभावेनैव भगवद्भावनां कुरुत इति तयोर्बालत्वेनैवोपस्थितौ, अतः सूक्ष्मत्वात्स्वक्रोडे उपवेश्य आत्मैवासनमिति । ततो बाहुभ्यां परिरभ्य चकारादाघ्राणादिकमपि कृत्वा शुचः शोकाश्रूणि विजहतुः शोकं वा त्यक्तवन्तौ ॥ ३६ ॥

एवं पुरुषाणामन्योन्यसंबन्धमुक्त्वा स्त्रीणामाह **रोहिणीति** ।

रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं वाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ ३७ ॥

अथ पूर्वाभ्यो भिन्नप्रक्रमेण । चकारात्तत्संबन्धिन्योपि । नन्वसमा कथं परिष्वक्तेत्याशङ्क्याह **व्रजेश्वरीमिति** । व्रजस्य सर्वगोधनस्य प्रभ्वीम् । अतो देवतारूपत्वात् असमेत्यर्थः । ततस्तत्कृतां **मैत्रीं स्मरन्त्यौ वाष्पकण्ठ्यौ** भूत्वा **समूचतुः** । अनयोः कायिकादित्रयव्यापार उक्तः ॥ ३७ ॥

तयोर्वाक्यं श्लोकद्वयेनाह **को विस्मरेतेति** ।

को विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि ।
अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥

वां युवयोर्नन्दयशोदयोः । **अनिवृत्तां** निवृत्तिरहितां प्रत्युपकाररहितामिति यावत् । **व्रजेश्वरीति** माहात्म्यार्थं संबोधनम् । नन्दोऽपि निकट एव तिष्ठति । क्षत्रियाणामेव दूरे व्यवहारः । कदाचित्प्रत्युपकारसमर्था अपि यादवाः प्रत्युपकारं न कृतवन्त इति यशोदाया हृदये कृतघ्नता भासेत तन्निवृत्त्यर्थमूचतुः **अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यमिति** । ऐन्द्रमप्यैश्वर्यं प्राप्य **को वा विस्मरेतेति** । यशोदानन्दाभ्यां यावानर्थो दत्तः सः स्वर्गादौ नास्त्येव । स एव विस्मारको भवेत् यो महान् भवेत् । अथ प्रत्युपकारः कर्तव्य इति तस्मिन्नपि पक्षे ऐन्द्रेऽपि पदे दत्ते न प्रत्युपकार इति इन्द्रपदकीर्तनम् । **यस्याः** मैत्र्याः **इह** जगति **प्रतिक्रियैव** नास्ति । अनेन सर्वयादवाः भवद्भ्यां मैत्र्या क्रीता इति निरुक्तं भवति ॥ ३८ ॥

तां मैत्रीं स्मारयति **एतावदृष्टपितराविति** ।

एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः
संप्रीणनाभ्युदयपोषणलालनानि ।
प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णो-
र्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परस्वः ॥ ३९ ॥

बाल्ये दर्शनमदर्शनमित्यदृष्टपितृत्वम् । युवयोरेव **पित्रोः** पितृभ्यां **संप्रीणनादिकं प्राप्य युवयोरेवोषतुः** । सम्यक् प्रीणनमलौकिकदानहिताचरणादिभिः । **अभ्युदयः** शान्तिकादिभिः । **पोषणं** नवनीतादिभिः । **लालनं** स्तुतिचुम्बनादिभिः । एतच्चतुष्टयं **प्राप्य यथा अक्ष्णोः पक्ष्म** तथात्वमिति । **भवतीति** संबोधनम् । हे **भवति** त्वमनयोरक्ष्णोः पक्ष्मेव रक्षिकेति यशोदाया अधिका स्तुतिः । अत एव युवयोर्न्यस्तावेतावकुत्रभयौ । अत एव पूतनादीनां भयं निवृत्तमिति भावः । नन्वेवं रक्षा स्वकीयस्यैव क्रियत इति कृष्णोऽस्माकमेव अस्माभिश्च नेतव्य इति शङ्कायामूचतुः **न सतां परस्व इति** । परस्व इत्यसद्बुद्धिः सतां कदापि न भवति ॥ ३९ ॥

एवं द्वितीयानामुक्त्वा तृतीयानामाह गोप्यश्चेति ।

श्रीशुक उवाच—**गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं**
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥

गोपीनां कृष्ण एव संभाव्यः न तु देवक्याद्याः तादृश्यः **कृष्णमुपलभ्य** सम्यग्दृष्ट्वा दृशि स्थितं भगवन्तं **दृग्भिरेव हृदिकृत्य** अन्तःकरणे समागतमात्मनैव देहादिव्यवधानरहितेन**ालमत्यर्थं परिरभ्य सर्वा** एव **तद्भावं** कृष्णभावं प्राप्ताः । अन्तर्गते भगवति आलिङ्गनार्थं प्रवृत्ताः स्वजीवात्मानं तत्र संयोज्य भगवता सह ऐक्यं प्राप्ताः लिङ्गशरीरमपि तिष्ठतीति जीवधर्मापेक्षया भगवद्धर्मा बलिष्ठा इति जीवभावं परित्यज्य भगवद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः । **चिरादभीष्ट**मिति । सर्वभावेन प्राणानां तत्समीपगमने हेतुरुक्तः । अभीष्टतायाः परमसीमामाह **यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ती**ति । 'जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम्' इति । अक्षिरक्षार्थं पक्ष्मकरणं भगवद्दर्शनदशायामक्ष्युपघातकशङ्काभावात् पक्ष्म व्यर्थं प्रत्युत व्यवधानं करोतीति बाधकमतो ब्रह्मा भगवद्दर्शनयुक्तानां पक्ष्म कुर्वन् दर्शनरसानभिज्ञो जड एवेति वदन्त्यः भगवत्प्रेक्षणे **दृशिषु** यः **पक्ष्मकर्ता** तं **शपन्ति** । एवं दर्शनरसाभिज्ञाः ततो **दृग्भिर्हृदीकृतं** भगवन्तं बहिः शङ्कया आलिङ्गनबाधाद् अन्तरेव **परिरभ्य** तद्रूपा जाताः । अयं भावस्तासां कामेन जातः तत्राप्यनायासेन । साधनसहस्रस्यापि एतदशक्यमित्याह **नित्ययुजामपि दुरापमि**ति । निरन्तरयोगरतानामप्यप्राप्यम् । असूयादिसर्वदोषपरिहारार्थं भगवान् उपायान्तरमलभमानः स्वभावं दत्तवान् । नतु तासां स्वभावे काचित्प्रतीतिरस्ति । अत एव श्रूयते ।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गोप्यश्चेत्यस्याभासे **एव**मिति । विजातीया द्विविधा 'पित्रोर्नौ प्रीतिमावह' 'गोपीनां मद्वियोगाधिम्' इति वाक्यद्वयेन निरूपिताः । ते सजातीयगणनया द्वितीयतृतीया इत्यर्थः । व्याख्याने **न तु देवक्याद्या** इति व्रजात्कृष्णस्य नयनादिति भावः । **लिङ्गे**ति । **तिष्ठती**त्यस्यानन्तरं तथापीति शेषः । तिष्ठतीति हेतोः प्राप्तं **जीवभावं परित्यज्ये**त्यन्वयः । लिङ्गस्याप्यन्तर्विद्यमानत्वाज्जीवभावो युक्तस्तथापि भगवद्भावं प्राप्तास्तत्र हेतुः **जीवे**ति । **जीवधर्मो** लिङ्गशरीरं, **भगवद्धर्मा** आनन्दादयः, तथा च तदपेक्षया ते **बलिष्ठा** इति हेतोः प्रधानव्यपदेशन्यायेन तथेत्यर्थः । **प्रमाणाना**मिति इन्द्रियान्तःकरणानामित्यर्थः । तथा च तैरपि बाह्यानुसंधानं नेत्युक्तम् । **कामेन जात** इति 'उदारहासद्विजकुन्ददीधितिः' इत्यत्रोक्तेन भगवत्संपादितेन कामेन जात इत्यर्थः ।

'गोमति मतिमति किमिदं हरि हरि हरिणा कथं सङ्गः ।
जातं पीतं वसनं मेचकमङ्गं गतोऽङ्गनाभावम्' इति ।

अतः पूर्वविस्मरणार्थं भगवानेवं कृतवानिति तृतीयकक्षास्थानामत्युत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

ततो भगवान् तद्भावदार्ढ्यार्थं किंचिदुपदेष्टुं तत उत्थाय एकान्ते गत्वा यथोचितं कृतवानित्याह **भगवानिति** ।

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगताः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

स्वयमेवान्तर्वर्तत इति यदेव करिष्यति तदेव ता अङ्गीकरिष्यन्तीति **विविक्ते** एकान्ते **उपसंगताः** समीपमागताः गोपीः बहिः स्वयमेवाऽश्लिष्य बहिर्धर्मानपि स्वकीयांस्तासु बहिः स्थापयित्वा पश्चाद**नामयं पृष्ट्वा** स्ववचनं स्मृत्वा **प्रहसन्निदं** वक्ष्यमाण**मब्रवीत्** ॥ ४१ ॥

स्वलीलां तासु स्थापयन्निवाह **अपि स्मरतेति** ।

अपि स्मरत नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥

हे **सख्यः** । **अपीति** संभावनायाम् । **नो**ऽस्मान् किं **स्मरत** । अस्मरणं तु भवतीनामेव दोष इति परिहासोक्तिः । स्वस्यापराधं परिहरति **स्वानामर्थचिकीर्षया गतानिति** । किं कर्तव्यार्थं गतं मथुरायां तत्र बन्धूनां हितकरणार्थं प्रवृत्तौ भूयान् कालो जातः । तेनैवानागमनं चित्तं तु भवतीष्वेवेत्यर्थः । चिरकालावस्थितौ हेतुमाह **शत्रुपक्षक्षेपणचेतस** इति । शत्रूणां पक्षाः सर्व एव नाशनीया इति । अन्यथा समूला न नश्यन्तीति । स्त्रीभिः सह परिहासभाषया एतद्भगवतोक्तम् ॥ ४२ ॥

यस्तु मर्मानभिज्ञः स एतदङ्गीकरोति । न त्वभिज्ञ इति । अभिज्ञा गोपिका-भगवान् वञ्चयतीति भगवति अवध्यानबुद्धयो भवन्ति, अतस्तद्दोषपरिहारार्थं भगवानाह **अप्यवध्यायथेति** ।

अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञा विशङ्कया ।
नूनं भूतानि भगवान् युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४३ ॥

ध्यै चिन्तायामित्यस्य अवोपसर्गसहितस्य लोटि तादेशरहितस्य मध्यमपुरुषवचनं **अवध्यायथेति** । अवध्यानं विरुद्धध्यानम् । **अपीति** संभावनायाम् । **अस्मान्**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नूनंभूतानीत्यत्र **प्राणिन** एवेति । तथा चैतासां भगवति मानुषबुद्धिरिति स्वीकृत्येदं वचनमिति भावः ।

१ बुबो०

बलभद्रोद्धवादिसाहित्येनावध्यानप्राप्तिं सूचयति अपि स्विदिति । **अकृतज्ञा** एते इति या विशिष्टशङ्का विरुद्धशङ्का वा स्वाधीनत्वे दोषोऽयं भवेत् । पराधीनं त्वेतदित्याह **नूनं भूतानि भगवानिति** । युनक्ति कदाचित् **वियुनक्ति** वियोजयति च ॥४३॥

यस्मिन् पक्षे भगवति जारबुद्धिः तदैवं वचनं प्राणिन एव जारा भवन्तीति कथं कालेन संयोगवियोगौ क्रियेते इति चेत् तत्राह **वायुर्यथा घनानीकमिति** ।

वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ।
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥

यथा वायुः मेघसमूहं वियोजयति योजयति च । यथा **तृणसमूहं** वात्यारूपः । **तूलं** च कार्पासपिण्डं, **रजो** भूरेणुः, तृणादीनि राजससात्त्विकतामसानि निर्गुणा मेघाः, चतुर्विधा अपि वायुना स्वेच्छया नीयन्ते स्थाप्यन्ते वा । **तथा भूतानि** चतुर्विधान्यपि भूतानि । **भूतकृत्** कालः । योजयति वियोजयति च । अतः कालाधीनत्वात् योगवियोगार्थं कोपि नोपालभ्यः ॥ ४४ ॥

परमार्थबुद्धियुक्ताश्चेत्तत्राह **मयि भक्तिर्हि भूतानामिति** ।

मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥

भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहिता सेवादिः, इन्द्रियाणामहमहमिकया[1] स्वाभाविकी वृत्तिर्वा । **अमृतत्वाय** मोक्षाय । **भूतानामिति** नात्रावान्तराधिकारभेदो वक्तव्यः यथा मर्यादायां ब्राह्मण एव मुच्यत इति न तथा भक्तिमार्गे । **कल्पत** इति असहायैव भक्तिर्मोक्षं दातुं समर्था न तु ज्ञानमिव कर्मापेक्षते अन्तःकरणशुद्धिं वा । अतो भक्तानां मोक्षः नात्यन्तं दुष्प्राप्यः । भवतीनां तु ततोपि विशेष इत्याह **दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेह** इति । स्नेहो लौकिकः स तु कामकृतो भवति 'काममयः पुरुषः' इति सहजोऽपि कृत्रिमो । वैधः सहजो भगवद्विषयको न भवतीति असंव्यवहार्यत्वाद्भगवतः । प्रकृते तु दैवगत्या मद्विषयो जातः तस्य च फलं **मदापन** इति मामेवापयति प्रापयतीति मद्भावं मत्सायुज्यं वा करोतीत्यर्थः । अमृतत्वं ब्रह्मभावः, पुरुषोत्तमभावो मद्भावः । तद्वैलक्षण्यं पूर्वमेवावोचाम ॥ ४५ ॥

कीदृशो भगवान् यादृशं स्नेहः प्रापयतीत्याकाङ्क्षायामाह **अहं हीति** ।

अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ।
भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ ४६ ॥

स्नेहस्य मत्प्रापणे आवरणनिराकरणमेव साध्यम् । न तु प्रयासान्तरमस्तीति वक्तुं भूतानां पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रदेशचतुष्टये स्वस्यावस्थानं निरूप्यते । युक्त-

1. अहंपूर्विकया इत्यर्थः ।

श्रायमर्थः । व्यापको हि परिच्छिन्नस्य एवमेव भवति । **आदिरन्त** इति उत्पत्तेः पूर्वं नाशानन्तरं च **अहमेवेति** कालपरिच्छेदे । उभयतः स्थितिमाह **अन्तरं बहिरिति** । देशपरिच्छेदे । संघाताभिप्रायमेतदणुजीवाभिप्रायेऽपि । तत्र पञ्चमहाभूतानि दृष्टान्तीकरोति **भौतिकानामिति** । खमाकाशं **वार्जलं** तामसराजसभावनिरूपणार्थं आकाशजलयोः क्रमो निरूपितः । तथैव भूवाय्वोः सृष्टिप्रलयभेदेन क्रमद्वयं निरूपितं भवति । मध्ये सात्त्विकं तेजः आद्यन्तयोस्तामसौ तत्संलग्नौ राजसौ मध्ये सात्त्विकमिति यथा सर्वतो व्याप्तं शरीरं तत्संलग्ना इन्द्रियप्राणाः मध्ये चैतन्यमिति ज्ञापनार्थम् । **अङ्गना** इति संबोधनं उत्तमाङ्गत्वेन विश्वासार्थम् ॥ ४६ ॥

एवं परितो वेष्टनमात्रतया स्वस्य जीवानां जगतो वा भेदो निरूपितः तन्निराकुर्वन् केवलात्मप्रतिपत्तिमाह **एवमिति** ।

एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मतया ततः ।
उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ॥ ४७ ॥

अनेन प्रमेयं भगवानिति समर्थितं भविष्यति । पूर्वश्लोके भूतानि परितो निरूपितानि । भौतिकानां कालपरिच्छेदे देशपरिच्छेदे च मध्यभावस्तु न निरूपितः । मध्यभावस्तु किमात्मक इत्याकाङ्क्षायामाह मध्येऽपि भूतान्येव भौतिकेषु वर्तन्ते । नदीनिमग्नघट इव स्थिता भविष्यन्तीति पिण्डकारणत्वेन च स्थिता भविष्यन्तीति न जलात्मता घटस्य भविष्यतीति विशेषमाह **आत्मात्मतयेति** । आत्मनां भूतशब्दवाच्यानां घटपटादीनामात्मतया स्वरूपत्वेन महाभूतानि भौतिकेषु भवन्तीत्यर्थः । अनेन पञ्चमहाभूतात्मकत्वं जगतो निरूपितम् । ततः परमुभयविधस्य कार्यकारणभावापन्नस्य भूतजातस्य भगवानाद्यन्तयोरन्तर्बहिः तद्रूपश्चेति निरूपयति **तत उभयं मयीति** बोधनार्थम् । तत इति क्रमः आनन्तर्यार्थो निरूपितः । **एतन्मयीति** वचनं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभूतभौतिकपक्षे पुरुषपरं ब्रह्माण्डपक्षे तु कालपरम् । **अथ** तदनन्तरम् । कालसहितस्य सर्वस्यापि कार्यजातस्य पूर्ववन्मयि परे अहं तेषामाद्यन्तान्तरवर्तीत्यादि । एतावद्दूरे स्वरूपं निरूप्य तस्यानुभवं कारयति **पश्यतेति** । किं द्रष्टव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमनिरूपणं परित्यज्य फलमाह **अक्षरे आभातमिति** । अनेन ब्रह्मात्मभावोपि निरूपितो भवति । जीवानामप्यतिरिक्तभावस्य निराकृतत्वात्स्नेहस्य मदापनजनने अधिकार इव निरूपितः ॥ ४७ ॥

तेन को वाधिकारः संपन्न इत्याकाङ्क्षायामाह **अध्यात्मशिक्षयेति** ।

श्रीशुक उवाच—**अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।**
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मशिक्षा आत्मनो ब्रह्मत्वज्ञानबोधाय युक्तिपूर्वकनिरूपणं तेन **गोप्य एवं** भगवता **शिक्षिताः** ब्रह्मभावापन्ना अपि बोधकस्य भगवतः **अनुस्मरणेन**

बोधितार्थानुसरणेन वा **ध्वस्तजीवकोशाः** सत्यः व्यवधायकं स्वकीयमुपाधिरूपं लिङ्गशरीरं परित्यज्य **तमेवाध्यगन्** भगवद्रूपा एव जाताः यथा भगवान्। तेनान्तःपूर्णो भगवानेव जातः। कोशस्थानीयो भगवानाधिदैविकः। सहजसर्वशक्तिर्वा देहस्त्ववशिष्यते व्याप्तभगवदंशः॥ ४८॥

तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय भगवन्तं विज्ञापयामासुः **आहुश्चेति**।

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं
योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
गेहंजुषामपि मनस्युदियात्सदा नः॥ ४९॥

भक्तानामेवं स्थितिः उत्तमा एवंमवश्य, ब्रह्मात्मभावोऽस्माकं जात एव। इन्द्रियवर्गश्चातीतः। अतः आधिदैविके मनसि तवावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्य पादयुगलं मनसि सर्वदा स्फुरतु। तावता इयमवस्था स्थिरा भविष्यति। एतदभावे ब्रह्मभावापन्नस्यापि सर्वे दोषाः संभविष्यन्तीत्याशयेनाहुः हे **नलिननाभेति**। पद्मनाभत्वादयं ब्रह्मादीनामुत्पादकः तदनुवृत्त्यैव जीवानां स्थितिर्वा ब्रह्मभावेन स्तब्धतायां कृतघ्नता भवतीति तदभावार्थं प्रार्थितं इत्यर्थः। उपायेनाविर्भावं संपादयन्त्विति चेत् तत्राहुः **योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमिति**। **अगाधबोधैर्**ज्ञानपूर्णैर्बहिर्योगरूपसाधनयुक्तैरपि **हृदि विचिन्त्यमेव**। नन्वेतादृस्याविर्भावे किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह **संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बमिति**। **संसारकूपे** निर्गमोपायरहिते यः पतति दूरादुच्चैः स्थितः पातककर्मणा नीचत्वं प्राप्नोति तस्य वैकुण्ठपदारोहणे **अवलम्बनं** भवति। कर्म ज्ञानादिकं ऊर्ध्वगमनं तन्निरालम्बने न साधकमिति सर्वथालम्बनं मृग्यते। स्वस्य बाधान्तरसंभावनामाहुः **गेहंजुषामपीति**। देहो वर्तत इति देहभागिनः गृहे योजयिष्यन्ति। ततो गृहासक्त्या पूर्ववदेव प्राकृतत्वं भविष्यति। अयमेव च कूपे पातः। अपीति कदाचित्त्वत्कृपया देहसंबन्धो न भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता इत्यपि सूचितम्। **मनसि** स्वयमेवो**दियात्**। **नो**ऽस्माकं सर्वासाम्। एवं निष्कामतया गोप्यो मुख्या भक्ता जाताः। कामनिवारणार्थं च ज्ञानोपदेश इति निरूपितम्॥ ४९॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे त्रयस्त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३३॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

आहुश्चेत्यत्र **कर्मे**ति इदमेवोर्ध्वगमनमिष्टदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः तदूर्ध्वगमनं **निरालम्बे** मार्गे **साधक**मिष्टदेशप्रापकं नेत्यर्थः।

॥ इति त्रयस्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता॥

श्रीकृष्णाय नमः।

चतुस्त्रिंशोध्यायः ।

चतुस्त्रिंशे साधनानां मुख्यंसाधनमीर्यते ।
कीर्तनं सरसत्वाय स्त्रीभिः स्त्रीणां निरूप्यते ॥ १ ॥
सर्वसाधनसंपत्तिः कृष्णानुग्रहपूर्विका ।
तदभावे नैव सिद्ध्येदित्यनुग्रहवर्णनम् ॥ २ ॥
अनुग्रहस्य स्थिरता सद्बुद्ध्यैव हरौ भवेत् ।
माहात्म्यज्ञानतः पुष्टा स्तुत्या कार्यक्षमा भवेत् ॥ ३ ॥
सर्वशक्तियुतः कृष्णः श्रोतव्य इति सिध्यति ।
शक्तीनामप्यभीष्टश्च सज्ज्ञानस्तुतिभावितः ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये गोपीनामुपदेश उक्तः प्रार्थना च । अनुग्रहस्त्ववशिष्यते । तदत्र तासामनुग्रहं कुर्वन् प्रसङ्गादन्येषामप्यनुग्रहं कृतवानित्याह **तथानुगृह्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**तथानुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः ।**
युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥

तथा तैर्यथा प्रार्थितं तथैव तत् हृदये स्वचरणारविन्दं स्थापयित्वा **युधिष्ठिरमथापृच्छदिति** संबन्धः । भगवतस्तथानुग्रहे हेतुमाह **गोपीनां स** एव **गुरुः गतिः** फलं च । फलसाधनरूपत्वात्तासामन्य उपायो नास्तीति स्वचरणारविन्दं स्थापितवानित्यर्थः । गोपिका उत्तमाधिकारिण्यः परं पुष्टिस्थाः । तदनु मर्यादायां युधिष्ठिरः श्रेष्ठः अतस्तदनन्तरं युधिष्ठिरोऽनुगृहीतः । ततः **सर्वांश्च सुहृदः अव्ययमपृच्छत्** । अव्ययशब्देन कुशलं ज्ञानमप्युच्यते । तेन पूर्वं मनसा तेभ्योपि ज्ञानमुपदिष्टमिति लक्ष्यते । तस्य पुनः प्रश्नः स्थिरीकरणार्थः । अनेनोत्तमादयः सर्वे एवानुगृहीता इत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततस्ते स्वाधिकारं प्रकटयन्तः प्रत्युत्तरमुक्तवन्त इत्याह **त एवमिति** ।

त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ।
प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चतुस्त्रिंशे कारिकासु माहात्म्येति भगवानेवंप्रकारेण विवाहं कृतवान् इति **माहात्म्यज्ञानात्पुष्टा** बुद्धिः **स्तुत्या** कृत्वा **कार्ये**नुग्रहस्थैर्यसंपादने **क्षमा** समर्था **भवे**दित्यर्थः । सर्वत्रानुग्रहं निरूप्य तत्स्थैर्यहेतुभूतायाः सद्बुद्धेः पोषार्थं माहात्म्यमुच्यते इति निर्गलितोर्थः ।

तथानुगृह्येत्यत्र **तेभ्योपी**ति वचसा गोपीभ्यो **ज्ञानमुपदिष्टं,** मनसा तेभ्योप्युपदिष्टमित्यपिशब्दः ।

प्रश्नेनापि महान् संतोषो जात इति ज्ञापयति **लोकनाथेन परिपृष्टा** इति। महतः प्रश्नमात्रमपि संतोषजनकं प्रकृते त्वधिकमप्यस्तीत्याह **सुसत्कृता** इति। आसनादिकृतः सत्कारः, अनेन कायिकपूजा निरूपिता। ततः **प्रत्यूचुः**। पूजितवाणीं निरूपितवन्तः। कायवाङ्मनसां गुणमुक्त्वा दोषाभावमाह **तत्पादेक्षाहतांहस** इति। भगवच्चरणारविन्ददर्शनेन हतपापाः॥ २॥

यद्भगवता पृष्टं कुशलमस्तीति तत्रोत्तरमाहुः **कुतोऽशिवमिति**।

कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं
महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित्।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो
देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम्॥ ३॥

अशिवसंभावनायां कुशलप्रश्नः संगच्छते। अन्यथा निःसन्दिग्धे प्रश्नो व्यर्थः स्यात्। यद्यपि संसारित्वेनाकुशलं संभवति तथापि सर्वाकुशलनिवर्तकसाधनस्य निरन्तरमनुष्ठानात् कथमशिवमित्यभिप्रायेणाहुः **कुतः अशिवमिति**। तत्किं साधनमित्याकाङ्क्षायामाह **त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतमिति**। परमानन्दस्य तव चरणो भक्तिमार्गप्रवर्तकः। अम्बुजं इति सुखसेव्यः। तत्रत्यो मकरन्दरसः रसात्मको भगवान् सर्वत्रैव वर्तत इति। ब्रह्मानन्द एव मार्गान्तरेण समानीतः देहाद्यभिमानवतामपि देहादिविस्मारकत्वेन आसवशब्दवाच्यो भवति स स्वभावत एव परमानन्दरूपो दोषान्तरनिवर्तकश्च। तत्रापि यदि ततोऽप्युत्कृष्टरसेन संमिलितो भवेत्। तदा किं वक्तव्यं रसान्तरेण पुष्टः सन् परमानन्दं प्रयच्छतीति वक्तुमाह **महन्मनस्त** इति। अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः। ब्रह्मानन्दः स्वेच्छया वस्त्रमिव सङ्कुचितात्मा शतगुणित इव घनीभूतः परिणतदधिवदन्यूनः आनन्दघनो भवति तदात्मको भगवच्चरणः स यदा भक्तिमार्गेण गृहीतो भवति तदा भगवद्भक्तानां कायवाङ्मनोभिर्दृढं गृहीतः रसात्मकत्वाद्भक्तानामानन्दरूपं स्रवति। स भक्तिरस इत्युच्यते।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कुतोऽशिवमित्यत्र चरणस्य रसवत्त्वमुपपादयन्ति **रसात्मक** इति। यतो भगवान् रस आत्मनि स्वरूपे यस्य तादृशः। अतस्तस्य सर्वत्रैव रसो न त्वधरादिनियम इत्यर्थः। **मार्गान्तरेणे**ति भक्तिमार्गेण समानीतो **ब्रह्मणो** भगवच्चरणस्या**नन्दो** भक्तानां सेवोपयोगिदेहाभिमानस्य विद्यमानत्वात्तद्विस्मारकत्वेनासवशब्दवाच्यो भवति। ज्ञानिनां तु देहाभिमानाभावात् न तत्र आसवशब्दवाच्यतेत्यर्थः। **स** इति स ब्रह्मानन्दः स्वभावत एवैतादृशो न त्वधरादिरस इवाधिष्ठानतस्तादृशस्तत्राप्युत्कृष्टेन भक्तिरसेन मिलितश्चेत् किं वक्तव्य इत्यर्थः। **दोषान्तरे**ति देहादिविस्मरणातिरिक्ता ये दोषाः प्राकृताः कामादयस्तन्निवर्तक इत्यर्थः। **रसान्तरेणे**ति भक्तिविशेषेण कीर्तनेन पुष्टो **भक्तिरस** इत्यर्थः।

सोपि शब्दब्रह्मणि भागवतादावुद्धृतः घटोद्धृतजलमिव महतां श्रवणस्मरणकीर्तनादिभिः इन्द्रियाघातैः तच्छिद्रद्वारा स्वरसो हृद्ध्रदे विनिविशति । स तु भक्तिरसापेक्षयापि पुनर्भक्तेन्द्रियैः पावितत्वात् निर्गलितः ततोप्यधिकरसः । एवं सति यदा यदा वारं वारं भगवद्गुणान् कीर्तयति चरणारविन्दमकरन्दरूपान् भक्तिमार्गानुसारेण गूढार्थरूपान् तदा महन्मनस्तः महन्मनसि स्थित्वा मुखनिःसृतं भवति । क्वचिदिति अत्यन्तभक्तसङ्गे रसाविर्भावे च कदाचिदेव वदतीति, तद्ये **अलं कर्णपुटैरुत्तभितकर्णैः अलमत्यर्थं पिबन्ति** । ननु दुर्लभोऽयं रसः कथं बहुपानसमर्थो भवेत्तत्राह **प्रभो** इति । स हि सर्वसमर्थः तादृशा भक्ताः कोटिशो भवन्ति, यथा सरघाभिः महता क्लेशेन पुष्परसोऽणुप्रमाणेन क्वचित्स्थाप्यते । प्रभूणां तु मधुपूरिताः कलशाः कोटिशो भवन्ति । अतो भगवदाश्रये भूयानेव तादृशो रसः पीयत इति । अशुभसंभावनापि का । अशुभं धर्मादेव निवर्तते । ततो ज्ञानं ततः सवासनाऽविद्यानिवृत्तिः ततः केवलात्मा भगवन्निष्ठो भवति, तदा आनन्दघनो भगवान् प्रकटो भवति । तत्र भक्तया भक्तिरसः सर्वदोषनिवर्तकः नित्यं संसारविस्मरणहेतुः प्रादुर्भवति । सोपि पूर्वोक्तप्रणालिकया नित्यं पेपीयमानानामशुभसंभावनापि बाधिता, किंच, देहाभिमाने विद्यमानेपि प्रयत्नमात्रेण गृहीते देहकर्त्री या स्मृतिः तामपि छिनत्तीति मूले गते देहकृतसंभावनापि निरस्ता ॥ ३ ॥

एवं प्रश्नोत्तरमुक्त्वा भगवति स्वचिकीर्षितं विज्ञापयन्ते हित्वेति ।

हित्वात्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थ-
मानन्दसंप्लवमखण्डमकुण्ठबोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावनआत्तयोग-
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शत्तेति यथा महदपि वस्त्रं संपुटीकरणेन शतगुणितं क्रियते तथायमित्यर्थः । **परिणत्तेति** निष्पीडितेत्यर्थः । आनन्दस्य घनीभूतत्वाद् दृष्टान्ते निष्पीडितत्वमुक्तम् । **स यदे**ति यथा निष्पीडितं दधि जलेन मिलितं द्रुतं भूत्वा वस्त्रेण दृढं गृहीतं सत् रसं स्रवति तथा ब्रह्मानन्दरूपश्चरणो भक्तिमिलितो दृढं कायादिभिर्गृहीतः सन् परमानन्दं स्रवतीत्यर्थः । हृद् हृद इति भक्तानां हृदयरूपे हृद इत्यर्थः । **नन्विति** अयं रसो दुर्लभः अतः पुरुषो बहुपानसमर्थः कथं भवेदित्यर्थः । **तादृशा** इति यथा मधुयुक्ताः कलशाः कोटिशः प्रभूणां, तथा तादृशरसयुक्ता भक्ताः कोटिशो भगवत इत्यर्थः । **अत** इति भगवन्निकटे तादृशरसयुक्तानां बहूनां विद्यमानत्वादित्यर्थः । **अशुभमिति** तथा चाशुभनिवृत्तिः पूर्वकक्षैवेति भावः । **पेपीयमानाना**मिति यङन्तस्यात्मनेपदित्वात्कर्तरि शानच् । **देहकर्त्री**ति भगवद्विस्मरणेन देहसंबन्धो भवतीति 'स्वव्यापारे हि कर्तृत्वम्' इतिन्यायेन करणस्यापि कर्तृत्वम् ।

आत्मधाम स्वगृहादिकं हित्वा देहं वा। **परमहंसगतिं त्वां नताः स्म** इति संबन्धः। यथा कश्चित्पूर्वभावं परित्यज्य उत्तरभावग्रहणार्थं तद्दातारं नमस्यति **हि त्वा** इति पदद्वयं वा। **आत्मनोऽपि धाम** तेजोरूपं त्वां तस्मिन् पक्षे दोषाभावः पूर्वोक्त एवानुसंधेयः। नन्ववस्थात्रये विद्यमाने किं भगवन्नमनेनेत्यत आह **आत्मकृताः** अन्तःकरणकृताः तिस्रोऽवस्थाः **विधुताः** दूरीकृता येन। यत्राहंकारमेव दूरीकरोति तत्र तत्कृतानि स्थानानि दूरीकर्तुं कः प्रयासः। न केवलमवस्थानिवर्तकत्वमात्रम्। तथा सति बीजभावेपि तदवस्थाभाव इति भगवतः को विशेषः स्यात् तत्राह **आनन्दसंप्लवमिति**। आनन्दस्य संप्लवः महापूरो यस्य। सोपि चेत्परिच्छिन्नः स दोपस्तदवस्थ इति चेत् तत्राह **अखण्डमिति**। तथापि लोके अज्ञातः परमानन्दो न पुरुपार्थ इति। सुपुप्तौ तथोपालम्भादपुरुपार्थो मवेदित्याशङ्क्याह **अकुण्ठबोधमिति**। न कुण्ठितोऽकुण्ठः बोधो यस्येति। अनुभूयमानानन्दरूप एवेत्यर्थः। नन्वेतादृशः श्रुत्यैकमात्रसमधिगम्यः स्वानुभवप्रकटः ब्रह्मानन्द एव भवति न तु परिदृश्यमानो भगवानिति चेत्तत्राह **कालोपसृष्टनिगमावने आत्तयोगमायाकृतिमिति**। कालेन वेदानां नाशे तत्प्रतिपाद्यधर्माणां तत्संबन्धिनां सर्वेषामपि अवने रक्षार्थं आत्ता योगमायया आकृतिर्येन स एव धर्मरक्षार्थमेव आविर्भूतो न त्वन्य इत्यर्थः। तर्हि कथं न सर्वैस्तथा ज्ञायत इति चेत् तत्राह **परमहंसगतिमिति**। ये संसारादात्मनः पृथग्भावं जानन्ति कर्तुं च शक्नुवन्ति ते हंसाः ततोऽपि ये जीवानां गतिं भगवद्गतिं च विवेचितुं जानन्ति ते परमहंसाः। तेपामेव गतिर्गम्य इत्यर्थः। अतः स्वभजनानुकूलतया कियन्तो धर्मा ज्ञाता इति तथाभूताः भगवद्भावार्थं त्वां **नता** इत्यर्थः।

एवं पुरुपाणां सर्वभावप्रपत्तिमुक्त्वा स्त्रीणामपि साक्षाद्भगवत्प्रपत्त्यर्थं पुरुपद्वारा जातायामपि तादृशी प्रतिपत्तिर्भगवत्स्त्रीपु दृश्यत इति तस्या मूलकारणं प्रष्टुं सर्वाः स्त्रियो मिलिताः ततस्ताभ्यः श्रुत्वा स्वयं च तथाजाता इति। सर्वाः स्त्रियः पुरुपवदेवेति यदुपाख्यानवृत्तं तदुपक्षिपति **इत्युत्तमश्लोकेति**।

ऋषिरुवाच—**इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जने-**
ष्वभिष्टुवत्स्वन्धककौरवस्त्रियः।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणं-
स्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

हित्वेत्यत्र यत्रेति आत्मतेजस्त्वकथनेनाहंकारदूरीकर्तृत्वमुक्तम्। **कः प्रयास** इति अपेक्षित इति शेपः। तथा च प्रयासकर्मिकापेक्षणक्रियार्थकत्वं स्थानदूरीकरणस्यातस्तुमुन्। **बीजभावेपीति** बीजरूपो भावो भक्तिवर्द्धिन्यायुक्तस्तस्मिन्नपीत्यर्थः।

उत्तमैः श्लोक्यत इति उत्तमानां तदेव प्रयोजनमिति। ततोऽप्युत्तमत्वमेव कर्तव्यमिति **उत्तमश्लोकशिखामणिं** भगवन्तमेव स्तुवन्ति सर्वे जनाः। स्त्रीणां पुनस्तदभिज्ञत्वाभावात् तज्ज्ञानार्थं **अन्धकानां यादवानां कौरवाणां च स्त्रियः समेत्य मिथः गोविन्दकथाः अगृणन्**, तास्ते वर्णयिष्यामीति प्रतिजानीते। ननु तावता किं स्यादित्याशङ्क्याह **त्रिलोकगीता** इति। ताः कथाः लोकत्रयेऽपि गीताः, अतः सावधानतया शृण्विति सात्त्विकसाधनमिति नियोगः।

तत्र प्रथमं द्रौपद्याः प्रश्नमाह हे वैदर्भीति।

द्रौपद्युवाच—**हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौसले।**
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे॥ ६॥

अष्टस्त्रीणां प्रत्येकमन्यासां समुदायेन च संबोधनम्। सर्वभावेन भगवद्गुणज्ञानार्थम्। मूला प्रकृतिः लक्ष्मीः, ततोऽष्टप्रकृतयो रुक्मिण्याद्याः, ततः षोडशविकाराणां सहस्रशः कार्यप्रकृतयः। सर्वासु भगवतो या लीलाः यथावा तासां परिग्रहः तदनुसंधानेन कृतार्थता भविष्यतीति तथा प्रश्नः। **अच्युत** इति सर्वास्वपि रममाणो न च्युतो भवतीति जीववैलक्षण्यं निरूपितम्। **हे भद्रे हे जाम्बवति हे कौसले हे सत्यभामे हे कालिन्दीति हे शैब्ये मित्रविन्दे**। षोडशसहस्रस्त्रीषु मुख्या रोहिणी। सैवाष्टमहिषीष्वपि कल्पान्तरे। अत एव **क्रमदीपिकासु** सैव गृहीता॥ ६॥

हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवानयम्।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया॥ ७॥

हे कृष्णपत्न्य इति साधारणीनां संबोधनम्। एतदनुपदमेव प्रष्टव्यम्। **नोऽस्मभ्यं ब्रूत**। तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह **भगवान् अयं यथा उपयेमे** इति। आन्तरं भावमुत्पाद्य विवाहं कृतवानिति चेत्तत्राह **यथा लोकमनुकुर्वन्निति**। लोकानुकरणं बाह्यप्रकारेण। ननु सर्वान्तरो भगवान् कथं बाह्यप्रकारं करिष्यतीति चेत्तत्राह **स्वमाययेति**। असाधारणमायया बहिरपि स्वभावं प्रकटयतीत्यर्थः।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

हे वैदर्भीत्यत्र **रुक्मिण्याद्या** इति रुक्मिणी आद्या यासामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तथा च रुक्मिणीभिन्नाः रोहिणीमादायाष्टौ भिन्नास्ता अपि मूलप्रकृतय इत्यर्थः।

तत्र प्रथमं वैदर्भी स्वविवाहप्रकारमाह **चैद्याय मार्पयितुमिति** ।

रुक्मिण्युवाच—**चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु**
राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजावियूथा-
त्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ॥ ८ ॥

राजा मत्पिता भ्राता वा । यावद्दास्यति ततः पूर्वमेव नेष्यतीति तन्निराकरणार्थमुद्यतकार्मुका राजानो जाताः । ततश्चैद्याय मामर्पयिष्यति राजद्वारा एवं स्थिते **अजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः** भगवान्निन्ये । न जेयो भटोपि येषां ते **अजेयभटाः** । भटः पदातिः कीर्तिवक्ता दूतरूपो वैतालिको वा । तेषां **शेखरितः** मुकुटेष्वधिरूढः **अङ्घ्रिरेणुर्यस्य** । तादृशं भगवन्तं जेष्यन्तीति दूरापास्तमत एव मां **निन्ये** । निःशङ्कार्थमाह **मृगेन्द्र इवेति** । एवमावश्यकनयने हेतुः **भागमिति** । अन्येषामप्रयोजकत्वमाह **अजावियूथादिति** । अजानामवीनां च समूहात् । येपि सात्त्विका येपि राजसाः ते उभयेप्यप्रयोजकाः । एवं पुरुषोत्तमत्वं प्रकटितमिति । मम सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तच्चरणो **ममार्चनायास्तु** । प्रत्यक्षमेव तत्र सर्वपुरुषार्थसत्त्वमित्याह **श्रीनिकेतेति** । स्वभागत्वात् शरीरं स्वयमेव मोक्ष्यति । तत्र प्रसङ्गादागतो जीवः भगवद्भक्तिमेव वाञ्छतीति निरूपितम् ॥ ८ ॥

यद्यपि द्रौपदी परिगणनां व्यत्यासेन कृतवती । तथापि क्रमेणैव ताः स्त्रियः स्ववृत्तान्तं निरूपयन्ति । अतस्तदनन्तरभाविनी सत्यभामा स्ववृत्तान्तमाह **यो मे सनाभीति** ।

सत्यभामोवाच—**यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन**
लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन
भीतः पितादिशत मां प्रभवेपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

सनाभिः सोदरो भ्राता तस्य **वधो** यद्यप्यन्यत्र जातः तथापि तद्वधेन तप्तहृदयः मत्पिता तेन अविचार्यैव भगवति **लिप्तोभिशापः तमपमार्ष्टुं ऋक्षराजं जित्वा** । अथ भिन्नप्रकारेण स्वयं प्रतिगृह्य पारिबर्हतया दत्तं **रत्नं** तस्मै मत्पित्रे **उपाजहार** । ततो

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चैद्यायेत्यत्र । चरणस्य श्रीनिकेतत्वं व्युत्पादयन्ति तत्रेति, लक्ष्म्या देहो भोगार्थं वक्षसि तिष्ठति तत्र वक्षसि देहप्रसङ्गादागतो जीवो भक्त्यर्थं चरणे स्थितिं वाञ्छति तथा च देहस्य वक्षसि स्थितावपि अन्तःकरणं चरण एव तिष्ठतीति चरणस्य श्रीनिकेतत्वमित्यर्थः ।

भीतो मत्पिता तेन रत्नेन सह **मामादिशद्दत्तवान्**। यद्यपि तस्य भार्याः सिद्धाः। तथापि प्रभुरिति। अन्यस्मै दत्तामपि वाग्दत्ताम्। 'दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्' इति। क्षत्रियविषयमेतत्। 'नैतत्पूर्वैर्यश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे। यदन्यस्याप्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते' इति मनुवाक्यं ब्राह्मणविषयं ऋषिपदप्रयोगात्। किंच। विवाहे धन्धूनामैकमत्यं मृग्यते तदैवाधिकारः। ततोधिकारसंपादनार्थमेव मां दत्तवान्। अतः प्रायश्चित्तार्थं दत्ताहं दोषनिर्घातार्थं जातेति स्वार्थं नावशिष्टेति न किंचित्कामये इत्यर्थः। अत एव भगवतः सा प्रिया। पित्रर्थमेव च व्याप्टता। अत एव तस्याः स्वर्गो नास्तीति पारिजातापहरणं स्वर्गे च नयनम्।

जाम्बवतीत्याह प्राज्ञायेति।

जाम्बवत्युवाच—**प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदैवं**
सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाभ्ययुध्यत्।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी॥ १०॥

अज्ञाय अज्ञात्वा प्रकर्षेण अज्ञात्वा **प्राज्ञाय** कश्चिन्मनुष्य इति भगवन्तं ज्ञात्वा **मम देहकृत्** कन्यापिता। महता पापेनैव कन्यापितृत्वं भवतीति। अत एव दुःखायैवेति शास्त्रम्। अतो भगवन्तं न ज्ञातवान्। **अमुमि**त्यग्रे प्रदर्श्याह वस्तुतस्त्वयं **निजः** आत्मा **नाथः** स्वामी **दैवं** पूज्यश्च। ननु तादृशो राम इति चेत्तत्राह **सीतापति**मिति। पूर्वं सीतायै महद्दुःखं दत्त्वा ततस्तां बहुधा अवतार्य तदर्थं स्वयमप्यागत इत्यर्थः। अज्ञानं तावदेव यावद्भगवतः सांनिध्यं न भवति। तत्र त्रिगुणानां भेदाः सप्तविंशतितत्त्वानीति तत्तद्व्यवधानात् भगवदज्ञानमिति। तन्निराकरणार्थ**ममुनाभ्ययुध्यत्**। ततो व्यवधानेषु गतेषु **परीक्षिते** परीक्षायां जातायां भगवानेवायमिति ज्ञात्वा **अर्हणं** पूजायोग्यं **मां पादौ प्रगृह्य मणिना** सह **उपाहरत्**। एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह **अहममुष्य दासी**। यो हि स्वतन्त्रो भवेत् स कामयेत। अहं तु दासी दास्यव्यतिरेकेणान्यदस्याः कामिकं न भवति॥ १०॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यो म इत्यत्र **प्रायश्चित्तार्थ**मिति। विवाहस्य भोगार्थकत्वाभावात् न कापि कामनोक्तेत्यर्थः। **अत एवेति** निःकामत्वादेवान्याभ्यः सकाशादतिप्रिया प्रारम्भे पितुर्दोषनिवृत्त्यर्थकत्वादन्ते **पित्रर्थमेव व्याप्टता** 'सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य' इत्यादि बहुव्यापारं कृतवतीत्यर्थः। व्याप्टेति कर्तरि क्तः। **अत एवेति** अवतारसमाप्तौ सकामानां क्रममोक्षस्तेन स्वर्गादिलोकभोगो भवति निःकामानां तु सद्योमुक्तिरिति न स्वर्ग इत्यर्थः।

प्राज्ञायेत्यत्र अज्ञायेति नञ्पूर्वकत्वेपि छान्दसो ल्यप्। **त्रिणवेति** त्रिरावृत्ता नव छान्दसः कृत्वसुजभावः ततो ह्रानीत्यनेन छान्दसं पररूपम्।

ततः प्राप्ता कालिन्दी स्ववृत्तान्तमाह तपश्चरन्तीमिति ।

कालिन्द्युवाच—**तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाशया ।**
सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं याहं तद्गृहमार्जनी ॥ ११ ॥

अर्जुनादिप्रेषणं व्याजार्थम् । वस्तुतस्तु स्वयमेवाज्ञाय **सख्या** सह **उपेत्य पाणिमग्रहीत्** । एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह **याहं तद्गृहमार्जनी**ति । मम तु कामना नास्ति स्वभावत एवाहं कालिन्दी तद्गृहस्य मथुरायाः **मार्जनी** शोधिका । तद्गृहं वा सूर्यमण्डलं ततः शोधयित्वा वा निर्गता । अथवा । गृहदासीत्वं स्वस्याः कामितमेव जातमिति निरूपयति ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरा मित्रविन्दा स्ववृत्तान्तमाह **यो मा**मिति ।

भद्रोवाच—**यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपा-**
न्निन्ये श्वयूथगमिवात्मबलिं द्विपारिः ।
भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौक-
स्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवनेजनत्वम् ॥ १२ ॥

स्वयंवरे उपेत्येति । पूर्वं स्वत एवासक्तापि भ्रात्रा निवार्य स्वयंवरे योजिता ततः **स्वयंवरे** स्वयमुपेत्य सर्वानेव **विजित्य** पैतृष्वस्रेय्येवाहमिति स्वभागत्वादन्यभागमन्यो गृह्णन् श्वा भवतीति **श्वयूथगमिव द्विपारिः** सिंहः धर्मभूरक्षकानपि राज्ञो जयतीति । एवं मे **भ्रातॄनपकुरुतः विजित्य** । यद्यपि विन्दानुविन्दौ द्वावेव प्रतिकूलौ तथापि तत्पक्षपातिनोऽन्येपि गोत्रजा इति भ्रातॄनिति बहुवचनम् । चकारादन्येपि प्रतिकूलाः सूचिताः । ततः स्वपुरं निन्ये द्वारकां मां नीतवान् । अनेन मध्ये विघ्नो निवारितः । **श्रियौक** इति पुरस्य सर्वसमृद्धिरुक्ता । ततः कामितमाह **तस्य अङ्घ्र्यवनेजनत्वं** अनुभवं जन्मनि जन्मनि भवतु अङ्घ्र्यवनेजनी पादप्रक्षालनकर्त्री । एतत्कामितम् ॥ १२ ॥

नाग्नजिती त्वाह **सप्तोक्षण** इति ।

सत्योवाच—**सप्तोक्षणोतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान्**
पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य
क्रीडन् बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥

अतिबलं वीर्यं पराक्रमः **सुतीक्ष्णे शृङ्गे** च येषां तान् सप्त व्यसनात्मकान् अत एव **क्षितिपवीर्यपरीक्षणा**र्थं **पित्रा कृतान्** । यो हि व्यसनग्रस्तो भवति स कुतो

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीपद्मश्रीकृतलेखः ।

सप्तोक्षण इत्यत्र **अतिबल**मिति इदमर्थकथनं विग्रहस्तु अतिबलसहितं वीर्यं येषां ते अतिबलवीर्यास्तादृशाश्च ते सुतीक्ष्णशृङ्गाश्चेति । **तथा निरूपिता** इति पत्नीवीर्यतीक्ष्णशृङ्गयुक्ता निरूपिता इत्यर्थः ।

भोक्ता भविष्यतीति स्वकन्यायां भोगः सिध्यत्विति पित्रा ते कृताः । व्यसनानि च त्रिगुणात्मकानि । अतो बलीवर्दास्तथानिरूपिताः । वीर्यं सात्त्विकं, बलं तामसम्, शृङ्गे राजसे । किंच । व्यसनानि धर्मादिभिर्निराकर्तुमशक्यानीति ज्ञापयितुं तेषां विशेषणम् । **वीरदुर्मदघ्न** इति वीराः शूरा राजानः वीर्यं धर्मस्थानीयमुक्तं तथापि दुरभिमानजनकत्वात् न व्यसननाशने समर्थमित्यभिप्रायेणाह दुर्मदेति । वीराणां दुष्टं मदं घ्नन्तीति दुर्मदघ्नः । अतस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य यतो व्यसनानामेव व्यसनं भवति । ततः क्रीडन्निव लौकिकव्यापारेणैव तन्निग्रहं कृत्वा । हेत्याश्चर्ये । वैदिकैरपि दुर्निवार्यं कथं लौकिकेन निवारितवानिति लौकिकेपि प्रयासाभावायाह **यथा शिशवोजतोकानिति** । स्थूलाः अजबालकान् बिभ्रतीति बालका एवं बन्धनार्थं बिभ्रतीति । तथाप्येकेन न भवतीति बहुवचनम् । व्यसनशान्त्यर्थं संततन्तुं यज्ञं बालकाः कुर्वन्तीति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

ततः स्वाभिलषिते सिद्धे पित्रैव **दत्तां मां वीर्यमेव शुल्कं** यस्याः । **दासीभिः** सहिताम् । **राजन्यां**स्तेषां **चतुरङ्गिणीं** सेनां च **पथि** जित्वा **मां** स्वगृहं **निन्ये** । कामनामाह **तद्दास्यमस्त्विति** ॥ १४ ॥

ततो भद्रा निरूपयति **पिता म** इति ।

भद्रोवाच—**पिता मे मातुलेयाय कृष्णे कृष्णाय दत्तवान् ।**
तच्चित्तां भ्रातृभिर्दत्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥

मम **मातुलेयो** भगवान् श्रुतकीर्तिकन्येयम् । हे **कृष्णे** द्रौपदि कृष्णार्थं वा । विशेषतो दानहेतुः **तच्चित्तामिति** । **भ्रातृभिर्दत्तामिति** वाग्दानार्थं भ्रातर एव द्वारकां गता इति ज्ञेयम् । इदं तु दानं सङ्कल्पपूर्वकम् । **अक्षौहिणी सख्यश्च** दाने सहभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

कामनामाह **अस्य मे पादसंस्पर्श** इति ।

अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

जन्मनि जन्मनि भवेदिति । यदा यदा भगवानवतीर्णो भविष्यति तदा तदा लक्ष्मीवदहमप्यागमिष्यामीति । ननु स्वयमेव तच्छक्तित्वाद्भविष्यति किमिति प्रार्थ्यत इति चेत्तत्राह **कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया** इति । जीवभावात्कर्मसंबन्धः अन्यथ

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थूला इति महान्तः पुरुषास्त्वजबालकान् बिभ्रति उत्थाप्यान्यत्र नयन्ति न तु तेषां बन्धनप्रयासापेक्षा बालका एवोत्थापनसामर्थ्याभावाद्यथा कथंचिद्धृत्वा बन्धनं कुर्वन्ति तथा भगवानपि तावत एव प्रतिज्ञातत्वात् बन्धनमात्रमेव कृतवानित्यर्थः ।

अन्यसंबन्धिनी कथं भवेयम् । किमतो यद्येवं तत्राह **येन** पादस्पर्शेन तत्प्रसिद्धं ब्रह्मानन्दात्मकं **श्रेयो** भवति । **आत्मनः** खसात्मगामि वा । सप्तैता भक्तिभेदाः ।

अर्चनात्मा रुक्मिणी स्याच्छ्रवणं तदनन्तरा ।
सर्वपापक्षयः पूर्वं यस्मादत्र निरूप्यते ।
एकान्ते च प्रदत्तेति तृतीया स्मृतिरुच्यते ।
चतुर्थ्येव चतुर्थी स्यात् द्वितीया पञ्चमी मता ।
सर्वान्बलवतो दुष्टान् विनिवार्यैव कीर्तयेत् ।
षष्ठी तु सप्तमी प्रोक्ता सप्तमी तद्विपर्ययम् ।
नमने पादसंस्पर्शः प्रतिवारं भवेदिति ।
सख्यरूपा त्वष्टमीयं महती विनिरूप्यते ॥ १६ ॥

लक्ष्मणा स्ववृत्तान्तं द्रौपद्यभिमाननाशायाह **ममापीति** ।

लक्ष्मणोवाच—**ममापि राज्ञ्यच्युतजन्मकर्म**
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

सा हि स्वविवाहमुत्कृष्टं मन्यते । राधावेधो हि दुर्लक्ष्यो भवति ततोप्यधिकश्चेद्भगवत्कृतोपि भवेत् । ततो भर्तृसख्यं विहाय भगवत्सखी भवेदिति सा प्रथमं स्वमनःप्रीतिमाह । स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृति जन्मान्तरेषु वा भगवत्येव चित्तं भवति । **हे राज्ञीति** सावधानतया श्रवणार्थं संबोधनम् । अच्युतत्वं भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः । **जन्म** भक्तोद्धारार्थमेव । **कर्म** तु भक्तकार्यार्थमेवेति **श्रुत्वा** कुलशीले वा । **मुहुर्नारदगीत**मिति निर्द्धारार्थं प्रमाणावृत्तिरुक्ता । **मुकुन्दे चित्तमासेति** । तदेकप्रवणं जातम् । अच्युतत्वादैहिकसुखदातृत्वं मुकुन्दत्वान्मोक्षदातृत्वमिति । तथापि योगिगम्यः कथं स्त्रीमात्रस्य वरणीयो भवेत् तत्राह **पद्महस्तया किल वृत** इति । पद्मं हस्ते यस्या इति दीपमिव गृहीत्वा सर्वं दृष्ट्वा विचार्य ग्रहणं निरूपितम् । ननु तावता किं त्वयान्यो ग्राह्य इति चेत्तत्राह **विहाय लोकपानिति** । अन्ये लोकपालाः अप्रयोजकाः सुदुष्टा इति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तथोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्य म इत्यत्र **जीवभावादिति** मानुषभावस्वीकारात् कर्मसंबन्धोपि स्वीकृत इत्यर्थः । **अन्यसंबन्धिनीति** पित्रादिसंबन्धिसंबन्धिनीत्यर्थः । जनने सत्येव पित्राद्यपेक्षेति भावः । **द्वितीया पञ्चमीति** पञ्चमी मित्रविन्दा द्वितीया कीर्तनरूपेत्यर्थः ।

यत्परं मनस्तस्मै देयमिति स्वयं दाने लज्जा भवतीति साधारणस्वयंवरे च यः कश्चिद्ग्रहीष्यतीति पणबन्धो महान् कर्तव्य इति। **मम पिता मन्मतं ज्ञात्वा दुहितृवत्सलः** यथा भवति **तथोपायं** कृतवानित्यर्थः॥ १८॥

तमुपायमाह **यथा स्वयंवर** इति।

यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः।
अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परम्॥ १९॥

पार्थेप्सया अर्जुन एव गृह्णात्विति। ततोपि मदीयो विशिष्ट इत्याह **अयं तु बहिराच्छन्न** इति। **स** तु बहिर्दृश्यते **परं जले**। जले तस्य प्रतिच्छाया उपलभ्यत इत्यर्थः। मदीयस्य तु जलेप्युपलम्भो नास्ति। सर्वथा बहिराच्छन्न एव। अतः पार्थस्याप्यगम्यं भविष्यतीति पितुरभिप्रायः॥ १९॥

ततः सर्वे बलोन्नद्धाः समागता इत्याह **श्रुत्वैतदि**ति।

श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम्।
सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः॥ २०॥

आगमने तेषां बलमाह **सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञा** इति। अस्त्रशस्त्रयोर्वैदिकलौकिकयोः क्षेपाक्षेपरहितयोर्वा तत्त्वं स्वरूपं अत्र स्थित्वा प्रक्षेपे एवं लक्ष्यं भवतीति अस्मिन् वा शस्त्रे योजिते लक्ष्यवेध इति। अकस्माद्विस्मरणे समाकम्पे वा **सोपाध्यायाः सहस्रश** इति। एकस्य भङ्गे अपरो ग्रहीष्यतीति स्वतस्तेभ्य आदानेपि प्रतिष्ठा न भवतीति॥ २०॥

पित्रा संपूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः।
आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः॥ २१॥

समागताः **सर्व** एव **पित्रा संपूजिताः**। परं तारतम्यानुसारेण तत्र तरतमभावे नियामकं **वीर्यं वयश्च** मिलितम्। अन्यथा तदुपाध्यायानामेव पूजनं स्यात्। तत्रैव भगवन्मन्त्राभिमन्त्रितं धनुः शरं च तत्रैव स्थापितं ते **समाददुः**। आदाने हेतुः **वेद्धुम्**। **पर्षदि** सभायाम्। यतो **मद्धिय** इति मत्कामाः॥ २१॥

ततस्तेषां भङ्गप्रकारमाह **आदाय व्यसृजन्नि**ति।

आदाय व्यसृजन्केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः।
आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः॥ २२॥

तत्र हेतुः **सज्जीकर्तुमनीश्वरा** इति। केचित्पुनः वेधमात्रमेव पणीकृतमिति सज्जीकरणमप्रयोजकमिति। अन्यैर्वद्धुमिर्वा सज्जीकृतमेव धनुः। **आदाय** कोष्ठपर्यन्तं **ज्यामाकृष्य अमुना** धनुषा **हताः** सन्तः **पतिताः**। कर्णान्तं ज्याकर्षणं कर्तव्यं कोष्ठप्रदेशे तु ज्या तिष्ठत्येव। तस्यैवान्ते समीपे कथंचिदानीतवन्तः तावतैव बलक्षयो जात इति। तथैव पतिताः। तदनन्तरं स्वोपरि पतितेन धनुषा हता इत्यर्थः॥ २२॥

एवमप्रसिद्धानां स्वरूपमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह सज्यं कृत्वेति ।

सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधाम्बष्ठचेदिपाः ।
भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदुस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥

अपरे पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये । **मागधो** जरासन्धः । **अम्बष्ठो** भगदत्तः हस्तिपत्वात् । **चेदिपः** शिशुपालः तथैव **भीमो दुर्योधनः कर्णश्च** तथापि तस्य मत्स्यस्य **अवस्थितिं न विदुः** क तिष्ठतीति ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।
पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥

ततोऽर्जुनः आच्छादनसहितस्य जले प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा जलाभासं तत्र ज्ञात्वा अमुकस्थाने तिष्ठतीति निश्चित्य **यत्तः** सन् **पार्थः बाणमसृजत्** । तावतापि लक्ष्यं **नाच्छिनत्** । **परं पस्पृशे** स्पर्शमेव संपादितवानिति । नरनारायणयोरेतावदन्तरं शक्तिद्वयमेकस्य पूर्णम् । अपरस्यैका कथंचिदिति ॥ २४ ॥

एवं साधारणप्रसिद्धातिप्रसिद्धनिराकरणे जाते सर्वे एव निवृत्ता इत्याह **राजन्येषु निवृत्तेष्विति** ।

राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।
भगवान्धनुरादाय सज्जं कृत्वाथ लीलया ॥ २५ ॥
तस्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।
छित्त्वेषुणापातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।
देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥

ततः कृष्णः किं करिष्यतीति शङ्कां वारयितुं **भगवा**नित्याह **लीलया च सज्जं** कृतवान् । अनेनादित आरभ्य स्वयमेव सर्वं कृतवान् न त्वन्यशेषः स्थापित इति ज्ञापितम् । **लीलया** मत्स्यंतोषार्थम् । **तस्मिन् संधाय विशिख**मिति लौकिकन्यायेनैव मारितवानिति ज्ञापितम् । ततोऽर्जुनसंतोषार्थं **सकृन्मत्स्यं जले वीक्ष्य इषुणा छित्त्वा** जलेऽपातयत् । तस्मिन्नेव समये **अभिजि**त्यत्र तेनैव सर्वे दोषाः परिहृता इति लौकिक एव प्रकार उक्तः । ततो भगवता सर्वजीवाशक्यं कृतमिति इदमेकं चरित्रं लोके समुत्पन्नमिति संतोषाद्दिवि **दुन्दुभयो नेदुः जयशब्दाश्च** । भूमावपि नरदुन्दुभयो जयशब्दाश्च[1] । ततो देवानां भगवान् स्वोत्कर्षं प्रकटीकृतवान् । अतः परं दैत्यवधं करिष्यतीति संतोषाद्देवाश्चकारादन्येपि सिद्धादयः **कुसुमासारान् मुमुचुः** हर्षेण **विह्वलाश्च** जाताः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

१. ज्ञानं क्रिया च । २ ज्ञानम् ।

ततः पणः सिद्ध इति मया वृत इत्याह तद्रङ्गमाविशमहमिति द्वाभ्याम् ।

तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां
पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।
नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये
सव्रीडहासवदना कवरीधृतस्रक् ॥ २८ ॥

आत्मानं वर्णयत्येकेन । द्वितीयेन स्वक्रियाम् । विषयाः पञ्चविधाः शब्दादयः पञ्चापि मयि सन्तीति पञ्च विशेषणानि । तादृशी अहं तद्रङ्गस्थानं प्रविष्टा यत्र विवाहोत्सवः । कलनूपुराभ्यामिति सशब्दान्याभरणानि निरूपितानि, एतादृशपद्भ्यामुपलक्षिता । कनकोज्ज्वलरत्नमालामिति रूपसंपत्तिर्निरूपिता । सा माला भगवतः कण्ठे देयेति स्वतुल्यतां निरूपयन्ती स्वस्यैव रूपातिशयं निरूपयति । ततः कौशिकाग्र्ये पट्टवस्त्रद्वयम्, एकं निवीयोपरि धृत्वा, अपरं परिधाय, चकारात् कञ्चुकवदपि कृत्वा, अनेन स्पर्शोत्कर्षो निरूपितः । सव्रीडहासवदनेति रसः । व्रीडा आन्तरभावसूचिका। हासो बहिर्मोहजनकरूपः। कबर्यां धृताः स्रजो ययेति गन्धः ॥ २८ ॥

उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डलत्वि-
ड्गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ।
राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारे-
रंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥

एवं सर्वगुणपूर्णा मुरारेरंसे स्वमालां निदधे । अग्रे रसशङ्काव्यावृत्त्यर्थं राज्ञां निरीक्षणं कृतवती वक्त्रमुन्नीय । वक्त्रस्योन्नयने हेतुः उरुकुन्तलकुण्डलत्विड्गण्डस्थलमिति । उरुकुन्तला यस्मिन्मुखे, तेन कुन्तलानां प्रतिबन्धव्यावृत्त्यर्थमुन्नयनम् । कुण्डलत्विड्युक्तगण्डस्थलमिति समदर्शने विद्युताहते इव नेत्रे कुण्डलकान्त्याघाताद् विषयदर्शने न समर्थे। अनेन प्रदर्शनार्थं मुखवर्णनापि कृता। किंच। यथा तेषां प्रतिघातकत्वं न भवति तथा दृष्टवती तदर्थमाह शिशिरहासकटाक्षमोक्षैरिति । शिशिरः सर्वतापहारी यो हासः उत्पन्न एव सर्वाह्लादकरः तत्सहिता ये कटाक्षमोक्षाः एकेन वशीकरणमपरेण हननमिति । आदौ दर्शनं न दोषाय। सर्वानेव राज्ञो निरीक्ष्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्रङ्गमित्यत्र । ननु कनकोज्ज्वलेत्यनेन मालाया रूपं वर्णितं न तु स्वस्येत्यत आहुः सा मालेति । मालायाः कनकवर्णतया स्वतुल्यत्वेन तद्रूपनिरूपणेन स्वस्यैव रूपं निरूपितमित्यर्थः ।

उन्नीयेत्यत्र । अग्र इति अन्यानदृष्ट्वा वरणे अन्यस्य स्वगुणशीलदर्शनशङ्कया मार्गे रसशङ्का स्यादतः सर्वान्निरीक्ष्य तेषां हीनत्वं बोधयन्ती भगवन्तं वृतवतीत्यर्थः ।

परितः शनकैर्दृष्टिं प्रसारयन्ती तत्र भगवन्तं दृष्ट्वा तस्य **मुरारेरंसे अनुरक्तहृदया** सती मनोमालां दत्त्वा **स्वमालां** स्वप्रतिकृतिरूपां रत्नमालां च **अंसे निदधे** ॥ २९ ॥

तन्मम वरणं सर्वसंमतं जातमिति ज्ञापयितुं तदानीमुत्सववाद्यान्याह **तावन्मृदङ्गपटहा** इति ।

> **तावन्मृदङ्गपटहाः शङ्खभेर्यानकादयः ।**
> **निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥**

पञ्चैतानि मङ्गलवाद्यानि नित्यानि । गीतवाद्यनृत्यानि वक्तव्यानीति वाद्यान्युक्त्वा नृत्यमाह **नटनर्तक्यो ननृतुरिति** । गानं चाह **गायकाश्च जगुरिति** ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवं वृते भगवतीति** ।

> **एवं वृते भगवति मयेशे नृपयूथपाः ।**
> **न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धिनो हृच्छयार्दिताः ॥ ३१ ॥**

भगवत्त्वात्सर्वसंपत्तिः ईशत्वादावश्यकः । अन्ये **नृपयूथपा** इति नृपाणां यूथपत्वं शूकरत्वं निरूपितम् । एकचरो हि सिंहः । यूथचरास्तु इति तेषां वध्यत्वं निरूपितम् । ततो **न सेहिरे** । अनेन तेषामन्तःकरणदोषो निरूपितः । **याज्ञसेनीति** विश्वासार्थं संबोधनम् । यज्ञरूपा सेना यस्य स यज्ञसेनः तस्य कन्या याज्ञसेनी । यज्ञादेवोत्पन्नेति । यतः **स्पर्धिनः** भगवता सह स्पर्धायुक्ताः । मदर्थं **हृच्छयेन** कामेना**र्दिताः** । एवमन्यकृतो दोषः स्वभावकृतश्च निरुक्तः ॥ ३१ ॥

ततो भगवता यत्कृतं तदाह **मां तावद्रथमारोप्येति** ।

> **मां तावद्रथमारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ।**
> **शार्ङ्गमुद्यम्य संनद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥**

तावता कथं निस्तार इति शङ्कां वारयितुमाह **हयरत्नचतुष्टयमिति** ।

> 'स्यमन्तकः कौस्तुभश्च स्पर्शश्चिन्तामणिस्तथा ।
> चत्वारो मणयः प्रोक्तास्तत्तुल्याः कृष्णवाजिनः' ॥

ततः **शार्ङ्गमुद्यम्य** कवचेन **सन्नद्धः आजौ** सङ्ग्रामे **चतुर्भुजः** सन् **तस्थौ**।

> 'साधनस्य च रक्षायाः क्रियायाः सर्वरूपतः ।
> कालस्यापि स्वचेष्टायाः परिग्रह इहोदितः' ॥ ३२ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

मां तावदित्यत्र । साधनस्य चेति असिश्चर्म बाणा धनुश्चेति क्रमः ।

॥ चतुस्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

विभीषिकार्थमेतत्परिगृहीतवान् न तु तेषां मारणार्थं तथा सति भूम्यर्थं मारणं न स्यात् । अत एव दारुकेण भगवत्प्रेरितेन रथो द्वारकायामेव नीत इत्याह **दारुक-श्चोदयामासेति** ।

दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।
मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥

काञ्चनोपस्करत्वेन लघुता शीघ्रगमने बन्धनाभावश्च सूचितः । **मिषतां भूभुजा-**मिति तेषामपि क्रियाशक्तिः भगवतैव चतुर्भुजत्वेन स्वीकृतेति ज्ञानशक्तिरेवावशिष्टेति । **राज्ञी**ति परिज्ञानार्थम् । किंच । ते रूपाद्याश्चर्येणैव व्यामोहिता इति ज्ञापयितुं दृष्टान्त-माह **मृगाणां मिषता**मेव सतां यथा **मृगराड्** हरतीति ॥ ३३ ॥

ये तु दूरे स्थिताः दर्शनानन्दं न प्राप्तवन्तः ते केचित् समागता इत्याह **तेऽन्व-सज्जन्तेति** ।

तेऽन्वसज्जन्त राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ।
संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥

केचन मूर्खाः दूरे स्थिताः **अन्वसज्जन्त** भगवन्तमन्वसज्जन्त । पथि नयन-निषेधं कर्तुं **पथि** प्राप्ताः । **संयत्ताः** सावधानाः । **उद्धृतेष्वासाः** धनूंषि विस्फूर्ज्य । अनेन भगवत्तुल्यता सामग्र्या निरूपिता । तथापि शब्दमात्रता तेषु । अर्थस्तु भगवत्ये-वेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **ग्रामसिंहा** इति । सिंहवाच्यतुल्यत्वेपि यथा ग्रामसिंह-सिंहयोरन्तरम् ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैरि**ति ।

ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वङ्घ्रिकंधराः ।
निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥

एकोपि **शार्ङ्गे** योजितः तस्माच् **च्युत**श्चेद्बाणौघतामापद्यते । अत एकेनैव बाणेन **कृत्तबाह्वङ्घ्रिकंधराः** षोढा छिन्ना भवन्ति । ततः **प्रधने निपेतुः** । **एके** तु **संत्यज्य दुद्रुवु**रिति प्राणमानयोश्छेदो निरूपितः ॥ ३५ ॥

ततः सभार्यस्य द्वारकाप्रवेशमाह **ततः पुरीमिति** ।

ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां
रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां
समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥

अयं विवाहः सर्वसंमत इति ज्ञापयितुं ततः यदुपुर्यामुत्सवो निरूप्यते । आदौ सर्वैव पुरी **अत्यलंकृता । रविच्छद्ध्वजपटचित्रतोरणा** रविमपि छादयन्तीति ध्वजपटाश्चित्रतोरणानि च उपरि मध्ये च शोभा निरूपिता । अलंकरणं त्वधः लेपादिना । **कुशस्थलीमिति** स्थानस्य सर्वाभेद्यत्वं निरूपितम् । दैत्यसंबन्धेन निन्दितत्वमाशङ्क्याह **दिवि भुवि चाभिसंस्तुतामिति** । गुप्ततया प्रवेशं वारयति **तरणिरिवेति** ॥ ३६ ॥

एवं स्वस्यान्तर्निर्वाहमुक्त्वा तत्र गत्वा पिता सर्वमेव विवाहयोग्यं कृतवानित्याह **पिता मे पूजयामासेति**।

पिता मे पूजयामास सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
महार्हवासोलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥

सुहृदादयो भगवदीयाः । **महार्हा** अमूल्याः **वासः**प्रभृतयः । **शय्या आसनानि परिच्छदाश्च** गृहोपकरणानि ॥ ३७ ॥

ततः पारिबर्हदानमाह **दासीभिरिति**।

दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ।
आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥

सर्वाः संपदो यासु वस्त्राभरणरूपाद्याः । भगवदर्थमेव वा अन्याः संपदः । तथा **भटेभरथवाजिनश्च** सेनाङ्गानि । अमूल्यान्यायुधानि च दत्तवान् । तत्र प्रयोजनमाह **भक्तित** इति । हेत्वन्तरं वारयति **पूर्णस्येति** ॥ ३८ ॥

कामनामाह **आत्मारामस्येति**।

आत्मारामस्य तस्येमा वयं च गृहदासिकाः ।
सर्वसङ्गनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥

सर्वमिदमस्मदुक्तं नोपपत्तिरिति स्वयमुपपत्तिं चाह आनीताः परं सर्वाः रमयति च । स्वयं त्वात्मन्येव रमते । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं प्रसिद्धिस्तस्येति । **इमा** रुक्मिण्याद्याः । **वयमिति** मुख्यतया निरूपिताः चकारादन्याश्च । सर्वा एव **गृहदासिकाः** भगवदर्थेनोपयुज्यन्त इति । इदमप्यत्यन्तदुर्लभमित्याह **सर्वसङ्गनिवृत्त्येति** । पूर्वजन्मनि सर्वसङ्गनिवृत्तिं कृत्वा तपश्च कृत्वा इमामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

महिष्यः एकभावापन्नाः रोहिणीप्रमुखाः स्ववृत्तान्तमाहुः **भौमं निहत्येति** ।

महिष्य ऊचुः—**भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा**
ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ।

निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः
पादाम्बुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥

सगणं सेवकसहितं तद्रक्षकदेवसहितं वा । युधीति न चौर्यादिना तद्वधः । ततः **तेन रुद्धा नः** अस्मान् ज्ञात्वा **निर्मुच्य पादाम्बुजं स्मरन्तीः परिणिनाये**ति संबन्धः । अथ भिन्नप्रक्रमेण **निर्मुच्ये**ति संसाराद्देहात् चिन्तातश्च मोचनं निरूपितम् । तासां निरोधहेतुमाह **क्षितिजये ये जिता राजानस्तेषां कन्या** इति । भगवतो देहेन निर्मोचनं किमाश्चर्यम् । यस्य **पादाम्बुजं संसृतिविमोक्षं** संसृतेरपि मोक्षो यस्मादिति चेद्वयं स्मरामः तदास्माकं का चिन्तेति साधनं निरूपितम् । अत एव **परिणिनाय** । स्वार्थतां वारयन्ति **य आप्तकाम** इति ॥ ४० ॥

स्वस्य कामनामाहुस्त्रिभिः **न वयमि**ति ।

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥

हे साध्वीति संबोधनं मात्सर्यकटाक्षाभावाय । **साम्राज्यं** सार्वभौमम् । **स्वाराज्य**मात्मारामता, अनेन सर्वदुःखाभावो निरूपितः । अपीति सर्वभोगा विद्यादयोपि संगृहीताः । उत पुन**र्भोज्यं** इदानीं तु भगवता सह भोज्यं कामयामह एव । **वैराज्यं** ब्रह्माण्डरूपत्वम् । **पारमेष्ठ्यं** ब्रह्माण्डाधिपत्यम् । **चे**त्यनादरे । **आनन्त्यं** मोक्षः । **हरेः पदं** सायुज्यादि ॥ ४१ ॥

एवं लोकसिद्धानि फलान्यनूद्य निषेधन्ति **कामयामह** इति ।

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तान् न कामयामहे । अग्रिमं तु **कामयामहे** । तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह **एतस्य** भगवतः **श्री**युक्तचरण**रजः** । तद्रजो वर्णयन्ति **श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्य**मिति । तर्हि यथा श्रीः स्ववक्षसि चरणस्थापनं कामयते एवं किं भवतीभिरपीति चेत् तत्राह **मूर्ध्ना वोढु**मिति । नन्वेतदसंगतं प्रतिभाति चरणश्चेन्मूर्ध्नि तिष्ठति तदा तद्रजो निरन्तरं तिष्ठति । स विषमे कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह **गदाभृत** इति । अस्मासु चेत्किंचिन्न कर्तव्यं तदा गदामवलम्ब्य स्थास्यति । इतरथा गदया समं करिष्यतीति वा भावः । स हि कठिनेपि तिष्ठतीति ज्ञापनार्थं वा यथा ब्रह्मशिलायां स्थितः ॥ ४२ ॥

ननु कामनाश्चेत्त्यक्तव्याः सर्वा एव त्यक्तव्याः किं रजःकामनया इत्याशङ्क्याह **व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ती**ति ।

व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥

तदेव सर्वोत्तममिति ज्ञातव्यं यं नीचोपि लोकः प्रसिद्धं परित्यज्य चेद्वाञ्छति। यथात्यन्तं क्षुधितः प्राप्तमपि भोजनं परित्यज्य यद्यन्यद्वाञ्छेत् तदा तद्भोजनादुत्तममित्यध्यवसेयम्। तृप्तश्चेद्वाञ्छति तदा नैवमतो नीचान्नीचमेव दृष्टान्तीकुर्वन्ति। **व्रजस्त्रियो** हि लोकोत्कृष्टं न दृष्टवत्य इति कदाचिदैन्द्रपदं वाञ्छेयुः तेपि चेत्तत्परित्यज्य रज एव **वाञ्छन्ति**। ततः **पुलिन्द्योपि** ततो नीचाः तथा **तृणवीरुधोपि** 'आसामहो चरणरेणुजुषाम्' इति वाक्ये निरूपितम्। तथा **गावोपि** वाञ्छन्ति ता एव **चारयतो** भगवतः स्वयं तुल्या अपि **गोपाः पादस्पर्शमेव वाञ्छन्ति**। कात्रोपपत्तिरिति चेत् तत्राह **महात्मन** इति। महानेवात्मा इत्थंभूतानुभाव इत्यर्थः। युक्तिस्तु पूर्वमेवोक्ता। भगवदीयशरीरं तेनैव भवतीति 'भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः' इति च॥ ४३॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चतुस्त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३४॥

श्रीकृष्णाय नमः।

पञ्चत्रिंशोध्यायः।

पञ्चत्रिंशे सात्त्विकानां फलोत्कर्षो निरूप्यते।
सन्मानसंग्रहौ चैव ऋणापाकरणं तथा ॥ १ ॥
निरुद्धानां हि लोकेस्मिन् दुर्लभं चेति रूप्यते।
तदीयत्वं फलं नान्यदिति चोक्तं समासतः ॥ २ ॥
आत्मीयानां निरोधं हि हरिरत्र करोति हि।
अतः फलं पूर्वमेव सिद्धरीत्या तु बोध्यते ॥ ३ ॥
अद्भुता भगवल्लीला निरोधः फलसूचकः।
फलं तु फलतासिद्धै किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये भगवतः स्वीयकरणलीला सर्वापि निरूपिता, दृष्टा अदृष्टा च, दृष्टा भगवत्कृतिः, अदृष्टं चरणरज इति, उभयोः संपत्तौ भगवदीयत्वं सेत्स्यति अतस्तासां स्त्रीणामत्याश्चर्यं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा भगवति स्नेहानुबन्ध आश्चर्यं च जातमित्याह श्रुत्वेति।

श्रीशुक उवाच—श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी
माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः।
कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं
सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥

द्रौपदी प्रसङ्गं परं कृतवती। उपविष्टास्तु श्रवणार्थं सर्वा एव। अतो मुख्याः नामत उच्चार्यन्ते। सुबलपुत्री गान्धारी। याज्ञसेनी द्रौपदी। माधवी सुभद्रा। अथ क्षितिपपत्न्यः इतरराजस्त्रियः। उत स्वगोप्यश्च। अथद्वयमुतेति च स्त्रीणां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पञ्चत्रिंशे कारिकासु। फलोत्कर्ष इति तदीयत्वरूपः फलोत्कर्षः। ऋषीणां सन्माननं यज्ञार्थं तेषां संग्रहणं यज्ञेन ऋणापाकरणं च निरूप्यत इत्यर्थः। पूर्वं निरूपितस्यापि तदीयत्वस्य पुनर्निरूपणे हेतुमाहुः निरुद्धानामिति। अस्मिन् लोके निरुद्धानां लौकिकैः कामैः सर्वतो बद्धानां तदीयत्वं दुर्लभमिति हेतोः प्रथमश्लोके तदीयत्वं निरूप्यते भगवत्कृपया सुलभमपि भवतीति चकारः। फलमिति तदीयत्वादन्यत्फलं नेत्यपि सूचितमित्यर्थः। आत्मीयानामिति निरोधस्य स्कन्धार्थत्वान्मुख्यत्वेन स एव विधेयो भवति अतस्तदीयत्वरूपं फलमनुवादरीत्या बोध्यत इत्यर्थः। फलसूचक इति तादृक्फलवतां निरोधकथनेन तेषु तादृक् फलवत्त्वं सूच्यत इत्यर्थः। फलं त्विति अत्र विधीयमानेन सन्मानसंग्रहऋणापाकरणरूपफलेन निरोधस्य सफलता नास्ति किंतु तदीयत्वरूपफलेनैव सफलतेत्यर्थः।

चतुर्विधत्वमुपपादयति। सात्त्विक्यो राजस्यः तामस्यो निर्गुणाश्चेति। एताः सर्वा एव **कृष्णे** परमानन्दे सर्वेषामात्मभूते सर्वदोषनिवर्तके **प्रणयः** स्नेह एव **अनुबन्धो** यासाम्। भगवत्पत्नीनां तु विवाहादिरूपो बाह्योऽपि संबन्धोऽस्ति। अस्माकं तु साक्षात्संबन्धः प्रणय एव। अतः कथं भगवदीया भविष्याम इति। कथं चेयमवस्था च भविष्यतीति **सर्वा** एव विस्मयं प्राप्ताः। **स्मेति** प्रसिद्धे। कदाचिद्विस्मयो बाह्योपि भवतीति क्रियान्तरमप्याह **अश्रुकलाकुलाक्ष्य** इति। अश्रूणां कलाभिः आकुलानि अक्षीणि यासां। कलाशब्दः शोकं वारयति। आकुलत्वं ज्ञानक्रियायाः व्यापृतत्वं बोधयति ॥ १ ॥

एवं पूर्वोक्तसाधनस्य फलाकाङ्क्षां निरूप्य भगवानेव फलमिति ज्ञापयितुं साधनानामेतच्छेषत्वं प्रतिपादयन् मुनीनामागमनमाह **इत्थं संभाषमाणास्विति**।

इत्थं संभाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु।
आययुर्मुनयस्तत्र रामकृष्णदिदृक्षया ॥ २ ॥

स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु सर्वेषामेव भगवत्संबन्धिनां भगवत्परता निरूपिता भवति। येन संमर्देपि मुनीनामागमनं न विरुध्येत। अत एव तत्र **मुनयः आययुः**। यत्रैव यस्याभीष्टं फलं तत्रैव तस्यागमनम्। अतो **रामकृष्णा**वत्र वर्तेते इति तद्**दिदृक्षया** मननेन ज्ञात्वा मननं साधनमपि परित्यज्य समागता इत्यर्थः। इदानीं बाह्यक्रिययैव प्राप्यत इति भावः ॥ २ ॥

तान् गणयति **द्वैपायन** इति त्रिभिः।

द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः।
विश्वामित्रः शतानन्दो भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥ ३ ॥
रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः।
पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥
द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथाङ्गिराः।
अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥ ५ ॥

अत्रापि सात्त्विकादिभेदाः। **गौतमान्ता** नव सात्त्विकाः। तत्रापि भेदत्रयम्। उत्तमौ द्वौ, मध्यमाः षट्, एकश्चापर इति। **रामादयो**ऽपि नव राजसाः। **रामः**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

श्रुत्वेत्यत्र। **ज्ञानक्रियाया** इति चाक्षुषज्ञानजनिका दर्शनक्रिया भगवत्येव व्यापृतेत्यर्थः।

इत्थमित्यस्याभासे एवमिति श्रुत्वा विस्मिता इत्युक्त्या पूर्वाध्यायोक्तस्य श्रवणरूपस्य **साधनस्य फलाकाङ्क्षा** निरूपितेति भावः। **साधनानामिति** मननादिसाधनवतामपि भगवद्दर्शनार्थमागमनेन साधनानां भगवच्छेषत्वं निरूपितं तेन भगवानेव फलमिति सिद्धमिति भावः।

परशुरामः स भगवानेव तथापि तच्छिष्यास्तत्स्थानीयाः । यां लीलां प्रकाशयति सा निरूप्यते । द्वितादयो बहव एव । ब्रह्मपुत्रः पुलहः । अङ्गिरसो वा विशेषणम् । एते प्रकारनिरूपकाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततो यज्जातं तदाह **तान् दृष्ट्वेति** ।

तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ।
पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान् ॥ ६ ॥

लोके तद्गुणाः प्रसिद्धा इति तेषां बुद्धिमनुसृत्य व्यवहारं वा समाश्रित्य सन्माननां कुर्वन्ति सर्व एव । **सहसोत्थायेति** । अत्रापि भेदत्रयं साधारणाः भक्ताः भगवांश्चेति । तत्र सर्व एव **प्रणेमुः** । तत्र हेतु**र्विश्ववन्दितानिति** ॥ ६ ॥

तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् ।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥

ततस्ता**नानर्चुः** । **यथा** यथावत् । **सर्व** एव । यथा वा लोकस्थाः **सर्वे** भगवन्मार्गानभिज्ञास्तथाऽभिज्ञा अप्यानर्चुरित्यर्थः । यदि भगवान् न पूजयेत् तदा द्वैविध्यमापद्येतेति **सहरामः अच्युतोऽप्यर्चयत्** । आर्चयदिति सन्धिरार्षः । अडागमाभावो वा । अर्चनाप्रकारमाह **स्वागतासनेति** ॥ ७ ॥

स्तोत्राभावे कायिकं सर्वं नटवद्भवतीति स्तुतिमाह **उवाच सुखमासीनानिति** ।

उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुब् विभुः ।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥

यतो **भगवान्** कर्तव्यं जानाति । भगवतोऽपि तादृशकथने हेतुः **धर्मगुबिति** । तावतापि न काचिरक्षतिरिति **विभुरिति** । धर्मगुप्तनुरिति पाठे धर्मरक्षार्थमेव तनुर्यस्येति । मुनिस्तोत्रादिकमपि अवतारकार्यमेवेति सूचितम् । यस्मिन् स्थाने स्तोत्रे कृते लोकप्रसिद्धिर्भवति तादृशमिदं स्थानमिति ज्ञापयितुमाह **सदसस्तस्य शृण्वत इति** । **महत इति** माहात्म्यं प्रकृतोपयोगि । **यतवाच इति** सावधानता च तथा ।

पञ्चभिर्भगवानाह स्तोत्रं तेषां महात्मनाम् ।
तन्मुखान्निर्णयं वक्तुं पूर्वपक्षोक्तिरूपतः ॥ ८ ॥

आदौ भगवान् तेषां दर्शनं स्तौति **अहो वयमिति** ।

श्रीभगवानुवाच—**अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम् ।**
देवानामपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । **वयमिति** श्लाघायाम् । **जन्मभृतो** वयमेव सफलजन्मान इत्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायां जन्मफलं जातमिति निरूपयति **लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलमिति** । जन्मफलं ज्ञानादिकमपि भवति धर्मश्च परं कार्त्स्न्येन फलम् । तस्य दुर्लभत्वमाह

देवानामपि दुःप्रापमिति । यस्माद् योगेश्वराणां दर्शनं देवानामपि दुर्लभम् । यत इन्द्रो महतापि कष्टेन बृहस्पतेर्दर्शनं न प्राप्तवान् । तदुक्तं षष्ठे ॥ ९ ॥

केवलं दर्शनस्य दुर्लभतां निरूप्य तत्संबन्धिनां सर्वेषामेव निरूपयन् अस्य फलत्वे तर्कमाह किं स्वल्पतपसामिति ।

किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥

देवादीनां महत्तपो भवत्येव । मनुष्याणामेव न भवतीति ज्ञापयितुं **नृणामित्यु**क्तम् । अल्पतपस्त्वे हेतुः **अर्चायां देवचक्षुषामिति** । अर्चा प्रतिमा आदौ जडाजडप्रकृतिः तत्रापि पामरैः कृता तादृशी स्वस्य चेतनस्य कथं देवता भवेत् । आकृतिरस्तीति चेत् तर्हि नटेन किमपराद्धं, स्थैर्यं नास्तीति चेत् तर्हि जडा आकृतिः, चैतन्यं गुणाश्च राशिद्वयं कृत्वा विचार्यताम् । किं चैतन्यं गुणाः देवता आहोस्विदाकृतिमात्रमिति विशिष्टेन सन्देहः, आकृतिरप्रयोजिका अभगवत्त्वाद् अन्यथा तद्देहाकृतिः तद्देहाकृतिश्च सर्वेष्वेव वर्तेत इति तत्परित्यज्य कुशकाशावलम्बनेन बुद्धिस्थैर्यं कुर्वाणा अल्पतपसो भवन्ति । मुनिषु तु **दर्शनं, स्पर्शनं** पादयोस्ततः **प्रश्नः**, ततो विनयः, ततः **पादार्चनम्** । एतदादि सर्वं किं भवति चेतनधर्माश्चैते ॥ १० ॥

नन्वेवं सति कथं सर्वोपि लोकः प्रवर्तेत इति चेत्तत्राह **न ह्यम्मयानि तीर्थानीति** ।

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥

तीर्थशब्देन यच्छोधकं स्वच्छं तदुच्यते, तज्जलमपि भवति, महान्तोपि भवन्ति । अतो जलमयानि किं तीर्थानि न भवन्ति भवन्त्येव अपां शोधकत्वस्य दृष्टत्वात् । परं या शुद्धिः ज्ञानरूपा महद्भिर्भवति सा न भवत्येव । तथैव **देवा अपि मृण्मयाः शिलामयाश्च** । केषांचिन्मते स्थानमेव देवः, प्रतिमा त्वप्रयोजिका । तस्मिन् स्थाने या काचित् प्रतिमा

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहो वयमित्यत्र कार्त्स्न्येन फलमिति एतादृशं फलं दर्शनमेवेत्यर्थः । **यद्योगेश्वरदर्शनं दुःप्रापं तत्कार्त्स्न्येन फलमस्माभिर्लब्धमित्यन्वयः** ।

किं स्वल्पेत्यत्राभासे केवलमिति दर्शनमात्रस्य फलत्वं **निरूप्य** योगेश्वरसंबन्धिनां स्पर्शनस्य प्रश्नप्रह्वपादार्चनादीनां **सर्वेषामेव** फलत्वं **निरूपयन्** दर्शनस्य फलत्वे **तर्कं** तादृशानां नृणां प्रतिमायां दर्शनादिकमेवंप्रकारकं किं भवतीति युक्तिमाहेत्यर्थः । व्याख्याने **स्थैर्यं नास्तीति** नटे आकृतेः स्थैर्यं नास्तीत्यर्थः । **वर्तेत इति** इति हेतोराकृतिरप्रयोजिकेति पूर्वेणान्वयः ।

स्थापिता सैव देवो भवति न त्वन्यत्र । अतो मृण्मया एव देवाः शिलामया वा यत्र स्थानं न प्रसिद्धं शिलारूपलक्षणम् । अष्टविधानां स्थिराः शिलामया एव भवन्तीति वा । तर्हि लोकप्रसिद्धं किं निन्द्यते नेत्याह ते पुनन्त्युरुकालेनेति । साधवस्तु दर्शनमात्रेणैव । नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति पूजायां शास्त्रायां मृण्मयाद्यपेक्षया साधवः पूज्याः । तीर्थगमनापेक्षया साधव एवाभिगन्तव्या इति न तु लोकसिद्धं निन्द्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया सूर्यादयः प्रत्यक्षदेवाः सन्ति त एव कथं न पूज्यन्त इति चेत् तत्राह नाग्निर्न सूर्य इति ।

नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारकाः
न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ।
उपासिता भेदकृतो हरन्त्यघं
विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥

अग्निरग्निहोत्रादिषु प्रसिद्धः । सूर्योऽप्युपासनायाम्, चन्द्रोऽपि व्रतादौ, तारका अपि ग्रहादिपूजायां ध्रुवादिरूपाः अश्विन्यादिरूपा वा, भूमिश्च विश्वंभरा उपासनादौ, तथा जलम्, तथैव हृदयाकाशः । तथैव प्राणायामरूपो वायुः श्वसनः । अथ भिन्नप्रक्रमेण वाक् सरस्वती । तथा मनश्च योगादौ 'मनोवशेऽन्ये ह्यभवंश्च देवाः' इति । एते सर्वे भगवद्बुद्ध्या पूजिताः अघं हरन्ति पापक्षयमेव कुर्वन्ति न त्वधिकम् । तत्र हेतुः भेदकृदिति । भेदमङ्गीकृत्य हि सः प्रवर्तते । यो ह्यखण्डं भिनत्ति स कथं कृतार्थो भवेत् । विपश्चितस्तु भेदं दूरीकुर्वन्ति तदाह विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवयेति । तावतैव ज्ञानोदयः सर्वपापक्षयः अनायासेन भवति 'नालं कुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता' इति वाक्यात् ॥ १२ ॥

एवं परमार्थमुक्त्वा एतद्व्यतिरिक्तान् सर्वान् एकीकृत्य निन्दति यस्यात्मबुद्धिरिति ।

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचि-
ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

कुणपे देहे । चैतन्यरहितो देहः कुणपमित्युच्यते । न हि चेतनस्य जडः आत्मा भवति । तत्र मूलविचारेणापि दोषमाह त्रिधातुक इति । वातपित्तश्लेष्मप्रकृतिकोऽयं देहः,

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नाग्निरित्यत्र एते केऽपि न पूज्याः यतोऽघमेव हरन्ति न त्वधिकं, भेदनिराकरणं कुर्वन्ति । विपश्चितस्तु मुहूर्तमात्रेण भेदं घ्नन्तीत्यन्वयः । मूले विपश्चितो घ्नन्ति भेदमित्यर्थात् ।

आत्मा चेतनप्रकृतिकः। अतोस्य देहस्य धातव एव आत्मानो भवितुमर्हन्ति न त्वात्मा। आत्मनो वायं भवति। एवमात्मबुद्धिर्भ्रान्तेति निरूप्य आत्मीयबुद्धिरपि भ्रान्तेत्याह **स्वधीः कलत्रादिष्विति**। आत्मीयास्त एव भवन्ति ये स्वस्योपकुर्वन्ति ते सन्त एव, कलत्रादयस्त्वपकुर्वन्ति। तथा भगवानेव आत्मनामात्मा सद्रूपः। **भौमे** भूविकारे **इज्यधीः** स्वदेहस्यापि भूमिजत्वात्। **तीर्थबुद्धिश्च सलिले**। एवं बुद्धिचतुष्टयं यस्य स न कर्हिचिदपि अभिज्ञेषु जनेषु मन्तव्यः किंतु मूर्खेष्वेव मन्तव्यः। किं बहुना स एव **गोर्बलीवर्दः खरो** वा। बलीवर्दानां तृणानयनार्थं खरो वा। पशुप्राया गृहस्थाः तेषां निर्वाहक इति। एवं मुनिस्तोत्रार्थं लोकप्रसिद्धाः पदार्था निन्दिताः॥ १३॥

तेषां पूर्वं भगवानेव स्तोत्रं कृतवान् वेदादिद्वारा अतो विरुद्धमुभयमपि तन्निर्णयार्थं मुनीनां संदेहो जात इत्याह **निशम्येत्थं भगवत** इति।

श्रीशुक उवाच—**निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः।**

वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः॥ १४॥

एवं **भगवतो वचो निशम्य भ्रमद्धियो** भूत्वा **तूष्णीमासन्निति** संबन्धः। ननु संदेहः कथं, भगवद्वाक्यप्रामाण्ये निश्चय एव, अन्यथा पूर्वसिद्ध एवार्थः तत्राह **अकुण्ठमेधस** इति। अकुण्ठा मेधा यस्येति को वेद केनाभिप्रायेण एवं वदतीति संदेह इत्यर्थः। ननु निश्चय एव कुतो नोत्पद्यते तत्राह **दुरन्वयमिति**। अन्वयो लोकसिद्धार्थसमर्पकः तद्विरुद्धत्वात् दुरन्वयः। अत एव **भ्रमद्धियः**॥ १४॥

ततस्तेषां निर्णयो जात इत्याह **चिरं विमृश्येति**।

चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम्।

जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम्॥ १५॥

मुनय इति मननं विचारे साधकम्। विचारितमर्थमाह **ईश्वरस्येशितव्यतामिति**। **ईश्वरस्य** सर्वसमर्थस्य **ईशितव्यता** सेवकता या सा **जनसंग्रहः**, जना एवं बुद्ध्या संगृहीता भवन्तीति। यथा स्वयं चेदेवं ब्रूयाद् अन्योऽप्येवं वदेदिति। ततो भगवद्वाक्याभिप्रायं ज्ञात्वा, **स्मयन्तो** हसन्तः **तं जगद्गुरुं** सर्वहितोपदेष्टारं प्रति किंचिदूचुः॥ १५॥

तत्र मुनयः द्वेधा निर्णयं वदन्ति किमद्य भगवान् अस्मान् व्यामोहयितुं वदति आहोस्विदन्येषामुपकाराय। यद्यस्मान्प्रति वदति तदोत्तरमुच्यत इत्याहुः **यन्माययेति**।

मुनय ऊचुः—**यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं**

विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यन्माययेत्यस्याभासे तदोत्तरमिति ईशितव्यसदृशचेष्टितस्योत्तरं कार्यमस्मदादीनामपि व्यामोहनं सिद्धमित्युच्यत इत्यर्थः।

यदीशितव्यायति गूढ ईहया
अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥

तत्त्वविदां मध्ये **उत्तमाः** साक्षात्कारतद्बोधनसमर्थाः। अनेन ज्ञानशक्तिर्निरूपिता। **विश्वसृजामधीश्वरा** इति **विश्वसृजः** कश्यपादयः ये सर्वदा विश्वं सृजन्ति तेषामपि **वयमधीश्वराः** उपदेष्टारो नियन्तारो वा तेपि वयं **विमोहिताः**। विमोहनमाहुः **यद्यस्माद्भगवान् गूढः** सन् स **ईशितव्यायति** ईशितव्यवदाचरति सेवकभावं संपादयति। **ईहया** चेष्टया। तथा चेष्टां प्रकटयति यथा लोकः ईशितव्यं जीवमेव मन्यते न त्वीशम्। एतादृशं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा आश्चर्याविष्टा आहुः **अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितमि**ति। भगवद्विचेष्टितत्वम्। तथा करणे अकरणे च हेतुरिति विचित्रता। भगवांश्चेत्किमित्येवं करोति कुतो वा न करोति इत्युभयत्रापि भगवत्त्वस्य हेतुत्वात् अनीशितृत्ववद् अल्पेशितृत्वमपि भगवति नास्ति, नापि भगवता एवं कर्तव्यमेवं न कर्तव्यमिति क्वचिन्निर्धारोऽस्ति, तस्मादलौकिकत्वात्सर्वमेव भगवच्चरित्रं विचित्रम् ॥ १६ ॥

सर्वस्यैवालौकिकत्वाय सहजमपि भगवच्चरित्रं परस्परविरुद्धमित्याह **अनीह** इति।

अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा।
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥

लोके ईहासहित एव घटादिकं सृजति मन्त्रयोगादिनापि सृजन् मानसीं क्रियामनुसंधत्ते। भगवांस्तु **अनीह** एव तत्राप्येकः। एतच्चान्येन मनसाप्याकलयितुमशक्यं तच्च बहुधा ब्रह्माण्डकोटिषु विसदृशानेव सृजतीति। तत्राप्यात्मनैवाविक्रियमाणेन एवमपि कुर्वन् तेन कर्मणा **न बध्यते** करोति च **यथा** विकृतम्। अन्यथा सा सृष्टिस्तादृशीत्येवेति नाश्चर्यं स्यात्। तदर्थमाह यथा **भौमैर्हि भूमिः, भौमैरेव** विकारैर्भूमि**र्बहुनामरूपिणी** भवति। तथा भगवान् स्वयमेव नानाविधत्वमापद्यते। अधिकृतत्वादयस्त्वधिकाः। अत एव भगवतः अनुकरणमपि विचित्रं सर्वमेवानुकरणं वा ॥ १७ ॥

एवमघटमानत्वमुपपाद्य श्रोतॄन् प्रत्युपदेशपक्षे वक्तुमुचितमिति समर्थयन्ते **अथापी**ति।

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च।
स्वलीलया वेदपथं पुरातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥

काले तत्तदवसरे **स्वजना** भक्तजनाः तेषाम**भिगुप्तये** रक्षार्थं **सत्त्वं बिभर्षि**। यद्यपि सर्वजनपालनार्थं सत्त्वं धृतमेव तथापीदं तस्मादतिरिक्तं येनावतारा जायन्ते। पूर्वमेव गुणानां भेदा निरूपिताः सच्चिदानन्दस्य, प्रकृतेः, अहङ्कारस्य, बुद्धेः, कालस्य चेति। तत्रेदं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अथापीत्यत्र गुणानां विभेदमाहुः **सच्चिदानन्दस्ये**ति। क्रमेणैतेषां धर्माः सत्त्वरज-

सत्त्वं सद्रूपस्य तेनैव च भक्ता रक्षिता भवन्ति । किंच । **खलनिग्रहाय च** । दैत्यानां नाशाय सर्वपालकं तु तेषां न नाशकं किंतु पालकमेव । चकारादन्यान्यपि भक्तिप्रवर्तनादीनि संगृह्यन्ते । तस्य सत्त्वस्य स्वरूपे स्थितस्य स्वरूपधर्मस्य कथं ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाह स्वलीलयेति । किंच । तेन सत्त्वेन **वर्णाश्रमात्मा भूत्वा पुरातनं** वेदपथं पालयसि बिभर्षि वा । रक्षार्थं हेतुः **पुरातनमिति** । नूतननिर्माणे बह्वन्यथा कर्तव्यं स्यात् । ननु वर्णाश्रमात्मा पुरुषः 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः तत्राह **भवानेव पुरुषः**, यतः **परः** । अनेन ब्राह्मणानां त्वद्रूपत्वात् स्वस्य स्वयं सर्वं भवतीति वचनं समर्थितम् ॥ १८ ॥

एवं साधारण्येन वर्णाश्रमाणामुक्त्वा ब्राह्मणे विशेषमाहुः **ब्रह्म ते हृदयमिति** ।

ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । **ते हृदयम**न्तरङ्गा शक्तिः । ताश्च शक्तयस्त्रिविधा भवन्तीति विशेषमाह **शुक्लमिति** । तस्य माहात्म्यमाह **तपःस्वाध्यायसंयमैः** तदङ्गैः कृत्वा । **यत्र** शुक्ले हृदये **सद्भिव्यक्तं** सद्रूपं ब्रह्म अभिव्यक्तं भवति । **अव्यक्तं च** जगत्कारणभूतं अक्षरात्मकम् । चकारादात्मस्वरूपं च । **ततः परं** पुरुषोत्तममानन्दरूपं वा । तपो वानप्रस्थे, स्वाध्यायो ब्रह्मचर्ये, संयमः पारमहंस्ये, आश्रमत्रय एव सदाद्यभिव्यक्तिरिति नियमः सूचितः ॥ १९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह **तस्माद्ब्रह्मकुलमिति** ।

तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोने त्वमात्मनः ।
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥

त्वं ब्रह्मकुलं सभाजयसि तत्रैको हेतुः **सद्धामेति** । सदादीनां धाम स्थानम् । यदुक्तं यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमिति । धाम स्फूर्तिराश्रयो वा । ब्रह्मन्निति संबोधनं तद्रूपतया हेत्वन्तरमात्मानमेव पालयसीति । पुनरन्यं हेतुमाह **शास्त्रयोन इति** । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणं वेदा उत्पादितास्तेषामाधारो ब्राह्मण एवेति तद्रक्षा

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटेरः ।

स्तमांसि प्रकृतेर्गुणाः, गुणावतारैस्तत्तत्कार्यार्थं गृहीताः । अहंकारस्य गुणाः, मनस इन्द्रियाणां भूतानां चोत्पत्तिहेतवः । बुद्धेर्गुणाः 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' इत्यत्रोक्ताः । कालस्य गुणा, गुणावतारेषु प्रसिद्धाः । नन्विति वर्णात्मत्वं 'ब्रह्माननम्' इत्यादावुक्तम् । आश्रमात्मत्वं 'गृहाश्रमो जघनतः' इत्यत्रोक्तं स एव वेदपथपालको भवति स तु पुरुष एवेत्यर्थः ।

ब्रह्म न इत्यत्र त्रयधेति वर्णरूपाः शक्तयः शुक्लोहितकृष्णभेदेन त्रिविधाः तत्र ब्रह्मणः सात्त्विकत्वाच्छुक्लत्वम् । क्षत्रस्य राजसत्वाद्वैश्यस्य रजःप्रधानत्वाल्लोहितत्वम् । शूद्रस्य तामसत्वात्कृष्णत्वम् । अत एव 'अङ्गिरश्रितकृष्णवर्णः' इत्यत्र शूद्रस्य कृष्णवर्णत्वमुक्तम् ।

कर्तव्येत्यर्थः । **शास्त्रयोनेरात्मन** इति वा । तथा सति साधनफले निरूपिते, शास्त्रं साधनमात्मा फलमिति । किंच । तस्मात् **ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान्** । यद्यप्येतत्सर्वमन्यथा भवति तथापि त्वं ब्राह्मणानां हितकार्येव ॥ २० ॥

एवं ब्राह्मणानां भगवतो हितकारित्वं ज्ञात्वा संतुष्टाः सन्तः स्वरक्षकनिधिरद्य प्राप्त इति स्वकृतकृत्यतामाहुः **अद्य नो जन्मसाफल्य**मिति ।

अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ।
त्वया संगम्य सद्गत्य यदन्तः श्रेयसां परः ॥ २१ ॥

सज्जन्म ऋषिवंशे तस्य च फलं ब्रह्मप्राप्तिः साद्य संपन्नेति । **विद्याः** सर्वाः तासां फलं सर्वज्ञता तदितराभिज्ञत्वं पूर्वमपि सिद्धम् भगवल्लीलापरिज्ञानं तु न जातमिति । तदद्य जातमिति **विद्यायाः** फलं, तपसा हि परंज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजं साक्षात्करोति तच्चाद्यैव जातमिति सर्वथा कृतार्थता । अनघेति संबोधनपाठे न विद्यते अघं यस्मादिति । हे सर्वपापनिवारकेति फलान्तरमपि सूचितम् । अपहतपाप्मत्वेन वा अस्मत्संबन्धेन वा न काचित् क्षतिरिति । अत एव **त्वया संगम्य** जन्मसाफल्यादिकं जातम् । कथंभूतेन त्वया **सद्गत्य** सतां गतिः प्राप्यफलम् । स्वरूपस्यैव फलत्वमविकृतत्वं च ज्ञापयितुं स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगः । साफल्यं साधयन्ति **यदन्तः श्रेयसां पर** इति । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रेयसामन्तः परिसमाप्तिः **परः** एतदेव । न ह्यस्मादन्यच्छ्रेयोऽस्तीति ॥ २१ ॥

एवं साक्षान्निर्दोषपूर्णगुणत्वं भगवतो निरूप्य श्रद्धातिशयात्तं नमस्यन्ति **नमस्तस्मै भगवत** इति ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥

स एव कृष्ण इति **कृष्णाय** । ननु ब्रह्मवादे सर्व एव साक्षाद्भगवान् को विशेष इति चेत् तत्राह **अकुण्ठमेधस** इति । न **कुण्ठा मेधा** यस्येति । अन्यत्र रूपान्तरभावे मेधाया अपगमोऽस्ति पश्चात् प्रलापयौ योजितपटवत् वैलक्षण्यं भवति । भगवति तन्नास्तीति अकुण्ठत्वं नैतज्जीवेषु भवतीति साक्षादविकृतब्रह्मत्वमित्यर्थः । नन्वेवं चेत् कथं सर्वे न विदुः तत्र हेतुमाहुः **स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्न** इति । स्वस्य साधनत्वेन स्वीकृतया मायया आच्छन्नो महिमा यस्येति । मायापिहितदृष्टयो भगवन्माहात्म्यं न पश्यन्तीत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अद्येत्यत्र स्वरूपस्यैवेति स्त्रिया मोदकत्वात् तत्स्वरूपस्यैव फलत्वं पुंस्येवेन्द्रियादिविकारा जायन्ते न तु स्त्रियामतोऽविकृतत्वं चेत्यर्थः ।

विषयाच्छादनं स्वार्थं चेतने नोपपद्यते।
अन्यार्थमेव तद्युक्तमात्मस्थे विषयेऽपि च।

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः आत्मानमेव प्रति कथं तिरोधानमिति चेत् तत्राह **परमात्मन** इति। यथा गङ्गातदधिष्ठातृदेवतयोरन्तरमेवमात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यम्। यथा जले दृष्टेपि गङ्गादेवता न दृष्टा भवति जलाच्च तिरोधत्ते तद्वदित्यर्थः॥ २२॥

अत एव न केपि जानन्तीत्याह **न यं विदन्तीति**।

न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः।
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम्॥ २३॥

अमी विद्यमाना **भूपाः** यदि जानीयुस्तदा नैवं व्यवहारं कुर्युरिति। तेषां सङ्गो नास्तीति न वक्तव्यं यत **एकारामाः**। चकाराज्जन्मप्रभृति सर्वाः क्रियाः एकत्रेति निरूपितम्। **वृष्णयश्च** तथात्वेन प्रसिद्धाः। तथापि न **विदन्ति**। तत्र हेतुं स्मारयन्ति **मायाजवनिकाच्छन्न**मिति। पुत्रोयं भ्राता पितेत्यादिबुद्धिहेतुभूतया मायया नाट्ये आवश्यकरूपया जवनिकया आच्छन्नम्। ननु ते हीनाः स्वभावत एव भगवन्तं न ज्ञास्यन्ति किमाच्छादनेनेति चेत् तत्राह **आत्मान**मिति। अनेन तेषां संसारोपि न भवेदिति लीलाबाधोपि निरूपितः। किंच। कालोयं यद्यात्मानं ज्ञापयेत् तदा ते मारिता न भवेयुरिति। किंच। **ईश्वरोऽयम्**। ईश्वरास्तु गुप्ता एव तिष्ठन्तीति॥ २३॥

नन्वात्मत्वे व्यवधानाभावात् कथमेते न ज्ञातवन्तस्तत्राह **यथा शयान** इति।

यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक्।
नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परम्॥ २४॥

यथा निद्रा आत्मज्ञाने व्यवधायिका तथा अविद्या माया वा भगवदीया तेषामात्माज्ञाने हेतुरिति वक्तुं मायाजवनिकाच्छन्नत्वेन निरूपितमपि प्रकारभेदेन निरूपयितुमिदमुच्यते। **यथा शयानः पुरुष आत्मानं नाममात्रेन्द्रियेष्वेव आभातं वेद न** तु ततः **परम्**। तत्र हेतुः **गुणतत्त्वदृ**गिति। गुणेषु स्वप्नप्रतिभातविषयेषु तत्त्वदृक् परमार्थबुद्धिः। यदि जानीयादेते अपरमार्थाः इदानीमनुभूयमानदेहक्रियासहिताः तदा जाग्रदवस्थमात्मानं जानीयादेव। नन्वात्मानुभवस्तत्राप्यस्तीति चेत् सत्यम्। तथापि **नाम** तदानींतनं देवदत्तादिरूपं, **मात्रा** विषयाः, **इन्द्रियाणि** च तेष्वेव **आभातः**।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नमस्तस्मै इत्यत्र ननु स्वनिष्ठमहिम्न आच्छादनं स्वशक्त्या कथं भवतीत्यत आहुः **विषयाच्छादन**मिति। चेतने पुरुषे स्वार्थं विषयाच्छादनं नोपपद्यते। अन्यार्थमेवात्मस्थेपि विषये आच्छादनं युक्तमिति चेतनो भगवान् स्वशक्त्या स्वमहिम्न आच्छादनं स्वं प्रति न करोति किं तु अन्यं प्रति येनान्यस्य माहात्म्यज्ञानं न भवतीत्यर्थः।

त एव अहंतया गृहीता इति आत्माभासप्रतीतिरेव न त्वात्मप्रतीतिरित्यर्थः। उभयं निषेधयन्ति **न वेद रहितं परमिति**। पूर्वोक्तनामादिरहितं तदवस्थातोऽपि च **परं न वेद** ॥ २४ ॥

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति **एवं त्वाऽयमिति**।

एवं त्वाऽयं जनो ब्रह्मन् नाममात्रेन्द्रियेहया।
मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात्॥ २५॥

यथा स्वप्नसंघातस्थायं संघात आत्मा तथास्य भगवान्। अत एव भगवतः अज्ञानं न च वक्तव्यं स्वप्ने अयं देहो न स्थितः ततो वैलक्षण्यमिति। तर्हि क्व गतः तत्रैवाधारे तस्य प्रपञ्चस्योत्पन्नत्वात् अन्यथा तच्चालने तदपगमो न स्यात्। तथापि न स पृथग्भासते इति चेत्तस्य परिच्छिन्नत्वात् तत्स्थानीयमन्यच्च स्वीकृतवानिति। असमर्थत्वात्तस्याभानम्। भगवतस्तु व्यापकत्वात् सर्वसमर्थत्वात् पृथगप्याभानमेतावान् विशेषः। अज्ञानं तु तुल्यमेव तदाह **नाममात्रेन्द्रियेहया** नाममात्रेन्द्रियेषु चलनादन्यथाबुद्धिकारिण्या आत्मबुद्धिमुत्पादयन्त्या विशेषेण **भ्रमच्चित्तः** त्वा परमार्थत आत्मानं **न वेद**। अनेनात्मपरमात्मभावभेदानङ्गीकारेऽपि भगवदज्ञानं समर्थितम्। नन्वनादिसिद्धत्वात्संसारस्य गुरुशास्त्रतपोभिः कदाचिद्भगवदनुभवः संभवति आत्मानुभवो वा। तत इदानीं भगवन्तं दृष्ट्वा सोयमिति कथं न प्रतीतिस्तत्राह **स्मृत्युपप्लवादिति**। जन्ममरणादिना स्मृतिनाशात्॥ २५॥

तादृशोयमद्य दृष्ट इति स्वकृतार्थतामनूद्य कृपां प्रार्थयन्ते **तस्याद्येति**।

तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्ष
तीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः।
उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा
आपुर्भवद्गतिमथोनुगृहाण भक्तान्॥ २६॥

यः कदाचिदपि नोपलब्धः यः फलं सर्वं च स दृष्ट एव। तत्रापि यथा सर्वदा दर्शनं भवति तेनोपायेन सहितो दृष्ट इति ज्ञापनार्थं **तस्याङ्घ्रिं ददृशिमे**त्युक्तम्। चरणस्य सर्वदा साक्षात्कारहेतुत्वे प्रकारमाह **अघौघमर्ष**मित्यादित्रिभिर्विशेषणैः। मलापकर्षणं पूर्वं शुद्ध्यादिगुणयोजनम्। ततश्च फलरूपं च योगसाधनभावितम्। अघौघस्य पापसमूहस्य मर्षं मृषात्वं यस्मात्, मर्षणं शोधनं वा। किंच। **तीर्थास्पदं** गङ्गादीनामुत्पत्तिस्थानं ततो योगसिद्धैर्हृदि फलत्वेन कृतं, एतादृशं चेत् प्राप्ताः तदा क्रमेण हृदि स्थितो भविष्यतीति तेनाग्रे सर्वं सेत्स्यतीति स्वभाग्याभिनन्दनम्। ननु कथमग्रे भवन्तो मुक्ता भविष्यन्तीति चेत्तं प्रकारमाहुः **उत्सिक्तेति**। उत्सिक्ता या भक्तिः मर्यादामुल्लङ्घ्य अधिका जाता तया कृत्वा **उपहृता** भगवते समर्पिता **आशयजीवकोशाः**

अन्तःकरणात्मसंघाताः यैः। संघातादात्मा तदुपाधिश्च पृथक्कृत्य निरूपितौ आन्तरत्वज्ञापनाय। आशय एव वा जीवकोशः एवमुपाधिसमर्पणे केवला वयं **भगवद्गतिमापुः।** 'आशंसायां भूतवच्च' इति प्राप्स्याम इति लृटि प्रयोक्तव्ये लिट्प्रयोगः। अथ अस्मा त्त्वदीया एवेति **भक्तान् अस्मान् अनुगृहाण** आत्मसात्कुर्विति प्रार्थना ॥ २६ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तूष्णीमेवाङ्गीकारे कृतार्थत्वं ज्ञात्वा गन्तुमारेभिर इत्याह **इत्यनुज्ञाप्येति।**

श्रीशुक उवाच—**इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम्।**
राजर्षे स्वाश्रमान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥

दाशार्हं सेवकप्रियं ततो भक्तैरप्यनुज्ञाता इत्याह **धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरमिति।** वृद्धभक्तौ निरूपितौ। विश्वासार्थं संबोधनम्। ततः **स्वाश्रमान् गन्तुं मनो दधिरे ॥ २७ ॥**

एवं निवृत्तिपराणां फलसिद्धिमुक्त्वा प्रवृत्तिपराणामपि फलसिद्ध्यर्थं प्रक्रियान्तरमारभते **तद्वीक्ष्येति।**

तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः।
प्रणम्य चोपसंगम्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥ २८ ॥

वसुदेवो हि तानुत्कृष्टान् जानाति अतः स्वकृतार्थत्वाय तान् प्रष्टुं यतते। अतस्तानुपव्रज्य। तस्यैवं स्वनिस्तारार्थं यत्ने पूर्वसिद्धं हेतुमाह **महायशा** इति। महद् यशो यस्येति कथनार्थं दृष्टमप्युपायं कृतवानित्याह **प्रणम्येति।** चकारात्स्तोत्रमपि कृत्वा। **उपसंगम्य** निकटे समागत्य। **सुयन्त्रितः** सन् वक्ष्यमाणमिदं **बभाषे।** सन्धिरार्षः ॥ २८ ॥

विज्ञापनामाह **नमो वः सर्वदेवेभ्य** इति।

वसुदेव उवाच—**नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ।**
कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

यद्यप्येते ऋषयः तथापि सर्वे देवा येष्विति 'यावतीर्वै देवताः' इत्यादिश्रुतेः सर्वदेवत्वम्। अनेन देवा भवदधीना इति स्तुतिरप्युक्ता। हे **ऋषयः** अलौकिकद्रष्टारः अतो मत्स्वरूपं जानन्तीति विज्ञापितम् **श्रोतुमर्हथ।** तदेवाहुः **कर्मणा कर्मनिर्हार इति।** अयमाशयः। ज्ञानेन कर्मनाशः सुप्रसिद्धः 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इति वाक्यात्। कर्म तु सजातीयं न व्यावर्तयति। यद्यपि प्रायश्चित्ते कर्मनाशकत्वं निरूपितं तथापि न तत्कर्म। अकर्म कर्म नाशयति विपरीतं वा। निषिद्धं विधिबलाद्विहितं नाशयति यथा प्रायश्चित्तं यथा वा नखाम्बु पूर्वपुण्यं नाशयति तथापि सजातीयस्य न सजातीयनाशकत्वम्। नखादिषु नखाम्बुप्रभृतिषु कर्मनाशः अधर्मजननद्वारा तेन स नाशः दुःखमेव

संपादयति न संसारनिवृत्तिम् । अन्यथा महान्तो ज्ञानवत्तत्रापि यतेरन् । अतस्तादृशी कर्मनिवृत्तिरपेक्ष्यते यस्यां जातायां संसार एव निवर्तते । यदि संसारनिवृत्तिमेव प्रार्थयेत् तदा ज्ञानादिकमेवोपदिशेयुः । ज्ञानं तु न गृहस्थस्येति मन्यते 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति वाक्यात् । अतः कर्मणैव केनचित्प्रकारेण कृतेन यथा संसारहेतुभूतकर्मनाशः तथा वक्तव्यमित्याह **नस्तदुच्यतामिति** । अत्र पुनः ऋषीणां पूर्ववत्संदेह उत्पन्नः । यथा भगवान् ईश्वरः सन् विपरीतवाक्यमुक्तवान् । तस्य च भावो यथाकथंचिद्वर्णितः । एवं वसुदेवोपि मुक्त एव सिद्धसमस्तपुरुषार्थ एव विपरीतवत् पूर्वं कर्मनिर्हारं पृच्छति । केनाभिप्रायेणेति किमस्मज्ज्ञानं परीक्ष्यते आहोस्विदन्यथेति ॥ २९ ॥

एवं ऋषीणां संदेहं ज्ञात्वा नारदः स्वयमाह **नापि चित्रमिदं विप्रा** *इति ।*

नापि चित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ।
कृष्णं मत्वार्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥

इदं वसुदेववाक्यं, **नापि चित्रम्** । **अपि**शब्दाद्गम्भीरार्थमपि न । **विप्राः** इति भवन्तः पूरका इति स्वपूर्त्यर्थमेव तदाह **बुभुत्सयेति** । ननु बुभुत्सामात्रं चेत्प्रयोजनं तदा कृष्णः किं न पृष्ट इति चेत् तत्राह **कृष्णं मत्वार्भकं यन्न** इति । स्वोत्पन्नः स्वाज्ञातं कथं ज्ञास्यतीति । किंच । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन वसुदेवदृष्टौ बालक एव प्रतिभाति । अत एव **नोऽस्मान्** स्थूलान् पण्डितानिति ज्ञात्वा **पृच्छति** ॥ ३० ॥

ननु जानाति भगवान् सर्वेश्वर इति तत्राह **संनिकर्षोत्र मर्त्यानामिति** ।

संनिकर्षोत्र मर्त्यानामनादरणकारणम् ।
गाङ्गं हित्वा यथान्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥ ३१ ॥

अनादरे **संनिकर्ष** एव कारणम् । **मर्त्यानामिति** । मरणधर्माणः ते जानन्ति सर्व एव मर्त्याः को विशेष इति । आत्मवत्सर्वदर्शनादनादरः । असंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह **गाङ्गं हित्वेति** । **तत्रत्यो** जनः गङ्गातीरस्थः । **शुद्धय** इति गङ्गातीरे संमर्दे स्नातः अशुद्धोऽहं जातः गृहे स्नास्यामीति मत्वा यथा पुनः गृहे स्नाति तदुक्तं **शुद्धय** इति, स हि गङ्गाजलमपि जलत्वेनैव मन्यते न तु तन्माहात्म्यं वेद ॥ ३१ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमो च इत्यत्र **तथापि तत्कर्मेति** । तत्प्रायश्चित्तरूपं कर्म कर्तृ स्वयमकर्मरूपं सत् **निषिद्धं कर्म न नाशयति** किं तु स्वयं कर्मरूपमेव, तथा च कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वात् कर्मान्तरमुत्पद्यत एवेत्यर्थः । **विपरीतं** चेति नाश्यं कर्म अकर्मरूपं कृत्वा न नाशयति किं तु तत्फलभोगे विलम्बं संपादयति, तथा च कर्मनिर्हारो न जात इत्यर्थः । **निषिद्धमिति** विहितं प्रायश्चित्तरूपं कर्म कर्तृ निषिद्धं नाशयतीत्यर्थः ।

स्वयं भगवन्माहात्म्यमाह **यस्यानुभूतिरिति।**

यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै।
स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥ ३२ ॥

ऋषयस्तु शास्त्रादिना संजातज्ञानाः तथापि छिन्नयोजितपटवत् न तज्ज्ञानमुत्कृष्टं भगवतस्तु ज्ञानस्य न कदाचिदपि विच्छेदः। तमेवाह **कालेन** प्रलयेन। **यस्यानुभूति**-रनुभवः। **न रिष्यति** न नश्यति। प्रलयमध्येऽपि नाशसंभवात् तानपि हेतून् निषेधति **लयोत्पत्त्यादिनेति।** यदा प्राणी म्रियते तदा पूर्वानुभवो नश्यति, यदापि उत्पद्यते तदापि लोकान्तरानुभवो नश्यति। एवं महाव्याध्यपस्मारादिनापि पूर्वानुभवनाशः तदेकमपि भगवति न संभवति। कदाचित्स्वतोऽप्यनुभवो नश्यति यदा संस्कारं नोत्पादयति। कार्यकारणयोरभेदात् एवं वचनम्। **अन्यस्मात्** द्रव्यान्तरशापादिना। चकारात्कालविलम्बेन विरोधज्ञानाविर्भावेन च। **गुणतो** रजस्तमःप्रादुर्भावात्। अनुक्तपरिग्रहार्थं **न कुतश्चनेति ॥ ३२ ॥**

एवं भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा तन्न जानातीति वसुदेवदोषमाह **तं क्लेशेति।**

तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहै-
रव्याकृतानुभवमीश्वरमद्वितीयम्।
प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो
मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥

तं प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढं प्राणादिभिर्वशीकृतं जीवं **मन्येत।** स हि अध्यासं कारणत्वेन न जानाति किंतु पदार्थसंबन्धमात्रम्। यथा कारागारे बद्धोपि बन्धकोपि ईश्वरोऽपि तिष्ठति, भ्रान्तः सर्वांस्तुल्यानेव मन्यते। भगवतः देहाद्यध्यासहेतुर्नास्तीति वक्तुं दोषाभावगुणानाह **क्लेशेति।** शास्त्रान्तरसिद्धाः 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इति अत्र तु संसारदुःखानुभव एव क्लेशः तत्साधकं कर्म, मतान्तरे तु तत्साध्यं, तस्य 'परिपाकः जात्यायुर्भोगाः' देहसंबन्धो वा। तत्र यो गुणप्रवाहः उत्पत्तिस्थितिप्रलयपरंपरा। अज्ञानमारभ्य संसारप्रवाहपर्यन्तं निरूपितम्। एतैः सर्वैरपि **अव्याकृतः अनुभवो** यस्य विशेषेण आ सर्वतः करणं व्याकरणं स्वाधीनकरणं स्वरूपनाशनमिति यावत्। अनुभवोऽत्र स्वरूपं, ज्ञाननाशाभावः पूर्वमेव निरूपित इति तस्यैव वा

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तं क्लेशेत्यत्र **अविद्यास्मितेति।** अस्मि इति अहमर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। **अस्मिता** अहंतेत्यर्थः। **तत्साध्यमिति** अविद्यादिक्लेशपञ्चकसाध्यमित्यर्थः। **जात्यायुरिति** जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, **आयुः** शतवर्षादिः, **भोगश्चैते** कर्मपरिपाकरूपा इत्यर्थः, तच्चेति सतीति शेषः।

अनुवादः । अनाशे हेतुः **ईश्वरमिति** । नहीश्वरानुभवं कश्चिन्नाशयितुं शक्नोति । तादृशोन्यस्ततोऽप्यधिकः नाशयेदिति चेत् तत्राह **अद्वितीयमिति** । असमोर्ध्वमित्यर्थः । एतादृशमपि प्राणेन्द्रियान्तःकरणदेहैः स्वविभूतिभिः आधिदैविकैः आनन्दमयैः स्वयमेव वा तथाभूत इति स्वरूपभूतैर्वा तैरुपगूढं लीलार्थमावेष्टितमन्यो भ्रान्तोस्मदादिजीवः स्वतुल्यं मन्येत । कीदृशं मन्यत इति शङ्कायामाह **सूर्यमिवेति** । यथा सूर्यं मन्यन्ते मेघैराच्छन्नं हिमेन निष्प्रभं **उपरागेण** ग्रस्तमिति तथा अविद्यया ग्रस्तं तृष्णादिना निष्प्रभं शरीरेण छन्नमिति । वस्तुतस्तु मेघादिभिः संबन्ध एव सूर्यस्य नास्ति बहुव्यवधानात् । तथाप्यन्यो वस्तुतो नाविद्याभिः ग्रस्तादिः । कुतो वा भगवान् भविष्यति भगवतस्तु प्रकार उक्त एव ॥ ३३ ॥

एवं तस्य भ्रान्तत्वमुक्त्वा तादृशं स्वनिस्तारार्थं सत्यमेव प्रार्थयत इति समर्थिते निःशङ्काः सन्तः उत्तरं दातुं प्रवृत्ता इत्याह **अथोचुरिति** ।

अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिम् ।
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥

मुनित्वात् ज्ञानम् । **राजन्निति** सावधानार्थं संबोधनम् । **आभाष्येति** हे वसुदेव सावधानं शृण्वित्युक्त्वा । यतोऽयम**ानकदुन्दुभिर्महान्** । **सर्वेषां शृण्वतामिति** । अनेन तेषां कथने उत्साहः सूचितः । **तथैवाच्युतरामयोरिति** । युक्तिपूर्वकं सर्वसिद्धान्ताविरुद्धं भगवान् शृणोतीति निरूपयिष्यन्तीति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

कर्मनिर्हारप्रकारमाहुः **कर्मणेति** सप्तभिः ।

कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः ।
यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥

आदौ प्रकारमाहुः । **कर्मणा कर्मनिर्हारः** । एष अग्रे वक्ष्यमाणः सर्वैरेव सिद्धान्तिभिः **साधु निरूपित** इति प्रमाणम् । स कः प्रकार इत्याकाङ्क्षायामाह **यच्छ्रद्धयेति** । श्रद्धा सर्वाङ्गं **विष्णुं यजेदिति** कर्मनिर्हारकं कर्म तत्र विष्णुशब्दः इन्द्रियाधिष्ठातृपरोपीति गुरुब्राह्मणादिचरणपूजयापि परंपरया विष्णुयागो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—**सर्वयज्ञेश्वरमिति** । सर्वयज्ञानामीश्वरो विष्णुरत्राभिप्रेतः यो यज्ञवराहरूपेणाविर्भूतः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इति द्वितीयान्तवाच्यो यज्ञोऽत्राभिप्रेतः । स तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथान्योपीति सूर्यादन्योऽस्मदादिरपि मेघादिभिः सूर्य इवाविद्यादिभिर्वस्तुतो न ग्रस्तादिः अविद्यादिना न ग्रस्तः तृष्णादिना न निष्प्रभः शरीरेण न छन्नः आत्मनो निर्लेपत्वात् तत्र भगवान् कुतो वा ग्रस्तो निष्प्रभच्छन्नो वा भविष्यतीत्यर्थः ।

कर्मणेत्यत्र ईश्वरपदेनेति सर्वयज्ञानां तृतीयान्तानामीश्वरो नियोगकर्ता तृतीयान्तयज्ञविधायको द्वितीयान्तयज्ञरूप इत्

यज्ञैरेवेष्टो भवतीत्याह मखैरिति । ईश्वरपदेन यज्ञेष्वेव भगवतो नियोग इति भगवदाज्ञापरिपालनमिति प्रमाणमपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

ननु परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे निरूपितः उत्सवाश्च । ततो वैष्णवमार्गं परित्यज्य कथं श्रौत एव मार्गो निरूपित इति चेत् तत्राह **वित्तस्येति** ।

वित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्मसुखावहः ॥ ३६ ॥

अयं प्रकारो विद्यमाने वित्ते कविभिर्निरूपितः । वैष्णवमार्गस्तु प्रायेणाकिंचनाधिकृत एव योस्माभिर्निरूपितो यागादिरूपः स तु वित्तस्यैवोपशमजनकः । शरीरं तु तद्द्वारा उपयुज्यते । एषा युक्तिरप्रमाणमिति चेत् तत्राह **कविभिः शास्त्रचक्षुषेति** । कर्तुः साधनस्य चोत्कर्षो निरूपितः । किंच । अयं सुगमो योगः । शरीरक्लेशापेक्षया बहिरङ्गत्वात् । किंच । अयमस्माभिर्धर्मो निरूपितः । न तु भक्तिः । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति श्रुतेः । एतस्य कर्मनाशकत्वमग्रे वक्तव्यम् । धर्मत्वे किं स्यादित्याशङ्कायामाह **आत्मसुखावह** इति । आत्मसुखमावहतीति, एतस्य कर्मनिर्हारकत्वं प्रतिज्ञातमिति । आत्मसुखजनकत्वमधिकमित्यधिकं ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

नन्वन्येष्वपि मार्गेषु विद्यमानेषु कथमयं निरुक्त इति चेत् तत्राह **अयं स्वस्त्ययनः पन्था** इति ।

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषम् ॥ ३७ ॥

गृहस्थस्यायमेव मार्गः **स्वस्त्ययनः** अन्ये तु सर्वे एव मार्गा गार्हस्थ्यभञ्जकाः । 'यदनुचरितलीला' इत्यादिषु निरूपिताः । अतोयमेव मार्गो गृहस्थं गृहे स्थापयति । किंच । द्विजातिमात्रस्यात्राधिकारः अन्यत्र त्वन्यदपि बीजसंस्कारादिकमधिकारिविशेषणं मृग्यते । एवं साधयित्वा निश्चितं विशिष्टमनुवदति **यच्छ्रद्धयेति** । आप्तेन स्वयं प्राप्तेन, वित्तेन अनाशकेन हितकर्त्रा, शुक्लेन सन्मार्गप्राप्तेन, पूरुषं यज्ञपूरुषं श्रद्धया यजेत इति यत् **अयमेव पन्था** इति संबन्धः ॥ ३७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वित्तस्येत्यत्र । अन्यापेक्षयेति चित्तवृत्तिरोधो मुख्ययोगः तत्र चित्तक्लेशापेक्षया शरीरक्लेशरूपो योगो बहिरङ्गत्वात्सुगम इत्यर्थः ।

अयं स्वस्त्ययन इत्यत्र **बीजसंस्कारादिकमिति** । ज्ञाने पञ्चाग्निविद्यासाधितो देहो भक्तावलौकिकदेहो मृग्यत इत्यर्थः । **अनाशकेनेति** 'रयिरिति मनुष्याः' 'तद्धैतान् भूतानि' इतिश्रुतेः वित्तपदेन रक्षकत्वं हितकर्तृत्वं चोच्यत इत्यर्थः ।

नन्वेतस्य कर्मनिर्हारकत्वं कथं तत्राह **वित्तेषणामिति** ।

वित्तेषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतेषणाम् ।
आत्मलोकेषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ॥
ग्रामे त्यक्तेषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ३८ ॥

ईषणात्रयपरित्यागः कर्मबन्धाभावज्ञापकः । कर्माणि हि ईषणाद्वारैव बध्नन्ति । ईषणाभावे तु कर्माभावः सिद्ध एव । लोके ईषणात्रयं **वित्तेषणा दारेषणा लोकेषणेति** त्रयाणां परित्यागप्रकार उच्यते **वित्तेषणां यज्ञदानैरिति** । यस्य वित्ते महतीच्छा भवति तेन वित्तोपार्जनं कृत्वा यज्ञदानानि कर्तव्यानि ततो वित्तस्य बहुधा व्यवहृतत्वात् तदिच्छा निवर्तते । अदृष्टद्वारापि तद्यज्ञदानादिकमन्तःकरणशुद्धिमुत्पाद्य निवर्तयतीत्यवगन्तव्यम् । ततो **दारसुतेषणा** गृहस्थाश्रमैर्दूरीकर्तव्या । गार्हस्थ्ये तासां संव्यवहारो बहुधा भवतीति दारसुतानां व्यवहृतत्वात् तदिच्छापि निवर्तते । **आत्मनां लोकानां** स्वर्गादिलोकानामी**षणा देव कालेन** देवैः सह क्रीडया **बुधः** पण्डित एव **विसृजेत्** । तत्र वैराग्यस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात्, अत एव वेदे स्वर्गार्थमेव यज्ञा निरुक्ताः । अन्यत्तु द्वयं प्रसङ्गादेव सेत्स्यति । स्त्रीवित्तव्यतिरेकेण यज्ञाभावात्, अत एव स्त्रीणामधिकारशरीरे प्रवेश उक्तः । धनस्य च क्रियायाम् । अन्यथा मानसा एव यज्ञा वेदे उक्ताः स्युः । अन्यथा 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद्' इति वाक्याद् द्रव्ययज्ञानामधमत्वे तत्प्रतिपाद्यो वेदो विरुध्येत । इदमेव वेदस्य तात्पर्यं मन्यन्ते मुनयः अत एवात्मसुखावहो धर्म इति स्वर्गात्मकयज्ञार्थमेव यागाः कर्तव्या इति यथाश्रुतैव श्रुतिः समर्थिता । अत एवाश्रमधर्माणामपि विधिरिति वक्तुं गार्हस्थ्यविधेरेतदेव प्रयोजनमित्याह **ग्रामे त्यक्तेषणाः सर्व इति** । ग्राम एव स्थित्वा ईषणाविनिर्मोकः कर्तव्यः । अनेनैतज्ज्ञापितं पूर्वं यागे कृते स्वर्गे च जाते ततो लोकविरागं प्राप्य पुनरागत्य गार्हस्थ्य एवाङ्गत्वेन पूर्वं व्यवहृतसुवर्णस्त्रीणां लोकाकाङ्क्षाभावात् प्राधान्येन व्यवहारं कृत्वा तत् ईषणात्रयं परित्यज्य तथा चित्तशुद्ध्यभावे विक्षिप्तमपि मनः धैर्यं प्रापयित्वा सम्यक् चित्तशुद्ध्यर्थं पुनर्गमनक्लेशं परित्यज्य **तपोवनमेव विविशुः** । तपसा सम्यक् चित्तशुद्धिर्भविष्यतीति ये त्वेकजन्मपरतयैव सर्वं व्याचक्षते ते चिन्त्याः । देवेति वसुदेवसंबोधनम् । कालेनेत्यनुपायं चाहुः तेषां लोकेषणाया अनिवृत्तत्वा-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वित्तेषणामित्यत्र अन्यथेति यज्ञानामीषणापरित्यागार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । **अन्यथेति** एतस्यैव विवरणं श्रेयानित्यारभ्याधमत्वे इत्यन्तम् । **तत्प्रतिपाद्य इति** ते द्रव्यमया यज्ञाः प्रतिपाद्या यत्रेत्यर्थः ।

ग्रामेत्यक्तेषणा इत्यत्र मतान्तरमाहुः ये त्वित्यारभ्य आहुरित्यन्तेन । दूषयन्ति तेषामिति । बुधपदसूचितज्ञानेन लोकेषणापरित्यागेन समाधानमाशङ्क्य तुल्ययुक्तिमाहुः

त्कथं सर्वैषणापरित्याग इति । बुध इत्यनेन ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिः अन्यत्रापि तुल्या । किंच पूर्वं यागानां कर्तव्यता ईषणापरित्यागार्थमुक्ता तद्द्वारा कर्मनिर्हरणार्था भवति ॥ ३८ ॥

इदानीं तु ऋणापाकरणार्थमेव यज्ञाः कर्तव्या इत्याह **ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जात** इति ।

ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनदानैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन्पतेत् ॥ ३९ ॥

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति श्रुतेः । ब्राह्मणो जायमानः उपनीयमानः । तानि ऋणानि गणयति **देवर्षिपितृणा**मिति 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य' इति श्रुतेः अत्र तु पित्रृणपरित्यागं दानेनाह **यज्ञाध्ययनदानै**रिति । दानमत्र संततिदानमेव, पिण्डदानमित्येके । तत्पुत्राणां कर्तव्यमिति फलतो निरूपितम् । येषां पुनः ईषणाविनिर्मोको जात एव तेषामपि ऋणविमोको न जात इति मुख्यपक्षे गार्हस्थ्यानन्तरमेव संन्यास इति मतमाश्रित्याह **अनिस्तीर्य त्यजन् पतेदि**ति 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य तांस्त्रींस्तु मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' इति मनुवाक्यात् । ननु 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतेः का गतिः । उच्यते । ईषणाभाव ऋणाभावश्च मोक्षात्पूर्वभावी । एकमधिकारिविशेषणं, द्वितीयः प्रतिबन्धकाभावः । अधिकारिविशेषणं तु मृग्यमेव । प्रतिबन्धकाभावे तु भगवद्भजनोत्तम्भकसद्भावेपि कार्यं भवति । यथा तदवदानैरेवावदयत इति अज्ञावदानेनापि ऋणत्रयमपागच्छति । एवं स्वाध्यायेनापि केवलेन पूर्वं बहुधा ऋणापाकरणं कृतम् । 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति' इति । 'भ्रातॄणामेकजातानाम्' इति वाक्यन्यायेन भ्रातृपुत्रेण पितृऋणनिवृत्तिसंभवे अन्यैर्वा दत्तादिभिः 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति वाक्यं सिद्धं भवति । तस्माद्यो मुख्यः प्रथमाधिकारी तेन ऋणापाकरणमीषणानिवृत्तिश्च कर्तव्येति ऋषिभिः साधूक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ऋणापाकरणकर्तव्यतामुक्त्वा ऋणत्रयमध्ये ऋणद्वयमतीतं ऋणमात्रमवशिष्यत इत्याहुः **त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्या**मिति ।

त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ।
यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥
वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

वेदाः पठिताः पुत्राश्चोत्पादिता इति ऋषिपित्रोः ऋणाभ्यां भवान् मुक्तः । **महामत** इति यज्ञाधिकारो निरूप्यते अजडत्वाय । अतो **यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणः**,

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्यत्रापि तुल्येति वित्तैषणादारसुतैषणयोरपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तुल्यमेवेत्यर्थः ।

सन् **पश्चादशरणः** सर्वपरित्यागे युक्तो भवेत्यर्थः । भिक्षुर्हि अनग्निरनिकेतनो भवति । एवं प्रकारत्रयेण यज्ञकरणमुपदिष्टं कर्मनिर्हारार्थमीषणापरित्यागार्थं ऋणापाकरणार्थं चेति । भगवान् भवदीयो जात इति भगवत्पूजार्थं च कर्तव्यमित्यग्रिमश्लोकेनोच्यत इत्येके । अन्ये तु तव देवादिऋणमेव नास्ति त्वं यतो **जगतामीश्वरं प्राचः** अतस्तव यागस्यान्यत्र विनियोगाभावात् कर्मनिर्हारार्थमेव तव यज्ञो भविष्यतीत्याहुः वस्तुतस्तु त्वं कृतार्थः । तव कर्मनिर्हारादिकं नापेक्ष्यत इति मूलप्रश्ने उत्तरमुक्तं भवति । **परमया भक्त्या** पूजितश्चेद्भगवान् परमप्रीत्याश्रयः स्वयमपि जात इति **स पुत्रतां गत** इत्यर्थः । एवं यज्ञाः कर्तव्या इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ततो ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति देवानामपि कुरुक्षेत्रमेव वेदिरिति भाग्यतो ऋषयः समागता इति तेषां वचनं कृतवानित्याह **इति तद्वचनं श्रुत्वेति** ।

श्रीशुक उवाच—**इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ।**
तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥

महामनाः यज्ञकरणे प्रोत्साहयुक्तः । **तानेव** पूर्वोक्तानृषीन् । **ऋत्विक्त्वेन वव्रे** । ओदनं पचतीतिवत् वरणेन तान् ऋत्विजः कृतवानित्यर्थः । **मूर्ध्नानम्येति** नमनेनैव वशीकृताः । अस्माभिरुक्तं कर्तव्यमिति कथमस्माभिरेव यागः कर्तव्य इति तेषां संकोचाभावः कारित इत्याह **प्रसाद्येति** । चकारात् स्तोत्रादिकमपि कृत्वा ॥ ४२ ॥

ततः सोमप्रवाककृतवरणे जाते द्वैपायनादयः तं याजयामासुरित्याह **त एनमिति** ।

त एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकः ।
तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥

धर्मेण न तूत्कोचनादिकं कृत्वा यतो **धार्मिकः** सः । यादवाः वैदिकधर्मेण प्रशस्ता इति वसुदेवे विशेष उक्तः । **तस्मिन्नेव क्षेत्रे अयाजयन्** । **मखैः** सर्वैरेव । **उत्तमः कल्पो** येषां न क्वाप्यनुकल्पः कृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं वैदिकसमृद्धिमुक्त्वा लौकिकसमृद्धिमाह **तद्दीक्षायां प्रवृत्तायामिति** ।

तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ।
स्नाताः सुवाससो राजन्राजानः सुष्ठ्वलंकृताः ॥ ४४ ॥

सर्व एव **वृष्णयः** कमलमालायुक्ता जाताः । अनुवादो वा । अनेन भगवत्सारूप्यं निरूपितम् । ततः **स्नाताः** अभ्यङ्गेन, **सुवाससो** जाताः **अलंकृताश्च** ॥ ४४ ॥

तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥

तथैव **तन्महिष्यः** । अन्तस्तोषमाह **मुदिता** इति । पुरुषाद्विशेषमाह **निष्ककण्ठ्यः सुवासस** इति इदं वस्त्रमुपरि परिधेयम् । ततश्चन्दनादिलिप्ताः उपायनहस्ताः सत्यः यस्यां शालायां दीक्षा कृता तामुपाजग्मुः पत्नीनां दर्शनार्थम् ॥ ४५ ॥

एवं मनुष्यसंभ्रममुक्त्वा वाद्यादिसंभ्रममाह नेदुरिति ।

नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यानकादयः ।
ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ।
जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥

वाद्यनृत्यगानानि निरूपितानि मध्ये सूतमागधबन्दिनां स्तोत्रं च । अत्र रसाधिक्यार्थं मुख्यतया स्त्रीणां गानमुक्तम् । ताश्च केवला निषिद्धा इति सहभर्तृका उक्ताः ॥४६॥

एवं लौकिकसंभ्रममुक्त्वा यागप्रकारमाह तमभ्यषिञ्चन्विधिवदिति ।

तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ।
पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः ॥ ४७ ॥
ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुण्डलैः ।
स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥

दशदीक्षासु अञ्जनमभ्यञ्जनं च । ततः तं अभ्यषिञ्चन् पावनानन्तरम् । विधिवत् कल्पोक्तप्रकारेण । तस्याष्टादशपत्न्यः न कापि तस्य भोगस्त्रीः तदर्थमाह पत्नीभिरष्टादशभिरिति । यथा चन्द्रस्य राजसूये बहुपत्नीकप्रयोगः तथात्रापि कृतवन्त इति वक्तुं दृष्टान्तमाह सोमराजमिवेति । तास्त्वलंकारसहिताः स्वयं त्वनलंकृत इति । यतो दीक्षितः अजिनेन कृष्णाजिनेन च संवृतः । विभवैः सर्वैरेव दुकूलवलयादिभिः स्वलंकृताः स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ततस्तस्य ऋत्विजां शोभामाह तस्यर्त्विज इति ।

तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ।
ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥

कर्मकरा इति कदाचिदनलंकरणम् । ततोलंकारो निरूप्यते । सदस्यसहिताः सर्वे एव ऋत्विजो विरेजुः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो बहुदक्षिणाश्वमेधं कृतवान् । तत्र ऋत्विजोऽपि समृद्धा जाताः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं इन्द्रवरुणादिसाधारणोस्य यज्ञ इति साधारण्यं निरूप्य सर्वतो विशेषमाह तदा रामश्च कृष्णश्चेति ।

तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैः स्वैर्बन्धुभिरन्वितौ ।
रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ५० ॥

तत्तत्संबन्धिनो बहव इति चकारद्वयम् । स्वैः स्वैः बन्धुभिः अन्विताः सुता दाराश्च तैः सहितौ रामकृष्णौ । एको जीवः अपर ईशः । उभौ वा जीवानां नियन्तारौ । पूर्वोक्ता दारादयो विभूतिरूपाः अथवा भिन्ना विभूतयः तामसः सात्त्विक्यश्चेति ॥ ५० ॥

एवं संभ्रममुक्त्वा एवंप्रकारेण बहवो यज्ञाः कृता इत्याह ईजेऽनुयज्ञमिति।

ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः।
प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम्॥ ५१॥

अनुयज्ञं विधिना ईजे। अग्निहोत्रादिनामान्येव लक्षणानि येषाम्। प्राकृतमग्निहोत्रं प्रसिद्धम्। वैकृतं तु कुण्डपायिनामयनस्थं पयसाग्निहोत्रं द्रव्यान्तराग्निहोत्रं वा। तथैव सर्वा इष्टयः दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्ताः। निरूढव्यतिरिक्ताः पशवो वैकृताः। एवं सोमेष्वपि सर्वत्र प्रकृतिविकृतिभावोस्ति सर्वैरपि यज्ञैः भगवन्तमेव ईजे। तत्र हेतुः द्रव्यमाधिभौतिकं, ज्ञानमाधिदैविकम्, क्रिया आध्यात्मिकी, एतत्त्रितयस्यापीश्वरो भगवान्। अत एव तत्त्रितयेन भगवानेव पूज्यत इति युक्तम्। अनेन सामान्ययज्ञा एव तेन कृताः न तु प्रसिद्धाः राजसूयादय इति निरूपितम्॥ ५१॥

ततो दक्षिणामाह अथर्त्विग्भ्य इति।

अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नायं स दक्षिणाः।
स्वलंकृतेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्या महाधनाः॥ ५२॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः।
सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः॥ ५३॥

दक्षिणादानमुत्कर्षहेतुरिति लोकप्रसिद्धत्वात्पृथगुच्यते। काले तत्तदवसरे। यथाम्नायं यथोदितम्। स्वलंकृतेभ्य इति पूर्वं यज्ञार्थमलंकृता अपि पुनर्दक्षिणाङ्गत्वेन अलंकृताः। क्वचिद्भूमिर्दक्षिणात्वेनोक्ता। उर्वरा प्रतिष्ठिताय देयेति। तथा दैवविवाहे 'ऋत्विजे कर्म कुर्वतः' इति। महाधनाः अन्याः काश्चन दक्षिणाः। ततः पूर्ववत् पृथक् पत्नीसंयाजावभृथ्यकर्मणां करणम्। महर्षयः कारयन्तीति न क्वाप्यनुशयः। ततः अवभृथस्नानं रामह्रदेष्वेव कृतवन्तः। सिद्धार्थत्वात्। यजमानः पुरःसरो येषाम्॥ ५२॥५३॥

स्नानोत्सवमाह नानालंकारवासांसीति।

नानालंकारवासांसि बन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः।
ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेनापूजयत्॥ ५४॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अथर्त्विग्भ्य इत्यत्र मूले गोभूकन्यानां दानमुक्तम्। तत्र गा अलंकृत्य दत्ताः। भूमिदानं विवृण्वन्ति क्वचिदिति। कन्यादानमाहुः तथेति। ऋत्विजे कन्या देया इति दैवो विवाह उक्तः। पूर्ववदिति युधिष्ठिरराजसूयवदित्यर्थः।

॥ इति पञ्चत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता॥

बन्धून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा।
विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृञ्जयान्॥ ५५॥
सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान्।
श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम्॥ ५६॥

अदाद्यजमानः तत्स्त्रियोऽपि ततः अवभृथादुत्तीर्य स्वयं स्वलंकृतः सन् सर्वानेवापूजयत्। आश्वम्यः अन्नेनापूजयत्। बन्धूंश्च पारिबर्हेण। बन्धून् गणयति विदर्भेति। तथा सदस्यर्त्विक्सुरगणानित्यपूजयदिति पूर्वेणैव संबन्धः। अन्नैरपूजयदिति पाठः। ततस्ते श्रीनिकेतं भगवन्तमनुज्ञाप्य क्रतुं शंसन्तः प्रययुरिति प्रत्यापत्तिर्निरूपिता॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥

साधारणानां गमनमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह धृतराष्ट्र इति।

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ।
नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्संबन्धिबान्धवाः॥ ५७॥
बन्धून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाक्लिन्नचेतसः।
ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः॥ ५८॥

अनुजो विदुरः। पार्थाः पाण्डवाः। यमौ नकुलसहदेवौ। एते क्षत्रियाः संबन्धिनः। ततो देवऋष्यादीन् संबन्धिन आह नारदो भगवान् व्यास इति। सर्व एव यदून् परिष्वज्य स्नेहेन क्लिन्नहृदयाः स्वस्वदेशान् ययुः। विरहक्लेशेन सहिता एव॥ ५७॥ ५८॥

एवं सर्वेषां गमनमुक्त्वा नन्दस्य भगवद्विरहादगमनं भगवता सह वा गमनं भविष्यतीति शङ्कायां वसुदेवो मनोमार्जनं कृत्वा नन्दं प्रेषयित्वा भगवन्तं स्थापितवानिति वक्तुं तत्संवादो निरूप्यते। आदौ नन्दस्य स्वतो गमनाभावमाह नन्दस्त्विति।

नन्दस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः।
कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बन्धुवत्सलः॥ ५९॥

यज्ञानन्तरं गोपालैः सहितः बृहत्या पूजया अर्चितः प्रथमत एव वा। ततः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैः सहावात्सीत्। यादववत्सोऽप्येकः बन्धुवत्सलत्वान्न वैषम्यम्॥ ५९॥

ततः संवादार्थं प्रसङ्गमाह वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्येति।

वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम्।
सुहृद्वृतः प्रीतमना नन्दमाह करे स्पृशन्॥ ६०॥

मनोरथ एव यज्ञः कथं भविष्यतीति यज्ञरूपः महानेवार्णवः विघ्नक्रसंभवात्। ततः सुहृद्भिर्वृतः प्रीतमनाः सन् करे स्पृशन् नन्दमाह हस्तस्पर्शेन स्वधर्मस्यारोपितत्वेन स्वाभिलषितं स करिष्यतीति सूचितम्॥ ६०॥

आदौ तत्स्तोत्रं वक्तुं स्वस्मिन्नन्दकृतसौहृदं स्थापयति भ्रातरीशकृतः पाश इति।

वसुदेव उवाच—**भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ।**
तं दुस्त्यजमहं मन्ये देवानामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥

अत एव स्नेहः सुदुस्त्यजः । भोगाभिनिवेशिनो, ज्ञानिनो, देवाः, मोक्षसाधनाभिनिविष्टा योगिनः तेषां स्नेहाभावः संभवति । इदानीं स्वानुभवादेव ज्ञायते तेषामपि दुस्त्यजमिति। अतस्त्वया बन्धुत्वात्स्नेहः क्रियते न त्वस्य प्रतीकारः कर्तव्य इति भावः ॥६१॥

मैत्रीमपि अप्रतीकार्यां निरूपयति अस्मास्वप्रतिकल्पेयमिति ।

अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः ।
मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥

सत्तमैर्भवद्भिरस्मासु मैत्री या अर्पिता सा अज्ञेषु **अप्रतिकल्पा** प्रतिकल्परहिता । प्रतिकल्पः प्रत्युपकारः । अतः अफला । वा शब्दः अनादरे । सफला वा । अफला सफला वा भवतु परं न निवर्तेत ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्युपकाराभावं मैत्रीं च स्थापयित्वाह प्रागकल्पास्तु कुशलमिति ।

प्रागकल्पास्तु कुशलं भ्रातर्वो नाचरामहि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ॥ ६३ ॥

क्रियाप्रतिकल्पाभावेऽपि स्वशक्त्यनुसारेण प्रत्युपकारः कर्तव्यः तस्याप्यकरणे हेतुरुच्यते पूर्वं यदा कंसो न हतः द्वारकायां वा न गतं तदा वयमेवाकल्पाः। तत एव हे **भ्रातः वः कुशलं नाचरामहि** । संबोधनात्कुशलावश्यकत्वं घोषितम् । **अधुना** पुनः आसराल्पाः कल्पा अपि **श्रीमदेनैवान्धाः** सन्तः **पुरः सतो**ऽपि विद्यमानान् न **पश्यामः** । धर्मिदर्शनानन्तरं हि तत्र प्रतिकर्तव्यसंभावना ॥ ६३ ॥

तर्हि किं युक्तमित्याकाङ्क्षायां निर्णयमाह मा राज्यश्रीरभूदिति ।

मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
सुजनानुत बन्धूंश्च न पश्यति ययाऽन्धदृक् ॥ ६४ ॥

यद्यप्युभयत्रापि प्रतिकर्तव्यता नास्ति तथाप्यकल्पावस्थैव समीचीना ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योः ज्ञानशक्तिसहितस्यैव सद्भावत्वात् क्रियाशक्तिस्तु संपत्तौ विद्यमानापि ज्ञानशक्त्यभावादप्रयोजिका । अत एवमन्तरं वर्तते इति **पुंसः श्रेयस्कामस्य राज्यश्रीर्माभूत्** । मानं ददातीति **मानदः** । अनेन त्वं सर्वथास्माकं मानमेव प्रयच्छसि को दोषः राज्यस्येति चेत् **सुजनानुत बन्धूंश्चेति** । यया श्रिया कृत्वा अन्धा दृष्टिर्यस्य गतदृष्टिरित्यर्थः । सत्पुरुषान् **बन्धूंश्च न पश्यति** ॥ ६४ ॥

एवं स्वदोषख्यापनं नन्दगुणप्रकटीकरणं च कृत्वा स्नेहेन रोदनं कृतवानित्याह एवमिति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।**
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥

रोदनमुक्तार्थस्य स्थापकम् । अन्यथा मुखत एव वदतीत्यपि शङ्का स्यात् । **सौहृदेन शैथिल्यं यस्य चित्तस्य** तादृशं चित्तं यस्य । यतोयमानकदुन्दुभिः अतिसुबुद्धिः कंसाद्भगवन्तं रक्षितवान् । नन्दात्स्वगृहनयने कः प्रयास इति भावः । **तत्कृतां मैत्रीं** भगवत्परिपालनरूपाम् । **अश्रूणि विलोचनयोर्यस्येति** दुःखस्य सहजत्वं निरूपितम् ॥६५॥

नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

एवं स्नेहानुबन्धं प्राप्य **नन्दः सख्युः** प्रियकर्ता **गोविन्दरामयोः प्रेम्णा अद्य** गमिष्यामि **श्वो** गमिष्यामीत्येवं वदन् **त्रीन् मासान्** अवात्सीत् । प्रत्यहमेव **यदुभिर्मानितः** मासत्रयं स्वभावत एव स्थितः । ततोद्य श्व इति वदन् मासत्रयम् ॥६६॥

ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः ।
परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥

एवं माघादाषाढपर्यन्तं स्थित्वा ततः **कामै**र्नानाभिलषितैः भगवता **पूर्यमाणः सव्रजः** गोपालसहितो बान्धवसहितश्च । काम्यपदार्थान् गणयति **परार्ध्ये**ति । अमूल्यान्याभरणादीनि, **क्षौमा**णि पट्टवस्त्राणि, **अनर्घ्यपरिच्छदाः** दिव्यगृहोपकरणानि ॥६७॥

एतानि प्रत्येकं बहुभिर्दीयन्त इति तान् गणयति वसुदेवेति ।

वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः ।
दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥

पञ्च मुख्यतया गणिताः । **उग्रसेनो** राजा । वसुदेववत्सोपि भगवता मोचित इति । **उद्धवो**पि बहुकालं तद्गृहे स्थित इति । **बलो** बलभद्रः **आदि**शब्देन देवक्यादयोपि गृह्यन्ते । एतैर्**दत्तं पारिबर्हमादाय** दूरे समागत्य **यापितः** सन् **ययौ** ततो निर्गतः॥६८॥

नन्वयं सर्वं गृहीत्वैव गच्छति न किंचित्स्वयं दत्तवानित्याशङ्क्याह **नन्दो गोप्य**श्चेति ।

नन्दो गोप्यश्च गोपाश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।
मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमशक्ता मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥

नन्दः गोप्यश्चैका कोटिः । **गोपा**स्त्वपराः । उभयेपि **गोविन्दचरणाम्बुजे** समृद्ध्यर्थं **क्षिप्तं मनः** अतिपुष्टत्वात् **पुनर्हर्तुमशक्ताः** । माथुरानेव देशान् ययुः । मनोनिमित्तं हि सर्वं दीयते नन्दादीनां तु मनो भगवत्येव । अतो नन्दादीनामेव बहुद्रव्यमत्र स्थितमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ततो यज्जातं तदाह बन्धुषु प्रतियातेष्विति ।

बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ।
वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥

सर्वेष्वेव स्वस्वदेशं गतेषु स्वयमेकाकिनोऽपि बहुकालं स्थिताः । तत्र निःशङ्कस्थितौ हेतुः **कृष्णदेवता** इति । *कृष्ण एवालौकिकप्रकारेण रक्षको येषाम्* । तर्हि कथं *गता* इत्याकाङ्क्षायामाह **वीक्ष्य प्रावृषमासन्नामिति** । दिनचतुष्टयदशकव्यवहिताम् ॥ ७० ॥

ततो ये नागतास्तेषामयं महोत्सवो न जात इति शङ्कां वारयितुं वृत्तान्तकथनमाह **जनेभ्यः कथयांचक्रुरिति** ।

जनेभ्यः कथयांचक्रुर्वसुदेवमहोत्सवम् ।
यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकम् ॥ ७१ ॥

वसुदेवस्य यज्ञमहोत्सवम् । यच्च **सुहृत्संदर्शनादिकं** तदप्येवं सात्त्विकानां निरुद्धानां परमोत्सवलक्षणं फलं दत्तवानिति ॥ ७१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे पञ्चत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३५ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणनिबन्धः ।

आदौ त्रिविधदुष्टानां वधोऽत्र विनिरूप्यते ।
शाल्वस्य हरभक्तस्य दन्तवक्त्रस्य चात्मनः ।
तद्भ्रातुश्च द्वितीयस्य राजसस्य वधः स्मृतः ॥ १ ॥
एवं दोषप्रणाशो हि फले पूर्वमुदीरितः ।
तेनैव यादवानां हि सर्वव्यसननाशतः ॥ २ ॥
कृष्णात्मकं फलं सिद्धं यत एवं करोति हि ।
ततः सर्वसुखार्थाय बलदेवविनिर्गमः ॥ ३ ॥
तीर्थे स्वधर्मनाशाय दोषे याते सुखं स्वतः ।
स्वयं तु पाण्डवानां हि दुःखनाशं चकार ह ॥ ४ ॥
एवं त्रिभिरिहाध्यायैर्दुःखनाशो निरूप्यते ।
स्पष्टास्पष्टविभेदेन त्रिविधानां विशेषतः ॥ ५ ॥
कालदोषात्तु ऋषयो वक्तारं मेनिरेऽधमम् ।
अतो ज्ञात्वैव रामेण सूतो धर्मार्थमाहतः ॥ ६ ॥
संतोषार्थमृषीणां च स्वावतारं विधाय हि ।
तत्र तं स्थापयामास कार्ये भागवते स्थितम् ॥ ७ ॥
शुकोक्तमन्यथा वाक्यं हृदयं न विशेत्क्वचित् ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतः परं सार्धपञ्चाशद्भिः फलप्रकरणं विचारयन्ति आदावित्यादिभिः । अतः परं सात्त्विकानामिति कारिका इतःपूर्वस्येति प्रतिभाति । कथाक्षेपं स्फुटीकुर्वन्ति आदावित्यादिभिः पादोनैस्त्रिभिः । अत्रेति कथाक्षेपे । आत्मन इति भक्तस्येति शेषः । राजसस्येति तद्भ्रातुर्विशेषणम् । श्रीबलदेवतीर्थयात्राकथाप्रयोजनसंगतिरित्याहुः यत्त इत्यादि । तेन सुखप्रकारमाहुः तीर्थे इत्यादि । स्वधर्मनाशाय दोष इति वर्णाश्रमधर्मनाशाय विद्यमाने दोषे याते निवारिते । दुःखनाशमिति दुःखानुत्पत्तिम् । त्रिभिरिति साधनप्रकरणीयान्तिमाध्यायसहितैस्त्रिभिः । अस्पष्टदुःखमन्येषां पाण्डवानां च ज्ञेयम् । ननु सूतवधः कुतः प्रकरणविरुद्ध उच्यत इत्यत आहुः कालेत्यादि । तर्हि पुत्रः कुतः स्थापित इत्यत आहुः संतोषेत्यादि । विधायेत्यत्र विचार्येतिपाठः प्रतिभाति । तमिति पुत्ररूपिणम् । कथं स्थितमित्यपेक्षायामाहुः शुकेत्यादि । अन्यथेति तदासने उग्रश्रवसः अनिवेशने परीक्षित्सभायां तस्य

वल्वलस्य वधो मुख्यो दोषस्तेषां च नाशितः ॥ ८ ॥
वल्वलो दोषस्तौ च त्रयोऽत्र विनिवारिताः ।
ज्ञानोपदेशो लीलार्थो यथा तीर्थाटनं तथा ॥ ९ ॥
शुद्धिस्तीर्थैस्तथा यज्ञैर्ज्ञानेनाऽपि भवेद्ध्रुवम् ।
ऋषीणां त्रितयं शुद्धमग्रे मोहनिवृत्तये ॥ १० ॥
ज्ञानोपदेशोऽनन्यार्थो दोषा एवं विनाशिताः ।
द्वाभ्यां पञ्चभिरग्रे तु गुणैर्दोषनिवारणम् ॥ ११ ॥
दारिद्र्यनाशः संपत्त्या द्वाभ्यां तत्र निरूप्यते ।
त्रिभिश्च त्रिविधानां च पूर्वोक्तानां च सर्वशः ॥ १२ ॥
सुदामा ब्राह्मणः कश्चिदर्धं च ऋषिसंमतः ।
भार्या तु ब्राह्मणी तस्य नर्षी दारिद्र्यदर्शनात् ॥ १३ ॥
विरुद्धमुभयं कालात्तत्रैकस्य निवारणम् ।
तत्र कृष्णः पुष्टिमार्गे स्त्रीणां चैव हिते रतः ॥ १४ ॥
अतोऽर्धजरतीयं तं भक्तं चक्रे स्वसङ्गिनम् ।
यथा हि भगवानत्र पूर्णकामोऽपि तिष्ठति ॥ १५ ॥
तत्सङ्गिभिस्तथैवाऽत्र स्थेयमित्येव निश्चितम् ।
नाशो न कोऽपि भविता ऋषीणां चाऽपि मोचकः ॥ १६ ॥

योजना ।

श्रोतृत्वेनाप्रवेशात् । एवं साधारणदोषनाश उक्तः । मुख्यदोषनाशमाहुः वल्वलस्येत्यादि । ज्ञानोपदेशप्रयोजनमाहुः ज्ञानेत्यादि द्वाभ्याम् । एतेन प्रथमे धर्मिलीला द्वितीये ज्ञानलीलेति ज्ञापितम् । यथाक्रमं वा । अग्रिमेषु दोषनाशफलयोः भवनप्रकारं दर्शयन्ति पञ्चभिरित्यादि । तत्रावान्तरप्रकरणविभागमाहुः दारिद्र्येत्यादि । त्रिभिरध्यायैश्च पूर्वोक्तानां त्रिविधानां तामसादिप्रकरणत्रयोक्तभक्तानामेव सर्वप्रकारेण दोषनाशपूर्वकं फलमुच्यते तथा चैवमत्र द्विप्रकरणी तेन सप्ताध्याय्यां पूर्वाभ्यां सह त्रिप्रकरणीत्यर्थः । प्रकरणानि विभज्य पञ्चस्वाद्ययोरर्थमाहुः सुदामेत्यादि । नाम तु पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । अर्धमिति ग्रामवासादिति प्रतिभाति । ननु मूले तथाविधत्वेन कथनात् कथं नर्षीत्यत आहुः दारिद्र्यदर्शनादिति । कालादित्यादि । मूले भगवन्निकटगमनप्रार्थनाया बहुशः उक्तत्वात् भगवत्सखित्वादियदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानत्वात्तद्धर्मवतः तत्र गमनाभावस्य कालकृतत्वेन एकस्यर्षित्वस्य कालान्निवारणं प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तत्रेति कालिके प्रतिबन्धे । अत इति पुष्टौ तस्याङ्गीकृतत्वात् स्वस्य स्त्रीसहितत्वाच्च । अर्धजरतीयमिति ऋषित्वात् ऋषित्वानृषित्वोभयधर्मवन्तम् । निश्चितमिति अनेन कथोपनिबन्धनेन निर्णीतमित्यर्थः । ननु भगवान् मोचको बन्धहेतुभूतां संपत्तिमेतादृशाय कुतो दत्तवानित्यत आहुः नाशो नेति । नाशः परलोकहानिः । इयमेव लीला

अलौकिकं च प्रददौ न दूषणमिहाण्वपि ।
स्वतुल्यत्वाय तु कथा पूर्वजाता निरूपिता ॥ १७ ॥
समक्षं भगवाँस्तं तु ऋषिमेवाऽकरोत्स्वतः ।
अतो न किंचित्प्रददौ भार्यायै तत्र दत्तवान् ॥ १८ ॥
अनभिप्रेतपक्षे हि दानाभावो विशिष्यते ।
अतोऽदाने तस्य तोषो गच्छतो वर्ण्यते पथि ॥ १९ ॥
सांसर्गिकस्य दोषस्य निवृत्त्यै भगवत्परः ।
भक्तिमार्गानुसारेण विषयान् बुभुजेऽवशः ॥ २० ॥
एवं ऋषित्वं भक्तत्वं धनं दारिद्रमेव च ।
विरुद्धं स्थापयामास स्वकीयत्वप्रसिद्धये ॥ २१ ॥
त्रिभिरग्रे तु भगवान् पूर्णं फलमुदीर्यते ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभिश्चैव फलत्रयमुदीरितम् ॥ २२ ॥
दुःखाभावसुखोत्कर्षः कृष्णश्च त्रिविधस्तथा ।
सर्वेषां वाञ्छिताकारः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ २३ ॥
ऋषिदेवपितॄणां च लौकिकालौकिकत्वतः ।
फलदाता सर्वभावैः सर्वतोऽत्र निरूप्यते ॥ २४ ॥
तत्कालस्थाः सर्व एव वर्णा एके च मानुषाः ।
सर्वतस्ते समागत्य कृष्णसांनिध्यदर्शनैः ॥ २५ ॥
शुद्धसात्त्विकभावं ते प्राप्ता रोधनमागताः ।

योजना ।

बृहदारण्यके 'अन्नादो वसुदानः' इत्यनेन श्राविता । ननु यद्येवं न दोषलेशः तदा 'प्रायो गृहेषु ते' इत्याद्यनिच्छानुवादस्य किं प्रयोजनमत आहुः स्वतुल्यत्वेत्यादि । तर्हि समक्षं कुतो नादात् इत्यत आहुः समक्षमित्यादि । ननु धनार्थमागताय धनदानेन तस्य स्वाभिप्रायं प्रकटीकृतवान् इत्युभयार्थं समक्षादानमित्याहुः अनभीत्यादि । तस्येति धनस्य । एवं नवभिः द्वयोर्योनूक्तः । अग्रिमत्रयाणां वक्तुं तत्सिद्धस्य फलस्य स्वरूपमाहुः त्रिभिरित्यादि । त्रिप्रकरणीसिद्धं फलं बोधसौकर्यायानुवदन्ति द्वाभ्यामित्येकेन । एतदध्यायत्रयोक्तं भगवत्स्वरूपत्रैविध्यं स्फुटीकुर्वन्ति सर्वेषामित्यादि सार्धेन । सत्त्व इत्यादि । सात्त्विकान् विचार्य प्रथमाध्यायसिद्धं सर्ववाञ्छिताकारत्वं स्फुटीकुर्वन्ति तत्कालस्था इत्यादिभिर्नवभिः । अत्र सार्धाभ्यां साधारणानां वाञ्छिताकारत्वरूपं फलं बोधितं तच्च 'आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः' इत्यनेनोक्तं वाञ्छिताकारत्वं विना तद्दर्शने आनन्दाभावादित्यर्थः । तामसानां राजसभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिदानी सात्त्विकत्वं तेषां वक्तुमन्ते प्रजस्थानां

देहादिकं जगत्सर्वं विस्मृत्य भगवत्पराः ॥ २६ ॥
जाता इति फलं तेषां हरिरेव न संशयः ।
अन्ते च गोपिकाः प्रोक्ताः शुद्धसत्त्वप्रसिद्धये ॥ २७ ॥
निरोधश्चापि तासां हि सर्वभावेन रूपितः ।
तदन्ताः सर्व एवैते तत्फला इति निश्चितम् ॥ २८ ॥
संसारो भगवांश्चैव विरुद्धं द्वितयं फलम् ।
उभयैर्यत्सुखं तद्धि तासां पुण्याऽभवत्तदा ॥ २९ ॥
तथैव प्रार्थितं ताभिः संमतं चापि वै हरेः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं यतः प्राह हरिः स्वयम् ॥ ३० ॥

योजना ।

कथेत्याहुः **अन्ते** चेत्यादि । **शुद्धसत्त्वप्रसिद्धये** इति सत्त्वस्य प्रमितिजनकत्वेन तस्य शुद्धौ भगवत्स्वरूपयाथात्म्यावगतिरिति तदर्थमित्यर्थः । ननु तस्याः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः **निरोध** इत्यादि । ननु स्वरूपसंबन्धात्मकफलावधिनिरोध एतासां सर्वभावेन प्रागेव सिद्ध इति पुनः 'किं नु तत्कथया' इत्याहुः **तदन्ता** इत्यादि । **एते सर्वे एव** सात्त्विकप्रकरणमारभ्य पदप्राप्त्यन्ता उपायाः । **तत्फला** ज्ञानसहितसर्वभावपूर्वकनिरोधफलाः । तथा च पूर्वं सर्वभावे सत्यपि तत्तदुत्तरं परोक्षोपदेशेन ज्ञाने जातेपि यावत् प्रत्यक्षं न भवति तावत्सर्वभावदार्ढ्याभावात् न सम्यङ् निरोधः सिद्धः सर्वभावानुभवाभावात् । एतत् कथया इदं निश्चितमित्यर्थः । तदेतद्विविच्य दर्शयन्ति **संसार** इत्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः । **अभवदिति** सर्वात्मकेन भगवताभवत् । अत्र गमकमाहुस्तथैवेत्यादि । 'आहुश्च ते नलिननाभ' इति प्रार्थनावाक्ये तथासिद्धेरित्यर्थः । ननु भगवत्संमत्यभावे प्रार्थनामात्रं न गमकं इत्यपेक्षायामाहुः **संमत**मित्यादि । यतो हेतोः भगवानेकादशे 'जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेप्यनीश्वरः । ततो भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् । प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुने । कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेखिलात्मनि । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति संदर्भेण स्वस्मिन् जातश्रद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकवैदिकसर्वकर्मसु जातारुचेरैहिककामस्वरूपज्ञानेपि तत्त्यागाशक्तस्य स्वस्मिन् श्रद्धोत्कर्षपूर्वकं ममेदं कर्तव्यं नान्यदिति निश्चयदार्ढ्यपूर्वकं कामगर्हापूर्वकतद्भोगपूर्वकं भक्त्या श्रवणादिनवकावृत्तिं विधाय असकृद्विचारे तथा भजने च क्रियमाणे तादृशहृदये स्वस्य स्थितिं तया हार्दसर्वकामनाशं ततः फलस्य जातत्वे साधनभूतज्ञानवैराग्यप्रयोजनाभवात् तयोरश्रेयस्त्वमुक्तवान् । तेन सर्वात्मभावपूर्वकभजनस्य सर्वात्मकभगवत्साक्षात्कारात् स्वदर्शनं तेन हृदयग्रन्थिभेदं सर्वसंशयच्छेदं चोक्तवान् ततोखिलात्म-

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं यतः सर्वाणि चोक्तवान् ।
जीवतश्च स्थितिर्मृग्या तथा वृत्त्यादि सर्वथा ॥ ३१ ॥
स्वाभाविकं न दुःखाय परत्रेह च निश्चितम् ।
लोकद्वयेऽप्यदं तुल्यं हरेर्नान्यत्परं सुखम् ॥ ३२ ॥
विरोध्यन्योन्यमत्रोक्तं याचितं तेन तद्विधम् ।
अतिदेशार्थमन्येषां निकटे कथनं मतम् ॥ ३३ ॥
स्त्रीणां स्वस्वपतौ स्नेहः सहजस्तन्निवृत्तये ।
कृष्णस्त्रीणां विवाहानां कथा त्वत्र निरूप्यते ॥ ३४ ॥
लोकाद् द्वयं गोपिकाभिः पूर्वमेव निवारितम् ।
पुरुषोत्तमभावेन वैदिकं च निवारितम् ॥ ३५ ॥
उत्कर्षे तु श्रुते स्त्रीणां पूर्वभावो विनश्यति ।
पश्चात्तापश्च जायेत विवाहख्यापनं ततः ॥ ३६ ॥
कृष्णे कामाद्यभावाय दास्यं सर्वत्र वर्ण्यते ।
सर्वभावेन सर्वासां विवाहकरणे क्षमः ॥ ३७ ॥

योजना ।

कभगवत्साक्षात्कारस्ततो भजनानुवृत्तिश्च सिद्ध्यति । तदत्र 'मयि भक्तिर्हि' इत्यारभ्य 'पश्यताभातमक्षरे' इत्यन्ते वरप्राप्तवत्सिद्धं तदेव शुकेन जीवकोशात्मकतत्प्रतिबन्धकध्वंसपूर्वकमनूदितम् । न चात्र ज्ञानान्ततामात्रं भगवदभिप्रेतं गीतायां 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इत्यनेन तत्फलापकर्षोक्तिपूर्वकं 'ये तु' इति संदर्भेण स्वस्यैवोत्कर्षस्य फलत्वस्य च कथनात् । अत एवं ज्ञायते यदुक्तप्रनाडिसिद्धैवंप्रकारकस्वदर्शनोत्तरभावितादृशानुसंधानपूर्वकनिरोध एवात्र फलत्वेनाभिप्रेत इति तदेवमुक्तं न ज्ञानमित्यारभ्योक्तवानित्यन्तेन । ननु कोशध्वंसस्योक्तत्वात् विदेहकैवल्यमेव फलत्वेनाभिप्रेतं न निरोध इति शङ्कायामाहुः जीवत इत्यादि 'आहुश्च ते' इत्यारभ्य 'ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः' इत्यन्तग्रन्थेन तेषां देहस्थितेरवगमात्र तथा किंतु निरोध एव विवक्षितरूपः फलमित्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि देहानामेतादृशनिरोधस्य सिद्धत्वात् प्रार्थनायाः किं प्रयोजनमित्यत आहुः स्वाभाविकेत्यादि । स्वाभाविकमिति चात्मतद्धर्मश्च तुल्यमिति स्वाभाविकभिन्नत्वाद्दुःखजनकम् । अन्यत्रेति एवं प्रकारकनिरोधरहितस्थले । एवं सार्धाष्टभिः त्रिभिः प्रथमो विचारितः । द्वितीयं विचारयन्ति अतिदेशार्थमित्यादि । अध्यायारम्भे तथेति पदाद् गोपिकावद्युधिष्ठिरादीनां स्त्रीणां च यथाधिकारं निरोधनार्थमनुवादपूर्वकं कथनं मतमित्यर्थः । स्वस्वपतिस्नेहनिवृत्तौ प्राप्तस्य लोकवेदविरोधदोषस्य परिहारायाहुः लोकादित्यादि ।

सुतरां भक्तियुक्तानां लक्ष्मणायाः कथा तता ।
द्रौपदी पुष्टिमार्गस्था ततः पृच्छति यत्नतः ॥ ३८ ॥
तदुत्कण्ठापराः सर्वा रुक्मिण्यादिवदेव ताः ।
जाता इति पुरा प्रोक्तात्फलादेतद्विशिष्यते ॥ ३९ ॥
विस्मयाविष्टचित्तानां भविष्यति तथा हरिः ।
पूर्वोक्तानामपि तथा क्रमवृद्ध्या क्षणे क्षणे ॥ ४० ॥
महिषीणां यथा भावस्तथा साधु भविष्यति ।
लौकिकानखिलानेवं समुद्धृत्य मनीषया ॥ ४१ ॥
वैदिकानृषिदेवांश्च पूर्वभावस्य सिद्धये ।
ततः प्रभृति पूज्यन्त इति न्यायेन वै हरिः ॥ ४२ ॥
स्तोत्रं तेषां चकाराऽऽद्ये निरोधार्थं तु ते पुनः ।
विपरीतं सर्वमाहुः शास्त्रार्थोऽयं हि पुष्टितः ॥ ४३ ॥
सांनिध्यादेव सर्वेषां ह्येवं समुपागतम् ।
अनेनैवोपदेशोऽभूत्फलं चाऽपि स्वसंमतम् ॥ ४४ ॥
प्रमेयबलमासाद्य यादवानां फलं पुनः ।
कृतं संदेहजननात्प्रमाणेनोच्यते पुनः ॥ ४५ ॥
वसुदेवस्य संप्रश्नस्ततो यागार्थमुच्यते ।
ईशलीलां सुदुर्बोधां मत्वा ते संशयं गताः ॥ ४६ ॥

योजना ।

विशिष्यत इति 'तद्भावमापुरपि नित्यसुजां दुरापम्' इति पूर्वाध्यायवाक्यादन्यत्रापि तदतिदेशस्य *समानन्यायप्रासत्वात्तथा इत्यर्थः । साधनाभावे एतासां कथमेवं* भावः इत्यत आहुः **विस्मयेत्यादि** । तदुक्तमग्रिमारम्भश्लोके 'श्रुत्वा पृथा' इत्यादिना शेषग्रन्थ उत्तानार्थः । एवमष्टाभिर्द्वितीयो विचारितः । तृतीयं विचारयन्ति **लौकिका-नित्यादि** । मनीषयेत्यस्य स्तोत्रं चकार इत्यनेनान्वयः । **पूर्वभावस्येति** पूज्यत्वस्य । न्यायस्तु भारते पाप्मादिषु प्रसिद्धः । तुः पूर्वपक्षनिरासे । अयमेवात्राभिप्राय इत्यत्र गमकमाहुः ते पुनरित्यादि । **हिर्हेतौ** । तेनान्यदपि कार्यं भगवता साधितमित्याहुः **अनेनेत्यादि** । **उपदेश** इति समासप्रभृतीनां **फलं चापि स्वसंमतं** इति यथाधिकारो निरोधः । ननु एवं सर्वेषां पूर्णे फले कथिते पुनः किमवशिष्टं येन वसुदेव-यज्ञकथावतारितेत्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं वक्तुं प्रथमतः प्रश्नप्रयोजनमाहुः **प्रमेयेत्यादि** । एतत्प्रकरणीयप्रमेयप्रकरणे **प्रमेयबलमासाद्य यादवानां** दोषाभावरूपं **फलं** नित्या-लम्बेन **संदेहजननात् पुनः** सदोषं **कृतं** तत्पुनः **प्रमाणेनोच्यते** ततो हेतोः **संप्रश्न** इत्यर्थः । कृतमित्यत्र गतमित्यर्थः प्रतिभाति । ते इति सात्त्विका यादवाः ।

नारदः पूर्ववत्प्राह सर्वसंदेहवारकः ।
सात्त्विकप्रक्रियायां हि प्रमाणं न हि दर्शितम् ॥ ४७ ॥
ततः कृष्णकृतं सर्वं लौकिकं मेनिरेऽखिलाः ।
अतो यागोत्सवो जातो लौकिकं वैदिकं तथा ॥ ४८ ॥
एकीभूयाऽभवद्भक्तौ तेन सर्वेऽभवन्त्समाः ।
सर्वेषां सर्वभावो हि फलादपि हरिः फलम् ॥ ४९ ॥
सात्त्विकप्रक्रियायां हि सर्व एव निरूपिताः ।
निर्गुणत्वं समापन्ना निरोधोऽत्रैव रूपितः ॥ ५० ॥

योजना ।

ननु तावन्मात्रेण कथमेवं संशयः इत्यत आहुः **सात्त्विके**त्यादि खला इति 'यदवो नितरामपि' इतिवत् । संशयनिवृत्तिप्रकारमाहुः अत इत्यादि । अत इति एतस्य संशयस्य निवृत्त्यर्थं अ**भवद्भक्तौ** इति भक्त्यर्थमभवत् । फलितमाहुः **तेन सर्वेऽभवन् समा** इति सर्वस्य लौकिकवैदिकस्य भक्त्यर्थत्वभवनेन सर्वे राजसा यादवाः निवृत्तचित्तवैषम्यास्तुल्यरूपाः सात्त्विका अभवन् तथा चैवं राजसाहीनामैक्यरूपभवनस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमेव कथावतरणमित्यर्थः । एवं सर्वमाफलं निरूप्य उपसंहरन्तो निगमयन्ति **सर्वेषा**मित्यादि । तथा च छान्दोग्योक्तरीतिकाहंकारादेशात्मादेशाभ्यां यदुक्तं तदत्र निष्पन्नं यदा तदात्र निरोधः स्कन्धप्रतिपाद्यः पूर्णः सिद्ध इत्यर्थः । एवं त्रयोदशाधिकेन शतेन सात्त्विकप्रकरणं विचारितम् ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतश्रीभागवतदशमस्कन्धसात्त्विकफलप्रकरण-विभागसूचिका ।

अतः परं सात्त्विकानां फलप्रकरणं सप्तभिरध्यायैर्निरूप्यते । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः, प्रथमे दन्तवक्त्रवधादिचरित्रमैश्वर्यम् । बलदेवेन सूतवधादि पुनस्तस्य स्थापनं च ब्रह्मशापान्मोचनमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यम् । द्वितीये बल्वलवधादिकं वीर्यम्, आवेशकार्यत्वात् । तृतीये सुदाम्नो दरिद्रस्य लक्ष्मीसहितेन सत्कारकरणं यश एव । चतुर्थे एकमुष्टितन्दुलदानमात्रेण सर्वसंपदानं मुक्तिदानं च श्रीकार्यम् । पञ्चमे कुरुक्षेत्रयात्रायां भक्तान् प्रति रहसि भगवतो ज्ञानोपदेशवाक्यानि ज्ञानकार्यम् । षष्ठे भगवन्महिषीवाक्ये भगवद्दास्यप्रार्थनायां संसारे वैराग्यबोधनं भगवत एव वैराग्यकार्यम् । सप्तमे भगवद्दर्शनार्थं द्वैपायनादीनामृषीणामागमनं तान् प्रति भगवद्ध्यानादिकं धर्मिकार्यम् ।

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणस्थ-भगवन्नामानि ।

दन्तवक्त्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः । (९८८–१००२)
विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रहः ॥ १ ॥
उपधर्मविलिप्ताङ्गः सूतघाती वरप्रदः ।
बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः ॥ २ ॥
सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ।
ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः ॥ ३ ॥
सारथ्यादिक्रियाकर्ता भक्तवश्यत्वबोधकः ।
सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ॥ ४ ॥
रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः ।
नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ॥ ५ ॥
ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ।

त्रिविधनामावलिस्थसात्त्विकफलप्रकरणीयनामानि ।

दन्तवक्त्रविदूरथादिमुक्तिहेतवे नमः ॥ १ ॥ क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारकाय नमः ॥२॥ न्यस्तशस्त्राय नमः ॥ ३ ॥ बलदेवतीर्थयात्राप्रवर्तकाय नमः ॥ ४ ॥ सूतघातकाय नमः ॥ ५ ॥ पार्थसारथये नमः ॥ ६ ॥ अव्यक्तगीतामृतमहोदधिप्रवर्तकाय नमः ॥ ७ ॥ कौरवबलान्तकर्त्रे नमः ॥ ८ ॥ इतरपक्षपातनाशकाय नमः ॥ ९ ॥ सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवाय नमः ॥ १० ॥ हेतुस्थापकाय नमः ॥ ११ ॥ देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नमः ॥ ॥ १२ ॥ वाचोत्सवप्रवर्तकाय नमः ॥ १३ ॥ अखिलनयनामृताब्धिपूरकाय नमः ॥ १४ ॥ गोपिकादिसाक्षात्कारहेतवे नमः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नमः ॥ १६ ॥ सन्मार्गस्थापकाय नमः ॥ १७ ॥ वसिष्ठादिसेवितचरणाय नमः ॥ १८ ॥ वसुदेवयज्ञमहोत्सवकर्त्रे नमः ॥ १९ ॥ इति साधनप्रकरणम् ।

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकफलप्रकरणार्थकथनम् ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सप्तदुःखाभावरूपफलदानार्थं कृष्णेन त्रिविधदुष्टहननानन्तरं पुरप्रवेशे सुरमानवमुन्यादिभिः कुसुमवर्षिभिरुपगीयमानविजयत्वस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्भगवति न्यस्तशस्त्रे यादवानामाज्ञाकारित्वस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वात्, रामेणापि अधमे वक्तरि सति श्रोतॄणां पापसंभवज्ञानानुदयरूपस्य सप्तस्य दोषस्य सर्वसाधारणस्य निवारणार्थं ऋषिभिः कलिकालदोषेण अधमस्य वक्तृत्वेन स्थापितस्य सूतस्य वधानन्तरमृषीणां संतोषार्थं सर्वसामर्थ्यवन्तं श्रीभागवतश्रवणकथनाधिकारिणं स्वावतारं विधाय तत्पुत्रस्थापनस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्वधनिर्देशेन लोकसंग्रहस्य मुनीनां वरेण छन्दनस्य चैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं पञ्चसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे अस्पष्टदुःखाभावरूपफलदानार्थमगृहीतशस्त्रेणैव कृष्णेन पाण्डवेषु स्वसामर्थ्यं स्थापयित्वा सर्वसाहाय्यकरणस्य वीर्यबोधकत्वात् रामेणापि ऋषीणामसाधारणदोषस्य बल्वलस्य हननानन्तरं तीर्थाभिषेकेण तीर्थेषु विद्यमानानां दैत्यसंबन्धेन वर्णाश्रमधर्मनाशकानां दोषाणां निवारणस्य वीर्यकार्यत्वात्, ऋषीणां ज्ञानोपदेशेन श्रीभागवतश्रवणेऽनन्यत्वरूपाधिकारसंपादनस्य च वीर्यकार्यत्वात् वीर्यनिरूपणं षट्सप्ततितमेऽध्याये ॥ ७६ ॥

भगवता त्रिविधदुष्टहननेन त्रिगुणकृतदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः यादवानां पाण्डवानां च स्पष्टास्पष्टदुःखनिवारणं, रामेणापि सूतवधेन कालदोषनिवृत्त्या, बल्वलवधेन तीर्थाभिषेकेण च देशदोषनिवृत्त्या यज्ञैर्ज्ञानेन चात्मदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः सूतवधेन ऋषीणां स्पष्टदुःखहेतुनिवारणम्, यज्ञदूषकबल्वलवधाद्यज्ञसंपादनेन ज्ञानोपदेशेन च ऋषीणामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणम् । तीर्थाभिषेकेण दैत्यसंबन्धनिवारणात्, सर्वलोकानामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणमित्यध्यायद्वयविभेदः, सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं सुदाम्नो ब्राह्मणस्य अर्धं ऋषेर्दरिद्रस्य पूर्णऋषित्वभक्तत्वरूपालौकिकसंपत्तिसंपादनाय श्रीनिकेतेन भ्रातृवत्संमाननसंभाषणादेर्यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं सप्तसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७७ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं तण्डुलैकमुष्टिं जग्ध्वा परोक्षं ब्राह्मणभार्यायै लौकिकसर्वसमृद्धिदानात् श्रीनिरूपणमष्टसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वेषां वाञ्छिताकारेण कृष्णेन कुरुक्षेत्रे आगतानां सर्वजनानां सांनिध्यदर्शनादिभिः शुद्धसात्त्विकभावं संपाद्य देहादिकं जगत्सर्वं विस्मार्य निजपरत्वमपि संपाद्य यथाधिकारं स्वरूपात्मकं फलं दातुं सर्वलोकप्रसिद्धं तादृशं कालं निमित्तीकृत्य कुरुक्षेत्रे सर्वजनानयनस्य स्वगमनस्य च सर्वजननिरोधोपायज्ञानमूलत्वात्, गोपीनां सर्वभावेन निरोधार्थमन्ते साक्षाज्ज्ञानोपदेशाच्च ज्ञाननिरूपणमेकोनाशीतितमेऽध्याये ॥ ७९ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे स्त्रीणामत्यन्तवल्लभस्य कृष्णस्यैव फलत्वं ज्ञापयितुं सर्वस्त्रीणां स्वस्वपतौ विद्यमानस्य सहजस्नेहस्य निवृत्तये पूर्वकृतौ पश्चात्तापपूर्वकं कृष्णे स्नेहवृद्धये च द्रौपदीपृष्टाभिः कृष्णमहिषीभिः लोकतो वेदतश्च भगवदुत्कर्षज्ञापकस्वस्वविवाहप्रकारकथनानन्तरं साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहसंपादकदास्यप्रार्थनया चरणरजःप्रार्थनया च कृष्णे कामाद्यभावज्ञापनाद् वैराग्यनिरूपणमशीतितमेऽध्याये ॥ ८० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वसाधनवतामृषीणां भगवद्दर्शनार्थमागमनकथनेन तत्कर्तृकभगवत्स्तुत्या स्तुतौ चात्मसमर्पणकथनेन च ऋषिदेवपितॄणां चात्यन्तवल्लभस्य कृष्ण स्वरूपस्यैव फलत्वकथनात्, यादवानां सात्त्विकत्वभगवदीयत्वभवनार्थं संस्कारमात्रेण स्थितस्य राजसत्वदोषस्य प्रमेयबलेन भगवता निवारणे कृतेपि उद्धवप्रश्नरूपनीत्यालम्बनात् पुनर्यादवानां संदेहोत्पत्त्या कृष्णे लौकिकबुद्ध्युदये भगवदीयत्वपूर्वकसर्वभावेन पूर्णनिर्गुण-

तासंपादकनिरोधाभावात्पुनः प्रमाणबलेन दोषनिवारणार्थं तदनन्तरं च सात्त्विकत्वभगवदीयत्वपूर्वकं सर्वभावेन पूर्णनिर्गुणतासंपादकनिरोधार्थं च वसुदेवपृष्टैर्मुनिभिः प्रमाणभूतैः नारदेन निवृत्तसंदेहैर्वसुदेवे कर्मनिर्हारेषणापरित्यागऋणापाकरणरूपयज्ञफलासंभवात् कृष्णस्यैव यज्ञफलरूपत्वे बोधिते तदर्थमेव यज्ञेषु कारितेषु च लौकिकवैदिकसाधनानां सफलसिद्धावेकीभावान्निवृत्तदोषाणां यादवानां सात्त्विकत्वे भगवदीयत्वे च संपन्ने सर्वभावपूर्वकं पूर्णनिरोधेन निर्गुणत्वे च संपन्ने सात्त्विकप्रकरणे निरूपितानां सर्वेषामप्यवभृथस्नानेन पूर्वोक्ते संपन्ने स्वरूपेणैव परमोत्सवलक्षणफलदानाद्धर्मिनिरूपणमेकाशीतितमेध्याये ॥८१॥

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणानुक्रमणिका ।

तीर्थयात्राथ रामस्य मध्ये सूतवधस्ततः ।
यात्रा समस्ततीर्थानामृषिभिर्योजनं बलात् ॥
भक्तानां जन्मसाफल्यं पृथुकाख्यानमेव च ।
सूर्योपरागे निखिलैः कुरुक्षेत्रे समागमः ॥
बन्धुभिर्वसुदेवस्य गोपिकापरिसान्त्वनम् ।
कृष्णभार्याविवाहानां कथनं विस्मयो नृणाम् ॥
ऋषीणां गमनं तत्र कृष्णेन प्रतिपूजनम् ।
वसुदेवस्य संप्रश्नो नारदोक्तिरथोत्तरम् ॥
याजनं तस्य ऋषिभिः प्रमोदोखिलदेहिनाम् ।

उत्तरार्धसूचनिका ।

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः । श्लोकः २५ इतिहासश्रवणेन नीतिज्ञानं भवति । श्लोकः २६ अवनीतस्य विद्यां निर्वीर्येति । दोषकपञ्चकसद्भावान्नास्मिन्विद्याफलम् । श्लोकः ३० स्वल्पायुर्ज्ञात्वायुर्दत्तमित्यादि । **त्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः ९ प्रभृति श्रीरङ्गमुख्यतीर्थानि । **एकत्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः ३-४ इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेव । कर्म लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्स्वेन ज्ञात्वा यज्ञकृतौ तदपि भवति । शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत् । विष्णोः शालिग्रामादौ इत्यादि । श्लोकः ६ भगवानेव भगवतः सखेत्यादि । श्लोकः ११ यः स्मरति तस्मै बहु प्रयच्छतीत्यादि । श्लोकः २२ पूजायामारात्रिकैः । श्लोकः २४ अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षो निवारितः । श्लोकः ३० इन्धानास्त्वाञ्जसमित्यादिना कर्मविचारः स्वभावविजयार्थं कर्मकरणम् । श्लोकः ३१ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इति । श्लोकः ३२ गुरोर्भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात्स्वतुल्यता । श्लोकः ३३ ये गुरोरानन्दः यद्यपि अङ्गभावेन सेवायाः । तथापि मत्प्रीतिहेतुरित्यादि । श्लोकः ३६ सेवाविशेषस्मारणं नवभिः । श्लोकः ४१ यद्विशुद्धभावेन सर्वस्वार्थस्यात्मनश्च समर्पणमित्यादि । श्लोकः ४२ छन्दसामयातयामत्वलक्षणम् । श्लोकः ४५

शब्दब्रह्मशरीरत्वं कृष्णस्य । **द्वात्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः ३ अण्वप्युपाहृतं भूरि, अभक्तोपहृतं, पत्रं पुष्पं फलं प्रेम तु साधारमेव मत्समीपे समायाति, इत्यादि । श्लोकः १८ पादसंवाहनमादिर्येषां ते च चतुःषष्ट्युपचाराः । श्लोकः १७ बालव्यजनहस्तयेति महाराजोपचारः। श्लोकः ३५ सख्यं प्राणस्य दास्यं देहस्य । श्लोकः ३८ यज्ञभोक्तुर्नियन्तुः । श्लोकः ४० तस्य ध्यानवेगेनैवोद्ग्रथिता अविद्यादिबन्धा यस्येत्यादि । **त्रयस्त्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः १७ एतदेव परमवैष्णवलक्षणं येन्योन्यतो भागवताः । श्लोकः ३० शास्त्रं वचो गीताभागवतम्, श्रवणादिधर्मस्तुतिः श्लोकः ३६ यशोदानन्दौ बालभावेनेव भावनां कुरुत इत्यादि । श्लोकः ४० भगवन्तं दग्भिरेव हृदीकृत्येत्यादि । श्लोकः ४४ मयि भक्तिर्हि भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहितसेवादिः । श्लोकः ४८ आध्यात्मिकशिक्षात्वं पूर्वोक्तस्य । **चतुस्त्रिंशत्तमोध्यायः** । मुख्यसाधनं कीर्तनं । गोपिका उत्तमाः परं पुष्टिस्थाः मर्यादायां श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । श्लोक ३ अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः इत्यादि भक्तिरसः । श्लोकः ४ एवं पुरुषाणां सर्वभावप्रपत्तिः । श्लोकः १६ अर्चनारमा रुक्मिणीत्यादिना सप्तभक्तयः सख्यरूपा त्वष्टमीयं स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृतीत्यादि अच्युतत्वं भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः । श्लोकः ३५ भगवदीयशरीरं तेनैव भवति भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः । **पञ्चत्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः १ दृष्टादृष्टलीला दृष्टा भगवत्कृतिः अदृष्टं चरणरजः उभयोः संपत्तौ भगवदीयत्वम् । श्लोकः १०।११।१२।१३ किं स्वल्पतपसां नृणां अर्चायां देवचक्षुपाम् । न ह्यम्मयानि नाग्निर्न सूर्यो लोकप्रवृत्त्यारुच्या द्वितीयः प्रत्यक्षदेवपूजानिराकरणाय तृतीयः न हि निन्दान्यायेनोक्तं भेदकृतः सगुणभक्तिमार्गीयस्य निषिद्धम् । विपश्चितो विहितं खट्वाङ्गवत् इति ध्येयम् । भौमे स्वदेहादावित्यादिना भेदकृत्सगुणविपश्चिन्निर्गुणातिरिक्तानेकीकृत्य निन्दा । श्लोकः १४ दुरन्वयं वचः । श्लोकः १५ स्वयं चैवं ब्रूयात् अन्योप्येवं वदेदिति । श्लोकः १६ ईहासहितो घटादिकं सृजति भगवांस्तु निरीहः सृजति इत्यादि । श्लोकः १८ तेन सत्त्वेन वर्णाश्रमात्मा भूत्वा पुरातनं वेदपथं पालयसि बिभर्षि वा । श्लोकः १९ हृदयेऽक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमाविर्भावादि । श्लोकः २१ विद्याः सर्वास्तासां फलं सर्वज्ञत्वादि । तपसः फलं साक्षात्कारः । श्लोकः २६ उत्सिक्तभक्तिः मर्यादामप्युलङ्घ्याधिका जाता अनया समर्पिता आशयजीवकोशा अन्तःकरणात्मसंघाताः । श्लोकः २५ कर्मणा कर्मनिर्हारः यो यज्ञवराहरूपो विष्णुरिति श्रुतेः यज्ञेन यज्ञमयजन्त । श्लोकः २६ ननु परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे उत्सवाश्च वैष्णवमार्गो योगादिरूपः इत्यादि। अन्ये तु सर्वे मार्गा गार्हस्थ्यभञ्जकाः । श्लोकः ३८ अत एव वेदे स्वर्गानिरुक्तिः अन्यथा मानसा एव पक्षाः अन्यथा श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् । श्लोकः ४८ कल्पोक्तेन प्रकारेण । श्लोकः ५० तस्यर्त्विजः एवं इन्द्रवरुणसाधारणोस्य यज्ञः । श्लोकः ५२ अग्निहोत्रादि द्रव्यमाधिभौतिकं ज्ञानमाधिदैविकं क्रिया आध्यात्मिकी एतत्रितयेन भगवान् पूज्यते । श्लोकः ६८ नन्दो गोप्यश्च एका कोटिर्गोपाश्चापरा ।

एतत्प्रकरणस्थसुबोधिनीकारिकाणांवर्णानुक्रमसूची.

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

	वाक्यम् ।	पृष्ठाङ्कः ।
१८	प्राणिनो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि चतुर्विधानि भवन्ति, तत्र हृदयस्य संबन्धः सौहार्देन भवति, सौहार्देनैव स्मरणम्, सख्यं प्राणस्य, स हि सर्वत्र जीवमुपयाति सखायमेवानुगच्छति । भगवांश्चेन्मत्प्राणानां सखा भवेत् तदा तमेवानुगच्छेयुरिति तात्पर्यम् । इन्द्रियाणां मैत्री तानि मित्रानुगुणमेव कुर्वन्ति दास्यं देहस्य । ...	४९।५०
१९	ब्रह्मानन्दः एव मार्गान्तरेण समानीतः देहाद्यभिमानवतामपि देहादिविस्मारकत्वेन आसवशब्दवाच्यो भवति। स स्वभावत एव परमानन्दरूपो दोषान्तरनिवर्तकश्च तत्रापि यदि सतोप्युत्कृष्टरसेन संमिलितो भवेत् तदा किं वक्तव्यं रसान्तरेण पुष्टः सन् परमानन्दं प्रयच्छतीति ।	७०
२०	महता पापेनैव कन्यापितृत्वम् । अत एव दुःखायैवेति शास्त्रम् ।	७५
२१	मार्गान्तरानुसारेणैव गुणोत्कीर्तनपर्यन्तमधिकारे सिद्धे पश्चात् कीर्तनं भगवदीयानां प्रथमं साधनं ततः सेवाख्या सेवा । ततो ज्ञानोदये सर्वत्र भगवदनुसंधानं तादृशस्य बहिर्व्यापारे तत्साधकपुण्यकथा श्रवणं ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारस्ततो नमनमिति।	२४
२२	मूलं प्रकृतिरष्टधर्मीः ततोऽष्टप्रकृतयः रुक्मिण्याद्याः ततः षोडशविकाराणां सहस्रशः कार्यप्रकृतयः सर्वासु भगवतो या लीला यथा वा तासां परिग्रहः तदनुसंधानेन कृतार्थता ।	७३
२३	गृहमपाद्यपेक्षया साधवः पूज्याः तीर्थगमनापेक्षया साधव एवाभिगन्तव्याः ।...	९१
२४	यथा परमहंसानां सर्वातिक्रमसहनं युक्तमेवं राज्ञोपि चेत्तदा सर्वनाशः स्यात् ।	८
२५	यदेकं चरित्रं श्रुतं तदा यावान् रसः तदपेक्षया द्वितीयचरित्रश्रवणे शतगुणः । ततस्तृतीयेपि ततः शतगुणाधिक्यम् । एवमुत्तरोत्तरं श्रोतॄणां रसाधिक्यमनुभवसिद्धं पूर्वचरित्रेणान्तःकरणमालिन्ये निवृत्ते उत्तरोत्तरमधिकचरित्रस्वरूपज्ञानात् । ...	२२
२६	ये संसारादात्मनः पृथग्भावं जानन्ति कर्तुं च शक्नुवन्ति ते हंसा ततोपि ये जीवानां गतिं भगवद्गतिं च विवेचितुं जानन्ति ते परमहंसाः ।	७२
२७	यो हि स्वतन्त्रो भवेत् स कामयेत ।	७५
२८	विद्या शुद्ध्या गृहीता सती स्वकार्यं करोति तदभिमानात्तस्याग्रहणमेव यस्तु पाठव्यतिरेकेणापि मन्यते पण्डितोहमिति स प्रयोजनाभावात् स्वार्थं विद्यां न ग्रहीष्यत्येव परप्रदर्शनार्थं यो विद्यां गृह्णाति तस्य न विद्यातः फलं यथा नटस्य ।	८
२९	विद्या हि अन्तर्मुखं कर्तुमिच्छति तदिन्द्रियाणां प्रतिबन्धे न भवति इति इन्द्रियजयो सूच्यते किंच विद्याग्रहणे विद्याबाधकधर्माभावो हेतुः ।	८
३०	स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृति जन्मान्तरेषु वा भगवत्येव चित्तं भवति ।	७८
३१	साक्षाद्विपिद्धाचरणमधर्मः तस्योत्कर्षो महापातकं तेभ्योपि धर्मध्वजिनोऽधिकाः ।	९
३२	देहस्य मत्प्रापणे आवरणनिराकरणमेव साध्यं न तु प्रयासान्तरमस्ति । ...	६६
३३	स्वयं विषयासक्तः न ह्यन्येभ्यो वैतृष्ण्यं बोधयितुं शक्नोति ।	२७

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
सुदामरङ्कभार्यार्थं भूम्यानीतेन्द्रवैभवः	४२	१	पु. स. नात्रिनामेदम्
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते	४९	१६	भाग. १०।८१।९
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा	५३	१८	
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	५३	१९	भग. गीता. १।१
कृत्वा कार्पटिकं वेषम्	५५	५	त्रिस्थलीसेतौ पुराणवचनम्
शोणितौघान् हृदान्नव	५६	३	भाग. ९।१६।१९
तेऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य	५८	३	भाग. ३।२६।३४
गोमति मतिमति किमिदं	६५	१	
दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्	७५	२	याज्ञवल्क्यस्मृति. ३।६६
नैतत्पूर्वेपयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे यदन्यस्याप्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते	७५	३	मनुवाक्यमित्याचार्याः
मनोवशेऽन्ये ह्यभवंश्च देवाः	९१	१६	भाग. ११।२३।४६
नालं कुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता	९१	२०	भाग० ११।१९।४
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्	९४	६	पुरुषसूक्त.
कर्मण्येवाधिकारस्ते	९९	३	भग. गीता. २।४७
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	९९	१५	गीता. ४।११
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः	१००	२१	पातञ्जल. २।३
तस्य परिपाकः जात्यायुर्भोगाः	१००	२३	,, २।१३
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१०१	२५	तै. आरण्यक. ३।१२।७
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्	१०२	११	,, ,, ,,
यदनुचरितलीला	१०२	२०	भाग. १०।४७।१८
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्	१०३	१६	भग. गीता. ४।३३
जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते	१०४	७	तै. सं. ६।३।१०।५
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः	१०४	८	तै. सं. ६।३।१०।५
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्	१०४	१३	मनु. ६।३५
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्	१०४	१४	जाबालोपनि. ४
यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति	१०४	१८	तै. आरण्यक २।१५।१५
भ्रातृणामेकजातानाम्	१०४	४९	मनु. ९।१८२
वदवदानैरेवावदयते	१०४	१७	तै. स. ६।३।१०।५
ऋत्विजे कर्म कुर्वतः	१०७	१८	मनु. ३।२८

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८	भा. स्कं. १० उ. अ. २२ श्लो. २७	भा. स्कं. १० उ. अ. २९ श्लो. २२-२७
११	अपचितिगिति	अपचितिमिति
१२	ऋपियोनैव	ऋपियेपेणैव
१५	सङ्गमम्	संगमम्
२४	विष्णोः शालग्रामादौ	विष्णोः शालिग्रामादौ
२७	किमर्थकामान् (ले०)	किं न्वर्थकामान्
३१	पूजारवधिका	पूजा त्वधिका
३९	साधारणमेव	साधारमेव
५१	आत्मानः	आत्मनः
५१	भा. स्कं. १० उ. अ. ३२ श्लो. ३९।४१	भा. स्कं. १० उ. अ. ३२ श्लो० ३३।१
६३	तथात्वमिति	तथा त्वमिति
६५	त्वयमेव	स्वयमेव
६५	नूनं भूतानि भगवानित्यत्र	अयं लेखः 'वायुर्यथा' इत्यस्य आभासीयः इति सः ६६ तमपत्राधो भागे स्थातुं योग्यः
७७	अन्यथ	अन्यथा,
७८	अस्य मे इत्यत्र इति लेखः	पूर्वपत्रान्तिमभागे निवेशार्हः
८२	स्यमन्तक इत्यारभ्य कृष्णवाभिन इत्यन्तः	अत्र श्लोकद्वयेपि ' ' चिह्नं नापेक्ष्यते
८२	साधनस्येत्यारभ्येद्दोदित इत्यन्तः	
८४	अलङ्कारैः	अलंकारैः
१०४	तद्वदानैरेवावदयते	'तद्वदानैरेवावदयते'

Editors' Note.

By the Grace of God, we are able to put before the public the सात्त्विकफलप्रकरण, and thus continue the work so ably begun by our departed friend Mr. Mulchandra Teliwala in his life-time.

In editing the present work, we have made use of five Manuscripts. Out of these, three were obtained from Shri Tilakayita Maharaja of Nathadwara. One of these is dated 1689, Samvat, but it is incorrectly written; the second one dated 1742 Samvat, is very correct, and seems to have been intended for the use of श्रीदामोदरजी—grandson of श्रीविट्ठलेश्वर. In cases of doubt, we have followed this manuscript. The third Mss. is undated, and seems to be as old as the other two.

The remaining two Mss. are from the collection of भारतमार्तण्ड पंडित गट्टूलालजी, and one of these seems to have been used by श्रीपुरुषोत्तमजी, author of भाष्यप्रकाश &c., who has made marginal notes. The other one also is tolerably correct.

As stated in a previous प्रकरण, a comparison of the सात्त्विकफलप्रकरण with तामसफलप्रकरण, will immediately show the superiority of the latter over the former. In fact, there is लीलाभेदे स्वरूपभेदः, and the लीलाः of the first ३२ अध्यायाः are so enchanting as to be of a different type altogether. However, from a synthetical point of view, it is well that श्रीमद्वल्लभाचार्य has commented on the whole of दशमस्कन्ध. In the whole field of Sanskrit literature, Vedic and modern, श्रीमद्भागवत holds the first place, and the भागवतार्थप्रकरण of निबन्ध and श्रीसुबोधिनी show clearly that it is not an ordinary ग्रन्थ, but it contains आनन्दस्य हरेः नित्यलीलाः which are inseparable from हरि Himself. For अलौकिकमनःसिद्धि there can be no better साधन, for a मुक्त soul there can be no higher फल. श्रीहरिरायजी is quite justified in his remark that "न च दृष्टा सुबोधिनी......वृथा तज्जन्म भूतले".

We have tried to correct the readings of श्लोकs in conformity with श्रीसुबोधिनी. As before, portions of निबन्ध and योजना of this प्रकरण have been printed in the appendix, together with अनुक्रम, अध्यायार्थ, विभागसूचिका &c. Indices of कारिकाs and श्लोकs have been given for ready reference, quotations have been traced to their sources as far as possible, and notable passages from the प्रकरण have been given at the end, showing the views of the author on many important questions, and we have tried to make the work as useful as possible.

Our thanks are due to श्रीगोकुलनाथजी of Bombay for giving the press-copy of the work to Mr. Teliwala, the use of which has greatly facilitated our labour. We have to express our deep debt of gratitude to गोस्वामितिलकायित श्रीगोवर्धनलालजी of नाथद्वार and his enthusiastic son श्रीदामोदरलालजी-बाबासाहेब for continuing to give financial help for the publication of the work.

As before, शास्त्री कल्याणजी कानजी has rendered us great help in editing the work and carrying it through the press and our special thanks are due to him.

With feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Shri Krishna.

Bombay,
Shravan sud 11,
1987.

Dhirajlal V. Sankila.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Moolji.
Govardhandas Pragji.
Purushottam Kanji Morparia

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १– ०-०
२	निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १– ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रययुतम् ।	रु. १– ०-०
५	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २– ०-०
६	सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १– ०-०
७	सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०-०
८	पुष्टिप्रवाहमर्यादा । चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १– ०-०
९	नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०-०
१०	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३– ०-०
११	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-राजस-प्रमेयप्रकरणम् ।	रु. ३– ०-०
१२	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २– ०-०
१३	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-फलप्रकरणम् ।	रु. २– ०-०
१४	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-प्रमेयप्रकरणम् ।	रु. २– ०-०
१५	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-साधनप्रकरणम् ।	रु. १– ८-०
१६	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-फलप्रकरणम् ।	रु. १– ८-०
१७	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २– ०-०
१८	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १– ०-०
१९	दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०– ८-०
२०	भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. १– ०-०
२१-२४	भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. २– ४-०
२५	प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशः । श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतः ।	रु. १– ०-०
२६	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १– ०-०
२७	पत्रावलम्बनम् । श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।	रु. ०– ४-०
२८	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२९	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १– ४-०
३०	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १– ०-०
३१	श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
३२	प्रेमामृतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०– ८-०
३३	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २– ८-०
३४	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १– ०-०
३५	मनोदूतं हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०– ८-०
३६	श्रुतिरहस्यम्-सप्रकाशम्-गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १– ०-०
३७-४०	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य तृतीयाध्यायः संपूर्णः ।	रु. ५– ०-०
४१-४२	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य चतुर्थाध्यायः संपूर्णः ।	रु. ४– ८-०
४३	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः	रु. १– ८-०
४४	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः	रु. १– ८-०
45	Discuss how far S'ankarâchârya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Re. 1– 0-0
46	An exam. of S'ankara's Refutation of Sânkhya Theory.	Re. 1– 0-0

पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, फेधिहूलस्ट्रीट, भूलेश्वर, मुंबई.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशमोत्तरार्ध-गुण-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः ३६-४१)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'प्राप्तभगवत्पद
भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,
एल्‌एल्. बी., वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां
सुहृद्भिः संशोध्य 'निर्णयसागर'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५४ संवत् १९८९.

मूल्यं सार्धमुद्रिकाद्वयम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशमोत्तरार्ध-गुण-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः ३९–४१)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-

लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'प्राप्तभगवत्पद

भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,

एलूएल्. बी., वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां

सुहृद्भिः संशोध्य 'निर्णयसागर'

मुद्रणालये मुद्रयित्वा

प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५४. संवत् १९८९.

मूल्यं सार्धमुद्रिकाद्वयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

Editors' Note.

By the Grace of God we are able to put before the public, the final six Adhyayas of the Tenth Skandha, which technically constitute the गुणप्रकरण. The Tenth Skandha is the निरोधस्कन्ध and is divided into five divisions or Prakaranas viz जन्म, तामस, राजस, सात्त्विक & गुणप्रकरण, all tending to accomplish the निरोध of various types of भक्त. Four Adhyayas constitute the जन्मप्रकरण. The twenty-eight following Adhyayas deal with तामसप्रमाण, तामसप्रमेय, तामससाधन & तामसफल each of seven Adhyayas. The following twenty-eight similarly describe the राजसप्रमाण, राजसप्रमेय, राजससाधन and राजसफल.

In the case of सात्त्विकभक्त, प्रमाण is not necessary, they being themselves so imbued as not to need प्रमाण any longer. There are thus twenty-one Adhyayas of this प्रकरण, divided into three groups of seven Adhyayas each called सात्त्विकप्रमेय, सात्त्विकसाधन and सात्त्विकफल respectively.

It should be noted here that this sub-division of तामस, राजस and सात्त्विक is peculiar only to Shree Vallabhacharya, based on the different kinds of भाव of the भक्त towards कृष्ण and is quite distinct from the generic terms of the प्रकृति of the सांख्य, generally known as such in Vedanta literature.

The last six Adhyayas, the subject-matter of the present volume, depict Shree Krishna the निरोधकर्ता possessed of six गुणs viz:-ऐश्वर्य, वीर्य, श्री, यशः, ज्ञान and वैराग्य and thereby accomplish the निरोध of the भक्त by His Leela in which the particular guna preponderates.

The यशः of भगवान् is depicted through the medium of the श्रुतिs and this constitutes a separate sub-division by itself known as वेदस्तुति.

We have based the readings in the present volume on the following manuscripts available to us:—

1. Dated Sam. 1689 from the collection of the सरस्वतीभंडार of श्रीनाथद्वार, a very incorrectly written Mss.

2. Dated Sam. 1742 also from the collection of the सरस्वतीभंडार of श्रीनाथद्वार said to have been prepared for श्रीदामोदरजी the grand-son of Shree Vitthaleshwar. This is a very neatly written manuscript and is very reliable.

3. A manuscript without date, appearing to be recent, corrected by the late Shastri नंदकिशोर of Nathadwar containing marginal notes, from other Mss. and readings.

4-5. Two manuscripts out of the collection of भारतमार्तंड पंडित श्रीगट्टूलालजी. One of these appears to have been very intelligently read and punctuated, and from the notes made, seems to confirm the inference that the reader thereof is श्रीपुरुषोत्तमजी the erudite writer of प्रकाश on अणुभाष्य.

6. A manuscript without date belonging to Mr. Mohanlal of Dabhoi which is a fair written manuscript and tolerably correct.

As before we have made use of the press-copy of the present प्रकरण out of the collection of Goswami Shri Gokulnathji Maharaj which was kindly left with our departed colleague. Our thanks are therefore due to the said H. H. Shri Gokulnathji Maharaj.

In the present volume as before, we have included the relevant portions from निबन्ध etc. and have also printed a स्वतन्त्रलेख on पीतशेषं गदाभृतः; occuring in the 36th (35) Adhyaya, which has been made available to us from the collection of भा. मा. पं. गट्टूलालजी. The indexes and the आचार्यवाङ्मुक्तावलि are also printed, the latter with a view that the reader may at a casual glance know the remarkable views of श्रीवल्लभाचार्य.

Our thanks are due to गोस्वामितिलकश्रीगोवर्धनलालजीमहाराज of Nathadwar, who has kindly furnished funds for bringing out the present volume.

The learned Shastri Kalyanji Kanji has considerably assisted us in carrying out this edition through the press and our hearty thanks are due to him.

With feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

रामनवमी
१९८९

Dhirajlal Vrajdas Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Heeralal Moolji.
Govardhandas Pragji Merchant.
Purushottam Kanji Morparia.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-गुण-प्रकरणम् ।)

षट्त्रिंशोध्यायः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

एवं निरोधः सर्वेषां भगवत्कृत ईरितः ।
स किं साक्षात्सर्वयुक्त्या भगवानन्यथापि वा ॥ १ ॥
अन्यथा चेत्कृतोप्येष निरोधो निष्फलो भवेत् ।
तस्मात्कृष्णस्य सर्वोक्त्या भगवत्त्वं तु साध्यते ॥ २ ॥
अतोऽग्रे भगवान् व्यासः षडध्यायीं चकार ह ।
ऐश्वर्यादिप्रसिद्ध्यर्थं सङ्गतिस्त्वियमेव हि ॥ ३ ॥
तत्रादौ भगवद्भावसिद्ध्यर्थं युक्तिपूर्वकम् ।
ऐश्वर्यादीन् षडर्थान् हि षडध्याय्यां निरूप्यते ॥ ४ ॥
षट्त्रिंशे तु तथाध्याये कृष्णस्यैश्वर्यलक्षणः ।
अलौकिको लौकिकश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ॥ ५ ॥
निरूप्यते यतः पित्रोरैश्वर्यं हृद्गतं भवेत् ।
अनुभावात्पुरैश्वर्यं तयोर्हृदयसंहितम् ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

अतोऽग्रे इति अत्र व्यासस्य कर्तृत्वोक्त्या समाधौ पौर्वापर्येणैव लीलां दृष्टवान्, इति सूचितम् । कथानुरोधमकृत्वा विमर्शप्राधान्येन निरूपणात् व्यासस्य भगवत्त्वमुक्तम् ।

संगतिस्त्विति तुशब्देन कथासंगतिव्यावृत्तिः तत्र षडध्याय्यादौ प्रथमाध्याये क्रमानुसारेणैश्वर्यं निरूपणीयमियमेव संगतिः । तथा चोपोद्घातसंगतिर्निरूपिता न त्ववसर-संगतिः । कथातो विमर्शस्य मुख्यत्वं युक्तमिति हिशब्दः ।

भगवद्भावेति युक्तिपूर्वकं भगवत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निरूप्यते इति, दिवादेराकृतिगणत्वपक्षेण श्यन्, व्यासो निरूपयतीत्यर्थः । ऐश्वर्यलक्षण इति, भगवद्भाव इति शेषः ।

येन स्तुतिः कृता ताभ्यां कृष्णवाक्यात्तु निर्णयः ।
तीर्थयज्ञसदुक्त्या हि शुद्धान्तःकरणो भवेत् ॥ ७ ॥
ततः कृष्णगुणज्ञाने तस्येच्छाभूदितीर्यते ।
तथैव देवकी देवी ज्ञात्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
ऐश्वर्यस्य परीक्षार्थं पुत्राहृतिमुवाच ह ।

एवमेतावद्भिरध्यायैस्त्रिविधानां निरोधो निरूपितः । अथ भगवतः षड्गुणाः षड्भिरध्यायैर्निरूप्यन्ते क्रमेणैव । ऐश्वर्यं लोकवेदातिशायि । स ईश्वरः यः अलौकिकं करोति, यो वा वेदस्याप्यशक्यं करोति सोऽत्र निरूप्यते । पित्रे पुत्रत्वं स्थापयित्वैव ज्ञानोपदेशं यत्करोति, यच्चाप्यखण्डं, तथा बाल्ये मृतानां कालेन परमाणुसात्कृतानां पुनः कालमुल्लङ्घ्य यथास्थानं प्रापयित्वा तत्समानयनं, ततोऽपि स्वपदप्रापणमपि । एवं वेदकालोल्लङ्घनं न पुरुषोत्तमादन्यस्य शक्यम् । फलप्रकरणस्य संनिधान एव गतत्वात् पित्रोरभिलषितं च करोतीत्यध्यायसंगतिः । कथायाः पौर्वापर्यं नाभिलषितमिति भिन्नक्रमेणारभते अथेति ।

श्रीशुक उवाच—**अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।**
वसुदेवोऽभिनन्द्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥

एकदा प्रसन्नसमये, स्वयमेवात्मजौ प्राप्तौ लालनसमये । ततः **कृतपादाभिवन्दनौ** जातौ । ततो **वसुदेवो**ऽपि तत्कृत**मभिनन्द्य** लौकिकप्रीतियुक्त एव ज्ञानार्थमुवाच **संकर्षणमच्युतं** च । सर्वमेतज्ज्ञाने पूर्वाङ्गं श्रुतिविरुद्धम् । स्वयं गुरोर्गृहे गत्वा नमस्कारानन्तरं गुरुणाभिनन्दितः एकं स्तौतीति मर्यादा ॥ १ ॥

तत्रापि पूर्वं तत्कामनया तदर्थं न प्रवृत्तः किं तु प्रासङ्गिकस्मरणेन तथा कृतवानित्याह **मुनीनां तद्वचः स्मृत्वेति** ।

मुनीनां तद्वचः स्मृत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥

'यस्यानुभूतिः कालेन' इत्यादि मुनिवाक्यं, तस्य चाकस्मात्स्मरणं, तच्च **पुत्रयोर्धाम** तेजः स्वरूपं वा सूचयति । केवलवाक्यं स्मृतं वा चेत् ज्ञानं जनयेत्तदापि न काचिचिन्ता । किंच । संवादात्तस्य प्रामाण्यमवधृतमित्याह **तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भ** इति । गोवर्द्धनोद्धरणादीनि वीर्याणि, तैर्जातो विश्वासो ऋषिवाक्ये यस्य । ततः हे कृष्ण हे रामेत्युक्त्वा **अभ्यभाषत** स्तुतिं कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तीर्थेति तीर्थयज्ञयोर्मध्ये वा सतामुक्तिस्तयेत्यर्थः । तथैवेति तीर्थयज्ञसदुक्त्या शुद्धान्तःकरणेत्यर्थः ।

मुनीनामित्यत्र केवलवाक्यमिति पुत्रत्वधर्मपुरस्कारं विना ब्रह्मत्वमात्रबोधकं वाक्यमित्यर्थः ।

स्तोत्रं चक्रेऽष्टादशभिः सर्वविद्यानिरूपकैः ।
शरणागतिपर्यन्तमुभयोरात्मनस्तथा ॥
स्वरूपमाह सर्वासां विद्यानामभिवाञ्छितम् ।

आदौ जगत्कारणत्वमाह कृष्ण कृष्णेति ।

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् संकर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥

आदरे वीप्सा । **महायोगिन्निति** । महानपि ज्ञातुमशक्य इत्यत्र हेतुरुक्तः । **संकर्षण**स्य नाममात्रेण संबोधनमुक्त्वा तदर्थापरिज्ञानात् तत्स्वरूपमेवाह **सनातनेति** । अनेन नित्यार्थवाचकत्वमेव तस्यापि वक्तव्यमिति निरूपितम् । सम्यक् कर्षणात्मकं प्रकृतेरिति तं प्रकृतिदेवतां मन्यते, अतआह **जाने वामिति** । **अस्य** जगतः **साक्षात्**संपूर्णस्य, कार्यकारणाभेदोपचारेण तथात्वं वारयति उभयोः प्रधानपुरुषत्वम् । उपचारादङ्गीकारत्वं वारयति **परौविति** अक्षरादुत्पन्नौ मूलभूतावित्यर्थः ॥ ३ ॥

जगत्कारणत्वमुक्त्वा जगद्रूपतामाह यत्रेति ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥

लोके षट्कारकाणां प्रकारसहितसर्वविभक्तीनां यावान् वाच्योर्थः स सर्वोऽपि भवानेव, तत्कारणं **प्रधानपुरुषौ** च, तस्यापि कारणमीश्वरः कालः, तयोरपि नियन्ता पुरुषोत्तम एवेति कृष्ण एवोक्तः । उभयोरेकत्वेन मूलमेव सर्वं भवतीति च । एतादृशो **भगवांस्त्वमेवे**त्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वरूपकारणत्वे निरूप्य उत्पत्तिं निरूप्य स्थितिं निरूपयति **एतन्नानाविधमिति** ।

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।
आत्मनानुप्रविश्यात्मा प्राणो जीवो बिभर्ष्यज ॥ ५ ॥

भिन्नाभिन्नब्रह्ममायाद्यनेकप्रकारं **आत्मनैव सृष्टम्** । सर्वेष्वेव प्रकारेषु भगवानेव कर्ता । **अधोक्षजेति** सर्वकर्तृत्वं तस्याज्ञातं बहिर्मुखैरिति निरूपितम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उभयोरिति कृष्णरामयोरित्यर्थः, **आत्मन** इति जीवस्येत्यर्थः ।

कृष्ण कृष्णेत्यत्र **अनेने**ति सनातनत्वकथनेन संकर्षणपदस्यापि नित्यसंकर्षणकर्तृत्वरूपार्थवाचकत्वमित्यर्थः । **कार्ये**ति जगतः प्रधानपुरुषात्मकत्वं कार्यकारणाभेदोपचारेण तथा भगवतोपि तथात्वं प्रधानपुरुषात्मकत्वं स्यात्तथा च जगत इव भगवतोपि प्राकृतत्वं शङ्क्येत । अत **उभयोः** पृथक् पृथक् **प्रधानपुरुषत्वमुक्तम्** । एकस्य पुरुषत्वमेकस्य प्रधानत्वमित्यर्थः । जगतस्तूभयात्मकत्वमिति भावः । **उपचारादि**ति विकृते कार्यरूपे कारणरूपप्रधानपुरुषत्वोपचारः, तथा च कार्यरूपप्रधानपुरुषात्मकत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

ततः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इतिवत् अन्तः**प्रविश्य**, प्रवेशे केवलमात्मनैव प्रविश्य, पश्चात्तत्रानेकरूपो जात इत्याह । आदौ **आत्मा** तत्सर्वं व्याप्य स्थितः, पश्चाज्जीवरूपेण **प्राण**रूपेण च जातः । **प्राण**शब्देनेन्द्रियाण्यपि संगृहीतानि । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुत्यर्थो निरूपितः । ततः सर्वमेव जगच्छरीरादिकमपि **बिभर्षि** । धारकशक्तिमपि तत्रैव योजितवान् । अन्तर्यामी वा तदर्थमधिकः प्रविष्टः सर्वे श्रुत्युक्ताः प्रकारा अत्र संगृह्यन्ते ॥ ५ ॥

एवं स्थितिमुक्त्वा तस्याधिदैविकमपि रूपमाह **प्राणादीना**मिति ।

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद् द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ६ ॥

प्राणाद्यः सर्वे स्वक्रियाशक्त्या विश्वमेव सृजन्ति । कर्मेन्द्रियैरेव सर्वं सृज्यत इति **विश्वसृक्**प्रयोगः । एतेषां **याः शक्तयस्ताः परस्यैव** आधिदैविकस्यैव, न त्वाध्यात्मिकस्य आधिभौतिकस्य वा । यथा आत्मप्रयत्न एव इन्द्रियाणां शरीरस्य च भवति । नन्वेतेषां सहजाः शक्तयः कुतो नाङ्गीक्रियन्ते किमित्याधिदैविकमधिकं कल्प्यत इति शङ्कां परिहरति **पारतन्त्र्या**दिति । एते आध्यात्मिकाः परतन्त्राः कथं स्वतन्त्रतया कार्यं करिष्यन्ति अन्यथा सर्वदैव कथं कार्यं न कुर्युः तस्माद्यदैव शक्त्याधानं तदैव कार्यं कुर्वन्ति नान्यदेति सर्ववस्तूनां वस्तुस्वरूप आधिदैविकापरपर्यायः । 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः' इत्यादिश्रुतिवाच्यो भगवानेवेत्यर्थः । ननु जीवोऽङ्गीकर्तव्योऽवश्यमिति अन्तर्यामी जीवो वा स्वशक्त्याधानं करोतु किमन्तर्गडुना रूपान्तरेणेति चेत् तत्राह **वैसादृश्या**दिति । सर्ववस्तूनामात्मा विसदृशः चेतनत्वादन्येषां जडत्वात्, यदि विसदृशोऽपि स्वशक्तिमादध्यात्, अन्धादिषु श्रोत्रादिष्वपि चक्षुःशक्तिं कुतो नादध्यात् । अतः प्रतिनियतपदार्थसिद्ध्यर्थं तत्तत्स्वभावापन्नं अतिरिक्तमेव रूपमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । किंच । यदेतदुक्तमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च ताभ्यामेव कार्यं सिध्यत्विति । तत्रोच्यते । **द्वयोर**पि तयो**श्चेष्टैव** तृणादीनामिव, न तु प्रेरकत्वं कर्तृत्वं वा संभवति । कुतः एतत् इत्याकाङ्क्षायां देहलीप्रदीपन्यायेन अग्रे योजयित्वा निरूपयति **चेष्टैव चेष्टता**मिति । **चेष्टतां** क्रियावतां चेष्टैव धर्मो भवितुमर्हति, न तु प्रेरकत्वं कदाचिद्वा चेष्टाभावः, तस्मादाधिदैविकरूपमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ।

कर्ता सर्वप्रविष्टात्मा नानारूपस्तथा परः ।
चतुर्धा वेदरक्षार्थं चतूरूपो निरूपितः ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्राणादीनामित्यत्र प्राणस्य विश्वकर्तृत्वमुपपादयन्ति **कर्मेन्द्रियैरे**वेति, तथा च क्रियायाः प्राणधर्मत्वात् प्राणस्यैव कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः । **अन्धादिष्वि**ति अन्तर्यामी जीवो वा **अन्धादिपुरुषेषु श्रोत्रादीन्द्रियेषु** च दर्शनसामर्थ्यं **कुतो नादध्या**दित्यर्थः ।

विभूतिरूपं निरूपयति **कान्तिस्तेज** इति ।

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥

सर्ववस्तुषु या **कान्तिः** । सौन्दर्यं, **तेजः** दीप्तिः मण्यादिष्विव **प्रभा** परप्रकाशिका, **सत्ता** वस्तुस्थितिः । यद्यप्येतच्चतुष्टयं सर्ववस्तुषु विद्यमानं भवानेव, तथापि तद्धर्मा येषु प्रसिद्धास्तान् गणयति **कान्तिश्चन्द्रे, तेजः सूर्ये, प्रभा** अग्नौ **ऋक्षाणां** च, **विद्युतां सत्ता** । यथा भगवद्व्यतिरेकेण विद्युतां न क्वापि स्थितिः एवमेतेषामपि भगवतैव कान्त्यादिकं नान्यथेत्यर्थः । धर्मरूपोऽयं निरूपितः । सोऽपि भगवानिति ज्ञापयितुं षड्धर्मपूर्त्यर्थं पुनर्धर्मावाह **यद्भूभृतां स्थैर्यं यच्च भूमेर्गन्धः** । तदुभयमपि त्वमेव । तत्र सर्वत्र हेतुः **अर्थत** इति, कार्यतः सुखादिकार्याणि जनयन्ति । यदि सुखजनकत्वं धर्मिणि स्यात्तदा धर्माणामपि स्यात् । 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इति यत्सामर्थ्यं धर्मिणो नास्ति तद्धर्माणां युक्तिबाधितमपि । अथापि धर्मेषु कार्यातिशयो दृश्यते तेन ज्ञायते ते धर्मा भगवद्रूपा इति । एवं कार्येष्वपि कारणातिरिक्तसामर्थ्यं यत्र दृश्यते तद्भगवानिति ज्ञातव्यम् । अनेन तेजोभूम्योः धर्मा भगवद्रूपा निरूपिताः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादन्येषामपि महाभूतानां धर्मा भगवद्रूपा इति निरूपयति । तत्र प्रथमं जलस्याह **तर्पण**मिति ।

तर्पणं प्राणनमपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ।
ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥

यदकस्मात्पीते जले काचित्तृप्तिर्जायते । सा तृप्तिर्न जलस्य अन्यथा जलस्य शोषो न भवेत् । प्राणानामप्याप्यायनं जायते तिष्ठन्ति तेन प्राणाः, एवं सति जले मग्नः पुरुषो न म्रियेत । तस्मान्न जलस्य धर्मः प्राणनं किं तु भगवानेव । किं च । जलस्य देवत्वं श्रूयते गङ्गादिषु 'आपो वै सर्वा देवताः' इति श्रुतिश्च, अन्यथा पापक्षयादिजनकत्वं न स्यात् । किं च । **ताश्चापः** कूप्यादिभेदभिन्नाः । तासां दृष्टादृष्टादिफलभेदा दृश्यन्ते । तद्भगवत्त्व एवोपपद्यते । किं च । **तद्रसो**ऽपि नानाविधः । कथमेकविधाज्जलादनेकविधो रसो भवति । भूगावपि तत एव रस इति तत्रापीदं दूषणम् । वायोराह **ओज** इति । **ओज** इन्द्रियाणां सामर्थ्यं, **सहो**ऽन्तःकरणस्य, **बलं** शरीरस्य । एतद्वायुकार्यमिति लोकः, तथा सति वायुव्याप्तस्यैतदाधिक्यं भवेत् । तस्माद्वायुधर्मत्वेन प्रसिद्धावपि भगवानेवेत्यर्थः । किं च । या काचिच्चेष्टा तृणादिषु या वा जङ्गमानां गतिः, सापि पूर्वोक्तन्यायेन भगवानेव । **वायोस्तवेति** वायुरपि त्वमेवेत्युक्तम् । वायुभेदाश्च शतशः । ईश्वरेति वायोः सूत्रात्मकस्वभावोऽपि भगवानेवेति निरूपितम् ॥ ८ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तर्पणमित्यत्र वायुव्याप्तस्येति वात्यायां स्थितस्येत्यर्थः ।

आकाशस्याह दिशामिति ।

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।
नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥

प्राग्भागे गतस्य तत्रापि महानवकाशो दृश्यते दिग्भेदश्च तदाह **दिशः खमिति** । ब्रह्मवादे दिग्धर्म आकाशः तत उक्तं दिशश्च सर्वत्र नानाविधा भवन्तीति । सर्वत्र सर्वं भगवतः एव भवतीति दिशोऽपि त्वमेव । तत्र यः **स्फोटः** सोऽपि, अन्यथा शब्दे अर्थस्फुरणं न स्यात् । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति । आकाशस्य श्रुतावाश्रयः श्रूयते दिशां च । पूर्वभागे सः दक्षिणभागे स इति । अत **आश्रयोऽपि** भवानेवेत्यर्थः । बाह्यमुक्त्वा आन्तरमाह **नादो वर्णस्त्वमोंकार** इति । अनुरणनात्मकः आन्तरो **नादः**, स एव साकारत्वमापन्नो **वर्णः**, स एवान्तःकरणे आवेष्टित **ओंकारः**, ततो वैखरीप्रकारेण निर्गताः पञ्चाशद्वर्णाः तेषामाकृतय आकारा भिन्नाः तेषां करणान्यपि भिन्नानि कण्ठादीनि । कथमेकस्मात्कारणादनेकप्रकारवर्णा अनेकस्थानप्रकारा भिन्ना भवेयुः । अत **आकृतीनां** वर्णानां **पृथक्कृतिः** पृथक्क्रिया भवानेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं महाभूतान्युक्त्वा इन्द्रियाण्याह इन्द्रियमिति ।

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।
अवबोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां यदिन्द्रियं तदेकं सर्वानुस्यूतं वर्तत इति वक्तव्यम् । तत्सं-बन्धादेव शरीरावयवविशेषाणामिन्द्रियत्वम् । 'इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यार्छत्' इति श्रुतिरपि संगच्छते तद्भवानेव । अत एव तस्य ओषधिवीरुधत्वं नानारूपत्वं च संगच्छते । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवा अपि त्वमेव । चकारात्तत्संबन्धः । तेषामनुग्रहोऽपी-न्द्रियेषु । अन्तःकरणस्याह **अवबोधो भवान् बुद्धेरिति** । बुद्धेर्जडाया अपि योऽवबोधः विषयप्रकाशरूपः स **भवानेव** । **जीवस्यापि** जीवात्मनः या **अनुस्मृतिः** पूर्वापरानुसंधानं स **भवानेव** । अनुभव एव ब्रह्मणः स्मृतिर्जीवस्य, इन्द्रियद्वारा अनुभवस्तु कृत्रिमः । अत एवेन्द्रियैरपि जनितोऽनुभवः आत्मार्थं संस्कारमेव जनयति । यथा स्मृत्युद्गमयोग्यो भवत्यात्मा, सापि जीवस्य भगवानेवेत्यर्थः । सा दोषवशात् कदाचित् प्रकारान्तरेणापि स्फुरति, यथा शुक्तिका रजतत्वेन । तां वारयति **सतीति** ॥ १० ॥

एवं सर्वकार्यधर्माः भगवानिति निरूप्य कारणता भगवानेवेति निरूपयति भूतानामसि भूतादिरिति ।

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।
वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥

पञ्चमहाभूतानां कारणं भूतादिरहंकारः, इन्द्रियाणामपि तैजसो राजसः,

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीपद्मभकृतलेखः ।

भूतानामसीत्यत्र भूतादिरिति तामस इत्यर्थः ।

तथा **विकल्पानां** संकल्पविकल्परूपमनसः कारणं वैकारिकः सात्त्विकोऽहंकारः। **अनुशायिनां** महत्तत्त्वादिजीवानां कारणं प्रकृतिर्भवान्॥ ११॥

एवं कारणस्य कारणतामुक्त्वा कार्यस्यापि कार्यता भवानेवेत्याह **नश्वरेष्विह भावेष्विति**।

नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरः।
यथा द्रव्यविकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः॥ १२॥

नाशप्रतियोगि कार्यम्। ततश्च कार्यस्य नाशे कार्यता नोपपद्येत, कार्यस्य नष्टत्वात्। अतः कश्चन पदार्थो वक्तव्यः। यः कार्यः कार्येषु स्थिरो भवति यस्य नष्टत्वं धर्मः। कार्यस्येति संबन्धश्च, स **अनश्वरः** सर्वदा स्थिरः स एकः सर्वकार्यानुस्यूतो वक्तव्यः। तमेवाश्रित्य कश्चिदाह 'नह्यसन् घटादिर्न घटादिः' इति। ननु **नश्वरेषु भावेषु** कोऽप्यनश्वरो न दृश्यते को वा भगवान् भविष्यतीति चेत्, तत्र दृष्टान्तमुपपादयति **यथा द्रव्यविकारेष्विति**। **द्रव्यविकारेषु** घटपटादिषु सोऽन्यो घटपटादिरूपो वर्तते। तद्वत्सर्वेष्वपीत्यर्थः। ननु स एव नास्ति को दृष्टान्तेन साध्यत इति चेत्, तत्राह **अन्यदा व्यावहारिक** इति। घटाभावसमये यस्तु घटव्यवहारं साधयति, अन्यथा सद्व्यवहारः बाधितार्थविषयकः कथं स्यात्। स घटो भग्नः भूतले घटो नास्ति। पञ्च घटा भग्ना इति। एवं धर्मधर्मिव्यवहारः सद्विषयक एवेति सोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति **हि**शब्दार्थः॥ १२॥

एवं कार्यकारणरूपत्वं निरूप्य सर्वाधारत्वं निरूपयन् तत्कृतगुणदोषाभावार्थमाह **सत्त्वमिति**।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया॥ १३॥

सत्त्वादयो गुणाः तद्वृत्तयः अहिंसाद्याः एकादशस्कन्धोक्ताः ते सर्वे **त्वय्येव ब्रह्मणि। परे** शब्दब्रह्मवाच्ये तवैव **योगमायया** तत्र **कल्पिताः** अतस्तदाधारत्वेऽपि न तद्दोषसंबन्ध इत्यर्थः। ब्रह्मणीत्यपहतपाप्मत्वमुपपत्तिरुक्ता। उपपत्त्यन्तरं **पर** इति। नियामकत्वाच्च तदाज्ञयैव तत्र स्पृशन्तीत्यर्थः। योगमाया च तादृश्येव, यया योगेन नाधारं स्पृशेयुः॥ १३॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नश्वरेष्वित्यत्र **कारणता** कारणानामेषां धर्म इत्यर्थः। **न ह्यसन्निति, न घटादिरिति** व्यवहृतोपि **घटादिरसन्ने**त्यर्थः। **द्रव्ये**ति मृद्विकारे घटे पूर्वमेव मृत्तिकायां सिद्धो घटोऽन्यो वर्ततेऽन्यथा असतः सत्ता स्यादिति भावः। **स एवे**ति दृष्टान्तीभूत एव नास्त्युपलब्ध्यभावात् तथा च तस्याभावात् तेन साध्यः को वा भवतीत्यर्थः।

ननु विद्यमानाः कथं न स्पृशन्तीत्याशङ्कायामाह तस्मान्न सन्त्यमी भावा इति।

तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः।
त्वं चामीषु विकारेषु येऽन्यदा व्यावहारिकाः॥ १४॥

यर्हि त्वयि विकल्पिताः। त्वत्तो भिन्नतया निरूपिताः। तदा तेषां पृथक्सत्त्वाभावात् **न सन्त्येव** अविकल्पितास्तु सन्ति, न तु विकल्पिता इति स्थितिः। अतो दोषाभावार्थं तेषां विकल्पो योगमायारब्धत्वं च निरूप्यते। नहि मायया छिद्यमानः पटः छिन्नो भवति। मायिकपटधर्मा वा कदाचित्संबन्धिषु भवन्ति। ननु तेषामभावे भगवान् कथं सर्वाश्रय इति चेत्, तत्राह **त्वं चामीषु विकारेषु** न वर्तस इत्यर्थः। विकारित्वमेव हेतुः। नन्वेवं सति कथमसद्भिर्व्यवहार इति चेत्, तत्राह **येऽन्यदा व्यावहारिका** इति। यथा **अन्यदा** एते **व्यावहारिकाः** तथा विद्यमानदशायामपि व्यावहारिका भविष्यन्ति को दोष इत्यर्थः॥ १४॥

एवं भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वं निरूप्य एतत् सिद्धान्तं ये न जानन्ति तान्निन्दति। यतोऽस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधकत्वं भविष्यतीत्याशयेनाह गुणप्रवाह एतस्मिन्निति।

गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः।
गतिं सूक्ष्मां न जानन्ति संसरन्तीह कर्मभिः॥ १५॥

गुणानामयं प्रवाहः। अनेन मायाकल्पितपक्षो निरुक्तः। तत्र सत्यबुद्ध्या ये प्रवर्तन्ते ते **अबुधाः, तु**शब्दः तेषां बुधत्वपक्षं सिद्धान्तान्तरसिद्धं वारयति। ननु विषयाणामसत्त्वे यद्यन्यः समीचीनो भवेत् तदा स आत्मार्थं गृह्येत। तदभावादगत्या विषयेष्वेव स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तत्राह **अखिलात्मनः गतिं सूक्ष्मां न जानन्तीति**। भगवान् सर्वात्मा स च पूर्णानन्तगुण इति पूर्वमेवोक्तम्। अत आत्मनो भगवत्त्वसिद्धौ तेनैव कृतार्थतेति किं विषयैः। किं च। तस्य च सूक्ष्मा गतिरस्ति भक्तिमार्गानुसारिणी। सा वा ज्ञातव्या। उभयाबोधे **इह कर्मभिः संसरन्ति**। अखिलात्मनः अबोधेन संसरन्तीति योजना। गतिं सूक्ष्मां वा अबुध्वेति[1] विपरिणामः कर्तव्यः। तस्मात्स्वार्थं[2] द्वयं निरूपितम्, भगवानात्मत्वेन ज्ञातव्यः, भक्तिर्वा कर्तव्येति॥ १५॥

एतदुभयाज्ञाने दोषमाह यदृच्छया नृतां प्राप्येति।

यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम्।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर॥ १६॥

अज्ञानाविष्टाः बहून्येव कर्माणि कुर्वन्ति। तेन नानाविधेऽपि संसारे प्रवाहन्यायेन कदाचिद्देवगत्या **नृता**मपि प्राप्नुवन्ति। तत्रापि **सुकल्पां** भगवद्भजनादिषु समर्थाम्। इहास्मिन्निःसारे संसारे **दुर्लभाम्**। एवं पुरुषार्थसाधनीभूतं दुर्लभशरीरं प्राप्य, **स्वार्थे** ज्ञाने भक्तौ वा, यः **प्रमत्तः** विभ्रमाक्रान्तः उभयविरोधिवशं गत इत्यर्थः। तादृशस्वरूपे पुरुषार्थ-

१. गतिं सूक्ष्मामबोधेन। २. स्वस्य।

साधनीभूते देहे **वय एव** प्रयोजकम्, तस्मिन् गते जरठः किं साधयिष्यति । एतादृशं **वयस्त्वन्मायया गतं** भोगेच्छया । ईश्वरेति समर्थत्वज्ञापनाय ॥ १६ ॥

न केवलं भोगेच्छा किं त्वन्येऽपि दोषा जाता इत्याह **असावहमिति** ।

असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥

असौ देहः वसुदेववाच्यः । अहमित्यस्मिन् या बुद्धिः । **एते** च पुत्रवित्तादयः **ममैव**, न त्वहमेतेषामपीति । एवमहंममताभ्यां व्यासः नाशं गच्छामीत्येको दोषः । द्वितीयमाह **देहे चास्यान्वयादिष्विति** । अस्य देहस्यान्वयः वंशः पुत्रादिः । आदिशब्देन स्त्रीश्वशुराद्याः । न केवलं तेष्वेव किंतु देहे च चकारात्तत्संबन्धिषु पित्रादिष्वपि । **स्नेहपाशैर्निबध्नातीति** । न केवलं मामेव किं तु **सर्वमेव जगत्** ॥१७॥

अत्रैकोऽर्थः संदिग्धः । अहं किं विषयत्वेन त्वां बध्नामि, अथवेश्वरत्वेन एवं जगदपि तत्राह **युवां न नः सुताविति** ।

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह ॥ १८ ॥

विषयत्वेन चेद् बध्नासि तदोपकारोऽपि भवेत् वस्तुस्वभावात् । परं विषयतैव नास्ति । तयो **युवां न नः सुतौ** । एवं विषयत्वेन बन्धनं दूरीकृत्य प्रकारान्तरेण बन्धने सामर्थ्यमाह **साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वराविति** । प्रधानपुरुषयोरीश्वरौ कालपुरुषोत्तमौ । तादृशयोः कथमागमनमिति चेत् तत्राह **भूभारक्षत्रक्षपणे अवतीर्णाविति** । किमत्र प्रमाणमिति चेत् तत्राह **तथात्थ** हेति । यथा 'ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः' इति ग्रन्थे अनुक्तमपि प्रेरणं अस्मादेव वाक्यादवगम्यते । एवमत्रापि भूभाररूपक्षत्रियहननार्थं अवतीर्ण इति भगवतैव कदाचिदुक्तमिति ज्ञातव्यम् । हेत्याश्चर्यजनकम् । अनेनात्र कल्पना निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि किमद्योच्यत इत्याशङ्कायामाह **तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्येति** ।

तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्द-
मापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन
मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

ते पदारविन्दमहं शरणं गतोऽस्मि । अनेन पूर्वं भवान् बध्नातीत्यनिष्टमुक्तं तन्निवृत्तिरर्थात्सूच्यते । चरणारविन्दशरणागतेः को विशेष इत्याशङ्कायामाह **आपन्नसंसृतिभयापहमिति** । आपन्ना ये शरणागतास्तेषां भयमपहन्तीति तथा । अतस्त्वयि विलम्बमानेऽपि चरण एव वा कृतार्थं करिष्यतीति चरणानुसृतिः । भगवतोऽपि यथा खेदो भवति तदाह **आर्तबन्धो** इति । एतावता स्वस्यार्तत्वं पूर्वमेवोक्तमित्यध्यवसीयते ।

ननु विषया भुज्यन्तां किं वैराग्येणेत्यत आह **एतावतालमिति, इन्द्रियलालसेन एतावता अलम्** । **इन्द्रियलालसं** इन्द्रियलालसा सा पूर्यतामित्यर्थः । इन्द्रियलालसेन वा मया एतावता एवमवस्थां प्रापितेन **अलमिति** । अतः परमियमवस्था मा भवत्वित्यर्थः । किं च । **मर्त्यात्मदृगिति** द्वितीयो दोषः । **त्वयि परे यदपत्यबुद्धिरिति**, तृतीयः । भोगेच्छा देहाभिमानः भगवति चान्यथाबुद्धिरिति अचिकित्स्यस्त्रिदोषः । एतं दूरीकुर्वित्यर्थादुक्तं भवति ॥ १९ ॥

नन्वेतत्सर्वं त्वया कुतोऽवगतमिति चेत् तत्राह अस्मिन्नर्थे त्वमेव गुरुरिति-**सूतीगृहे ननु जगाद भवानिति** ।

सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ
संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ।
नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि
को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥

किं **जगादेत्यत** आह **नौ** आवयोः **अज** एव **संजज्ञ** इति । देवकीवसुदेवयोः पूर्वदृष्ट एवाहं जात इति । तत्र मम संदेहः । किमस्मदर्थमेव भगवान् जातः, आहोस्विदनुयुगं **निजधर्मगुप्त्यै** जायमान इति । ननु धर्मरक्षार्थं जनने त्वद्गृहे कथं जायेत । अतस्त्वदर्थमेव जात इति चेत् तत्राह **गगनवद्विदधज्जहासीति** । आकाशो हि सर्ववस्तुभिः स्वाकारं करोति घटवत् पटवत् पुरुषवच्चेति । तस्मात् स्थानात् तस्मिंश्चापगते फलान्तरे रूपाणि गृह्णन्नेव पूर्वरूपाणि जहाति । एवं भवानप्यविकृतः देवकीगृहे प्रादुर्भूतः तत्रत्यमायां दूरीकृत्य प्रादुर्भूतो निश्चल एव । ततः प्रदेशान्तरगमने पूर्वस्थाने माया संवृता । स्थलान्तरस्थापगतेति प्रतिक्षणं रूपान्तराणि भवन्तीति **गगनवदेव** भगवतोऽपि देहग्रहणपरित्यागौ । इयांस्तु विशेषः । उपाधिवशात्तस्य देहग्रहणम् । भगवतस्तु मायाजवनिकापगमादिति । अत एव किमस्मदर्थमागतः अन्यार्थं वा समागत इति प्रतिक्षणं गृहीतरूपाणां प्रयोजनवत्त्वमेव दुर्निरूपं प्रयोजनविशेषस्य का वार्तेति भावः । तर्ह्यस्मिन्नर्थे सिद्धान्तो ज्ञातव्य इति चेत् तत्राह हे **उरुगायेति** । सर्वैरेवं गीयत इति गानार्थमेव करोषीत्यर्थः । विशेषतो वक्तव्ये न ज्ञायत इत्याह **विभूतिरूपां मायां को वेदेति** ॥ २० ॥

एवं स्तुतिप्रपत्ती निरूप्य अचिन्त्यरूपत्वे निरूपिते भगवान् प्रसन्नः खण्डज्ञानं तस्य जातमिति अखण्डबोधार्थं प्रवृत्त इत्याह **आकर्ण्येत्थमिति** ।

श्रीशुक उवाच—**आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः ।**
प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥

पितृवाक्यत्वात् स्वामिवत् लीलाप्रदर्शनमयुक्तम् । अतः **प्रश्रयानम्रः** सन् अग्रेऽपि मोदार्थं **प्रहसन्** चित्तसंतोषार्थं **श्लक्ष्णया गिरा, सात्वतर्षभो** वैष्णव-

पतिरिति । एवं प्रपत्तिकथनेऽपि तूष्णीं स्थितौ वैष्णवानां दुःखं भविष्यतीति 'युवां मां पुत्रभावेन' इति वाक्ये निर्णयस्योक्तत्वात् प्रयोजनाभावाद्वाक्येन बोधं हासेन मोहं च कुर्वन् आहेत्यर्थः ॥ २१ ॥

आदौ तदुक्तमभिनन्दति **वचो वः समवेतार्थमिति ।**

श्रीभगवानुवाच—**वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।**
यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥

अस्मिन् वाक्ये अर्थः समवेतोऽस्ति । एतद्वाक्यं तथा **उपमन्महे** । स कोऽर्थ इति चेत् तत्राह **यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्येति** । इयं स्तुतिर्न भवति किं तूपदेशः, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवमिदमपि ब्रह्मात्मभावमित्यर्थः । अङ्गीकारे दोषः स्यात् अनङ्गीकारे च । अतोऽन्यथा वर्णनम् ॥ २२ ॥

एवमुक्तस्य प्रकारमुक्त्वा तस्य सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पूर्णं बोधमुपदिशति **अहं यूयमिति ।**

अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥

यथा **मां** जानासि तथा सर्वानेव जानीहि । 'अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितम्' इतिवत् सर्वस्य शुद्धभगवत्त्वे ज्ञाते न किंचिदवशिष्यत इति भगवांस्तदेवोपदिशति समुदायपर्यवसानव्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमनुवदति । **अहमिति** दृष्टान्तानुवादः । **यूयमिति** पितुरेव बहुवचनम् । **असावार्यो** बलभद्रः, **इमे च द्वारकावासिनः**, अन्ये च ब्रह्माण्डस्थाः **सर्वे** एव एवमेव **विमृश्याः** साक्षाद्भगवानेवेति । **सचराचर**मिति स्थावरजङ्गमेऽपि यथा मयि तथा बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

यथेच्छां भगवान् विष्णुः पुरस्कृत्याभवत्स्वयम् ।
एवं सर्वत्र तत्तत्त्वामिति जातः स्वयं हरिः ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मानन्त्यं स्यात् ब्रह्मबुद्धिपरत्वे तु आरोपितज्ञानविषयत्वेन अनित्यफलसाधकता स्यादिति शङ्कां दूरीकुर्वन् आधाराधेयभावं च दूरीकुर्वन् सर्वत्रात्मप्रतीतिसिद्ध्यर्थं च अखण्डात्मत्वं बोधयति **आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिरिति ।**

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वचो वः इत्यत्र **ब्रह्मात्मभावमिति ब्रह्मण आत्मभावो** यस्मात्तादृशं वाक्यमित्यर्थः । **अङ्गीकारे** इति तत्र पितृत्वस्थापनात् तद्वाक्यस्य स्तुतित्वेनाङ्गीकारे दोषः स्यादित्यर्थः । **अनङ्गीकारे** चेति पितृत्वादेवानङ्गीकारे दोष इत्यर्थः ।

आत्मा ह्येक इत्यस्याभासे ब्रह्मानन्त्यमिति ब्रह्मानेकत्वमित्यर्थः । **अनित्येति** प्रतीकज्ञानस्यानित्यफलकत्वं 'अप्रतीकालम्बनान्नयति' इति सूत्रे निरूपितं, एतच्छङ्कादूरीकरणार्थं ब्रह्मण आत्मत्वमखण्डं बोधयति । प्रयोजनान्तरमाहुः **सर्वत्रेति**, अत्रात्मपदेन जीवस्तया च **सर्वत्र स्वात्मत्वेन प्रतीतिसिद्ध्यर्थं** जीवस्यात्मत्वमखण्डं **बोधयति** । अखण्डात्मत्वं बोधयति जीवब्रह्मणोरिति शेषः । पूर्वप्रयोजनार्थं ब्रह्मणः

आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥

अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । परिच्छेदे आत्मत्वमेव भज्येत । एकेनैव कार्यसिद्धौ द्वितीयकल्पना व्यर्था । भोगस्य तु न व्यवस्थापकत्वं ईश्वरेच्छयैव व्यवस्थासंभवात् । या क्रिया यदीयव्यधिकरणगुणाजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिकेति व्याप्तिर्बाधितैव । ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्संयोगः जीवात्मसु न संगच्छते । अजसंयोगस्यानङ्गीकारात् । तस्माद्भोगस्यान्यथाप्युपपत्तेरेक एवात्मा । युक्तश्चायमर्थः । 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' 'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिवाक्यसहस्रैः आत्मन एकत्वमेव निर्णीतम् । 'नानात्मानो व्यवस्थातः' इति सूत्रमकारप्रश्लेषेणापि योजनीयम् । अव्यवस्था अविचार इति । ननु जीवस्य नानात्वे परिहृतेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदोऽङ्गीकर्तव्यः, अन्यथा ज्ञानोपदेष्टृभावात् मोक्षो न स्यात्, अत आह **स्वयंज्योतिरिति** । स हि स्वप्रकाशः नास्यात्मप्रकाशार्थं कश्चिदपेक्ष्यते । मोक्षार्थं वा । अन्यस्त्वात्मवैलक्षण्यं नास्तीत्युक्तमेव 'पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि' इति । तस्य नानात्वाज्ञाने

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वितीयप्रयोजनार्थं जीवस्य चाखण्डमात्मत्वं बोधयतीत्यर्थः । **व्याख्याने** आत्मन एकत्वाङ्गीकारे हेतुमाहुः **एकेनैवेति** । नन्वेवं सति किंचिदवच्छिन्ने आत्मनि सुखं किंचिदवच्छिन्ने दुःखमिति न स्यात् पापपुण्यकर्तुरेकत्वात् । अतो भोगेन हेतुनात्मनो नानात्वमवस्थाप्यते इत्यत आहुः **भोगस्य त्विति** । यत्र सुखं दित्सितमीश्वरस्य तत्र सुखं, यत्र दुःखं दित्सितं तत्र दुःखमिति **व्यवस्थासंभवादित्यर्थः** । ननु भोगे ईश्वरेच्छाया न हेतुत्वं वक्तुं शक्यं क्लृप्तव्याप्तिविरोधादिति वक्तुं तां व्याप्तिमाहुः **या क्रियेति** । **या क्रिया** यन्निष्ठेन स्वव्यधिकरणगुणेन यत्नादिना **जन्या** तत्र क्रियायां तत्संयोगोऽसमवायिकारणत्वेनापेक्षित इत्यर्थः । **बाधितैवेति** अत्रेति शेषः । अत्र हि क्रिया लक्ष्या भोगस्त्वनुभवात्मा ज्ञानरूपः । अतस्तस्य लक्ष्यत्वाभावादियं व्याप्तिरत्राप्राप्तैवेत्यर्थः । **ईश्वरेच्छाया** इति अन्ययेति शेषः । भोगस्यापि लक्ष्यत्वेऽनेन प्रकारेण व्याप्तिरेव न सिद्ध्येदिति भावः । **तस्मादिति** ईश्वरेच्छाया भोगव्यवस्थापकत्वाद्भोगस्येश्वरेच्छया अप्युपपत्तिरित्यर्थः । ननु तर्हि गौतमो नानात्वं कथमवोचदित्याशङ्क्य 'कणादादिमुनिश्रेष्ठाः' इति वाक्यात्तद्वचनस्य व्यामोहकत्वे सिद्धान्तितेपि तुष्यतु दुर्जनन्यायेन सूत्रव्याख्यानमाहुः **नानात्मान** इति जीवब्रह्मणो भेदेपि अखण्डात्मत्वं न सिद्ध्यतीति तद्भेदोपि निराकृतः । अयं ब्रह्मवादाविरोधिसांख्यसिद्धान्त उक्त इत्याशयेनाहुः **पुरुषेश्वरयोरिति** । अविरोधस्तु समष्टिरूपः 'चिति तन्मात्रेण' इति पक्षे जीवप्रवेशाधिकरणत्वेनोक्तः सच्चिदानन्देषु मध्ये चिद्रूप एकः तस्माद्व्यष्टिरूपा विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गलिता जीवा अणवो नानेति, तथा च विस्फुलिङ्गानां नानात्वेप्यग्नेरखण्डत्वमेव तथेति ज्ञेयम् । **तस्येति** जीवस्येत्यर्थः । **नानात्वाज्ञाने** इति

अग्रे निरूपयिष्यते । वास्तवस्त्वयमर्थः । कालेन स्वप्रकाशनिवृत्तिमाशङ्क्याह **नित्य** इति, सदैकरूप इत्यर्थः । तर्हि काल एवायं स्यात् तत्राह **अन्य** इति, **कालादन्यः** । यस्य चेष्टा कालः इति 'चेष्टामाहुः' इति वाक्यात् । ननु तादृशः परमात्मा पुरुषोत्तमः । न तु जीव इति चेत् तत्राह **निर्गुण** इति । अयमेव जीवो गुणातीतः न तु ततोन्योऽस्ति कश्चित् । नन्वेवं सति नानात्वमुच्चावचत्वं कथं घटत इति चेत् तत्राह **आत्मसृष्टैर्गुणैः** । तैरेव गुणैः **कृतेषु** देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु **भूतशब्दवाच्येषु** आधारवशाद् अग्निरिव **बहुधा ईयते** ॥ २४ ॥

एवमेकस्यानेकधा भानप्रकारमुक्त्वा नानात्वमपि व्यवस्थया आह **खं वायुरिति** ।

खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥

पञ्चमहाभूतानि तत्कृतेषु भौतिकेषु आशयमनुलङ्घ्य **आविस्तारोऽल्पभूर्येक** इति एतान्येव भूतानि कचिद्विस्तारं प्राप्नुवन्ति हस्त्यादिशरीरे । क्वचिदल्पत्वं मशकादौ । क्वचिद्बहुरूपत्वं चित्रपटमयूरादौ । क्वचिदेकत्वं कोकिलादौ धात्वादौ वा । एवं परिमाणरूपादिवैलक्षण्यात् पृथिव्यादीनां **नानात्वम्** । एवमात्मनोऽपि तत्तदुपादानोपलम्भकतया नानात्वमित्यर्थः । उच्चनीचत्वं देहकृतं, नानात्वं परिमाणधर्मकृतमिति । वस्तुतः स्वरूपमेकमेवेत्यर्थः । यथा सर्वत्र भौतिकेषु पृथिव्यादिरेक एव । न तु कार्यवैलक्षण्येन कारणभूतायाः पृथिव्याः नानात्वं वैलक्षण्यं वा कल्प्यते पृथिवीगुणत्वेनैव तत्सिद्धेः । एवं सच्चिदानन्दधर्मतारतम्येन ऐश्वर्यादितारतम्येन श्र्यादितारतम्येन वा नानात्वमात्मन उपपद्यत इति न स्वरूपे भेदस्तदनुरोधेन कल्पनीयः । उपाधिकृतवैलक्षण्यमिति सर्वं सुस्थम् । **असावप्यात्मापि** । अपिशब्देन भूतानि संगृहीतानि । अतः स्वेच्छया स एव सर्वरूपेण तिष्ठतीति विचारप्रवणं चित्तं कृत्वा यथा मां जानासि तथैव सर्वं मां जानीहीत्युपदेशः । एष एवाखण्डाद्वैतवादः ॥ २५ ॥

एवं भगवता उपदिष्टः ऐश्वर्यभावप्राकट्याद् बोधितमर्थं भावान्तरमापन्नोऽपि गृहीतवानित्याह **एवं भगवतेति** ।

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतम् ।**
श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥

उदाहृतं सिद्धमेव । **विनष्टा नानाबुद्धिः** पञ्चविधापि यस्य । ततो वक्तव्या-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वितीया द्विवचनान्तम् । **निरूपयिष्यते** शुक इति शेषः । **वास्तवस्त्विति** नानात्वाज्ञाने स्वौपाधिके इति भावः ।

खं वायुरित्यत्र विस्तारं मर्यादीकृत्य वर्तत इत्याविस्तारः खं वाय्वादिरित्यर्थः ।

एवं भगवतेत्यत्र पञ्चविधापीति । 'अहं यूयमसावार्यः इमे च द्वारकौकसः' सचराचरं सर्वेपि, इति पञ्चविधापि नानाबुद्धिर्भगवता नाशिता इत्यर्थः ।

भावात्स्वस्मिन्नपि तथा स्फुरणात्तूष्णींभूत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमेकस्य ज्ञानोपदेशो निरूपितः स्वज्ञानशक्तिप्राकट्येन क्रियाशक्तिप्राकट्यार्थमुपाख्यानान्तरमारभते **अथ तत्रे**ति ।

अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥

कुरुश्रेष्ठेति क्रियाधिक्यं तस्य हृदये समायास्यतीति संबोधनम् । वसुदेवः कृतार्थो जात इति स्वस्यापि हृदये, भगवता कृतार्थत्वं प्राप्तापि पूर्वसंजातदुःखवासनाया अनिवृत्तत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं भगवन्तं प्रार्थयते । वाक्येन तु न तन्निवर्तते । नाट्येन निवर्तनेऽपि तेषां जीवानाममुक्तत्वात् ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञत्वे सिद्धे भगवता वञ्चितमिति प्रतिभायात् । पुनस्तदुद्धारार्थं चिन्तापि स्यादिति तेष्वेव समागतेषु तद्दुःखं गच्छति नान्यथेति निश्चित्य तदर्थं भगवतः सामर्थ्यं पुत्राणां स्वरूपप्रतिपत्तिश्च संभावितेति दृष्टान्तेनावगता तामेवाह **श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्र**मिति । स्वस्यैव**आत्मजाभ्यां** रामकृष्णाभ्यां स्वरूपं प्रापयित्वा **आनीतं श्रुत्वा सुष्ठु विस्मिता** जाता ॥ २७ ॥

ततो वस्तुनिर्धारं ज्ञात्वा भगवन्तं याचितवतीत्याह **कृष्णरामावि**ति ।

कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

सम्यगाश्राव्य सावधानं शृणुतमित्युक्त्वा **कंसविहिंसितान् पुत्रान् स्मरन्ती कृपणं** यथा भवति तथा **प्राह** । तेनैव स्मरणेन **वैक्लव्यादश्रुलोचना** च जाता ॥ २८ ॥

एवं कायवाङ्मनोवैकल्यमुक्तं तन्निराकरणार्थमादौ भगवन्तं स्तौति **राम रामे**ति त्रिभिः ।

देवक्युवाच—**राम रामाऽप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।**
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥

भगवान् शरणागतानामेव दुःखं दूरीकरोतीति प्रथमतः स्वस्यापि शरणागतिः कर्तव्या । तत्र यदि फलं न कीर्तयेत् तदा मोक्षार्थं सा भवेत् । भगवतो वा तन्निवारणे सामर्थ्यं न भवेत् । स्वयं वा न जानीयात् तथापि सर्वं विशकलितं भवेदिति प्रथमतो भगवतः सामर्थ्यं स्वस्य ज्ञानं चाह । देवक्याः कृष्णरामयोः अवान्तरपरिज्ञानं नास्तीति ज्येष्ठानुक्रमेण स्तौति । वीप्सा आदरे । **अप्रमेयात्म**न्निति त्वं सर्वसमर्थस्तथापि

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथ तत्रेत्यत्र **नाट्येने**ति । मायिकान् कल्पयित्वा प्रदर्शनेन दुःखनिवर्तकत्वेपीत्यर्थः । **तेष्वेवे**ति न तु मायिकेष्विस्येवकारः । **तामेवाहे**ति अवगतिमेवाहेत्यर्थः ।

लोको न जानातीति साधनान्तरे यतते । नहि कश्चिच्चिन्तामणिं प्राप्य पुनरन्यत्साधनमङ्गीकरोति । भगवतस्तथात्वाज्ञाने हेतुर्भगवत्स्वरूपधर्म एव । यथा परमाणोः अप्रत्यक्षतायाम् । एवं प्रमातुमयोग्यमेव भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । कृष्णस्यापि संबोधनमाह निकटे शृणोति सावधान इति सकृदेव संबोधनम् । **योगेश्वरेश्वरेति** सर्वसाधनसंपत्तिः । एवमुभयोर्माहात्म्यमुक्त्वा अध्यारोपापवादनिराकरणार्थं स्वस्यापि याथार्थ्यज्ञानमनुवदति **वेदाहं वां विश्वसृजामिति** । **वां** युवामहं जाने । केन प्रकारेण जानासीत्याकाङ्क्षायामाह **विश्वसृजामीश्वराविति** । ब्रह्मादीनामपि नियन्तृत्वेन कालव्युदासार्थं पुरुषोत्तमत्वेनापि जानामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तादृशस्य कथमागमनमिति शङ्काव्युदासायाह **कालविध्वस्तसत्त्वानामिति** ।

कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ ३० ॥

भूभाररूपराज्ञां वधार्थं भगवानवतीर्ण इत्यर्थः । ननु राजानः सात्त्विकाः कथं भाररूपा जाता इत्याह **कालविध्वस्तसत्त्वानामिति** । कालो हि कदाचित् सत्पदार्थान् दूरीकरोति, कदाचिदसत्पदार्थान् । यथा पुरुषः शिष्टागमनमालक्ष्य दुष्टागमनं वा, तथा कालोऽपि सर्वेषां सत्त्वगुणं विवेकादिकं च हृतवान् । अत एव **उच्छास्त्रवर्तिनो** जाताः । राजत्वेन सामर्थ्यं सत्त्वाभावे सामर्थ्यं सर्वेषां दुःखदमिति **भूमेर्भारायमाणा** जाताः । मशकार्थं धूमवत् तेषामर्थे भगवानवतीर्णः । किलेति प्रमाणम् । मे मत्तः ॥ ३० ॥

ननु भूभारहरणार्थमेव जातः न त्वन्यार्थमिति तत्रैव मम सामर्थ्यमिति चेत् तत्राह **यस्यांशांशांशभागेनेति** ।

यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥

यस्य पुरुषोत्तमस्य, **अंशः** अक्षरं तस्याप्यंशः प्रकृतिः, तस्यांशा गुणाः, तेषां **भागेन विश्वस्योत्पत्तिलयोदया भवन्ति** । किलेति प्रसिद्धे । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । करणावश्यकत्वायाह **विश्वात्मन्निति** सर्वस्यापि स्वकृत्यमावश्यकमिति । अतस्तादृशं **त्वां** स्वकार्यसिद्ध्यर्थं शरणं **गता** ॥ ३१ ॥

तत्कार्यं साधकपूर्वकमाह **चिरादिति** द्वाभ्याम् ।

चिरान्मृतसुताऽऽदाने गुरुणा किलनोदितौ ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुवाक्यं कर्तव्यम्, एवं ममापि । यथा गुरोः पुत्रः निरन्वयं गतः तथा प्रकृतेऽपि । यथा दक्षिणा अवश्यं देया, एवं मत्कामनापि पूरणीया । अतो दृष्टान्तः ।

चिरान्मृतस्य सुतस्याऽऽदाने आदानार्थं दक्षिणात्वेन **गुरुणा** प्रेरितौ । **किलेति** प्रमाणम् । तदा पितृस्थानं गत्वा यत्र पुरुषाणां जीवतां गमनागमने न स्तः । तादृशस्थानादपि **गुरवे गुरुदक्षिणां** धर्मार्थं **आनिन्यथुः**, पदव्यत्ययश्छान्दसः, आनीतवन्तौ ॥ ३२ ॥

तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।
भोजराजहतान्पुत्रान्कामये द्रष्टुमागतान् ॥ ३३ ॥

तथा मे ममापि **कामं कुरुतं** अपमृत्युमृतत्वात् प्रायेण तत्रैव गताः । सामर्थ्यं सूचयति **युवां योगेश्वरेश्वराविति** । योग एव कामनां पूरयति तत्रापि तस्येश्वरः किं वक्तव्यः । भगवांस्तु ततोऽप्यग्रे योगश्चेत् कदाचिद्वदेत् मत्प्रवर्तको नाज्ञापयतीति सोऽपि चेद्वदेत् ममान्तर्यामी न प्रेरयेदिति तन्निरासार्थमेतावदुक्तम् । स्वकामनामाह **भोजराजहतान् पुत्रानिति** । **आगतान् द्रष्टुं कामये** । यस्यामवस्थायां स्थिता मत्तो गताः तादृगवस्थायुक्ता एव द्रष्टव्या इति भावः ॥ ३३ ॥

ततो भगवत्कृतमाह **एवं संचोदिताविति** ।

श्रीऋषिरुवाच—**एवं संचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत ।**
सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥

गुर्वर्थेनान्वेषणार्थं गताविति पूर्वमप्युक्तम् । तथात्रापि सिद्धवत्कारेण जानीत इति **सुतलमेव** गतौ । गमनमार्गमाह **योगमायामुपाश्रिताविति** अष्टाविंशतितत्त्वेभ्योऽधस्ताद्योगमाया तस्यां प्रविष्टौ स्वगृहदेशे मध्ये व्यवधायकाभावात् सुतल एव प्रादुर्भूतौ ॥ ३४ ॥

ततो दैत्यः कदाचिदाज्ञां न करिष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलिकृतां पूजामाह **तस्मिन् प्रविष्टाविति** चतुर्भिः ।

तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः ।
तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५ ॥

तस्मिन् सुतले प्रवेशमात्र एव दैत्यानां स्वामी शीघ्रनिवेदकैर्दैत्यैः भगवदागमन-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चिरादित्यत्र **पदव्यत्यय** इति आनपत्यस्य दक्षिणार्थत्वेनात्मगामिफलकत्वादात्मनेपदं प्राप्तं तद्व्यत्यय इत्यर्थः ।

तथा मे इत्यत्र **योगश्चेदिति** योगमात्ररूपश्चेद्भगवान् स्यात् तदा एवं वदेदित्यर्थः ।

एवमित्यत्र गुर्वर्थे इति तदा समुद्रे गमनं तत्र स्थितांशग्रहणार्थं न तु अज्ञानेनान्वेषणार्थमिति तत्र निरूपितमित्यर्थः । **स्वगृहदेश** इति गदापाणिर्भगवान् बलिद्वारि तिष्ठति तत्प्रदेशे बलिगृहदेशे **सुतल एव प्रादुर्भूताविति**त्यर्थः ।

मुपलभ्य **सद्यः समुत्थाय ननामे**ति संबन्धः। पूर्वं भगवता बद्ध इति कदाचिद्द्वेषाद्भयाद्वा संमुखो न भवेदित्याशङ्क्याह **विश्वात्मदैव**मिति, विश्वस्यात्मा दैवं च भगवान् तेनात्मत्वान्न भयम्, आराध्यत्वान्न द्वेष इत्यर्थः। यत्र भगवान् जगत एव एवंविधः साधारणस्यापि भयद्वेषसंभावनारहितः तत्र स्वस्य महतः कथमेवं भविष्यतीत्यर्थः। न च वक्तव्यं विश्वस्य भगवान्नापकारं करोतीति। यतः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयकर्ता स एव। तथा ज्ञानं नास्तीति चेत् तर्हि ज्ञानं गुणो जात इति ज्ञानवताधिक एव पूज्य इत्याह **सुतरां तथात्मन** इति। किंच। पूर्वं संसारव्यावृत्त्या अनिर्वृतः स्थितः। इदानीं सुतले स्वर्गाधिके सुखेन तद्भावनया तिष्ठतीति स्मृतिसंजातया भक्त्या पूर्णान्तःकरण एव **तद्दर्शनाह्लादेन** अधिकेन **परिपूताशयो** जातः। अतं आलस्यादिधर्मेषु लीनेषु **सद्यः समुत्थाय ननाम**। तत्पुत्रस्य बाणस्य बाहुच्छेदो भगवता कृत इति कदाचिदनमनं स्यात्तत आह **सान्वय** इति, पुत्रपौत्रादिसहितः॥ ३५॥

ततः पूजामाह **तयोः समानीये**ति।

तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृन्द आब्रह्मपुनद्यदम्बु ह॥ ३६॥

मुदेत्युभयत्र संबन्धः। आसनस्याग्रहणे पुनर्भयं संभावितं स्यात्, अत आह **निविष्टयोस्तत्रे**ति, तत्रासने उपविष्टयोः सतोः। महात्मत्वात् निःशङ्कतया तत्रोपवेशनम्। अन्यथा पद्धस्य गृहे प्रभुः सशङ्को भवति। तदा **तत्पादाववनिज्य** चरणोदकं सकुटुम्बः **दधार**। तस्य माहात्म्यमाह **यदम्बु** गङ्गारूपमाब्रह्म ब्रह्मलोकमारभ्य पातालपर्यन्तं पुनातीति **आब्रह्मपुनत्**। हेत्याश्चर्ये। कथमन्यस्य शेषभावं प्राप्तं अन्यस्य शोधकमिति॥ ३६॥

समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः।
स्रग्धूपदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च॥३७॥

ततः पुष्पादिभिः **समर्हयामास**। महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च अनुलेपनानि च चतुःसमादीनि तथा स्रग्धूपदीपाः। अमृतममृतमयानि वा भक्ष्याणि। आदिशब्देन ताम्बूलाद्युपचारा गृह्यन्ते। नैतावता साधारणधर्मेण, भगवांस्तुष्यतीति **स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणं च** कृतवान्। आत्मीयाः धनं देहश्चेति त्रितय एव सर्वानुप्रवेशः॥ ३७॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तयोः समानीयेत्यस्याभासे पूजामाहेति, कायिकीमिति शेषः। पूर्वश्लोकेन मानसी पूजोक्ता, एताभ्यां कायिकी, अग्रिमेण वाचनिकी इति चतुर्णां श्लोकानां पूजैव वाक्यार्थ इति पूर्वश्लोकाभासे निरूपितम्।

१ पुष्पो॰

ननु दैत्योऽयं कथमेवं भगवद्भक्त इति चेत् तत्राह **स इन्द्रसेन** इति।

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया।
उवाच ह्यानन्दकलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम्॥ ३८॥

इन्द्रस्येव **सेना** यस्येति। इन्द्र उत्तमसत्त्वांशः, तस्येन्द्रियादिसामग्री अत्यन्तं भगवत्परा, तथास्यापीत्यर्थः। बाह्यसेनापि तथैवेति ज्ञातव्यम्। महत्त्वमपि सूच्यते। तादृशोऽपि **भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रद्**स्तद्द्वयेन, पश्चान्**मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया** च **बिभ्रदुवाच**। वचनस्यान्यानीन्द्रियाणि सहायभूतान्याह **आनन्दकलाकुलेक्षणः, प्रहृष्टरोमा, गद्गदाक्षरः**, इन्द्रियाणां, देहस्य, वाचश्च वैकल्यं निरूपितम्॥ ३८॥

एवं परमभक्तियुक्तः भगवतः षड्गुणप्रतिपादकैः भगवत्प्रतिपादकेन च सप्तभिः स्तुत्वा प्रार्थयते नमोऽनन्तायेत्यष्टभिः श्लोकैः। आदौ भगवत ऐश्वर्यं स्मृत्वा नमस्यति **नमोऽनन्तायेति**।

बलिरुवाच—**नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे।**
सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने॥ ३९॥

ईश्वरः स एव यो न केनापि परिच्छिद्यते। अयं च देशकालापरिच्छिन्नः। किं च। स एव समर्थो यो महान् भवति तदाह बृहते इति। बलभद्रनमस्कारो वा। अयमनन्त इति शेषः प्रादुर्भूतः। स एव बृहत् ब्रह्मेति। स एवेश्वरो यो नित्यानन्दः स कृष्णः। यश्च जगत्कर्ता तदाह **वेधसे** इति। जगत्कर्तृ मुख्यं ब्रह्मेति भगवत एव विशेषणम्। शास्त्रयोनित्वमपि ब्रह्मलक्षणमिति विशेषसिद्धान्तप्रतिपादकत्वेन माहात्म्यमाह **सांख्ययोगयोर्वितानाय** विस्तारहेतवे। तत्र हेतुमिव वदन् सिद्धान्तान्तरकर्तृत्वमाह **ब्रह्मणे परमात्मन** इति। ब्रह्मत्वाद्वेदतदर्थरूपत्वम्। **परमात्मन** इति वैष्णवशैवसिद्धान्तप्रवर्तकत्वं तदर्थप्रतिपादकत्वं च। **सांख्या** ज्ञानप्रधाना इति ब्रह्मपराः। **योगिनस्तु** परमात्मध्यानपरा इति तद्वितानकर्तृत्वं सिद्ध्यति। अनेन शास्त्रदृष्ट्या ज्ञानम्, ध्यानेन च ज्ञानं भगवतः॥ ३९॥

न तु भगवत्साक्षात्कारः कस्यचिद्भवति। स मम जात इति केवलं भगवद्वीर्येणैव तद्भवतीति भगवद्वीर्यं समर्थयन्नाह **दर्शनं वां हि भूतानामिति**।

दर्शनं वां हि भूतानां दुःप्रापं चातिदुर्लभम्।
रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया॥ ४०॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

स इन्द्रसेन इत्यस्याभासे ननु दैत्योऽयमिति। अयंपदस्यार्थ उक्तः वाक्यार्थस्तु पूजारूपः पूर्वमुक्त एवेति भावः। वचनस्येति आनन्दकलाकुलेक्षणपदस्यार्थोयं न तु पदत्रयस्य, ईक्षणपदमन्येन्द्रियाणामुपलक्षकम्।

ये उत्पद्यन्ते प्रवाहे तेषामुत्पत्तिविरोधित्वाद्भगवद्दर्शनं दुर्लभम्। वा ब्रह्मपरब्रह्मणोः। स्वक्रियया प्राप्यं दुःखेनापि यन्न भवति तद्दुःप्रापम्। देवादिवरेणापि यन्न लभ्यं तद् दुर्लभं चकारात्सर्वसाधनैरप्यलभ्यता निरूपिता। तत्र हेतुः रजस्तमःस्वभावानामिति। राजसानां दुःप्रापम्। तामसानां दुर्लभम्। राजसानामपि केषांचिद् दुर्लभमिति चकारः। एतादृशावपि नोऽस्माकं रजस्तमःस्वभावानां यदकस्मात् प्राप्तौ। तत्र हेतुर्यदृच्छैव॥ ४०॥

कथं राजसतामसानां दुर्लभमित्यत्र हेतुमाह श्लोकद्वयेन दैत्यदानवगन्धर्वा इति।

दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः॥ ४१॥

दैत्यदानवगन्धर्वा इति राजसे गुणभेदः। सिद्धविद्याध्रचारणाश्च द्वितीयाः तामसराजसाः। यक्षरक्षःपिशाचास्तामसाः। भूतप्रमथनायकास्तामसतामसाः। प्रमथा महादेवगणाः, तयोर्वा नायकास्तृतीयाः॥ ४१॥

एवं सर्वान् गणयित्वा तेषां स्वरूपमाह विशुद्धसत्त्वधाम्नीति।

विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः॥ ४२॥

भगवत आत्मत्वेऽपि उपाधिगुणेनैव विरोधः। किंच। भगवान् वेदादिशास्त्रं कृतवान्। ते च लोकप्रधानाः अत उभयेषां विरोधो युक्त इत्याह शास्त्रशरीरिणीति शास्त्रैकसमधिगम्यशरीरयुक्ते। अत एव नित्यं निबद्धवैराः, ते पूर्वोक्ताः, वयं च। यद्यप्यस्माकमिन्द्रियादिवर्गः सात्त्विकः तथापि देहो राजस एवेति भिन्नतया गणयति। अन्ये च तथा ब्राह्मणाः। चकारात्तत्संबन्धिनश्च॥ ४२॥

ननु ते चेद् द्वेषिणस्तदा तेषां नरकपात इति 'आसुरीं योनिमापन्नाः' इति वाक्यानुसारेण कदाचिदप्यमुक्तौ कथं भगवान् सर्वात्मेति चेत्, तत्र मुख्यं सिद्धान्तमाह केचनोद्बद्धवैरेणेति।

केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः संनिकृष्टाः सुरादयः॥ ४३॥

त्रिविधा लोकाः लौकिकाः। तत्र तामसाः उद्बद्धवैरेण त्वां जानन्ति प्राप्नुवन्ति वा। सात्त्विका भक्त्या, राजसाः कामतः, तथा वैदिकाः सात्त्विकाः सत्त्वेन संरब्धाः सत्त्वगुणेन साहंकारेण कर्मस्वाविष्टचित्ताः सुरादयोऽपि॥ ४३॥

इदमित्थमिति।

इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर।
न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम्॥ ४४॥

प्रायेण ते **योगमायां न विदन्ति** कुतो वयं न लौकिका न वैदिकाः निषिद्धभावनयाऽधःपतिताः । **योगेश्वरेश्वर** इति संबोधनात् भोगाभिनिविष्टाः देवा मा जानन्तु । योगेश्वरा ज्ञास्यन्तीति तान्निषेधति **योगेशा अपि** ॥ ४४ ॥

एवं भगवतो माहात्म्यं स्वस्यानधिकारं च निरूप्य अनधिकारिणा भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण परित्यागः कर्तुमशक्य इत्याज्ञां प्रार्थयते तन्नः **प्रसीदेति** ।

तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्य युष्म-
त्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् ।
निःक्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः
शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥

ननु किमिति परित्यागः प्रार्थ्यते तत्राह हे **निरपेक्षविमृग्येति** । **निरपेक्षा** ये सर्वतः तेषामेव **विमृग्येति** । अनेन गृहे स्थितस्य शूद्रस्येव वेदोच्चारणमिव भगवदन्वेषणं निषिद्धमिति ज्ञापितम् । साक्षादपि गृहस्थस्य भगवदन्वेषणं नास्तीत्याह **युष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपादिति युष्मत्पादारविन्दे धिषणा** येषां तेभ्यो ये **अन्ये** तेषामेव **गृहं** तदन्धकूपप्रायमेव भवति । भगवच्चरणारविन्दस्मृतिप्रकाशाभावात् । अत एव तस्माद्विनिः**क्रम्य** तादृशमस्मद्गृहं दैत्याक्रान्तमिति । **चरामीति** प्रार्थना । नन्वन्नाद्यभावात् कथं चरणं सेत्स्यतीति चेत् तत्राह **विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिरिति विश्वस्यापि शरणभूते अङ्घ्री** येषां येषां परिभ्रमणेन सर्व एव संसारिणः गृहं त्यक्त्वा क्षणमप्यन्यत्र गन्तुमशक्ताः तेऽपि कृतार्था भवन्तीति सन्तो **विश्वशरणाङ्घ्रयो** भवन्ति तैः कृत्वा **लब्धा** उपजीविका **वृत्तिर्भवति**, 'ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैः' इति प्रकारेण । एवं सद्भिर्बाधायां निवृत्तायामान्तरदोषोऽपि निवृत्तो भविष्यतीत्याह **शान्त** इति । **यथा** यथावत् **एकः** परमहंसो यथेति वा तथा भविष्यामि, बाह्याभ्यन्तरदोषस्य निवृत्तत्वात् । एवं कियत्कालं परिभ्रमणेन **उत सर्वसखो**ऽपि भविष्यामि यथा सन् । एतत्सर्वं गृहपरित्यागव्यतिरेकेण न भवतीति गृहे उद्विग्नो भगवन्तं प्रार्थयते । एतत्कालान्तरकृत्यम् ॥ ४५ ॥

सांप्रतं किं कर्तव्यमिति विज्ञापयति **शाध्यस्मानिति** ।

शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान्कुरु नः प्रभो ।
पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

ननु यथाशास्त्रमेव कर्तव्यम् । अभ्यागता वयं कथमाज्ञापयिष्याम इति चेत् तत्राह हे **ईशितव्येशेति** ईशितव्या एव वयं सर्वे जीवाः तेषां त्वमेवेशः, अतस्त्वया आज्ञापनीयाः । ननु विशेषतः किमिति प्रार्थ्यते, तत्र बीजमाह **पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठन्निति** । **चोदनाया** विधिनियोगान्निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रथमवाक्ये अनङ्गीकारमिव ज्ञापयन् द्वितीयस्योत्तरं वक्तुं प्रसङ्गमाह **आसन् मरीचेः षट् पुत्रा** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**आसन्मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽन्तरे ।**
देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥

प्रथमकल्पे अतीतब्रह्मकल्पे, **मरीचेः ऊर्णा** नाम पत्नी अभूत् । यथेदानीं कला । तस्याः **षडिन्द्रियदेवा** इव **पुत्रा** जाताः । प्रथमकल्पे यदन्तरं मन्वन्तरं, त एवैत इति वक्तुं तेषामपराधमाह **देवाः कं जहसुर्वीक्ष्येति** । 'वाचं दुहितरं तन्वीम्' इति यन्निरूपितं तेन प्रकारेण **सुतां यभितुं** संभोक्तुमुद्यतं **कं** ब्रह्माणं **जहसुः** ॥ ४७ ॥

कामो भगवान् तेन प्रेरितः तत्सेवार्थं वा प्रवृत्तो निःकपटः शुद्ध एव । परं ये तत्सिद्धान्तानभिज्ञाः ते तत्रोपहासं कुर्वन्तः भक्तोपहासका इवासुरीं योनिं प्राप्नुवन्ति तेनेति ।

तेनासुरीमगन्योनिमधुनावद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥
देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः ।
सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥

तेन इमामासुरीं **योनिं** प्राप्ताः । तावतापि भगवदपराधो न शान्त इति **अधुना** आसुरयोनौ उपहासफलत्वेन प्राप्तायामवद्यं कर्म कृतवन्तः । **तेनावद्यकर्मणा हिरण्यकशिपोः** भगवद्विमुखात् कस्यांचिज्जाताः । ततस्ते **योगमायया देवक्या उदरे** विद्यमानमरिषड्वर्गं दूरीकर्तुं 'दोषेणैव दोषो हन्तव्यः' इति **योगमायया देवक्या उदरे नीताः । राजन्निति** राजसत्वात्तवाज्ञानं न दोषाय । ततः **कंसेन विहिंसिताः** विशेषेण मारिताः । एवं तेषां वारत्रयं दण्डो जातः, त्रिसत्यो भगवानिति । इदानीमस्मन्माता **तान्** दोषहारकान्, अत एव **स्वान् आत्मजानिति** पुत्रा एते ममेति **तान् शोचति** । ते पुनरत्रैव हिरण्यकशिपुवंश्यत्वात् ते **अन्तिके आसते** ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एवं तेषां वृत्तान्तमुक्त्वा तत्र कर्तव्यमाह **इत एतान् प्रणेष्याम** इति ।

इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापविनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥

प्रयोजनं **मातृशोकापनुत्तिः** । प्रसङ्गात्तेऽप्युद्धर्तव्या इत्याह **ततः शापविनिर्मुक्ता** इति । अस्मन्मातुः शोकापहरणात्तेषां शापापनोदः । ततो **विज्वराः** सन्तो ऋषिलोकं **यास्यन्ति** ॥ ५० ॥

तेषां नामान्याह **स्मरोद्गीथश्चेति** ।

स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥

एकभावापन्नौ द्वौ **स्मरो** मानसः, **उद्गीथो** प्राणः, **परिष्वङ्गः** श्रोत्रम्, **पतङ्गो** नेत्रम्, **क्षुद्रभृ**ज्जिह्वा, **घृणिः** स्पर्शः । ततो घृणा संजायते इति । चक्षुषा वा व्यत्यासः । **षडिमे** स्वकर्मणा नष्टा अपि **मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्** ॥ ५१ ॥

अत एतान् देहीत्यनुक्त्वैव सेवकत्वं तस्य स्थिरीकृत्य तान् गृहीत्वा स्वयमेव निर्गत इत्याह इत्युक्त्वेति ।

इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रसेनत्वात् पूजां कृतवान् । येन मार्गेण गतौ तेनैव **द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रान्** तान् मात्रे **अयच्छताम्** ॥ ५२ ॥

तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥

ते च गुरुपुत्रन्यायेन पूर्वावस्थां प्रापयित्वा समानीता इति **तान् बालकान् दृष्ट्वा** पुत्रस्नेहेन **स्नुतस्तनी** जाता । ततः **परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रत्** । अत्यन्तं स्नेहोऽभिव्यक्तः । **अभीक्ष्णश** इति स्नेहे विह्वलितत्वं सूचितम् ॥ ५३ ॥

अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुतम् ।
मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥

ततः **स्तनमपाययत्** । बालभावं दृढं कुर्वती **प्रीता** गतदुःखा, न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव किंतु सुखमपि जातमिति ज्ञापयति **सुतस्पर्शपरिस्नुत**मिति । **सुतानां स्पर्शेन परितः** सर्वाङ्गेभ्यः **स्नुतम्** । ननु भगवत्पुत्रयोः कथमेवमन्यत्र स्नेहः तत्राह **मोहिता मायया विष्णो**रिति । कथमन्यथा सृष्टिः **प्रवर्तते** । केचिदियमेव पूर्वमूर्णेत्याहुः ततः पूर्ववासनया तेषु स्नेहाधिक्यम् ॥ ५४ ॥

स्तनपानानन्तरं तेषां विवेकाद्युत्पत्त्या स्वलोकगतिमाह **पीत्वामृतमय**मिति द्वाभ्याम् ।

पीत्वामृतमयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥

अमृतमयत्वं भगवदर्थं देवैस्तत्रामृतं स्थापितमिति । **पीतशेषं गदाभृत** इति पानं तु पूर्वं स्थापितम् । यदैव भगवन्तं स्मरति तदामृतं भगवानेव पिबतीति इत एव वा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पीत्वामृतमयमित्यत्र **देवै**रिति । स्तन्योत्पादकैः भगवद्विषयकस्नेहांशैरित्यर्थः । **पूर्वं स्थापित**मिति । निबन्धे इत्यर्थः । तद्विशेषयन्ति **यदैवे**ति ।

यदा प्रथमं समागतः । एतेषां स्वपदप्राप्तौ ज्ञानं हेतुः । तस्य हेतुत्रयं भगवदुच्छिष्टपानं, अमृतपानं नारायणाङ्गसंस्पर्शश्च । अत्र **नारायणपदं** धर्मावतारनारायणांशानिरुद्धचरित्रं ख्यापयति । तेन **प्रतिलब्धमात्मदर्शनं** येषाम् ॥ ५५ ॥

ततो ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरपि तेषामाविर्भूतेत्याह **ते नमस्कृत्य गोविन्दमिति** ।

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम विहायसा ॥ ५६ ॥

आदौ स्वामिनं पश्चान्मातापितरौ तदनु बलभद्रं भगवत्साधनभूतम् । एवं चतुर्मूर्तिमिव भगवन्तं **नमस्कृत्य** सर्वसाक्षिकं **विहायसा स्वधाम ययुः** । एवं स्वतो गमनं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु देवकीकामनापूर्त्यर्थं भगवता ते समानीताः । सा च कामना न क्षणमात्रेण पर्यवस्यति । अत एवं शीघ्रं तेषां गमने को हेतुरिति चेत् तत्राह **तं दृष्ट्वेति** ।

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥

तेषां पुत्राणां पूर्वमृतानामागमनं तदनन्तरमेव च **निर्गमं दृष्ट्वा विस्मिता** सती सर्वमेव कृष्णचरितं **मेने** । एतज्ज्ञानसिद्ध्यर्थमेव समानीताः न तु पुत्रतया स्थापयितुम् । अन्यथा कंसद्वारा भगवत्कृतवधो व्यर्थः स्यात् । भगवच्चरित्रज्ञानेनैव कामनापूर्तिः । मोहान्तरानुत्पत्त्यर्थं विशेषणं **देवीति** । तत्रापि **मायां मेने** तेनासत्यतापि पदार्थानामभिज्ञाता । **नृपेति** संबोधनमाश्चर्ये मनोभिनिवेशनार्थम् ॥ ५७ ॥

एवं चरित्रद्वयमुक्त्वा ऐश्वर्ये एतदेव द्वयमिति कदाचिच्छङ्का भवेत् तदर्थमन्यान्यपि सूचयति **एवंविधानीति** ।

एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

भगवच्चरित्रत्वे ज्ञापकम्, **अद्भुतानीति** । यान्येवाद्भुतानि भगवच्चरित्राणीति तानि । भगवानपि किमर्थमेवं करोतीत्याशङ्क्याह **कृष्णस्येति** । अवतीर्णत्वात्करोतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह **परमात्मन इति** । 'सर्वेषामात्मनामात्मा' इति तत्संग्रहार्थमेवं करोतीत्यर्थः । अत एव **वीर्याण्यनन्तानि सन्ति** । तथाकरणे सामर्थ्यमनन्त**वीर्यस्येति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तं दृष्ट्वेत्यत्र तत्रापीति वधादिकं सर्वं कृष्णचरित्रमेव न तु कंसकृतमिति मेने । कृष्णचरित्रत्वेपीदं मायारूपमाश्चर्यजनकमित्यर्थः । तेनाश्चर्यरूपत्वज्ञानेनैते वधादिपदार्था असत्या निःप्रयोजनका लीलया प्रदर्शिताः वस्तुतस्तु शापवशादेवं भावस्ततो मोक्ष इति ज्ञानमित्यर्थः ।

ननु वीर्याणामनन्तत्वात् कथं सर्वसंग्रह इति चेत् तत्राह **सन्तीति** सदा सन्ति नित्यानीत्यर्थः । **भारतेति** विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रस्य नित्यतां स्थापयितुं तच्छ्रवणादेःफलमाह **य इदमनुश्रृणोतीति**।

सूत उवाच—**य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-**
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

श्रद्धया **अनु** गुरूच्चारणमनु यः **शृणोति श्रावयेद्वा** । ननु किमर्थं शृणोति श्रावयति तदर्थमाह **मुरारेरिति** । मुरो हि विघ्नात्मकः दोषात्मकश्च । किंच **अमृतकीर्तेरिति अमृतरूपा कीर्तिर्यस्येति** । चरित्रं श्रवणेऽपि सुखजनकम् । अत एव **व्यासपुत्रैर्वर्णितम्** । इदं चरित्रमनन्तरूपो भूत्वा शुको वर्णितवानतो बहुवचनम् । सर्वैरेव व्यासशिष्यैः पुत्रैश्चेति वा । शिष्याणामपि पुत्रत्वात् । सर्वैरेव श्रोतव्यमित्येतदर्थं बहून्येव फलान्याह । **जगदघभिदिति** सर्वपापनाशकम् । किंच । **अलमत्यर्थं, सतां कर्णपूरं** कर्णाभरणम् । अनेन सतां निरन्तरं सेव्यता निरूपिता । अतो य एव नित्यं कर्णे स्थापयति स एव सन्नित्यपि सूचितम् । प्रयोजनान्तरमप्याह **भगवति कृतचित्त** इति । भगवति तस्य चित्तं स्थिरं भवति । ऐहिकमुक्त्वा पारलौकिकमाह **याति तत् क्षेमधामेति** । धाम यातीत्येव फलम् । धामप्रशंसार्थं **क्षेमेति** । एवं विघ्ननिवृत्तिमारभ्य भगवत्स्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं भगवद्वीर्यश्रवणफलान्युक्तानि भगवत ऐश्वर्यं स्थापयन्ति, अतो भगवान् कृष्णः सर्वेश्वर इति स्थितम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे षट्त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

य इदमित्यत्र क्षेमेति धामविशेषणं न व्यावर्तकं तथा सति, अक्षेमरूपमपि किंचिद्धाम स्यात् किं तु स्वरूपबोधकमित्याशयेनाहुः **धामप्रशंसार्थमिति** ।

॥ इति षट्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशे हरेर्वीर्यं त्रेधा प्राह सुनिश्चितम् ।
सर्वेषां सर्वकार्याणि कृतवानित्युदीर्यते ॥ १ ॥
तदेव भगवद्वीर्यं यत्र शक्यं हि लौकिकैः ।
नह्यन्यो भगिनीं दातुमेवं शक्तो हरिं विना ॥ २ ॥
नापि स्वयं यस्य कस्य गृहे स्थातुं विभूतये ।
नापि धर्मं स्वहीनार्थमन्यः कथयितुं प्रभुः ॥ ३ ॥
अनाहूतः स्वयं क्वापि गच्छतीत्यपि नो मतम् ।
यथा ग्रन्थानुसारेण प्रसङ्गोत्र विचारितः ॥ ४ ॥
क्रमपाठादिभेदेषु तथा व्याख्यानमिष्यते ।
उदासीनो हरिर्व्यासः फलसिद्धेरशक्यतः ॥ ५ ॥
ग्रन्थारम्भे तथैवास्मान् बोधयामास माधवः ।

राजा परीक्षित् पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वीर्याणामुपसंहृतत्वात् स्वसंदिग्धानर्थान् पृच्छति

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहे स्थातुमिति स्वयं महान् यस्य कस्यचिदल्पस्य गृहे स्थातुं न शक्त इति पूर्वेणान्वयः । स्वरूपस्य हीनत्वमर्थः प्रतिपाद्यं यत्र तादृशं धर्मं विभूतये स्वविभूतिरूपाय ब्राह्मणाय 'न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्' इत्यादिवाक्यैः कथयितुमन्यो न प्रभुः शक्तः ।

ननु व्यासेन विमर्शार्थं व्युत्क्रमेण निरूपणेपि स्वयं व्याख्यानं कथाक्रमेणैव कर्तव्यम् । यथा तैत्तिरीयशाखीयमन्त्रब्राह्मणानामृषिग्रहणक्रमेणैव पाठेपि वेदभाष्ये व्याख्यानं पूर्वक्रममनुसृत्यैव, तथेत्याशङ्क्याहुः यथेति । कथाक्रमः शुकाध्यापनं पाठः आदिपदेन लीलाक्रमः एतद्भेदेषु सत्सु व्यासेनात्र प्रसङ्गो यथा विचारितस्तथा ग्रन्थानुसारेण व्याख्यानमपीष्यते ।

व्यासस्यैवं निरूपणे हेतुमाहुः उदासीन इति । अशक्यत इति भावप्रधानं, फलसिद्धिर्न स्वशक्या किंतु भगवदधीनेति फलसंपादन उदासीनो व्यासः, अतः 'साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् । न प्रवर्तयितुं शक्ता' इति न्यायेन लीलास्वरूपं विमृश्याह फलसंपादनाग्रहे तु शिष्याणां बोधाय कथाक्रममेव वदेदिति भावः ।

पूर्वोक्तदृष्टान्तरीतिमपहाय स्वस्य व्यासोक्तरीत्या व्याख्याने हेतुमाहुः ग्रन्थारम्भे इति । 'अर्थं तस्य विवेचितुम्' इति श्लोके व्यासवदाज्ञां दत्त्वा इत्युक्त्या व्यासोक्तक्रमेणैव व्याख्यानं कर्तव्यमित्याज्ञापनसूचनादिति भावः ।

तत् प्रसङ्गाच्छुकोऽन्यदपि वक्ष्यति। व्यवहारे भगवद्वीर्यान्यथाभावो यत्र प्रतीयते स प्रष्टव्यः। वैदिकविरोधः सोऽपि भजनीयविरोधश्च। एतत्क्रमेणाध्यायत्रयेण प्रष्टव्यम्। यादृशश्च प्रसङ्गः शुकोक्तौ हेतुः स तत्र तत्र वक्ष्यते। कथापक्षे त्वियं संगतिः, विचारे तु पूर्वोक्त इति क्षत्रियो हि बलादेव विवाहं करोति 'गान्धर्वो राक्षसश्चे'ति वाक्यात्। भगवांश्च सर्वाजेयः, अतो विरुद्धत्वात् सुभद्राया विवाहं पृच्छति **ब्रह्मन्वेदितुमिच्छाम** इति।

राजोवाच—**ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः।**
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही॥ १॥

रामकृष्णयोः स्वसारमिति अजेयत्वे हेतुः। **यथा** यथावच्च शास्त्रोक्तप्रकारेणोपयेमे। दैन्येन विवाहं वारयति **विजय** इति। **या ममासीत्पितामहीति** सैव वंशजननी जाता। तादृश्या विवाहः नान्यथा भवितुमर्हतीति भावः॥ १॥

उभयसमर्थनार्थं शुकः प्रकारमाह **अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति।**

श्रीशुक उवाच—**अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः।**
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः॥ २॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात्॥ ३॥

वस्तुतः स्वयं नरः जीवकलात्मकः। सा च मायाशक्तिः या पूर्वं यशोदायां जाता सा देवक्या स्नेहात्परिगृहीतेति देवकीस्नेहवशात् कंसहस्ताद्विनिर्मुक्ता स्थानाष्टकमिव देवकीमपि प्राप्ता सुभद्रेति व्याख्याता। स्त्रीभावेनैव मोहः संभवतीति अर्जुनस्यैव स्त्री भवितुमर्हति। अत एव तया व्यामोहितः कलौ तस्या एव वंशः स्थास्यतीति प्रव्राजं स्वीकृत्य वञ्चयित्वा कन्यां हृतवान्। चौर्याधर्मवेषौ क्षत्रियस्य निषिद्धौ तथापि हृतेति पितृभ्यां च दत्तेति तीर्थयात्रायां कृत्रिमवेषो न निषिद्ध इत्युभयात्मकत्वात् द्वयं समर्थितं भवति। अत्र तीर्थयात्राप्रसङ्गो भारते निरूपितः। द्रौपदीविवाहानन्तरं पञ्चानामेका वैषम्यहेतुर्भवतीति प्रचेतसामिवैक्यभावाभावात् कामो दुर्लङ्घः उद्यतः क्षणमात्रमपि प्रतिबद्धश्चेत् प्रतिबन्धकर्तारं हन्तीति नारदः सुन्दोपसुन्दकथामुक्त्वा प्रत्येकं वर्षमात्रभोगाय कालव्यवस्थां निरूपितवान्। तन्मध्ये यद्यन्येन भुज्यमानामन्यः पश्येत्तदा स वर्षमात्रं

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्प्रसङ्गादिति अपृष्टं जनकश्रुतदेवप्रसङ्गमपि वक्ष्यतीत्यर्थः। **स प्रष्टव्य** इति सः अर्थ इति शेषः। यत्र **वैदिकविरोधः सोप्यर्थः** प्रष्टव्यो **भजनीयविरोधश्च** यत्र सोप्यर्थः प्रष्टव्य इत्यर्थः।

अर्जुन इत्यत्र **द्वयमिति**, चौर्यान्निषिद्धत्वं पितृभ्यां दानाद्विहितत्वं चेत्यर्थः। एवं करणे हेतुः **उभयात्मकत्वादिति**, नरोहि ऋषिर्भगवदंशधारकश्चेति, ऋषित्वात्पित्रोरनुमत्या ग्रहणं, भगवत्त्वान्निषिद्धप्रकारेण ग्रहणे विधिनिषेधस्पर्शाभावादितिभावः।

तीर्थयात्रां कुर्यादिति । ततः कदाचित् कश्चिद्ब्राह्मणः चौरैरपहृतगोधनः अर्जुनं प्रोवाच मदीया गावः संरक्ष्या इति । ततः शस्त्रागारे युधिष्ठिरो द्रौपद्या सह स्थितः । ततः कार्यस्यावश्यकत्वात् विलम्बासहिष्णुत्वाच्च व्यवस्थां जानन्नपि शस्त्रगृहे प्रविष्टः रममाणौ दृष्ट्वापि शस्त्राणि गृहीत्वा चोरान् हत्वा ब्राह्मणाय गा दत्तवान् । ततो युधिष्ठिरेण निवारितोपि 'कामादेव दर्शने दोषः' इति सत्यवाक्यत्वात् भगवदिच्छया तीर्थयात्रार्थं प्रवृत्तः तदाह **अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति** । ततः **अवनीं पर्यटन्** । **प्रभुः** समर्थः हरणे, एकाकिपर्यटने वा । **प्रभासं गतः** किंचिदश्रृणोत्तदाह **मातुलेयीमिति** । 'मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव' इति श्रुतेः । स्वभागमन्यो नेष्यतीति **आत्मनो मातुलेयीम्** । **रामो दुर्योधनाय दास्यतीति** सोऽपि कलित्वात् अधर्महेतुरिति तस्यापि लौकिक एव भविष्यतीति प्रसह्य कन्याहरणस्ये शुद्धधर्मत्वं च भविष्यतीति भोगार्थमेव तां **लिप्सुः यतिर्भूत्वा** यत्र कस्यापि कामसंभावनैव न भवति पर्वणि क्षौरं विधाय पीठादिद्वात्रिंशत्पदार्थपरिग्रहं कृत्वा **त्रिदण्डी सन् द्वारकामगात्** ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ।
पौरैः सभाजितोभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥ ४ ॥

ततो वर्षाकाले यतेः पर्यटनं निषिद्धमिति **वार्षिकान्मासानवात्सीत्** । ननु कृत्रिमे वेषे किं धर्मकरणेनेत्यत आह **स्वार्थसाधक** इति यथैव तस्याः हरणं संभवति । ततः अङ्गैरेव सर्वैः **पौरैः सभाजितः अभीक्ष्णं** एक एव बहुवारं भिक्षार्थं कथयति । **रामेण** च नरमायया मोहितेन भगवदिच्छया च **अजानता सभाजितः** लौकिके 'चक्षुःप्रीतिः प्रथमम्' इति तदर्थं परिचयार्थं पश्चाद्धरणसिद्ध्यर्थं च तस्याज्ञानं निरूप्यते । बलभद्रो हि परमहंसं तं ज्ञात्वा तत्र हेतुभिर्विचारो न कर्तव्य इति शास्त्रमेवावलम्ब्य तूष्णीं स्थितः । अतस्तत्राधर्मजिज्ञासा नोत्पन्ना । सादृश्यं प्रतिभातमपि धर्मज्ञानस्य बलिष्ठत्वात् न प्रत्यभिज्ञासाधकं जातम् ॥ ४ ॥

अत एव तस्य भक्त्या सभाजनमाह **एकदा गृहमानीयेति** ।

एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दुर्योधनायेत्यत्र । **तस्यापीति** कलिरूपत्वाद् दुर्योधनस्यापि विवाहो लौकिक एव भविष्यति न तु प्रसह्य हरणरूपः क्षात्रधर्मसिद्धः । अतोऽविशेषान्मयैव लौकिको विवाहः कर्तव्यः इत्यर्जुनस्याशयः । स्वयं प्रसह्य कन्याहरणाभावे हेतुमाहुः **प्रसह्येति** ।

तत्र वै वार्षिकान् इत्यत्र **अजानतेत्यस्य** वचनं विपरिणामेन पौरविशेषणत्वमपीत्याशयेनाहुः **अङ्गैरेवेति** । **लौकिके इति**, निःकपटवेषे ज्ञाते महतां चक्षुः कथमनुरज्येतेत्यर्थः । **तदर्थमिति** चक्षुःप्रीत्यर्थमित्यर्थः । **तस्येति** बलस्येत्यर्थः ।

निकटे गच्छन्तं प्रसङ्गाद्‌दृष्टे **समानीय** पश्चादातिथ्येन **निमन्त्रणं** कृत्वा पाकसिद्धिपर्यन्तं बहुकालं स्थापयित्वा यथा निलीय दर्शनं भवति कन्यायाः स्थित इत्यर्थात् **तमातिथ्येन निमन्त्र्य** स्थित इति ततस्तेनैव बलभद्रेण **श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बुभुजे**। अयमर्थो महतः वक्तुमनुचित इति **किलेत्युक्तम्** ॥ ५ ॥

तत एतस्यापि दर्शनमाह **सोऽपश्यदिति**।

सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम्।
प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥

महतीं स्थूलां, अर्जुनाद्वर्षमात्रन्यूनाम्। यस्या रूपेण वीराः प्राणानपि त्यजन्ति सा **वीरमनोहरा**। ततस्तस्या दर्शनेन तद्दर्शनसहितेन **प्रीत्या** कृत्वा **उत्फुल्लेक्षणो** जातः। तावता कामवशं गतः **भावक्षुब्धं मनो दधे** ॥ ६ ॥

अकामाया ग्रहणं न संभवति इति तस्या अपि भावो निरूप्यते **सापि तं चकम इति**।

सापि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम्।
हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥

सौन्दर्येणैव तस्या मनोहरणम्। प्रथमतो **हसन्ती** ततो **व्रीडितापाङ्गी तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं** च यया। एवं तया वृतः ॥ ७ ॥

तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः।
न लेभे संभ्रमचित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥
महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम्।
जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ९ ॥

ततो भिक्षां विस्मृत्य तामेव ध्यायन् हरणार्थमन्तरप्रेप्सुर्जातः। तादृशोऽप्यन्तरं **न लेभे**, अप्रमत्तैः संरक्ष्यमाणत्वात्। अत्र भारतोक्तमधिकमपि ज्ञातव्यम्। भगवता नीतो देवकीवसुदेवसमक्षं ततस्ताभ्यां सा कन्या दत्ता। ततः **अतिबलीयसा कामेन संभ्रमचित्तो** जातः। ततो भगवान् दयालुः यात्रां कल्पयित्वा पुराद्बहिस्तां निःसारितवान्। ततो महत्यां सर्वेषामुत्सववैयग्र्ये पूर्वोक्तन्यायेन **पित्रोरनुमतः कृष्णस्य च** ततो **महारथः** शत्रुनिराकरणे समर्थः। **दुर्गनिर्गतां रथस्थां** तामहरत् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सोऽपश्यदित्यत्र वर्षमात्रन्यूनामिति 'कन्यां चैवानुवत्सरम्' इति वाक्यात् भगवदपेक्षया वर्षमात्रन्यूनामिति। भगवानर्जुनश्च वयसा समानावत एवमुक्तम्। **तद्दर्शनसहितेनेति** वीरमनोहरत्वात् साप्येनं पश्यति तथा च सुभद्राकर्तृकदर्शनसहितेन सुभद्राकर्मकदर्शनेनेत्यर्थः। एवमन्योन्यदर्शनेन प्रीतिर्जातेति भावः।

ततो हरणार्थं तस्य पराक्रममाह **रथस्थ** इति ।

रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥

आसमन्तात् रुन्धतः रक्षकभटान् **विद्राव्य** सह समागतानां बन्धूनां **आक्रोशतां** सतामेव अज्ञानादाक्रोशं कुर्वन्तीति स्वभागत्वादुपेक्षा निषिद्धेति **मृगराडिव** समर्थः । जहारेति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ १० ॥

ततो हृतायां तस्यां बलभद्रेण श्रुतो वृत्तान्तः पारिबर्हप्रेषणार्थमयमुद्यमो निरूप्यते ।

तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ।
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥

ततो **रामः** तद्वञ्चनादिकं **श्रुत्वा क्षुभित**स्तद्वधार्थमेव प्रवृत्तः । दृष्टान्तेन तस्य महत्त्वं समयश्च तादृश इति सूचयति । ततो भगवता परिसान्त्वितः वाक्यैरनेकविधैः ।

अस्माकं सर्वथा देया हृता नान्यैश्च गृह्यते ।
वधे भर्तृविहीना स्यात् योग्यश्चायं विशेषतः ॥ १ ॥
कार्यार्थं वञ्चनं तस्य न दोषायेति मे मतिः ।
अज्ञानं स्वस्य दोषो हि कृत्रिमो न हि बाधकः ॥ २ ॥
ततो गृहीतपादश्च तेनैवाभूद्बलः स्वयम् ।

तथा **सुहृद्भिरपि गृहीतपादोऽन्वशाम्यत** ॥ ११ ॥

ततो भगिन्यां स्नेहात् पारिबर्हाणि प्राहिणोत् तान्याह ।

प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ।
महाधनोपस्करेभरथाश्वानरयोषितः ॥ १२ ॥

महाधनेति । गृहोपकरणानि चतुरङ्गिणी सेना दास्यश्च प्रस्थापितवान् ।

भक्ताय भगवान् कृष्णो भगिनीं दत्तवानिति ।
किमाश्चर्यं यतः कर्मज्ञाननिष्ठामवाप्तयोः ॥
स्वयं गत्वातिमहता समाजेन समावृतः ।
विप्रक्षत्रिययोः प्रीत्या स्वात्मानं दत्तवान् स्वयम् ॥
यथाभिलषितं ताभ्यां सुखं प्राप्तं हरेर्महत् ।
कृतार्थावपि संजातौ पुनरागमनं ततः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तच्छ्रुत्वेत्यत्र **कार्यार्थ**मिति 'स्वकार्यं साधयेत्प्राज्ञः' इति न्यायेन **कार्यार्थं** कृतं वञ्चनमर्जुनस्य न दोषाय किंत्वस्माभिरर्जुनो न ज्ञात इत्यस्माकमेव दोष इत्यर्थः । ननु त्रिदण्डिना हृतेति दोष इत्याशङ्क्याह **कृत्रिम** इति । अयं वेषः कृत्रिमो भवति, अतो न बाधकः । उभयत्र संमत्यर्थं हिशब्दौ ।

अतोपमाननप्रस्तावे भगवान् भक्तार्थमेवागतः ज्ञात्वैव अमानी मानद इति सर्वं करोतीति कैमुत्यन्यायेन मार्गान्तरभक्तयोरपि स्वापमानेनापि हितं करोतीति निरूपयति **कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठ** इति ।

श्रीशुक उवाच—**कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।**
कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलम्पटः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणत्वादयं प्रकरणी, क्षत्रियस्तु प्रासङ्गिकः, अत एव मध्ये निरूपितः । अतो नोपक्रान्तक्रमविरोधः । **कृष्णस्य** संबन्धी **आसीत्**, भगवदीय आसीदित्यर्थः । तथाभवने तस्य साधनमाह **द्विजश्रेष्ठ** इति । तदेवोपपादयति **श्रुतदेवः** श्रवणे देववत् प्रज्ञावान् । तत्त्वेन च विख्यातः । ततः **कृष्ण एव** या **एका भक्तिः** तयैव **पूर्णार्थः** । एतत्तस्य दारिद्र्यदोषाभावाय निरूप्यते । विद्यमानायां इच्छायां भक्त्या विषयाभावो न युक्तः । अत आह **शान्त** इति । आन्तरोऽयं गुणः । **कवि**र्विचारकश्च । स्वभावतोऽपि तस्येन्द्रियाणि न बहिर्मुखानीत्याह **अलम्पट** इति । भगवत्संबन्धे तस्य षड्गुणा निरूपिताः । तत्र द्विजश्रेष्ठत्वमैश्वर्यं, नाम कीर्तिः, भक्तिः श्रीः, शान्तिर्ज्ञानं, कविर्बलं, अलम्पटो वैराग्यमिति तदीयस्तत्तुल्यो भवति इति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततस्तादृशस्य सात्त्विकदेशे स्थितिर्युक्तेति मिथिलायां स्थितिमाह **स उवास विदेहेष्विति** ।

स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ।
अनीहया गताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥

विदेहाः देशाः, यत्र स्थितानां देहाभिमानो न भवति, तत्रापि **मिथिलायां** गतदेहाभिमानकृतायाम् । अभिमानाभावे इतराश्रमेभ्योपि गृहस्थाश्रम एव मुख्यः, तत्र दोषाणां निरभिमानस्यासंभवात् । अतः **गृहाश्रमी** । तत्र वृत्त्यभावे धर्मो न फलतीति तस्य मुख्यां वृत्तिमाह **अनीहया गताहार्य** इति । स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण आगतमाहार्यं भैक्ष्यादिकं यस्य तेनैव **निर्वर्तिता क्रिया** येन ताश्च **क्रियाः निजाः** न परधर्माः । अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णस्यासीदित्यत्र अतो नोपक्रान्तेति अध्यायारम्भे यत्र वीर्यान्यथाभावः प्रतीयते तत्कथनं प्रतिज्ञातं, वीर्यान्यथाभावस्तु ब्राह्मणगृहगमने प्रतीयेत न तु राजगृहगमन इति विरोधः क्षत्रियस्य प्रासङ्गिकत्वान्नेत्यर्थः ।

स उवासेत्यत्र गतदेहाभिमानकृतायामिति 'मिथिलो मथनाज्जातः' इति वाक्यादिति भावः । **तत्रेति** तत्र गृहस्थाश्रमे **निरभिमानस्य** पुरुषस्य **दोषाणामसंभवा**दित्यर्थः ।

अनीहया कदाचित् अन्नाभावात् क्रियाविच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह यात्रामात्रमिति ।

यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ।
नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥

यात्रा शरीरनिर्वाहः सकुटुम्बस्य, तच्चाहरहः तदपि दैवादुपनमति । ईश्वरेच्छया कदाचिच्छरीरे बले विद्यमाने एकादश्युपवासादौ वा नोपनमयतीत्यपि सूचयति उतेति । अधिकं तु नोपनमति । कदाचिदपि तावतैव संतुष्टः, अन्यथा दोषः स्यात् । अत एव यथोचिताः क्रियाश्च चक्रे ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणं निरूप्य क्षत्रियं निरूपयति तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्गेति ।

तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः ।
मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥

भगवद्भक्तवासात् सोऽपि भक्त्यङ्गे प्रविष्ट इति तथेत्युक्तम् । यतस्तस्य विदेहराष्ट्रस्य पालः । अङ्गेत्यप्रतारणार्थं संबोधनम् । बहुला अश्वा यस्येति क्रियाशक्तिर्निरूपिता । स तु मिथिलवंशोद्भवत्वात् मैथिलः । अस्य तु षड्गुणाः । राज्ञस्त्वभिमानाभाव एव । यथा कर्मनिष्ठः प्रियः तथा ज्ञाननिष्ठोऽपि भगवत्प्रियः । अत आह उभावप्यच्युतप्रियाविति । यथा धर्मनिष्ठः प्रियः एवं ज्ञाननिष्ठोऽपि । एतावद्वर्णनम् भगवता तथाभूतौ तौ स्मृताविति भगवन्मानसक्रियाविषयत्वात् भगवच्चरित्रत्वेन निरूपितौ ॥ १६ ॥

अत एव तद्गुणान् स्मृत्वा भगवान् तयोरिष्टसिद्ध्यर्थं तद्गृहं गत इत्याह तयोः प्रसन्नो भगवानिति ।

तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथम् ।
आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥
नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ।
अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥

पूर्वं गमनबोधनाभावात् लौकिकाभावेनोत्सवाभावाच्च कदाचित्समागमनार्थं दारुकेण समानीतं रथमारुह्य विदेहानेव प्रययौ । नन्वेकाकी सर्वाननुक्त्वा च कथं प्रस्थित इति चेत्, तत्राह प्रभुरिति । मुनिभिः साकमारुह्य विदेहान् प्रययौ । तौ हि भगवन्तं मुनिसहितं भावयतस्तत्रापि राजा मुनीनपि भगवद्रूपानेव जानाति, ब्राह्मणस्तु मुनिरूपान् । अत एव स्वयं मुनिरूपधारी राजगृहे गमिष्यति, मुनिभिः सहितस्तु ब्राह्मणगृहे । उभावपि कालात् परभूतं भगवन्तं ज्ञात्वा कालावयवभूतान् मुनीन् जानीतः । अतो द्वादशमुनीन् नाम्ना परिगणयति, प्रकारपरत्वाय च आदिपदप्रयोगः । कृष्णो वेदव्यासः । रामः परशुरामः । अहं शुकः । आदिशब्देन गौतमादयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गुप्ततया अलौकिकन्यायेन गमनं व्यावर्तयितुं सर्वानुभवार्थं मध्ये पूजामाह **तत्र तत्रेति** ।

तत्र तत्र तमायान्तं पौरा जानपदा नृप ।
उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥

सार्घहस्ता उपतस्थुः । प्रत्येकं पूजाग्रहणे कालविलम्बो भवेद् अग्रहणे तु दोषः स्यादित्युभयथापि दोषं व्यावर्तयितुं दृष्टान्तमाह **ग्रहैः सूर्यमिवोदितमिति** । ग्रहस्थानीया ऋषयः । नहि सूर्यः सर्वेषामर्घ्यं गृह्णाति । निरीक्षणेन च गृह्णात्यपि एवं भगवानपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्यस्थान् देशान् द्वादश नाम्ना निरूपयति **आनर्तेति** ।

आनर्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमत्स्य-
पाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलार्णाः ।
अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहास-
स्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥

अन्ये च अप्रसिद्धाः प्रसिद्धाश्च । भगवतो **मुखसरोजं पपुरिति** तेषामुपासनाफलं निरूपितम् । सरोजत्वेनामृतपानं दृष्टमेव प्रयोजनं स्यादिति मुखं विशिनष्टि **उदारहास-स्निग्धेक्षणमिति** । उदारः सर्वपुरुषार्थदायी हासः स्निग्धं चेक्षणं माया बहिर्मुखत्वेऽपि संपादिते सर्वपुरुषार्थान् साधयति । ज्ञानं तु भगवत्संबन्धिनं करोति । अतः अदृष्टमपि फलं प्रयच्छतीति निरूपितम् । एतादृशं **नरा नार्यश्च** सर्वेधिकारिणो ह्यत्रेति न्यायेन पपुः ॥ २० ॥

ततो भगवान् फलरूपेणापि भजने फलान्तरं प्रयच्छन् ततोऽप्यग्रे फलपरंपरा-सिद्ध्यर्थमुपायं कृतवानित्याह **तेभ्य इति** ।

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः
क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं
गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥

भगवद्वीक्षणेन **विनष्टं तमः** अज्ञानं यस्य । तादृशदृष्टियुक्तेभ्यः वस्तुसामर्थ्या-देव दोषे निवृत्ते स्वयमधिकं **क्षेमं** दत्तवान् । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । यथेयं मूर्तिः सर्वदा दृष्टौ सन्निहिता भवति तथा वरं दत्तवानित्यर्थः । तदैवेदानीं प्राप्तस्य परिपालनं भवति । ननु मध्ये विषयान्तरदर्शनस्यावश्यकत्वात् कथमेतस्यैव दर्शनं निरन्तरं भवेदि-

---

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आनर्तेत्यत्र **हासः ईक्षणं** उभयत्रापि यत्रेति शेषः, बहुव्रीहिद्वयानन्तरं कर्मधारयः ।

त्याशङ्क्याह **त्रिलोकगुरुरिति**। त्रिलोकस्य स एव गुरुः यत्रान्तर्यामिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते। बहिर्वाक्यं त्वप्रयोजकं व्यभिचारात्। अतो यदैवान्यदर्शनं प्राप्नोति तदैव तन्निषेधार्थमुपदेशं करोतीत्यर्थः। किञ्च अर्थदृशं च **यच्छन्** सर्वत्र ते यथा अर्थरूपं भगवन्तमेव पश्यन्ति सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपम्। अतो यत्किञ्चिदपि ते पश्यन्तो भगवन्तमेव पश्यन्तीति पूर्वदत्तक्षेमस्य न कापि प्रच्युतिः। चकारात्तत्र स्थितमपि भगवन्तं द्रष्टुं सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः। नन्वकस्मात्कथमेतावत्फलं प्रयच्छतीति शङ्कां व्यावर्तयन् तेन दत्तं फलं सर्वदैव स्थास्यतीत्यपि ज्ञापयति **शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयश** इति। तेषां मुखेभ्य एव **शृण्वन्**। मध्ये कालादिवशात् जाताधर्मेण प्रतिबन्धमाशङ्क्याह **अशुभघ्नमिति**। कदाचित्तत्कीर्तिविस्मरणे साधनाभावमाशङ्क्याह **गीतं सुरैर्नृभिरिति**। ये देवरूपा मनुष्याः तैर्गीतम्। सुरैर्नृभिश्च गीतमिति वा। तेन कीर्तेरक्षयत्वं निरूपितम्। एवं मध्यस्थेभ्य एतावत्प्रयच्छति यदर्थं तु गच्छति तेभ्यः किं दास्यतीति शङ्कामुत्पादयन्नेव उद्देश्यदेशान् गतः **शनकैरिति** मध्ये तेषु स्नेहो निरूपितः॥ २१॥

उद्देश्यदेशस्थानां भगवति स्नेहादिकमाह **तेऽच्युतं प्राप्तमिति**।

तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप।
अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः॥ २२॥

पुरवासिनो देशवासिनश्च। नृपा इति पाठे भगवांस्तत्र गच्छतीति भगवद्दर्शनार्थं प्रथमत एव सर्वे गताः। तेऽपि भगवति पुरवासिवज्जाता इति त्रिविधा निरूपिताः। तेषां कायिकादिभावमाह **आभिमुख्येन ईयुरिति** कायिकं, **मुदिता** इति मानसं, **गृहीतार्हणपाणय** इति धनद्वारा ममतास्पदेनापि भजनमुक्तम्॥ २२॥

तत ऐन्द्रियकमाह **दृष्ट्वा तमिति**।

दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः।
कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन्॥ २३॥

प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजा इति। भगवद्दर्शनं तादृशं येन भगवानन्तः प्रविशति प्रविष्टोतिप्रीतिमुत्पाद्य **उत्फुल्लान्याननानि** बहिः **आशयांश्चान्तःकरोति**। ततः कैर्मस्तकैर्**धृताञ्जलिभिः** सर्वापराधक्षमापकैः भगवन्तं **नेमुः मुनींश्च**। विशेषानभिज्ञत्वात् तथा नमनमिति शङ्कां व्यावर्तयति **श्रुतपूर्वानिति**॥ २३॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तेभ्य इत्यत्र **यत्रेति** यत्रोपदेशे कृते सत्यन्तर्यामिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते तादृशोपदेशकर्तेत्यर्थः। **तत्रस्थितमपीति** 'तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः सर्वत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः।

५ सुबो०

साधारणानां प्रतिपत्तिमुक्त्वा मुख्ययोराह **स्वानुग्रहाय संप्राप्तमिति।**

स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम्।
मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः॥ २४॥

ननु सर्वदा भगवान् दृश्यत एव सेव्यते च तथा सति को विशेष इति शङ्कां वारयति **जगद्गुरुमिति।** किमस्माभिर्यत्क्रियते तदेव कर्तव्यमाहोस्विदन्यद्वा, एतन्निर्णयं भगवानेव करिष्यतीति विशेषतः समागमनमित्यर्थः। अत एव **पादयोः पेततुः।** अनेन ब्राह्मणस्यापि नमस्कारः अनिषिद्ध इति निरूपितम्। **प्रभोः** समर्थस्य। चरणनमनमात्रेणैव सर्वमेव स्वहितं करिष्यति। नाधिकं स्वार्थमपेक्षते फलदानार्थं वेति सूचितम्॥ २४॥

तत उभावपि स्वस्वगृहे समानयनार्थं निमन्त्रणं कृतवन्तावित्याह **न्यमन्त्रयेतामिति।**

न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः।
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली॥ २५॥
भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया।
उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः॥ २६॥

स्वगृहे समायास्यतीत्यत्र हेतुः **दाशार्हमिति। सह द्विजैरिति** भागशो निमन्त्रणं वारयति। उभयोस्तु कर्तव्यमेव तत्। लोके स्वशक्त्या कालभेदेन भागभेदेन वा लौकिकास्तथा कुर्वन्ति भगवांस्तु प्रभुरिति सर्वं संपादयिष्यति। राजत्वान्मैथिलः प्रथमं निर्दिष्टः। चकारः राजसमत्वं बोधयति। **श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली** इति कालभेदव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। ततो भगवान् तयोरभिप्रायं ज्ञात्वा भगवतो वैभवं च ज्ञातुं भगवतोऽशक्यं किमपि नास्तीति तत्तथैव संपादनीयमिति भगवानुभयोरपि गृहे गतः। तत्र प्रकारमाह **उभाभ्यां तदलक्षित** इति। भगवान् समूहद्वयं जातः। तत **उभयोर्गृहे** गतः। यस्मिन् देशे मार्गभेदोस्ति ततो भगवन्माहात्म्ये तथावगते तथा रसो न भविष्यतीति ताभ्यामलक्षित एव गतः। (जनकगृहे स्वस्वांशेन आगतः।) मुनीनामपि तथात्वं

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

न्यमन्त्रयेतामित्यत्र उभयोस्त्विवति हितमिति शेषः। **स्वशक्त्येति** स्वस्य शक्तिमूतं मुख्यसेवकमेकस्य गृहे प्रेषयन्तीत्यर्थः।

ततो भगवानिति अग्रिमश्लोकस्य प्रतीकमिदं, ततस्तदनन्तरं भगवानिति श्लोक उच्यत इति शेषः। व्याख्यानमाहुः **तयोरिति** भगवतो वैभवं, चकारात् सामर्थ्यं च ज्ञातुं तयोरभिप्रायो वर्तते इति ज्ञात्वेत्यर्थः। मूले **उभाभ्यां** स्वरूपाभ्यामित्यर्थः। **राजनि मुनीनामिति** राज्ञो ज्ञाननिष्ठत्वान्मार्गे च 'विद्याविनयसंपन्ने' इति वाक्यात् सर्वत्र तुल्यदृष्ट्या

जातमिति केचित् । राजनि मुनीनां विशेषाभावात्सर्वत्र भगवद्बुद्धेस्तुल्यत्वात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाक्याच्च श्रुतदेवगृह एव मुनिभिः सहितो गतः । राजगृहे तु स्वयमेव गतस्तादृग्रूप इति विमर्शः ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततस्तस्मिन् देशे राजा मुख्य इति प्रासङ्गिकत्वाच्च राजवृत्तान्तमाह **श्रोतुमप्यसतामिति** ।

श्रोतुमप्यसतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान् ।
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः ॥ २७ ॥
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ।
नत्वा तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥
सकुटुम्बोऽवहन्मूर्ध्ना पूजयांचक्र ईश्वरान् ।
गन्धमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥
वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ।
पादावङ्कगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥

ये **असन्त**स्तेषां **श्रोतुमपि दूरे** । एते मुनिभावापन्नाः भगवन्तः तादृशाः स्वगृहे समागता इति महदन्तरम् । असत्त्वं तु देहाभिमानात्सर्वेषामविशिष्टम् । अतः **स्वगृहागतान्** दृष्ट्वा स्वस्य सिंहासनसदृशानि आसनानि स्वमित्रेभ्यः समानीतवान् । ततस्तेष्वा**सनाग्र्येषु सुखासीनान्** कृत्वा कथमेतावतीं पूजां करिष्यामीति चिन्तां परित्यज्य **महामना** भूत्वा तेषु या **प्रवृद्धा भक्तिः** तया **उद्धर्षं** ऊर्ध्वहर्षयुक्तं यत् **हृदयं** तेनास्रयुक्ते **आविले अक्षिणी** यस्य तादृशो जातः । अनेन देहे पूजा निरूपिता । ततो बाह्यद्रव्यैः पूजामाह **नत्वा तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्येति** । नत्वेति पूर्वेण संबध्यते । तेन पूजासमाप्तिः आन्तरेण सूचिता । बाह्यार्थमनुज्ञां च प्रार्थयते । आदौ **तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनी**र्गङ्गारूपत्वात्, **सकुटुम्बो मूर्ध्ना अवहत्** । ततः पूजायोग्यो भूत्वा **पूजयांचक्रे** सर्वानेव **ईश्वरान्** न तु जीवेश्वरान् । पूजासाधनानि **गन्धमाल्यादीनि** । **गोवृषै**रिति शास्त्रार्थसिद्धये । स हि मर्यादया प्रवृत्तो न तु भक्त्या । अतो यथावाक्यमेव करोति । गोनिवेदनं च मुख्यम् । ततो **मधुरया वाचा** इदमग्रे वक्ष्यमाण-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुनिसंबन्धिविशेषो राजनि नास्तीत्यर्थः । **तादृग्रूप** इति तावन्मुनिरूप इत्यर्थः । **प्रासङ्गिकत्वाच्चेति** उपक्रमोपसंहारयोः प्रकरणनिर्णायकत्वात् प्रासङ्गिकस्य मध्ये कथनमित्यर्थः ।

श्रोतुमप्यसतामित्यत्र नन्वसतां दूरे अयं तु सन्नतः एतद्गृहागमने किमाश्चर्यमित्यत आहुः **असत्त्वं त्विति** जडस्य देहस्यात्मत्वेन स्वीकारात्सर्वैरेव तैरात्माऽविद्यमानः । कृत इति सर्वेषामेव देहाभिमानिनामसत्त्वमित्यर्थः ।

माह **अन्नतर्पितानिति** । भोजनताम्बूलविश्रामशयनान्तं कृत्वा पश्चात् स्तोत्रं कृतवान् । अन्नेन तृप्तिस्तदैव भवति यद्यन्नमुद्वेजकं न भवेत् । तत्ताम्बूलविश्रामशयनसहितमेव । तत्रापि विशेषमाह **पादावङ्कगताविति** । विष्णोर्मुख्यत्वेन समागतस्य, सर्वत्र विष्णुबुद्धिरैक्यबुद्धिश्चेति विशेषाभावात् वा । **शनकैः संस्पर्शः** अभ्यनुज्ञार्थः । जाते स्पर्शे संतोषाविर्भावः ॥ २७–३० ॥

स हि यादृशं भावयति तादृशं वदन् भगवत्त्वज्ञापनाय षड्भिः स्तौति **भवानिति** ।

राजोवाच—**भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ।**
अथ नस्त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

स हि सर्वदा सर्वं भगवत्कार्यमेवेति मन्यते । सर्वं च भगवद्रूपमिति । तादृशस्य कथमिदानीं विशेषतो वाक्यं संभवति । विरुद्धं च न वक्तव्यम् । अतः पूर्वावस्थामनूद्य विशेषं बोधयति । यद्यपि भगवान् सर्वरूपेण आत्मरूपेण च दृष्टः तथापि भक्तिमार्गानुसारेण यादृशो भाव्यते तादृशोऽद्यैव दृष्ट इति । युक्तश्चायमर्थः । **सर्वभूतानामात्म**त्वात् सर्वं भगवानेव । **साक्षि**त्वात् स्वात्मा साक्षिचैतन्यं वा । तत्रापि **स्वदृक्** स्वप्रकाशः, अनेन तत्प्रकाशार्थमपि नान्यापेक्षेति निरूपितम् । **विभो** इति संबोधनं सर्वसामर्थ्यं सूचयति । तेनास्माकं हृदये तथा प्रतीतिजननं नान्येषामिति सर्वं संपद्यते । तथापि त्वत्पदाम्भोजं भक्तिमार्गेण त्वां **स्मरताम**द्यैव **दर्शनं गतः** ॥ ३१ ॥

नन्वस्य दर्शनस्य कोपयोगः । न हि दर्शनार्थं चिन्तनं करोति किन्तु स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्राऽऽह **स्ववचस्तदृतं कर्तु**मिति ।

स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मदृग्गोचरो भवान् ।
यथात्थैकान्तभक्तान्मे नानन्तः श्रीरजःप्रियः ॥ ३२ ॥

को नु त्वच्चरणाम्भोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ।
निःकिञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ॥ ३३ ॥

तद्भगवतः प्रसिद्धं वचः ऋतं सत्यं **कर्तुं भवानस्मदृग्गोचरः** । ननु किं तद्वच इति चेत् । तत्राऽऽह **यदात्थेति** ।

'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।
न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्' इति ।

एतद्भगवद्वाक्यम् । अत्र **यथा एकान्तभक्तो मम प्रिय** इति वक्तव्ये दृष्टान्तार्थं **यथा भवानिति** उक्तवान् । अत्राजशब्देनैव शङ्करोऽपि गृहीतः । गुणावतारत्वेन

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भवान् हीत्यत्र स्वात्मत्वादिति सुष्ठु आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुः सत्त्वादिति ।

तस्याप्यजत्वात्, आत्मापि तत एव। अत एतत्संगच्छते **एकान्तभक्तादिति**। प्रियत्वं तदैव भवति यदि गत्वा दृश्यते। अतः प्रियत्वान्यथानुपपत्त्या भगवान् स्वयमागत्य दृष्टवानित्यर्थः। एवं भगवद्गुणं ज्ञात्वा आत्मत्वसाक्षित्वयोरपि सिद्धत्वादधिकमेवं करोतीति सुगमत्वादुत्तमत्वाच्च **एवंवित्को वा त्वां विसृजेत्**। ननु ब्रह्मात्मभावस्य भक्त्या सर्वं सिद्ध्यति यस्य त्वात्मभावो न जातः तस्य तदर्थं परित्याग इति चेत् तत्राह **निःकिञ्चनानां शान्तानामिति**। ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयम्। आदौ **निःकिञ्चनत्वं** सर्वपरित्यागः। तदनन्तरं शमः। एवमन्तर्बहिर्विक्षेपरहितः मननं कुर्यात्। ततो ब्रह्मभावः तदुक्तं **निःकिञ्चनानां शान्तानां मुनीनां त्वमात्मद** इति॥ ३२॥ ३३॥

नन्वेतादृशो भगवान्नाहमित्याशङ्क्याह **योऽवतीर्येति**।

योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह।
यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम्॥ ३४॥

स एव भगवान् सर्वेषां मोक्षार्थमेव **यदोर्वंशे अवतीर्य संसरतां नृणां** संसारदुःखदर्शनेन जातकरुणः तन्निवृत्त्यर्थं **यशो वितेने**। तस्य कथं संसारनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्य स्पष्टमेव द्वारमाह **त्रैलोक्यवृजिनापहमिति**। पापवशाद्बहिर्मुखतादिसर्वे दोषाः, संसर्गिदोषाद्वा। यशस्तु सर्वेषामेव दोषनिवर्तकम्। अतः स्पष्टमेव तस्य संसारनिवर्तकत्वमित्यर्थः॥ ३४॥

एवं जगत्कृतार्थत्वायावतीर्णः स्वकृतार्थत्वाय च समागत इति निरूप्य कर्तव्यान्तराभावान्नमस्यति **नमस्तुभ्यमिति**।

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे।
नारायणाय ऋषये संशान्ततपईयुषे॥ ३५॥

तुभ्यमित्यपरोक्षत्वाय। अन्यो भगवान् भविष्यतीति उपचारव्यावृत्त्यर्थं **कृष्णायेति**। साक्षाद्भगवत्त्वे हेतुः **अकुण्ठमेधस** इति। न कुण्ठा कुण्ठिता मेधा यस्येति। सर्वस्यापि भगवत्त्वे एतेनैव वैलक्षण्येन अस्य तथात्वात्। साम्प्रतं येन रूपेण समागतस्तन्निर्दिशति **नारायणाय ऋषय** इति। नारायण एवायं तृतीयलीलां करोतीति स एव ऋषिः। अनेन ब्रह्माण्डविग्रहो नारायणः तदंशो वेति पक्षो निराकृतः, विशेषरूपनिर्वचने य उत्कर्षहेतुस्तन्निर्दिशति **संशान्ततपईयुषे** इति। सर्वप्राणिनां सुखजनकं स्वस्याप्यक्षोभकं एतादृशं तपः तन्नारायण एव करोतीति॥ ३५॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नमस्तुभ्यमित्यत्र एतेनैवेति यद्यपि सर्वस्यैव भगवत्त्वं तथाप्यकुण्ठमेधस्त्वेनैव वैलक्षण्येन भगवतस्तथात्वं मुख्यतया नमस्यत्वमित्यर्थः।

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा कर्तव्यं च कृत्वा किञ्चित् प्रार्थयते **दिनानि कतिचिद्भूमन्निति** ।

दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवसद्विजैः ।
समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम् ॥ ३६ ॥

द्विजैरेतैः सह **पादरजसा निमेः कुलं पुनीहि** । यद्यपि सेवा कापि नास्ति तथापि पादरजः निमिकुलसंचारस्थाने पतिष्यतीति कुलपावित्र्यार्थमेव तदुच्यते । तेन सर्व एव कुलोत्पन्नाः कृतार्था भविष्यन्तीति तद्वंशसम्बन्धनिःकृत्यै स्थितिप्रार्थनेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

तथैव भगवान् कृतवानित्याह **इत्युपामन्त्रित** इति ।

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ।
उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषिताम् ॥ ३७ ॥

तत्र हेतुः **लोकभावन** इति । लोकानेवानुभावयति तत्र निमिकुलानुभावने कः प्रयास इत्यर्थः । **भगवान्** स्वयं स्थितः स्वधर्मं तत्र योजयति । अतोऽनुभावः संपद्यते । तदर्थमत्रापि स्थितः । प्रयोजनान्तरमप्याह **मिथिलानरयोषितां कल्याणं कुर्वन्निति** । ज्ञानिनस्ते नात्यन्तमुत्सवं जानन्ति । अतस्तेषामुत्सवसिद्ध्यर्थं कियत् कालं तत्र स्थितः ॥ ३७ ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतं निरूपयति **श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तमिति** ।

श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा ।
नत्वा मुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥

नन्वहं दरिद्रः कथं भगवन्तं नयामीति न विचारितवान् किन्तु **यथा जनकः** तथैव जातः । किञ्च । अधिकोऽपि जात इत्याह **मुनीन् नत्वा** मुनींश्च प्राप्तान् दृष्ट्वा **वासो धुन्वन् ननर्त** आनन्दात् । स्वस्मात्युपकारो जात इति ज्ञापयितुं नमनम् । आगमनेनैवान्तः परमानन्दश्च प्रवृत्तः । इदं भक्तानां कार्यं शास्त्रानुसारिणाम् ॥ ३८ ॥

ततो यथासम्भवं पूजां कृतवानित्याह **तृणपीठबृषीष्विति** ।

तृणपीठबृषीष्वेतानानीतानुपवेश्य सः ।
स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा ॥ ३९ ॥

भगवदासने स्वहृदयमेव मन्यते । मुनीनां च सिंहासनापेक्षया तादृशान्येव प्रियाणि, न हि तपोयुक्तानां ग्राम्याः पदार्थाः प्रियहेतवो भवन्ति । अतस्तृणपीठादिकमेव तेषां

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीमल्लभट्टकृतलेखः ।

तृणपीठेत्यत्र अवनिजे इति निनिजे इति वक्तव्ये सवर्णे वर्णलोपो व्याकरणान्तरसिद्धः ।

श्रियम्। केषांचिदर्थं तृणान्येव दत्तवान्। केषांचित्पीठानि। केषांचित् वृषीः। ऋषीणामासनं वृषीति। कोमलकुशैः चतुरस्रं पश्चाल्लम्बमानपुच्छाकारं क्रियते। तेषु आनीतानुपवेश्य ततः **स्वागतेनाभिनन्द्य सभार्यः अङ्घ्रीन् अवनिजे** ॥ ३९ ॥

राजवदुपचारं कदाचिन्न करिष्यतीत्याशङ्क्य पुनरुच्यते ब्राह्मणत्वात्। अतः पुनराह **तदम्भसे**ति।

तदम्भसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम्।
स्नापयांचक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥

स्त्रीपुत्रादिसहितमात्मानं **स्नापयांचक्रे**। तस्य धर्मजनकत्वात्संतोषजनकत्वं न भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह **उद्धर्ष** इति। उद्गतो हर्षो यस्येति। फलार्थमेवं करोतीति चेत् तत्राह **लब्धसर्वमनोरथ** इति। चरणोदकप्राप्त्यैव सर्वे मनोरथाः प्राप्ता इति ॥ ४० ॥

ततः समाराधनमाह **फलार्हणे**ति।

फलार्हणोशीरशिवामृताम्बुभि-
र्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशाम्बुजैः।
आराधयामास यथोपपन्नया
सपर्यया सत्त्वविवर्धनान्धसा ॥ ४१ ॥

फलान्यर्हणसाधनानि। तानि **फलार्हणानी**त्युच्यन्ते। उत्तमानि फलानीत्यर्थः। **उशीराणि** च सुगन्धानि तत्सहितं **शिवामृताम्बु** पर्यवसानसुखदं **अमृतं** मिष्टं च। ततो हस्तपादप्रक्षालनार्थं **मृत्सुरभिः** परिमलयुक्ता ततः पूजार्थं **तुलसीकुशाम्बुजानि** तैः यथाशास्त्र**माराधयामास** पूजां कृतवान्। **यथोपपन्नया सपर्यये**ति एतत्साधनमपि न क्लेशेन कृतवान् किन्त्वनायासेनैव सिद्धैव सामग्री। किञ्च। पूजानन्तरं तादृशम**न्धः** अन्नं दत्तवान्। येन सत्त्वगुणो वर्धते। शिलोञ्छवृत्त्या संपादितनीवाराद्योदनम् ॥ ४१ ॥

एवं पूजां कृत्वा दुर्लभं भगवद्दर्शनं मम कथं जातमिति मानसिकपूजार्थं तस्यालोचनमाह **स तर्कयामासे**ति।

स तर्कयामास कुतो ममान्वभूत्
गृहान्धकूपे पतितस्य संगमः।
यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः
कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥

साधने सति साध्यं भवति। **गृहान्धकूपे पतितस्य** मम साधनसम्पत्तिः सुवर्णशृङ्खलावत् सात्त्विकमपि गृहमन्धकूपप्रायमेव। स्वपरासद्भावात्। तदेव निस्तारकं यद्भेदबुद्धिनिवर्तकं अतो **गृहान्धकूपे पतितस्य कृष्णेन** मुनिभिर्वा कथं **संगमः**।

कृष्णस्य दुर्लभत्वं सर्ववादिसंमतम् । मुनीनामपि तथात्वमाह **यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिरिति** । ब्राह्मणपादरेणुषु सर्वाणि तीर्थानि वसन्तीति । न केवलमेतावानेवोत्कर्षः किन्त्वस्य भगवतः आत्मनः **निकेतनरूपाः** आश्रयभूता ये **भूसुराः** ब्राह्मणाः भूमावेव देवभावं प्राप्ता इति फलम् । भगवत्स्थानत्वेन साध्योत्कर्षः तीर्थत्वेन साधनोत्कर्षश्चेति ॥ ४२ ॥

ततो भगवन्तं स्तोतुं उपक्रान्तवानित्याह **सूपविष्टानिति** ।

सूपविष्टान्कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ।
सभार्यः स्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

सत्त्वसाधकत्वात् अस्यान्नस्याग्रे दुःखजनकत्वाभावात् सम्यगुपवेशनमात्रेणैव पूजासमाप्तिः सूचिता । तदेवाऽऽह **कृतातिथ्यानिति** । कृतमातिथ्यं येभ्यः तानुपसमीपे **स्थितः सभार्यः** सर्वथाप्यरक्षितसूक्ष्मांशः **स्वजनाः अपत्यानि** च यस्येति भार्यास्वजनापत्यसहितः ततो भगवतः अङ्घ्र्यवमर्षणः चरणं स्पृशन् वाचा स्तोत्रं कृतवानित्याह ४३

राजवदयमपि षड्भिर्भगवन्तं स्तौति **अद्य नो दर्शनं प्राप्त** इत्यादिभिः षड्भिः

श्रुतदेव उवाच—**अद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।**
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

यथा राजा निरूपितवान् तथैव प्रथममयं निरूपयति । दर्शनं त्वद्यैव प्राप्तवानसि । नाथ नो दर्शनं प्राप्त इति पाठः क्वचित् । **अद्यैव दर्शनं प्राप्तः नो**ऽस्माकम् । किन्तु । **यदैवात्मसत्तया** सर्वत्र **प्रविष्टः** तदैव सर्ववस्तुषु दर्शनं प्राप्तवान् । **हि** युक्तश्चायमर्थः । एतादृशमेव सर्वत्र त्वां पश्यामीति । अथवा । दर्शनं चक्षुषा अद्यैव, शास्त्रतस्तु यः **शक्तिभिः सृष्ट्वा आत्मसत्तया प्रविष्टः** स कीदृश इति मनोरथ एव स्थितः । नतु कदाचिद्दृष्टः अद्यैव परं स दृष्ट इति ॥ ४४ ॥

नन्वेकस्य सर्वत्र कथमनुप्रवेशः संभवति । सूर्यकिरणवदनुप्रवेशे वा कथमन्योन्याननुसन्धानम् । तादृशस्य वा कथं सत्यत्वमिति शङ्काप्युदासार्थमाह **यथा शयानः पुरुष इति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सूपविष्टानित्यत्र स्वजना इति यस्य स्वजना अपत्यानि च अपरक्षितानीति शेषः । भगवतः सकाशान्न गोपितानि इत्यर्थकथनं न तु बहुव्रीहिः । **चरणमिति** चरणं कायेन स्पृशन् स्तोत्रं वाचा कृतवान् इति शुक उवाचेति पदेनाह एतस्यैव पदस्यार्थकथनं न त्वमिमश्लोकामासः ।

यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ।
सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥

एकं स्वप्नमेव एक एव पश्यति । यानपि जीवतः स्वप्ने पश्यति तेषामप्यनुसंधानं नास्ति स्वप्नश्च मायिक इति सिद्धम् । ततश्च स्वप्ने यावन्तो गजतुरगादयो दृश्यन्ते तेषामपि चैतन्यान्तराभावात् द्रष्टुरेव चैतन्यं संक्रान्तमिति मन्तव्यम् । श्रुतौ भगवच्चैतन्यमित्युक्तम् । प्रकृते जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यं न निरूप्यत इति पदार्थनिरूपणे जीववादो वा ब्रह्मवादो वा नातिरिच्यते, दोषनिरासगुणाधानभेदेन मतद्वयस्य समर्थितत्वात् । अतो जीवः स्वयमेव स्वाप्नं सृष्ट्वा तत्रानुप्रविष्टः स्वात्मानमेकदेशस्थं मन्यते, अन्योन्यानभिज्ञश्च भवति परमेतावान् विशेषः, तदज्ञानसृष्टं इदं ज्ञानसृष्टमिति । अतो भगवान् जानाति, जीवस्तु न जानातीति प्रकारस्तुल्य एव । तदाह **यथा शयानः पुरुषः आत्ममायया** सामग्र्या **मनसैव** करणेन इमं च **लोकं परं** च **सृष्ट्वा** अस्माल्लोकात्परं भिन्नं **स्वाप्नं** ततस्तमेवा**नुविश्य, अवभासते** देवतिर्यगादिरूपेण । अनेनैक एव भगवान् सर्वत्र भासते । परं सोधैव दृष्ट इति ॥ ४५ ॥

ननु दर्शनसाधनानि बहूनि श्रूयन्ते को विशेष इति चेत्, तत्राह **शृण्वतां गृणतामिति** ।

शृण्वतां गृणतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम् ।
नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥

ये पञ्चविधां भक्तिं कुर्वन्ति तेषां हृदये भासते न तु बहिः, मम तु बहिरपीलाधिक्यम् । **संवदतामिति** स्मरणं, **सम्यग्वदतामिति** कीर्तनं वा । तदा **गृणन्** उच्चारयन् । सर्वदा भगवन्नामोच्चारणं कर्तव्यमिति । **शश्व**दित्युभयत्र संबध्यते । नाम्नि द्वयं रूपे च द्वयमिति । उभयविधस्य संवदनं पञ्चमी । तेषां **हृदि अन्तः** तत्रापि सूक्ष्मतया **भासि** । ननु को विशेषः सर्वत्र वर्तसे तथापि तेषामेव हृदये भासीति तत्राह **अमलात्मनामिति** । विद्यमानोऽपि मलिनदर्पण इव न प्रकाशसे । श्रवणादीनां तु चक्षुःसंस्कारकत्वं चित्तसंस्कारकत्वं च । यथा केचन गुणाः दर्पणशोधकाः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यथा शयान इत्यस्याभासे **अन्योन्याननुसंधानमिति** मध्प्रविष्टमेव भगवद्रूपं यज्ञदत्ते प्रविष्टमिति देवदत्तो न जानाति तथा देवदत्ते प्रविष्टं यज्ञदत्त इत्यर्थः । **तादृशस्य** वेति अन्योन्यमज्ञानस्य प्रवेशस्येत्यर्थः । व्याख्याने **तेषामपीति** स्वाप्निकदेवदत्तादिषु अन्योन्यं चैतन्यैक्यानुसंधानं नास्तीत्यर्थः । चैतन्यैक्यं विवृण्वन्ति स्वप्नश्चेत्यारभ्य **अन्योन्यानभिज्ञश्च भवतीत्यन्तम्** ।

शृण्वतामित्यत्र श्रवणादीनां त्विति दर्पणस्थानीये चित्ते स्थितं भगवन्तमावृतचक्षुषा पश्यति अत उभयसंस्कारकत्वमुक्तम् ।

१ पुष्टौ०

केचन दृष्टिशोधका इति । तदुभयमत्रोक्तम् । **अमलात्मना**मिति रूपस्य दृष्टिशोधकत्वं नाम्नोऽन्तःकरणशोधकत्वमिति निर्णयः ॥ ४६ ॥

अन्येषां तु हृदये वर्तमानोऽपि न भासत इत्याह **हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थ** इति ।

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यभ्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥

कर्मणा विक्षिप्तं चित्तं येषाम् । न हि जलप्रतिबिम्बो जले चलति दृश्यते । यथातिदूरस्थो न दृश्यते तथा न दृश्यत इति धर्मसाम्यार्थं दूरस्थत्वं, अन्यथा दूरस्थोऽपि दृश्यत इति भगवद्दर्शनमुक्तं स्यात् । ननु कर्मविक्षेपे को दोषः संपद्यते येन हृदिस्थो न दृश्यत इति चेत्तत्राह **आत्मशक्तिभिरग्राह्य** इति । यद्यपि अन्तःकरणादिषु भगवच्छक्तय एव भगवद्ग्राहिकाः सन्ति ताश्चेत्स्थिरा भवन्ति तदा भगवन्तं पश्यन्ति, कर्मविक्षेपे तु शक्तीनामन्यत्र विनियोगाद्भगवद्दर्शनं बाधितमित्यर्थः । तदा आत्मशक्तिभिरग्राह्यो भवतीति हेतुः । शुद्धानामपि कर्मविक्षेपे भगवददर्शनमुक्तम् । नन्वेवं सति जडानां कर्मविक्षेपरहितानां भगवद्दर्शनं स्यादित्याह **अभ्युपेतगुणात्मना**मिति । आभिमुख्येना**भितः** सर्वतो वो**पेताः** स्वीकृताः **गुणा एव आत्मा** येन । भगवान् गुणाश्चेति कोटिद्वयम् । सत्त्वादीनामात्मत्वे जडो भवति जडात्मस्वीकारात् । भगवत आत्मत्वग्रहणे चेतनो भवति । अतो यैर्जडात्मता स्वीकृता तेषामप्यग्राह्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं भगवतो दुर्लभं दर्शनमिति समर्थयित्वा तस्मिन् जाते प्रत्युपकारार्थं बहु कर्तव्यमिति विचार्य अन्यस्याशक्यत्वात् नमस्कारमेव करोति **नमोऽस्तु त** इति ।

नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने
अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ।
सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे
स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तदुभयमिति, चित्तचक्षुषोः शोधनम**मलात्मना**मिति पदेनोक्तं तथा चा**मलात्मना**मित्यत्रात्मपदेन चित्तमात्मगामि परावृत्तं चक्षुश्चोच्यत इति भावः ।

हृदिस्थ इत्यत्र **न हीति** चञ्चले जले प्रतिबिम्बो न दृश्यते तथा कर्मणा चित्तस्य विक्षिप्तत्वात् चित्ते स्थितोपि न दृश्यते । **धर्मसाम्यार्थ**मिति यथा दूरस्थोऽदृश्यस्तथा भगवानपीत्यदृश्यत्वधर्मेण भगवतो दूरस्थपुरुषस्य च साम्यं वर्तत इति एतावन्मात्रबोधनार्थं दूरस्थत्वमुक्तम् । तथा च भगवानदृश्यत्वधर्मेण दूरस्थमप्यतिक्रान्तो दूरस्थादप्यधिकोऽदृश्य इत्यर्थः । **अन्यथेति** अतिदूरस्थपदस्यादृश्यत्वपर्यायार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । **आत्मशक्तिभिरिति** विक्षिप्तचेतसां आत्मनो विक्षिप्तस्यान्तःकरणस्य याः शक्तयस्ताभिरग्राह्य इत्यर्थः । **तदाहेति** आत्मशक्तिभिरग्राह्यो भवति इत्यदर्शने हेतुः कर्ता भगवद्दर्शनस्याबाधितत्वं कर्मादेत्यन्वयः ।

कीदृशो भगवानिति संदेहे नमस्करणीयनिर्द्धारमाह **अध्यात्मविदां परात्मन** इति । ये **अध्यात्मविदः** ब्रह्मात्मत्वैकत्वविदः तेषामात्मानुभवयुक्तानां **पर** उत्कृष्टः **आत्मा** आत्मनामात्मेति । ननु ब्रह्मविदामात्मनामात्मा चेद्भगवान् तदा भगवतोप्यन्य आत्मा स्यादत आह **अनात्मन** इति । न विद्यते अन्यः आत्मा यस्य । एवं ये ज्ञाननिष्ठाः तेषामात्मत्वेन प्रकाशमानत्वमुक्त्वा ये न ज्ञानिनः तेषामयमेव कालरूपेण मृत्युं प्रयच्छतीत्याह **स्वात्मविभक्तमृत्यव** इति । स्वात्मन्येव ये विभक्ताः आत्मभेदं कृत्वा स्थिताः तेषां मृत्युः । 'ब्रह्म तं परादात्' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वादात्मनः आत्मघाती दण्ड्य इति तादृशस्य वधं करोतीति युक्तमेव । ज्ञानिनां तु ज्ञानोत्तरं पूर्वकृतदोषनिवृत्तिः । भक्तावपि भगवत्स्मरणादिना तन्नाशः । ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाङ्गीकर्तुः को दोष इति चेत् तत्राह **सकारणाकारणलिङ्गमीयुष** इति । एक एव भगवान् नित्यमनित्यं च जगद्रूपं शरीरं गृह्णाति । कालादयो नित्याः, घटादयो अनित्या इति । उभयमपि भगवच्छरीरम् । नन्वेवं सति कथं सर्वो न प्रतिजानीते तत्राह **स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टय** इति । स्वमायया कृत्वा उभयशक्तिरूपया कृत्वा आत्मा संवृतः, ज्ञानशक्तिश्च रुद्धा, यथेन्द्रियं पिधत्ते, घटं चाच्छादयति । अन्यथा आत्मप्रकाशेनैवातिपुष्टेन पिहितेपि ज्ञाने प्रकाशः स्यात् । ज्ञानापिधाने वा पिहितमप्यात्मानं पश्येत् । अत उभयं मायाकार्यम् ॥ ४८ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा नमस्कृत्य तादृशं प्रार्थयते **स त्वं शाधीति** ।

स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवाम ते ।
एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षगोचरः ॥ ४९ ॥

स्वभृत्यानित्याज्ञापनावश्यकत्वम् । शास्त्रद्वारा कर्तव्यमुपदिष्टमिति चेत्, तत्राह **किं देव करवाम त** इति तुभ्यं किं करवाम । शास्त्रे तु स्वार्थं निरूपितम् । ननु स्वार्थमेव क्रियतां किं मदर्थेनेत्याशङ्क्याह **एतदन्तो नृणां क्लेश** इति । एतादृशदर्शनान्त एव प्राणिनां दुःखानुभवः । न हि प्रसन्ने भगवति दृष्टे कस्यचिद्दुःखं संभवति । अतः स्वार्थं नापेक्ष्यत इति दासत्वात्स्वामिकार्यमेव कर्तव्यमत आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भगवांस्तु तस्येच्छालक्षणदुःखदूरीकरणार्थं स्वस्य सेवां निरूपयतीत्याह **तदुक्तमिति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमोस्तु त इत्यत्र **स्वमायया संवृतेति** स्वमायया कृत्वा संवृता रुद्धा दृष्टिर्येनेति मूले विग्रहः । संवृते आत्मनीति शेषः । स्वमाययेत्यस्य संवरणे रोधे चान्वयः ।

तदुक्तमित्यस्याभासे इच्छालक्षणेति यस्मात्सुखं मन्यते तं इच्छतीत्याशयेन इच्छायाः सुखधर्मत्वमुक्तं, परमार्थविचारे तु विषयासंपत्तौ जायमानत्वात् । इच्छापि दुःखमेव न ह्याप्तकामः किंचिदिच्छति, अत एव श्रुतौ अकामरूपस्य शोकान्तरत्वमुक्तम् । येन सेवेच्छा उच्यते तादृशं दुःखं मुनिसेवया दूरीभविष्यतीत्यर्थः । स्वस्येति स्वकीयस्य मुन्यादेरित्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच—**तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा ।**
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥

गृहीत्वा पाणिना पाणिमिति स्वतुल्यता निरूपिता। ततो यत्स्वकर्तव्यं तदेवोपदेक्ष्यति न सेवककर्तव्यमिति लक्ष्यते । **प्रहस**न्निति कृतकृत्यत्वात् न तव किंचित् कर्तव्यं, येनैतावत्त्वं जातं कर्तव्यं चेत् तदेव कर्तव्यम्। इदं च फलम्। तथापि यत् पृच्छति, तदा यथा मया लोकसङ्ग्रहार्थं क्रियते व्यामोहार्थं वा तथायमपि करोत्विति भावः। हेत्याश्चर्ये । एतादृशमपि **भगवान्** स्वसेवायां न प्रेरयतीति स्वसेवाया दुर्लभत्वं द्योतितम् ॥ ५० ॥

अत्र भगवानिति मन्यते । समागता ब्राह्मणाः तांश्चायमात्मतुल्यान् मत्वा तथा न मन्यते तदा समागतानां क्षोभो भवेत्, स मा भवत्विति तेषां संबोधयति। समता तु स्वस्मिन्नेव स्थापिता। अतोऽहं परं तथा न पूजनीयः किन्त्वेत एव पूजनीया इत्युपदिशति **ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाये**ति सप्तभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् ।**
संचरन्ति मया लोकान्पुनन्तः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥

यावान् धर्मः स्वस्य सर्वश्रुतिप्रतिपाद्यः तावान् ब्राह्मणेषु निरूप्यते। तद्रूपोऽपि भगवानिति वाक्यं न बाधितविषयम्। इमान् **मुनीन्** तेऽ**नुग्रहार्थाय** समागतान् **विद्धि** न तु प्रसङ्गात्, अन्यार्थं ते वा समागताः। ननूभयोः समागमनं प्राधान्येन कथमेकस्मिन्कार्ये संभवतीति चेत्तत्राऽऽह **संचरन्ति मया लोका**निति । मया सह एते लोकान् संचरन्ति। तेन सहभावो मम प्राधान्यमेतेषामेवेति निरुक्तम्। एतेषां पावनप्रकारमाह **पादरेणुभि**रिति ॥ ५१ ॥

नन्वन्यान्यपि लोके पावनानि सन्ति क एतेषामेवाग्रह इति चेत्तत्राऽऽह **देवाः क्षेत्राणी**ति ।

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि च त्रयो लोके पावनहेतवः। कालस्याप्येतच्छेषेणैव पावनजनकत्वम्। स्नानान्त एव सूतकादावपि शुद्धेः द्रव्याणां देश एवान्तर्भावः। कर्तारस्तु प्रकृताः मन्त्रकर्मणोरपि देवतास्वन्तर्भावः तादर्थ्यात्। एवं शुद्धिहेतूनां षण्णामपि अत्रैवान्तर्भावात् त्रय एव निरुक्ताः । ते **दर्शनस्पर्शनार्चनैः पुनन्ति**। दर्शनं सर्वेषां, दर्शनस्पर्शने तीर्थस्य, त्रितयं देवतायाः, एवमप्येते **शनै**रेव पुनन्ति।

तत्र हेतुः **कालेनेति** । कालो हि पृथक् शुद्धिहेतुः । अन्यथा दशाहादर्वागपि तीर्थस्नानादिना पुरुषः शुद्धो भवेत् । तस्मात् यावता कालेन शुद्धिर्भवति तावत्कालेनैव तीर्थादिना शुद्धो भवति । ब्राह्मणास्तु सद्यः शुद्धिहेतवः, तेषां वाक्यात् अत्यन्तनिकृष्टमपि शुद्धं भवति । 'आकरस्थं सदा शुचिः' 'स्नेहपक्वं न दुष्यति' 'प्रयतेन शूद्रेणाप्याहृतं भोज्यम्' इत्यादिवाक्यानि निर्विचिकित्सं सर्वेषां शुद्धिप्रतिपादकानि । तस्मात् क्षेत्रादिभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः । किंच, तदपि तीर्थादिकृतमपि **अर्हत्तमसेक्षया** दृष्ट्यैव भवति । सर्वत्र ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ।

'अभ्यनुज्ञाविहीनं हि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
सर्वं निःफलतां याति व्रतदानार्चनादिकम्' इति ॥ ५२ ॥

ननु ब्राह्मणस्योत्कर्षहेतुर्यः स चेदन्यत्रापि भवेत् किं ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह **ब्राह्मणो जन्मना श्रेयानिति** ।

ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

उत्पन्न एव ब्राह्मणः सर्वेभ्यो वर्णेभ्योऽतिरिच्यते । **सर्वेषां प्राणिनां** पूज्यो भवति । तथापि **तपसा विद्यया** तुष्टे इति **तुष्ट्या** । एवं त्रिभिरेव महत्त्वं सिद्ध्यति । **तपसा** देहमाहात्म्यं, **विद्यया** चेन्द्रियाणां, **तुष्ट्या** त्वन्तःकरणस्येति । अनेन गुणत्रयमपगच्छति । सर्वोत्कृष्टमपरं हेतुमाह **किमु मत्कलयेति** । **मत्कला** भगवदीयत्वं भक्तिर्वा । तद्युक्तः **श्रेयान्** भवति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु तथापि त्वत्सेवकाः त्वामेव भजन्ते, उत्कर्षापकर्षं न मन्यन्ते यथा स्त्री स्वपतिमेवोत्कृष्टमपकृष्टं मन्यते न त्वन्यं महान्तमपि । तस्मात्कथं ब्राह्मणा भक्तानां सेव्या इति चेत्, तत्राह **न ब्राह्मणान्मे दयितमिति** ।

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

मत्सेवकैर्मद्धितं कर्तव्यं, मम तु प्रीतिः स्वस्माद्ब्राह्मण एवाधिका तत्र हेतुः, 'सर्वदेवमयो विष्णुः' **सर्ववेदमयो विप्र इति** । सर्वे वेदा ब्राह्मणे तिष्ठन्ति, देवास्तु मयि । प्रमेयाच्च प्रमाणमधिकम् । मानाधीना मेयसिद्धिरिति । अनेनान्तर्हृदयमपि ज्ञापितम् । प्रमेयबलं मया क्व क्व प्रकटीकर्तव्यं, अतः प्रमाणभूता एत इत्येतदनुरोधः क्रियत इति युक्तश्चायमर्थः ॥ ५४ ॥

ये तु पुनर्ब्राह्मणातिक्रमं कृत्वा गुरूपदेशं विनैव स्वतः पूजां कर्तुं वाञ्छन्ति तेतिदुर्बुद्धय इत्याह **दुःप्रज्ञा इति** ।

दुःप्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।
गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥

एवं मदभिप्रायं सिद्धान्तं चाविदित्वा ब्राह्मणवाक्येष्वसूयां कृत्वा तानव**जानन्ति**। तत्रापि मुख्यो गुरुः तदवज्ञाने न पूजा फलति । यतः सोऽहमेव । अहं च पूजकस्तात्मस्वरूपम् । तेनात्मैवावज्ञात इति । स्वार्थत्वात्सर्वस्य कथं तत्कर्तारः उत्तमा भवेयुः । **अर्चादौ** । **अर्चा** तीर्थक्षेत्रादिषु **इज्यदृष्टयः** पूज्यदृष्टयः व्यवस्थयैवार्चादिषु पूजा कर्तव्या, नत्वव्यवस्थयेति भावः । 'स्नानालंकरणं प्रेष्टमर्चायामेव' इति व्यवस्था ॥ ५५ ॥

ननु तथापि भगवत्सांनिध्यलक्षणो गुणः अर्चादावेव वर्तत इति जीवान्तरसंबन्धेनाभिमानश्च नास्ति इति दोषाभावसहितगुणस्य विद्यमानत्वात् अर्चैव ब्राह्मणादुत्कृष्टेति चेत्, तत्राह **चराचरमिति** ।

चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ।
मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणे सर्वमस्ति । स हि स्वात्मनि सर्वं विश्वं ज्ञानेन मन्यते ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माक्षरमव्ययम् ॥

'अणोरणीयानहमेव विष्णुः' इत्यादिश्रुतेः 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति च। तदाह **इदं चराचरं विश्वं अस्य च** मूलभूताः **ये भावाः** एतत्कार्याणि वा। **ये चास्य हेतवः** कारणभूतानि तत्त्वान्येतानि सर्वाण्येव **भगवद्रूपाणीति चेतसि विप्रः आधत्ते** । अत एव विप्रः विशेषेणाऽऽत्मानं पूरयतीति प्रा पूरण इति । तत्रापि **मदीक्षया** मम **ईक्षा** *भगवत्साक्षात्कारः भगवन्तं स्थापयित्वा* **भगवद्रूपाण्यपि** स्थापयति । अथवा । आदौ मत्साक्षात्कारे जाते स्वात्मनि यन्मां पश्यति तत्र मयि चराचरं च पश्यतीति ब्राह्मणे चराचरं सर्वमेव वर्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं ब्राह्मणोत्कर्षमुक्त्वा कर्तव्यमाह **तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतानिति** ।

तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय ।
एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥

एते च तादृशा ब्राह्मणाः काण्डद्वयनिष्णाता इति ज्ञापयितुं ब्रह्मर्षिपदम् । ब्रह्मन्निति त्वमपि तादृश एव । अतस्त्वया चेन्नाङ्गीक्रियते तदान्योऽपि नाङ्गीकरिष्यतीत्यपि ज्ञापितम् । किंच । एकस्मिन् ब्राह्मणे यथाकथंचिदर्चिते अहं नानाविभूतिभिः **अर्चितो** भविष्यामि ॥ ५७ ॥

एवमुपदिष्टस्तथैव कृतवानित्याह **स इत्थं प्रभुणादिष्ट** इति ।

श्रीशुक उवाच—**स इत्थं प्रभुणादिष्टः सहकृष्णान्द्विजोत्तमान् ।**
आराध्यैकान्तभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥

प्रभुत्वान्नान्यथा कर्तुं शक्यम् । ततः **सहकृष्णान्** भगवत्सहितान् तान् अधिष्ठानरूपान् स्वभावतोऽप्युत्तमान् **द्विजोत्तमान् एकान्तभावेन** अनन्यभक्त्या **आराध्य सद्गतिमवाप**। सतां या गतिस्तां भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् तदानीमेवान्यदा वा मैथिलश्च देहान्ते भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् । चकारात्तत्संबन्धिनोऽपि तथातथा प्रवृत्ताः ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रमुक्त्वा चरित्रान्तरकथनार्थं पुनर्भगवतः प्रत्यापत्तिमाह **एवं स्वभक्तयो**रिति ।

एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥ ५९ ॥

राजन्निति विश्वासार्थम् । **भक्तेषु भक्तिमा**निति, स्वतो गत्वा करणे हेतुः । मैथिलवाक्यान्मैथिलगृहे **उषित्वा** श्रुतदेववाक्यात् तस्मै **सन्मार्गमादिश्य** सतां गतिर्भगवान् तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजनमादिश्य पुनः स्वस्थानमागत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे सप्तत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

शब्दार्थयोरुत्तमयोः संबन्धो यादृशो मतः ।
तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगीतं चकार ह ॥ १ ॥
प्रमाणं ब्राह्मणः प्रोक्तः प्रमेयमपि वै बृहत् ।
स एव भगवान् कृष्णस्ततो भजनमीरितम् ॥ २ ॥
तत्रोपपत्तिः प्रष्टव्या वाच्यवाचकनिर्णये ।
अतो राजा श्रुतीनां वै निर्णयार्थमपृच्छत ॥ ३ ॥
सगुणं चेद्वेदवाक्यं ब्राह्मणास्तत्र च स्थिताः ।
ततोऽत्र भगवानेव पूज्यो नान्यः कथञ्चन ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अष्टत्रिंशोऽध्याये कारिकासु शब्दार्थयोरिति । उत्तमयोः वेदब्रह्मरूपयोः शब्दार्थयोः **संबन्धो** वाच्यवाचकभावलक्षणो **यादृशो मतः** शक्तिगौणीतात्पर्येति प्रकारत्रये यत्प्रकारको **मतो** महतां संमतः तत्प्रकारकं संबन्धं **विवेचयितुं** प्रकारान्तरसंबंधेभ्यः पृथक्कारयितुं **कृष्णो** व्यासः **श्रुतिगीतं चकार** । एतदध्यायग्रन्थस्य 'श्रुतिगीतम्' इति नाम । श्रुतिभिर्भगवतो रमणान्ते स्वस्यापि तथादर्शनेनानन्दोद्रेकात् प्रकटीकृतमित्यर्थः । **विवेचयितुमिति** हेतुमण्णिच् अस्मदादिर्विविनक्ति व्यासो विवेचयति, एतेन व्यासस्य विवेकः सिद्ध एव किंत्वस्मदादीनां विवेकसिद्ध्यर्थमिदं चकारेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणमत्र समर्थितं भविष्यति ।

संगतिमाहुः **प्रमाणमिति । ब्राह्मणः** श्रुतदेवः 'सर्ववेदमयो विप्रः' इत्युक्तत्वात् प्रमाणप्रधानत्वात् प्रमाणरूपः स पूर्वाध्याये **प्रोक्तः । प्रमेयं बृहत्** 'यावतीर्वै देवताः' इति श्रुतेः ब्राह्मणस्य **प्रमेयत्वमपि** इत्यपिशब्दः । तदस्मिन्नध्याये निरूप्यते इति वाक्यशेषः । तथा च 'मानाधीना मेयसिद्धिः' इतिन्यायेन प्रमेयस्य प्रमाणोपजीवकत्वात् उपजीव्योपजीवकभावसंगत्येदं निरूपितमित्यर्थः । अन्त्यश्लोके भजननिरूपणे हेतुमाहुः **स एवेति** ।

तत्रेति तेषु प्रमाणप्रमेयभजनेषु मध्ये वाच्ये प्रमेये ब्रह्मणि वाचकस्य प्रमाणस्य यो निर्णयस्त**त्रोपपत्तिः प्रष्टव्या** इत्यर्थः ।

एतन्निर्णयस्य प्रयोजनमाहुः **सगुणं चेदिति । वेदवाक्यं** भगवतोऽनन्तगुणप्रतिपादकं चेद्भवेत् **ब्राह्मणाश्च तत्र** भगवत्येव **स्थिताः** परिनिष्ठिता भवेयुः **ततो भगवानेव पूज्यो** भवेदित्यर्थः ।

मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा ।
अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्म श्रुतिस्तथा ॥ ५ ॥
त्रयमेकं स्वशक्तिं हि त्रेधा स्वस्मिन्निधाय हि ।
फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां गतम् ॥ ६ ॥
तथापि साङ्ख्यसिद्धान्ते तथा तदुपजीवके ।
वैष्णवेऽन्यत्र वा वाच्यं श्रुतिसंग्रहणं यथा ॥ ७ ॥
अष्टत्रिंशे श्रुतीनां हि यथा वाच्यं बृहद्भवेत् ।
तदर्थं पूर्वपक्षादिसिद्धान्तफलमीर्यते ॥ ८ ॥

राजा भगवद्गुणविरोधे परिहृते प्रमाणविरोधमाशङ्कते ब्रह्मन्निति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मतान्तरोक्तिरिति । हि युक्तोयमर्थः । गूढार्थकथने महतां संमतिर्युक्तेति सनन्दनमतत्वेनोक्तिर्न त्वियं मतान्तरभाषा 'इत्याद्यमृषिम्' इतिश्लोके व्याससंमतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **वैदिके सिद्धान्ते** तथाभूतैषा **मतान्तरोक्तिः हि** युक्तैवेत्यर्थः । **अनन्ते**ति । हि यतः **अनन्तगुणपूर्णः** सर्वसमर्थो **हरिः** । अतो **हरिः** कृष्णः, **ब्रह्म** अक्षरं, **श्रुति**श्चेति **त्रयमेक**मेव कर्तृफलप्रमेयप्रमाणभेदेन सच्चिदानन्दभेदेन च **त्रेधा** स्थितां **स्वशक्तिं स्वस्मिन्निधाय** स्वीकृत्य **फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां** च कर्म, **गतम्** । गतमिति कर्तरि क्तः । एकमेव स्वरूपं फलत्वं गतं सत् कृष्णः, **प्रमेय**त्वं गतं सद् ब्रह्म, **मानत्वं** गतं सच्छ्रुतिः **सच्चिदानन्दता**मिति प्रतिलोमक्रमः । आनन्दांशस्य प्राधान्येन स्वीकारे कृष्णः, चिदंशस्य प्राधान्येन स्वीकारे ब्रह्म, सदंशस्य प्राधान्येन स्वीकारे श्रुतिः सच्चिदानन्दानां स्वरूपधर्मत्वेन मुख्यत्वात् शक्तित्वं युक्तमिति **हि**शब्दः । स्वरूपधर्मत्वादेव तत्स्वीकारोपि युक्त इति द्वितीयो **हि**शब्दः ।

नन्वेवं स्वरूपैक्ये श्रुतिषु वन्दिदृष्टान्तकथनं न युक्तमित्यत आहुः **तथापी**ति । **साङ्ख्यसिद्धान्ते तदुपजीवके** सगुणे **वैष्णवे** सिद्धान्ते, **अन्यत्र** मुख्यभक्तिसिद्धान्ते **वा श्रुतीनां संग्रहणं तथा** भक्तत्वेन **वाच्यम्** । सांख्यस्य सगुणपक्षस्य च भेदसहिष्णुत्वात् । भक्तिसिद्धान्तेपि 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रे आनन्दादीनां भगवत्त्वेव व्यवस्थापितत्वात् । अत एव श्रुतीनां गोपिकात्वमिति भावः । ज्ञानमार्ग एव तुल्यत्वेन व्यवहारः । अतोत्र वन्दिदृष्टान्तो युक्त इति भावः ।

पूर्वपक्षादीति पूर्वपक्ष आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तादृशः **सिद्धान्तः फलं** चे**र्यते** तेन वाच्यत्वप्रकारनिर्णयः सेत्स्यतीत्यर्थः ।

भगवद्गुणेति पूर्वाध्याये वीर्यवतो भगिन्याहरणं न संभवतीत्याशङ्कायां भगवतो वीर्यं न लोकप्रकारकं किंत्वलौकिकमिति समाहितम् । ततोऽलौकिकवीर्यकथनेन भगवतः

परीक्षिदुवाच—**ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः।**
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

ब्रह्मणि साक्षात्कथं श्रुतयश्चरन्तीति प्रश्नः। अत्र श्रुतीनामेकवाक्यतामङ्गीकृत्य पृच्छति अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति। तत्र किं बृहद्वेदानां तात्पर्यार्थः, आहोस्विद्वाक्यार्थ इति। अखण्ड एव वाक्यार्थ इति मतमज्ञात्वा पृच्छति। पदार्थाः करणतामापन्नाः स्वसंसर्गं वाक्यार्थं बोधयन्तीति मन्यते। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्ववेदानामेकार्थप्रतिपादकत्वं च श्रूयते। श्रुतयश्च भगवतः क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिं च प्रतिपादयन्ति नानाविधाम्। शक्तिं च गुणमयीं मन्यन्ते। अतः सगुणाः श्रुतयः, पदानां सङ्केतः लौकिक एवेति, अलौकिके सङ्केताभावात्। तैर्भगवत्संबन्धिनः पदार्थाः अलौकिकाः कथं स्मारयितव्याः। लौकिकत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तिस्तत्संबन्धात्। अतः पूर्वपक्षे साधनपरत्वमेव वेदानाम्, अतः स्वप्रकाशमेव ब्रह्म स्वानुभववेद्यं प्रसन्नं सत् कृतार्थतां करिष्यतीति प्रमेयबलेनैव कार्यसिद्धिः न प्रमाणबलेनेति पूर्वपक्षः। ब्रह्मणोऽलौकिकत्वार्थं हेतुमाह **अनिर्देश्य** इति।

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अलौकिकत्वे ज्ञाते तादृशे प्रमाणानां चक्षुरादीनां श्रुतीनां च सगुणत्वात् प्रवृत्तिः कथमित्याशङ्का भवतीत्यर्थः।

ब्रह्मन्नित्यत्र। ननु न सर्वासां श्रुतीनां धर्मप्रतिपादकत्वं किंतु कासांचित् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनां स्वरूपप्रतिपादकत्वमपि। अतः सर्वासां गुणवृत्तित्वमङ्गीकृत्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्याशङ्क्याहुरत्रेति। एकवाक्यता तु प्रतिपाद्यैक्ये भवति। अतः सर्वासामेव गुणप्रतिपादकत्वमिति भावः। **तत्रेति** एकवाक्यत्वे सतीत्यर्थः। वाक्यार्थत्वमाद्यविशेषणयोः तात्पर्यार्थत्वं चान्त्यविशेषणे निराकरिष्यते। **पदार्था** इति स्मर्यमाणा इति शेषः। पदार्थास्तत्स्मृतिर्वा स्यादितिवाक्यादिति भावः। **स्वसंसर्गमिति** स्वेषां पदार्थानां संसर्गं वाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः। तथा चाखण्डवाक्यार्थमतमज्ञात्वा पृच्छति यतः पदार्थसंसर्गं सखण्डमेव वाक्यार्थं मन्यत इत्यर्थः। पूर्वपक्षहेतोः संशयस्यैकां कोटिमाहुः **वेदैश्चेति**। तथा च ब्रह्मण एव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः। इतरां कोटिमाहुः **श्रुतयश्चेति**। तथाच सगुणत्वात् निर्गुणप्रतिपादनेऽसमर्था इत्यर्थः। शक्तेर्गुणमयत्वे उपपत्तिमाहुः **पदानामिति**। वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानं करणम्। भगवदीयाः पदार्थाः लोकविलक्षणाः। यथा पूर्वाध्याये एवं भगिनीदानलक्षणं वीर्यं सर्वथा लोकविरुद्धमुक्तम्। अतोऽलौकिकाः पदार्थास्तैर्गृहीतलौकिकसंकेतैः पदैः **कथं स्मारयितव्याः** सदृशस्यैव स्मारकत्वादतो वेदप्रतिपाद्याः शक्तयो गुणमय्यो लौकिक्य इत्यर्थः। **लौकिकत्व** इति भगवत्संबन्धिपदार्थानामिति शेषः। **साधनपरत्वमेवेति** गुणमयशक्तिप्रतिपादकत्वमेवेत्यर्थः। पूर्वपक्षे ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् न लोकवद्धर्मनिरूपणेन धर्मसिद्धिरिति भावः। **अत** इति वेदप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यर्थः। कार्य-

निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणं अयं घटोऽयं पट इतिवत्। बृहत्त्वबृंहणत्वयोगोऽपि विचारे क्रियमाणे लौकिकधर्मातिरिक्तत्वेन ब्रह्मणि फलिष्यतीति न ब्रह्मपदानुपपत्तिः ।

'अवाच्यः सर्वशब्दानां बुद्ध्या वाच्यो निगद्यते ।
ततः समानधर्मेण व्यवहारो निरूप्यते ॥' इति ।

किञ्च । **निर्गुणे** निर्धर्मके **श्रुतयश्च** पदशो **गुणवृत्तयः** धर्मप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा संसर्गप्रत्यायकत्वं न स्यात् । सर्वत्रैकार्थत्वप्रत्यायकत्वात् । ब्रह्मणश्च धर्माङ्गीकारे अद्वैतहानिः । अतः **साक्षान्निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं श्रुतयश्चरन्ति**। ननु कार्यकारणभावं स एवापन्न इति तत्प्रतिपादनद्वारा तत्र पर्यवसितास्तद्द्वारा धर्मिणि पर्यवस्यन्तीति लक्षणया गौण्या तात्पर्यवृत्त्या वा ब्रह्मपरत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **सदसतः पर** इति । कार्यकारणवार्तानभिज्ञे किं तस्य स्वानन्दपूर्णस्य कार्येण कारणेन वा प्रयोजनम् । अतः संबन्धाभावात् गुणाभावादज्ञानादेव तात्पर्याभावाच्च न केनापि प्रकारेण श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धान्तमाह **बुद्धीन्द्रियेति** ।

श्रीशुक उवाच—**बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ।**
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

अत्र पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्यः । किं ब्रह्म श्रुतिसिद्धं श्रुतिद्वारा त्वया अवगतं विचार्यत्वेन निर्दिश्यते आहोस्वित् स्वबुद्ध्या परिकल्पितम् । आद्ये प्रतिपाद्यत्वे न संदेहः प्रकारश्चिन्तयिष्यते । द्वितीयपक्षस्त्वप्रामाणिकः सद्भिरुपेक्ष्यः । ब्रह्म च यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । तत्र मूलभूतं सर्वव्यवहारातीतमपि स्वयमेव स्वशक्तिरूपेण स्वधर्म-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सिद्धिरिति ब्रह्मज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथेति** पदशो ब्रह्मप्रतिपादकत्व इत्यर्थः । **संबन्धाभावादिति** अनिर्देश्यत्वेन घटादिवद्वाच्यवाचकभावाभावादित्यर्थः । **अज्ञानादिति** कार्यकारणवार्तानभिज्ञत्वादित्यर्थः ।

बुद्धीन्द्रियेत्यत्र । उत्तरे बुद्धिसर्गकथनेन बुद्ध्यैव वेदमालोचनीयमिति सूचितत्वात् आलोचनमाहुः **अत्रेति** । **प्रकार इति** खण्डशो वाक्यानां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मप्रतिपादकत्वमभिधया भगवद्भावप्रतिपादकत्वमेवं महावाक्यस्य भगवत्प्रतिपादकत्वमिति **प्रकार** इत्यर्थः । **तत्रेति** वेदान्तेष्वित्यर्थः । **अनिर्देश्या**दिविशेषणत्रयं निराकुर्वन्ति **स्वशक्तीति** त्रयेण । व्यवहाराविषयत्वं स्वस्य ज्ञात्वा स्वशक्तिरूपेण स्वयं जातं तथा चालौकिकज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन वैदिकशब्दैर्निर्देशसंभवान्नानिर्देश्यं ब्रह्म । तथा 'पूर्ववद्वा' इति न्यायेन स्वधर्मरूपेण स्वयं जातम् । अतो न निर्गुणं ब्रह्म । द्वैतदोषस्तु 'उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्' इति सूत्रत्रयप्रकारेण स्वस्यैव धर्मरूपत्वात् परिहर्तव्यः ।

रूपेण स्वकार्यरूपेण च जातमिति श्रुतिः प्रतिपादयति । स्वयमेव च वक्ति । अतः सर्वस्यैव श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वात् सङ्केतश्चादूरविप्रकर्षेण लोकधर्मसाम्येन वैदिकपरम्परयैव जायत इति सर्वस्यैव भगवद्भावस्य खण्डशः प्रतिपादकत्वात् संपूर्णवाक्यस्य तादृशं ब्रह्मेति ब्रह्मपरत्वं सेत्स्यति । स च वाक्यार्थः अपूर्वः । यथा लोके लौकिकबुद्धिविषयः पश्चात्तद्वाक्यविषयः तदभिप्रेप्सोर्ज्ञापकः । एवमीश्वरबुद्धिविषयः तद्वाक्यप्रतिपाद्यः तज्ज्ञानेच्छुं बोधयतीत्येवं निश्चित्य शुको भगवता कृतां चतुर्धा सृष्टिं प्रतिपादयति । भगवानादौ

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा लोकरीत्या व्यवहार्यो भविष्यामीति ईक्षया स्वकार्यरूपेण जातमतो न सदसद्वार्तातीतं ब्रह्म । त्रिष्वपि स्वपदेन ब्रह्मण एव ज्ञानक्रियाशक्तिर्ब्रह्मरूपा न त्वसदादीनां जन्या व्यावहारिकी । ब्रह्मण एव धर्मा ब्रह्मरूपाः न त्वसद्धर्मा अनीशत्वादयः । ब्रह्मण एव कार्यं ब्रह्मरूपं न त्वविद्याकार्यं मरुमरीचिकास्वप्नसृष्ट्यादिकम् । एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण निराकृत्य श्रुतिस्वरूपविचारेण निराकुर्वन्ति **स्वयमेव** चेति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिवाक्यैः **स्वयमेव** श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं **वक्ति** । **अतः** श्रुतयो न गुणवृत्तयः । **अत** इति श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वश्रवणात् **सर्वस्यैव** शक्त्यादिरूपत्रयस्य मूलरूपस्य च **श्रुत्यैकया** तर्करहितया **समधिगन्तुं** योग्यत्वात् यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव ब्रह्म मन्तव्यमिति पूर्वेणान्वयः । पदानां **संकेत** इत्यनेन शक्तेर्गुणमयत्वे उपपत्तिरुक्ता तत्राहुः **संकेतश्चेति** । लोकधर्मसाम्याद**दूरं** सामीप्यमित्यर्थः । साम्यस्य भेदसहिष्णुत्वात् लोकभिन्नत्वेन विप्रकर्षो दूरमित्यर्थः । तथाच **लोकधर्मसाम्येन** हेतुनाऽ**दूरविप्रकर्षेणसंकेतो वैदिकपरंपरयैव जायत** इत्यर्थः । **सर्वस्यैवेति** कर्तरि षष्ठी, वेदस्येत्यर्थः । **भगवद्भावस्येति** कर्मणि षष्ठी । तथाच संकेतो वैदिकपरंपरयैव जायते इतिहेतोः सर्व एव वेदः **खण्डशो** भगवद्भावं भगवद्धर्मं प्रतिपादयति । अतो महावाक्यार्थो ब्रह्मैवेत्यर्थः । **अपूर्व** इति वेदोक्तो भगवद्भावो ब्रह्म **च वाक्यार्थोऽपूर्वः** । ननु तत्र लोकसिद्धानुवादः । 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे तथोक्तेः । अनुवादत्वे लौकिकप्रतिपादकत्वेन श्रुतीनां सगुणत्वं स्यादिति भावः । ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वे तद्बोधः कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयन्ति **यथेति** । चैत्रो घटं करोतीत्यत्र घटकृतिरूपो वाक्यार्थः **लौकिकस्य** वक्तुर्**बुद्धिविषयः पश्चात्तद्वाक्यविषयः** सन् घटकर्तृजिज्ञासुं पुरुषं घटकर्तारं बोधयति, तथा वैदिको जगत्कृतिरूपो वाक्यार्थः प्रलये वेदस्येश्वरबुद्धिस्थत्वादी**श्वरबुद्धिविषयः** पश्चादीश्वरवाक्यविषयः सन् जगत्कर्तृजिज्ञासुं पुरुषं जगत्कर्तारं **बोधयतीत्यर्थः** । **एवं निश्चित्य शुक** इति । अत्र **पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तोक्तं** सिद्धान्तं **निश्चित्येत्यर्थः** । यतोऽयमेव सिद्धान्तः 'स्वसृष्टमिदमापीय' इति विशेषोत्तरे सनन्दनेन वक्तव्यः प्रलये अन्याभावात् सर्वव्यवहारातीतविषयत्वेनानिर्देश्यादिरूपमेव ब्रह्म, ततः सर्वभवनेच्छया स्वशक्त्यादित्रिरूपभवनात् निर्देश्यं सधर्मकं सदसद्रूपं च जातं

बुद्धिमुत्पादयति, तत इन्द्रियाणि, ततो मनः, ततः प्राणानिति । सर्वेषां जनानां करणचतुष्टयं जनयति । जीवसंबन्धित्वेन तच्चतुष्टयमुत्पादयतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं प्रभुरिति । प्रत्येकं चतुर्णामुत्पादने प्रयोजनमाह । तत्र बुद्धेः प्रयोजनं मात्रार्थमिति मीयन्ते त्रायन्त इति मात्राः ज्ञानक्रियोपयोगिनो विषयाः सर्वमेव जगत् । ते विशकलिताः शब्देनापि बोधिताः पुरुषस्य ज्ञानक्रियाविषयोपयोगिनो न भविष्यन्तीति बुद्धिमुत्पादितवान् । सा बुद्धिः सर्वानेव संगृह्णाति । यथा चित्रे सर्वपदार्थस्फूर्तिः तथा बुद्धौ सर्वजगत्स्फूर्तिरिति । ततस्तया बुद्ध्या यत् किञ्चित् ज्ञेयं कार्यं वा तत् सर्वं कर्तुं शक्यत इति मात्रार्थं बुद्धिनिर्माणम्, अनेन वेदानामपि खण्डशोऽर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्या महावाक्यार्थज्ञानं भवतीति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति । चकारादग्रे यत् त्रयं प्रतिपाद्यं फलत्वेन तदर्थं च बुद्धेर्निर्माणं निरूपितम् । भव उद्भवः, सर्वे प्राणिनः बुद्ध्यैव सर्वोत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । तथैवात्मने । बुद्ध्यैव भगवन्निष्ठा आत्मनिष्ठाश्च भवन्ति भगवत्सेवां च कुर्वन्ति । अकल्पनाय च । बुद्ध्यैव ज्ञाननिष्ठा भवन्ति । नानाविधपदार्थध्यानार्थं कल्पनामपि कुर्वन्ति, तस्मात्सर्वं यथा सेत्स्यति, सर्वा चानुपपत्तिः सर्वेषां परिहृता भवति, तदर्थं बुद्धिमुत्पादितवान् । अनेनायं पूर्वपक्षोऽपि बुद्ध्यैव परिहर्तव्य इति सूचितम् । तथा भवार्थमुद्भवार्थं जन्मान्तरसिद्ध्यर्थं वा इन्द्रियाणि कृतवान् । बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति विमर्शः । यथा बुद्धेः उद्भवो भवति तदर्थमिन्द्रियाणि सृष्टवान् । इन्द्रियैः कर्मकरणे च तैः कर्मभिरुद्भवो जन्मान्तरं च भवति । चकारादन्यान्यपि प्रयोजनानि इन्द्रियाणां सूचयति । विषयास्तैरेव ज्ञायन्ते क्रियन्ते च । इन्द्रियैरेव भगवत्सेवा भवति । इन्द्रियैरेव च

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तदा बोधयांचक्रुरिति तदर्थः । जीवसंबन्धित्वेनेति । तथा च जीवानामालोचनसिद्ध्यर्थं तथेत्यर्थः । तत्रेति चतुर्णां जीवसंबन्धित्वकरणे इत्यर्थः । मात्रा इति मीयन्ते इति माः त्रायन्त इति त्राः, उभयत्रापि बाहुलकात् कर्मणि क्विप्, आकारान्तौ शब्दौ, ततो माश्च त्राश्चेति द्वन्द्वः । ज्ञानक्रियेति ज्ञाने क्रियायां च विषयत्वेनोपयोगिन इत्यर्थः । फलत्वेनेति भवादित्रयं बुद्धेः फलं मात्रासंग्रहणकार्यमित्यर्थः । कल्पनाय चेत्यत्राकारप्रश्लेषाभावमाश्रित्याहुः नानाविधेति । बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति इन्द्रियसृष्टेः केवलं भवार्थत्वेऽत्र कथनमप्रयोजनकं स्यात् अत उत्तरोत्तरं सापेक्षत्वं ज्ञायते, तथा हि बुद्धिविचारार्थं बुद्धिसृष्टिः बुद्धेर्ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वेनेन्द्रियसापेक्षत्वादिन्द्रियसृष्टिः, इन्द्रियाणां मनःसहकृतानामेव कार्यक्षमत्वेन मनःसापेक्षत्वान्मनःसृष्टिः, 'अन्नेन प्राणाः' इति श्रुतौ मनसः परंपरया प्राणपोषितत्वकथनेन प्राणसापेक्षत्वात् प्राणसृष्टिः, अतो बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति विमर्शे इन्द्रियादिविमर्श इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे भवार्थं बुद्ध्युद्भवार्थमित्यर्थः । इन्द्रियाणामुद्भवार्थकत्वं जन्मान्तरसिद्ध्यर्थकत्वं चोक्तं तद्विशदयन्ति इन्द्रियैरिति । अन्यान्यपीति मात्रासंग्रहः आत्मरूप-

नानाविधकल्पना भवति, मोक्षश्च योगादिद्वारा । तथा **आत्मने** आत्मार्थं मनः सृजति । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतेः । इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थं मनसः सृष्टिः । प्राणानां प्रयोजनमाह **अकल्पनायेति** । प्राणा हि कल्पनां दूरीकुर्वन्ति । सर्वमेकतामापादयन्ति । यदि प्राणा न भवेयुः तदान्नादिपरिणामप्रदर्शनेन सर्वस्यापि जगतः प्रलये एकताबुद्धिर्न स्यात् । क्रियाशक्तिश्च तत एवेति सर्वत्र हेतुभूताश्च । 'अन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलम्' इत्यत्र 'प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः' इति निरूपितम् । स क्रमोऽत्रापि ग्राह्यः । एवं सर्वोपयोगार्थं यतो भगवांश्चतुष्टयमुत्पादितवान् । अनेनैव सर्वानुपपत्तिः परिहर्तव्येति शुकहृदयम् ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवत्सेवा अकारप्रश्लेषप्रश्लेषाभ्यां **नानाविधकल्पना मोक्षश्चे**त्यर्थः । **इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थ**मिति अयमपि विमर्श इत्यर्थः । तस्मिन् पक्षे आत्मना इन्द्रियाणामावृतचक्षुषां बुद्धिद्वारा स्वात्मनि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं मनःपोषार्थं प्राणसृष्टिः आत्मदर्शनार्थं मनःसृष्टिरुक्ता, तच्चात्ममात्रगामित्वे भवति । अतो मनसः आत्ममात्रगामित्वार्थं प्राणसृष्टिरित्याशयेनाहुः **प्राणा हीति** । एकतापादनेन मनसः कल्पनां दूरीकुर्वन्ति, तदा बलादिक्रमेण मनीषासिद्ध्या मनः सर्वकल्पनारहितं पुष्टं सत् आत्मगामि भवति, तदा **अकल्पनाय** कल्पनाराहित्यायेत्यर्थः । **सर्वमिति** । सर्वं सर्वगामि मनः **एकतामापादयन्त्या**त्मगामि कुर्वन्तीत्यर्थः । **अन्नादी**ति । **अन्नं** पृथिवी । तथाच पृथिव्यादीनां ये **परिणामा** घटपटादयस्तेषां **प्रदर्शनेन** तत्तद्विषयकमनोवृत्त्या मोक्षदशायां **सर्वस्यापि जगतः** आत्यन्तिकप्रलये सत्येकताबुद्धिरात्ममात्रविषयिणी बुद्धिर्न **स्या**दित्यर्थः। **सर्वत्रे**ति भुक्तौ मुक्तौ चेत्यर्थः। भुक्तिसाधकत्वं व्युत्पादयन्ति **क्रियाशक्तिश्चे**ति प्राणेभ्य एव क्रियाशक्तिरतो भोगसाधका इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽकारप्रश्लेषाभावेन कल्पनाय सामर्थ्यायेत्यर्थः । मुक्तिसाधकत्वं प्रमाणेनाहुः **अन्नेने**ति । अस्मिन् पक्षे **अकल्पनाय** न कल्पना यत्र तादृशाय मोक्षायेत्यर्थः । **अनेनैवे**ति प्राणपोषितमनःप्रवृत्तेन्द्रियोद्भूतबुद्ध्या पर्यालोचनेनेत्यर्थः । आलोचनं त्वत्र पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तेनोक्तमेव । युक्तिस्तु लौकिकत्वान्न वक्तव्येत्येवकारः । इदमेव निबन्धे निरूपितं 'लौकिकं चेद्युक्तिसिद्धं कर्तृत्वादि भवेद्धरेः । अलौकिकस्य करणाद्यशो जातमलौकिकम्' इति । हरेः कर्तृत्वादि लौकिकं लोकसिद्धप्रकारकं चेद्भवेत्तदा युक्तिसिद्धं युक्तिगम्यं भवेत्, तदा तत्र युक्तिर्वक्तव्या भवेत् इत्यर्थः । अलौकिकस्य स्वरूपस्यैव सर्वरूपेण भवनरूपालौकिकप्रकारकस्य जगतः करणादलौकिकं वेदातिरिक्तप्रमाणागम्यं यशो जातम् । लौकिकप्रकारेण करणाल्लौकिकं यशः स्यात्तदा युक्त्या काव्यवत्तन्निरूपणं स्यात् । अलौकिकप्रकारेण करणादलौकिकं यशो जातं तच्च वेदातिरिक्तप्रमाणागम्यमतो यशोनिरूपकेऽस्मिन्नध्याये श्रुतिवाक्यरूपेण एव 'जय जय जह्यजाम्' इत्यादयोऽष्टाविंशतिः निरूपिता इतिभावः ।

अयमर्थः स्वेनैव परिहृत इति कदाचिच्छङ्का स्यात् तत्परिहारार्थमाह **सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मीति**।

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः॥ ३॥

इयमुपनिषत् ब्रह्मविद्याप्रतिपादिका श्रुतिः। ब्राह्मी ब्रह्मणैव प्रतिपादिता। अत्र प्रमाणं सा प्रसिद्धा। युक्तश्चायमर्थः। न ह्यन्य इममर्थं परब्रह्मणो निर्वक्तुं शक्नोति। उपनिषच्छब्देन च ब्रह्मविद्या निरूप्यते। 'उपोपसर्गः सामीप्ये तत् प्रतीचि समाप्यते। त्रिविधस्य पदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम्'॥ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यनुशासनात्। जीवात्मानं परब्रह्मनयनार्थं पूर्वभावाद्विशीर्णं कृत्वा ततः संघातात्केवलमुद्धृत्य ब्रह्म प्रापयित्वा तत्रैव तमवसादयतीति। यथा सर्वोऽप्यंशः विशीर्णो भवति। यथा वा सर्वभावेन तं प्राप्नोति। यथा वा कदाचिदपि ततो न निवर्तते स निशब्दार्थः। एतादृशी ब्रह्मविद्यैव भवति। तथात्रापि सर्वानुपपत्तिपरिहारं कृत्वा वेदान् ब्रह्मप्रतिपादकान् कृत्वा ब्रह्मणि संयोज्य तत्रैव पर्यवसितान् करोतीति। इदं वाक्यं तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनानुपपत्तिं परिहृत्य सिद्धान्तं स्थापयतीत्युपनिषत्प्रतिपादकत्वादुपनिषत्। तर्हि मदन्तःकरण-

---

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सैषेत्यस्याभासे आहेति परम्पराकथनपूर्वकमस्य क्षेमप्राप्तिसाधनत्वमाहेत्यर्थः। स्वकपोलकल्पितत्वेऽनेन क्षेमप्राप्तिर्न स्यादितिभावः। **सैषेत्यत्र**। **इयमिति** पूर्वश्लोके अत्र पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तार्थसूचकं शुकस्यान्यस्य वा वाक्यमित्यर्थः। **उपनिषद्विशेषणत्वात्स्त्रीत्वम्**। **अत्रेति** ब्रह्मणा प्रतिपादितत्वे इत्यर्थः। **अयमर्थ** इति ब्रह्मप्रतिपादितत्वरूपोऽर्थो युक्तश्च। तत्र हेतुः **न ह्यन्य इति** ब्रह्मणोन्य इत्यर्थः। **उपनिषच्छब्देन चेति** उपनिषत्त्वेन ब्रह्मविद्यात्वमपि पूर्वोक्ते प्रमाणमिति चकारः। तथा च तच्छब्देन हिशब्देन उपनिषच्छब्देन च ब्राह्मीत्वे प्रमाणमुक्तमित्यर्थः। **तत्प्रतीचीति** तत्सामीप्यं प्रतीचि प्रत्यगात्मनि **समाप्यते** तत्र पर्यवसन्नं भवति प्रत्यगात्मनः समीपे इत्यर्थः। 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति कठश्रुतेरितिभावः। **परब्रह्मनयनार्थमिति** परब्रह्मणि तत्समीपे नयनार्थमित्यर्थः। सप्तमी शौण्डैरिति योगविभागात् समासः। **तथात्रापीति** श्रुत्यर्थरूपा श्रुतिषु विद्यमाना ब्रह्मविद्या जीवस्य पदधात्वर्थत्रयं करोति तथास्मद्वाक्येपि विद्यमानो वाक्यार्थो वेदानां पदधात्वर्थत्रयं करोति। अनुपपत्तिपरिहारादिकमस्मान् बोधयतीति ज्ञानकर्मा करोति घटं करोतीत्यत्रापि 'नासतो विद्यते भावः' इतिवाक्यान्मृत्तिकायां विद्यमानमेव घटमस्मदज्ञानविषयं करोतीत्यर्थः। तथाच घटज्ञानं करोतीत्येव पर्यवसन्नमिति भावः। वाक्यस्योपनिषत्त्वमुक्तं साधयन्ति **इदं वाक्यमिति**। **सिद्धान्तमिति** वेदानां ब्रह्मणि संयोजनं तत्रैव पर्यवसानं चेत्यर्थः। **तर्हीति** उपनिषदो ब्रह्मप्रतिपादितत्वे ब्रह्मण एवान्तःकरणे स्थिता

स्थिता इयमनुपपत्तिः कथं गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह **पूर्वेषां पूर्वजैर्धृतेति** धारणे संमतिः। एतादृशीं **श्रद्धया यो धारयेत् स त्वकिञ्चनः सन् क्षेमं गच्छेत्** सर्वसन्देहनिवृत्त्या भगवन्तं प्राप्नुयात्। अतः सर्वे संदेहाः उपनिषदर्थविचारेणैव निराकर्तव्या इति सिद्धान्त उक्तः ॥ ३ ॥

स विचारो राज्ञा कर्तुमशक्य इति सर्वश्रुत्यालोडनं महतामपि दुर्घटमिति कृपया स्वयमेव पूर्वं विस्तरेण निर्णीतमिममर्थं वक्तुं प्रतिजानीते **अत्र ते वर्णयिष्यामीति**।

अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम्।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥

गाथा पूर्ववृत्तान्तप्रतिपादिका वाक्यपरम्परा, सा श्रुतिगीतारूपा। तत्रापि प्रमाणमाह **नारायणान्विता**मिति। आदिनारायणेन लक्ष्मीभुजान्तरगतेन उदारगुणवारिधिना संस्थापितोदरजगता शयनेना**न्विता**। तत्प्रबोधनार्थमेव प्रवृत्तेति। अयमप्यर्थः कुतो ज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाह **नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य**चेति। **अत्र ते वर्णयिष्यामी**ति पूर्वेणैव संबन्धः। महता कृते निर्णये निरुक्ते च सर्वेषां संदेहनिवृत्तिर्भवति। न तु येनकेनचिदुदाहृते। अत एतदर्थं संवादं च कथयिष्यामि। चकारात्तेन प्रोक्तं जनलोकसंवादं चोदाहरिष्यामीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सती तदन्तःकरणस्थितामनुपपत्तिं परिहरिष्यति मदन्तःकरणस्थितानुपपत्तिस्तु ब्रह्मणोपदिष्टत्वाभावात्कथं गच्छतीत्याशङ्क्य ब्रह्मणः सकाशादन्येषामपि धारणमाहेत्यर्थः। तथाच। पूर्वं ब्राह्मी ततोऽन्यैर्धृता एवं परम्परया स्वय्यपि सैवागताऽनुपपत्तिपरिहारं करिष्यतीति भावः। **धारण** इति एतदुपनिषद्धारणे सति श्रुतीनां संमतिर्भवति। एकवाक्यता ज्ञाता भवतीत्यर्थः। एवमुपनिषदः परंपरासिद्धत्वमवान्तरवाक्यार्थ उक्तः। महावाक्यार्थमाहुः **एतादृशी**मिति। **स त्वि**ति धारकः, **अकिंचनो** न विद्यते भगवद्व्यतिरिक्तं किंचन यस्य तादृशः सिद्धान्तपरिज्ञानाद्भवति। अतः क्षेमं गच्छेत्। अधारकस्तु बुद्धिपरिभ्रमणात्तथा न भवति इति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः। **अत** इति धारकस्य संदेहनिवृत्तिद्वारा क्षेमप्राप्तिकथनादित्यर्थः।

स्वयमेवेति प्रतिजानीत इत्यनेनान्वयः। **विस्तरेण निर्णीतं** सनन्दनादिभिरिति शेषः।

अत्र ते इत्यत्र। **तत्रापीति** वक्ष्यमाणश्रुतिगीताया गाथात्वे प्रमाणं भगवद्बोधनार्थं प्रवृत्तत्वं पूर्ववृत्तान्तबोधकवाक्यैरेव भगवत्प्रबोधो भवतीति भावः। वक्ष्यमाणग्रन्थस्य श्रुतिगीतेति रूढं नाम ज्ञेयम्। **लक्ष्मीति** स्वसृष्टमिदमिति श्लोके शक्तिसाहित्यगुणकरणकबोधनजगत्स्थानशयनानामुक्तत्वाद्विशेषणचतुष्टयमुक्तम्। **संस्थापितेति** संस्थां लयं प्रापितं उदरस्थितं जगद्येनेति समासः। उदरस्थं जगत्सूक्ष्मरूपं कृतमित्यर्थः।

संवादार्थं कथाप्रस्तावनामाह एकदा नारदो लोकानिति ।

एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥

लोकपर्यटनेनास्याः श्रवणे अधिकारनिरूपिका शुद्धिर्भवतीति सूचितम् । एकदेति कालस्तत्र न नियामकः । नारदस्य पर्यटने हेतुमाह **भगवत्प्रिय** इति । क्व भगवतो माहात्म्यं ज्ञातं भवति क्व भगवानिति प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमतीत्यर्थः । एवमेव च परिभ्रमणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृतम् । ततो भगवद्रूपं भगवत्प्रतिपादकं च नारायणमृषिं बदरीनाथं द्रष्टुं **नारायणाश्रमं ययौ** बदरीस्थाने समागतः ॥ ५ ॥

स्थानस्याप्युत्कर्षमाह **यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्निति** ।

यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥

अस्मिन् भारते कर्मभूमौ एकेनापि तादृशं कर्म क्रियते येन जगदेव प्रलयं याति । अतस्तस्य रक्षा दुर्लभेति स्वयं तत् **क्षेमाय** उत्तरोत्तरकल्याणसिद्धये च सर्वेषामेव **नृणां आकल्पात्** कल्पप्रभृति **तप आस्थितः** ॥ ६ ॥

तत्रापि तपःकुर्वाणं कार्यान्तरव्यग्रं एकान्तस्थितं प्रष्टुमशक्य इति सुगमावस्थां निरूपयति **तत्रोपविष्टमृषिभिरिति** ।

तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥

उपविष्टत्वादवैयग्र्यं **कलापग्रामः** सर्वविद्यानिधानभूतः कलाः पातीति ग्रामस्तेषामपि समूहरूपः सर्व एव कलापा इति । तैर्वेष्टित इति बहिःसत्त्वावस्था प्रति-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकदेत्यत्र । भगवत्प्रतिपादकमिति भगवान् वेदस्तत्प्रतिपादकम् । मध्यद्रष्टारमिति ऋषिपदस्यार्थ उक्तः ।

यो वै इत्यस्याभासे स्थानस्यापीति दृश्यस्य नारायणस्य तदाश्रमस्य स्थानस्य चेत्यपिशब्दः । तत्क्षेमायेति तादृशकर्मणः सकाशाद्रक्षा क्षेमः, उत्तरोत्तरकल्याणसिद्धिः स्वस्तिरिति मूलोक्तक्षेमस्वस्त्योर्विभेद इति भावः ।

एतादृशनारायणस्याश्रम इति स्थानोत्कर्षो वाक्यतात्पर्यार्थः आभासे उक्तः सोऽनूद्यते तत्रापीति स्थानोत्कर्षेऽपि सतीत्यर्थः । कार्यान्तरव्यग्रमिति लोकानां क्षेमस्वस्तिसंपादने व्यग्रमित्यर्थः ।

तत्रोपविष्टमित्यत्र उपविष्टत्वादवैयग्र्यम् । ऋषिभिः परीतत्वादेकान्ताभावः ऋषीणां कलापग्रामवासित्वकथनात्तादृशैर्वेष्टितत्वकथनेन सत्त्वस्य बहिःप्राकट्यप्रति-

पादिता। ततः स्वयं प्रणतः सन्नपृच्छत्। इदमेव यत्त्वया पृष्टम्। कुरूद्वहेति विश्वासार्थं माहात्म्यम्॥ ७॥

तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम्।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम्॥ ८॥

अत एव **तस्मै** नारायणो वृत्तान्तमवोचत्। **ऋषीणां शृण्वतामिति** अतिप्राकट्यात् निःसन्दिग्धता निरूपिता। तस्मा अपि भगवानिदमेव पूर्वं निरूपितवान्॥ ८॥

ततः संक्षिप्तत्वात् यदा नारदस्यापि सन्देहो न गतः तदा नारायणः पुरावृत्तमाह **स्वायम्भुवेति**।

श्रीभगवानुवाच—**स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा।**
तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्॥ ९॥

पूर्वं जनलोके ब्रह्मसत्रमासीत्। यथा कर्मसत्रं सप्तदशावरास्तुल्यफलास्तुल्यसाधनाश्च अहमहमिकया प्रधानगुणभावमाश्रित्य कर्म कुर्वन्ति, एवं निःसन्दिग्धब्रह्मज्ञानार्थं सर्व एव निर्णयार्थं प्रवृत्ताः तेषां विचारो **ब्रह्मसत्रम्**। तज्जनलोके आसीत्। महःपर्यन्तं कर्मफलमेवेति शुद्धब्रह्मविचारो न भवतीति जनलोकग्रहणम्। **स्वायम्भुवेति** संबोधनं विश्वासार्थम्। न स्थानोत्कर्षमात्रेण विचारः समीचीनो भवतीति विचारकाणां जन्मकर्माद्युत्कर्षमाह **तत्रस्थानामिति**, तत्रैव तिष्ठन्तीति कर्मसंबन्धिदोषाभावस्तेषामुक्तः। **मानसानामिति** ब्रह्मणो मनसा उत्पन्नानां सनकादीनाम्। अनेन जन्मोत्कर्षः सूचितः। तेषां कर्माह **मुनीनामिति** मननशीलानाम्। **ऊर्ध्वरेतसामिति** ब्रह्मविद्याया अधिकारः॥ ९॥

नन्वहं कथमिममर्थं न ज्ञातवान् तत्राह **श्वेतद्वीपं गतवतीति**।

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम्।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पादनात्तपोवस्थाभाव उक्तः। सत्त्वस्यान्तःस्थितावुपदेशादिकं रजःकार्यं न स्यादत एव तपोवस्थायां नोपदेशादिकमिति भावः। **कुरूद्वहेतीति**। विवक्षितार्थविश्वासार्थं राज्ञो माहात्म्यं कुरूद्वहेतिपदेनोक्तमित्यर्थः।

अत एवेति। विश्वासस्य दुर्लभत्वादेवेत्यर्थः। उत्तरार्धार्थमाहुः तत्त इत्यारभ्याह इत्यन्तेन। ब्रह्मणो निर्द्धारार्थं वादो यत्र तादृशो विचारः पुरावृत्तस्तमाहेत्यर्थः, तथा च **मूले** 'भगवानिदमवोचत्' तावता संदेहानिवृत्तौ यो ब्रह्मवादः पुरावृत्तस्तमवोचदित्यर्थः।

स्वायम्भुवेत्यत्र सप्तदशेति 'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः' इति श्रुतेरिति भावः। जन्मकर्माद्युत्कर्षमिति जन्मकर्मणोरादिभूतं दोषाभावरूपमुत्कर्षमित्यर्थः।

ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते।
तत्र ह्ययमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यं परिपृच्छसि॥ १०॥

क्षीरोदस्थानं भगवतोऽनिरुद्धस्य क्रीडासाधनम्। तत्र श्वेतद्वीपपतिं द्रष्टुं त्वयि गते **ब्रह्मवादः सुसंवृत्त** इति संबन्धः। अनेन सर्वे स्वस्वस्थाने यदा स्थिताः तदा ब्रह्मवादोऽजायत इत्यपि सूचितम्। पूर्वलोकानां स्थितत्वात् कर्मिणः सुखिनः। भक्ता अपि भगवद्दर्शनं कुर्वाणाः यदा सुखिनः तदा **ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः** ब्रह्मनिरूपणार्थं वादो वीतरागा कथा यत्र तादृशो विचारः सम्यङ्निष्पन्न इत्यर्थः। ननु तदपि स्थानं स्थानान्तरतुल्यमिति कथं तत्र निर्णय इति चेत् तत्राह **श्रुतयो यत्र शेरत** इति। श्रुतयः सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा शयनार्थं तत्र गच्छन्ति। अतस्तासामपि विश्रामस्थानमिति तत्र स्थिताः श्रुतयः स्वाभिप्रायं निवेदयन्तीति श्रुत्यभिमानिनीनां देवतानां मूर्तिधराणां श्रुतीनां वा विचारे वाक्यं संवादीति तत्रत्यो निर्णयः अबाधितः।

ननु तत्रत्यानां श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञानान्निःसन्देहानां विचार एव कथं घटत इति चेत् तत्राह **तत्र ह्ययमभूत्प्रश्न** इति। तत्रैव ह निश्चयेन अयं प्रश्नोऽभूत् तत्राप्ययं विचारः अपेक्षित इति विचारस्योत्तमत्वमुक्तम्। **यन्मां त्वं परिपृच्छसि** 'कथं चरन्ति श्रुतयः' इति। अत एव प्रश्नो न निरूपितः॥ १०॥

ननु प्रश्ने अज्ञोधिकारी उत्तरे च सर्वज्ञ इति कथं तत्र संवाद इति चेत् तत्राह **तुल्यश्रुततपःशीला** इति।

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे॥ ११॥

तुल्यमेव श्रुतं अध्ययनं **तपः शीलं** च येषाम्। अयं समानमदृष्टजनकम्।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

श्वेतद्वीपमित्यत्र पूर्वलोकानामिति। 'यो वै भारतवर्षे' इत्यनेन लोकानां स्थितिसूचनात् भगवत्संपादितक्षेमेण पूर्वलोकानां स्थितत्वाद्रक्षितत्वात् तत्र कर्मकुर्वाणाः सुखिन उत्तरोत्तरस्वस्तिमन्त इत्यर्थः। भक्ता अपीति एतच्छ्लोके नारदस्य भगवद्दर्शनकथनादिति भावः। ज्ञानिनां त्वधुना निर्णयस्याजातत्वान्न सुखमिति द्वयोरेव सुखमुक्तम्। वीतेति तत्त्वबुभुत्सोः कथावाद इत्युक्तेरिति भावः।

तत्र ह्ययमित्यस्याभासे तत्राहेति तत्र इति संदेहे सति तादृशानां विचारमाह तेन तादृशानां विचाराधिकारसूचनेन विचारस्योत्तमत्वमुक्तं भविष्यतीति भावः।

तुल्येत्यस्याभासे तत्रेति तुल्येष्वित्यर्थः। व्याख्याने अदृष्टजनकमिति अग्रिमविशेषणोक्तभावजनकमित्यर्थः, तथा च विशेषणयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति भावः।

एकतराभावेऽपि । शिष्टप्रयोजकं स्यात् । **तुल्यस्वीयारिमध्यमा** इति । अन्तःकरणशुद्धिर्ब्रह्मज्ञानौपयिकी । एवं दृष्टादृष्टप्रकारेण येऽधिकारिणः तेषां मध्ये एकं **प्रवचन**कर्तारं **चक्रुः** । प्रकर्षेण वचनं सिद्धान्तनिरूपणरूपं वचनं यस्येति । **अपरे** च **शुश्रूषवो** जाताः । 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति न्यायेन ब्रह्मविचारावृत्तिं कुर्वन्तो जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र सनन्दनो वक्ता सनकादयः श्रोतार इति । सनन्दन आह । संदिग्धार्थनिर्णयार्थं श्रुतीनां वचनानि । तत्तस्य च प्रसङ्गार्थं स्वयमाह द्वाभ्याम् । वेदवाक्यैरेव वेदार्थनिर्णय इति मतम् । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायात् सर्वेषु वेदेषु तत्त्वनिरूपणप्रकारेणाष्टाविंशतिधा भिन्नेषु तत्तत्संदेहनिवृत्त्यर्थं वाक्यशेषरूपाः एतेऽष्टाविंशतिश्लोकाः । तेषां प्रकरणं नास्तीति तत्तत्प्रकरणेषु न पठिता इति अनारभ्याधीतानामपि निर्णायकत्वात् सर्वतत्त्वरूपे भगवति शयाने शुद्धरूपेणास्फुरणदशायां मुख्यस्फुरणार्थं तत्त्वभेदनिर्णयान्वदन्तः प्रकृते तात्पर्यरहिता बोधनमेव तात्पर्यविषयं ज्ञातवन्तः । नटा इव रसाभिनयेन अर्थनिरूपकौ शब्दार्थरूपौ वेदभगवन्तौ यथोचतुः तन्निरूपयितुं तादृशीमवस्थां निरूपयति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आवृत्तिरिति कथं संवादः संभवतीत्याभासोक्ताशङ्कायामिति न्यायोक्तप्रकारेण संभवतीत्युत्तरं पर्यवसन्नं तथा च मूल एवं चक्रुः आवृत्त्यर्थमिति शेषः । **तत्तस्य** चेति । तदस्मदुक्तमेव सिद्धान्तमाहेत्यन्वयः । **तस्य** निर्णयस्य प्रसङ्गार्थं चेत्यर्थः । **तत्त्वेति** तत्त्वानि भगवद्भावरूपाणि भगवत्कारणतारूपाणीति व्यवस्थापितम् । तथा च भगवत्कर्तृत्वनिरूपकत्वात् वेदा **अष्टाविंशतिविधा** इत्यर्थः । **तेषां प्रकरणमिति** तत्प्रकरणं तेषां **नास्ति** तद्देशे पाठे प्रयोजनं नास्तीति यावत् । अतस्तद्देशे **न पठिता** इत्यर्थः । असंनिहितानां कथं तच्छेषत्वमित्यत आहुः **अनारभ्येति** । प्रकरणे पाठाभावेपि तत्तत्संदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन तत्तद्वाक्यशेषत्वं वर्णताया इव क्रत्वर्थत्वमित्यर्थः । **सर्वेति** सर्वाणि तत्त्वानि **रूपे** स्वरूपे यस्य तादृशे **शयाने** सतीत्यर्थः । अधुना तत्त्वानि स्वरूपनिष्ठान्येव जातानीति भावः । **शुद्धेति** कारणरूपेणेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । कार्यरूपमापीयकारणरूप एव जात इति हेतुनाऽ**स्फुरण**मित्यर्थः । **मुख्येति** जगत्कर्तृत्वस्य मुख्यलक्षणस्य स्फुरणार्थमुद्बोधार्थं **तत्त्वभेदनिर्णयान् वदन्तो** वाक्यशेषात् एवं ज्ञातवन्तः इत्यन्वयः । **प्रकृते** इति विधेरिव स्वार्थे **तात्पर्या**संभवात् **बोधन** एव तात्पर्यं जानन्ति अस्माभिरेवं तद्धर्मनिरूपणेनोद्बोधितो भगवान् सृष्टिं करिष्यति तदर्थं स्वप्रतिपाद्या कारणता भगवते बोधनीया । श्रुतिषु तु सा प्रतिपाद्यत्वेन सिद्धैवास्ति इति स्वार्थे **तात्पर्यरहिता** इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः **नटा इवेति** । यथा **नटा रसाभिनयेन** द्रष्टृनटनिष्ठरसबोधने तात्पर्ययुक्ता न तु स्वस्य रसानुभवे तेषां तात्पर्यं, तथा वाक्यशेषा अपि भगवतः स्वप्रतिपाद्यार्थबोधने तात्पर्ययुक्ता न तु स्वार्थे इत्यर्थः । **वेदभगवन्ताविति** वेदानां

नाप्येतावता सर्ववेदसन्देहनिवृत्तिः किन्तु केषांचिदेव परार्थं प्रवृत्तानां वेदानां बोधकमेतदिति ज्ञापनार्थं वेदानां वैतालिकत्वं भगवतो राजत्वं च दृष्टान्तेन निरूप्यते । तेन निर्णायका अपि अदूरविप्रकर्षेणैव स्वप्रकरणसन्देहं वारयन्ति न तु भगवन्तं दृष्ट्वेति सूचितम् । वेदतत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं वक्तुं भगवतः पूर्वावस्था निरूप्यते **स्वसृष्टमिदमापीयेति** ।

सनन्दन उवाच—**स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।**
तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

सृष्टेरनादित्वं वक्तुं **स्वसृष्टमि**ति । इदं जगत् परिदृश्यमानं तस्य सर्वतः पानं पूर्वसृष्टान् सर्वान्मुक्तान् विधायाग्रे स्वस्य कर्तव्याभावमिव ज्ञापयन् **शयान** एव भगवान् स्थितः, ततो वेदाः सृष्टौ तत्त्वभेदं विस्मृत्य तिष्ठतीति सदुक्तिभिः निःसन्देहप्रतिपादकैर्बोधयन्त इव जाताः । ननु कालात्मिकैव शक्तिः प्रबोधिका वर्तते किं वेदैरिति चेत् तत्राह **शक्तिभिः सहे**ति । ततस्तदन्ते शयनान्ते प्रबोधसमये, अन्यथा बोधनमपराधायेति । तत्तल्लिङ्गैः तत्त्वान्येव भगवतो लिङ्गानि तानि वीर्यापरनामानि भगवन्तं लीनमर्थं गमयन्तीति तैरेव **बोधयांचक्रुः** । यत एताः **श्रुतयः** श्रवणमात्र-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सदंशत्वात् केवलानां वचनासंभवेन तत्प्रतिपाद्यरूपो भगवानप्यभिमानिव्यपदेश इतिन्यायेन वाक्यान्युक्तवानिति भावः । **तन्निरूपयितुमि**ति वेदभगवतोर्वाक्यं निरूपयितुमित्यर्थः ।

अग्रिमश्लोकार्थमाहुः **नापी**ति । **परार्थमि**ति स्वार्थे तात्पर्यरहितानां सिद्धार्थप्रतिपादकानामुपनिषदामित्यर्थः । **बोधकमि**ति राजा प्रबुद्ध्य जगत्पालनं करोत्वित्याशयेन वैतालिकाः प्रबोधयन्ति, पालनं तु राजाधीनमित्यर्थः । **निवृत्तिरूपत्वमि**ति सृष्टिर्बन्धमोक्षभेदेन द्विविधा इति तृतीयस्कन्धे व्यवस्थापितम् । शक्तिभिः सह शयानो भक्तसहितो भगवान् मोक्षोपयोगिनीं सृष्टिं करिष्यतीति वेदप्रतिपादितानामेषां **तत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं** मोक्षोपयोगिसृष्टिनिरूपकत्वमित्यर्थः ।

स्वसृष्टमिदमित्यत्र **नन्वि**ति । **तत्राहे**ति शक्तिसाहित्यमाहेत्यर्थः । **शक्तिभिः** सहितो लक्ष्मीभुजान्तरगतो भगवान् कालेन प्रबोधयितुमशक्यः किं तु **श्रुतयो** यया ययुरित्यत्र श्रुतीनां मनोरथान्तानन्दप्राप्तिकथनादत्यन्तरङ्गैर्वेदैरेव वन्दिभिरिव प्रबोधनीय इति भावः । कालस्यापि प्रलयकथने तदा वेदानामपि स्थितिर्न स्यात्, **तदन्ते** प्रबोधसमय इत्यनेन कालस्य स्थितिकथनाच्च । **तानी**ति **वीर्यापरनामानि** तत्त्वानि प्रयोजककर्तृणि ब्रह्मणि **लीनं** जगद्रूपमर्थं प्रयोज्यकर्तारं **भगवन्तं** कर्म **गमयन्ति** । भगवद्वीर्यैरेव जगतो भगवत्प्राप्तिर्भवतीति यावत् । इति हेतोर्मोक्षसृष्ट्यर्थं तैरेव प्रबोधनमित्यर्थः । **श्रवणे**ति

रूपाः, नतु प्रत्यक्षदर्शिन्यः। तत्रापि न साक्षाद्बोधनं किन्तु बोधकमेवोपस्थापयन्ति ॥१२॥

एतासां श्रुतीनां पुनः स्वतन्त्रतयान्यार्थप्रतिपादकत्वे एतद्विचारोऽपि कर्तव्यो भवेदिति नैषां प्रकरणरूपेण बोधनमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **यथा शयान**मिति ।

यथा शयानं सम्राजं बन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

तेषामनुवादकत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रतिपादकत्वम् । तथैताः श्रुतयो भगवन्तमेव तत्कृतान् पराक्रमान् श्रावयन्ति । तत्र हेतुमाह **बन्दिन** इति । प्रबोधनाधिकारिणस्ते विद्योपजीविनश्च । तत्त्वविद्या उपजीव्यैव अधिकफलनिर्णयार्थं प्रवृत्ताः । प्रबुद्धो भगवान् कदाचित्साक्षात्कृतो भवेत् कदाचित्स्वानन्दं वा प्रयच्छेदिति तासामप्यभिलाषा। ताः पूर्ववृत्तान्तमेव जानन्ति नाग्रिमवृत्तान्तमिति ज्ञापयितुं त्रिंशन्मुहूर्ते अहोरात्रे मुहूर्तद्वयात्पूर्वमेव समागताः तावदेव **बोधयन्ति** । यतस्ते **अनुजीविनः** सेवकाः तदप्रबोधे तासां स्वरूपनाश एव स्यादिति सूचितम् । श्रुतयश्च प्रथमनिःश्वासोद्गता इति केचित् । न दृष्टान्तादिना विरुध्यते परं ताः पृथगेव तिष्ठन्ति दृष्टान्तानुरोधेन निरूप्यते ॥ १३ ॥

एवं प्रसङ्गमुक्त्वा वाक्शेषरूपेषु प्रथमं प्रकृतिप्रतिपादिकाः श्रुतयः किं स्वतन्त्रतया प्रकृतिं प्रतिपादयन्ति तथा सति शक्तेर्देवताया वा प्राधान्यं स्यात् । आहोस्विद्भगवद्रूपां भगवत्त्वेन निरूपयन्ति, आहोस्विज्जीवधर्मरूपेयं प्रकृतिरिति तेषामेव प्रयत्नेन स्वरूपज्ञानेन वा निवर्तनीयेति निरूपयन्ति, आहोस्विन्निःस्वभावा शशविषाणवत् प्रतिभासत इति, आहोस्विदन्तरङ्गा इयं भगवच्छक्तिर्लक्ष्मीरूपा सत्या, अतस्तस्यामेव स्थितिर्युक्तेति प्रपञ्चनिःप्रपञ्चयोस्तुल्यतया प्रतिपादयन्ति । एवमनेकविधसन्देहोत्पत्तौ प्रकृतिप्रतिपादिकानां श्रुतीनां निर्णयार्थमाह **जय जये**ति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवतो गुणश्र**वणमात्र**निरूपकास्तत्संपादिका इत्यर्थः । मात्रपदव्यावर्त्यमाहुः **नत्वि**ति प्रत्यक्षदर्शनेन साक्षात्सेवाकर्त्र्यो न त्वित्यर्थः । तथा सति चरणसंवाहनादिना प्रबोधं कुर्युरिति भावः । **बोधक**मिति भगवद्वीर्यगुणमुपस्थापयन्त्युद्बोधयन्तीत्यर्थः । एतेन श्रुतयस्तल्लिङ्गैर्भगवन्तं बोधयन्त्यतो नानिर्देश्यादिविशेषणकं ब्रह्म नापि श्रुतयो गुणवृत्तयः इत्युत्तरं पर्यवसन्नम् ।

स्वतन्त्रतयेति एतासां वाक्यशेषत्वमेवेति भावः ।

यथा शयानमित्यत्र **तेषा**मिति बन्दिनामित्यर्थः । श्रुतीनां विद्योपजीवित्वं विशदयन्ति **तत्त्वे**ति । **उपजीव्यैव** श्रुतीनामिति शेषः । **अधिके**ति । यथा बन्दिनोऽधिकद्रव्यादिग्रहणार्थं प्रबोधयन्ति तथैता अपीत्यर्थः । अत्राधिकफलस्वरूपमाहुः **प्रबुद्ध** इति । **जय जये**त्यस्याभासे **आहे**ति । एको वाक्यशेषः प्रकृतिप्रतिपादकश्रुतिनिर्णयार्थं

श्रुतय ऊचुः—जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १४ ॥

यथा 'शर्करा अक्ता उपदध्यात्' 'तेजो घृतम्' इति घृतपदश्रवणेनैव तैलमधुक्षीरादिनिवृत्तिः, एवं भगवत्समीपे मायास्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सन्देहो निवृत्त इति न पुनस्तत्तत्पक्षनिराकरणार्थं श्रुतयो वक्तव्याः । तथाप्युच्यन्ते । तत्र आदौ प्रकृतिनिराकरणार्थं भगवतः स्वरूपेण स्थितिं प्रार्थयन्ते । जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेति वीप्सया सर्वदा सर्वोत्कर्षप्रार्थना, अन्यथा अस्मांस्तत्संबन्धिनो हन्युः । अन्यदपि प्रार्थयन्ते जह्यजामिति निद्रां त्यज । ततस्तां मूलतो नाशय येन सम्यक् प्रबोधो भवतीति भावः । ननु तयैवाहं एतावत्कालं वशे नीतः कथं हन्तुं शक्येति चेत् तत्राहुः हे अजितेति । त्वं न केनापि जितः । योगनिद्रा त्वया लीलयैव गृहीता, न तु जीव इव निद्रया अभिभूतः । भगवन्निद्रा माया सैव प्रकृतिरिति स्वरूपत्रयं एकमेव । अत एव मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मणा योगनिद्रा स्तुता । अनेन तस्या जगत्कर्तृत्वं सुतरामेव निवारितम् । स्वप्नसृष्टिः परं तया सृज्यते न तु सत्या अग्रे सत्यसृष्टेः उत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यति । नन्वेषा कथं हन्तव्या यतो गुणवती सुषुप्तौ परमानन्दलक्षणं गुणं प्रयच्छतीति चेत् तत्राह दोषगृभीतगुणामिति, दोषार्थमेव स्वरूपाज्ञानार्थमेव गृहीता गुणा यया । इयमेव स्वशक्तिद्वारा जीवान् व्यामोहयति । तेषामपि निद्रालस्यादिरूपेण व्यामोहिका वर्तते । तत आह अगजगदोकसामिति स्थावरजङ्गमदेहस्थितानां जीवानामर्थे जीवानां संबन्धिनीं वा ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रकृतिस्वरूपमाहेत्यर्थः । व्याख्याने यथेति शर्करास्तैलाद्यन्यतमेन केनचिदक्ताः कर्तव्याः इतिप्राप्तावनुक्तोपि तैलादिनिरासस्तेजो घृतमितिवाक्यशेषे घृतपदश्रवणेनैव सिद्धस्तथा प्रकृतिस्वरूपं पूर्वोक्तेष्वन्यतममिति प्राप्तौ अनुक्तोपि पक्षान्तरनिरासो भगवत्समीपे प्रकृतिस्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सिद्ध इत्यर्थः । अन्यथेति कालान्तरे भगवदुत्कर्षाभावे प्रकृतिसंबन्धिनो जना उच्छृङ्खला वेदान्न मन्येरन्नित्यर्थः । शयनान्तस्योक्तत्वात् यत्किञ्चिन्निद्रात्यागस्तु सिद्ध एवेत्यत आहुः मूलतो नाशयेति । अनेनेति सृष्टेः पूर्वमेव तत्त्यागप्रार्थनया करणत्वस्यैवासंमतत्वे कर्तृत्वं सुतरामेव निराकृतमित्यर्थः । दोषेति पदस्याभासे गुणं प्रयच्छति जीवानामिति शेषः । अतः सर्वानन्ददातृत्वात्तिष्ठत्विति भावः । व्याख्याने स्वरूपाज्ञानार्थम्, जीवानामिति शेषः । ननु जीवेषु क्षुद्रा जीवशक्तयो दोषमुत्पादयन्ति नत्वियं मायेत्यत आहुः इयमेवेति ता अपि व्यष्टिरूपा एतस्या एव शक्तयः इति भावः ।

ननु ममाप्येषा सुखदायिनी अतस्तिष्ठत्विति चेत् तत्राहुः **त्वमसीति** । यद्यस्मात्कारणात् त्वमात्मनैव **समवरुद्धसमस्तभगोऽसि** । स एव क्षुद्रादिसुखमपेक्षते निद्रालस्यप्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः सात्त्विकानन्दो न संभवति । बोधकत्वं तु तस्या निवर्तितमेव **अजिते**ति पदेन । इष्टसाधकत्वं तु निराक्रियते । त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव **सम्यगवरुद्धाः समस्तभगाः** अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य । अत एव तदपेक्षा केत्यर्थः । ननु सेवार्थं जीवा अपेक्ष्यन्ते तेषां चेन्द्रियवर्गः प्राकृतो भवति तत्प्रकृतिविनाशे सर्वमेव विनश्येतेति बाधकमिति चेत्, तत्राह **अगजगदोकसा**मिति स्थावरजङ्गमानामखिलेन्द्रियाणां **शक्त्यवबोधक**स्त्वमेव, न प्रकृतिरिति । किञ्च । सुतरां ये ते स्थावरजङ्गमास्त्वदीयाः तेषां त्वमेवोद्बोधकः । प्राकृतानां तु विचारोऽप्यस्ति । ननु प्रकृतेर्नाशे तत्पुरःसरतया वेदा मद्बोधने प्रवृत्ताः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्, तत्राह **क्वचिदि**ति । **निगमो** वेदः त्वामनुचरेदेव । क्वचिदेवाजया **चरतः**, सर्वदा **आत्मनैव चरतः** । चकारादजया चरणदशायामपि आत्मनैव चरसीति सूचितम् । अत एतदर्थमपि अजा न संरक्ष्या । **निगम** इत्येकवचनात् कश्चिदेव वेदः अजासंबन्धपुरःसरं बोधयति, तत्रापि स्वरूपस्थितस्यैव । नन्वेतादृशमेव वेदो बोधयतीति कुतो नोच्यते । नैवम् । *अरूपमस्पर्शमित्यादिश्रुतयः तत्संबन्धाभावमेव प्रतिपादयन्ति, तथान्या अपि* श्रुतयः स्वरूपानन्दबोधिकाः सृष्टिप्रतिपादकाश्च केवलब्रह्मपरा इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोहिकां शक्तिं नाशयेति प्रार्थना ।

प्राकृताः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।
स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥ १ ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इयं माया चिदंशस्य समष्टिरूपस्य शक्तिरत्र श्लोके प्रतिपादितेति ज्ञेयम् । **क्षुद्रादिसुख**मिति क्षुद्रादिभिः शक्तिभिः कृतं निद्राद्युत्थं तामसम्, **आदि**पदेन विषयकृतं विषयेन्द्रियसंयोगजनितं राजसं सुखमित्यर्थः । भगवति मायया दोषोत्पादनासामर्थ्याद् **अगजगदोकसा**मितिपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति न तूत्तरत्रैवेत्याशयेनेदं पदं पूर्वान्वयेन व्याख्यातम् । अगजगदोकसामर्थे तत्संबन्धिनी वा तेषु दोषोत्पादकत्वात्त्यजेत्यर्थः । अग्रेप्यन्वयार्थमाभासमाहुः **नन्विति** । अगानि जगन्ति च शरीराण्योको येषामिति विग्रहः तादृशजीवा इति पूर्वान्वयेऽर्थः । तादृशानीन्द्रियाणीत्युत्तरान्वयेऽर्थः । एवमत्र श्लोके भगवतः सर्वोत्कर्षेण स्थितिरजात्यागश्च वाक्यार्थः । त्यागावश्यकत्वाय दोषोत्पादकत्वमजाया निरूपितम् ।

तात्पर्यार्थं कारिकयाहुः **प्राकृता** इति अजात्यागकथनेन तत्स्वीकारस्य कादाचित्कत्वबोधनाद् वेदस्य सर्वस्य चैकार्थप्रतिपादकत्वात् प्रकृतिप्रतिपादिका अपि **श्रुतयः** तथाभूतं **भगवन्त**मेव **स्तुवन्ति** । साक्षात्स्वरूपं विहाय तथाभूतस्तुतौ हेतुमाहुः **अधो**-

ततो ब्रह्मप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ताः श्रुतयः, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति मध्ये भूतभौतिकसृष्टिं संपादयन्ति ब्रह्मनिरूपणार्थम् । तासां किं ब्रह्मपरत्वं सृष्टिपरत्वं जगतो वा ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वं अध्यारोपापवादेन ब्रह्मावबोधस्थिरीकरणार्थं माहात्म्यप्रतिपादनार्थं वेत्यादि नानासन्देहे तन्निर्धारार्थमाह **बृहदुपलब्धमेत**दिति ।

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाऽविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

यदा विश्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं श्रुत्यनुभावाभ्यां तदा अन्याः श्रुतयः तदेकवाक्यतया योजिता एव भवन्तीति भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा सिद्धार्थप्रामाण्याः साक्षाद्भगवत्प्रतिपादिका इति फलिष्यति, तदर्थं प्रथमं जगतो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । एतदुपलब्धं चराचरं जगत् बृहदित्येवावयन्ति ब्रह्मविदो वेदाश्च । नन्वेतदनित्यानात्मदुःखात्मकं, ब्रह्म तु तद्विपरीतमिति युक्त्या बाधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राह **अवशेषतये**ति । अवशिष्यत इत्यवशेषः । तस्य भावस्तत्ता लोके यदवशिष्यते

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

क्षजमिति । साक्षात्स्वरूपं श्रुतीनामपि स्वसामर्थ्येन ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । **दीपनाशा**येति अजात्यागायेत्यर्थः । यथा अजात्यागेन तत्र जगति आविष्टोऽनुप्रविष्टो भवेत्, अतो अजात्यागार्थं भगवन्तं स्तुवन्तीत्यर्थः । अस्मिन् वाक्यशेषे अजात्यागकथनादेतच्छेषिभूतास्वपि श्रुतिष्वजात्याग एव तात्पर्यविषयः । तेजो घृतमिति वाक्यशेषेणाञ्जननिर्णयवदत्रापि निर्णय इति भावः । **ब्रह्मपरत्व**मिति जगत्कर्तृत्वेन मुख्यलक्षणेनाभिधयैव ब्रह्मप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । तेन निमित्तकारणत्वं सिद्ध्यति । विवर्तपक्षमाहुः **सृष्टिपरत्व**मिति अभिधया सृष्टिप्रतिपादकत्वं तन्निषेधद्वारा ब्रह्मप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । सृष्टिकथनप्रयोजनसंदेहमाहुः **अध्यारोपे**ति ।

बृहदुपलब्धमित्यत्र **सिद्धार्थे**ति सिद्धोऽर्थः प्रतिपाद्यो भगवान् यत्र तादृशत्वेन प्रामाण्यभासामित्यर्थः । **तद्विपरीत**मिति सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । विकारयुक्तस्य जगतो निरवशेषतामाशङ्क्याहुः **यत** इति । यतो हेतोः विकारयुक्तस्य जगतो ब्रह्मण एवोदयस्तस्मिन्नेव चास्तमयः अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेष इत्यर्थः । अस्तं गच्छत्यस्तमयति अस्तमयनमस्तमयः विकारयुक्तस्योत्पत्तिलयकथने विशेषणस्योत्पत्तिनाशौ पदार्थस्य ब्रह्मत्वमिति वदिष्यन्त आहुः **नन्वि**ति । यथा घटस्य लये विकारस्य नाशः पदार्थस्य मृत्त्वं तथेति भावः । मूले **विकृति**पदेन विविधा कृतिर्यस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छेदविशिष्टं जगदुच्यते । तथा च यतो हेतोः विकृतेरेवोत्पत्तिनाशवतः पदार्थस्यावशेष इत्यर्थः ।

१ पुस्तो०

तस्यैव व्यपदेशः । यथा काचादिसहिते सुवर्णे यदेवावशिष्यते तस्यैव मूल्यादौ व्यपदेशः । यथा वा घृतार्थिनः तन्दुलार्थिनो वा दुग्धधान्यादिषु यदेवावशिष्यते तत्त्वेनैव व्यवहारः क्रयविक्रयादिः । तथा विकारसहिते जगति विकारेष्वपगतेषु ब्रह्मै-वावशिष्यत इति । ब्रह्मत्वेनैव व्यपदिशन्ति धान्यमन्नत्वेनैव । नन्वशेष एव कथं ब्रह्मणो निरवशेषतयापि नाशसंभवात् । न ह्यग्निना जले आवर्त्यमाने सर्वशोषे किञ्चिदवशिष्यते । तस्मात्कथं ब्रह्मेति चेत् तत्राऽऽह **यत उदयास्तमयाविति** । 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते, ब्रह्मणि च लीयते । अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेषोऽङ्गीकर्तव्यः । यथा सुवर्णाज्जाते कुण्डले सुवर्णे च लीने अवश्यं सुवर्णमेवावशिष्यते । अतः सुवर्णमेव कुण्डलमिति लोका जानन्ति । ननु जगत उदयास्तमयावेव न स्तः । जनी प्रादुर्भाव इति जननस्याविर्भावात्मकत्वात् 'णश अदर्शने' इति नाशस्यादर्शनरूपत्वाच्च दर्शनादर्शनरूपत्वमाविर्भावतिरोभावरूपत्वं वा जगतोऽवगन्तव्यं । उत्पत्तिप्रलययोः । नत्वसतः सत्ताध्वंसो वाङ्गीकर्तुं शक्य इति चेत् तत्राऽऽह **विकृतेरिति** । अस्तु धर्मिणो वार्ताविकाराः सर्वे पूर्वमविद्यमाना एव आश्रयमाश्रित्य उत्पद्यन्ते इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा ते अविकृता एव स्युः ब्रह्मत्वात् । अत उदयास्तमयावेव विकारजातस्याङ्गीकर्तव्यौ । तथा विकारेषु गतेषु ब्रह्मैवावशिष्यत इति । तत्र दृष्टान्तमाह **मृदि वेति** । यथा मृदवशिष्यते यथा वा पार्थिवमुपलब्धं मृदेव । ननु मृदेव कथमवशिष्यते कपालादीनामवशेषदर्शनादिति चेत् तत्राऽऽह **अविकृतादिति** । अविकाराद्धेतोः न हि विकृतं स्थिरं भवति, ततः कपाल-स्यापि विकृतत्वादविकृता मृदेवावशिष्यत इत्यर्थः । कुण्डले द्रव्यान्तरसंबन्धोऽपि कदाचिद्भवेदिति मृदेव दृष्टान्तीकृता । ननु किमतो यद्येवमेवमेतदित्याह **अत ऋषयो**

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ध्वंसो वेति सत इति शेषः । तत्राहेति अङ्गीकृत्योत्तरमाह सत्यं, परंतु विकारस्योत्पत्ति-नाशौ स्त इत्यर्थः । **अस्त्विति** धर्मिणः कार्यभूतस्याविर्भावतिरोभावावेव । परंतु कार्ये प्रतीयमानस्य विकारस्योत्पत्तिनाशावेवेत्याहुः **विकारा** इति । लोके मृदो विकारानन्तरं कार्यभावः, ब्रह्मणस्त्वविकृतत्वात्स्वत एव धर्मरूपजगद्भावस्ततो जगति कार्ये विकाराः परिच्छेदादयः कालकृताः प्रतीयन्ते इति विशेषो धर्मिग्राहकप्रमाणादवगन्तव्यः । अत एव **निबन्धे** निरूपितम् 'सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वात्परिच्छेदकरः स्वयम् । इदं कालस्य कालत्वमा-विर्भावादिकं स्वतः' इति । **पूर्वमिति** कार्यभावात्पूर्वमित्यर्थः । **आश्रयमिति** कार्य-मित्यर्थः । **अन्यथेति** विकाराभावे ते आश्रयाः कार्यरूपाः अविकृताः स्युः । तथा च कार्य-भावानन्तरं परिच्छेदादिविकारा जायन्ते इति कार्यस्य विकृतत्वं कारणभूतस्याविकृतत्वमिति भावः । **अत** इति कार्यभावानन्तरं जातत्वादित्यर्थः । **तथेति** परिच्छेदे गते अपरिच्छिन्नं ब्रह्मैव तदित्यर्थः । **यथेति** बृहत्त्वे अवशेषत्वे च मृदो दृष्टान्तः । **अविकृता मृदेवेति**,

दधुरिति । ऋषयो वेदास्तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः । यत्किञ्चिन्मनसा विभाव्यं यत्किञ्चिद्वाचा अनूद्यं तत्सर्वं त्वय्येव विषये भवति इति त्वय्येव दधुः । मनस्तु मनोरथं भावयतीति मिथ्याविषयमेव भवति तथा वागपि । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोतीति 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति' इति श्रुतेः । यत्र वाङ्मनोविषयस्यापि ब्रह्मत्वं तत्र कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तस्य जगतो ब्रह्मत्वे कः सन्देह इत्यर्थः । तेन ब्रह्मविदां सर्वे व्यवहारा ब्रह्मपरा एवेति न केनापि कर्मणा तेषां लेप इति सिद्ध्यति । नन्वसत्यस्य कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राऽऽह कथमयथा भवन्तीति । यत्र क्वचित्स्थापितानि पदानि भुवि कथमयथा भवन्ति । भूमिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः । भूमावेव पतन्ति भ्रमादपि स्वीकृतो विषयः परमार्थतो भगवानेव भवतीत्यर्थः । भ्रमप्रतीतपदार्थानामपि ब्रह्मत्वात् तत्त्वेनैव तस्य भानात् । नहि ब्रह्मातिरिक्तो भासते । तन्तुभ्यः पटरूपेणाविर्भावे शुक्तिकायां वा रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कश्चन विशेषोस्ति कार्यस्यापि प्रावरणस्य सुखस्य वा तुल्यत्वात् । अतो मूलभूतस्य सत्यत्वादन्यथाबुद्ध्यापि मनोवचनस्थापनं ब्रह्मविषयमेव भवतीत्यर्थः ।

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।
अतः सन्तः समस्तार्थे कृष्णमेव विजानते ॥ २ ॥ १५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

परिच्छेदे गते निवृत्तकपालादिविकारा सती मृदवशिष्यते इत्यर्थः । अविकृतादित्यत्र मृत्पक्षे ध्वंसो नञर्थः । भावेक्तः । ध्वस्तो यो विकारस्तस्माद् विकारनाशादित्यर्थः । नहि कपाले सर्वथा विकारराहित्यं भवतीति भावः । कुण्डले इति कुण्डले रत्नादिसंबन्धोऽपि जायत इति रत्नादिकमप्यवशेषः स्यान्नतु सुवर्णमेवेत्यर्थः । नन्विति विकारविशिष्टस्यापि ब्रह्मत्वमवशेषेण साधितमतः किमित्याशङ्क्य विकृतविषयकस्यापि ब्रह्मविद्व्यवहारस्य ब्रह्मविषयकत्वं सिद्ध्यतीत्याहेत्यर्थः । मूले अत इति यतो हेतोर्विकारविशिष्टमपि वस्तुतो ब्रह्मैवातः सर्वं विकृतविषयकं मनोवचनाचरितं ब्रह्मण्येव दधुः । तत्रैव पर्यवसितं जानन्तीत्यर्थः । मनोवचनाचरितस्य विकृतविषयकत्वं साधयन्ति मनस्त्विति । आभासे एवमेतदित्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टयन्ति तेनेति विकारवैशिष्ट्येप्यवशेषाद्धेतोर्विषयस्य ब्रह्मत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मपरा एवेति ब्रह्मपरत्वेन ज्ञाता इत्यर्थः । ननु उपलब्धं सर्वमेव मृद्दिति प्रतिज्ञातम् । तत्र प्रमाविषयस्य घटादेरवशेषेण ब्रह्मत्वं साधितम् । भ्रमविषयस्य रजतादेस्तु कथं ब्रह्मत्वमित्याहुः नन्वसत्यस्येति । तत्त्वेनैवेति ब्रह्मत्वेनैव हेतुना भ्रमप्रतिपन्नस्य भानमित्यर्थः । नहीति ब्रह्मातिरिक्तत्वे न भासेत भानस्य ब्रह्मधर्मत्वादिति भावः । भगवदिच्छायामिति परिच्छिन्नपटरूपेण रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कोपि विशेषो नास्तीत्यर्थः । कार्याव्यभिचारो भगवदिच्छाया लक्षणं स तूभयत्रापि तुल्य इत्याहुः कार्यस्यापीति । कारिकायां समस्तार्थे इति भ्रमविषये

एवं प्रकृतिप्रतिपादिकाः पुरुषप्रतिपादिकाश्च श्रुतयो निरूपिताः । साधनप्रतिपादिकास्तु 'शान्त उपासीत' इत्याद्याः किमहङ्कारप्रतिपादिकाः तद्द्वारा आत्मप्रतिपादिका वेत्यादिसन्देहे निर्णयमाह इति तव सूरय इति ।

इति तव सुरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-
क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतयः अहङ्कारमेव प्रतिपादयन्ति, अन्यथा जीवस्य कर्तृत्वाभावात् एकस्य कर्मकर्त्रभावात् आत्मनः स्वप्रकाशत्वाच्च यो ब्रह्मविदमात्मानं मन्यते तस्याहङ्काराविष्टस्य वाक्यार्थध्यानकर्तुः मनोव्यापारोनूद्यते । शान्त इत्यत्रापि मनश्चाञ्चल्यनिराकरणं प्रयत्नसाध्यमपि साहङ्कारस्यैव तत्कृत्यम् । न हि निरहङ्कारः शान्तो भवति दान्तो वा । अन्तःकरणादावध्यासाभावात् । न हि पुत्ररहितः पण्डितपुत्रवान् भवति । तस्मादेतासां श्रुतीनां

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रमाविषयेप्यर्थे वस्तुत्वेन कृष्णमेव जानन्तीत्यर्थः । कृष्णस्यैव वस्तुत्वेन कथनादेतस्य वाक्यशेषस्य ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिनिर्णायकत्वं प्रतिज्ञातं सिद्धमितिभावः ।

अहंकारप्रतिपादिका इति विधानपक्षे साहंकारस्यैव कर्तृत्वसंभवादहंकारप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अनुवादपक्षे साहंकारस्य शान्त्यादिकं बहुकर्तव्यं पततीति तत्क्लेशानुवादेन निरभिमानस्य स्वत एवात्मस्फूर्तिर्भवतीति स्वप्रकाशस्वरूपात्मस्वरूपप्रतिपादकत्वमित्याहुः **तद्द्वारेति** अहंकारानुवादद्वारेत्यर्थः । **आदिपदेन** पूर्वमीमांसासिद्धान्तेनार्थवादत्वमित्यर्थः ।

इतीत्यत्र अनुवादपक्ष एव सिद्धान्त इत्याशयेनाहुः **शान्त** इति । **प्रतिपादयन्त्य**नुवदन्तीत्यर्थः । विशिष्टस्य कर्तृत्वकथनेपि तत्कर्तृत्वं विशेषण एव पर्यवस्यतीत्येवकारः । दर्शनांशेप्यनुवाद एवेति साधयन्तस्तत्र हेतुमाहुः **एकस्येति** । कर्मकर्त्रितिभावप्रधानम् । कर्मत्वं कर्तृत्वं चैकस्य न भवति, अतो द्वितीयान्तात्मपदेन भगवान् । तस्यापि स्वप्रकाशत्वाद्दर्शनं विधातुं न शक्यमित्याहुः **आत्मन** इति । अतोनूद्यत एवेत्यर्थः । **मनोव्यापार** इति दर्शनं मनोव्यापार इत्यर्थः । **शान्त** इत्यत्रापीति शान्तिरनूद्यत इति पूर्वेणान्वयः । **प्रयत्नेति** पूर्वोक्तहेतुना दर्शनस्याविधानेपि शान्तिः प्रयत्नसाध्यत्वाद्विधातुं युक्ता, तथापि साहंकारस्य कृत्यं तद्भवति, अतस्तस्या अप्यनुवाद एवेति शेषः । **अध्यासाभावात्** निरहंकारस्येति शेषः । इदं दृष्टान्तेन साधयन्ति **नहीति** । तथान्तःकरणरहितः शान्तान्तःकरणो न भवतीत्यर्थः । **तस्मादिति**

न शमादिविधौ तात्पर्यम् । किन्तु साहङ्कारस्य महान् क्लेश इति तत्क्लेशमनूद्य निरभिमानस्य स्वत एवाऽऽत्मस्फूर्तिरिति साधनश्रुतीनामपि भगवत्परत्वमेव । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह इत्येवं विनिश्चित्य **सूरयस्तपांसि जहुरिति** साधनक्लेशांस्त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तर्हि कथं मोक्षसिद्धिरिति चेत् तत्राऽऽह **अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्येति** । ननु कथावगाहनमात्रेणैव कथं कार्यसिद्धिः तत्तदंशभागिनां देवानां प्रीत्यभावात्, अतो विघ्नाभावाय तेषां प्रीत्यर्थं साधनानुष्ठानमपि कर्तव्यमिति चेत् तत्राऽऽह **त्र्यधिपत्त** इति । ननु वेदेन शमादिविधयः प्रतिपादिता इति अपेक्षाभावेऽपि विधिबलादपि शमादयः कर्तव्या इति चेत् तत्राऽऽह **सूरय** इति । ये अविद्यावन्तः तानेवोद्दिश्य श्रुतिः शमादिकं विधत्ते, न तु सूरीन् । अतः सूरयः परमानन्दरूपं साधनं गृहीत्वा साधनदशायामेव कृतार्थाः सन्तः दुःखसाधनेभ्यो निवर्तन्त इति । ननु विद्वांसोऽपि साधनेषु प्रवर्तन्त इति चेत् तत्राऽऽह **तव सूरय** इति त्वदीयास्तु न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । **इतीति** । पूर्वोक्तसर्वब्रह्मत्वपक्षेऽपि साधनादीनां ब्रह्मत्वात् यदि सर्वमात्मैवाभूदिति न्यायेन साधनविधृतिर्युक्ता । तस्मिन्पक्षे तूतरत्रासङ्गतिः । तापाभावात् । तव च पण्डिताः त्वं च त्रिलोकाधिपतिरिति

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यतः शान्त्यादिकमपि साहंकारस्य फलम् । साहंकारस्य तु भगवद्दर्शनं साधनबलेन न संभवतीति तदनुवादेन शमो विधातुं न शक्यः किंतु कृपया तादृशमप्युद्धरेदिति तस्याप्यनुवाद इत्यर्थः । **अस्मिन्नर्थे** इति शमादीनामविधेयत्वनिर्णये सूरीणां साधनत्यागो हेतुः । शमादीनां विधाने सूरयः शमादीन्न त्यजेयुरिति भावः । **इत्येवमिति** साहंकारस्य क्लेशसूचनार्थं साधनान्यनूद्यन्ते न तु विधीयन्ते इति निश्चित्येत्यर्थः । तथाचैतेषां साधनत्यागेनायमर्थो निर्णीत इति भावः । **अखिलेति अखिललोकमलः** संसारः । तस्य कथामृतेन क्षपणे मोक्षः सिद्ध एवेति भावः । **तत्तदंशेति** तमभायंशभागिनामित्यर्थः । **वेदेनेति** 'शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति' इत्यादिनेत्यर्थः । **ये अविद्यावन्त** इति अविद्यावतां तावान् क्लेश आवश्यक इति तानुद्दिश्य तस्य विधानम् । सूरीनुद्दिश्य त्वत्रानुवाद एवेति भावः । **दुःखसाधनेभ्य** इति दुःखयन्तीति दुःखानि तादृशेभ्यः साधनेभ्य इत्यर्थः । शान्तो दान्त इत्यारभ्य भगवत्परत्वमेवेत्यन्तेनोक्तो निर्णय इति शब्दस्यार्थ उक्तः । इतिशब्दस्य पूर्वोक्तवाचकत्वपक्षमाहुः **इतीति** । **पूर्वोक्तेति** । अत्रारुचिमाहुः **तस्मिन्निति** । तादृशज्ञानिनां तापासंभवात् तपांसि जहुरित्यनेन तापजनकत्वात् साधनत्यागकथनमसंगतं स्यात् । भक्तानां तु सेवोपयोग्यध्यासस्थापनात् तापसंभावनेति भावः । 'तावत्कर्माणि कुर्वीत' इति वाक्येन साधनत्यागो मार्गद्वयेप्युक्तः परंतु ज्ञानमार्गेऽनावश्यकत्वात्त्यागः । भक्तिमार्गे तापजनकत्वात्तत्त्याग इति विभागः । तथाच तव सूरय इत्यनेन भगवति समर्पित-

तेषां निर्भयत्वमुक्तं । भगवत्संबन्धिनामपहतपाप्मत्वात् य एव कथादिषु संबध्यते तस्यैव पापं दूरीकरोतीति **अखिललोकमलक्षपणत्वम्** । तवेत्यत्रापि संबध्यते । कथैव **अमृताब्धिः** । कथाया अमृतत्वं तव **कथामृत**मित्यत्र निरूपितम् । कथायास्त्वब्धित्वं एकस्यां कथायां हृदि स्थितायां ततो भगवदीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति । तत एवोत्पद्यन्ते । यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्रार्थस्य स्फूर्तिः । यथा कस्यचिद्वचनम् । यस्य कस्यापि पद्यस्य शतमर्थान् प्रचक्ष्महे । हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं संप्रचक्ष्महे । एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्तिः स समुद्रो विवक्षितः तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथानन्त्यं स्फुरति तयैव निर्वृत्या **पूर्णाः क्लेशान् जहुरि**त्युक्तम् । एतादृशा एव गुरवो भवन्तीति 'अथ ह वाव तव महिमा समुद्रविप्रुषा'इत्यत्रापि गुरूपदेशलक्षणः विप्रुद् वर्णितः । अत्र तु कथामात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तिर्न विरुध्यते । सिद्धान्तान्तराद्वा । अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी । ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वस्वेन स्वत्वाभिमानरहिता भक्ता उच्यन्ते । स्वार्थमध्यासाऽस्थापनात् तानुद्दिश्यापि न विधिरिति भावः । कथाया लोकमलक्षपणत्वं साधयन्ति । **भगवत्संबन्धिनामिति** पदार्थानामिति शेषः । अतः कथाया अप्यपहतः पाप्मा यया तादृशत्वमतः स्वसंबद्धस्य पापं कथा दूरीकरोतीति हेतोः कथाया अखिललोकमलक्षपणत्वमित्यर्थः । **तवे**त्यत्रापीति तवेतिपदं सूरिपदेन संबद्धमुक्तमखिलेत्यत्रापि संबध्यते । तव यः कथामृताब्धिरित्यर्थः । **स समुद्र** इति तस्य हृदय इति शेषः । यस्य हृदये अनन्तकथारूपतरङ्गस्फूर्तिस्तस्यैव हृदये तादृशतरङ्गजनकः पूर्वोक्तः कथासमुद्रोपि विवक्षित इत्यर्थः । यथैका गोचारणकथा । स समुद्रः । ततस्तदवान्तरभूता अनन्ताः कथा भवन्ति ते तरङ्गा इति ज्ञेयम् । **स्फुरतीति** येषां हृदये तत्स्फुरति तेषां तत्स्फुरणमेवावगाहनमित्यर्थः । **क्लेशानिति** साधनक्लेशानित्यर्थः । **एतादृशा एवेति** स्फुरत्कथानन्त्यहृदया इत्यर्थः । इति हेतोरुपदेशो विप्रुट्, हृदये समुद्रः, उपदेशस्तु विप्रुडेवेत्यर्थः । **कथामात्रमिति मात्रपदं** कार्त्स्न्ये इति ज्ञेयम् । अत एव तत्र विस्मारितेत्युक्तम् । शिष्यस्य विस्मारितेत्यर्थः । **सिद्धान्तान्तरादिति** । तत्र विप्रुषोपि तादृशत्वे अधिकस्य किं वाच्यमिति कैमुत्येन सिद्धान्तः समर्थितः । अत्र तु स्वरूपतः सिद्धान्त उक्त इति सिद्धान्तान्तरत्वमन्यदप्याहुः **अत्रेति** । **तपांसि जहुरि**त्यत्र तापजनकत्वात्साधनत्यागकथनेनोक्ता तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी पुनस्तापो नोत्पद्यते इत्येवंरूपा, अतस्तदर्थं समुद्रावगाहनमुक्तम् । तत्र तु विप्रुषा विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासा इत्यनेन 'विस्मारणोक्त्या कदाचित्तत्सुखस्मरणे सांसारिकतापोपि भवेदित्याहुः **ततो**पीति । तत्रेति शेषः । विप्रुडास्वादनानन्तरमपि क्लेशोक्तिर्दोषाय न भवति । बिन्दोः

दोषाय । तपःप्रभृतिसाधनानीति विमर्शः । अयं भगवत्परोक्षे स्थितस्य साधनविचार उक्तः । यः पुनरपरोक्षे तिष्ठति वैकुण्ठस्थ इव उद्धव इव वा तस्य किं वक्तव्यमित्याह **किमुतेति** । प्रसङ्गादनवगतमाहात्म्या यथा यादवाः समागताः ते चरणसेवका अपि पुष्टिविचारेण कृतार्थाः मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते । यथा यदवो नितरामिति । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **स्वधामविधुताशयकालगुणा** इति । स्वस्यैव **धाम** स्फूर्तिः । तेनैव **विधुताः** दूरीकृताः **आशयगुणाः कालगुणाश्च** यैः । **आशयगुणाः** कामादयः **कालगुणा** जरादयः । यथा भगवत्कृपया कालगुणाभावो निरूपितः तथा स्वस्फूर्त्यैव येषामाशयकालगुणनिवृत्तिः ते मुख्या भगवत्सेवकाः मुक्तोपसृप्यो भगवानिति । ननु किं तेषां भजनेनेत्याशङ्क्याऽऽह **परमेति** तेषामप्युत्तमः । यथा तेषामपि फलं भवति तादृश इत्यर्थः । अत एव ते **अजस्रसुखानुभवरूपं पदं भजन्ति** । अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमिलन्तरेव तं ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः ।

कथानन्त्योक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते ।
साक्षात्ते पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः ॥ २ ॥ १६ ॥

एवं साधनविधीनां निर्णयमुक्त्वा ये देवतान्तरोपासनादिविधयः कर्मविधयो वा तेषां निर्णयो निरूप्यते । सूत्रात्मको महानिति । तेषां करणं किं विधिसामर्थ्यात् नियोगन्यायेनाहोस्वित्कामनायां सत्यामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते, आहोस्विन्निषेधार्थ-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

समुद्राद्यन्यूनकार्यजनकताया मुक्तत्वादिति भावः । तपांसीत्युपलक्षणमित्याहुः **तपःप्रभृतीति** । **स्वधामेति** विशेषणं यादवादिव्यावृत्त्यर्थमित्याहुः **प्रसङ्गादिति** । **यथा भगवत्कृपयेति** 'तत्र प्रवयसोप्यासन् युवानोतिबलीयसः' इत्यत्र भगवत्कृपया कालगुणजराभावो निरूपितः । तथैतेषां ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिर्न तु भगवत्कृपा तदर्थमुपक्षीणा । अतोनुपक्षीणा कृपामुख्यफलेऽकुण्ठशक्तिर्भवत्यतो मुख्या इत्यर्थः । कृपैव सर्वसंपादिकेति तु पुष्टिमार्गे इति न स्वसिद्धान्तविरोधः । मुख्यभक्तिमार्गे मुक्तेरनभिलपितत्वकथनाज्जरादिनिवृत्तिरपि नापेक्षितेत्याशङ्क्याहुः **मुक्तोपसृप्य** इति भगवान् मुख्यतया मुक्तैरेवोपसृप्यः इति स्वरूपयोग्यतार्थं मुक्तिरपेक्षितैव परमफलत्वेन नापेक्षितेति भावः । **कारिकायां कथानन्त्येति** कथाया आनन्त्येनोक्तिः तस्यां हृदयं येषामित्यर्थः । अग्रिमवाक्यशेषस्य महत्तत्त्वप्रतिपादकत्वं साधयन्ति सूत्रात्मक इति । देवाः सर्वे वायुभेदा इति त्रिदेवतानिर्णये निरूपितम् । कर्माण्यपि प्राणकार्याण्येव, प्राण एव नामसृष्टिहेतुभूतः । सूत्रं तदेव रूपसृष्टिहेतुभूतं महत्तत्त्वम् । अत एव सूत्रं महांस्तथा प्राण इत्यनेन त्रयाणामेकत्वं **निबन्धे** निरूपितमतो देवान्तरोपासनविधीनां कर्मविधीनां च महत्तत्त्वप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । **तेषामिति** आत्मातिरिक्तदेवोपासनानां

तेषां निर्भयत्वमुक्तं । भगवत्संबन्धिनामपहतपाप्मत्वात् य एव कथादिषु संबध्यते तस्यैव पापं दूरीकरोतीति **अखिललोकमलक्षपणत्वम्** । **तवे**त्यत्रापि संबध्यते । कथैव **अमृताब्धिः** । कथाया अमृतत्वं तव **कथामृत**मित्यत्र निरूपितम् । कथायास्त्वब्धित्वं एकस्यां कथायां हृदि स्थितायां ततो भगवदीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति । तत एवोत्पद्यन्ते । यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्रार्थस्य स्फूर्तिः । यथा कस्यचिद्वचनम् । यस्य कस्यापि पद्यस्य शतमर्थान् प्रचक्ष्महे । हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं संप्रचक्ष्महे । एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्तिः **स** समुद्रो विवक्षितः तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथानन्त्यं स्फुरति तयैव निर्वृत्या **पूर्णाः क्लेशान् जहु**रित्युक्तम् । एतादृशा एव गुरवो भवन्तीति 'अथ ह वाव तव महिमा समुद्रविप्रुषा'इत्यत्रापि गुरूपदेशलक्षणः विप्रुट् वर्णितः । अत्र तु कथामात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तिर्न विरुद्ध्यते । सिद्धान्तान्तराद्वा । अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी । ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वस्वेन स्वत्वाभिमानरहिता भक्ता उच्यन्ते । स्वार्थमध्यासाऽस्थापनात् तानुद्दिश्यापि न विधिरिति भावः । कथाया लोकमलक्षपणत्वं साधयन्ति । **भगवत्संबन्धिनामिति** पदार्थानामिति शेषः । अतः कथाया अप्यपहतः पाप्मा यया तादृशत्वमतः स्वसंबद्धस्य पापं कथा दूरीकरोतीति हेतोः कथाया अखिललोकमलक्षपणत्वमित्यर्थः । **तवे**त्यत्रापीति तवेतिपदं सूरिपदेन संबद्धमुक्तमखिलेत्यत्रापि संबध्यते । तव यः कथामृताब्धिरित्यर्थः । **स समुद्र** इति तस्य हृदय इति शेषः । यस्य हृदये अनन्तकथारूपतरङ्गस्फूर्तिस्तस्यैव हृदये तादृशतरङ्गजनकः पूर्वोक्तः कथासमुद्रोपि विवक्षित इत्यर्थः । *यथैका गोचारणकथा । स समुद्रः । ततस्तदवान्तरभूता अनन्ताः कथा* भवन्ति ते तरङ्गा इति ज्ञेयम् । **स्फुरती**ति येषां हृदये तत्स्फुरति तेषां तत्स्फुरणमेवावगाहनमित्यर्थः । **क्लेशा**निति साधनक्लेशानित्यर्थः । **एतादृशा एवे**ति स्फुरत्कथानन्त्यहृदया इत्यर्थः । इति हेतोरुपदेशो विप्रुट्, हृदये समुद्रः, उपदेशस्तु विप्रुडेवेत्यर्थः । **कथामात्रमिति** मात्रपदं कार्त्स्न्ये इति ज्ञेयम् । अत एव तत्र विस्मारितेत्युक्तम् । शिष्यस्य विस्मारितेत्यर्थः । **सिद्धान्तान्तरा**दिति । तत्र विप्रुषोपि तादृशत्वे अधिकस्य किं वाच्यमिति कैमुत्येन सिद्धान्तः समर्थितः । अत्र तु स्वरूपतः सिद्धान्त उक्त इति सिद्धान्तान्तरत्वमन्यदप्याहुः **अत्रे**ति । **तपांसि जहु**रित्यत्र तापजनकत्वात्साधनत्यागकथनेनोक्ता तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी पुनस्तापो नोत्पद्यते इत्येवंरूपा, अतस्तदर्थं समुद्रावगाहनमुक्तम् । तत्र तु विप्रुषा विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासा इत्यनेन 'विस्मारणोक्त्या कदाचित्तत्सुखस्मरणे सांसारिकतापोपि भवेदित्याहुः **ततो**पीति । तत्रेति शेषः । विप्रुडास्वादनानन्तरमपि क्लेशोक्तिर्दोषाय न भवति । विन्दोः

मनुवाद इति। अथ 'योन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिषु तेषां निर्णयार्थमाह **दृतय इव श्वसन्तीति**।

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
महदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम्॥ १७॥

ये लौकिकाः कामनया प्रवृत्ताः तदर्थं श्रुतिर्व्यर्थेति साधनसंबन्धमात्रसार्थकत्वेऽपि इतरवैयर्थ्यापत्तेः नियोगपरतया तत्करणं मन्यन्ते। ते उभयेऽपि **दृतय इव श्वसन्ति**। एके प्राणपोषकाः तत्पोषार्थं श्रुत्युक्तं कुर्वन्ति। अत्र केवललौकिकाः प्रकरणेनैव निषिद्धा अत एव नोच्यन्ते। ब्रह्मविदामेव विचारविषयत्वात्। वैदिकाः सर्वे एव ब्रह्मवादिनो भवन्तीति कामनापरत्वं विधिपरत्वं वा ये मन्यन्ते वेदानां ते निन्द्यन्ते प्राणपोषका इति प्राणोपाधिग्रस्ता इति च। **दृतयो** हि अतप्तानेव सर्वान् एव धातून् तप्तान् कुर्वन्ति। अतस्ते परतापकर्तारः बहिर्मुखाः समर्थाः सन्तः अन्यानेव पीडयन्तीति। सुतरां पशुघातकाः। 'यो नः शपादशपतः' 'यो नः सपत्नः' 'यो मां द्वेष्टि जातवेद' इत्यादिश्रुतिभिः अलौकिकप्रकारेणापि सर्वोपद्रवकर्तारः ते मृतप्राया एव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कर्मणां चेत्यर्थः। **इत्यादिष्विति** इत्यादिषु निषेधार्थमिति पूर्वेणान्वयः। **आदिपदेन** पूर्वे विद्वांसो अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुरित्यादिषु कर्मनिषेधार्थं कर्मणामनुवाद इति।

दृतय इत्यत्र **ये लौकिका** इति पशुपुत्रस्वर्गादिकामनया ये सन्मार्गे प्रवृत्तास्तेषां तदर्थं स्वकामनापूर्त्यर्थं तत्करणमुपासनायाः कर्मणो वा करणं ये मन्यन्ते इत्युत्तरेणान्वयः। एतेन द्वितीयपक्षस्था उक्ताः। प्रथमपक्षस्थानाहुः **श्रुतिर्व्यर्थेति** तथा सतीति शेषः। कामनाया अधिकारिविशेषणत्वे सति श्रुतिर्व्यर्था स्यात्। वैयर्थ्यं साधयन्ति **साधनेति**। यद्यपि कामिमात्रे साधनसंबन्धबोधेन सार्थकत्वं तथापीतरस्मिन् निःकामे पुरुषे वैयर्थ्यं स्यादेवातस्तथाकथने श्रुतिर्व्यर्था स्यादिति हेतोर्ये नियोगपरतया सर्वथाकर्तव्यत्वेनोपासनाकर्मकरणं मन्यन्ते इत्यर्थः। तृतीयपक्षस्तु सिद्धान्तः। पूर्वं कामनानुवादेनोपासनां कर्म चाभ्यनुज्ञाय निन्दया तन्निषेधेन निःकामतया यज्ञं भगवद्रूपं ज्ञात्वा तत्सेवाभावनया कर्म कर्तव्यं देवांश्च भगवदावरणानि ज्ञात्वोपासना कर्तव्येति बोधयतीति भावः। वैदिकाः कर्मिणोपि स्वर्गात्पश्चाग्निप्रकारेणागत्य ब्रह्मवादिनो भवन्तीत्याशयेनाहुः **सर्वे एवेति**। उभयोर्दृतिसाम्यमाहुः **बहिर्मुखा** इति कर्मिण उपासकाश्चेत्यर्थः। एते उपासनया समर्था भूत्वा स्वैश्वर्यबलेनान्यान् पीडयन्त्येव। कर्मिणस्तु पशुघातकत्वात् सुतरां पीडयन्त्यत उभयेपि

सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसंभवात् घृतादिवत् । अतो हेत्वन्तरमुच्यते ऋतमिति । एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतौ निन्दायां च ।

कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्पदः ॥ ४ ॥ १७ ॥

एवं देवतान्तरकर्मान्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन फलनिर्णयमाह **उदरमुपासत** इति ।

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १८ ॥

भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति । तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः अन्ये तु प्रथममध्यमा इति । 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा संभवति । केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुतिनिर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति । **ऋषिवर्त्मसु** वेदोक्तमार्गेषु ये **उदरमुपासते** कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्मेति उदरपर्यवसानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा । मणिपूरकचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा षण्णां चक्राणामत्रानिरूपणात् प्राथम्यमावश्च । पञ्चात्मकविचारेऽपि उदरं सोमो भवति निन्दार्थे चोदरपदम्, शिश्नोदरपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति । ते **कूर्पदृशः** स्थूलदृष्टयः । शर्कराः कूर्पशब्देनोच्यन्ते । अति स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति । अथवा कच्छपपृष्ठं कूर्पं तत्र रेखाकारा भवन्ति ता दृष्टिविनिरूप्यन्ते । तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति वचनात् निन्दा श्रूयत इति । एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमानाह **परिसरपद्धतिं हृदयमिति** । परितः सरन्तीति **परिसरा** नाड्यः तासां **पद्धतिः** मार्गो हृदयमनेन तत्र स्थिता योगाभ्यासेनाधश्चोर्ध्वं च सर्वानेव मार्गान् शोधयन्ति । एवं योगिनः हृदये भगवच्चिन्तका निरुक्ताः । ते **आरुणयः** अरुणवदल्पप्रकाशयुक्ताः । अरुणस्य पुत्रः आरुणिः । **दहरमिति** अल्पं छिद्रमिति केचित् । दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे निरुक्तः 'दहरं वै सा पराभ्यां दोहाभ्यां दुहः' इति । अल्पप्रकाशाः स्वल्पं चोपासत इत्यर्थः । एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं केचन हृदयं चोपासते । कर्मयोगो गीतायाम् । योगप्रशंसा तु योगशास्त्रत्वात् बहि-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनुसर्तव्यमनुसरन्तीति स्तुतिः, नानुसरन्तीति निन्दा । अननुसर्तव्यं नानुसरन्तीति स्तुतिः अनुसरन्तीति निन्दा ।

उदरमित्यत्र आरुणय इति अरुणसदृशत्वात्तत्पुत्रा इवेत्यर्थः । केचिदिति अभियुक्ता इत्यर्थः । अतोयं पक्षः स्वसंमत इत्याशयेन दृढीकुर्वन्ति **दहरशब्द** इति ।

यश्चरम इति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु चरम आनन्दमयः स तु सर्वान्तरः आनन्दमयत्वादेव न तस्य प्रयोजनमन्यदस्ति । अन्यं च नापेक्षत इति सूचितम् । अन्तःस्थितो ह्याकारसमर्पको भवति । तस्य पुरुषविधतामित्यत्र प्रकृतः. पष्ठ्यन्तेनोच्यते तस्यैव पूर्वोक्तत्वात् पूर्वोक्त एव हि परामृश्यते । 'स वा एष पुरुषविध एव' इति पूर्ववाक्यम्, अयमिति सर्वत्रान्नमय एव ग्राह्यः । अनन्तरोक्तो वा, न तु पूर्वपुरुषविधत्वेनोत्तरस्य पुरुषविधत्वमिति कदाचिदपि मन्तव्यम् । भगवांश्चाऽऽनन्दमयः । अत्र केचित् कोशप्रतिपादकाः स्वार्थे शोकप्रतिपादका एव । आनन्दमयस्य त्यागे शोकस्यैवावशेषात् । मयट्प्रत्ययानुपपत्तिश्च सूत्रकारेणैव परिहृता प्राचुर्यादिति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति व्याकरणेऽपि विकारे आनन्दशब्दात् त्र्यचः मयड्विधानाभावः, तस्मात्साकारब्रह्मद्वेषादेव कैश्चित्तथा व्याख्यातम् । ब्रह्मपदश्रद्धया वा । 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन ब्रह्मनिरूपणात् । 'हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः' इति सिद्धान्तापरिज्ञानात् । अन्यथा ज्ञानभक्तिमार्गयोरेकफलत्वं न स्यात् । भगवच्चरणस्याब्रह्मत्वादित्यलं विस्तरेण । भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात् । अतः योऽन्तःस्थितः आनन्दं संपादयति पुरुषत्वं चैतादृशं ये न मन्यन्ते ते कृतघ्ना इति किं वक्तव्यम् । ये वा भजन्ते तेषां युक्तमिति वा किं वक्तव्यमित्यर्थः । किंच । यत्किंचिज्जगति कार्यं तस्य सर्वस्य त्वमेव नियन्ता तदाह **सदसतः परं त्वमिति** । यत् **सदसतः** कार्यकारणयोः **परं** नियन्तृत्वेन विचारितं ब्रह्म तत् **त्वमेवे**त्यर्थः । किंच । न केवलं नियामकत्वमात्रं किंतु भिन्नप्रक्रमेण भेदं परिहृत्य एतद्रूपत्वेनैवोत्तरमुच्यते **यदेष्ववशेष**मिति । अवशिष्यत इत्यवशेषः । एतत् पूर्वमुपपादितम् । यथा सर्ववस्तुष्वयं भगवानवशिष्यत इति । अतः पर्यवसानन्यायेन तस्यैवानुसरणं कर्तव्यं सर्वत्र नान्यस्य नश्वरस्येति हेतुरुक्त उभयत्रापि । किंच । **यदेषु ऋतं** तद्भगवानेव इत्यर्थः । अवशेषमात्रेण न कार्यं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । सर्वान्तरान्वयाभावे तस्य पुरुषविधत्वाभावेनान्येषामपि पुरुषविधत्वं न स्यादित्याहुः **अन्तःस्थितो ह्री**ति । **कोशप्रतिपादका** इति आनन्दमयोपि कोश एव न तु भगवानिति प्रतिपादका इत्यर्थः । **शोकस्यैवे**ति अधिकान्वयेपणायानन्दमयोपि त्यक्तः तदा तदभावरूपस्तु शोक एवेति । स एव तेषामर्थेऽवशिष्ट इत्यर्थः । **अन्यथे**ति परमात्मनः पादत्वपुच्छत्वाभावे इत्यर्थः । **उत्तरमुच्यत** इति सदसतोवशेषरूपमुत्तरं स्वरूपम् । भेदं परिहृत्यैतद्रूपत्वेनैवोच्यते । **उभयत्रापी**ति स्तुतौ निन्दायां चेत्यर्थः ।

१. पष्ठ्यन्तेन प्रकृतपरामर्शे युक्तिमाहुस्तस्यैवेत्यादि । अग्रिमार्थमाहुः पूर्वेत्यादि । तथा च तत्र तत्र प्रकृतस्य प्राणमयादेरेवान्योन्तरात्मा इति निर्दिश्य 'तेन एष पूर्णः' इत्यन्नमयादेः पूर्णत्वाय तेन इत्यनेन प्रकृतं प्राणमयादिं परामृश्य तदाकार उच्यते स वा इत्यादिना । अतस्तथेत्यर्थः । (श्रीपुरुषोत्तमानां हस्ताक्षरेण लिखितेयं टिप्पनी)।

सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसंभवात् घृतादिवत् । अतो हेत्वन्तरमुच्यते ऋतमिति । एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतौ निन्दायां च ।

कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्पदः ॥ ४ ॥ १७ ॥

एवं देवतान्तरकर्मान्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन फलनिर्णयमाह **उदरमुपासत** इति ।

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १८ ॥

भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति । तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः अन्ये तु प्रथममध्यमा इति । 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा संभवति । केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुतिनिर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति । **ऋषिवर्त्मसु** वेदोक्तमार्गेषु **ये उदरमुपासते** कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्मेति उदरपर्यवसानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा । मणिपूरकचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा षण्णां चक्राणामत्रानिरूपणात् प्राथम्यभावश्च । पञ्चात्मकविचारेऽपि उदरं सोमो भवति निन्दार्थं चोदरपदम्, शिश्नोदरपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति । **ते कूर्पदृशः** स्थूलदृष्टयः । शर्कराः कूर्पशब्देनोच्यन्ते । अति स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति । अथवा कच्छपपृष्ठं कूर्पं तत्र रेखाकारा भवन्ति ता दृष्टिविनिरूप्यन्ते । तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति वचनात् निन्दा श्रूयत इति । एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमानाह **परिसरपद्धतिं हृदयमिति** । परितः सरन्तीति **परिसरा** नाड्यः तासां **पद्धतिः** मार्गो हृदयमनेन तत्र स्थिता योगाभ्यासेनाधश्चोर्ध्वं च सर्वानेव मार्गान् शोधयन्ति । एवं योगिनः हृदये भगवच्चिन्तका निरुक्ताः । ते **आरुणयः** अरुणवदल्पप्रकाशयुक्ताः । अरुणस्य पुत्रः आरुणिः । **दहरमिति** अल्पं छिद्रमिति केचित् । दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे निरुक्तः 'दहरं वै सा पराभ्यां दोहाभ्यां दुहः' इति । अल्पप्रकाशाः स्वल्पं चोपासत इत्यर्थः । एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं केचन हृदयं चोपासते । कर्मयोगौ गीतायाम् । योगप्रशंसा तु योगशास्त्रत्वात् यद्वि-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनुसर्तव्यमनुसरन्तीति स्तुतिः, नानुसरन्तीति निन्दा । अननुसर्तव्यं नानुसरन्तीति स्तुतिः अनुसरन्तीति निन्दा ।

उदरमित्यत्र आरुणय इति अरुणसदृशत्वात्तत्पुत्रा इवेत्यर्थः । केचिदिति अभियुक्ता इत्यर्थः । अतोयं पक्षः स्वसंमत इत्याशयेन दृढीकुर्वन्ति दहरशब्द इति ।

मुखोद्देश्यत्वाद्वा । तर्हि मुख्याः के इति जिज्ञासायामाह **तत उदगादिति । तव धाम शिरः परमं** 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम' इति वाक्यात् । भगवतो बहूनि स्थानानि तेष्वप्यक्षरं परमम् । अक्षरपदप्रयोगादेव परमत्वं ज्ञातव्यम् । अतस्त्रैलोक्यात् कालादपि शिरः ऊर्ध्वमेवोदगात् । तस्यैवाधिभौतिकं रूपं ब्रह्मलोक इति तस्य शिरस्त्वम् । पूर्वोत् फलतः तस्योत्कर्षमाह **पुनरिह यत्समेत्येति** । यत् भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिनः **कृतान्तमुखे न पतन्ति** । 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति । अतो ज्ञानिन एवोत्कृष्टा इत्यर्थः ।

कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम् ।
तेभ्योऽप्यक्षररूपस्य सेवकाः संमताः सताम् ॥ ५ ॥ १८ ॥

एवमुपासनाभेदनिर्णयमुक्त्वा अनुप्रवेशश्रुतीनां निर्णयमाह **स्वकृतविचित्रयोनिष्विति** ।

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ १९ ॥

'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशः श्रूयते । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्' इति न्यायेनापि निर्णीतः । स च प्रवेशः सर्वथा बहिःस्थितस्य आहोस्विदन्तरेव स्थितस्य प्रकाशे लोकास्तत्र पश्यन्तीति लोकप्रतीतिमाश्रित्य प्रवेशोऽनूद्यत इति भवति विचारः । तत्र बहिःस्थितस्यैव प्रवेशे आत्मसृष्टिविरोधः अद्वैतविरोधश्च, निरवयवत्वशब्दकोपश्च । प्रवेशेऽपि उभयोः प्रवेशो न्यायेन निरूपितः । क्वचित् प्रविष्टस्य जीवब्रह्मभावः । पूर्वं तु भेदे कारणाभावादतो द्वयं निर्णेतव्यम् । किं बहिःस्थितः प्रविशति उभौ वा प्रविशत इति । एतदत्र क्रमेण श्लोकद्वयेन निर्णयं करिष्यति । स्वेनैव कृतेषु **विचित्रयोनिषु** भगवान् हेतुतया तत्र स्थित एव **विशन्निव चकास्ति** । अनेन दृष्टानुवादिका प्रवेशश्रुतिरिति निरूपितम् । कार्ये कारणस्यानुप्रवेशः पृथग्वर्तते इति केचित् । अन्यथा तत्र प्रतीतिर्न स्यादिति । अत

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वकृतेत्यत्र क्वचिदिति उक्ते प्रवेशपक्ष एव पक्षद्वयमिदम् । प्रवेशान्तरं तथाभावे हेतुमाहुः **पूर्वं त्विति । उभौ** चेति तुल्यतयेति शेषः । यथा भगवान् तत्तत्समः प्रविशति तथैव जीवः प्रविशत्युताणुरित्यर्थः । एतेन जीवप्रवेशविचार उक्तः । **किं बहिःस्थितः प्रविशती**त्यनेन पक्षद्वयविशिष्टः प्रवेशपक्षोन्तःस्थितिपक्षश्चेत्येवं ब्रह्मप्रवेशविचार उक्त इति ज्ञेयम् । एतदित्यव्ययम् । **प्रतीतिर्न स्यादिति** प्रविष्टत्वेन **प्रतीतिरित्यर्थः** ।

उभयसंग्रहार्थं इवेत्युक्तवान्। 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्' इति। भागवतेऽपि कारणस्य कार्ये प्रवेश उक्तः। अतो **हेतुतया उपादानत्वेन** स्थितोऽपि पुनः प्रविशति। एवं प्रवेशमुक्त्वा 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिभिः प्रविष्टस्य वैलक्षण्यश्रुतेः। तस्यापि निर्णयमाह **तरतमतश्चकास्सी**ति। देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजसादिभावेन च। नन्वेक एवान्तःप्रविष्टः कथं नाना भासते तत्राह **अनलवदि**ति। अनेन जीवकृतं वैलक्षण्यमिति पक्षो निराकृतः। भगवांस्त्वन्तर्यामी सर्वत्रैकविध एव जीव-वैलक्षण्येन देवादिभेद इति। यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं स्थूलसूक्ष्मभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते न त्वन्येन तस्य वैलक्षण्यमित्यर्थः। ननु दृष्टान्त-मात्रमुक्तं न तूपपत्तिरिति चेत् तत्राह **स्वकृतानुकृति**रिति। सर्वत्र भगवान् स्वकृतमनु-करोति। यथा शिक्षकः शिष्यविद्यामनुकरोति। एवं जगद्रूपेण भगवान् क्रीडितुं सर्वत्रानु-प्रविष्टः तत्तद्रूपो जात इत्युक्तम्। तथा सति ये दोषास्तान् वारयति **अथे**ति। '**अमूषु वितथास्वपि अवितथं तव धाम**'। पाञ्चभौतिकानां वितथत्वे स्वस्य चावितथत्वे हेतुमाह **सम**मिति। विषमाः पृथिव्यादयः उत्तरोत्तरदशगुणत्वात् प्रवेशे तेषां न समता संभवति। कठिनविरलावयवत्वेन वैषम्यावश्यंभावात्। आकाशस्याप्यनित्यत्वात् वैषम्यमेव परं सूक्ष्मत्वात् तदाकलयितुं न शक्यते। भगवांस्तु सम एव सर्वत्र प्रविष्टः 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इति। ज्ञानादितारतम्यं तु जीवनिष्ठमित्युत्तरश्लोके वक्ष्यते। सर्वसमत्वमत्र विवक्षितम्। यत्र प्रविशति तत्समो भूत्वा तत्र प्रविशति। 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन' इत्यादिश्रुतेः। भगवतस्तुल्यांशप्रवेशे तु सर्वसमत्वं नोपपद्येत।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कारणानां जलादितन्मात्राणां रसादीनां पृथिव्यां प्रतीतिराधाराधेयभावेन पृथिव्यां रसादि-रिति, अतस्तथेति भावः। **अनेनेति अनलदृष्टान्तकथनेने**त्यर्थः। तस्य यथा स्वयोनि-दारुकृतमेव वैलक्षण्यम्, तथान्तर्यामिणोपि स्वाधिष्ठानभूतदेवादियोनिकृतमेव वैलक्षण्यं न तु जीवकृतम्, तत्तद्देहे प्रविष्टोन्तर्यामी तत्तदनुरूपतयैव तत्तज्जीवं प्रेरयतीत्यर्थः। अन्यथा तस्यैव देहान्तर्गतौ तदनुरूपत्वं न स्यादिति भावः। निराक्रियमाणं पक्षं विशदयन्ति **भगवाँस्त्वि**ति **भेद इ**तीत्यन्तेन। देवादिषु भेदस्तत्तदनुरूपप्रेरणं जीववैलक्षण्येन। जीवानामेव तथातथाविधत्वेन तथातथा प्रेरणं संपद्यते अन्तर्यामी त्वेकविध एवेत्यर्थः। देहकृतत्वकथने जीवानां समत्वेनान्तर्यामिण एव विशेषतो नानाविधप्रेरणकथनात् नाना-विधत्वं स्यादिति भावः। **न त्वन्येने**ति स्वयोनितोन्येनेत्यर्थः। **तव धामे**ति धाम तेजः स्वरूपमित्यर्थः। **भगवत** इति नागे यावानंशस्तावान् मशके इति न किंतु

नन्वेवं सति कथं समता न प्रतीयते । अन्यथा भगवत्कार्येष्वपि वैषम्यप्रतीतिर्न स्यात् । भगवत्कार्याणि च 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्ताम्' इत्यादिना निरूपितानि तत्राह **विरजधियोऽन्वयन्तीति**। ये **विरजधियः** रजोगुणरहिताः ब्रह्मदृष्टयः त एव तद्वैलक्षण्यं जानन्ति । यथा यो रत्नपरीक्षकः स एव कृत्रिमं सहजं च जानाति । अनु भगवत्स्वरूपमन्**वयन्ति** जानन्तीत्यर्थः । ननु तेषामेव तदभिज्ञाने को हेतुस्तत्राह **अभिविपण्यव** इति । **अभितः** सर्वतः इह लोके परलोके च **विगतपण**शुक्ताः सर्वव्यवहारातीताः । यो हि यदभ्यासं करोति स तं पश्यति। यथा व्यवहारनिपुणाः तोलनादिना दृष्ट्या वा पदार्थसमतां विषमतां वा जानन्ति । तथा ये व्यवहारं परित्यज्य सर्वथा ब्रह्मानुचिन्तकाः ते सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्ति न तु विकारजातं तच्च सममेव । ननु ब्रह्मैव पश्यन्तुनाम सममेव पश्यन्तीत्यत्र को हेतुः । ब्रह्म सममेवेति चेत् एतदेव विचार्यते **समं विषमं** चेति । तस्मात्समतायां हेतुरतिरिक्तो वक्तव्य इति चेत् तत्राह **एकरस**मिति । रसस्त्वनुभवगम्यः सर्वत्रैव च तेषां रतिः समा । अन्यथा अनुभवविरोधे दृष्टिः समा न स्यात् । लोके रसवैलक्षण्याभिज्ञाः विलक्षणरसेषु पदार्थेषु तुल्यरूपेष्वपि विषमदृष्टय एव भवन्ति । 'ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने' इति वाक्ये समदृष्टेर्निरूपितत्वात् । अतो भगवान् सर्वसम एव सर्वानुस्यूतः प्रविष्ट इति जगद्रूपेण प्रविश्य क्रीडन्नपि निर्दुष्ट इति निरूपितम् ।

सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
क्रीडार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥ ६ ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नागे नागसमः मशके मशकसम इत्यर्थः । तत्तत्स्वभावगुणैः साम्यं तत्तत्समत्वेन प्रवेशे हेतुरित्याशयेन पृथिव्यादीनां विषमत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । **नन्विति** समतायां सत्यां तत्प्रतीत्यभावः कथमित्यर्थः । तदभावं साधयन्ति **अन्यथेति** । भगवतः समताप्रतीतौ भगवत्कार्ये वैषम्यं न प्रतीयेत तेनार्थापत्त्या समताऽभावः साधितः । उदाहरणमाहुः **भगवत्कार्याणि चेति** । अन्तःप्रवेशेन वाक्संजीवनं भगवत्कार्यम् । तत्तत्समत्वेनैव प्रवेशे तद्धेतुस्वभावगुणैरपि साम्यं स्यात्तथा च प्रसुप्तवाचि पुरुषे प्रसुप्तवाक्येनैव प्रवेशः स्यान्न तु वाक्संजीवनमित्यर्थः। **तद्वैलक्षण्य**मिति प्रवेशेपि क्वचित्तथैव स्थितिः क्वचिदधिककार्यकरणमिति वैलक्षण्यम् । तदनुभवगम्यमतो नात्र युक्तिर्वक्तव्येति भावः । एवमनुपपत्तिः परिहृता, एकरसमित्यनेनोत्पत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् । **पश्यन्तीत्यत्रेति** ते **समं पश्यन्ती**त्येवमस्माकमभिज्ञाने को हेतुरित्यर्थः । 'ब्राह्मणे पुल्कसे' इति वाक्यं तेषां समदृष्टौ प्रमाणत्वेन वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । **विलक्षणरसेष्विति** न्यूनाधिकरसेष्वित्यर्थः ।

एवं प्रवेशप्रसङ्गेन भगवतो दोषान् परिहृत्य द्वयोः प्रवेशस्य श्रुतत्वात् द्वितीयस्य का वार्तेति शङ्कां वारयितुमाह **स्वकृतपुरेष्विति**।

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंशकृतम्।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः॥ २०॥

भगवत्कृतेष्वेव देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेषु भगवदंशः पुरुषो जीवः **बहिरन्तः-संवरणरहित** एव तत्कृतगुणदोषरहित एव, **अंशेन कृत** इति विषमो भवति। अयमर्थः। जीवो नाम भगवतश्चिदंशः अत्यन्तं विरलात्मा स सर्वेषु पुरेषु प्रविशन् अन्तर्बहिश्चैतन्यगुणपूर्ण एव तिष्ठति तेन स्वभावतः सोऽप्यविषम एव। तथाप्यंशेन विषमभावापन्नेन तिरोहितानन्देन कृत इति स्वानन्दापेक्षार्थं पुरेषु प्रवर्तते। तत्र च सुखमप्राप्नुवन् विषम इव भवति इति। इयानेवार्थोऽत्र निर्णीतो भगवति जीवे च वैलक्षण्यहेतुः। भगवांस्तु आनन्दपूर्णः कस्मादप्यानन्दं न वाञ्छति। जीवस्तु तिरोहितानन्द इति यतः कुतश्चिदानन्दमपेक्षते तेन विषम इव भवतीति। **अंशकृतपदेन** चायमर्थः सूचितः। एवं जीववैलक्षण्यं ये जानन्ति ते भगवन्तं भजन्ते न त्वन्य इत्याह इति **नृगतिं विविच्येति**। आनन्दार्थमेव जीवस्य प्रवृत्तिः, आनन्दश्च भगवत्येवास्ति नान्यत्र। 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः। यत्र जीवानामेवानन्दस्तिरोहितः तत्र जडानामानन्दगन्धोऽपि नास्ति परं मरुमरीचिकावदत्यन्तनिर्जलभूमौ यथा जलप्रतीतिर्भ्रान्तानामेवं स्रक्चन्दनादिष्वपि आनन्दोऽस्तीति भ्राम्यति लोकः। सर्वो हि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति, नत्वविद्यमानम्। अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवत **एवाङ्घ्रिमुपासते** आनन्दनिधिम्। ननु परमानन्दो भगवति भवतु नाम स्वर्गाद्यानन्दस्त्वन्यत्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह **निगमावपन**मिति। निगमाः आसमन्तादुप्यन्ते अस्मिन्नङ्घ्राविति।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

स्वकृतेत्यत्र। **विरलात्मेति विरलः** सर्वदेहव्यापिचैतन्यगुण आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थः। **अबहिरन्तरसंवरण**मित्यस्यार्थमाहुः **चिदंशपूर्ण** इति चिद्रूप एवेति यावत्। देहनिष्ठगुणदोषसंबन्धाभावायैवकारः। **स्वभावत** इति स्वचैतन्यगुणत इत्यर्थः। **अविषमो** देहसम एवेत्यर्थः। **विषम एवेति** सुखार्थं देहापेक्षाया विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्ततोन्यूनोऽणुरेवेत्यर्थः। **अंशेने**त्यभेदे तृतीया, अंशप्रकारेण कृतोंशरूपः कृत इति यावत्। अयं तु देहात्सुखाकाङ्क्षी देहसमत्वे तु देहे सर्वांशे अयं भृतः स्यान्न तु देहसुखमस्मिन्नागच्छेदतस्ततोन्यूनोऽणुरेवेति भावः। **अखिलशक्तिधृत** इत्यस्यार्थमाहुः **भगवांस्त्विति**।

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः। वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्घ्रिरेव स च फलसाधनरूपः अतो यागा अपि चरणरूपाः स्वर्गोऽपीति मुख्यः सिद्धान्तः। 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तथा सति 'एष एवानन्दयाति'इत्येवकारोऽपि संगच्छते। अतो वेदोक्त्यापि भगवच्चरणारविन्दादन्यत्र नानन्द इत्यर्थः। नन्वस्याप्युत्पत्त्यादिना विरुद्धधर्मसमवायात् जीववदानन्दतिरोभावो भविष्यतीति चेत् तत्राह **अभवमिति**। कदाचिदप्युत्पत्त्यादिरहितं प्रत्युत अन्येषामपि तन्निवर्तकमित्यर्थः। स्वर्गादौ सामग्रीदर्शनात् विशेषादर्शनाच्च आनन्दशङ्कापि भवेत्, भुवि तु संभावनापि नास्तीत्याह **भुवि विश्वसिता** इति। तीर्थादिसंभावनया वा शुद्धान्तःकरणाः सन्तः भूमौ भगवति विश्वासं कुर्वन्ति, अन्यत्र भोगाभिनिवेशात् न विश्वासो जायत इत्यर्थः।

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः॥ ७॥ २०॥

एवं प्रवेशश्रुतिप्रसङ्गविचारेण जीवानां स्वरूपमुक्त्वा तेषां आनन्दाकाङ्क्षायां भगवत्सेवैव कर्तव्येति निश्चित्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थं भगवत्यपि कदाचिदानन्दो न भवेदिति को वा भगवान् यः पूर्णानन्द इति च संदेहद्वयं वारयितुमाह **दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति**।

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः।
न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः॥ २१॥

भगवत्यानन्दोऽस्ति न वेति शङ्कापि न कर्तव्या नापि को वा भगवानिति, नापि जीववज्जनेन आनन्दतिरोभावः शङ्कनीयः। यतोऽवतीर्णस्य कृष्णस्य चरित्रमात्रश्रवणेऽपि तादृश आनन्दो जायते येन विचारकाः **अपवर्गमपि** परमानन्दप्रापकं **न परिलपन्ति** कदाचिदपि न वाञ्छन्ति। न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम व्याघातात्। एतस्याप्यभिज्ञापकमन्यदस्तीत्याह **चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा** इति। गृहे हि महत्सुखं भवति। तत्सिद्धं विद्यमानं तदपि परित्यजन्ति। यदि भगवति सहस्रांशेनाऽप्यानन्दसंदेहो भवेत् तर्हि विद्यमानं को वा त्यजेत्। अतो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

दुरवगमेत्यत्र 'तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन्' इति पूर्वाध्याय उक्तत्वात्तदात्मतत्त्वनिगमायात्ततनुत्वं कृष्णस्येत्याशयेनाहुः **अवतीर्णस्य कृष्णस्येति**। **एतस्यापीति** वाञ्छाभावस्य **अपिशब्दात्** संदेहाभावस्येत्यर्थः। गृहत्यागः संदेहाभावस्याभिज्ञापकः। **चरणसरोजहंसकुलसङ्गो**ऽपवर्गवाञ्छाभावस्याभिज्ञापक इति विभेदः पूर्णानन्दो भगवान् कः, कृष्णोऽन्यो वेति संदेहं

भगवति आनन्दे कोऽपि संदेहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अवतारोऽपि भगवतो ज्ञानार्थ इति विपरीतार्थतां वदन् संव्यवहार्यस्यापि पूर्णानन्दत्वमिति स्थापयति **दुरवगमो** य आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यः यश्चक्षुष्मान्न पश्यति तत्रोपायः कठिनः । यः स्वात्मानमेव न जानाति तं को वा बोधयेत् । तथापि न बुध्यते स्वात्मा एवं सति कीदृशोऽयमात्मेति भवति संदेहः । तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं किंरूपं तस्य परमार्थभूतमिति । एतादृशस्य ज्ञानं यदि लोके प्रसिद्धं स्यात् तदैतावता कालेन सर्वे मुक्ताः स्युः अत आत्मतत्त्वज्ञानार्थं लोकावगतं कारणं नास्तीति भगवानाविर्भूतः नितरां गमो ज्ञानम्, देहग्रहणमज्ञानकार्यं भगवतश्चेदमद्भुतचरित्रं अज्ञानकार्यसदृशं गृह्णन् प्रकटीकुर्वन् सर्वेषां ज्ञानं संपादयतीति । अतोऽद्भुतकर्मणो भगवतश्चरित्रमेव **महानमृताब्धिर्महत्त्वं** लोकसिद्धसमुद्रापेक्षयाप्यधिकमिति । अयं समुद्रः कथंचिच्छोषं पानं बन्धनमुल्लङ्घनं वा प्राप्नोति स तु न केनाप्येतत्कर्तुं शक्य इति । अब्धित्वं तूपपादितमेव अमृतत्वं च । तत्र परिवर्तनं **परिवर्तः** बहुधा आलोडनं तदर्थं परितः श्रमो येषाम् । येषां तादृशचरित्रालोडने सामर्थ्यं भवति ते महारसपानमत्ता इव स्वयं प्राप्तं केनचिद्दीयमानं वा अपवर्गं न गृह्णन्तीति किं वक्तव्यम् । बहुधा प्ररोचनायामपि तेषामिच्छापि नोत्पद्यत इत्यर्थः । ईश्वरेतिसंबोधनात् त्वया दीयमानमपि न गृह्णन्तीति सूचितम् । ननु परमानन्दस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् कथासमुद्रे अवगाहनक्लेशाधिक्यात् किमित्यपवर्गं न वाञ्छन्तीति चेत् तत्राह **ते चरणे**ति । यथा लोके एकाकी यथा रसानुभवं करोतीति तदपेक्षया सर्वैर्योग्यैः सह रसानुभवः सुखाधिक्यहेतुर्भवति एवं परमानन्दोऽपि । **ते चरणसरोजैकाश्रया ये हंसास्तेषां कुलं समूहस्तेषां सङ्गार्थं विसृष्टं स्वगृहं** यैस्तैः सह परमानन्दो बहुधा भोक्तव्य इति मोक्षापेक्षयापि भगवत्कथाश्रवणरसोऽधिको निरूपितः । गृहस्य प्रतिबन्धकत्वात् भगवत्सेवकानां च संभवाभावात्त्यागः ।

कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः ।
वर्तते नात्र संदेहः कथा तत्र नियामिका ॥ ८ ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निराकरोति **अवतारोपी**ति ज्ञानार्थमज्ञानकार्यसदृशग्रहणमिति वैपरीत्यं कथयन् व्यवहार्यस्य निरानन्दत्वेन प्रतीयमानस्य पूर्णानन्दत्वं महामृतचरित्रकरणमित्यपि वैपरीत्यं स्थापयन्तीत्यर्थः । **तथापी**ति यद्यपि स्वात्मा तथापि न बुद्ध्यत इत्यर्थः । **एवं सती**ति अबोधे सतीत्यर्थः । **तदर्थं परित** इति यैस्तदवगाहनार्थं साधनाश्रयः कृतः साधनश्रमेण यैश्चरितामृतावगाहनं फलत्वेन संपादितं 'दानव्रततपोहोम' इति वाक्यादितिभावः । परिलपन्तीत्युपसर्गस्यार्थमाहुः **बहुधे**ति । **तैः सहे**ति हंसैः सहेत्यर्थः । **कारिकायाम् नियामिके**ति अभिज्ञापिकेत्यर्थः । भगवति परमानन्दाभावे तत्कथायां परमानन्दो न स्यादितिभावः ।

एवं जीवानां परमानन्देप्सूनां भगवानेव सेव्य इति निरूप्य तत्सिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धकं विशेषतो निर्दिशति **त्वदनुपथमिति** ।

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-
च्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ।
न यत्र रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥

स्वाभिलषितस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नान्येषामिति वक्तुमन्येषां प्रतिबन्धकतां निराकरोति । तत्र प्रथमं शरीरप्रतिबन्धकता निराक्रियते । शरीरं हि सर्वदोषदुष्टं असमर्थमालस्ययुक्तं च । अतो भगवद्भजने इदं प्रतिबन्धकं भविष्यतीति शङ्का निराक्रियते तव **अनुपथं** अनुगुणं सेवकरूपं सर्वेन्द्रिययुक्तं चलविवेकादियुक्तं च । इन्द्रियवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणमिति तादृशे चेद् अहन्ताममता दृढा वा स्यात्.तया भगवदर्थं व्यापृतं न कुर्यादिति तदर्थमाह **कुलायमिति** । कुलायः पक्षिणां नीडं पक्षयोः समागतयोः तत्र ते न तिष्ठन्ति । शरीरं पुत्रादिभ्यश्च भिन्नं तथा यैः स्वशरीरं ज्ञातमस्ति केवलमिदं गृहरूपं तत्राप्यविवेकिनामेव हितकारीन्द्रियादिभ्योऽपि भिन्नं विवेके जाते सर्वदा त्यक्तव्यमिति यैरवगतम् । तत्रापि स्त्रीदेहश्चेत् सेवकदेहो वा भिन्नस्वभावेन द्वेषिदेहो वा भवेत् तदा कार्यं न सिद्ध्यतीत्याह **आत्मसुहृत्प्रियवच्चरतीति** । आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवच्चेति । आत्मा स्वाधीनो भवति । तेनास्य स्त्रीदेहवत् सेवकदेहवद्वा न भवतीति निरूपितम् । तत्तु पराधीनम् । तथापि धर्मकार्ये चेद् असहिष्णुर्न क्षमं भवेत् तथापि कार्यं न सेत्स्यति तदर्थमाह सुहृद्वन् मित्रवत् । मित्रं हि स्वस्य हितमेव करोति तथेदमपि धर्मकार्यादिसमर्थम् । किंच । प्रियो यथा स्नेहविषयो भवति एवं स्नेहपात्रम् । नतु महापातकयुक्तमिव द्विष्टम्, चण्डालादिदेहवन्मनःपीडाजनकम् । एवं देहस्य प्रतिबन्धकता निवारिता । कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरिति चेत् तत्राह **तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि** चेति । भगवानपि ब्राह्मणादिदेहमुत्पाद्य स्वसेवार्थं कदा मत्सेवां करिष्यतीत्युन्मुखोऽस्ति । किंच । हितकारी यदा तस्य देहस्य विघातकं किंचिदापतति प्रमादात्तदा पालयति सुहृत्कृत्यमेतत् । तथा भगवान् **प्रियः**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वदनुपथमित्यत्र तत्प्रतिबन्धकमिति असत्सङ्गमित्यर्थः । प्रतिबन्धकज्ञाने ततः सावधानो भवेदिति भावः । **स्वाभिलषितस्यैवेति** असत्सङ्गस्येत्यर्थः । **तत्रापि स्त्रीदेहश्चेदिति** स्त्रियाः सेवकस्य च देहो भर्त्रधीनोपि भर्तुरात्मरूपो न भवतीत्यर्थः । **भिन्नेति** समानस्वभावेन सुहृत्, अयं **भिन्नस्वभावेन** धर्मकार्यविमुखो भवेदित्यर्थः । **द्वेषीति** अशुचित्वेनात्मनो द्वेषिदेहो भवेदित्यर्थः । **पराधीनमिति** भार्याजीवाधीनमित्यर्थः । **अनुशययुक्ता इति** स्थितियुक्तास्तन्निष्ठा इत्यर्थः ।

प्रीतिविषयः न हि प्रियकार्यं कुर्वन् कश्चित् खिन्नो भवति । आत्मा चास्य देहस्य सर्वेषामात्मा आवश्यक इति । एवं साधने सेव्ये चानुगुणे यो न सेवते तत्र हेतुः **असदुपासनयेति** । असतामुपासनया, दुष्टसङ्गान्न भजतीत्यर्थः । उपासनापदेन च बाह्यदेवताः परिगृहीताः तेषामपि सकृदपि सङ्गे भगवद्भजनं न नश्यतीति ज्ञापितम् । नन्वसत्सङ्गं सर्वपुरुषार्थनाशकं किमिति कुर्वन्ति इत्याशङ्क्याह **आत्महन** इति । ते पूर्वकृतपापादात्महनो जाता यद्वशादसत्सङ्गस्तेषां जात इति । असतामिन्द्रियाणां वा उपासना । ततः किमत आह **यदनुशयाः** यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशययुक्ताः । **उरुभये** संसारे **कुशरीरं** प्राप्य अनेकजन्मसु **परिभ्रमन्ति** । न तु कदाचिदपि सुखलेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ॥ ९ ॥ २२ ॥

एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यकर्तव्यमिति निरूपितं तत्र केन प्रकारेण भगवान् भजनीय इति विशेषजिज्ञासायां निर्णयार्थमाह **निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुज** इति ।

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ २३ ॥

'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका नतु प्रकारविशेषः प्रयोजक इति वक्तुं मर्यादामार्गेण, निषिद्धमार्गेण, पुष्टिमार्गेण, प्रवर्तकमार्गेण वा ये भगवदुपासकास्ते सर्वे भगवद्विचारेण समा एव साधारणधर्मस्य प्रयोजकस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात्तत्र विहितमर्यादामार्गेण ये सेवन्ते तान् प्रथमतो निर्दिशति **नितरां भृतः मरुद्वायुः मनः अक्षाणि** च, प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं चोक्तम् । एवं त्रिभिः कृत्वा ये **दृढयोगयुजः** योगेन निरन्तरं भगवच्चिन्तकाः । **हृदि** भगवन्तं मानसपूजादिना **उपासते** भगवति दृढं मनः स्थापयन्ति । **तदेव** भगवत्स्वरूपं **तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः** । सर्वात्मना यत्रैव मनो निविशते तदेव प्राप्नुवन्तीति विहितानां निषिद्धानां च तुल्यैव गतिरुक्ता । अनेन भगवति प्रमेयबलमेव मुख्यं न प्रमाणबलमित्यपि सूचितम् । उभयेषामेषामन्तर्मुखता वर्तत इति । बहिर्मुखानप्याह **स्त्रिय** इति । **उरगेन्द्रस्य** शेषस्य **भोग** इव काय इव यौ बाहू तत्र च **विषक्ता धीर्यासां** तादृश्यो गोप्यः अतिबहिर्मुखाः वयं च श्रुतयः अन्तर्मुखाः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निभृतेत्यत्र साधारणधर्मस्येति अङ्घ्रिसरोजसुधात्वस्येत्यर्थः । धारयन्तीति इदं धात्वर्थ कथनं विग्रहस्तु सुष्ठु दधतीति ज्ञेयः ।

सर्वादरणीयाः। एवं पुरुषाः स्त्रियश्च सर्वे एव ते **समाः**। यतो भगवान् समदृक् सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन मन्यते। साधारणं तेषां धर्ममाह **अङ्घ्रिसरोजं सुदृ** धारयन्तीति। मुनीनां चरणधारणं स्पष्टम्। द्वेषिणां तु मारणार्थं समायातीति भावनायां चरणदर्शनमेव दृढं भवति। समागमनमेव तेषां भावनीयमिति। गोपिकानामपि तथा अभिसारप्रेप्सूनां, वयं च श्रुतयः। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति।

सर्वे एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः।
अतः कृष्णो यथात्मीयान्मन्यते भजनं तथा॥ १०॥ २३॥

एवं भक्तानां तुल्यता निरूपिता तत्र शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिहरति क इह नु वेदेति।

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये।
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः
किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा॥ २४॥

ननु 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्' 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्युपक्रम्य 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति ज्ञानिनः प्रशंसाश्रवणान्मुनीनां स्त्रीणां द्विष्टानां श्रुतीनां च कथं तुल्यतेति चेत् तत्राह क इह नु वेदेति। इयं ज्ञानप्रशंसा यो जानामीति मन्यते तद्बुद्धिमाश्रित्य निरूपिता न तु परमार्थतः कश्चिज्जानाति तत्र हेतुः **इहास्मिन्** संसारे को वा भगवन्तं जानाति यतो वयमपि न जानीमः। अत एव श्रुतिः 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति। ननु कथमज्ञानं प्रमाणस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह **अग्रसरं**, सर्वप्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धम्। ज्ञाता च **अवरजन्मलयः** मध्य एवोत्पद्य गतः। भगवान् प्रथमत एव सृष्टिमुत्पाद्य तिरोहितो जातः, मध्ये सृष्टौ जीवा उत्पन्नाः श्रान्ताश्च, पश्चात् प्रलयार्थं समायास्यति। यदि वा अयं प्रथमत एव स्थितः स्यात्, प्रलयपर्यन्तं वा तिष्ठेत्, तदा सृष्टे-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

क इह नु इत्यत्र कथं तुल्यतेति अशेषविशेषज्ञानं न कस्यापि यत्किंचिज्ज्ञानं तु मुन्यादिचतुर्णामप्यतस्तुल्यतेति समाधानं भविष्यतीति ज्ञेयम्। **प्रथमत एवेति** सृष्टिमुत्पाद्य सृष्टानां प्रमाणसंबन्धात्प्रथमत इत्यर्थः। **उत्पन्ना** इति देहसंबन्धेन प्रमाणसंबद्धा इत्यर्थः। **श्रान्ता** इति प्रमाणवियुक्ता इत्यर्थः। **पश्चादिति** प्रमाणवियोगानन्तरं तेषां स्वस्मिन् प्रकर्षेण **लयार्थं समायास्यति** आविर्भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वार्धार्थमाहुः **यदि वेति**। **स्थितः स्यात्** देहसंबन्धेन प्रमाणसंबद्धः स्यादित्यर्थः। ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात् सर्वाग्रसरोऽत अवरजन्मा न जानातीत्यर्थः। उत्तरार्धार्थमाहुः **प्रलयेति**। तर्हि न सन्नित्यनेन प्रलयानन्तरं ज्ञात्रभावकथनेनापि प्रलयान्न जानातीत्यर्थः।

र्व्यवधायकत्वाभावात् भगवन्तं जानीयात्, 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' इति श्रुतेः। अतः सृष्टेर्व्यवधाकत्वान्न कश्चित्सृष्टावुत्पन्नो भगवन्तं ज्ञातुं शक्तः। **यत उदगादिति यतः** त्वत्तः **ऋषि**र्ब्रह्मा उत्पन्नः। **तं** प्रमाण**मनु उभये** आध्यात्मिका आधिदैविका **देवगणा** उत्पन्नाः। ननु प्रलयानन्तरं व्यवधायकत्वाभावात् कथं न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह **तर्हि न सन्न चासदिति**। यर्हि भगवान् **सर्वमेवावकृष्य शयीत** तर्हि ज्ञानसामग्री कापि नास्ति, प्रथमतो **न सत्** सत्त्वा ज्ञाता, **नासत्** ज्ञापकमिन्द्रियादि कार्यं वा हेतुभूतम्। **नाप्युभयम्** इन्द्रियसंनिकर्षः व्यापारो वा, **उभौ यातीत्युभयम्**, सदसदात्मकं मनो वा 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इति मन्त्रव्याख्याने उभयात्मकं मनो निरूपितम्। तथैवाग्निरहस्ये उभयात्मकं मनो निरूपितम्। केचिदुभयात्मकं जगदित्याहुः 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति प्रयोजकस्य मनसा निषेधः। कालवेगोऽपि मात्रास्वरादिनियामकः सत्त्वगुणप्रेरको वा यो ज्ञानमुत्पादयति। न वा **किमपि शास्त्रं** वेदपुराणादि। यतः सर्वमवकृष्य शयनं करोति। अतो ज्ञानसामग्र्याः सर्वस्या एवाभावात् कस्यापि नापरोक्षं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः। कदाचिद्भगवत्साक्षात्कारस्तु तावन्मात्रज्ञापको नाशेषविशेषं बोधयति। अवतारे तु मर्यादावादी आनन्दमयं देहं मन्यते। आत्मसाक्षात्कारे तु न भगवद्वैभवपरिज्ञानम्; योगजधर्मजनितत्वाच्च स्वप्नवच्च तस्य वस्तुनियामकत्वं, प्रमाणसंवादस्तु नानाविधानुभवाच्च निर्विचिकित्सं ज्ञानमुपपादयति तस्मात्सृष्टिदशायां प्रलयदशायां वा सर्वथा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

व्यवधायकत्वाभावादिति सृष्टिस्तु ब्रह्मरूपा कारणरूपेण तिष्ठत्येव किं तु तस्या व्यवधायकत्वं नास्तीत्यर्थः। **अत इति** सृष्ट्युत्पत्त्या भगवत्तिरोभावात् सृष्टेर्व्यवधायकत्वं तिरोधायकत्वमित्यर्थः। प्रलयपर्यन्तमित्यनेनोक्तमेवार्थं विशदयन्ति **ननु प्रलयानन्तरमिति**। **मात्रास्वरादीति** एतेषांमूलकालत्वेनाभिज्ञानकथनादिति भावः। **यो ज्ञानमिति** सत्त्वस्यैव ज्ञानजनकत्वमिति निबन्धे व्युत्पादितम्। ननु तर्हि 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति कथमित्यत आहुः **कदाचिदिति** अशेषविशेषज्ञानं न भवतीत्यर्थः। **आनन्दमयमिति** सत्त्वरूपं देहं पुरुषोत्तमावेशादानन्दमयं मन्यते तथा च सत्त्वस्यैव प्रमाणवेद्यत्वं जातं न भगवत इति भावः। निरावृत्तप्राकट्यं तु पुष्ट्या भवतीति मर्यादावादीत्युक्तम्। **आत्मेति** जीवसाक्षात्कारे इत्यर्थः। ननु शास्त्रमालोच्य निर्धारः कर्तव्य इत्यत आहुः **प्रमाणेति**। प्रमाणस्य संवादः कथनमित्यर्थः। **तस्मादिति** सृष्टेर्व्यवधायकत्वादित्यर्थः। **कारिकायाम्**। **भ्रान्तिमूलेति** वयं सर्वथा भगवन्तं जानीम इति बुद्ध्या प्रवृत्तितो भ्रान्तिरूपं ज्ञानं मूलं यस्यैतादृशो ज्ञानस्य मार्गस्य ज्ञापक आत्मानुचिन्तनादित्यर्थः।

ज्ञानसामग्र्यभावान्न कोऽपि ज्ञाता । प्रशंसा तु प्रवर्तिका यथाकथंचिच्चित्तशुद्ध्यर्थं प्रवर्तयति । ततः शुद्धो भगवद्भजनं कुर्यादिति भावः ।

ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद्बुधः ।
प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत् ॥ ११ ॥ २४ ॥

एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वं निरूप्य येऽन्ये वादिनः भगवद्भजनं न सहन्ते अन्यथा च शास्त्रं वदन्ति तान्निषेधति **जनिमसत** इति द्वाभ्याम् ।

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ २५ ॥

ते प्रतिकूला द्विविधाः अर्धवैनाशिकाः सर्ववैनाशिकाश्च । तत्र प्रथममर्धवैनाशिकान्निराकरोति, ते चत्वारो वादिनः । नैयायिकाः, वैशेषिकाः, मीमांसकाः, सांख्यैकदेशिनश्चेति, तन्मतं हसन्त्य इव श्रुतयो निरूपयन्ति, तत्र नैयायिकाः **असत** एव घटादेः **जनिं** वदन्ति । असन्नेव पश्चाज्जननेन सद्भवतीति । एतदसंगतम् । सत्तायाः संबन्धस्य च नित्यत्वे कथं घटस्यासत्त्वं स्यात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् । नाप्यसत्त्वस्य जातित्वं तत्समवायो वाङ्गीक्रियते येन कालव्यवस्थया घट उभयं प्राप्नुयात् । अतः केवलमदर्शनमात्रेणासत्त्वं वदन्तो भ्रान्ता एव नैयायिकाः । एवं सति भक्तिमार्गो विरुध्यते । भगवत्कृपादीनां नित्यत्वे भजनेन कृपा न स्यात् । इच्छादीनामपि नित्यत्वादिच्छयावतारो न स्यात् । परमानन्दस्य च सुखत्वेनानित्यत्वात् पूर्णानन्दो भगवान्न स्यात् । अत इदं मतं निराक्रियते । वैशेषिकादयस्तु **सतो मृतिमाहुः** ।

श्रीविठ्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जनिमसत इत्यत्र केवलमिति आविर्भावतिरोभावास्वीकारेणेत्यर्थः । एतन्मतनिराकरणस्यावश्यकत्वमाहुः **एवं सतीति** । शक्तिद्वयास्वीकारे सतीत्यर्थः । विरोधं विशदयन्ति **भगवत्कृपादीना**मिति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वमनित्यत्वं वा नित्यत्वपक्षे कृपाया नित्यसिद्धत्वाद्भजनेन सा न स्यात् तथा सति भजनं निःप्रयोजनकं स्यात् कृपायाः स्वतःसिद्धत्वात् । इच्छाया अपि नित्यत्वात्सर्वदैवावतारः स्यात् तथा सत्यवतारार्थं भक्तानां प्रार्थना न स्यात् । अनित्यत्वपक्षे तु परमानन्दस्यापि सुखत्वेन धर्मरूपत्वेन भगवतः पूर्णानन्दत्वं न स्यात् किं तु कालपरिच्छिन्न आनन्दः स्यात्, अत इदं मतं निराकर्तव्यम् । आविर्भावतिरोभावौ स्वीकर्तव्यौ तथा सति कृपाया नित्यत्वेपि सा भजनेनाविर्भवति अतो भजनं कर्तव्यम् । इच्छाया नित्यत्वेपि सा भक्तानां प्रार्थनयाविर्भवति तदा भगवानवतीर्णो भवति अतः प्रार्थना कर्तव्या । परमानन्दो धर्मरूपोपि नित्य एवातः पूर्णानन्दो भगवान् तथा च शक्तिद्वयस्वीकारे जगतोप्याविर्भावतिरोभावौ स्वीकर्तव्यौ न त्वसतो जननं स्वीकर्तव्यं बहुदोष-

संघातः सन्नेव पश्चान्म्रियते तथा सति तस्याग्रे परलोकचिन्ता न कर्तव्या । संघातस्यैव देवदत्तशब्दवाच्यत्वात् । चार्वाकानां मुख्योऽयं सिद्धान्तः । भोगव्यवस्था तु तादृशान्येव तानि भूतानि स्वभावादेव भवन्ति । एतत्पक्षे तु ज्ञानभक्त्यादिमार्गाः सर्व एव तिलापःकृताः । अत एतन्निराकर्तव्यम् । संघातादिन्द्रियवर्गसहितः आत्मा उत्क्रामति 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि' इति वाक्यात् ब्रह्मविदामनुभवोऽस्त्येव । जातिस्मराणामपि लोके संभवात्, अन्यथा तेषामप्यहिंसादिविधिर्व्यर्थः स्यात् । ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्याच्च संवादित्वेनापि तन्मतं व्यर्थं स्यात्, 'अनन्तं नाम' इति श्रुतेः । अर्थाश्रयत्वश्रवणाच्च नित्यसिद्धोऽर्थः देवतारूपो वा आधिदैविको वा देवदत्तशब्दवाच्यः । एतदुपपादितं चतुर्थे कर्मनिर्णये देहस्योपलक्षकत्वमेव न तु विशेषणत्वमिति । यथावस्थान्तरेण पाकादिसाधनमुत्पाद्य पुनरन्यावस्थापन्नः पुनरन्यद्भोगं करोतीति सिद्धम् । नामकरणं च तत्रत्यात्मन एव न तु देहसहितस्यैव शास्त्रीयत्वात् । केशादिवद्वस्त्रादिवद्वा देहस्यापि सहभावमात्रत्वात् । अतः सत आत्मनः मुख्यसंघातस्य वा परलोकाद्यन्यथानुपपत्त्या न मृतिः, तस्मिन् सति पूर्वोक्तन्यायेन भक्तिमार्गः सेत्स्यति । मीमांसकादयः आत्मनां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति आत्मनीश्वरे यज्ञादिरूपे वा, तथा सत्येक ईश्वर इति पक्षो न संगच्छते । अन्यथा एकस्मादीश्वरः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भस्त्वादिति भावः । **संघातादिति** स्थूलदेहादित्यर्थः । वैशेषिकनिराकरणे **अन्यथेति** । परलोकाभावे इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रेति तत्रैतादृशेषु ग्रहेषु एतादृशे लोके गच्छतीति फलस्योक्तत्वादित्यर्थः । **संवादित्वेनापीति** अङ्गत्वेन ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्यं सिद्धमेवास्ति परं तु चार्वाकानां तन्नादर्तव्यं भवति इति संवादित्वेन दृग्गणितैक्येनापि हेतुना प्रमाणत्वेन स्वीकृतं ज्योतिःशास्त्रमतं तदुक्तार्थानङ्गीकारे व्यर्थं स्यादित्यर्थः । **श्रवणाच्चेति** 'नित्ये शब्दार्थसंबन्धे' इत्यादिषु नाम्नोऽर्थाश्रयत्वं श्रूयतेऽतः पूर्वोक्तश्रुतेः च नित्यो योऽर्थः संघाताभिमानिदेवतारूप आधिदैविकः सूक्ष्मसंघातो वा स तद्वाच्य इत्यर्थः । **उपलक्षकत्वमिति** सूक्ष्मदेहरूपं धर्मान्तरमुत्थाप्य व्यावर्तकत्वमित्यर्थः । **नामकरणं चेति** आत्मन एव देवदत्तादिनामकरणमित्यर्थः । देहेति देहविशिष्टस्यैव न । तत्र हेतुः **शास्त्रीयत्वादिति** नाम्न इति शेषः । तथा सति देहे गते तन्नाम तस्य न स्यात्तदा श्राद्धादिषु तदुच्चारो न स्याज्जन्मान्तरे तथाव्यवहाराभावस्तु तस्यैवेदं जन्मान्तरमित्यज्ञानादिति भावः । **मुख्यसंघातस्येति** सूक्ष्मसंघातस्येत्यर्थः । **तस्मिन् सतीति** आत्मनो लिङ्गस्य वा मरणाभावे सतीत्यर्थः । **पूर्वोक्तेति** परलोकस्य विद्यमानत्वात्तच्चिन्तया भक्त्यादिकं कर्तव्यं भवेदित्यर्थः । **जीवानां भेदमिति** भगवतः सकाशाद्भेदमित्यर्थः । आत्मनीत्यस्यार्थान्तरमाहुः **आत्मनीति** । यज्ञादिरूप एवेश्वर आत्मपदेनोच्यते इत्यर्थः । **तथा सतीति** कर्मरूप ईश्वरे सतीत्यर्थः । भिन्नेश्वरपक्षं दूषयन्ति **अन्यथेति** ।

कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः स कथं विषमं जीवेभ्यः फलं दद्यात् कुतो वा विषमं कर्म कारयेत्। कारयिष्यन्वा वैषम्यनैर्घृण्ये वा कथं न प्राप्नुयात्। तस्मादीश्वर एव नास्ति कर्मातिरिक्तः। स चानेक इति प्रतिनियतं कर्मैव कर्तव्यमिति मन्यन्ते। तन्मतमपि निराकर्तव्यम्। अन्यथेश्वराभावे कस्य प्रणिधानं स्यात्। तेऽप्यारोपादेव तथा मन्यन्ते। कर्म कुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्ति। दातारं तु न पश्यन्तीति। अन्याधीने फले अवश्यं दातुरपेक्षा। साक्षादजन्यफलेषु राजभित्तिनिर्माणादिषु तथा दर्शनात्। न हि यागः स्वर्गं पाक ओदनमिव साधयति येनेश्वरापेक्षा न स्यात्। स्वर्गश्च ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनो लोकात्मकः। सुखसाधनान्यपि तदधीनानि। अन्यथा तदानीमेव स्वर्गः कुतो न भवेत्। अत ईश्वरे अवश्याङ्गीकर्तव्ये एकेनैव महाराजवत् कार्यसिद्धौ प्रतिनियतेश्वरकल्पना व्यर्था, गौरवात्। जीवानां तु भेदो नात्रोद्दिष्ट इति प्रतिभाति एकवचनप्रयोगात् प्रकृतानुपयोगाच्च। जीवभेदः प्रत्युत भक्तिसाधकः न तु बाधकः। सोऽपि बहुधा निराकृतो निराकरिष्यते च। अन्ये पुनः सांख्यैकदेशिनो योगिनश्च **विपणं** कर्मफलं नित्यं मन्यन्ते 'योगेन साधितो योऽर्थः स नित्यो हि निगद्यते। वैदिकेनाप्यक्षय्यात्मा लोकः स्यान्नित्यकर्मणा' तस्मिन्नपि पक्षे नेश्वरप्रयोजनम्। स्वसाध्येनैव कार्यसिद्धेः तदपि निराकर्तव्यम्। आरोपैरेव प्रशंसावाचकशब्दानां सत्यत्वारोपकबुद्ध्यैव तत्संभवात्। 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमप्रशंसावाक्यम्। 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्' इति तु सुकृतप्रशंसा। तस्माद्भ्रमसिद्धान्ता एत इति नैतद्वाक्यानुरोधेन पूर्वोक्तसिद्धान्ते दूषणमाशङ्कनीयमिति भावः। ननु भक्तिमार्गोऽपि त्वदुक्तन्यायेन न संगच्छते विष्णुर्हि सेव्यः शिवो ब्रह्मा वा एते गुणाभिमानिनः प्रतिनियतकार्यकर्तारः स्वस्वाधीनमेव स्वभक्ताय कार्यं कुर्वन्ति। **अतस्त्रिगुणमयोऽयं** पुरुषः नारायणो ब्रह्माण्डाभिमानी गुणैः कृत्वा सत्त्वरजस्तमोभिः भिन्नः सन्नुपाधिभेदेन जीवभेदेन वा स्थित्यादिकं करोतीति अल्पदातृत्वात् किं भक्तिमार्गेणापि गुणमयत्वाच्च सोऽपि तिरोहितानन्द इति राजसेवकवदन्योन्योपधावनमपेक्षते। दृश्यते च तथा पुराणे लोके चेति यत्स्मार्तानां मतं तदपि निराकर्तव्यम्। अन्यथा पूर्वोक्तमार्गो न सिद्ध्येदिति **त्रिगुणमयः पुमानिति**। यो भजनीयभेदः सोऽपि **यदबोधकृतः** भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते यतः। स प्रसिद्ध्या आर्ताः स्मार्तशब्दवाच्याः। ते

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

न पश्यन्तीति अतः कर्मण्येवेश्वरत्वमारोपयन्तीत्यर्थः। भिन्नेश्वरपक्षं साधयन्ति **अन्याधीने** इति। आत्मनां जीवानामित्यनेनोक्तं प्रथमपक्षं निराकुर्वन्ति **जीवानां त्विति**। **सोपीति** द्वैतपक्षोपीत्यर्थः। **उपाधिभेदेनेति** विष्णुः स्थितिं, रुद्रः संहारं, ब्रह्मा सृष्टिं करोतीत्यर्थः। **जीवभेदेनेति** सात्त्विकानां स्थित्यादिकं विष्णुस्तामसानां रुद्रो राजसानां ब्रह्मा करोतीत्यर्थः। **मूलभूतस्येति** कर्तरि षष्ठीयम्।

यमाचक्षते सा त्वेका भगवद्विभूतिः । न तु तावन्मात्रो भगवान् भक्तिमार्गप्रतिपाद्यः किंतु पुरुषोत्तम इति बहुधा निरूपितम् । ननु पुरुषोत्तमत्वपक्षेऽपि यद्यज्ञानं स्यात् मूलभूतस्य तदा स दोषस्तदवस्थः । अत एव केचिन्मूलभूतमेव ब्रह्म अज्ञानाश्रयो विषयश्चेत्याहुः ।

'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः' इति ।

अयमपि पक्षो निराकर्तव्यः । अन्यथा भक्तिमार्गः परमार्थपर्यवसायी न स्यादतो निषेधति **त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरस** इति । **त्वयि** पुरुषोत्तमे **स** अबोधः कथमपि न प्रवर्तते । तत्र हेतुद्वयम्, **ततः परत्रे**ति **अवबोधरस** इति च । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' इति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति 'स्वप्रकाशश्चिदात्मा'इत्यादिश्रुतिसहस्रैः अज्ञानसंबन्धो निराक्रियते । ज्ञानस्यापि यो रसः परमानुभवरूपः स एव आत्मा स्वरूपं यस्येति । अतो मतान्तराणां भ्रान्तिमूलत्वात् निर्दुष्टत्वाच्च भगवन्मार्गस्य भगवान् सेव्य इति सिद्धम् ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधात् कृष्णाख्यं परं ब्रह्म त्यजेद्बुधः ॥ १२ ॥ २५ ॥

एवं सिद्धान्तान्तराणि परिहृत्य भक्तिमार्गे स्थापितेऽपि जगत्कर्तृत्वसर्वाश्रयत्वादिधर्माणां माहात्म्यार्थमङ्गीकरणे तद्गतो दोषः प्रसज्येत । तत्र परःसहस्रं दूषणानां संभवेऽपि दूषणद्वयं मुख्यं जगदाश्रयत्वेन जगत्संबन्धिदोषसमूहः उपादानत्वाच्च भगवत्येव भवति, जीवस्य च भगवत्त्वे कामक्रोधादिसर्वे दोषाः भगवति भवन्ति । एतदुभयपरिहारार्थमाह **सदिव मन** इति ।

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ।
न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् ॥ २६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सदिवेत्यस्याभासे **जगदाश्रयत्वेने**ति सर्वाश्रयत्वे शरीरोपादानत्वं च सिद्धम् । तत्र शरीरोपादानत्वे इदं दूषणमुक्तम् । जीवोपादानत्वे दूषणमाहुः **जीवस्य चे**ति । व्याख्याने असतोऽविद्यमानस्य भावकमतोऽसदित्यर्थः । मनुष्यपर्यन्तभावने तथा, देवादिभावने तु तेषां सर्वत्र संनिधानसामर्थ्येन भावनायां विद्यमानत्वात् नाविद्यमानभावकत्वेनासत्त्वमिति वक्ष्यन्ति । कदाचिद्विद्यमानमपि भावयतीति सत्त्वमप्यागन्तुकत्वेनोक्तम्, कदाचिद् देवादयोपि संनिहिता न भवन्तीति तदाऽसत्त्वमित्याशयेन तदा कचिदसदिवेति वक्ष्यन्ति ।

आदौ जीवभावे यानि दूषणानि तानि परिह्रियन्ते । मनस एव ते दोषाः न तु जीवस्य तत्रासदेव विशेषतो निरूपयितुं न शक्यत इति । 'नासदासीन्नो सदासीत्' इति मन(स)स्तादृशं रूपं सदसदात्मकमिति । तत्रापि तस्यासत्त्वं सहजम् । सत्त्वं तु आगन्तुकमिति श्रुत्यादिना ज्ञायत इति **सदिवे**त्युपमया निरूपितम् । तस्योभयात्मकत्वे हेतुमाह **त्रिवृदि**ति गुणत्रयवेष्टितम् । तत्र सत्त्वांशे सत्त्वं संभवति, अंशद्वये त्वसत्त्वमिति । एतादृशस्य प्रकारः न जीवसंबन्धात् किंतु **त्वय्येव विभाति** । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्' इति श्रुतिः मनसो माहात्म्यमाह । नह्येतन्माहात्म्यं जीवाश्रयत्वे घटते । नन्वस्तु भगवदाश्रयत्वेनैव तस्य माहात्म्यं तथापि तद्दोषसंबन्धः स्यादेवेति चेत् तत्राह **आमनुजा**दिति । मनुष्यपर्यन्तमेव परिभ्रमणे तस्य मनसः स स्वभावः तृणस्तम्बमारभ्य महत्तत्त्वपर्यन्तं जीवगणाः । तत्र मनुष्यो मध्यस्थः । मनश्च सर्वेषामर्थे भगवता नियुक्तं सर्वत्र परिभ्रमति । यथा तस्य परिभ्रमणं संभवति तथांशभेदाः सामर्थ्यं वा कल्पनीयम् । उत्पत्तौ तस्यैकत्वप्रतिपादनात् । अतो मनुष्यपर्यन्तमेव यावत् परिभ्रमति तावद् असत् सदिव प्रतिभाति । अग्रे तु सदिव क्वचिदसदिव प्रतिभाति । तस्मात्कामादिदोषाणां मनोमूलत्वात् मनसश्च तत्स्वाभाविकं न भवतीति न तद्दोषेण भगवति दोषः । द्वितीयं परिहरति **सदभिमृशन्ती**ति । **अभिमर्शो** ज्ञानम् । आत्मविदोऽत्यन्तं प्रमाणभूताः । इदमशेषं जगत् सर्वं नानाप्रकारेण भ्रान्तदृष्ट्या भासमानमपि आत्मतयैव सदेवेत्यभिमृशन्ति सर्वं ब्रह्मेत्येव जानन्ति । मनसोऽप्यत्र दोषः परिहृतः । यथेन्द्रजालिकस्य अन्यथाप्रदर्शनसामर्थ्यं गुणः न तु दोषो भवति तथा मनसोऽपि कामादिभासनं गुण एव कौतुकार्थत्वात् । वस्तुतस्तु ब्रह्मैव । **आत्मविद** इति वचनात् तेषां ज्ञानमात्मनि पर्यवसितम् । अत आत्मा परमार्थसत्यः स एव यदि सर्वं कथमसत्यता ,आशङ्क्येतेत्यर्थः । तथापि युक्तिर्वक्तव्येति चेत् तत्राह **न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतये**ति । **कनकस्य विकृतिं** कुण्डलादिकं कनकार्थिनो वणिजः किं **त्यजन्ति** अपि तु गृह्णन्त्येव । तत्रापि हेतु**स्तदात्मतये**ति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

असत्त्वं सहजमिति असद्भावकत्वादित्यर्थः । **तृणस्तम्ब**मिति देहजीवाभेदविवक्षया तृणादयोपि जीवाः परं स्थावराः महत्तत्त्वमपि 'चित्तेन हृदयं चैत्यः' इत्युक्तजीवप्रवेशाज्जीव एवेत्यर्थः । **एकत्वप्रतिपादना**दिति मनो दूरदेशे गच्छति तदा तदंशास्तावत्पर्यन्तं गच्छन्तीति वक्तव्यम् । मनसोणुत्वात्तावतोंऽशाः कथमिति चेत्तादृशं सामर्थ्यं कल्पनीयं न तु तद्देशपर्यन्तं पूरितानि यावन्ति भवन्ति तावन्ति मनांसि कल्पनीयानीत्यर्थः । **अग्रे त्वि**ति मनुष्यादग्रे यदा देवादीन् भावयति तदेत्यर्थः । **मनसश्च त**दिति कामादिदोषवत्त्वमित्यर्थः । **प्रमाणभूता** इति प्रमातार इत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धे 'अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठी'

कनकात्मतया । ननु कनकमुपादानमिति मध्ये द्रव्यान्तरापूरिते विकृते कनकतया ग्रहणं युक्तम् । जगत्तु जडोपादानकं जीवसामग्र्या पूरितं कथं भगवानिति चेत् तत्राह **स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमिति** । स्वेनैव कृतं आत्मोपादानकं 'स आत्मान१ स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः । स्वेनैव चानुप्रविष्टं 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति । अतो जगत्तत्र स्थिता च सामग्री भगवानिति । **इदं सर्वमात्मतयैवावसितम्** । ततः सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् कस्य दोषः कुत्र भवेत् मतान्तर एव दोषाणां दोषत्वं ब्रह्मवादे तु ब्रह्मत्वमेवेति सर्वमविरुद्धम् ।

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानसाः ।
जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं हरौ ॥ १२ ॥ २६ ॥

एवं भगवति दोषान् परिहृत्य भक्तिमार्गे भगवान्निर्दुष्टो निरूपितः । इदानीं फलतो दोषं परिहरन्त्यः भक्तानां दोषं निराकुर्वन्ति **तव परि ये चरन्तीति** ।

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ २७ ॥

ये त्वां **परिचरन्ति उत त** एव निर्ऋतेर्मृत्योः **शिरः पदा आक्रमन्ति** । तत्रापि नाज्ञानात् किंतु ज्ञात्वैवा**विगणय्य** । अनेन भगवतो दानं तिष्ठतु सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीत्युक्तम् । सर्वस्यापि द्वयमभीष्टं दुःखहानिः सुखावाप्तिश्चेति । तत्र सुखं भगवतैव सिद्ध्यति नान्यथेति निरूपितम् । दुःखहानिरपि भगवत्सेवयैव नान्यथेति निरूप्यते । दुःखानामवधिर्मृत्युः स कर्मानुसारेण प्राणिभ्यो दुःखं प्रयच्छति । सर्वकर्मापेक्षयापि दुःखदातुरवज्ञा महांश्चातिक्रमः शिरोमर्दनरूपः यद्वेच दुःखं प्रयच्छति । तदपि चेत्तेषां भगवद्भजनसाधनं ततः कुतस्तेषां दुःखम् । स्पष्टमेव मृत्योर्मूर्ध्नि पददानं ध्रुवे निरूपितम् । ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते सेवार्थं वैकुण्ठेऽप्यपेक्ष्यन्त इति देहान्तरादिनिर्माणे कदाचित्संस्कारनाशो विलम्बश्च भवेदिति तदेव शरीरं गृहीत्वा ते सेवार्थं द्रुतं गच्छन्ति तदा मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन मृत्युश्चेदायाति तदा तं दृष्ट्वा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति श्लोके प्रमाणशब्दः प्रमातृवाचको निरूपितः । जगच्चेति शरीरं तु जडोपादानकम्, जडः समष्टिरूपो विराड्देहः उपादानं यस्येत्यर्थः । आत्मोपादानकमिति मह्माण्डमपि भगवद्रूपमेवेति भावः ।

तव परीत्यस्याभासे फलत इति । अन्येषामपि मृत्य्वतिक्रमणफलसाधकः स्वयं निर्दुष्ट एवेत्यर्थः । दोषं निराकुर्वन्ति दुःखाभावं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अनेनेति स्वत एवाक्रमणकथनेनेत्यर्थः । निरूपितमिति 'इति नृगतिम्' इत्यादिनेति शेषः । अयञ्चेति दुःखप्राप्तौ महान् हेतुरिति शेषः । ध्रुवे साक्षान्मूर्ध्नि पददानमाधिदैविकम्यवस्योक्ता । आधि-

अभीता एव तस्यावगणनां कृत्वा आरोहे निःश्रेणिकामिव तच्छिरस आक्रमणं कुर्वन्ति। मृत्योः शिरो महासाहसानि तेषां करणं पदा शिरसोधिरोहणम्। आधिभौतिकव्यवस्थैषा। आध्यात्मिके तु देहदैहिकवैदिकादिधर्मान् सर्वानुलङ्घ्य विरुद्धानपि कृत्वा भगवत्सेवां कुर्वन्तीत्यर्थः। सेवायां विशेषमाह **अखिलसत्त्वनिकेततयेति**। बहिर्मुखानां सेवा निवारिता। अखिलसत्त्वेषु निकेतः स्थानं यस्य, सर्वत्र भगवानस्तीति ज्ञात्वा सर्वाविरोधेन ये परिचरन्तीत्यर्थः। 'सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ' इति वाक्यात् तथा दर्शनमपि तोषहेतुर्भवति अन्यथा दोषश्रवणाच्च 'कुरुतेर्चाविडम्बनम्' 'भस्मन्येव जुहोति सः' इत्यादिवत्। **तवेति** षष्ठ्या त्वत्संबन्धिनं पदार्थं यं कंचन परिचरन्ति परं सर्वात्मभावोऽपेक्ष्यते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति भेददर्शन एव मृत्युपराक्रमश्रवणात्। ननु सर्वातिक्रमे कथं दोषो न स्यात्। तेषां वा क्रोधो धर्मरक्षकाणां तत्राहुः **परिवयस इति**। **तान्** प्रसिद्धानपि **विबुधान् पशून् इव परिवयसे** बध्नासि। यत्र स्वस्वामी मृत्योरपि श्रेष्ठान् देवान् बध्नाति। तत्र तत्सेवकानां मृत्योरवगणनायां का शङ्केत्यर्थः। किंच। **गिरा** भगवान् बध्नाति साक्षात्तु बन्धनं तत्सेवका एव कुर्वन्ति, यथा राजाज्ञया राजसेवकाः। अतस्तेषां तदतिक्रमः अभ्यासप्राप्त इति न शङ्कामुत्पादयति। **पशूनिवेति** यथा पशवः शकटादिषु योजनार्थं निरूप्यन्ते तत्र सेवका एव निरूपकाः। तान् भगवत्सेवायां योजयन्ति। अतः सेवां प्राप्य कृतार्था एव ते भविष्यन्तीति न तेषां कोऽपि मनःक्लेशः। अतः सेवकानां देवापेक्षयाप्युत्कर्षो निरूपितः। ननु तथापि सेवकानाममर्यादत्वान् निन्दितत्वमशुद्धत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह **त्वयि कृतसौहृदा इति**। त्वय्येव **कृतसौहृदाः जगत्पुनन्ति** नतु तपस्विनोऽन्ये वा धार्मिकाः यतस्त्वयि **विमुखाः**। अयमर्थः। शुद्धिर्द्विविधा। दोषनिर्हरणात्मिका गुणाधानकर्त्री च। तत्र गुणानामुत्कर्षः भगवत्सेवावधिः 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः' इत्यत्र निरूपितम्। दोषाणामवधिर्भगवदवज्ञा।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

भौतिकव्यवस्थायां शिरःपदार्थमाहुः **महासाहसानीति**। महासाहसानि कर्माणि मृत्योः शिरस्तादृशकर्मकरणं तदधिरोहणं तथा च महासाहसानि कर्माणि कुर्वन्ति तथापि तेषां समीचीनमेव भवतीत्यर्थः। आध्यात्मिकव्यवस्थायां दैहिकेत्यादि[1]। विरुद्धकर्माणि मृत्योः शिरः तादृशकर्मकरणं तदधिरोहणमित्यर्थः। **परिचरन्तीति** बहुवचनेन त्रयोपि भक्ता उक्ता इति त्रयाणां व्यवस्थोक्तेति भावः। **सर्वातिक्रम** इति त्रिविधस्यापि मृत्योः शिरसोतिक्रमे इत्यर्थः। **तानिति** त्रिविधानपि मृत्यूनित्यर्थः। महासाहसं च कर्म विरुद्धं च कर्म भगवत्सेवार्थं कुर्वन्तीति भावः।

---

१. देहेन चरन्तीति दैहिकाः प्राणेन्द्रियादयः।

'ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथंचन ।
न पुनस्त्वय्यवज्ञाते कल्पकोटिशतैरपि' इति वाक्यात् ।

ततश्च ये गुणवन्तो भवन्ति तैरेव गुणलेशैः निवर्तितदोषाभासाश्च त एवान्येषां दोषान् दूरीकृत्य गुणाधाने समर्था भवन्ति । न तु ये दोषपूर्णाः तदंशैरेव निवर्तितसर्वगुणाः ते शुद्धिं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । खल्विति प्रमाणम् ।

सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।
अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥ १४ ॥ २७ ॥

एवं भजनीयदोषान् भक्तदोषान् परिहृत्य भजने स्थिरीकृतेऽपि प्रातीतिकदोषैरभजनमाशङ्क्य निराकरोति **त्वमकरण** इति ।

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-
स्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २८ ॥

ननु भगवानवतारे इन्द्रियवान् प्रतीयते तानि चेन्द्रियाणि नान्यार्थकृतानि भवन्ति तथा सत्यधर्मत्वं तत्कार्यबाधश्च स्यात् । नापि मुक्तानां जीवानां न्यायसिद्धान्त इव तानि स्वीकर्तुं शक्यानि 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादिश्रुतिभिर्लयश्रवणात् 'वागग्निरभवत्' इति आधिदैविकभावाच्च तस्मादवैदिकैरेव तादृशः सिद्धान्तः श्रोतुं शक्यः । अत ईश्वरस्येन्द्रियाणि तन्नियतानि नित्यानि । जीवानामदृष्टैर्वा कृतानि सर्वथा तानीन्द्रियाणि भगवदीयानि भगवदर्थमेव कृतानि प्रतिनियतानीति मन्तव्यम् । ततस्तैः सह स्वाभाविको वा, आध्यासिको वा संबन्धो वक्तव्यः । ततस्तद्द्वारा दोषसंभव इति चेत् तत्राह **त्वमकरण** इति । तव **करणानी**न्द्रियाणि कथमपि न सन्तीत्यर्थः । ननु तथा सति कथमिन्द्रियकार्याणीति चेत् तत्राह **स्वराडि**ति स्वेनैव राजते । सर्वसमर्थं स्वरूपमेव तस्य, अन्यथेन्द्रियाणां तत्सामर्थ्यं कुत आगच्छेत् । मूलभूतेन्द्रियकल्पनायां स्वद्वैतविरोधः । किंच । **अखिलकारकशक्तिधरस्त्वम्** । सर्वेषां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वमकरण इत्यत्र **नान्यार्थ**मिति । जीवादृष्टजनितत्वाज्जीवफलसंपादनार्थं नेत्यर्थः । **तत्कार्ये**ति इन्द्रियाणां कार्यं स्वाधारे ज्ञानक्रियाजननं न त्वन्यत्र तस्य कार्यस्य बाधः स्यादित्यर्थः । **नापी**ति मुक्तानां जीवानामिन्द्रियाणि भगवति प्रतीयन्ते इत्यपि नेत्यर्थः । निषेधे दृष्टान्तः **न्याये**ति । तेषामपि मते मुक्ताविन्द्रियाणां ध्वंस इत्यर्थः । **वाङ्मनसी**ति तेषां तु इन्द्रियाणां लयो वर्तते न तु स्थितिरत इन्द्रियसत्त्वे विषयभोगः स्यादेव तथासति दोषसंबन्ध इति भावः । **नियतानी**ति स्वस्वकार्यकर्तॄणीत्यर्थः । **मूलभूतेन्द्रिये**ति इन्द्रियाणि मूलभूतानि स्वत एव समर्थानि न तु स्वरूपसापेक्षाणीत्यर्थः ।

कारकाणां षण्णामप्याधारादिशक्तयः तेषां शब्दाश्रयत्वादनित्यत्वात् जातिवन्नियतशक्तिमत्त्वे कार्यान्तरानुदयात् सर्वशक्तिमत्त्वे एकेनैव सर्वकार्यसंभवात् शुद्धब्रह्मत्वापत्तेः अनेककृतिवैयर्थ्याच्च सर्वाः शक्तीः कारकाणां भगवानेव सर्वदा बिभर्ति । तत्तदवसरे तां तां तत्र स्थापयतीति च मन्तव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽन्यथानुपपत्तिरूपं हेतुमाह **तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषा** इति । यदि अनिमिषाणां स्वतः शक्तिः स्यात् स्वाधीना वा । तदा भगवते बलिं दत्त्वा तच्छेषं स्वयं न गृह्णीयुः । सृष्टौ तथा प्रार्थना च श्रूयते । 'यावद्बलिं तेऽज हराम काले' इति वाक्ये । किंच । **अजया** व्याप्तास्ते प्रकृत्या वशीकृताः कथं स्वतन्त्रा भवेयुः । लोके हि अजारक्षका अपि स्वामिने सेवां कुर्वन्ति । अजामात्रपरिग्रहा वा एते अल्पपाः । यत्रेन्द्रियस्वामिनामप्येषा गतिः तत्रेन्द्रियशक्तयः कथमिन्द्रियेषु स्थास्यन्तीत्यर्थः । एतदल्पानां कृत्यमित्याशङ्क्य विश्वसृजां महतामप्येतदिति ज्ञापयितुं अल्पान्तररूपं दृष्टान्तमाहुः **वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति** । नव वर्षाणि जम्बूद्वीपे तथान्येषु सप्त सप्त वर्षाणि । तत्र एकैकोऽधिपतिर्भवति । ते सार्वभौमस्य सेवां कुर्वन्ति स्वनिर्वाहार्थम्, तथैकैकेन्द्रियस्वामिनः सर्वसंघाताधिपतेः सेवां कुर्वन्ति । नाप्येते अप्रयोजकाः किंतु **विश्वसृजः** । किंच । वर्षाधिपतयः कदाचित्स्वतन्त्रा अपि भवन्ति । एते तु केवलं त्वदधीना एवेत्याहुः **विदधति यत्र ये त्वधिकृता इति** । सुतरां भगवतः सकाशाद्भीताः सन्तः तथा तथा कुर्वन्ति । अन्यथा अनभिप्रेते न प्रवर्तेरन् ।

'दुर्गन्धे दुष्टशब्दे च विरसे च भयानके ।
खरस्पर्शे दुःखपुञ्जे वर्तन्ते खानि यद्भयात्' ।
सुतरां मलोत्सर्गादौ लोकनिन्दिते अधिकारं न गृह्णीयुः ।

सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोऽधिराट् ।
सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥ १९ ॥ २८ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं स्वराट्त्वेन स्वरूपस्यैवेन्द्रियकार्यकर्तृत्वमुक्तम् । कैमुत्येनाप्याहुः **किंचेति** कारककार्यमपि स्वयं करोति तत्रेन्द्रियकार्यकरणे कः संशय इति भावः । **आधारादीति** भावेत्र घञ् आधारादिकारकाणां स्वस्मिन् धारणादिशक्तय इत्यर्थः । **तेषामिति** करणत्वादयः शब्दनिष्ठाः शब्दस्तु न क्रियाकारी अतस्त्वमेव तथेत्यर्थः । अर्थाश्रयत्वमाशङ्क्योभयसाधारणं दूषणमाहुः **अनित्यत्वादिति** एकत्र कर्मणोऽन्यत्र कर्मत्वादित्यर्थः । **नियतेति** यथा जातिर्नियता तथाधारादिशक्तयोपि तत्र तत्र नियता इत्यर्थः । **एकेनैवेति** सर्वेषां सर्वशक्तिमत्त्वे गौरवमत एकस्यैव तावच्छक्तिमत्त्वं बोध्यम् । तदा तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । **अस्मिन्नर्थ** इति स्वरूपस्यैव सर्वशक्तिरूपेर्थे इत्यर्थः । **विश्वसृजामिति विश्वसृज** इतिपदेन विश्वसृजां कृत्यमुक्तं तदल्पानां तेषां भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामप्येतत्कृत्यमिति ज्ञापनार्थमल्पेभ्यो यदन्तरं भेदस्तन्निरूपकं दृष्टान्तमाहुरित्यर्थः । **कारिकायां सर्वानन्दमय** इति सर्वत्र सर्वांशे सचितोर्विद्यमानत्वेप्यानन्दः प्रचुर इत्यर्थः ।

एवं धर्मधर्मिप्रकारेण भजनार्थं दोषाभावमुक्त्वा कार्यद्वारा प्राप्तं दोषं निराकुर्वन्ति **स्थिरचरजातयः स्युरिति ।**

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदश्च तव शून्यतुलां दधतः ॥ २९ ॥

ननु यदि भगवान् पूर्णानन्दः सर्वदोषविवर्जितस्तर्हि किमर्थं तदंशाः नानाविधां योनिं प्राप्नुवन्ति । अतो ज्ञायते भगवानेव तानुत्पादयति स्वहितार्थम् । अन्यथा तेषामुत्पत्तिर्न घटेतेति चेत् तत्रोच्यते । **यदि** तव **विहरः** विहारः स्वानन्देन क्रीडा, यथा राज्ञः स्वगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोद्रेकात् बहिर्गमनेच्छा भवति तथा भगवतोऽपि कदाचिद्विहारः । तदा **स्थिरचरजातयः** स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः । नहि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किंचित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थम् । तथा भगवानपि केवल एव विहरति । ततश्चेच्छायामुद्गतायां स काल इति तेन प्रकृत्यादिशक्तयः प्रेरिता भवन्ति । यथा राजनि निर्गते सेवका अप्रेरिता अपि कार्येषु प्रवर्तन्ते तथा कालो गुणक्षोभं कृतवान् । तथा प्रबलाग्नौ उद्गते विस्फुलिङ्गा इव जीवा अपि निःसरन्ति । ततः कालेन क्षुब्धा गुणाः साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयन्ति । ततस्ते जीवाः भगवतः सकाशान्निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र कंचित्कामवशात् निमित्तं, कर्म, अज्ञानं वा समाश्रित्य नानाविधयोनीः प्राप्नुवन्ति । यथा विस्फुलिङ्गा अग्नेर्निर्गताः वायुमालिङ्ग्य तेन यतःकुतश्चिन्नीयमानाः तृणादिषु पतिता उद्भवं प्राप्नुवन्ति । जले पतिताः निर्वीर्या भवन्ति । भूमौ पतिताः मध्यभावेन तिष्ठन्ति । नत्वत्र मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं कचियोजयति । तथेदमिति निरूपयन्ति **अजया** प्रकृत्या उत्थिताः सन्तः तयैवोत्थितं कर्मापि निमित्तं युञ्जत इति । विहार एव तत्र निमित्तम् । केवलक्रियाशक्तेर्निमित्तत्वमाशङ्क्य ज्ञानशक्तिमप्याहुः **उदीक्षयेति** । यदा उद्गता ईक्षा भवति तया सहितश्च विहारः ज्ञानपूर्विका क्रीडेत्यर्थः । ननु विहारोऽप्यजया भवतु तथासति प्रकारान्तरेणापि दोषः स्यादत आह **परस्येति** । अजायाः परो नियामकः । ननु भार्ययैव तया मोहोऽस्तु आसक्तिर्वा तस्याम् । हे **ततो विमुक्तेति** । तया सह संबन्ध एव नास्ति । यतः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थिरचरेत्यत्र अत इति तादृशस्यांशानां स्वतो योनिप्राप्तेः प्रयोजनाभावादसंभवतोऽतो **भगवानेव** स्वक्रीडार्थं **तानुत्पादयति** तथा च वैषम्यनैर्घृण्ये इति भावः । **अज्ञानं** **चेति** निर्गमनानन्तरं धर्मरूपचित्तिरोभावादज्ञानाश्रयणमित्यर्थः । **कर्मापीति** अपिशब्देनाज्ञानम् । **तया सहितश्चेति** चकारात्तया जनितश्च ।

सा किंचिदपि कार्यं कुर्यात् । यथा राज्ञः प्रेरिका क्षुद्रा दास्यो न भवन्ति क्वापि विहारे । ननु मा भवतु प्रकृतिगुणाः कालो वा अन्या एवान्तरङ्गाः शक्तयस्तत्प्रेरिका भवन्तु ताभिरेव दोषसंबन्धः स्यादत आह **न हि परमस्येति** । **परमस्या**तिपरस्य अक्षरादप्यग्रे स्थितस्य लोकवार्तानभिज्ञस्य **कश्चिदपि** पदार्थः **अपरः** हीनः **पर** उत्कृष्टो वा **न भवेत्** विहारार्थमेव राजदृष्टान्तः न तु प्रेरणार्थः तं प्रेरयति कश्चित् यस्य प्रेर्यो विषयो भवति यथान्तःकरणं चक्षुःश्रोत्रे बोधनार्थं ततोश्वशस्त्रादिक्रियार्थं, तत्रान्तरङ्गः सामग्रीसंपादकः प्रेरको वा भवति । यस्तु केवल एवानन्दः सर्वसंबन्धरहितो भवति तं कथं कश्चित्प्रेरको भवेत् । तत्र भगवतः सामग्र्यभावमाह, सामग्री पञ्चविधा स्वरूपं, स्थानं, विशेषाकृतिः, उत्कर्षापकर्षभावापन्नाः पदार्थाश्च ते केऽपि भगवति न सन्ति यतः सर्वेभ्यः परम उत्कर्षापकर्षभावरहितः सर्वविलक्षणः । अत एव तस्य कोऽपि नावरः परोपि न । नकारद्वयं पृथगेव निर्दिशति । सर्वनिषेधानां स्वतःसिद्ध्यर्थं **अपदश्च** स्थानरहितोऽपि भवति । चकारात्तत्सामग्रीरहितश्च । ननु पदार्थः सर्वोऽपि साधारो भवतीति कथमयं निराधार इति चेत् तत्र दृष्टान्तमाह **वियत इवेति** । आकाशसदृशस्य कयापि क्रियया अव्याप्तस्य, अनेन सर्वविशेषरहित उक्तः । स्वरूपमपि न कस्यचित्प्रत्यक्षमित्याह **शून्यतुलां दधत** इति । शून्यवादव्युदासाय तुलापदम् । एतदेवाहुः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'अरूपमस्पर्शम्'इत्यादिश्रुतयः । केवलम् 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' अत एतादृशं को वा जानीयाद् यतः प्रेरयेत् ।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

लोकवार्तानभिज्ञस्येति । जगत्कर्तृत्वेप्येकं भगवद्रूपं न तु तावानेव भगवानिति भावः । **न भवेदिति** हीन उत्कृष्टो वा प्रेरकः स्यात् भगवतस्तदभावात्को वा प्रेरको भवेदित्यर्थः । नहि सार्वभौमापेक्षया क्षुद्रतमस्य हीनत्वमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । **तं प्रेरयतीति** भोग्यविषयो यस्य प्रेर्यो भोगार्थमुपगमनीयो भवति तं कश्चित्प्रेरयतीत्यर्थः । **यथेति** यथा राजा विषयस्य बोधनार्थं दर्शनश्रवणरूपज्ञानार्थ**मन्तःकरणं** चक्षुःश्रोत्रे प्रेरयति संपादयति समीचीनविषयं द्रष्टुं श्रोतुं बोद्धुक्तो भवतीति यावत्, तादृशे राज्यन्तरङ्गसेवको वाटिकागानादिरूपसामग्रीसंपादको भवति ततोश्वारोहणशस्त्रग्रहणादिक्रियार्थ**मन्तःकरणं प्रेरयति** संपादयति । तत्क्रियार्थमुद्युक्तो भवतीति यावत् तादृशो**न्तरङ्गो** अश्वशस्त्रादिरूप**सामग्रीसंपादको** भवति सामग्री सिद्धा चेत्**प्रेरको वा भवति** भगवतस्तु विषयो भोग्यो न भवतीति न काप्यन्तरङ्गा शक्तिस्तस्य विहारे प्रेरिकेत्यर्थः । **केवल एवेति** इन्द्रियरहित एवेत्यर्थः । **सर्वेति** सर्वविषयसंबन्धरहित इत्यर्थः । **तमिति** प्रतीति शेषः । तं प्रति प्रेरकः कथं भवेदित्यर्थः । **तत्रेति** निमित्तसप्तमी । प्रेरणाभावसाधनार्थमित्यर्थः । **सामग्रीति** प्रेरणहेतुभूतभोगसंपादिका सामग्रीत्यर्थः । **सर्वेति** पञ्चविधसामग्रीतोऽन्येषामपि पदार्थानां निषेधाः स्वतः सिद्धा नकारद्वयेनोक्ता

सर्वभावनिर्विमुक्तः पूर्णः क्रीडार्थमुद्गतः ।
निमित्तं तं समाश्रित्य जायन्ते जीवराशयः ॥ २६ ॥ २९ ॥

एवं जीवानां नानाविधयोनिसंबन्धेन आप्तो दोषः परिहृतः, अधुना प्रसङ्गाद् भगवतो माहात्म्यसिद्ध्यर्थं जीवानां भगवदधीनत्वं स्थापयितुं स्वातन्त्र्यपक्षमनूद्य निराकुर्वन्ति अपरिमिता ध्रुवा इति ।

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवे-
त्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥

जीवानां व्यापकत्वे स्वरूपतो भगवन्नियम्या न भवेयुः । भोगमोक्षदुःखाभावार्थं तदपेक्षा व्यापकत्वे न भविष्यतीति अग्रे वक्तव्यम् । अतो यदि श्रौत एव न्यायः विस्फुलिङ्गरूपः अङ्गीक्रियते तदैव नियम्यनियामकभावो भवति न स्मार्तपक्षे व्यापकत्वे, तदर्थं व्यापकता निराक्रियते । केचन नैयायिकादयः जीवं व्यापकं मन्यन्ते । तेषामयमभिप्रायः, नित्यः अणुर्वा व्यापको वा भवति । नावान्तरपरिमाणवान् अवान्तरपरिमाणमनित्यत्वेन व्याप्तम् । अणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरव्यापिचैतन्यतयोपलम्भो न स्यात् । किंच । देशान्तरे यद्द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् । अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्तत इत्यात्मनो व्यापकत्वसिद्धिः । तेन आत्मानो देशपरिच्छेदरहिताः । ध्रुवा इति कालपरिच्छेदरहिताः । यद्यात्मा अनित्यः स्यात् । अनिर्मोक्षः स्यात् । व्यापकस्य चानित्यत्वमसिद्धम् । किंच । सर्वगतास्ते सर्वत्र तेषां सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो वक्तव्यः । अन्यथा तेषां भोगसाधनाय तानि द्रव्याणि न भवेयुः । न ह्यनादिसंसारे कश्चित्पदार्थः कस्यचिन्न भवतीति

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । अनेनेति दृष्टान्तेन निराधारत्वमुपपादितं पञ्चसामग्र्युक्तविशेषाकृतिनिषेधश्च कृत इत्यर्थः । केवलमिति अस्तित्वमेव मन्तव्यं न तु स्वरूपं तद्धर्मा वा पराग्भिरिन्द्रियैर्ज्ञातुं शक्या इत्यर्थः । **कारिकायाम्** । **निमित्तं** तमिति क्रीडारूपकालकृतं गुणक्षोभमाश्रित्य **जीवराशयो जायन्ते** विस्फुलिङ्गवदुद्गच्छन्तीत्यर्थः ।

अपरिमिता इत्यस्याभासे प्रसङ्गादिति दोषाभावे निरूपिते माहात्म्यमपि स्मृतं भवतीत्यर्थः । व्यापकस्य चेति परममहत्परिमाणवत इत्यर्थः । किं चेति **अपरिमिता** इति पदे इयत्ता तद्राहित्येन परममहत्परिमाणमुक्तम् । **सर्वगता** इतिपदेन सर्वसंयोग उक्त इति विभेदः । स्वमते व्यापकस्य नित्यस्यापि ब्रह्मणः संयोगः केनापि नास्ति निर्लेपत्वात् असङ्गश्रुतेश्चातः स्वमतवासनया सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो भिन्नतया साधितः । तन्मतरीत्या तु परममहत्परिमाणसाधनेनैव स सिद्धो भवतीति ज्ञेयम् । **न भवेयुरिति** तददृष्टजन्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु यः पदार्थः कस्यापि भोगाय न भवति तस्य किमदृष्टेनोत्पत्तिरित्याशङ्क्य तादृशः पदार्थो नास्तीत्याहुः **नहीति** ।

सिद्धम् । एवमात्मनः परिच्छेदद्वयाभावः सकलमूर्तद्रव्यसंयोगश्च अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति तन्मतमनूद्य परिहरति **तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमः।** अत्र शासनं न कर्मनिमित्तं तत्तु यमादिकार्यं किंतु दासस्वामिवत् नियम्यनियामकभावः । व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः । तथासति नेश्वरश्च सेत्स्यति प्रयोजनाभावात् । सर्वत्रात्मनः कारणत्वेन विद्यमानत्वात् स्वभोगस्तेनैव संपादयितुं शक्यते, अदृष्टनियामकं तु कर्मैव भोगस्त्वदृष्टनियम्यः, कर्म प्रयत्ननियम्यमतो जीवार्थमीश्वरापेक्षाया अभावान्नेश्वरोऽपि सेत्स्यति नियम्यनियामकभावो दूरे । यच्छ्रुतय एवमाहुः नियम्यनियामकभावो न सेत्स्यतीति । तासामयमभिप्रायः भोगनियामकः परमेश्वर एव । अन्यथा भोगनियमो न स्यात् । दृश्यते च भोगनियमः बहुषु विद्यमानेष्वेकस्मिन् शरीरे सर्वेषामेव संबन्धस्य तुल्यत्वात् एकशरीरे आम्रफले भक्षिते कथमेकस्यैव सुखं भवेत् । तददृष्टेन जनितमिति चेत्तस्यैव तददृष्टं नान्यस्येत्यत्र को नियमः । आत्मसंयोगस्य तुल्यत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि तुल्यत्वापत्तिः । नचेश्वरव्यतिरेकेण कश्चिदन्यो नियामकोऽस्ति येन प्रतिनियतभोगदर्शनस्य नियमः सिद्ध्येत् । ईश्वरे तु नियामकेऽङ्गीक्रियमाणे एक एव भुङ्क्तां नान्य इति ईश्वरनियमनात् नियमः संगच्छते । तथा अदृष्टेऽपि । अतोऽवश्यं भोगनियमार्थं ईश्वरो नियामको वक्तव्यः । तच्च व्यापकत्वे न संगच्छते । महत्त्वेन तस्याभिमानात् तुल्यत्वाच्च न भगवन्तं मन्यते । ईश्वरेणैव चेद्भोगः सेत्स्यति प्रतिनियतस्तर्हि व्यापकता न वक्तव्या । अणुपरिमाणस्यापि आदेहव्यापी चैतन्यगुणः संभवति गन्धवत्, आश्रयाविच्छेद एव गन्धस्य युक्तो दृष्टत्वात् यत्र निरन्तरोत्पत्तिर्मृग्यते । अन्यथा आश्रयमपि परित्यज्य पत्रपुष्पादिवदन्यत्र गच्छतीत्येव

श्रीविट्ठलेश्वरचरणकृतटिप्पणी ।

कर्मनिमित्तमिति यादृशं कर्म तादृशं शासनमतः कर्मनिमित्तं यत्र तादृशं शासनं नात्र विवक्षितमित्यर्थः । **तथासती**ति व्यापकत्वे सतीत्यर्थः । ननु तर्हि मूले ईश्वरसिद्ध्यभाव एव दूषणं कुतो नोक्तमित्यत आहुः **यच्छ्रुतय** इति । अणुत्वपक्षः साधनीयो न तु वितण्डा कर्तव्येतीश्वरमङ्गीकृत्य तन्नियम्यत्वेन व्यापकतां दूषयित्वाऽणुत्वं स्थापयन्तीत्यर्थः । **अयमभिप्राय** इति नियामको वक्तव्य इत्यन्तोभिप्राय इत्यर्थः । नन्वणुत्वे सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलम्भः कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयन्ति गन्धवदिति । यत्र देशेऽन्यैर्वादिभिः गन्धस्य दूरदेशगमनाय गन्धवतोवयवानां तावद्देशपर्यन्तमन्तररहितोत्पत्तिर्मृग्यते तत्र देशे गन्धस्य आश्रयविच्छेदमात्रं मन्तव्यमाश्रयावच्छिन्नः सन् तं विहाय दूरदेशपर्यन्तं गन्ध एव गच्छतीत्यर्थः तथा च गुणो गुणिनं विहाय न गच्छतीति नियमे गुण्यवच्छिन्नस्तिष्ठतीत्यर्थो ज्ञेयः । **अन्यथे**ति अवयवोत्पत्तिस्वीकारे यथा वृक्षादुत्पन्नं पत्रपुष्पादिकं स्वाश्रयं वृक्षं **परित्यज्य** ग्रामान्तरं गच्छति तथावयवास्तत्सङ्गेन गन्धोपि वायोर्गन्धवहनस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं स्वाश्रयं विहाय ग्रामान्तरं **गच्छती**ति मन्तव्यं स्यात्तथा च प्रत्यक्षविरोध इति

मन्तव्यं : वायोर्गन्धवाहत्वप्रसिद्धेः । 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति' इति श्रुतेश्च । अवयवगतिकल्पना तु योजनगन्धायां बाधिता ।

याद‍ृशः प्रकटो गन्धः पुष्पाणां सन्निधौ भवेत् ।
एकस्मिन्नपि तत् पुष्पे तथा घ्राणगते न हि ॥

तस्माद्गन्धवच्चैतन्यमपि सर्वदेहव्यापि तिष्ठति लोके च परिच्छिन्न एव नियम्यनियामकभावः । ननु नियामकोपि परिच्छिन्नोऽस्तु को दोष इति चेत् तत्राह हे ध्रुवेति यो निश्चलः स व्यापक एव भवति । प्रकारान्तरेण ध्रुवता तु भूम्यादावपि न दृश्यत इति ईश्वरो व्यापक एव । 'तस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः । 'आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्' इति न्यायाच्च । इतरथा जीवस्य व्यापकत्वे भगवतः अणुत्वे एकदेशस्याप्यन्यथात्वे वा नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । नन्वत्र न काचिद्दृढोपपत्तिः व्यापकत्वमप्यस्तु नियम्यत्वमप्यस्तु को दोषः । अल्पेनापि बालकेन सिंहेन महागजो नियम्यते । सूक्ष्मेणापि राज्ञा सर्वे लोका नियम्यन्ते, सूक्ष्मेणाप्यग्निकणेन सर्वे गृहा दह्यन्ते इति न स्थूलपरिमाणवान् नियामक इति, नापि सूक्ष्मपरिमाणवान् नियम्य इति । अतो व्यर्थ आग्रह इति चेत् तत्राह **अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति** । यद् यन्मयमजनि **तदविमुच्य** तदत्यक्त्वा **नियन्तृ** किं **भवेत्** अपि तु न भवेदेवेत्यर्थः । बाध्यबाधकभावो दाह्यदाहकभावश्चान्यः नियम्यनियामकभावस्त्वन्यः, राज्योत्पन्नाः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । अवयवोत्पत्तिकल्पनाभावे श्रुतेरपि संमतिमाहुः **यथेति** । नन्ववयवानामुत्पत्तिर्मास्तु सिद्धा एवावयवास्तावद् दूरं गच्छन्तामित्याशङ्क्याहुः **अवयवेति** । नहि द्रष्टुमप्यशक्याः सूक्ष्मावयवा योजनपर्यन्तं गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः **याद‍ृश** इति पुष्पाणां बहूनां संनिधिमात्रेण याद‍ृशो गन्धो भवेत् ताद‍ृशो गन्धो घ्राणसंलग्न एकस्मिन्नपि पुष्पे सति न जायते चेत् तदा तदवयवेष्वतिसूक्ष्मेषु गन्धः कुतः स्यादित्यर्थः । **नन्विति** लोकदृष्टान्तेन नियम्यस्य परिच्छिन्नत्वे साधिते लोके नियामकस्यापि परिच्छिन्नत्वदर्शनादियमाशङ्केति ज्ञेयम् । **यो निश्चल** इति भगवान् निश्चलो नियामकः लौकिकराजादिस्त्वध्रुव इति नियामके न तद्दृष्टान्त इति भावः । ननु ध्रुवत्वमपि लौकिकराजवत्कादाचित्कमस्तीत्यत आहुः **प्रकारान्तरेणेति** । कादाचित्की ध्रुवता तु भूम्यादावपि नास्ति भूमिरपि नित्यं ध्रुवा तथा च लोकदृष्टपदार्थस्य नित्यध्रुवत्वं चेद्भगवतस्तु नित्यध्रुवत्वं ततोधिकं व्यापकत्वं च वाच्यमिति भावः । **यद्यन्मयमिति** यद्यन्मयं भवेत्तदत्यक्त्वा नियन्तृ भवेत् तदेव नियन्तृ भवेदित्यर्थः । तथा च भगवन्मयत्वात्

प्रजा राज्यमया भवन्ति । राज्यं च राज्ञोऽङ्गमिति राजमया एव प्रजाः । तथा जीवा अपि भगवन्मयाः व्यापकाश्चेत् कथमपि न तन्मया भवन्ति । नियतान्वये विद्यमानेऽपि अप्रयोजकत्वं वदन् साहसी भवति । तस्मात्तन्मयत्वान्यथानुपपत्त्या न व्यापकत्वं जीवस्येति सिद्धम् । ननु वेदान्तिनोऽपि आत्मैकत्वं वदन्तः नियम्यनियामकभावं नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वत्र तुल्यदर्शनात् । अतो वेदान्ते नियम्यनियामकभावो नास्तीति ये वदन्ति तदनूद्य परिहरन्ति **सममनुजानतां यदमतमिति** । ये सर्वत्र ब्रह्म सममनुजानन्ति ।

'ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके ।
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः' इति ॥

ब्रह्मविदः समदृश इति । तेषामप्येतदननुमतं तेऽपि नियम्यनियामकभावमङ्गीकुर्वन्त्येव । अन्यथा भगवान् मुक्तोपसृप्यो न स्यात् । 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्च । नन्वस्त्वनियम्यता ज्ञानमार्गे को दोष इति चेत् तत्राऽऽह **मतदुष्टतयेति** । मते ब्रह्मवादे अयमर्थो दुष्ट इति । 'एष सर्वेश्वर एष लोकपाल एष भूताधिपतिः' इति । सर्वत्रोपनिषत्सु भगवतो नियामकत्वश्रवणात् । 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिभिः स्पष्टमेव प्रशासनं दृश्यते 'सा च प्रशासनात्' इति न्यायेन च निर्णीतः । तस्माद्भगवतः प्रशासनं सर्ववादिसंमतं तच्च व्यापकत्वे न घटते । अतन्मयत्वप्रसङ्गादिति ।

नियन्ता जीवसंघस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।
जीवा न व्यापकाः क्वापि चिन्मया ज्ञानिनां मताः ॥ १७ ॥ ३० ॥

एवं भक्तिसिद्ध्यर्थं नियम्यनियामकभावो निरूपितः । तत्र हेतुश्च तन्मयत्वमुक्तम् । तेन यन्मयं यत् तत्तस्य नियम्यं भवतीति फलति । एवं सति देहादिसंघाताविष्टे जीवे जडांशस्य प्रकृतिमयत्वाच्चिदंशस्य पुरुषमयत्वाच्च प्रकृतिपुरुषनियम्यतैव युक्ता न पुरुषोत्तमनियम्यतेत्याशङ्क्य परिहरति **न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरिति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवन्नियम्यत्वमुच्यते भगवन्मयत्वं तु व्यापकत्वे न संभवत्यतोऽणव इत्यर्थः । **नियतान्वय** इति नियतमीश्वरेण समन्वयो वर्तते तथापि भोगेऽदृष्टमेव प्रयोजकं न त्वीश्वर इति कथने तु पूर्वोक्तप्रकारेणेश्वर एव न सेत्स्यति अत इदं कथनं वादिनः साहसकार्यमित्यर्थः । **एतदननुमतमिति** एतज्ज्ञापकत्वं ब्रह्मविदामप्यननुमतमसंमतमित्यर्थः । तत्र हेतुः **तेऽपीति** । **निर्णीत** इति । भगवतो नियामकभाव इति शेषः ।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

तदात्मकता तदा घटते यद् यद्रूपेणाविर्भवितुमर्हति । जीवास्तु विस्फुलिङ्गन्यायेन भवन्तीति तदात्मकता युक्ता । संघातस्तु न प्रकृत्यात्मकः नापि पुरुषात्मकः नाप्युभयात्मकः उभयोरप्यजत्वेन कार्यरूपाविर्भावाभावात् । तदाह **न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो**रिति । तर्हि कथं संघातोत्पत्तिरिति चेत् तत्राह **उभययुजा भवन्त्यसुभृत** इति । **उभययुजा** उभययोगेन प्रकृतिपुरुषसंबन्धेना**सुभृतः** संघाता देवतिर्यगादयो **भवन्ति** । ननु यत्केवलाभ्यां न जायते तत्तत्संयोगे सति कथं जायत इति तत्राह **जलबुद्बुदव**दिति । न केवलं जलेन वायुना वा बुद्बुदा जायन्ते उभययोगेन तु जायन्त इति तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन संघाता जायन्त इति न काप्यनुपपत्तिः । किमतो यद्येवम् । एवमेतदित्याह **त्वयि त इम** इति । **असुभृतः इमे** परिदृश्यमानाः सर्वे ततः कारणात्**त्वय्येव** । अयमभिप्रायः, अजयोः संयोगो नेष्यते । उभयोरप्यजत्वेन व्यापकत्वेन च क्रियावत्त्वाभावात् संयोगाभावः । तादृशयोः संयोगः अघटमानः सन् भगवद्रूपो वा भगवता वा सिद्धो भवति । अद्भुतकर्मा भगवानेव

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न घटत इत्यत्र **यद्रूपेणे**ति मृत्स्वरूपेण घट आविर्भवति अतो मृदात्मको घट इत्यर्थः । ब्रह्मवादे ब्रह्मात्मकमेव जगत् प्रकृतिस्तु योनिरूपा निमित्तकारणमिति भावः । **तदात्मकते**ति पुरुषात्मकता युक्ता भवेदपीति शेषः । संघातस्य प्रकृत्युपादानकतानिराकरण इदमपि निराकृतं भविष्यति । **प्रकृत्यात्मक** इति प्रकृत्युपादानक इत्यर्थः । यदि संघातः प्रकृतिरूपेणाविर्भवेत् तदा प्रकृत्यात्मकः स्यात् तथाविर्भावस्तु न संभवति प्रकृतेरजत्वादित्याहुः **कार्यरूपे**ति । ब्रह्मणस्त्वजत्वेपि अचिन्त्यशक्तिमत्त्वेन समाधानं वक्ष्यन्ति । **तर्ही**ति प्रकृतेस्तत्स्वरूपत्वात् सा सृष्टौ प्रकारभूता तथा च तदुपादानकत्वाभावे केन प्रकारेण संघातोत्पत्तिरित्यर्थः । **प्रकृती**ति अनेन प्रकार उक्तः यथा भूमिजलसंयोगेन धान्यमुत्पद्यते परं तत्स्वबीजोपादानकमेव न तु तदन्यतरोपादानकं तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन ब्रह्मोपादानकः संघातो जायते न तु स तदन्यतरोपादानकस्तयोरजत्वादित्युक्तमेव । भूमेर्निर्गतस्य संघातस्य धान्यस्य भौमत्वमिव प्रकृतेर्निर्गतस्य संघातस्य प्राकृतत्वं, प्रकृतिराहित्येन ब्रह्मण एव सकाशान्निर्गतस्याप्राकृतत्वमिति विवेकः । जलबुद्बुददृष्टान्तः संयोगांशे न तु बुद्बुदस्य जलोपादानकत्वांश इति ज्ञेयम् । **किमत** इति प्रकृत्यात्मकतानिराकरणात् किं सिद्धमित्याशङ्क्य भगवदात्मकतासिद्धेस्त्वादित्यर्थः । **त्वय्येवे**ति त्वदुपादानका इत्यर्थः । **भगवद्रूप** इति भगवति रूपं स्वरूपं

भवतीति, अतो भगवदात्मकतैव सर्वेषां संघातानामतो भगवत्येव ते सर्वे पर्यवसिता **भवन्ति** नान्यत्रेति निर्णयः। किंच। **विविधनामगुणैरिति**। एकरूपाश्चेत्संघाताः भवेयुः तदा कथंचित् प्रकृतिपुरुषात्मकतापि कल्प्येत तत्तु नास्ति। किंच विविधानि नामानि रूपाणि गुणाश्च परस्परविलक्षणाः सर्वेषां भवन्ति। अतस्तैर्ज्ञायते भगवत एव भवन्ति। अचिन्त्यशक्तिरनन्तमूर्तिश्च भगवानेवेति। नन्ववीचीनयोरपि प्रकृति-पुरुषयोः कथं नानन्तशक्तितेत्याशङ्क्याह **परम** इति। परम एव ते धर्मा नान्यस्येति सिद्धान्तादित्यर्थः। किंच। त एव तदात्मका भवन्ति ये यत्रैकतामापद्यन्ते यथा सर्वाः **सरितः अर्णवे भवन्ति**। अर्णवादेव मेघद्वारा उत्पद्यन्ते अर्णवे च प्रविशन्ति। ततोऽर्णवस्य जलात्मकस्य नद्योऽपि जलात्मिकास्तदात्मिका भवन्ति। न तु पर्वतात्मिका भूम्यात्मिका वा। अतः सच्चिदात्मका एते सच्चिदात्मके भगवति एव प्रतिष्ठिता भवितुमर्हन्ति नान्यत्रेत्यर्थः। ननु यदि भगवदात्मकं विश्वं भवेत्तर्हि भगवति विश्वं प्रतीयेत। यस्य यस्य भगवत्साक्षात्कारो भवति तस्य तस्यानुभवे विश्वस्फूर्तिः स्यात्। ततश्चानीक्षापि प्रसज्येतेति चेत् तत्राह **मधुनि लिल्युरशेषरसा** इति। यथा अशेषरसाः मधुनि लीना भवन्ति तथापि भिन्नतया न प्रतीयन्ते। अयममुकपुष्पस्य रसोऽयममुकपुष्पस्य रस इति, किंत्वेकतामापन्ना मधुत्वेनैव प्रतीयन्ते तथा भगवत्यपि सर्वे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति न तु भिन्नतया प्रतीयन्त इत्यर्थः।

नामरूपप्रपञ्चं हि देवतिर्यङ्नरात्मकम्।
कृष्णादेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम्॥ १८॥ ३१॥

एवं नियम्यत्वाय भगवदात्मकता प्रत्येकसमुदायाभ्यां जीवसंघातयोर्निरूपिता। तेनावश्यं भजनीयत्वं निरूपितम्। एवं भजनीयत्वे ज्ञातेऽपि भजनार्थं प्रवृत्तावपि मत्त्युन्मुखान् कालश्चेद्भक्षयेत् तदा भजनं कथं सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकर्तुमाह **नृपु तव माययेति**।

नृपु तव मायया श्रममभीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम्।
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम्॥ ३२॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यस्येत्यर्थः। भगवतो विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वादिति भावः। तथाप्यन्योन्यं तेषां सामानाधिकरण्यं भवतु न तु संयोग इत्यत आहुः **भगवता** चेति। ननु तयोरेव स्वसंयोगसंपादनसामर्थ्यं कल्पनीयमित्याशङ्कां परिहरन्ति ब्रह्मणोप्यजत्वात्। कार्यरूपेणाविर्भावः कथमित्याशङ्कामपि परिहरन्ति अद्भुतकर्मेति तथात्वं नान्यस्येति। **भगवानेवे**त्येवकारः अन्यस्य तथात्वस्वीकारे सर्वेपि ब्रह्मधर्मास्तत्रैव स्वीकर्तव्यास्तदा तदेव ब्रह्मेति भावः। अनीक्षापीति विश्वस्य सिद्धत्वात् 'स ईक्षां चक्रे' इत्यनेनोक्तेक्षा न स्यादित्यर्थः।

भगवान् सृष्टयादौ कालं मायां च सृष्टवान् । ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति तान् कालो ग्रसिष्यति । ये तु लोकान् भगवन्मायाग्रस्तान् ततः कालेन ग्रस्तानालोक्य मायापगमे निस्तारे च भगवद्भजनमेव गतिरिति ये भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोहः सर्वथा न संगच्छते । ततः कालग्रासाभावोऽपि सिद्धः । यदि कथंचिद्भक्तिमार्गे विषयाणां विद्यमानत्वात् कदाचिन्मोहः स्यादपि तदापि कालग्रासो न भवेत् । तत्र हेतुः **कथमनुवर्ततां भवभयमिति** । तत्रापि हेतुः यस्मात्कारणात्तवैव **भ्रुकुटिः अभवच्छरणेषु भयं सृजति** । अतो भक्तिमार्गस्य सर्वथा कालनाशकत्वं मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य कर्माधिकारादन्येषां भोगदेहित्वात् मनुष्यशरीरानन्तरमेव पुनर्नानाविषयोनिसंबन्धः । 'स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च' इति वाक्यात् । अतो नृणां भ्रममित्युक्तम् । अतो ये **सुधियः** स्वयमपि नरत्वं प्राप्ताः यदि प्रमत्ता भवेयुः तदा पुनः कालचक्रेण हीनत्वमुत्तमत्वं वा प्राप्ताः कृतार्था न भविष्याम इति निस्तारार्थं यतमानाः तादृशं गुरुमेव भजन्ते । स च गुरुर्भगवानेव भगवानेव वा गुरुः । शक्तिद्वयं तत्रैव ज्ञातमिति प्रवर्तकत्वं भजनीयत्वं च । ननु 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति न्यायेन कालान्तरे तत्त्वं सिद्ध्यति ।

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नृषु तवेत्यत्र ये त्विति । मूले **भ्रमो** भ्रमणं नानाविधयोनिषु भ्रमणमित्यर्थः । तन्मायामोहजनितकालग्रासेन भवतीति व्याख्याने **ग्रस्तानालोक्ये**त्युक्तं भृशमित्यस्यावगत्येत्यनेनान्वयः तथा च भ्रमणं यथा न भवति तथावगत्येत्यर्थः । तं प्रकारमाहुः **मायापगम** इति । **तत** इति मायामोहाभावादित्यर्थः । एवमवगत्य भजनं कुर्वन्तीत्येतावत्कथनेनैव भजनस्य कालग्रासनिवर्तकत्वं सिद्धं भवतीति कथमनुवर्ततामित्यनेन पुनस्तत्साधनमप्रयोजनकमित्याशङ्क्य किंचिदधिकसूचनार्थमित्याहुः **यदीति** । **भवभयं** कालग्रास इत्यर्थः । चतुर्थचरणे तथा व्युत्पादनादिति भावः । भ्रमणस्य तिर्यगादिसाधारण्येपि नृष्विति कथने हेतुमाहुः **मनुष्येति** । **नृणामिति** सप्तम्यर्थ एव षष्ठ्यन्तेन विवृतः तथा च पूर्वं नरस्यैव जातत्वात् नरस्यैवान्यत्र भ्रमणमित्यर्थः । **अत** इति ये **सुधियस्ते**ऽतो नृणां भ्रमणावगमाद्धेतोर्गुरुं **भजन्त** इत्यग्रेन्वयः । भवेयुरित्यस्य पूर्वेणाप्यन्वयः यदि प्रमत्ता भवेयुस्तदा स्वयमपि नरत्वं प्राप्ता भवेयुर्न त्वभवः सिद्ध्येत् । तदेति नरत्वप्राप्तावित्यर्थः **भविष्याम** इत्यन्तेन यत्नहेतुभूतज्ञानं विवृतम् । इति ज्ञात्वेति शेषः । **तादृशमिति** अभवमित्यर्थः । भजनेन 'यो यच्छ्रद्धः' इति वाक्यात्तत्वे सिद्धे वयमप्यभवा भविष्याम इति भावः । मूले त्वयीतिपदस्य गुरुवाचकत्वं व्युत्पादयन्ति **स च गुरुरिति** अयं भिन्नगुरुपक्षः गुरुमुद्दिश्य भगवत्त्वमनेनोच्यते अग्रे भगवन्तमुद्दिश्य गुरुत्वं विधीयत इति विभेदः । भिन्नगुरुपक्ष आहुः **नन्विति** । **तत्त्वं**

सोऽपि चेत्पुनरुत्पद्येत तदा को विशेष इति शङ्कायामाह **अभव** इति । भिन्नगुरुपक्षेऽपि भगवदीयत्वान्न तस्यापि भवः । ननु कियत्प्रभृति भगवद्भजनं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **अनुप्रभव**मिति । प्रकृष्टो भवो बुद्धिसहितं जन्म यदैव भगवति सद्बुद्धिर्भवति । तत आरभ्यैव भगवति भावः कर्तव्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिश्च कर्तव्या । कालो हि बाह्यः न केवलमान्तरेण भावेन पीडातो निवर्तते अपि तु पीडयत्येव । अत एव ज्ञानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुखात्[1] क्लेशः स च जडभरते वर्णितः । तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेनानुवर्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात् सेवामकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वाणः कालः कथं भयं तेषां कुर्यात् हन्याद्वा । कालस्य भ्रूरूपत्वं पूर्वं वर्णितम् । ननु कालेनाल्पो दण्डः कर्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोऽप्यल्पमिति कथं भजनं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह **मुहुरि**ति । ननु कालो न दृश्यते दृष्टादेव हि लोका बिभ्यतीत्यत आह **त्रिणेमि**रिति संवत्सरात्मकः प्रत्यक्ष एव कालः । यस्य शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयः तल्लोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः । न विद्यते भवान् शरणं येषां 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति शरणत्वेन न स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ।

नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः ।
कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥ १९ ॥ ३२ ॥

एवं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकम् । योगशेषत्वादिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षं निन्दति **विजितहृषीकवायुभि**रिति ।

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गुरुत्वम् । **सोपि** चेदिति गुरुरपि सन्नित्यर्थः । गुरोर्भगवत्त्वं 'संबन्धादेवमन्यत्रापि' इति सूत्रेऽन्यत्र च निरूपितम् । **कियत्प्रभृती**ति कियदारभ्येत्यर्थः । **बुद्धिसहितं जन्मे**त्यस्य जन्मनो बुद्धिसाहित्यं यदवधीत्यर्थ इत्याशयेनाहुः **यदैवे**ति सविशेषणे हीतिन्यायादिति भावः । उत्तरार्धार्थमाहुः **अनुवृत्तिश्चे**ति । **पीडात** इति पीडासंपादनादित्यर्थः । सेवामकुर्वत इत्यस्याग्रे वीक्ष्येति शेषः । **सोप्यल्पमि**ति कालोप्यल्पभयं कुर्यादिति शेषः । ये यथेति भगवतः शरणभावनाभावे तत्कृतस्वीकाराभावो हेतुरित्यत्रेयं प्रतिज्ञाहेतुरित्यर्थः ।

विजितेत्यस्याभासे योगादिनेति तन्मार्गानुसारेणेत्यर्थः । **योगशेषत्वा**दिति तन्मार्गे भजनस्य योगार्थत्वात् तच्छेषत्वम् 'शेषः परार्थत्वात्' इति लक्षणादित्यर्थः । अत एव चित्तवृत्तिनिरोधसिद्धौ 'तत्रापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते' इत्यनेन

---

१. बहिर्मेद्यात्० ।

व्यसनशतान्विताः समपहाय गुरोश्चरणं
वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितम् । तदेव फलपर्यवसायि । योगस्तु सर्वथा न कस्यापि सेत्स्यति । स्वतः प्रवृत्तस्य मनसः प्रतिबन्धकत्वात् । मनो ह्यसत् भगवता लब्धशक्ति ईश्वरगुरुप्रसादयुक्तश्चेत् किं योगेन, साधनेनैव कृतार्थत्वसंभवात् । अतो लौकिका इव योगिनोऽपि संसार एव परिभ्रमन्ति न कृतार्था भवन्तीति निरूप्यते । ननु योगमार्गः कथं कृत इति चेदुच्यते ।

अणिमादिसुखार्थी ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।
क्लेशकार्यरता ये च तदर्थं योग उच्यते ॥ १ ॥
परंपरासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।
योगः साक्षान्न मोक्षाय निषेधाद्व्याससूत्रतः ।
'एतेन योगः प्रत्युक्तः' प्रशंसार्था फलश्रुतिः ॥ २ ॥

अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधार्थमिदमुच्यते । विशेषेण जितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैः । अनेन प्रत्याहारपर्यन्तं सिद्ध्यतीति निरूपितम् । अन्यथा योगाङ्गेषु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भजनत्याग उक्तः । व्याख्याने फलेति अभवपर्यवसायीत्यर्थः । स्वतः प्रवृत्तस्येति कर्मणि षष्ठी गुरूपदेशमात्रे जातेपि पूर्वश्लोकोक्तरीत्या गुरुं भगवन्तं भगवन्तं गुरुं वा अप्रसाद्य प्रवृत्तस्येत्यर्थः । मनस इति कर्तरि षष्ठी प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः, अतो विसामग्रीं स्पष्टयन्ति मनो ह्यसदिति । असद्भावकं तथा चासद्भावनं चित्तवृत्तिनिरोधे विसामग्रीत्यर्थः । तर्हि भगवत्प्रसादे कथं तदसंपादकत्वमित्यत आहुः भगवतेति । तत्सामर्थ्यं भगवद्दत्तमिति 'सदिव मनः' इति श्लोके निरूपितम् । अतो भगवत्प्रसादेन प्रभवतीत्यर्थः । तर्हि प्रसाद्य योगः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तदा सोन्यथासिद्ध इति आहुः ईश्वरेति । साधनेनैवेति अभवसाधनेन । पूर्वश्लोकोक्तभजनेनेत्यर्थः । उच्यत इति नेदं मूलव्याख्यानं किं त्वस्माभिः समाधानमुच्यत इत्यर्थः । परंपरेति अत इति शेषः । प्रथमेषु परंपरासाधनं योगः अणिमादिसिद्धौ सर्वत्र गमनसामर्थ्ये न महतां ऋषीणां सङ्गे सति ज्ञानेन भक्त्या वा मोक्षः सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीयतृतीयेषु फलार्थं निरूपितः तादृशेषु किंचित्सुखमन्ते जनयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं 'योगसांख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते । नरकायैव भवतः पश्चात् किंचित् सुखं भवेत्' इति । अनेनेति विजितहृषीकत्वकथनेनेत्यर्थः । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रत्याहारपदार्थत्वादिति भावः । विजितहृषीकवायुभिः पुरुषैः हेतुभिः यतन्ति तान् दृष्ट्वा यतन्तीत्यर्थः । अन्यथेति प्रत्याहारपर्यन्तं

सोऽपि चेत्पुनरुत्पद्येत तदा को विशेष इति शङ्कायामाह **अभव** इति । भिन्नगुरुपक्षेऽपि भगवदीयत्वान्न तस्यापि भवः । ननु कियत्प्रभृति भगवद्भजनं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **अनुप्रभवमिति** । प्रकृष्टो भवो बुद्धिसहितं जन्म यदैव भगवति सद्बुद्धिर्भवति । तत आरभ्यैव भगवति भावः कर्तव्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिश्च कर्तव्या । कालो हि बाह्यः न केवलमान्तरेण भावेन पीडातो निवर्तते अपि तु पीडयत्येव । अत एव ज्ञानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुखात्[1] क्लेशः स च जडभरते वर्णितः । तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेनानुवर्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात् सेवामकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वाणः कालः कथं भयं तेषां कुर्यात् हन्याद्वा । कालस्य भ्रूरूपत्वं पूर्वं वर्णितम् । ननु कालेनाल्पो दण्डः कर्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोऽप्यल्पमिति कथं भजनं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह **मुहुरिति** । ननु कालो न दृश्यते दृष्टादेव हि लोका बिभ्यतीत्यत आह **त्रिणेमिरिति** संवत्सरात्मकः प्रत्यक्ष एव कालः । यस्य शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयः तल्लोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः । न विद्यते भवान् शरणं येषां 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति शरणत्वेन न स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ।

नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः ।
कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥ १९ ॥ ३२ ॥

एवं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकम् । योगशेषत्वादिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षं निन्दति **विजितहृषीकवायुभिरिति** ।

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गुरुत्वम् । **सोपि** चेदिति गुरुरपि सन्नित्यर्थः । गुरोर्भगवत्त्वं 'संबन्धादेवमन्यत्रापि' इति सूत्रेऽन्यत्र च निरूपितम् । **कियत्प्रभृतीति** कियदारभ्येत्यर्थः । **बुद्धिसहितं जन्मेत्यस्य** जन्मनो बुद्धिसाहित्यं यदवधीत्यर्थं इत्याशयेनाहुः **यदैवेति** सविशेषणे हीतिन्यायादिति भावः । उत्तरार्धार्थमाहुः **अनुवृत्तिश्चेति** । **पीडात** इति पीडासंपादनादित्यर्थः । सेवामकुर्वत इत्यस्याग्रे वीक्ष्येति शेषः । **सोप्यल्पमिति** कालोप्यल्पभयं कुर्यादिति शेषः । ये यथेति भगवतः शरणभावनाभावे तत्कृतस्वीकाराभावो हेतुरित्यत्रेयं प्रतिज्ञाहेतुरित्यर्थः ।

विजितेत्यस्याभासे योगादिनेति तन्मार्गानुसारेणेत्यर्थः । **योगशेषत्वादिति** तन्मार्गे भजनस्य योगार्थत्वात् तच्छेषत्वम् 'शेषः परार्थत्वात्' इति लक्षणादित्यर्थः । अत एव चित्तवृत्तिनिरोधसिद्धौ 'तत्रापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते' इत्यनेन

1. बहिर्मुखान्० ।

व्यसनशतान्विताः समपहाय गुरोश्चरणं
वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितम् । तदेव फलपर्यवसायि । योगस्तु सर्वथा न कस्यापि सेत्स्यति । स्वतः प्रवृत्तस्य मनसः प्रतिबन्धकत्वात् । मनो ह्यसत् भगवता लब्धशक्ति ईश्वरगुरुप्रसादयुक्तश्चेत् किं योगेन, साधनेनैव कृतार्थत्वसंभवात् । अतो लौकिका इव योगिनोऽपि संसार एव परिभ्रमन्ति न कृतार्था भवन्तीति निरूप्यते । ननु योगमार्गः कथं कृत इति चेदुच्यते ।

अणिमादिसुखार्थो ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।
क्लेशकार्यरता ये च तदर्थं योग उच्यते ॥ १ ॥
परंपरासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।
योगः साक्षान्न मोक्षाय निषेधाद्व्याससूत्रतः ।
'एतेन योगः प्रत्युक्तः' प्रशंसार्था फलश्रुतिः ॥ २ ॥

अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधार्थमिदमुच्यते । विशेषेण जितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैः । अनेन प्रत्याहारपर्यन्तं सिद्ध्यतीति निरूपितम् । अन्यथा योगाङ्गेषु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भजनत्याग उक्तः । व्याख्याने फलेति अभवपर्यवसायीत्यर्थः । स्वतः प्रवृत्तस्येति कर्मणि षष्ठी गुरूपदेशमात्रे जातेपि पूर्वश्लोकोक्तरीत्या गुरुं भगवन्तं भगवन्तं गुरुं वा अप्रसाद्य प्रवृत्तस्येत्यर्थः । मनस इति कर्तरि षष्ठी प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः, अतो विसामग्रीं स्पष्टयन्ति मनो ह्यसदिति । असद्भावकं तथा चासद्भावनं चित्तवृत्तिनिरोधे विसामग्रीत्यर्थः । तर्हि भगवत्प्रसादे कथं तदसंपादकत्वमित्यत आहुः भगवतेति । तत्सामर्थ्यं भगवद्दत्तमिति 'सदिव मनः' इति श्लोके निरूपितम् । अतो भगवत्प्रसादेन प्रभवतीत्यर्थः । तर्हि प्रसाद्य योगः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तदा सोन्यथासिद्ध इति आहुः ईश्वरेति । साधनेनैवेति अभवसाधनेन । पूर्वश्लोकोक्तभजनेनेत्यर्थः । उच्यत इति नेदं मूलव्याख्यानं किं त्वस्माभिः समाधानमुच्यत इत्यर्थः । परंपरेति अत इति शेषः । प्रथमेषु परंपरासाधनं योगः अणिमादिसिद्धौ सर्वत्र गमनसामर्थ्ये न महतां ऋषीणां सङ्गे सति ज्ञानेन भक्त्या वा मोक्षः सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीयतृतीयेषु फलार्थं निरूपितः तादृशेषु किंचित्सुखमन्ते जनयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं 'योगसांख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते । नरकायैव भवतः पश्चात् किंचित् सुखं भवेत्' इति । अनेनेति विजितहृषीकत्वकथनेनेत्यर्थः । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रत्याहारपदार्थत्वादिति भावः । विजितहृषीकवायुभिः पुरुषैः हेतुभिः यतन्ति तान् दृष्ट्वा यतन्तीत्यर्थः । अन्यथेति प्रत्याहारपर्यन्तं

प्राथमिकेष्वसिद्ध्यमानेषु प्रवर्तमानस्य शङ्का स्यात् । अतो बोध्यते पञ्चाङ्गान्येव सेत्स्यन्ति नाधिकानीति बोधयति । मनसो निग्रहाशक्यत्वे हेतुमाह **अदान्तेति** । स्वभावत एव अदान्तम् । प्रतिनियतेन्द्रियपक्षे येषां मनः स्वभावतो दान्तं सात्त्विकप्रकृति तेषां योगः सिद्ध्येदपीति ज्ञापितम् । येषां **त्वदान्तमेव मनः** तदपि **तुरगरूपम्** । तस्मिन्नारूढो जीवो भवति मनोविलासाकाङ्क्षी तस्य त्वशक्य एव निग्रह इति ज्ञापितम् । स्वयं च इह लोकानुसारेणैव स्थितो यन्तुं वाञ्छति । ननु तुरगोऽपि कथंचिन्नियम्यते तद्वन्मनोनियमनमपि भविष्यतीति चेत् तत्राह **अनिलोलमिति** । प्रयत्नेन ग्रहीतुमेवाशक्यम् । ननूक्तं 'यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्' इति चञ्चलस्यापि निग्रहे साधनमुक्तमिति चेत् तत्राह **उपायखिद** इति । **उपाय** एव **खेदं** प्राप्नुवन्ति । योगशास्त्रे ततः पूर्वं पञ्चाङ्गानि निरूपितानि । तान्येव मनसोऽतिचाञ्चल्ये साधयितुमशक्यानि । नहि विक्षिप्ते मनस्यासनं सिद्ध्यति यमादिकं वा । अतः सर्वथाऽदान्ते योगारम्भ एव न कर्तव्यः । किंच । महता कालेन यमादिसाधनानुष्ठाने चित्तशुद्धौ सत्यां कदाचित्साधनान्तरं सिद्ध्येदपि तदपि नास्तीत्याह **व्यसनशतान्विता** इति । उत्पन्नस्य प्राणिनो विक्षिप्तमनसः प्रतिक्षणमनेकानि व्यसनानि भवन्ति । ननु प्रथमं व्यसननिराकरणाय साधनान्तरं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **समपहाय गुरोश्चरणमिति** । आदौ व्यसनापगमे गुरुरेवैकं साधनं 'एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या' इति वाक्यात् सम्यक्त्यागः साधनत्वेनापि । गुरुसेवायां तु तेनैव कृतार्थत्वाद् योगो व्यर्थ इति भावः । ततस्तेषामुभयभ्रंशमाह **वणिज इवाज सन्तीति** । सांयात्रिकाः कर्णधारमप्यकृत्वा जलधावेव सीदमाना भवन्ति । न तु कार्येऽप्यसिद्धे गृहमागच्छन्ति । जलधित्वात्तत्र महान् क्लेशः सूचितः । तथा योगे शरीरशोधनं कृत्वा स्थितः महान्तं क्लेशमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अदान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यतेद्बुधः ।
गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥ २० ॥ ३३ ॥

एवं भजने प्रकारान्तरं निराकृत्य वैराग्यमोहापगमाभावे भक्तिर्न सेत्स्यतीति वैराग्यमुपदिशन्त्य आहुः **स्वजनसुतात्मेति** ।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सिद्धनिरूपणाभावे श्रुतिषु अनाप्तत्वशङ्का स्यादित्यर्थः । प्रतीति उत्तरमीमांसामते इन्द्रियाणि मनश्च प्रतिजीवं भिन्नानि तत्पक्ष इत्यर्थः । तस्य त्विति कर्तरि षष्ठी अनारूढो निगृह्णात्यपि आरूढो हि विलासाकाङ्क्षी सर्वत्र गमनार्थं प्रेरयत्येव न तु निगृह्णातीत्यर्थः । पञ्चाङ्गानीति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारा इत्यर्थः । **गुरुसेवायां** त्विति योगसाधनेनापि गुरुसेवावश्यकी तस्यां सत्यां तु योगो व्यर्थः ।

स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथै-
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥

स्वजनानां प्रयोजनमावश्यकं तदर्थं स्वजनानामपेक्षा कर्तव्यैव । अपेक्षापरित्यागस्तु स्वात्मस्थितिव्यतिरेकेण न भवति । अतो ज्ञानोत्तरमेव वैराग्यं स पक्षः प्रकृते नोपपद्यते । अतः प्रयोजनमङ्गीकृत्यैव साधनान्तरेण तत्सेत्स्यतीति पूर्वसिद्धसाधनान्येव निराकुर्वन्ति । यथाकथंचिल्लोकसिद्धसाधननिवृत्तौ प्रयोजनं भगवता क्रियमाणमलौकिकमेव भवतीति मुख्यतुल्यमेवैतदपि वैराग्यम् । स्वजनानामिह लोके उपयोगः । ऐहिकप्रतिष्ठादिस्तैरेव सिद्ध्यतीति । सुतस्य परलोकोपयोगः । आत्मनो देहस्य तु परलोकसाधककर्मकरणार्थमैहिकभोगार्थं चोपयोगः । दाराणां बाधककामनिवृत्त्यर्थं सुखार्थं चोपयोगः । ततो धनधामधराः धनगृहभूमयः सुखस्थितिनिर्वाहकाः । एत एव असवः प्राणभूताः । एतद्विघाते प्राणांस्त्यजन्तीति । अश्वरथैरिति वा पाठः । गतिसाधनान्येतानि सुखकरणानि । अष्टविधान्येतानि यावन्तं उपकारं करिष्यन्ति स सर्वोऽप्युपकारः कोटिगुणितो भगवता क्रियते । यदि सुखमेवापेक्षते तदा स्वयमेव सुखं प्रयच्छति । यदि साधनपुरःसरमपेक्ष्यते तदा ह्यलौकिकानि साधनान्यपि प्रयच्छतीति भावः । नृणामिति काममयत्वं विवेकवत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु कदाचिद्भगवान्न कुर्यात्तदा का गतिरिति चेत् तत्राह श्रयत आत्मनीति । यस्त्वाश्रयते तस्यात्मत्वेनैव प्रकाशते । यथा स्वस्य हितं स्वयं करोति तथा भगवानपि करोतीत्यर्थः । ननु विपयांश्चेद् भगवानपि दद्यात् तदोपस्थितपरित्यागे किं कारणमिति चेत् तत्राह सर्वरस इति । सर्वे रसाः कीर्त्यादयो भगवत्येव भवन्ति । एते च रसाः प्रकटा एव न तु मधुनीवाव्यक्ताः । ननु किमत्र युक्तं भगवति विद्यमाना रसाः किं भोक्तव्याः स्वसिद्धा वेति । तत्रावश्यकत्वाल्लाघवाद् भार्यादिभिः सहैव भगवद्भजनं कर्तव्यं ननु सर्वपरित्यागेनेति चेत् तत्राह इति सदजानतामिति । अत्र पूर्वोक्तौ न भगवान् स्वजनाश्च समतया निरूपिताः । किंत्वेते दुःखदाः भ्रमादेव सुखाभाससंपादकाः । भगवांस्तु निर्दोषानन्दसंपादक इति । एवं वैलक्षण्ये ज्ञाते संदेह एव नोत्पद्यते । अतो वैलक्षण्यज्ञानार्थं सुतादीनां स्वरूपं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वजनेत्यत्र स्वजनानामिति स्वजनकृतं प्रयोजनं फलं तत्कृतोपकार इत्यर्थः । सुखेति सुखसाधकाः स्थितिसाधका निर्वाहकाश्चैते त्रय इत्यर्थः । सुखस्थितिभ्यां सह निर्वाहो यैरिति विग्रहः । गतीति एतान्येव सप्ताश्वरूपाणि गतिसाधनानीत्यर्थः । रथरूपाणि च सुखकरणानीत्यर्थः । कीर्त्यादय इति स्वजनानां कीर्तिसाधकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

निरूपयन्ति । इत्येवं प्रकारेण सत् परमार्थतत्त्वं ये न जानन्ति स्वजनादेर्भगवतश्च तारतम्यम् । रतये च मिथुनतश्चरन्ति ग्राम्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय चरन्ति । यथा स्वोपवेशनार्थं कश्चित् स्थूलं मञ्चकं नयति पथिकः । तथेमे निमिपार्धमात्ररत्यर्थं सर्वथा शृङ्खलाबद्धा इव तया सह चरन्ति । एवमतिक्लिष्टानां को वा अर्थः सुखयेत् । नह्यत्यन्तपीडितं विषयाः सुखयन्ति । स्वजनानां तु सुखजनितवार्तापि दूरे । साधनान्तरेणापि भगवतापि तेषां सुखं न भवतीत्यर्थः । नु इति वितर्के । अस्माभिः सर्वमन्विष्टं तादृशस्य क्वापि न सुखदातोपलब्धः । किंच । कश्चित्सुखं दास्यतीति शङ्का न कर्तव्या । यतोऽस्मिन् जगति स्वत एव विहते पतितगृह इव विशीर्णे । तत्रापि निरस्तभगे उत्कृष्टपदार्थरहिते शून्ये अमेध्यादियुक्त इव को वा सुखदातापि तादृशे स्थाने सुखं ददातीत्यर्थः । अत्र परित्यागावस्था अधिकरणत्वेन विवक्षिता । जगत्पक्षेऽपि भगवत्सेवकः यत्र कचिदपि सेवमानो वैकुण्ठे एव सेवते । न तु जगतीति ज्ञातव्यम् ।

पुत्रादीन् संपरित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैः सह ।
तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥ २१ ॥ ३४ ॥

एवं सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनं कर्तव्यमिति निरूपितम् । तत्र प्रथमं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमं निरूपयन्त्य आहुः भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति ।

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा-
स्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ ३५ ॥

आदौ भूमिसमाश्रयणं कर्तव्यम् । भूमिर्हि भगवच्चरणारविन्दरूपा । तत्र मञ्चकपादुकादिपरित्यागेन भूमावेव निरन्तरं तिष्ठेत् । अनेन सर्व एव भोगा व्यावर्तिताः । ततस्तीर्थाश्रयणं कर्तव्यं विशेषतश्चरणारविन्दस्फूर्त्यर्थम् । गङ्गा सर्वतीर्थानां मुख्या चरणारविन्द एव तिष्ठतीति गङ्गातीरे चरणारविन्दस्फूर्तिः आधिदैविकपक्षे आवेशपक्षे च स्फुटा । तत्रापि पुरुपुण्यानि तीर्थानि सेव्यानि कुरुक्षेत्रादीनि । न केवलं तान्येव तीर्थानि सेव्यानि किंतु गुरुरूपाण्यपीत्याह तीर्थसदनानीति । तीर्थानां गुरूणां सदनानि गृहाणि भुवि वर्तन्ते । अतस्तानि सेव्यानीत्यर्थः । ननु के ते इत्याका-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भुवि पुरुपुण्येत्यत्र आधिदैविकेति 'अत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित्' इत्यत्र तथानिरूपणादाधिदैविकी भगवद्रूपा तस्यास्तीरे तच्चरणप्राकट्यं भवत्येवेत्यर्थः । आवेशेति कृष्णाङ्घ्रिरेणव्यधिकाम्बुगङ्गायामाविष्टमिति पक्षे इत्यर्थः । तीर्थपदस्यावृत्तिरभिप्रेता । तत्रापीति भुव्यपीत्यर्थः । ऋषय इति ते गुरवो विमदा ऋषयः उत पुनर्भवत्पदाम्बुजहृदोघभिदङ्घ्रिजलाश्चेति मूलेन्वयः अतस्तत्सदनानि

ह्वायामाह **ऋषय** इति । ते हि मन्त्रद्रष्टारः । तदुद्धारकालौकिकप्रकारं जानन्ति अतस्तेषु गत्वा मन्त्राद्यलौकिकं भगवद्भजनसाधनं शिक्षणीयमित्यर्थः । ननु तेषु को विशेष इति चेत् तत्राह **विमदा** इति । मदो गर्वः येन स्वपरज्ञानं न भवति । अनेन ऋषीणामभिज्ञानमपि निरूपितम् । ननु केवलं मदाभावे सात्त्विकाः कर्मिणोऽपि सेव्या भवेयुः देवतान्तरोपासका वा तत्राह **ते पुनः भवत्पदाम्बुजहृदो** भवन्ति । तेषामन्तर्बहिर्माहात्म्यं निरूप्यते । अन्तस्तेषां हृदये भगवान् भवति भक्तिमार्गप्रकारेण बहिश्च ते भगवदाज्ञाकारिणो भवन्ति ।

सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते ।
परिभ्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महाशयाः ॥

अत एव सर्वेषामघं **भिनत्ति यदङ्घ्रिजलं** तादृशं येषाम् । ततस्तच्चरणारविन्दजलेन पापक्षयः । तदुपदेशेन तद्धृदयस्थभगवच्चरणारविन्दं सङ्क्रामतीति सूचितम् । ननु तत्सेवायां कृतायां भगवति च हृदये निविष्टे यदि शीघ्रमेव देहपातो भवेत्तदा न काचिच्चिन्ता । यदि विलम्बः तदा कालादिना बुद्धिभ्रंशे पुनर्गृहासक्तिः स्यात् ततः कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्याशङ्क्याह **दधति सकृन्मन** इति । ये गुरूपदेशादिना **त्वयि सकृदपि मनो दधति** । यथा कामिनां स्त्रीविशेषे सकृच्चित्तं तत्सर्वथा अननुभूय न निवर्तते । तथा स्नेहे जाते भगवद्रसाभिनिवेशे यदा भगवति चित्तं भवति तादृशः कदाचिदपि गृहं न सेवते । अदृष्टपूर्वः सेवेतापि दृष्टपूर्वस्तु न सेवत एवेत्यर्थः । ननु तादृशः पूर्णार्थः गृहेऽपि समागतः भगवन्तं न त्यक्ष्यतीति गृहे समागते को दोष इति चेत् तत्राह **पुरुषसारहरावसथानिति** । विवेकधैर्यादिकं पूर्वावस्थां च सर्वमेव गृहा हरन्तीत्यर्थः ।

परिभ्रमन् तीर्थनिष्ठो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।
न सेवते गृहान् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान् ॥ २२ ॥ ३५ ॥

एवं सर्वप्रकारैर्भगवद्भजनं निरूप्य सम्यग्मार्गानुसारेण स्थिरीकृत्य भजनीयनिर्द्धारार्थं यतमानाः सच्चिदानन्दो भगवान् भजनीय इति वक्तुं लोके सच्चिदानन्दा धर्मा एकत्र न सन्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्येकमपि क्वचिदपि धर्मा न सन्तीति कथनार्थं षड्भिः श्लोकैः द्वाभ्यामेकैकस्य लोके जडे सत्त्वम् । चेतने चित्त्वं स्वर्गादावानन्दत्वं च नास्तीति निराकुर्वन्ति । तत्र प्रथमं द्वाभ्यां जगति सत्त्वं निराक्रियते अन्यथा भगवानेव सन्नित्यर्थो

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

समाश्रयणीयानीति शेषः । अत्र इति अलौकिकप्रकारज्ञातृत्वादित्यर्थः । अदृष्टपूर्व इति न दृष्टः पूर्वं येनेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः येन पूर्वं भगवान्न दृष्टो मनसा न ध्यात-मात्र इत्यर्थः ।

नोपपद्येत । भजनीयनिर्धारे गौणसत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । ज्ञानार्थं दोषाभावार्थं वा तदुपयोगः । असत्सेवया पूर्वं नाशो निरूपितः । सत्सेवया कृतार्थता च । यदि जगत्यपि सत्त्वं स्यात् तदा तत्रापि भजनं भवेत् । भजने वा दोषो न स्यादिति । तदवश्यं निराकर्तव्यम् । तत्र जगतः ये सत्त्वं वदन्ति तन्मतं वादमुद्रया निराकुर्वन्ति तत्रैवं संशयः ।

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न नु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक् ।
व्यवहृतये विकल्प इषितोन्धपरंपरया
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ ३६ ॥

यदस्य जगतः सत्त्वमुच्यते तत्किं प्रतीत्यनुरोधात् आहोस्विद्व्यवस्थापकं कारणमस्ति आहोस्वित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति । प्रथमतः कारणवशादस्य सत्त्वमिति पक्षो निराक्रियते । तदा जगतः सत्त्वं अनुमानात्सेत्स्यति । तत्र पूर्वपक्षे अनुमानं इदं जगत्सदेव सत उत्पन्नत्वात् । यो यादृशादुत्पद्यते स तादृश एव भवति । यथा सुवर्णादुत्पन्नं कुण्डलं सुवर्णमेव भवति । तथा ब्रह्मणोऽप्युत्पन्नं जगत्सदेव । 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्या सतः कारणत्वे कार्यमपि सदेव भवतीति निरूपितम् । तद्दूषयति इति चेन्नेति । दूषणे प्रमाणं दूषणं चाह । नु इति वितर्के । अनेन तर्कबाध उक्तः । यतः

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सत इदमुत्थितमित्यस्याभासे **जडे सत्त्वमिति** यथा ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य ज्ञानधर्मज्ञानतिरोभावादज्ञत्वं तथा सत्स्वरूपे जडे सत्त्वतिरोभावादसत्त्वमिति ज्ञेयम् । **आनन्दत्वमिति** धर्मरूप आनन्द इत्यर्थः । लोकपक्षे स्वर्गादौ स्वर्गादिस्त्रीषु भोग्ये उपस्थविषये इत्यर्थः । **गौणसत्त्वस्येति** ब्राह्मणादिः सन् शूद्रादिरसन्निति ब्राह्मण्यादिगुणयोगाज्जातस्य सत्त्वस्येत्यर्थः । **ज्ञानार्थमिति** तादृशस्य सेवया ज्ञानदोषाभावो वा भवतीत्यर्थः । उत्कृष्टत्वं धर्मरूपसत्त्वपदार्थ इत्याशयेनाहुः **असत्सेवयेति** । **वादमुद्रयेति** वादप्रतिवादरीत्येत्यर्थः । **आशङ्क्येति** पूर्वमत इति शेषो ज्ञेयः । एवं संशयः अत आशङ्क्य **निराकुर्वन्तीत्यर्थः** । **कारणवशादिति** द्वितीयः पक्षः प्रथमतो निराक्रियत इत्यर्थः । **सदेवेति** सत्त्वयुक्तमित्यर्थः । **सत इति** सत्त्वयुक्तादित्यर्थः । **सुवर्णादिति** सुष्ठु वर्णो यस्य तादृशाद्धेम्न उत्पन्नं कुण्डलं समीचीनवर्णयुक्तमेव भवतीत्यर्थः । **ब्रह्मणोपीति** सत्त्वयुक्तादिति शेषः । सदुत्पन्नत्वप्रमाणिकां श्रुतिमाहुः **कथमिति** । **तद्दूषयन्तीति** तन्मतमसंभावनादोषयुक्तं करोतीत्यर्थः । **इति चेन्न** न संभवतीत्यर्थः । **दूषण इति** पदद्वयसाम्यासोऽयं असंभावनारूपदूषणे प्रमाजनकं विरुद्धतर्कं **'नु'** इतिपदेनाह तेन विरुद्धतर्केण पूर्वतर्कस्य बाधः तन्मते दूषणं तर्कहतपदेनादेत्यर्थः । **वितर्क** इति विरुद्धतर्क इत्यर्थः । **अनेनेति** तर्कहतपदेनोक्तस्तर्कबाधो अनेन

पूर्वपक्षिणापि व्याप्तिबलं प्राप्तेन तर्केणैव पदार्थो निर्णीयते तर्कः शङ्कावधिरिति तदेवाह तर्कहतमिति । अयमर्थः यज्जगति सत्त्वं साध्यते तत्किं कारणसत्त्वमेव कार्ये समायातीत्युच्यते । आहोस्विदारम्भन्यायेन कार्ये सत्त्वान्तरं जन्यते । तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान् । यतस्तर्केण हन्यते । यदि कारणसत्त्वं कार्ये समागच्छेत् । कारणमसत्स्यात् स्वनाशे आशङ्क्यमाने कार्यमपि न जनयेत् । अतः स्वसत्त्वनाशशङ्कया भगवान् जगदपि न कुर्यात् । नापि सत्त्वलक्षणो गुणः कचित्कारणे स्थितः कार्ये समागत इति आवयोः संप्रतिपत्तिरस्ति तस्माद्वहुतर्कपराहतत्वात् न कारणसत्त्वं कार्ये समायातीत्यर्थः । अथ द्वितीयः पक्षः सत्त्वान्तरमारभ्यत इति । तदप्यसत् । व्यभिचारित्वात् सतोऽप्यङ्गाद्वेनः असन्नेव जातः । न च वक्तव्यं तत्रासदंशः संघाते स्थित इति । तथा सति तावन्मात्रमेव कार्येऽप्यसत् स्यात् न तु स्वभावादिः अतिरिक्तोऽपि । ननु बीजे स एव संक्रान्त इति चेत्तर्हि ततः पृथोराविर्भावो न स्यात् । तस्मात्कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् न कारणसत्त्वेन नियमेन कार्ये सत्त्वमुत्पाद्यते । ननु न कारणमात्रं कार्ये सत्त्वमुत्पादयति किंतु समवायिकारणमेव । बीजं तु निमित्तकारणम् । तत्र योनिदोषात्स्वभावदोषाच्च स तथा जातः । बीजं तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

'तु' इतिपदोक्तविरुद्धतर्केण भवतीत्यर्थः । विरुद्धतर्केण यदि कार्ये सत्त्वमागच्छेत् तदा कारणमसत् स्यात् इत्याकारकेण पूर्वपक्षिणोभिमतस्य तर्कस्य यदि सन्न स्यात्तर्हि सदुत्पन्नं न स्यात् इत्याकारकस्य बाध इत्यर्थः । ननु प्रमाणमार्गे तर्केण कथं निर्णयः क्रियते इत्यत आहुः यत इति तर्कः शङ्कायां अवधिः शङ्कानिवर्तक इति हेतोः पूर्वपक्षिणापि तर्केणैव निर्णयः क्रियते अतोस्माभिरपि कण्टकन्यायेन तर्केण निर्णय उक्तः । वस्तुतस्तु प्रमाणसिद्धत्वादेव तथोच्यत इति भावः । तदेवाहेति तर्केण पूर्वतर्कबाधनं तन्मते दूषणमाहेत्यर्थः । प्रमाणं 'तु' इतिपदेनोक्तमित्येवकारः । अयमर्थ इति मूले तर्कबाधो व्यभिचारश्चेति दूषणद्वयमुक्तम् । तत्र पक्षद्वयं संभाव्य प्रथमपक्षे तर्कबाधोपि दूषणं व्यभिचारस्तु पक्षद्वयेपि दूषणमिति व्याख्येयमित्यर्थः । तर्कमाहुः यदीति । तेन तर्कान्तरमाहुः स्वनाश इति । ननु प्रत्यक्षत एव सत्त्वमुपलभ्यते का तर्कापेक्षा इत्यत आहुः नापीति । सत्त्वमात्रं प्रत्यक्षसिद्धं तदेव सत्त्वमत्रागतमिति तु प्रत्यक्षमपि नास्तीत्यर्थः । बहुतर्केति तर्कोनाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । तथाच तादृशप्रत्यक्षाभावात् तन्मतस्य युक्तिभिः पराहतत्वमित्यर्थः । बीजं त्विति रेत इत्यर्थः । रेतोन्तस्थितास्तदवयवास्तददृष्टवशादागताः समवायिकारणमन्यथा योनौ पतितात्सर्वस्मादेव रेतसः कार्योत्पत्तिः स्यात्, एकस्मादेव रेतसः कश्चिद्गौरः कश्चिच्छ्याम इति च न स्यात्, अत एव 'पुंसो रेतःकणाश्रयः' इतिवाक्यं तथा च समवाय्यसमवायिभिन्नत्वात् निमित्तकारणमेव रेत इत्यर्थः । ननु यथा योनिदोषः संक्रान्तस्तथा तुल्यत्वाद्बीजगुण एव कुतो न संक्रान्तस्तत्राहुः बीजं त्विति । गुणा भूताः स्थिता यत्र

गुणभूतमपि बलवता दोषेण तिरोहितम्। समवायिकारणं तु तत्तदवयवा भिन्ना एवेति न व्यभिचार इति चेत् तत्राह क्व च मृषेति। शुक्तिकातः भ्रान्तप्रतिपन्नं रजतमुत्पद्यते। शुक्तिकायाः सत्त्वेऽपि न तत्सत्त्वं भवति शुक्तिकाश्रयत्वात् तद्रजतस्य शुक्तिकैव समवायिकारणं तस्माद्व्यभिचारः सिद्धः। ननु न केवला शुक्तिस्तत्रोपादानं किंतु दोषसहिता। चाकचक्यादिदोषाद्विशेषादर्शनसहकृतात्तद्रजतं जायते। न तु केवलाश्रयात्। ननु तथापि एकांशेन रजतं सत्यं स्यात् न तु सर्वथा असत्यं तदाह नेति। ननु सदंशो दोषवशात्तत्र तिरोहित इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि तथा प्रतीयताम्। मनोदोषेण जगदन्यथा प्रतीयत इति। अन्यथा जगत् सच्चिदानन्दरूपेण कथं न भासते। किंच न केवलं ब्रह्मकारणवाद एव सर्वत्र वक्तव्यः किंतु प्रकृतिपुरुषकारणवादोऽपि अत उभययोगात् जगत् सदसदात्मकं न केवलं सदित्यर्थः। एवं हेतुं स्वरूपासिद्ध्या व्यवहारेण च दूषयित्वा हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति **व्यवहृतये विकल्प इषित** इति। इदं जगत् सत् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्। ब्रह्मवदित्यनुमानं तदपि दूषयन्ति अयं विकल्पो विशिष्टकल्पना जगतः सत्त्वरूपा प्रातीतिकी न तु परमार्थरूपा व्यवहारमात्रत्वेनापि प्रतीतिसिद्धौ वास्तवसत्यत्वकल्पनायां प्रयोजनाभावात्। नन्वनादिरयं संसारः सर्वेषां चात्र सद्बुद्धिः अतो ज्ञायते सदेवेति तत्राह **अन्ध-**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तादृशं बीजं तथापि योनिदोषस्य ततो बलवत्त्वात् तेन तिरोहितं तिरोहितशक्तीत्यर्थः। तत्राहेति अत्र व्यभिचारनिराकृतिं संभाव्य तत्संभावनारहितमुदाहरणमाहेत्यर्थः। द्वेधा हि वेदान्तानां बोधनप्रकार इति निबन्धे निरूपितं तत्र विकाराणां वाचारम्भत्वपक्षमाश्रित्येदं सर्वमुच्यते विकाराणां ब्रह्मत्वपक्षे शुद्धब्रह्मवादे त्वन्यख्यातिस्वीकारान्नेदं दूषणमिति भावः। वादी समाधत्ते **नन्विति**। अर्धाङ्गीकारेण तन्मतं दूषयन्ति **ननु तथापीति**। तदाहेति सत्त्वासत्त्वयोरंशभेदो नास्ति किंतु मृषैवेत्याहेत्यर्थः। मूले न तथा अतः सत्यं नेत्यर्थः। तत्रेति रजत इत्यर्थः। प्रकृतेपीति सत्त्वस्य भगवदिच्छया तिरोभावादसत्त्वेन प्रतीयतामित्यर्थः। तर्हि सत्त्वं कथं प्रतीयते इत्यत आहुः **मनोदोषेणेति**। **अन्यथा प्रतीयत** इति भिन्नसत्तया प्रतीयत इत्यर्थः। मनोदोषाभावे भिन्नसत्ता न प्रतीयेत। अत एव ज्ञानिनां तथेति भावः। मनोदोषसत्त्वे प्रमाणमाहुः **अन्यथेति**। **उभययु**गित्यस्यार्थमाहुः **किंचेति**। उभययोगात्सत्त्वमात्रं साधयितुमशक्यमित्यर्थः। एतदन्तेन द्वितीयपक्षो निराकृतः प्रथमपक्षे प्रतीत्यनुरोधात्सत्त्वमुक्तं तस्य निराकरणमधुनोच्यते इत्याशयेनाहुः **एवं हेतुं स्वरूपासिद्ध्येति**। उभयोत्पन्नत्वात् सदुत्पन्नं हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः। शुक्तिकातो रजतोत्पत्तेर्दृष्टत्वाद्व्यवहारेण साध्यव्याप्तिरहित इत्यर्थः। **प्रयोजनाभावादिति** तथा च प्रतीतिरूपो हेतुः सत्त्वसाधनेऽप्रयोजकः रजते तथाप्रतीतावपि सत्त्वाभावात् तेन विनापि भयमित्यर्थः।

परंपरयेति । अन्धपरंपरापि परंपरा न चात्र चक्षुष्मत्परंपरेति प्रमाणमस्ति । प्रत्युत हतां बुद्ध्या असदेवेदमित्यामासते । ननु वेदानुरोधाज्जगतः सत्त्वमङ्गीक्रियते तत्राह ामयति भारतीति । **भारती** वेदरूपा त्वदीया वाणी **उक्थजडान्** कर्म- रान् भ्रामयति । भ्रामणप्रकारस्तु द्वितीयस्कन्धे निरूपितः 'वेदोहि ब्रह्मगतमेव सर्वमाह ोकः परं भ्राम्यति जगद्गतम्' इति । क्रियासक्ताः पदार्थान् न विचारयन्तीति क्थजडा उक्ताः ।

सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ।
भ्रान्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः ॥ २३ ॥ ३६ ॥

ननु जगतः सत्यत्वं मास्तु । तेन विशेषतः सेवमाना न सेविष्यन्ति । ये तु पुनः स्वभावतः सेवन्ते तेषां निषेधः केन वा सिद्ध्येत् । सत्त्ववद् असत्त्वस्यापि जगत्यभावात् । यथा सत्त्वमस्य साधयितुं न शक्यं तथा असत्त्वमपि तैरेव हेतुभिः । तस्माज्जगत्सदसद्विलक्षण- मेवास्तु ततस्तत्सेवायां न गुणो नापि दोषः । ततो जगत्परित्यागः कथं सिद्ध्येदित्या- शङ्क्याह **न यदिदमग्र आसेति** ।

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ ३७ ॥

यद्यसत्त्वसाधकमत्र न भवेत् तदैवं वक्तुं शक्येतापि । असत्त्वसाधकं तु वर्तते । इदं जगदसत् कादाचित्कत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्मेति । केवलव्यतिरेकी हेतुरस्तीति निरूपयति **न यदिति** । कादाचित्कत्वमेव निरूप्यते । यद्यस्मादिदं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वं **नास** । न वा **अतो निधनात्**प्रलयानन्तरं च भविष्यति । अतो मध्ये कदाचिदेव जातं तेन ज्ञायते असदिति । यद्धि सत् तत्कालत्रयेऽपि भवति । नहि सत् कदाचिदस- द्भवति अन्यथा कदाचिद्घटोऽपि पटः स्यात् तस्मादान्तरालिकत्वाद् असज् जगत् । नन्वनेन हेतुना सत्त्वाभाव एव सेत्स्यति न त्वसत्त्वम् । व्यतिरेकिणापि तदभाव एव

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न चात्रेति इयं चक्षुष्मत्परंपरेत्यत्र प्रमाणं नास्ति अन्धपरंपरात्वे तु प्रमाणं वर्तते इत्याहुः **प्रत्युतेति** । **सर्वमाहेति** पदार्थजातं ब्रह्मगतं कर्मोपयोगित्वेनाह । 'तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत्' इति सिद्धान्ताज्ञानाज्जडा भ्राम्यन्तीत्यर्थः ।

न यदिदमित्यत्र अतो निधनादित्यत्र विद्यमानावस्थेदंपदवाच्या ज्ञेया । **भवतीति** सदेवेति शेषः । **अन्यथेति** स्वरूपस्य कालभेदेन भिन्नत्व इत्यर्थः । **व्यति- रेकिणेति** धर्मान्तरसाधने तु असत्त्वरूपधर्माभाववति कादाचित्काभावोपेक्षितः स च

साध्यते न तु धर्मान्तरमिति चेत् तत्राह **अनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषेति** । इदं जगन्मृषैव भाति । तत्र हेतुस्त्वयीति । यद्धि यस्मिन् विद्यमाने अतिरिक्तं भासते तत्त्वेन तन्मिथ्येति सिद्धम् । यथा शुक्तिकायां रजतं तथा सर्वमिदं ब्रह्म श्रुत्वा ब्रह्मविद्भिश्च निर्णीतम् । तथापि यदन्यथा भासते जगत्त्वेन तन्मृषैव भवितुमर्हतीत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याह **अनुमितमन्तरेति** । प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् । नहि रजतेन सह सन्निकर्षोऽस्ति । सतोरेव संयोगात् । 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्'इति प्रत्यक्षलक्षणम् । रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते च । तत्र सा बुद्धिरेव करणम् । तेन ज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमानमिति रजतमनुमितिविषयो भवति । किंच । **अन्तरा विभाति** । इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा । तथात्रापि प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्ययोर्मध्ये जगद्भातीति । यावदेतयोर्न सम्यक् परीक्षा तावत्प्रतिभासते । अतोऽन्तरैव **विभाति** । एतस्मिन्नुभयस्मिन् विचारिते तत्त्वमसीति वाक्ये अवगते पश्चात्सर्वत्र ब्रह्मैव भासते । किंच । **एकरसे त्वयि** यन्नानाप्रकारेण भाति तन्मृषैवेति ज्ञातव्यम् । यथैकस्मिन् चन्द्रे द्वैतप्रतीतिर्भ्रान्त्या । ननु तथाप्यसत्त्वं कथं सेत्स्यति नह्यसतः प्रतीतिरस्तीति चेदत आह **अत उपमीयत** इति । असत्सादृश्याज्जगदसदित्युपमीयते । यथा **द्रविणजातिविकल्पमार्गैः** पदार्था उपमीयन्ते यथा गोसदृशो गवय इति वाक्यं श्रुत्वा अरण्ये गवयं पश्यन् सादृश्यं वाक्यावगतं स्मृत्वा तद्गवये पश्यन् गवयोऽयं गोसदृशत्वादिति मन्यते । द्रविणानां गवादीनां या **जातिः** गोत्वादिस्तासां **विकल्पो**ऽवान्तरभेदः स एवोपमाने **मार्गः** अन्यथा गौरित्येव प्रतीयेत । एतस्मादेव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नास्ति असत्त्वाभाववति सदसद्विलक्षणे कादाचित्कत्वाभावाभावाद् अतः सत्त्वाभाव एव साधनीयः तदा सत्त्वाभावाभाववति ब्रह्मणि कादाचित्कत्वाभावस्य सत्त्वाद् व्याप्तिः संभवति तथा च जगतः सदसद्विलक्षणत्वमेव सेत्स्यति रजतवदिति भावः । **तत्त्वेनेति** तथा च विकाराणां वाचारम्भत्वपक्षेऽन्यथाख्यातिरेव स्वीकर्तव्या न त्वनिर्वचनीयख्यातिः । अतः सदसद्विलक्षणपदार्थ एव नास्तीति भावः । **अनुमितिविषयमिति** ब्रह्मवादे परोक्षज्ञानेऽनुमानव्यवहारस्योक्तत्वात् परोक्षज्ञानविषयमित्यर्थः । विषयपदादर्श आद्यचि टापि कृते विषयापदं भवति विषयिणीत्यर्थः । अनुमितिविषया विषयिणी यस्येति विग्रहः । **नह्यसत** इति विचारे कृते यथा रजतस्यासत्त्वेन प्रतीतिस्तथा जगतोऽसत्त्वेन प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । **अत आहेति** विचारे कृते असत्त्वेन प्रतीतिमाहेत्यर्थः । तं विचारमाहुः **असत्सादृश्या**दित्यारभ्य **निर्धीयत** इत्यन्तेन । विचारे कृतेऽसत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वं सादृश्यपदार्थ इत्यग्रे वक्ष्यन्ति साध्यमसत्त्वं, धर्मान्तररूपं यत्र रजतादौ सादृश्यं गृहीतं तत्रासत्त्वं सत्त्वाभावरूपं, अतो वैजात्यादुपमितित्वम् । हेतौ साध्यव्याप्तिग्रहस्तु सदसद्विलक्षणपदार्थनिराकरणेन सिद्ध

विशेषाज्ञानुमानविषयता । वह्निस्तु व्याप्यादौ सर्वत्रैकजातिरेव । सादृश्यज्ञानं तु भिन्नजातीयं ज्ञापयति । तथा ये असन्तो दृष्टाः ते विचारे क्रियमाणे न संभवन्तीत्येतद्धर्मसाम्याज्जगदप्यसदेवेति निश्चीयते । भानं तु शशशृङ्गस्यापि भवतीति नासत्त्वं निराकरोति । सत्त्वमपि भासते । असत्त्वमपि भासते । परं विचारसहिष्णुगुणयुक्तप्रमाणेन सद् भासते । विचारासहिष्णुदोषसहितकरणेन असदिति विशेषः । ननु वैदिकानां महतामपि जगति सद्बुद्धिः अन्यथास्यासत्त्वे स्थैर्याभावाद् विश्रम्भेण सर्वे व्यवहारा न भवेयुः । तस्मात्सत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वं वा वक्तव्यमिति चेत् तत्राह **वितथमनोविलासम्** इति । इदं जगत्सर्वं **वितथ**मेव मिथ्याभूतमेव यतो **मनोविलासम्** । यो हि जगति मनसा यद्यथा मन्यते तं प्रति तत्तथा प्रतिभाति, इष्टं द्विष्टं शुद्धमशुद्धमात्मीयं परकीयं चेति । नहि निसर्गतः जगति कश्चित्पदार्थः एवंभूतोऽस्ति यः सर्वान् प्रति प्रियो भवति । अतो मनोविलासकृतमेवैतदिति मनोरथवन्मिथ्याभूतमेव । एतादृशमपि ये सत्यमिति मन्यन्ते ते **अबुधाः** न पण्डिताः, विचाररहिता इत्यर्थः ।

खपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।
अधिष्ठानाच्च सज्ज्ञानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥ २४ ॥ ३७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति ज्ञेयम् । **वह्निस्त्वि**ति **व्याप्तेरादौ** महानसीयवह्निज्ञानेपि वह्निरेव । उपमाने तु व्याप्तेरादौ गोज्ञानं तत्र गवयाद्भिन्नजातीया गौरिति विभेदः । **असन्त** इति रजताद्य इत्यर्थः । **न संभवन्तीति** । सत्त्वेनेति शेषः । **एतद्धर्मे**ति विचारसत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपधर्मेण **साम्या**दित्यर्थः । **सत्त्वमपी**ति अर्थआयच् सत्त्वयुक्तं शुक्त्यादीत्यर्थः । असत्त्वयुक्तं रजतादीत्यर्थः । इदमेवाग्रे सदसत्पदेनोच्यते तथा चास्मदिन्द्रियाणामविद्यादोषयुक्तत्वात् तद्धानविषयस्यासत्त्वमेव युक्तमित्यर्थः । **नन्वि**ति यथा चास्मदिन्द्रियैः दुष्टैः सत्त्वेन भानविषयत्वादसत्त्वं तथा महतामिन्द्रियैर्गुणयुक्तैरपि सत्त्वेन भानविषयत्वात्सत्त्वं भवेदुभयसाधने सदसद्विलक्षणत्वं वा भवेदित्यर्थः । **अन्यथे**त्यस्यैव विवरणमस्यासत्त्व इति । **कारिकायां खपुष्पादी**ति । रजतं चादिमते अनिर्वचनीयं खपुष्पं तु तन्मतेप्यसदित्ययं दृष्टान्त उक्तः । **मिथ्याभूत**मिति एतस्माद्धेतोर्मिथ्या स्वयं सत्त्वरहितं तथापि **भूतं** जातं यथा खपुष्पं खाद्भिन्नसत्ताकं न, तथा जगदपि ब्रह्मणो भिन्नसत्ताकं न, वाचारम्भणवाक्यादित्यर्थः । स्वाधिष्ठाने सत्त्वप्रत्यायनसामर्थ्यमाकाशे नास्ति अतीन्द्रियत्वात् भगवतस्त्वतीन्द्रियत्वेपि भगवति सर्वसामर्थ्यमस्तीति स्वाधिष्ठेयं भगवानेव सत्त्वेन प्रत्याययतीत्यर्थः । भेदवादे जगद्भिन्नसत्ताकमतः सत्, ब्रह्मवादे कारणगतैव सत्ता अतो जगत् सत्, मायावादेऽनिर्वचनीयं जगदिति विभेदः । ननु तर्हि असतः सत्त्वेन भानं कथं नहि खपुष्पं सत्त्वेन भासते तत्राहुः **अधिष्ठाना**दिति । यथा कलशत्वमपि सत्त्वेव तथापि पटत्वादिना न भवतीति कलशत्वं न जातिरित्युच्यते तथा जगदपि सदेव परं ब्रह्मणः

एवं द्वाभ्यां भजनार्थमन्यत्र सत्यत्वं निराकृत्य तत्त्वेन सत्यत्वे तदेव भजनीयमिति सदंशं विचार्य द्वाभ्यां चिदंशं विचारयन्ति **स यदजयेति** ।

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्-
भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥

चित्सेव्येति पक्षेऽपि भगवानेव सेव्यो न तु जीवाः । स्वरूपस्थितो हि सेव्यः जीवास्तु स्वरूपात् प्रच्युताः । तत्र हेतुमाह **स** एव भगवद्रूपोऽपि जीवः **यदा** यस्मात्कारणाद्वा **अजया** भगवन्मायया कृत्वा, **अजामविद्यां** प्रकृतिं वा, **अनुशयीत** तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात् तदा तस्या **गुणान् जुषन्** स्वानन्दं परित्यज्य जडेभ्यः आनन्दं प्राप्स्यामीति यदा जडानुभवं करोति तदा स्वयमपि स्वचैतन्यं परित्यज्य **सरूपतां भजति** जडभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमविद्यासंबन्धादानन्दांशश्चिदंशोप्यपगच्छति केवलं जडतामापद्यते । जडस्योपास्यता पूर्वमेव निषिद्धा । ननु जडभावे को दोषः । रत्नादेर्महतोपि जडभावात् तत्राह **तदनु मृत्युमपेतभग** इति । कालोहि जडान् गुणान् क्षोभयति अन्नप्रायांश्च भक्षयति । तथा एनमपि कालो भक्षयतीति, **तदनु** जडतामनु **मृत्युमपि** प्राप्नोति । नाप्येतावदेवानिष्टम् । यथा राजा यावज्जीवं सुखं जीवति अन्ते मृत्युं प्राप्नोति । ततोप्यस्य जीवस्याधिकं दुःखमित्याह **अपेता भगा** ऐश्वर्यादिभाग्यानि

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सकाशाद्भिन्नसत्ताकं न भवतीत्यसदुच्यते यद्यप्येतद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणोऽसत्त्वं जगतः सत्त्वमपि संभवति तथापि ब्रह्मणः सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाज्जगदेवासद् ब्रह्माभिन्नसत्ताकमिति भावः । खपुष्पाधिष्ठानं खमपि परमार्थतोऽसत् जगदधिष्ठानं ब्रह्म तु प्रमाणवाक्यैः परमार्थतः सत्, अतस्तदधिष्ठेयस्यापि सत्त्वेन भानमित्यर्थः । मायावादिनां व्यावहारिकी सत्तास्तीति रजतदृष्टान्तः । स्वमते तु व्यवहारेपि कारणगतैव सत्ता यथा व्यवहारेऽपि घटसत्तापि मृत्सत्तैव तथेति । यद्यपि श्रौतो घटदृष्टान्त एव वक्तव्यः तथाप्यविवेकिनां तत्र घटसत्तैव प्रतीयते इति स्पष्टार्थं खपुष्पदृष्टान्त उक्तः । सत्त्वभानसमाधानं तु अधिष्ठानादित्यनेन कृतमेव । पूर्वश्लोकेन भेदवादो जगतः सत्त्वसाधको निराकृतः । अनेन मायावादो जगतोऽनिर्वचनीयत्वसाधको निराकृत इति ज्ञेयम् । **यतः** कृष्णादेतादृशं जगज्जातं **यतः** कृष्णादधिष्ठानाच **सद्भानं** तमुभयविधसामर्थ्यवन्तं **कृष्णं भजेदि**त्यन्वयः ।

स यदजयेत्यत्र जडभावमिति देहभावमित्यर्थः । **केवलमिति** चित्त्वमपि विस्मृत्य देह एवाहमिति जानातीत्यर्थः । **अन्नप्रायानिति** गुणक्षोभेण प्रशिथिलावयवानोदनसदृशान् देहानित्यर्थः । **एनमपीति** देहभावापन्नं जीवमपीत्यर्थः ।

यस । एवं लोष्टप्रायो मृत्युग्रस्तश्च यो जातः स कथं सेव्यो भवेदित्यर्थः । ननु भगवतोपि मायासंबन्धोस्ति 'मम माया दुरत्यया' इतिवाक्यात् । ततः सोपि तथा भवेदित्याशङ्क्याह **त्वमुत जहासि तामिति** । त्वं तु **तां** मोहिकां **जहासि** 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः' इति श्रुतेः । इदमेव जीवाद्वैलक्षण्यम् । एतन्मूलकमन्यदाह **आत्तभग इति** । ऐश्वर्यादिभगाश्च स्वीकृता एव भवन्ति । नाशककारणाभावात् । ननु तया सह किर्मीरितः स्थितः तां चेत्त्यजेद् विशिष्टं तस्य स्वरूपमेवापगच्छेदिति कथं तां जह्यात्तत्राह **अहिरिव त्वचमिति** । सर्पाः कालेन कृत्वा जीर्यन्तो मन्यन्ते । ततः कसर्णीरस्तेषां मुख्यः काद्रवेयः कांश्चिन्मन्त्रान् भूमिर्भूम्ना'इत्यादीन् दृष्ट्वा तैः सर्वे सर्पा जरातो विमोचिताः ततः सर्वे सर्पा जीर्णास्तनूरपाघ्नत तथा भगवानपि सहजसंबद्धामपि त्वग्रूपां अखण्ड एव स्वैश्वर्येण स्थितपूर्वावस्थः तां जहातीत्यर्थः । ननु सर्पाणां त्वक्परित्यागेपि न कोपि विशेषो जायते । तथा भगवतोपि मायाग्रहणपरित्यागावस्थयोः कोपि विशेषो न स्यात् । ततः परित्यागो व्यर्थ इति चेत् तत्राह **महसि महीयसे** इति । **महसि** पूर्णे तेजोरूपे अष्टैश्वर्यसहिते **महीयसे** विराजसे । सत्यं तस्यां विद्यमानायामविद्यमानायां वा कोप्युपचयापचयो वा सर्वदैव स्वरूपानन्दे परमप्रकाशमाने अष्टैश्वर्ययुक्ते विराजस्येव तथापि लोकदृष्ट्या तत्संबन्धे दोषप्रतिभाने एतदुच्यते **तां जहासीति** । वस्तुतस्तु ताः सर्वा भगवत्येव वर्तन्ते न ताभिः कापि क्षतिः पृथग्भूतानामेव ताभिरनिष्टश्रवणात् । त्वं तु **अपरिमेयभगः** मातुं योग्या हि क्रियया निवर्त्यन्ते, अमेयास्तु क्रियाशक्त्यापि किं नष्टा भवेयुः । तस्मात् ।

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः कदाचन ॥ इत्यर्थः ॥

कालादितृणपर्यन्ता न सेव्या मुक्तिमिच्छता ।
दोषत्याजनशक्तो हि सेव्यो दाता गुणस्य च ॥ २५ ॥ ३८ ॥

ननु भगवत्सेवापेक्षया जीवभजनमेव मुख्यं जीवे भगवानप्यस्ति जीवोप्यस्ति अतः सांशो भगवांस्तत्र वर्तत इति तं परित्यज्य निरंशः केवलः कथं सेव्य इति चेत् तत्राहुः **यदि न समुद्धरन्तीति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतन्मूलकमिति अजात्यागो मूलं यस्येत्यर्थः । अजात्यागे सति भगाः स्थिताः अन्यथा जीववदपेता भवेयुरिति भावः । **दृष्ट्वेति** स्वत्वचं त्यक्तवानिति शेषः । तदनन्तरं तैर्मन्त्रैः **सर्वेपि विमोचिता** इत्यर्थः । **पृथग्भूतानामिति** भगवतः सकाशात् पृथग्भूतानां जीवानामित्यर्थः । **कालादीति** तृतीयस्कन्धे कालसृष्ट्यनन्तरं मुक्तजीवसृष्टिर्निरूपिता तया च काल आदिर्येषां मुक्तजीवानामित्यतद्गुणसंविज्ञानः । तया च मुक्तजीवानारभ्य **तृणपर्यन्ता** जीवा इत्यर्थः ।

यदि न समुद्धरन्तीत्यस्याभासे निरंश इति विस्फुलिङ्गवन्निर्गता अंशा जीवा यस्मात्तादृश इत्यर्थः । **केवल इति** जीवरूपांशरहित इत्यर्थः । व्याख्याने

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-
न्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९ ॥

यत्रांशः प्रकटः भगवांश्च प्रकटः तत्र तथैव । अत एव पूर्वं पुरुषेष्वेव भगवदाराधनमुक्तम् । यत्र पुनः स्वरूपं जडतामापन्नं भगवांश्च सर्वथा न प्रकटः तत्र किं स्यात् । न हि काष्ठे वह्निरस्तीति शीतनिवृत्त्यर्थं होमार्थं वा काष्ठं सेव्यते । तस्मादप्रकटभगवत्स्वरूपाः सर्वथैव न सेव्याः । ननु कथं हृदि विद्यमानः स्वप्रकाशो भगवान् न प्रकाशते तत्राह **यतयोऽपि यदि हृदि** स्थिताः **कामजटा न समुद्धरन्ति** तर्हि तेषामपि **दुरधिगमः** । यथा निखातोपरि वृक्षेष्वारोपितेषु तदुन्मूलनव्यतिरेकेण यथा खाता उद्घाटयितुं न शक्यन्ते, एवमन्तःस्थितो भगवान् मायाजवनिकाच्छन्नः तदुपरि अविद्यया आच्छादितः ततो वासनाकामक्रोधादिवृक्षैः सर्वथा लुप्ताभिज्ञानः कथं दृश्येत । तत्राप्य**सतां** देहाभिमानिनाम् । ननु तथापि वस्तुसामर्थ्यात् तत्र भगवानस्तीति फलं भविष्यतीति चेत् तत्राह **अस्मृतकण्ठमणिरि**ति । न **स्मृत**श्चासौ **कण्ठमणि**श्च तद्रूपो भगवानित्यर्थः । यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या स्वरूपमात्रे स्मृते दुःखमेव प्रयच्छति तथा भगवानपि तमेव न सुखयति तत्पूजकं कुतः सुखयेत् प्रत्युत यतीनां दुःखदोपि जातः । यथा विस्मृतमणेस्तदन्वेषणपरस्य दुःखं भवति तथा आत्मान्वेषणार्थं सर्वस्वपरित्यागं कृत्वा गतानां यतीनां परमदुःखदो भवति । एतदामरणान्तं परित्यागधर्मपरिपालकानाम् । ये तु पुनः बहिरात्मोपलम्भाभावाद् अतिदुःखसाधनैः क्लिष्टाः यथाकथंचित्प्राणपोषणं कुर्वन्ति ते **ह्यसुतृपाः** पूर्वं **योगिन**श्च । असुतर्पणार्थमेव योगिनो वा, कृतेन सर्वेणापि जीवनमेव संपादयन्तीत्यर्थः । तेषा**मुभयतोऽप्यसुखं** तदुभयं निर्दिशन्ति **अनपगतान्तकाद्भवत**श्चेति । धर्मपरित्यागाधर्मसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति ।

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुरुषेष्विति 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः' इत्यत्रोक्तेष्वित्यर्थः । एतानि त्रीणि पुरुषाख्यानि रूपाणि प्रकटांशरूपाणि प्रकटभगवन्ति च अवताररूपाणीति यावत् । **कथं दृश्येते**ति स्वप्रकाशकस्य प्रकाशापेक्षा नास्ति प्रतिबन्धकाभावस्त्वपेक्षित एव । नहि स्वप्रकाशोपि सूर्यादिः मेघाच्छादितो दृश्यते भगवांस्तु ततोपि बहुधाच्छादितोऽतः कथं दृश्येतेत्यर्थः । **ननु तथापी**ति काष्ठवह्निदृष्टान्तो बोधनार्थं स्वयमुक्तो मूलव्याख्याने त्वाशङ्कास्थितैवेत्यत उच्यते एतदिति मरणान्तं दुःखं ततो भगवत्प्राप्तिरित्यर्थः । **कालो**-

नरकं मृत्युं च प्रयच्छतीत्यर्थः । अस्मृत्या भगवांश्च दुःखं प्रयच्छति । तेन जीवनदशायामपि दुःखम् । ननु भगवान् कथं दुःखं प्रयच्छेत् । अप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याह **अनधिरूढपदादिति** । अनधिरूढं पदं यस्येति । भगवत्पदं तैर्नारूढमिति चिन्ताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः ।

जीवेषु भगवानात्मा संछन्नस्तेन तत्र न ।
भजनं सर्वथा कार्यं ततोऽन्यत्रैव पूजयेत् ॥ २६ ॥ ३९ ॥

एवं चिदंशा न पूज्या इति निरूप्य लौकिका आनन्दा अपि न सेव्याः किंतु भगवदानन्द एव सेव्य इति निरूपयति द्वाभ्याम् **त्वदवगमीति** ।

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-
र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥

स्वभावत एव स्मृत्यादिषु सर्वे एव आनन्दा निषिद्धाः । यथेह साधारणस्त्रियो न सेव्यास्तथा अप्सरसोपि, यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु भुज्यमानेषु सर्वश्रुतिस्मृतिविरोधो भवति एवं स्वर्गलोकेष्वपि ज्ञातव्यम् । यथात्रापकीर्तिस्तथा तत्रापि । अतः सर्व एव सुखानुभवो निषिद्धः । ततो निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःखमिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविद्धमतः कथं सेव्यं स्यात् । भगवदानन्दस्तु सर्वैः सेव्यः न तत्र पूर्वोक्ता दोषाः संभवन्ति यतोऽत्रैव भगवत्स्वरूपज्ञाने भोगादिनापि न दुःखनिन्दाचिन्तादयो भवन्ति तदाह **त्वदवगमी** त्वत्स्वरूपाभिज्ञः **भवदुत्थशुभाशुभयो**स्त्वन्निमित्तं प्राप्तसुखदुःखयोः यदि **गुणविगुणान्वया**न्न वेद । यथा परमस्निग्धे जारे तदर्थं क्लिष्टापि कामिनी न क्लेशं बुध्यते । यथा वा राजसेवकः कस्तूर्यादिना राजोद्वर्तने स्वयं लिप्तोपि न सुखं मन्यते । एवं भगवतो महावैभवं सह सेवकत्वेनानुभवं कुर्वन्नपि तत् सुखं न मन्यते । यथा सेवार्थं महदपि दुःखं प्राप्नुवन् तदपि न मन्यते यदि तदा विधिनिषेधचिन्तापकीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्यान्यपि न प्राप्नोति । वस्तुतस्तानि वाक्यानि **देहभृतां** भवन्ति । अत इह लोक एव भगवत्संबन्धे तस्य सर्वोपद्रवनिवृत्तिरुक्ता । अन्यस्य तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पीति पूर्वोक्तेषु कालो न प्रभवति किंतु भगवानेवास्मृत्या मरणान्तं दुःखं संपाद्य ततः प्राप्तो भवति । एतेषु तु सोपीत्यपिशब्दः । **जीवनदशायामपीति** अपिशब्दान्मरणानन्तरमपि भगवान् दुःखद एवेति पूर्वेभ्यो विशेषः । **कारिकायां अन्यत्रैवेति** प्रकटांशाग्निप्रभृतिष्वित्यर्थः ।

त्वदवगमीत्यत्र भगवत्स्वरूपेति सेवायां भगवत्स्वरूपानुभवे सति तदुप-

साधारणेपि सुखदुःखानुभवे रागद्वेषयोर्जायमानत्वात् प्राणिनां संबन्धिविधिनिषेधवाक्यान्यपि तस्य भवन्तीति स्पष्ट एव भगवत्संबन्धे एव सुखं नान्यथेति स्पष्टम् । ननु कथं वा त्वदवगमी सुखदुःखयोः रागद्वेषौ न प्राप्नोति । कथं वा तस्यापकीर्त्यादिकं न भवतीत्याशङ्कायामाहुः **अनुयुगमन्वह**मिति । मनुजैरनुयुगमन्वहं त्वं **श्रवणभृतः यतस्त्वमपवर्गग**तिः । अयमर्थः । भगवद्गुणानुश्रवणं नित्यं कर्म । देशकालविशेषनियमाभावात् । यत्कालोपाधिना प्रवर्तते तत्सर्वं काम्यं कर्मेति पूर्वमेवोक्तम् । अतो भगवतः **गुणगीतपरंपरा** गुणानां यानि गीतानि व्यासादिभिः कृतानि तेषां परंपरया तच्छ्रवणद्वारा भगवान् श्रवणे भृतः तेनान्यं निषेधादिकं न शृणोति भगवतैव श्रवणस्य पूरितत्वात् नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयान् न दुःखजनकमपकीर्त्यादिकं प्राप्नोति । **यतो** भगवान् मोक्षद इति मोक्षस्तस्य सिद्ध एव सर्वदैवायं धर्म इति न कालधर्मा बाधन्ते । भगवांश्च सुप्रसिद्धः भक्तहितकर्ता । मनुजैः सर्वैरेव भगवान् धृत इति भगवत्सेवका भगवदैक्यं प्राप्ता इति न कोपि निन्दां करिष्यतीति । अतो भगवत्सेवक एव निर्दोषसुखभोक्ता न त्वन्य इति निरूपितम् ।

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत् ।
अन्यथा सुखसंप्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥ २७ ॥ ४० ॥

किंच । तदेव सुखं सेव्यं यन्नश्वरं न भवति । सुतरां देशकालपरिच्छिन्नं न सेव्यमिति वक्तुं भगवदानन्दस्य देशकालापरिच्छेदमाह **द्युपतय एव ते न ययु**रिति ।

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय-
स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४१ ॥

द्युपतयः स्वर्गपतयो देवेन्द्रादयः ते सुखतारतम्यं जानन्ति **तेपि** भगवतः स्वरूपानन्दस्य **अन्तं न ययुः** । ब्रह्मानन्दपर्यन्तस्यापि शतसङ्ख्या आनन्दपरिमाणस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सुक्तभोगादिनापि दुःखादयो न भवन्तीत्यर्थः । **अनुयुग**मित्यस्य तात्पर्यमाहुः **सर्वदैवे**ति नात्र कृतादियुगनियम इत्यर्थः अन्वहमित्यस्य तात्पर्यं नित्यं कर्मेत्यनेनोक्तम् । गीतपदतात्पर्यमाहुः **सुप्रसिद्ध** इति भगवद्गुणप्रतिपादकवाक्यानां व्यासादिभिः कृतत्वाद् भगवान् सुप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

द्युपतय एवेत्यस्याभासे **सुतरा**मिति पूर्वमत इति शेषः । अनश्वरस्यैव सेवितुमर्हत्वात् एतादृशं सुतरां न सेव्यमित्यर्थः ।

ज्ञातत्वादानन्दमयस्यैव परमन्तो न ज्ञायते। नन्वन्तोस्ति चेत् किमज्ञानेन। ज्ञातो वाऽज्ञातो वा विद्यमानः स्वसमाप्तौ दुःखानुभवं कारयत्येवेत्याशङ्क्याह **अनन्ततयेति**। विद्यमाने अन्ते यदि न जानीयुस्तदैवेदं दूषणं तेषामसार्वज्ञ्यं च तदेव तु नास्ति। किंच। **त्वमपि** न वेत्सि। नापि सर्वज्ञो भगवान् कथं न जानातीति मन्तव्यम्। विद्यमानस्यैवाज्ञानं सार्वज्ञ्यप्रतिबन्धकं न त्वविद्यमानस्य। एवं कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाह **यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणा** इति। **यस्य** भगवतः **अन्तः** मध्ये **आण्डनिचया** अण्डसमूहाः अन्तरा अण्डनिचया वा तेपि **सावरणाः** प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः। अनेनैकस्य ब्रह्माण्डाधिपतेर्ब्रह्मानन्दो गणित इति भगवदानन्दस्य अनन्तता समर्थिता। ननु तथापि ब्रह्माण्डानां संख्यावत्त्वे आनन्त्यं नोपपद्यत इति चेत् तत्राह **ख इव रजांसि वान्तीति**। यथा जालार्करश्मिषु कोटिशो रेणव उत्पतन्ति। एवं भगवद्रोमकूपेषु ब्रह्माण्डानीति केचित्। वस्तुतस्तु एकं रोमकूपस्थानं अतिविशालमाकाशवत् तत्र यथा भूरेणवः कोटिशो वान्ति तथा ब्रह्माण्डानि परिभ्रमन्तीत्यर्थः। ननु तर्हि कालो महान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह **वयसा सहेति**। काला अपि तत्र कोटिशः परिभ्रमन्तीत्यर्थः। वायुस्थानीयो वा कालः। ननु तथापि प्रमाणेन परिच्छेदो भविष्यति अनन्तादिशब्दवाच्यादित्याह **यदन्तरा श्रुतयोऽपि** यद्यस्माद्वान्ति। ब्रह्माण्डानन्त्यवद् वेदानन्त्यमपि। तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्तामेको वेदो वदतीति न वेदैरपि परिच्छेत्तुं शक्यते। ननु एवं सति सर्वप्रमाणानामगम्ये भगवति तादृशानन्दे किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह **त्वयि हि फलन्तीति**। श्रुतय एव प्रमाणं, परं पर्यवसानवृत्त्या न तु वाच्यवृत्त्या। यथा अनन्तवृक्षा भूमौ फलन्ति तत उच्छ्रितान्यपि फलानि भूमावेव पतन्ति, एवं सर्वे वेदाः स्वस्वरीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति। तानि ज्ञानानि फलान्युच्यन्ते। तेषां क्वापि पर्यवसानाभावाद्भगवत्येव पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति। एवमनन्तवृक्षाणामनन्तानि फलानि भूमौ पतन्त्यपि भूमेः सह-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

केचिदिति एतन्मते जालान्तर्वर्त्याकाशं तदिव रोमकूपः तदा रोमकूपो ब्रह्माण्डैः पूरित इव भवति। वस्तुतस्त्वति मते तु रोमकूपस्यातिविशालत्वमायातीति भावः। **ननु तथापीति**। **शब्दवाच्यादिति** भावप्रधानम्। तथाच प्रमाणेन वेदेन ब्रह्मणोनन्तशब्दवाच्यत्वात् शब्देन परिच्छेदो भविष्यतीति हेतोराह श्रुत्यगम्यत्वमिति शेषः। तदतिरिक्ततामिति नहि तावानेव भगवान् किंतु ततः सहस्रगुणाधिक इति बोधयन्तीत्यर्थः। **पदार्थनिषेधकैरिति** तावन्मात्रनिषेधकैरित्यर्थः। **निषेधस्येति** निषेधस्तु सावधिर्भवति अतोवधिज्ञानमपेक्षते अत्र चावधिभूतस्य पदार्थस्य परिज्ञानाभावः। अतो **निषेधस्य पर्यवसानाभावादित्यर्थः**। **अनिर्दिश्यपीति** पूर्वमनिर्दिश्यमपि शक्तिरूपे-

स्वांशमपि न पूरयन्तीति मेरुसर्षपन्यायेनार्थाद् भगवन्माहात्म्यं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवं विधिमुखतया भगवत्स्वरूपबोधकत्वमुक्त्वा निषेधमुखेनापि भगवद्बोधकत्वमाहुः **अतन्निरसनेन भवन्निधना** इति । यत्किंचिद्वेदप्रतिपाद्यं तत्सर्वमनूद्य योऽस्मात्सर्वस्मात्पर इति भगवतस्तदतिरिक्ततां बोधयन्ति 'न तदश्नोति कश्चन' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिसहस्रैः प्रतिपाद्यपदार्थनिषेधकैः, निषेधस्य सावधित्वेन पर्यवसानाभावात् पदार्थस्य चावधिभूतस्य परिज्ञानाभावात् वाचकशक्तौ कुण्ठितायां अप्रमाणभावमिव प्राप्नुवत्यः भगवत्येव निधनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मादेतादृशः परमानन्दरूपः कृष्ण एव सेव्यो नान्य इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थ इति सूचितम् । वेदाश्च तमेवं बोधयन्ति । एवं ज्ञातुं भगवता बुद्धिरुत्पाद्यत इति सूक्ष्मेक्षिकया सर्वे वेदा एवं भगवन्तं प्रतिपादयन्तीति जानीयादिति अनिर्देश्येपि ब्रह्मणि गुणवृत्तीनामपि साक्षात्प्रतिपादनमिति निरूपितम् । अत्र सर्वत्र श्रुतयो मूलभूताः स्वयं द्रष्टव्याः । विवादविषयाश्च अतिविस्तरशङ्कया न लिखिताः । एवं श्रुतिभिः प्रतिपादितोर्थः गूढोऽप्युपनिबद्धः ।

कृष्णानन्दः परानन्दो नान्यानन्दस्तथाविधः ।
वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥ २८ ॥ ४१ ॥

इत्येवं श्रुतिगीतायाः संक्षेपेण निरूपितः ।
अर्थराशिः समुद्रो हि यथाङ्गुल्या निरूप्यते ॥

श्रुतिभिरुक्तानि वाक्यानि, सनन्दनोऽनुवादमात्रं कृतवान् । ततो व्याख्यानव्यतिरेकेण तदर्थावगतिरस्ति न वेति संदिह्य औत्पत्तिकमनीषयैतज्ज्ञायत इति ज्ञापयितुं तस्यार्थस्यावबोधमाह इत्येतदिति ।

श्रीभगवानुवाच—**इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।**
सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वात्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥

नारदं प्रति नारायणवाक्यम् । श्रोतारो ब्रह्मणः पुत्राः । संपूर्णश्रुतिगीतायाः संक्षेपेणार्थमाह **आत्मानुशासनमिति** । आत्मनां जीवानामनुशासनमुपदेशः । भगवानेव सेव्य एवेति च । एतावानेव श्रुतिगीतार्थः । स तेषां हृदये समागत इति गुरोः पूजनं कृतवन्त इत्याह **सनन्दनमिति** । **अथेति** भिन्नप्रक्रमेण । पूर्वं समाः स्थिताः 'तुल्यश्रुततपःशीलाः' इति वाक्यात् । इदानीं तु श्रुतिगीतारूपोर्थः तेनैव विशेषतो ज्ञायत इति प्रवचनाधिकारे दत्ते यत्सर्वैर्न ज्ञायते तदेव वक्तव्यमितीदमुपाख्यानमु-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

'णाविर्भावानन्तरमंशतो निर्देश्यम् । श्रुतयश्च गुणवृत्तयो भगवद्गुणमात्रवृत्तित्वेन यावत्स्वरूपप्रतिपादनासमर्था अपि तेषां गुणानामपि सगुणत्वाभावान्न सगुणवृत्तयः किं तु निर्गुणप्रतिपादका एवातोंऽशतो भगवद्गुणान् पर्यवसानवृत्त्या च स्वरूपं बोधयन्तीत्यर्थः ।'

क्तवान् । यदि तेषामयमर्थो न ज्ञातः स्याद् विशेषाकारेण तदा 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्'इति न्यायेन विशेषाज्ञानात् विशेषतः पूजां न कुर्युः । अतोऽयमर्थः अपूर्वः जनवासिनामपि दुर्लभः केवलमिदानीमेव प्रकट इति ज्ञापितम् । ततः सिद्धाश्च जाताः । नातः परं श्रोतव्यमस्ति । पूर्वमपि तैरात्मा ज्ञातः परं तस्य गतिरेतादृशी केवलं भगवानेव सेव्यो नान्योऽस्त्युपाय इति इदानीमेव ज्ञातवन्तः । अतः सिद्धा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नारदस्यात्रैवं जिज्ञासा उत्पन्ना । एतादृशोर्थोन्योपि भविष्यतीति तत्राह **इत्यशेषसमाम्नायेति** ।

इत्यशेषसमाम्नाय पुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

अर्थः स्थलत्रये गूढः पुराणोपनिषच्छ्रुतौ ।
सर्वतः सारमेतद्धि समुद्धृतमिहोच्यते ॥

अतो नान्योस्ति सारांश इति वक्तुं निरूपयति । **अशेषाः** सर्व एव वेदाः **पुराणानि उपनिषदश्च** तेषां निर्मथनेन अयमर्थो निर्गलित इति **रसः** । स पूर्वं तत्रैव स्थितः पश्चात्**पूर्वजातैर्महात्मभिर्व्योमयानैः** सनकादिभिस्ततः समुद्धृत्य पृथक् स्थापितः । नन्वेतत्समुद्धारे किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह **महात्मभिरिति** । महान्तस्ते सर्वोपकारकाः ॥ ४३ ॥

एवं श्रुतिगीताया माहात्म्यमुक्त्वा नारदे विशेषमुपदिशति **त्वं चैतद्ब्रह्मदायादेति** ।

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयाऽऽत्मानुशासनम् ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मणः पुत्रो **ब्रह्मदायादो** भवति । अत्र तु ब्रह्मण्येव दायं प्राप्तवानिति विशेषतो वचनम्, अधिकारनिरूपणार्थं वा । यस्तु ब्रह्मणि दायभाक् तस्य हृदये अयमर्थः स्फुरति । अतः **श्रद्धया आत्मानुशासनं** तवात्यन्तोपदेशपूर्वकं रूपमतो **धारयन्** इममर्थं सर्वदा विचारयन्, **गां चर** सर्वत्र परिभ्रमणं कुरु । परित्यागेनैवास्य शास्त्रार्थस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्येतदित्यत्र आभासोक्तं वाक्यार्थं व्युत्पादयन्ति **यदि तेषामिति** । पूजाकथनस्य प्रकृतोपयोगमाहुः **अत इति** विशेषपूजाकथनादित्यर्थः ।

इत्यशेषेत्यत्र **सर्व एव वेदा** इति त्रिविधा अपि मन्त्रा इत्यर्थः । उपनिषदो ब्राह्मणभागे अन्येषु ब्राह्मणेषु मन्त्राणामेव विनियोगकथनात्तदकथनमिति भावः ।

त्वं चैतदित्यत्र ब्रह्मदायादेत्यस्य ब्रह्मरूपं दायमादत्ते इति विग्रहो ज्ञेयः । **आत्मानुशासनमित्यस्यात्मनः** स्वस्य नारदस्यानुशासनमित्यर्थं इत्याशयेनाहुः **तवात्यन्तेति** । **शास्त्रार्थस्येति** एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यभजनस्येत्यर्थः ।

संभवात्। **आत्मानुशासनेनैव** निरन्तरं भगवत्स्मरणं प्राप्तम्। नारदस्य सिद्धमप्यस्ति। एकमेव बाधकं महतो भगवत्स्मरणे काम इति। 'कश्चिन्महान् तस्य न कामनिर्जयः' इति वाक्यात् तस्यैतत्**कामभञ्जन**साधनं, **कामाना**मिति बहुवचनं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमिदमिति सूचयति। **नृणा**मिति मनुष्याणां विशेषहितकारीत्युक्तम्॥ ४४॥

अयमुपदेशो नारदस्य हृदये समागत इति ज्ञापयितुं तस्य कथामाह **एवं स गुरुणादिष्टमिति**।

श्रीशुक उवाच—**एवं स गुरुणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान्।**
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः॥ ४५॥

यद्यपि बहून्येव व्याख्यानानि श्रुतानि तथाप्यत्र विशेषतः श्रद्धावान् जातः। **आत्मवा**नित्यधिकारी। **पूर्ण** इति तस्यार्थावबोधो जात इति सूचितम्। **श्रुतधर** इति श्रवणमात्रेणैव शब्दतोर्थतश्च धारयतीति नित्यस्मरणमुक्तम्, अभ्यासापेक्षा च निवारिता। **राज**न्निति। अयमर्थो ग्राह्य इति बोधनार्थं, सोर्थस्तेनेति ज्ञात इति ज्ञापयितुं **गुरुं** प्रति किंचिदाह **यतो वीरव्रतः** वीरवद्व्रतं यस्येति। वीरः सकृदेव कार्यं करोति। न तु विलम्बं सहत इति। एवं क्रियाशक्त्याधिक्यमुक्त्वा ज्ञानशक्त्याधिक्यमाह **मुनि**रिति॥ ४५॥

स्वगुरुं नमस्यति **नमस्तस्मै भगवत** इति।

नारद उवाच—**नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलमूर्तये।**
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः॥ ४६॥

नारायणस्य स्वरूपं कृष्णः, कृष्ण एव नारायणरूपेणावतीर्ण इति कृष्णो मूलं भवति। यद्यपि लोके नारायणस्यैवांशः कृष्ण इति प्रसिद्धिः। 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ' इति वाक्यात्। तथापि श्रुतिगीताशिक्षया विपरीतं ज्ञातवान्। तत्र हि 'स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः' इति श्रुतितुल्या निरूपिताः। तादृश्यः कृष्ण एव भवन्ति गोपिकाद्याः, नान्यावतारेष्विति स एव भजनीयः श्रुतिगीतासु निरूपित इति ज्ञातवान्।

माहात्म्यं बहुधा ज्ञात्वा जीवानां च गतिं पराम्।
सर्वं त्यक्त्वा विधायैतन् नित्यं कृष्णं स्मरंश्चरेत्॥

एतावानेवोपाख्यानार्थ इति ज्ञात्वा कृष्णमेव नमस्यति अवतारेण दोषप्रतिभानं वारयति **अमलमूर्तय** इति। अमलेषु वा मूर्तिर्यस्येति। भगवत्प्राप्त्युपायो वा निरूपितः। नन्वयं साक्षाद्गुरुर्नारायणस्तस्य चावतारस्तं प्रत्यक्षं विहाय तस्मा इति परोक्षः कृष्णः कथं नमस्कृत इति चेत् तत्राह **यो धत्ते सर्वभूताना**मिति। स एव भगवानस्मदादिसर्वभूतमोक्षार्थं **उशतीः कला धत्ते**। स एवैतद्रूपेणास्मदुद्धारार्थं समागतः तथा सत्ययं मूलभूतो न भवतीति तस्यैव चायमुपकार इति स एव नमस्कृत इत्यर्थः॥ ४६॥

ननु गुरोर्नमस्कारः कर्तव्यः स कथं न कृत इति चेत् तत्राह **इत्याद्यमृषिमानम्येति** ।

इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

इत्येव स नमस्कृतः यतः स **आद्यो ऋषिः** । स्वस्वरूपं जानाति कृष्णोऽहमिति **तच्छिष्याश्च** तं जानन्ति यतो महात्मानः वस्तुस्वरूपं जानन्ति न तु बहिर्मुखा इत्यर्थः । केवलपरमतत्त्वव्युदासाय व्याससंबन्धमाह **ततोऽगादाश्रममिति** । यद्यपि व्यासस्य बहून्येव स्थानानि सन्ति तथापि साक्षात्तदेव स्थानम् । ननु व्यासः साक्षाद्भगवान् कथं स्वतो न ज्ञातवांस्तत्राह **द्वैपायनस्येति** ॥ ४७ ॥

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥

ततस्तेन **सभाजितः** महता पूजितः सन् **आसनं** च तद्दत्तं गृहीत्वा **नारायणमुखाच्छ्रुतं** यद्रूढं **तद्वर्णयामास** । ततः परंपरया प्राप्तं मयापि ते वर्णितमिति । एतद्विचारप्रकारेणैव यथा निर्गुणे मनः प्रविशति तथा कर्तव्यम् । भगवता चेत्तादृशी बुद्धिस्त्वयि कृता तदा तया मनः प्रवेक्ष्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

एतदर्थानवबोधात्पृष्टमन्यदुत्तरं चान्यद्दत्तवानिति न मन्तव्यमित्येतदर्थमाह **यः प्रश्नः नोऽस्मान्** प्रति **त्वया कृतः** तस्यैवैतदुत्तरमिति । वेदास्तु निर्गुणं प्रतिपादयन्ति तत्केन प्रकारेणेति संदेहे अनेनैव प्रकारेण प्रतिपादयन्तीति ज्ञातवतः **निर्गुणेऽपि** ब्रह्मणि **मनश्चरेत्** ॥ ४९ ॥

शुकोऽपि श्रुतिगीताप्रतिपाद्यमर्थं पुनः स्वयं संक्षेपेणाह प्रतिपत्तिसौकर्याय **योऽस्योत्प्रेक्षक इति** ।

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ।
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्याद्यमित्यत्र केवलेति यद्यपि सनन्दनोक्तत्वात् परमतं भवति तथापि व्याससंमतमतो न मतान्तरमायेति भावः । द्वैपायनस्येतीति द्विगता आपो यस्मिन् तादृशमयनं यस्येति बुद्धेरपि कदाचिद् द्विधाभावः सूच्यते इति भावः ।

माहात्म्यं ज्ञात्वा, भगवन्तं भजेदिति, अर्थद्वयं श्रुतिगीतार्थः माहात्म्यं भजनं चेति। तत्र भजनप्रतिपादिकाः सर्वा एकीकृत्याह **ध्यायेदजस्रमिति**। अन्तर्भगवन्तं स्थापयित्वा तत्र सेवां कुर्यादित्यर्थः। तस्य फलत्वायाह **अजस्रं सुखरूपं सर्वदुःखहर्तारं** चेति। तत्र भगवतो माहात्म्यं गुणरूपं दोषाभावरूपं च। तत्र गुणरूपं द्वादशधा निरूपयति। **यो** भगवान् **अस्य** सर्वस्यापि जगतः **उत्प्रेक्षकः** ऊर्ध्वं प्रेक्षते। कथमेते जीवसंघा निस्तीर्णा भविष्यन्तीति विचार्य एवं भविष्यन्तीति तेषां हितं चिन्तयतीत्यर्थः। अयमेको भजनीयगुणः। आवश्यकत्वाय गुणत्रयमाह अस्य जगतः आदिमध्यावसानरूपः एवं चतुष्टयमेकं सृष्टिकारणरूपम्। माहात्म्यत्रयमाह **यः अव्यक्तं** प्रकृतिः **जीवः** पुरुषः **ईश्वरः** कालो नियन्ता त्रितयरूप इत्यर्थः। एवं सप्त गुणा निरूपिताः। अवशिष्टान् पञ्च गुणानाह **यो भगवानिदं सृष्ट्वे**त्येकम्। **अनुप्रवेशो** द्वितीयः। ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा ब्रह्माण्डमध्ये प्रविष्ट इत्यर्थः। ततो **ऋषिणा** वेदेन मुख्यजीवेन वा सहितो जात इत्यर्थः। ततो देवतिर्यगादिपुरश्चक्रे चतुर्थोऽयं, शासिता इति पञ्चमः। दोषत्रयाभावमाह **यं संपद्ये**ति। जीवा अपि संप्राप्य मनसा भावनयापि लब्ध्वा **अजां जहति** अविद्यां दूरीकुर्वन्ति। ननु स्मरणेनैव तर्हि मुक्ताः स्युः तथा सति पुनर्देहग्रहणं न स्यात्। तत्राह **सुप्तः कुलायं यथे**ति। नहि सर्वात्मना अजापरित्यागः किन्त्वेवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्यते यत्संबन्धमात्रेणैव अजां सकार्यां पुरुषो जहाति सर्वथा न स्मरतीत्यर्थः। यथा सुप्तः पुरुषः शरीरं न स्मरति एवं परंपरयापि दोषाभावो निरुक्तः। साक्षादाह **कैवल्येन** केवलभावेन **निरस्ता योनिः** कारणभूता येनेति। सर्वमेव भगवानिति योनिरधिका कुतः स्यात्। **अभयमिति**। अभयमिति तृतीयो दोषो निवार्यते। स्वयं भयरहितः सर्वेषामपि भयनिवर्तक इति। एवं निर्दोषपूर्णगुणरूपो भगवानिति स्वत एव परमानन्दं प्रयच्छति दुःखं च दूरीकरोतीति तमेव सर्वोऽपि भजेदित्यर्थः॥ ५०॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे अष्टत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

योस्योत्प्रेक्षक इत्यत्र **सेवां कुर्यादिति** 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा' इत्यनेन चेतसो भगवद्धामित्वं सेवालक्षणमुक्तमतो ध्यानं सेवेति भावः। **चतुष्टयमेकमिति** भजनीयत्वसाधकमित्यर्थः। **योनिरधिकेति** प्रकृतिस्वीकारपक्षे सापि भगवद्रूपैवातो नाधिकेति भावः। ॥ इति अष्टत्रिंशाध्यायः॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकोनचत्वारिंशाध्यायः ।

एवं कृष्णस्य मूलत्वे संदिहानस्य संशयः ।
निवारितोऽतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः ॥ १ ॥
व्यवहारस्तथैवात्र कृष्णे पर्यवसानतः ।
सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं श्रुतीनां हि यथोदितम् ॥ २ ॥
भजनीयगुणे त्वत्र संदेहः कश्चिदुद्गतः ।
तन्निवारयितुं प्रश्नः पुना राज्ञा निरूप्यते ॥ ३ ॥
पूर्वाध्यायो यशोव्यक्त्यै श्रियै चायमुदीरितः ।
अतः श्रियं सदा कृष्णे नित्यामाहान्ययां क्वचित् ॥ ४ ॥
यथानन्दो न सर्वत्र तथा श्रीरपि देवता ।
तथात्वं दूषणं लोके भ्रान्तबुद्धौ निरूपितम् ॥ ५ ॥
अतोऽत्र भजनीयार्थं लक्ष्मीनिर्णय उच्यते ।
एकोनचत्वारिंशे च तत्प्रसङ्गात्कथान्तरम् ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनचत्वारिंशे **कारिकासु एवं कृष्णस्येति** पूर्वाध्याये सुभद्राहरणादिकार्याणां
वीर्यविरुद्धानां दर्शनात् कथं कृष्णस्य मूलत्वमिति संशयोऽलौकिकत्वकथनेन निवारितः ।
ततस्तादृशे श्रुतयोपि न चरन्ति कुतस्तरां चक्षुरादिग्राह्यत्वमत्र तु प्रमाणानि चक्षुरा-
दीनि संचरन्त्यतः कथं मूलत्वमिति प्रमाणद्वारा **संशयः**, सोपि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वकथनेन
निवारितः। अतियत्नेन अतिसूक्ष्मेक्षिकयेत्यर्थः । येन संदेहनिवारणेन **कृष्णः** परत्वेन
स्मृतः मानसानुभवपूर्वकं ज्ञातो भवतीत्यर्थः । सिद्धमर्थमाहुः **व्यवहार** इति । **अत्र कृष्णे**
चक्षुरादिभिर्व्यवहारस्**तथैव** तद्रूप एवेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रतिपाद्यत्वकथनेन चक्षुरादिव्यव-
हार्यत्वं कथं सिद्धं भवतीत्यत आहुः **पर्यवसानत** इति । यथा **पर्यवसानतो** हेतोः
श्रुतीनां ग्राह्यत्वं भगवत्युदितं तथा पर्यवसानादेव हेतोरिन्द्रियग्राह्यत्वमप्युदितं,
यथाऽलौकिकः शब्दो भगवत्येव पर्यवसन्नः तथाऽलौकिकानीन्द्रियाण्यपि भगवत्येव पर्यव-
सन्नानीत्यर्थः । अत एव गोपिकानां चक्षुंपि परिभ्रमन्ति सर्वत्र विपयीकुर्वन्ति भगवन्मुख-
लावण्यामृतमेवेति निरूपितम् । तथाच श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमलौकिकप्रमाणमात्रग्राह्यत्वोपलक्षक-
मिति भावः । इन्द्रियाणां श्रुतीनामिति कर्तरि पष्ठी आवृत्तचक्षुपा दर्शनस्य श्रुतिसिद्धत्वाद-
लौकिकप्रमाणग्राह्यत्वं युक्तमेवेति **हि**शब्दः । एवं पूर्वाध्यायार्थमनूद्य विवक्षितमर्थमाहुः
भजनीयेति । क्वचिदिति अपीति शेपः क्वचिदपि व्ययरहितामित्यर्थः । देवतेति न सर्वत्रेति
पूर्वेणैवान्वयः । **तथात्व**मिति श्रियश्चाञ्चल्यादिदोपयुक्तत्वात् तत्संबन्धित्वं भगवत्यपि

शिवादिसर्वदेवानां दातृत्वमविचारतः ।
विचारेण तु दातृत्वं कृष्णस्यैव विशेषतः ॥ ७ ॥
अविचारितदानेन स्वयं दातापि नश्यति ।
संप्रदानस्य का वार्ता तस्माच्छ्रीशो न तत्प्रदः ॥ ८ ॥
दुष्टैव श्रीरन्यगता शुद्धा कृष्णैकतत्परा ।
कृष्णमेव ततो वाञ्छेन् न श्रियं बुद्धिमान् क्वचित् ॥ ९ ॥

पूर्वाध्याये परब्रह्मरूपे भगवति प्रमाणविषयदोषान् परिहृत्य प्रमेयविषये भगवद्दोषपरिहारार्थमध्यायान्तरमारभते । तत्र राजा भगवति दातृत्वे संदिहानः अदातृत्वस्य च लोके निन्दाश्रवणात् निर्णयार्थं पृच्छति **देवासुरमनुष्येष्विति** द्वाभ्याम् ।

राजोवाच—**देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥**

त्रिविधा जीवा उपासनसमर्थास्तेषां भगवदुपासनं विधीयते अन्योपासनव्यावृत्तिपूर्वकम् । तत्रान्येषामैहिकदातृत्वे कथं व्यावृत्तिः स्यादिति महादेव उपक्षिप्यते । त्रिविधेषु जीवेषु ये **अशिवं** लक्ष्मीकृतशोभारहितं नाम्ना शिवं कल्याणरूपं वा ये **भजन्ति ते प्रायेण धनिनः** । ज्ञानार्थिनस्तु ततो धनं न वाञ्छन्ति इति **प्रायेणोक्तम्** । **भोजा** भोक्तारश्च । दानभोगक्षमं धनं शिवः प्रयच्छतीति, यदि भगवानपि प्रयच्छेत् तदोक्तं दूषणं न संगच्छत इति प्रकृते निषेधति **न तु लक्ष्म्याः पतिमिति** विद्यते लक्ष्मीः स्वयं परदुःखहर्ता च ये लक्ष्मीपतिमुपासते न ते धनिनो न वा भोजा इत्यर्थः । गुणानां तारतम्यमत्र विचार्यते इति तुल्यता ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दूषणमित्यर्थः । श्रीनिर्णयमाहुः **दुष्टैवेति** । **शुद्धा** चाञ्चल्यादिदोषरहिता तथाच भगवन्निष्ठायाः श्रियोऽदुष्टत्वात्तत्संबन्धित्वं भगवति न दूषणम् । अन्यनिष्ठायास्तु चाञ्चल्यादिदोषयुक्तत्वात् तत्संबन्धित्वमन्यत्र दूषणं भवत्येवातो न ददातीति भावः । **प्रमाणेति** कृष्णस्य प्रमाणविषयत्वे ये दोषाः सगुणत्वादयः प्राप्ताः तान् निर्गुणस्यैव प्रमाणविषयत्वकथनेन परिहृत्येत्यर्थः । तदा प्रमेयरूपविषयत्वे सति प्रमाणगम्यश्चेद्दोषपरिहारार्थं विचारोपि कर्तव्य इति भगवति प्रतीता ये दोषा अदातृत्वादयस्तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।

देवासुरेत्यत्र पश्वादीनामकथने हेतुमाहुः **उपासनसमर्था** इति । अत एव श्रुतौ 'त्रया ह प्राजापत्याः' इत्यत्र त्रयाणामेव प्रजापतिसमीपे गमनमुक्तम् । **तेषामिति** अत्राध्याय इति शेषः । **तत्रेति** अन्योपासनव्यावृत्तौ वक्तव्यायामित्यर्थः । **दानभोगेति** भुञ्जन्तीति भोजाः पचाद्यच् भुज पालनाभ्यवहारयोः तथाच धनदानेन सर्वान् पालयन्ति स्वयं च धनमभ्यवहरन्ति तद्भोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । ननु भगवाननन्तगुणपूर्णः

नन्वेवमेव स्वभाव इति चेत् तत्राह एतद्वेदितुमिच्छाम इति ।

एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान्हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

एतदत्रत्यं संदेहनिवर्तकं यतोऽत्र **महान् संदेहः** । **हि** युक्तश्चायमर्थः । भक्तत्वाद्भजनीयगुणसंदेहो वारणीय इति । **नोऽस्माकं** सर्वेषामेव । यतोत्र कौतुकाविष्टानामपि संदेहनिवृत्त्यर्थं प्रयत्न इति ज्ञापयितुमाह **विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोरिति** । एको लक्ष्म्या सहितः । अपरो विहीनः । तत्सेवकस्तु लक्ष्मीरहितः सहितश्चेति । यस्य हि यद्रोचते स स्वभक्ताय तत् प्रयच्छति, प्रकृते तु तदभाव इत्यर्थः । अत्र संदिग्धः प्रष्टव्यः शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते कथं प्रयच्छतीत्यत्र किं विषया राज्यादय उत्कृष्टाः आहोस्विदपकृष्टा इति । उत्कृष्टाश्चेच्छिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते, अपकृष्टाश्चेत् कथं प्रयच्छतीति । तत्रोत्तरमपकृष्टा एवेति । अतस्तस्य भोगाभावः समर्थितः । तादृशं कथं ददातीति चेद् उपासकानामेव दोषादिति वक्तुं ये धनार्थं शिवमुपासते ते साहंकाराः सन्तः अहंकाराभिमानिनमेव शिवमुपासते । नतु शैवतन्त्रसिद्धं सदाशिवं वा साधारणत्वाज् ज्ञानाधिकाराभावाच्च ॥ २ ॥

अतस्तान् प्रति शिवस्तादृशमेवेति तन्निरूपयति **शिवः शक्तियुत इति** ।

श्रीशुक उवाच—**शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।**
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥

अहंकाराभिमानेऽपि शिवस्य तादृशत्वे हेतुः **शक्तियुत** इति । 'शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भवः' इति वाक्यात् । प्रलयकर्त्री शक्तिं यदि शिवः शान्तात्मा क्षणमपि परित्यजेत् तदा सा प्रलयं कुर्यात् । यदि वा कण्ठे कालकूटं न स्थापयेत् तदा सर्ववस्तूनां दोषस्याधिदैविकं रूपमिति तत्परित्यागे सर्ववस्तुषु दोषोद्गमे सर्वोऽप्यन्नादिभक्षणेन म्रियेत । यदि वा सर्पान्न धारयेत् तदा सर्व एव पुरुषाः कुण्डलिनीव्याप्ताः तयैव हताः स्युः । तदाधिदैविकान्निरुध्य स्थापयतीति न कुण्डलिनी कमपि हन्तीति सूचितम् ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शिवस्तु तामसस्तदंशो भक्त इति का तुल्यत्वशङ्का तत्राहुः **गुणानामिति** । सात्त्विककल्पे भगवदाविष्टस्य विष्णोः सत्त्वगुण इतरयोश्च रजस्तमसी इति गुणानां तारतम्यं विचार्यत इत्यर्थः । कृष्णचरित्रप्रसङ्गे तत्स्वरूपविचारस्य गुणप्रकरणार्थत्वेन विष्णोरप्रसङ्गेपि सात्त्विककल्पे विष्णोर्भगवदाविष्टत्वेन भगवत्त्वमभिप्रेत्य प्रश्नोत्तरे उक्ते तुल्यत्ता तु गुणमात्रविचारेणेति भावः ।

शिव इत्यत्र । **अहंकाराभिमानेपीति** अहंकाराध्यासो जीववन्नास्ति किंत्वभिमानमात्रमेव तथापि शक्तिसाहित्यात्तादृशत्वमुपासकानुरूपफलदातृत्वमित्यर्थः । शक्तिसाहित्येन स्थितौ हेतुमाहुः **प्रलयेति** । प्रसङ्गादन्यदप्याहुः **यदि चेत्यादि** ।

एवमग्नेर्धारणं अन्यथा सर्वं दहेदिति । एवं चन्द्रमसोऽपि । अन्यथा सर्वं क्षीणं कुर्यादिति । वस्त्राणां सर्वदेवतामयत्वात् न बाधकत्वमिति न तद्धारणम् । शार्दूलचर्म तु 'मृत्योर्वा एष वर्णो यच्छार्दूलम्'इति श्रुतेः प्राणिनां मृत्युनिवारणार्थं बिभर्ति गङ्गां च बिभर्ति । सापि स्पर्शमात्रेणैव पूर्वदेहं दोषरूपं निवर्त्य भगवदीयं देहं संपादयति । जटाश्च बिभर्ति । अन्यथा वायुना हृता मेघा गच्छेयुरेव न त्वागत्य वृष्टिं कुर्युः । एवं सर्वेषां प्रयोजनानि शैवतन्त्रे निरूपितानि निर्दोषपूर्णगुणविग्रहनिरूपणप्रस्तावे । एवं परमकृपालुरपि उपासकानुरोधात् **त्रिलिङ्गो** जातः । ततो **गुणैरपि** सत्त्वरजस्तमोभिः संवेष्टितः । ननु तस्य त्रिलिङ्गत्वे वा गुणवेष्टनत्वे वा को हेतुरिति चेत् तत्राह **वैकारिकस्तैजसश्चेति** । **वैकारिकः** सात्त्विकः । **तैजसो** राजसः । अहमहंकारस्तदधिष्ठाता जात इति तस्य त्रिलिङ्गत्वाद् **गुणसंवृत**त्वाच्च स्वयं चापि तथा जातः ॥ ३ ॥

ततः सहिता शक्तिः पुरुषसंबन्धात् प्रलयकर्तृत्वं परित्यज्य सृष्टिं कृतवतीत्याह **ततो विकारा अभवन्निति** ।

ततो विकारा अभवन्षोडशामीषु कंचन ।
उपाधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

भूतानीन्द्रियाणि च **विकाराः षोडश**, महादेवः षोडशरूपो जात इत्यर्थः । 'षोडशकलोऽयं पुरुषः' इति श्रुतेः । ततः **अमीषु** भगवन्मूर्तिषु **कंचना**पि महादेवं **उपाधावन् सर्वासामेव** विभूतीनां **गतिमश्नुते** । यतः स विभूतिपतिः ऐश्वर्याण्यक्षयरूपाणि कृत्वा बिभर्तीति । अनेन तस्य विभूत्यभावो निराकृतः ॥ ४ ॥

एवं महादेवे दोषं निराकृत्य भक्तानुरोधेन विकारजातं प्रयच्छतीति निरूपितम् । भगवति च वादी प्रष्टव्यः । किं लक्ष्मीरूपा विषया उत्तमा अधमा वेति । उत्तमत्वे कथं न प्रयच्छति । अधमत्वे कथं स्वयं भुङ्क्त इति संदेहः । तत्र हिशब्दः पूर्वपक्षोक्तं प्रकारं वारयति । लक्ष्मीरूपविषया उत्तमाः । अतो भगवान् बिभर्तीति

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सापीति गङ्गाया निरोधाभावे सापि सर्वेषामेव भगवदीयदेहं संपादयेत् अधिकारिनियमो न स्यादित्यर्थः । **जटाश्चेति** अम्बुवाहाः केशा इतिवाक्यात् जटानां मेघरूपत्वमित्यर्थः । एतेषां सर्वेषामेव नियमे ईश्वरेच्छानुरूपं नियतमेव कार्यं कुर्युरिति भावः । **निर्दोषेति** भगवद्धर्मा अपि निर्दोषपूर्णगुणा इत्यानन्दधर्मतमोरूपशिवोपि निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इति भावः । **वैकारिक** इति अहंकारस्य त्रिविधत्वात् तत्तदधिष्ठातापि त्रिविध इत्यर्थः ।

ततो विकारा इत्यत्र । **भूतानीति** तामसाहंकारकार्याणि भूतानि पञ्च, राजसाहंकारकार्याणि दशेन्द्रियाणि, सात्त्विकाहंकारकार्यं मन एकमेवं **षोडशे**त्यर्थः । **ऐश्वर्याणीति** विभूतिपतित्वादैश्वर्याणि पोषयतीत्यर्थः । अपकृष्टत्वात्स्वयं न भुङ्क्ते इति भावः ।

युक्तम् । दोपरूपपक्षस्थापनार्थं भगवता शिवरूपमेव कृतमिति । नात्र पुनः तत्पूर्व-
पक्षाः समायान्ति । तत्र भक्तेभ्यः कथं न प्रयच्छतीत्याशङ्कायामाह **हरिरि**ति ।

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥

प्रयच्छत्येव न तु दुःखरूपान् । यथा हरिर्गजेन्द्राय पूर्वावस्थास्थितदेहभार्यैश्वर्या-
दिकं त्याजयित्वा परमानन्दरूपान् तानेव दत्तवान् । हि युक्तश्चायमर्थः । ननु शिववत् कथं
न प्रयच्छतीति चेत् तत्राह **निर्गुण** इति । गुणार्थं तदेव रूपं जातमिति तेनैव रूपेण
तत्कार्यं सिद्ध्यतीति स्वयं गुणातीतः स्थितः । अत्र रूपे गुणग्रहणे प्रयोजनं नास्तीत्याह
साक्षात्पुरुष इति । अयं सर्वेषामुपासकानामात्मा अतस्तद्धितमेव विचारयति न तूपा-
सनानुरोधं करोति । किंच अस्य तादृशी कापि शक्तिर्नास्ति यदनुरोधात्तां परिगृह्य
सगुणो भवेत् । ननु पुरुषत्वात्प्रकृतिरायातीति चेदत आह **प्रकृतेः पर** इति । ननु
तथापि भक्तक्लेशं दृष्ट्वा कथं न संपादयतीति चेत् तत्राह **स सर्वदृ**गिति । स प्रसिद्धः
आत्मा हितकारी । सर्वस्यापि सर्वं पश्यति । किंच । अन्तर्यामित्वान्निकटेऽपि स्थितः
पश्यति । ततो यदेव यद्विना कार्यं न भवतीति जानाति तदेव तत्प्रयच्छतीति भावः ।
अत एवैतादृशं परमविचक्षणं **भजन्** स्वयमपि **निर्गुण एव भवेद्** गुणप्रयोजनाभावात् ।
भगवांश्च तेनैव रूपेण प्रकट इति न भक्तोपेक्षते नापि भगवान् प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥
प्रत्युत दोपरूपान् विषयान् भक्तेषु पश्यन्नपहरतीति वक्तुमुपाख्यानमाह **निवृ-
त्तेष्वश्वमेधेष्वि**ति ।

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।
शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥
स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ।
नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ ७ ॥

अश्वमेधत्रयं कृत्वा पश्चादन्ते धर्मश्रवणस्य विहितत्वाद्भगवद्धर्मान् **शृण्वन्**
भगवान् भक्तानां संपदो न प्रवर्धयतीति तत्र संदिहानः इममेवार्थं **अच्युतमपृच्छत्** ।
स च भगवांस्तत्रैव स्थितः स्वधर्मान् शृणोतीति **प्रीतः** सन् गुह्यमपि सिद्धान्तं
शुश्रूषवे प्रभुत्वात्तन्निःशङ्कमाह । ननु व्यासादयोऽपि भगवद्रूपास्तिष्ठन्तीति । अतः
कथमेवमुक्तवान् इत्याशङ्क्याह **नृणां निःश्रेयसार्थाये**ति । व्यासस्यापि शास्त्रद्वारा
निःश्रेयससाधकत्वमाशङ्क्य **योऽवतीर्ण** इति । रामव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपदम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हरिर्हीत्यत्र । **गुणातीत** इति विष्णुः सात्त्विकोप्यावेशेन भगवत्त्वात्तथेति भावः ।
आवेशमभिप्रेत्यैवाहुः **साक्षादि**त्यादि । **अस्ये**ति पुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । लक्ष्मीस्तु निर्दुष्ट-
स्वरूपमूर्तैवेति भावः ।

भगवानाह **यस्याहमनुगृह्णामीति** ।

श्रीभगवानुवाच—**यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।**
अतोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

केवलं यम**नुगृह्णामि** तं तु ततोऽन्यत्र नीत्वा भक्तैः संयोज्य कृतार्थमेव मुख्यं करोमि । न तत्र हरणादिप्रयासः । यस्य तु संबन्धिनः सर्वानेवा**नुगृह्णामि** सर्वापकारित्वात्तस्य धनं हरिष्ये । क्षिप्रवचने लृट् । तत्रापि **शनैः** यद्यल्पे ह्रियमाणे विवेको भवेत् तदा न हरिष्यामीति ज्ञापयन् । ननु धने हृते किं स्यादत आह **अतोऽधनं** तस्य जनाः संबन्धिनस्**त्यजन्ति** । तत्र हेतुः **दुःखदुःखित**मिति । अधनत्वेऽपि समर्थश्चेन्न त्यजन्ति तदीया दुःखिताः तेभ्योऽप्ययमत्यन्तं दुःखित इति तेभ्यश्चेदन्नादिकं वाञ्छतीत्यर्थः । सर्वथा अप्रवृत्तस्येयं व्यवस्था, बीजसंस्कारश्च यस्य जातः ॥ ८ ॥

ननु बन्धुपरित्यागे किं स्यादत आह **स यदा वितथोद्योग** इति ।

स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ।
मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥

यदा स त्यक्तबन्धुस्तदा धनमुपार्ज्य बन्धून् वशीकरिष्यामीति निश्चित्य धनार्थं यतते ततस्तस्य धनवर्द्धनकारणमपि नाशयामीत्याह **वितथोद्योग** इति । **वितथा उद्योगाः** धनार्जनोपाया यस्य । तदा केवल**धनेहया** उपायरहितया क्लिष्टः सन् **निर्विण्णो** भवति विरक्तो भवति । तदा योग्यं योग्येन संबध्यत इति **मत्परैः कृतमैत्रो** भवति । तदा मत् मत्त एव स्वत एवाहं **अनुग्रहं करिष्ये** ॥ ९ ॥

कोऽनुग्रह इति चेत् तत्राह **तद्ब्रह्मेति** ।

तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम् ।
अतो मां सुदुराराध्यं हित्वान्यान्भजते जनः ॥ १० ॥

ममानुग्रहो ब्रह्मभावः पश्चान्मत्सेवया सर्वसुखमिति । अत्रायं क्रमः, प्रथमतः सेवकैः सह मैत्र्या सेवकसमानशीलव्यसनत्वे सेवकतुल्यता । ततस्तैर्मैत्र्या अन्येन वा तस्य ज्ञानोदयः, ततो ज्ञानपूर्णः केवल एव **मां** भजते । शब्दब्रह्मव्यावृत्त्यर्थं **परमम्** । कार्यव्यावृत्त्यर्थं **सूक्ष्मम्** । सगुणव्यावृत्त्यर्थं **चिन्मात्रम्** । असजीवभावव्यावृत्त्यर्थं **सदि**ति । सजीवव्यावृत्त्यर्थं **अनन्त**मिति । एवं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति यल्लक्षणमुक्तं तत्त्वं करोमीत्यर्थः । नन्वेवं कृते कः पुरुषार्थः सिद्ध्येत् कथं ज्ञानमेव प्रथमतो नोपदिश्यते । सत्यम् । अन्यदपि प्रयोजनमस्तीत्याह **अतो मां सुदुराराध्य**मिति । स्वयं न प्रयच्छति स्थितमपि हरति । मुक्तिमेव प्रयच्छति । नत्वैहिकं प्रार्थ्यमानमपि इति **दुराराध्यता** । अत एव ऐहिका मां

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणी ।

तद्ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मभावः 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम्' इति न्यायो भवतीत्यर्थः ।

हित्वा **अन्यान्** भजन्ते । अन्यथा मद्भक्ता नानाविधाः दुष्टाः शिष्टा अपि भवेयुरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तथाकरणमित्यर्थः ॥ १० ॥

अन्योऽप्येवं चेत्को विशेष इत्यत आह तत इति ।

ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ।
मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥

सर्वे वाह्या **आशुतोषाः** यथा यथा सूक्ष्मो वाह्यस्तथा तथा शीघ्रं परितुष्यतीति लोकसिद्धोऽयमर्थः । **ततस्तेभ्यो** राज्यादिकं लब्ध्वा **राज्यश्रिया उद्धताः** सन्तः आदौ **मत्ता** भवन्ति स्वात्मानमेव न जानन्ति । ततः **प्रमत्ताः** असावधानाः सन्तः धर्मादिकार्येषु विमुखा भवन्ति । तत उपजीव्यानपि न गणयन्तीत्याह **वरदान् विस्मरन्तीति** । स्मरन्त्येव न । अथ यदि प्रसादात्स्वयमेव स्मृतिपथारूढा भवेयुः वरदास्तदाप्यवजानते । तस्मादग्रे अनर्थः पर्यवस्यतीति भगवान् प्रथमत एव निवर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आस्तां धनादिवार्ता शापप्रसादावेव भगवान्न करोति आत्मत्वात् । दानवार्ता दूर इति निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते **शापप्रसादयोरिति** ।

श्रीशुक उवाच—**शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।**
सद्यःशापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥

अत्यन्तापराधेऽपि कृते भगवान् शापं न प्रयच्छति । यथा शिशुपालाय । आत्मत्वं तत्र हेतुः, अत्यन्तसेवायां वरमपि न प्रयच्छति, सुखरूपत्वं तत्र हेतुः, न हि कामिनी उपभोगेन सेवमाना कदाचिदपि वरं प्रयच्छति । तस्माद्भगवत्सेवैव परमपुरुषार्थरूपेति । नन्वसमर्थो भविष्यतीति चेत् तत्राह **शापप्रसादयोः ब्रह्मविष्णुशिवादयः** सर्व एव **ईशाः** । **आदि**शब्देन दुर्गागणेशादयोपि । सामर्थ्येऽपि विद्यमाने **सद्यःशापप्रसाददः शिवो ब्रह्मा च**, अत्रैकस्य दकारस्य लोपश्छान्दसः, अङ्गेति पाठे । अन्यदा तु शापप्रसाददस्तु शिवो ब्रह्मेत्येव । **अच्युतस्तु** नैवंविधः स हि पुरुषस्य स्वरूपं स्वभावमग्रे कार्यं सर्वं विचार्यैव शापं वरं वा प्रयच्छति नत्वन्यथा ॥ १२ ॥

अत्राविचारदानं वक्तुं उपाख्यानमुपक्षिपति **अत्र चोदाहरन्तीममिति** ।

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुराविदः ।
वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽप संकटम् ॥ १३ ॥

अविचारदानस्य संक्षेपेण फलमाह इयमपि परमतभाषा अत आह **पुराविद** इति । **वृकासुरायेति** । **गिरिशो** महादेवः स्वयमेव **वरं दत्त्वा** पश्चात्संकटं परमक्लेशं प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अत्र चोदाहरन्तीममित्यत्र । **इयमपीति** पूर्वाध्याये सनन्दनोक्तापि कथा मतान्तरोक्तिरित्यपिशब्दः । परमध्यायान्ते तस्याः व्याससंमतत्वमप्युक्तमिति विशेषः ।

कथमित्याकाङ्क्षायां सर्वमेव वृत्तान्तमाह वृको नामेति ।

वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ।
दृष्ट्वाशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥
स आदिदेश गिरिशमुपाधावाशु सिध्यति ।
सोऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥

कर्मणापि वृक इति तस्य वृक एव नाम । शकुनेः हिरण्याक्षपुत्रस्य पुत्रः । स हि दुरात्मा सर्वान् देवान् मूलतो नाशयिष्यामीति विचार्य तेषां मूलभूतास्त्रय इति तन्निराकरणव्यतिरेकेण निराकर्तुमशक्या इति ते चैकस्यापि वाक्यं सर्वे मन्यन्त इति तत्कृतोपायेनैव ते मारणीया इति निश्चित्य तेषामन्यतरं प्रसाद्यैतमर्थं साधयिष्यामि इति तदभिज्ञं **नारदं पप्रच्छ** । सोऽपि नारदो देवसूत्रकर्ता । **पथि** दैवगत्या मिलितः । त्रयाणां मध्ये क **आशुतोष** इति पृष्टः सन् **गिरिशमादिदेश** । **स च दुर्मति**र्वृकः । न हि नारदः कदाचिदपि देवनाशोपायं उपदेक्ष्यति नाप्यज्ञः । एवं ज्ञात्वापि पृष्टवानिति दुर्मतिरेव । नारदस्य वाक्यमुपाधाव **आशु सिध्यती**ति । सेवां कुरु शीघ्रमेव फलसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **सोऽल्पाभ्यामि**ति । **स** शिवः **अल्पाभ्यामेव गुणदोषाभ्याम**ल्पेन गुणेन **तुष्यति,** अल्पेनापि दोषेण **कुप्यति** ॥ १४ ॥ १५ ॥

त्वदभिलषितं जानामीति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह **दशास्यबाणयोस्तुष्ट** इति ।

दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्बन्दिनोरिव ।
ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसंकटम् ॥ १६ ॥

का तेषामुपासनेत्याकाङ्क्षायामाह **स्तुवतो**रिति । स्तोत्रमात्रेणैव संतुष्टस्तदपि स्तोत्रं नैव भक्त्या किंतु जिघृक्षयेति वक्तुं दृष्टान्तमाह **बन्दिनोरि**वेति । यथा वैतालिकाः स्तुवन्ति । ततस्तयो**रैश्वर्यमतुलं दत्त्वा** ततः स्वदत्तैश्वर्येणैव **संकटमाप** । तयोः पुरपालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्वहितं श्रुत्वा तथा कृतवानित्याह इत्यादिष्ट इति ।

इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत्स्वगात्रतः ।
केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥

तं महादेवम् । **असुरः स उपाधावत्** । उपाधावनमेवाह **स्वगात्रतः** स्वशरीरादेव स्वस्य **क्रव्यं** मांसमुद्धृत्य अग्नौ महादेवं मन्त्रेण भावयित्वा **केदारे** अतिशुद्धे हिमालये **अग्निमुखं क्रव्येणोपाधाव**दित्यनेन महादेवोद्देशेन स्वमांसमजुहोदिति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

एवं सप्तदिनपर्यन्तं कृतवान् । महादेवः वृकोऽपि भगवत्प्रतीक्षया सप्तदिवसानतीकृतवन्तौ ।

देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्ससमेऽहनि ।
शिरोऽवृश्चत्स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥

ततो भगवान् फलदो जात इति निश्चित्य देवस्याप्युपलब्धिमप्राप्य **सप्तमेऽहनि** मरणं वा फलं वा साधयिष्यामीति निश्चित्य **स्वधितिना** स्वशिरः **अवृश्चत्** । संकल्पपूर्वकं तथा कृतवानिति ज्ञापयितुमाह **तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजमिति** । तत्र केदारोदकतीर्थं प्रसिद्धम् । यस्मिन्पीते उदरे लिङ्गानि भवन्ति । तेन क्लिन्ना मूर्धजाः केशा यस्य ॥ १८ ॥

एवं तस्य साहसं दृष्ट्वा महादेवो मूलकारणाच्छङ्कितमनाः प्रसन्नो जात इत्याह **तदा महाकारुणिक** इत्यादि ।

तदा महाकारुणिकः स धूर्जटि-
र्यथाऽह्वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ।
निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्
तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥

परदुःखं दृष्ट्वा यो दुःखितो भवति स **कारुणिक** इति । भगवांस्तु परमकारुणिकः दुःखोत्पत्तिसंभावनायामपि दुःखितो भवति । तत्र हेतुभूतं विशेषणमाह **स धूर्जटि**रिति । स्मशाने वृथामृतान् दृष्ट्वा दुःखितः तत्पांशुषु लोटनाद्धूसरवर्णा जटा जाता इति । **यथाह्वयमिति** आह्वयमाह्वानम् । आगच्छ रुद्र इमं बलिं गृहाण स्वाहेत्यत्र यदैव शीघ्रमागच्छेत्याह्वानं कृतं तदैव समागतः । संदेहाभावाय प्रत्यक्षदृष्टं दृष्टान्तीकरोति **अग्निरिवेति** । चकारान्मनसाह्वानसंभावनेनैव समागत इति ज्ञापितम् । **तदा** भगवानालिङ्गनेन निष्पीड्य **न्यवारयत्** । शिरश्छेदनं न कर्तव्यमिति । नन्वेवं चेद्दया, प्रथमं गात्रच्छेद एव कथं न निवारित इति चेत् तत्राह **तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिरिति** । महादेवस्य स्पर्शमात्रेण **भूयः उपस्कृता** पूर्ववत्पुष्टा **आकृति**र्देहो यस्य । स्पर्शमात्रेणैव पूर्ववज्जात इत्यर्थः । एवं सति तस्य प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥ १९ ॥

अधिकं दातुमाह **तमाहेति** ।

तमाह चाङ्गालमलं वृणीष्व मे
यथाभिकामं वितरामि ते वरम् ।
प्रीयेय यतो येन नृणां प्रपद्यतां
अहो त्वयात्मा परितप्यते वृथा ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देवोपलब्धिमित्यत्र अवृश्चदिति । अग्रे निवारणेन फलस्यासंपत्तावपि व्यापारस्तुसंपन्न एवेति भावः ।

वचनेनापि निराकृतवानित्यर्थः । तदेव वचनमाह हे अङ्ग **अलमलमिति** । **मे** मत्तो **वृणीष्व** । **यथानिकामं** यथेच्छं **ते** तुभ्यं **वरं वितरामि** दास्यामि । ननु किमिति दास्यसीति चेत् तत्राह **यतः प्रीये** प्रीतो भवामि । प्रीतावेव किं कारणमिति चेत् तत्राह **नृणां प्रपद्यतामिति** । येन कारणेन प्रपन्ना भवन्ति प्राणिनस्ततस्तेन कारणेन प्रीय इत्यर्थः । प्रपत्तिः प्रीतिहेतुर्निरूपिता । ननु प्रपत्तिमात्रेण कथं वाञ्छितं दास्यसीत्याशङ्कायामाह **अहो** इति । नह्येतादृशी प्रपत्तिः कचिद्दृष्टा वर्तते । अत आश्चर्यरूपत्वात्प्रीत इत्यर्थः । एवं प्रसादानन्तरमपि क्लेशं कुर्वन् **वृथैव आत्मा** त्वया **परितप्यते** । **आत्मा** देहो वृथैव खेदं प्राप्यते । आत्मपदेन आत्महानमपुरुषार्थ इतिवत्, ज्ञापितम् । **त्वयैव** केवलमेवं क्रियते नत्वन्येनेति ॥ २० ॥

एवं स्वाभिलषितं सिद्धमिति वरं याचितवानित्याह **देवं स वव्रे** इति ।

देवं स वव्रे पापीयान्वरं भूतभयावहम् ।
यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥

नन्वत्र न स्वस्य सुखं नापि दुःखाभावः किमित्येवं प्रार्थयतीति चेत् तत्राह **पापीयानिति** पापिष्ठः पापमेव निरन्तरं कर्तुं वाञ्छति । तत्र वधादिरूपं पापं क्लेशेनैव सिद्ध्यतीति । अक्लेशार्थं मारणजनितदोषसंपादनाय तादृशं वरं याचितवानित्यर्थः । वरस्य श्रवणमात्रेणैव **भूतानां भयमावहति** । वरस्य स्वरूपमाह **यस्य यस्य करं शीर्ष्णि** इति । स्थापनमात्रेणैव प्रयत्नान्तरव्यतिरेकेणापि **स म्रियतामिति** ॥ २१ ॥

ततो महादेवस्य शङ्का उत्पन्नेत्याह **तच्छ्रुत्वेति** ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्रुद्रो दुर्मना इव भारत ।
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥

यतो **रुद्रः** प्राणिनो दुःखं दृष्ट्वा रोदितीति । ततो **दुर्मना इव** जातः । ततः किं कर्तव्यमिति विचार्य वरे दत्ते किं भविष्यतीत्यग्रिमं विचारितवान् । ततो भगवान्, परमेश्वरेणायं वञ्चयित्वा मारणीय इति अग्रिमं सूत्रं विचारितवान् । **ततः ओमिति** तथैव भवत्विति **प्रहसन्नाह** । अन्यानिष्टं विचारयन् त्वमेव मरिष्यसीति । **भारतेति** विश्वासार्थं संबोधनम् । ननु दानमात्रेणैव स्वानिष्टं करिष्यतीति किमज्ञात्वा दत्तवानित्याह **अहेरमृतं यथेति** । 'अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थकृत्' इति । स्वानिष्टं ज्ञात्वापि दत्तवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीयदुभक्तलेखः ।

तच्छ्रुत्वेत्यस्याभासे महादेवस्य शङ्कोत्पन्नेति हेतोः श्रद्धापूर्वकं वरदानं शुक आहेत्यन्वयः । व्याख्याने भगवत्पदस्यार्थमाहुः परमेश्वरेणेति ।

ततो यज्जातं तदाह **स तद्वरपरीक्षार्थमिति** ।

स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि किलासुरः ।
स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः ॥ २३ ॥

किलेति महतोऽनिष्टं न वक्तव्यमिति । न करिष्यतीति शङ्कां वारयति **असुर** इति । अतः **स्वहस्तं धातुमारेभे** उद्योगं कृतवानिति । ततस्तस्योद्योगं ज्ञात्वा स अधिदेवः देवानामधिपतिरपि **शिवः अबिभ्यत्** अबिभेत् भीतवान् । शिवत्वात् परमार्थतो भयं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः पलायित इत्याह **तेनोपसृष्ट** इति ।

तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत्सवेपथुः ।
यावदन्तं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥

तेन वृकेण **उपसृष्टः** निकटे समागतः, तदा **संत्रस्तो** जातः ततोऽत्यन्तमधावत् । ततः कम्पमानोऽपि जातः । ततः **दिवो यावदन्तं भूमेश्च यावत्काष्ठानामपि** पूर्वमूर्ध्वं निर्गमः ततोर्वाक् ततो दिक्चतुष्टये गत्वा व्याघुट्य पश्चा**दुदग्**दिशं प्रति गतः । तस्य खेदार्थं तावत्परिभ्रमणम् ॥ २४ ॥

ननु तत्रत्यैः कथं महादेवसाहाय्यं न कृतमिति चेत् तत्राह **अजानन्तः प्रतिविधिमिति** ।

अजानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन्सुरेश्वराः ।
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥

सुरेश्वरा अपि **तूष्णीमेव स्थिताः** । ततो महादेवो **वैकुण्ठमगमत्** । इदं वैकुण्ठस्थानं बदर्यां नारायणपर्वतपश्चिमभागस्थं प्रसिद्धमेव । तत्र तस्यापि मूलवैकुण्ठधर्मसंबन्धमाह **भास्वरं तमसः परमिति** । वैकुण्ठावेशात् तत्रापि भास्वरत्वं प्रकृतेः परत्वं च ॥ २५ ॥

तर्त्कि वैकुण्ठस्थानमित्याकाङ्क्षायामाह **यत्र नारायणः साक्षादिति** ।

यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः ।
शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्तते गतः ॥ २६ ॥

नारायणो बदरीनाथः साक्षात्संन्यासिनां **परमा गतिः** । वैणवदण्डादिधारणेन परमहंसत्वात् **साक्षान्न्यासिनामाधारभूतो** भवति सजातीयत्वाच्च । किंच । **शान्तानां न्यस्तदण्डानां** अन्तर्बहिःसाधनयुक्तानां विशेषतः **परमा गतिः** । तत्रापि पूर्ववदेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यतो नावर्तते गत** इति । तत्र **गतस्ततो नावर्तते** । अनेन वृकोऽपि नावर्तिष्यत इति सूचितम् ॥ २६ ॥

ततो यज्जातं तदाह **तं तथाव्यसनं दृष्ट्वेति** ।

तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान्वृजिनार्दनः ।
दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा बटुको योगमायया ॥ २७ ॥

'अशक्ये हरिरेवास्ति' इति भगवतैव तत्कर्तव्यमिति **भगवान्** यतो **वृजिनार्दनः** सर्वदुःखनाशकः। अतो महादेवस्यापि दुःखं दूरीकरिष्यामीति दूरादेव **प्रत्युदियात्** आभिमुख्येन गतः। ननु क्रूरस्याग्रे कथं गत इत्याशङ्क्याह **योगमायया वटुको** भूत्वेति। अल्पो वटुर्वटुकः अतिसूक्ष्मब्रह्मचारी भूत्वा पूर्वविद्यां स्मृत्वा माययैव दैत्या मारणीया इति योगमायाकृतत्वात् मोहमेव प्राप्स्यति न तूपद्रवं करिष्यति इति प्रत्युद्गतः॥ २७॥

भगवतो वेषं वर्णयन् वाक्यैर्मोहितवानित्याह **मेखलाजिनदण्डाक्षैरिति**।

मेखलाजिनदण्डाक्षैस्तेजसाग्निरिव ज्वलन्।
अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत्॥ २८॥

मेखला मौञ्जी। **अजिनमुत्तरीयं। दण्डः** पालाशः। **अक्षमाला** जपार्था। एतैः कृत्वा अन्तःस्थितेन **तेजसा** च साक्षाद**ग्निरिव** सर्वप्राणिनामधृष्यः **ज्वलन्** देदीप्यमानः **कुशपाणि**र्भूत्वा **तं** हिरण्याक्षपौत्रमतिश्रोत्रियं **विनीतवदभिवादयामास**। अभिवादनेन तस्य आयुर्हृतवान्, कुशैस्तत्पुण्यं, मेखलादिभिश्चतुर्विधपुरुषार्थान्, तेजसा तत्तेजः, अग्नितुल्यतया तद्गतबलादिकम्॥ २८॥

एवं सर्वं हृत्वा वाक्येन बुद्धिं मोहयति **शाकुनेय भवानिति** द्वाभ्याम्।

श्रीभगवानुवाच—**शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः।**
क्षणं विश्रम्यतां पुंसामात्मायं सर्वकामधुक्॥ २९॥

हे शकुनेः पुत्र **भवान् व्यक्तं श्रान्तः**, प्रस्वेददर्शनात्। अनेन दुःखानुवादेन कुशलमिवापृच्छत्। किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **किं दूरमागत** इति। किं धावता दूरं समागतं प्रयोजनाभावाद्व्यर्थमागमनमित्यर्थः। प्रश्नो वा। अस्तु यदर्थं तदर्थं अस्मदाश्रमे **क्षणं विश्रम्यताम्**। ननु शीघ्रं स्वकार्यं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **पुंसां** स्वतन्त्राणां प्राणिनामय**मात्मा** देहः **सर्वकामधुक्**। श्रमेण देहः पतिष्यतीति प्रतिभाति गते च देहे किं कार्यं सेत्स्यति। अतः कार्यं परित्यज्य शरीररक्षार्थं विश्रामः कर्तव्य इति भावः॥ २९॥

किं कार्यमेतादृशं येनैतादृशः श्रमो जात इति पृच्छति **यदि नः श्रवणायालमिति**।

यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो।
भण्यतां पुरुषव्याघ्र पुम्भिः स्वार्थान् समीहते॥ ३०॥

गुप्तं चेत् न वक्तव्यम्। असच्छ्रवणाय योग्यं चेत् तदा **युष्मद्व्यवसितम्**

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पः।

मेखलाजिनेत्यत्र। अभिवादनेनेति। अस्यासुरत्वेन तज्जनकैस्तत्त्नाश इति भावः।

एवं प्रयत्नेन कर्तुमभीष्टं भण्यताम्। पुरुषव्याघ्रेति स्तुत्वा संबोधनं कथनार्थम्। ननूक्ते किं भविष्यतीति चेत् तत्राह पुम्भिः स्वार्थान् समीहत इति। सर्वोऽपि पुरुषः स्वमित्रैः पुरुषैः स्वकार्यं साधयतीत्यर्थः॥ ३०॥

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा।**
गतश्रमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम्॥ ३१॥

एवमाकृत्या विनयेन वचनैश्च तोषं प्रापितः, भगवद्वाक्यसामर्थ्यादेव **गतश्रमो** भूत्वा स्वाभिप्रायं स्वश्रुतं च भगवान् मित्रमिति बुद्ध्वा **तस्मै अब्रवीत्**। **यथापूर्वं** नारदप्रश्नप्रभृति। **अनुष्ठितं** तपस्यादि॥ ३१॥

ज्ञातार्थ एव भगवान् तं विश्वस्तं कृत्वा पश्चान्मदुक्तं ग्रहीष्यतीति निश्चित्य महादेवमोक्षार्थमुपायमाह **एवं चेदिति**।

श्रीभगवानुवाच—**एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि।**
यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट्॥ ३२॥

अस्माभिर्ज्ञातं किंचित्कार्यान्तरं महदस्तीति। **एवं चेन्**महादेववाक्यपरीक्षामात्रं कर्तव्यं चेत् तदापि मयापि उपाय उच्यते। यदि मद्वाक्ये विश्वासस्तदा **तद्वाक्यं** न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः। अनेन दत्तोऽपि वरः भगवता निषिद्ध इति भवति। तथा सति न तस्य मरणं न वा लोके अनिष्टम् न वा महादेवस्य पीडा। यदि वृकोऽङ्गीकुर्यात् एवं निश्चित्याह **न वयं श्रद्दधीमहीति**। ननु महानयं महादेवः कथमश्रद्धेय इति चेत् तत्राह **यो दक्षशापात्पैशाच्यमिति**। पूर्वं दक्षः शापं ददौ। देवैः 'सह भागं न लभताम्' देवगणेषु अधमश्च भवतु। तत्र पिशाचा एव अधमाः अतः **पैशाच्यं** प्राप्तः। दृश्यते च पैशाच्यं स्मशानादिषु परिभ्रमणात्। किंच। **प्रेतपिशाचराट्**। स्वभावतोपि प्रेतानां पिशाचानां राजा। पिशाचराजः पिशाच एव भवति। अतस्त्वमपि चेन् मदुक्त्या गृहीतमङ्गीकरिष्यसि तदा तस्य दत्तो वरः मिथ्याभूत इति अनङ्गीकृत्य निश्चिन्तो भव॥ ३२॥

अथ यदि तव विश्वासस्तदा मदुक्तप्रकारेण परीक्षा कर्तव्या इत्याह **यदि वस्तत्र विश्रम्भ इति**।

यदि वस्तत्र विश्रम्भो दानवेन्द्र जगद्गुरौ।
तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम्॥ ३३॥

व इति गौरवार्थं बहुवचनम्। हे **दानवेन्द्रेति** संबोधनं च। एवं पुरस्कृतः स्वमाहात्म्यमेव स्मरति। न तु परमाहात्म्यमिति। विश्वासे हेतुं चाह **जगद्गुराविति**। तर्हि विश्वासे किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **तर्ह्यङ्गेति**। मद्विश्वासे तव जीवनं वा भविष्यति महादेवविश्वासे तु नाशमेव यास्यसीति भावः। **अङ्गेति** संबोधनं विश्वा-

साय। आशु शीघ्रमेव विचारमकृत्वा स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां सत्यं वा मिथ्या वेति ॥ ३३ ॥

सत्यत्वे तव परीक्षा उत्तमैव भविष्यति। असत्यत्वे तु दण्डं करिष्यामीत्याह यद्यसत्यमिति।

यद्यसत्यं वचः शंभोः कथंचिद्दानवर्षभ।
तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः ॥ ३४ ॥

कथंचित्केनाप्यंशेन। यस्य यस्येति वीप्सया। अन्यश्चेदभिप्रेतः स्यात् मया वा नाङ्गीकृतमिति तदा असत्यं भवति। दानवर्षभेति पूर्ववद् अपराधव्यतिरेकेण मारयितुं न शक्यत इति। असत्यवादित्वेनापराधे जाते तदैनं अपराधान्ते, असद्वाचं जहि। तथा सति तव वधदोषोऽपि नास्तीत्याह न यद्वक्तानृतं पुनरिति। यद्यस्मात्पुनरयमनृतं न वक्ता। यद्दोषात्पुरुषोऽधो याति। अनेन 'तद्वधस्तस्य हि श्रेयः' इति तत्पक्ष उक्तः ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह इत्थमिति।

इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः।
भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्व्यधात् ॥ ३५ ॥

भगवतश्चित्रैर्वचोभिरिति दृष्टादृष्टप्रकारेण वचनानां मोहकत्वमुक्तम्। स्वरूपतोऽपि मोहकत्वमाह सुपेशलैरिति। यथा कश्चित् रूपविशेषे मुह्यति एवं भगवद्वाक्यसौन्दर्येणापि मुग्धः। स्वतो भिन्नधीर्भूत्वा भगवद्वाक्यमनृतमपि भविष्यतीत्यपि पक्षः तद्धृदये स्फुरितः। अतः पक्षद्वये बुद्धिर्व्यापृतेति भिन्नधीत्वम्। ननु द्वितीयपक्षे स्वक्रियाव्याघातः। यदि महादेववाक्यं शतांशेनाप्यनृतं स्यात् तदा स्वयमेतादृशं क्लेशं कथं कुर्यात्। ततश्च कथं तस्य बुद्धिभेदो जात इति चेत् तत्राह विस्मृत इति। पूर्वभावं विस्मृतवान्, विस्मित इति वा। भगवद्वाक्यात्। 'न वयं श्रद्दधीमहि' इति कथमुक्तवान् इति। अतः स्वशीर्ष्ण्येव हस्तं व्यधात्। ननु पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति द्वितीयपक्षे स्वनाशलक्षणो महान् दोष इति कथमेवमङ्गीकृतवानिति चेत् तत्राह कुमतिरिति ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह अथापतदिति।

अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात्।
जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ॥ ३६ ॥

भिन्नं शिरो यस्य तादृशो भूत्वा भूमावपतत्। अथेति भिन्नप्रक्रमः। न भगवद्वाक्यानुसारेण तद्वाक्यस्यानृतत्वम्, नापि संदेहः किंतु सत्यमेव जातमिति। ननु भगवान् भक्तवत्सलः किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह वज्राहत इवेति। वज्रेणाहतः पर्वत इव चूर्णीभूतो वा। जगदपकारित्वात् मारित इत्यर्थः। ततो भगवदनुभावं दृष्ट्वा

जयशब्दः, महादेवो मोचित इति नमःशब्दः, भगवतो मोहकवाक्यानि स्मृत्वा साधुशब्दः, एवं त्रिविधः शब्दो दिव्यभवत् राजससात्त्विकतामसानां । दिवीति देवानुमोदनेन वञ्चनेन मारणम् । महादेवनिन्दा स्वयं न मन्यत इत्यन्यथावचनं च न दोषाय भवतीति सूचितम् ॥ ३५ ॥

कायिकमाह मुमुचुः पुष्पवर्षाणीति ।

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ।
देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥ ३७ ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वाः सर्वं एव देवगणाः । नन्वत्र भगवच्चरित्रं किं जातमित्याशङ्कायामाह मोचितः संकटाच्छिव इति स्वस्याजरामरत्वं स्ववाक्येन विरुध्यत इति । तन्मध्ये पतितो महादेवः संकटे पतितः । यत्रैव पक्षद्वयमपि विरुद्धं तत्संकटस्थानमिति वदति लोकः, इतो व्याघ्रस्ततो दरीतिवत् ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् महादेवस्य लज्जया खेदो भविष्यतीति तन्निवारणार्थं महादेवं स्तौतीत्याह मुक्तं गिरिशमभ्याहेति ।

मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥
हतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।
क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥ ३९ ॥

पुरुषोत्तमत्वादतुल्यातिशयः ततो न केनापि कर्मणा न्यूनो भवतीति सूचितम् । भगवतः स्तोत्रमाह अहो देव महादेवेति । अमरत्वं सर्वपूज्यत्वं च वदन् तस्य मृत्युसंभावनामेव निराकृतवान् । उपकारेण स कदाचिल्लासो भवेदिति तन्निराकरणार्थं अन्यथैव तन्मरणं निरूपयति पापोऽयमिति । अयं केवलपापरूपः अतः स्वेनैव पाप्मना हतः । किंच । सर्वं पापमेकत्र, ईश्वरावज्ञा चैकत्रेति तत्कृतवानित्याह को नु महत्सु कृतकिल्बिषः क्षेमी स्यात् । महादेवसेवकेष्वप्यपकारकर्ता न क्षेमं प्राप्नोति । ईशेति संबोधनात्तं भवानेव हन्तीति सूचितम् । यत्र सेवकातिक्रमेऽप्येवं तत्र स्वाम्यतिक्रमे किं वक्तव्यमित्याह किमु विश्वेशे कृतागस्क इति । जगद्गुरावित्यदृष्टोपायेनापि हननं सूचितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मतान्तरत्वादस्य चरित्रस्य प्रकृतोपयोगित्वं कैमुतिकन्यायेन वदन् चरित्रश्रवणादेः फलमाह य एवमिति ।

य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः
परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ।
गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा
विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥

अव्याकृतीनां शक्तीनां **उदन्वान्** समुद्रो भगवान्। तेनानन्तशक्तेश्चरित्राणामानन्त्यं सूचितम्। तस्यैकमेतत् **गिरित्रमोक्षलक्षणं** चरित्रं न केवलं शक्तिसंबन्धादेव भगवच्चरित्रं किंतु गुणातीतस्यापि चरित्रानन्त्यमस्तीत्याह **परस्येति** प्रकृतेरपि नियन्तुः। भगवान् चरित्रकरणेन महानित्येव न किंतु सर्वेषामात्मापीत्याह **परमात्मन** इति। एवं प्रकारत्रयेण हितमेव करोतीत्येव न किंतु **हरेः** सर्वेषां दुःखमपि दूरीकरोति। शास्त्रदृष्ट्या सर्वेषामपि परमात्मत्वमस्तीत्याशङ्क्याह **साक्षादिति**। वृकाद्गिरित्रस्य मोचनं न तु लोकसिद्धमोक्षः। तं यः **शृणोति कथयेद्वा** श्रावयति वा स संसारबन्धनैरपि **विमुच्यते** अज्ञानवासनाभिः, तथा **अरिभिः** कामादिभिः शत्रुभिर्वा। अहंकाराधिष्ठाता भगवान् सः अहंकारनिवर्तनद्वारा सर्वान्मोचयति। सोऽपि चेत्संकटान्मोचितः तदा तच्चरित्रं महादेवादप्यधिकं कथं संसाराच्छत्रुभ्यो वा न मोचयेदिति। भगवतो विवेकनिधेः श्रीप्रस्तावे दानस्वरूपं निरूपितम्। लोकानां दाता महादेवः तेनानर्थे जाते तस्यापि मोक्षदो भगवानिति॥ ४०॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे एकोनचत्वारिंशाध्यायविवरणम्॥ ३९॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एवं दातृत्वसंदेहः कृष्णस्य विनिवारितः ।
अनेनैव महत्त्वं च हरौ निर्धारितं भवेत् ॥ १ ॥
तथापि स्पष्टमध्याये चत्वारिंशे निरूप्यते ।
माहात्म्यं द्विविधं लोके प्रमाणाच्च प्रमेयतः ॥ २ ॥
वेदानां मूलरूपेण प्रथमं विनिरूप्यते ।
द्वितीयं च प्रमेयेण हरिणैव निरूपितम् ॥ ३ ॥
ज्ञानशक्तिश्च पूर्णाश्च क्रियापर्यवसायिनी ।
मूलत्वात्सर्वसहनं जनकस्येव रूप्यते ॥ ४ ॥
यदा गुणा भगवतश्चत्वारो विनिरूपिताः ।
तदावशिष्टद्वितयं स्वयमेवावदच्छुकः ॥ ५ ॥

महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिनिरूपणार्थं शुकः स्वयमेव पूर्वसिद्धनिर्णयरूपां कथामारभते **सरस्वत्यास्तट** इति ।

श्रीशुक उवाच—**सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ।**
वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥

सरस्वतीतीरे पूर्वं **ऋषयः सत्रं** कुर्वाणा जाताः । देशाधिकारिकर्मणां प्रासङ्गिकाना- सरस्वतीतीरे पूर्वं ऋषयः सत्रं कुर्वाणा जाताः । क कर्मफलं समर्प-
मुत्कर्षो निरूपितः । तदा तेषां कर्मफलसमर्पणार्थं जिज्ञासा उत्पन्ना । यज्ञात्मकत्वाद् विष्णौ
णीयमिति । ततः पितृत्वात् ब्रह्मणि समर्पणीयमिति केचित् । ततः प्रयोजकानां
समर्पणीयमित्यपरे । ज्ञानोपदेष्टृत्वाद् गुरौ महादेवे समर्पणीयमित्यपरे । तच्च महत्त्वं
त्रयाणां एकशेषनिर्णयः कर्तुमशक्य इति महत्त्वं व्यवस्थापितं प्रयोजकत्वेन । को वाऽक्षोभ्य इति
सद्गुणैर्भवतीति सद्गुणानां मध्ये सर्वावस्थासु क्षोभाभावो महानिति । वितर्कशरीरमाह
विचारार्थं महत्त्वसाधनाय वितर्को जात इत्याह **वितर्कः समभूदि**ति ।
त्रिष्वधीशेषु को महानिति ॥ १ ॥

तर्हि एतन्महत्त्वं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासायां विचारेणैव तज्ज्ञानं भवतीति निश्चित्य

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतटेपः ।

चत्वारिंशेऽध्याये सरस्वत्या इत्यत्र ततः प्रयोजकानामिति फले प्रयो-
जकानां त्रयाणां मध्ये एकस्य कस्य शेषभूतौ द्वौ इत्येकशेषत्वस्य निर्णयः कर्तुमशक्य
इति हेतोः प्रयोजकत्वेन निर्णयहेतुत्वेन महत्त्वं व्यवस्थापितमित्यर्थः ।

विचारार्थं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमङ्गीकृतवन्तः। ततः प्रत्यक्षसंवादी योऽर्थः स एव निर्णायक इति तदर्थं प्रवृत्ता इत्याह **तस्य जिज्ञासयेति**।

तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप।
तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥

सर्वेषां ब्रह्मशक्तिः ज्ञानात्मिका महत्त्वाद्भृगौ समारोपिता। तदा भृगुः साक्षात्परब्रह्माविष्टो जातः। ततो विस्मृतदेहसंबन्धः। अक्षोभ्यपरीक्षार्थं सर्वैर्ब्राह्मणैः प्रेषितः। आदौ ब्रह्मसभामगात् ॥ २ ॥

स चेदक्षोभ्यः स्यात् पितापि भवति, ब्रह्मशब्दवाच्योऽपि भवति, सर्वप्रवर्तकोऽपि भवतीति तावतैव निवृत्तो भविष्यामीति निश्चित्य तत्राल्पमेवातिक्रमं कृतवानित्याह **न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रमिति**।

न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया।
तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥

पूर्वं यावन्तः समायान्ति ते नमस्कृत्य स्तुत्वा अवतिष्ठन्ते। भृगुस्तु तं गुणं न कृतवान्। अनेन मानसी अवज्ञा सूचिता। ननु कर्तव्यं न कथं कृतवान् तत्राह **सत्त्वपरीक्षयेति**। ब्रह्मशब्दवाच्योपि तस्य सत्वं विवेकधैर्यादिकं परीक्षणीयमिति। अतः स्वभावतः अकरणं न भवतीति न तस्य दोषः। 'प्राप्तसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतम्' इति न्यायात् ब्रह्मणः क्रोधो जात इत्याह **तस्मै चुक्रोधेति**। ननु ब्राह्मणः सोऽपि महान् तत्राह **भगवानिति**। नन्विदं तत्रापि तुल्यम्। **प्रज्वलन्निति** वेदगर्भत्वात् ब्रह्मतेजसा प्रज्वलन्नास्ते। भृगावपि एवमस्तीति चेत् तत्राह **स्वेन तेजसेति** भृगौ तु ब्राह्मणैः स्वस्वतेजः स्थापितमिति विशेषः ॥ ३ ॥

ततः सहजकृत्रिमयोः रूपं तुल्यमिति ब्रह्मास्त्रयोरिव स्वत एव तत्तेजः शान्तमित्याह **स आत्मन्युत्थितमिति**।

स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः।
अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणात्मभूः ॥ ४ ॥

आत्मजोऽपि स्वत उत्पन्नः **मन्युरपि**। अतस्तुल्यबलत्वेन कलहः परं भविष्यतीति। एतावन्मात्रं विचार्य **आत्मनैव** स्वेनैव स्वतेजः **अशीशमत्**। एवं करणे सामर्थ्यं **प्रभुरिति**। एतत्तु ब्रह्मणो मनोरथमात्रम्। वस्तुतस्तु भृगुतेजसैव तच्छान्तमिति वक्तुं दृष्टान्तमाह **स्वयोन्या वारिणेति**। यथा वह्निं कश्चिच्छामयति वह्नेरेवोत्पन्नेन जलेन। 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः। कारणेन कार्यनाशः प्रायेण सर्वत्र स्वतो धर्मतो वा ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तस्य जिज्ञासयेत्यत्र परब्रह्माविष्ट इति मूले एतज्ज्ञापकपदाभावे परब्रह्मणः स्वयं प्रकाशत्वात् तदावेशाभावे तत्परीक्षा न स्यादित्यर्थापत्त्यैवयुक्तम्।

ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
परिरब्धुं समारेभ उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ ५ ॥

एवं तस्य क्षोभं दृष्ट्वा अयं महांश्च भवतीति निश्चित्य महादेवो लोकानां ज्ञानोपदेष्टा कदाचिदेवं भविष्यतीति तज्जिज्ञासार्थं भगवन्तं भोगाविष्टं मत्वा तं परित्यज्य प्रथमतः **कैलासमगमत्** । तस्य भ्रातृत्वेन तुल्यत्वात् तूष्णींभावो न क्षोभक इति वाचनिकोऽपराधः कृत इति वक्तुं तस्य प्रसङ्गमाह **स तं देवो महेश्वर** इति । तुल्यत्वेऽपि तस्य तेजो दृष्ट्वा देवोऽपि ज्ञानशक्तियुक्तोऽपि ऐश्वर्ययुक्तोऽपि सन्माननार्थं **परिरब्धुं समारेभे** । तत्राप्युत्थाय । तत्रापि **मुदा** । अनेन मानसः कायिकः ऐन्द्रियकश्च पुरस्कार उक्तः ॥ ६ ॥

अतिक्रममाह नैच्छदिति ।

नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः ।
पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ॥ ६ ॥

इच्छाभावो मानसः तेन सहितं वाचनिकमाह त्वमुत्पथगोऽसीति । एवं वाचनिकातिक्रमे जाते देवत्वात् स्वच्छन्दचारित्वं न दोषायेति **चुकोप** । हेलाश्चर्ये ज्ञानिनः कथमेवं क्रोध इति । ततः पूर्वापेक्षया अस्य दण्डोऽप्यधिको जात इत्याह **शूलमुद्यम्येति** । **तिग्मानि लोचनानि** यस्येति ज्ञानशक्तितिरोभावः । तदा पार्वती ज्ञानशक्तिः तत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वक्रियया तद्दण्डे प्रतिबन्धरूपा जातेत्याह **पतित्वा पादयोरिति** । **गिरा** जिज्ञासाप्रवृत्तिरूपया ॥ ६ ॥

एवं तत्तद्गुणपुरःसरं उभयोः स्थाने गत्वा स्वरूपेणैव भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः स्थाने गत इत्याह अथाजगामेति ।

अथाजगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ।
शयानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥

स हि जामाता भृगोर्भवति लक्ष्मीपतिः । अतो द्वारपालैररुद्ध एव **श्रिय उत्सङ्गे शयानं** परमेश्वरं अत्यन्तातिक्रमं पूर्वापेक्षयापि कुर्वाणः वक्षसि **पदा अताडयत्** ॥७॥ स हि परीक्षार्थमागतः विलम्बं न सहते, भगवांश्च शेते शयाने न कोऽप्यस्मादन्यः अतिक्रमो भवति । अतः प्रबोधनमतिक्रमं च सहैव कृतवान् । अयं कायिकोऽतिक्रमस्तत्रापि महान् । देशकालावस्थासन्निधिकरणक्रियाफलानां षण्णामपि दुष्टत्वात् । यदि भगवान् गुणैः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथाजगामेत्यस्याभासे तत्तद्गुणेति भृगुस्तत्र तत्र रजस्तमश्च पुरस्कृत्य गतः । स्वरूपेणैवेति सत्त्वस्य गुणत्वेपि धामत्वात् स्वरूपत्वमेवेत्यथशब्देन सूचितमिति भावः । व्याख्याने क्रियाफलानामिति व्यापारः फलं चैकपदोपात्तत्वादेकमेवेति षण्णामित्युक्तम् ।

प्रत्येकेन मिलितैर्वा भगवान्न स्यात् तदा क्षोभं प्राप्नुयादेव भगवांस्तु स्वभावतो भगवान्मूलभूतः अतः सहजान् स्वषड्गुणान् तत्र प्रकाशयामासेत्याह **तत उत्थायेति** चतुर्भिः ।

तत उत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ।
स्वतल्पादवरुह्याशु ननाम शिरसा मुनिम् ॥ ८ ॥
आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणम् ।
अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ ९ ॥
अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन्स्वेन पाणिना ॥ १० ॥

मानसान् षड्गुणानादौ ततः काये सुसंस्थितान् ।
ततो वाचनिकानाह पूर्णोऽतो भगवान् हरिः ॥

प्रथममक्षोभ्यत्वाय मानसान् षड्गुणानाह यतो **भगवान्**, अत ऐश्वर्यविरुद्धं मारणानन्तरमुत्थानं कृतवान्, तत्रापि **सह लक्ष्म्या** । वीर्यविरुद्धमेतत् । न हि सामर्थ्ये विद्यमाने कश्चित्सुखं परित्यजति । यशोविरुद्धं चैतत् । यतः **सतां गतिः** । एवं सति सन्तः कथं भजेरन् अपकर्षख्यापनात् । **स्वतल्पादवरुह्येति** श्रीविरुद्धम् । तस्याः शोभायास्तिरोधानात् । **आश्विति** विकलतया विरोधः समर्थितः । **ननामेति** ज्ञानविरुद्धम् । हीनो हि नमस्करोति तत्रापि **शिरसा** । शिरो हि ब्रह्मादीनामपि स्थानम् । वैराग्यविरुद्धं चैतत् । **मुनिमिति** मुनित्वादयं क्रोधं करिष्यतीति तदभावापेक्षा सापेक्षा न विरक्ता इति ॥ ८ ॥

कायिकभगवद्धर्मविरुद्धानाह **आहेति** । **ते स्वागतम्**, कुशलेनागमनं किं वृत्तमिति कुशलप्रश्नः । समतामापादयन् ऐश्वर्यविरुद्धो भवति । **ब्रह्मन्निति** तस्योत्कर्षेण संबोधनं वीर्यविरुद्धं च । **अत्रासने क्षणं निषीदेति** प्रार्थना कीर्तिविरुद्धा **क्षण**मित्यतिदैन्यात् श्रीविरुद्धा च । **अजानतामागतान् व** इति स्पष्टो ज्ञानविरोधः । **नोऽपराधं क्षन्तुमर्हथेति** । अपराधक्षमापनं सापेक्ष्यत्वं ख्यापयतीति वैराग्यविरुद्धम् । **प्रभो** इति संबोधनं स्वगुणान् भगवांस्तत्र स्थापयतीति सूचयति । अमानी मानदो भगवान् इति परीक्षायां निर्णयः सिद्धो भविष्यति । एवं वचसा स्वापकर्षं ख्यापितवान् अपराधकर्तुः स्तोत्रं च ॥ ९ ॥ १० ॥

वचसैव कायिकान्पूर्ववद्विरुद्धान् प्रतिपादयति **पुनीहीति** द्वाभ्याम् ।

पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ।
पादोदकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥

परमपवित्ररूपो भगवान्, पावित्र्ये परमैश्वर्यं प्राप्तः। अत एव नखोदकरूपायां गङ्गायामाज्ञया पावित्र्यं स्थापितवान्। अन्यथा कथं शास्त्रनिषिद्धे पावित्र्यं भवेत्। तद्विरुद्धमेतत् **पुनीहि मामिति**। लोकसहितत्वेन सुतरां स्वस्यापावित्र्यख्यापनं विरुद्धम्। भगवान् स्वधर्मान् तत्र स्थापयित्वा तद्धर्मान् स्वयं गृहीत्वा सर्वमेवमाह, अन्यथा ब्राह्मणस्य नाशो भवेत्। प्रमेयबलेन सन्मार्ग एव नाशितः स्यात्। यथा महति राजद्रोहे कृते राजकीयास्तन्नाशयेयुरेव स चेद्राजा तमपराधकर्तारं स्वसिंहासने निवेशयेत्तदा बाधकाः सर्वे साधका भूत्वा न पीडां कुर्युः। अन्यथा यथाकथंचिदपि तं नाशयेयुरेव। अतो भगवानेवं प्रषट्केन स्तोत्रं करोति। स्वधर्मान् स्थापयितुं तुल्यत्वाभावाय च तद्धर्मान् गृह्णाति। मोहिकैषा लीला हीनत्वप्रतिपादिका ज्ञातव्या। अतिदैन्यं ख्यापयन् वीर्यविरुद्धमाह **मद्भुतान् लोकपालांश्च पुनीहीति**। स्वस्मिन्विद्यमानानां तस्य संबन्धाभाव एव, पावनं दूरे। तत्रापि **पादोदकेन** पावनं सुतरां कीर्तिविरुद्धम्। **तीर्थानां तीर्थकारिणेति** गङ्गादीनामप्यनेनैव तीर्थत्वमिति सहेतुकं तस्य पावनकर्तृत्वं निरूपितम्॥ ११॥

लक्ष्मीविरुद्धमाह **अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनमिति**।

अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम्।
वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः॥ १२॥

नित्यसिद्धा भगवति लक्ष्मीराधिदैविकी। इयं चाधिभौतिकी सापि नित्या। ततश्च लक्ष्मीस्वरूपेण स्वस्वरूपेण चैतद्विरुध्यते। ज्ञानविरुद्धमाह **वत्स्यत्युरसि मे भूतिरिति**। नहि क्रियाशक्तिर्ज्ञानपूर्णे तिष्ठति। तत्राप्यन्तरङ्गा भूत्वा वत्स्यतीत्याशंसनात् वैराग्यविरोधोऽपि। **भवत्पादहतांहस** इति। त्वच्चरणारविन्दसंबन्धेन स्वस्य पापक्षयकथनं धर्मिविरुद्धमपि। एवं सधर्ममात्मानं तत्र स्थापयित्वा तदीयं स्वस्मिन् गृहीत्वा तथोक्तवान्। अनेनैव तस्य प्रायश्चित्तमप्युपदिष्टम्। यदा कदाचिन्मच्चरणसेवां करिष्यसि तदा तव पापक्षयो भविष्यतीति। एवं अमानित्वं मानदत्वं च स्वस्य प्रकटीकुर्वता भगवता सन्मार्गः समर्थितः॥ १२॥

ततो यज्जातं तदाह एवं ब्रुवाण इति।

श्रीशुक उवाच—**एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा।**
निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः॥ १३॥

स तु परीक्षार्थमागत इति तेन भगवति हीनभावो न मतः। किंतु गुणत्वेन काय-

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अद्याहमित्यत्र आधिदैविकीति महानन्दरूपेत्यर्थः। इयं चेति विष्णोः शक्तिरूपेत्यर्थः।

वाङ्मनश्चरित्रं स्वीकृतवान् । अत एव सर्वभावेन संतुष्ट इत्याह, आदौ **तन्मन्द्रया गिरा निर्वृतः** भगवता च **तर्पितः** स्वधर्मारोपणेन । अतः सनकादिवत् प्रत्युत्तरसंदेहादिकं न कृतवान् किंतु **तूष्णीमास** । किंच । भगवानद्भुतकर्मा भक्तिविरुद्धकर्मणा तस्मै भक्तिं दत्तवानित्याह **भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचन** इति । भक्त्या प्रेमलक्षणया भगवति परमोत्कण्ठावान् जातः । अहो भगवच्चरित्रमित्याश्चर्येण अश्रुलोचनोऽपि ॥ १३ ॥

भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा निर्णयकथनार्थमागत इत्याह **पुनः स्वसत्रमाव्रज्येति** ।

पुनः स्वसत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन्भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥

मुनीनां ब्रह्मवादिनामिति ज्ञानक्रियावैशिष्ट्यं तेन विश्वासो ज्ञानं च भविष्यतीति । अतो निःशङ्कं **अशेष**प्रकारेण **स्वानुभूतमवर्णयत्** । उपसंहारे भृगुपदं तस्य वैष्णवत्वं ख्यापयति ॥ १४ ॥

ततोऽपि किं पुनः संदेहः स्थितो न वेति शङ्काव्युदासपूर्वकं निःसंदेहं ख्यापयितुमाह **तन्निशम्येति** ।

तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसः श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥

आदौ भगवच्चरित्रश्रवणा**द्विस्मिताः** । अल्पोत्कर्षज्ञानार्थं प्रवृत्ताः परमोत्कर्षं ज्ञातवन्त इति । ततो **मुक्तसंशयाः** । भगवानेव महानिति निश्चयात् । एवमपि सति **भूयांसो विष्णु**मेव **श्रद्दधुः** । अयमेव महानिति पदार्थे श्रद्धां कृतवन्तः । ये तु पुनः पितृत्वेन गुरुत्वेन वा अन्यत्रापि श्रद्धायुक्तास्तेषामन्याभिनिविष्टानां प्रमाणमपि बोधयितुमसमर्थमिति ते स्वसेव्यसदृशमेव भगवन्तं ज्ञातवन्त इति तद्व्युदासार्थं **भूयांस** इत्युक्तम् । सन्मार्गे भगवानेवोत्कृष्टो मन्तव्य इति ख्यापयितुं सन्मार्गोपयोगिनः सर्वानेव गुणान् भगवत्याह **यतः शान्ति**रिति । 'तत्तीर्थसाधनम्' इत्यन्तेन आदौ सन्मार्गे गुणक्षोभनिवृत्तिरपेक्ष्यते ततो भगवद्धर्माः मार्गरक्षा चेति । तत्रापि षड्गुणा भगवांश्च वक्तव्यः । एवं षोडशकलो भगवान् मार्गे निरुक्तो भविष्यति । **शान्ति**रान्तरो धर्मः, इन्द्रियाणां रजोगुणक्षोभाभावः अनेन भवति । **यतोऽभयं** भयाभावः सत्त्वक्षोभनिवृत्तिः ॥ १५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तन्निशम्येत्यत्र **यतः शान्ति**रित्यत्र । **तत्रापी**ति मार्गरक्षायामपि षड्गुणा धर्मी चाधिकः । पूर्वं भगवद्धर्माः षड्गुणा इत्यपिशब्दः । ततः पूर्वं गुणक्षोभनिवृत्तिस्त्रिविधा, गुणानां त्रिविधत्वात् । एवं षोडश जाता इत्याहुः **षोडशे**ति ।

धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च दयान्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥

धर्मस्तामसाभावः। ततो भगवद्धर्माः। यस्मात्सर्वेषां प्राणिनां साक्षाज्ज्ञानं निरु-
पाधिकं वैराग्यं च तद्विधमेव। दयान्वितमित्युभयत्र विशेषणम्। ज्ञानेन वैराग्येण च
प्राणिनां पीडा संभवतीति तदर्थमेतदुक्तम्। दयाभावार्थं हि भगवानर्जुनमुपदिदेश।
वैराग्येण स्वकीयानां पीडा लोकसिद्धा। तदन्वितमिति क्वचित्पाठः। तदा ज्ञानसहितं वैराग्यम्।
न तु मर्कटवैराग्यमित्यर्थः। यतो भगवतः सकाशात् अष्टधा ऐश्वर्यं भवति अणिमा-
दिप्रभेदभिन्नं यशश्च भवति। आत्मनोऽन्तःकरणस्य मलं दूरीकरोतीति यशसो विशे-
पणम्। अनेन असत्प्रकारेण नटविटादिभ्यो दानेन यद्यशस्तद्व्यावर्तितम्। श्रीः वीर्यं च प्रकृते
तथा नोपयुज्यत इति दयायां वीर्यस्यान्तर्भावं, अष्टधा ऐश्वर्ये श्रियश्च मन्यते ॥ १६ ॥

एवं भगवतः सकाशात् प्राणिनामेवं भवतीति निरूप्य मार्गानुसारिणि भगवति
मार्गसिद्ध्यर्थं गुणानाह मुनीनामिति त्रिभिः ।

मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥

यस्तु भगवान् षड्गुणयुक्तानामपि परमा गतिः फलरूप इत्यर्थः। आहुरिति
प्रमाणम्। परमत्वं यतो नावर्तते यस्मादग्रे गन्तव्यं च नास्ति। षड्गुणान्मुनीनां वर्ण-
यति तेषामेव भगवान् फलमिति ज्ञानार्थम्। मननं ज्ञानसाधनम्। तेन ज्ञानसिद्धिः।
दण्डन्यासो वैराग्यम्। शान्तिः कीर्तिः। समचित्तता श्रीः। अकिंचनानामिति वीर्यं
संभवति, अपेक्षायां च तदग्रहणात्। साधूनामिति सदाचाराणाम्, अनेनैश्वर्यं निरूपितम्,
लौकिकसामग्र्या वैदिकत्वसंपादनात्। एवं फलरूपता एको गुणः सन्मार्गे ॥ १७ ॥

साधनोत्कर्षमाह सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिरिति ।

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥

सत्त्वगुण एव भगवन्निरूपकः। सत्त्वोत्पादका अपि तत्र सुलभा इत्याह ब्राह्मणा-
स्त्विष्टदेवता इति। यस्य भगवतः इष्टदेवता ब्राह्मणाः। अनेन प्रमाणप्रतिबन्धकता
निवारिता। किंच। यस्मिन् मार्गे गुणत्रययुक्ता भजन्ति। अनाशिषः फलाकाङ्क्षा-
रहिताः। शान्ताः साधनदोषरहिताः। निपुणबुद्धयः विवेकज्ञानयुक्ता इति साध्यो-
त्कर्षः। वेत्यनादरे। भगवद्भजने निपुणा बुद्धिर्नात्यन्तं प्रयोजिकेति। एवं गुणचतुष्टयं
निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वयमाह त्रिविधाकृतय इति ।

त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥

भगवतः **आकृतयः** रूपाणि **त्रिविधानि**। तानि गणयति **राक्षसा**स्तामसाः। **असुरा** राजसाः। **सुराः** सात्त्विकाः। अनेन सर्वरूपो भगवानिति सर्वत्र भगवद्बुद्धिरेको गुणः। तत्रापि **सत्त्वं तीर्थानां** पवित्रहेतूनां **साधन**मिति। इदं वैराग्यस्थानीयम्। ततः पूर्वं ज्ञानस्थानीयम्। भजनं श्रीः। ब्राह्मणाः कीर्तिः। सत्त्वं बलम्। गतिरैश्वर्यमिति। यस्मादिति, भगवान् इति धर्मी निर्दिष्टः। तस्मात्कृष्ण एव महान् सर्वप्रकारेणेति निरूपितम्॥ १९॥

एतत्प्रासङ्गिकमुक्त्वा निर्णयकर्तॄणां किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **इत्थं सारस्वता विप्रा** इति।

श्रीशुक उवाच—**इत्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये।**
पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः॥ २०॥

सरस्वतीतीरस्था मुनयः प्रमाणोत्कर्षमापन्नाः वाक्यमात्रेण नृणां संशयो न गच्छतीति **संशय**निवृत्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा ततस्तयैव **सेवया** तयैव गन्तुं योग्यं भगवन्तं **गताः**।

'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्।
स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणम्' इति वाक्यात्॥ २०॥

एवमुपाख्यानस्य फलपर्यन्ततामुक्त्वा तस्य च फलं सर्वदैव भवतीति ज्ञापयितुं सूतः फलश्रुतिमाह **इत्येतदि**ति।

सूत उवाच—**इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्ध-**
पीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः।
सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं
पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति॥ २१॥

इतीति कथासमाप्तिः सूच्यते। **एतदि**त्यनुवादः। यतः कुतश्चिदपि श्रुतं भगवच्चरित्रं कार्यं साधयत्येव। फलरूपता तु साधारणानामपि भक्तमुखश्रवणादेव भवतीति ज्ञापयितुं विशेषणं **मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूष**मिति। **मुनितनय**त्वेनान्यथा ज्ञानं निवर्तयति। **आस्यपद्म**मिति पाने क्लेशाभाव उक्तः। अधःस्थितपद्मे तु निम्नतासंपादनक्लेश इति। **गन्ध**युक्तं **पीयूष**मिति भक्तिरसालोडितं चरित्रमुक्तम्। अनेन स्वतःपुरुषार्थता निरूपिता। साधकत्वमप्याह **भवभयभि**दिति। संसारभयं निवर्तयति। भवपदं भयस्यानिवर्त्यत्वं ज्ञापयति। कीर्तेरेतत्साधकत्वे हेतुमाह **परस्य पुंस** इति। नहि प्रकृतिमध्यस्थितस्य चरित्रमेतादृशं भवतीति। शब्दतोऽप्युत्तमतामाह **सुश्लोक**मिति। शोभनाः श्लोका व्यासादिकृता यस्मिन्। **श्रवणपुटै**रिति उत्तभितकर्णपुटैरिति बहुवचनेन बहुत्वेन प्राशैः। 'विपरस्य कर्णायुतम्' इति वाक्यात्। एवं यः **पान्थो** भूत्वा **अभीक्ष्णं** पिबति तस्य साधनदशास्थितावपि क्लेशो निवर्तत इत्यर्थः॥ २१॥

एवं प्रमाणबलेन भगवतो ज्ञानशक्तिर्निरूपिता । प्रमेयबलेन निरूपयितुमुपाख्याना-न्तरमारभते शुकः स्वयमेव एकदेति । इतीदृशानीत्यन्तेन ।

श्रीशुक उवाच—**एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ।**

जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ २२ ॥

प्रमेयबले पूर्वपक्षे कालस्यापि बलं निरूपणीयं ततो न देशादीनां बलेन सह विरोधः एते दश लीलारूपाः प्राणरूपा वा । निर्गुणया भक्त्या सह भक्तिरूपा वा, येषामर्थे भगवान् गच्छतीति । तेजसः प्रत्यापत्तिरपि कर्तव्येति भगवतो गमनमित्येके । अनिरुद्धचरित्रत्वादर्जुनेन सह गमनम् । अर्जुने सर्वदेवतानामस्त्राणि वर्तन्त इति तत्सामर्थ्ये निराकृते सर्वेषामेव सामर्थ्यं निराकृतं भवतीति ज्ञापयितुं तत्कथा । **एकदा** यस्मिन् काले भगवतः स्वसामर्थ्यप्रदर्शनेच्छा । तुशब्दो वैकुण्ठे कथमेवमिति शङ्का-व्यावृत्त्यर्थः । कस्याश्चिद्विप्रपत्न्याः **कुमारकः** पुत्रः **जातमात्र** एव तदानीं कालो भूमौ तिष्ठतीति भूमिस्पर्शमात्रेणैव मृतः । **किले**ति प्रसिद्ध्या शुकः स्वदोषं परिहरति । **भार-तेति** विश्वासार्थम् ॥ २२ ॥

ततो ब्रह्मणः अभूतपूर्वोऽयमर्थ इति भगवता कालस्य पूर्वभोगोऽपि व्यावर्तित इति । विद्यमानेऽपि भगवति यत्पुत्रमरणं तच्छम्बुकन्यायेन जातमिति प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीति राजदोषेणैवैवं जातमिति तान् ज्ञापयन् बालकं गृहीत्वा राजद्वारि गत इत्याह **विप्रो गृहीत्वेति** ।

विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ।

इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥

उपचारव्यावृत्त्यर्थं **मृतक**मिति । **राजद्वारि** स्थापयित्वेति विचारार्थं शववाहकस्य वचनं निषिद्धमिति **उपधाय इदं प्रोवा**चेत्याह । **विलप**न्निति कृत्रिमताव्युदासाय याद्यो भाव उक्तः । **दीनमानस** इत्यान्तरः ॥ २३ ॥

बोधनार्थमाह **ब्रह्मद्विप** इति द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मद्विपः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः ।

क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥

क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥

प्रकृताप्रकृतभेदाद् द्वारकायां यादृशो राजा मृग्यते तादृशोऽयमुग्रसेनो न भव-

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विप्रो गृहीत्वेत्यस्याभासे शम्बुकन्यायेनेति कमलादियुक्ते मानसेपि सरसि जलदोषाच्छुक्तयोपि जायन्ते तथा भगवत्सहितदेशेपि राजदोषादेवं जातं परं भगवतो विद्यमानत्वात् प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ।

१. रामराज्ये शम्बुकाख्यशूद्रस्य तपःकरणेन यथा ब्राह्मणबालकमरणं तथात्रापीत्यर्थः ।

तीति तद्दोषः प्रायेण भविष्यतीत्याशयेनाह राज्ञो दोषत्रयं महत्। ब्रह्मद्वेषो जडबुद्धिः लोभश्चेति। विषयात्मकता चतुर्थः साधारणः। चतुर्विधोऽपि प्रायेणायं राजा। ब्रह्मद्वेषेण तस्य धर्माभावः। शठबुद्ध्या नार्थः। लोभान्न कामः। विषयासक्त्या न मोक्ष इति स राजा सर्वपुरुषार्थवञ्चितो भवति। तादृशस्य कर्माणि तस्य पुरुषार्थाभावात् तत्रापकारं कर्तुमसमर्थानि मदुपरि पतितानीत्याह **पञ्चत्वं मे गतोऽर्भक** इति। चतुर्थं स एव गतः तस्यैव पञ्चत्वे क्षत्रबन्धुत्वाद्रक्षा न भविष्यतीति ब्राह्मणास्तदीया इति तेषु पतति ॥ २४ ॥

ननु पुरोहितविषयमेतत् 'गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च' इति वाक्यात्। साधारणश्च ब्राह्मणस्त्वं तादृशः कथं दुःखी जात इति चेत् तत्राह **हिंसाविहारमिति**।

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम्।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥

राज्ञो महान् त्रिदोषः सर्वानेव व्याप्नोति राज्यस्थितान्। निषिद्धस्य कर्ता विहितस्याकर्ता दुष्टपोषकश्चेति दोषत्रयं क्रमेणाह। **हिंसायामेव विहारो** यस्य। **दुष्टं शीलं** यस्य। न जितानीन्द्रियाणि येनेति तादृशं **नृपतिं भजन्त्यः प्रजाः** क्रमेण तत्तद्दोषं प्राप्नुवन्ति। आदाववसादं हिंसाफलम्। मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः। दुःशीलत्वात् धर्माभावाद् **दरिद्रा** भवन्ति। ततः शत्रुजयाभावान्नि**त्यदुःखिताः**। एवमुपदेशार्थमुक्त्वा बालकं गृहीत्वा गच्छति ॥ २५ ॥

एवमेकवारकथामुक्त्वा पर्यायान्तरेष्वतिदिशति **एवं द्वितीयमिति**।

एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च।
विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥

तृतीयमप्येवमेव। बालकमानीयैव वदति। ततो लोकानां प्रतीतिर्जातेति पश्चात् पट् पुत्रा नानीताः, परं स्वयमेवागत्य वाक्यं वदति। तृतीयं तु तत्रैव त्यक्तवानिति लक्ष्यते। द्वारकायां भगवान्मुख्यः स तूष्णीं तिष्ठति। तत्रत्याः सर्व एव तूष्णीं तिष्ठन्ति। यथा कायिकोऽपराधः ब्राह्मणस्य सोढः। एवं वाचनिकोऽपीति। यथा ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य तथेति ब्रह्मणः कार्यम्। तथात्रापि भगवता नीयन्त इति तूष्णींभावः ॥ २६ ॥

ततो भिन्नस्वभावः जीवभावमेवापन्न इति द्वारकायामपि गतो लौकिकबुद्ध्या विट्पतिरहमिति साभिमानः किंचिदुवाचेत्याह **तामर्जुन इति**।

तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः।

एवं द्वितीयमित्यत्र तृतीयं त्विति। तत्र तुशब्देन पूर्वव्युदाससूचनादिति भावः।

केशवान्तिक एवोपविश्य । उपश्रुत्य ब्राह्मणं समभाषतेति संबन्धः । भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापयितुं तत्र विलम्बाभावाय परेते नवमे बाल इत्युक्तम् । गुणानां कार्ये जाते अहंकारदेवता असहमाना तथा प्रोवाच । दशैव पुत्रा मर्यादायामेकस्याम् 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति श्रुतेः । अत एक एवावशिष्यते । अतो विलम्बमकृत्वा ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥

अर्जुनो ह्येवं मन्यते मृत्युरेनं नयतीति । स मृत्युर्ब्राह्मणक्षत्रिययोर्मित्रं तदुपपादितम् 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इत्यत्र तुल्यव्यसनत्वान्मित्रत्वम् । तत्रोभौ स्वधर्मपरौ मृग्येते न तु जातिमात्रपराविति तदाह किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवास इति ।

किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥

त्वं यत्र निवससि तत्र कश्चिद्धनुर्धरो राजन्यः किं नास्ति । ननु सन्त्येव बहवः सर्व एवैते सभायां स्थितास्तत्राह राजन्यबन्धवो ह्येते इति । एते नोत्तमाः क्षत्रियाः एतेषां पूर्वजाः परं राजन्याः स्थिता इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानामेवं दोषः कुतो न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह ब्राह्मणास्तु सत्रमासत एव ॥ २८ ॥

अतः अलौकिकदोषेण न बालकानां मरणं किंतु क्षत्रियाणामेव दोषेणेत्याह धनदारात्मजापृक्ता इति ।

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥ २९ ॥

धनदारात्मजैः सर्वथा अपेक्षितैः अपृक्ता रहिता । एकाकिन इत्यर्थः । यत्र ब्राह्मणाः एवं दुःखं प्राप्नुवन्ति । ते वै निश्चयेन राजन्या नटा एव । राजन्यवेषं कृत्वा लोकेभ्योऽन्नं प्राप्य जीवन्तीत्यसुंभराः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणश्चेद्रक्षितो भवेत् सोऽन्यं रक्षयेन्न त्वात्मानं स पालयितुं शक्तः । तथा सति क्षत्रियनिर्माणं व्यर्थं स्यात् । 'अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः' 'तत्राणायासृजच्चास्मान्' इति च तस्मादवश्यमत्र क्षत्रियेण रक्षा कर्तव्या । अतोऽहं करिष्यामीत्याह अहमिति ।

अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥

वां स्त्रीपुरुषयोः तस्मिन् रक्षिते उभयोरुपकार इति । तस्माद्यावत्त्वं सूचयितु-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तामर्जुन इत्यत्र भगवतस्तावत्सदने हेतुमाहुः भगवानिति । निर्गुणकार्यमेव करोतीति नवमे परेते न विलम्बः इत्यर्थः ।

तीति तद्दोषः प्रायेण भविष्यतीत्याशयेनाह राज्ञो दोषत्रयं महत्। ब्रह्मद्वेषो जडबुद्धिः लोभश्चेति। विषयात्मकता चतुर्थः साधारणः। चतुर्विधोऽपि प्रायेणायं राजा। ब्रह्मद्वेषेण तस्य धर्माभावः। शठबुद्ध्या नार्थः। लोभान्न कामः। विषयासक्त्या न मोक्ष इति स राजा सर्वपुरुषार्थवञ्चितो भवति। तादृशस्य कर्माणि तस्य पुरुषार्थाभावात् तत्रापकारं कर्तुमसमर्थानि मदुपरि पतितानीत्याह **पञ्चत्वं मे गतोऽर्भक** इति। चतुष्टं स एव गतः तस्यैव पञ्चत्वे क्षत्रबन्धुत्वाद्रक्षा न भविष्यतीति ब्राह्मणास्तदीया इति तेषु पतति ॥ २४ ॥

ननु पुरोहितविषयमेतत् 'गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च' इति वाक्यात्। साधारणश्च ब्राह्मणस्त्वं तादृशः कथं दुःखी जात इति चेत् तत्राह **हिंसाविहार**मिति।

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम्।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥

राज्ञो महान् त्रिदोषः सर्वानेव व्याप्नोति राज्यस्थितान्। निषिद्धस्य कर्ता विहितस्याकर्ता दुष्टपोषकश्चेति दोषत्रयं क्रमेणाह। **हिंसायामेव विहारो** यस्य। दुष्टं **शीलं** यस्य। न जितानीन्द्रियाणि येनेति तादृशं **नृपतिं भजन्त्यः प्रजाः** क्रमेण तत्तद्दोषं प्राप्नुवन्ति। आदाववसादं हिंसाफलम्। मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः। दुःशीलत्वात् धर्माभावाद् **दरिद्रा** भवन्ति। ततः शत्रुजयाभावान्नित्य**दुःखिताः**। एवमुपदेशार्थमुक्त्वा बालकं गृहीत्वा गच्छति ॥ २५ ॥

एवमेकवारकथामुक्त्वा पर्यायान्तरेष्वतिदिशति **एवं द्वितीय**मिति।

एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च।
विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥

तृतीयमप्येवमेव। बालकमानीयैव वदति। ततो लोकानां प्रतीतिर्जातेति पश्चात् पट् पुत्रा नानीताः, परं स्वयमेवागत्य वाक्यं वदति। तृतीयं तु तत्रैव त्यक्तवानिति लक्ष्यते। द्वारकायां भगवान्मुख्यः स तूष्णीं तिष्ठति। तत्रत्याः सर्व एव तूष्णीं तिष्ठन्ति। यथा कायिकोऽपराधः ब्राह्मणस्य सोढः। एवं वाचनिकोऽपीति। यथा ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य तथेति ब्रह्मणः कार्यम्। तथात्रापि भगवता नीयन्त इति तूष्णींभावः ॥ २६ ॥

ततो भिन्नस्वभावः जीवभावमेवापन्न इति द्वारकायामपि गतो लौकिकबुद्ध्या विट्पतिरहमिति साभिमानः किंचिदुवाचेत्याह **तामर्जुन** इति।

तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणी।

एवं द्वितीयमित्यत्र तृतीयं त्विति। तत्र तुशब्देन पूर्वव्युदाससूचनादिति भावः।

केशवान्तिक एवोपविश्य। उपश्रुत्य **ब्राह्मणं समभाषतेति** संबन्धः। भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापयितुं तत्र विलम्बाभावाय **परेते नवमे बाल** इत्युक्तम्। गुणानां कार्ये जाते अहंकारदेवता असहमाना तथा प्रोवाच। दशैव पुत्रा मर्यादायामेकस्याम् 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति श्रुतेः। अत एक एवावशिष्यते। अतो विलम्बमकृत्वा **ब्राह्मणं समभाषत** ॥ २७ ॥

अर्जुनो ह्येवं मन्यते मृत्युरेनं नयतीति। स मृत्युर्ब्राह्मणक्षत्रिययोर्मित्रं तदुपपादितम् 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इत्यत्र तुल्यव्यसनत्वान्मित्रत्वम्। तत्रोभौ स्वधर्मपरौ मृग्येते न तु जातिमात्रपराविति तदाह **किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवास** इति।

किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥

त्वं यत्र निवससि तत्र **कश्चिद्धनुर्धरो** राजन्यः किं **नास्ति**। ननु सन्त्येव बहवः सर्व एवैते सभायां स्थितास्तत्राह **राजन्यबन्धवो ह्येते** इति। एते नोत्तमाः क्षत्रियाः एतेषां पूर्वजाः परं राजन्याः स्थिता इत्यर्थः। ननु ब्राह्मणानामेवं दोषः कुतो न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह **ब्राह्मणास्तु सत्रमासत** एव ॥ २८ ॥

अतः अलौकिकदोषेण न बालकानां मरणं किंतु क्षत्रियाणामेव दोषेणेत्याह **धनदारात्मजापृक्ता** इति।

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥ २९ ॥

धनदारात्मजैः सर्वथा अपेक्षितैः **अपृक्ता** रहिता। एकाकिन इत्यर्थः। **यत्र ब्राह्मणाः** एवं दुःखं प्राप्नुवन्ति। **ते वै** निश्चयेन **राजन्या नटा** एव। **राजन्यवेषं** कृत्वा लोकेभ्योऽन्नं प्राप्य **जीवन्तीत्यसुंभराः** ॥ २९ ॥

ब्राह्मणश्चेद्रक्षितो भवेत् सोऽन्यं रक्षयेन्न स्वात्मानं स पालयितुं शक्तः। तथा सति क्षत्रियनिर्माणं व्यर्थं स्यात्। 'अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः' 'तत्राणायासृजचास्मान्' इति च तस्मादवश्यमत्र क्षत्रियेण रक्षा कर्तव्या। अतोऽहं करिष्यामीत्याह **अहमिति**।

अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥

वां स्त्रीपुरुषयोः तस्मिन् रक्षिते उभयोरुपकार इति। तस्मादयावत्त्वं सूचयितु-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तामर्जुन इत्यत्र भगवतस्तावत्सहने हेतुमाहुः **भगवानिति**। निर्गुणकार्यमेव करोतीति **नवमे परेते** न विलम्बः इत्यर्थः।

माह **दीनयो**रिति । ननु त्वद्वाक्ये को विश्वास इति चेत् तत्राह **अनिस्तीर्णप्रतिज्ञ** इति । नन्वग्निप्रवेशे किं स्याद् बालकस्तु न जीविष्यत्येवेत्याशयेनाह **हतकल्मष** इति । तदा तस्य पापं न भवति, क्षत्रियदेहस्य परित्यागात् ॥ ३० ॥

तदा ब्राह्मणस्तमुपदिशति, अज्ञं मत्वा मित्रत्वात् **संकर्षणो वासुदेव** इति ।

ब्राह्मण उवाच—**संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।**
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥

चतुर्मूर्तिं भगवन्तं सर्वथा स्वभावतोऽपि रक्षकं निर्दिशति **संकर्षण** इति । **धन्विनां वर** इति लौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम् । पूर्वयोस्तु सामर्थ्यं दृष्टचरम् । **अनिरुद्धस्त्वप्रतिरथः**, न केनापि रुद्ध इति सार्थकता तस्य निरूपिता । एवं मिलिता अपि अस्मत्पुत्रं **त्रातुं न शक्नुवन्ति** । यस्मात्कारणादस्ति किंचित्कारणं येन तेऽपि न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तावता किमित्यत आह **तत्कथ**मिति ।

तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥ ३२ ॥

एते **जगदीश्वराः** भगवदवतारत्वात् । असाध्यं बाल एव वदतीति त्वं **बालिशः** । अतस्तव वाक्यं न **श्रद्दध्महे** ॥ ३२ ॥

अर्जुनस्त्वेवं मन्यते । चतुर्मूर्तिर्भगवान् प्रतिनियतकार्यकर्ता । तदंशोऽपि तत्रैव निविशते । यस्तु तदनंशोऽपि भूत्वा विशेषकार्यार्थं उत्पन्नः स एवं कर्तुं शक्नोतीति । अतो निषेधति **नाहं संकर्षण** इति ।

अर्जुन उवाच—**नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव वा ।**
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥

जगदीश्वरत्वमप्रयोजकं प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । **कार्ष्णिः** प्रद्युम्नः, चेत्यनिरुद्धे अनादरः स्वस्यानिरुद्धांशाद्वा न साक्षान्निषेधं करोति । अन्यथा अनृतवादी स्यात् । **अहं वै** निश्चयेन **अर्जुनः** । येन गावः प्रत्यानीताः मम चासाधारणं साधनं कार्यं चेत्याह **गाण्डीवं यस्य वै धनु**रिति साधनोत्कर्षो निरूपितः ॥ ३३ ॥

मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यम्बकतोषणम् ।
मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभुः ॥ ३४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहमित्यत्र तस्येति । **दीनयोः** कार्याकरणादुग्रसेनस्यादयावत्त्वमित्यर्थः ।

नाहं संकर्षण इत्यस्याभासे **तदनंशोपी**ति संकर्षणादिवत्तत्संततावप्रविष्टोप्यदं विशेषकार्यार्थमुत्पन्नत्वात् कर्तुं शक्त इत्यर्थः ।

त्र्यम्बकतोषणमिति कार्योत्कर्षः । स हि मृत्युंजयः नह्यन्येन मृत्युर्जेतुं शक्यः । सोऽपि चेन्मद्वीर्येण तुष्यति तदा मम मृत्युजये कः संदेह इति भावः । यदि मृत्युः प्रार्थितश्चेदास्यति तदा न काचिच्चिन्ता । यदि वा कलहं करिष्यति तथापि प्रधने मृत्युं विजित्य ते प्रजां आनेष्ये यतोऽहं प्रभुः ॥ ३४ ॥

एवं सोपपत्त्या निरूपणे ब्राह्मणस्य विश्वासो ज्ञात इत्याह एवं विश्रम्भित इति ।

एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥

एवं विश्रम्भो विश्वासः यतोऽयं विप्रः 'विप्राः पश्चिमबुद्धयः' इति । परंतपेति विश्वासार्थं संबोधनम् । फाल्गुनपदं लोके विद्युन्निवारकत्वेन प्रसिद्धमिति तद्वाच्यः कथं मृत्युं न निवारयेदिति विश्वासः । ततो ग्राममध्ये सर्वत्र पार्थवीर्यं श्रावयन् स्वगृहं गतः ॥ ३५ ॥

ततो वर्षपर्यन्तं प्रीतः स्थितः । ततो यज्जातं तदाह प्रसूतिकाल आसन्न इति ।

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

द्विजसत्तमो महान् अन्यथा शापं दद्यात् । मृत्योः सकाशात्प्रजां पाहि । आतुर इति शरीरेऽपि दैन्यं प्रतिभातीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

ततोऽर्जुनस्य रक्षाप्रकारमाह स उपस्पृश्येति ।

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यास्त्राणि च संस्मृत्य सज्जं गाण्डीवमाददे ॥ ३७ ॥

अर्जुनो महादेवबलेन सर्वं करिष्यामीति सर्वदेवाविष्टस्तथा करोति । उपस्पर्शनम् देवतासान्निध्यार्थम् । शुच्यम्भ इति मन्त्रपूतम् । देवताप्रार्थनार्थं नमस्कारः । दिव्यास्त्राणां सर्वेषां संस्मरणं सर्वत्र सर्वसंबन्धार्थम् । सज्जं आरूढप्रत्यञ्चं गाण्डीवमाददे इति तस्य दृष्टसामग्री निरूपिता ॥ ३७ ॥

न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥

नानास्त्रयोजितैः शरैरिति देवतान्तराप्रवेशाय । ततः सर्वतः शरपञ्जरं चकार ॥ ३८ ॥

ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

माह **दीनयोरि**ति । ननु त्वद्वाक्ये को विश्वास इति चेत् तत्राह **अनिस्तीर्णप्रतिज्ञ** इति । नन्वग्निप्रवेशे किं स्याद् बालकस्तु न जीविष्यत्येवेत्याशयेनाह **हतकल्मष** इति । तदा तस्य पापं न भवति, क्षत्रियदेहस्य परित्यागात् ॥ ३० ॥

तदा ब्राह्मणस्तमुपदिशति, अज्ञं मत्वा मित्रत्वात् **संकर्षणो वासुदेव** इति ।

ब्राह्मण उवाच—**संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।**
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥

चतुर्मूर्तिं भगवन्तं सर्वथा स्वभावतोऽपि रक्षकं निर्दिशति **संकर्षण** इति । **धन्विनां वर** इति लौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम् । पूर्वयोस्तु सामर्थ्यं दृष्टचरम् । **अनिरुद्ध**स्त्व**प्रतिरथः**, न केनापि रुद्ध इति सार्थकता तस्य निरूपिता । एवं मिलिता अपि अस्मत्पुत्रं **त्रातुं न शक्नुवन्ति** । यस्मात्कारणादस्ति किंचित्कारणं येन तेऽपि न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तावता किमित्यत आह **तत्कथ**मिति ।

तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥ ३२ ॥

एते **जगदीश्वराः** भगवदवतारत्वात् । असाध्यं बाल एव वदतीति त्वं **बालिशः** । अतस्तव वाक्यं न **श्रद्दध्महे** ॥ ३२ ॥

अर्जुनस्त्वेवं मन्यते । चतुर्मूर्तिर्भगवान् प्रतिनियतकार्यकर्ता । तदंशोऽपि तत्रैव निविशते । यस्तु तदनंशोऽपि भूत्वा विशेषकार्यार्थं उत्पन्नः स एवं कर्तुं शक्नोतीति । अतो निषेधति **नाहं संकर्षण** इति ।

अर्जुन उवाच—**नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव वा ।**
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥

जगदीश्वरत्वमप्रयोजकं प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । **कार्ष्णिः** प्रद्युम्नः, वेत्यनिरुद्धे अनादरः स्वस्यानिरुद्धांशाद्वा न साक्षान्निषेधं करोति । अन्यथा अनृतवादी स्यात् । अहं **वै** निश्चयेन **अर्जुनः** । येन गावः प्रत्यानीताः मम चासाधारणं साधनं कार्यं चेत्याह **गाण्डीवं यस्य वै धनु**रिति साधनोत्कर्षो निरूपितः ॥ ३३ ॥

मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यम्बकतोषणम् ।
मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभुः ॥ ३४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणः ।

अहमित्यत्र तस्येति । दीनयोः कार्याकरणादुग्रसेनसाद्यायत्त्वमित्यर्थः ।

नाहं संकर्षण इत्यस्याभासे तदनंशोपीति संकर्षणादिवत्संततावप्रविष्टोप्यहं विशेषकार्यार्थमुत्पन्नत्वात् कर्तुं शक्त इत्यर्थः ।

ध्यम्बकतोषणमिति कार्योत्कर्षः । स हि मृत्युंजयः नह्यन्येन मृत्युर्जेतुं शक्यः । सोऽपि चेन्मद्वीर्येण तुष्यति तदा मम मृत्युजये कः संदेह इति भावः । यदि मृत्युः प्रार्थितश्चेद्दास्यति तदा न काचिच्चिन्ता । यदि वा कलहं करिष्यति तथापि **प्रधने मृत्युं विजित्य ते प्रजां आनेष्ये यतोऽहं प्रभुः** ॥ ३४ ॥

एवं सोपपत्त्या निरूपणे ब्राह्मणस्य विश्वासो जात इत्याह **एवं विश्रम्भित** इति ।

एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥

एवं विश्रम्भो विश्वासः यतोऽयं **विप्रः** 'विप्राः पश्चिमबुद्धयः' इति । **परंतपेति** विश्वासार्थं संबोधनम् । फाल्गुनपदं लोके विद्युन्निवारकत्वेन प्रसिद्धमिति तद्वाच्यः कथं मृत्युं न निवारयेदिति विश्वासः । ततो ग्राममध्ये सर्वत्र **पार्थवीर्यं** श्रावयन् **स्वगृहं** गतः ॥ ३५ ॥

ततो वर्षपर्यन्तं प्रीतः स्थितः । ततो यज्जातं तदाह **प्रसूतिकाल आसन्न** इति ।

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

द्विजसत्तमो महान् अन्यथा शापं दद्यात् । **मृत्योः** सकाशात्**प्रजां पाहि** । **आतुर** इति शरीरेऽपि दैन्यं प्रतिभातीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

ततोऽर्जुनस्य रक्षाप्रकारमाह **स उपस्पृश्येति** ।

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यास्त्राणि च संस्मृत्य सज्जं गाण्डीवमाददे ॥ ३७ ॥

अर्जुनो महादेवबलेन सर्वं करिष्यामीति सर्वदेवाविष्टस्तथा करोति । **उपस्पर्शनम्** देवतासान्निध्यार्थम् । **शुच्यम्भ** इति मन्त्रपूतम् । देवताप्रार्थनार्थं नमस्कारः । **दिव्यास्त्राणां** सर्वेषां संस्मरणं सर्वत्र सर्वसंबन्धार्थम् । **सज्जं** आरूढप्रत्यञ्चं **गाण्डीवमाददे** इति तस्य दृष्टसामग्री निरूपिता ॥ ३७ ॥

न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥

नानास्त्रयोजितैः शरैरिति देवतान्तराप्रवेशाय । ततः सर्वतः **शरपञ्जरं चकार** ॥ ३८ ॥

ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

ततः पञ्जरमध्य एव कुमारः संजातः । विप्रपत्न्याः सकाशाद् भूमिस्पर्शाभावात् । कठिनमार्गेण गच्छामीति सद्योऽदर्शनमापेदे । सशरीर एव आकाशमार्गेण गतः । आकाशं भित्त्वा कालं मायां च भगवत्स्थाने गत्वा भगवता सह लोकालोकात्परभागे आविर्भूत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन्कृष्णसंनिधौ ।
मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ॥ ४० ॥

तदा भार्यया वृत्तान्ते कथिते भगवत्सन्निधाने समागत्य अर्जुनं विशेषेण निन्दन् क्षोभजनकं वाक्यमाह, सार्धाभ्यां निन्दति । अर्जुनो निर्दुष्टः अहमेव भ्रान्तः । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह मौढ्यं पश्यत ममैव । योऽहं क्लीबस्य कत्थनं श्रद्दधे । यदि तस्मिन् शौर्यसंभावनापि स्यात् तर्हि तत्र क्लीबत्वं न भवेत् ॥ ४० ॥

यदक्लीबानामप्यसाध्यं तत् क्लीबः कथं कुर्यादित्याह न प्रद्युम्न इति ।

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।
यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

यदि धनदानेन पुत्रा रक्षितुं शक्याः स्युः तर्हि प्रद्युम्नः पालयेत्, यदि बलेन तदानिरुद्धः, यदि रत्युत्पादनेन तदा रामः, यदि सृष्टिप्रलयाभ्यां तदा केशवः । एतेषां पुरे वासात् शक्तौ सत्यां पालनमावश्यकं यदेतैरप्यशक्यं परिपालनं तेन ज्ञायते कश्चिदन्य एवोपायोऽस्तीति तथा सति कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः । धर्मेण चेद्रक्षा तर्हि मयैव रक्षितः स्यादिति चत्वारो गणिताः ॥ ४१ ॥

धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ।
दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

एवं साधनपञ्चकरहितोऽपि अर्जुनः यद्रक्षार्थमुक्तवान् तेन अर्जुनं धिक् । यतो मृषा वदति । तस्य धनुरपि धिक्, ज्वाल्यताम् । ननु धनुषः कोऽपराध इति चेत् तत्राह आत्मश्लाघिन इति । य आत्मानं वृथैव श्लाघते । ननु शूराः प्रतिजानते । ततः कदाचित्प्रतिज्ञा पूरिता भवति कदाचिन्न नैतावता प्रतिज्ञाकर्तुर्दोष इति चेत् तत्राह दैवोपसृष्टमिति । आनिनीषति आनेतुमिच्छति । संदिग्धेऽर्थे प्रतिज्ञा युक्ता न तु निश्चित इति भावः । एवमपि प्रतिज्ञां कुर्वन् दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

ततो यज्जातं तदाह एवं शपतीति ।

एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ।
ययौ संयमिनीमाशु यत्रास्ते भगवान्यमः ॥ ४३ ॥

विद्यामास्थाय देवानां विद्यामैच्छिकगतिप्रदाम् । ततः फाल्गुनः अति-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायरमणश्रीमत्प्रभुचरणैः ।

ततः कुमार इत्यत्र भूमीति कठिनमार्गेण गच्छामीति हेतोः भूमिस्पर्शाभावादित्यन्वयः । भूमिस्पर्शे तथा सामर्थ्यं न तिष्ठेदिति भावः ।

निर्भयः संयमिनीं यमस्य पुरीं ययौ, संयमिनी यातनाभूमिरूपा यमराजधानी च भवति। तत्र द्वारकायां ब्राह्मणगृहे उत्पन्नः यातनास्थाने न गमिष्यतीति निश्चित्य यत्रास्ते भगवान् यम इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् ।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ।
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥ ४४ ॥

ततस्तत्राप्यदृष्ट्वा पूर्वादिक्रमेण दश दिशः अन्विष्टाः । सौम्या उत्तरा दिक् । रसातलं अधः । नाकपृष्ठमुपरि । अन्यानि गन्धर्वादीनां स्थानानि । तस्य सर्वत्र निर्भयतया गमने हेतुः उदायुध इति ॥ ४४ ॥

ततः किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह तत इति ।

ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः ।
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥

न लब्धो द्विजसुतो येन । अत एव न निस्तीर्णं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञा यत्र । ततो द्वितीयां प्रतिज्ञां कर्तुमुद्यतः अग्निं विविक्षुः । तामपि प्रतिज्ञां कर्तुं न शेके इत्याह कृष्णेन प्रत्युक्त इति अग्निप्रवेशं प्रतिषेधता प्रत्युक्तः प्रतिकूलतया उक्तः ॥४५॥

तदेव भगवद्वचनमाह दर्शये द्विजसूनूनिति ।

दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञामात्मनः कृथाः ।
ये ते नः कीर्तिं विपुलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ॥ ४६ ॥

आत्मनः स्वस्यावज्ञां मा कृथाः । ब्राह्मणपुत्रांस्तुभ्यं दर्शयामीति ततो हेतोः अपकीर्तिशङ्कया तव मरणम् । तन्मृते अधिकाप्यपकीर्तिर्भविष्यति । मदुक्तप्रकारेण चेज्जीविष्यसि तर्ह्येतेन जीवनेन ते कीर्तिं विपुलामपि मनुष्याः स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः। मनुष्या हि दृष्टपराः न परमार्थं जानन्ति । अतः पुत्रानयनं दृष्ट्वा कीर्तिमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः ।
दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥

एवमुक्त्वा भगवानप्रतिहतः सर्वज्ञस्तेनैव सह स्वस्य गरुडध्वजं रथं दिव्यं आधिदैविकरूपं स्वभावतो वा अलौकिकं पश्चिमां दिशमभिप्रस्थितः ॥ ४७ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दर्शये इत्यत्रावज्ञ इति लोटो मध्यमपुरुषः । पृच्छां करोति पृच्छति ततो ण्वुलि पृच्छक इति रूपं मनोरमायां साधितम् । तथाऽवज्ञां करोति अवज्ञतीति नामधातुर्ज्ञेयः 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यत्र प्रभृतिग्रहणेनादादेरप्याकृतिगणत्वसूचनात्सिद्धं व्यत्ययाद्वा । इति संभाष्येत्यत्र रथमिति आस्थायेति मूलवासनयान्वयः ।

ततो बहुदूरे गत इत्याह **सप्तद्वीपानिति** ।

सप्तद्वीपान्सप्तसिन्धून्सप्त सप्त गिरीनथ ।
लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥

जम्बूद्वीपादि **सप्तद्वीपान्**, लवणादीन् सप्तसमुद्रान्, प्रत्येकं द्वीपेषु **सप्त सप्त गिरीन्** मर्यादापर्वतान् उलङ्घ्य । अथ सर्वान्ते सुवर्णभूम्यनन्तरं लोकालोकपर्वतमप्यतीत्य तत्परभागे यत्तमः तत्प्रविष्टवान् ॥ ४८ ॥

तत्र तमसो माहात्म्यमाह **तत्राश्वा इति** ।

तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥

भगवतश्चत्वारोऽपि प्रसिद्धा **अश्वास्तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुः** । विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ४९ ॥

तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥ ५० ॥

तदा भगवान् अश्वानां तदगमनं दृष्ट्वा **महायोगेश्वराणां** ब्रह्मादीनामपि **ईश्वरः** समर्थः । सर्वथा गन्तव्यमेवेति निश्चित्य **सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं** सुदर्शनमग्रे **प्राहिणोत्** ॥ ५० ॥

ततस्तस्मिन्नन्धकारे सुदर्शनस्य गतिमाह **तमः सुघोरमिति** ।

तमः सुघोरं गहनं कृतं महद् विदारयद्भूरितरेण रोचिषा ।
मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥

सुघोरं तमः विदारयत् निर्विविश इति संबन्धः । तमसः स्पर्शोऽपि निराकरणार्थं कठिन इति वक्तुं **सुघोरत्वमुक्तं** अतिभयानकमित्यर्थः । **गहनमतिगम्भीरम्** । **महत्कृतम्**, आलोकापेक्षयापि अधिकं परिमाणतो बलाच्च । आगमनप्रतिषेधार्थं वा **महत्कृतम्** । नन्वेतादृशमन्धकारं कथं दूरीकृत्य निर्विविशे तत्राह **भूरितरेण रोचिषेति** ततोऽप्यधिकेन तेजसा । ननु भूयान् देशो वर्तत इति गमनेऽपि यावज्जन्म स्यात्ततो व्यर्थः प्रयास इति चेत् तत्राह **मनोजवमिति** । ननु गन्तव्यदेशः कस्मिन् मार्गे वर्तत इति सुदर्शनस्य ज्ञानाभावात् तस्य कथमग्रे तद्देशगमनमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह **गुणच्युत इति** । यथा दाशरथेः बाणः यं देशमुद्दिश्य त्यज्यते तमेव देशं प्राप्नोति । अचेतनोऽपि चेतनवत् प्रेरणगतिसामर्थ्यात् रेखामात्रमपि नान्यत्र गच्छति । तथा यदैव भगवान् सुदर्शनं प्रक्षिप्तवान् तदा तद्देशसंमुखमेव चिक्षेपेति यथा शरः गुणाद्विमोकमेवापेक्षते तथा चक्रमपि हस्ताद्विमोकमेवापेक्षते इष्टदेशगमनार्थं नान्यदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततश्चक्रेणैव मार्गः कृत इति तेनैव मार्गेण रथो गत इत्याह द्वारेणेति।

द्वारेण चक्रानुपथेन उत्तमः परं परंज्योतिरनन्तपारम्।
समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी उभे॥५२॥

चक्रानुपथेन द्वारेण चक्रनिर्मितमार्गेणैव तादृशमपि **तमः** कर्म। परमुत्कृष्टं **ज्योतिर्यस्य** तादृशं सुदर्शनम्। **परं** ब्रह्म तेजोरूपमनन्तपारमित्युभयविशेषणम्। तमस्तेजश्च उभयं **सम्यगश्नुवानं** अग्रपश्चाद्भावेन तमसा तेजसा च व्याप्तं रथं दृष्ट्वा **फाल्गुनः** विद्युन्निवारकोऽपि **प्रकर्षेण ताडिताक्षो** जातः। विद्युता प्रतिहताक्ष इव भीतो जात इत्यर्थः। अगाधे मार्गे गच्छन् अग्रे पश्चाच्च रथदर्शनार्थं चञ्चलदृष्टिः। उभयोस्तुल्यत्वं दृष्ट्वा महान्धकारे विद्युद्दर्शीव भयाद् **अक्षिणी अपिदधे** मुद्रितवान्। अनेनार्जुनस्य ज्ञानगमने शङ्कापि परिहृता॥ ५२॥

ततो भगवदिच्छया ब्रह्माण्डमतिक्रम्य आवरणे जले रथः प्रविष्ट इत्याह **ततः प्रविष्टौ** इति।

ततः प्रविष्टौ सलिलं नभस्वता बलीयसैजद्बृहदूर्मिभीषणम्।
तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम्॥५३॥

तदा जलमध्ये रथे प्रविष्टे रथस्थावपि जले **प्रविष्टौ**। तत्सलिलं वर्णयति **बलीयसा नभस्वता एजदिति**। महावायुना कम्पमानम्। अत एव **बृहदूर्मिभिः** स्थूलतरङ्गैः विशेषेण **भीषणं** भयानकम्। अनेन अर्जुनस्य मनसाप्यगम्यो देश इति सूचितम्। एतादृशजलमध्ये एकं गृहमस्ति तत्प्रविष्टाविति वक्तुं तद्गृहं वर्णयति **तत्राद्भुतं वै भवनमिति**। **द्युमत्तममतितेजोयुक्तं** स्वतेजसैव प्रकाशमानम्। सूर्यादीनां प्रकाशकानामभावात्। **भ्राजन्तो** ये **मणिस्तम्भास्तेषां सहस्रेण शोभितम्**। अनेनैव सर्वोत्कर्षो भवनस्य वर्णितः॥ ५३॥

तन्मध्ये एकं शेषं दृष्टवानित्याह **तस्मिन्महाभीममिति**।

तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः।
विभ्राजमानं द्विगुणेक्षणोल्बणं सिताचलाभं शितिकण्ठजिह्वम्॥५४॥

सलिलं प्रविष्टौ गृहमपि प्रविष्टौ। ततो भगवान् कृष्णः **तस्मिन्महाभीममनन्तं ददर्श। तद्भोगसुखासनं** भगवन्तमपि ददर्शेति संबन्धः। सर्वमर्जुनस्य भयोत्पादनार्थं आश्चर्यरसोत्पादनार्थं च वर्णनम्। **महाभीममतिभयानकं** सर्पविशेषं **अद्भुतं**.

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

द्वारेणेत्यत्र अनेनेति अक्ष्णोरपि मुद्रणकथनेनार्जुनस्य भगवन्तं विना तत्स्थानज्ञानं तत्र गमनं च शङ्कितमपि न भवतीत्यर्थः।

तस्मिन् महाभीममित्यत्र अन्यथेति कान्त्यभावे तमसा दर्शनमेव न भवेत् तदा भयमपि न भवेदित्यर्थः।

कदाप्यदृष्टपूर्वम्। एवं स्वरूपभूतं गुणत्रयमुक्त्वा विशेषतो वर्णयति **सहस्र**सङ्ख्यायुक्तेषु मूर्द्धसु यानि रत्नानि तानि **मूर्धन्यानि फणानां** संबन्धिनो **मणयः** फणामणयः फणाशब्द आकारान्तः मूर्धन्यानां फणामणीनां **द्युभिः** कान्तिभिः कृत्वा **विशेषेण भ्राजमानम्।** अन्यथा तस्य दर्शनेन तथा भयं न भवेदिति दर्शनोपाय उक्तः। यदर्थमेतदुक्तं तदाह **द्विगुणानीक्षणानि** सहस्रद्वयमितानि चक्षूंषि तेन **उल्बण**मतिक्रूरम्। तादृशस्यापि महत्त्वमाह **सिताचलाभ**मिति। **सिताचलः** श्वेतपर्वतः कैलासो वा हिमालयो वा। तत्सदृशम्। **शितिर्नील**वर्णः **कण्ठो जिह्वा च यस्य**। नीलकण्ठो नीलजिह्वश्चेत्यर्थः। महादेवस्य तदाधिदैविकं रूपम्। तेन जिह्वायां मृत्युः कण्ठे कालकूट इति उभयोर्नीलं रूपं वर्णितम्॥ ५४॥

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम्।
सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम्॥ ५५॥

एतादृशे अतिभयानके सर्पशरीरे सुखासीनं भगवन्तं **ददर्श**। ननु सर्पे स्थितः कथं सुखेन तिष्ठतीत्याह **विभु**मिति। लोकानामेव स भयानकः न तु तस्यापि नियामकस्येत्यर्थः। किंच। **महानुभावम्**, महाननुभावो यस्येति। तादृशोऽपि क्रूरः भगवत्स्थित्या भगवदनुभावेन अतिऋजुरित्यर्थः। तत्र स्थितं भगवन्तं वर्णयति **पुरुषोत्तमोत्तम**मित्यादिभिः। पुरुषोत्तमा ये सर्वपुरुषेष्वतिसुन्दराः सर्वलक्षणसंपन्नाः तेभ्योऽप्युत्तमः। सौन्दर्यमुक्त्वा रूपमाह **सान्द्राम्बुदाभ**मिति। अतिनिबिडो योयमम्बुदः तद्वत् **आभा** कान्तिर्यस्येति नीलमेघश्यामम्। इदं भगवतः सहजं रूपमिति। सत्त्वगुणेन वा, पर्यवसानेन वा, इन्द्रियाणां दर्शनसामर्थ्याभावेन वा, शृङ्गारेण वा, कामेन वा, आनन्दस्वभावेन वा, भगवद्रुच्या वा, लक्ष्मीरुच्या वा, तादृशस्यैव सहजत्वेन वा नीलरूपो भगवानिति ज्ञातव्यम्। **सुष्ठु पिशङ्गं** पीतवर्णं **वासो** यस्य। एवं रूपवस्त्रयोः परब्रह्मशब्दप्रमाणता निरूपिता। एवं प्रमेयप्रमाणे निरूप्य साधनं भक्तिं निरूपयति **प्रसन्नं वक्त्रं यस्य**। ज्ञानविज्ञाने साधनान्तरं निरूपयति **रुचिरे आयते ईक्षणे** यस्येति॥ ५५॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सान्द्राम्बुदाभमित्यत्र **सत्त्वे**त्यादि। सत्त्वस्य नीलत्वात्तस्याधारत्वेन ग्रहणे भगवत्यपि नीलत्वं प्रतिफलतीति। **पर्यवसानं** कालस्तथा च कालेनालित्वात् तदा भगवतोपि नीलं रूपमिति 'चक्षुः रूपवद्द्रव्यं गृह्णत् तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति'इति शृङ्गाररसस्य नीलरूपं तदात्मकत्वाद्भगवतोपि तथेति। कामभावो नील इति **आनन्दः** स्वभावत एव नीलः, अतः पूर्णानन्दो भगवानपि **नीलः** इति भगवतस्तादृशमेव रूपं रोचते, अत एव 'रूपं नीलं रसो नवनीतस्य' इत्याद्युक्तमिति लक्ष्म्या विद्युन्निभायाः स्वयोग्यं तादृशमेव रूपं रोचते इति नीलं रूपं भगवतः सहजमेव नात्रोपपत्तिर्मृग्या इति। एवमिति रूपस्य नीलत्वेन वस्त्रस्यापि पीतत्वेन चेत्यर्थः। 'आकाशशरीरं ब्रह्म', 'यामिरछन्दोमयं पीतम्' इति वाक्याभ्यामिति भावः।

एवं सर्वसाधनसहितं भगवन्तं निरूप्य फलत्वाय प्रथमतो बहिःशोभामाह **महामणिव्रातेति** ।

महामणिव्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ।
प्रलम्बचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालया वृतम् ॥ ५६ ॥

महामणीनां समूहः येषु, तादृशाः **किरीटकुण्डल**मुकुटादयः तेषां **प्रभाभिः परितः क्षिप्ताः सहस्रं कुन्तला** यस्य । कुन्तलानां मध्ये रत्नानां तेजःप्रवेशात् नीलमणिखचितपदकवद् भगवतः उपरिभागो वर्णितः । मध्यभागं वर्णयति प्रकर्षेण **लम्बाः चारव अष्टौ भुजा** यस्य । जानुपर्यन्तं लम्बाः तादृशा अपि न केनाप्यंशेन विकृताः ये भगवतः अष्टौ गुणाः अणिमादिप्रकृतिरूपाः तेषां मूलभूता ये योगाः क्रियाशक्तिरूपाः तेषामाधारभूता भगवतो बाहवः । **कौस्तुभ**सहितः कण्ठभागः **श्रीवत्स** एव **लक्ष्म** चिन्हं यस्य । **वनमालया** च **वृत** इति जीवमायाकीर्तय उक्ताः भगवदवलम्बाः ॥ ५६ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा एकाकी कदाचिद्भगवांस्तत्र तिष्ठतीति शङ्कां वारयितुं सुनन्दादीन् पार्षदप्रवरान् वर्णयति **सुनन्दनन्दप्रमुखैरिति** ।

सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७॥

स्वपार्षदैरनिरुद्धसेवकैः । एतै**र्निषेव्यमाण**मिति संबन्धः । **मूर्तिधराश्चक्रादयः** आधिदैविकाः ।

चक्रं शङ्खस्तथा खड्गश्चर्म शार्ङ्गं गदा तथा ।
बाणः पद्मं तथान्यानि मुशलाद्यायुधानि हि ।
मूर्तिमन्ति हरेः पार्श्वे तिष्ठन्ति परितः सदा ।

निजायुधान्यनिरुद्धायुधानि । ततः **पुष्ट्या**दि शक्तयः चतस्रोऽनिरुद्धस्य वर्ण्यन्ते । **पुष्टिः श्रीः कीर्तिः अजा** प्रकृतिरिति । **अखिलाश्च ऋद्धयः** । धनधान्यादिसंपत्तीनामाधिदैविकरूपाणि । तैः सर्वैरेव **निषेव्यमाणम्** । एतावतापि साधारणमैश्वर्यमायातीति असाधारणब्रह्माण्डकोट्यैश्वर्यार्थमाह **परमेष्ठिनां पतिमिति** । एकैकस्य ब्रह्माण्डस्यैकैकः परमेष्ठी तादृशानां सहस्राणां पतिः ॥ ५७ ॥

तादृशं स्वांशस्य मूलभूतं दृष्ट्वा भगवता लोकशिक्षार्थं यत्कृतं तदाह **ववन्द** इति ।

ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८॥

आत्मानमेव भगवान् कृष्णो **ववन्दे** । ननु मूर्तिभेदस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् कथमित्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ववन्द इत्यसामासे स्वांशस्येति कृष्णे आविष्टस्य नारायणस्य मूलभूतमनिरुद्ध-

मात्मत्वमत आह **अनन्तमिति** । अनन्तमूर्तिर्भगवानेक इत्यर्थः । तर्हि खण्डशोऽनन्तता स्यादत आह **अच्युत** इति । स्वरूपात्केनापि प्रकारेण न च्युतः । **जिष्णुरर्जुनश्च** । भगवद्दर्शनेन **जातसाध्वसः ववन्द** इति संबन्धः । चकारात्तस्यापि भगवानात्मा । ततो भगवाननिरुद्धः किंचिदुक्तवानित्याह **तावाहेति** । **भूमा** अनिरुद्धः 'यो वै वाचो भूमा तं न्यर्बुदम्' इत्यत्र वाक् संबन्धिनं भूमानमुद्दिश्य न्यर्बुदत्वं विधीयते । अनिरुद्धो हि मानसः पुरुष इति । शब्दात्मकत्वं तस्य सिद्धमिति अनिरुद्धस्य भूमत्वमिति । **परमेष्ठिनां प्रभुरिति** । ब्रह्माण्डे समागच्छति तं प्रति तस्याज्ञा चलतीति पुत्राणां नयने निर्भयतया तथा कथने च हेतुरुक्तः । **बद्धाञ्जली** कृष्णार्जुनौ अर्जुनं वञ्चयितुं भगवानपि तथा नाट्यं करोति । अत एव कृष्णो भूमा च सर्वथैक इति अर्जुनाहंकारभङ्गार्थमेव निरोधमध्यपातात् प्रपञ्चविस्मृत्यर्थं तथा करोतीति सूचितम् । **ऊर्जया गिरा** लोकसिद्धवाण्यपेक्षयापि महत्या ॥ ५८ ॥

यथाकथंचित्किंचित्कौतुकं वक्तव्यमिति किंचिदाह **द्विजात्मजामी** इति ।

द्विजात्मजामी युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५९ ॥

सन्धिरार्षः । अर्जुनं प्रति संबोधनं वा अदीर्घदर्शित्वं ज्ञापयितुं द्व्यामुष्यायणत्वात् परंपरया व्यासात्मजत्वाच्च द्विजशब्दस्य ब्राह्मणपरत्वेऽपि न दोषः । **युवयोर्दिदृक्षुणेति** प्रयोजनम् । तयोर्महत्त्वात्साक्षादाकर्षणं न संभवति, अतो **द्विजात्मजा** एव मया **समानीताः** । ननु आवां कौ किमर्थं वा तव दिदृक्षा तत्राह **द्विजधर्मगुप्तये अवतीर्णौ मम कलारूपाविति** । युवयोः स्वरूपं मम कलायां अवतारः । अतः स्नेहाद्दिदृक्षा । कलावतारस्य प्रयोजनं **द्विजधर्मगुप्तय** इति । एको द्विजगुप्तये । अपरो धर्मगुप्तय इति । उभयमुभयत्र वा । अनिरुद्धस्य धर्मरक्षाप्रयोजनमिति । द्विजैः स्वभावत एव धर्मः कर्तव्यः । तत्रावयोः किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह भूमेर्भाररूपान् **असुरान् हत्वेति** । **भूयस्त्वरया** इह इतं आगच्छतं, मे मम **अन्ति** समीपे । अनेनेदानीं स्थितिर्निषिद्धा ॥ ५९ ॥

न केवलं धर्मरक्षैव कर्तव्या अपि तु धर्मः प्रवर्तनीय इत्याह **पूर्णकामावपीति** ।

पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥

स्वतो धर्मप्रयोजनाभावेऽपि करणावश्यकत्वाय **पूर्णकामत्वम्** । धर्मकरणसामर्थ्ये निरुपद्रवत्वे च हेतुः **नरनारायणावृषी** इति । नरनारायणत्वात्पूर्णकामत्वं ऋषित्वाद्धर्मकरणसामर्थ्यमिति । तथापि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति प्रयोजनं वक्तव्यमिति चेत्, तत्राह । **स्थित्यै** अनिरुद्धः पाठक इति जगतः स्थित्यर्थं धर्मकरणम् । ननु

नारायणेनैव स्थितिः संपाद्यत इति भूभारहरणार्थमेव समागतयोः आवयोः किं धर्मेणेत्यत आह लोकसंग्रहमिति ॥ ६० ॥

ततो यज्जातं तदाह इत्यादिष्टाविति ।

इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥

उभयोः कृष्णनामत्वं समानांशत्वाय । ननु भगवान् कथं भगवन्तमाज्ञापयति तत्राह **परमेष्ठिनेति** । अयं भगवान् ब्रह्माण्डे रक्षार्थं प्रवृत्तः अतः स्वांशान् सर्वानेव तथा बोधयति । अतः स्वस्य रूपं तथैवेति ॐमिति तदुक्तं स्वीकृत्य । **भूमानं** भगवन्तमानम्य यदर्थं गतौ तान् बालकानादाय ॥ ६१ ॥

न्यवर्तेतां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ।
विप्राय ददतुः पुत्रान्यथारूपं यथा प्रभू ॥ ६२ ॥

स्वकं धाम द्वारकां **न्यवर्तेतां** व्याघुट्य समागतौ । ततो निःशङ्कौ **प्रहृष्टौ** गमनमार्गेणैव समागतौ । इयं च लीला अन्यैः समतां हीनतां च बोधयति ततः प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं **विप्राय ददतुः पुत्रान्** । एकः प्रार्थितो रक्षार्थं सर्वे एव च दत्ता इति महत्त्वम् । **यथारूपम्** रूपमनतिक्रम्य । रूपशब्देन वयःस्वभावादिकमपि जन्मकालीनं गृह्यते । **यथा** यथावद् अन्यूनानतिरिक्तम् । सान्दीपनिपुत्रवदेषामपि व्यवस्था । ननु कथमेवं प्रतिज्ञाय गतौ तत्राह **प्रभू** इति । तथा करणे वा हेतुः ।

एवमुभयोश्चरित्रमुक्त्वा तुल्यत्वमाशङ्क्य परिहरति **निशम्येति** ।

निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ ६३ ॥

अर्जुनस्तु यावद्गत्वा समागतः तावत्किमपि न ज्ञातवान् । पश्चाद्भगवता स्वरूपे निरूपिते पश्चात् तद्वैष्णवं **धाम** ज्ञातवान् तदाह **निशम्येति** । परमविस्मयं प्राप्तः । विष्णोरेतादृशं स्थानमिति । स हि जानाति यथेन्द्रादीनां स्थानं तथा विष्णोरपीति । पश्चान्मेरुसर्षपयोरिवान्तरं ज्ञात्वा अत्यन्तं **विस्मितः** । नन्वेतावता किमर्जुनस्य संपन्नमित्याकाङ्क्षायामाह **यत्किंचित्पौरुषमिति** । स्वतः करणेऽहंकारो भवति । अतो यत्किंचित्पूर्वं कृतवान् तदन्यस्कृतं च तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितमेव मेने । एवं निरोधे नन्दप्रभृतिअर्जुनान्ता निरुद्धाः । फाल्गुनान्ताश्चावेशाः ॥ ६३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न्यवर्तेतामित्यत्र इयं च लीलेति यथाऽन्ये देवा अंशतोवतीर्णास्तथा भगवानपीति **अन्यैर्देवैः समतामित्यर्थः । हीनतां चेति** अनिरुद्धादिति शेषः । तथापि नारायणांशस्यैव तत्र गमनादंशैरंशिन्येवं कर्तव्यमिति लोकशिक्षार्थं कृतेति भावः ।

अतस्तस्मिन्निरुद्धे निरोधान्तरस्य वक्तव्यत्वाभावाद् उक्तमात्रपरत्वं दूरीकर्तुं प्रकारमतिदिशति **इतीदृशान्यनेकानीति** ।

इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
बुभुजे विषयान्ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥

ज्ञानरूपाणि निरोधरूपाणि वा । **वीर्याण्य**लौकिकसामर्थ्यानी**ह** भूमौ माहात्म्यार्थं स्वासक्त्यर्थं च **प्रदर्शयन् ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे** । अन्यथा लोकसमानधर्माभावे नाट्यं न भवेत् विश्वासश्च न भवेत्, सर्वमुक्तिश्च स्यात् । अतो लौकिकं वैदिकं च लोकवत् कृतवान् तदाह **ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे** । **अत्यूर्जितैर्मखैश्च ईजे** इति । पड्वर्षपर्यन्तं सर्वानेव यज्ञान् कृतवानिति प्रसिद्धिः ॥ ६४ ॥

दानमपि यज्ञसदृशमिति तस्यापि लोके उत्कर्षहेतुत्वाद् विशेषेणाह **प्रववर्षाखिलान्कामानिति** ।

प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥

प्राणिमात्रस्य कामनां पूरितवान् । विशेषतो **ब्राह्मणादिषु** । तत्रापि यथाकामम् । यावता तासां कामः पूर्णो भवति । एतत् पूरणाभावे तदानींतना लोकाः सर्वे नष्टा एवं भवेयुः इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **यथैवेन्द्र** इति । सर्वे प्राणिनः अन्नैरेव जीवन्ति तदन्नं वृष्टयधीनं ततः पर्जन्यश्चेरक्षणमात्रमप्युदासीनः स्यात् तदा प्राणिनो नष्टा एवभ वेयुः । तथैव भगवानित्यर्थः । भजनार्थं पर्जन्याद्विशेषमाह **भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थित** इति । सर्वतः श्रैष्ठ्यं ज्ञापयन्नेव अखिलान् कामान् **प्रववर्ष** येन कृतार्थता भवति ॥ ६५ ॥

एवं प्रजापालनमुक्त्वा विशेषतः स्वावतारकृत्यमुपसंहरन्नाह **हत्वा नृपानधर्मिष्ठानिति** ।

हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः ।
अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ ६६ ॥

नृपाणां वधो न दोषायेति ज्ञापयितुं विशेषणम् । ते नृपाः कंसादयः । **अर्जुनादिभिः** भीष्मार्जुनभीमादिभिः । कांश्चिद्घातयित्वा दुर्योधनादीन् ततो निष्कण्टकभूमौ **अञ्जसा** सामस्त्येन **धर्मं** प्र**वर्तयामास** । तत्र हेतवो युधिष्ठिरादयः । भगवतः करणद्वयं दुष्टनिवारणे अर्जुनादिः, धर्मकरणे युधिष्ठिरादिरिति ॥ ६६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४० ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीदृशानीत्यत्र **ज्ञाने**ति । **निरोधे**ति ज्ञानस्याध्यायार्थत्वादध्यायार्थानुवादपक्षे ज्ञानरूपाणि, निरोधस्य स्कन्धार्थत्वात् स्कन्धार्थानुवादपक्षे **निरोधरूपाणी**त्यर्थः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

एवं सर्वान् समुद्धृत्य क्रीडत्यसाकमीश्वरः ।
क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यते ॥ १ ॥
ज्ञानं निरूप्य वैराग्यं निरूपयितुमुद्यतः ।
अद्भुतत्वाच्चरित्रस्य रागलीला निरूप्यते ॥ २ ॥
स्वार्थे रतिः पूर्वमेव भगवत्त्वान्निवारिता ।
स्त्रीणां तु रागसंप्राप्तिस्ततोऽत्र विनिवार्यते ॥ ३ ॥
एकचत्वारिंशेऽध्याये भक्तानां सुखसिद्धये ।
परमोत्सवलीलां हि श्रीशुको वर्णयन्मुदा ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये सर्वलोकार्थं चरित्रमुक्तमुपसंहृतम् । इदानीं भक्तानां भगवति मनःस्थैर्यार्थं परमानन्दलीलां निरूपयति सुखं स्वपुर्यामिति ।

श्रीशुक उवाच—सुखं स्वपुर्यां निवसन्द्वारकायां श्रियःपतिः ।
सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

स्वभावतोऽपि सर्वचिन्ताभावः स्वपुर्यां भवति । तत्रापि द्वारकायां, श्रियःपतिरिति विलाससाधनसंपत्तिरुक्ता । लौकिकीमपि संपत्तिमाह सर्वसंपत्समृद्धायामिति । कदाचित्साधारणोपद्रवसंभावनायामपि न स्वप्रयत्नोऽपेक्ष्यते । वृष्णिश्रेष्ठैरेव तन्निवृत्तिसंभवात् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकचत्वारिंशेध्याये एवमिति स्कन्धारम्भे 'निरोधो यौगिकश्च' इत्यनेन निबन्धे उक्तो निरोधः पूर्वाध्यायान्त उपसंहृतः इति तमनुवदन्ति समुद्धृत्येति अस्मिन्नध्याये 'निरोधोस्यानुशयनम्' इति लक्षणोक्त एव निरोधो निरूप्यते इत्याशयेनाहुः क्रीडतीति । अस्मिन्नध्याये निरूप्यते इति शेषः । क्रीडायामिति अन्येषां प्रपञ्चविस्मृतिः पूर्वमुक्तैव, अत्र स्त्रीणामपि संसारो निवार्यते परंतु क्रीडायामुक्तायां संसाररूपो दोषः प्राप्तः, अतस्तदभावत्वेन प्रपञ्चनिवारणमुच्यते न तु यौगिकनिरोधाङ्गत्वेनेति भावः ।

स्वार्थमिति अतो भगवतो विषयरागो न प्राप्त एव किंतु स्त्रीणां प्राप्तः सोपि 'कृष्णस्यैवं विहरतः' इति श्लोकोक्तगत्यादिभिर्निवार्यत इत्यर्थः ।

सुखं स्वपुर्यामित्यत्र तत्रापीति मोक्षस्य परमानन्दस्य द्वारभूतायामित्यर्थः । द्वारमेव द्वारिकेति व्युत्पत्तेः स्वार्थे कः । चतुर्थचरणस्यार्थमाहुः कदाचिदिति ।

असाधारणानां पूर्वमेव निवृत्तत्वान्मुख्यभोगसाधनानि निर्दिशति **स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिरिति** ।

स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
कन्दुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्द्युभिः ॥ २ ॥

पुरुषश्चैतन्यात्मकः काममयः, इन्द्रियाणि तत् दुःखनिवर्तकानि करणानि, प्रवृत्त्यर्थं तेभ्यः सुखदानं नान्तरीयकं तत्रात्मकामः स्त्रीभिरेव पूर्यते । तत्र स्त्रीणां षडिन्द्रियसुखदातृत्वाय विशेषणानि **उत्तमवेषाभिरित्यादीनि** । अलौकिकवेषेण मनोदृष्टिप्रीतिः । **नवयौवनकान्तिभिरिति** स्पर्शरसयोः । **हर्म्येषु कन्दुकादिभिः क्रीडन्तीभिरिति** शब्दघ्राणयोः, चित्तचक्षुषोर्वा तदा आद्येन व्यत्यासः । अनेन विभावा अनुभावाश्चोक्ताः । **तडिद्द्युभिरिति** । इतररागविस्मारणम् । धर्मादिफलरूपत्वं वा तासां निरूपितम् । एवं सर्वपुरुषार्थरूपाः स्त्रियः भगवदर्थं निरूपिताः । साधारणीनां नागरीणां वा वर्णनम् ॥ २ ॥

ततः केवलभोगस्थानत्वे गन्धर्वादिविमानवत् लोकोत्कर्षस्तथा न भविष्यतीति सेनां वर्णयति **नित्यं संकुलमार्गायामिति** ।

नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतङ्गजैः ।
स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥

आस्रवन्मदैर्गजैः सर्वदैव **संकुला मार्गा** यस्याः । ततो **भटा** अपि **स्वलंकृता अश्वा रथाश्च** । एवं चत्वार्यङ्गानि उत्कृष्टानि निरूपितानि ॥ ३ ॥

एवं शौर्यसिद्ध्यर्थं सेनां निरूप्य भोगसिद्ध्यर्थमुद्यानानि निरूपयति ।

उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
निर्विशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्त्रीभिश्चेत्यत्र नान्तरीयकमिति इन्द्रियद्वारा आत्मनि सुखं भवतीत्यर्थः । **स्त्रीभिरेवेति** 'पुरुषोर्धवृगल' इति श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । **स्पर्शरसयोरिति** मृदुस्पर्शोधररसश्च यौवने विशिष्टेनुभूतो भवतीति तयोरनुभवः, तेन त्वग्रसनयोरिन्द्रिययोः प्रीतिरिति शेषः । **शब्दघ्राणयोरिति घ्राणं** गन्धः, क्रीडादर्शनात्तद्वर्णनरूपः काव्यादिशब्दः, कन्दुकानां पुष्पमयत्वाद्गन्धश्च विशिष्टेनुभूतो भवतीति तयोरनुभवः तेन श्रोत्रनासिकयोरिन्द्रिययोः प्रीतिरिति शेषः । **व्यत्यास इति उत्तमवेषाभिरित्यनेन** शब्दघ्राणयोरिति तत्राप्युत्तमवेषदर्शने काव्यं, पुष्पाणामपि वेषे स्थितत्वात् गन्ध इति तथैवार्थः । **इतर इति** तडितामितरविस्मारकत्वादिति भावः । विशेषणचतुष्टयस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **धर्मादीति** । धर्मार्थकाममोक्षफलरूपत्वमित्यर्थः । संख्यातात्पर्यत्वात्नातीव विवेचनीयम् ।

उद्यानं पुष्पप्रधानं, **उपवनं** फलप्रधानम् । **तैराढ्या** संपन्ना । कामकलायां गन्धोत्कर्षमुक्त्वा शब्दोत्कर्षमाह **पुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशन्तो ये भृङ्गाः विहगाश्च तैर्नादितायाम्** । **राजिपदेन** एकस्यां पङ्क्तौ एकजातीया एव विहगाः प्रविशन्तीति ज्ञापितम् । अन्यथा विजातीयशब्दसाङ्कर्ये कोलाहलः स्यात् । **समन्तत** इति पूर्वोक्ताः सर्वत्र ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
तावन्ति विभ्रद्रूपाणि तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥

तादृशस्थाने **षोडशसहस्रस्त्रीणां एक एव वल्लभो रेमे** । सर्वासामेकत्रैव स्नेहः । षोडशविकारेषु प्रतिविकारं मनसः सहस्रधा सुखसिद्ध्यर्थं षोडशसहस्राणि । तावतीनामपि धर्मसाधकत्वमपीत्याह **पत्नीनामिति** । ननु भगवान् स्वकामनापूर्त्यर्थं न प्रवृत्तः किन्तु स्त्रीणां कामनापूर्त्यर्थं तदेवं प्रकारे सर्वथा कामो न पूर्यते । एकगुणस्यापि कामस्य पूर्त्यर्थं बहवोऽपेक्ष्यन्ते । अष्टगुणकामानां तु कथमेकेन पूर्तिः । तत्रापि बह्वीनामेक इति दोषं व्यावर्तयितुमाह **तावन्ति बिभ्रद्रूपाणीति** । यावत्यः स्त्रियः तावन्ति रूपाणि कृत्वा रेमे । तासां कामनापूर्त्यर्थमेव तानि रूपाणि जातानीति एकस्याः कामः अष्टगुणोप्येकेन पूर्यते तदर्थमेव प्राकट्यात् । सर्वासामेकत्र रमणे मात्सर्यकृतः क्लेशो भवेत् तदर्थमाह **तद्गृहेषु महर्द्धिष्विति** । तासामेव गृहेषु सर्वसमृद्धियुक्तेषु । एकैकं हर्म्यं एकैकस्यै दत्वा तत्र सर्वसमृद्धिं संपाद्य स्वयमेकरूपेण तत्र प्रविष्टः सम्यग्यावता सुखस्फूर्तिर्भवति तथा **रेम** इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रत्येकरमणमुक्त्वा गृहस्थतुल्यता जातेति विशेषरमणकथनार्थं समुदायेनापि रमणमाह **प्रोत्फुल्लेति** सप्तभिः ।

प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥

प्रकर्षेण उत्फुल्लाः जलपुष्पजातयः **कह्लारकुमुदाम्भोज**जातयः सन्ध्यारात्रिदिनविकासयुक्ताः तासां **रेणुभिः वासितानि** यान्य**मलतोयानि** तद्युक्तेषु भगवान् **रेम** इति संबन्धः । **कूजतां** द्विजानां कुलानि यत्र । गन्धसंपत्तिः शब्दसंपत्तिश्च तत्रोक्ता । स्पर्शरसौ तत्र सहजौ । रूपं तु सिद्धमेव ॥ ६ ॥

विजहार विगाह्याम्भो ह्रदिनीषु महोदयः ।
कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रोत्फुल्लेत्यत्र-एतादृशेषु गृहेषु रेमे इति पूर्वेणैवान्वयः । अत एवाभासे **रमणमाहे**त्युक्तम् । **स्पर्शरसाविति** 'गृहिणी गृहमुच्यते' इति गृहिण्या गृहस्वरूपत्वात् तत्रोत्तमस्पर्शः रसश्च सहजः सिद्ध एवेत्यर्थः । **रूपं त्विति** 'तावन्ति विभ्रद्रूपाणि' इत्युक्तत्वादित्यर्थः ।

तत्र **अम्भो विगाह्य विजहार** जलक्रीडां कृतवान्। ननु जलक्रीडायाः कोपयोग इति चेत् तत्राह **महोदय** इति। महानभ्युदयो यस्य। तेनैवं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्रापि शोभामाह **कुचकुङ्कुमैरालिप्ताङ्ग** इति दूरीकरणार्थं वा जलावगाहनम्। तत्रत्यरसस्य स्वरूपमाह **योषितां परिरब्ध** इति। योषितां संबन्धी ताभिश्च परिरब्ध इत्यर्थः॥ ७॥

तदा प्राकाराद्बहिः स्थितै रसोत्पादनार्थं गानस्तोत्रादिकं कर्तव्यं तदपि कृतवानित्याह **उपगीयमानो गन्धर्वैरि**ति।

उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान्।
वादयद्भिर्मुदा वीणाः सूतमागधवन्दिभिः॥ ८॥

उपगानं तन्नामगीतानां गानम्। वाद्यमप्याह **मृदङ्गपणवानकान्।** **वीणाश्च** वादयद्भिरिति। अन्येषामपि प्रशंसामाह **सूतमागधवन्दिभि**रिति॥ ८॥

एवं बहिरुद्दीपनादिकमुक्त्वा स्त्रीणां स्वैरलीलामाह **सिच्यमानोऽच्युतस्ताभि**रिति।

सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स रेचकैः।
प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव॥ ९॥

अच्युतत्वात् बह्वीभिरपि न भगवतः कामस्य कापि हानिः। **रेचकैः** चर्मवंशनिर्मितैः, स्वभावतोऽपि हास्यं जयाद्वा। उभयथापि तासां परमसंतोष उक्तः। अत्यन्तं स्पष्टः कामः ईश्वरस्य निरूपयितुं अनुचितमिति स्मेत्याह। ताः **प्रतिसिञ्चन्** विशेषेण **चिक्रीडे।** यक्षाः कामरसकलहे निपुणाः। तथा प्रकृते स्त्रीणां भगवतश्चेति एकदेशप्रसिद्धिः माहात्म्यं सूचयतीति अयुक्तोऽपि कुबेरयक्षिणीनां दृष्टान्तभावो निरूप्यते। यथा समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव' इति वाक्यानि॥ ९॥

ततस्तासां रसाभिनिवेशेन विस्मृतदेहानां कामलीलामाह **ताः क्लिन्नवस्त्रे**ति।

ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः
सिञ्चन्त्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः।
कान्तं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य
जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः॥ १०॥

क्लिन्नवस्त्रेण कृत्वा विवृता उद्घाटिताः। उरुकुचप्रकृष्टदेशा यासां तादृश्योऽपि **सिञ्चन्त्यः।** **उद्धृतानि** बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि यासाम्। यया ताः प्रसूनार्थं भगवत्समीपमायान्ति तथा भगवान्। विवृतावयवा अपि सेचन एव आसक्ता जाताः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीपुरुषोत्तमलेखः।

ताःक्लिन्नेत्यत्र प्रसूनार्थमिति प्रकृष्टा सूना जलेन हननं तदर्थं भगवज्जयार्थमित्यर्थः।

तदा केशपाशेभ्यः पुष्पाणि गृहीतवानित्यर्थः । अनेन रेचकान्यपि गृहीतवानिति लक्ष्यते । ततो भगवानुच्चहस्तः पुष्परेचकानि गृहीत्वा यदा स्थितः तदा **रेचकजिहीर्षया कान्तमुपगुह्य** मध्ये **जातस्मरेण** य **उत्सव** आसीत्परमानन्दस्तेन **लसद्वदनाः** सत्यः मध्ये नीलमणेः परितः पद्मरागाणीव **विरेजुः** ॥ १० ॥

एवं तासां सुखार्थमतिक्रमेऽपि तासां सौन्दर्यमिव भगवतोऽपि सुखमेव जातमित्याह **कृष्णस्त्विति** ।

कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक्
क्रीडाऽभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो
रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ ११ ॥

तासां **स्तनेषु विषज्जितं** यत् **कुङ्कुमं** तद्युक्ता **स्रक्** माला यस्य, तादृशो जातः । ततः **क्रीडायां योऽभिषङ्गः** आसक्तिस्तेन **धुता** मुक्ताः **कुन्तलवृन्दानां बन्धाः** यस्य, नानाविधो बन्धः कौतुकार्थं कृत इति प्रतिभाति । यथा तासामवयवप्राकट्यं तथा भगवतोऽपि कुङ्कुमसंबन्धः केशपाशविमोकश्च । एवं तुल्यतया स्वयं सिञ्चन्, अविचारार्थं तादृशदशायुक्ताभिः **परिषिच्यमानः रेमे** । अमर्यादया रमणं प्रतिपादयन् गोपीष्विव दृष्टान्तमाह **करेणुभिरिवेभपतिरिति** । करिणीभिर्वेष्टितो यथा गजेन्द्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं समुदायवर्णनमुक्त्वा एतस्या लीलायाः षड्गुणवत्त्वं प्रतिपाद्य तत्रोपजीविनां दानेन तदुपसंहरति **नटानां नर्तकीनां चेति** ।

नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥

गीततालानुसारेण ये नृत्यन्ति ते **नटाः**, केवलनृत्येन रसाभिनयकर्त्र्यः **नर्तक्यः** । नटा एव स्त्रीपुरुषा वा, चकारात्तत्संबन्धिभ्योऽपि भगवान् दत्तवान् । **गीतवाद्योपजीविनोऽन्ये** । क्रीडासाधनानि **अलंकारा वासांसि च** । क्रीडार्थमेव वा योऽलंकारः तदर्थं च यानि वासांसि तानि कामशास्त्रे निरूपितानि तानि सर्वाणि कालान्तरोपभोगार्थं न स्थापितानि किंतु बन्दिभ्यः **अदात्** भगवान् दत्तवान् । तथा तत्स्त्रियोऽप्यदुः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनेनेति जयपराजयविचारकथनेनेत्यर्थः ।

नटानामित्यसामासे षड्गुणवत्त्वमिति । समुदायरमणस्य षड्भिः श्लोकैर्निरूपणादिति भावः ।

एवं साधारणासाधारणलीला निरूपिताः एतन्निरूपणस्य लौकिकफलव्यावृत्त्यर्थं फलान्तरमाह **कृष्णस्यैवं विहरत** इति ।

कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
नर्मकेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण **विशेषेण** चित्तं **हरतो** विहारं कुर्वतः । चतुर्विधैर्भावैः स्त्रीणामन्तःकरणचतुष्टयं हृतमित्याह । आदौ **गतिः** संमुखमागमनम्, तत **आलापः**, ततो जाते वाग्बन्धे कामकलाभिरी**क्षणम्**, ततो भावप्रकाशकानि **स्मितानि**, ततः कायिकादिविलासाः, ततः **नर्म** परिहासोक्तिः, **केलिः** क्रीडा मानसी, **परिष्वङ्गा** द्वादशविधालिङ्गनानि अष्टविधानि वा । एवं सर्वप्रकारैः **स्त्रीणां धियः** अन्तःकरणानि **हृतानि** । **किलेति** प्रसिद्धिः पूर्ववत् । एतानि प्रपञ्चविस्मृतौ साधनान्येव जातानि न तु प्रपञ्चे भावसाधकानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन तासां वाक्यानि निरूपयितुमाह **ऊचुर्मुकुन्दैकधिय** इति ।

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥

प्रपञ्चं विस्मृत्य काममपि विस्मृत्य **मुकुन्दे** मोक्षदातर्येव **एका धीर्यासां**, तादृश्यो भूत्वा **गिर ऊचुः** यथा स्वहृदयख्यापिकाः । तर्हि ब्रह्मविदामिव तासां वाक्यानि भवन्तीत्याशङ्क्याह **उन्मत्तवदि**ति । असंबद्धानि वाक्यानि । उन्मत्तो गन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः । न तु लौकिकाः स्वस्थाः तत्रापि **जडं** यथा भवति । अचेतनादिषु चेतनधर्मारोपात् । ननु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जडवन्निन्दाहेतुरत आह **चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्ष**मिति । अनेन पूर्णो हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति । तानि निरोधार्थं **गदतः** कथयतो **मे** मत्तः **शृणु** । कदाचित्प्राकृतत्वशङ्का स्यात् तदर्थं सर्वथा श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ता गिर आह दशभिः **कुररीति** ।

महिष्य ऊचुः—**कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे**
स्वपिति जगति राज्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ।

श्रीविठ्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णस्यैवमित्यत्राभासे साधारणासाधारणेति प्रत्येकसमुदायलीलामित्यर्थः ।

ऊचुरित्यत्र **यथे**ति यथावदित्यर्थः । ब्रह्मविदामिवेति यथा ब्रह्मविदां वाक्यानि जगतो ब्रह्मत्वबोधकानि यथार्थानि, तथैतासामपि वाक्यानि अचेतनानां चेतनत्वबोधकानि यथार्थानि भविष्यन्तीत्यर्थः । **पूर्णो** हेतुरिति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः, स्कन्धोक्तलीलाफलं सिद्धमित्यर्थः । **निरोधार्थमि**ति श्रोतॄणामिति शेषः ।

वयमिव सखि कचिद्गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥ १९ ॥

कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः ।
मेघकोकिलकेल्यद्रितन्नद्यो हंस एव च ॥
दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।
मनसैव तिरोधानमुक्त्यैवोक्तं न पूर्ववत् ॥
वाचिकेऽपि तिरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम् ।
विद्यमानेऽतिसंभोगसौख्यदेऽपि विशेषतः ॥
तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये ।
आसक्तिर्गृहकार्यादिनिद्रादिविनिवृत्तये ॥
स्वधर्मान् स्वप्रियं चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि ।
बहिस्तत्त्वं निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥

प्रथमं स्वाभिलषितलीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामारब्धायां बहिः स्वाभाविकं कुररीविलापं श्रुत्वा राजसराजसभावापन्नाः महिष्यः कुररीविलापेन भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन निद्राभङ्गो मा भवत्विति कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ता दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा आश्वासनार्थं संबोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे कुररीति । भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति । अत एव सर्वासां भगवानेवैकः पतिरिति । अतो या काचिद्दुःखं प्राप्नोति तत्र भगवद्विरह एव हेतुः । अन्यदुःखं भगवतैव दूरीक्रियत इति । अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता संभोगार्थमानीय

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कुररीत्यत्र दशधेति सगुणनिर्गुणभेदेन दशप्रकारकैः भगवत्स्नेहैः करणैः **स्त्रीभिः** कर्त्रीभिः पूर्वोक्ता **उक्ता** इत्यर्थः । ननु मानसतिरोधानमिदमिति कथमवगम्यते तथाज्ञापकवाक्याभावादित्यत आहुः **मनसैवेति** । एतादृशवाक्योक्त्यैवोक्तं सूचितमित्यर्थः । **न पूर्ववत्** यथा कायिकतिरोधाने 'तत्रैवान्तरधीयत' इति स्पष्टमुक्तं तथा नेत्यर्थः । **वाचिकेपीति** तत्रापि तादृशवाक्यैरेव सूचितं न पूर्ववत्स्पष्टमुक्तमित्यर्थः । मानसतिरोधानस्वरूपमाहुः **विद्यमान** इति । **आसक्तिरिति** । अन्यत्रासक्तिः गृहकार्यादिः निद्रादिश्चैतेषां विशेषेण निवृत्त्यर्थं **स्वधर्मान्** वियोगजनितविलापादीन् **स्वप्रियं चाखिलेषु** कुर्यादिषु कल्पयित्वाऽस्मद्धर्मा एव विलापादयः कुर्यादिषु अस्मत्प्रिय एव च तेषां प्रिय इति कल्पयित्वा **बहिरपि तत्त्वं** तेषां स्वाभाविकविलापादिधर्मवत्त्वं **निरीक्ष्य** प्रलापयुक्तास्तथा गानं कृतवत्य इत्यर्थः । **स्वकामलीलामिति** यद्यपि ताभिर्भगवत्प्रबोधे पुनर्लीला संपद्यते तथापि परमस्नेहेन स्वस्य तादृशलीलाकाङ्क्षां परित्यज्य निवारणार्थमेव **प्रवृत्ता** इत्यर्थः । यद्यपि कुर्यादयो न संनिहिताः 'तथाप्युन्मत्तवज्जडम्' इत्युक्तत्वात् संनि-

कटाक्षविशिखैर्हता । अतो विलापं करोतीति निश्चित्य तां प्रत्याहुः हे कुररि अस्माभिर्ज्ञातं त्वं कोलाहलं करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः, त्वं किं **विलपसि** हा कष्टमित्यर्थः । विलापो निवारयितुं न शक्यते । कारणदुःखस्य संजन्यमानत्वाद् वेदनावदिति भावः । निद्राभावशयनाभावौ स्वतुल्यतया अनुवदन्ति । त्वं किं **वीतनिद्रा** नापि शयनमपि करोषि । निद्राभावेऽपि काश्चित् पतित्वा तिष्ठन्ति तदपि तव नास्तीत्यर्थः ।

> यदा देहेऽतिचिन्ता स्यात् धातुवैषम्यमेव वा ।
> भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥

भगवान् दुराराध्यः कथं वश्यो भविष्यतीति महती चिन्ता ।

> यदाङ्गेषु समस्तेषु तापोऽनिर्वृत्तिरेव वा ।
> तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथंचन ॥

तापश्च विरहात् । एतावपि स्वधर्मौ तर्हि अस्मद्दुःखं भगवते निवेदयन्त्विति चेत् तत्राहुः **स्वपितीति** । अयं च स्वापः विहितकाले, तस्मादावश्यकत्वान्न निषेद्धुं शक्यः । तदाह **राज्यामिति** । ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां प्राप्नोतीति चेत् तत्राहुः **जगतीति** । सर्वत्र जगति भगवानेव शेते । नह्यन्यो निद्रासुखभोक्ता भवति । सर्वेषां प्राणिनां सुखार्थं वा । **जगति** जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः । तर्हि तन्निद्रया लोकार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येदत आह **अगुप्तबोध** इति । निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य । तर्हि कथं नज्ञायत इत्याशङ्कायामाहुः **ईश्वर** इति । ईश्वरो लीलयापि सुप्तो बोधयितुमशक्यः तस्मादस्माभिः सहेष्टगोष्ठ्या दुःखं दूरीकुर्वित्याहुः **वयमिवेति** । हे **सखि** तुल्यव्यसने । **कच्चिदिति** कोमलप्रश्ने । **गाढनिर्भिन्नचेता** इति दुःखानुसारेण हेतुं महान्तं कल्पयन्ति । पीडा कामकृतैवेति । कामः पुष्पायुध इति भगवन्नेत्रमपि नलिनरूपमुच्यते । नन्वविकसितं पुष्पं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह **नलिनसदृशे नयने यो हास**सहित इति । ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह **ईक्षणेनेति** । ईक्षणं तीक्ष्णबाणस्थानीयम् । ननु तथापि दयया न मारयिष्यतीति चेत् तत्राह **उदारेति** ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हितत्वेनैव जानन्तीति भावः । **अत इयमपीति** दुःखे भगवद्विरहस्यैव हेतुत्वात् इत्यर्थः । हृतेति मनसि हृते इयमेव हृतेति भावः । **यदाङ्गेष्विति** न शेषे इत्यनेनैकत्र पतित्वा न तिष्ठतीति सूचनात्तदर्थोयं **स्वधर्माविति** मद्दिषीणां धर्मावित्यर्थः । बहिर्धर्मो विलापस्तु स्पष्ट एव निद्राभावस्थैर्याभावकथनेनान्तरधर्मावेतावपि (विरहतापौ) सूचिताविल्यपिशब्दः । तर्हीति समानधर्मत्वेन सखित्वे सतीत्यर्थः । **नलिनेति यो** भगवान् **नलिनसदृशे नयने हाससहित** इत्यर्थकथनम् । विग्रहस्तु नलिननयने हासो यस्य तादृशस्य

उत् ऊर्ध्वं आरा यस्य, उद्गता वा दाराः अतः स्वयं पीडितः अन्यानपि पीडयिष्यति । किंच लीलायुक्तं निरीक्षणम् । क्रीडायामासक्तो न कस्यापि सुखं विचारयति । अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्भिन्नम् ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च ।
मायावैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा ॥
पञ्चैते हरिसंबद्धा यस्यान्तर्हृदये सदा ।
विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तोऽनिर्वृत उच्यते ॥

एवं तस्या दुःखमनुवादेन अङ्गीकृतम् ॥ १५ ॥

अन्याः पुनः राजससात्त्विक्यः चक्रवाकं पूर्ववन्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः नेत्रेऽनिमीलयसीति ।

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-
स्त्वं रोरवीपि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुम् ॥ १६ ॥

तासामवयवविशेषे खेलनार्थं चक्रवाकौ स्थापिताविति मत्वा, तौ द्रष्टुं काचिच्चक्रवाकी समागता । ततस्तां निकटे दृष्ट्वा सापि रोदितीति विचार्य तस्या अपि दुःखं दूरीकर्तुं क्लेशमनुवदन्ति । निद्राभावेऽपि कश्चिन्नेत्रे निमील्य तिष्ठति । त्वं तु तदपि न करोषीति । किमनिमीलयसीति प्रश्नः । नक्तमिति निमीलनस्यैवायं काल इति निरूपितम् । स्वास्थ्ये सति निमीलयति प्राणी । त्वं चादृष्टबन्धुः मम भर्ता क्व वर्तत इति तं द्रष्टुं न निमीलनं करोषि । अत एव त्वं रोरवीपि अत्यन्तं शब्दं करोषि । करुणं यथा भवति तथा । बतेति खेदे । तत्रेदानीं द्वितीयमपि तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणेयं भक्ता, भर्ता त्वस्या वर्तत एवेति इयं भगवतो दासी भवति । ततो दिनान्तसेवां कृत्वा यथा वयं दास्यो जाताः तथेयमपि सेवाफलं वाञ्छति तच्च फलं प्रसादरूपं, प्रसादश्च स्वचरणसमर्पित-

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यदुदारलीलेक्षणं तेनेति । उद्गता चेति अस्मिन् पक्षे तादृशहासश्चासावुदारश्चेति भगवत एव विशेषणद्वयम् । उद्गता ऊर्ध्वभूताः प्रबलाः कटाक्षैः पीडाजनका दारा यस्येति उदिति तकारलोपः पृषोदरादित्वात् । ज्ञानेति ज्ञानशक्तिरीक्षणम्, क्रियाशक्तिर्लीला, भक्तियोगः, उदारत्वं मुख्यभक्तेस्तादृशत्वात् । माया हासः । वैभवकालो नयनयोर्नलिनसादृश्यकथनेन सूचितो गलन्मकरन्दस्थानीयनानाविधसंकेतसूचनकालः । एते पञ्च हरिसंबद्धा भगवत्संबन्धिनो यस्यान्तर्हृदये सदा विराजन्ते य एतैर्गाढनिर्भिन्नचेताः स भक्तः स्वभक्तेषु मध्येऽनिर्वृत उच्यत इत्यर्थः ।

नेत्रे इत्यत्र मत्वेति एतस्यानुवदन्तीत्यनेन समानकर्तृकत्वम् । तत्रेति भावितचक्रवाकीस्थले चक्रवाकीसकाशाद् द्वितीयं चक्रवाकमप्यागतं भावनयोपलभ्येत्यर्थः ।

मालां चेत्प्रयच्छति तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवानिति निश्चित्य तां भक्तिरूपां मालां शिरसि स्थापयित्वा कृतार्थतामापद्यते। इयं च तत्र प्राप्तवती। अतस्तत्कामनया खेदं करोतीत्याहुः **वयमिव, अच्युतपादजुष्टां स्रजं कबरेण वोढुमिच्छसि**। कबरादयः स्वधर्माः॥१६॥

राजसतामसास्तु समुद्रध्वनिं श्रुत्वा तमपि पूर्ववत्संबोधयन्ति **भो भो** इति।

भो भो सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः।
किंवा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम्॥१७॥

द्विरुक्तिः श्रवणार्थं, त्वं यस्सदा **निष्टनसे**। स्तन शब्दे नितरां शब्दं करोषि। तेन ज्ञायते रात्रौ स्वमपि न शेषे। तत्र शयनाभावे हेतुः हे **उदन्वन्निति**। यस्तु जलवान् भवति स शीतार्तो भवति। अत एव **अलब्धनिद्रः** न कुतश्चित्तेन निद्रा प्राप्ता प्रत्युत **प्रकृष्ट जागर** एव प्राप्तः। यत्र हि जलं तिष्ठति तत्र लक्ष्म्याः उत्तमं रमणं न भवतीति इन्द्रश्चेन्द्राणी च नान्तस्तत्र भोगं कुरुतः अतस्तादर्थ्याभावात् प्रजागर एव प्राप्तः, न तु निद्रा तेन प्राप्ता। ननु तथाप्याक्रोशे को हेतुः तत्राहुः **किंवा मुकुन्देति**। पूर्वं यथा भगवानस्मद्धृदये शेते, एवं समुद्रेऽपि शेषपर्यङ्के शयानः स्थितः, तत इदानीमत्रावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्मद्धृदयाच्च तिरोहितः। अत एव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव। **मुकुन्देन** मोक्षदात्रा **अपहृतं आत्मन इव लाञ्छनं** चिह्नं यस्य। अतो मोक्षोऽपि नास्ति। संसारोऽपि नास्ति। अत उभयभ्रष्टतया अस्माभिर्या दशा **प्राप्ता तां दशां** त्वमपि **गतो**ऽसि। एवं दुःखमनूद्य 'न दुःखं पञ्चभिः सह' इति न्यायेन परिहृतम्। प्रकारान्तरेणापि परिहरन्ति **दुरत्ययामिति**। इयं दशा अस्माकमिव तवापि नित्यैव जाता। अतोऽस्याः प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्तव्यमिति भावः॥ १७॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तथा च भर्तर्यपि सति रोरवणात् वक्ष्यमाणैवाभिलापेति भावः। **कबरादय इति** कबरादयो नायिकानामेव भवन्तीति दृष्टान्तस्यैव धर्माः तथा च यथा वयं कबरेण वोढुं स्पृहयामस्तथा त्वं शिरसा वोढुं **स्पृहयस** इत्यर्थः।

भो भो इत्यत्र जागरस्वरूपं वक्तुमाहुः **यत्र हीति**। अत एव कमलं जलाद् बहिर्भूतम्। **सदेति** तत्र निवासो लक्ष्म्या इति भावः। **तादर्थ्याभावादिति** दक्षिणेक्षिणीन्द्रो वामे इन्द्राणी निद्रायां तावन्योन्यं भोगं कुरुत इति तयोर्भोगार्थं निद्रेति श्रुतावुपाख्यानम्। तथा च जलवति देशे लक्ष्मीरत्यभावेनोत्तमत्वाभावात् तयोर्भोगो न संपद्यते। अतोत्र तादर्थ्यं निद्राया नास्ति तथा च निद्रा न प्राप्ता, निद्राफलं तयोर्भोगश्च न प्राप्त इत्यर्थः। तथाच तयोर्भोगाभावो जागर इत्यर्थः। **तत्राहुरिति** तत्राशङ्कायां सत्यां निश्चितं पक्षमाहुरित्यर्थः। **तथैवेति** यथा समुद्रादन्यत्र गतः तथेत्यर्थः। **आत्मन इवेति** मद्दिपीणामिवेत्यर्थः। **चिह्नमिति** देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानीत्यर्थः। **अत इति** मुकुन्देन हरणान्न संसारः, तस्यापि तिरोभावान्न **मोक्ष** इत्यर्थः।

१. अत्रेन्द्रेन्द्राणीशब्दौ लक्ष्मीनारायणपरौ।

तामसतामस्यस्तु कालं शपन्त्यः रात्रिश्चेदपगच्छति तदास्माकं दुःखनिवृत्तिरिति
निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो भवतीति चन्द्रस्य गतौ दत्तदृष्टयः ,ज्योतिषां गतिरदृश्येति
शनैश्चलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेन अन्धा इव जाताः । सर्वं तमसा व्याप्तं
पश्यन्त्य आहुः त्वं यक्ष्मणेति ।

त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥

यक्ष्मा क्षयरोगः, सोऽपि बलवान् दक्षशापात् प्राप्त इति, अत एव तेन **गृहीतः**
अतो न चलसीति युक्तम् । इदं त्वत्साश्चर्यं यत् **न निजदीधितिभिस्तमः**
क्षिणोषि । अत्रास्मदनुभव एव प्रमाणम् । एवं चन्द्रमसि दोषमनूद्य प्रायेणास्यायं दोषः
न स्वाभाविक इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति **कच्चिदिति** । **मुकुन्दो** मोक्षोपदेशार्थं
कानिचिद्वाक्यान्युक्तवान् तानि दुर्लभानि मत्वा **विस्मृत्य** पश्चात्परमचिन्तया **स्थगित-**
गीर्जातः । मुखाद्वाक्यमपि न निःसरति । चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात्किरणरूपम्, इन्द्रिय-
रूपत्वेन चरणरूपत्वं च । तदभावादुभयमपि तव न जायते । शीघ्रं गमनमन्धकारदूरी-
करणं च । **भो** इति संबोधनं प्रश्नार्थं अस्माभिरुच्यमानमेवं भवति न वेति । भवतीभिः
कथं ज्ञायत इति चेत् तत्राहुः **एवं नोऽस्माभिरुपलक्ष्यसे** इति ॥ १८ ॥

तामसराजस्यः कामेन पीडिता मलयानिलं शपन्त्य आहुः **किं वाचरित-**
मस्माभिरिति ।

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९ ॥

हे **मलयानिल ते** तुभ्य**मस्माभिः किं वा अप्रियमाचरितम्** । मलया-
निलस्य शीतलस्य अप्रियमुष्णत्वापादकं, यदा भगवता सह स्थितं तदा सहृदयचन्दना-
दिभिः त्वमस्माभिरतिशीतलः कृतः । एवमुपकारिषु कथं त्वमपकारं करोषि । को वा
अपकारः कृत इति चेत् तत्राहुः **गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव** स्मृतेन **निर्भिन्ने** हृदये
स्मरं प्रेरयसि । यथा कश्चित्कोटरे अग्निं प्रयच्छति येन सर्वोऽपि वृक्ष आर्द्रोऽपि दग्धो
भवेत्, तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः । गोविन्दपदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला
स्मृता । अत एव महद्दुःखं जातमिति सूचितम् । अथ यदि सांप्रतं वयं तथा इति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किं वा चरितमित्यत्र गोविन्दपदेनेति अत्र तु मनसा तिरोधानभावनात्

तव रोषस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति । तादृशस्य केनापकारः कर्तव्य इति सूचितम् ॥ १९ ॥

तामससात्त्विक्यस्तु मेघं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा चन्द्रव्यवधायको जात इति क्षणं शैत्यं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा पश्चात्स्वधर्मारोपेण तमपि दुःखितं कल्पयित्वा तद्दुःखापनोदनं साम्येन कुर्वन्ति **मेघ श्रीमन्निति** ।

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमबद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ २० ॥

मेघे परमा शोभा विद्युदादिरूपा वर्तत इति श्रीमान् भवति । तादृशं तं संभावयन्ति । त्वं भगवतः **दयितोऽसि** । श्यामत्वात्पीतवसनत्वात् प्राणिभ्यो जीवनदातृत्वात्तापहारकत्वाच्चेति । अत एव **नूनं दयितः** । ननु तर्ह्यहं सुखी युष्मानपि सुखयुक्ताः करिष्यामीत्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायतीति** । तवापि न स्वास्थ्यं, मित्रं हि मित्रं भावयति तस्मिन् प्राप्ते दृष्टे वा तस्य सुखम् । इदानीमन्तर्भगवान् शेत इति तस्य दर्शनाभावात् केवलं तं ध्यायति । ननु सोऽपि सुखेन शेते । ततो मित्रस्य सुखावस्थां स्मृत्वा सुखी भवेन्न नतु कदाचिद्दुःखं प्राप्नुयादित्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्स एव अङ्कः** चिह्नं यस्येति । ब्राह्मणास्तस्यातिक्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया दुःखमित्यर्थः । यथास्माकं श्रीवत्से लक्ष्मीस्तिष्ठतीति सांप्रतं तया सह स्थितोऽस्मान्न गणयतीति दुःखं तस्मादेकस्यैव श्रीवत्सस्य उभयोर्दुःखे निमित्तत्वमिति **वयमिवे**त्युक्तम् । विस्मरणं क्रियतामित्याशङ्क्याहुः **प्रेमबद्ध इति** । प्रेम्णा अन्तःकरणे बद्धो विस्मर्तुमशक्य इत्यर्थः । नन्वहं सुखी दुःखितधर्मा मयि भवतीभिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः **अत्युत्कण्ठ इति** । पञ्चविधः क्लेशस्त्वय्युपलभ्यते । आदावुत्कण्ठातिशयस्त्वयि मानसः । **शबलहृदय इति** शबलं लौकिककर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते हृदयं यस्येति । अत एव समागतमपि गर्जनं निवारय । अतो**ऽस्मद्विधः** धूसरो गतिहीनो विच्छायश्च जातः । उपर्यासीनं दृष्ट्वा वदन्ति । एतस्य सर्वस्यापि नियामकं दुःखमाहुः **बाष्पधारा विसृजसीति** । पुनः पुनर्विरम्य विरम्य वर्षणं जायत इति **स्मृत्वा स्मृत्वे**त्युक्तम् । पुनः पुनः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गोकुललीलास्मरणेन तत्रैव भगवान् गतः इति भावना जातेति भावः । **तव रोष इति** तथासु स्नेहे स्वसंबन्धान्मामपि तापयिष्यतीत्यतो **रोष** इत्यर्थः । **तादृशस्येति** जातोपि तापः सर्पग्रासादधिकदुःखदस्तु न भविष्यतीत्यर्थः ।

मेघ श्रीमन्नित्यत्र अस्मद्विध इति यथा वयं भगवत्प्रबोधमाशङ्कमाना नोच्चै-

स्मरणं चातिदुःखदम् । नन्वस्माभिः कोऽपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं भवेदित्याशङ्क्याहुः **दुःखदस्तत्प्रसङ्ग** इति । तस्य प्रसङ्गमात्रमेव दुःखहेतुः, प्रकृष्टः सङ्गः सुतरामेव । अन्यथास्माभिर्वा कोऽपराधः कृतः । जगति च कोऽप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्संबन्धं प्राप्य क्षणं वा स्वस्थो भवति । इदं च दूषणं प्रसङ्गानन्तरमिति । अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥ २० ॥

सात्त्विकसात्त्विक्यो निरूपयन्ति **प्रियरावपदानि भाषस** इति ।

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसंजीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥ २१ ॥

ताः कोकिलाशब्दं श्रुत्वा भगवानस्मानाकारयतीति क्षणं परमानन्दमनुभूय, एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्याज्जातमिति तं स्तुवन्ति । **प्रियस्य रावव**द्रावो यस्य, हे **प्रियराव**ेति भगवत्संबन्धोस्मिन्वर्तत इति त्वया सह आलापेपि न किंचिद्दूषणमस्ति । ननु कथमेतदवगतं भगवद्वाक्यमेव तन्न भवति किंतु कोकिलवाक्यमिति तत्राहुः **पदानि भाषस** इति । तदुच्चारिते वाक्यार्थो नावगम्यत इति न तदुच्चारितस्य वाक्यत्वम्, किंतु भगवदुक्तपदानि स्मारयन्तीति सादृश्यात्पदत्वम्, तर्हि तादृशवाण्याः कोपयोग इति चेत् तत्राहुः **मृतसंजीविकयानया गिरे**ति । पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः । यदि क्षणमयं शब्दो न श्रुतः स्यात् तदा मृता एव भवाम इति । इयं वाणी **मृतसंजीविका** । अनया कृत्वा उपलक्षिताय तुभ्यं किं प्रियं करवाम । प्रत्युपकारेणापि तस्य हेतुत्वाद्वा तृतीया । तत्रैका विशेषतो वदति मे वदेति । मम स्थाने एकान्ते कथय । क्षीरोदनं दास्यामीति भावः । परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुनर्वाच्य इत्यभिप्रायेणाहुः **वल्गितकण्ठे**ति । वल्गितः कण्ठो यस्य । शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथनबोधनार्थं संबोधनम् । **कोकिले**ति संबोधनं तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय ॥ २१ ॥

सात्त्विकराजस्य आहुर्न **चलसि न वदसी**ति ।

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥

अयमपि पर्वतो भगवच्चरणारविन्दधारणाद्भक्तो भवतीति निर्णीयते । तादृशोपि यन्नामोच्चारणं न करोति, अतस्तत्र कारणं पृच्छन्ति भ्रान्तत्वं निवारयन्त्येव हे **उदारबुद्धे**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

र्वदामस्तथा त्वमपि न गर्जसीत्यर्थः । दृष्टेति भगवान् मुक्तः, एतास्तु अन्तर्गृहिरायान्तीति. मेघचन्द्रादीनां दर्शनमिति भावः । **अननुभूत** इति कर्तरि क्तः ।

प्रियरावेत्यत्र अप्रत्युपकारे इति किं प्रियं करवाम इत्यनेनोक्तं । तस्य कोकिलस्याप्रत्युपकारे हेतुत्वाद्धी वाणीत्यर्थः ।

इति । **उदारा बुद्धिर्यस** इति । तस्य बुद्धिरेवं विचारयति किं नामोच्चारणेन आश्रयमात्रमेव कृतार्थं भविष्यति । तथोपायः कर्तव्यः येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति । अतः सर्व एव पुरुषार्थयुक्ता भवन्त्विति बुद्धिरुदारा भवति । अत एव **महान्तमर्थं चिन्तयसे** । अतो मनो निश्चलमिति कायोऽपि वागपि निश्चला तदाह **न चलसि न वदसि** इति । अस्य सौबुद्ध्ये उपपत्तिरस्तीत्याहुः **क्षितिधरेति** । भूमौ स्थितो यो भूमिं बिभर्ति सोऽत्यन्तं सुबुद्धिर्भवति । तर्हि क एतादृशो महानर्थो भविष्यतीति विचार्य स्वयमेव तमर्थमाहुः **अपि बतेति** । **वसुदेवनन्दनस्यैव अङ्घ्रिरेतादृशो** भवति । तमेकोऽपि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति । अतोऽङ्घ्रिचिन्तनमेव प्रायेण तवाभिलषितम् । नन्वेतत्कथं ज्ञायते न हि साधारण इममर्थं जानातीति चेत् तत्राहुः **वयमिव कामयस** इति । अस्माकमप्येषैव कामना स्तनोपरि भगवच्चरणः स्थापनीय इति । इदं तु शयाने भगवति अस्माकं पादसंवाहनादिना सिद्ध्यति । तव तु त्वदुपरि परिभ्रमणे । स्तनाः प्रत्यन्तभागाः पर्वतस्य, विशेषेण धारणं बन्धादौ । तस्य च सात्त्विकभावोद्रेकेण प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे यथा गयायां एतावान् विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सात्त्विकतामस्य आहुः **शुष्यद्ध्रदा** इति ।

शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः संप्रत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ।
यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥ २३ ॥

क्रीडापर्वतानां या नद्यः ता अन्तःपुरे स्थिताः, ताः पूर्वं अगाधजला वर्षासु, ततः क्रमेण क्षीणतायां निदाघे ह्रदानामपि शोषो जातः । एतन्निरूपणं स्वस्यातिकृशत्वज्ञापनार्थम् । **बतेति** खेदे । कियत्कालानन्तरं स्वरूपमपि गमिष्यतीति । ननु कया उपपत्त्या नद्यो गृह्यन्ते । कोऽपि धर्मो भगवदीयस्तासु नास्ति तत्राहुः **सिन्धुपत्न्य** इति । **सिन्धोर**म्बुराशेरपि **पत्न्यो** भूत्वा यथैताः परमक्षीणाः तथा वयमपि कोटिब्रह्माण्डाधिपतेरानन्दमूर्तेः पत्न्योऽपि वयं परमखेदं प्राप्नुम इति निरूपयितुं तासां कथा । शरीरक्लेशेऽपि यदि चिन्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुखवैवर्ण्यं न स्यात्तदपि नास्तीति ज्ञापयितुमाहुः **संप्रत्यपेतकमलश्रिय** इति । एवमन्तःकरणक्लेशः शरीरक्लेशश्च कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव हेतुं कल्पयन्ति **इष्टभर्तुर्यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्येति** । इष्टाप्राप्त्या मनसि क्लेशः । संवर्धकदृष्ट्यभावात् कृशत्वम् । यद्यपि नदीनां भर्ता समुद्रोऽस्ति । तथापि न स इष्टः । भगवांस्तु सर्वपतिरिति इष्टो भर्ता भवति । अत्र भर्तृपदं परिपालकपरम् । दृष्टान्ते व्यावृत्त्यप्रसिद्धेः । **यद्वद्वयम्** । इष्टस्य भर्तुः सांप्रतमेव प्रणयावलोको नास्तीति क्षणमात्रेणैव कर्शिताः । सजातीयस्य सजातीयो भर्ता भवति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शुष्यद्ध्रदा इत्यत्र **कोऽपि धर्म** इति महान्तमपि प्राप्य कदाचित्तद्वियोगे परमक्षीणत्वं भगवदीयेषु स्थितो भगवदीयो धर्मः इति भावः । **सजातीयस्येति सजातीयः**

महांश्चेत्तत्रापि स्नेहं कुर्यात्। एतज् ज्ञापयितुमाहुः **यदुपतेरिति**। **अवलोको** बाह्यः, स्नेह आभ्यन्तरः, उभयमप्यप्राप्य अन्तर्बहिश्च **पुरुकर्शिताः**। नन्वन्येन कथं न पुष्टा जायन्ते, यथा मिष्टान्नाभावे यादृशेनापि पुष्टो भवति लोकः। तत्राहुः **मुष्टहृदया** इति। हृदयस्य मोषः पूर्वमेव जात इति येन साधनेन कश्चिद्दृह्यते तद् भगवतैवापहृतम्। इति मातः परमन्येन पुष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं बहिर्विचारयन्त्यः काश्चिद्गुणातीताः दूरे गताः। ततोऽन्तःपुर एव नद्यादितीरे विद्यमानं हंसं दृष्ट्वा आहुः **हंस स्वागतमिति**।

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथां
दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा।
किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं
क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥ २४ ॥

तास्तु शुद्धाः भगवति सर्वथा दोषरहिताः अतः स्वहितमात्रमेव भावयन्ति। स्वस्य च हितं भगवत्संबन्धादेव स च संबन्धः मानवतीनां मानापनोदव्यतिरेकेण स्वतो न भवति। ततो भगवान्मानापनोदार्थमेनं प्रस्थापितवान्। अयं हि हंसः सदसद्विवेकं जानाति। अतोस्मान् गुणातीताः भगवत्पार्श्वं नेष्यतीति निश्चित्य संबोधयन्ति हंसेति। स्वार्थमागत इति कुशलं पृच्छन्ति। शीघ्रं वयं साध्या न भविष्याम इति ज्ञापयितुमास्यतामित्याहुः। नन्वस्माकं पक्षिणां नित्यं क्षुधितानां तन्निवृत्त्यर्थमुपायः कर्तव्यः। अतो गन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **पिब पय** इति। अनेनैतदपि ज्ञापयन्ति। अत्र स्थितो दुग्धमिव अस्मान्नेष्यसि। अन्यत्र गतो जलमिव अव्यक्तमधुरा नेष्यसीति। ननु स्थित्वा किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथामिति**। पितृनाम्ना शौर्यमुपपादयन्त्यः कथास्त्वमाहुः। न जान इति न वक्तव्यमित्याहुः **दूतं त्वां नु विदामेति**। नु इति वितर्के, पूर्वमपि हंसा दूता भवन्ति अतस्त्वमपि हंस इति। आगमने प्रयोजनान्तरस्याभावाद् दूतत्वमेव निर्धार्यते इत्यर्थः। अतो दूतत्वनिर्धारार्थं कथां कथय। नन्वपृष्टं नोच्यत इति चेत् तत्राहुः **कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त** इति। अजितत्वात् कुशलमस्त्येव परं सर्वान् मारयन् व्यग्रो भवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः। अथवा, स्वस्ति कल्याणरूपेण शुद्धरूपेण किमास्ते 'शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्' इति वाक्यात्संबन्धे जाते अन्यथा भावो भवतीति। तथा सति स्वस्य तदानीं

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सजातीयस्य भर्ता पालको भवति **महांश्चेत्स्यात्तदा**, **तत्रापि** असजातीयेपि, **स्नेहं कुर्यात्**। तमपि पालयेदित्यर्थः। एतद्रिति महत्त्वमित्यर्थः।

हंसेत्यत्र दोषरहिता इति, दोषारोपरहिता इत्यर्थः। **स्वहितमात्रमेवेति** भगवान् भक्तानां हितमात्रं करोति न त्वहितं कदाचिदित्येव भावयन्तीत्यर्थः। मात्रपदा-

गमनं व्यर्थमेवेति । अजितत्वात्पराजयाभावोऽपीति संदेहात्प्रश्नः । कुशलेन वर्तते इत्यङ्गीकारेणैवोत्तरसिद्धौ प्रष्टव्यान्तरमाहुः **उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरतीति**। पुरा यदुक्तं 'न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि' इति यत्पुरा **उक्तं** तत्किं **स्मरति** न वेत्यर्थः । ननु सर्वज्ञास्मरणे को हेतुरिति चेत् तत्राहुः **चलसौहृद** इति । न हि सर्वदा कोऽपि कमपि स्मरति । सौहार्दे सति स्मरणं भगवांश्च चलसौहृदः । सर्वथा स्मरति समागन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **तं कस्माद्वयं भजाम** इति । कार्यान्तराणि निवृत्तान्येव । सौहार्देपि संदेहस्तस्मात्कारणाभावात् किमर्थं भजामः । तत्रापि **वयं** प्रसिद्धाः । तथापि क्रोधस्त्याज्यः समागन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः हे **क्षौद्रालापेति** । **क्षौद्रवच्छर्करावन्मिष्टः आलापो** यस्य । तव केवलं वाङ्माधुर्यम् । क्षौद्रालापं यातीति क्षौद्रालापयः तस्य संबोधनम् । क्षौद्रेति संबोधनेपि मिष्टता व्यक्ता । क्षुद्रस्य संबन्धीति निन्दापरतया केचिदाहुः । **तमेव भगवन्तं आलापय** कथय च **कामदं** भगवतं **आलापय** गानेन आलापनं कुरु । कामदं भगवन्तं प्रति वा क्षौद्रालापयो भवान् । परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्तव्यः । तदाहुः **श्रियस्तु** इति । ननु सा परमभक्ता भगवदेकपरायणा कथं सह न गीयत इति चेत् तत्राहुः **सैवैकनिष्ठा स्त्रिय** इति । सैव किं एकनिष्ठा अपि तु सर्वाः स्त्रियः, स्त्रीणां मध्ये इति षष्ठी वा । जात्यपेक्षया चैकवचनमिति केचित् । एवंभावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा वर्णिताः ॥ २४ ॥

एवं स्त्रीणां क्रीडायां प्राप्तः संसारः निवारितः । ततो भगवद्भाव एवाविकल इति फलमुच्यते इतीदृशेनेति ।

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥

ईदृशो भावः सर्वप्रकारः लोकातीतः भगवतैव आन्ततामापादितः । एतस्य मोक्षसाधकत्वं प्रमेयबलेनेति ज्ञापयितुमाह **कृष्णे योगेश्वरेश्वर** इति । योगादयोऽपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्रहात् । स एव भगवान् कृष्ण इति तासां परमानन्दप्राप्तौ कः संदेह इत्यर्थः । योगेश्वरा महादेवादयस्तेषामपि नियन्ता । साधनेषु योगो महानिति स एवोक्तः । भक्तियोगादयोऽपि योग(पद)वाच्यायोगा एव । **माधव्यो** माधवस्य स्त्रियः । **परमा गति**र्भगवत्प्राप्तिः । यदापि ता न भगवत्संबद्धाः तस्मिन्नपि क्षणे

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीयदुपतिकृतटिप्पणः ।

नन्तरं भगवान् करोतीति शेषः । **कार्यान्तराणीति** नायिकान्तरसामीप्यस्य भावित्वात्तद्भोगादीनि निवृत्तानीत्यर्थः । **कथय चेति** तमित्यस्यालापयेत्यनेनान्वयः । कस्माद्भजाम इत्यनेनाप्यन्वयः पूर्वमुक्त इति चकारः ।

भगवन्तं प्राप्तवत्य इत्यर्थः । नियमविधिवद् आसां फलसंबन्धो व्याख्येयः । अन्यथा शरीरात्मादिविकल्पानां माधव्यादिपदैः सह विरोध आपद्येत ॥ २५ ॥

ननु बहिर्मुखानां संसाराविष्टचित्तानां संसारप्रकारेणैव भगवन्तमपि प्रपन्नानां कथमेवं सर्वसंघातस्य भगवति प्रवेशस्तत्राह **श्रुतमात्रोऽपीति** ।

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतानां पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥

भगवान् स्त्रीणामेवार्थे प्रादुर्भूत इत्युक्तम् । अतस्तदर्थमेवावतारात् तत्कार्यमावश्यकमिति संबन्धमात्रमपेक्षते । तत्र श्रवणमात्रमतिसुलभः संबन्ध इति स एवोक्तः । मात्रशब्देन विचारादिव्युदासः । प्रमेयबलमेवात्र मुख्यमिति स्वयं **प्रसह्य मनः आकर्षते**, सर्वतः आकृष्य स्वस्मिन्नेव स्थापयतीत्यर्थः । तदपेक्षया कीर्तनकर्तॄणां विशेषमाह **उरुगायोरुगीतानामिति** । **उरुगायो** भगवान् **उरुगीतो** याभिः । प्रहतत्वायाविगीतत्वाय चोरुगायपदम् । तेषामपि मनः प्रसह्य आकर्षत इत्यर्थः । यद्यप्यत्रापि कैमुतिकन्यायो वक्तव्यः तथाप्यग्र एवोक्तः, अत्राप्यनुसंधेयः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीदृशेनेत्यत्र नियमविधिवदिति 'नियमः पाक्षिके सति' इति भगवत्संबन्धदर्शनात् पक्षे **फलसंबन्धः** प्राप्त एव । असंबन्धस्यापि दर्शनादप्राप्तो लेभिरे इति लिटा नियम्यते । असंबन्धदशायामपीदृशभावेन हेतुनान्तर्भगवत्संबन्धस्य विद्यमानत्वात् एतासां परमगतिरूपफलसंबन्धे संदेहो नास्तीत्यर्थः । तथा च लिङ्लोटोरभावेन शाब्दभावनाया अभावेप्यार्थीभावनैव तथा व्याख्येयेत्यर्थः । **अन्यथेति** अपूर्वविधिवा व्याख्याने देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवाः इति विकल्पानां सर्वेषां भगवत्प्राप्तौ माधव्यादिपदैः सह विरोधः स्यात् । माधवस्त्रीत्वं तु देहस्यैव तथा च देहस्यैव भगवत्प्राप्तिर्न तु संघातान्तरस्येत्यपि स्यादित्यर्थः । नियमविधिपक्षे तु अपूर्वतया भगवत्प्राप्तिः पूर्वमेवोक्ता । तत्र विरोधपरिहारोपि 'आत्मानं भूषयांचक्रुः' इत्यादिना भगवद्भोग्यानां देहादिसंघातस्यात्मत्वकथनात् पूर्वमेव कृतः, स एवात्रापि ज्ञेयः । तथा च सर्वस्यैव संघातस्य भगवद्भोग्यत्वात् माधवस्त्रीत्वं, अपूर्वविधिपक्षे विरोधपरिहारोप्यपूर्वः कर्तव्यो भवेत् स न कृत इति विरोधस्तिष्ठेदेव । नियमपक्षे तु पूर्वोक्त एव फलसंबन्धोत्र नियम्यते इति विरोधपरिहारोपि पूर्वोक्त एव ज्ञेयो भवेदिति भावः । अपूर्वपक्षे ईदृशेन भावेनेत्यस्य भावस्य फलसंबन्धे करणत्वं तथा च भावस्य साधनरूपत्वं स्यान्न तु फलरूपत्वं, नियमपक्षे तु तादृशनियमे भावस्य हेतुत्वमात्रमिति फलरूपत्वं निःप्रत्यूहं सिद्धं भवेदिति निगूढाशयः ।

श्रुतमात्रोपीत्यत्र प्रहतत्वायेति प्रगतो हतः प्रहतः अप्रतिहत इत्यर्थः । बहुभिर्गीतत्वाद्भगवानप्रतिहत इत्युरुपदतात्पर्यम् । तत्कीर्तनस्य गानरूपत्वादविगीतपद-

याः पुनरेकदेशे स्थिताः पश्यन्ति तासां मनः आकर्षत इति कुतः सिद्धमेव भगवति मनस्तिष्ठतीति विषयसौन्दर्येणैव मनसो वशीकरणात् न प्रमेयबलमप्यपेक्षत इत्यर्थः। एतास्त्रिविधाः सगुणा निरूपिताः ॥ २६ ॥

गुणातीताः कैमुतिकन्यायेन सुतरां स्तौति **याः संपर्यचरन्निति** ।

याः संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥ २७ ॥

साक्षाद्देहसंबन्धः सर्वभावेन यासां तत्रापि प्रेम्णेति आन्तरः संबन्धः । **पादसंवाहनादिभिरिति** बाह्यः । **जगद्गुरुमिति** क्रिययापि विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धावुपाय उक्तः **भर्तृबुद्ध्येति** तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरूपिता । नतु गोपिकावज्जारबुद्धिरिति भावः ।

बुद्धिः प्रपत्तिः संबन्धो द्विविधोऽपि विधेर्बलम् ।
प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥
एकैकोऽपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णां तु का कथा ।
अतस्तपःप्रशंसां हि तासां वक्तुं क ईशते ॥

तदाह **तासां किं वर्ण्यते तपः** इति । एवं सर्वासां निरोधमुक्त्वा प्रसङ्गादपि कृतं भगवतोपेक्षितमेवेति संज्ञापयितुं उपसंहारे निरूपयति **एवं वेदोदितं धर्ममिति** ।

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥

यथा निरोधोऽभिप्रेतः एवं **वेदोदितोऽपि** धर्मः लोकशिक्षार्थं भगवतोऽभिप्रेतः । तत्र हेतुः **सतां गतिरिति** । अन्यथा सन्मार्गव्यवस्था न स्यादिति सतां रक्षा न स्यादिति । न केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोभिप्रेतः किंतु स्मार्तोपि त्रिवर्गः । तदा-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तात्पर्यमिति त्रिभेदः । एकदेशेति भगवत्समानदेशे तन्निकट इत्यर्थः । **एतास्त्रिविधा** इति एतच्छ्लोकोक्ताः श्रवणकीर्तनदर्शनकर्त्र्यः तमोरजःसत्त्वभावयुक्ता इत्यर्थः ।

याः संपर्यचरन्नित्यत्र-गोपिकावदिति अत्र सोपधिस्नेहवतीनां प्रकरणादन्तर्गृहगता एव गोपिकापदेनोच्यन्ते । अत्र कामोपाधिकस्नेहो द्विविधः । भर्तृत्वेन जारत्वेन चेति, तयोर्मध्ये भर्तृत्वेन स्नेहः उत्तमः प्रमाणविचारेण । निरुपधिस्नेहवतीनां तु प्रकरणमेव नास्तीति न तत्र किंचिदन्यथा शङ्कनीयम् । बुद्धिरिति **भर्तृबुध्या संपर्यचरन् पादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुं याः** इति पङ्क्तिः पदैः क्रमेणोक्ताः । **या** इति तासां स्वरूपमेव तादृशमिति प्रमेयफलसिद्धिः । **निरूपिता** इति भाषा इति शेषः ।

सक्तानां बुद्धिसंग्रहार्थमभिप्रेत इत्याह गृहं धर्मार्थकामानामिति । त्रिवर्गस्य पदं स्थानभूतं गृहमिति, मुहुर्मुहुर्वारं वारं षोडशसहस्रप्रकारेण अदर्शयत् लोकेभ्यः प्रदर्शयामास ॥ २८ ॥

एवं भगवतो धर्मपरत्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथात्वे गार्हस्थ्यं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह आस्थितस्येति ।

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
आसन्षोडशसाहस्रं महिष्यास्तु शताधिकम् ॥ २९ ॥

परमोत्कर्षापन्नं धर्ममास्थितस्य कृष्णस्य स्वरूपत एकस्य गृहमेधिनां गृहस्थत्वेन नानारूपस्य षोडशसाहस्रं महिषीणामासीत् । महिष्या इति षष्ठ्येकवचनम् । यथा एकः कृष्णः बहवो गृहस्थाः तथैका महिषी षोडशसहस्रसङ्ख्यायुक्तेत्यर्थः । तुशब्दः प्रकारान्तरं वारयति । शताधिकमिति सहस्रस्य विशेषणं शतसङ्ख्यायुक्तेभ्योऽप्यधिकमित्यर्थः । एकाऽपि स्त्रीः शतस्त्रीभ्योऽप्यधिका सर्वभावेनेति ॥ २९ ॥

एवं धर्मार्थतां निरूप्य प्रजासंपत्त्यर्थतापि तासां मुख्येति उपसंहारे तदप्याह तासां स्त्रीरत्नभूतानामिति ।

तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥

यद्यपि सर्वासामेव दश दश पुत्रास्तथापि मुख्या एव कथिता इति उपसंहारे ता एवानुवदति । तासां स्त्रीरत्नभूतानां सर्वा एव सर्वत उत्कृष्टा इति रत्नपदप्रयोगः । तत्रापि अष्टौ याः प्रागुदाहृता रुक्मिणीप्रमुखाः ।

रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी ऋक्षकन्यका ।
सत्या भद्रा मित्रविन्दा लक्ष्मणेत्यष्टनायिकाः ॥

राजन्निति संबोधनं स्त्रीबाहुल्यरसाभिज्ञानार्थं तत्पुत्राश्च उदाहृताः । आनुपूर्वशः ज्येष्ठानुक्रमेण । चकारात्पौत्रोऽप्युक्त इति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आस्थितस्येत्यसमासे वक्तुमाहेति इमं श्लोकमिति शेषः । तथा च धर्मपरत्वमेवेति वाक्यार्थः । व्याख्याने एकस्य कृष्णस्य गृहमेधिनां स्वरूपाणामित्यर्थः । तथैकेति लक्ष्मीरेव तावद्रूपा सर्वत्राविष्टा अन्यथा भगवद्भोगयोग्यता न स्याद् इति भावः । यथा भगवानेक एव बहुरूपस्तथेयमपि एकैव बहुरूपेत्यनेन भगवत्समानधर्मत्वकथनात्पातिव्रत्यमुक्तमिति धर्मपरत्वं वाक्यार्थः सिद्धः । षोडशसहस्रसंख्यायाः पूर्वमेव सिद्धत्वादेतस्यैव वाक्यार्थता युक्तेति भावः ।

तासामित्यत्र तत्रापीति सर्वासामेव रत्नत्वेपि अष्टौ तासां प्रधाना उक्ता षोडशसहस्रसंख्यातोऽतिरिक्ता इत्यर्थः ।

अनुक्तानां सर्वासां तुल्यत्वाय पुत्रादिसंपत्तिमाह **एकैकस्यां दश दशेति**।

एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान्।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघरतिरीश्वरः॥ ३१॥

इच्छया पुत्रत्वव्यावृत्त्यर्थं **आत्मजपदम्**। प्रायिकव्यावृत्त्यर्थं **यावत्य** इति। दश भावा भवन्तीति सर्वेष्वपि भावेषु भगवान् **अमोघरतिः**। फलपर्यवसानं अमोघत्वम्। ननु दश दशैव कथमुत्पादिताः। 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति श्रुतेरिति चेत्। तथापि नैतल्लोके नियतं तत्राह **ईश्वर** इति अशक्ताः श्रुत्यर्थपरिपालनं मा कुर्वन्तु नाम, शक्ताः कथं न कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ३१॥

धर्मार्थमेव भगवता पुत्रा उत्पादिता इति अष्टादशविद्यास्थानीयाः अष्टादश पुत्राः महावीर्या निरूप्यन्ते **तेषामुद्दामवीर्याणामिति**।

तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः।
आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु॥ ३२॥

लक्षं षष्टिः सहस्राणि तथाशीतिर्निरूपिताः। (१६००८०)
केचित्सहस्रमधिकं प्राहुर्नैतन्मतं सताम्॥

तेषां पुत्राणां मध्ये **अष्टादश महारथाः** सर्व एव च **उद्दामवीर्याः**। वस्तुतस्तु सर्व एव **महारथाः**, तथापि तावद्भिर्महारथत्वं प्रकटीकृतमिति ज्ञापयति। **आसन्निति**। विद्यानां प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तावद्भिरेव वीर्यं प्रकटीकृतम्। भगवति विद्यमाने त्वन्येषां न प्रयोजनम्॥ ३२॥

अतो लोकप्रसिद्ध्यर्थं तेषां नामान्याह **प्रद्युम्न** इति।

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च दीप्तिमान्भानुरेव च।
साम्बो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः॥ ३३॥
पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः।
चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च॥ ३४॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एकैकस्यामित्यत्र **दश भावा** इति कामस्य दशेन्द्रियसाध्यत्वादिति भावः रेतोविसर्गः पायुकार्यम्, परं गोलकभेदः।

तेषामित्यत्र **नैतन्मतं सतामिति** समाधिभाषायां शताधिकनायिकापक्षो नास्तीति तत्पुत्रानादाय सहस्राधिकसंख्यापि पुत्रे नास्तीत्यर्थः। एतेन द्वादशाध्याये उपपादिता शताधिकसंख्या न समाधिभाषा किं तु लौकिकी भाषेति सूचितम्। तथा च 'भाषात्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः' इत्युक्तत्वात् कल्पान्तरे तथेति ज्ञेयम्। अत एव, विवाहप्रसङ्गे तावतीनां विवाहो निरूपितः। नामावल्यां 'षोडशसहस्रनायिकापतये नमः' इत्येवोक्तम्। रोहिणी तासामेव मुख्येति रोहिणीपतये नम इत्युक्त्वा, तदुक्तम्।

एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः।
प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः॥ ३५॥

द्वितीयश्चारुदेष्णः अनिरुद्ध इति पाठेऽपि पुत्र एव कश्चिदनिरुद्धः। तेषामपि पुत्राः शतश इति, पौत्राणां मध्ये एकेनैव महारथत्वं प्रकटीकृतमिति तमाह एतेषामपीति। मधुद्विषस्तनुजानामिति अत्यन्तं सामर्थ्यं निरूपितम्। तत्रापि प्रथमस्य विशेषमाह प्रद्युम्न आसीत्प्रथम इति। तस्य विशेषतो निरूपणस्य प्रयोजनमाह पितृवदिति। वैशिष्ट्ये हेतुमाह प्रथमो रुक्मिणीसुत इति। रुक्मिणी श्रेष्ठा तत्रापि प्रथमो वीर्यवत्तरो भवति॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥

वंशनिरूपणप्रस्तावे नवमस्कन्धशेषे भगवान्निरूपित इति मध्ये प्रश्नानुरोधेन वीर्याण्यपि निरूप्य तदन्ते शिष्टं वंशमाह स रुक्मिणो दुहितरमिति।

स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः।
तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः॥ ३६॥

महारथ इति जित्वा हरणं द्योतितम्। ततः प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्। तस्य विशेषतो निरूपणे प्रयोजनमाह नागायुतबलान्वित इति॥ ३६॥

ततोऽपि वंशमाह स चापीति।

स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः।
वज्रस्तस्याभवद् यस्तु मौसलादवशेषितः॥ ३७॥

रुक्मिणः, पौत्रीं, दौहित्र इति पदत्रयेण, मूलदोषसंसर्गदोषौ निरूप्य तादृश एव कलौ स्थास्यतीति ज्ञापितम्। तदाह वज्रस्तस्याभवदिति। मौसलयुद्धादवशेषितः उर्वरितः॥ ३७॥

ततोऽपि वंशमाह प्रतिबाहुरभूत्तस्येति।

प्रतिबाहुरभूत्तस्य सुबाहुस्तस्य चात्मजः।
सुबाहोः शान्तिसेनोऽभूच्छुतसेनस्तु तत्सुतः॥ ३८॥

तस्य वज्रनाम्नः प्रतिबाहुः पुत्रोऽभूत्। तस्य च सुबाहुः, सुबाहोः शान्तिसेनस्तस्य च श्रुतसेन इति चतुर्विधपुरुषार्थसाधकाश्चत्वारो निरूपिताः॥३८॥

अन्येषां पुरुषार्थपर्यवसानं न भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह नह्येतस्मिन्कुल इति।

नह्येतस्मिन्कुले राजन् अधना अबहुप्रजाः।
अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे॥ ३९॥

यादवकुले। राजन्निति संबोधनं संमत्यर्थम्। अधना दरिद्राः, अबहुप्रजाः 'एष्टव्या बहवः पुत्रा' इति वाक्यात्। न केऽप्यपेक्षितपुत्रविहीना इत्यर्थः। एतद्वहि-

रङ्गद्वयम् । आन्तरमाह **अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्चेति** । एवं चतुर्भिर्गार्हस्थ्यं निरूप्य ब्रह्मचर्यमिव निरूपयन्नाह **अब्रह्मण्याश्चेति** ।

अर्थकामौ तथा धर्मश्चिरजीवित्वमेव च ।
एतत्साधारणं प्रोक्तं वीर्यं तु क्षत्रियत्वतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानार्थं तेषां संख्या वक्तव्येत्याह **यदुवंशप्रसूतानामिति** ।

यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥

संख्या वर्तते परं **कर्तुमशक्या** । अज्ञानमेव महत्त्वसूचकमिति । न योगजधर्मेण ज्ञात्वा कथनम् । एकेन पुरुषेण मार्कण्डेयवच्चिरजीविनापि **वर्षायुतैरपि** तेषां संख्या कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

तर्हि कथं परिज्ञानम् । कोट्यर्बुदसंख्ययापि बुद्धिः पर्यवसितेति चेत् तत्राह **तिस्रः कोट्य इति** ।

तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ।
आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥

आदौ **सहस्राणां तिस्रः कोट्यः** त्रिंशदर्बुदानि । ततः **अष्टाशीतिशतानि च** । अष्टाधिकान्यशीतिशतानि । लक्षसंख्या भगवत्पुत्रेष्वेव निरूपितेति कोटिसंख्यां सहस्रसंख्यां शतसंख्यां ततो न्यूनसंख्यां चोक्तवान् । एतावन्तः **यदुकुलाचार्याः** यदुकुलोद्भवा एव **आचार्याः** । तत्**कुमाराणामिति श्रुतमिति** प्रमाणम् । बहूनां मध्ये कश्चिदाचार्यो भवितुमर्हति । बालकाश्चैकस्य स्थाने बहवोऽपि पठन्ति । अनेनैव तेषां बहुत्वं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्ह्यनेनैव प्रकारेण यादवानां संख्यां वदेत्याशङ्क्याह **संख्यानं यादवानां कः करिष्यतीति** ।

संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥

यादवाः स्वरूपतोऽपि संख्यातुमशक्याः आनन्त्यात् । तत्रापि विशेषमाह **महात्मनामिति** । एकैकस्य कोटिशः सेवकाः सन्तीति प्रधानगुणभावेन गणनायां सुतरामेवानन्त्यमित्यर्थः । अत एव मुख्ये सेवकानन्त्यं निरूपयति **यत्रायुतानामिति** । अयुतानामयुतस्य लक्षेण न्यर्बुदसहस्रेण सेवकवर्गेण सह **स आहुकः** उग्रसेनो राजा आस्ते । एवमन्येषामपि सेवकवर्गो ज्ञातव्यः ॥ ४२ ॥

ननु जीवा उत्तमाः केचन एवोत्पद्यन्ते । एतावतां कथमेकदोत्पत्तिरिति चेत् तत्राह **देवासुराहवहता इति** ।

देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥ ४३ ॥

देवानामसुराणां च पूर्वं बहव एव आहवाः संग्रामा जाताः । तत्र ये दैतेयाः दारुणाः देवानां मूलभूतब्राह्मणनाशार्थं मनुष्येषु उत्पन्नाः । चकारात् अन्येऽपि तत्संबन्धिनः तेषामुत्पत्तौ पूर्वधर्माः समागता इति ज्ञापनार्थमाह प्रजा दृप्ता बबाधिरे इति ॥ ४३ ॥

तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥

ततो जगद्रक्षार्थं प्रवृत्तो भगवान् तेषां दैत्यानां निग्रहार्थं देवाः प्रोक्ताः आज्ञप्ताः । ततस्ते कोटिशो देवगणाः क्वचित्क्वचिदवतीर्णाः यदोः कुले तेषां मध्ये कुलानां शतमवतीर्णमेकमधिकं च । तत्रापि नायकरूपम् । नृपेति संबोधनं संतोषाय ॥ ४४ ॥

ननु देवा एवावतीर्णास्तावन्त इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह तेषां प्रमाणं भगवानिति ।

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वे चाभवद्धरिः ।
ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥

तेषां देवत्वे भगवानेव प्रमाणं । कथं भगवतः प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह प्रभुत्वे चाभवदिति । यतस्तेषां प्रभुर्जातो भगवानतो ज्ञायते ते देवा इति । न ह्यन्येषां भगवान् प्रभुर्भवति प्रभुसेवकयोः सजातीयत्वापेक्षणात् । ननु त एव प्रेपणीयाः किमिति तैः सह भगवानागत इति चेत् तत्राह हरिरिति । तेषां दुःखापनोदनार्थमागतः । अत एव कालादिकृतप्रतिबन्धाभावात् सर्व एव यादवाः तदीया अन्येऽपि भगवतो ये अनुवर्तिनः ते सर्वेऽत्यन्तं ववृधुरित्याह ये चानुवर्तिनस्तस्येति । प्रायिकत्वव्युदासाय सर्वपदम् । वृद्धिर्हि वटवीजाद्वटवज् ज्ञातव्या । एवं प्रसङ्गात्तेषां माहात्म्यमानन्त्यं च भगवत्संबन्धान्निरूपितम् ॥ ४५ ॥

अत एव ते सर्वे सपरिकराः निरोधे निरूपिताः । तत्र तेषामधिकारापन्नानां वैयग्र्यसंभवात् बहिर्मुखत्वसंभवाच्च निरोधः संपन्नो न वेति शङ्कां निराकर्तुमाह शय्याशनाटनालापेति ।

शय्याशनाटनालापक्रीडास्नानासनादिषु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरायाप्रभृतीनां तत्त्वदर्पणः ।

ये चानुवर्तिन इत्यत्र अत एवेति भगवत्संबन्धित्वादेवेत्यर्थः ।

सप्तपदार्थाः, भगवान् षड्गुण एव तेषां तथा जात इति ज्ञापयितुं निरूपिताः। **शय्या च अशनं** भोजनम्। **अटनं** परिभ्रमः। **आलापः** वार्ता। **क्रीडा** द्यूतादि। **स्नानं आसनं च**। एते सप्त पदार्थाः प्रकारपराः। तत्रैश्वर्यादिधर्मा योजनीयाः। तथा सति प्रकारतामापद्यन्ते। किंबहुना सर्वावस्थासु **आत्मानं** यथा स्थानस्थितं **न विदुः**। अनेन प्रपञ्चविस्मृतिरुक्ता। तदासक्तिमाह **कृष्णचेतस** इति। कृष्ण एव चेतो येषां, गोकुलस्थानां तु पूर्वमेव निरूपितम्। स्त्रीणां च राजसानां सात्त्विकानां चायं निरोध इति संपूर्णा निरोधलीला ॥ ४६ ॥

एवं लीलायामुपपादितायां भारतवद् भूभारहरणं विशेषाकारेण न निरूपितमिति शङ्कां व्यावर्तयितुं कैमुतिकन्यायनिरूपणाय भगवतो नानाविधानि माहात्म्यानि निरूपयति **तीर्थं चक्रे नृपोनमिति**।

तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं
विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः।
यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥

किं भगवतो माहात्म्यं वक्तव्यं यत्किंचिद्यदुषु **अजनि**। चरित्रं, गुणाः, पुरुषाः, भगवत्संबन्धि यत्किंचित् तत्सर्वमेव प्रत्येकं **तीर्थमूनं चक्रे**। तत्किं तीर्थमित्याकाङ्क्षायामाह **स्वःसरिदिति**। गङ्गेत्यर्थः। यदुकुलावतीर्णभगवत्संबन्धि यत्किंचित्सर्वमेव प्रत्येकपदार्थमात्रमपि गङ्गातोऽप्युत्तममित्यर्थः। एतस्य तथात्वं भगवतैव कृतमिति ज्ञापयति **चक्र** इति। स्वयं तस्य चरित्रस्य तथा माहात्म्यं दत्तवानित्यर्थः। ननु तथापि ये युक्त्यैव पदार्थानङ्गीकुर्वन्ति तेषामत्र कथं बुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह **स्वःसरिदपि पादशौचमिति**। प्राणिनः सर्वसंबन्धिपदार्थापेक्षया पादशौचमपकृष्टं, तत् पुरुषः पुनर्न स्पृशति। **स्वःसरिदिति** भूमिष्ठायाः पातालस्थायाश्च तत्रत्यदोषसंबन्धात् कदाचिद्दोषोऽपि भवेदिति। एवमेकं माहात्म्यं निरूपितं सामान्यरूपं जडसाधारणम्। जीवेषु विशेषमाह **विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरिति**। द्वेषरागयोरपि मोक्षसाधकत्वं जातमित्यर्थः। तस्मात् कृष्णावतारे यः कश्चन धर्मः मोक्षं दास्यतीति निरूपितम्। भगवतः सकाशादैहिकसिद्धौ हेतुमाह **अजितपरा श्रीरिति**। लक्ष्मीर्भगवत्परा। अतः स्वामी सेवकेभ्य एव दास्यति नान्येभ्य इत्यनायासेनाप्यैहिकसिद्धिः। इदं तृतीयं माहात्म्यं परंपराप्रकारेणागतम्। प्रसङ्गाद्भगवत्संबन्धिन्या लक्ष्म्या माहात्म्य-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तीर्थं चक्रे इत्यत्र तीर्थं स्वत एव न न्यूनं किं तु चरित्रं कर्तृ तथा **चक्रे**। तथाकरणसामर्थ्यं तु भगवद्दत्तमेव भवतीत्याशयेनाहुः **तथा सामर्थ्यं दत्तवानिति**। **स्वःसरिदिति** पदमावर्त्योभयत्रान्वेतीत्याशयः।

माह येनान्येषु माहात्म्यं निराकृतं भवति । **यदर्थे अन्ययत्न** इति । यस्या लक्ष्म्याः संबन्धयर्थे अर्थरूपे पुरुषार्थे अन्येषां महान् यत्न एव, प्राप्तिस्तु संदिग्धेत्यर्थः । यत्रार्थ एव पुरुषो हीनोऽप्यन्येषां संदिग्धः तत्र धर्मादिषु का वार्ता इत्युक्तम् । एवं भगवत्संबन्धिपदार्थमात्रस्य जीवानां शक्तेश्च माहात्म्यं निरूप्य नाम्नो माहात्म्यमाह **यन्नामामङ्गलघ्नमिति** । यस्य अमङ्गलं नाशयति । संबन्धमात्रमपेक्ष्येति वक्तुं **श्रुत-मिति** । **गदितं** तु ततोऽपि भिन्नप्रकारेण हेतुसहितमपि अमङ्गलं नाशयतीत्यर्थः । ननु ऋषिपरंपरागतस्य धर्मस्य माहात्म्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह येनैव भगवता कृतासु ऋषिपरंपरासु वर्तमानो **धर्मः** । एवं षड्विधं माहात्म्यमुक्तम् । यस्यैतावन्माहात्म्यं तस्य एतद्भूभारहरणलक्षणं तदर्जुनादिभिः कृतं तच्चित्रं न भवति जीवधर्मत्वात् । ननु कश्चि-द्धर्मः सेवकैरेव कर्तुं शक्यते न प्रभुणेति भूभारहरणं भगवतः अशक्यमेव कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह **कालचक्रायुधस्येति** । कालरूपं चक्रमायुधं यस्येति । काल-सहस्रांशेनापि भूभारो हर्तुं शक्यः । तत्र पूर्णः कालः भगवतः सुदर्शनमेकं आयुधमिति कः संदेहो भूभारहरणेऽपि ॥ ४७ ॥

एतादृशोऽपि भगवान् सांप्रतं क्वास्तीत्याकाङ्क्षायामाह **जयति जननिवास** इति ।

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो
यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥

स कृष्णो भगवानिदानीमपि तत्संबन्धिजनेषु सर्वेष्वेव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यतोऽयं **जननिवासः** । स्वभावतोऽपि सर्वेषु जनेषु निवसति । परमात्मा सर्वान्तरः । ननु देवकीपुत्रं पृच्छामि यो देवक्यां जातः स क्व वर्तत इति । तत्राह **देवकीजन्मवाद** इति । देवक्यां जन्मवादमात्रम् । लोकाः विवादे सति भगवान् देवक्यां जातोऽस्तीत्याहुः, न तु क्वापि नास्तीत्युक्तौ सिद्धान्तनिरूपणप्रस्तावे वीतरागाः तावन्मात्ररूपत्वं तस्येत्यर्थः । ननु स सर्वत्र किं कुर्वन् तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तस्य त्रिविधं कर्माह । तत्र सात्त्विकं निरूपयति **यदुवराणां परिषदि** सभायामपि केवललौकिक-परेऽपि ये **स्वाः** स्वकीयाः सेवकाः सन्ति तैरपि अधर्मजातं सर्वमेव दैत्यादिरूपं **अस्यन्** क्षिपन् अद्यापि भगवान् द्वारकायां यादवसभायां सेवकैः सह विराजते । यदि कश्चि-देतन्मध्ये दैत्यः प्रकटो भवेत् तदा तत एव कंचित्प्रेषयित्वा तं मारयतीत्यर्थः । तामसं चरित्रमाह **स्थिरचरवृजिनघ्न** इति । द्वारकाव्यतिरिक्तस्थाने सर्वत्रैव यत्र यत्र परिभ्रमणं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जयतीत्यत्र **तैरपीति** अपिशब्दात्स्वयमपि तथा करोतीत्यर्थः । **यदुवरपरि-षदिति** ये स्वाः सेवकाः ते क्षतत्राणाद्भगवद्बाहुरूपाः इति मूले **दोर्भिरिति** विशेषणस्यार्थ

कृतवान् तेषां सर्वेषामेव प्रसङ्गादपि वृजिनं पापं दूरीकरोति। ये वा पुरुषा ये वा वृक्षाः। वृजिनस्यैव वा स्थिरचरभेदौ प्रकारवासनारूपौ । अनेन सर्वत्रैव भगवानस्ति यदि भक्तो भवेदिति निरूपितम् । राजसमाह **सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवमिति । सुस्मितं** शोभायुक्तं यन्मुखारविन्दं तेनैव व्रजे गोकुले पुरे मथुरायां द्वारकायां च याः स्त्रियः गोपिकाः कुब्जाप्रभृतयो महिष्यश्च तासां हृदये **कामदेवं वर्धयन्** आस्ते । कामस्य देवत्वं मोक्षपर्यवसानात् । योऽस्त्येव सर्वेषु तमेव वर्धयन् स्वसंबन्धमात्रेणैव मोक्षं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा पूर्वकथा । पूर्वं यादृशी तादृश्येवेदानीमपि । तथैव तेषु स्थानेषु करोति । अत्रार्थान्तरमपि ध्वन्यते । अत्यन्तमोहिकया लोके परमसौन्दर्यप्राप्तया भक्त्या व्रजस्थितानां पुरस्थितानां च ग्रामेऽरण्ये च निवसतां काममुद्बोधयन् आस्त इति तस्य देवत्वं मन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

एवं चरित्रमुपपाद्य तत्र शुकः श्रवणादिकं विधत्ते नित्यत्वाय इत्थं **परस्येति** ।

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारापन्नं अन्यदपि भगवच्चरित्रं इत्थमित्यनेन परिगृह्यते । अक्षरादपि परः **निजधर्मा** ये भक्तास्तेषां **रिरक्षया आत्ता लीलातनुर्येन** । तादृशस्य परमकृपालोस्**तदनुरूपविडम्बनानि** । तन्नाट्यानुरूपतया लोकप्रकारं विडम्बयन्ति यानि **कर्माणि** भोजनशयनादीन्यपि तानि शृणुयादिति विधिः अश्रवणे प्रत्यवाय इत्यर्थः । ननु किं श्रवणेनेति चेत् तत्राह **कर्मकषणानीति** । सर्वपापनाशकानि । पापक्षयस्तेषामानुषङ्गिकं फलमित्यर्थः । यद्यप्यवतारान्तरचरित्रमपि पापनिवर्तकं भवति तथापि **यदूत्तमस्य** शृणुयात् । को विशेष इति चेत् तत्राह **अमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन्निति** । कृष्णचरणारविन्दयोश्चेदनुवृत्तिं वाञ्छति तदैतदेव श्रोतव्यमित्यर्थः॥४९॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति ज्ञेयम् । द्वारकास्थानां वृजिनप्राप्तिरेव नास्तीत्याशयेनाहुः **द्वारकाव्यतिरिक्तेति** । **प्रकारेति** निषेधे प्रकारतामापन्नं हननादिरूपं वृजिनं स्थिरं, भोगं विना तन्नाशाभावात् । वासनारूपं मनसा भावितं वृजिनं चरं, तस्य तथा भोगापेक्षाभावादित्यर्थः । **अत्यन्तेति** स्मितसाहित्येन मोहकत्वं परमसौन्दर्यं च । तादृशेन भक्तिरूपमुखेनोद्बोधनादयं व्रजपुरवनितासु स्थितः कामो देवरूपः आधिदैविको 'अत्रैव लोके प्रकटम्' इति कारिकोक्त इति मन्तव्यमित्यर्थः । तथा च भगवद्भोग्यासु स्थितस्य कामस्य भगवद्रूपत्वमित्यर्थान्तरो ध्वनित इत्यर्थः ।

इत्थंपरस्येत्याभासे एवं चरित्रमिति यद्यपि 'तस्माद्भारत सर्वात्मा' इत्यत्र श्रवणं विहितं तत्र श्रोतव्यतावच्छेदकत्वेन सर्वात्मत्वादिधर्मचतुष्टयमुक्तम् । एतच्च तत्रैव विवृतमत्र कृष्णचरित्रे श्रवणं विधीयते तथा चात्र कृष्णलीलात्वं श्रोतव्यतावच्छेदकमिति विभेदः ।

नन्वेवं नित्यतया श्रवणे चरणानुवृत्तौ वा किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह मर्त्यस्तयेति ।

मर्त्यस्तया तनुसमेधितया मुकुन्द-
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं
ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥

तया चरणानुवृत्त्या मरणधर्माप्ययं पुरुषः तेनैव शरीरेण **तद्धाम एति ।** ननु तदानीमेव तस्य वैकुण्ठागमनं नोपलभ्यत इति चेत् तत्राह **तनुसमेधितयेति ।** तनु अल्पमल्पं **समेधितया** तैलधारावदनवच्छिन्नश्रवणादिभिः क्रमेण यदा पुष्टा भवति, **तनौ** शरीरे वा **समेधिता ।** नन्विति पाठे अप्रतारणार्थं संबोधनम् । तस्या अनुवृत्तेः पोषणार्थं त्रीण्यङ्गानि निरूपयति **श्रीमत्कथायाः श्रवणं कीर्तनं चिन्ता** च यस्यामिति । **श्रीमदि**त्यनेन पामराणां वक्तुमजानतां संबन्धिनी कथा व्यावर्तिता । भगवद्धाम्नः सर्वोत्कृष्टफलत्वाय विशेषणमाह **दुस्तरकृतान्तजवापवर्ग**मिति । **दुस्तरः** सर्वप्रकारैरपि निराकर्तुमशक्यः तस्य **जवस्य** वेगस्य मारणार्थं धावनरूपस्य **अपवर्गः** समाप्तिर्यत्र । मृत्युस्तावदेव धावति यावदक्षरं, अक्षरपर्यन्तमेव कालनिरूपणात् । तेनाक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं यातीत्यर्थः । एतत्फलं ज्ञानमार्गेऽपि दुर्लभमिति ज्ञापयितुमाह **ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्था** इति । पूर्वं क्षितिभुजः राज्ये स्थित्वा राज्यपरिपालनधर्मेण परिपक्वाः सन्तः नगरादिकं विहाय ग्रामे कलापग्रामादौ ज्ञाननिष्ठाः सन्तस्तिष्ठन्ति । ततोऽपि भगवन्माहात्म्यमवगत्य तदपि विहाय **वनं** सर्वगूढं स्थानं **ययु**रित्यर्थः । ग्रामशब्दो ग्राम्यपरो वा । यस्य श्रवणमात्रमेव राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टम् । अन्यथा स्थितं विहाय कथं ते विवेकिनः वनं गच्छेयुः । यदेव पदं **अर्थः** पुरुषार्थो येषां ते **यदर्थाः** ॥ ५० ॥

इत्येवं दशमस्कन्धे संक्षेपेणात्र लेशतः ।
अर्थो मयातियत्नेन स्वमावेन निरूपितः ॥ १ ॥
अनेकयुक्तिसंदर्भमालाकारेण योजितः ।
कृष्णपादाम्बुजे न्यस्ता वाक्पुष्पाञ्जलिरुज्ज्वला ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मर्त्यस्तयेत्यत्र पामराणामिति । अननुरक्तेत्यर्थः । अनेकेति अनेकाभिर्युक्तिभिः संदर्भो ग्रथनं तद्युक्ता या माला तदाकारेण योजिता वाक्पुष्पाञ्जलिरित्यर्थः ॥

॥ इति भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणटिप्पणी संपूर्णा ॥

सिद्धान्ताः सकलागमाश्च वितता लोकेऽधुना सर्वतः
ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दाङ्घ्रये ।
विस्तारस्तु गुणाय कृष्णचरणे चित्तं भवेद्विस्तृतं
तेनाहं हृदयस्थितेन हरिणा यावद्यथा रूपितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्ध-
विवरणे एकचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्तोऽत्रोत्तरार्धो दशमस्कन्धश्च ॥

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १ ॥
हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ २ ॥

---

१. एतच्छ्लोकद्वयं सर्वादर्शपुस्तकेषु दृश्यते तच्चाचार्यचरणप्रणीतग्रन्थान्तःपातित्वेन ग्रन्थाद्बहिर्भूतमप्युपन्यस्तम् । श्लोकत्रयं तदनन्तरमस्ति परं तत्त विद्वत्तोपपोषकं न वाङ्मयरूपं महापुरुषाणामिति नास्माभिरुद्धृतम् ।

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धगुणप्रकरणनिबन्धः ।

हरिणा केवलेनैव धर्मेणैवाखिलं कृतम् ।
इति संशयनाशाय गुणानां प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥
निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि ।
तदा व्यर्थं समस्तं स्यादिति षड्गुणवर्णनम् ॥ २ ॥
येनैतायत्कृतं सर्वं स कृष्णो भगवान् परः ।
इति दर्शयितुं षड्भिरध्यायैः षड्गुणान् जगौ ॥ ३ ॥
ऐश्वर्येण समग्रेण प्रथमं ज्ञानदो हरिः ।
पश्चात् पुत्रप्रदश्चापि बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४ ॥
ज्ञानेनान्तर आनन्दः पुत्रादिभ्यस्तथा बहिः ।
पितृमातृविभेदेन वैदिकं लौकिकं तथा ॥ ५ ॥
ऐश्वर्यभक्तिसिद्ध्यर्थं प्रकटीकृतवान् हरिः ।
गुरुत्वं देवतात्वं वा न स्वीकृत्य सुतत्वतः ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

एवं त्रयोदशाधिकेन शतेन सात्त्विकप्रकरणं विचारितम् । अतःपरमेकपञ्चाशद्भिर्गुणप्रकरणं विचारयन्तः प्रकरणप्रयोजनं त्रिभिराहुः हरिणेत्यादिना । ननु केवलधर्मिणा करणे को दोषो येन तच्छङ्कया क्रियते इत्यत आहुः निर्धर्मक इत्यादि । तथा च निर्धर्मकेन करणे सर्वस्य मायिकत्वापत्त्या वैयर्थ्यं, भिन्नरूपेण करणे मुख्यफलाभावेन सर्ववैयर्थ्यमतस्तदुभयनिरासायेयं प्रक्रियेत्यर्थः । तर्हि सधर्मकः कया विधयोच्यते इति शङ्कायामारम्भे प्रकरणविभागे 'अन्तर्याम्यधिदैवादि' इत्यादिना यदुक्तं तत्स्मारयन्तस्तां विधामाहुः येनेत्यादि । एवं त्रिभिः प्रयोजनकथनेन प्रकरणस्यावश्यकता निरूपिता । अतः परं प्रथमार्थमैश्वर्यं विविच्य विशदयन्ति ऐश्वर्येणेत्यादि सार्धद्वादशभिः । अत्र प्रथमं वसुदेवस्तुतिस्तत उपदेशस्ततो देवकीप्रार्थनं ततः पुत्रानयनं ततस्तत्प्रसङ्गपतितमुक्तं तेन कथमैश्वर्यबोध इत्याकाङ्क्षायां कार्यद्वारेत्याहुः बाह्याभ्यन्तरभेदत इत्यस्य समग्रपदेनान्वयः । तथा च द्विविधानन्दस्य विभज्य दानेन कथमवगम्यत इत्यत आहुः ज्ञानेनेत्यादि । तयोस्तस्य बोधनात्तथेत्यर्थः । तत्र ज्ञानदानैश्वर्यप्रकटनमुपपादयन्ति गुरुत्वमित्यादि । अयमर्थः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हीश्वरः साधनं विनापि कर्तुं फलोपधानानुकूलसामग्रीसत्तायामपि प्रतिबन्धं विरुद्धसाधनेन कर्तुं समर्थ इति तदर्थः । एतादृशत्वमत्र

तदुक्तमेव निखिलं सर्वं ब्रह्मेति बोधितम् ।
क्वचित्तु ब्रह्मभावो हि खण्डज्ञानमिहोच्यते ॥ ७ ॥
लोकेऽधुना तदेवास्ते जीवेश्वरविभेदतः ।
मायाविनस्तु मन्यन्ते जीवमात्मानमीदृशम् ॥ ८ ॥
वसुदेवोक्तमखिलं वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ।
वस्तुतो यादृशं सर्वं तत्कृष्णेन निरूप्यते ॥ ९ ॥
अतिदेशप्रकारेण स्थापितं चापि वैष्णवम् ।
दृष्टान्तार्थं यतः साधु जीवोप्येतेन सिद्ध्यति ॥ १० ॥
एतेन सर्ववेदानामर्थो ज्ञानाधिकारतः ।
अच्युतानामीश्वरत्वबलादेव निरूपितः ॥ ११ ॥

योजना ।

प्रकटीकर्तव्यम् । तत्र श्रीवसुदेवैः 'यत्र येन' इत्यादिना सर्वरूपत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वकारणत्वं सर्वनियामकत्वं च भगवत उक्तं, भगवता तु तदुक्तमङ्गीकृत्य स्वस्मिन् सुतत्वस्थापनपूर्वकं सर्वेषां तथात्वं नानात्वेप्येकत्वेन बोधितम् । तथा च नह्येकः साधनं विना नानाभवति न वा नानात्वसामग्रीसत्तायामपि तद्रूपे विद्यमानेपि एकं सर्वं भवति न चैवं विरुद्धसाधनेन अविरुद्धं सर्वं भवति इत्यादि सत्कारितं तदपि फलोपहितं येन श्रीवसुदेवस्य नानाधिविनाशः । तस्मात् समग्रैश्वर्यमेव ज्ञानरूपकार्ये बोध्यमित्यर्थः । तदेतद्विशदीकुर्वन्ति सार्धैश्चतुर्भिः क्वचिदित्यादिभिः । क्वचिदिति उपासनासूत्रेषु जैमिनीयेषु बौधायनवृत्तौ वेति प्रतिभाति । ब्रह्मभाव इत्यत्र ब्रह्मवाद इति पाठश्च प्रतिभाति तयोः सूत्रवृत्त्योरिदानीमप्रसिद्धत्वात् तादृशमतसत्तायां तदनुसारिमतप्रसिद्धिं प्रमाणयन्ति लोक इत्यादि । लोक इति मध्वरामानुजयोर्मते यथायथं तयोर्मते जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदस्य शरीरशरीरिभावेन भेदघटिताभेदस्य च प्रतिपादनादित्यर्थः । मतान्तरमाहुः मायाविन इति मायावादिन इत्यर्थः । तृतीयं पञ्चरात्रमतमाहुः वसुदेवेत्यादि । एवं मतान्तराण्यनूद्य भगवन्मतस्वरूपमाहुः वस्तुत इत्यादि । वसुदेवैर्यादृक्त्वं भगवतः प्रतिपादितं भगवता तत्सर्वं स्वस्मिन्नङ्गीकृत्य 'सर्वेप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृष्याः सचराचरम्' इति स्वातिदेशेन सर्वस्य तथात्वमुक्तम् । तेनोभयव्यपदेशन्यायेन भेदाभेद उक्तो भवति इति वस्तुस्थित्या ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते, किंचातिदेशेनैव प्रकृतिविकृतिभावस्यापि सूचनाद्वैष्णवं मतमाधिदैविकवादरूपमपि स्थापितम् । तस्य प्रयोजनं दृष्टान्तसिद्धिः यतो हेतोरेतेन दृष्टान्तेन जीवोपि साधुः सिद्ध्यतीश्वरात्मकः सिद्ध्यति तेन सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि ब्रह्माखण्डमिति भगवन्मतस्वरूपमित्यर्थः । एतेनैश्वर्यसिद्धिमाहुः एतेनेत्यादि । अर्थ इति अर्थज्ञानम् । एवं सार्धैश्चतुर्भिः अनधिकारेपि ज्ञानदानं 'तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्' इति न्यायो

गुरुपुत्र इवात्रापि कालग्रस्ता विमोचिताः ।
षडेते षड्गुणत्वाय देवकीसुतदेहिनः ॥ १२ ॥
समानत्वनिवृत्त्यर्थं स्नेहस्तस्यास्तु वर्ण्यते ।
नन्दादिवदिदानीं हि देवक्यपि पुरा स्थिता ॥ १३ ॥
अतः स्नेहदशायां हि स्तन्यं नित्यं हरिः पपौ ।
पीतशेषमतः प्रोक्तं वैष्णवत्वाय मुक्तये ॥ १४ ॥
प्राकृतत्वदशायां वा सद्यः पीतं विनिर्गमे ।
उच्छिष्टभोजिनो मायां तरन्त्येव न संशयः ॥ १५ ॥
एवमैश्वर्यचरितमेकेन विनिरूपितम् ।
ततो वीर्यकथां प्राह तथैवैकेन सा त्रिधा ॥ १६ ॥
एतेषां संगतिः षण्णां न परस्परमुच्यते ।
गुणत्वाय कथापक्षः पूर्वमेव निवारितः ॥ १७ ॥
युद्धिर्वीर्यं क्रियावीर्यं क्रिया च द्विविधा मता ।
सिद्धमात्मानमेकं हि द्विरूपं कुरुते यतः ॥ १८ ॥
अतर्क्यभावमापन्नस्तथान्येषां च तान्प्रति ।

योजना ।

षोधितस्तेन समग्रैश्वर्यं साधितम् । क्रियया तद्वत्त्वं साधयन्ति गुरुपुत्र इत्यादि । समानत्वनिवृत्त्यर्थमिति सर्वेषां तुल्यवयस्कत्वनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा च कालग्रस्तानां स्वस्पर्शमात्रेणात्मदर्शनोत्पादनरूपविमोचनक्रियया जन्मान्तरमन्तरेणैव तद्देहस्यासुरयोनिनिवृत्तिपूर्वकं मातृस्नेहोत्पादकयथावस्थितपूर्वरूपसंपादनक्रियया च समग्रैश्वर्यं षोधितम् । अतः परं प्रासङ्गिकं विचारयन्ति । ननु भगवानेकादशवर्षो व्रजादागत इदानीं च वृद्धया इत्युभयथापि स्तनपानासंभवात् पीतशेषत्वकथनं कथं संगच्छत इत्यत आहुः नन्दादिवदित्यादि । हि यतो हेतोरिदानीं नन्दादिवत्कुरुक्षेत्रस्वदर्शनजन्यदशायां यथा नन्दादयः निरोधपूर्णा जातास्तथा देवक्यपि पुरा पूर्वकाले निरोधपूर्णा स्थिता, अतस्तथेति तथोक्तं सुखेन संगच्छत इत्यर्थः । नन्वेवं सति तदेवयुक्तं स्यान्नात्रेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः प्राकृतत्वेत्यादि । अर्थस्त्वतिरोहितः । एवं सार्धद्वादशभिः प्रथमाध्यायो विचारितः । द्वितीयं वीर्याध्यायं विचारयन्ति षोडशभिः, ततो वीर्येत्यादिभिः । ननु तर्हि कथाद्वयं कुतः इत्यपेक्षायामाहुः तथैवेति । यथा पूर्वाध्याये ऐश्वर्यं कथाद्वयेन द्विविधमुक्तं तथा वीर्यमपीत्यर्थः । नन्वत्र राज्ञा प्रश्नः सुभद्राविवाहे उच्यत इति कथामात्रत्वेनोचिता न तु वीर्यबोधकत्वमपीत्याशङ्कायामाहुः कथापक्ष इत्यादि । पूर्वमिति प्रथमस्कन्धविमर्शे कथामात्रमित्यादिभिस्त्रिभिः सगाध्युपलब्धत्वविचारे । तथा च न वीर्यबोधकत्वहानिरित्यर्थः । त्रैविध्यं विभजन्ति युद्धीत्यादि । द्वैविध्यं मैथिलकृपया सेत्स्यतीत्याशयेनाहुः सिद्धमित्यादि । अन्येषामिति मुनीनाम् । तान् प्रतीति मैथिलान् प्रति । युद्धिर्वीर्यं स्फुटमुत्पादयन्ति

मायाविवाहे भगवान् बुद्धिवीर्यं चकार ह ॥ १९ ॥
माया तु त्रिविधा प्रोक्ता शक्तिर्वै वासुदेवगा ।
अधिभूता समस्तानां मोहिकैव स्थिता भुवि ॥ २० ॥
मायावती तु कामस्य द्वितीया विनिरूपिता ।
देवकी त्वियमाख्याता पतिस्तस्याः स्वयं हरिः ॥ २१ ॥
ईश्वरत्वात्तु दासी सा कन्यैव भवितुं क्षमा ।
सा पुनर्देवकीमोहात् तस्यां जाता निजेच्छया ॥ २२ ॥
तस्या भोक्ता न वै जीवो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
संबन्धान्नैव भोक्ता स्यात् लोकदोषान्न कन्यका ॥ २३ ॥
सर्वदा स्यात्तदुचिता चेदस्तस्या न युज्यते ।
अतो विवाहः कठिनो लोकोप्यत्र न दुष्यति ॥ २४ ॥
अत आवेशिनं कृष्णं वरं प्राव्रजिनं तथा ।
वेषात् पाषण्डिनं कृत्वा चौर्येणैतां ददौ हरिः ॥ २५ ॥
बलस्तु मूलवार्तां हि गृहे गुप्तांशसंयुतः ।
न जानाति ततः क्रुद्धः कृष्णेन च निवारितः ॥ २६ ॥
एतद् बुद्धिबलं प्रोक्तं येन लोकेपि संमतिः ।
जनकः श्रुतदेवश्च भगवद्वीर्यबोधकौ ॥ २७ ॥
प्रार्थनां चक्रतुरतो द्विरूपोभूत्तदिच्छया ।
मुनीनां च द्विरूपत्वं तेषां स्मृत्या च संमतम् ॥ २८ ॥
न च ते द्विविधा जाता नापि कृष्णस्तथाभवत् ।
किंतु कृष्णेच्छया जातास्तेषां चाप्यत्र विस्मयः ॥ २९ ॥
अतः क्रिया बलं प्रोक्तं यथा स्वप्ने तथाभवत् ।

योजना ।

मायेत्यादि । मायाविवाह इति मायाया विवाहे सुभद्रायां मायादिकं व्युत्पादयन्ति **माया त्वित्यादि** । आधिदैविक्याः कुत उत्पत्तिरित्यत आहुः **देवकीमोहादि**ति 'उपगुह्यात्मजामेवम्' इत्यत्रोक्तान्मोहात् । **न युज्यत** इति श्रुतिगीते हन्तव्येन प्रार्थनाप्रातुकूलो भवतीत्यर्थः । **गुप्तांशसंयुत** इत्यत्र गुप्तामसंयुत इति पाठः प्रतिभाति । जनकश्रुतदेवयोः क्रियावीर्यबोधकत्वं व्युत्पादयन्ति **प्रार्थनामि**त्यादिना । **अत** इति प्रार्थनातः । हरिरिति शेषः । **तदिच्छये**ति भगवदिच्छया स्मृत्या च संमतमिति गौतमो वृद्धगौतम इत्यादि प्रसिद्ध्येति च प्रतिभाति । **तथाभव**दिति सत्यत्वेपि तथाभवदित्यर्थः । अतः 'कृत्वा तावन्तमात्मानं' 'तावन्ति विग्रहरूपाणि' इतिवत् रूपकरणभरणयोरनुक्तत्वादेकेनैव

एकत्रावस्थितः कालमन्यत्रैकं दिनं तथा ॥ ३० ॥
अग्रे कालद्वयं तुल्यं तेन सर्वस्य विस्मयः ।
एतदर्थं तु मुनयः सह नीताः स्वपौरुषम् ॥ ३१ ॥
प्रदर्शिता यतः सर्वे तद्वाक्यार्थवेदिनः ।
श्रुतिगीता यशः प्राह सर्वसंदेहवारिका ॥ ३२ ॥
लौकिकं चेद्युक्तिसिद्धं कर्तृत्वादि भवेद्धरेः ।
अलौकिकस्य करणाद्यशोजातमलौकिकम् ॥ ३३ ॥
अष्टाविंशतितत्त्वानि यथारूपे हरीच्छया ।
तथैव नाम्नि यशसि तावत्यः श्रुतयो मताः ॥ ३४ ॥
तस्मात्संदेहनिर्धारो मनसश्च निवेशनम् ।
निर्गुणे भगवद्रूपे चेदेवेति निश्चयः ॥ ३५ ॥
श्रीशक्करग्रिमाध्यायस्तत्रैवं निर्णयः कृतः ।
हरिरेव स्वयं भुङ्क्ते श्रियं नान्यस्तु कश्चन ॥ ३६ ॥
यस्तु मोहात् क्वचिद्भुङ्क्ते तं दुःखे पातयत्यजः ।
भक्तस्य तत्र युक्तं हि तस्मात्तां विनिवारयेत् ॥ ३७ ॥
अन्ये देवाः श्रियं दत्त्वा तथान्यानपि वै वरान् ।
स्वयं संकटमायान्ति तस्माच्छ्रीर्नैव युज्यते ॥ ३८ ॥
शाकुनेयकथा प्रोक्ता तदर्थं हरसंकटे ।
ततः परं तु ज्ञानस्य निर्णयो हरिमेधसः ॥ ३९ ॥
क्षमा तस्योत्तमं लिङ्गं कृष्ण एव प्रतिष्ठिता ।
तस्या निर्णयसिद्ध्यर्थं भृगूपाख्यानमुच्यते ॥ ४० ॥
तथा ब्राह्मणवार्तापि सर्वयादवसंनिधौ ।
क्षमा कृष्णे परा प्रोक्ता समर्थे ज्ञानसंभवे ॥ ४१ ॥
उपदेशेपि नान्यस्य ज्ञानमस्तीति बोधितम् ।
अर्जुनस्य कथा प्रोक्ता सर्वगीतार्थवेदिनः ॥ ४२ ॥

योजना।

रूपेण परिच्छिन्नेनैककालिकभिन्नदेशिककार्यकरणं क्रियावीर्यबोधकं सिद्ध्यति। कालमिति 'दिनानि कतिचिद्भूमन्' इत्युक्तं बहुदिनात्मकं कालम्। एवं षोडशभिर्वीर्याध्यायो विचारितः। सार्धत्रिभिर्यशोध्यायं विचारयन्ति श्रुतिगीतेत्यादि। लौकिकमित्यादि। लौकिकं चेद्भवेद् युक्तिसिद्धं भवेदित्यन्वयः। शेषं स्फुटम्। सार्धत्रिभिरग्रेध्यायं विचारयन्ति श्रीशक्करेत्यादि। तद्दिति दुःखे पातनं नैव युज्यत इति अन्यदत्ता न युज्यते इत्यर्थः। ज्ञानाध्यायं विचारयन्ति सार्धत्रिभिः ततः परं त्वित्यादि। प्रोक्तेति तदर्थं

अतः परं तु वैराग्यं कथाध्याये निरूप्यते ।
तेनैव पूर्णतां याति निरोधः सकलोपि हि ॥ ४३ ॥
कृष्णे विरक्तः किं वाच्यं तत्संबन्धात् स्त्रियोपि हि ।
कामैकरसपूर्णाश्च विरक्ताः सर्वथा मताः ॥ ४४ ॥
एतावदर्थनिर्धारे कथा यावत्य ईरिताः ।
तासां चात्रोपसंहारः क्रीडया विनिरूप्यते ॥ ४५ ॥
एवं सर्वान्समुद्धृत्य क्रीडत्यसाकमीश्वरः ।
क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यत ॥ ४६ ॥
कुरर्यादिदशार्थास्तु निर्गुणेन युता गुणाः ।
महिषीहृदयापन्नाः संदेहं वारयन्ति हि ॥ ४७ ॥
मनसा तु तिरोधानाद्विह्वलास्ता निरूपिताः ।
तेन कृष्णार्थता प्रोक्ता तासां सर्वक्रियासु हि ॥ ४८ ॥
स्कन्धार्थस्तु निरोधो हि ततस्तेनोपसंहृतिः ।
अग्रेऽपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात्तेपि तादृशाः ॥ ४९ ॥
प्रकरणमिह पूर्यतेऽनवद्यं त्रयमपि विश्वजयाय मादृशानाम् ।
निजपदसमवाप्तये च नित्यं निजगुरुणा हरिणैव लोकवन्द्यम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवल्लभदीक्षितविरचिते तत्त्वदीपनिबन्धे श्रीभागवतार्थप्रकरणे दशमस्कन्धान्तर्गतगुणप्रकरणविवरणं समाप्तम् ।

योजना ।

प्रोक्ता । स्फुटमन्यत् । सप्तभिर्वैराग्याध्यायं विचारयन्ति अतःपरमित्यादिभिः । स्कन्धसमाप्तौ वैराग्यनिरूपणप्रयोजनमाहुः तेनैवेति इतरनैरपेक्ष्येण । नन्वत्र कथं भगवद्वैराग्यबोधः इत्यत आहुः कृष्ण इत्यादि । अत्र वैराग्ये निरूप्ये क्रीडानिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतावदित्यादि । एतावदर्थनिर्धार इति करणात्मकव्यापारात्मकफलात्मकनिरोधस्य सपरिकरस्य निर्धारे । तथा च निरोधोपसंहारं बोधयितुं तदुक्तिरित्यर्थः । ननु संसारनिवृत्तौ किं गमकमित्यत आहुः कुररीत्यादि । संदेहमिति संसारसंदेहम् । यदि संसारः स्यादेवं भगवदासक्ता न स्युः । आसक्तौ गमकमाहुः मनसेत्यादिः । समाप्त्यध्याय एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः स्कन्धार्थ इति । उपसंहारप्रकारसूचितमर्थमाहुः अग्रेपीत्यादि । त्रयमिति इतः प्राक्तनं प्रकरणत्रयम् । विश्वजयायेति 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुत्युक्तविश्वमायानिवृत्तये ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमस्कन्धान्तर्गतगुणप्रकरणनिबन्धयोजना संपूर्णा ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतश्रीभागवतदशमस्कन्धगुणप्रकरण-विभागसूचिका ।

अतःपरं येनैतादृशं चरित्रं कृतं स कृष्णः परो भगवानिति निरूपयितुं षड्भिरध्यायैर्गुणनिरूपणं क्रियते । तत्र प्रथमे वसुदेवस्तुतिः उपदेशदेवकीपुत्रनयनादिरैश्वर्यम् । द्वितीये वीर्यं द्विविधं बुद्धिक्रियाभेदेन तत्रार्जुनेन सुभद्राहरणादिकं कृतं तत्र प्रतिबन्धाभावो अनिन्द्यत्वं च भगवद्बुद्धिवीर्यं, श्रुतदेवजनकयोर्मुक्तिदानमेककालावच्छेदेनैकस्वरूप एव तद्गृहथा द्विरूपोभूदिति क्रियावीर्यम् । तृतीये श्रुतिगीतायां यशः स्फुटमेव । चतुर्थे श्रीकार्यं शंकरापन्निवारकत्वात् । पञ्चमे भृगुपरीक्षायां लत्ताप्रहारानन्तरं क्षमैव ज्ञानकार्यम् । षष्ठे वैराग्यकार्यं स्फुटमेव । स्त्रीभिः सह जलक्रीडायां मनस्तिरोधानं लोकशिक्षार्थमेतावद्रहस्यधर्माचरणं वैराग्यम् । एवं सप्ताशीतिभिरध्यायैर्दशमस्कन्धप्रकरणविभागः ।

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धगुणप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ।
अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलाश्वस्वरूपदः ॥ १ ॥
श्रुतदेवेष्टदाता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ।
महादेवाद्यतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥ २ ॥
वृकग्रस्तशिवत्राता नानावाक्यविशारदः ।
नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालकः ॥ ३ ॥
लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ।
द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्द्धनः ॥ ४ ॥
मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ।

त्रिविधनामावलिस्थगुणप्रकरणनामानि ।

वसुदेवज्ञानबोधकाय नमः । देवकीमनःपीडापनोदकाय नमः । देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नमः । देवकीमृतापत्यदात्रे नमः । देवकीस्तनंधयाय नमः । भक्ताचिन्त्यसुखहेतवे नमः । सुभद्राविवाहहेतवे नमः । जनकादिज्ञानिमनोरथपूरकाय नमः । श्रुतदेवाद्युपासकसन्मार्गबोधकाय नमः । निखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय नमः । सर्वागम्यस्वरूपाय नमः । ऐश्वर्यादिषड्धर्मस्थापकाय नमः । भक्तदुष्टवैभवनाशकाय नमः । भक्तसंकटनिवारकाय नमः । वृकादिदुष्टघातकाय नमः । ब्रह्मशिवादिवन्दितचरणाय नमः । सर्वोत्कर्षबोधकाय नमः । विप्रमृतापत्यदात्रे नमः । अर्जुनादिगर्वापहारकाय नमः । नानाविलासविलसन्मुखाय नमः । निखिलनिजजनप्रपञ्चविस्मारकाय नमः ।

इत्येवं राजलीलाया नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
निरोधलीलामाश्रित्य भक्त्यै भक्तेन रूपितम् ॥
बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ।
आसक्तिप्रौढलीलाया नाम्नां पाठाद्भविष्यति ॥
व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाविधानतः ।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिः सदा ॥

॥ इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता त्रिविधलीलानामावली संपूर्णा ॥

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धगुणप्रकरणानुक्रमणिका ।

वसुदेवस्य विज्ञानं देवक्याः षट्सुतागमे ।
बलिकृष्णस्तुतिकथा षण्णां गमननिर्गमे ॥
सुभद्राविजयोद्वाहो मिथिलागमनं हरेः ।
मैथिलश्रुतदेवाभ्यां पूजनं गतिरेतयोः ॥
वेदस्तुतिर्हरेर्भक्त्या दारिद्र्यविनिरूपणम् ।
आशुतोषकथा शंभोरनर्थोऽस्य वरस्य च ॥
वृकासुरवधे बुद्धेर्मोचनं गिरिजापतेः ।
मृतपुत्रप्रदानं च विप्रस्य स्वालयाद्धरेः ॥
हरेरेवास्ति देवत्वं भृगुवाक्यैश्च निश्चयः ।
क्रीडा स्त्रीभिर्हरेः पूजा विरहात् स्त्रीविभाषणम् ॥
महारथानां नामानि हरेर्वंशावलिस्तथा ।
यादवानंत्यमित्येवमुत्तरार्द्धे निरूपितम् ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचिता श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धार्थानुक्रमणिका समाप्ता ॥

गोकुलरायभट्टकृतदशमस्कन्धगुणप्रकरणाध्यायार्थः ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे ज्ञानाधिकाररहितस्यापि पितुर्वसुदेवस्य निजैश्वर्यबलादेवान्तरानन्ददायकसर्ववेदार्थज्ञानदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं वैदिकैश्वर्यप्रकटनात्, देवक्या मातुर्बाह्यानन्ददायकपुत्रदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं लौकिकैश्वर्यप्रकटनात्, कालग्रस्तानां स्वस्पर्शमात्रेणात्मदर्शनोत्पादनरूपमोचनक्रियया जन्मान्तरमन्तरेणैव तद्देहस्थासुरयोनिनिवृत्तिपूर्वकं मातृस्नेहोत्पादकयथावस्थितपूर्वरूपसंपादनक्रियया च समग्रैश्वर्यबोधनादैश्वर्यनिरूपणं च्यशीतितमेऽध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सुभद्राया आधिदैविकमायात्वेन जीवभोग्यत्वाभावात् मायातो वेदानां भीतत्वेन त[illegible]वैवाहिकविध्ययोगेन

विवाहस्यापि दुर्घटत्वात् भगवतश्च भ्रातृत्वेन तद्भोक्तृत्वाभावात् लोकदोषेण सर्वदा कन्या त्वेनैवस्थितेरयुक्तत्वात् पाषण्डसन्न्यासवेषिण्यर्जुने नरे स्वावेशं विधाय चौर्येण तत्प्रदाने बुद्धिवीर्यप्रकटनात् स्वस्य मुनीनां चैकेनैव रूपेण जनकश्रुतदेवयोर्गेहे एकस्मिन्नेव काले प्रवेशात् मिथिलानरयोषितां कल्याणार्थं जनकगेहे बहुकालवासे श्रुतदेवे सन्मार्गोपदेशार्थं तद्गृहे एकदिनवासेप्यग्रे कालद्वयस्य तुल्यत्वेन स्वप्नदर्शनवज्ञातविस्मयेषु मुनिषु स्वक्रियाः वीर्यं प्रदर्श्य सहनीतप्रदर्शितवीर्यं मुनिद्वारा अन्येषामपि वीर्यवेदित्वकरणाद् वीर्यनिरूपणं त्र्यशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे पूर्वसृष्टं सर्वमापीय सुप्तस्य सर्वतत्त्वरूपस्य भगवतः शयनान्ते प्रबोधसमये तत्त्वनिरूपणप्रकारेणाष्टाविंशतिविधानां वेदानां ब्रह्मपरत्वनिर्णयार्थं तत्तत्प्रकरणसंदेहनिवारकैर्वाक्यशेषरूपैरष्टाविंशतिवेदवाक्यैरेव स्तुत्या प्रबोधने लौकिकयुक्त्यगोचरस्यालौकिकस्य कर्तृत्वादिरूपस्य यशसो निरूपणात् यशोनिरूपणं चतुरशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे भगवत एव श्रीपतित्वेन श्रीभोक्तृत्वान्मोहेन जीवैः श्रीभोगे अवश्यं दुःखसंभवात् भगवतश्च विचार्यदातृत्वाद् भक्तेभ्यो दुःखहेतुश्रियोऽदानाद्भक्तानुग्रहार्थं भक्तेषु विद्यमानाया अपि श्रियो हरणाद् भगवतः सकाशादेव प्राप्तश्रीणामविचार्यदातॄणां शंकरादिदेवानां दानेनैव संकटागमे तत्संकटस्य भगवतैव निवारणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वगुणज्ञापकगुणप्रकरणे वैकुण्ठे श्रिय उत्संगे शयाने भगवति सत्त्वपरीक्षार्थं भृगुणा लत्ताप्रहाररूपे क्रियापराधे उत्थाय नमनादिना ज्ञानचिह्नरूपायाः क्षमायाः निरूपणात् सर्वगीतार्थवेदिनापि ज्ञानरहितेन स्वस्मिन् रक्षकत्वाभिमानवतार्जुनेन द्वारकायां मृतापत्यविप्रप्रसङ्गे सर्वयादवसंनिधौ सकृष्णानां यादवानां ब्राह्मणत्वनटत्वासुंभरत्वकथनरूपवचनापराधेपि कृतनिजात्यंतपुरुषकारस्यापि विप्रापत्यरक्षणाशक्तस्य परिभ्रान्तसर्वलोकस्याप्यलब्धद्विजसुतस्यानिस्तीर्णप्रतिज्ञस्याग्निं विवक्षोः प्रतिषेधेन क्षमाया ज्ञानचिह्नरूपाया निरूपणाद् ज्ञानवतः समर्थस्यैव क्षमाज्ञानचिह्नत्वेन भूषणमिति ज्ञापयितुं सर्वागम्यादनिरुद्धस्थानादपि विप्रापत्यानयनेन सामर्थ्यज्ञानयोरपि निरूपणाद् ज्ञाननिरूपणं षडशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सर्वसंपत्समृद्धायां द्वारकायां सर्वभोगयुक्तकृष्णस्त्रीणां भगवता मानसतिरोधाने विरहव्याकुलानां कुरर्यादिदशार्थनिरूपणमुखेन भगवदतिरिक्तेऽनासक्तिरूपवैराग्यनिरूपणात् कृष्णे कैमुत्येन वैराग्यबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं सप्ताशीतितमेध्याये ।

॥ इति निरोधनिरूपणे दशमस्कन्धः ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

षट्त्रिंशोध्यायः । एवं कालवेदोल्लङ्घनं श्लो० ४-५-६ सर्वेषु प्रकारेषु भगवानेवं कर्तेत्यादि । श्लोकः ९ स्फोटः ब्रह्मवादे दिग्धर्मः आकाश इत्यादि 'नादो वर्णस्त्वमोंकारः वर्णोत्पत्तिः । श्लोकः १० कार्यतारूपत्वम् । श्लो० २४।२५।२६।२७ अखण्डबोधः । श्लोकः २९ तथापि लोको न जानाति इति साधनान्तरेण यतनेन हि चिन्तामणिं प्राप्य पुनरन्यसाधनमङ्गीकरोति । श्लोकः ३४ अष्टाविंशतितत्त्वेभ्योऽधस्ताद् योगमाया । श्लोकः ४४ न लौकिका न वैदिका निषिद्धभावनयाधःपतिताः । श्लोकः ४५ युष्मत्पादारविन्दे धिषणा येषां तेभ्यो ये अन्ये तेषामेव गृहं तदन्धकारवद्भवतीत्यादि । श्लोकः ४६ ननु शास्त्रीयमेव कर्तव्यं 'पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठन् विधिनियोगान्निवर्तते' । श्लोकः ५५ पीतशेषं गदाभृत इत्यत्र देवैरमृतं तत्र स्थापितमिति यदैव भगवन्तं स्मरति तदामृतं भगवान् पिबति । **सप्तत्रिंशोध्यायः** । श्लोकः १४ अभिमानाभावे इतराश्रमेभ्योपि गृहस्थाश्रम एव मुख्य इत्यादि, अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः निर्वर्तितनिजक्रियः मूलं । श्लोकः १६ यथा कर्मनिष्ठः प्रियः इत्यादि । श्लोकः १९ निरीक्षणेनार्घ्यं गृह्णात्यपि । श्लोकः २० फलरूपेणापि भजन इत्यादि । श्लोकः २१ तेन कीर्तनीयत्वं निरूपितम् । श्लोकः २२।२३ कायिकं ऐन्द्रिकं भजनम् । श्लोकः २४ नमनमेव कर्तव्यम् । श्लोकः २८ तदपो लोकपावनीः मूर्ध्नि बिभ्रत्ततः पूजायोग्यो भूत्वा इत्यादि । श्लोकः ३१।३२ तथापि भक्तिमार्गेण स्मरताम् । ननु दर्शनस्य क्वोपयोगः न हि दर्शनार्थमित्यादि । श्लोकः ३३ ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयमित्यादि । श्लोकः ३४ पापवशतः बहिर्मुखतादि सर्वे दोषाः संसर्गिदोषाद्वा । श्लोकः ३९ सिंहासनापेक्षया तान्येव प्रियाणि । श्लोकः ४२ मानसीपूजार्थं तस्यालोचनमाह । श्लोकः ४६ पञ्चविधभक्तयः । श्लोकः ५० यत्कर्तव्यं तदेवोपदेक्ष्यति न तु सेवककृत्यं स्वस्य सेवां निरूपयति सेवायां दुर्लभत्वं द्योतितम् । श्लोकः ५५ अर्चा ब्राह्मणयोर्व्यवस्थयैवार्चा । श्लोकः ५८ एकान्तभावेन अनन्यभक्त्या नान्यथात्रास्मत्त्वम् भेदप्रतियोगि न प्रतिमा अन्यथा महता प्रपञ्चेन निरूपितस्यैकादशे भगवद्भजनस्य विरोधः । श्लोकः ५९ तस्मै सन्मार्गमादिश्येति सतां गतिर्भगवांस्तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजनमादिश्य । **अष्टत्रिंशोध्यायः** । 'प्रमेयमपि वै बृहत् स एव भगवान् कृष्णः ततो भजनमीरितम्' । 'मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा । अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्म श्रुतिस्तथा' । 'फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां गतम्' । 'कर्म सदिति चोच्यते' इति गीता । त्रयमेकं आत्मा तु स्वाश्रयाश्रयः स्वशक्तिं त्रेधा स्वस्मिन्नाश्रये निधाय हि । श्लोकः २ अनेन वेदानामपि खण्डशोर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्वा महावाक्यार्थज्ञानं भवतीति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति । आत्मने आत्मनिष्ठां भगवत्सेवां च कुर्वन्ति । श्लोकः ३ उपनिषदर्थः उपनिषद्विचारेणैव संदेहा निराकर्तव्याः । श्लोकः ५ क भगवतो माहात्म्यज्ञानं भविष्यतीति पर्यटन् । श्लोकः ९ महासत्रलक्षणम् ।

श्लोकः १२ अष्टाविंशतितत्त्ववाक्यशेषाः अष्टाविंशतिश्लोकाः नैतावता सर्ववेदसंदेहनिवृत्तिः। श्लोकः १६ 'शान्त उपासीत' 'शान्तो दान्तः' इत्यादि श्रुतितात्पर्यं पुष्टिविचारेण कृतार्था अपि मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते । श्लोकः १७ अथ च ये भगवत्सेवकाः तेषां सर्वभावेन भजनं युक्तमिति च भगवच्छेपतया देवतान्तरभजन इत्यादि कृष्ण एव सदा सेव्यः इति । श्लोकः १८ तस्यैवाधिभौतिकरूपं ब्रह्मलोक इति । श्लो० १९ अनुप्रवेशश्रुतिनिर्णयः । यत्र प्रविशति तत्र तत्समो भूत्वा प्रविशति । श्लोकः २० वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्गैरेव यागा अपि चरणरूपाः सर्गोऽपि इति मुख्यः सिद्धान्तः । अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवदङ्गमेवोपासते आनन्दनिधिं भूमौ भगवति विश्वसिताः । 'गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं यतो जगत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः' । श्लोकः २१ मोक्षापेक्षया कथाश्रवणरसोऽधिकः । श्लोकः २२ कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरित्यादि 'असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः । देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत्' । श्लोकः २३ एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यकर्तव्यं 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका न तु प्रकारविशेषः प्रयोजक इत्यादि । 'सर्व एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान् मन्यते हरिः । अतः कृष्णो यथास्मीयान् मन्यते भजनं तथा' । श्लोकः २४ 'ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलः ततः कृष्णं भजेद्बुधः । प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत्' । श्लोकः २५ एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वमित्यादि । निर्दुष्टत्वान्मार्गस्य भगवान् सेव्यः 'भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः' इत्यादि । श्लोकः २६ 'जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद् दोषा अपि च मानसाः' इत्यादि । श्लोकः २७ सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीत्यादि । ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते वैकुण्ठे अपेक्षन्त इत्यादि । वैदिकादिधर्मानुल्लङ्घ्य भगवत्सेवां कुर्वन्तीत्यादि । 'सर्वं मद्भिण्यमीक्षध्वं' इति सगुणभक्तिमार्गनिषेधः । तवेति यथा त्वत्संबन्धिनं यं कंचित्पदार्थं परिचरन्ति भगवत्सेवका एव सेवायां तान्नियोजयन्ति । 'सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे । अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे' । श्लोकः २८ स्वभावरक्षका अपि प्रभुसेवां कुर्वन्ति 'सर्वसेव्यो नियन्ता च' सर्वसमर्थं स्वरूपमेव । श्लोकः ३० ॥ जीवा न व्यापका व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यात् । श्लोकः ३१ । ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति ते पुनर्भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोह इत्यादि । यदैव सद्बुद्धिस्तदैव भगवद्भावः कर्तव्यः 'नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः । कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालः' इत्यादि । श्लोकः ३३ 'गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिम्' । श्लोकः ३४ 'पुत्रादींश्च परित्यज्य कृष्णः सेव्यः' इत्यादि ।श्लो०३५भगवद्भजने क्रमः प्रथमं भूमिःतीर्थादिगुरुचरणारविन्दजले न पापक्षयः गुरुहृदयस्थभगवच्चरणारविन्दप्राप्तिरित्यादि । श्लो० ३८ भगवायोगादिना भजनं न कार्यसाधकं इत्यादि' नेव सेव्यो हि न तु जीवाः इत्यादि । श्लोकः ३९ जीवादन्यत्र भगवद्भजने । श्लोकः ४० नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयात् आनन्दं हरिं भजेत् न तु लौकिकानन्दम् । श्लोकः

४१ भगवदानन्दो देशकालापरिच्छिन्नः वेदानन्दमपि, तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्तामेको वेदो वदति इत्यादि श्रुतय एव प्रमाणं परं पर्यवसानतया न तु वृत्त्येति, तस्मादेतादृशः परमानन्दरूपः कृष्णएव सेव्यो नान्यः इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थः । अत्र मूलभूताः श्रुतयः स्वयं द्रष्टव्याः इति श्रुतिगीतम् । श्लोकः ४२ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः । श्लोकः ५० संक्षेपेण श्रुतिगीतार्थः । **एकोनचत्वारिंशोध्यायः** 'एवं कृष्णस्य मूलत्वे संदिहानस्य संशयः । निवारितोतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः' । 'भजनीयगुणेत्वत्र संदेहः कश्चिदुद्गतः' इत्यादि भगवद्दोषपरिहाराध्यायारम्भः । श्लोकः १ त्रिविधा जीवा उपासनासमर्थाः । श्लोकः ३ यदि सर्पान्नधारयेत् तदा सेवकाः कुण्डलिनीव्याप्ताः तथैव हताः स्युः । श्लोकः ५ तं भजन्निर्गुणः यथा गजेन्द्राय पूर्वावस्थितेत्यादि उपासकानामात्मा तद्धितमेव करोति न तु तदनुरोधं ततो यदैव यद्विना यत्कार्यं न भवतीत्यादि । श्लोकः ८-९ यस्यानुग्रहमिच्छामीत्यादि । श्लोकः १२ भगवत्सेवैव पुरुषार्थः परमः । श्लोकः २० प्रपत्तिः प्रीतिहेतुः । श्लोकः २६ देवस्थानं वैकुण्ठं यत्र बदरीनाथः । श्लोकः ४० विवेकनिधेर्भगवतः । **चत्वारिंशोध्यायः** । चरोत्र मूलरूपेण निरूप्यते महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिः । क्रिया गुरुपुत्रानयनादि तत्पर्यवसायिनी । श्लोकः १५ एवं षोडशकलो भगवान् मार्गे मार्गरीतिः । श्लो० १६।१७।१८।२० संशयनिवृत्त्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा गन्तुं योग्यं भगवन्तं गताः । श्लोकः ६४ अत्यूर्जितैर्मखैरीजे भगवान् विषयालौकिकाद्वैदिकान्यज्ञान् सर्वे प्राणिनस्तेनैव जीवन्तीत्यादि । **एकचत्वारिंशे** रागलीला स्नेहलीला आनन्दक्रीडा भक्तानां सुखसिद्ध्यै परमोत्सवलीला । श्लोकः २७ प्रेम्णान्तरसंबन्धः पादसंवाहनादिभिरिति बाह्यः अनेन प्रपञ्चविस्मृतिरुक्ता तदासक्तिमाह । श्लोकः ४७ अद्यापि द्वारकायां प्रभुः सेवकैः सह विराजते इति । श्लोकः ५० यस्य श्रवणमात्रमपि राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टम् 'सिद्धान्ताः सत्कर्मागमाश्च वितता लोकेऽधुना सर्वतस्ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दाङ्घ्रये' इत्यादि शुभं सर्वं उत्तरार्धसूचनिकापत्रमत्र निःशेषमभूत् ।

स्वतन्त्रलेखः ।

॥ श्रीहरये गुरवे नमः ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणाम्भोजसंश्रयात् । श्रीमद्भागवते पीतशेषपद्यं यथार्थते ॥

अथ भगवत्स्वरूपे श्रीभागवते तद्धृदयभूतदशमस्कन्धोत्तरार्द्धे पंचाशीतितमेऽध्याये श्रीदेवकीमातृचरणपद्पुत्रानयनप्रसङ्गे पठ्यते ।

पीत्वाऽमृतपयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः । नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ १ ॥
ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् । मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ॥ २ ॥

इति (स्कं. १० उ. ३६.५५-५६)

अत्रहि तस्याः देवकीमातुः अमृतमयं अमृतप्रचुरं 'तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी अपाययत्स्तनं प्रीता' इत्युक्त्या योग्यता बलेन पय इत्युपलभ्यते, पाठान्तरे तु पय इति स्पष्टमेव । गदाभृतो भगवतः श्रीकृष्णस्य पीतशेषं पानोच्छिष्टं पीत्वा नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धात्मदर्शनाः, गोविन्दं देवकीं पितरं वसुदेवं बलं च नमस्कृत्य सर्वभूतानां मिषतां दिवौकसां धाम ययुरित्यन्वयः । अत्र ब्रह्मशप्तानां मरीचिपुत्राणां स्वर्लोकप्राप्तौ हेतुत्रयं । भगवदुच्छिष्टपानं । 'उच्छिष्टभोजिनो दासास्तवमायां जयेमहि' इति वाक्यात् । तस्य तादृक् प्रभाववत्त्वं न चात्रमुक्तिर्नेतिशङ्क्यं । 'पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्' इति पूर्वोक्त्या 'विज्वरान् दिवौकसां धाम' इत्यत्र तथा गतेर्मोक्षपर्यायत्वात् । लोकान्यास्यन्ति । 'विज्वरान् दिवौकसां धाम' इत्यत्र तथा व्याख्यानं कर्तव्यम् । यदा तु शापाद्विनिर्मुक्ता, इतिश्रुतमङ्गीकृत्य क्रममुक्तिरपेक्षते तदा तु अमृतपानं च हेतुः । 'यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनम्' इत्युदाहृते । तत्र क्रममुक्तेरेवोपपत्तेः, प्रकृतेपि कारणात्कार्यमनुमेयमिति न्यायात् मुक्तिरावश्यकी । अथ नारायणांगसंस्पर्शश्चापरो हेतुः । 'यन्नामगृह्णन्निखिलांछ्रोतृनात्मानमेव च । सद्यः पुनाति किंभूयस्तस्य स्पृष्टपदाहिते' इति उक्तेः । तथा भगवत्प्रसादश्च मुख्यो हेतुः । 'त इमे मत्प्रसादेन' इत्यत्रदर्शितोऽपरो हेतुः, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेः । 'मिषतां सर्वभूतानाम्' इत्यत्र षष्ठिः भावलक्षणोऽनादरे वा अभिलपतः सर्वाननादृत्य 'सर्वभूतमयो ब्रह्म' इति ब्रह्मशापमुल्लङ्घ्येति वा विवक्षितोर्थः । अस्मिन्पूर्वपक्षे 'गदाभृतः पीतशेषम्' इति स्तन्यविशेषणमुक्तं तत् 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः' इत्युपक्रम्य 'तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधम्' इतिनिरूप्य 'उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम्' इति प्रार्थनां प्रदर्श्यालौकिकस्वरूपोपसंहारानन्तरं क्षणमेव 'पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः' इति शिशुभवनं निरूप्य 'ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः' इत्यविलम्बेन गोकुलगमनं निरूप्यते । अथ च 'एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोवसत्' इत्यनेन एकादशवर्षस्थितिस्तत्रोक्ता । ततः कंसवधानन्तरं पित्रोः समागमे 'सप्वजाते न शङ्कितौ बाल्यपौगण्डकैशोरा पुत्राभ्यामभवन्कचित्' इत्याद्युक्तः । तत्र स्तनस्पर्शसाप्यप्रतीतेः । ततः 'गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ' इत्युपनयनमुक्तम् । तदनन्तरं च मानुषिस्तन्यपाननिषेधात् भगवतो देवकीमातृस्तनपानमेव न कचित्प्रतीयते, दुराग्रहस्वीकृते अपि स्तनपाने तदानीं तदभावाच्च कथं पीतशपत्वसिद्धिरिति पूर्वग्रन्थानुसंधानस्य 'अलौकिकास्तु ये भावाः न तांस्तर्केणयोजयेत्' इतिश्रुतिः । पराङ्मुखस्य दुर्वासनादूषितस्वान्तस्य शङ्कासमुज्जृम्भते तत्र समादध्मः । तत्र श्रीमहाप्रभुचरणाः सुबोधिन्यामेतत्पद्यव्याख्याने स्तनपानानन्तरं तेषां विवेकाद्युत्पत्त्या स्वर्लोकगतिमाह पीत्वामृतमयमिति द्वाभ्याम् अमृतमयत्वं भगवदर्थदेवैस्तत्रामृतस्थापितमिति । पीतशेषं गदाभृत इति पानं तु पूर्वस्थापितं यदैव भगवन्तं स्मरति तदाद्भुतं भगवानेव पिबतीति । अत एव यदाह वः समागत्य इति अत्र पित्र्व्योपनामकश्रीवल्लभचरणैः कृतं व्याख्यानं

दैवैरिति स्तन्योत्पादकैर्भगवद्विषयस्नेहांशैरित्यर्थः । पूर्वं स्थापितमिति निबन्ध इत्यर्थः । तथा च निबन्धे 'नन्दादिवदिदानीं हि देवक्यापि पुरस्थिताः । अतः स्नेहदशायां हि स्तन्यं नित्यं हरिः पपौ ॥ १ ॥ पीतशेषमतः प्रोक्तं वैष्णवत्वाय मुक्तये । प्राकृतत्वदशायां च सद्यःपीतं विनिर्गमे ॥ २ ॥ 'उच्छिष्टभोजिनो मायां तरंत्येव न संशयः' इति । अत्रावरणभङ्गे नन्दादिवदिति हि यतो नन्दादिवत्कुरुक्षेत्रस्थदर्शनजन्यदशायां यथानन्दादयो निरोधपूर्णा जातास्तथा देवक्यपि पुरा पूर्वकाले निरोधपूर्णा स्थिताऽतस्तथेति तथोक्तं सुखेन संगच्छत इत्यर्थः । नन्वेवं सति तदैव कृतार्थाः स्यात्रात्रेत्यरुच्यपक्षान्तरमाहुः प्राकृतत्वेत्यादि । अत्रायं समुदितोर्थः । स्तन्यं हि स्नेहप्रसुतं भवति नच दंष्ट्रा यमस्नेहकलाद्विजानीत्युक्त्या तत्र प्रकरणोद्दलितसुबोधिन्यादिव्याख्यानेन च 'अभिमानिव्यपदेशात्' इति व्याससूत्रेण च, 'आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैः' इति निदर्शनेन च देवतात्वं लक्ष्यते तस्य च 'भवद्भिरंशैर्यदुपूपजन्यताम्'इति ब्रह्मण आज्ञया 'जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः' इत्यत्र भवन्तु सुराः तत् स्त्रियश्च भवन्तु इत्यर्थस्य सुरैः सहितास्त्रियः इति समासेन विवक्षणात् प्रियकरणार्थं नियोजितानां 'यद्भगवता दत्तमधिकारं स्वसिद्धये सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप' इति स्वधिकृतेष्टवस्तुसमर्पकाणां देवानां कोष्ठ्यन्तःस्थितस्य स्नेहाभिमानी देवतांशभूतैर्मोहादिदेवैर्देवक्यां स्तनयोरमृतं पयसि स्थापितं तस्य च पानं पूर्वग्रन्थे निबन्धे नन्दादिवदित्यादिना साधितं, तथाहि भगवतो गोकुलगमनानन्तरं देवक्या वात्सल्यरसेन तीव्रविरहवेदनायां 'यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत्'इति उद्धवेन भगवद्वचनस्य सत्यकरणे इत्यस्य वर्तमानदशायां प्रतिज्ञानात् प्रतिज्ञातस्य च भगवदुक्त्या 'मयापरोक्षं भजता तिरोहितम्' इत्यनेन दर्शनायोग्यपरोक्षावस्थानस्य तिरोहितपदार्थत्वेनोक्तस्य 'क्वासि क्वासि महाभुज' इत्यत्र वियोगदशायां तत्रत्यव्याख्यानेन परोक्षभुजाधानानुष्ठानस्य प्रदर्शनेन समर्थितस्यापि भक्तानां दृष्ट्या 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशया ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः' इत्याद्युक्तदशाविरहाङ्गीभूतध्यानेन सुप्रदर्शनेन चाविर्भावेन च 'द्रक्ष्यथ कृष्णमन्तिके' इत्यज्ञानोपसंहारद्वारा भगवदाज्ञया विषयज्ञापनेन च 'अन्तर्बहिः स भूतानां आस्ते ज्योतिरिवैधसि' इति ब्रह्मदृष्ट्यापि वक्तुं शक्यस्य निरूपितत्वात् । एवं नन्दादिषु विरहे प्राकट्यवत् तुल्यकारणयोः तु कार्यं इति न्यायेनाविर्भावस्य संभवात् । प्रकृतिवचनेन तद्दृढीकरणाच्च देवक्याः स्तन्यपानं तदाविर्भूय कृतमिति पीतशेषत्वसिद्धिरित्येकपक्षः । अथवा यदैव देवकी अत्युत्कण्ठिता मम पुत्रः श्रीकृष्णः कदा श्रीमुखं दर्शयिष्यति स्तन्यं मे पास्यति एवं एवं भगवन्तं स्मरति तदा स्नेहेन स्नुतं पयो भवति तदा तस्य स्नेहाभिमानी देवैर्देवक्या च भगवदर्थं मनसा संकल्पितस्य भगवद्भावत्वाद्भगवतैव ग्रहणमुचितं 'अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् । पत्रं पुष्पं फलम्' इत्यादिवचनैः, 'गोमायुवन्मृगपतेरिव भागमीषे' इत्यादिलोकोक्तिनिदर्शनैः नाभागप्रकरणीययशोदेशकस्वीकाराग्रहविषयकं 'ममेदं वास्तुकं वसु' इति रुद्रादिवाक्यादिदृष्टान्तैः ।

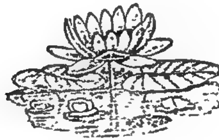
'कृष्णस्त्वन्यतमं रूपम्' इति स्वस्यापि तथानुष्ठानेन च भगवान् एव पिबतीति पीतशेषत्व-
सिद्धिरिति द्वितीयपक्षः । अथवा एतद्बालेति । एते षड्बालकाः देवक्याः प्रतियातु कुमारोऽ-
यमित्यादिना कुमारशब्दोपलक्षितपड्वर्षपर्यंतभोजराजेनानुकम्पिता नारदागमनात्पूर्वं यथा
स्तन्यं पपुरेवं भगवानपि गोकुलगमनात् प्राक् 'बभूव प्राकृतः शिशुः' इति प्राकृतशिशुभवन-
दशायां पपुस्तत्प्राकृतैरेव प्राकृत इति 'संवाहुम्यां धमति' इति श्रुतिलिङ्गाद् द्विभुजत्वाव-
तारणपरव्याख्यानस्य 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्संगलालितम्' इति भाष्यात् यशोदायाः
स्तनंधयरूपसूचनार्थपरत्वसंभवात् । प्राकृतदशायां हि 'सद्यः पीतं विनिर्गमे' इति
निबन्धेन दृढीकरणाच्च मूलत्वं सिध्यतीति पीतशेषता सिद्धिरिति तृतीयपक्षः ।
अथवा षड्बालाः 'नीतास्ते योगमायया' इति वचनात् बलिगृहगमनानन्तरं समागताः तथा
भगवानपि गोकुलगमनानन्तरं समागतः कंसवधानन्तरं प्रथमं मिलितः देवक्याः स्तनं पपौ
तत्रापि 'पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमं, माभूदिति निजां मायां ततान जनमोहि-
नीम्' इत्यप्राकृतस्वरूपगोपनद्वारा प्राकृतशिशुभवनदशायां संभवाविनिर्गमे इत्यस्य च वि-
गतो निर्गमः विनिर्गम इत्यर्थः । संभवाच्च प्राकृतदशायामिति निबन्धस्यैव प्रमाणत्वमिति
सिद्धा पीतशेषतेति चतुर्थः पक्षः । अथवा देवक्या 'चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ,
आनिन्यतु पितृस्थानाद् गुरवे गुरुदक्षिणाम्' 'तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ भोज-
राजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमागतान्' इति निजपुत्रदर्शनमात्रप्रार्थनायां भगवन्तौ बलिं प्रति-
गत्वोचतुः 'इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये, त इमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्'
इत्यत्र प्रसादशब्देन निजोच्छिष्टनैवेद्यस्य प्रकरणात् प्रसिद्धेष्वसंभवात् 'तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी'
इत्यत्र तच्छब्देन रामकृष्णविशिष्टमहानामेव नारायणाङ्गसंस्पर्शेति हेतुना व्याख्यातुमुचित-
त्वात् । एत इववेत्यत्रापि बालकवद्रूपं कृत्वा भगवान्प्रथमं श्रेष्ठत्वात्प्रियत्वाच्च समागतः देवक्या
उत्सङ्गे बालैः सह स्थित्वा पपौ, ततः भगवतो गदाभृतः पीतशेषं अन्ये पीत्वा कृतार्था जाता
इत्यपि प्राकृतत्वदशायामिति निबन्धेन बलिगृहगमने अप्राकृतः । पुनः स्वगृहागमने 'बभूव
प्राकृतः शिशुः' इतिवत् प्राकृतशिशुभवनदशायाः संभवात् 'तान् दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुत-
स्तनी' इत्यत्र तत्पुत्रशब्दयोरसंकुचितवृत्त्या 'मोहिता मायया विष्णोः' इत्यनेन च 'मेने
सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप' इत्यत्र कृष्णपदमात्रोपादनाच्च दृढीकरणेन ध्वननात्
इति पञ्चमपक्षः । एवं विरहदशायामाविर्भूतस्य भगवतः तथा भगवदर्थसंकल्पितस्य भगव-
त्स्वीकारविषयत्वेन तथा प्राकृतशिशुभवनदशायां शिशुक्रियाप्रकटनेन तथा कंसवधानन्तरं
प्रथममिलने स्नेहातिशयेन प्राशनादिसंस्काराङ्गत्वेन वा तथा बलिभवनादागमनानन्तरं
स्वकीयजनोद्धारार्थं षड्बालकवत् बालकभवनेन देवक्याः स्तनपानं भगवतः पंचधा
समर्थितमिति सुबोधिन्या मतेन पीतशेषत्वसिद्धिः ।

श्रीहरये गुरवे नमः । अथ संदर्भमतेन पीतशेषत्वं साधयामः । तत्र तदर्थसंग्रहश्लोकः ।

वृष्णित्वे पृष्णिगर्भोप्यदितिजनुषि यो वामनो देवकीत्वे ।
श्रीकृष्णः प्राकृतः सन् शिशुरथ विरहे भक्तदुःखाऽसहिष्णुः ॥
विष्णुः कंसं निहत्वोक्तकृतिसुमिलने मङ्गलोपक्रमे वा ।
मातुः स्तन्यं जघासैतदमृतरसतो मोचयन् स्वान्पुनातु ॥

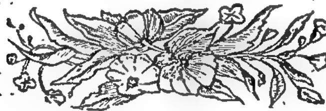
अत्रैवं योजना श्रीमद्भागवते दशमोत्तरार्धे श्रीदेवक्या मृतपुत्रदानप्रसङ्गे 'पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः । नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शना' इति श्रूयते, तत्र देवक्या अमृतं पयः गदाभृतो भगवतः पीतशेषं पानोच्छिष्टं पीत्वा नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धात्मदर्शना जाता इत्यन्वयः । अत्र यद् गदाभृतः पीतशेषत्वं पयोविशेषणमुक्तम् तत् 'जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थः' इत्यादितत्रत्यवाक्यैः पानस्यासंभवात् कथं पीतशेषता सेत्स्यतीति शङ्कायामाह वृष्णित्वे पृष्णिगर्भेति । 'त्वमेव पूर्वसर्गेभूर्पृष्णिः स्वायंभुवे सति तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः' इत्युपक्रम्य 'मादृशो वां वृतः सुतः' इत्युक्त्वा 'अहं सुतो वामभवं पृष्णिगर्भ इति श्रुतः' इति तत्रैव भगवदुक्ते पृष्ण्या देवक्या ऐक्यात् वृष्णिजन्मनि पृष्णिगर्भेण भगवता पीतं स्तन्यं देवकीजन्मन्यपि पीतशेषत्वं संपादयतीति भावः । ननु जन्मान्तर्योर्भेदाः कथं तत् सिद्धिरिति चेन्न, 'भवान्नारायणसुतः शम्बरेणाहृतो गृहात् अहं तेधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो' इत्यत्र पूर्वजन्मसंबन्धि-भर्तुः पूर्वजन्मस्थाया रत्या अपरजन्मनि कामस्य भर्तृत्वमिवेहापि पृष्ण्या देवकीत्वमवधारय । ननु जीवे तादृक् व्यवहारापत्तौ द्रव्ये साध्यतां 'तत्पादसलिलं यथा' इत्यादौ साधितमेव नच पृष्णिगर्भदशायां पानं कृतमिति कुतो लभ्यते । देवसर्गे मातुरनुग्रहादुत्तैवसंहननांगा इत्यादि पंचमस्कन्धोदाहरणात् स्तनपानाव्यवहाराभावाचेति वाच्यं । 'वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि यथेप्सितम्' इति सुतपसंप्रति भगवद्वचने । 'तनयं देहि तनयं तनयं नौ स्तनं-धयम्'इति पृष्णिसुतपसोः प्रतिवचने पुराणान्तरीयस्तनंधयसुतप्रार्थनाश्रवणात् । नच स्तनंधयपदमार्पेपि लक्षकं श्रुतार्थबाधापत्तेः । किंच 'देशिनी रोदमानाया निदधे स दया-न्वितः'इति मारिषां प्रकृत्य षष्ठस्कन्धात् । स्कन्दस्य षट्कृत्तिकास्तनपानार्थं षड्मुखकरणो-दाहरणात् । देवसर्गेपि स्तनपानस्य व्यवहारस्य दृढीकरणत्वात् । ननु युक्त्या सिद्धेपि वचनमपेक्षितं तत्राह । 'अदितिजनुषि यो वामनः' इति तदधिवामनध्याने साधनरत्नमा-लायां 'स्वात्मनः कामयत्पुत्रमरोगं चिरजीवनम् । ध्यायेददित्या उत्सङ्गे वामनं स्तनपायि-नम्'इति द्रष्टव्यम् । ननु प्रकृतग्रन्थे वामनावतारे तस्य क्व सावकाशः । 'बभूव तेनैव स वामनो बटुः'इत्युक्त्वा स्तनपानाख्यसंस्कारार्थं एव सेति ग्रहणम् । नन्वदित्या देवक्या कः संबन्धः 'तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्' इति स्वीयत्वमेव । ननु 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन' इति भगवदुक्तन्यायेन देवकीकृष्णयोः जन्मान्तरस्य वचनानुभवसिद्धत्वात् कथं तत्रत्यस्तनपानेन प्रकृते पीतशेषता साध्यते इति चेत्तत्राह देव-

किल्व इति । 'तृतीयेऽस्मिन्भवेऽहं वै तेनैव वपुषानघे । जातो वां पुनरेवाहं सत्यं मे व्याहृतं सति'इति भगवदुक्तौ तेनैव प्राकृतेनैव वपुषा विद्यमानयोर्वां तृतीयेऽस्मिन् आविर्भावतिरोभावरूपया अघटितघटनपटीयस्या मच्छक्त्या तृतीयेऽस्मिन्भवे 'मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः''जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद, विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथौ' इत्यादि एकादशस्कन्धोक्तरीत्या ज्ञानमात्ररोपिते जन्मनीत्यन्वये देवक्याः पृश्न्यादितिभ्यामभेदः सिध्यति । अत एव 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप'इत्यत्र जन्माजन्मप्रयोजक अज्ञानज्ञाने कारणं तु तयादर्शितेति तदपवादार्थं 'एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे' इति भगवता पृश्न्यादिस्वरूपसूचनादभेदो विनिर्गमितः । नच तेनैव वपुषेति भगवत्स्वरूपविशेषणं अहमित्युक्त्वैव निर्वाहः 'अजोपि सन्नव्ययात्मा'इत्यादिभिश्च । ननु पृश्न्यादिदशायां पीतेन स्तन्येन देवकीदशायां पीतशेषता नाङ्गीक्रियते तर्हि षड्बालानां तत्पानस्य संभवात् भोजराजहननात् पूर्वमेव मुक्तिः स्यात् तत्राह श्रीकृष्ण इति ।

एतत्प्रकरणस्थ सुबोधिनीकारिकाणां अकारादिवर्णानुक्रमेण सूची।

एतत्प्रकरणस्थ मूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूची।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	पत्रम् ।	पंक्तिः ।	शुद्धम् ।
तयो युवां	९	१६	यतो युवां
भगवत्पुत्रयोः	२२	१९	भगवत्पुत्रायाः
प्रेषाणार्थम्	२९	७	प्रेषणार्थम्
रथाश्वानर	२९	२०	रथाश्वनर
तुष्ये	४५	१५	तुष्ट्या
तिष्ठतीति	६१	९	तिष्ठन्तीति
प्रवृत्ताः	६२	८	प्रवृत्ता
सुरयः	६८	४	सूरयः
विवृत्तिर्युं	६९	१३	निवृत्तिर्युं
कथानल्योक्ति	७१	१२	कथानन्लोक्ति
जीवव्रजनेन	८०	२१	जीवव्रजनने
पुतस्या	८०	२४	पुतस्या
परमान्दस्य	८६	१९	परमानन्दस्य
भयनाके	६४	१७	भयानके
ये यथ	१०४	१३	ये यथा
रहिता	१५३	१०	रहिताः
एवम भेयुः	१६४	१७	एव भवेयुः
दत्वा	१६१	१७	दत्वा

